

كَشَفُ الْبَيَارِي

عَمَّافٍ

صَحِيحُ الْبُخَارِيِّ

تَصْنِيفُهُ

مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي حَاتِمٍ

عَلِيٌّ بْنُ أَبِي حَاتِمٍ

مُسْتَدْرَكٌ

مُؤَدَّبٌ بِأَمْرِ الْإِمَامِ الْإِسْلَامِيِّ

وَحَاجِّهِ

مُطْبَعَةُ

کشف الباری

عمافی

صحیح البخاری

تالیف : صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان شیخ الحدیث

جامعہ فاروقیہ کراچی

کتاب احادیث الانبیاء

خصوصیات

جلد (۲۲)

- ◀ د احادیثو تخریج
- ◀ د تعلیقات بخاری تخریج
- ◀ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ◀ د گرانو لغاتو لغوی صرفی اونحوی حل
- ◀ ماقبل باب سرہ د ربط پورہ تحقیق
- ◀ د شرحی دهری خبری لاندی پہ خاشیہ کنبی حوالہ
- ◀ د ترجمۃ الباب مقصد بیانولو کنبی پورہ تحقیق
- ◀ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان اویسا د مذهب حنفی ترجیح
- ◀ د بخاری د احادیثو اطراف خودل

خوروونکی : فیہل کتب خانہ محلہ جنگی پېښور

موبائل :- ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د کتاب ټول حقوق د ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم: - کشف الباری عما فی صحیح البخاری
 شارح: - صدر وفاق المدارس مولانا سلیم الله خان

شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

د ملاویدو پټي: د فیصل کتب خانہ پېښور څخه علاوه

- سرحیمی کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۱۶۱۳۱۳
- س اسلامی کتب خانہ خوست --
- س دیوبند کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۸۸۶۶۸۰
- س روغانیول کتب خانہ جلال آباد
- س دعوت کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۹۷۹۶۵
- س رشیدیہ جدید کتب خانہ کابل
- س انتشارات نعمانیہ کابل
- س انتشارات علامه تفتازانی کابل -- ۰۷۷۷۴۹۰۵۰۰
- س قدرت کتب خانہ کابل --
- س واحدی کتب خانہ خوست
- س صداقت کتب خانہ کابل -- ۰۷۰۰۳۰۵۴۰۷
- س مکتبه القرآن والسنة کابل
- س مکتبه صدیقیه غزنی
- س مکتبه فریدیہ خوست
- س مسلم کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۰۶۴۱۶
- س غزنوی کتب خانہ غزنی -- ۰۷۴۸۵۷۵۱۹۹

خوړونکي: ← فیصل کتب خانہ محلہ جنګی پېښور

موبا کل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

- ٨٤ ذَنبُكَوْخَلْقُوْهُ ذَنَفَرْتُ عِلَاجَ اَوْكُمُ نِي.....
- ٨٥ ذَنَعْلِقُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتٌ.....
- ٨٥ قَوْلُهُ: وَقَالَ يَحْيَى بْنُ اَيُّوبَ حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ سَعْيِدٍ هَذَا.....
- ٨٥ ذَ مَذْكُورُهُ تَعْلِيْقُ تَخْرِيجِ.....
- ٨٥ ذَ مَذْكُورُهُ تَعْلِيْقُ مَقْصِدِ.....
- ٨٥ ذَنَعْلِقُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتٌ.....
- ٨٥ ٢- باب: قَوْلُ اللّٰهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهِ﴾ هُود: ٢٥.....
- ٨٥ مَاقْبَلُ سِرِّهِ رِبْطُ اَوْ ذَ تَرْجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدِ.....
- ٨٨ ذَ تَنْوُرُ مَعْنَى.....
- ٨٨ اَيَا يَهْ اَيْتُ كُنْبِي ذَ يُوْخَاصُ تَنْوُرُ طَرَفُ تَهْ اِشَارَةُ ٥٥؟.....
- ٨٩ ذَنْبٌ: يَفْلُ حَالِ.....
- ٩٠ ٥- باب: قَوْلُ اللّٰهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿اِنَّا اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهِ اَنْ اَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَكُوْنُ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ﴾ نوح: ١/ اِلَى اَخْرِ السُّوْرَةِ.....
- ٩٠ مَاقْبَلُ سِرِّهِ رِبْطُ.....
- ٩٠ ذَ تَرْجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدِ.....
- ٩٠ ذَ نَسْخُوْا خِتْلَافِ.....
- ٩٠ ذَ اَيَاتُوْنُوْ تَرْجَمُهُ.....
- ٩٢ شَرْحُ حَدِيْثِ.....
- ٩٢ اِنَّهُ اَعُوْرُ.....
- ٩٣ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ ذَ حَدِيْثُ مَنَاسِبَتِ.....
- ٩٤ شَرْحُ حَدِيْثِ.....
- ٩٦ يَحْيَى نُوْرُ وَاَمْتِهِ..... لَامَا جَاءُوْا مَنَ لَيْسَ.....
- ٩٦ ذَ حَدِيْثُ شَرْحِ.....
- ٩٧ ذَ حَدِيْثُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتِ.....
- ٩٩ يَهْ رُوَايَتُ بَابِ بَانْدِي يُوْ اَشْكَالِ اَوْ ذَهْنِيْ جَوَابِ.....
- ١٠١ نُوْحُ.....
- ١٠١ ذَ حَدِيْثُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتِ.....
- ١٠٢ ذَ حَدِيْثُ تَرْجَمَةُ الْبَابِ سِرِّهِ مَنَاسِبَتِ.....
- ١٠٣ ٦- باب: ﴿وَاِنَّ الْبَاسَ لَيْنَ الْمُرْسَلِيْنَ.....

١٠٣.....	ما قبل سره ربط.....
١٠٣.....	دَترجمة الباب مقصد.....
١٠٤.....	دَ مشهور بت بعل اوصاف.....
١٠٤.....	دَ بعل معنى.....
١٠٥.....	دَ تعليق تخريج.....
١٠٥.....	دَ علامه انور شاه كشمیری.....
١٠٥.....	دَ مذكوره تعليق تخريج.....
١٠٧.....	٧-باب: ذِكْرُ اَدْرِيسَ عَلَيْهِ السَّلَامُ.....
١٠٧.....	ما قبل سره ربط.....
١٠٧.....	دَترجمة الباب مقصد.....
١٠٧.....	ايا ادریس.....
١٠٨.....	دَ حافظ ابن حجر.....
١٠٨.....	ويقال: جد نوح.....
١٠٨.....	دَ مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی.....
١٠٩.....	دَ حضرت ادریس.....
١٠٩.....	ايا ادریس.....
١١٠.....	دَ مولانا اشرف علی تھانوی.....
١١٠.....	دَ جمهورو راثی.....
١١٠.....	دَ امام بخاری.....
١١٠.....	یواشکال او ذھبی جواب.....
١١٥.....	دَ حدیث ترجمه الباب سره مناسبت.....
١١٥.....	٨-باب: ﴿وَالْأَعْرَافُ﴾ / ١٤٥.....
١١٥.....	ما قبل سره ربط.....
١١٥.....	دَ حضرت هود.....
١١٦.....	دَ حضرت هود.....
١١٦.....	قوم عاد.....
١١٩.....	٩-باب: قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: ﴿وَأَنَّا عَاثِفٌ مُّكْرِبٌ بِحَرِّ صَرَصٍ﴾.....
١١٩.....	دَ آیات ترجمه.....

تراجم رجال	۱۱۹
د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت	۱۲۰
د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت	۱۲۱
باب سره د حدیث په مناسبت باندې اشکال او د هغې جواب	۱۲۱
تراجم رجال	۱۲۱
خالد بن یزید	۱۲۱
۱۰- باب: قصه یاجوج و ماجوج	۱۲۲
ما قبل سره ربط	۱۲۳
د ترجمه الباب مقصد	۱۲۳
یاجوج ماجوج او د هغوی باره کښې افسانوی روایات	۱۲۳
د امام نووی	۱۲۴
د یاجوج ماجوج د تسمیه وجه	۱۲۵
د یاجوج ماجوج نسب	۱۲۵
ایا د "سد" په ابادولو سره یاجوج ماجوج قید کړې شوې وو؟	۱۲۶
د مشهور مغالطې رد	۱۲۷
د ذوالقرنین نوم	۱۲۸
د ذوالقرنین د تسمیه وجه	۱۲۹
د ذوالقرنین د نبوت باره کښې د علماؤ راتې	۱۳۰
سد ذوالقرنین چرته دې؟	۱۳۸
د تعلیق تخریج	۱۳۹
د تعلیق مقصد	۱۴۰
د تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت	۱۴۰
تراجم رجال	۱۴۱
د سند خصوصیات	۱۴۱
د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت	۱۴۱
تراجم رجال	۱۴۲
تراجم رجال	۱۴۳
د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت	۱۴۴
۱۱- باب: قول الله تعالی: ﴿وَأَعَدَّ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا﴾ / النساء: ۱۲۵	۱۴۴

۱۴۴	ما قبل سره ربط
۱۴۴	د ترجمه الباب مقصد
۱۴۷	تراجم رجال
۱۴۷	مغیره بن نعمان
۱۴۸	انسان به بر بنو اونا سننه او چتولی شی
۱۵۰	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۱۵۰	تراجم رجال
۱۵۲	د قیامت په ورځ داذر دپاره د رحمت درخواست کول
۱۵۲	یواشکال او ذهني جواب
۱۵۲	ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت
۱۵۳	تراجم رجال
۱۵۳	د حدیث تشریح
۱۵۴	تراجم رجال
۱۵۴	د پورته ذکر شوي دواړو احادیثو ترجمه الباب سره مناسبت
۱۵۵	تراجم رجال
۱۵۵	معادن
۱۵۷	د تعلیق شرح
۱۵۷	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۱۵۸	تراجم رجال
۱۵۹	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۱۵۹	شرح حدیث
۱۶۰	د ابراهیم
۱۶۰	د روایت مقصد
۱۶۱	تابعه عبدالرحمن بن اسحاق عن الخ
۱۶۱	د پورته ذکر شوو دواړو متابعاو مقصد
۱۶۲	تراجم رجال
۱۶۲	سعيد بن تلید
۱۶۳	تراجم رجال
۱۶۴	د کذب اول بیان او ذهني توجیه

۱۶۵.....	دکذب ثانی بیان اودھنی توجیه
۱۶۵.....	یواشکال اودھنی جواب
۱۶۶.....	دکذب ثالث بیان اودھنی توجیه
۱۶۷.....	متعارض روایات اودھنی تطبیق
۱۶۷.....	ساره ته د خور وئیلو حکمت
۱۷۱.....	عربو ته بنو ماء السماء وئیلو بیان
۱۷۲.....	د حدیث باب نه مستنبط قوائد
۱۷۳.....	تراجم رجال
۱۷۳.....	حدثنا عبيدالله بن موسى او ابن سلام عنه
۱۷۳.....	کړ کټ (چمچور کټ) وژلو حکم
۱۷۴.....	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۱۷۴.....	تراجم رجال
۱۷۵.....	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت باندي اشکال اودھنی جواب
۱۷۶.....	۱۲- باب: ﴿يَرْزُقُنَا﴾ الصافات: ۹۴: / الْقَلَانُ فِي النَّبِيِّ
۱۷۸.....	تراجم رجال
۱۷۸.....	د حدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت
۱۷۹.....	ذكر الاختلاف الواقع في اسناد الحديث المذكور
۱۸۱.....	د مذکوره روایت د بعض جملو تشریح
۱۸۷.....	ذاهل مکه د پاه د حضرت ابراهیم
۱۸۷.....	د ولې تندي نه د حضرت اسماعیل
۱۸۹.....	یواشکال اودھنی جواب
۱۹۴.....	د احادیث ترجمه الباب سره مناسبت
۱۹۵.....	مختلف ادوار وکښې دکعبه الله د تعمیر بیان
۱۹۵.....	د اقصی د تسمیه وجه
۱۹۶.....	کعبه الله او مسجد اقصی په مینځ کښې د زمانې د مسافت تحقیق
۱۹۷.....	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۲۰۰.....	ابوفروة مسلم بن سالم
۲۰۱.....	لقنی کعب بن عرفة قال
۲۰۱.....	د آل محمد نه څوک مراد دی؟

٢٠٢ حَدِيثُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتْ
٢٠٢ عَثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ
٢٠٢ مَنِهَالٌ
٢٠٥ ١٣- بَابُ: قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: ﴿وَيَنْهَوْنَهُمْ عَنْ ضَرْفِ الْإِثْمِ﴾ / الْحَجَر: ٥١
٢٠٥ دُتْرَجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدٌ
٢٠٦ دُخُورُ أَكْ قِيَمَتٍ
٢٠٨ تَوَاجِمُ رِجَالٍ
٢٠٨ دُحَافُظُ ابْنِ حَجَرٍ
٢٠٩ ١٤- بَابُ: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ الْإِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ﴾ / الْمَرْمِ: ٥٤
٢٠٩ مَاقِبَلُ سِرِهِ رِبْطٌ
٢٠٩ دُتْرَجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدٌ
٢١٠ تَوَاجِمُ رِجَالٍ
٢١٠ حَدِيثُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتْ
٢١٠ ١٥- بَابُ: قِصَّةُ إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ
٢١٠ دُتْرَجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدٌ
٢١١ دُبَابُ لَانْدِي حَدِيثُ دُ سِنْدِ سِرِهِ دَنَهُ رَاوِرُ لَوُوجِهِ
٢١١ دُحَافُظُ ابْنِ حَجَرٍ
٢١١ دُأَبْنُ التَّيْنِ
٢١١ دُحَافُظُ ابْنِ حَجَرٍ
٢١١ دُحَافُظُ ابْنِ حَجَرٍ
٢١٢ دُتَعْلِيقَاتُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتْ
٢١٢ ١٦- بَابُ: ﴿أَمْ لَنْتُمْ قُتَيْدًا عَزَّاءَ أَحْضَرَ يَعْقُوبُ الْبُتُوتَ-
٢١٢ إِلَى قَوْلِهِ- وَتَحْنُ كُهُ مُسْلِمُونَ﴾ / الْبَقَرَةُ: ١٣٣
٢١٢ دُتْرَجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدٌ
٢١٣ تَوَاجِمُ رِجَالٍ
٢١٤ حَدِيثُ تَرْجَمَةِ الْبَابِ سِرِهِ مَنَاسِبَتْ
٢١٤ ١٧- بَابُ: وَلَوْ تَأَذَّنَا لَقَالَ لِقَوْمِهِ أَكُنْتُمْ الْقَاجِحَةُ وَكُنْتُمْ تُجِيرُونَ
٢١٤ دُتْرَجَمَةُ الْبَابِ مَقْصِدٌ

٢١٤	مذكورة اياتونو ترجمه
٢١٥	لراجم رجال
٢١٥	در كن شديد تشریح
٢١٦	وحدیث ترجمه الباب سره مناسبت
٢١٦	باب: ﴿فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ﴾
٢١٦	الحجر: ١٦٦
٢١٦	ما قبل سره ربط او در ترجمه الباب مقصد
٢١٩	لراجم رجال
٢٢٠	ذ ایت مذکوره ترجمه الباب سره مناسبت
٢٢٠	باب: ﴿قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿وَلِي نُمَوِّذُ أَخَاهُ صَالِحًا﴾﴾ مود: ٦١
٢٢٠	ما قبل سره ربط او در ترجمه الباب مقصد
٢٢٠	به قوم نُمود کسب دحضرت صالح
٢٢٢	لراجم رجال
٢٢٣	ناقه صالح
٢٢٣	التذب
٢٢٣	حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
٢٢٤	لراجم رجال
٢٢٤	افت وهلی علاقو ته در تلو ممانعت
٢٢٥	در تعلیق تخریج
٢٢٥	در تعلیقات مقصد
٢٢٥	در تعلیقات ترجمه الباب سره مناسبت
٢٢٥	لراجم رجال
٢٢٦	لراجم رجال
٢٢٧	در حدیث نه مستنبط فوائد
٢٢٧	لراجم رجال
٢٢٨	شرح حدیث
٢٢٨	در ترجمه الباب مقصد در ترجمه در تکرار وجه
٢٢٩	لراجم رجال
٢٢٩	شرح حدیث

- ٢٢٩..... د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ٢٢٩..... باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلَّذِينَ يَلْتَمِسُونَ﴾ ٥
- ٢٢٩..... د ترجمة الباب مقصد
- ٢٣٠..... د لفظ يوسف تحقيق
- ٢٣٠..... شرح حديث
- ٢٣١..... تراجم رجال
- ٢٣١..... مَرِي ابابكر يصلي بالناس
- ٢٣٢..... د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ٢٣٣..... اختلاف نسخ
- ٢٣٣..... تراجم رجال
- ٢٣٣..... تراجم رجال
- ٢٣٤..... د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ٢٣٤..... تراجم رجال
- ٢٣٤..... شرح حديث
- ٢٣٥..... تراجم رجال
- ٢٣٦..... سألت امرؤمان وهي أم عائشة
- ٢٣٦..... د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ٢٣٧..... تراجم رجال
- ٢٣٧..... د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ٢٣٩..... تراجم رجال
- ٢٣٩..... باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى ﴿وَيُؤَيَّبُ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَلَيْسَ لِي بِمَنْ يُؤْتِي الشُّرُوءَ﴾ ٢٢
- ٢٣٩..... أَرْحَمَ الرَّحِيمِينَ ﴿الأنبياء: ٨٢﴾
- ٢٣٩..... د ترجمة الباب مقصد
- ٢٤٠..... وَيُؤَيَّبُ إِذْ نَادَى رَبَّهُ
- ٢٤٠..... تراجم رجال
- ٢٤٢..... د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
- ٢٤٢..... باب: ﴿وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مَوْسَى إِذْ كَانَ غُلَقًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا﴾
- ٢٤٢..... وَأَذْكُرُهُ مِنْ جَانِبِ الظُّلُمِ الْأَيْمَنِ وَفِي بَيْتِهِ نَجِيًّا وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا﴾ لمرم: ٥١-٥٢
- ٢٤٣..... د ترجمة الباب مقصد

٢٤٤	والجنيب المنيّة.....
٢٤٤	٢٤- باب: ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ-...﴾
٢٤٤	إِلَى قَوْلِهِ- مُسْرَفٌ كَذَابٌ ﴿٢٨﴾ / غافر: ٢٨
٢٤٥	تواجم رجال.....
٢٤٦	حديث ترجمة الباب سره مناسبت.....
٢٤٦	٢٥- باب: قَوْلُ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى إِذْ رَأَاهُ-...﴾
٢٤٦	إِلَى قَوْلِهِ- بِالْوَادِئِ السَّقْدِيسِ طَوِي ﴿٩-١٢﴾ / طه: ٩-١٢
٢٤٦	دترجمة الباب مقصد.....
٢٤٧	الضحاء: الحر.....
٢٤٧	تواجم رجال.....
٢٤٩	باب: وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ.....
٢٤٩	٢٦- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾ / طه: ٩
٢٤٩	﴿وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا﴾ / النساء: ١٦٤
٢٤٩	دترجمة الباب مقصد او دترجمة دتكرار توجيه.....
٢٥٠	تواجم رجال.....
٢٥١	حديث ترجمة الباب سره مناسبت.....
٢٥١	تواجم رجال.....
٢٥٢	حديث ترجمة الباب سره مناسبت.....
٢٥٢	تواجم رجال.....
٢٥٣	حديث ترجمة الباب سره مناسبت.....
٢٥٣	٢٧- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ...﴾
٢٥٣	دترجمة الباب مقصد.....
٢٥٥	تواجم رجال.....
٢٥٧	حديث ترجمة الباب سره مناسبت.....
٢٥٨	حديث باب ترجمة الباب سره مناسبت.....
٢٥٨	٢٨- باب: طَوْفًا بِمِنَ السَّيْلِ.....
٢٥٩	٢٩- باب: حَدِيثُ الْخَيْرِ مَعَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ.....
٢٦٠	تواجم رجال.....
٢٦٢	تواجم رجال.....

- ٢٦٦..... د سفيان بن عيينه.....
- ٢٦٦..... د حديث الخضر اعراب.....
- ٢٦٧..... تراجم رجال.....
- ٢٦٧..... محمد بن سعيد الاصمعي.....
- ٢٦٨..... د حديث ترجمة الباب سره مناسبت.....
- ٢٦٨..... باب.....
- ٢٦٨..... تراجم رجال.....
- ٢٦٩..... د حديث ترجمة الباب سره مناسبت.....
- ٢٧٠..... تراجم رجال.....
- ٢٧٠..... غلاس.....
- ٢٧٢..... أذرة.....
- ٢٧٢..... د باب ذروايت نه مستنيط فوائد.....
- ٢٧٣..... د حديث باب ترجمة الباب سره مناسبت.....
- ٢٧٣..... تراجم رجال.....
- ٢٧٤..... ترجمة الباب سره د حديث باب مناسبت.....
- ٢٧٤..... ٢٠- باب: ﴿يَتَكَفَّرُونَ عَلَىٰ أَصْنَامِهِمْ﴾ (١).....
- ٢٧٤..... د ترجمة الباب مقصد.....
- ٢٧٥..... تراجم رجال.....
- ٢٧٦..... د حافظ ابن حجر.....
- ٢٧٦..... د علامه كرماني.....
- ٢٧٦..... ٢١- باب: ﴿وَأَذَّكَأَ مَوْسَىٰ يَقُولُ إِنَّ اللَّهَ بَأْمَرُكُمْ أَنْ تُدْعُوا الْبَقَرَةَ﴾ (البقرة: ٦٧).....
- ٢٧٦..... د ترجمة الباب مقصد.....
- ٢٧٨..... ٢٢- باب: ﴿وَلَقَدْ مَوَّسَىٰ وَذَكَرَ يُنَادِئُ﴾.....
- ٢٧٨..... د ترجمة الباب مقصد.....
- ٢٧٩..... تراجم رجال.....
- ٢٧٩..... د موسى.....
- ٢٧٩..... يوبل اشكال او ذهفي جواب.....
- ٢٨٠..... د دي حديث نه د مبتدعين انكار او ذهفي رد.....
- ٢٨١..... ارض مقدس سره نيز دي د موسى.....

٢٨٢	موسى
٢٨٣	تراجم رجال
٢٨٥	به موسى
٢٨٦	تراجم رجال
٢٨٧	ترجمة الباب سره ذ حديث مناسبت
٢٨٨	تراجم رجال
٢٨٩	ذ حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٢٨٩	ذ حديث باب نه مستنبط فائده
٢٨٩	٢٣- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَصَرَفَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ - إِلَى قَوْلِهِ - وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ / القصص: ١١-١٢ /
٢٨٩	ذ ترجمة الباب مقصد
٢٩٠	ذ فرعون بن بن اسيه
٢٩١	تراجم رجال
٢٩٢	ذ بنحو ذ نبوت مسئله
٢٩٢	ذ جمهور علماء و رائي
٢٩٣	ذ حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٢٩٣	٢٤- باب: ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى﴾ الآية / القصص: ٧٤
٢٩٣	ذ ترجمة الباب مقصد
٢٩٦	٢٥- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَالِي مَدْيَنَ أَخَاهُ رُشَيْمًا﴾ الآية / هود: ٨٤
٢٩٦	ذ ترجمة الباب مقصد
٢٩٦	مدین یا اصحاب ايكه
٢٩٧	ایا مدین او اصحاب ايكه هم یوه قبیلې ده؟
٢٩٧	یواشكال او ذ هغې جواب
٢٩٩	٢٦- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَأَنْ يُوْثِقَ لَيْنَ الْمُرْسَلِينَ﴾
٢٩٩	ذ ترجمة الباب مقصد
٣٠٠	ذ حضرت یونس
٣٠٢	قال مجاهد: مذهب المشحون: الموقر
٣٠٣	تراجم رجال
٣٠٤	تراجم رجال

٢٠٥	تراجهم رجال
٢٠٦	تراجهم رجال
٢٠٦	شرح احاديث
٢٠٧	٢٤-باب: ﴿وَاتْلُوهُمْ عَنِ الْقُرْآنِ آلِى كَانَتْ حَاطِرَةً الْبَحْرِ إِذْ يُعْذِرُونَ فِي السَّبْتِ﴾
٢٠٩	د سياق اوسباق سره د باب مناسبت
٢٠٩	د شيخ الحديث مولانا محمد زكريا
٢٠٩	٢٨-باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَاتَيْنَا دَاوُدَ زُيُورًا﴾ النساء: ١٦٣
٢٠٩	د ترجمه الباب مقصد
٢١٠	حلية مباركه
٢١٠	د حكومت موده او وفات
٢١٢	الزُّيُورُ الْكُتُبُ
٢١٢	داؤد
٢١٣	تراجهم رجال
٢١٤	د لفظ قران تحقيق
٢١٤	حضرت داؤد
٢١٤	د حديث نه مستنبط فوائد
٢١٥	رواه موسى بن عقبه عن صفوان عن عطاء بن يسار عن ابي هريرة
٢١٦	د حديث ترجمه الباب سره مناسبت
٢١٧	تراجهم رجال (٢) جاري
٢١٧	أجدلى
٢١٧	٢٩-باب: أَحَبُّ الصَّلَاةِ إِلَى اللَّهِ صَلَاةُ دَاوُدَ
٢١٧	د ترجمه الباب مقصد
٢١٨	تراجهم رجال
٢١٨	٢٠-باب: ﴿وَلَا تُكْذِرْنَا دَاوُدَ الَّذِي إِتَى آوَابَ﴾
٢١٨	د ترجمه الباب مقصد
٢١٩	د فصل الخطاب تفسير
٢١٩	د حضرت داؤد
٢٢١	دمولانا حفظ الرحمن سيوها روى
٢٢٥	تراجهم رجال

٣٢٥	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٣٢٥	٤١- باب: قُلِ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿وَوَهَبْنَا لِمَنَّا دُورًا وَلَهُمْ فِيهَا مَنَازِلُ مُتَتَابِعَةٌ لِّذِي الْأَرْوَاحِ الْغَابِطَةِ﴾
٣٢٦	دترجمة الباب مقصد
٣٢٦	حضرت سليمان
٣٢٧	دحضرت سليمان
٣٢٩	بناة
٣٢٩	دحضرت سليمان
٣٣٠	الأصفاة: الرثاق. قال مجاهد: الصافئات: صفى الفرس... إلخ
٣٣١	الحياد
٣٣١	دحضرت سليمان
٣٣٣	تراجم رجال
٣٣٣	اياجنات دهغوى په اصل شكل كېني ليدل ممكن دى؟
٣٣٤	دحديث باب نه مستنبط فائده
٣٣٤	دجنات اقسام او مراتب
٣٣٥	ترجمة الباب سره دحديث باب مناسبت
٣٣٥	تراجم رجال
٣٣٦	دحديث نه مستنبط فوائد
٣٣٨	تراجم رجال
٣٣٨	دحديث باب نه مستنبط فوائد
٣٣٩	تراجم رجال
٣٣٩	مثلى ومثل الناس كمثل رجل استوقد ناراً... إلخ
٣٤٠	دحديث ترجمة الباب سره مناسبت
٣٤١	يواشكال او دهغې جواب
٣٤١	لا تفعل، برحمتك
٣٤١	قال أبوهريرة: والله إن سمعت باليكن إلا يومئذ وما كنا نقول إلا المذمومة
٣٤٢	٤٢- باب: قُلِ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا الْفَأْنَانَ الْحِكْمَةَ أَنِ اشْكُرُوا لِلَّهِ﴾
٣٤٢	دترجمة الباب مقصد
٣٤٣	دمولانا سليمان ندوى
٣٤٤	دحضرت لقمان د نبوت باره كېني د جمهور وراثې
٣٤٥	الإغراض بالوجه

٣٤٦	تراجم رجال
٣٤٦	د حديث شرح
٣٤٦	تراجم رجال
٣٤٧	د احاديث باب ترجمة الباب سره مناسبت
٣٤٧	٢٢- باب: ﴿وَأَضْرِبْ لَهُم مِّنْ لَّدُنكَ الْآيَةَ﴾ الآية/١٣
٣٤٧	د ترجمة الباب مقصد
٣٤٧	اهل انطاكيه ته د هدايت وركونكو دوو كسانو بيان
٣٤٩	وقال ابن عباس: (طائركم) مصانكم
٣٤٩	٢٤- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى ﴿ذِكْرُ مَعْرُوفٍ عَبْدَهُ ذَكَرًا إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا﴾
٣٤٩	د ترجمة الباب مقصد
٣٥٠	نداء خفيا
٣٥٢	فاوحى: فاشار
٣٥٤	د حصوړ مطلب
٣٥٤	د يحيى
٣٥٥	د زكريا
٣٥٥	خفيا: لطيف
٣٥٦	تراجم رجال
٣٥٦	د حديث ترجمه او شرح
٣٥٧	د حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٣٥٨	٢٥- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى ﴿وَذَكَرَ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ
٣٥٨	مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا زَيْنًا﴾ (سمر: ١٦)
٣٥٨	د ترجمة الباب مقصد
٣٥٨	د حضرت مريم عليها السلام مور پلار: عمران او حنة
٣٥٩	حضرت مريم د بيت المقدس د خدمت د پاره نذر كول اود كفالت بيان
٣٥٩	د تعليق تخريج
٣٥٩	د تعليق مقصد
٣٦٠	تراجم رجال
٣٦٠	د حديث شرح
٣٦١	د حديث ترجمة الباب سره مناسبت

- ٢٦٦- باب: ﴿وَإِذْ قَالَ الْمَلَكُ الْمُؤْمِنُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ طَهْرَكَ﴾ ٣٦١
- وَاصْطَفَىٰ عَلَىٰ بَنَاءِ الْعَلِيِّينَ ٣٦١
- ما قبل سره ربط ٣٦١
- بكل: يضم: كغلبها ليس من كفالة الديون وشبهها ٣٦١
- تراجع رجال ٣٦٢
- د-خير نسايتها مريم بنت عمران: مطلب: ٣٦٢
- وخير نسايتها خديجة ٣٦٣
- ٢٧- باب: قَوْلُهُ تَعَالَى ﴿وَإِذْ قَالَ الْمَلَكُ الْمُؤْمِنُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ طَهْرَكَ بِكَلِمَاتِهِ﴾ ٣٦٤
- اِنَّهُ السَّيِّئُ يَحْسِبُ اَنَّ مَرْءًا ٣٦٤
- د-ترجمة الباب مقصد ٣٦٤
- د-مسيح معنى ٣٦٥
- وقال غيره: من يولد اعمى ٣٦٦
- تراجع رجال ٣٦٧
- تراجع رجال ٣٦٨
- أحناه ٣٦٨
- ٢٨- باب: قَوْلُهُ: ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ الْوَلَاةَ الْحَقُّ﴾ ٣٦٩
- د-ترجمة الباب مقصد ٣٧٠
- تراجع رجال ٣٧١
- د-نصاري: به عقيدة د-ثلاث باندې تعريف ٣٧١
- ٢٩- باب: ﴿وَلَا تُكْرِهُنَّ الْأَتْنَتُكُنَّ مِنْ أَهْلِهِنَّ﴾ / سره: ١٦ ٣٧٢
- د-ترجمة الباب مقصد ٣٧٢
- تشرح ٣٧٥
- د-تعليق ترجمة الباب سره مناسبت ٣٧٥
- تراجع رجال ٣٧٦
- ترجمه او تشرح ٣٧٦
- به حديث باب باندې د يواشكال جواب ٣٧٨
- د-حديث ترجمة الباب سره مناسبت ٣٨٠
- تراجع رجال ٣٨٠

۳۸۱ تشریح
۳۸۲ تراجم رجال
۳۸۳ عن مجاهد عن ابن عباس
۳۸۴ یواشکال اوذهنی جواب
۳۸۵ تراجم رجال
۳۸۶ تراجم رجال
۳۸۷ په احادیث کښې تعارض اوذهنی حل
۳۸۷ د ابن عمر اذ انکار توجیه
۳۸۷ "سبط الشعر" سره متعلق یواشکال اوذهنی جواب
۳۸۷ د حدیث نه مستنبط فائده
۳۸۸ په لیلۃ الاسراء کښې د انبیاء کرام ارواح سره ملاقات شوې وو که اجساد سره؟
۳۸۸ یواشکال اوذهنی جواب
۳۸۹ یواشکال اوذهنی جواب
۳۹۰ تراجم رجال
۳۹۱ حدیث باب اوایت کښې د علامه کرمانی
۳۹۱ د علامه کرمانی
۳۹۲ ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت
۳۹۲ تراجم رجال
۳۹۳ د مذکورہ تعلیق مقصد
۳۹۳ د تعلیق تخریج
۳۹۳ د تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت
۳۹۳ تراجم رجال
۳۹۵ د حدیث نه مستنبط فوائد
۳۹۵ د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۳۹۵ تراجم رجال
۳۹۶ د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۳۹۷ تراجم رجال
۳۹۸ تراجم رجال
۳۹۹ شرح حدیث

٣٩٩	د تعليق تخریج
٣٩٩	د احادیث ترجمه الباب سره مناسبت
٣٩٩	٥٠- باب: نَزَّلَ عَلَيْنَا مِنْ مِزْمَعٍ عَلَيْنَا السَّلَامُ
٤٠٠	تراجم رجال
٤٠٠	إسحاق
٤٠١	یواشکال او ذهنی جواب
٤٠٢	اشکال او جواب
٤٠٢	د آئمه اختلاف په تفسیرد مذکورہ آیت کنہی
٤٠٤	سوال او جواب
٤٠٤	د حضرت عیسیٰ
٤٠٥	تراجم رجال
٤٠٥	تابعه عقیل والأوزاعی
٤٠٧	د احادیث ترجمه الباب سره مناسبت
٤٠٧	٥١- باب: مَا ذَكَرَ عَنْ نَبِيِّ إِسْرَائِيلَ
٤٠٧	د ترجمه الباب مقصد
٤٠٨	تراجم رجال
٤٠٨	تشریح
٤٠٩	ترجمه الباب سره د احادیثو مناسبت
٤١٠	تراجم رجال
٤١٠	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
٤١١	تراجم رجال
٤١١	فرائد
٤١٣	د اعطوهم حقهم مطلب
٤١٣	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
٤١٣	تراجم رجال
٤١٤	د حدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت
٤١٤	تراجم رجال
٤١٥	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
٤١٥	تراجم رجال
٤١٦	تابعه شعبه عن الأعشى

٤١٧	تراجم رجال
٤١٧	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤١٨	تراجم رجال
٤١٨	تابعه جابر وابو هريرة
٤١٩	حدوثا عن ولوية
٤١٩	وحدوثا عن بني اسرائيل ولا حرج
٤١٩	دامام مالك
٤١٩	دامام شافعي
٤٢٠	ذ اسراييلي رواياتو دري قسمونه
٤٢٠	تراجم رجال
٤٢١	تشریح
٤٢١	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٢٢	تراجم رجال
٤٢٢	حدثنا جندب بن عبد الله في هذا المسجد... إلخ
٤٢٢	تشریح
٤٢٣	مستفاد امور
٤٢٤	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٢٤	حديث ابرص وأعمى وأقرع في بني اسرائيل
٤٢٤	ما قبل سره ربط
٤٢٤	ترجمة الباب مقصد
٤٢٦	وحدثني محمد حدثنا عبد الله بن رجاء... إلخ
٤٢٧	تراجم رجال
٤٢٨	تقطعت بي الجبال في سفرى
٤٣٠	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٣٠	٥٢- باب: (أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيِّمِ) / الكهف: ٩
٤٣٠	ترجمة الباب مقصد
٤٣٣	(حديث الغار)
٤٣٣	ما قبل سره ربط
٤٣٤	تراجم رجال
٤٣٤	ترجمه مع تشریح

۴۳۷	یواشکال اودهني جواب
۴۳۸	دذویمي واقعي سره متعلق دحدیث د الفاظو تشریح
۴۳۸	أیوان
۴۳۸	شیطان کیوان
۴۴۰	ددریم ملگری واقعہ
۴۴۲	په دې دریواړو کښې دچا عمل افضل وو؟
۴۴۲	باب
۴۴۳	تراجم رجال
۴۴۳	دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۴۴۴	تراجم رجال
۴۴۴	دحدیث باب نه مستنبط فائده
۴۴۵	تراجم رجال
۴۴۶	په وینشو کښې دجوړ لکولو د رسم باندې صحابه زولې نکیر نه کولو؟
۴۴۶	دحافظ ابن حجر
۴۴۷	دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۴۴۷	تراجم رجال
۴۴۸	دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۴۴۹	تراجم رجال
۴۵۱	تراجم رجال
۴۵۲	ترجمه الباب سره دحدیث مناسبت
۴۵۲	دحدیث نه مستنبط فوائد
۴۵۲	دجمهور اهل سنت راڼي
۴۵۳	دفرېستو اجتهاد او اختلاف
۴۵۴	حدثناعلی حدثناسفیان عن مسرعن سعدبن ابراهیم عن أبی سلمة
۴۵۴	تراجم رجال
۴۵۵	دحدیث مطالب
۴۵۶	دامام غزالی
۴۵۶	الکما ولد؟
۴۵۶	دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۴۵۷	تراجم رجال

٤٥٨	تراجم رجال
٤٥٨	يحيى بن يعمر
٤٥٩	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٦٠	تراجم رجال
٤٦٠	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٦١	تراجم رجال
٤٦١	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٦١	تراجم رجال
٤٦٢	به روایت کتبی ذکوم یونبی تذکره ده؟
٤٦٢	ذعلامه قرطبي
٤٦٣	تراجم رجال
٤٦٤	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٦٥	تراجم رجال
٤٦٦	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٦٦	تراجم رجال
٤٦٧	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٦٧	تراجم رجال
٤٦٧	كان رجل يرف على نفسه
٤٦٨	يواشكال اود هفي جواب
٤٦٨	ذ ابن قتيبه
٤٦٨	دامام نووي
٤٦٨	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٦٩	تراجم رجال
٤٧٠	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٧٠	تراجم رجال
٤٧١	تشرح
٤٧٢	تراجم رجال
٤٧٢	تراجم رجال
٤٧٣	حديث ترجمة الباب سره مناسبت

٤٧٣	تابعه عبدالرحمن بن خالد عن الزهري
٤٧٣	نواجم رجال
٤٧٤	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٧٥	نواجم رجال
٤٧٥	فأخرج كبة من شعر
٤٧٥	سماء الزور
٤٧٥	حديث ترجمة الباب سره مناسبت
٤٧٥	تابعه غندر عن شعبة
٤٧٥	براعة اختصار
٤٧٧	فهرس مصادر والمراجع

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حرف اول

الحمد لله الذي بعثته نمر الصالحات. والصلاة والسلام على رسوله الكريم الذي توجي شفاعته يوم القيامة. أما بعد!
 ذلك تعالى به فضل اوكرم اودهغه به توفيق سره د شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان صاحب راطال الله
 بقاءه وادارمله على رؤوسنا بعافية وسلامة، متنوع حديثي خدماتو نه يو عظيم خدمت د صحيح بخاري شرح او توضيح به
 نور د "كشف الباري عمافي صميم البخاري" تصنيف او تاليف دي په كوم كېني چه نه يوازي په احاديث مباركو باندې په
 مختلف اړخونو باندې مدلل او محقق پوره بحث كړې شوې دي بلكه د احاديثو په اساسيد باندې محدثانه كلام او
 د حديث د رواة جامع تعريف هم جمله لوازماتو او مناسباتو سره اهتمام كړې شوې دي تردغه وخته پوري د
 چاپ شورو جلدونو شمير يويشت دي اودا دوه ويشتم جلد هم چاپ كيدو سره د لوستونكو لاسونو ته
 رسيدونكي دي والحمد لله على ذلك.

په دي كتاب كېني د انبياء كرامو حضراتو عليهم السلام د پاكو او مقدس نفوسو تاريخي حالات او واقعات،
 مواظ او مواعيد په تاريخي حيثيت سره د بعض په بعضو باندې د تقديم او تاخير په حواله سره كافي او ضروري
 بحث كړې شوې دي. دا جلد هم د نورو چاپ كړي شورو جلدونو په شان هم د هغه اساليبو او خطوطو باندې د
 بناسته كولو پوره كوشش كړې شوې دي. كوم چه د حضرت زيد مجده د طرف نه د كشف الباري د منهج (طريقي)
 دپاره مقرر كړې شوي دي چنانچه په تراجم ابواب كېني د امام بخاري رحمه الله د نقطه نظر وضاحت، تراجم رجال، د
 احاديثو تخريج او تعليقات، د مشكل عربي عبارتونو ترجمه، د احاديثو نه مستنبط امورو د شارحين حديث د
 كلام په رڼا كېني تذكره اود اصل مآخذ ومراجع وغيره خاص اهتمام كړې شوې دي.

كتاب احاديث الانبياء ټول څلور پنځوس (۵۴)، ابوابو باندې مشتمل دي په كوم كېني چه ۲۰۹ دوه سوه نهه
 مرفوع احاديث دي. په دي كېني مكررات يوسل اوويشت (۱۲۷)، اوغير مكرر روايات دوه اتيا (۸۲)، دي دي نه
 علاوه ديرش (۳۰)، تعليقات او شپږ اتيا (۸۶)، آثار د صحابه كرامو او تابعينو درج دي.

د دي كتاب په تكميل كېني مخي ته راټلونكي مشكلاتو د حل دپاره حضرت الاستاذ مولانا حبيب الله زكريا
 صاحب دامت بر كاته امداد او تعاون يوشان كړې دي، چرته هم چه د يو حوالي سره صعويت مخ كيدل شوي
 نوهغوي بغير خه د وخت ضائع كولو خپل قيمتي وخت وركولو سره زما لږخونده كړي ده. د استاذ محترم نه
 علاوه نورو فقهاء شعبه تصنيف هم پوره تعاون حاصل شو. په كوم كېني چه مفتي عبدالرحيم او مفتي امان الله
 صاحب سلمه الله كردار د ږير ښكاره دي استاذ الحديث ناظم اعلى حضرت مولانا عبيد الله خالد صاحب زيد
 مجده په حيثيت د مسؤل شعبه تصنيف او تاليف، تحقيق او مراجعت په دي بار برك او محنت طلب كار كېني د
 امداد او تعاون ټول اسباب او وسائل وركړل او وخت په وخت نى خپلې قيمتي مشورې هم وړاندې كړي دي. په
 كوم باندې چه احقر د زړه د ژوروالى نه د حضرت الاستاذ ممنون او مشكور دي په انتظامي امورو كېني وروړو
 يوسف رانا صاحب تعاون حاصل وو. الله تعالى دي دي ټولو حضراتو ته د خپل شان مطابق بهترين د خير بدلې
 وركړي. آمين.

والدین الله تعالی دې دهغوی سوړې شفقت په صحت اوسلامتیا سره زما په سر باندې همیشه باقی اوساتی آمین، د کور دمه وارو نه یو طرف ته په دې ژور علمی کار کښې پوره کوشش کړې د کوم دپاره چه هغوی د رسمی شکرېې د الفاظو نه ډیر اوچت دی

په آخره کښې د احقر پرمېې گزارش د اهل علم حضراتو نه دې چه دا یو خاص علمی کار دې کوم چه په متنوع فنون کښې د مهارت متقاضی دی دهغه صلاحیتونو سره عین ممکن دی بلکه یقینی دی چه په ترتیب او تحقیق کښې د نه غوښتلویا وجود څه کوتاهنی پاتې شوې وی. په دې وجه اهل علم حضراتو ته ډیر په ادب سره خواست دې چه هغوی دې هغه په گوته کړی او ان شاء الله مونږ ته به په خپلو غلطوباندي د اصلاح ډیره خوشحالی وی او مونږ به د دغه حضراتو ډیر زیات شکر گذار یو.

بل خواست عوامو او خواصو نه دادي چه د حضرت شیخ الحدیث زید مجده دپاره خصوصی دعا کوی چه الله تعالی هغوی ته د صحت او عافیت سره ډیر عمر ورنصیب کړی. حضرت شیخ الحدیث حفظه الله ورعاه د ژوند هر باب زموږ د ټولو دپاره د ډیر فخر او اتباع لائق نمونه ده. الله تعالی دې د حضرت او دهغوی ماتحت تصنیف او تالیف سره تعلق لرونکو ټولو ملگرو ته د حضرت په ژوند مبارک کښې د دې عظیم خدمت پوره کولو توفیق ورکړی والله ولی التوفیق.

دعا ده چه الله تعالی دې دا کار د راقم دپاره، د ده د استاذانو دپاره، د ده والدینو او متعلقینو او په دې کار کښې د څه قسم تعاون کونکو ټولو اجابو دپاره د آخرت ذخیره جوړه کړی. آمین!

مبارک علی بن محمد ریاض

استاذ و رفیق شعبه تصنیف و تالیف جامعه فاروقیه کراچی

۱۳ جمادی الاولی ۱۴۳۷ هجری بمطابق ۲۲ فروری ۲۰۱۶ م.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۳۳- کتاب الانبیاء

دحافظ ابن حجر رحمته او علامه عینی رحمته په نسخو کښې (کتاب احادیث الانبیاء) باب خلق آدم وږښته، وارد دي. (۱) د علامه کرمانی رحمته او علامه قسطلانی رحمته په نسخو کښې صرف (باب خلق آدم وږښته، نقل دي) (۲) ذکریمه روایت (کتاب احادیث الانبیاء علیهم الصلاوة والسلام) الفاظو سره دی خو بعض نسخو کښې صرف (باب خلق آدم صلی الله علیه وسلم) هم نقل دي. (۳)

ددې باب لاندې امام بخاری رحمته دا بیانول غواړي چه حضرت آدم عليه السلام اود هغوی اولاد دتخلیق او تکوین دکومو کومو مرحلونو تیر شو. دامام بخاری رحمته نظر ډیر ژور او لرې رسیدونکې دي. هغه چه په کوم غرض سره باب تېري که دهغه غرض په مناسبت سره یومضمون په قرآن مجید کښې بیان شوي وي نوامام بخاری رحمته دهغې طرف ته ډیره ښکلې اشاره فرماني. دلته هم امام بخاری رحمته هم ددغه اصولو نه کار اخستی دي اود خپل عادت مطابق نې د احادیثو نه وړاندې (صَلَّال)، (عَمَّ)، (آسَ)، او (مُسْتَوِي) غوندي الفاظ راوړلوسره د قرآن مجید د هغه ټولو آیاتونو طرف ته اشاره کړې ده په کوم کښې چه د آدم عليه السلام اود هغه د اولاد د تخلیق د مراحلو بیان دي. په دې ضمن کښې ئې د نورو مضامینو طرف ته هم اشاره فرمانيلې ده. مثلاً د سورت بقره آیت (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ النَّارِ) سره د انسان د تخلیق دمقصد طرف ته اشاره ده چه د انسان تخلیق د خلقت د بار پورته کولو ډپاره شوې دي انسان دنیا ته راښکته کولو سره هغه ته یو عالمگیر مشن حواله کړې شوې دي. بیا (لَمَّا عَلَّمَهَا خَافَظًا) اود (وَمَا) غوندي الفاظ راوړلوسره ئې ددې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه انسان په زمکه کښې آبادولوسره هغه ته د ستر پتولو اسباب ورکړل اویا ئې د متمر شیطانونو نه د بچ کولو ډپاره فرېښتې د ده په حفاظت باندې مقرر کړې بیا د سورت تین آیاتونه (فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ) او (أَسْفَلَ سَافِلِينَ) راوړلوسره ئې اشاره او کړه چه الله تعالی انسانان په ډیره ښکلې سانچه کښې اچولو سره پیدا کړل خو که یو سړي مؤمن نه وي نو هغه له دانه دی هیرو ل پکار چه که په دنیا کښې هر خومره ښانسته پاتې وي دمرگ نه پس به هغه په ډیر زیات ښکته ځای کښې غوړزولې شی. دغه شان لفظ (خَسِرَ) راوړلوسره د سورت العصر آیت (إِنَّ الْإِنْسَانَ لَقَفٍ لِّخُسْرِهِ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا) طرف ته اشاره کولو سره او خودلې شو چه د ایمان نه بغیر د دنیا ژوندون ټول د تاوان او نقصان ژوندون دي.

قوله:- (الْأَنْبِيَاءُ) انبیاء د نبي جمع ده. (۴)

نبي بعض حضراتو بغیر دهمزه او بعض د همزه سره "نبي" د فعيل په وزن باندې لوستلې دي. ابن اثیر جزري رحمته فرماني چه همزه سره د لوستلو په صورت کښې به له لفظ "النبیاء" نه مشتق وی اوداسې به حضور پاک صلی الله علیه و آله ته د نبی ویل وچه د تسمیه دا شی چه هغوی صلی الله علیه و آله خلقو ته د الله تعالی د طرف نه نازل شوی خبرو خبرداري ورکوي علامه سیبویه رحمته فرماني چه اهل عرب به د دې اسماء او افعال په آخره کښې همزه لوستله صرف یو څو نومونه

(۱) فتح الباری: ۳۶۱/۶، عمدة القاری: ۲۸۱/۱۵.

(۲) شرح الکرماني: ۲۲۳/۱۳، ارشاد الساری: ۳۱۷/۵، المطبعة الکبری الأمیریة ببلاق مصر المحمیة، سنة: ۱۳۰۴ هجری.

(۳) عمدة القاری: ۲۸۱/۱۵.

(۴) لسان العرب: ۹/۱۴، دار إحياء التراث العربی.

داسی دی چه دهغی په آخره کښې به نې د همزه لوستل ترك كول او هغه اسماء یعنی نومونه دا دی "نبي، ذنبه، سبه، عامه"، البته اهل مکه په مذکوره آخری دريواره لفظونه همزه سره لوستلو کښې د بياتی عربو مخالفت کوی. هم دهغه وجه ده چه يوځل يو اعرابی د رسول الله ﷺ په خدمت کښې حاضر شو او هغوی ته نې اوونیل "يا نبي الله" نو حضور پاک دا کلام ناخوښه کړو او ونی فرمائیل لالهدیهامی، زما نوم همزه سره مه وایښی ځکه چه لفظ نبي د قریشو په لغت کښې بغيره همزه نه لوستلې کیري.

د لفظ نبي باره کښې یو قول داهم دي چه دا لفظ "النباوه" یا "النبره" نه مشتق دي د کوم معنی چه د اوچت او لوړ مقام راځی او په دي صورت کښې به وجه تسمیه دا شی چه یقیناً الله تعالی حضور پاک ته د نبوت په شان لوړ او اوچت مقام سره سرفراز کړي دي. ابن اثیر جزري رحمه الله فرمائی چه دا لفظ د همزه او بغيره همزه لوستل دواړه شان جانز دی. (۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله د قیل سره یو قول نقل کړي دي چه که چري لفظ نبي همزه سره اولوستلې شی نو دا به نبا نه مشتق وی او که چري بغيره همزه نه اولوستلې شی نو دا به نبیره په معنی د اوچت مقام نه ماخو د گنرلې شی. (۲) حافظ ابن حجر رحمه الله د نبوت سره متعلق یو څو نکات بیان کړي دي. ① نبوت یوه داسې عظیمه مرتبه ده چه الله تعالی نې جادپاره غواړي نو ورکوی. ② دا مرتبه یوسړي په خپل علمی استعداد، ملکه کشف یا د خپل استعداد ولایت په وجه نه شی حاصلولې. ③ ځکه چه د نبي حقیقی شرعی معنی داده چه "چاته نبوت ورکړي شوې وی". ④ نبوت نه خو نبي د ذات سره متعلق وی، نه د نبي د عرض سره اونه د نبوت تعلق د نبي علم سره وی بلکه نبوت دالله تعالی د اعلان او فیصلې سره متعلق وی په دي معنی چه الله تعالی اعلان او فیصله کوی چه ما ته دامت دپاره نبي جوړکړي نې چه کله نبوت دالله تعالی د امر او حکم سره دي نو نبوت د خوب یا غفلت په شان د مرگ راتلو سره هم نه باطل کیري. (۳)

د انبیاء کرامو علیهم السلام د تعداد سره متعلق د روایاتو اختلاف: په دي سلسله کښې مختلف روایات نقل دي:

① د حضرت ابوذر رضی الله عنه نه روایت دي چه هغوی د نبي کریم ﷺ نه د انبیاء کرامو علیهم السلام د شمیر باره کښې سوال او کړنو حضور پاک او فرمائیل (مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً) یعنی دهغوی شمیر یولکه څلیرشت زره دي. بیا نې تبوس او کړو چه په هغوی کښې رسولان څومره دي؟ حضور پاک جواب کښې او فرمائیل (ثلاث مائة وثلاثة عشر) په دوی کښې درې سوه او دیارلس رسولان جوړولوسره مبعوث کړي شوی دي.

دا روایت علامه ابن جوزي رحمه الله په تفصیل سره نقل کړي دي. ابن حبان رحمه الله د دي روایت تصحیح کړي ده او ابن مردويه رحمه الله هم دا روایت په خپل تفسیر کښې نقل کړي دي. (۴)

هم د دي مضمون روایت د حضرت ابوامامه رضی الله عنه نه هم نقل دي البته په دواړو کښې فرق دادي چه ابوامامه رضی الله عنه دهغوی تعداد د ۳۱۳ په ځانی ۳۱۵ نقل کړي دي لکه څنگه چه نیز دي د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په روایت کښې

(۱) النهاية لابن الأثير: ۴/۵ المكتبة الإسلامية.

(۲) فتح الباری: ۳۶۱/۶.

(۳) فتح الباری: ۳۶۱/۶.

(۴) تلقیح مفهوم أهل الأثر فی عیون التاریخ والسير لابن الجوزي، ذکر عدد الأنبياء والمرسلين، ص ۳. المكتبة التمدجية، صحيح ابن حبان، كتاب البر والإحسان، باب ما جاء في الطاعات وتوابعها، ذكر الاستحباب للسر أن يكون: من كل خير حظ إلخ، رقم الحديث: ۳۶۱، ۷۷/۲ مؤسسة الرسالة، حلية الأولياء: ۱۶۸/۱ - ۱۶۶ دار الكتب العلمية، فتح الباری: ۳۶۱/۶ عمدة القاری: ۲۸۱/۱۵.

راخی. (۱) مگر علامه هیشمی رحمته اللہ علیہ د ابوامامہ رحمته اللہ علیہ ددی روایت تخریج کولو سره (مائة وثلاثة عشر) نقل کړې دي. ددی روایت د ذکر کولو ته پس علامه هیشمی رحمته اللہ علیہ فرمائی (رواه الطبرانی ورجاله الصحيح غير أحد بن خزيمة وهو ثقة) (۲)

⑦ د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه روایت دي چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی (بعث الله مائة آلاف نبي، أربعة آلاف إلى بني إسرائيل وأربعة آلاف إلى سائر الناس) یعنی الله تعالی اته زره انبیاء کرام مبعوث کړل په کوم کښې چه خلور زره نی صرف په بنی اسرائیلو کښې ولېدل او خلور زره نی باقی ټولو خلقو ته ولېدل. (۳)

د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه په یو بل روایت کښې نقل دی (بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد مائة آلاف من الأنبياء منهم أربعة آلاف من بني إسرائيل) یعنی د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم بعثت د اتو زرو انبیاء کرامو نه پس شوي او په دغه اتو زرو انبیاء کرامو کښې خلور زره صرف د بنی اسرائیلو نه وو. (۴)

⑧ د وهب عن ابن عباس رضی اللہ عنہ په طریق سره نقل دی چه الله تعالی ۳۱۵ رسولان ولېدل په کومو کښې چه حضرت آدم، شیت، ادریس، نوح او ابراهیم علیهم السلام عبرانی او پنځه حضرت هود، صالح، اسماعیل، شعيب او حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم د عربو نه وو.

⑨ د عکرمه عن ابن عباس رضی اللہ عنہ نه نقل دي چه ټول انبیاء کرام علیهم السلام د بنی اسرائیلو طرف ته رالېږلي شوي بغیر د لسو انبیاء کرامو د چا نومونه چه دادی: حضرت نوح، حضرت هود، حضرت لوط، حضرت صالح، حضرت شعيب، حضرت ابراهیم، حضرت اسماعیل، حضرت يعقوب او حضرت عيسى او حضرت محمد علیهم السلام. (۵)

په پورته ذکر شوو روایاتو باندې د ائمه جرح و تعدیل کلام: ⑩ د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ روایت ابن حبان رحمته اللہ علیہ او ابونعیم رحمته اللہ علیہ د ابراهیم بن هشام بن يحيى: په طریق سره نقل کړې دي. ائمه د جرح او تعدیل ددی حدیث سند ډیر ضعیف گرځولي دي ځکه چه امام ابو حاتم رحمته اللہ علیہ علامه ذهبي او امام ابو زرعه رحمته اللہ علیہ وغیره د ابراهیم بن هشام تکذیب کړي دي او هغه نی متروک گرځولي دي. البته ابن حبان رحمته اللہ علیہ دا راوی په ثقات کښې شمیر کړي دي او د دغه پورتنی روایت تصحیح نی کړې ده. (۶)

ابن کثیر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ روایت ابن حبان رحمته اللہ علیہ په خپل کتاب کښې ذکر کړي دي او ددی تصحیح نی کړې ده. خو بل طرف ته ابن جوزي رحمته اللہ علیہ دا روایت په موضوعاتو کښې شمیر کړي دي او په دې کښې څه شک نشته دي چه ائمه د جرح و تعدیل په ابراهیم بن هشام باندې کلام کړي دي. (۷)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی (والصواب: ابراهيم بن هشام أحد المتروكين الذين مشاهيرهم حبان ولم يصب) یعنی ابراهیم بن هشام دغه متروک روایانو نه دي د چاچه ابن حبان رحمته اللہ علیہ پیروی کړې ده په دې پیروی کولو کښې هغه په حق باندې نه دي. (۸)

(۱) تفسیر ابن ابی حاتم: ۱۸۲/۱ مکتبه نزار مصطفى الباز، تفسیر ابن کثیر، سورة النساء، رقم الآية: ۱۶۳، ۳۷۲/۴ مؤسسه قرطبه، مستد الإمام أحمد بن حنبل: ۶۱۸/۳۶ رقم الحديث: ۲۲۸۸ مؤسسه الرساله.

(۲) مجمع الزوائد، باب ذکر الانبياء: ۳۷۵/۸ رقم الحديث: ۱۸۰۷.

(۳) مستدأبى يعلى الموصلى: ۱۶۰/۷-۱۵۹ رقم الحديث: ۱۳۲ حلية الأولياء: ۵۳/۳.

(۴) المستدرک للحاکم: ۵۹۷/۲ الدلائل المتثور: ۱۳۲/۵ حلية الأولياء: ۱۶۲/۳ المعجم الأوسط: ۲۳۶/۱ رقم الحديث: ۷۷۴.

(۵) تلخیص فهم اهل الآثار، ص: ۴، المطبعة النموذجية.

(۶) الجرح والتعديل: ۲/۲۴ ادار إحياء التراث العربی، میزان الاعتدال: ۷۳/۱، ۳۷۸/۴، دار المعرفة.

(۷) تفسیر ابن کثیر سورة النساء الآية: ۱۶۳، ۳۷۲/۴، مؤسسه قرطبه.

(۸) میزان الاعتدال: ۳۷۸/۴.

⑦ حضرت ابوامامه باهلی رضی اللہ عنہ روایت ابن ابی حاتم رضی اللہ عنہ او امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ ابوالمغیرة عن معان بن رفاعه عن علی بن یزید عن قاسم ابی عبدالرحمن^۱ په طریق سره نقل کړې دي او معان بن رفاعه، علی بن یزید او قاسم ابی عبدالرحمن درې یو له ضعیف راویان دي.^(۱)

⑧ حضرت انس رضی اللہ عنہ نه روایت کړې شوی د دواړو روایتونو سندهم ضعیف دي. دا ابو یعلیٰ موصلی رضی اللہ عنہ د مکي بن ابراهيم عن موسی بن عبیده الریذی عن یزید الرقاشی عن انس^۲ په طریق سره روایت کړې دي او موسی بن عبیده ریذی ضعیف راوی دي او ده ده شیخ یزید الرقاشی د ده نه زیات ضعیف دي.^(۲)

د حضرت انس رضی اللہ عنہ روایت شوي دویم حدیث ابونعیم "زکریا بن عدی عن مسلم بن خالد" په طریق سره تخریج کړې دي. د ابونعیم رضی اللہ عنہ تخریج کړې شوي دي روایت ټول رواة ثقه دي البته مسلم بن خالد باره کښې راځي چه هغه کثیر الوهم وو. د ابونعیم رضی اللہ عنہ نه علاوه امام حاکم رضی اللہ عنہ او امام طبرانی رضی اللہ عنہ هم د دي حدیث تخریج کړې دي. د کوم سند چه دادی: "ابراهيم بن المنذر الحزامي عن ابراهيم بن المهاجر بن سمسار عن محمد بن المنكدر روصفوان بن سليم عن يزيد الرقاشي عن انس: علامة هيشمى رضی اللہ عنہ د دي روایت نقل کولو نه پس فرماني: "رواه الطبرانی في الأوسط، وفيه ابراهيم بن المهاجر، وهو ضعيف. بل حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ هم د دي حدیث تضعیف کړې دي. هغه فرماني چه ابراهيم او یزید الرقاشی دواړه واهیان (اولته او صحیح احادیث بیانونکي) دي.^(۳)

⑨ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ نه روایت کړې شوی دواړه احادیث صرف د علامه ابن جوزي رحمته اللہ علیہ کتاب (تلقیم فہوم اهل الاثر) کښې ملاو شوي دي. د وهب بن منبه عن ابن عباس په طریق سره نقل روایت کښې صرف د رسول د تعداد بیان دي. خو د عکرمه عن ابن عباس په روایت کښې جمیع انبیاء علیهم السلام بعثت بیان کړې شوي دي. د هغوی د تعداد څه تذکره نشته دي.^(۴)

ملا علی قاری رحمته اللہ علیہ د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ د روایت تشریح کښې فرماني: (العدل في هذا الحديث وإن كان مجهولاً، لكنه ليس مقطوعاً، فيجب الإيمان بالأنباء والرسول مما لا يخرج أحداً منهم، ولا يدخل أحداً من غيرهم فيها)^(۵)

شیخ الحدیث زکریا رحمته اللہ علیہ فرماني چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ څنگه چه په فقهی مسائلو کښې اجتهاد کوی هم دغه شان په تاریخ کښې هم اجتهاد کوی، سره د دي چه دهغوی اجتهاد د مؤرخینو او فقهائو خلاف وی. چنانچه امام بخاری رحمته اللہ علیہ حضرات انبیاء کرام علیهم السلام په ترتیب سره ذکر کولو کښې د جمهور مؤرخینو نه اختلاف کړې دي او حضرت ادریس رضی اللہ عنہ ئی د حضرت نوح عليه السلام نه پس ذکر کړې دي خو د جمهور مؤرخینو موقف دادي چه حضرت ادریس عليه السلام د حضرت نوح عليه السلام په اجداد کښې دي.

د امام بخاری استدلال د حدیث معراج نه دي چه په دي موقع باندې حضرت ادریس عليه السلام د حضور پاک استقبال کولو سره فرمانيږي وو (مرحاً بالئی الصالح والام الصالح) که چېرې حضرت ادریس عليه السلام د حضرت نوح عليه السلام د اجداد نه

(۱) تفسیر ابن کثیر: ۴/ ۳۷۲، مؤسسة قرطبة، مجمع الزوائد: ۱/ ۲۱۵-۲۱۴ کتاب العلم، باب السؤال للاتفاع وإین کثیر رقم: ۷۲۶ دار الکتب العلمیة.

(۲) تفسیر ابن کثیر: ۴/ ۳۷۲-۳۷۳، مؤسسة قرطبة، مجمع الزوائد: ۸/ ۲۷۵-۲۷۶ رقم: ۱۳۸۰۸ المطالب العالیة: ۱۴/ ۲۲۱ رقم الحدیث: ۳/ ۴۳ دار العاصمة، الدر المنثور: ۵/ ۱۳۱ سورة النساء الآية: ۱۶۳، مرکز هجر.

(۳) حلیة الاولیاء: ۳/ ۱۶۲ تلخیص المستدرک للذهبی، کتاب التاریخ، باب بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد ثمانية آلاف من الانبياء: ۲/ ۵۹۷ دار المعرفه، المعجم الأوسط: ۱/ ۲۳۶ رقم: ۷۷۴، دار الحرمین، مجمع الزوائد: ۸/ ۲۷۶ دار الکتب العلمیة.

(۴) تلقیم فہوم اهل الاثر، ص: ۴ المطبعة النموذجية.

(۵) مرآة المفاتیح، کتاب صفة القيامة، باب بدء الخلق: ۳۶۷۰، ۹/ ۵۷۳۷ دار الفکر.

وې نو د (الاخ الصالح) په ځانې به نې (الابن صالح) فرمائيلو. هم دغه موقف د ابوبکر ابن العربي رحمته الله هم دې شيخ الحديث حضرت زکریا عليه السلام فرماني چه دا يو ښکلي استدلال دې خود جمهورو وينا ده چه حضرت ادریس عليه السلام نواضعا (الاخ الصالح) فرمائيلې وو او بيا (الاخ الصالح) ونييل په دې باره کښې نص نه دې چه حضرت ادریس عليه السلام د حضرت نوح عليه السلام نه پس وو. (۱)

د حضرت آدم د تسميه وجه: حضرت ابن عباس رضي الله عنه نه روايت دې چه هغوی ته د آدم ونيلو وجه داده چه هغوی د (ادب الارض) يعنی مخ د زمکې (څاورې) نه پيدا کړې شوې دې. (۲) او د خلقو په نسبت لفظ ادمه شديد السمرة يعنی د غنم رنگي کيدو په معنی کښې استعماليری (۳) چنانچه د حضرت سعيد بن جبیر رضي الله عنه نه روايت دې چه حضرت آدم عليه السلام د مخ د زمکې نه پيدا کړې شوې دې. د مجاهد رضي الله عنه نه روايت دې چه لفظ آدم د ادمه نه مشتق دې ابواسحاق ثعلبی رحمته الله فرماني چه څاورې ته په عبراني ژبه کښې آدام (بالالف بين الدال والميم) ونييلې شی او چونکه د حضرت آدم عليه السلام د خلق د څاورې نه شوې دې په دې وجه دهغوی نوم آدم (په حذف د الالف) شو (۴) يو قول دا هم نقل کړې شوې دې چه آدم د سرياني ژبې لفظ دې او علامه جوهری رحمته الله فرماني چه آدم عربي لفظ دې عجمي نه دې. په المغرب کښې دې چه د ټولو انبياء کرامو عليهم السلام نومونه عجمي دي بغير د څلورو نه او هغه څلور نومونه دادي: حضرت آدم، حضرت صالح، حضرت شعيب او حضرت محمد عليه وعليهم السلام. (۵)

دهغوی کښت ابو البشر دې ابن عباس رضي الله عنه نه ابو محمد نقل کړې شوې دې. قتاده رحمته الله فرماني چه په جنت کښې به صرف آدم عليه السلام په کښت سره رابللې شی. (۶) ابو محمد کښت سره د حضور پاک شرافت او عظمت اظهار کول مقصود دی. (۷)

لفظ آدم د وزن فعل او معرفه د وچې نه غير منصرف دې (۸) الله تعالی په قرآن کریم کښ ۲۷ ځل دهغوی ذکر کړې دې. علامه الوسی رحمته الله د حضرت ابن عباس رضي الله عنه په حواله سره نقل کړې دې چه حضرت آدم عليه السلام ته آدم ځکه وائی چه الله تعالی هغوی د زمکې د توروالی، سوروالی پاکې اوخيزنې ټولو څاورو نه پيدا کړې دې. هم دغه وجه ده چه دهغوی په اولاد کښې تور سور ښه اوید هر قسم خلق موجود دی او بی بی حواء ته حواء ځکه وائی چه هغه د آدم عليه السلام د پوښتنې نه پيدا کړې شوې وه يعنی د يو ژوندي بدن نه پيدا کړې شوه په دې وجه هغې ته په دې مناسبت سره حواء ونيلې شوې دې (۹) د لفظ "ذرية" اشتقاق "ذرا يذرا ذره" نه دې. په معنی د خلق پيدا کولو، ټول کائنات ټول پيريان او انسانان او د ټولو

(۱) الكنز المتواری: ۲۳۹/۱۳.

(۲) الکشف والبيان المعروف بتفسير الثعلبي لأبي إسحاق، سورة الفاتحة، القول في حد الاسم وأقسامه: ۱/۱۸۰ دار إحياء التراث العربي.

(۳) النهاية لابن الأثير: ۳۲/۱ مؤسسة التاريخ العربي. ابن الاثير جزري رحمته الله آدم د آدم جمع ليکلې ده لکه چه أحمر مفرد دې او حمر ددې جمع راځي.

(۴) تفسير الثعلبي: ۱۸۱/۱-۱۸۰.

(۵) تليقح فهم أهل الأثر، ص: ۴.

(۶) تفسير الثعلبي: ۱۸۱/۱-۱۸۰ عمدة القاري: ۲۰۴/۱۵.

(۷) عمدة القاري: ۲۰۴/۱۵، إدارة الطباعة المنيرية.

(۸) تفسير الثعلبي: ۱۸۱/۱-۱۸۰.

(۹) روح المعاني: ۱۶۷/۹ دال الفكر.

جهان‌ونو په نسل باندې د ذریت اطلاق کېږي. ددې جمع ذراری ده. ددې لفظ اصل همزه سره دې یعنی ذرئیه لیکن اهل عرب دا لفظ بغیرد همزه نه استعمالوی. یو قول دادي چه د لفظ ذرئیه اصل ذر په معنی دتفریق دې ځکه چه الله تعالی انساني نسل په زمکه کېنې خورکړې دې^(۱) د آدم د ذرئیه نه مراد دهغه اولاد وی اودا لفظ مفرد اوجمع دواړو دپاره استعمالیږي چنانچه دالله تعالی ارشاد دې: **قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً** چه اي الله ماله دخپل طرف نه یو نیک خونى راكړې په دې آیت کېنې لفظ ذرئیه د مفرد په معنی کېنې دې^(۲)

(صلصال) / الحجر: ۲۶ / طَيْنٌ خِلَظٌ يَوْمَلٌ، فَصَلَصَلْ كَمَا يَصْلُصِلُ الْفَخَّارُ، وَيَقَالُ: مُنَيْنٌ، يَبْدُونَ بِوَصَلٍ، كَمَا يَقَالُ: صَرَّالِبٌ وَصَرَّعَتْنَدُ الْأَغْلَاقِ، يَمْلُ كَكَمْتَهُ بَعْنِي كَمْتَهُ. **(فمرت په) / الأعراف: ۱۸۹ /** لِسْمِهَا الْخَلْ وَفَاتَمْتَهُ. **(الأنجد) / الأعراف: ۱۲ /** أَنْ تَجْعُدَ.

(صلصال) / طَيْنٌ خِلَظٌ يَوْمَلٌ، فَصَلَصَلْ كَمَا يَصْلُصِلُ الْفَخَّارُ: امام بخاری رحمه الله د فراء رحمه الله قول نقل کړې دې. امام فراء رحمه الله وانی چه صلصال هغه خاوره ده چه په ریگ کېنې یو ځانی شوې وی اوداسې کړنکېږي لکه څنگه چه ټیکړې (توکرکې) کړنکېږي.^(۳)

امام ابو عبیده وانی (الصلصال: الهابس الذي لم تصبه نار، فإذا نقرته صل فصمت له صلصلة، فإذا طهره بالنار فهو فخار، وكل شيء له صوت فهو صلصال، مطلب دادي چه صلصال هغه خاورې ته وانی کوم ته چه اور رسیدلې وی که هغې له په گوته باندې تنگېږي ورکړې نوهغه کړنکېږي اود هغې د کړنکاري آواز په غوږونو باندې اوریدې شی اوکله چه هغه په اور باندې پخولې شی نو (فخار) یعنی ټیکړې ورته ونیلي شی اوهر هغه څیز ته صلصال ونیلي شی دکوم نه چه د کړنکاري آواز راځي.^(۴) دا قول امام طبري رحمه الله د امام قتاده رحمه الله نه نقل کړې دې اوددې سند صحیح دې^(۵)

قوله: فخار: چه کله دمتینې خاورې نه (لوبښی وغیره جوړولو سره) په اور باندې پاخه کړې شی (نو په تنگولو سره) تنگېږي، نوهغې ته فخار وانی.^(۶)

وَيَقَالُ: مُنَيْنٌ، يَبْدُونَ بِوَصَلٍ، كَمَا يَقَالُ: صَرَّالِبٌ إلخ: د بعض حضراتو وینا ده چه صلصال معنی ده بدبونی دار. ددې حضراتو د وینا مقصد دادي چه صلصال د صل نه وتلې دې په دې وجه صل په شان د صلصال معنی هم بدبودار شوې دې لکه څنگه چه صر او صرصر هم یوه معنی دی یعنی هغه آواز ته وانی چه د دروازي بندولو په وخت پیدا کېږي اوڅنگه چه کبک اوکب یو معنی ده یعنی اړول راړول یو چاره پر مخې کول. دلته امام بخاری رحمه الله لفظ منان په صیغه دتمريض سره نقل کړې دې. امام طبري رحمه الله ددې قول نسبت چاته کولونه بغیر صرف د یو توجه په صورت کېنې نقل کړې دې^(۷) امام بغوی رحمه الله دا د امام مجاهد رحمه الله په حواله سره نقل کړې دې. اوهم دا امام کسانې رحمه الله اختیار کړې دې^(۸)

(۱) النهاية لابن الأثير: ۱۵۷/۲ مؤسسه التاريخ العربی.

(۲) عمدة القاری: ۲۰۴/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۲۶۵/۶، دارالمعرفة.

(۴) فتح الباری: ۲۶۵/۶ جامع البیان عن تأویل الی القرآن للطبری، سورة الرحمن: ۱۴، ۱۹۳/۲۲، دار هجر.

(۵) جامع البیان عن تأویل الی القرآن للطبری، سورة الرحمن: ۱۴، ۱۹۳/۲۲، دار هجر.

(۶) النهاية لابن الأثير: ۱۹۳/۴، دار إحياء التراث العربی، عمدة القاری: ۲۸۱/۱۵.

(۷) جامع البیان: ۱۹۴/۲۲، دار هجر.

(۸) معالم التنزيل: ۲۷۸/۴، دار طيبة.

به قرآن مجید کنبی حضرت آدم علیه السلام در تخلیق پاره کنبی مختلف الفاظ و تعبیرات را غلی دی چرتنه نی فرمانیلی دی د او بونه نی پیدا اکرې، چرتنه فرمانی د خاوری نه، او چرتنه نی د سخا بدبواره شوې متینې خې حواله ورکړې ده او چرتنه نی د اوچې کر نکیدلې خاوری ذکر فرمانیلی دې نو په دې الفاظو کنبی هیڅ تناقض نشته بلکه مطلب نی هم یو دې ځکه چه الله تعالی آدم علیه السلام اول هم د خاوری نه پیدا کړو بیانی په دې کنبی اوبه یو خانی کړې نو (طین لړپ) شو یعنی په دې کنبی متین والی پیدا شو دې نه پس سخا کیدوسره توره شوه نو (تخامنتون) بدبواره او وویلې شو بیا چه کله اوچه شوه نو (صَلَّالِ الْغَفَّارِ) ورته او وویلې شو (۱)

(فموت به): د سورت اعراف دې آیت طرف ته اشاره ده: (هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ لَكُمُ اسْمًا كَلِمَةً فَلَمَّا تَقَسَّمَا أَمَلَكْتَ كَلِمَةً أُخْرَىٰ قُتِلَا أَفَلَا تَفْقَهُوا دَعْوَةَ اللَّهِ يَهُدَا لِنَفْسٍ أَوْ لِلْآخَرِ أَلَمْ يَكُنْ مِنْ الشَّكُورِينَ) یعنی هم هغه دې چاچه تاسو د یو خان (آدم علیه السلام) نه پیدا کړنې، بیانی هم د ده نه د ده جوړه پیدا کړه. (مراد بی بی حواء ده) دې دپاره چه هغه دې سره آرام او کړې شی، بیا چه کله هغه ښځه پته کړه یعنی قربت او مباشرت نی او کړو نو د هغې معمولی شان حمل او شو، نو هغې دا (په خېنه کنبی) اچولې گر خیدله، بیاچه کله هغه (د حمل په لوریدلو سره) درنه شوه نو دواړو ښځې خاوند د الله تعالی نه دعا کوله چه د هغوی رب دې چه که چرې تا موږ ته صحیح سالم بچې را کړو نو موږ به د شکر کونکونه یو. (۲)

قوله: (اسْمًا مِمَّا احْمَلُ فَأَمْتُهُ): امام بخاری رحمه الله د امام ابو عبیده رحمه الله قول نقل کړې دې یعنی د حواء علیها السلام حمل پوره شو تردې چه هغې یو بچې را وړو. (په مړت کنبی موجود ضمیر حضرت حواء علیها السلام طرف ته راجع دې) دلته امام بخاری رحمه الله حضرت آدم او حواء علیهما السلام نه دنسل انسانی د ترقی طرف ته اشاره کړې ده.

قوله: (الْأَسْجَدُ): (أَنْ تَسْجُدَ): هم د سورت اعراف آیت دې: (قَالَ مِمَّنْ أَتَجِدُكَ الْأَسْجَدَ أَذْهَبْتَ قَالَ لَا نَخَافُ مِنْكَ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَ مِنْ طِينٍ) ۱۱۱ الله تعالی او فرمانیل کله چه ماته حکم درکړو نو کوم څیز ته د سجدي کولو نه منع کړې؟ ابلیس او ویل زه د ده نه بهتر یم، زه تا د اور نه پیدا کړې یم او دې د خې نه دا هم د امام ابو عبیده رحمه الله قول دې هغه فرمانی چه (مِمَّنْ أَتَجِدُكَ الْأَسْجَدَ) د (ممنک ان تسجد) په معنی کنبی دې ځکه چه عرب د کلمه د مثبت په معنی کنبی هم استعمالوی او په داسې موقعیاندې دا لازمانده وی (کله چه د آدم علیه السلام تخلیق او شو نو ټولو فرشتو ته حکم او شو چه هغوی دې آدم علیه السلام ته سجده د تعظیم او کړی. فرشتو د حکم تعمیل او کړو مگر ابلیس په بحث شروع شو چه زه د ده نه بهتر یم او غوره یم او غوره ته دا حکم ورکول چه هغه د دې د مفضول په وړاندې تعظیماً تندي اومړی خلاف اولی دی

(ان تسجد) ونیولو سره امام بخاری رحمه الله په دې باندې تنبیه او فرمانیله چه کلمه لازمانده ده. بعض حضراتو دا تاویل

(۱) الباب التأویل للعلامة خازن البغدادی: ۴/۴۵ دار الکتب العلمیة بیروت.

(۲) سورة الأعراف: ۱۸۹.

(۳) مجاز القرآن لأبی عبیده، سورة الأعراف: ۱/۲۴۶ مکتبة الخانجی بالقاهرة، فتح الباری: ۴/۲۶۴ دار المعرفه، عمده

القاری: ۱۵/۲۰۵ اداره الطباعة المنیریة.

(۴) عمده القاری: ۱۵/۲۸۲ دار الکتب العلمیة.

(۵) مجاز القرآن لأبی عبیده، سورة الأعراف: ۱/۲۱۱ مکتبة الخانجی بالقاهرة.

هم كړې دې چه لازمه ده دې بلکه دلته حذف دې د كوم تقدير چه داسې دې: (وامنعك من المجود لمملك على أن لا تسجد)

حافظ ابن حجر رحمته الله دلته د باب اضافه نه ده كړې بلکه دهغوى د نسخې مطابق دا قول (باب غلق آدمودخسته) لاندې داخل دې. (خو علامه عینی رحمته الله د باب اضافه كولو سره دې ته د مستقل باب حیثیت ورکړې دې. ^(۲))

قوله: "خلیفة" (من خلف غیره یعنیه مقامه)، یعنی خلیفه هغه ته وائی چه پخپله د اولنی سړی نائب جوړیدو سره کارونه سر ته رسوی. د مفسرینو په مینځ کښې اختلاف دې چه دلته د خلیفه نه مراد خوک دې؟

① د بعض حضراتو وینا ده چه د دې نه صرف حضرت آدم عليه السلام مراد دې. دهغه خلیفه کیدل خویا په دې معنی باندې دې چه الله تعالی حضرت آدم عليه السلام د جنات نه پس زمکې ته راوولیرلو اویا په دې معنی کښې دې چه حضرت آدم عليه السلام د الله تعالی خلیفه دې چه د خلقو په مینځ فیصله کولو کښې د الله تعالی د طرف نه نائب دې او (اتَّخَذَ مِنْهُمْ مِثْلَهُ نَفْتَالًا لِّمَنْ يُفِيدُهُمَا) کښې اولاد آدم مراد دې. ^(۳)

② علامه عینی رحمته الله فرمائی چه د اکثر مفسرینو حضراتو رائي داده چه د خلیفه نه صرف حضرت آدم عليه السلام مراد نه دې بلکه دهغوی اولاد هم مراد دې ځکه چه د روستو جملې (اتَّخَذَ مِنْهُمْ مِثْلَهُ نَفْتَالًا لِّمَنْ يُفِيدُهُمَا) نسبت د حضرت آدم عليه السلام طرف ته په هیڅ شان سره مناسب نه دې. ^(۴)

۲- باب: قول الله تعالی

﴿وَاذْقَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةًۭ﴾ / البقرة: ۳۰.

د سورت بقره آیت دې: ﴿وَاذْقَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةًۭ﴾ ^(۱) یعنیه: چه که ستاسو رب فرېشتو ته اوونیل چه زه یقیناً په زمکه کښې خلیفه پیدا کونکې يم نو فرېشتو عرض اوکړو. آيا ته به په زمکه کښې هغه خوک پیدا کړې چه هلته به فسادونه کوي او وينې به تویوي. مونږ ستا د تحمید سره ستا تسبیح بیانوو اوستا پاکي بیانوو. الله تعالی او فرمائیل حقیقت دادې چه زه هغه څه پیژنم کوم چه تاسو نه پیژنئ.

مفسرین حضرات فرمائی چه د اصلاح عمل هلته وی چرته چه د فساد وجود وی. نوچه کله فرېشتو ته دا خبره اوخودلې شوه چه په زمکه کښې د الله تعالی د خلیفه انتخاب شوې دې نو په دې سره هغوی پوهه شوې چه په دنیا کښې به د فساد خوړونکي خامخا وی ځکه چه د خلیفه انتخاب د اصلاح د پاره کولې شی او د اصلاحی عمل ضرورت هله وی کله چه فساد وی. یا بیا فرېشتو د انسان د تخلیقي عناصر نه دا گټلې وو چه په دوی کښې به د فساد خوړونکي هم وی او یا فرېشتو به جناتو باندې قیاس کولو سره اوونیل چه دهغوی په شان به په دوی کښې هم فساد کونکي وی. په دې وجه هغوی د الله تعالی په حکمت باندې د پوهیدلو په غرض سره عرض اوکړو چه ای زموږ معبودا د داسې کسانو په پیدا کولو کښې څه حکمت دې په کومو کښې چه به د فساد خوړونکي هم

^(۱) فتح الباری: ۳۶۵/۶ عمده القاری: ۲۰۵/۱۵ دار الکتب العلمیه.

^(۲) فتح الباری: ۳۷۴/۶ دار المعرفه.

^(۳) عمده القاری: ۲۸۲/۱۵ دار الکتب العلمیه.

^(۴) تفسیر الإمام الرازی، سورة البقرة: ۱۸۱/۲ - ۱۸۰ دار الفکر، عمده القاری: ۲۸۲/۱۵ دار الکتب العلمیه.

^(۵) تفسیر الإمام الرازی، سورة البقرة: ۱۸۱/۲ - ۱۸۰ دار الفکر، عمده القاری: ۲۸۲/۱۵ دار الکتب العلمیه.

وی؟ که مقصد عبادت وی نود هفتی د پوره کولو دپاره هم مونږ موجود یو او مونږ ټول په ټوله باندې مطیع او حکم منونکی یو هیڅ یو فساد کوونکې نشته دی. بیا په مونږ باندې ولې کفایت اونه کړې شو؟ په جواب کښې الله تعالی ارشاد او فرمایلو چه دانسان په تخلیق کښې موجود حکمتونه او مصلحتونه زه پېژنم تاسو نسی نه پېژنئ. (۱)

فرېستونه الله تعالی خودلې وو چه په زمکه کښې به داسې مخلوق وی چه فساد به کوی اووینې به تویوی په دې وجه هغوی هغه خبره او کړه کومه چه (لَا تَجْعَلْ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا) کښې ذکر فرمایلی ده او داسې ویناکول دا اعتراض په توگه سره نه وو ځکه چه په الله تعالی باندې اعتراض کول کفر دی او فرېستې د کفر او عصیت نه معصوم دی چنانچه (لَا يَسْقُوتُ فِي الْقَافِلِ وَهُوَ مُرَوَّعٌ يَعْلَمُونَ) (۲) او (لَا يَخْصُونَ اللَّهَ مَا لَهُم مِّنْ عَمَلٍ مُّرْتُونَ) (۳) کښې تصریح ده چه هغوی د الله تعالی د یو حکم نه یوه ذره هم ډډه نه کوی او بغیر د څه بحث نه په هغې باندې عمل کوی. (۴)

قَالَ اَبِي عَابَسٍ: (لَمَّا عَلِمَهَا حَافِظٌ // الطارق: ۴ // الْأَعْلَمُ حَافِظٌ // فِي كَبَيٍّ // البلاء: ۴ // فِي جَذَّةٍ خَلِيٍّ // وَرَبُّهَا // الأعراف: ۲۴ // الْمَالُ وَقَالَ غَيْرُهُ: الرَّبُّ وَالرَّبُّ وَاحِدٌ وَهُوَ مَا ظَهَرَ مِنَ الْيَابِسِ // مَا تَحْتُونَ // الواقعة: ۸ // النُّظْفَى فِي أَرْحَامِ الْإِنْسَاءِ وَقَالَ تَجَانِبُ: (رَأَى عَلَى رَجُلِهِمْ لَقَائِي // الطارق: ۸ // النُّظْفَى فِي الْإِخْلِيلِ).

قوله: (لَمَّا عَلِمَهَا حَافِظٌ // الْأَعْلَمُ حَافِظٌ: د سورت طارق آیت دي: (إِنْ تُلْ تُقِن لَّمَّا عَلِمَهَا حَافِظٌ) یعنی یوځان داسې نه دي دکوم چه څوک خیال ساتونکې موجود نه وی. دا کلام د سابق دپاره جواب قسم دي په کوم کښې چه د سماء او طارق قسم دي. (۵)

په لغت هذیل کښې (لَمَّا) حرف استثناء ده (ال) معنی وړ کوی او امام بخاری رحمه الله ددې اعتراف کولو سره د آیت تفسیر کړې دي. ابن عامر رحمه الله حمزه رحمه الله او کسانې رحمه الله نه ددې آیت قرات (لَمَّا) د میم تشدید سره نقل دي کوم چه ابن ابی حاتم رحمه الله موصول نقل کړې دي. (۶) او په هغې کښې د لفظ (ملائکة) یعنی (الاعلیها حافظ من الملائکة) مطلب دادې چه دهر انسان د حفاظت او خیال ساتلو دپاره فرېستې مقرر دی چه هغه د مشکلاتو نه اود مصائبو نه بچ کوی. (۷) دویم قرات (لَمَّا) د میم تخفیف سره دي په دې صورت کښې به اِن نافییه نه وی بلکه مخففه من العتقلة به وی او ما به موصوله گرځولې شی. او اصل عبارت به داسې شی (ان کل نفس لعلیها حافظ) دا مضمون په صراحت سره په دې آیت کښې هم راغلې دي: (لَهُ مَعْقِلَتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَ مَن أَمَرَ اللَّهُ) یعنی د انسان دپاره وار په وار باندې راتلونکې فرېستې مقرر دی چه دالله تعالی په حکم باندې دهغه نه وړاندې روستو د هغه حفاظت کوی. (۸)

ددې آیت لاندې امام قرطبي رحمه الله د حضرت ابوامامه رضي الله يو روايت نقل کړې دي چه رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمایلي دي د هر مومن د حفاظت دپاره الله تعالی درې سوه شپېته حفاظت کوونکې فرېستې مقرر کړې دي چه د انسانانو د هر

(۱) تفسیر ابن کثیر: ۱/۱۲۴ دارالکتب العلمیة الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱/۴۰۹ مؤسسة الرسالة.

(۲) سورة الانبياء: ۲۷.

(۳) سورة التحريم: ۶.

(۴) تفسیر ابن کثیر: ۱/۱۲۴ دارالکتب العلمیة الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱/۴۰۹ مؤسسة الرسالة.

(۵) الجامع لأحكام القرآن: ۲۲/۲۰۴ فتح الباری: ۸/۴۹۸ عمدة القاری: ۱۵/۲۸۳ دارالکتب العلمیة.

(۶) تفسیر ابن ابی حاتم سورة الطارق: ۱/۳۴۱۵ رقم الحدیث: ۱۹۲۱، مکتبة نزار مصطفى الباز.

(۷) إرشاد الساری: ۷/۲۳۱ عمدة القاری: ۱۵/۲۸۳ دارالکتب العلمیة، فتح الباری: ۶/۳۶۵.

(۸) سورة الرعد: ۱۱.

یواندام حفاظت کوی، په دوی کښې صرف اووه فرښتې د انسان د سترگو حفاظت باندې مامور دی. چنانچه کوم مصیبت د انسان دپاره مقرر نه وي نو دا فرښتې هغه مصیبت د انسان نه داسې لرې کوی لکه په شاتو کښې کيځوډي شوی لوبښ باندې راتلونکي مچان چه د پنکهي وغیره په ذریعه سره لرې کولې شي. د روایت په آخر کښې دي که د چا په حفاظت باندې دا فرښتې مامور نه وي نو شیطانانو به دی اوچت کړي وي. (۱)

قوله: (فی شدة خلق): د سورة البلد آیت دي: (لقد خلقنا الانسان في کبدۃ) (۲) حقیقت دادي چه مونږ انسان په ډیر لونی مشقت کښې پیدا کړي دي. د کبد معنی ده مشکل سختی او مشقت. (۳) امام بخاری رحمه الله د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما قول نقل کولو سره (فی کبد) تفسیر (فی شدة خلق) سره کړي دي. د ابن عباس رضي الله عنهما روایت ابن عیینه رحمه الله په خپل تفسیر کښې او حاکم رحمه الله په مستدرک کښې نقل کړي دي. (۴) په دي روایت کښې د آیت تفسیر کولو سره ابن عباس رضي الله عنهما د حمل د اول مودې نه واخله ترمرگه پورې او بیا د میدان حشر پورې مشقونو ذکر کړي دي چه څنگه انسان د مور په رحم کښې بند اوسیږي. بیا د وضع حمل په وخت تکلیف برداشت کول، کله چه غاښونه راوځي نو بیا هم په مشقت کښې اخته وي. د عاقل بالغ کښې د مړي د معاش او روزگار فکر کوی په بودوالی کښې د ضعف او وهن مشقونه برداشت کوی. په آخره کښې د مړي سختی د قبر تیاري د میدان حشر خطري الغرض ابن عباس رضي الله عنهما د مشقونو او تکلیفونو دغه ټولو مراحلو او ادوارو ذکر کړي دي د کوم نه چه نه غوښتلو سره به هم د انسان تیریدل کیږي. علامه کوراني رحمه الله هم د (فی کبد) توضیح کولو سره هم دا تفسیر اختیار کړي دي چه انسان دخپل پیدائش نه واخله تر د جنت د داخلیدو پورې یوشان د مشقونو په سفر کښې وي. (۵) اوهم دغه د آیت تفسیر دي.

(ورثا): النّال. وقال غزوة: الرّثا والرفث واجده وهوما ظهروا من الیّامین: د سورة اعراف آیت دي: (يَبْقَىٰ اَفْرَقًا اَرْزَلًا عَلَیْکُمْ اَنَا نَا نُواری سَوَاءٌ لَّکُمْ وِیَاقُ) (۱۲۶) اي د آدم اولاد! مونږ ستاسو دپاره لباس پیدا کړو، چه ستاسو ستر هم پتوی او د زړنت سبب هم دي. لفظ ریث اکثر قراؤ بغیرد الف نه و نیلې دي البته حسن بصری رحمه الله په حواله سره نقل دی چه هغه ریث الف سره و نیلئو. صحیح قراوت بغیرد الف نه دي ځکه چه معتبر اوستند قراؤ هم په دي باندې اجماع ده. (۶) دا لفظ ریث بغیرد الف نه جمع اوو نیلې شي لکه د ذنب جمع ذناب او بشر جمع بشار هم راځي دویم احتمال دادي چه دي نه مصدر مراد دي چنانچه و نیلې کیږي (راشه الله بهیسه رایشا وریشا) لکه (لمسه بهیسه لباساً) چه و نیلې شي. (۷)

(ریشا) جمع ده د (ریشه) او (ریشه) په اصل کښې د مرغو وزرو ته وانی. لکه څنگه چه د انسان د پاره لباس د ښکلا

(۱) الجامع لاحکام القرآن للقرطبي: ۲/۲۵۰ قال أبو امامه: قال النبی صلی الله علیه وسلم: وکل بالمؤمن ما د وستون ملکایون عنه ما لم یقدر علیه، من ذلک البصر، سعة املاک یذبون عنه، کما یذب عن قصعة العسل الذباب ولو وکل العبد إلی نفسه طرفه عین لا ختطه الشیاطین. رواه بهذا اللفظ الدیلسی فی الفردوس بسأثر الخطاب، رقم الحدیث: ۷۱۱۷، ۲۸۳/۴ دار الکتب العلمیه.

(۲) النهایه لابن الاثیر: ۵/۱۵۵ دار المعرفه.

(۳) المستدرک علی الصحیحین للحاکم، کتاب التفسیر سورة البلد: ۱۶/۲ رقم الحدیث: ۳۹۹۱، دار الحرمین، عمده

القاری: ۱۵/۲۸۳ دار الکتب العلمیه.

(۴) غایه الأمانی فی تفسیر الکلام الربانی، ص: ۳۹۱ جامعه صاقریا کلیه العلوم الاجتماعیه ترکیا.

(۵) تفسیر الطبری: ۱۰/۱۲۲ دار هجر.

(۶) جامع البیان عن تاویل آی القرآن المعروف بتفسیر الطبری: ۱۰/۱۲۲ دار هجر للطباعة.

سبب دې دغه شان د مرغانو وزرې اووینسته دهغوی دپاره رونق او ښائست دې لکه چه د (رشته) اطلاق په زرب اوزینت باندې علی سبیل المجاز شوې دې. (۱)

ابن عباس رضی الله عنهما فرماني دې نه مال مراد دې. (۲)
امام بخاری رحمه الله هم ددوی قول نقل کړې دې. علامه طبري رحمه الله اوعلامه خازن رحمه الله فرماني چه د لفظ ریش په معنی کښې اختلاف دې. د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په نیز دې نه مال مراد دې اوهم دغه رانی د مجاهد رحمه الله ضحالی رحمه الله او اسدی رحمه الله ده. ځکه چه مال هم د زینت په اسباب کښې داخل دې. چنانچه عرب د مالدار سړي پاره کښې وانی (نفس الرجل) چه هغه مالدار جوړشو. ابن زید رحمه الله وانی د ریش نه حسن او جمال مراد دې دا تقریباً د زینت په شان معنی ده. د بعض حضراتو په نیز ریش په عربی ژبه کښې اناثه سامان او هغه کپړو ته ویلې شی کومې چه اغوستلې یا خورولې شی. دهغوی په نیز ریش هم مال اومتاع ته وانی. اکثر وختونو کښې عرب خلق دا لفظ صرف دکباس او کسوه په معنی کښې استعمالوی. چنانچه ویلې شی (انه لعن الله) یعنی د ده کپړې ښکلې دې. بعض اهل لغت ریش او ریش د فراخی او خوشحالی په معنی کښې هم اخستې دې. (۳)

قوله:-(مَا تُحْمَلُونَ) : النُّظْفَةُ فِي أَرْحَامِ النِّسَاءِ : دسورت واقعه آیت دې: (الَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلَتْنَاهُمْ مِنْ ذُرِّيَّتِهِمْ لَكَفَّ اللَّهُ عَنْهُمُ الذَّنْبَ وَقَدْ أَمَدَّهُمْ فِيهِمْ رَحْمَتُ اللَّهِ لِيُخْرِجَهُمْ مِنَ الْظُلُمَاتِ إِلَى النُّورِ) (۴) تاسو دا اونیانی چه کومه منی تاسو (رحم کښې) رسونی د دغه منی نه انسان تاسو جوړونی یا مونږ نی جوړوو. (منی الرجل وامنی) معنی ده منی څخول، معنی اچول. (۵) ددې تفسیر کولوسره امام بخاری رحمه الله اوفرمانیل چه دا تاسو کوم دمنی نطفه د ښځو په رحمونو کښې اچونی. امام بخاری رحمه الله چه دا کوم تفسیر نقل کړې دې دا د امام فراء رحمه الله قول دې. (۶)

وَقَالَ مُجَاهِدٌ: (لَهُ عَلَى رَجُلِهِ لَقَاوَرٌ) : النُّظْفَةُ فِي الْأُخْلَى. دسورت طارق آیت دې: (لَهُ عَلَى رَجُلِهِ لَقَاوَرٌ) (بیشکه الله تعالی د نطفه په واپس راگرخولو باندې قادر دې. امام بخاری رحمه الله د مجاهد رحمه الله قول نقل کړې دې. (۷) اود آیت مطلب نی دا بیان کړې دې چه نطفه د سړي د صلب نه اوځی که چرې الله تعالی اوغواړی نو دا به صلب (ملا) ته واپس راوگرځوی.

ابن زید رحمه الله وانی (انه علی حسن ذلك الما لقادر) یعنی دآیت مطلب دادې چه الله تعالی د دغه نطفې په بندولو باندې قادر دې. (۸) خود قتاده رحمه الله په نیز د آیت مطلب دادې چه الله تعالی د انسان د مرگ نه پس دوباره راگرخولو او ژوندی کولو باندې قادر دې. (۹) اوهم دغه تفسیر د سیاق کلام موافق دې ځکه چه دې پسې آیت (يَوْمَ تَبْلَى الْبَرَارُ) (۱۰)

(۱) لباب التأویل فی معانی التنزیل المعروف بتفسیر الخازن سورة الأعراف: ۲۶/۱۹۰ دارالکتب العلمیة.

(۲) تفسیر ابن عباس المسمی ب صحیفه عامر بن أبی طلحة، عن ابن عباس فی تفسیر القرآن العظیم، سورة الأعراف ص: ۲۲۴ مؤسسة الکتب الثقافیة، تفسیر الطبری: ۱۲۳/۱ دار هجر.

(۳) تفسیر الطبری سورة الأعراف: ۱۰/۱۲۳-۱۲۲ دارالکتب العلمیة، ولباب التأویل فی معانی التنزیل، سورة الأعراف: ۲۶/۱۹۱ دارالکتب العلمیة.

(۴) سورة واقعه: ۵۸

(۵) النهایة فی غریب الحدیث: ۴/۳۶۸ دار احیاء التراث العربی، عمدة القاری: ۱۵/۲۸۳.

(۶) معانی القرآن للفراء رحمه الله، سورة الواقعة: ۳/۱۲۸ دار عالم الکتب، عمدة القاری: ۱۵/۱۸۳ دارالکتب العلمیة.

(۷) أخرجه الطبری فی جامع البیان: ۲۴/۲۹۷ وتفسیر البغوی: ۸/۳۹۴ دار طیبیة.

(۸) أيضاً: ۲۴/۲۹۹ وتفسیر الثعلبی: ۱۰/۱۸۰ دار احیاء التراث العربی.

کنبی ذ قیامت ذکر دی نو په دې قرینه سره (رجعه) ضمیر د انسان طرف ته راجع دی. او مراد ذ قیامت په ورځ راځي ځول دی نو لکه چه دمجاهد علیه السلام تفسیر ذ سیاق کلام خلاف دی. دا راښی د امام طبری علیه السلام بغوی علیه السلام علامه خازن علیه السلام او حافظ ابن حجر علیه السلام ده. (۲) ذ بخاری ذ شراح نه حافظ ابن حجر علیه السلام په دې مقام باندې ذ قول اصح تصریح کړې ده. (۳) خو علامه عینی علیه السلام او قسطلانی علیه السلام دلته په خاموشی سره تیر شوی دی. وَلَمْ يَشْءِ عِلْفَهُ فَبَشَّرَهُ السَّمَاءُ شَفْعَهُ وَالْوَرُثَةُ عَزَّ وَجَلَّ.

یعنی څومره څیزونه چه هم الله تعالی پیدا کړی دی هغه نی جوړه جوړه پیدا کړی آسمان ذ زمکې جوړه ده، نمر ذ سپوږمۍ جوړه ده جن ذ انسان جوړه ده او طاق صرف ذ الله تعالی ذات دی. (۴) چاچه هیڅ جوړ نشته. علامه عینی علیه السلام او فرمائیل چه امام بخاری علیه السلام دلته ذ سورت ذاریات آیت: (وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ عِلْفًا زَوْجَيْنِ) (۵) طرف ته اشاره کړې ده، یعنی الله تعالی ټول مخلوقات شفع جوړه پیدا کړی دی. امام بخاری علیه السلام د امام مجاهد علیه السلام قول نقل کړې دی. (۶) دا قول فریابی علیه السلام او طبری علیه السلام موصولاً روایت کړې دي. پوره روایت دادې: (کل خلق الله شفع: السماء والأرض شفع، والبر والبحر، والجن والإنس، والشمس والقمر ونحو هذا شفع والوتر الله وحده) (۷) یعنی ذ الله تعالی ټول مخلوقات جوړه جوړه دی. زمکه آسمان برو بحر جن وانس، نمر سپوږمۍ او دغه شان نور ټول مخلوقات جوړه جوړه دی او وتر یعنی یوازې ذ الله تعالی ذات دی.

امام طبری علیه السلام دمجاهد علیه السلام قول په بل طریق سره نقل کړې دي. دهغې الفاظ دادې: (عن مجاهد أنه قال في قوله تعالى: وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ عِلْفًا زَوْجَيْنِ) (الکفر والإيمان، والشقاوة والسعادة، والهدى والضلالة، والليل والنهار، والسماء والأرض، والجن والإنس والوتر الله) (۸) یعنی مجاهد علیه السلام ذ آیت تفسیر کولو سره فرمائی چه کفر او ایمان، سعادت او شقاوت، هدایت او گمراهی، شپه او ورځ، زمکه او آسمان، بر او بحر، نمر او سپوږمۍ، جن او انس ټول جوړه جوړه دی او وتر خاتمه ذ الله تعالی ذات دی.

قوله: السَّمَاءُ شَفْعَهُ، وَالْوَرُثَةُ عَزَّ وَجَلَّ: حافظ ابن حجر علیه السلام فرمائی چه د امام بخاری علیه السلام ددې عبارت نه په ظاهر اشکال پیدا کړی چه د آسمانو شمیر اووه دي خو د اووه په عدد باندې ذ شفع اطلاق نشته نو بیا دا (السماء شفع، ونیل ټیک نه دی. ددې جواب حافظ ابن حجر علیه السلام دا ورکړې دي چه په حقیقت کنبی ذ مجاهد علیه السلام ذ قول مطلب دادې چه هر هغه څیز دکوم چه ضد او مقابل وی نو هغه ذ خپل ضد او مقابل په نسبت کنبی شفع یاد کړی لکه ذ آسمان ضد زمکه او ذ انسان ضد جن دي. (۹)

ذ شفع او وتر په تفسیر کنبی مختلف اقوال نقل دي. حضرت ابن عباس علیه السلام او فرمائیل چه د وتر نه یوم عرفه او ذ شفع نه ایام نحر مراد دی. (۱۰) عمران بن حصین علیه السلام وائی چه دې نه جفت او طاق مونږونه مراد دی. مقاتل بن

(۱) تفسیر البغوی: ۳۹۴/۵.

(۲) جامع البیان: ۳۰/۱۳۰۰ دار هجر، وتفسیر البغوی: ۵/۳۹۴ دار طيبة، ولباب التأویل للغازن: ۴/۶۱۱ طبعه حسن جلیبی الکتبی ومحمد حسن جمالی، وفتح الباری: ۸/۴۵۰.

(۳) معانی القرآن للقرآن مجید سورة الواقعة: ۳/۱۲۸ عالم الکتب، عمده القاری: ۱۵/۲۸۳ دار الکتب العلمیة

(۴) سورة الذاریات: ۴۹.

(۵) عمده القاری: ۱۵/۲۸۴ دار الکتب العلمیة، جامع البیان فی تفسیر القرآن: ۲۱/۵۴۷ ۲۴/۳۵۱ دار هجر.

(۶) جامع البیان فی تفسیر القرآن: ۲۴/۳۵۱ دار هجر.

(۷) جامع البیان فی تفسیر القرآن: ۲۴/۵۴۷ ۲۴/۳۵۱ دار هجر.

(۸) فتح الباری: ۶/۳۶۵ دار المعرفة.

حیاء عنه فرمائی کہ شبہی او ورغی شفع دی او وتر بہ ذقیامت ورغ وی۔ دکومی نہ پس چہ بہ شبہ نہ وی (۱)۔
تفصیل دہارہ تفسیر کبیر دتکملہ طرف تہ مراجعت او کرنی بہ کوم کنبی چہ ذ شفع او وتر بارہ کنبی شل اقوال
نقل کرے شوی دی (۲)۔

امام رازی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ ذ آیات دظاہر نہ مستفاد کیری چہ شفع او وتر دوارہ معزز شرف دی۔ کوم سرہ چہ اللہ
تعالی رب العزت قسم خورلی دی اویائی شوہ خبرہ ذ دغہ پورتنو احتمالاتو تفسیر رازی کنبی نو بہ شفع او وتر
کنبی جملہ تاویلاتو احتمال دی خہ یو تاویل متعین نہ دی۔ نہ ذ یو طرف تہ خہ اشارہ بہ ایتونو کنبی موجود دہ
کہ بہ یو تاویل باندی خہ حدیث ذ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ متصل ثابت کیری یا ذ اہل تاویل بہ یو تاویل باندی اجماع
کیری نو یقینا ہم بہ ہفہ تاویل مراد کیدلو بہ قطعی حکم ورکولی شی۔ پہ پل صورت بہ کلام بہ یو تاویل کنبی
قطعیت سرہ نہ شی اخستی۔ بلکہ کلام بہ دہر تاویل بہ جواز باندی ساتلی شی۔ بل دا ہم کولی شی چہ شفع او
وتر بہ جملہ تاویلاتو باندی محمول دی۔ خکہ چہ شفع او وتر کنبی د عموم فائدہ ورکولی کیری (۳)۔
حافظ ابن جریر طبری رحمۃ اللہ علیہ بہ دی اختلاف کنبی تطبیق ورکولو سرہ فرمائی چہ عقلاً یا روایتاً ذ شفع او وتر
یو قسم متعین کولی نہ شی۔ چونکہ اللہ تعالی دہر شفع او وتر قسم خورلی دی۔ پہ دی وجہ مفسرینو ذ شفع او وتر
کرم کرم مصداق خودلی دی ہفہ قول بہ ددی قسم بہ عموم کنبی داخل وی۔ (۴)

(۱) **أَحْسَنُ تَقْوِيمٍ** / التین: ۴ / فی أَحْسَنُ غُلٍّ / (أَسْفَلَ سُلَيْمٍ) / التین: ۵ / الْأَمَنَ آمَنَ. (حُصَي) / العصر: ۲ / جَلَّالٌ تَرَامَتْنِي الْأَمَنُ
آمَنَ. (لَا رِبَّ) / الصافات: ۱۱ / لَا رِبَّ. (تَشْفِيكَمُ) / الواقعة: ۶۱ / فَيَأْتِي غُلٍّ نَقَادٌ (تَشْفِيكُمْ بِمَعْنِي) / البقرة: ۳۰ / تَعْظِمُهُ.
(۲) **أَحْسَنُ تَقْوِيمٍ** / فی أَحْسَنُ غُلٍّ. (أَسْفَلَ سُلَيْمٍ) / الْأَمَنَ آمَنَ. امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دسورت التین آیات نقل کولو سرہ ذ
مجاہد رحمۃ اللہ علیہ بہ قول سرہ ددی تفسیر کرے دی۔ (لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنُ تَقْوِيمٍ) (۲۱) یعنی حقیقت دادی چہ مونہ
انسان ذ تولو نہ بنہ سانچہ کنبی پیداکرو۔ مجاہد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی (فی أَحْسَنُ خَلْقٍ) یعنی پہ شکل اوصورت، ذ
اندامونر او قد اوقات بہ لحاظ سرہ دی بہ نیکی شکل سرہ تخلیق کرو۔ (۲) (لَقَدْ خَلَقْنَاهُ أَفْضَلُ سُلَيْمٍ) (۲۱) بیا مونہ دی
ذ اسفل السالفین طرف تہ راؤگر خولو۔ ددی نہ روستو آیات کنبی ذ اہل ایمان ذکردی چہ صالحین اہل ایمان بہ
ذ اسفل سالفین نہ محفوظ وی۔

ذ اسفل السالفین نہ خہ مراد دی؟ ذ بعض مفسرینو حضراتو رائی دادہ چہ دی نہ بود اوالی مراد دی او مطلب دا
دی چہ مونہ ذ خوانشی نہ پس انسان ذ بود اوالی اوہرم ضعف طرف تہ راؤگر خو۔ پہ کوم کنبی چہ ہفہ بدن
طاقت ختموی اود عمل قابل نہ پاتی کیری مگر اہل ایمان ددی نہ مستثنی دی ہغوی بہ ذ بود اوالی خراب
حالت تہ رسیدو سرہ ہم بہ ایمان او نیک عمل باندی قائم وی او ذخوانشی بہ زمانہ کنبی چہ بہ نی کوم نیک اعمال
کول دہغی ثواب بہ بود اوالی کنبی ہم ہغوی تہ برابر ملاویری۔

(۱) جامع البیان فی تفسیر القرآن: ۳۴۹/۲۴ دارہجر، شعب الإيمان للبيهقي، الباب الثالث والعشرون، وهو باب فی
الصيام، تخصيص أيام العشر من ذي الحجة الخ: ۳۰۶/۵ رقم الحديث: ۲۴۷۰، مكتبة الرشد.

(۲) جامع البیان فی تفسیر القرآن: ۳۵۴/۲۴ دارہجر.

(۳) مفاتيح الغيب المسمى بتفسير الإمام الرازي: ۱۶۵/۳۱-۱۶۳ دارالفکر.

(۴) تفسیر الإمام الرازی: ۱۶۵/۳۱ دارالفکر.

(۵) جامع البیان للطبری: ۳۵۵-۳۵۶/۲۴ دارہجر، قال: والصواب من القول فی ذلك أن يقال إن الله تعالى أقسم بالشفع
والوتر لم يخصص نوع من الشفع ولا من الوتر دون نوعاً بخير ولا عقل، وكل شفع ووتر فهو مما أقسم به مما قال أهل
التاويل انه داخل فی قسمه هذا، لعموم قسمه بذلك.

(۶) تفسیر مجاہد، سورہ التین، ص: ۳۴۴، دارالکتب العلمیہ، جامع البیان: ۵۱۲/۲۴ دارہجر.

بعض حضراتو فرمایلی دی دی نه جهنم مراد دی او مطلب دادی چه په آخرت کښې به ښکېلې شکل صورت او قامت د ایمان او نیک عمل نه بغیر هېڅ په کار نه راځي. کوم خلق چه دکفر په حالت کښې پاتې دی هغه به د دوزخ آخری لاندې درجې ته ځي. کومو خلقو چه ددې نعمت شکر ادا کړو او ایمان نی راوړو هغوی د دوزخ نه محفوظ پاتې شو. دا قول دحسن رضی الله عنه قشاده رضی الله عنه او مجاهد رضی الله عنه دي. (۱)

علامه طبري رحمته الله فرماني چه زما په نیز اوله توجیه دیره راجع ده ځکه چه په خصم باندې حجت به داسې دلیل سره قائم کیږي د کوم په دفاع باندې چه قادر نه وی. بل د خصم په نیز هغه دلیل مسلم وی چه دهغې تعلق مشاهده سره وی یا محسوساتود قبیل نه وی. داسې خبره د دلیل په توگه نه پیش کولې چه د خصم په نیز د اول نه غیر مسلم وی. په سورت التین کښې دهغه خلقو دلائل بیان کړي شوي دی څوک چه د بعث بعد الموت نه منکر وو. چنانچه هم ددې سورت په آخر کښې دی: ﴿فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَقُولُونَ﴾ د کوم نه چه معلومېږي چه مخاطبین د بعث بعد الموت انکاروی وو. اوس که جرته مونږ دویم احتمال واخلو نو په دغه صورت کښې به هم داسې شی لکه چه د منکرین بعث بعد الموت مخې نه داسې دلیل پیش کړي شی د کوم نه چه هغوی منکر دی. خوداول احتمال په صورت کښې دا خرابی لازم نه راځي. ځکه چه دانسان د پیدائش نه واخله د هرم اضعف پورې ټول مراحل د دغه خلقو په مشاهده کښې وو اودا خبره دبعت بعد الموت دپاره د دلیل په توگه پیش کولې شی په دې معنی چه کوم الله تعالی انسان د تخلیق د دې مراحلو نه تیره وی هغه دانسان دمرگ نه پس په دوباره راژوندی کولو باندې هم یقیناً قادر دي. (۲)

﴿حُشِّي﴾: جلاک، اَمْرًا شَتَّى اِلَآ اَمْنٌ: د سورت العصر آیت دي: ﴿وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ (۱۰۶) یعنی د زمانې قسم، انسان په حقیقت کښې په لوښی نقصان کښې دي. امام بخاری رحمته الله د خسر تفسیر ضلال (گمراهی) سره کړي دي. امام بخاری رحمته الله وائي (شمرستنی فقال الامن امن) یعنی بیانی دهغې نه ایمان والا مستثنی کړل. دا د مجاهد رضی الله عنه قول دي او فریاب رضی الله عنه دا موصول راویات کړي دي. (۳) دې نه مخکښې آیت کښې دمستثنی تصریح ده: ﴿إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ نو (الا من امن) الفاظ ددې آیت تفسیر بالمعنی دي. (۴)

﴿لَا زِبَدَ﴾: لا زبد: د سورت صفات آیت دي: ﴿إِنَّا نَعْلَمُ هُمْ مِنْ طِينٍ لَا زِبَدَ﴾ (۱۱) یعنی مونږ انسان د متینې خټې نه پیدا کړو. ابو عبیده رضی الله عنه د (لا زبد) معنی لزم کړي ده. (۵) (لا زبد) او (لا زب) د یوې معنی الفاظ دی. د اکثر اهل لغت په نیز د (لا زب) باء په حقیقت کښې میم سره بدل کړي شوي ده. نو امام بخاری رحمته الله دلته د (لا زب) تفسیر بالمعنی کړي دي. (۶) بعض حضراتو په نیز دا (مثن) په معنی کښې دي یعنی بدیونی داره. (۷)

﴿تَلْقَى شُكْرًا﴾: فی آتی خلقی لقاء: د سورت واقعه آیت دي: ﴿وَلْيُنْكَرُنَّ مَا لَمْ تَمْلِكُونَّ﴾ (۸) یعنی تاسوپه داسې صورت کښې

(۱) جامع البیان للطبری: ۵۱۵/۲۴-۵۱۳ دارهجر، روح المعانی: ۳۹۶/۱۵ دارالکتب العلمیه.

(۲) جامع البیان، المعروف بتفسیر الطبری: ۵۱۶/۲۴ دارهجر.

(۳) إرشاد الساری: ۳۲۲/۷ تفسیر الإمام مجاهد، سورة العصر، ص: ۳۵۳ رقم الحدیث: ۲۰۶۱ دارالکتب العلمیه، فتح

الباری: ۳۶۵/۶ دارالمعرفه.

(۴) إرشاد الساری: ۳۲۲/۷ فتح الباری: ۳۶۵/۶ دارالمعرفه.

(۵) مجاز القرآن لابن ابوعبیده: ۱۶۷/۲ مکتبه الخانجی بالقاهره، فتح الباری: ۵۱۱/۸ وإرشاد الساری: ۳۲۲/۷.

(۶) فتح الباری: ۵۱۱/۸ إرشاد الساری: ۳۲۲/۷.

(۷) إرشاد الساری: ۳۲۲/۷.

(۸) سورة الواقعة: ۶۱

پیدا کو کریم چه تاسو نه پیژنئ. حضرت حسن بصری رحمته الله د آیت مطلب دایبان کړې دې چه مونږ په دې باندې قادر یوچه ستاسو صورتونه مسخ کړو بیز وگان او خنږیران درنه جوړ کړو. پخوانی امتونه هم په دې عذابونو سره عذاب کړي شوي وو. (۱) اودلته (پي اې غلځي لشاء) تفسیر دې (فهما لا تعلمون). (۲)

(تَسْمِعُكُمْ لِكَلِمَةٍ: سورت بقره کښې دی. (وَمَنْ لَمْ يَجْعَلْ لِنَفْسِهِ لِكَلِمَةٍ ۱۳۰۱ یعنی مونږ ستا تسبیح بیانوو کوم چه حدسره یوځای شوی دی اوستا پاکي بیانوو. مجاهد رحمته الله ددې تفسیر کړې دې (نظلمکم ونکرتکم) مطلب دادي چه مونږ ستا تعظیم کوو اوستا لونی بیانوو. دلته امام بخاری رحمته الله د مجاهد رحمته الله قول نقل کړې دې. (۳)

وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ: (تَقْلَى أَدْمُعِينَ رَبِّهِ كَلِمَةٍ) / البقرة: ۳۷ / قَبُولُهُ: (رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا) / الاعراف: ۲۳ / (فَأَرْكَبُنَا) / البقرة: ۳۶ / فَاسْكُرْهُمْ) / البقرة: ۲۵۹ / يَتَقَفَّرُ: (أَسِين) / محمد: ۱۵ / مَتَقَفَّرَ: وَالسُّنُونُ الْمُتَقَفَّرُ: (خَرَأ) / الحجر: ۲۶ / حَتَمَ خَرَأَ وَالْقُلُوبُ الْمُتَقَفَّرَةُ: (مُخْضَعُ) / الاعراف: ۲۲ / أَخَذَ الْإِصْبَافِ مِنْ دَوَاقِ الْجَنَّةِ: بِأَلْقَابِ الْوُزُقِ وَتُخْفَعَانِ بَعْضُهُ إِلَى بَعْضٍ. (سَوَاتِيهَا) / الاعراف: ۲۲ / كِتَابُهُ عَنْ قَرُونًا. (وَمُنَازِعًا إِلَى جِبَلٍ) / الاعراف: ۲۳ / مَا هَاطَا إِلَى تَوَارِثِهَا: الْحَيْنَ عِنْدَ الْعَرَبِ مِنْ سَاعَةٍ إِلَى مَا لَا تُحْصَى عِدَّةٌ. (قَبِيلُهُ) / الاعراف: ۲۷ / جَبَلُهُ الَّذِي هُوَ مِنْهُمْ.

وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ: (تَقْلَى أَدْمُعِينَ رَبِّهِ كَلِمَةٍ: قَبُولُهُ: (رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا): د سورت بقره آیت دې. (تَقْلَى أَدْمُعِينَ رَبِّهِ كَلِمَةٍ كِتَابُ عَلَيْهِ طَائِفَةٌ هُمُ الْقَوَّابُ الْوُجُوهُ) (۴) د حضرت آدم او حضرت حواء علیهما السلام نه چه کومه خطا اوشوه په هغې باندې دواړه دیزیات خپسمانه او پریشانه وو. د توبې اومغفرت دپاره د الله تعالی د طرف نه هغوی نه یوڅو کلمات القاء کړي شو. د ابن عباس رضی الله عنهما نه روایت دې چه ددغه کلماتونه مراد د الله تبارک وتعالی حضرت آدم عليه السلام ته د حج د طریقې تعلیم ورکول وو. نوچه کوم کلمات د حج دوران کښې د تکبیر تهلیل او تلبیه په صورت کښې ادا کولې شی د کلمات نه هم دغه مراد دی. (۵)

د ابوالعالية و فیه بن مهران تعارف: دا مشهور تابعی ابوالعالية رفیع بن مهران الریاضی رحمته الله دې. هغوی د حضور پاک د انتقال نه دوه کاله پس اسلام قبول کړې. هغوی د حضرت علی، ابن مسعود، ابوموسی، ایوب، ابی بن کعب، ثویان، حذیفه، ابن عباس، ابن عمر، رافع بن خدیج، ابوسعید، ابهریره، ابیردة، حضرت عائشه، حضرت انس او حضرت ابوذر رضی الله عنهم نه د حدیث روایت کړې دې. البته د حضرت علی رضی الله عنه نه د حدیث د سماع په حواله سره د بعض حضراتو وینا ده چه د ابوالعالية رحمته الله حضرت علی رضی الله عنه سره ملاقات خوشته مگر سماع ثابت نه ده. دهغوی نه روایت کونکو کښې خالد الحذاء، ابن سیرین، یوسف بن عبدالله بن حارث، حفصه بنت سیرین، حمید بن هلال، قتادة او نور ډیر تابعین حضرات شامل دی. (۶)

انمه جرح اوتعدیل دهغوی توثیق کړې دې. (۷) ابن عدی رحمته الله فرمائی چه (حدث الضحک فی الصلاة) نه علاوه د

(۱) إرشاد الساری: ۷/۲۳۳.

(۲) فتح الباری: ۶/۳۶۶ دارالمعرفه.

(۳) سورة البقرة: ۳۷.

(۴) تفسیر الإمام الرازی: ۳/۲۰ دارالفکر، عمده القاری: ۱۵/۲۸۵ دارالکتب العلمیه، تفسیر الخازن: ۱/۴۰ طبعه حسن حلبی کتبی ومحمد حسن جمال الحلبي.

(۵) تهذیب التهذیب: ۱/۶۱ تهذیب الکمال: ۹/۲۱۸-۲۱۵ مؤسسة الرسالة.

(۶) حواله بالا. والفتاوات لابن حبان: ۴/۳۹۹ دارالفکر، رقم الحدیث: ۲۷۰۱ معرفة النقات للعجلی: ۲/۱۲، مکبة الدار، الجرح والتعديل: ۳/۱۰۵ رقم الترجمة: ۲۳۱۲ مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية.

ابو العالیه رفیع بن مهران قول احادیث د استدلال قابل دی. صرف د یو حدیث په وجه په هغوی باندې کلام کړې شوې دي. ځکه چې دغه حدیث صرف هم د هغوی نه مروی دي او هم د هغوی په حواله سره مشهور دي. د هغوی نه علاوه چاهم چې هغه روایت کړې دي د ټولو دارومدار هم په هغوی دي.^(۱)

(حدیث المحکم فی الصلاة): دا حدیث په ابو العالیه رضی الله عنه د خپل طرف نه حکایت کولو چې حضور پاک موخ کولو چې یو روڼد سړي راغلې په کوهی کښې پریوتلو په دې باندې صحابه کرامو حضراتو او خنډل رسول الله صلی الله علیه وسلم حکم او کړو چې چاهم خنډلی دی هغه دي خپل اودس او موخ راوگرځوی.^(۲)

د ابو العالیه رفیع بن مهران رضی الله عنه په تعلیق کښې دی چې د توبیې کوم الفاظ حضرت آدم عليه السلام ته ورکړې شو هغه د صورت اعراف په دې آیت کښې ذکر دی: **﴿قَالُوا لَكُنَّا اَنْكُشًا وَاَنْ لَمْ تَقُلْ لَنَا وَاَنْ تَزِمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾** هم دغه تفسیر امام مجاهد، سعید بن جبیر، حسن بصری، ربیع بن انس، قتاده، محمد بن کعب قرظی، خالد بن معدان، علماء خراسان او عبد الرحمن بن زید بن اسلم رحمهم الله نه هم نقل دي.^(۳)

د آیت موضوعی تفسیر: طبرانی رحمته الله علیه حاکم رضی الله عنه او بیهقی رحمته الله علیه د حضرت عمر رضی الله عنه روایت نقل کړې دي چې رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایلی دي: **﴿لَمَّا اَذِنَ اَدَمُ الَّذِي اَذِنَهُ وَفَعَلَ رَأْسَهُ اِلَى الْعَرْشِ فَقَالَ اَسْأَلُكَ بِمَنْ مُحَمَّدٌ اِلَّا غُرَّتْ لِي فَاَوْحَى اِلَهُ اِلَهُ وَمَا مُحَمَّدٌ وَنَ مُحَمَّدٌ فَقَالَ تَبَارَكَ اِسْمُكَ لِمَا خَلَقْتَنِي وَفَعَلْتَ رَأْسِي اِلَى عَرْشِكَ فَاِذَا فِيهِ مَكْتُوبٌ لَا اِلَهَ اِلَّا اَللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اَللّٰهُ فَفَعَلْتُ اَنَّهُ لَيْسَ اَحَدٌ اَعْظَمُ عِنْدَكَ قَدْرًا مِنْ جَعَلْتَهُ اِسْمَهُ مَعِ اِسْمِكَ فَاَوْحَى اِلَهُ اِلَهُ اِلَّا اَدَمُ اَنَّهُ اَخَرُ النَّبِيِّينَ مِنْ دَرَجَتِهِ وَاَنْ اَمَّتْهُ اَخَرُ الْاُمَمِ مِنْ دَرَجَتِهِ وَلَوْلَا هُوَ اَدَمُ مَا خَلَقْتَ﴾**^(۴) یعنی چې کله د آدم عليه السلام نه خطا اوشوه نو هغه د عرش طرف څه سره اوچت کړو عرض شی کړو چې زه تاته د محمد واسطه درکولو سره د مغفرت سوال کوم. نو الله تعالی دوحی په ذریعه د هغه نه تپوس او کړو محمد څوک دي؟ حضرت آدم عليه السلام عرض او کړو چې کله تا زه پیدا کړم ما ستاد عرش طرف ته سر اوچت کړو او مې کتل، نو په هغې باندې لاله الا الله محمد رسول الله کلمات لیکلي شوي وو. هغه وخت ماته معلومه شوه چې د کوم سړي نوم تا خپل نوم سره تړلی دي ددې نه لونی د قدر او منزلت خاوند بل څوک نه شی کیدي. الله تعالی د حضرت آدم عليه السلام طرف ته وحی راوړلې چې دا به ستا په اولاد کښې آخری نبی وی او د هغه امت به آخری امت وی. ای آدم که چرې محمد نه وي نو ما به ته هم نه وي پیدا کړي.

صاحب د کنز العمال د حافظ ديلمی رحمته الله علیه نه هم ددې مضمون یو روایت د حضرت علی رضی الله عنه نه نقل کړې دي. د دغه صاحب روایت په آخره کښې دی: **﴿فَوَلَّاهُ الْكَلِمَاتِ اَلَى تَلَى اَدَمَ﴾** یعنی هم دغه هغه کلمات دي کوم چې آدم عليه السلام حاصل کړي وو. په دې روایاتو کښې تصریح ده چې د سورت بقره آیت کښې د کومو کلماتو ذکر راغسې دي. د هغې نه (اللهم اني اسئلك بحق محمد....) مراد دي. حقیقت دا دي چې سند او روایت موضوعی دي او ددې څه اصل نشته دي. صاحب د کنز العمال د حضرت علی رضی الله عنه نه نقل شوي روایت باره کښې فرمایلي: (وسنده واه فيه حماد بن عمار النصبي عن السري بن

(۱) الكامل لابن عدي: ۱۷۰/۳-۱۶۶، دار الفکر.

(۲) حواله بالا، والنفقات لابن حبان: ۲۳۹/۴، دار الفکر، رقم الترجمة: ۲۷۰۱ معرفة الثقات للعلجلی: ۱۲/۲، مكتبة الدار.

الجرح والتعديل: ۱۰/۳، رقم الترجمة: ۲۳۱۲ مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية.

(۳) عمدة القاری: ۲۸۵/۱۵، دار الکتب العلمية، وجامع البيان للطبري رحمته الله علیه دار هجر.

(۴) المعجم الأوسط للطبراني: ۳۱۲/۶، رقم الحديث: ۵۰۲، ۶۵۰۲، المستدرک للحاکم: ۱۵/۲، ۶۱۵، المعارف، دلائل.

النیز للبيهقي: ۸۹/۵، دار الکتب العلمية، کنز العمال: ۵۵/۱۱، رقم الحديث: ۳۲۱۳۸، مؤسسة الرسالة.

(۵) کنز العمال: ۳۵۹/۲-۳۵۸، رقم الحديث: ۲۳۷، مؤسسة الرسالة، الفردوس بمأثور الخطاب للديلمی: ۱۵۱/۳، رقم.

الحديث: ۴۰۹، دار الکتب العلمية.

خالد واهبان) (۱) چه دَدې حدیث سند ډیر بیکاره دې او په دې کښې موجود حماد بن عمر او سری دواړه واهي تباهی حدیثونه روایت کونکي دي او د حضرت عمر رضی الله عنه د روایت باره کښې حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرماني چه دا روایت موضوعی دي. (۲)

د آیات د ظاهره معلومیري چه حضرت آدم عليه السلام ته د دې کلماتو القاء په زمکه باندې رالیرلونه وړاندې شوې وه خکه چه د القاء د آیت نه پس د (اهبطوا) حکم ذکر دي. جواب دادې چه په آیات کښې د واقعاتو د ترتیب خیال نه دي ساتلې شوې او نه په ترتیب باندې دلالت کونکې صیغه ذکر کړې شوې ده. باقی د القاء کلمات واقعی مطابق روستو شوي او د زمکې طرف ته نرول وړاندې. (۳)

قوله: (فَأَزَلُّهُمَا): فاستزها: د سورت بقره آیت دي: (فَأَزَلُّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ) (۴) یعنی حضرت آدم او حواء علیهما السلام شیطان د ممنوعه شجر باره کښې په دهوکه کښې واخلول او هغوی نی د هغه عیش او مزونه اخوا کرل په کوم کښې چه هغوی اوسیدل. حضرت آدم او حواء علیهما السلام د ممنوعه شجر خواته د تللونه منع کړې شوې وو خود شیطان د وسوسې اچولو او دهوکه کولو په نتیجه کښې د دواړو حضراتو نه خطا اوشوه او د شجره ممنوعه میوه نی اوځکله. ددې واقعه نه پس الله تعالی دواړه د جنت نه اووېستل. حقیقت دادې چه آدم عليه السلام په زمکه باندې رالیگل او خلیفه جوړول داول نه فیصله شوي وو. د ابلیس لعین په فریب کښې د راتللو واقعه په تکرینی توگه باندې دهغوی په زمکه باندې د اوسیدو او آبادیدو د واقعی سبب شو. امام بخاری رحمته الله علیه (فَأَزَلُّهُمَا) تفسیر (فاستزها) سره کولو کښې د ابو عبیده رضی الله عنه قول نقل کړې دي. یعنی دواړو ته نی د خطا کولو دعوت ورکړ. (۵)

د حضرت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه په قراءت کښې (فَأَزَلُّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا) په خانی (فوسوس لهما الشيطان) راغلي دي. په دې روایت کښې د خطا د کیفیت تصریح ده چه شیطان د وسوسې په ذریعه حضرت آدم اوی بی حواء علیهما السلام د هوکه کرل. (۶)

(يَتَقَنَّ): يَتَقَنَّ (آيس): يَتَقَنَّ وَالْمُسْتَوْنَ الْمُتَقَنَّ: (عَمَّا): جَمْعٌ مِمَّا وَهُوَ الظَّنُّ الْمُتَقَنَّ: د سورت بقره آیت دي: (فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَزَنَابِكَ مُتَعَنَّةً) (۷) د خپل خوراک خښاک خیز ته اوگوره چه هغه سخا او خراب شوی نه دی. په دې کښې د عزیر یا د بعض د قول مطابق ارمیا (۸) واقعه بیان کړې شوې ده. خیر کوم یو شخصیت چه هم وی مقصد د مرگ نه پس د بیا راژوندی کولو مشاهده کول وو.

دویم لفظ (آس) دې چه د سورت محمد آیت (فَإِنَّمَا أَنتَ بَشَرٌ مِّثْلُ مَا وَعَدَ عِيسَى) (۹) کښې راغلي دي. یعنی په جنت کښې د داسې اوبو نهرونه دي چه خرابیدونکی نه دی.

(۱) ایضاً.

(۲) تعلیقات الإمام الذهبي علی المستدرک للحاکم، کتاب التاریخ، باب استغفار آدم علیه السلام بحق محمد صلی الله علیه وسلم: ۱۵/۲ دارالمعرفة.

(۳) فتح الباری: ۳۶۶/۶ دارالمعرفة.

(۴) مجاز القرآن لأبي عبيدة: ۳۸/۱ مكتبة الخانجي بالقاهرة.

(۵) تفسير الكشاف للزمخشري: ۲۵۵/۱ مكتبة العبيكان.

(۶) سورة بقره: الآية: ۲۵۹.

(۷) تفسير ابن كثير: ۵۲۷/۱ دارالكتب العلمية.

(۸) سورت محمد آیت: ۱۵.

(المنون) سره د سورت حجر آیت (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ) (۲۶) طرف ته اشاره ده. د آسن اومنون دواړو تفسیر امام بخاری «متقین» سره کړې دي. د سیاق کلام نه معلومېږي چه دا تفسیر هم د ابو العالیه رضی الله عنه دي خو په حقیقت کښي داسې نه ده بلکه امام بخاری رحمته الله علیه د دريوارو الفاظو تفسیر د ابو عبیده رضی الله عنه نه نقل کړې دي (۱) شارحین حضرات وائي چه د «وَلَقَدْ خَلَقْنَا» نه پس اصل عبارت داسې کيدې شی (وقال عبیده: فأولها: فأولها) (۲)

د پښته او آسن دواړو مناسبت د آدم عليه السلام قصې سره نشته. چرنکه د سورت حجر آیت کښي د تخلیق آدم ذکر دي او په هغې کښي لفظ مسنون راغلي دي نو هغوی علی سبیل التبعية پښته او آسن ذکر کړل چه ددې دريوارو الفاظو ماده يوه ده.

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائي چه ددې سوال اوجواب ضرورت په دي وجه پېښ شو ځکه چه امام بخاری رحمته الله علیه د باب د شروع نه ددې حدیث د شروع کيدو پورې ټول الفاظ د حضرت آدم عليه السلام او د هغوی د حالاتو سره متعلق ذکر کړي دي صرف دوه الفاظ ئي داسې ذکر کړي دي دکوم تعلق چه حضرت آدم عليه السلام سره يا د هغوی د څه واقعي سره نه دي يو لفظ پښته چه ددې تعلق د حضرت عزیر عليه السلام واقعي سره دي او دویم لفظ آسن چه ددې تعلق د جنت اويو سره دي (۳)

د امام بخاری رحمته الله علیه په اسلوب باندې د علامه کرمانی رحمته الله علیه اعتراض: دلته حافظ کرمانی رحمته الله علیه د امام بخاری رحمته الله علیه په اسلوب باندې اعتراض کړې دي او په ظاهره ددې اعتراض منشا داده چه د صحيح بخاری د تالیف مقصد جمع اوترتيب د احادیثو دي نه چه د مفرداتو تفسیر او د مفرداتو په تفسیر کښي ددې نه زیاته فائده نشته چه په دي سره د کتاب په حجم کښي زیاتوالي کيږي (۴)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه و: ابن حجر رحمته الله علیه په سختی سره په دي اعتراض باندې رد کړې دي او فرمائي دي چه په صحيح بخاری باندې داسې اعتراض کول د علامه کرمانی رحمته الله علیه شان سره نه ښائي. په صحيح بخاری کښي د قرآن پاک د مفرداتو د تفسیر او تشریح چه کوم فوائد دي په دي کښي د شک گنجائش نشته دي. علامه کرمانی رحمته الله علیه چه د دي طريقې د غیر مفید کيدو کومه دعوی کړې ده دا دعوی قابل قبول نه ده. سره ددې چه د صحيح بخاری اصل موضوع د احادیث صحيحه جمع او تالیف دي مگر اکثر اهل علم په دي حقیقت باندې پوهيږي چه په دي کښي د صحابه کرامو تابعینو او فقهائو اقوال نقل کولو مقصد دادې چه د صحيح بخاری روایت او درایت دواړو جمع کونکي وي. د غریب الحدیث شرح او تفسیر هم د روایت يوه حصه ده. د امام بخاری رحمته الله علیه عادت دي چه په حدیث کښي راغلي لفظ اصل يا مثال که چرته په قرآن مجید کښي موجود وي نو هغه د دغه اصل او مثال هم تشریح کوي. دغه شان د تفسیر قرآن او حدیث دواړو فوائد ورسره ورسره وړاندې کوي. دلته امام بخاری رحمته الله علیه نه د خپلو شرائطو مطابق احادیث د انبیاء سره متعلق روایات نه دي ملاوشوی نو دا خالی ځانې هغوی د مفردات قرآني په تفسیر سره ډک کړو. خلاصه دا چه دي اسلوب او طريقې ته غیر مفید و نیل په هيڅ شان سره مناسب نه دي (۵)

(۱) مجاز القرآن لأبي عبیده: ۱/۲۱۵، ۲۸۵-۳۵۱، ۳۵۰-۳۵۱/۸، فتح الباری: ۴۵۱/۸ عمده الفاری: ۲۸۶-۲۸۵/۱۵ إرشاد الساری: ۲۳۳/۷.

(۲) فتح الباری: ۴۵۱/۸ عمده الفاری: ۲۸۵-۲۸۶/۱۵ إرشاد الساری: ۲۳۳/۷.

(۳) عمده الفاری: ۲۸۶/۱۵.

(۴) شرح الکرماني: ۲۳۳/۱۵ إحياء التراث العربي.

(۵) فتح الباری: ۳۴۶/۶ دار المعرفة.

(مُخْصِفٌ): أَغْدَا الْخِصَابَ مِنْ رُؤْيَى الْجَنَّةِ، يُلْقَانِ الرُّؤْيَى مَخْصِفَانِ يَصْلُهُنَّ إِلَى بَعْضٍ: دَسُورَاتُ أَعْرَافِ آيَاتِ دِي: ﴿بَدَّدَتْ لَهَا سَوَائِهَا وَطَيَّفَا بِمَخْصِفٍ عَلَيْهَا مِنْ رُؤْيَى الْجَنَّةِ﴾ [۲۶]. دغه شان د سورت طه په آیت کښې دی: ﴿بَدَّدَتْ لَهَا سَوَائِهَا وَطَيَّفَا بِمَخْصِفٍ عَلَيْهَا مِنْ رُؤْيَى الْجَنَّةِ﴾ [۲۷] نو د دواړو ستر د یو بل په مخکښې ښکاره شو او دواړو په خپلو بدنونو باندې د جنت پانړې ایتځلولې.

امام بخاری رحمه الله د ابو عبیده رحمه الله قول نقل کولو سره د آیت تفسیر کړې دې چې حضرت آدم او حضرت حواء، علیهما السلام دواړو د ستر پتولو دپاره د جنت د ونو پانړې راواخستې یوځانې کړې. (۱) (مخصف: جمع د تحصفه) خفیه هغه لباس ته وائی چې د کججوړو د پانړو نه جوړ کړې شی. د تحصفه جمع خصف هم راځي. (۲) مجاهد رحمه الله د یحییٰ بن تفسیر کړې دې (ای: یوقان) کهڼه النوب، یعنی حضرت آدم او بی بی حواء، علیهما السلام پانړې داسې یوځانې کولې لکه چې د لباس سیلابی کولې شی. (۳) لکه (خصف النعل) معنی ده خپلنې گڼول. (۴)

(سَوَائِهَا): كُنَاةٌ عَنْ قُرْبَاهَا: هم د سورت اعراف او سورت طه د آیاتونو طرف ته اشاره ده. امام بخاری رحمه الله دلته اوخود له (سواءه) فرج یعنی شرمگاه نه کنایه ده. دا الفاظ هم د ابو عبیده دی. دلته امام بخاری رحمه الله لفظ فرج افراد سره ذکر کړې دي. (۵) خو ابو عبیده رحمه الله لفظ فرج تشبیه سره ذکر کړې دي یعنی فرجه. (۶)

(وَمَتَّاعٍ إِلَى جَدْنٍ): مَا هَذَا إِلَّا بَوَائِدُ الْقِيَامَةِ، الْحَيَوْنُ عِنْدَ الْعَرَبِ مِنْ سَاعَةِ إِلَى: د سورت بقره او اعراف دې آیت طرف ته اشاره ده: ﴿وَلَكُمُ فِي الْأَرْضِ مُمْتَقَرٌّ وَمَتَّاعٌ إِلَى حِينٍ﴾ ۷ کله چې د شجره ممنوعه نه د میوې خوړلو واقعه پېښه شوه نو حضرت آدم او حضرت حواء، علیهما السلام دواړو ته په زمکه باندې د کوزیدو حکم اوښو وئې فرمائیل: په زمکه کښې ستاسو پاتې کیدل دی او د یوې زمانې پورې نفع حاصلول دي. امام بخاری رحمه الله لفظ (حین، تفسیر کړې دي چې دلته د ذریت آدم په زمکه باندې د قیامت پورې اوسیدل مراد دی.

شرح حدیث ددې نسبت ابن عباس رحمه الله طرف ته کړې دي اولیکلی دي چې امام طبری رحمه الله دا په خپل سند سره موصول نقل کړې دي مگر د راقم خیال دې چې دا قول د امام مجاهد رحمه الله نه نقل دی او دا امام طبری رحمه الله په خپل سند سره هم موصول نقل کړې دي. د ابن عباس رحمه الله نه نقل شوی تفسیر لفظ حیا سره دي یعنی ژوندون مراد دي چې تر کومې پورې د انسان ژوند دې د هغه وخت پورې نفع حاصلول دي. (۸)

وَالْحَيَوْنُ عِنْدَ الْعَرَبِ مِنْ سَاعَةٍ إِلَى مَا لَا يَحْصَى عَدَدُهُ: دلته امام بخاری رحمه الله او فرمائیل چې د لفظ حین اطلاق د عربو په نیز د یو ساعت نه واخله د بې انتهای او بې حساب وخت باندې کیږي. علامه عینی رحمه الله فرمائی چې امام بخاری رحمه الله د خپل قول (وَالْحَيَوْنُ عِنْدَ الْعَرَبِ مِنْ سَاعَةٍ إِلَى مَا لَا يَحْصَى عَدَدُهُ) په ذریعه دا خودل غواړي چې لفظ حین په ډیرو معانو کښې استعمالیږي البته اصالة د وخت په معنی کښې استعمالیږي. (۹)

(۱) مجاز القرآن لای عیبده: ۲۱۲/۱ مکتبه الخانجی بالقاهرة، فتح الباری: ۳۶۶/۶ وارشاد الساری: ۲۳۳/۷.

(۲) النهاية لابن الأثير: ۳۸-۳۷ دار إحياء التراث العربی: ۲۸۶/۱۵.

(۳) تفسیر الإمام مجاهد سورة الأعراف، ص: ۸۲ دار الکتب العلمیة، عمدة القاری: ۲۸۶/۱۵ دار الکتب العلمیة.

(۴) عمدة القاری: ۲۸۶/۱۵ دار الکتب العلمیة.

(۵) عمدة القاری: ۲۸۶/۱۵ دار الکتب العلمیة، مجاز القرآن: ۲۱۲/۱ دار الکتب العلمیة.

(۶) مجاز القرآن لای عیبده: ۲۱۲/۱ مکتبه الخانجی بالقاهرة.

(۷) تفسیر الطبری، سورة البقرة: ۳۶، ۵۷۸-۵۷۷ د هجر، تفسیر ابن أبی حاتم: ۹۰/۱ مکتبه نزار مصطفی الباز.

(۸) عمدة القاری: ۲۸۶/۱۵.

ذ ابلیس نه د هونیبار اوسیدو هدايت: (قَبِيلُهُ): قَبِيلُهُ الَّذِي هُوَ مِنْهُمْ: د سورت اعراف آيت (اِنَّهُمْ هُمُ الْقَبِيلَةُ) [٢٧] طرف ته اشاره ده يعنى حقيقت دادي چه ابليس اودهغه ډله تاسو ته په داسې توگه گوري چه تاسو هغوى ته نه گورئى. ابليس د انسانانو دښمن دې اودهغوى په نظرونو کښې راځي هم نه. کوم دښمن چه ښکارى نه دهغه نه هونیبار اوسیدلو ضرورت وى اودهغه د وار نه بچ کيدل هم گران وى. په دې وجه په آيت کښې تنبيه اوفرمانيلې شوه چه د ابليس يا دهغه په شان ستاسو د نظرونو نه غائب دى مگر تاسو د هغوى په نښه کښې ښئ. لهذا دهغوى د وسوسې اچولونه هونیبار اوسېږي. امام بخارى رحمه الله اوفرمانيل چه د قبيل نه دهغه هغه ډله مراد ده دکوم چه پخپله ابليس يو فرد او رکن دې. (١) امام مجاهد رحمه الله د قبيل تفسير په (الجن والشياطين) سره کولو. (٢)

الحدیث الاول

[٣١٨٨] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هَمَّامٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ وَطَوَّلَهُ سِتُونَ ذِرَاعًا، ثُمَّ قَالَ: اذْهَبْ فَعَلِمَ عَلَى أُولَيْكَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ، فَاَسْمِعْ مَا يُحْيِيكَ، كَيْفِيَّتَكَ وَحِمِيَّةَ ذُرِّيَّتِكَ، فَقَالَ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، فَقَالُوا: السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ [ص: ٣٠٠]، فَرَأَوْهُ: وَرَحْمَةُ اللَّهِ، لِكُلِّ مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ آدَمَ، فَلَمْ يَزَلِ الْخَلْقُ يَنْتَهِصُ حَتَّى الْآنَ" [ص ٧٤] [٥٨٧٣] (٣)

ترجمه: د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه روایت دې چه نبی کریم صلی الله علیه و آله فرمانيلی: الله تعالى آدم عليه السلام شپيته لاسه اوږد تخليق کړو. بياني اوفرمانيل، لږ شه د فرښتو ډلې ته سلام اوکړه او واوړه چه هغوى په جواب کښې څه وائى نيس هم دغه به ستا او ستا دامت سلام وى آدم عليه السلام (فرښتو ته) اوويل السلام عليکم. هغوى جواب ورکړو وعليکم السلام ورحمة الله، فرښتو د عليکم السلام لفظ زيات کړو. خير چه کوم خلق د قيامت به ورځ په (جنت) کښې داخلېږي هغه به ټول د حضرت آدم عليه السلام په صورت کښې وى. د حضرت آدم عليه السلام نه پس تر اوسه پورې د امت قد کمېږي.

تر اھم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد مسندي رحمه الله دې. (٤)

عبدالواثق: دا ابوبکر عبدالرازق بن همام الصنعاني رحمه الله دې. (٥)

معمرو: دا ابو عمرو معمر بن راشد بصري رحمه الله دې. (٦)

(١) عمده القاري: ٢٨٧/١٥-٢٨٦، دار الکتب العلميه.

(٢) تفسير الإمام مجاهد: ص: ٨٢، دار الکتب العلميه جامع البيان: ١٠/١٢٦ دار هجر، عمده القاري: ١٥/٢٨٧، دار الکتب العلميه.

(٣) والحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الاستئذان، باب بدء السلام، رقم الحديث: ٦٢٢٧، ومسلم في صحيحه في كتاب الجنة وصفة نعيمها وأهلها، باب يدخل الجنة أقوام، أفندتهم مثل أفئدة الطير، رقم الحديث ٧١٦٣، وجامع الأصول في أحاديث الرسول: ٤/٣٠٧، رقم الحديث: ٢٠٠٥.

(٤) كشف الباري: ١/٦٥٧.

(٥) كشف الباري: ٢/٤٢١.

همام: دا همام بن منبه صنعانی رحمته الله دې. ^(۲)
ابوهريره: دا صحابی رسول حضرت ابوهريره رضي الله عنه دې. ^(۳)

د حديث شرح

قوله: **خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ**: د کتاب الاستيذان په روايت كېني *على صورته* اضافه ده. يعنى الله تعالى حضرت آدم عليه السلام په خپل صورت باندې پيدا كړو. د صورته د ضمير په مرجع كېني د اختلاف په بنياد د حضرات محدثينو رحمهم الله په مينځ كېني ددې جملې په تشرېح كېني اختلاف واقع شوي دي چنانچه ددې ضمير په مرجع كېني خپلواقوال دي:

① توقف: ⑤ صورته ضمير مرجع حضرت آدم عليه السلام دې. ⑥ صورته ضمير مرجع الله تبارك وتعالى دې. ⑦ صورته ضمير مرجع رجل مضروب دې.

اول قول: جمهور سلف رحمهم الله ددې اوددې په شان نورو احاديثو د تشبيه مفهوم بيانولو كېني دتوقف نه كار اخلي په كوم كېني چه دا الله تعالى د بار: د صورت او بدن يا نورو انساني اعضاء ثبوت وي. هغوى فرمائي چه مړنيز په دغه شان ټولو احاديثو حق كيدو باندې ايمان لرو اودا چه ددې ظاهري معنى مراد نه وي بلكه دهغې نه څه داسې معنى مراد وي چه دا الله تعالى د اوچت شان لائق وي او هم الله تعالى دغه معنى ښه پيژني لهذا دا حضرات په دې باره كېني توقف اختياروي. ^(۴)

دويم قول: دويم قول دادې چه د اقرب المراجع كيدو د وجې نه د صورته ضمير مرجع حضرت آدم عليه السلام دې. دا د ابوسليمان الخطابي رحمته الله قول دې. ^(۵)

په دې صورت كېني ددې جملې مختلف مطالب او مفاهيم بيان كړي شوي دي: ① يو مطلب دا بيان كړي شوي دي چه الله تبارك وتعالى حضرت آدم عليه السلام د عام انسانانو په شان اول د نطفې، بيا مضغه (د وينې دېوتنې) اوبيا د علقه (غوبښې د ټكرې) د مختلف مراحلو نه د تېرولو سره ماشوموالي وړو كوالي خوانشي وغيره بهارونه اونه خودل بلكه حضرت آدم عليه السلام د شروع نه په اول ځل كامل او مكمل صورت كېني پيدا كړي دي اودا چه كوم وخت په هغه كېني روح پو كوكلي شو نوهغه وخت هم دهغه قد شپيته گزه وو. ^(۶)

① كشف الباري: ۱/ ۴۶۵.

② كشف الباري: ۱/ ۴۶۵، ۴/ ۲۲۱.

③ كشف الباري: ۱/ ۴۵۹، ۶۵۷، ۱/ ۶۶۳.

④ كشف المشكل من حديث الصحيحين، مسند أبي هريره: ۳/ ۹۸، رقم الحديث: ۲۴۴۴، الحديث السابع والستون بعد المائة، دار الوطن، طرح التثريب: كتاب الحدود، باب انقضاء الوجه في الحدود والتعزيرات: ۱۸/ ۸ شرح السنوي: ۶۶/ ۱۶.

⑤ غريب الحديث للخطابي، حديث علي بن أبي طالب: ۲/ ۱۵۸، كشف المشكل: ۳/ ۹۸، رقم: ۳۴۴۴، اعلام الحديث للخطابي: ۳/ ۲۲۸-۲۲۲۷.

⑥ غريب الحديث للخطابي، حديث علي بن أبي طالب: ۲/ ۱۵۸، مركز إحياء التراث الإسلامي، مكة المكرمة، الكواكب الدراري المعروف بشرح الكرماني، كتاب الاستيذان: ۲۲/ ۷۲، دار إحياء التراث، شرح ابن بطال، كتاب الاستيذان: ۹/ ۴۶، دار الكتب العلمية.

شارح بخاری ابن بطال رحمته فرمائی ہے کہ یہ دہی حدیث کنبی دہریہ پہ عقیدہ باندی رد دے ځوک چه ددې خبرې قائل دی چه د انسان پیدائش د اولې ورځې نه د نطفه او مضغه وغیرہ په ترتیب مراحل سره پوره شوې دې انسان د نطفې او نطفه د انسان پیداوار دې په دې حدیث کنبی صراحت راغلو چه د حضرت آدم عليه السلام خلقت د نطفې نه نه دې کبې بلکه هغه د هم د شروع نه د خاوري نه په خپل اصل صورت کنبی پیدا کړې شوې وو. (۱)

① دویم مطلب دادې چه الله تعالی کله حضرت آدم عليه السلام د جنت نه دنیا طرف ته ولیږلو نوهم په هغه صورت نی اولیکلو کوم چه دهغه په جنت کنبی وو. اود دې حدیث نه مقصد د حضرت آدم عليه السلام اونیورو مخلوقاتو په مینځ کنبی فرق بیانول دی ځکه چه حضرت آدم عليه السلام سره د جنت نه مار او طاوس هم راویستلي شوې وو او الله تعالی دهغوی د جرم په سزا کنبی د مار صورت تور کړو هغه نی د څپو نه محروم کړو او خاوره نی د هغه رزق مقرر کړو. دغه شان نی د طاوس څپې بدرنگه کړې خو حضرت آدم عليه السلام نی دهغه په خپل شکل باندې هم هغه شان اوساتلو کوم چه دهغه په جنت کنبی وو. لهدا په دې حدیث سره مقصد د حضرت آدم عليه السلام په نورو مخلوقاتو باندې فضیلت بیانول دی. (۲)

② دویم مطلب دا بیان کړې شوې دې چه ددې حدیث نه مقصد د قدریه عقیدې تردید دې هغوی وائی چه د حضرت آدم عليه السلام صفات دوه قسمه دی: الف کوم چه الله تعالی پیدا کړی دی ب کوم چه حضرت آدم پخپله تخلیق کړی دی. په دې حدیث کنبی د دغه باطل عقیدې تردید اوشو اوددې خبرې وضاحت اوشو چه حضرت آدم عليه السلام الله تعالی په خپل صورت باندې د خپلو ټولو صفاتو په وصف سره پیدا کړو نه دا چه دهغه بعض صفات پیدائش نه پس په هغه کنبی پیدا شو. (۳)

یوه ډله وائی چه په دې حدیث سره د اهل الطباعین څوک چه انسانی طبیعت مؤثر گڼي او په اهل النجوم باندې رد کیږي هغه داسې چه دا حضرات وائی د حضرت آدم عليه السلام په شکل اوصورت کنبی دهغه د طبیعت، موسم، آب وهواو دشبې ورځې دگردش هم عمل دخل دې. په دې حدیث سره د دغه باطل عقیدې تردید اوشو اوددې امر وضاحت اوشو چه حضرت آدم عليه السلام الله تعالی په کامل صورت کنبی پیدا کړې دې په تخلیق آدم عليه السلام کنبی نه څوک الله تعالی سره شریک کار دی اونه په هغې کنبی د بل څه څیز عمل دخل دې. (۴)

③ یو مفهوم ددې حدیث علامه ابن قتیبه الدینوری رحمته بیان کړې دې هغه دا چه ددې جملې تقدیری عبارت داسې دې: «ان الله خلق آدم (فی الجنة) علی صورته (فی الدنيا) او مقصد ددې حدیث نه ددې خبرو تردید دې چه په جنت کنبی د حضرت آدم عليه السلام د قد و قامت، حلیې نور اود خوشبو وغیرہ باره کنبی مشهورې دی. د کوم نه چه دا ثابتیږي چه د حضرت آدم عليه السلام کوم شکل اوصورت په جنت کنبی وو هغه د هغه د دنیوی شکل اوصورت نه مختلف وو. په دې حدیث سره د هغه گمان تردید اوشو او اولفرمانیلې شو چه حضرت آدم عليه السلام په جنت کنبی هم په دغه صورت باندې پیدا کړې شو کوم صورت چه دهغه په دنیا کنبی وو. (۵)

(۱) شرح ابن بطال کتاب الاستیذان: ۴/۹، عمده القاری، کتاب الاستیذان: ۷۹/۲۲، رقم: ۶۲۲۷، الکواکب الدراری: ۷۲/۲۲.

(۲) التوضیح شرح الجامع الصحیح لابن الملقن، کتاب الاستیذان باب بدء السلام رقم: ۶۲۲۷، ۱۱/۲۹-۱۰.

(۳) شرح ابن بطال: ۴/۹، الکواکب الدراری: ۷۳/۲۲، فتح الباری للحافظ ابن حجر: ۲/۱۱، عمده القاری: ۳۵۸/۲۲.

(۴) فتح الباری لابن حجر: ۳/۱۱، التوضیح: ۱۱/۲۹.

(۵) تأویل مختلف الحديث، احکام قد اجمع علیها بیطلها القرآن ویحتج بها الخوارج: ۱۸، حدیث فی التشبیه، خلق آدم، ص: ۳۲۱، المکتب الإسلامی.

دریم قول: دریم قول دادی چه در صورت ضمیر مرجع د الله تعالی ذات دے دا د علامه ابن عقیل رحمہ اللہ قول دے (۱) ددی قول پہ بنیاد باندے د بویل روایت الفاظ دادی کوم چه دے مجمل حدیث تفسیر بیانوی چنانچه پہ روایت کنبی راخی دان الله خلق آدم علی صور الرحمن، یعنی الله تعالی حضرت آدم علیہ السلام د رحمن پہ صورت پیدا کرے دے دے حدیث ته علامه قرطبی رحمہ اللہ او علامه مازری رحمہ اللہ (لس ثبوت عند اهل الحديث) و نیلی دے (۲) اویسا هم دے دے حضرات د قول تائید علامه زین الدین عراقی رحمہ اللہ هم کرے دے (۳) داحضرات فرمائی چه کیدے شی دے روایت راوی د روایت بالمعنی په توگه سره حدیث نقل کرے وی او هغوی دے په معنی پوهیدلو کنبی غلط شوې وی. هغه داسی چه راوی دان الله خلق آدم علی صورته، الفاظ اوریدوسره د (صورته) د ضمیر مرجع لفظ الله کنترلی وی اویسانی د روایت بالمعنی په توگه سره دا حدیث بیانولوسره خپل پوهی مطابق مرجع اسم ظاهر (الرحمن) په شکل کنبی بیان کړو. یعنی د دواړو روایتونو اصل هم یو دے لیکن داحضرات د راوی د فهم کرے معنی سره اتفاق نه کوی

لیکن حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی (۴) چه ابن ابی عاصم رحمہ اللہ کتاب السنه کنبی (۵) دغه شان حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د حرب الکرماني رحمہ اللہ په حواله سره د اسحاق بن راهویه قول نقل کرے دے هغه فرمائی: دان الله خلق آدم علی صورة الرحمن، الفاظ په احادیثو کنبی ثابت دی. (۶) دغه شان اسحاق الکوسج رحمہ اللہ فرمائی چه ما دامام احمد بن حنبل رحمہ اللہ نه اوریدلی دی چه ددے حدیث باره کنبی هغوی اوفرمائیل: (حدیث صحیح) (۷) بل علامه طبرانی رحمہ اللہ کتاب السنه کنبی فرمائی چه مونږ ته د امام احمد بن

(۱) کشف المشكل مستدابی هريرة: ۴۹۸/۳، رقم: ۳۴۴۴.

(۲) المنهاج شرح النووي علی صحيح مسلم بن الحجاج كتاب البر والصلة والأداب، باب النهی عن ضرب الوجه: ۱۶، رقم: ۵۹۸۵۹۸ دار المعرفه، طرف الترتيب، كتاب الحدود، باب انتفاء الوجه فی الحدود والتعزيرات: ۱۷/۸، دار احیاء التراث، فتح الباری، كتاب العتق، باب إذا ضرب العبد فليجنب الوجه: ۱۸۳/۵، رقم: ۲۵۵۹.

(۳) طرح الترتيب كتاب الحدود باب انتفاء الوجه إلخ: ۱۸/۸.

(۴) فتح الباری كتاب العتق باب إذا ضرب العبد إلخ: ۱۸۳/۵.

(۵) عمرو بن أبی عاصل الضحاک رحمه الله عليه، المتوفى: ۲۸۷ هجري خپل كتاب كتاب السنه كنبی باب ذكر الكلام والصوت والشخص وغير ذلك، لاندې باب نمبر ۱۰۹ كنبی دا حدیث (لا تقبحوا الوجوه، فإن ابن آدم خلق علی صورت الرحمن) په الفاظوسره ذكر كړې دے رقم الحديث: ۵۱۷، ۲۲۹/۱ المكتب الإسلامی. او طبرانی رحمہ اللہ د ابن عمر رضی اللہ عنہما په طریق سره د فقه راویانو په سندسره ددے حدیث تخریج كړې دے. حدثنا علی بن عبد العزيز، ثنا إسحاق بن إسماعيل الطالقاني، ثنا جرير عن الأعمش، عن حبيب بن أبي ثابت عن عطاء عن ابن عمر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا تقبحوا الوجه، فإن ابن آدم خلق علی صورة الرحمن تعالی (المعجم الكبير للطبرانی، عطاء ابن أبي رباح عن ابن عمر: ۴۳۰/۱۲، رقم الحديث: ۱۳۵۸۰، مكتبة ابن تيمية) دغه شان مذكوره الفاظ د حدیث په دے كتابونو كنبی هم راغلی دی: (۱) بغية الباحث عن زوائد مستند الحارث، كتاب الأدب، باب النهی عن تقبیح الوجه، رقم: ۸۷۲، ۸۳۱/۱ مركز خدمة السنه. (۲) مجمع الزوائد للهيثمی، كتاب النهی عن الضرب علی الوجه والنهی عن سبه: ۱۹۸/۸، رقم: ۲۳۱/۹، دار الفكر. (۳) الجامع الكبير للسيوطی، قسم الأقوال، اللام ألف مع الشاء: ۲۲۷/۸، دار الكتب العلمية. (۴) إتحاف المهرة بالفوائد المتكررة من أطراف العشرة، حرف العين، مستند عبدالله بن عمر، عطاء بن أبي رباح عن ابن عمر: ۵۹۲/۲، رقم الحديث: ۱۰۰۲۳، مركز خدمة السنه والسيره النبویه.

(۵) فتح الباری كتاب العتق باب إذا ضرب العبد إلخ: ۱۸۳/۵.

حنبل رحمته خونی عبد الله بن احمد بن حنبل رحمته بیان او کړو چه یو سړی زموږ والد صاحب امام احمد بن حنبل رحمته ته اوونیل چه یو سړی (علی ادم علی صورته) معنی دا بیان کړه چه الله تعالی حضرت آدم عليه السلام د رجلي په شکل او صورت باندې پیداکړې دې نوهغوی او فرمائیل چه دې سړی د دروغو نه کار اخستې دې دا عقیده خود جهمیده ده. ^(١) د صورت د ضمیر مرجع حضرت آدم عليه السلام نه دې بلکه الله تبارک و تعالی دې.

تر کومې چه خبره د علامه قرطبي رحمته مازری رحمته او عراقی ددې روایت د تردید ده او دا چه روایت بالمعنی کیدو کښې راوی ته غلط فهمی شوې ده. نو ددې جواب حافظ ابن حجر رحمته دا ورکړې دې چه هم ابن ابی عاصم رحمته ابو یونس عن ابی هريرة رضي الله عنه په طریق سره ددې حدیث تخریج په داسې الفاظو سره کړې دې چه مذکور تاولیل تردید کوی هغه الفاظ دادی: (من قاتل فلیجنب الوجه، فإن صورة وجه الإنسان علی صورة وجه الرحمن) ^(٢) یعنی کوم سړی چه جنگ کوی نو ږه جنگ کښې دې په مخ باندې د وهلو نه ځان ساتی، ځکه چه د انسان د مخ صورت د رحمن د مخ په صورت باندې ساتلې شوې دې.

ددې روایت په الفاظو کښې مذکور تاولیل ممکن نه دې اودا په دې خبره کښې صریح دې چه صورت د ضمیر مرجع هم د الله تعالی ذات دې. ^(٣) بهر حال که چرې د صورت د ضمیر مرجع الله تعالی وی نو ددې جملې به داسې تاولیل کیږي کوم چه د الله تعالی د شان برابر وی مثلاً:

① صورة په هغه ځائی د صفة په معنی کښې دې لکه چه لفظ صورت مسئله مشهور دې. او ددې نه د مسئلې صفت او کیفیت مراد وی. ددې مطلب به داسې چه الله تعالی حضرت آدم عليه السلام په هغه صفاتو باندې پیداکړو چه د الله تعالی د صفاتو په شان او مثال دی. چنانچه الله تعالی هغه حي، عالم، قادر، مرید، متکلم، سمیع او بصیر جوړ کړو. ^(٤)

② د صورت نه صفة نه بلکه هم صورت او هئیت مراد دې. لیکن د الله تعالی طرف ته ددې اضافت د تشریف او تکریم ډېاره دې. لکه چه روح الله، او بیت الله کښې د روح او بیت اضافت د شرف او عظمت ظاهرولو ډېاره دې. په دې صورت کښې د حضرت آدم عليه السلام شکل او صورت وجاهت اولطافت او حسن او جمال طرف ته اشاره کول مقصود دی چه الله تعالی حضرت آدم عليه السلام په هغه لطیف او جمیل صورت باندې پیداکړو کوم چه په اسرار او لطائف باندې مشتمل دې او کوم چه هغه په خپل قدرت کامله سره د خپل طرف نه ور عطاء کړ. ^(٥)

^(١) التخریج السابق.

^(٢) التخریج السابق.

^(٣) کتاب السنه باب: ١٠٩، ٢٢٩/١، رقم: ٥٢١ المکتب الإسلامی، بل کنز العمال کښې د طبرانی په حواله سره دا الفاظ راغلي دي: «إذا قاتل أحدكم فلیجنب الوجه، فإن صورة الإنسان علی صورة وجه الرحمن» کنز العمال، کتاب الأول الباب الثالث، الفصل الأول: فی الصفات: ٢٢٧/١، رقم: ١١٤٣، الرسالة، الجامع الكبير، حرف إذا مع القاف، رقم: ٢٤٠٨، ٢٢٧/١ الفاظ الحديث: «إذا قاتل أحدكم فلیجنب الوجه، فإن صورة وجه الإنسان علی صورة وجه الرحمن» دار الکتب العلمیة.

^(٤) فتح الباری کتاب العتق: ١٨٣/٥ دار الفکر.

^(٥) شرح ابن بطلال: ٤/٩، فتح الباری: ١١/١، عمدة القاری: ٢٢/٣٥٨، إرشاد الساری: ١٣/٢٢٩.

^(٦) عمدة القاری: ٢٢/٣٥٨، إرشاد الساری: ١٣/٢٢٩، شرح ابن بطلال: ٩/٥، مرآة المفاتیح کتاب الدیات باب مالا یضمن من الجنایات: ٧/٧٩، دار الکتب العلمیة.

⑥ ذُورَة نه مراد هم شکل او هیت دې لیکن ذُالله تبارک وتعالی و طرف ته ددې اضافت حقیقی نه دې بلکه اضافت ملک دې لکه چه ﴿وَتَقْتُلُوهُمْ مِنْ نَفْسِهِ﴾ الآیة کښې دی او په دې صورت کښې به معنی وی چه الله تعالی حضرت آدم ﷺ په خپل معلوکو صورت باندې پیدا کړو. (۱)

⑦ حضرت کشمیری رحمه الله ددې جملې یو بل مطلب بیان کړې دې هغه دا چه که چرې بالفرض والمحال الله تعالی دې عالم ناسوتی طرف ته نزول فرمائیلې نو هم د انسانی صورت سره به نې نزول فرمائیلو. ځکه چه په قرآن کریم او احادیث طیبه کښې ځانې په ځانې د الله تعالی طرف ته دعین، قدم، اصابع، وجه، ساق، بد، حق، یمین، قبضه او رداء او ازار و غیره الفاظ سره نسبت کړلې شوې دي. او په دې خبره کښې څه شک نشته دې چه ذکر شوی اوصاف د انسانی بدن او حلیې سره تعلق لري. نو چه کله په قرآن او حدیث کښې انسانی صورت سره تعلق لرونکي څیزونو نسبت الله تعالی طرف ته کړې شوې دي نو هم دې سره ددې خبرې طرف ته اشاره ملاویری چه که چرې الله تعالی جل و علا ددې عالم ناسوتی طرف ته نزول کولې نو هم په دې حلیې سره به نې نزول فرمائیلو د کوم نسبت چه الله تعالی طرف ته کړې شوې دي. او هم ددې خبرې طرف ته د حدیث دجال نه هم لازخودنه ملاویری په کوم کښې چه فرمائیلې شوې دي رانه اعراب العین الیه ویکم لیس باعون. (۲)

یعنی فرض کړه که زمونږ رب ذوالجلال دې دنیا ته تشریف راوړلو نو دهغه دواړه سترگې به سلامتی وې ځکه چه د یو سلیم الجسد انسان حلیه هم دغه ده. د مذکورې بحث په رڼا کښې به د مذکورې جملې مطلب داشی چه الله تعالی حضرت آدم ﷺ په هغه صورت باندې پیدا کړو کوم چه په علی تقدیر النزول د الله تعالی وې. (۳)

خلووم قول: د صورت د ضمیر د مرجع په تعیین کښې یو جماعت دا قول اختیار کړې دې چه په اصل کښې حضور پاک دا ارشاد په یو خاص سبب سره فرمائیلې دې. (۴) او هغه داسې چه یو ځل حضور پاک په یو سړی باندې تیریدو چه خپل غلام نې په مخ باندې وهلو او ورسره نې دا ونیل (قهر الله وجهک ووجه من اشیه وجهک) (۵) یعنی الله پاک دې ستا مخ او د چا مخ چه ستا په شان دې بدرنکه کړی. حضور پاک چه کله دا واوریده نو ونی فرمائیل راذا ضرب أحدکم فلیق الوجه، فإن الله خلق آدم علی صورته (۶) کله چه په تاسو کښې (څوک) بل څوک وهی نو په مخ باندې د وهلو نه دې ځان ساتی، ځکه چه الله تعالی حضرت آدم ﷺ د دغه وهلې شوی سړی په شکل او صورت باندې پیدا کړې دي. یعنی مه په مخ باندې وهل کوئی او مه هغې ته بدې ردې ونیل صحیح دی ځکه چه د حضرت آدم ﷺ اودهغه د ټول اولاد صورت هم په یو نوعیت باندې دي لهدا د یو انسان د مخ سپکاوې کولو سره د حضرت آدم ﷺ اود نورو ټولو انبیاء کرامو د شکل او صورت تنقیص لازم راځی. اود حضرت آدم ﷺ نوم په خاص توگه ځکه راغلې دې چه هغه ابوالبشر دي اود ټولونه اول دا صورت هم هغوی ته ورکړې شوې دي دا قول د مهلب رحمه الله و غیره دې. (۷)

(۱) کشف المشکل مسندابی هریره: ۹۸/۳، رقم: ۳۴۴۴.

(۲) صحیح البخاری کتاب الجمعة باب من انتظر حتی تدفن رقم: ۴۰۲، صحیح مسلم کتاب الإيمان باب ذکر المسیح الخ رقم: ۴۲۶ (۱۶۹) ۲۷۴ سنن الترمذی کتاب الفتن باب صفه الدجال: رقم: ۲۲۴۱.

(۳) فیض الباری کتاب الاستئذان: ۱۸۸/۶-۱۸۷ دارالکتب العلمیه.

(۴) شرح ابن بطلان، کتاب الاستئذان: ۹/۴ طرَح التَّریب، کتاب الحدود، باب انقاء الوجه فی الحدود والتعزیرات، السابعة: ۱۷۸ فتح الباری، کتاب العنق، باب إذا ضرب البعد الخ: ۱۶۵/۱۳ دارالکتب العلمیه.

(۵) المصادر السابقه.

(۶) المصادر السابقه.

(۷) المصادر السابقه.

په دې روایت کښې د خلقت په توګه د حضرت آدم عليه السلام د پلنوالي مقدار ذکر نه دی خو په بعض نورو روایاتو کښې د پلنوالي مقدار هم بیان کړې شوي دي چنانچه امام احمد رحمه الله د سعيد بن المسيب رضي الله عنه په طريق باندې د حضرت ابو هريره رضي الله عنه مرفوع روایت ذکر کړې دي دویم الفاظ چه دادی: (کان طول آدم سبعين ذراعاً في سبعة أذرع عرضاً) (۱) یعنی چه په وخت د خلقت د حضرت آدم عليه السلام اوږدوالي شپيته لاسه او پلنوالي اووه لاسه وو.

قوله قال: اذهب فسلم على أولئك من الملائكة..... إلخ: لږ شه او هغه فرښتونه سلام او کړه چه هغوی څه جواب کوی هغه به ستا استاد اولاد سلام شی.

فلم صیغه د امر نه بعض حضراتو په شروع کښې د سلام په وجوب باندې استدلال کړې دي لیکن دا خبره صحیح نه ده ځکه چه حضرت آدم عليه السلام ته کیدونکی د سلام حکم صرف د هغه خاص واقعي سره متعلق دي په یو خاص حالت کښې صادر کیدونکی حکم په ټولو حالاتو کښې جاری کول صحیح نه دي. (۲) اولئک سره دي خبرې طرف ته اشاره ده چه د ملائکو کوم جماعت ته د سلام کولو حکم ورکړې شوي وو هغه د حضرت آدم عليه السلام نه لري په څه فاصله باندې وو. (۳) د ابوذر په روایت کښې د "اسمعه" په ځای "اسم" لفظ دي دغه شان "مبینک" په ځای "مبینک" دي یعنی هغوی څنگه جواب ورکوی. (۴)

تحيه د باب تفعیل مصدر دي او تفعیله په وزن باندې دي په اصل کښې تحية وو د رومي ياه حرکت حاء ته د ورکولو په پښ ياه په ياه کښې ادغام کړه ددې د آخر تاء چه په حال د وقف کښې هاء سره بدلولی شی دې سره لازم ده، اوددې ماده حياءه ده. (۵)

په لغت کښې تحية چاته "حيات الله" (يعني الله تعالى دي تا ژوندي لري، ونيلو ته وائی. روستو چه په کومو الفاظو سره مخاطب ته دعا کولی شی د دغه الفاظو دپاره د تحية لفظ استعماليدل شروع شو که هغه الفاظ د السلام عليكم وي او که بل څه لفظ وي. (۶) چنانچه د جاهليت په زمانه کښې به د هريو بادشاه خپله تحيه وه. په کوم سره چه به صرف هم هغه مخاطب کولی شو. بعضو ته "أيتها اللعنه" (تأذ خان د ملامتيا دکارونونه خپل خان لري اوساتلې به ونيلې شو. (۷) بعضو ته "ألفم صحاحاً" (ستاسو سحر دي په خير وي) چاته به ئی "يسلم كويرا" (هيشه سلامت اوسير) سره به مخاطب کولی شو او چاته به "عش الفسنة" (زرگونه کاله ژوندي اوسي) ونيلو شو. (۸) د تحيتك مبتداء محذوف، د هغه خبر دي تقديری عبارت دادې: (هذه تحيتك وتحية ذئبتك من بعدك) يعنى ستاسو د پاره او تاسونه پس ستاسو د اولاد دپاره تحفه ده.

(۱) مسند الإمام أحمد، مسند أبي هريره، رقم: ۱۰۹۱۳، ۵۳۲/۱۶، مؤسسة الرسالة، مسند الزيار، على بن زيد عن سعيد، رقم: ۷۸۴۴، ۲۵۸/۵، مكتبة العلوم والحكم، المعجم الصغير للطبرانی، باب الميم، من اسمه محمد، رقم: ۸۰۸۰-۷۵-۲۶/۲، المكتب الإسلامی.

(۲) فتح الباری: ۴۰۳/۱۱.

(۳) المصدر السابق.

(۴) فتح الباری: ۴/۱۱، عمدة القاری: ۳۵۸/۲۲، إرشاد الساری: ۲۲۹/۱۳.

(۵) الصحاح للجوهري، ص: ۲۷۹، المغرب: ۱/۲۳۹، لسان العرب: ۴۲۹/۳-۴۲۸، النهاية: ۱/۱۸۴، دارالمعرفة.

(۶) المغرب فی ترتیب العرب: ۲۳۹/۱.

(۷) الصحاح للجوهري، ص: ۲۲، النهاية لابن الأثير: ۱/۳۶، لسان العرب لابن المنصور: ۵۵/۱.

(۸) النهاية فی غریب الحديث والأثر: ۱/۱۸۷.

ایا سلام ذات محمدیه خصوصیت دی؟ په دې حدیث کښې ذکر لفظ ذبه نه د حضرت آدم علیه السلام عام ذریت هم مراد کیدي شی اوصرف ذات محمدیه مسلمان ذریت هم مراد کیدي شی. (۱) لیکن د نورو روایاتونه معلومیری چه د سلام مشروعت امت محمدیه علی صاحبها الف الف صلاة وتسليم خصوصیت دي چنانچه امام بخاری رحمه الله په الادب المفرد (۲) کښې او ابن ماجه رحمه الله سنن (۳) کښې د حضرت عائشه صدیقہ (رضی الله عنہا) روایت نقل کړې دي په کوم کښې چه دي: (ماحدثکم البهوت علی شیء ماحدثکم علی السلام والناصیون). (۴) یعنی یهودیان چه خورمه حسد په سلام او آمین ونیلو باندې کوی دومره حسد د بل څه خیزد و چې نه نه کوی دغه شان د حضرت ابوذر غفاری (رضی الله عنہ) یو اوږد مرفوع روایت امام مسلم رحمه الله نقل کړي دي په کوم کښې چه دي: (فکت أنا أول من حياه بفتح الإسلام). (۵) یعنی د ټولونه اول هم ما حضور پاک ته اسلامی تحیه پیش کړه. بیهقی رحمه الله شعب الایمان کښې د حضرت ابوامامه (رضی الله عنہ) مرفوع روایت نقل کړي دي په هغې کښې دي: (جعل الله السلام قربة لمتنا وأمانا لأهل ذمتنا). (۶) یعنی الله تعالی سلام زموږ د امت دپاره تحیه او د اهل ذمه دپاره امان جوړ کړي دي. سنن ابی داؤد کښې د حضرت عمران بن حصین (رضی الله عنہ) یو روایت دي: (کنّا نقول فی الجاهلیة: أنعم الله بک عنا وأنعم صأحاً، فلما کان الإسلام غننا عن ذلك). (۷) یعنی مونږ به د جاهلیت په زمانه کښې به (أنعم الله بک عنا) ستا په ذریعه دي سترگې یخې وې او (أنعم صأحاً) ستا سحر دې ښه وې، صبح بخیر، الفاظ ونیل لیکن د اسلام راتلونکې پس مونږ ددې الفاظو د ویشلو نه منع کړي شو. د مقاتل بن حیان رحمه الله په روایت کښې دي (کانوا فی الجاهلیة یقولون: حیبت مساء، حیبت صأحاً، ففی الله ذلك بالسلام). (۸) یعنی د جاهلیت په زمانه کښې به خلقو حیبت مساء او (حیبت صأحاً) الفاظ چه د هغې معنی ده ته سحر مانېم ترو تازه او آباد اوسپړه، د تحیه په توگه به ونیلې شو الله تعالی دا په سلام سره بدل کړه.

قوله فقال: السلام علیکم: حضرت آدم علیه السلام ته د "سَلَامٌ" لفظ ونیلې شوي وو ددې حکم په پوره کولو کښې حضرت آدم علیه السلام علیکم اووئیل. دا الفاظ یا خو الله تعالی د الهام په ذریعه حضرت آدم علیه السلام ته اوخودل یا

(۱) فتح الباری: ۴/۱۱ عمدة القاری: ۳۵۸/۲۳ إرشاد الساری: ۲۲۹/۱۳ فیض القدیر رقم: ۳۹۲۸.

(۲) الادب المفرد: ۵۱/۱ رقم: ۹۸۸، مکتبة المعارف، ریاض.

(۳) سنن ابن ماجه رقم: ۸۵۶ ص: ۲۷۸ دار احیاء الکتب العربیة.

(۴) مصنف عبدالرزاق رقم: ۲۶۳۹، ۱۹۸/۲ المجلس العلمی، مسند إسحاق بن راهویه رقم الحدیث: ۵۷۹ - ۱۱۲۲، ۵۴۰/۲ مکتبة الایمان.

(۵) الصحيح لاسلم رقم: ۴۷۳ صحيح ابن حبان رقم: ۷۱۳۳، ۸۱/۱۶ الرسالة، مسند أحمد رقم: ۲۱۵۲۵، ۱۵/۳۵ الرسالة، مسند أبی داؤد الطيالسی: ۲۰۶/۱ رقم: ۴۵۸، دار هجر مصنف ابن أبی شیبة: ۲۶۱/۲۰ رقم: ۳۷۷۵۳، دار القبلة شرح مشکل الآثار: ۲۷۱/۴ رقم: ۱۵۹۵، الرسالة، مسند البزار: ۳۷۱/۹۰ رقم: ۲۹۴۸، مکتبة العلوم والحکم. پورته ذکر شوو ټولو کتابونو کښې صرف صحیح مسلم کښې کنت نه پس انا ضمیر اضافه ده.

(۶) کنز العمال رقم: ۲۵۲۵۴، ۱۱۶/۹ الرسالة المعجم الأوسط قم: ۳۲۱، ۲۹۸/۳ دار الحرمین، المعجم الكبير رقم: ۷۵۱۸، ۱۲۷/۸ مکتبة ابن تیمیة.

(۷) سنن أبی داؤد کتاب الادب باب: يقول الرجل للرجل: أنعم الله بک عنا، رقم: ۵۱۵۸، جامع الأصول رقم: ۴۸۶۲، ۶/۶ مکتبة دار البیان مصنف عبدالرزاق رقم: ۱۹۴۳۷، شعب الایمان، رقم: ۸۵۰۲، ۲۵۳/۱۱ مکتبة الرشد.

(۸) تفسير ابن أبی حاتم، سورة النور، قوله تعالى: (لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ) رقم: ۱۳۳۲، ۳۵۱/۴۴ فتح الباری: ۴/۱۱.

الله تعالی هم دغه الفاظ اوخودل او یا حضرت آدم علیه السلام پخپله سَلَّمَ د لفظ مصداق هم دغه الفاظ اوگنول. (۱) د الهام په ذریعه د خودلو تائید د حضرت ابوهریره رضی الله عنه ددې مرفوع حدیث نه هم کیږي د کوم تخریج چه ابن حبان رحمه الله کړې دې په دې کښې دی: (ان آدم لما خلقه الله عطف فالحه الله ان قال: الحمد لله) (۲) یعنی چه حضرت آدم علیه السلام تعالی پیدا کړو نه هغوی ته استروشي راغلر نو الله تعالی د الهام په ذریعه الحمد لله ونیل وراخودل. (۳)

علامه قسطلانی رحمه الله فرماني چه سلام هم دالته مشروع شو اوددې شروع اوشوه. سلام دمحبت کنجی ده په دې سره د نورو روڼو په زړونو کښې مینه اومحبت زیاتیری په دې سره ایمان کامل کیږي. حضرت آدم علیه السلام ته هم په دې موقع باندې د سلام ونیلو په خاص توگه هم په دې وجه حکم اوشو. (۴) د صحیح مسلم په یو مرفوع روایت کښې حضرت ابوهریره رضی الله عنه فرماني چه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمانيلی: (لَا تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ حَتَّى تَوُثُّوا، وَلَا تَوُثُّوا حَتَّى تَحَابُّوا، أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَى شَيْءٍ عَزَازٍ تَقْتُلُونَهُ تَحَابُّوهُ، أَفَقَدْ أَلَسْتُ بِكُمْ؟) (۵) افرجه مسلم فی کتاب ایمان باب بیان أنه لا یدخل الجنة إلا المؤمنون رقم: ۵۰۱۰ وایضا عند

ابو داود فی سننه فی کتاب الأدب باب فی إفتاء السلام وعند الترمذی فی جامعه فی الاستئذان باب ما جاء فی إفتاء السلام رقم: ۲۶۸۹ نور اوگورنی ارشاد الساری: ۷/۲۳۴. یعنی تاسو د ایمان راوړلو ته بغیر جنت نه نه شي داخلیدلي، اوتاسو ترکو مې چه خپل مینخ کښې محبت نه کوئی کامل مؤمن نه شنی جوړیدی. آيازه تاسو ته هغه خیز اونه ښایم چه کهله تاسو په هغې باندې عمل اوکړئ نو په خپل مینخ کښې به مینه کوئی (هغه دادې چه) خپل مینخ کښې یو بل ته سلام کوئی.

د سلام شروع په کومو الفاظو سره اوکړي شي؟ امام بخاری رحمه الله دا حدیث ذکر کولوسره په دې خبره باندي استدلال کړې دې چه د سلام مشروع او مستنون الفاظ السلام علیکم دی. (۶) که چرته خوک بغیرد الف لام نه سلام علیکم اوواټی نو بیاهم صحیح دی. (۷) قرآن کریم کښې دی: (قُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَسِبَتْكُمْ عَلَىٰ نَفْسِكُمُ الرِّمَّةُ) (۸) په دې بل آیت کښې دی: (سَلَامٌ عَلَىٰ نُوحٍ الْغُلَقَيْنِ) (۹) په دې دواړو آیاتونو کښې سلام بغیرد الف لام نه دې البته بهتر او غوره السلام علیکم هم الف لام سره دې لکه څنگه چه د حدیث تشهد په الفاظ کښې (السلام علیک ایا النبی الخ) راغلی دی.

وعلیکم السلام او علیکم السلام نه شروع د سلام کول: که چرې یوسرې د علیکم السلام د لفظ نه د سلام شروع اوکړي نو په اتفاق سره به دا سلام نه شمیرلې کیږي اونه به ددې الفاظو ویونکې د جواب مستحق وی ځکه چه د علیکم السلام په لفظ کښې د کلام د شروع کولو صلاحیت نشته دې. (۱۰) البته که د واؤ نه بغیر علیکم

(۱) طرح التزیب کتاب الحدود: ۱۰۵/۸ دار إحياء التراث، فتح الباری: ۴/۱۱.

(۲) صحیح ابن حبان رقم: ۴۱۶۴الر سالة، موارد الظمان رقم: ۲۰۸۰، ۴۲۱/۶ دار الفیحاء، کنز العمال رقم: ۲۵۷۸۳، ۲۳۰/۱۲، سالة، شعب الإيمان رقم: ۸۶/۱۲، ۸۸۸۰، ۴۸۶/۱۲، مکتبه الرشد.

(۳) فتح الباری: ۴/۱۱.

(۴) ارشاد الساری: ۷/۲۳۴.

(۵) فتح الباری: ۴/۱۱ ارشاد الساری: ۱۳/۲۳۰-۲۲۹.

(۶) فتح الباری: ۴/۱۱ ارشاد الساری: ۱۳/۲۳۰-۲۲۹.

(۷) سورة الأنعام الآية: ۵۴.

(۸) سورة الصفات الآية: ۷۹.

(۹) فتح الباری: ۴/۱۱ ارشاد الساری: ۱۳/۲۳۰، الأذکار للنووی مع شرحه الفتوحات الربانیة: ۲۹۵/۵، المکتبة الإسلامية.

السلام وتیلوسره چا د سلام شروع او کره نو په دې کښې اختلاف دې. بعض حضرات وانی چه په دې الفاظوسره د سلام شروع کول به سلام نه شی شمیرلې اونو به دا الفاظ ویونکې د جواب مستحق وی. (۱) ځکه چه سنن ابی داؤد (۲) او سنن ترمذی کښې ابو جری جابر بن سلیم رضی الله عنه نه روایت دې: «أنهت رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقلت: عليك السلام يا رسول الله قال: لا تعلق عليك السلام وإن عليك السلام تحية الموتى» (۳) یعنی زه د رسول الله ﷺ په خدمت کښې حاضر شوم او اوومې ونیل عليك السلام یا رسول الله، نو حضوریاك او فرمائیل عليك السلام مه وایه ځکه چه عليك السلام د مړو تحیه ده.

په دې روایت کښې عليك السلام په الفاظوسره سلام کولو نه حضوریاك منع فرمایلي ده او جواب نی هم نه دي ورکړي. ددې نه استدلال کولو سره دا حضرات فرماني چه دا الفاظ به نه شرعاً په سلام کښې شمیروي اونو به ویونکې د جواب مستحق وی. (۴) لیکن راجح قول کوم چه امام غزالي، قاضی عیاض، علامه ابن قیم او امام نووی رحمهم الله اختیار کړي دې هغه دادې چه په دې الفاظوسره د سلام شروع کول مکروه دی لیکن بهر حال په دې کښې د سلام صیغه موجود ده نو په دې وجه به دې ته هم سلام ونیلي شی اوددې الفاظو د اوریدلو نه پسي جواب ورکول هم ضروري دی. (۵) ځکه چه د عليك السلام په الفاظو کښې کوم کراهت دې هغه ذاتی نه دې بلکه د مشروع لفظ د تقدیم او تاخیر د وجې نه راغلې دي. (۶)

فأشبه: علامه شامی رحمته الله رد المحتار کښې فرماني چه راجح خبره داده چه په شروع کښې عليك السلام ونیل شرعی سلام نه دي اونو به دې صورت کښې جواب ورکول ضروري دی ځکه چه په حدیث کښې دی حضوریاك ددې الفاظو جواب نه دي ورکړي بلکه ددې نه شی منع فرمایلي ده. اوکه چرې دا سلام وي نو حضوریاك به اول د هغه د سلام جواب ورکولو دهغي نه پسي به نی ورته د صحیح سلام کولو طریقې خوله لکه چه په مانځه کښې تعدیل ارکان نه کونکي سړي ته اول د سلام جواب ورکړو دهغي نه پسي شی د مونځ د راڅرخولو حکم ورکړو. دارنگه علامه شامی رحمته الله فرماني: «قلت: فبما مع ما مرغيد اختصاص وجوب الردع إذا ابتدأ بلفظ السلام عليكم أو سلام عليك» د کتاب الحظر والباحة، فصل في البيع، ٥٩٦/٩ دار عالم الکتب، یعنی د سلام د جواب وجوب صرف دوو صورتونو سره خاص دي ① کله چه د سلام شروع کول السلام عليكم یا ② سلام عليكم په لفظ سره او کړي شی

(۱) فتح الباري: ٤/١١ إرشاد الساري: ١٣/٢٣ الأذكار مع الفتوحات: ٣٢٠/٥.

(۲) سنن أبي داؤد، أبواب السلام، باب كراهية أن يقول: عليك السلام رقم الحديث: ٥١٦٨، ٤٣٥/٥ مؤسسه الريان.

(۳) سنن الترمذی أبواب الاستئذان والأداب، باب ما جاء في كراهية أن يقول: عليك السلام مبتدأ، رقم: ٢٧٢٢ وكذلك أخرجه ابن أبي شيبة في المصنف، كتاب اللباس، باب: موضع الإزار أين هو؟ رقم: ٥٣١٩، ٢٥/٢٥٣١٩ دار القبلة، والنسائي في السنن الكبرى، كتاب عمل اليوم والليلة، باب: كيف السلام، رقم الحديث: ١٠٠٧٧، ٢٦/٩٢٦٩ الرسالة، والبيهقي في السنن الكبرى، كتاب الشهادات، باب شهادة أهل المعصية، رقم: ٢١٦٢٣، ١/٢٣٦٢٣ دائرة المعارف العثمانية.

(۴) إكمال المعلم بفوائد مسلم، كتاب السلام، باب يسلم الراكب على المشايخ: ٤١/٧، رقم: ٢١٦٠، دار الوفاء.

(۵) الأذكار للتوحي، كتاب السلام، باب كيفية السلام ص: ٢١٤ دار الفكر، فتح الباري كتاب الاستئذان: ١١/١١ هـ دار المعرفة، شرح المسلم للتوحي، كتاب السلام، باب: يسلم الراكب على المشايخ: ١٤/٢٦٦ رقم: ٥٦١٤ دار المعرفة.

(۶) الفتوحات الربانية، كتاب السلام، باب كيفية السلام: ٢٣/٥ المكتبة الإسلامية.

باقی تر کرمی پوری چه ماقبل کنبی ذکر شوی د ابوجری رضی الله عنه په حدیث کنبی د راغلي نهی تعلق دي نو هغه به په بیان احسن او اکمل باندې محمول وی یعنی چه د علیکم السلام په مقابله کنبی بهتر او کامل تر سلام السلام علیکم دي ^(۱)

ایا علیکم السلام د مرو و سلام دي؟ پورته ذکر شوی حدیث کنبی حضور پاک د علیکم السلام و نیلو نه منع فرمانيږي ده او د منع کولو وجه نئی دا خود لي ده چه دا د مرو و سلام دي.

اشکال: په دي باندې دا اشکال پیدا کیږي چه دا حدیث نور روایاتو سره متعارض دي ځکه چه امام مسلم رحمته الله علیه د حضرت عائشه رضی الله عنها د حضور پاک سره جنت البقیع ته د تللو سره متعلق حدیث ذکر کړې دي په کوم کنبی چه حضرت عائشه رضی الله عنها د رسول الله صلی الله علیه و آله نه معلومه کړه چه (قبرستان ته تلوسره) زه څه او کړم؟ حضور پاک ارشاد او فرمانيږي (قولي: السلام علی اهل الدمار من المؤمنین) ^(۲) دغه شان امام مسلم رحمته الله علیه د حضور پاک جنت البقیع ته تللو سره پخپله د دعا کولو سره متعلق حدیث ذکر کړې دي. په کوم کنبی چه حضور پاک (السلام علیکم اهل الدمار من المؤمنین) الفاظو سره اهل قبور ته سلام کړې دي ^(۳)

د امام مسلم رحمته الله علیه ذکر کړې شوی دا دواړه روایتونه ماقبل کنبی ذکر کړې شوی د ابوجری الهجلی رضی الله عنه حدیث سره متعارض دی. ځکه چه د امام مسلم ذکر کړې شوي روایتونو کنبی په کومو الفاظو سره چه اهل قبور ته سلام کړې شوي دي هغه علیکم السلام د لفظ نه مختلف دی. نوییا علیکم السلام لفظ مرو سره خاص کیدو څه معنی ده؟ د دي اشکال مختلف جوابونه ورکړي شوي دي:

جواب نمبر ①: علامه قرطبي رحمته الله علیه فرماني چه پورته ذکر کړې شو دواړو روایتونو کنبی هیڅ تعارض نشته دي. ځکه چه د حضرت ابوجری رضی الله عنه نه روایت کړې شوی حدیث مطلب دادي چه کله یو قبر ته لاړ شی او سلام کوی نو علیکم السلام (د مفروضیغې سره) به و نیلی شی او که د ډیرو قبرونو په مقبره کنبی داخل شی سلام کوی نو (السلام علی اهل الدمار من المؤمنین) به و نیلی شی. ^(۴)

جواب نمبر ②: علامه ابن العربی رحمته الله علیه هم د عدم تعارض قائل دي. د هغه د بیان کړې شوي تطبیق وجه داده چه د علیکم السلام په الفاظو سره د سلام کولو متعلق حدیث کنبی چه کومه نهی راغلي ده هغه صرف د هغه خلقو سره خاص ده څوک چه دا الفاظ مرو سره خاص گنځي اودي الفاظو سره ژوندی خلقو ته سلام و نیل د بد فالسی اونحوست والا عمل گنځي. د داسې خلقو دپاره په دي لفظ سره ژوندو ته سلام کول منع دی د عامو خلقو دپاره منع نه دی. ^(۵)

خو دا پورته دواړه جوابونه بعید ښکاري ځکه چه د حدیث په الفاظو کنبی په مذکوره صیغه سره د سلام کولو

(۱) الأذکار للنووي، کتاب السلام، باب كيفية السلام ص: ۲۱۴ دار الفکر.

(۲) صحيح مسلم كتاب الجنائز، باب: ما يقال عند دخول القبور، ص: ۳۷۶، رقم: ۱۰۲ (۹۷۴) بيت الأفكار الدولية، صحيح ابن حبان، كتاب إخباره صلى الله عليه وسلم عن مناقب الصحابة، ذكر البيان بأن جبريل عليه السلام كان لا يدخل على المصطفى صلى الله عليه وسلم بيته إذا وضعت عائشة ثيابها، ۴۵/۱۶ رقم: ۷۱۱، الرسالة، مسند أحمد، مسند عائشة، رقم الحديث: ۲۵۸۵۵، ۴۳/۴، مؤسسة الرسالة.

(۳) صحيح مسلم كتاب الجنائز، باب: ما يقال عند دخول القبور، ص: ۳۷۷، رقم: ۱۰۴ (۹۷۵) بيت الأفكار الدولية، سنن النسائي الكبرى، كتاب الجنائز باب الاستفجار للمؤمنين رقم: ۲۱۷۸، ۲۱۷۸، ۴۶۸/۲، الرسالة، مسند أحمد، رقم الحديث: ۲۲۹۸۵، ۲۳/۳۹، الرسالة.

(۴) تفسير القرطبي سورة النساء الآية: ۸۶، ۴۹۵/۶، الرسالة.

(۵) فتح الباري كتاب الاستيذان باب بدء السلام: ۵/۱۱.

متعلق راغلي ممانعت عام دي ته په دې کښې د مفرد صيغې تخصیص دې اونه د څه خاص گمان د تخصیص طرف ته اشاره موجود ده. لهذا د حديث عام الفاظ په یو خاص مفهوم کښې مقید کول بعيد دی.

جواب نمبر ۵: ددې اعتراض درسم جواب قاضی عیاض رحمته (۱) او علامه ابن قیم رحمته (۲) وړکړي دي. دا حضرات هم د مذکور احادیثو په مینځ کښې د تعارض نفی کوي. ځکه چه علیک السلام ته کوم تحیه العوښ و نیلې شوي دي ددې مطلب دانه دي چه په شرعی لحاظ سره مړو ته د سلام کولو الفاظ علیک السلام دي. بلکه په دې حدیث کښې حضور پاک د بوداسې امر طرف ته خبر ورکړي دي د کوم چه په غریب معاشره کښې رواج وو. ځکه چه دغريو د شاعرانو دا عادت وو چه هغوی به په خپلو اشعارو کښې یومړی شوی سړي مخاطب کولوسره د سلام پیش کولو دپاره (جار مجرور مقدم علیک السلام الفاظ استعمالول لکه چه دې شعر کښې دی:

عليک سلام الله قيس بن عاصم ورحمته ماشاء الله تعالى (۳)

دغه شان د حضرت عمر بن الخطاب رضي الله عنه په شان کښې لوستلې شوي مرثيې الفاظ دادي:

عليک السلام من امير ويارکت بالله في ذاك الاديهر المعزوق (۴)

د مذکور کلام ته داخبره معلومه شوه چه په حدیث کښې حضور پاک ددې الفاظو په ذریعه د سلام کولو نه منع فرمایلي ده د کوم ته چه د غريو شاعرانو د خپل عادت موافق به مړو ته سلام کولو. ددې نه داخبره گټلې صحیح نه دی چه دا الفاظ د مړو سلام گرځولې شوي دي. بلکه مطلب دادي چه په دې الفاظو سره دې ته ژوندو ته سلام کولې شي اونه د جاهلیت د خلقو په شان مړو ته په دې الفاظو سره سلام کوئی. بلکه د مړو د سلام کولو دپاره (السلام علیکم علیاهل الدار من المؤمنین) الفاظ استعمالوئی.

فقالوا: السلام علیک ورحمة الله: یعنی د حضرت آدم عليه السلام د السلام علیکم په جواب کښې فرستو السلام علیک ورحمة الله او وئیل. ددې نه معلومه شوه چه په کوم لفظ سره د سلام شروع کړې شوي ده هم په هغې سره جواب ورکول هم صحیح دی. (۱) لیکن بهتر دادي چه په جواب کښې صله (جار مجرور) مقدم کړې شی. (۲)

فقالوا: د صیغې د جمع نه بعض حضراتو په دې باندې استدلال کړي دي چه د یرو خلقو ته د سلام کولو په صورت کښې به د هغوی نه د هر سړي دپاره جواب ورکول لازم شی ځکه چه د قالوا صیغه د جمع نه دا معلومېږي چه د ملائکه په جماعت کښې موجود هریو فرد جواب ورکړي دي. (۳) لیکن صحیح خبره داده چه گټلې ډلې ته د سلام کولو په صورت کښې دهغه مجمعي ته د یوکس په جواب ورکولوسره وجوب ساقط کیږي اود ټولو د طرف نه به کافی گټلې شی. (۴) اگر چه بهتر صورت دادي چه ټول مخاطبین نمبر په نمبر جواب ورکړي. (۵)

(۱) إكمال المعلم بفوائد مسلم، كتاب السلام، باب يسلم الراكب على الماشي الخ: ٤١٧، دار الوفاء.

(۲) زاد المعاد فصل في صفة السلام: ٤٢١/٢ الرسالة.

(۳) فتح الباري: ٥/١١، الوافي بالوفيات، حرف الواو، حفيد ابن أبي داود: ٢١٥/٢٤ دار إحياء التراث العربي، زاد المعاد.

(۴) ٤٢١/٢ الرسالة.

(۵) فتح الباري: ٥/١١.

(۶) فتح الباري: ٦/١١ تفسير القرطبي سورة النساء: ٨٦، ٣٠٠/٥ إرشاد الساري: ٣٣٠/١٣.

(۷) الأذكار مع الفتوحات الربانية، كتاب السلام إلخ، باب كيفية السلام: ١٢٨٧/٥ المكتبة الإسلامية، عمدة القاري، كتاب الاستبذان باب بدء السلام: ٣٥٨/٢٢ دار الكتب العلمية.

(۸) فتح الباري: ٦/١١ تفسير القرطبي، سورة النساء: ٨٦، ٣٠٠/٥، الفتوحات: ٣٠٦-٣٠٧/٥.

(۹) فتح الباري: ١١/١١ الفتوحات: ٣٠٧/٥، باب حكم السلام، الأذكار: ٣٠٤، روح المعاني سورة النساء: ٨٦، ٩٦/٣ دار الكتب

د السلام علیک د مفر صیغې نه بعض حضراتو په دې باندې استدلال کړې دي چه صیغه د جمع (السلام علیکم) نه د سلام شروع کولو په صورت کښې صیغه د مفرد (السلام علیک) سره جواب ورکول هم کافی دی. (۱) لیکن صحیح خبره لکه چه علامه قرطبی رحمته الله علیه د ابن ابی زید رحمته الله علیه نه (۲) او حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د ابن دقیق العید رحمته الله علیه (۳) نه نقل کړې ده، دا ده چه که چرې په سلام کښې د جمع صیغه استعمال کړې شی نو جواب هم د جمع په صیغه سره ورکول پکار دی. په دې صورت کښې به د مفرد په صیغه سره جواب ورکول کافی نه وی ځکه چه د الله تعالی ارشاد دی: ﴿وَلَا تُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَمْسِكُوا الصَّلَاةَ﴾ (۴) یعنی چه کله تاسو ته سلام او کړې شی نو تاسو د هغې نه ښه جواب ورکوئ یا بیا هم هغه هومره جواب ورواپس کړئ. په دې آیت کښې ددې خبرې حکم دي چه د سلام جواب د سلام په نسبت بهتر او احسن کیدل پکار دی. ګنی کم نه کم هم د هغې برابر کیدل پکار دی اود جمع د صیغې په مقابل کښې د مفرد صیغه کمتر ده. ځکه چه د جمع صیغه د تعظیم او تغخیم دپاره راځی. (۵) بل د جمع صیغه د مخاطب سره سره هغه سره هروخت موجود پاتې کیدونکې کراما کاتبین فرشتو سلام ته هم شامل کیږی. هم دغه وجه ده که مخاطب سره ددې چه هم یو کس وی نوبیا هم د جمع صیغه استعمالول مستحب دی. (۶) لهدا د جمع په مقابل کښې د کمتر کیدو د وجې نه د مفرد په صیغه سره د جمع جواب ورکول صحیح نه دی.

اشکال: د مذکوره حدیث نه خود جمع په جواب کښې د مفرد صیغه استعمالول صحیح معلومیږی ځکه چه د حضرت آدم عليه السلام د السلام علیکم ویلویه جواب کښې فرشتو السلام علیک د مفرد صیغې سره جواب ورکړو.

جواب: په مذکوره حدیث کښې سره ددې چه فرشتو د جمع د صیغې په جواب کښې د مفرد صیغه استعمال کړې ده او په دې اعتبار سره د سلام په مقابل کښې په جواب کښې کمی واقع شوي دي لیکن چونکه په سلام کښې د ورحمة الله اضافه موجود نه ده کوم چه په جواب کښې موجود ده. نو که په یو اعتبار سره په جواب کښې څه کمی راغلي دي نو د ورحمة الله اضافې سره هغه کمی پوره شو او بالجمله جواب د سوال په مثل شو.

ددې نه معلومه شوه چه د مفرد صیغه په هغه صورت کښې د جمع د جواب دپاره نه کافی کیږی کله چه دې سره نوره څه اضافه اونه کړې شی. ځکه اصل مقصود دا دي چه د سلام جواب د سلام په نسبت بهتر وی یا کم نه کم برابر وی اود مفرد صیغې سره که چرې ورحمة الله وغیره اضافه اوکړې شی نودغه د جمع د صیغې برابر کیدي شی.

فزادوه ورحمة الله: یعنی فرشتو په جواب کښې د ورحمة الله اضافه اوکړه دا اضافه کول په اتفاق سره مستحب ده. (۱) که چرې سلام کونکي ورحمة الله اوویل نو جواب کښې د ویرکانه اضافه کول مستحب دی. (۲)

وطوله ستون ذراعاً: د ذراع نه کوم یو ذراع مراد دي؟ په دې کښې دوه احتماله دي: ① دې نه د حضرت آدم عليه السلام ذراع مراد دي. ② ذراع متعارف مراد دي شارحینو حضراتو دا دواړه احتمالات نقل کړي دي. علامه ابن

(۱) الفتوحات: ۳۰۶/۵-۳۰۷/۴ روح المعانی: ۹۶/۳.

(۲) فتح الباری: ۶/۱۱.

(۳) تفسیر القرطبی سورة النساء: ۸۶/۵-۳۰۰.

(۴) فتح الباری: ۳۷/۱۱.

(۵) سورة النساء: ۸۶.

(۶) فتح الباری: ۳۷/۱۱.

(۷) تفسیر القرطبی: ۳۰۰/۵-۲۹۹/۱۰ الاذکار مع الفتوحات: ۲۸۷/۵-۲۸۵ عمدة القاری: ۳۵۸/۲۲ الکوثر الجاری: ۶/۱۰.

(۸) فتح الباری: ۶/۱۱ إرشاد الساری: ۲۳۰/۱۳.

(۹) فتح الباری: ۶/۱۱ إرشاد الساری: ۲۳۰/۱۳.

التین عنه فرمائی ہے کہ ذراع متعارف مراد دی اودی تہ علامہ عینی رحمہ اللہ قول اشہرو نیلی دی ^(۱)، او مطلب دادی ہے حضرت آدم علیہ السلام قد پہ اوپرد والی کبھی د نین وخت دخلقو د شپیتو ذراع بہ اندازہ وو یعنی شپیتہ گزہ وو۔ علامہ سندھی رحمہ اللہ فرمائی ہے کہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ کلام کبھی تسامح واقع شوی دی اوهغه داسی ہے حافظ ابن حجر رحمہ اللہ احتمال اول تہ اظہر ویلی دی کہ احتمال اول دھغوی پہ عبارت کبھی ہلو ذکر نہ دی اودوم دا دھغوی ہے کہ اظہریت کوم دلیل ذکر کری دی ہغه د اول احتمال مؤید نہ دی بلکہ ددی فہ د دوم احتمال تائید کیوی ^(۲)۔

علامہ سندھی رحمہ اللہ اول احتمال پہ پخبلہ ہم حضرت آدم علیہ السلام ذراع مراد دی، د نہ صحیح کیدو علت بیانولوسرہ ویلی دی ہے دلشہ مقصد حضرت آدم علیہ السلام تعارف دی اود اول احتمال مراد داخستلو بہ صورت کبھی دا مقصد نہ حاصلیری خکہ ہے دغہ صورت کبھی بہ مفہوم داشی د آدم علیہ السلام پخبلہ ذراع دھغوی د شپیتو ذراع د اوپرد بدن یو جز دی لیکن دا معلومہ نہ دہ ہے پخبلہ دھغوی ذراع خورمہ وو اوچہ کلہ حضرت آدم علیہ السلام پخبلہ ذراع مجہول دی تہ پہ دی سرہ بہ لڑما دھغوی د بدن اوپرد والی ہم مجہول شی اوداسی بہ پہ خانی د تعارف تجہیل لڑم راشی پہ دی وجہ اول احتمال صحیح نہ دی۔

بل د اولنی احتمال مراد اخستلو بہ صورت کبھی حضرت آدم علیہ السلام د لاسونو دیر وارہ کیدل لڑمی راخی اودا پہ خانی د بنائست بدرنگوالی دی اوداسی کیدل دا اعتدال نہ ہم جدا دی دغہ شان د لاسونو د دیر وارہ کیدو سرہ ہغه متافع او مقاصد ہم نہ شی حاصلیدی کوم ہے د یومعتدل لاسونو والا انسان حاصلولی شی ^(۳)۔

پہ دی حوالہ د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ عبارت کبھی سہو دہ چنانچہ فتح الباری کبھی دی: یحتمل أن یرد بقدر الذراع التعارف یومئذ عند الخاطبین، والأول أظهر، لأن ذراع کل أحد بقدر ربعه، فلو كان بالذراع المعبود لكانت يده قصيرة في جنب طول جسده ^(۴)، یعنی ممکن دی ہے کہ ددی نہ مراد ہم ہغه ذراع مراد وی کوم ہے حدیث رسول صلی اللہ علیہ وسلم مخاطب حضراتو پہ نیز متعارف وو۔ لیکن اولنی احتمال راجع دی خکہ ہے د سری ذراع دھغه د قد د خلورمی حصی برابر وی۔ نو کہ جری د ذراع نہ متعارف ذراع مراد واخستی شی نو ددی نتیجہ بہ داشی ہے کہ حضرت آدم علیہ السلام د اوپرد بدن پہ اریخ کبھی د لاسونو دیر زیات لنڈیدل او وارہ کیدل لڑم راخی۔

د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ عبارت کبھی دی والأول أظهر لیکن پہ عبارت کبھی د احتمال اول تصریح شستہ دا سہو دہ او صحیح عبارت داسی دی: یحتمل أن یرد بقدر ذراع نفسه ویحتمل أن یرد بقدر الذراع التعارف یومئذ عند الخاطبین، والأول أظهر، لأن ذراع کل أحد بقدر ربعه، فلو كان بالذراع المعبود لكانت يده قصيرة في جنب طول جسده ^(۵)۔

دا روایت امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ ہم پہ دی طریق سرہ مرفوعاً نقل کری دی ^(۶)۔
پہ روایت باب کبھی حضرت آدم علیہ السلام قد شپیتہ ذراع خودلی شوی دی ددی تائید د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پہ یویل روایت سرہ ہم کیوی۔ ہغه روایت دادی: كان طول آدم من راسه إلى سبعة أذرع عرضاً ^(۷)، یعنی آدم علیہ السلام د اووہ ذراع پلنوالی سرہ شپیتہ ذراع اوپرد وو۔

^(۱) عمدة القاری: ۲۸۷/۱۵۔

^(۲) تعلیقات العلامة السندی علی صحیح البخاری: ۴۶۸/۱۔

^(۳) تعلیقات العلامة السندی علی صحیح البخاری: ۴۶۸/۱۔

^(۴) فتح الباری: ۴۴۲/۶۔

^(۵) الأیوب والترجم، ص: ۲۱۲۔

^(۶) مسند الإمام أحمد، مسند ابی ہریرہ رضی اللہ عنہ: ۴/۱۳، رقم الحدیث: ۸۱۷۱۔

^(۷) عمدة القاری: ۲۸۸/۱۵، إرشاد الساری: ۲۳۴/۷۔

حافظ ابن کثیر رحمته البدایه والنهایه کنبی فرمانیلی دی چه دی روایت کولو کنبی امام احمد رحمته متفرد دی (بعض روایاتو کنبی حضرت آدم علیه السلام قد غیر معمولی اوږد خودلی شوی دی چنانچه حضرت ابوهریره رضی الله عنه دا روایت حافظ عبدالرزاق رحمته په بویل طریق سره نقل کړې دی په کوم کنبی چه دی: (ان آدم لما اهبط کانت رجلاه فی الارض ورسه فی السماء فخطه الله الى سبعین ذراعاً) ^(۱) یعنی چه کله آدم علیه السلام په زمکه باندې راګوز کړې شو نو د هغوی خپې په زمکه وې او سر یې په آسمان کنبی و بیا الله تعالی شپيته ذراع پورې د هغوی قد را کم کړو.

ددې مفهوم نور احادیث هم نقل دی اوهغه ټول د حدیث باب معارض دی. په حدیث باب کنبی تصریح ده چه حضرت آدم علیه السلام پیدا شو نو د هغه قد شپيته ګزه وو. ددې مطلب دا شو چه هغه د خلقت د شروع نه هم په دغه قد باندې وو. لیکن د عبدالرزاق رحمته د روایت نه په ظاهره معلومیږي چه د پیدانش د شروع نه هم دغه شان د اوږد قد والاوو چه خپې په نۍ په زمکه باندې وې او سر به نۍ آسمان سره لګیدلو. نوچنگه حدیث باب سره ددې تعارض دی په دې وجه حافظ ابن حجر رحمته او فرمائیل چه هم دا روایت باب معتبر دی چه حضرت آدم علیه السلام پیدا کړې شو نو شپيته ذراع وو. ^(۲)

فَكُلْ مِنْ بَدَلِ الْجَنَّةِ عَلَى صُورَةِ آدَمَ: چنانچه هر هغه سړي چه جنت کنبی به داخلېږي (هغه به د حضرت آدم علیه السلام په صورت باندې وي. حافظ ابن حجر رحمته او علامه قسطلانی رحمته فرمانی چه ددې حدیث نه ثابت شوه چه جنتیان به د شکل او صورت د هر نقص او عیب نه پاکیدو سره جنت کنبی داخلېږي. په حسن اوجمال او طول اوقامت کنبی به هغه د حضرت آدم علیه السلام په صورت باندې وي. ^(۳)

معارف ابن قتیبه کنبی دی: (ان آدم عليه السلام كان أمراً وإمناً تمت اللحية لولده بعده وكان طوالاً كثير الشعر بعد الشعر، أحمل اللون،) ^(۴) یعنی آدم علیه السلام بې ږیرې وو البته د هغه د خوښی ږیر را ختلې وه، حضرت آدم علیه السلام د اوږدو ګور ګوتی وښتو والا په مخ د زمکه ډټولو نه زیات ښائسته وو.

حافظ ابن حجر رحمته فرمانی حافظ عبدالرزاق رحمته (على صورة آدم) سره (وطوله ستون ذراعاً) الفاظ هم په خپل روایت کنبی نقل کړي دی. دا د (على صورة آدم) تفسیر نه دي بلکه د خاص بعد العام د قبیل نه دي او مطلب دادي چه په جنت کنبی داخلیدونکي هر سړي به د حضرت آدم علیه السلام په صورت باندې وي اود هغه قد به شپيته ذراع وي. ^(۵)

فَلَمْ يَزَلِ الْخَلْقُ يَنْقُصُ حَتَّى الْآنَ: لیکن د (حضرت آدم علیه السلام نه پس) تراوسه پورې خلق په کمیدو دی. حتی ډالی په معنی کنبی دي.

د حدیث باب د تشریح په ذیل کنبی وړاندې تیر شو چه حضرت آدم علیه السلام د قد وقامت سره په حسن اوجمال کنبی هم بې مثال وو اود هغوی په شان هېڅوک نه وو. نو سوال دادي چه د کمیدو عمل روستو په مخلوق کنبی د حسن اوجمال او قد وقامت دواړو په اعتبار سره و بیا صرف د قد په لحاظ سره وو.

اکثر شراح د حدیث په دې جمله کنبی د نقص خلق اطلاق په قد باندې کړې دي او مطلب دا خودلی شوي دي چه د حضرت آدم علیه السلام نه پس د خلقو په قد کنبی کمی راتلو. چنانچه حافظ ابن حجر رحمته او علامه عینی رحمته فرمانی چه مطلب دادي چه د هر راتلونکي قرن خلقو قد، د تیر شوي قرن د خلقو نه کم پاتې دي اودغه شان د نقص خلق

(۱) البدایه والنهایه: ۱/۱۳۲.

(۲) مصنف عبدالرزاق: ۵/۱۳۳ باب بیان الکعبه رقم: ۹۰۹۶.

(۳) فتح الباری: ۴/۴۳۶.

(۴) فتح الباری: ۴/۴۳۶ عمده القاری: ۱۵/۲۸۸ إرشاد الساری: ۷/۳۳۴.

(۵) إرشاد الساری: ۷/۲۳۴.

(۶) فتح الباری: ۴/۴۳۶.

دا سلسله روانه ده. لیکن دې امت ته په رسیدو سره په قد کښې دکمې عمل بند شو. اوس به د قیامت پورې په قد کښې نور کمې نه کیږي. دحی الآن هم دغه مطلب دې. (۱)

خو علامه قسطلانی رحمته الله د نقص خلق اطلاق په حسن وجمال او قد و قامت دواړو باندې کړې دې. مطلب دا چه څنگه به قد کښې کمې راغلې دي دغه شان په حسن وجمال کښې هم کمې راغلې کوم چه دې امت ته په راتلویاندي بند شوي. البته جنت کښې دذاخلیدو نه پس به ټول خلق په حسن وجمال او قد و قامت کښې دحضرت آدم عليه السلام په صورت وي. (۲)

علامه ابن التین رحمته الله فرماني چه کله د سړي قد راوځي نو کتونکو ته قطعی دا اندازه نه کیږي چه په څومره وخت کښې د ده قد راووتلو بلکه کتونکو ته د یوې مودې تیریدونه پس ددې خبرې اندازه کیږي چه د فلانکې قد لونی شوي دي او هغه اوږد شوي دي هم په دې باندې نقص خلق هم قیاس کړنی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله په دې باندې اشکال کوي چه د قد اوږدوالي زمانه په زمانه کم شو نو په دې باندې قیاس کولو سره د قوم نشود او نورو پخوانو قومونو قدونه هم دحضرت آدم عليه السلام په شان غیر معمولی کیدل پکاروو ځکه چه دهغوی او حضرت آدم عليه السلام په مینځ کښې زیاته فاصله نه ده لیکن دهغوی د کلو او قصبو کوم آثار چه تراوسه پورې محفوظ دي دهغې نه اندازه کیږي چه دهغوی قد دعام انسانانو په شان درمیانو ووزیات اوږد نه وو. حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه تراوسه پورې ددې اشکال هیڅ جواب ماته معلوم نه شو. (۴)

هم دغه اشکال حضرت انور شاه کشمیری رحمته الله هم د علامه ابن خلدون رحمته الله په حواله سره نقل کړې دي. (۵)
حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا کاندهلوی رحمته الله په ډیر بارک بینشې سره ددې اشکال جواب ورکړې دي. هغه فرماني چه لکه څنگه به یو انسان باندې ماشوموالي خواني او بوډوالی درې مختلف ادوار راځي هم دغه شان په عالم باندې هم دغه دربارو زمانې تیر شوي دي. چنانچه دحضرت آدم عليه السلام نه د نوح عليه السلام پورې ماشوموالي دور وو، د نوح عليه السلام نه د ابراهیم عليه السلام پورې شباب یعنی خوانی وه اوبیا دې نه پس بوډوالی. د ماشوموالي د دور نه د شباب پورې د انسان قد ورځ په ورځ غټیږي. په حدیث کښې خودې شوي دي چه د انسان قد د حضرت آدم عليه السلام نه پس د اوږدوالي نه د کمې طرف ته مائل شوی. اوس داسې اوگټرنی چه د حضرت آدم عليه السلام نه د نوح عليه السلام پورې دور چونکه د طفولیت وو په دې وجه په دې موده کښې انسان د قامت په اعتبار سره دطول نه د قصر طرف ته سفر اوکړو او د طول نه د قصر طرف ته دامیلان دومره په تیزنې سره وو چه په دومره تیز رفتارنې سره په طبیعي توگه باندې د انسان قد د قصر نه د طول طرف ته نه لویږي. (۶)

دحضرت شیخ الحدیث مقصد دا خودل دی چه دحضرت آدم نه تر نوح پورې عالم د طفولیت د دور نه تیریدو او په دغه موده کښې د انسان قد په ډیر تیزنې سره کمیدلو. چونکه د قوم نشود وغیره دحضرت نوح عليه السلام نه پس زمانې سره دې کوم چه د عالم د شباب دور وو او انسان قد ددې نه وړاندې هم د عالم د طفولیت په دور کښې کم شوي وو په دې وجه دهغوی قدونه هم د نن د عام انسانانو د قد په شان درمیانو یا ددې نه لږ شان اوږد وو. اوهم په دې وجه دهغوی کورونه هم غیر معمولی اوچت نه وو بلکه دهغه دور د مروج انداز وو.

(۱) فتح الباری: ۳۴۳/۶ عمده القاری: ۲۸۸/۱۵.

(۲) إرشاد الساری: ۲۳۴/۷.

(۳) فتح الباری: ۳۴۳/۶.

(۴) فتح الباری: ۴۴۳/۶.

(۵) فیض الباری: ۱۷/۴.

(۶) الأبواب والتراجم ص: ۲۱۲.

مگر حقیقت دادی چه دقوم عام او نمود قدونه غیر معمولی آورده وو. ددی تائید د مختلف تاریخی روایاتونه هم کبری د آیت (وَإِذْ أَكْثَرُ النَّاسِ أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ: ۱۲۹) لاندی علامه آلوسی رحمته د کلبی رحمته په حواله سره نقل کړی دی: (کانت قامة الطويل منهم مائة ذراعاً وقامة القصير منهم ستين ذراعاً) (۱)

یعنی د قوم عاد او شمود د اوږد سړی قد سل ذراع او د ټیټ سړی قد شپيته ذراع وو. حافظ ابن عساکر رحمته هم د ابن وهب رحمته یو روایت نقل کړی دی په هغې کښې دی: (وكانت هامة الرجل مثل القامة العظيمة وعنه يفرخ فيها الساعرة، چه په هغوی کښې د یو سړی سر به د لویي گنبد په شان وو او سترگې به نې دوه و غټې وې چه په هغې کښې به څن اوږو بچی راوړلې شو. دغه شان د قتاده رحمته روایت دی: (انهم كانوا انثى عفتوا ذراعاً) (۲) یعنې د هغوی قد به دوولس ذراع وو. په بویل روایت کښې دی چه هغوی د کهبجورو د ونو په شان اوږده وو. (۳) لیکن دا اشکال بیان هم باقی پاتې کيږی چه د هغوی کوږونه ولې د هغوی د قد په شان اوږده نه وو؟

امام بخاری رحمته د باب لاندی مختلف احادیث او آثار د صحابه کرامو نقل کړي دي. خود باب مناسبت سره نې هغه حدیث نه دی راوړی کوم چه امام ترمذی رحمته امام نسائی رحمته او امام بزار رحمته د سعید مقبری رحمته په طریق سره د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوعاً روایت کړي دي او ابن حبان رحمته ددی روایت تصحیح کړی ده روایت دادی: (ان الله خلق آدم من تراب له جعله طينا ثم تركه حتى اذا كان حامئاً سونا خلقه وصورة ثم تركه حتى اذا كان صلباً لا كالانفار كان يلهس بحره فيقول: لقد خلقت لأمر عظيم ثم فزع الله فيه من روحه. وكان أول ما جرى فيه الروح بصرة وخياشيمه فطس فقال: الحمد لله فقال الله: يرحمك الله..... الحمد لله. یعنی الله تعالی حضرت آدم عليه السلام خاوري نه پیداکړ نو هغه نې خټه جوړولو سره پرېخودو. کله چه دا خټه سخايد بواره شوه نوبیا الله تعالی د هغه شکل او صورت جوړ کړو. بیانی دا پرېخوده تردې چه هغه لکه د ټکړی (ټوکرکې) په شان آواز کوونکې شوه. بیا الله تعالی په دې کښې خپل روح پوځوهلو. د بدن په کومه حصه کښې چه اول روح روان شو هغه د هغه سترگې او پوزه وه. په کوم سره چه هغه ته اتروشي راغلو په دې باندې هغه الحمد لله او ویل نو الله تعالی په جواب کښې یرحمک الله او فرمائیل (۴)

حافظ ابن حجر رحمته چه د حدیث کوم الفاظ ذکر کړي دي په دې الفاظو سره د حدیث صرف امام ابویعلی موصلي رحمته روایت کړی دی. نورو محدثینو سعید مقبری عن ابی هریره په طریق سره نقل کړي شوی روایت الفاظ د پورتنو الفاظو نه مختلف دی. البته مضمون په ټولو کښې هم یو دی. حافظ ابن حجر رحمته سره ددی چه دلته تصریح نه ده کړی چه د حدیث دا الفاظ د کوم محدث تخریج کړي شوی دی مگر المطالب العالیه کښې د حدیث

(۱) روح المعانی: سورة الأعراف: ۵۹/۸ دار احیاء التراث العربی.

(۲) تعلیقات الأستاذ بدر عالم المیر تهی علی هاشم فیض الباری: ۳۴۲/۴ دار الکتب العلمیة.

(۳) روح المعانی: ۵۹/۸ وتعلیقات الأستاذ بدر عالم المیر تهی علی هاشم فیض الباری: ۳۴۲/۴ دار الکتب العلمیة.

(۴) روح المعانی: ۵۹/۸ وتعلیقات الأستاذ بدر عالم المیر تهی علی هاشم فیض الباری: ۳۴۲/۴ دار الکتب العلمیة.

(۵) مستدأبی یعلی الموصلي، مستدأبی هریره رضی الله عنه: ۵۲/۱۱، رقم: ۶۵۸۰-۷۴۰ وأخرجه الترمذی فی جامعه فی کتاب التفسیر، باب فی قصة خلق آدم وبدء التسليم والتشيمت وجده وجد ذریته رقم: ۳۳۶۸ قال: حسن غریب وأخرجه الحاكم فی المستدرک: ۲۹۲/۴ وقال: هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه، كتاب الأدب رقم: ۷۶۸۱ وابن حبان فی صحيحه فی كتاب التاريخ باب بدء الخلق رقم: ۱۶۷ عمؤسة الرسالة، مستدأبی هریره رضی الله عنه، ابن أبی ذباب عن المقبری عن أبی هریره رقم: ۴۷۸ والانسائی فی عمل اليوم والليلة فی باب مايقول إذا عطس، رقم: ۲۱۸ وفتح الباری: ۳۶۴/۶.

الفاظ مذکوره امام ابوعلی عليه السلام طرف ته منسوب کړی دی ^(۱) دغه شان د باب متعلق یو څو نور احادیث هم دی لکه چه د حضرت موسی اشعری مرفوع روایت دی کوم چه امام ترمذی رحمته الله علیه او امام ابو داؤد رحمته الله علیه تخریج کړي دي. روایت دادي: **ان الله خلق آدم من قبضة قبضها من جميع الارض فجاء بنو آدم على قعر الارض.... الحديث** الله تعالی حضرت آدم د ټولې زمکې نه اخستی شوې یو موی خاورې نه پیدا کړو، چنانچه ددې نه پس بنی آدم هم په داسې اندازه شمیر کښې دنیا ته راغله ^(۲) هم ددې روایاتو نه یو د حضرت انس رضي الله عنه مرفوع روایت هم دی کوم چه امام مسلم رحمته الله علیه او امام احمد رحمته الله علیه تخریج کړي دي. روایت دادي: **الماصور الله آدم تركه ما شاء الله ان يتركه فجعل ابليس يطيف به، ينظر ما هو، فلما راه أجوف، عرف أنه خلق خلقا لا يتألك. اللفظ لاسلم** یعنی چه كله الله رب العزت د حضرت آدم عليه السلام جسه جوړه کړه نوچه څومره موده نی غوښتل په جنت کښې اوساتل ابلیس په ددې نه څلور واړه طرف ته تاویدلو او کتل به نی چه دا څه دی. نوچه كله هغه دا جسه د دتنه نه خالی او ډډه اولیدله نوونی ونیول چه داسې مخلوق نی پیدا کړو چه په خپل ځان به قایونه شی ساتلي ^(۳)

د حضرت آدم او حواء علیهما السلام نه د انسانی نسل زیاتیدلو بیان: حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه په البداية والنهاية کښې تحریر کړی دی چه د بعض اهل علم رانې داده چه په جنت کښې هیڅ اولاد نه وو شوې بعض فرمانې چه شوې وو. د هغوی قایلې او د هغه سره په یو ځانی پیدا شوې خور هم جنت کښې پیدا شوې والله اعلم ^(۴)

زمونږ په نیز رومي قول راجح دي ځکه چه د دویم قول تائید د یو روایت نه هم نه کیږي. حافظ ابن جریر رحمته الله علیه فرماني چه حضرت حواء ته كله حمل اوشو نو په یو وخت دوه بچی روړ او خور پیدا شوی وو. دغه شان د حضرت آدم عليه السلام څلویښت بجې دهغه د شانه شل ځل په حمل کیدو سره پیدا شو: په هغوی کښې یو هلک هم خپل ځان سره پیدا شوې (غیر گوڼی) خور نه علاوه چه کومې خور سره غوښتل نکاح کولې شوه. هغه وخت غیر گوڼی خور نه علاوه ټولو سره نکاح جائز وه ځکه چه ښځې هغه وخت د خپلو دغه خوښندو او مور نه علاوه نورې نه وې. په دې وجه د نسل د زیاتولو دپاره ددې اجازت ورکړې شو ^(۵)

حافظ ابن جریر رحمته الله علیه د بعض مؤرخینو په حواله سره لیکلی دی چه حضرت حواء د خپلې ختیځې نه د حضرت آدم عليه السلام شپږ شلې اولاد راوړی. د هر حمل نه به یوه جوړه پیدا کیدله. ټولو نه اول جوړه کښې قایلې او دهغه غیر گوڼی خور فلیحا او د ټولو نه آخر کښې عبدالغیث او دهغه غیر گوڼی خور أمة الغیث وو. والله اعلم ^(۶)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: که چرې حدیث د (باب خلق آدم و فریته) حصه او منلې شی نو بیا خو په

(۱) المطالب العالی کتاب احادیث الانبياء باب خلق آدم علیه الصلاة والسلام: ۲۲۹/۱۴ رقم: ۳۴۴۷ وتحفة الأشراف بعرفة الأطراف: ۴۷۱/۹ رقم: ۲۹۵۵.

(۲) سنن أبی داؤد کتاب السنة باب فی القدر رقم الحديث: ۴۶۹۳ وجامع الترمذی، أبواب تفسیر القرآن، باب سورة البقرة، رقم الحديث: ۲۹۵۵. وصحیح ابن حبان کتاب التاريخ باب بدء الخلق رقم الحديث: ۶۱۶۰ ۲۹/۱۴ مؤسسه الرسالة.

(۳) أخرجه الإمام مسلم فی کتاب البر والصلة والآداب، فی باب خلق الإنسان خلقا لا يتألك، رقم الحديث: ۶۶۹۹ وأخرجه الإمام أحمد، مسند أنس بن مالك رضی الله عنه: ۱۶/۲۰ رقم الحديث: ۲۵۳۹ وفتح الباری: ۳۶۴/۶.

(۴) البداية والنهاية: ۱/۲۵.

(۵) تاریخ الطبری: ۸۹/۱

دواړو کښې مناسبت واضح دې چه په دواړو کښې د حضرت آدم ﷺ د پيدائش ذکر دې. اوکه چرې د حديث (باب قول الله تعالى: (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّيْ جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلِیْفَةً)) حصه او منلې شې نوييا هم د حديث او ترجمه الباب په مېنځ کښې مناسبت واضح دې په دې معنی چه دواړو کښې د حضرت آدم ﷺ تذکره ده ځکه چه د (خليفة) نه مراد حضرت آدم ﷺ دې يا بيا حضرت آدم ﷺ او اولاد آدم دواړه مراد دې. ()

[٣١٣٩]: حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سُوَيْدٍ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ عُمَارَةَ، عَنْ أَبِي زُرْعَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ أَوَّلَ زُمْرَةٍ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ الْعَبْرِ لَيْلَةِ النَّبِيِّ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ عَلَى أَشَدِّ كَوْكَبٍ ذُرِّي فِي السَّمَاءِ إِسَاعَةَ، لَا يَبُولُونَ وَلَا يَتَغَوَّطُونَ، وَلَا يَقُولُونَ، وَلَا يَتَحَفَّطُونَ، أَمَّا ظُهُمُ الدَّهَبِ، وَرُئُوسُهُمُ الْيَسْكُ، وَجُجَاهُورُهُمُ الْذُّكُورَةُ الْأَمْجُورُ، عُودُ الطَّيْلِ، وَأَرْؤَاهُمُ الْحُورُ الْعَيْنُ، عَلَى خَلْقِ رَجُلٍ وَاحِدٍ، عَلَى صُورَةِ أَبِيهِمْ آدَمَ، يَتَوْنُ ذُرَاعًا فِي السَّمَاءِ» (٩ ص ١٠٤ [ر: ٣٠٧٣]).

تو جهمه رسول الله ﷺ فرمانيلى چه د خلقو روميې دله كوم چه به جنت ته داخليږي (په حسن او چمك كېنې، د خوار لسمې شپې د سپوږمۍ په شان وى. بيا چه كوم خلق دهغې ته پس ځى هغه به د پړ قيدونكى ستورو په شان وى كوم چه په آسمان كېنې دى. نه به متيازې كوي اونه غټ اودس ماتي، نه به توكانږي توكي اونه به نى پوزه بېږي، دهغوى د پونځې په د سرو زرو وى دهغوى خوله به دمشك په شان خوشبو داره، وى دهغوى په انگيتو كېنې به عود بليرى

تراجیم رجال

قتيبة بن سعيد: دا قتيبة بن سعيد بن جميل بن طريق ثقفی دی (۲)

جوړیو: دا جریر بن عبد الحمید بن قرظ ضبی رازی دی. (۱)

عمارة: دا عمارة بن القعقاع بن شبرمة ضبي كوفي دي. (٥)

ابوزرعة: دا ابو زرعه بن عمر بن جرير دي. ددوی دنوم پاره کښې مختلف اقوال نقل دي. (۲)

ابوهريرة: دا صحابی رسول حضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ دې ددې پورته ذکرشو و ټولو رواة حالات ماقبل کښې تیرشوی دی.

شرح حدیث

قوله: لا يتقلون: بـ كسر الفاء، ثقل بفتح ثاء، بطل بفتح طاء، ثقل بفتح ثاء، معنی ده تو کان پی توکل. (باب ما جاء فی صفه أهل الجنة وأنها مخلوقة) کنبی روایت تیر شوی دی. په هغی کنبی (لا یصقون) الفاظ راغلی دی دواړه هم د یو معنی الفاظ دی

(^١) عمدة الفاري: ٢٨٧/١٥ دار الكتب العلمية.

(١) حديث تخریج کتاب بدء الخلق باب ما جاء فی صفة الجنة وأنها مخلوقة لاندی نیرشوی دی

(۳) کشف الباری: ۱۸۹/۲.

(^۱) كشف الباري: ۲۶۸/۳.

(م) كشف الباري: ٣٠٣/٢.

(م) كشف الباري: ٣٠٤/٢.

(٧) كشف الباري: ٦٥٩/١

قوله: لا یتمخطون: الخطا د پوزې گړنگ او ریزش ته وائی چه دلته د باب اقتعال د صیغې نه وارد شوې دي (امقط فلان) فلانکی پوزه صفا کړه، د پوزې گړنگ او ریزش نی اوویستلو.

قوله: أمشاطهم: د منط جمع ده یعنی د مونت.

قوله: رشعهم: د الرشع اطلاق په خوله یا د خولې په شان خشیدونکی څیز باندې کیږي. دلته هم خوله مراد ده. په حدیث قیامت کښې دي: (حتى یملأ الرشع آذانهم) یعنی په ورځ د قیامت به خلق په خولو کښې د ووب وی تردې چه خوله به دهغوی د غوږونو پورې اوریږي.)^(١)

قوله: عجمهم: عجم، دا لفظ مجمر په کسره د میم او سکون د جیم جمع ده او یا بیا مجمر په ضمه د میم او سکون د جیم جمع ده. مجمر په کسره د میم معنی انگیختنی ده په کوم کښې چه د خوشبونی دپاره عود بلولې شی. او مجمر په ضمه د میم معنی عود ده کوم چه د خوشبونی د حاصلولو دپاره بلولې شی او په حدیث باب کښې هم دغه دویمه معنی مراد ده چه د جنتیانو خوشبونی به عود وی یا دهغوی په انگیختو کښې به عود بلولې شی.)^(٢)

قوله: الألوة: په دې لفظ کښې دوه لغتونه دي: ① الألوة بفتح الهیزة واللام وتشديد الواو. ② الألوة بضم الهیزة واللام وتشديد الواو. امام اصمعی رحمه الله فرمائی چه دا اصلاً د فارسی ژبې لفظ دي کوم چه وروستو بیا عربی ته وریدل کړې شوي دي.^(٣)

قوله: الأنجور: بفتح الهیزة وسكون النون وضم الجیم. د ابوذر په روایت کښې دا لفظ (الأنجور) بفتح الهیزة واللام وسكون النون نقل دي. (٤) لفظ الألوة او الأنجور دواړو معنی عود الطیب یعنی د عود خوشبونی ده. او ددې وضاحت نه داهم معلومه شوه چه لفظ الأنجور د لفظ الألوة تفسیر دي لکه چه عود الطیب تفسیر التفسیر دي.^(٥)

قوله: وأزواجهم الخور العین علی خلق رجل... الخ: دهغوی بیبیانې به د غټو سترگو والاحوزې وی. ټولې به هم د یوسری یعنی دهغوی د پلار حضرت آدم عليه السلام په صورت باندې په اوږدوالی کښې شپېته ذراع وی. د سماء نه دلته مراد ارتفاع او اوچتوالی دي. آسمان مراد نه دي. عربی ژبه کښې د لور او اوچتوالی اطلاق په سماء باندې کیږي.

د حدیث په شروع کښې او فرمانيلی شو چه په جنت کښې دا خلیدونکي رومي به د خوار لسمي د سپوږمۍ په شان ښانسته وی. دلته او فرمانيلی شو د حضرت آدم عليه السلام په صورت باندې به وی په دواړو کښې دا تطبیق ورکړې شوې دي چه د قد اوږدوالي د خلقت په اعتبار خو به هر سړي د حضرت آدم عليه السلام په صورت باندې وی لیکن په دوی کښې به بعض زیات د حسن او جمال د وجې نه به نور او پرقرار یعنی خلیدلو کښې د سپوږمۍ په شان وی.^(٦)

(١) أخرجه أحمد في مسنده: ٢٣٠/٩، رقم: ٥٣١٩ عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما، وعنه أخرجه الترمذي في جامعه في أبواب صفة القيامة والرقائق والورع، باب ماجاء في شأن الحساب والقصاص، رقم: ٢٤٢٢ وفي أبواب تفسير القرآن، باب ومن سورة ويل للمطففين، رقم: ٣٣٣٥ وابن ماجه في سننه في كتاب الزهد، باب ذكر البعث، رقم: ٤٢٧٨.

(٢) النهاية: ٢٩٣/١ مؤسسة التاريخ العربي.

(٣) معجم الصحاح للجوهري ص: ٤٩ دار المعرفة.

(٤) عمدة القاري: ٢/٨٨/٣ التوضيح لابن الملقن: ١٩/٢٨٠ تحفة الباري: ٤٠٦/٦ مكتبة الرشد.

(٥) عمدة القاري: ٢/٢٨٨.

(٦) عمدة القاري: ١٥/٢٨٨.

دلته اشکال کیدی شی چه په جنت کښې به وینسته خیرن او گلوو نه وی بیا د گمتر او خوشبونی څه ضرورت دي؟ ددې په جواب کښې علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرماني چه د جنتیانو عیش او آرام به د څه تکلیف یا غم خفگان د لري کولو د وجې نه نه وی بلکه جنتیانوته وار په وار نعمتونه ملاویدل د خوند اومزي دپاره وی چنانچه دهغوی خوراک څښاک به د اولرې تندې د وجې نه نه وی دغه شان دهغوی خوشبویانو سره معطر کیدل د بد بوئی لري کولو په غرض سره نه وی (١)

دحدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت دحدیث دي ټکري دعلي صوره ابهرآم کښې دي په دي معنی چه ترجمه الباب اوحدیث دواړو کښې د حضرت آدم عليه السلام تذکره ده. (٢)

[٣١٥٠] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ زَيْنَبِ بِنْتِ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ، أَنَّ أُمَّ سَلَمَةَ، قَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ قَبْلَ عَلَى الْمَرْأَةِ الْعُقْلُ إِذَا احْتَلَمَتْ؟ قَالَ: «نَعَمْ، إِذَا رَأَتْ الْمَاءَ» فَصَحَّحْتُ أُمَّ سَلَمَةَ، فَقَالَتْ: تَحْتَلِمُ الْمَرْأَةُ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فِيمَ رُئِيَ الْوَلَدُ» [ص: ١٠٨] [ر: ١٣٠] (٣)

ترجمه: دحضرت ام سلمه رضي الله عنها روايت دي چه ام سليم رضي الله عنها رسول الله صلى الله عليه وسلم ته عرض اوکړو يا رسول الله الله تعالی خو د حق پيانونو کښې نه شرميږي نو ایا بنځي له هم غسل کول ضروري دي؟ کله چه هغې ته احتلام وی؟ حضور پاک او فرمائیل او که چري هغه لونډوالي اووینی په دي باندې ام سلمه رضي الله عنها په خندا شوه او عرض نی اوکړو ایا بنځي ته هم احتلام کيږي؟ نو رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمائیل بیا دا بچې ولي دهغې مشابه کيږي؟ مطلب دا چه بنځي ته هم احتلام کيږي که چري احتلام ورته نه کیدو اومنی نه وتله نویسا به دا بچې دهغې په شان څنګه کیدو؟

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرهد بن سمريل بن مرعل رضي الله عنه دي (٤)

يحيى: دا يحيى بن سعيد بن فروخ القطان تميمي رضي الله عنه دي (٥)

هشام بن عروة: دا هشام بن عروه، حضرت عروه بن زبير رضي الله عنه ځونی دي. (٦)

ابيه: دا مشهور تابعي عروه بن زبير بن العوام رضي الله عنه دي. (٧)

زينب بنت ابي سلمه: دا زينب بنت ابي سلمه عبد الله المخزومي (صحابيه) ده. (کتاب العلم باب الحياء في العلم) لاتدي ددې حالات تير شوی دي. (٨)

دي روايت سره متعلق تفصيلي بحث (کتاب العلم باب الحياء في العلم) لاتدي تير شوی دی (٩)

(١) إرشاد الساري: ٣٢١/٥.

(٢) عمدة القاري: ٢٨٨/١٥.

(٣) مترخيجه في كتاب العلم باب الحياء في العلم، رقم الحديث: ١٣٠.

(٤) كشف الباري: ٢/٢.

(٥) كشف الباري: ٢/٢.

(٦) كشف الباري: ٢١٩/١.

(٧) كشف الباري: ٢٩١/١.

(٨) كشف الباري: ٤٠/٤.

وحدیث ترجمه الباب سره مناسبت: (لمرشد الولد، ترجمه الباب سره مناسبت دی، به دی کنبی ذ انسان دتخلیق ذکر دی چه بچی د مور پلار دوارو دتلفی نه جوریری، به دی وجه کله هغه د مور به شان وی اوکله د پلار به شان)، که چری مذکور حدیث (باب علی آدمودینه، حصه او منلی شی نوبیا به دوارو کنبی مناسبت واضح کیری لیکن که چری (وقوله الله تعالى: ﴿وَأَقْبَلِ إِلَيْكَ لِلتَّوْبَةِ إِلَىٰ جَاعِلٍ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾) باب تسلیم کولو سره حدیث د دغه باب حصه او منلی شی نو مناسبت به به دغه صورت کنبی واضح شی. اود خلیفه نه به فقط حضرت آدم علیهم السلام مراد نه وی بلکه اولاد آدم به هم مراد وی.

[۳۱۵۱] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ، أَخْبَرَنَا الْفَزَارِيُّ، عَنْ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بَلَغَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ مَقْدَمَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةَ فَأَتَاهُ، فَقَالَ: إِنِّي سَأَلْتُكَ عَنْ ثَلَاثٍ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا أَنَسٌ قَالَ: مَا أَوَّلُ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ؟ وَمَا أَوَّلُ طَعَامٍ يَأْكُلُهُ أَهْلُ الْجَنَّةِ؟ وَمِنْ أَيِّ شَيْءٍ يُنْزَعُ الْوَلَدُ إِلَى أَبِيهِ؟ وَمِنْ أَيِّ شَيْءٍ يُنْزَعُ إِلَى أَخِيهِ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «خَيْرُنِ مِنْهُنَّ إِنْفَاجُ بَرْبِلٍ» قَالَ: فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ ذَاكَ عَدُوُّ الْيَهُودِ مِنَ النَّاسِ مِنَ الْمُتَرَبِّعِ إِلَى الْمُغْرِبِ، وَمَا أَوَّلُ طَعَامٍ يَأْكُلُهُ أَهْلُ الْجَنَّةِ فَيَأْتِي دَاكِبُ حُوبٍ، وَأَمَّا الشَّيْءُ فِي الْوَلَدِ: فَإِنَّ الرَّجُلَ إِذَا غَضِيَ الزَّوْجَةَ فَسَبَّهَا مَا وَوُكَّانَ الشَّيْءُ لَهُ، وَإِذَا سَبَّ مَآوَهَا كَانَ الشَّيْءُ لَهَا" قَالَ: أَتُحْمَدُ أَلَيْكَ رَسُولُ اللَّهِ، ثُمَّ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ الْيَهُودَ قَوْمٌ هُمُتْ، إِنَّ عَلَيْهِمُ يَاسَلَامِي قَبْلَ أَنْ تُسْأَلَهُمْ يَهْتَوِي عَنْكَ، فَجَاءَتْ الْيَهُودُ وَدَخَلَ عَبْدُ اللَّهِ الْبَيْتَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَيُّ رَجُلٍ فِيكُمْ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ» قَالُوا: أَغْلَبْنَا، وَابْنُ أَغْلَبْنَا، وَأَخْبَرْنَا، وَابْنُ أَخْبَرْنَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَفَرَأَيْتُمْ أَنْ أَسْلَمَ عَبْدُ اللَّهِ» قَالُوا: أَعَاذَ اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ، فَخَرَجَ عَبْدُ اللَّهِ إِلَيْهِمْ فَقَالَ: أَتُحْمَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَتُحْمَدُ أَنْ مُحَمَّدٌ أَرْسُولُ اللَّهِ، فَقَالُوا: شَرْنَا، وَابْنُ شَرْنَا، وَوَقَّعُوا فِيهِ (ص ۱۱۰) [۳۶۹۹، ۳۷۲۳، ۴۲۱۰] (۱)

لواجم رجال

محمد بن سلام، دا محمد بن سلام بن الفرج سلمی بیکندی (رحمته الله) دی (۲)

للفزاري، دا للفزاري مروان بن معاوية بن الحرث بن اسما، کوفي (رحمته الله) دی. ددوی تذکره (کتاب مواقيت الصلاة، باب فضل الصلاة العصى لاندی تیر شوی دی

(۱) کشف الباری: ۶۰۵-۶۲۸/۴

(۲) عمدة القاری: ۲۸۹/۱۵

(۳) رواه البخاری ایضا فی کتاب مناقب الأنصار، باب هجرة النبی صلی الله علیه وسلم وأصحابه إلى المدينة رقم: ۳۹۱۱ کذا فی باب قبیل باب إتيان اليهود النبی صلی الله علیه وسلم، حين قدم المدينة رقم الحديث: ۳۹۳۸ وفی کتاب التفسیر فی باب (مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلْجَنَّةِ) رقم الحديث: ۴۴۸۰ وجامع الأصول فی احادیث الرسول صلی الله علیه وسلم: ۳۸۱/۱۱ رقم الحديث: ۹۳۰.

(۴) کشف الباری: ۹۳/۲

حمید: دالبر عبیدہ حمید بن ابی الطویل خزامی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی ^(۱)

قوله قال: **بَلِّغْ عَبْدِ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ مَقْدَمُ.... إلخ** حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی کہ عبد اللہ بن سلام ته د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مدیني ته د شريف راوړلو خبر اور سيدلو نوهغه د حضور ياك په خدمت كښي حاضر شو عرض ئي او كړو چه زه تاسو ته د دريو خبرو تپوس كوم كومې چه هم نبي ئي پيژني.

مقدمه دا مصدر ميمى دى او د قدوم په معنى كښي دې په عبارت كښي لفظ عبد الله مفعول كيدو د وجې نه منصوب او لفظ مقدم فاعل كيدو د وجې نه مرفوع دې ^(۲)

قوله: **مَا أَوَّلُ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ**: د قيامت روميې نشاني څه ده؟ **أَشْرَاطُ**، دا د شرط (د شين او راء فتحه سره) جمع د. د علامتو په معنى كښي دې ^(۳)

په دې روايت كښي روميې سوال د قيامت د روميې علامت سره متعلق دې. خود امام بيهقي رحمۃ اللہ علیہ په دلائل النبوة كښي دې چه روميې سوال (سوادفي القم) يعنى په سپوږمى كښي موجود تور داغ سره متعلق دې ^(۴)

قوله: **وَمَا أَوَّلُ طَعَامٍ يَأْكُلُهُ أَهْلُ الْجَنَّةِ.... إلخ**: او هغه كوم يو روميې خوراك دې كوم چه به جنتيان خورى او بچي د خپل پلار په شان ولي وي او د خپلي نيكانې په شان ولي وي؟ رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائيل چه حضرت جبرائيل عليه السلام هم اوس دا خبري ماته اوخود لي. عبد الله بن سلام او وئيل دا فرېسته د يهوديانو دښمن ده.

علامه رشيد احمد گنگوہي رحمۃ اللہ علیہ د (لاعلمين الا اني) په توضيح كښي فرمائي (اومن علموا اخبارالنبي صلى الله عليه وسلم، كاخبار اليهود، فابهم علما بذلك بالكتب السماوية) يعنى دا خبري صرف هم نبي پيژني يا بيا هغه سرې چاته چه نبي ددې خبرو خبر ور كړي وي لكه څنگه چه به د يهودو علماؤ دا خبري د آسماني كتابونو د وجې نه پيژندلې ددې وضاحت ضرورت ځكه دې چه دا وهم نه وي چه كله ددې خبرو خبر صرف هم نبي ته كيدي شي نو بيا ددې خبرو علم حضرت عبد الله بن سلام رضی اللہ عنہ ته څنگه او شو ځكه چه هغه خو هم نبي ته وو او حضرت عبد الله بن سلام رضی اللہ عنہ لا علمين الا اني، په دې وجه او فرمائيل چه هغه ته معلومه وه اهل عرب خو نه د ليك لوستونكي دي اونه اهل كتاب دي لهذا كه حضور ياك ماته زما د سوالونو جوابونه راكوي نودا جوابونه وركول به د حضور ياك د نبي كيدو د وجې نه وي ^(۵)

بل چه حضرت عبد الله بن سلام رضی اللہ عنہ د خپلو سوالونو جوابونه اورېدو سره د شك كولې شو چه كيدي شي دامعلومات هغوى ته د اهل كتاب نه رسيدلې وي. په دې وجه (اخيوني بهن جبرائيل انفا) ئي او فرمائيل په كوم سره چه دغه شك لرې كول مقصود وو. ^(۶)

دې ته پس رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د عبد الله بن سلام رضی اللہ عنہ د تپوس كړې شوى سوالونو جوابونه وركړل. اولنې سوال د قيامت د روميې نشاني باره كښي وو. حضور ياك او فرمائيل.

قوله: **أَمَّا أَوَّلُ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ فَتَأْتِي النَّاسَ.... إلخ**: يعنى د قيامت هغه روميې نښه به هغه اور وي

^(۱) كشف الباري: ۵۷۱/۲

^(۲) عمدة القاري: ۲۸۹/۱۵ دار الكتب العلمية.

^(۳) إرشاد الساري: ۲۳۸/۷.

^(۴) عمدة القاري: ۲۹۰/۱۵ وانظر دلائل النبوة للبيهقي: ۲۶۲/۶.

^(۵) الكنز المتواري: ۲۴۸/۱۳.

^(۶) مرقاة المفاتيح كتاب الفضائل والشانل باب في المعجزات: ۱۱/۸ رقم الحديث: ۵۸۷ دار الكتب العلمية.

چه خلق به د مشرق د طرف نه مغرب طرف ته راجع کولوسره بوخی او پومې خوراک کوم چه به جنتیان خوری هغه به د کب د خيگرزياتي حصه وی یعنی د کب د خيگرزياتي حصه، کومه چه خيگرسره جدا زورند وی اود کب پوځوند ناکه حصه وی (۱)

قوله: وَأَمَّا الشَّيْءُ فِي الْوَلَدِ فَإِنَّ الرَّجُلَ..... إلخ: او په بچی کښې د مشابهت وجه دا ده چه کله سړې به ښځه راخوړ شی (یعنی صحبت او کړی، نو که د سړی اوبه (مني) د ښځې په اوبو باندې غالب راشی نو بچی به د پلار په شان وی او که چرې د ښځې اوبه غالب شی نو بچی به د مور په شان وی. په صحیح مسلم کښې د حضرت عائشه رضی الله تعالی عنہا د روایت الفاظ دي: «إِذَا عَلِمَ مَاءُ الْمَرْءِ الرَّجُلَ أَشْبَهَ الْوَلَدَ أَهْوَالَهُ، وَإِذَا عَلِمَ الْمَرْءُ الْمَرْأَةَ أَشْبَهَ أَعْمَامَهُ» (۲) (یعلا دته د سبق په معنی کښې دې «أي: إذا سبق ماء الرجل، أو مطلب دادې چه د چا انزال اول کیږي بچی به هم د هغې په شان وی

قوله: قَالَ: أَتُحَدِّثُكَ رَسُولُ اللَّهِ، ثُمَّ قَالَ..... إلخ: د خپلو سوالونو جواب اوریدو سره عبدالله بن سلام رضی الله تعالی عنہ او نبیل چه زه گواهی ورکوم چه تاسو د الله تعالی رسول یثی بیانی عرض او کړو یا رسول الله! یهودیان د یزیات بهتانونه لگوي ستاسو نه د تپوس نه وړاندې که زما د مسلمان کیدو علم هغوی ته اوشو نو هغوی به ماته دروغزن وائی. مطلب دا چه اول تاسو د هغوی نه زما باره کښې معلومه کړئ. هغوی به زما باره کښې مثبت راتې درکوي او تعریف به مې کوي لیکن که ستاسو د تپوس کولونه وړاندې هغوی ته زما د اسلام راوړلو علم اوشو نو هغوی به د خپل عادت مطابق ماته دروغزن اود خان نه خبرې کونکې وائی.

يُهْتَمُّ: (بضم الاء الموحدة وضم الهاء وسكونها) د جهوت جمع اود بالمغلي صیغه ده لکه صَوَّرَ د صَوَّرَ جمع ده. بهت په ها. باندې ضمه ده تخفیفاً د ساکن کولوسره لولی، (۳)

تَجَاعَتِ الْيَهُودُ وَدَخَلَ عَبْدُ اللَّهِ الْيَهُتَ..... چنانچه یهود رسول الله صلی الله علیه و آله له راغله او عبدالله بن سلام رضی الله تعالی عنہ کورته دته لاړ. حضور پاک د هغوی نه تپوس او کړو عبدالله بن سلام تاسو کښې څنگه سړې دې؟ هغوی اووئیل! علمنا واین! أعلمنا وأخبرنا واین! أخبرنا، یعنی هغه په مونږ کښې د ټولو نه زیات پیژندونکې د ټولو د زیات پیژندونکې خوئی اود ټولونه بهترین سړې دې د ټولو نه دبهترین سړی خوئی دې حضور پاک او فرمائیل تاسو اوښاینی که عبدالله بن سلام مسلمان شی نو آیا تاسو به هم مسلمانان کیږئ؟ هغوی اووئیل (أعاده الله من ذلك)، الله دې هغه د مسلمانیدو نه بچ کړی دې اوریدوسره عبدالله راووتلو هغوی له راغلو او ونی وئیل (أتشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمداً رسول الله)، دې اوریدوسره یهودیانو اووئیل عبدالله خو په مونږ ټولو کښې بدترین سړې دې د بدترین سړی خوئی دې اودغه شان ټولو عیبونه اولگول.

د صحیح بخاری کتاب مناقب الانتصار والاروایت کښې دی چه دې اوریدو سره عبدالله بن سلام رضی الله تعالی عنہ اووئیل (هذا الذي كنت أخاف يا رسول الله) (۴) هم دغه خبره وه یا رسول الله! د کوم نه چه زه ویریدلم

ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت: ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت د حدیث الفاظ (وأما الشيء في الولد- إلى قوله- كان الشيء لها، نه ظاهر یرې په دې معنی چه په حدیث کښې د ذریت د تخلیق تذکره ده او ترجمه الباب هم د

(۱) عمدة القاری: ۱۵/۲۹۰.

(۲) صحیح مسلم کتاب الحيض باب وجوب الغسل على المرأة يخرج المني منها: ۱/۴۵۱ رقم: ۳۱۴.

(۳) النهاية في غريب الحديث: ۱/۱۶۷.

(۴) صحیح البخاری کتاب مناقب الأنصار باب: كيف أثنى النبي صلى الله عليه وسلم بين أصحابه، رقم الحديث: ۳۹۳۸.

تخلیق آدم او تخلیق ذریت آدم سره معنون دي او که چري «باب قول الله تعالى (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيقَةً)» تسليم کولو سره حديث ددي باب حصه او منلي شی او خليفه عام مراد دی یعنی آدم او اولاد آدم نړيا به هم مناسب واضح وی. (۱)

[۲۱۵۲] حَدَّثَنَا بِشْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ [ص: ۳۳]، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَامٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «نَحْوَهُ يَعْنِي «لَوْلَا بَنُو إِسْرَائِيلَ لَمْ تَخْزِ الْخُمْرُ وَلَوْلَا حَوَاءُ لَمْ تَكُنْ أُنْثَى تَوْجَهَا» [ص ۱۱۵] [۳۲۱۸]» (۲)

تراجم رجال

بشر بن محمد: دا بشر بن محمد السخنياني المروزي رحمه دي. (۳)

عبدالله: دا مشهور محدث عبد الله بن مبارك المروزي رحمه دي. (۴)

معمر: دا معمر بن راشد الاودي البصري رحمه دي. كتاب العلم، باب كتابة العلفي لاندې دهغوی تذکره تیره شوې ده. (۵)

همام: دا همام بن منبه بن کامل بن سیج بن ذی کبار الیماني البصري رحمه دي. كتاب العلم، باب التعرفي العلفي لاندې نې تذکره تیره شوې ده. (۶)

ابوهريرة: ددوی تذکره كتاب الإيمان باب أمور الإيمان لاندې تیره شوې ده. (۷)

قوله: عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «نَحْوَهُ يَعْنِي یعنی بشر بن محمد رحمه د عبدالله بن مبارك رحمه دهغوی د معمر نه معمر د همام نه او دهغوی د ابوهريرة رحمه نه او ابوهريرة رحمه د رسول الله ﷺ نه هم داسې روايت بيان کړې دي په هذکوره عبارات باندې يواشکال او دحافظ ابن حجر جواب: دلته اشکال کيږي چه کله سابق کښې ددې روايت څه سند نه دي تير شوي نو د نحوه ضمير چرته راگرځي؟ حافظ ابن حجر رحمه او فرمايلې چه کيږي شی امام بخاري رحمه ددې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه دخپل شيخ نه هغه کوم روايت ذکر کړې دي هغه روايت باللفظ نه دي بلکه روايت بالمعنی دي. لکه چه امام بخاري رحمه دا روايت دخپلې حافظې نه بيان کړې بعضو ته بعيته نقل کولو کښې تردد اوشو نو نحوه سره نې تنبيه او کړه چه ددې مفهوم روايت شيخ ماته بيان کړې دي او الفاظ کيږي شی چه بدل شوی وی. (۸)

دعلامه عيني رحمه د: علامه عيني رحمه په دې توجیه باندې رد کولو سره فرمايلې چه د ترکیب دقاتق او غوامض څوک رمز شناس حافظ صاحب به دا توجیه نه تسليم کوی. علامه عيني رحمه فرمائی چه لفظ نحوه يا

(۱) عمدة القاری: ۲۸۹/۱۵.

(۲) أخرجه البخاری فی کتاب احادیث الانبیاء ایضاً تحت باب قول الله تعالى (وَوَعَدْنَا مُوسَىٰ أَكْثَرُ الْأَنْبِيَاءِ) (۳۳۹۹) أخرجه مسلم فی کتاب الرضاع، باب لولا حواء لم تكن أنثى زوجها الدهر، رقم: ۱۴۷۰.

(۳) كشف الباری: ۴۶۵/۱.

(۴) كشف الباری: ۴۶۲/۱.

(۵) كشف الباری: ۳۲۱/۴.

(۶) كشف الباری: ۳۱۷/۴.

(۷) كشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۸) فتح الباری: ۴۵۳/۸.

مثله: چه کله ذکر کولې شی نو ددې مطلب دا وی چه دی نه وړاندې متن او سند سره په حدیث سابق کښې تیر شوی دی او چه کله هم دا حدیث بل سند سره دوباره ذکر کول مقصود وی نو د هغې په آخر کښې د نحوه: یا مثله: تصریح کولې شی او په سند باندې اکتفا کولو سره په دویم ځل متن نه شی ذکر کولې. چنانچه علامه عینی رحمته الله علیه اود هغه اتباع کښې علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرمایلی چه دلته په اصل کښې عبارت محذوف دې کیدې شی چه دا روایت امام بخاری رحمته الله علیه ددې نه وړاندې محمد بن رافع عن عبد الرزاق عن معمر عن هارم عن ابی هريرة عن النبی صلی الله علیه وسلم په طریق سره ذکر کړې وو. بیا هم دغه روایت هغوی (عن یسیر بن محمد عن عبد الله عن معمر عن هارم عن ابی هريرة) په طریق ذکر کولو سره آخر کښې نحوه او فرمایلی.

امام بخاری رحمته الله علیه د نحوه تفسیر په معنی کولو سره د حدیث متن ذکر کړې دې په معنی سره امام بخاری رحمته الله علیه په اول او دویم طریق کښې د متن الفاظو کښې مغایرت او فرق بیانول غواړی چنانچه د محمد بن رافع عن عبد الرزاق د روایت الفاظ دا دی: ولولا بنو اسرائيل لم يبعث الطعام ولم يخلو اللحم، ولولا اخوة لم تكن اشي زوجها الدهن. په دې طریق کښې (لم يبعث الطعام) او (الدهن) اضافه شوې ده. خود بشر بن محمد والا ذکر شوی روایت کښې دا اضافه نشته. لکه امام بخاری رحمته الله علیه هم دا فرق او مغایرت بیانوی.

د بنو اسرائيل د خور اگونو سخا کيدل

قوله: لولا بنو اسرائيل لم يخلو اللحم: معنی که بنو اسرائيل نه وې نو غوښه به نه سخا کيدله. بخاند: باب سمع او باب ضرب دواړو نه وَلَمْ يَخْلُوْا اللَّحْمَ معنی ده د غوښې بدېونی داره کيدل، سخا کيدل، خرايدل. ^(۱)

علامه قرطبي رحمته الله علیه وغيره د قتاده رحمته الله علیه نه نقل کړی دی چه کله په بنی اسرائيلو باندې د آسمان نه مائه نازلیدل شروع شو نو هغوی د ذخيره کولو نه منع کړې شو هغوی ددې حکم خلاف ورزی او کړه نو د سزا په توگه باندې د هغوی خوراکونه سخا کيدل. ^(۲)

د بعضی حضراتو په نیز ددې حدیث مطلب دا نه دې چه د بنو اسرائيلو نه وړاندې غوښه نه سخا کيدله. حقیقت دا وو چه د هغوی نه وړاندې د غوښې د ذخيره کولو رواج نه وو نو دغه شان ښکاره خبره ده چه د خرايدو او سخا کيدو نوبت به هم نه راتلو. د ذخيره کولو شروع بنی اسرائيلو او کړه او دغه شان د هغوی غوښه خرايدل او سخا کيدل سره بدېونی داره کيدله. ^(۳)

دا رانې د حدیث د ظاهر نه خلاف معلومېری د حدیث منطوق معنی حاصل هم دغه دې چه د خوراک خیزونه د بنی اسرائيلو د نافرمانۍ د وجې نه سخا کيدل که چرې هغوی د نافرمانۍ ارتکاب نه وې کړې نو خوراک به کله هم نه سخا کيدل. یو قول دادي چه د هغې په ورځ د ښکار اجازت نه وو نو بنو اسرائيلو یوم السبت کښې هم ښکار کول

(۱) إرشاد الساری: ۲۳۹/۶ عمدة القاری: ۲۹۱/۱۵-۲۹۰، دلته دې داخبره واضحه وی چه علامه عینی رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه د صحیح بخاری کوم روایت طرف نه اشاره کړې ده هغه محمد بن رافع عن عبد الرزاق البخ نه نقل نه دې بلکه عبدالله بن محمد الجعفی عن عبد الرزاق البخ په طریق سره نقل دې اودا روایت مذکوره روایت نه پس باب قول الله تعالی: (وَوَعَدْنَا مُوسَىٰ أَكْفَيْنًا كَلِمَةً) لاندې ذکر دې بل دواړو روایتونو په مینځ کښې صرف دا فرق دې چه د بشر محمد والا روایت کښې الله اضر اضافه نشته او د عبدالله بن محمد جعفی والا روایت کښې موجود دی او کم یخیت الطعام دواړو کښې موجود نه دې

(۲) النهاية لابن الأثیر: ۵۳۶/۱، دار المعرفه.

(۳) فتح الباری: ۴۵۳/۸.

(۴) تکرکة فتح الملهم: ۱۲۷/۱.

شروع کړه په دې وجه دهغوی خوراک د سزا په توګه سخا کیدل شروع شو. یو قول دا دې چه کله په بنو اسرائیلو باندې دالله تعالی عذاب نازل شو نوچه کله به هغوی په خله کښې اوبه اچولې هغه اوبه به وینه جوړیدله د هغې په وجه د بنو اسرائیلو بدنونه سخا کیدل او بدبوئی داره کیدل هم دغه بدبوئی اوسخا کیدل غوښې ته ورومنتقل شو.^(۱)

وهب بن منبه رحمه الله فرمائی چه بعض پخوانو مذهبی کتابونو کښې دا روایت نقل کړې شوې دي: (ولولانی کسبت الفناء علی الميت لیسة أهله فی يومهم، ولولانی کسبت الفساد علی الطعام فخرته الأغنياء عن الفقراء)^(۲)

یعنی که چرې ما د مړي دپاره فنا کیدل مقدر کړې نه وي نو خلقو به خپل مړي په کورونو کښې کیځول او که چرې ما د انواع طعام دپاره خرابیدل مقدر کړې نه وي نومالداران خلقو به په ځانی د فقیرانو ته د ورکولو هغه په خپلو کورونو کښې ذخیره کول

قوله: وَلَوْلَا حَوَاءُ لَمْ تَحْنِ أُنْثَى زَوْجَهَا: اوکه چرې بی بی حواء نه وي نوښځې به خاوند سره دهوکه نه کوله حواء الف ممدود سره دي. (يُمْنٌ بِذَلِكَ، لِأَنَّهَا رَكَّلَتْ حَيًّا) (یعنی حضرت حواء علیها السلام ته حواء په دې وجه وانی ځکه چه هغه دهر انسان مور ده.

مطلب دادې چه په جنت کښې آدم او حواء دپاره یوه ونه ممنوعه ګرځولې شوې وه چه دواړه به ددې میوه نه شوکوئی. شیطان دهوکه کولوسره د دواړو په زړه کښې وسوسه واچوله. شیطان دخپل فریب په جال کښې بی بی حواء راگیره کړه دغه شان حواء علیها السلام حضرت آدم عليه السلام د ممنوعه ونې د میوې راشو کولو باندې تیار کړو. دلته د خیانت نه هم دغه معصیت مراد دي نه د فواحش ارتکاب هیڅ کله مراد نه دي چونکه په بی بی حواء باندې د ممنوعه ونې د میوې راشو کولو نفسانی خواهش غالب راغلی وو اوخپل دغه خواهش ظاهرولوسره هغې حضرت آدم عليه السلام هم تیار کړې وو په دې وجه دا د خیانت په الفاظوسره دلته تعبیر کړې شوی دی.

دحدیث شارحینو فرمایلي دي چونکه بی بی حواء د ټولې دنیا د ښځو مور ده په دې وجه د دهوګې اوسرکښې په یوه ونه یوه درجه کښې دهغې په لونړو کښې منتقل شوې. هر ه یوه ښځه په وړه شان خبره دځاوند مخالفت کولوسره د خیانت ارتکاب کوی. یوه نیمه ښځه ډیره سرکښه وی اود نفس د خواهش ښکار کیدوسره د فواحش مرتکب کیږي او هغه داسې دځاوند په حق کښې خیانت کوی.^(۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی په دې حدیث کښې خاوند ته تسلی ورکول مقصود دی چه دښځې د طرف نه کومه کوتاهی د هغه په حق کښې کیږي په هغې باندې خفه کیدل نه دی پکار ځکه چه بی بی حواء هم د نفس دخواهش ښکار شوې وه. په دې وجه دښځې په تادیب کښې د حد نه تجاوز نه دی کول پکار. د خاوند د حکم او مزاج خلاف بغیرد قصد او شاذونادر که دښځې د طرف نه کوتاهی وی نود معافتی نه کار اخستل پکار دی. لیکن پخپله ښځې له هم پکار دی چه د نفس دخواهشاتو نه ډېج کیدو کوشش کوی اوکوشش دا کول پکار دی چه د حکم او مزاج د مخالفت نوبت په کثرت سره رانه شی. والله المستعان.^(۴)

دحدیث ترجمه الباب سوره مناسبت: دحدیث ترجمه الباب سره په ظاهره هیڅ مناسبت نشته البته دمناسبت په حواله سره دا ونیلی کیدی شی چه دحضرت حواء علیها السلام پیدائش دحضرت آدم عليه السلام پیدائش سبب اود

(۱) عمدة القاری: ۲۹۱/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۱/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۴۵۳/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۵۳/۸.

(۵) فتح الباری: ۴۵۴/۸-۴۵۳.

هغی د پیدائش طرف ته مضاف او منسوب دی چه د حضرت آدم تخلیق اصل او حضرت حواء علیها السلام تخلیق فرع ده. نو داسی به حدیث او ترجمه الباب کښی مناسبت ممکن دی. (۱)

[۲۱۵۳] حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ، وَمُوسَى بْنُ حِزَامٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ، عَنْ زَائِدَةَ، عَنْ مَيْسَرَةَ الْجُبَيْنِيِّ، عَنْ أَبِي حَازِمٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ، فَإِنَّ الْمَرْأَةَ عُلُقَتْ مِنْ ضِلْعٍ، وَإِنَّ أَعْوَجَ شَيْءٍ فِي الصِّلَعِ أَعْلَاهُ، فَإِنْ ذَهَبَتْ نَفْسُهُ كَسَرَتْهُ، وَإِنْ تَرَكَتُهُ لَمْ يَزَلْ أَعْوَجَ، فَاسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ» [ص ۱۲۰] [۴۱۱۰، ۵۷۸۷، ۵۷۸۵، ۵۶۷۲، ۴۸۹۰، ۲۸۸۹] (۲)

نواجم دجاله

ابو کرب: دا ابو کرب محمد بن العلاء بن کرب الهمدانی الکوفی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب فضل من علمو وعلّم) لاندې تیره شوې ده. (۳)

موسی بن حزام: دا ابو عمران موسی بن حزام الترمذی رحمته الله دی.

هغوی د احمد بن حنبل، حسین بن علی الجعفی، حماد بن سلمه، زید بن حباب، صالح بن عبدالله الترمذی، عبدالله بن مسلمه القعنبي، عبدالملک بن قریب الاضعی، ابو نعیم فضل بن ذکین، محمد بن بشر او یحیی بن آدم غوندي اعلام حدیث نه روایات اخستی دی. (۴)

ددوی نه د حدیث روایت کونکو کښی امام بخاری، امام ترمذی، امام نسائی، احمد بن سيار المروزی، ابو یکر بن عبدالله بن ابی داود او محمد خزیمه بن خازم شامل دی. (۵)

روایت حدیث کښی ټولو اتمه جرح او تعدیل د دوی توثیق کړې دي. چنانچه ترمذی رحمته الله ددوی باره کښی (الرجل الصالح) او امام نسائی رحمته الله ثقة الفاظ نقل کړی دی. ابن حبان رحمته الله هم ددوی تذکره ثقات کښی کړې ده. (۶)

علامه ذهبی رحمته الله ددوی باره کښی فرمانیلې دي (ثقة عابده داعية إلى السنة) (۷) حافظ ابن حجر رحمته الله ددوی باره کښی فرمانیلې دي: (ثقة، فقه، عابد) (۸) ابن ابی الدین رحمته الله فرمانی موسی بن حزام ترمذی رحمته الله موثق ته په ۲۵۱ هجری کښی حدیث بیان کړو. دارنگه د موسی بن حزام رحمته الله باره کښی وینلې شوی دی چه دې د ابدال نه وو. (۹) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمانی چه ددوی انتقال ۲۵۰ هجری نه پس شوې دي. (۱۰)

(۱) عمدة القاری: ۲۹۰/۱.

(۲) والحديث أخرجه البخاري في كتاب النكاح في باب المداراة مع النساء أيضاً، رقم الحديث: ۵۱۸۴ وفی باب الوصای بالنساء رقم الحديث: ۵۱۸۶ وكذا رواه مسلم في كتاب الرضاع، في باب الوصية بالنساء رقم الحديث: ۳۶۴۳ والترمذی في أبواب الطلاق باب ما جاء في مداراة النساء رقم الحديث: ۱۱۸۸.

(۳) كشف الباری: ۴۱۳/۳.

(۴) تهذيب الكمال: ۵۲/۲۹ تهذيب التهذيب: ۳۴۰/۱۰.

(۵) تهذيب الكمال: ۵۲/۲۹ تهذيب التهذيب: ۳۴۰/۱۰.

(۶) تهذيب الكمال: ۵۲/۲۹ تهذيب التهذيب: ۳۴۱/۱۰.

(۷) الكاشف في معرفة من له الرواية في الكتب الستة: ۳۰۳/۲ رقم الترجمة: ۵۶۸۹ دارالقبلة مؤسسة علوم القرآن.

(۸) تقريب التهذيب ص: ۵۰ رقم الترجمة: ۹۵۶ اعداد الرشيد.

(۹) تهذيب التهذيب: ۱۷۳/۴.

حسین بن علی: دا ابو عبد الله حسین بن علی بن الولید الجعفی رحمته دې ددوی تذکره (کتاب الأذان باب: أهل العلم والفعل أحق بالإمامة) لاندې شوي ده.

زائدة: دا ابو الصلت زانده بن قداغه الشقی دې. (۲)

میسرة الاشجعی: دا میسرة بن عمار الاشجعی الکوفی رحمته دې.

هغوی د سعید بن المسیب، سلمان بن ابی حازم الاشجعی، عکرمه او ابو عثمان الهندی رحمته نه د حدیث روایت کړې دې. او ددوی نه اسباط بن نصر الهمداني، زانده، قدامه، زهیر بن معاویه الجعفی، سفیان ثوری، ابو داؤد عیسی بن مسلم الطهوی رحمهم الله روایات اخستی دي. او امام بخاری، امام مسلم، امام نسائی او امام ابن ماجه رحمهم الله هم روایات نقل کړي دي. (۳)

حافظ ابو زرعه رحمته او حافظ ابن حجر رحمته ددوی باره کښې فرمائیلی دي "نفة" (۴) یحیی بن معین رحمته فرماني (هو کولی نفة) (۵) حافظ ابن حبان ددوی تذکره ثقات کښې کړې ده. (۶)

او حازم: دا سلمان الاشجعی الغطفانی رحمته دې ددوی تفصیلی تذکره (کتاب العلم باب هل یعمل للنساء يوم علی حدقه فی العلم) لاندې تیره شوي ده. (۷)

شرح حدیث

قوله: **اسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ فَإِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلَعٍ**: تاسو د ښځو باره کښې ښه سلوک او د ښیگرې وصیت قبول کړنې ځکه چه ښځه د پښتنی نه پیدا شوې ده. (فَإِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلَعٍ د رومې جملې د پاره تعلیل دې. مطلب دادې چه ښځو سره ښیگره او ښه سلوک ځکه کونی چه هغه د کږې پښتنی نه پیدا شوې ده او دهغې په اخلاقو کښې کوروالې د دغه پښتنی نه د پیدا کیدو په وجه دې. که چېرې تاسو دهغې د صحیح کولو کوشش کوئ نو دا به ماته شی. د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په روایت کښې دې چه حضرت آدم عليه السلام د خوب په حالت کښې وو چه دهغه د گسې پښتنی نه حضرت بی بی حواء پیدا کړې شوه. (۸)

قوله: **اسْتَوْصُوا**: بعض حضراتو فرمائیلی چه دا صیغه د باب استفعال نه ده لیکن د أفعال په معنی کښې استعمالیږي. چنانچه د سورت بقره آیت (فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَخْتَفُونَ مِنْهُ) او سورت شوری آیت (وَتَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَخْتَفُونَ مِنْهُ) کښې هم لفظ د استعجاب د باب أفعال (إجابة) په معنی کښې دې. (۹)

(۱) تقریب التهذیب ص: ۵۵۰ رقم الترجمة: ۶۹۵۶ دار الرشید.

(۲) کتاب الغسل باب غسل المذی والوضوء رقم: ۲۶۹.

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل د پاره او گورلسی تهذیب الکمال: ۱۹۴/۲ تهذیب التهذیب: ۳۸۶/۱۰ تاریخ الکبیر: ۱۲۷۹/۱۶۱۶ والجرح والتعديل، الترجمة: ۱۱۵۳ والکاشف الترجمة: ۵۸۵ تاریخ الإسلام: ۱۶۸/۵.

(۴) الجرح والتعديل رقم الترجمة: ۱۱۵۳ التقريب لابن حجر ص: ۵۵۵ رقم الترجمة: ۷۰۸۳ دار الرشید.

(۵) تعليقات بشار عواد معروف علی هامش تهذیب الکمال: ۱۹۴/۲۹.

(۶) کتاب الثقات لابن حبان: ۴۸۴/۷.

(۷) کشف الباری: ۱۰۱/۴.

(۸) فتح الباری: ۴۵۴/۸ عمدة القاری: ۲۹۲/۱۵.

(۹) عمدة القاری: ۲۹۲/۱۵ فتح الباری: ۴۵۴/۸ إرشاد الساری: ۲۳۹/۷.

د استیصاء مطلب: علامه بیضاوی رحمته فرمائی ہے کہ د استیصاء معنی د وصیت قبولو ده. او په حدیث کنبی د مذکورہ جملی مطلب دی: (أو صکره من غیر آفاقا وصتی فیهن) یعنی زه تاسو ته د پنځو په معامله کنبی د خیر او بڼه سلوک وصیت کوم لهذا تاسو زما دا وصیت قبول کرنی. (۱)

د علامه طیبی رحمته په توجیه کنبی لونی ندرت نا اشنا والی دې هغه فرمائی ہے کہ "استوصوا" کنبی سین د طلب په معنی کنبی د مبالغه د پیدا کولو دپاره دی او مطلب ددې دادی چې هم د خپل نفس نه د پنځو په معامله کنبی د حسن سلوک او خیر وصیت طلب کرنی. (۲) حافظ ابن حجر رحمته د علامه بیضاوی رحمته توجیه د ټولو نه بهتر ګرځولی ده. (۳)

قوله: **وَإِنْ أَتَوْكَ شَيْءٌ عَنِ الظُّلَمِ أَعْلَاةً..... إلخ:** د ټولو نه زیات کړه پښتنی پورتنی وی که چرې پریځو دې شوه نوهمیشه به کړه وی لهذا د پنځو په معامله کنبی زما نصیحت او مننې یعنی د خیر او ښګړې سلوک کونی.

د ښځې په فطرت کنبی کوروالی: دا چې اوفرمانیلې شو چې د ټولو نه کړه پښتنی پورتنی ده په دې کنبی دوه خبرې ممکن دی یا خود دې خبرې طرف ته اشاره ده لکه څنگه چې پښتنی کړه وی او د هغې نورې والی صحیح کول ممکن نه دی دغه شان ښځې د اخلاق په لحاظ سره کړې دی اودا نیغول ممکن نه دي. دا هم ممکن دی چې دا تمثیل وی یعنی دا خود مقصود وی چې څنگه پورتنی پښتنی زیاته کړه وی دغه شان د ښځې پورتنی حصه (رأس) سردې او په دې کنبی موجود ژبه د پښتنی په شان کړه ده. مطلب دا چې په انسانی بدن کنبی د ټولو نه مودې اندام ژبه ده او هم دغه ژبه د ښځې د ټولو نه لویه بلا وی اوس په مطلب داسی چې څنگه کړه پښتنی نیغول ممکن نه دی دغه شان د ښځې د ژبې اصلاح کول هم ممکن نه دي. (۴)

دا الفاظ د طلاق نه کتابه دی. مطلب دادی چې که چرې ته د دې د نیغولو کوشش کوي نو طلاق به واقع شی (۵) په حدیث کنبی هم ددې صراحت شته چنانچه په صحیح مسلم کنبی (عن الأعرابي عن أبي هريرة) په طریق سره چې کوم روایت نقل دي د هغې الفاظ دادی: (ان ذهبت تقهها کمرها، وکمرها الطلاق) (۶) یعنی که تاسو د دې د نیغولو کوشش کوونی نو دا به ماته کرنی او ددې ماتیدل طلاق دي.

د حدیث باب الفاظ تقهه او کمرته کنبی د ضمیر مفعول مرجع ظلم ده. دې نه دا مستفاد کیږی چې ظلم مذکور دي. بعض حضراتو فرمانیلې چې لفظ ظلم مؤنث دي دې حضراتو د صحیح مسلم د روایت نه استدلال کړي دي چې (ان ذهبت تقهها کمرها) ضمیر مؤنث د ظلم طرف ته راجع دي اودا ددې خبرې دلیل دي چې ظلم مؤنث دي حقیقت دادی چې ددې حضراتو استدلال صحیح نه دي ځکه چې د صحیح مسلم په روایت کنبی تقهها او کمرها کنبی دواړه ضمائر مرءة طرف ته راجع دی نه چې د ظلم طرف ته (۷) البته بعض حضراتو فرمانیلې دي چې ظلم مذکور

(۱) فتح الباری: ۴۵۴/۷ عمده القاری: ۲۹۲/۱۵ إرشاد الساری: ۲۳۹/۷.

(۲) شرح الطیبی علی الشکاة الجزء الأول: ۷۶ رقم الحديث: ۲۱۵ مکتبه نزار مصطفى الباز.

(۳) فتح الباری: ۴۵۴/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۵۴/۸ إرشاد الساری: ۲۴۰/۷.

(۵) فتح الباری: ۴۵۴/۸ عمده القاری: ۲۹۳/۱۰.

(۶) آخره مسلم فی صحیحه کتاب الرضاع باب الوصية بالنساء رقم الحديث: ۳۶۴۳.

(۷) فتح الباری: ۴۵۴/۸.

اومونت دواړه شان استعمالیږي.)

خلاصه دا چه ځله وهل، د ځاوند په اطاعت کښې کوتاهی کول د ښځې پیدائشی کمزوری ده او دې په خټه کښې داخل دی. که ددې کمزورنې په رد عمل کښې ځاوند د ترخوالی او سختی نه کار واخلی نو د طلاق په صورت کښې کورنۍ تعلق ختمیږي هم شی. په دې وجه دصبر او تحمل نه کار اخستل پکار دی. که ځاوند د مینې محبت او حکمت نه کار واخلی نو دغه شان د دغه پیدائشی کمزورو اصلاح ممکن ده.

ترجمه الباب سوره د حدیث مناسبت: امام بخاری د (خلق آدم و نوحه) ترجمه قائم کړې ده. په حدیث باب کښې د ښځې خلقی اوصاف بیان کړي شوي دي او ښځه په ذریت آدم کښې شامل ده. په دې وجه ترجمه الباب سوره د روایت مناسبت واضح دي او که چرې حدیث باب قول الله تعالی: (وَلَقَدْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً) حصه اومنلې شی نو بیا هم مناسبت واضح دي ځکه چه خلیفه کیدل د آدم او اولاد آدم دواړو مراد کیدو هم احتمال لري.)

[۱۵۴] حَدَّثَنَا عُزَيْرُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ وَهَبٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ، حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ الصَّادِقُ الْمُصَدِّقُ، «إِنَّ أَحَدَكُمْ مَجْمَعٌ فِي بَطْنٍ أَمَّهُ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، ثُمَّ يَكُونُ عِلْقَةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَكُونُ مُضْغَةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَخْتَلِفُ اللَّهُ إِلَيْهِ مَلَكًا بَارِئًا، فَيَكْتُمُ عَنْهُ، وَأَجَلُهُ، وَوَزَنُهُ، وَشَقِيٌّ أَوْ سَعِيدٌ، ثُمَّ يَنْفَعُ فِيهِ الرُّوحُ، فَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ، حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ، فَيَسْئَلُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ، فَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ، حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ، فَيَسْئَلُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ، فَيَقْدَحُ النَّارَ» [ص ۱۲۵ - ۱۲۶] (ر: ۳۰۳۶) ۲

ترجمه: حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه فرماني چه رسول الله ﷺ اوفرمانيل او حضورياك رښتونې دي او هغوی سره چه كومه وعده كړې شوې ده هغه رښتونې ده. حضورياك اوفرمانيل په تاسو كښې د هر سړي (نطفه) د هغه د مور په خټه كښې څلويښت ورځې جمع وي بيا په څلويښت ورځو كښې چك وينه جوړيږي. بيا په څلويښت ورځو كښې هغه د غوښې بوتۍ جوړيږي. (د دريو چلو (څلويښتو) نه پس) الله تعالی يوه فرشته هغې ته ورليږي او هغه څلور خبرې ليكي: عمل، رزق او نيك بختي او بد بختي، بيا هغې كښې روح ورپو كولي شي نو څوك داسې وي چه (نول عمر) د دوزخيانو والا كارونه كوي تر دې چه د دوزخ او د هغه په مينځ كښې د يولس فاصله پاتې شي بيا د تقدير ليك غالب راځي او هغه د جنتيانو والا كار او كړي جنت ته ځي. او څوك داسې وي چه ټول عمر د نيكو كارونو كولو ته باوجود چه كله جنت ته تلل يولس پاتې شي نو هغه وخت د تقدير ليك غالب راشي او هغه د دوزخيانو كار كولو سره دوزخ كښې داخلېږي.

ترجمه وچال

عمر بن حفص: دا عمر بن حفص بن غياث الكوفي رضي الله عنه دې د دوی تذکره (کتاب الفسل باب المعصية والامتناع فی المجتاه) لاندې تیره شوې ده.)

(۱) فتح الباری: ۴۵۴/۸.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۷/۱۵.

(۳) والحديث مر تخریجه فی کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائكة صلوات الله عليهم، رقم: ۳۲۰۸.

(۴) کشف الباری: کتاب الفسل ص: ۴۶۴.

ابی: دا د عمر بن حفص پلار حفص بن غیاث بن طلق رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره هم کتاب الفل باب المغفحة والاستنطاق فی الخیابہ لاندې تیره شوې ده. ^(۱)

الاعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی رضی اللہ عنہ دی. اعمش په لقب سره مشهور دی. ددوی تذکره کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم لاندې تیره شوې ده. ^(۲)

زید بن وهب: دا مشهور تابعی ابو سلیمان زید بن وهب الجهنی الهمدانی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره کتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظفری شده الخ لاندې تیره شوې ده. ^(۳)

عبدالله: دا عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی تذکره کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم لاندې تیره شوې ده. ^(۴) د سند خصوصیات: ددې روایت په سند کې د رومسی راوی نه واخله تر آخری راوی حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ پورې ټولو د تحذیر لفظ استعمال کړې دي او مزه دا ده چې جمع صیغه ننی استعمال کړې ده. حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ حدیثا و نیلو سره حدیث وړاندې بیان کړو نو ټولو راویانو د هغوی اتباع او کړه. د تحذیر د پاره عموماً صحابه کرام د «سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم» الفاظ استعمال کړي دي. دویم خصوصیت ددې سند دا دي چې په دې کې ځونۍ د پلار نه روایت اخستې دي چنانچه عمر، د حفص بن غیاث ځونۍ دي او هغه د خپل پلار نه روایت بیان کړې دي. دریم خصوصیت د سند د روایت دا دي چې په دې کې یو تابعی د بل تابعی نه روایت بیان کړې دي چنانچه اعمش او زید بن وهب رحمهما الله دواړه تابعی دي او اعمش رضی اللہ عنہ د زید رضی اللہ عنہ نه روایت بیان کړې دي. ^(۵)

ددې روایت د شروع حصه کتاب الحیض، باب مخلفه و غیر مخلفه لاندې ټول تشریحاتو سره تیره شوی ده. ^(۶) ددې نه علاوه دا روایت په تفصیل سره کتاب بدء الخلق، کېنې «باب ذکر الملائكة صلوات الله عليهم» لاندې هم تیر شوې دي.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: په مذکور روایت کېنې د ذریت آدم د تخلیق د کیفیت او هیئت ذکر دي او ترجمه الباب که «باب علو آدم و ذریته» وی یا «باب قول الله تعالى: (وَأَقْبَلَ إِلَيْكَ لِلْمَلَائِكَةِ آيَاتُ) جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيقَةً» ^(۷) دوي دواړو کېنې هم د حضرت آدم او اولاد آدم تذکره ده لهذا ترجمه الباب سره ددې حدیث مطابقت واضح دي. ^(۸)

[۳۱۵۵] حَدَّثَنَا أَبُو النَّعْمَانِ، حَدَّثَنَا عَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ، عَنْ أَلِيسَ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ الشَّيْخِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِنَّ اللَّهَ

^(۱) کشف الباری: کتاب الفل ص: ۴۶۷.

^(۲) کشف الباری: ۲۵۱/۲.

^(۳) کتاب مواقيت الصلاة باب الإبراد بالظفر فی شده الحر رقم الحديث: ۵۳۵.

^(۴) کشف الباری: ۲۵۷/۲.

^(۵) عمده القاری: ۱۵/۲۹۳ قال العینی رحمه الله علیه: فيه: التحديث بصيغة الجمع فی موضعین. وفيه: العننة فی أربعة مواضع. وفيه: القول فی ثلاثة مواضع. وفيه: أن موسى بن حزام من أفراد البخاری، وروی عنه مقرون بابی کریب، وقد وثقه النسائی وغیره، وماله فی البخاری إلا فی هذا الموضع. وفيه: میسره، وماله فی البخاری إلا هذا الحدیث، وآخر فی سورة آل عمران، وحدیث الباب ذکره فی النکاح من وجه آخر. وفيه: أن رواه کلهم کوفیون ما خلا موسى بن حزام، فإنه ترمذی نزل بلغ.

^(۶) کشف الباری کتاب الحیض باب مخلفه و غیره مخلفه ص: ۴۲۰-۴۰۴.

^(۷) عمده القاری: ۱۵/۲۹۳.

وَكُلٌّ فِي الرَّجِيمِ مَلَكٌ، يَقُولُ: يَا رَبِّ نَظْفَةٌ، يَا رَبِّ عِلْقَةٌ، يَا رَبِّ مُضْغَةٌ، فَإِذَا أَرَادَ أَنْ يَخْلُقَهَا قَالَ: يَا رَبِّ أَذْكَرٌ، يَا رَبِّ أُنْثَى، يَا رَبِّ حَقٌّ أَمْ سَعِيدٌ، فَمَا الرِّزْقُ، فَمَا الْأَجَلُ، فَيَكْتُبُ كَذَلِكَ فِي بَطْنِ آيَةٍ" [ص ١٢٨] [ز: ٣١٢] ١

نوراجم رجال

ابو النعمان دا ابو النعمان محمد بن الفضل السدوسي رحمته الله دي ددوی تذکرہ (کتاب الإيمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم الدین نصیحة.... الخ) لاتدی تیرہ شوی دد. ٢

حماد بن زید: دا حماد بن زید بن درهم ازدی البصری رحمته الله دي ددوی تذکرہ (کتاب الإيمان باب المعاصی من أمر الجاهلیة: لاتدی تیرہ شوی دد. ٣

عبدالله بن ابی بکر بن انس: دا ابو معاذ عبید اللہ بن ابی بکر بن انس انصاری بصری رحمته الله دي تذکرہ نئی (کتاب الحيض باب مخلفة وغير مخلفة) لاتدی تیرہ شوی دد. ٤

قوله: **إِنَّ اللَّهَ وَكُلٌّ فِي الرَّجِيمِ مَلَكٌ**..... یعنی اللہ تعالیٰ د بنحی بہ رحم باندی یوہ فریشتہ مقرر کری دہ کلہ چہ دینحی بہ رحم کنبی د سری نطفہ پر سوخی نو فریشتہ د اللہ تعالیٰ نہ تپوس کوی (ہارب! نطفہ) چہ اوس دا نطفہ دہ یعنی فریشتہ د اللہ تعالیٰ نہ د انعام تخلیق اجازت غواری چہ اوس دا د نطفی بہ شکل کنبی دہ آیا دا د تخلیقی مراحل نہ تیر و لوسر دہ تہ مکمل صورت ور کری شی؟ بیا فریشتہ وانی (ہارب! علقہ) چہ دا اوس د چک شوی وینی تکرہ دہ، (ہارب! مضغہ) ای اللہ اوس دا د غوبنی بوتنی دہ، کلہ چہ اللہ تعالیٰ دا پیدا کول غواری نو فریشتہ سوال کوی (ہارب! اذکر امانشی؟ ای اللہ سری دہ کہ بنسخہ؟ (ہارب! اشقی ارمسعد، ای اللہ بدیختی دہ کہ نیک بخت؟ بیا فریشتہ سوال کوی (فما الرزق؟ دہ روزی بہ خہ وی؟ (فما الاجل؟) دہہ عمر بہ خورہ وی؟ دا تہلہ خبری دہ مور بہ خیتہ کنبی لیکلی کیری. دا روایت کتاب الحيض (ہارب مخلفة وغير مخلفة) کنبی بہ تفصیل سرہ تیر شوی دي د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسب: حدیث مذکور ترجمہ الباب سرہ مناسب دادی چہ بہ دي روایت کنبی ہم دمور بہ رحم کنبی د ذریت آدم د تخلیق مختلف مراحل ذکر دی لہذا ترجمہ الباب سرہ ددی مناسب واضح دي. ٥

[٣١٥٦] حَدَّثَنَا قَيْسُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ الْحَارِثِ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ أَبِي عُمَرَ، الْجَوْنِيِّ، عَنْ أَنَسٍ، بِرَفْعِهِ: "إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ لِأَهْلِ النَّارِ عَذَابًا: لَوْ أَنَّ لَكَ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَيْءٍ كُنْتَ تَفْقِدِي بِهِ؟" قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: فَقَدْ سَأَلْتُكَ مَا هُوَ أَهْوَى مِنْ هَذَا، وَأَنْتَ فِي صَلْبٍ أَدَمَ، أَنْ لَا تُشْرِكَ بِي، فَأَنْتَ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا" [ص ١٢٩-١٣٠] [٣١٧٣، ٣١٨٩، ٤١٢] ٦

١) والحديث مرتخرجه في كتاب الحيض باب مخلفة وغير مخلفة.

٢) كشف الباري: ٧٤٨/٢.

٣) كشف الباري: ٢١٩/٢.

٤) كتاب الحيض باب مخلفة وغير مخلفة رقم الحديث: ٣١٨ ص: ٤١٢.

٥) عمدة القاري: ٢٩٣/١٥ دار الكتب العلمية.

٦) والحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الرقاق باب من نوقش الحساب عذب رقم: ٣٥٢٨ وباب صفة الجنة والنار: رقم: ٥٥٧٠ كذا رواه الإمام مسلم في صفات المنافقين باب طلب الكافر القداء بصل الأرض ذهباً رقم الحديث: ٧٠٨٣ وكذا في جامع الأصول: ٤٩١/١٠ رقم الحديث: ٨٠٢٢.

تواجم رجال

قیس بن حفص: دا ابو محمد قیس بن حفص بن القعقاع التمیمی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب الجہاد فی العلم لاندی تیرہ شوی دہ).^(۱)
 خالد بن الحارث: دا خالد بن الحارث بن سلیم البصری رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب الصلاة باب فضل استقبال القبلة.... الخ لاندی اول تیرہ شوی دہ).^(۲)
 شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ) لاندی تیرہ شوی دہ.^(۳)
 ابو عمران: دا ابو عمران عبد الملک بن حبیب الجونی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب أبواب الاستقاء باب الجہاد بالقراءۃ فی الاستقاء) لاندی تیرہ شوی دہ.^(۴)
 قوله: عَنْ أَنَسٍ يَرْفَعُهُ: رفعہ: د حدیث الفاظ دی. قال یاسمعتہ پہ خانی محدثین یرفعہ الفاظ ہم استعمالوی (۵).

قوله: أَنَا اللَّهُ يَقُولُ لَهُمْ أَهْلُ النَّارِ عَذَابًا: لَوْ أَنَّ لَكَ..... الخ: رسول اللہ ﷺ فرمانی چہ کوم سری تہ پہ جہنم کبھی د تولو تہ سیک عذاب وړکولی کبیری اللہ تعالیٰ بہ د هغه نہ تپوس او کړی کہ بہ تولہ زمکہ کبھی خہ چہ دی هغه ستا ملکیت شی نو تہ بہ د عذاب نہ د بچ کیدو بہ بدله کبھی دغه فدیہ کړی؟ هغه بہ وانی چہ اوجی ہم دغه شان دہ. اللہ تعالیٰ بہ فرمانی ما خود دی نہ آسانہ خبرہ تانہ غوښتی وه کوم وخت چہ تہ د آدم بہ شا کبھی وې چہ تہ بہ ماسرہ څوک شریک نہ گرځوی مگر تا انکار او کړو او ہم بہ شرک دی اصرار او کړو. بعض حضراتو فرمانیلی دی چہ دې روایت کبھی (أهون أهل النار) نہ د رسول اللہ ﷺ ترہ ابو طالب مراد دی. ځکه چہ هغه بہ د رسول اللہ ﷺ سرہ د شفقت او محبت د معاملہ بہ بدله کبھی د تولو نہ پہ کمہ درجہ د عذاب کبھی اختہ وی.^(۶)

(کتاب الرقاق، باب صفة الجنة والنار لاندی په دې روایت کبھی (أردت منك أهون من هذا) الفاظ راغلی دی. شرح لیکنلی دی چہ (أردت) دلته د امر بہ معنی کبھی دې چہ ما تاسو تہ د توحید اختیارولو حکم درکړو مگر تاسو شرک اختیار کړو. او ارادہ د امر بہ معنی کبھی د آخستلو وچہ داده چہ مخلوق نہ ہم هغه صادر کبیری خہ چہ اللہ تبارک و تعالیٰ غوړای اوس کہ چرې د ارادې نہ ہم ارادہ مراد وی نویابه مطلب داشی چہ زما ارادہ خود او وچہ تاسو توحید اختیار کړی وې خو تاسو زما د رضا او ارادې خلاف شرک اختیار کړو او ښکاره خبرہ دہ چہ دا معنی بہ ہیڅ صورت صحیح نہ دہ).^(۷)

(۱) کشف الباری: ۵۲۶/۴

(۲) کتاب الصلاة باب فضل استقبال القبلة، رقم: ۳۹۲.

(۳) کشف الباری: ۶۷۸/۱

(۴) کتاب الهبة وفضلها والتحريض علیها، باب: بمن یبدأ بالهدیة، رقم: ۲۵۹۵.

(۵) فتح الباری: ۴۵۵/۸ عمدة القاری: ۲۹۴/۱۵.

(۶) فتح الباری: ۴۵۵/۸ عمدة القاری: ۲۹۴/۱۵ إرشاد الساری: ۲۴۳/۷.

(۷) إرشاد الساری کتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار: ۵۵۶/۱۳ التوضیح لابن الملحق کتاب الرقاق، باب صفة الجنة

بقوله: أَلَا تَرَكَ بِهِ، دا مستثنى مفرغ دي اولدته مستثنى منه دکلام موجب کیدو یا وجود دَحْذَف کولووجه داده چه په دي مقام کنبی دَنفی والامعنی په معنوی توگه باندی ده. خکه چه اِیام دامتنا په معنی کنبی دي او په امتناع کنبی دَنفی والامعنی یشکاره ده اولکه چه دحدیث ددی تکرر مطلب دادی چه تاسو اختیارنه کرو مگر شرک^(۱) علامه طیبی رحمته الله علیه فرمائی چه معلومه خبره داده چه دلته اراده په اعْذِمْناقی باندی محمول کری شی دکوم تذکره چه دسورت اعراف آیت: ﴿وَاذْأَعِدُّ لَكُمْ مِنْ بُنَىٰ آدَمَ﴾ کنبی ده او اراده په اعْذِمْناقی باندی دمحمول کولو قرینه ددی حدیث الفاظ (وَأَنْتَ فِي صِلَابِ أَدَمَ) دي اویه دي مناسبت سره به اِیام په نقض عهد باندی محمول کولی شی^(۲).

دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت: دلته امام بخاری رحمته الله علیه روایت په دي وجه نقل کری دي چه په دي روایت کنبی د انسان دحضرت آدم عليه السلام دشان نه دپیدا کیدو ذکر دي چنانچه په دي صورت کنبی دحدیث باب الفاظ (وَأَنْتَ فِي صِلَابِ أَدَمَ) مناسبت ترجمه الباب سره واضح دي. دحافظ ابن حجر رحمته الله علیه رجحان هم دغه معلومی^(۳).

[۳۱۵۷] حَدَّثَنَا عُزَيْرٌ عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَرْثَدَةَ عَنْ مَرْثُودٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَقْتُلْ نَفْسَ ظُلْمَاءٍ، إِلَّا كَانَتْ عَلَى ابْنِ آدَمَ الْأَوَّلِ كِفْلٌ مِنْ دَمِهَا، إِلَّا تَهُ أَوَّلُ مَنْ سَنَّ الْقَتْلَ» [ص ۱۳۲] [۶۴۷۳، ۶۸۹۰، ۴]

تواجم رجال

عمر بن حفص بن غياث: دا عمر بن حفص بن غياث النخعی الکوفی رحمته الله علیه دي. ددوی تذکره (کتاب الفسل باب المغضبة والاستنفاق في الجنابة) لاتدي تیره شوي ده.^(۴)

اعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي کوفی رحمته الله علیه دي. اعمش په لقب سره مشهور دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم لاتدي تیره شوي ده).^(۵)

عبدالله بن مره: دا عبدالله بن مره الهمدانی کوفی رحمته الله علیه دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب علامة المنافق) لاتدي تیره شوي ده.^(۶)

مسروق: دا مسروق بن اجدع بن مالک صمدانی رحمته الله علیه دي. ددوی تذکره هم د مذکور کتاب اوباب لاتدي تیره شوي ده.^(۷)

(۱) إرشاد الساري كتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار: ۵۵۶/۱۳.

(۲) إرشاد الساري كتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار: ۵۵۶/۱۳.

(۳) فتح الباري: ۵۵۵/۸.

(۴) والحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الدييات باب قول الله تعالى: ﴿وَمَنْ أَحْبَاهَا﴾ رقم الحديث: ۲۸۶۷ وفي كتاب الاعتصام باب إثم من دعا إلى ضلالة أو سن سنة سيئة، رقم الحديث: ۷۳۲۱ ومسلم في القسامة، باب بيان إثم من سن القتل رقم الحديث: ۴۳۷۹ والترمذي في كتاب العلم باب الدال على الخير كفاعله رقم الحديث: ۲۶۷۳ والنسائي في كتاب المحاربة، باب تحريم الدم، رقم الحديث: ۳۹۹۰ وابن ماجه في الدييات باب التغليظ في قتل مسلم ظملاً رقم الحديث: ۲۶۱۶.

(۵) كشف الباري كتاب الفسل ص: ۴۶۴.

(۶) كشف الباري: ۲۵۱/۲.

(۷) كشف الباري: ۲۸۰/۲.

عبداللہ دا مشہور صحابی حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: بنی الإسلام علی خمس، لاندی تیرہ شوی دہ) ^(۱)

قوله: لَا تَقْتُلْ نَفْسَ ظَلَمًا الْإِنِّكَ عَلَى ابْنِ آدَمَ..... الخ. خوک چہ ہم پہ دنیا کنبی پہ ظلم سرہ وژلی شی دھغہ د ونی (وبال) یوہ حصہ د حضرت آدم علیہ السلام اولنی خونی (قابیل پہ سب باندی ضرور پریوخی. خکہ چہ ہغہ رومی سړی دې چاچہ پہ (ظلم) قتل کری (مذموم) طریقہ نی جاری کرہ.

ذہابیل دقتل واقعہ: پہ دې روایت کنبی د حضرت آدم علیہ السلام د رومی خونی نہ مراد قابیل دې قابیل خپل رور ہابیل قتل کری وو. ہغہ وخت د ہابیل عمر شل کالہ اود قابیل عمر پنخہ ویشٹ کالہ وو. ^(۲) علامہ طبری رحمۃ اللہ علیہ د قاتل مختلف نومونہ نقل کری دی. یو قول دادی چہ دھغہ نوم قین بن آدم وو. یو قول دادی چہ قاین بن آدم وو. بعض حضراتو ونیلی دی چہ د قاتل نوم قابیل وو اوہم دغہ قول دیر مشہور دې. ^(۳)

قابیل ہابیل ولې قتل کرو؟ پہ دې سلسلہ کنبی زیات تفصیلات اسرائیلی روایات دی. خو حافظ ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ د سدی پہ حوالہ سرہ د حضرت عبداللہ بن عباس او عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہما نہ نقل کری دی چہ د آدم علیہ السلام کوم اولاد پیدا شوی وو پہ ہغی کنبی پہ ہر خل غیر گوئی ہلک او جینتی پیدا کیدل. یوخل چہ بہ ہلک سرہ کومہ جینتی پیدا کیدلہ دھغی نکاح پہ نی پہ بل خل پیدا کیدونکی ہلک سرہ کولہ. دوه ہلکان پیدا شو د یونوم قابیل وو چہ زمینداری پہ نی کولہ. د بل نوم ہابیل وو دھغہ د پینو وړ کونکی خاروی وو. قابیل پہ عمر کنبی لونی وو. ہغہ سرہ چہ کومہ خور پیدا شوی وہ ہغہ ذہابیل سرہ پیدا کیدونکی خور نہ دیرہ زیاتہ بنانستہ وہ. د ہابیل خواہش وو چہ د قابیل خور سرہ دھغہ نکاح اوشی. قابیل پہ دې باندی رضامند نہ وو. ہغہ ونیل زما خور دہ ماسرہ پیدا شوی دہ چہ تاسرہ پیدا کیدونکی خور نہ زیاتہ بنانستہ دہ زہ ددې زیات حقدار یم چہ زما نکاح دې دې سرہ اوشی (حالانکہ د ضابطہ او قانون مطابق د ہغی نکاح ہابیل سرہ کیدل پکاروو). حضرت آدم علیہ السلام قابیل تہ اوونیل چہ کومہ جینتی تاسرہ پیدا شوی دہ دھغی نکاح ہابیل سرہ اوکرہ لیکن قابیل انکار اوکړو. بیا د جگړی ختمولو دپارہ دوارو د اللہ تعالیٰ پہ بارگاہ کنبی نذر پیش کرو. د چا نذر چہ قبول شی ہم ہغہ بہ دې جینتی سرہ د نکاح حقدار وی. دوارو چہ کلہ نذر پیش کرو نو د ہابیل نذر قبول شو. د آسمان نہ اور راغلو ہغہ نی اوسیزلو. د قابیل نذر قبول نہ شو او آسمانی فیصلہ د ہابیل پہ حق کنبی راکوزہ شوہ نو قابیل ونیل زہ بہ تا قتل کرہ. ہابیل اوونیل (لَنْ نَسْخُكَ اِلٰى نَذْرِكَ لِتَقْتُلُنِي مَا كَانَا بَيْنِي وَبَيْنَكَ اِلَّا اَخَاهُ اللهُ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿۳۸﴾) (المائدہ: ۳۸) کہ چرې تا زما د قتل دپارہ لاس اوراندی کرو نو زہ بہ ستا د قتل کولو دپارہ لاس نہ وړاندی کوم. زہ د اللہ تعالیٰ نہ ویریم چہ رب العالمین دې ^(۴)

دتورات وغیرہ نہ معلومیری چہ پہ ہغہ زمانہ کنبی د نذر د قبلیدو دغہ الہامی دستور وو چہ د نذر اوربانی شی خیز بہ پہ اوچت خانی کیخودی شو اود آسمان نہ بہ اور راغلو ہغہ بہ نی اوسوزولو. ددې الہامی دستور مطابق ہابیل د خپلې رمی نہ بنکلی گم د اللہ تعالیٰ پہ نوم نذر کرو او قابیل د خپل فصل دغلی نہ یو کمزوری شان غلہ

^(۱) کشف الباری: ۲۸۱/۲.

^(۲) کشف الباری: ۲۵۷/۲.

^(۳) عمدة القاری: ۲۹۵/۱۵.

^(۴) عمدة القاری: ۲۹۵/۱۵.

^(۵) تفسیر ابن کثیر سورة المائدہ: ۲۸، ۷۶/۳ دارالکتب العلمیۃ البدایۃ والنہایۃ: ۲۱۷/۱-۲۱۶ دار ہجر، معارف القرآن للکاندھلوی: ۳۳۲/۲.

د قربانی د باره پیش کړه. د دواړو ذنبه نیت او بدنیت اندازه په دغه طرز عمل سره اوشوه. د دستور مطابق آود راغلو اود هابیل نذر نی اوسوزولو اودغه شان د قبولیت شرف د هغه په حصه کښې راغلو.

قابیل خپله دا بې عزتی په هیڅ شان سره برداشت نه کړې شوه او هغه د غضب په جوش کښې راتلوسره هابیل ته دهرکه وورکړه چه زه به تا د قتل کولوته بغیر نه پریردم. هابیل جواب ورکړو زه خو به په تاباندې په یوشان سره هم لاس نه اوچتوم باقی ستا چه څه مرضی وی کوه. پاتې شوه د قربانی معامله نو د الله تعالی په نیز خو هم د نیک نیتنی نذر قبلیدې شی. هلته نه دهرکه کار کوی او نه بې وجه غم او غصه په قابیل باندې ددې نصیحت بد اثر پریوتلو او په غصه کښې وړانیدوسره نی خپل روړ هابیل قتل کړو. (۱)

دا په مخ د زمکې باندې د قتل اولننی واقعه وه کومه چه اوشوه. قابیل د قتل نوې اراده خو اوکړه لیکن هغه به قتل څنگه کولو؟ دا د هغه دپاره یو مشکل وو. په دې سلسله کښې مختلف اقوال دی:

① د ابن جریج قول دي چه هابیل اوده وو قابیل په اودو کښې هغه قتل کول غوښتل لیکن هغه نه پوهیدلو چه څنگه نی قتل کړی؟ په دې موقع باندې شیطان ملعون راوړسیدو هغه یوه مرغشی واخسته اود هغې سر نی په کانرې باندې کیخودو او بل کانرې سره نی چغړی کړو. قابیل دا قصه کتله اوددې نه پس نی خپل روړ هم دغه شان په کانرې باندې قتل کړو.

② د ابن عباس رضی الله عنه قول دادي چه قابیل د لرې نه یو کانرې ویشتلوسره هابیل قتل کړې وو.

③ د بعض حضراتو وینا ده چه قابیل نی سټ تاوولوسره هابیل وژلې وو.

④ یو قول دادي چه په اوسپنه وهلوسره نی هابیل قتل کړې وو. (۲)

ترجمه الباب سره د حدیث باب مناسبت: په حدیث باب کښې (ابن آدم الاول) نه قابیل بن آدم مراد دي اوهغه په ذریع آدم کښې شامل دي لهذا ترجمه الباب سره ددې مناسبت واضح دي. (۳)

۳- باب: الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ

د ترجمه الباب مقصد او باب سابق سره مناسبت: دا باب تیرشوی باب سره متعلق دي. باب سابق کښې دخلق آدم ذکر وو. په دې باب کښې امام بخاری رحمه الله د ارواح ذکر کولوسره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه ابنا، آدم اجسام او ارواح دواړو نه مرکب دی. (۴)

ددې باب لاندې امام بخاری رحمه الله دا خوندل غواړی چه د انسان د تخلیق نه وړاندې دهغوی روحونه په جدا جدا لښکر او غونډه کښې وو. دې نه ثابت شوه چه روح د جسد نه مقدم دي. (۵)

①۳۵۸ قال قال الليث: عن يحيى بن سعيد [ص: ۳۳]، عن عروة عن عائشة رضي الله عنها، قالت: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: «الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ قَالَتْ كَأَرْفَ مِنْهَا

(۱) تفسیر ابن کثیر سورة المائدة: ۲۸، ۷۶/۲-۷۵ دارالکتب العلمیة، قصص القرآن: ۱/۴۶ بتغییر یسر. البداية والنهاية للحافظ عمادالدين ابن کثیر: ۱/۲۱۷-۲۱۶ دارهجر.

(۲) تفسیر ابن کثیر سورة المائدة: ۲۸، ۷۶/۲-۷۵ دارالکتب العلمیة، البداية والنهاية: ۱/۲۱۷ دارهجر عمدة القاری: ۲۹۵/۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۲۹۴/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۶/۱۵ فتح الباری: ۸/۴۵۵ ارشاد الساری: ۷/۲۴۴.

(۵) فتح الباری: ۶/۳۶۹ شرح الکرمانی: ۱۳/۲۳۱ عمدة القاری: ۱۵/۲۹۶ دارالکتب العلمیة.

التَّكَلُّفُ، وَمَا تَنَاسَكَ مِنْهَا اِخْتَلَفَ» وَقَالَ يَحْيَى بْنُ أَيُّوبَ، حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ سُلَيْمٍ بِهَذَا [ص ۱۲۶]

د مذکورہ تعلیق تخریج: دا تعلیق دی، دا تعلیق امام بخاری رحمہ اللہ (الأدب المفرد) کنبی (عن عبد الله بن سالم عن الله)، پہ طریق سرہ او امام مسلم رحمہ اللہ پہ خپل صحیح کنبی موصول روایت کړې دې (۱)
 قوله: الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُّجَنَّدَةٌ، فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا اِخْتَلَفَ، وَمَا تَنَاسَكَ مِنْهَا اِخْتَلَفَ: یعنی د روحونو جدا جدا لښکري وې بیا چه په کومو روحونو کنبی (د پیدائش نه وړاندې) خپل مینځ کنبی پیژندگلو وه (د پیدائش نه پس دنیا کنبی) په هغوی کنبی خپل مینځ کنبی مینه پیدا کړې او کوم روحونه چه هلته (د پیدائش نه وړاندې) اجنبی وو هغه (دلته هم) مختلف اوسېږي

قوله: جُنُودٌ مُّجَنَّدَةٌ: جنود د جنډ جمع ده په معنی د لښکرو او مجنّده: جمیوعه معنی کنبی دې کما یقال: الْوَفْ مَوْلَفَةٌ (۲)
 د انسانانو روحونه په عالم ارواح کنبی وو: په دې روایت کنبی دا خورلې شوی دی چه روح په جسد باندې مقدم دې د روح تخلیق د جسد نه اول شوې نریا چه کله د اجساد تخلیق اوشو نو روحونو په هغې کنبی حلول کړې شو (۳)

بله خبره دا چه د روحونو تخلیق عادتونه او اخلاق د طبائع په لحاظ سره په مختلف صفاتو باندې شوی دی. بعض روحونو کنبی محبت او الفت او سعادت ودیعت کړې شوی دی او بعض روحونو کنبی شقاوت او نفرت ودیعت کړې شوی دی (۴)

خلق محبت یا نفرت ولې گوی؟: چنانچه (فما تعارف منها اختلف) مطلب دادې چه صفاتو او اخلاقو کنبی د یو شانوالی او مماثلت په وجه په کومو روحونو کنبی چه په اصل خلقت کنبی د خپل مینځ تعارف وو په اجساد کنبی حلول کولو نه پس په دې دنیا کنبی هم دهغوی په مینځ کنبی د مینې او محبت رشته قائم شوه. هم دغه مطلب (وما تناسک منها اختلف) هم دې چه په صفاتو او عاداتو کنبی کوم بغض او تضاد د روحونو په مینځ کنبی په اصل خلقت کنبی وو په بدن کنبی د حلول کولو نه پس په دې دنیا کنبی هم دهغوی په مینځ کنبی نفرت او بعد واقع شو (۵)

علامه خطابی رحمہ اللہ فرمائی چه ددې حدیث دوه مطالب کیدي شی: ① یو خودا چه په دې سره په خیر او شر کنبی تشاکل او مماثلت طرف ته اشاره کیدوسره نیک سړي د نیک سړی طرف ته مائل کیري او شریر د بل شریر طرف ته مائل کیري. چنانچه د ارواح په مینځ کنبی د تعارف په بنیاد هم دغه اصل جبلت او فطرت دې په کوم چه دهغوی تخلیق شوې. د کومو روحونو په جبلت او فطرت کنبی چه مشاکلت او مماثلت شوې دې هغه روحونه په دې دنیا کنبی هم دهغه مشاکلت د وجې نه خپل مینځ کنبی محبت لری. چنانچه شریر د نورو شریرانو طرف ته او اخیار د نورو اخیارو طرف ته طبعاً میلان لری

(۱) کتاب الأدب المفرد باب: الأرواح جنود مجنّدة رقم الحديث: ۹۰۰، رقم الباب: ۴۰۱، ص: ۴۸۵، مكتبة المعارف للنشر والتوزيع ورواه الإمام مسلم في أبواب البر والصلة في باب: الأرواح جنود مجنّدة رقم الحديث: ۶۷۰۸، عن قتيبة بن سعيد: حدثنا عبد العزيز، يعني: ابن محمد بن سهيل عن أبيه عن أبي هريرة..... الحديث.

(۲) النهاية لابن الأثير: ۲۹۹/۱-۲۹۸.

(۳) التوضيح لابن السلطن: ۳۹۳/۱۹، فتح الباري: ۴۵۱/۸، عمدة القاري: ۲۹۷/۱۵، دار الكتب العلمية.

(۴) المرجع السابق.

(۵) المرجع السابق.

چونکه به شر او خیر کنی بعد او منافرت دې په دې بنیاد باندې چه په کومو روحونو کنی د خیر جبلت وو او کومو کنی چه د شر جبلت وو نو دخپل مینځ منافاتو د وجې نه هغه روحونه په دې دنیا کنی هم په اجساد کنی د حلول کولو نه پس د یو بل نه نفرت کوی.

⑦ علامه خطابی رحمته الله فرمائی چه دویم مطلب ددې د اکیدی شی چه الله تعالی د اجساد نه اول ارواح تخلیق کړل نو د دغه روحونو به په خپل مینځ کنی ملاقات کیدلو. بیا چه کله روحونو په دغه اجساد کنی حلول او کړلو نو په دې دنیا کنی د هغوی په مینځ کنی تعارف او الفت هم ددغه عهد متقدم والا تعلق په وجه سره اوشو. لکه چه په دې دنیا کنی د بنیادمو په مینځ کنی که چرې اجنبیت دې یا محبت او الفت دې نو ددې بنیاد هم دغه عهد متقدم دې (۱).

د علامه طیبی رحمته الله وائی: علامه طیبی رحمته الله فرمائی چه (فما تعارف) کنی فاء د تعقیب دپاره ده او ددې په ذریعه د اجمال تفصیل بیان کړي شوي دي چنانچه (فما تعارف) الفاظ به ازل کنی د روحونو په مینځ کنی په اختلاط او تعلق باندې دلالت کوي. بیا دا روحونه د اوږدې زمانې پورې د یو بل نه جدا پاتی شو او په دوی کنی د جدایی دیوال راغلو. بیا ددوی په سابق تعارف باندې د یوې زمانې تیریدو نه پس بیا د الفت او محبت رشته قائم شوه. ددې مثال بالکل داسې دي لکه چه جدا شوی دوستان د یوې اوږدې زمانې د جدایی نه پس دوباره ملاؤ شی (۲).

په دې دنیا کنی د الفت او محبت کومه رشته چه د دوو کسانو په مینځ کنی د سابقه تعلق په بنیاد باندې قائمیری دوی ته د دغه سابق تعلق هیڅ شعور نه وی. حقیقت دادي چه ددوی په زړونو کنی د سابقه تعلق القاء او الهام د الله تعالی د طرف نه کیږی (۳).

تاسو داسې وینلې شئ چه په دې دنیا کنی د بندیگانو چه کوم تعلق قائم کیږی په اصل کنی د سابقه تعلق تجدید دي. علامه قسطلانی رحمته الله د عبد الله بن مسعود رضی الله عنه یومر فوع روایت نقل کړي دي: «الأرواح جنود مجندة تلحق فتتارکما تتأثر الجبل، فما تعارف منها اختلف، وما تآثر منها اختلف فلان رجلاً مؤمناً جاعلاً مجلس فيه ماء متافق، وليس فيه إلا مؤمن واحد، لجأ حتى جلس إليه، ولان متافقاً جاعلاً مجلس فيه ماء مؤمن وليس فيه إلا متافق واحد، لجأ حتى جلس إليه» (۴). یعنی د روحونو جدا جدا لښکري وي او هغوی په خپل مینځ کنی ملاویدو سره یو بل داسې بونی کول لکه چه اسونه یو بل بونی کوی. بیا چه د کومو روحونو په مینځ کنی (په عالم ارواح کنی) د خپل مینځ تعارف وو (ددې سابقه تعارف په بنیاد) په دې دنیا کنی هم د هغوی په مینځ کنی د خپل مینځ تعلق پیدا کیږی. په انساني نفسیاتو باندې د عالم ارواح دا تعلق دومره اثر انداز کیږی چه که یو مؤمن سړي په یو داسې محفل کنی داخل شی په کوم کنی چه سل منافقان وی او صرف یو مؤمن وی نو هغه به یقیناً هغه مؤمن سره راځی او کنی به او که چرې یو منافق سړي یو داسې محفل ته راشی چرته چه مؤمنان وی او یو منافق وی نو هغه به یقیناً راځی او هم هغه منافق سره به کنی.

(۱) اعلام الحديث للخطابي الجزء الرابع ص: ۱۵۳۱-۱۵۳۰ جامعة أم القرى، عمدة القاری: ۲۹۷/۱۵ فتح الباری: ۴۵۵-۴۵۶/۸.

(۲) شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۱۹۵/۹ إدارة القرآن والعلوم الإسلامية وإرشاد الساری: ۲۴۴/۷.

(۳) شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۱۹۵/۹ إدارة القرآن والعلوم الإسلامية وإرشاد الساری: ۲۴۴/۷.

(۴) إرشاد السای: ۲۴۴/۷ شعب الإيمان للإمام البيهقي باب مقاربة أهل الدين وموادهم إلخ، قصة إبراهيم في المعانقة إلخ: ۳۳۹/۱۱ رقم الحديث: ۸۶۲۰ مكتبة الرشد، الإبانة الكبرى لابن بطة: ۴۵۵/۲ رقم الحديث: ۴۲۸، دار الراية للنشر.

به عربو كنبني يوقول مشهور دي: «المناسبة تؤلف بين الأشخاص»^(١)، يعنى مناسبت به سرو كنبني الفت پيدا كوى او هغوى بويل ته نيز دي راولي.^(٢)

حضرت على عليه السلام كوفى ته تشريف راو و نو ونى فرماييل «أهل الكوفة أقدم علينا خيركم من شبركم» يعنى مونږ ته معلومه ده چه به تاسو كنبني څوك نيكان دى او څوك شيران ؟ خلقو تپوس او كړو هغه څنگه؟ حضرت على عليه السلام جواب ور كړ: «كان معانا من الأخيار، فزولوا عندنا من الأخيار، فلعنا أنهم من الأخيار، وكان معانا من الأشرار، فزولوا عندنا من الأشرار، فلعنا أنهم من الأشرار»^(٣)، يعنى مونږ سره نيكان او شريفان خلق وو هغه شريفانو سره حصار شو. په دې سره مونږ ته معلومه شوه چه كړمو خلقو له هغوى راغلل كيناستل هغه پخپله هم شريف خلق دى. دغه شان مونږ سره اشرار وو نو هغوى لږل اشرار سره حصار شول. په دې سره مونږ ته معلومه شوه چه دوى هم اشرار دى. حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه او حضرت على عليه السلام د رواياتو نه علامه خطابي رحمته الله د قول تائيد كيږي چه د روايت ياب نه ذخير او شړ د مشاكلت او مشابيهت طرف ته اشاره كيدې شى چه د كړمو خلق په طبيعت او فطرت كنبني د خير شيكړي ماده وي هغوى د دغه مشاكلت د وجې نه بويل ته ميلان لري او د چا په فطرت كنبني چه شر وي هغوى د دغه مشاكلت في الشر د وجې نه طبعاً د بويل طرف ته راښكلي كيږي.

(١) عمدة القارى: ٢٩٧.

(٢) وقال بعضهم أقرب القرب مودة القلوب وإن تباعدت الأجسام، وأبعد البعد تنافر التداين، وبعضهم: إن القلوب لأجناداً مجتدة قول الرسول فمن ذاهية يختلف وما تناكرتها فهو مختلف

والآخر:

بينى وبينك فى المحبة نسبة مستورة فى سر هذا العالم

نحن الذين تحابيت أرواحنا من قبل خلق الله طيبة آدم [إرشاد السارى: ٢٤٥/٧]

ولأبى نعيم فى الحلية فى ترجمة أويس بن عامر القرنى: أنه لما اجتمع به هرم بن حبان العبدى، ولم يكن لقيه وخطابه باسمه، قال له هرم: من أين عرفت اسمى واسم أبى، فوالله ما رأيته ولا رأيته؟ قال عرفت روحى وروحك حين كلمت نفسى نفسك، وإن المؤمنين يتعارفون بروح الله وإن نادت بهم الدار. [حلية الأولياء لأبى نعيم: ٨٥/٢ و إرشاد السارى: للسيوطى: ٢٤٥/٧]. وفى صفة الصفوة لأبى الجوزى رحمه الله عليه: قال ذو النون المصرى: بينما أنا أسير فى تبة بنى إسرائيل، إذا أنا بجارية سوداء، قد استلبها الولد (عشق ومحبت) من حب الرحمن، شاخته ببصرها نحو السماء، فقلت: السلام عليك يا أختاه، فقلت: وعليك السلام يا ذا النون. فقلت لها: من أين عرفتني يا جارية؟ فقالت يا بطلان، إن الله عز وجل خلق الأرواح قبل الأجساد بألفى عام، ثم أدارها حول العرش، فمات تعارف منها ائتلف وما تناكر منها اختلف، فعرفت روحى وروحك فى ذلك الجولان، فقلت: إنى لأراك حكيمة، علمينى شيئاً ما علمك الله عز وجل، فقلت: بأبى الفقيض أضع على جوار حكم ميزان القسط، حتى يذوب كل ما كان لغير الله، ويبقى القلب مصفى ليس فيه غير الرب عز وجل، فيعد ذلك يقيمك على الباب ويؤليك ولا يهجد يدك، وبأمر الخزان لك بالطاعة، فقلت: يا أختاه زيدنى، فقلت: يا أبالفقيض، خذ من نفسك لنفسك، وأطع الله عز وجل إذا خلوت بحبيبك إذا دعوى. [ذكر المصطفيات من عابدات لقين فى طريق السباحة: ٤/٣٠٤ رقم: ٩٩٥ دار المعرفة].

(٣) عمدة القارى: ٢٩٧/١٥.

ذَٰنِکُو خَلَقُوهُ نَهْ دَنَفَرْتِ عِلَاجٍ اَوْ کَرِیْمٍ: علامه قرطبی رحمته فرمائی: اَللّٰهُ الْاِنْسَانُ اِذَا وُجِدَ مِنْ نَفَرٍ مِّنْهُ لَهٗ فَضِیْلَةٌ اَوْ صِلَاحٌ فَتَنَّى عَنْ الْمَوْجِبِ لِنَکِ الْفَرَقَةِ وَبَعَثَ نُوْرَ الْعِلْمِ، لِاَنَّهُ یَنْکَشِفُ لَهٗ فِی تَمَنُّیْنِ عَلَیْهِ اَنْ یَّعْنٰی فِیْ اِزَافَةِ ذَٰلِکَ..... حَتّٰی یُخَلِّصَ مِنْ ذَٰلِکَ الْوَصْفِ الْمَلْعُوْمِ..... وَكَذَٰلِکَ الْقَوْلُ لَمَّا اِذَا وُجِدَ مِلَالٌ مِنْ فِیْهِ شَرٌّ اَوْ وَصْفٌ مَذْمُوْمٌ (۱)

مطلب دا چه کله یوسری په خپل زړه کښې د یو داسې سړی دپاره نفرت اووینی په چاکښې چه څه نیک خصلت او صلاح وی نو هغه دې په خپل زړه کښې د ده دپاره موجود نفرت سبب اولتوی. د لتون او کوشش په نتیجه کښې به دنفرت سبب معلوم شی. ددې نه پس دداسې سړی دپاره ضروری دی چه هغه دې د دغه سبب ختمولو کوشش اوکړی تر دې چه د دغه خراب خصلت نه ځان خلاص کړی. دغه شان که یو سړی په خپل زړه کښې د یو شریر او خراب سړی طرف ته خیال لری نو ددې د ختمولو دپاره کوشش کول پکار دی.

د تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت: د مذکوره تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت واضح دې ځکه چه ترجمه الباب د تعلیق جز دې. (۲)

قوله: - وَقَالَ یَحْیٰی بَنُ الْاِیُّوبَ حَدِّثْنِیْ یَحْیٰی بَنُ سَعِیْدٍ یَهْدٰی

د مذکوره تعلیق تخریج: دا تعلیق دې او اسماعیلی رحمته دا (سعد بن ابی مسهر عن یحیی بن ایوب په طریق سره موصولا ذکر کړې دې). (۳)

د مذکوره تعلیق مقصد: د تعلیق مقصد د سابقه تعلیق لاندې تیر شوی دې.

په لفظ یهذا سره امام بخاری رحمته د حدیث باب طرف ته اشاره کړې ده چه یحیی بن ایوب بصری رحمته هم دغه روایت د یحیی بن سعید رحمته نه نقل کړې دې. شارحین حدیث وائی چه یحیی بن ایوب بصری رحمته چونکه د امام بخاری رحمته په شرائط صحت باندې پوره نه دې په دې وجه امام بخاری رحمته دهغه روایت صرف استشهدا په توگه نقل کوی (۴)

د تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت: تعلیق ثانی هم چونکه د تعلیق اول په شان دې په دې وجه د دویم تعلیق ترجمه الباب سره هم هغه مناسبت دې کوم چه تعلیق اول ته حاصل دې.

۴- باب: قَوْلُ اللّٰهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰی قَوْمِهٖ﴾ / هود: ۲۵.

ما قبل سره ربط او د ترجمه الباب مقصد: په دې باب کښې امام بخاری رحمته د حضرت نوح عليه السلام بعثت او رسالت بیانول غواړی چونکه د آدم عليه السلام نه پس هغه رومې نبی دې چاته چه رسالت ورکړې شوې دې په دې وجه امام بخاری رحمته دهغوی تذکره د ټولو نه اول اوکړه. (۵) صحیح مسلم کښې د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه او حضرت ابوهريره رضی الله عنه نه نقل شوي یو اوږد روایت کښې صراحت دې چه نوح عليه السلام ته د ټولو نه اول رسالت ورکړې شوې دې. (۶)

(۱) الملهم لما أشكل من تلخيص كتاب مسلم، كتاب البر والصلة، قبيل باب السرء مع من أحب رقم الحديث: ۲۵۶۶، ۴۴۶/۴-۴۵۰ دار ابن كثير، عمدة القاري: ۲۹۷/۱۵.

(۲) عمدة القاري: ۲۹۶/۱۵، دار الكتب العلمية.

(۳) فتح الباري: ۸/۴۵۶.

(۴) فتح الباري: ۴۵۶/۷، إرشاد الساري: ۲۴۵/۷.

(۵) عمدة القاري: ۲۹۹/۱۵.

(۶) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب أدنى أهل الجنة منزلة فيها، رقم الحديث: ۴۷۵، ۴۸۰.

مُورخینو د حضرت نوح علیه السلام د نسب سلسله داسې بیان کړې ده: (نوح بن لک بن متوخلغ بن غنوخ) دې نه حضرت ادریس علیه السلام مراد دي، (بن یازد بن مهلائیل بن قینان بن انوش بن جث بن آدم علیه السلام) (۱)
بعض مورخینو ددې نسب نامې په صحت باندې تردد ظاهر کړې دي. ددې حضراتو په نیز د حضرت آدم علیه السلام او حضرت نوح علیه السلام په مینځ کښې په ذکر شوي نسب نامه کښې دیر سلاسل نسب په مینځ کښې غائب دي. علامه رحمت الله کیرانوی هندي رحمته الله علیه اظهار الحق کښې او مولانا حفظ الرحمن سیوهاړوی قصص القرآن کښې په دې باندې تحقیقی بحث کړې دي. (۲)

علامه کیرانوی رحمته الله علیه لیکي چه د حضرت آدم علیه السلام نه واخله د طوفان نوح علیه السلام پورې زمانه د تورات د عبرانی نسخې مطابق ۱۶۵۶ کاله دي د یونانی نسخې مطابق ۲۲۴۲ کاله دي او د سامری مطابق ۱۳۰۷ کاله دي د هنری واسکات تفسیر کښې یوه نقشه ورکړې شوې ده او دې نقشه کښې د حضرت نوح علیه السلام نه علاوه د هرېسې نوم سره د هغه عمر لیکلې شوې دي کوم چه د هغه د خوڼی د پیدائش په وخت وو او حضرت نوح علیه السلام سره د هغه هغه عمر لیکلې شوې دي کوم چه د طوفان په وخت وو. هغه نقشه دا ده:

نوم	عمر په وخت د ولادت ولد سوا د نوح <small>علیه السلام</small> نه	د عبرانی نسخې مطابق	د یونانی نسخې مطابق	د سامری نسخې مطابق
آدم <small>علیه السلام</small>	شیت <small>علیه السلام</small>	۱۳۰	۲۳۰	۱۳۰
شیت <small>علیه السلام</small>	انوش	۱۰۵	۲۰۵	۱۰۵
انوش	قینان	۹۰	۱۹۰	۹۰
قینان	مهلائیل	۷۰	۱۷۰	۷۰
مهلائیل	یارد	۴۵	۱۴۵	۴۵
یارد	حنوک	۱۴۲	۱۴۲	۴۲
حنوک	متوشالغ	۴۵	۱۴۵	۴۵
متوشالغ	لاهمک	۱۸۷	۱۸۷	۴۷
لاهمک	نوح <small>علیه السلام</small>	۱۸۲	۱۸۸	۵۲
نوح <small>علیه السلام</small>	طوفان	۶۰۰	۲۰۰	۶۰۰
		۱۶۵۶	۲۲۴۲	۱۳۰۷

ددې پورته ذکر شوو دریوارو نسخو په رڼا کښې د مودې په بیان کښې د یوزیات فرق دي او دومره اختلاف دي چه په دې کښې تطبیق ممکن نه دي او چونکه د دریوارو نسخو مطابق حضرت نوح علیه السلام عمر د طوفان په وخت ۶۰۰ کاله متعین دي او د حضرت آدم علیه السلام عمر ۹۳۰ کاله شوې دي په دې بنیاد سامری نسخې مطابق لازم راځي چه د حضرت آدم علیه السلام وفات په وخت د حضرت نوح علیه السلام عمر ۲۲۴ کاله وو. خودا خبره په اتفاق د مورخینو غلطه

(۱) فتح الباری: ۵۸/۱۸ عمده القاری: ۲۹۸-۲۹۷.

(۲) اظهار الحق، الجزء الثاني ص: ۴۳۲-۴۳۱ الرئاسة العامة لإدارات البحوث العلمية والإفتاء والدعوة والإرشاد، قصص القرآن: ۵۵/۱-۵۵۴ مدار الإشاعة.

ده او عبراني او يوناني نسخې هم د دې تکذيب او تردید کوي ځکه چه د عبراني نسخې د بيان مطابق د نوح عليه السلام پيدائش د آدم عليه السلام د وفات ۱۲۲ کاله پس او د دويمې نسخې مطابق ۷۴۲ کاله پس شوي ^(۱)،
ابن جرير رحمه الله فرماني د نوح عليه السلام ولادت د حضرت آدم عليه السلام د وفات نه يوسل شپږويشت (۱۲۶) کاله پس شوي
او هغوی ته د ۳۵ کالو په عمر کښې نبوت ملا شوي ^(۲).

د حضرت عبد الله بن عباس رضي الله عنه روايت دې چه نوح عليه السلام ته د څلويښتو کالو په عمر کښې نبوت ملا شوي او نهه
نيم سوه (۹۵۰) کاله نې خلق د الله تعالی عبادت طرف ته رابلل بيا د طوفان نه پس شپيته کاله ژوندي وو ^(۳)، په
دې حساب سره د نوح عليه السلام عمر يوزر پنځوس کاله جوړيږي په انبيا او زسولانو کښې دهغوی د ټولونه زيات عمر
او او خاله يو پيغمبر دې چه دا قسم د اوږدې مودې پورې نې خلقوته د توحيد کلمې دعوت ورکولو اود هغې په
بدله کښې دخپل قوم د طرف نه د پريزيات تکليفونه او اذيتونه زغمل.

د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه روايت دې چه کله نوح عليه السلام له ملك الموت راغلو نو داني ورته اوونيل چه په پيغمبرانو
کښې د ټولو نه زيات عمر ستاسو دي، تاسو دا دنيا څنگه اوليدله؟ حضرت نوح عليه السلام او فرمايل (کږگې د خل داراله
بابان، قلنا فمستطالنا واهتبه لکم فرعون الباب الاخير) ^(۴) لکه څنگه چه څوک سړي د دوو دروازو والا مکان کښې داخل شي او
په هغې کښې لوښان ساعت حصار شي او په بله دروازه باندي اوځي.

يو حکيمانه مثل مشهور دي (مثل العجرب ولا تسئل الحكمه) د دنيا بې ثباتي او فنا کيدل نې په يو حکيمانه مثال کښې
پيش کړې دې. د دنياوې ژوندون ياره کښې دا د يوداسې انسان تجربه ده چه يوزر پنځوس کاله ژوندي وو مگر
تير شوي عمر هغه لريشان ساعت قيام سره تعبير کوي مونږ او تاسو اوسطاً ۴۰ کاله ژوند تيروو. د پريزيات
مختصر موده مگر د خواهاشاتو او تمناگانو دومره لوڼي او ږد فهرست جوړوو لکه چه دلته په ټول عمر پاتې يو.

د باب لاندې امام بخاري د نوح عليه السلام د اخبار او قصص سره متعلق د مختلفو آياتونو تفسير کړي دي:
قال ابن عباس: (بأدى الرأى) / هود: ۲۷ / ما ظنرنا (أقلى) / هود: ۴۴ / أيمسى. (وقال القنوت) / هود: ۴۰ / ثم اناء وقال عكرمة:
وجه الأذى. وقال مجاهد: (الجودي) / هود: ۴۴ / جبل بالجزيرة (دأبا) / المؤمن: ۳۱ / مثل حال.

حضرت نوح عليه السلام چه کله خپل قوم ته د توحيد دعوت ورکړ نو مالدارانو طبقې هغه د خپل حاکميت د پاره خطر
او گټله اودغه شان هغوی د حضرت نوح عليه السلام په نبوت او رسالت باندي اعتراضات او شبهات کول شروع کړ. د
سوره هود په دې آيت کښې د دغه مکالمه بيان دي: (فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا تَأْتِيكَ إِلَّا بَشْرٌ مِثْلُ آبٍ مِمَّا تَشْتَبِهُ) ^(۵) يعنې دهغوی د قوم چه
کوم کافران سرداران وو هغوی اوونيل چه مونږ خو تا د خپل خان په شان سړي گټرو او مونږ ته ستا منونکي هم
هغه ټيکارې چه په مونږ کښې سېک او ذليل خلق دي او هغه هم په سر سري نظر سره او مونږ په تا کښې د خپل خان
نه څه فضيلت هم نه وينو بلکه تاسو دروغژن خيال کوو.

(۱) إظهار الحق الجزء الثاني ص: ۴۳۲-۴۳۱ الراسه العامة لإدارات البحوث العلمية الإنشاء والدعوة والإرشاد.

(۲) فتح الباري: ۵۵۸/۸ عمده القاري: ۲۹۹/۱۵.

(۳) المستدرک للحاکم. کتاب تواريخ المتقدمين من الأنبياء والمرسلين، ذکر نوح النبي صلى الله عليه وسلم:

۴۲/۲ عرق الحديث: ۶۳. دار الحرمين للطباعة والنشر والتوزيع.

(۴) مجموعة الرسائل ابن أبي الدنيا، ذم الدنيا: ۱۱۱/۲-۱۱۰ رقم الحديث: ۲۲۹ مؤسسة الكتب الثقافية.

(۵) سورة هود: ۲۷.

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما و (بَآدِی الرَّأْیِ) معنی ماطل و کاسره کړې ده. یعنی (أول النظر قبل التأمل) د شامل او غور کولو نه وړاندې په اول نظر کښې راتې قانون لکه چه د (بَآدِی الرَّأْیِ) معنی د سرسری نظر ده. د نوح عليه السلام په نبوت باندې دهغه د قوم دا اعتراض وو چه خود عقل اوفهم نه محروم خلق دهغوی تابعدار جوړ شوی دی. هغوی د خبرې بیخ ته نه شی رسیدې سرسری نظر لری چه کوم نوې شی نئ واوریدو په هغې باندې نئ (امنا و صدقا) او وئیل.

قوله: ألقى أسكی په دې سره هم د سورت هود دې آیت طرف ته اشاره ده: (وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَتَسْمَأِ أَعْلَىٰ وَغِيضَ الْمَاءِ وَكُفِّي الْأَرْضُ وَأَسْكُتْ عَلَى الْكُفُوفِ أَلْظِلُّونَ ۝٥٠) (۱)

په دې آیت کښې د طرفان نوح د تباها کارونه پس د حالاتو د هواریدو بیان دې یعنی الله تعالی زمکې ته حکم ورکړو چه ای زمکې خپلې اوبه راکاره اوای آسمان ته بند شه او اوبه اوچې کړې شوې اوقصه ختمه کړې شه او کشتی د جودی په غر، باندې اودریده او اووئیلې شو چه په ظالمانو باندې تباهی ده. امام بخاری رحمه الله د **ألقى** تفسیر په **أسکي** سره کړې دې. یعنی بس شه هم دغه تفسیر علی بن ابی طلحه رضی الله عنه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نقل کړې دې. (۲)

(وَقَارَ الشَّوْزُ: تَبَمَّ الْمَاءُ وَكَالَ عِكْمَةُ: وَجْهُ الْأَرْضِ) په دې سره هم د سورت هود آیت (حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُورُ) طرف ته اشاره ده یعنی تر هغې پورې چه زمونږ حکم راغلو او تنور راوخوتکیدو. امام بخاری رحمه الله و **(وَقَارَ الشَّوْزُ)** معنی نبع الماء سره کړې ده. یعنی چه کله اوبه راوخوتکیدې. دا تفسیر د ابن عباس رضی الله عنه نقل دې اودا ابن ابی حاتم رحمه الله د **عن علی ابن ابی طلحة عن ابن عباس** په طریق سره موصول روایت کړې دې. (۳)

د تنور معنی: اهل لغت او مفسرینو لفظ تنور مختلف معنی بیان کړی دی. علامه بغوی رحمه الله قرطبي رحمه الله د عکرمه رحمه الله اوزهری رحمه الله قول نقل کړې دې: (هو وجه الأرض) (۴) یعنی تنور د زمکې مخ ته وائی. بعض حضراتو وئیلې دی چه د زمکې اوچتې حصې یا غونډنې ته هم تنور وئیلې شی. چنانچه هغوی فرمائی: (والتنور أثر موضع فی الأرض وأعله) (۵)

ایا په آیت کښې د یو خاص تنور طرف ته اشاره ده؟ بعض حضراتو وئیلې دی چه دې نه هم د روتو پخولو تنور مراد دې. (۶) یو قول دا هم دې چه په شام کښې د عین ورده په مقام باندې د حضرت آدم عليه السلام تنور وو دهغې نه اوبه راوخوتکیدې په آیت کښې هم دغه تنور مراد دې. (۷) د اکثر مفسرینو په نیز په کوفه کښې د حضرت نوح عليه السلام تنور وو دې نه هم هغه تنور مراد دې. (۸)

(۱) فتح الباری: ۴۵۹/۸-۴۵۸.

(۲) سوره هود: ۴۴.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۰/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۵۹۹/۷.

(۵) الجامع لأحكام القرآن: ۳۳/۹.

(۶) تفسیر البیضاوی: ۴۵۶/۱ و روح المعانی: ۳۵۰/۱۲.

(۷) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۳/۹ و روح المعانی: ۳۵۰/۱۲.

(۸) تفسیر البیضاوی: ۴۵۶/۱ و الجامع لأحكام القرآن: ۳۴/۹.

(۹) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۳۴/۹.

یو قول دادې چه دا تنور دکاڼی نه جوړ شوې وو. حضرت حواء علیها السلام به په دې کښې روټی پخولې. هم دغه تنور حضرت نوح علیه السلام ته ملا شو. ^(۱)

په دې ټولو اقاوالو کښې علامه قرطبي رحمته الله علیه تطبیق وړکولو سره فرمائیلې چه کله د طوفان نوح اوبه راخوټکیدل شروع شو نو د روټی د تنور نه هم راووتلې د مخ د زمکې نه هم راووتلې او د شام د عین الورد د تنور نه هم راووتلې. ^(۲) البته علامه الوسی رحمته الله علیه فرمائیلې چه د مفسرینو په نیز د تنور نه هم د روټی پخولو تنور مراد دې. ^(۳)

قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ: الْيُودِيُّ جَبَلٌ بِالْحِزْرِ د طوفان د ختمیدو نه پس د نوح علیه السلام کشتنی په جودی غر باندې اودرید. امام بخاری رحمته الله علیه د جودی محل وقوع بیان کړې دې. مجاهد رحمته الله علیه وائی چه جودی غر په جزیره کښې واقع دې دې ته جزیره ابن عمر مراد ده. د مجاهد رحمته الله علیه دا قول ابن ابی حاتم رحمته الله علیه د ابن نجیح رحمته الله علیه په طریق سره موصول روایت کړې دې. ^(۴)

مفتی محمد شفیع رحمته الله علیه فرمائی چه جودی ښ هم په دې نوم باندې قائم دې. ددې محل د حضرت نوح علیه السلام وطن اصلی عراق د موصل په شمال کښې جزیره ابن عمر سره نیز دې د آرمینیه سرحد سره دې. دا یوه غریزه سلسله ده. په موجوده تورات کښې د کشتنی اودریدو ځانی ته کوه اراراط ویلې شوې دې. په دې دواړو روایتونو کښې څه داسې تضاد نشته دې مگر په پخوانو زړو تاریخونو کښې هم دغه دې چه د نوح علیه السلام کشتنی د جودی په غر باندې راغله اودرید. په قدیم تاریخونو کښې دا هم ذکر دی چه د عراق په ډیرو مقاماتو کښې د دې کشتنی ټکړې تراوسه پورې موجود دی. کوم چه د تبرک په توگه کیڅودلې او استعمالولې شی. په تفسیر طبری او بغوی کښې دی چه نوح علیه السلام په لسم ماه رجب کشتنی کښې سور شوې وو شپږ میاشتی دا کشتنی په طوفان باندې روانه وه. کله چه د بیت الله شریف مقام ته اورسیدله نو اووه ځل ننی طواف اوکړو. الله تعالی خپل بیت اوچت کړو او د غرقیدو نه ننی بچ کړو. بیا په لسم محرم الحرام د عاشورې په ورځ طوفان ختم شو او کشتنی د جودی په غر باندې اودرید. حضرت نوح علیه السلام د شکرانې په توگه به هغه ورځ روژه اوساتله او په کشتنی کښې چه څومره کسان وو ټولو ته ننی د روژې ساتلو حکم ورکړو. بعض روایتونو کښې دی چه په کشتنی کښې شریک ټول ځناوو رو هم په هغه ورځ روژه اوساتله. ^(۵)

دَابْ: مِثْلُ حَالِ: سورت غافر کښې دی: (يَقُولُ لَكُمْ اَللّٰهُ اَنْتُمْ مَرْظُوْنٌ فِي الْاَرْضِ فَمَنْ يَتَصَرَّفُ فِيْهَا مِنْ اَمْسِ اَشْوَإِنْ جَاءَتْهُ قَالِ يَرْعُونَ مَا لَكُمْ اَلَا مَا اَرَى وَمَا اَخْبَرَكُمْ اَلَا سُبْحَانَ الرَّحْمٰنِ وَقَالَ الَّذِيْ اٰمَنَ يَقُولُ اِنِّيْ اَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْاَحْزَابِ) مِثْلُ دَابْ قَوْمِيْ رُوِيَ وَغَاوٍ وَتَقْوَدُ اَلَّذِيْنَ مِنْ تَعْدِيْهِ ^(۱) یعنی په آل فرعون کښې یو ځوان سری اوونیل ای زما قوم نه په زمکه کښې تاسو حکومت دې تاسو غالب یئ. نو که د الله تعالی عذاب راغلو نوموړی له به دهغې نه د بچ کیدو امداد څوک کوی؟ فرعون اوونیل چه زه خو به تاسو ته هم دغه رانې درکوم کومه چه زه پخپله ټیک گنم راوهغه سری اوونیل چه

^(۱) معارف القرآن: ۶۲/۴ عوفیل: معنی (وَقَارِ الْقَتْلُ) تنزیل لحضور العذاب. کنولهم: حمی الوطیس، إذا اشتدت الحرب والوطیس: التنور، انظر تفسیر للقرطبی: ۳۴/۹.

^(۲) فتح الباری: ۴۵۹/۸.

^(۳) روح المعانی: ۳۵۰/۲.

^(۴) تفسیر القرآن العظیم لابن ابی حاتم: ۲۰۳۷/۶ رقم الحدیث: ۱۰۹۱۵ مکتبه نزار مصطفی الباز.

^(۵) معارف القرآن: ۶۲۸/۴-۲۷۶ تنور اوگورنی تفسر القرطبی مع التعليقات: ۱۱/۲۷ اسوره هود: ۴۴.

^(۶) سورة غافر: ۲۹، ۳۰/۳۱.

چایمان را ورلې وو ای زما قوم ماته خوشاسو په نسبت (د پخواني) امتونو په شان د ورځې اندیښنه کېږي لکه چه قوم نوح عاد او نمود اود هغوی نه د شاته خلقو حال شو. امام بخاری رحمته الله علیه په مذکوره آیت کېږي لفظ داب تفسیر خودلې دې چه دا د حال په معنی کېږي دې. دا داب یداب مصدر دې. ددې معنی یوشان په یوکار کېږي لکیدل او مشقت برداشت کولو ده او په دې وجه ددې استعمال حال عادت او طریقي په معنی کېږي.

۵- باب: قَوْلُ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ

أَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابُ الْيَوْمِ﴾ / نوح: ۱ / إِلَىٰ آخِرِ السُّورَةِ.

﴿وَأَنذِرْ قَوْمَكَ يَوْمَ هُمْ لَا يَفْقَهُونَ شَيْئًا لَّنْ كُنَّا نَكْذِبُ﴾ / بَابُ اللَّهِ فَعَلَّ اللَّهُ تَوَكَّلْتَ مَا عَمَّرَ الْأَكْمَامَ وَمَا كَاذَمَكَ لَوْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ / هُنَّ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابُ الْيَوْمِ﴾ / نوح: ۱ / إِلَىٰ آخِرِ السُّورَةِ.

ماقبل سره ويط: ددې باب سابقه باب سره مناسبت دادې چه په تیر شوی باب کېږي د حضرت نوح عليه السلام د بعثت اورسالت تذکره وه او اوس په دې باب کېږي د حضرت نوح عليه السلام قوم د الله تعالی د عذاب نه د ویرولو تذکره ده. (۱) د ترجمه الباب مقصد: علامه عینی رحمته الله علیه فرماني چه په دې ترجمه الباب کېږي امام بخاری رحمته الله علیه د سورت نوح په ضمن کېږي د حضرت نوح عليه السلام خپل قوم د عذاب نه د ویرولو تذکره کول غواړي. (۲)

د نسخو اختلاف: په اکثر نسخو کېږي د باب سابق نه پس د سورت نوح په مذکوره آیت باندې د باب عنوان قائم دي البته د ابو ذر رضی الله عنه په روایت کېږي دا آیت بلا پای دي او هم د باب سابق د آیات لاندې دي د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه مخې ته نسخه کېږي هم دغه ترتیب دي. خود علامه عینی رحمته الله علیه او قسطلانی رحمته الله علیه مخې ته نسخو کېږي د باب لاندې د سورت نوح مذکوره آیت درج دي. (۳)

دوم آیت د سورت یونس دې په دې کېږي هم د حضرت نوح عليه السلام د دعوت او تبلیغ بیان دي. دا آیت په بعض نسخو کېږي درج دي او په اکثر نسخو کېږي درج نه دي (۴) امام بخاری رحمته الله علیه د ترجمه الباب قائلو لوسره (إلى آخر السورة) ددې خبرې طرف ته اشاره کولو په غرض سره اوونیل چه دا مکمل سورت د حضرت نوح عليه السلام د قضیه سره متعلق دي. (۵)

د آیاتونو ترجمه: مونږ نوح عليه السلام د خپل قوم طرف ته (پیغمبر جوړولو سره) لیرلې وو چه تاسو خپل قوم (د کفر د وبال نه) اوویره وه مخکښې دهغي نه چه په هغوی باندې دردناک عذاب نازل شي، یعنی هغوی ته اووايه که چرې ایمان نه راوړئ نو په تاسو به دردناک عذاب راځي که هغه دنیاوی وی یعنی طوفان یا اخروی یعنی دوزخ او تاسو دوی نه د نوح عليه السلام قصه واوروئ (کومه چه هغه وخت واقع شوې وه) کله چه هغوی خپل قوم ته او فرمائیل چه ای زما قوم که چرې تاسو نه زما اوسیدل (یعنی د وعظ کولو په حالت کېږي) اود الله تعالی د احکامو نصیحت کول درانه (ناخوښه) معلومېږي نو (معلومېږي دې زه هیڅ پرواه نه کوم ځکه چه) زما خو په الله تعالی باندې یقین دي نو تاسو ماته (د ضرر رسولو متعلق) خپل تدبیر (خه چه کولې شئ) سره دخپلو شریکانو (یعنی

(۱) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵ [ارشاد الساری: ۲۴۷/۷].

(۴) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۵) الکنز المتواری: ۲۵۸/۱۳.

بنانو، پاخه کړئ، یعنې تاسو اوستاسو معبودان یوځای شئ او ماته په ضرر رسولو کښې خپل ارمان پوره کړئ، بیا ستاسو دغه تدبیرونه ستاسو زړه تنگیدلو سبب نه دی کیدل پکار (یعنې په اکثر وختونو سره طبیعت خرابسې، نو د پټ تدبیر ضرورت نشته دې، کوم څه تدبیر چه کونئ په کولو زړه په اخلاص او ښکاره کونئ، زما لحاظ او خیال مه ساتئ او مه زما د تللو او د وتلو اندیښنه کونئ ځکه چه د دومره زیاتو کسانو په پهره کښې د یوسړی وتل هم مستبعد دی بیا د پټولو څه ضرورت دې، زما سره ډچه څه کول دی، کونئ او ماته (اصلاً) مهلت مه را کونئ، (ماحصل دادې چه زه ستاسو ددې خبرونه نه ورپرېم اونه د تبلیغ نه منع کیدي شم تردې پورې ئې د ویرې نفی او فرمانیله وړاندې د طمع نفی فرمائئ، یعنې که بیا هم تاسو ډډه کونئ نو دا اوگنړنئ چه، ما تاسو نه چه دې تبلیغ څه معاوضه خونه ده غوښتي، او ما به تاسو نه ولې غوښتله ځکه، زما معاوضه خو صرف د وعدې مطابق هم، هم د الله تعالی په ذمه ده او (چونکه) ماته حکم کړې شوې دې چه زه په اطاعت کونکو کښې اوسېم، په دې وجه په تبلیغ کښې د حکم تعمیل کوم که چرې تاسو نه منئئ نو په دې کښې زما څه نقصان دې؟)

[۳۱۵۹] حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، عَنْ يُونُسَ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ سَأَلْتُ: وَقَالَ ابْنُ عُرَيْبٍ: اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: فَأَمَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي النَّاسِ فَأَتَتْهُ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: هُوَ أَهْلُهُ لَمْ يَكُنْ الدَّرَجَاتُ فَقَالَ: "إِنِّي لَأَكْثَرُكُمْ مَوَدَّةً، وَمَا مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا أَتَى رَقْمَهُ، لَقَدْ أَتَى رَقْمَهُ قَوْمَهُ، وَلَكِنِّي أَقُولُ لَكُمْ فِيهِ قَوْلًا لَمْ يَقُلْهُ نَبِيٌّ لِقَوْمِهِ: تَعْلَمُونَ أَنَّهُ أَغْوَرُّ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِأَغْوَرَّ" [ص ۱۵۴] [۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴

سترگه به خاوری شوی وی په هغې باندې به پیره غوښه وی د هغه د دواړو سترگو په مینځ کښې به کافر لیکلې شوی وی.

د روایاتو په الفاظو کښې چه کوم تعارض ښکاري علامه عینی رحمته الله علیه په هغې کښې جمع او تطبیق وړ کولو سره فرماني: «وجه الجمع بین هذه الأوصاف المتفاوتة أن يقدر لها أن إحدى عينيه ذاهبة والأخرى معيبة، فبصم أن يقال: لكل واحد عوراء، إذا لاصل في العور العيب» (۱) یعنی په دې متضاد صفاتو کښې تطبیق به داسې وی چه د هغه به یوه سترگه بالکل نه وي اود یوه سترگه به نې عیب والاوی، دغه شان به د دواړو سترگو نه هرې یوې ته عوراء و نیل صحیح وی ځکه چه د سترگو په عور کښې اصل عیب دې.

لکه چه کومه سترگه نې نشته نو هغه هم یو عیب دې او کومه چه موجود ده هغه د کانړې کیدو په وجه عیب والا ده. په دې وجه به دواړو اعتبارو سره د جال ته اُغور و نیل صحیح دی. بعض حضراتو داسې تطبیق ورکړې دې چه دا صفات د کنونکې په اعتبار سره مختلف بیان کړې شوی دی. بعض به د جال ته اُغور الهی وینی او بعض به نې اُغور الهی وینی. (۲)

قوله: وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِأَعْوَرَ یعنی الله تعالی کانړې نه دې دا کلمات تنزیه دی او په دې کښې د الله تعالی د تقدیس بیان دې چه هغه د ټولو عیبونو او صفات د ذیله نه منزّه دې. (۳)

تر جمعه الباب سوه د حدیث مناسبت: په حدیث او ترجمه الباب کښې مناسبت واضح دې چه په دواړو کښې د حضرت نوح عليه السلام تذکره ده. (۴)

[۳۱۷۰] حَدَّثَنَا أَبُو نَعِيمٍ، حَدَّثَنَا شَيْبَانُ، عَنْ يَحْيَى، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَلَا أُحَدِّثُكُمْ حَدِيثًا عَنْ الدَّجَالِ، مَا حَدَّثَ بِهِ نَبِيٌّ قَوْمَهُ: إِنَّهُ أَعْوَرٌ، وَإِنَّهُ يَحْبِي زُمْعَهُ عِشَالَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ، فَالَّتِي يَقُولُ إِنَّهَا الْجَنَّةُ هِيَ النَّارُ، وَالَّتِي أُنْذِرُكُمْ كَمَا أُنْذِرُهُ نَوْمَ قَوْمِهِ" [ص ۱۵۶] [۶۷۱۲]. (۵)

ترجمه: آيا زه تاسو ته د دجال متعلق داسې خبره اونه ښاييم چه تر تنه پورې يو نبی خپل امت ته نه ده خودلې؟ هغه به کانړې وي او هغه سره به د جنت او دوزخ په نوم باندې دوه منترونه وي؟ کوم ته چه هغه جنت وائی هغه به په حقيقت کښې دوزخ وي. زه تاسو د دجال نه داسې وپروم لکه څنگه چه نوح عليه السلام خپل قوم وپروولې وو؟

نواهم د جال

ابونعيم: دا ابونعيم الفضل بن دكين رحمته الله علیه دې دد وی تذکره (کتاب الإیمان باب فضل من استبرأ دينه، لاندې تیره شوي ده. (۶)

شيبان: دا ابو معاوية شيبان بن عبد الرحمن تميمي نحوي بصري رحمته الله علیه دې دد وی تذکره (کتاب العلم باب حفظ العلم، لاندې تیره شوي ده. (۷)

(۱) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵.

(۵) مرتخیه فی کتاب الجهاد باب کیف يعرض الإسلام علی الصبی؟ رقم: ۳۰۵۷.

(۶) کشف الباری: ۶۶۹/۲.

(۷) کشف الباری: ۲۶۳/۴.

یحیی: دا مشهور امام یحیی بن کثیر طائی یمامی رحمته الله دې دد وی تذکره هم مذکوره بالا کتاب اویاب لاندې تیره شوې ده. ^(۱)

ابوسلمه: دا ابوسلمه عبدالرحمن بن عوف رحمته الله دې دد وی تذکره (کتاب الإيمان باب صوم رمضان احتسابا من الإيمان) لاندې تیره شوې ده. ^(۲)

شرح حدیث

قوله: مثال الجنة: دا د مثل په معنی کښې دې په یو روایت کښې (مثال الجنة) الفاظ راغلی دی. ^(۳) مطلب دادې چې الله تعالی به خلق په از مینیت کښې د اچولودپاره د جال ته مافوق الفطرت طاقت ور کړي. د جال به په پولې کښې د جنت صورت او بل کښې د دوزخ صورت کیخودو سره مداری توب کولو سره خلق ویروی اود خپلې خدایشی کرشمې په بنای. مری به ژوندی کوی آسمان ته به حکم ورکولو سره باران کوی. شاپې زمکې ته به په اشاره کولو سره هغه ترونواز فصل راټوکوي دا به ټول مداری توب او د جادو کمالات وی. الله تعالی به د جال ته داسې تصرفات باندې قدرت ورکولو سره د نیغې عقیدې والابندیگان از مینیت کوی. په آخره کښې به حضرت عیسی عليه السلام تشریف راوړو سره هغه قتل کړی نود هغه د دروغو د خدایشی راز به ښکاره شی. ^(۴)

د احادیثو په ذخیره کښې د جال د دروغژن کیدو بعض نښې نښانې په ډیر وضاحت سره بیان کړي شوي دي. مثلاً د حضرت ابو امامه الباهلی رضی الله عنه نه روایت دې چې رسول الله ﷺ به په خپلو اکثر وخطوبو کښې د جال باره کښې خود او دهغه د قتنې نه به نی ویرول کول رسول الله ﷺ به فرمائیل د کله نه چې الله تعالی د آدم عليه السلام اولاد پیدا کړې پدی. په دنیا کښې هیڅ یو فتنه د جال نه لویه نشته او الله تعالی چې کوم یو نښی هم مبعوث کړي دې هغوی خپل امت د جال نه ویرولې دې او زه آخری نښی یم او تاسو بهترین امت یښی په دې وجه لاجاله هغه به هم په تاسو کښې راځي. که هغه زما په موجود گڼی (ژوند) کښې راووتلو نو دهر یو مسلمان د طرف نه به دهغه مقابله کونکي هم زه یم او که زما نه پس راووتلو نو هر مسلمان به خپل حفاظت پخپله کوی او الله تعالی به د هر مسلمان ساتونکي او محافظ وي.

د جال به د شام او عراق د یوې لارې په مینځ کښې ښکاره کیږي. اوهغه به ښی او گس هر طرف ته فساد خوری ای د الله تعالی بندیگانو تاسو هغه وخت کلک اوسېږئ. زه ستاسو په مخکښې دهغه هغه علامتونه بیانوم چې زما نه اول بل یو نښی هم نه دی بیان کړی. هغه به د ټولو اول د نبوت دعوی کوی حالانکه زما نه پس یو نښی نشته بیا به دا دعوی کوی چې زه ستاسو رب یم (مگر هغه ته په کتلو سره به سری ته درې څیزونه ښکاره شي په کوم سره چې دهغه د دعوی تکذیب کیږي: ① یوڅو دا چې هغه به په سترگو باندې ښکاري حالانکه تاسو به خپل رب د مرگ نه مخکښې نه شنی لیدلې (نودهغه ښکاریدل به ددې خبرې دلیل وي چې هغه رب نه دي. ② دویم څیز دا) چې هغه به کانډی وي او ستاسو رب کانډی نه دي. ③ دریم څیز دا) چې دهغه د دواړو سترگو په مینځ کښې به کافر لیکلې شوي وي چې هر یو مؤمن به یی لوستلې شي که په لیکلو لوستلو باندې پوهیږي او که نه پوهیږي دهغه به یو فتنه دا وي چې هغه سره به (د دروغو) جنت او دوزخ وي او په حقیقت کښې به دهغه دوزخ جنت او د هغه جنت دوزخ وي. نوچه کوم خلق دهغه په دوزخ کښې راگیر کړي شي نو هغه له پکار دی چې الله رب العزت دي

^(۱) کشف الباری: ۴/۲۶۷.

^(۲) کشف الباری: ۲/۳۲۳.

^(۳) یعنی (صورة الجنة)

^(۴) إرشاد الساری: ۷/۲۴۸.

یادوی اود سورت کھف د شروع آیاتونہ دی لولی. هغه اوره به د الله تعالیٰ په حکم به ده باندې یخ شی لکه څنگه چه په ابراهیم علیه السلام باندې اور یخ شوی وو او د سلامتیا والا جوړ شوی وو.

د هغه به یوه فتنه دا هم وی چه هغه به یو کلی والا ته وائی که چرې زه ستا مور پلار راژوندی کړم نو آیا ته به زما د رب کیدو گواهی ورکړې؟ بدوی یعنی کلی والا به وائی چه بالکل په دې باندې به دوه شیطانان د بدوی د مور پلار په شکل باندې دهغه مخې ته راوستلې شی او وائی به چه دا زمونږ خوږ خوږه ددې (دجال) اتباع او کپه هم دا ستا رب دې.

د ده به یوه فتنه داهم وی چه دې به په یوسړی باندې مسلط کولې شی کوم چه به هغه قتل کړی او په آره باندې به نئ دوه ټکړی کړی او (خوړو خلقو ته) به وائی گورنئ زما ددې بنده طرف ته زه دې اوس ژوندی کوم مگر دې به بیا هم گمان کوی چه دده زما ته سوا یو بل رب هم دې الله تعالیٰ به هغه بنده راژوندی کړی شوا دجال خبیث به هغه ته وائی چه ستا رب څوک دې؟ هغه به جواب ورکړی زما رب الله دې اوت د الله تعالیٰ دپسمن شی ته دجال شی. په الله تعالیٰ قسم ستا باره کښې چه څومره پوهه ماته نن حاصله شوې ده دې نه وړاندې نه وه حاصله شوې.

دلته په روایت دباب کښې مقصود بالترجمة جمله (وَلَقَدْ أَنْذَرْنَاكَ كَمَا أَنْذَرْنَاهُ يُؤَخَّرُونَ) ده اودې سره د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت هم واضح کیږی. (۱) باقی د دجال فتنې سره متعلق تفصیلی بحثونه ان شاء الله کتاب الفتن کښې بیانېږی.

[۳۱۱] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدُ بْنُ زِيَادٍ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَجِيءُ عَنُورٌ وَأُمَّةٌ، فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى، هَلْ بَلَّغْتُ؟ فَيَقُولُ نَعَمْ أَيْ رَبِّ، فَيَقُولُ لِأُمَّتِهِ: هَلْ بَلَّغْتُكُمْ؟ فَيَقُولُونَ لَا مَا جَاءَنَا مِنْ نَبِيٍّ، فَيَقُولُ يُنْجِزُ: مَنْ يَشْهَدُ لَكَ؟ فَيَقُولُ: مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأُمَّةٌ، فَتَشْهَدُ أَنَّهُ قَدْ بَلَّغْتُ، وَهُوَ قَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَالْوَسْطَ الْعَدْلُ" [ص ۱۵۹] [۲۲۱۷، ۶۹۱۷] (۲)

تراجم رجال

موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل تېودکی بصری رحمته الله دې. ددوی تذکره (کتاب العلم باب من اجاب الفتيا باشارة اليد والرأس) لاندې تیره شوې ده. (۳)
عبدالواحد بن زیاد: دا عبدالواحد بن زیاد بصری رحمته الله ددوی کنیت ابویشر یا ابوعبیده دې. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب الجهاد من الإيمان) لاندې تیره شوې ده. (۴)

(۱) سنن ابن ماجه کتاب الفتن باب فتنه الدجال وخروج عیسی بن مریم عليه السلام البخ، رقم الحديث: ۴۰۷۷ المستدرک للحاکم کتاب الفتن والملاحم، باب: ان الله لم يبعث نبيا الا حذر امته الدجال: ۳۸۰/۴ رقم الحديث: ۸۶۲۰ والکعب العلمیة، الفتن لنعمین بن حماد، ما يقدم إلى الناس فی خروج الدجال: ۱۷/۲ رقم الحديث: ۱۴۴۶ مکتبة التوحيد، القاهرة، المعجم الكبير للطبرانی: ۱۴۶/۸ رقم الحديث: ۷۶۴۴ مکتبة العلوم والحکم، الموصل.
(۲) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵ إدارة الطباعة المنيرية.

(۳) رواه الإمام البخاری فی کتاب التفسیر فی باب قوله تعالى: (وَكذلك جعلناكم أمة وسطا) ایضاً رقم الحديث ۴۸۷۴ وفی کتاب الاعتصام باب قوله تعالى (وَكذلك جعلناكم أمة وسطا) رقم الحديث: ۷۳۴۹ والإمام الترمذی فی کتاب باب ومن سورة البقرة، رقم الحديث: ۲۹۶۱.
(۴) کشف الباری: ۴۷۷/۳.

اعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کو فی علیه السلام دې اعمش په لقب سره مشهور دې. ددوی تذکره (کتاب الإيمان) باب ظلم دون ظلمی (لاندې تیره شوې ده).^(۱)

ابوصالح: دا ابوصالح ذکران الزیات علیه السلام دې. ددوی تذکره (کتاب الإيمان) باب أمور الإيمان (لاندې تیره شوې ده).^(۲)
ابوسعید الخدری: دا سعد بن مالک انصاری رضی الله عنه دې. ددوی تذکره (کتاب الإيمان) باب من الدین الفار من الفتن (لاندې تیره شوې ده).^(۳)

یحییٰ نوح و أمته..... لا ما جاءنا من نبي: د قیامت په ورځ به نوح علیه السلام او د هغه د امت خلق راځي الله تعالیٰ به د نوح علیه السلام نه تپوس کوي آیا تا خپل قوم ته پیغام رسولې وو؟ هغه به وائي چه اوجی. بیا به الله تعالیٰ د نوح علیه السلام د امت نه تپوس کوي آیا نوح علیه السلام تاسو ته پیغام رسولې وو؟ نو هغوی به وائي چه مونږ له هیڅوک پیغمبر نه وو راغلي.

د حدیث شرح

دلته یو اشکال پیدا کیږي چه د قرآن پاک آیت (الْمَوْءِجَةُ عَلَى الْقُلُوبِ) کښې دې چه د قیامت په ورځ به مونږ د هغوی په ژبو باندې مهروونه اولگوو. نو دا خبره به کافران څنگه کوي چه مونږ له څوک پیغمبر نه وو راغلي؟ نو ددې جواب علامه عینی رحمته الله علیه دا ورکړو چه د قیامت په ورځ به مختلف مواطن وی په بعض مواطن او مواقع کښې کفار تکلم کولې شی او بعض کښې نه. (۴) د هغوی په اتباع کښې علامه ذکر کړا انصاری رحمته الله علیه هم مذکور اشکال نقل کولوسره دا جواب ورکړې دې.^(۵)

قوله: يَقُولُ يٰ نُوْحُ مَرَّ بِشِدْدَتِكَ قَبُولُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمْتُهُ: بیا به الله تعالیٰ نوح علیه السلام ته او فرمائي ستاد باره به څوک گواهي ورکوي؟ نوح علیه السلام به عرض او کړي محمد صلی الله علیه و آله و سلم او د هغه امت دې نه پس به امت محمدیه علی صاحبها الصلوة والسلام گواهي ورکوي چه نوح علیه السلام پیغام رسولې وو. چنانچه د قرآن مجید آیت دې: (وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا) چه مونږ به امت محمدیه په نورو امتونو باندې گواه جوړوو.

په نورو روایاتو کښې دې چه په دې موقع باندې به د نوح علیه السلام قوم وائي چه مونږ خو اولنې امت یو او د امت محمدیه آخری امت دې نو امت محمدیه به زموږ باره کښې څنگه گواهي ورکوي؟ امت محمدیه به جواب ورکړي چه الله تعالیٰ مونږ ته رسول صلی الله علیه و آله و سلم مبعوث کړې وو او هغه ته ئی کتاب ورکړې وو په کوم کښې چه ستاسو د حالاتو خبرو وکړې شو. (۶) امام بخاری رحمته الله علیه د "وسطا" تفسیر "عدلا" سره کړې دې.^(۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه لیکلي دی چه دا آیت د حجت اجماع دلیل دې ځکه چه الله تعالیٰ به دې آیت کښې امت محمدیه په عدالت موصوف کړې دې او عدالت هم هغه صفت دې د کوم په بنیاد چه گواه

(۱) کشف الباری: ۳۰۱/۲.

(۲) کشف الباری: ۲۵۱/۲.

(۳) کشف الباری: ۶۵۸/۱.

(۴) کشف الباری: ۸۲/۲.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۲/۱۵.

(۶) تحفة الباری: ۶۰/۴.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۲/۱۵.

(۸) إرشاد الساری: ۳۰۳/۱۵ دارالکتب العلمیة.

جور يدل أو ذكراهنى ذقبيلدلو حکم لگولې شی. نوچه کله د دې امت کسان په یوه خبره باندې راجمع شی اود هغه کار د صحیح کیدو یا نه صحیح کیدو گواهی ورکړی نو دهغې قبلول لازم او ضروری دی. (۱) دا روایت ماقبل کښې کتاب التفسیر لاتدې تیرشوي دي. (۲)

دحديث ترجمه الباب سره مناسبت: حديث باب کښې دي: (يعني نوم وانه). علامه عيني رحمه الله واني چه هم دغه جمله ترجمه الباب سره مناسبت لري په دې معنى چه حديث او ترجمه الباب دواړو کښې دحضرت نوح عليه السلام تذکره ده. (۳)

[۳۱۲۳] حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ نَصْرٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو حَيَّانَ، عَنْ أَبِي زُرْعَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي دَعْوَةٍ، «قَرِيعَ إِلَيْهِ الدِّرَارُ»، وَكَأَنَّكَ تُعْجِبُهُ فَنَسَسَ مِنْهَا غَنَمَةً.

وَقَالَ: «أَنَا سَيِّدُ الْقَوْمِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، هَلْ تَذَرُونَ بِي؟ يَجِبُ لِلَّهِ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ، فَيُبْعَثُهُمُ النَّاطِرُ وَيُسَمِعُهُمْ [ص: ۱۳۵] الدَّاعِي، وَيَذْنُوبُ مِنْهُمْ الشَّمْسُ، يَقُولُ بَعْضُ النَّاسِ: أَلَا تَرَوْنَ إِلَى مَا أَتَمُّ فِيهِ، إِلَى مَا بَلَّغَكُمْ؟ أَلَا تَنْظُرُونَ إِلَى مَنْ يَشْفَعُ لَكُمْ إِلَى رَبِّكُمْ، يَقُولُ بَعْضُ النَّاسِ: أَبُوكُمْ أَدَمُ فَيَأْتُوهُ يَقُولُونَ: يَا أَدَمُ أَنْتَ أَبُو الْبَشَرِ، خَلَقَكَ اللَّهُ يَدِيدَهُ، وَكَفَعَهُ فَيْكَ مِنْ رُوحِهِ، وَأَمَرَ الْمَلَائِكَةَ فَسَجَدُوا لَكَ، وَأَسْكَنَكَ الْجَنَّةَ، أَلَا تَشْفَعُ لَنَا إِلَى رَبِّكَ، أَلَا تَرَى مَا نَحْنُ فِيهِ وَمَا بَلَّغْنَا؟ يَقُولُ: رَبِّي غَضِبَ غَضَبًا لَمْ يَقْضِبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ، وَلَا يَقْضِبُ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَهَذَا بَنِي عَنْ الشَّجَرَةِ فَقَصَصْتُهُ، نَفْسِي نَفْسِي، أَذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي، أَذْهَبُوا إِلَى نُبُوهِ، فَيَأْتُونَ نُوحًا، يَقُولُونَ: يَا نُوحُ، أَنْتَ أَوَّلُ الرُّسُلِ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ، وَسَمَّاكَ اللَّهُ عَبْدًا شَكُورًا، أَمَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ، أَلَا تَرَى إِلَى مَا بَلَّغْنَا، أَلَا تَشْفَعُ لَنَا إِلَى رَبِّكَ؟ يَقُولُ: رَبِّي غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَقْضِبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ، وَلَا يَقْضِبُ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، نَفْسِي نَفْسِي، أَتُوا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَيَأْتُونِي فَأُسَبِّحُ نَحْتُ الْعَرْشِ، فَيَقَالَ يَا مُحَمَّدُ ارْقُرْ رَأْسَكَ، وَأَشْفَعُ لَكُمْ، وَسَلْ تُعْطَى» قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ: لَا أَحْفَظُ سَابِرَةً [ص ۱۶۲ - ۱۶۳] ۱۱۲۳، ۳۱۸۲، ۴۴۳۵ (۴)

تراجم رجال

اسحاق بن نصر. دا اسحاق بن ابراهيم بن نصر بخاري سعدي رحمه الله دي. (۵)

(۱) فتح الباري: ۱۳/۱۷۱۳ ارشاد الساري: ۳۰۳/۱۵ ادار الكتب العلمية.

(۲) كشف الباري كتاب التفسير ص: ۳۷.

(۳) عمدة القاري: ۳۰۲/۱۵ ادارة الطباعة المنيرية.

(۴) والحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب أحاديث الأنبياء باب قول الله عز وجل: ﴿وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا﴾ وفي كتاب التفسير باب: ﴿ذُرِّيَّةً مِنْ تَحْتَا مَعْرُوثٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا﴾ وفي كتاب التوحيد باب قول الله تعالى: ﴿وَجُودَ يَوْمَئِذٍ فَأَخْرَجْنَا إِلَى رِبَّاهِنَا نَاطِقًا﴾ وفي كتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار وأخرجه مسلم في كتاب الإيمان باب إثبات الشفاعة وإخراج الموحدين من النار. والترمذي في صفة القيامة باب ماجاء في الشفاعة: ۲۴۳۴.

(۵) كتاب الفضل باب من اغتسل عريانا وحده في الخلوة رقم: ۲۷۸.

محمد بن عیبه: دا ابو عبد الله محمد عبيد بن ابی امیه الطنافسی الکوفی رحمته الله دی.
 هغوی د ابان بن اسحاق، ادریس بن یزید اودی، اسماعیل بن ابی خالد، حسن بن حکم نخعی، سلیمان
 الاعمش، مسعر بن کدام، هشام بن عروة، هلال بن سلیمان، یزید بن کیسان او ابو حیان تمیمی رحمهم الله
 غوندي اعلام حديث نه د حديث روايت کړې دي.
 هغوی رحمته الله نه احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، ابن حبان، ابویکر بن ابی شیبه، عثمان بن ابی شیبه،
 ابو خشمه، محمد بن عبد الله بن نمیر، احمد بن منیع، هارون بن عبد الله، یحیی بن موسی بلخی، عیسی بن
 محمد طنافسی، قتیبه بن سعید، ابویکر بن ابی اسود، محمد بن وزیر واسطی، محمد بن یحیی ذهلی، مسدد
 بن مسرهد، یحیی بن معین رحمهم الله د حديث روايت کوي. (۱)
 امام احمد بن حنبل رحمته الله د هغوی باره کښې فرمانيلی (کان برجلأ صدوقاً) (۲)
 یحیی بن معین رحمته الله او دارقطنی رحمته الله هغه ته نقه ونييلې دي. (۳)
 محمد بن عبد الله بن عمار وائی چه هغه ثبت وو او په خپلو معاصرينو کښې د حديث په صحت او سقم باندې به نې
 د ټولو نه ژور نظر ساتلو. (۴)
 امام عجلې رحمته الله هغوی نقه گر خولی دی او ونييلې دي چه هغه ته څلور زره احاديث ياد وو. (۵)
 ابن سعد رحمته الله د هغوی باره کښې ونييلې دي (کان ثقة، كثير الحديث، صاحب سنة وجماعة) (۶) د هغوی ولادت په کال
 ۱۲۴ هجري کښې شوې (۷) خو په تاريخ وفات کښې ئې اختلاف دي. دا بن سعد رحمته الله په نيزد د هغوی وفات مامون په
 دور خلافت ۲۰۴ هجري کښې شوې. (۸) حافظ ابن حبان رحمته الله او امام بخاری رحمته الله د هغوی تاريخ وفات ۲۰۳ هجري
 نقل کړي دي. (۹) اکثر حضراتو د هغوی د وفات تاريخ ۲۰۵ هجري روايت کړې دي. (۱۰) او راجح هم دغه دی. حافظ
 خزرجی رحمته الله دې ته ترجیح ورکړې ده. (۱۱)
 ابو حیان: دا یحیی بن سعید بن حیان تیمی کوفی رحمته الله دی. د دوی تذکره (کتاب الإيمان باب سؤال جبرائیل النبی صلی الله
 علیه وسلم عن الإيمان والإسلام لاتدي تیره شوې ده. (۱۲)

(۱) شیوخ او تلامذه د تفصیل د باره او گورنۍ تهذيب الکمال: ۵۶/۲۶-۵۴ تهذيب التهذيب: ۳۲۸-۳۲۷/۹ سیر اعلام النبلاء: ۴۳۷/۹.

(۲) الجرح والتعديل: ۱۵/۸ رقم الترجمة: ۴۰.

(۳) تاريخ الخطيب: ۳۶۹/۲ سیر اعلام النبلاء: ۴۳۷/۹.

(۴) تهذيب الکمال: ۵۷/۲۶.

(۵) تهذيب الکمال: ۵۷/۲۶ خلاصة الخزرجی ص: ۳۵۰.

(۶) طبقات ابن سعد: ۳۹۷/۶.

(۷) تاريخ الخطيب: ۳۶۵/۲.

(۸) طبقات ابن سعد: ۳۹۷/۶.

(۹) فقات ابن حبان: ۴۱/۷ التاريخ الكبير: ۱۷۳/۱ رقم الترجمة: ۵۱۸ مدار الكتب العلمية.

(۱۰) سیر اعلام النبلاء: ۴۳۸/۲ تاريخ خليفة ص: ۵۷۲.

(۱۱) خلاصة الخزرجی ص: ۳۵۰.

(۱۲) کشف الباری: ۵۸۷/۲.

ابوزرعة: دا هرم بن عمر بن جریر بجلی رضی اللہ عنہ دې اوږد مشهور صحابی حضرت عبد الله بن جریر بجلی رضی اللہ عنہ نمسې دې ددوی تفصیلی تذکره (کتاب ایمان باب الجهاد من ایمان) لاندې تیره شوې ده. (۱)

قوله: **كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ..... فَنَهَسَ مِنْهَا مَهْشَةً** حضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ وائی مونږ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سره په یو دعوت کښې شریک وو. نوډ حضور پاک طرف ته د چیلنې څنگل وړاندې کړې شوه او هغه د حضور پاک خوښ خوراک وو. حضور پاک په غاښونو سره دا شو کوله. بعضی نسخو کښې د "فرغ" په ځای "فرغت" دې سفاقي وائی چه د رفعت روایت صحیح دې ځکه چه ذراع مونږ دې. (۲)

صاحب مصابیح په دې باندې سخت رد کړې دې چه د سفاقي قول بغیر د خط نه بل هیڅ نه دی. صحیح دادی چه ذراع مونږ غیر حقیقی دې او ددې دپاره فعل مونږ او مذكر دواړه استعمالول جائز دی. بیا هغه وائی که چرې تائید دلته حقیقی وی نو بیا هم ددې دپاره فعل مونږ راوړل واجب نه دی چه په مینځ کښې فاصل موجود دې لکه (قامری الدار هنده) مثال دې. په دې کښې قام فعل مذكر دې او هند مونږ حقیقی دې مگر چونکه په مینځ کښې فاصل دې په دې وجه فعل مونږ راوړل واجب نه دی. (۳)

قوله: **فَنَهَسَ مِنْهَا مَهْشَةً** نهس د ینس په معنی کښې دې د غاښونو په طرفونو غوښه شو کول. (۴) د ابوزر رضی اللہ عنہ او اصیلی رضی اللہ عنہ په روایت کښې (فَنَهَسَ مِنْهَا مَهْشَةً) نهس د ینس په معنی کښې دې یو څیز د جامن په غاښونو سره شو کول. (۵) یعنې حضور پاک په ځله مبارکه باندې غوښه اوشو کوله.

قوله: **وَقَالَ أَنَا سَيِّدُ الْقَوْمِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ** او هغوی او فرمائیل چه زه به د قیامت په ورځ د خلقو سردار یم. سردار اوسید هغه وی د چا طرف ته چه په مصیبت او پریشانی کښې خلق رجوع کوی چونکه د قیامت د ورځې د تباہی او ویرې د وجې نه ټول بنیادم رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم باندې سفارش کوی او د حضور پاک د جهنمې لاندې به راجمع کپړې په دې وجه نې او فرمائیل د قیامت په ورځ به د خلقو سردار یم. (۶)

دلته د سیادت تنقید کوم چه د قیامت ورځې سره شوي دې دا د حضور پاک د دیناوی سیادت منافی نه دی. ښکاره خبره ده چه کله د قیامت په ورځ حضور پاک د ټولو بنیادمو سردار وی نو په دې سره به دنیا کښې سید او سردار کیدل به طریقه اولی ثابتیږي. دویمه وجه د قیامت ورځې سره ددې سیادت تنقید داده چه حضور پاک د قیامت قصه بیانوله په دې وجه نې به هغه ورځ د خپل سیادت ذکر هم او کړو. (۷)

په روایت باب باندې یو اشکال او ذهني جواب: په نورو احادیثو کښې حضور پاک د انبیاء کرامو علیهم السلام به مینځ کښې د تفضیل او ترجیح معانعت فرمائیلې دې چنانچه په سنن ابی داود کښې د روایت الفاظ دادی: **(وَالْأَنْبِيَاءُ بَيْنَ الْأَنْبِيَاءِ)** یعنې د انبیاء کرامو به مینځ کښې تفضیل مه کوئی.

(۱) کشف الباری: ۳۰۴/۲.

(۲) إرشاد الساری: ۲۵۰/۷.

(۳) إرشاد الساری: ۲۵۰/۷.

(۴) النهاية لابن الأثير: ۱۱۱/۲.

(۵) إرشاد الساری: ۲۵۰/۷.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۴/۱۵.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۴/۱۵.

(۸) سنن ابی داود کتاب السنة باب فی التخییر بین الانبیاء رقم: ۴۶۶۸ ومصنف ابن ابی شیبہ: ۳۶۶/۶ رقم الحدیث: ۳۱۸۳۷ ۳۱۷۹۸. مسند أحمد مسند ابی سعید الخدری رضی الله عنه رقم الحدیث: ۱۱۲۸۳، ۱۱۳۰۴.

په دویم روایت کښې ئی فرماینلی (لا تفضلونی علی یونس) ^(۱)، په یونس علیه السلام باندې ماته فضیلت مه را کونی حالیکه د بآب په روایت کښې (أنا سجد الناس يوم القيامة) الفاظ سره په نورو انبیاء کرامو باندې د حضور پاک فضیلت ثابتیږي؟

شرح ددې جواب ورکړې دې چه کوم وخت حضور پاک د خپل تفضیل معانت او فرمائیلو هغه وخت حضور پاک ته دا علم نه وو ورکړې شوې چه حضور پاک د ټول اولاد آدم سردار اوسید دې ^(۲)، دیونس علیه السلام باره کښې حضور پاک او فرمائیل چه په هغوی باندې ماله فضیلت مه را کونی. ددې جواب شرح دا ورکړې دې چه دا معانت حضور پاک د تواضع او انکسارنې د وجې فرمائیلې دې ^(۳).

بعض حضراتو ددې دا جواب ورکړې دې چه دا معانت د ذات نبوت اورسالت سره متعلق دې چه په نبوت او رسالت کښې ټول انبیاء کرام په یو حذباندې قائم دی ځکه چه نبوت خو هم یو شی دې په دې کښې تفاضل او تقابل څنگه کیدې شی؟ په نورو اوصافو کښې تفاضل ممکن دې کوم چه د نبوت نه خارج دی مثلاً بعض انبیاء کرامو ته مستحکم او وسیع سلطنت ورکړې شوې بعضو ته معجزات ورکړې شوي، بعض ته اوږد عمر ورکړې شوې او هغوی د توحید دعوت چلولو په نتیجه کښې د مخالفینو تکلیفونه برداشت کولو سره صبر او تحمل کړې دي. دا اوصاف د نبوت نه خارج دي او په دې کښې تفاضل او تفاوت کیدې شی ^(۴).

بل حضرات انبیاء کرامو نه صرف حضرت یونس علیه السلام په خاص توگه ذکر کولې شی. ممکن دی چه دغه اوهام او خیالات باطله لري کول مقصود وی چه د حضرت یونس علیه السلام د منزلت او مرتبت انحطاط و تنقیص سره متعلق ددغه خبرونه پیدا کیدې شی د کوم خبردارې چه الله تعالی اود هغه حبیب صلی الله علیه و آله و سلم ورکړې دې. مثلاً د الله تعالی ارشاد دې: ﴿ظَنَّنَا أَنَّ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ﴾ (إِذْ أَقْبَىٰ إِلَيْنَا الْفُلُكُ الْمَخْشُوعُ) ﴿فَالْتَفَتَهُ الْغَوْتُ وَهُوَ مَلِيحٌ﴾ (لَوْ أَنَّ تَذَرَكَهُ نَفَسٌ فَهَيَّئَ رَبِّهِ لَنَبَذَ بِالْقُرْآنِ وَهُوَ مَذْمُومٌ) ^(۵)، هم دغه شان حضور پاک فرمائی (إن النبوة أفعالاً وإن یونس نفسه منها الوهم) نو حضور پاک ددې خبرې ادراک کولو سره چه چرته داسې اوهام پیدا نه شی چه د حضرت یونس علیه السلام نبوت اورسالت مجروح کړی. ارشاد او فرمائیلو چه ماته په حضرت یونس علیه السلام باندې فضیلت مه را کونی اودا هم داسې ده لکه چه په یو موقع باندې حضور پاک خپلې بی بی حضرت صفیه رضی الله عنها سره ولاړو هلته یو انصاری صحابی تیریدو نو حضور پاک په اوچت آواز سره او فرمائیل دا صفیه بنت حنی ده. په دې باندې صحابی عرض او کړو سبحان الله یا رسول الله یعنی دا د الله تعالی رسول صلی الله علیه و آله و سلم ستاسو باره کښې مونږ داسې سوچ څنگه کولې شو؟ نو حضور پاک او فرمائیل چه شیطان د انسان په نفس کښې لکه د وینې منډې وهی ^(۶).

قوله: هَلْ تَذَرُونَ عَنْ جَمْعِ اللَّهِ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ..... وَبِمَعْنَاهُمُ الدَّاعِي: آیاتاسو یو هیږنې چه داسې ولې کږېږي الله تعالی په وړاندې روستو ټول یو میدان کښې راجمع کوی چنانچه کتونکې به هغه لیدې شی او آواز کونکې به هغوی ته آواز اورولې شی.

یعنی د محشر میدان به بالکل هوار وی آواز کونکې به ټولو ته خپل آواز رسولې شی او کتلې به شی. په بل

^(۱) جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۵۲۶/۸ فی شرح الغریب من الحدیث: رقم الحدیث: ۳۲۵ بحر الفوائد المشهور بمعانی الأخبار: ۸۰/۱ دار الکتب العلمیة.

^(۲) الشفاء للقاضی أبی الفضل عیاض: ۱۴۲/۱.

^(۳) الشفاء للقاضی أبی الفضل عیاض: ۱۴۳/۱.

^(۴) الشفاء: ۱۴۴/۱-۱۴۳/۱ بحر الفوائد المشهور بمعانی الأخبار: ۸۰/۱.

^(۵) بحر الفوائد المسمی بمعانی الأخبار: ۸۰/۱ دار الکتب العلمیة.

روایت کنبی (علیه السلام) که فرماید: «لَا تَكُونُوا مِثْلَ الْفَاعِلِ» (۱) یعنی نظریه به به تولو کنبی نفوذ او کپی د اول نه به تر آخره پوری و سیری.

بیا حضور پاک او فرمائیل (علیه السلام) که فرماید: «لَا تَكُونُوا مِثْلَ الْفَاعِلِ» چه نم به هغوی ته رانیزدی شی. په دی موقع باندی به بعض خلق (نور و ته) وائی چه آیا ته نه گوری چه په څنگه مصیبت او تکلیف کنبی اخته یو. آیا تاته داسی څوک ښکاری چه ستاسو رب له ستاسو سفارش او کړی څه خلق به وائی آدم علیه السلام د تولو پلار دی ددی مقصد د پاره هغه له ورتلل پکار دی نو دا ټول خلق به هغه له راشی او هغه ته به عرض کوی تاسو ابو البشر یشی الله تعالی تاسو په خپل لاسونو سره جوړ کړی یشی په تاسو کنبی د خپل طرف نه روح اچولی دی او فریستو ته شی د سجدي حکم او کړو نو هغوی تاته سجده او کړه تاسو له شی په جنت کنبی استوگنه در کړه. آیا تاسو خپل رب ته زموږ سفارش نه کوی. تاسو گورنی نه چه موږ په څنگه مصیبت کنبی راگیر یو او زموږ د تکلیف ترکومه حده پوری اور سیدو؟ آدم علیه السلام به وائی چه نن زما رب په داسی جلال کنبی دی چه نه ددی نه اول په داسی جلال کنبی راغلی وو او نه به هغه ته د نن پس داسی جلال راشی او هغه زه د ونی تلونه منع کړی ووم لیکن ما د هغه دا حکم پوره نه کړی شو نفسی نفسی (هاته خپل فکر دی) تاسو بل چاله لار نشی.

قوله: اذْهَبُوا إِلَىٰ نُوحٍ فَإِنَّهُ يَرْسُلُكُمْ نَاحِيَةً آدم علیه السلام به فرمائی (ددی مقصد د پاره) تاسو نوح علیه السلام له لار نشی. نو خلق به نوح علیه السلام به خدمت کنبی حاضر شی او هغوی ته به عرض او کړی: «أَلَمْ أَكُنْ أَوَّلَ الْإِنْسَانِ» (آلله! اهل الأرض و سماك الله عذابكوا) ته رومبی رسول نی چه د زمکې والو طرف ته لیرې شوی نی او الله تعالی ستاسو نوم شکور یعنی شکر کونکې بنده کیخو دی دې.

نوح علیه السلام ته اول الوصل و نیولو باندی اشکال او د هغې جواب: دلته دا اشکال پیدا کړی چه حضرت آدم علیه السلام شیت علیه السلام او ادریس علیه السلام ټول انبیاء مرسلین وو او د نوح علیه السلام نه مخکې تیر شوی دی نو دلته نوح علیه السلام ته (اول الوصل) ولی او نیلی شو؟

① ددی یو جواب دا ورکړی شوی دی چه حضرت آدم علیه السلام شیت علیه السلام او ادریس علیه السلام په مخ د زمکې د ټولو انسانانو طرف ته نه وو مبعوث کړی شوي. خو نوح علیه السلام په مخ د زمکې د ټولو انسانانو طرف ته پیغمبر جوړ و لوسره لیکلې شوي وو. هم په دی اعتبار سره هغه ته (اول الوصل) او فرمائیل (۲).

② یو قول دادي چه نوح علیه السلام آدم ثاني او ابو البشر دی په دی وجه هغه ته (اول الوصل) او نیلی شو. (۳)

③ بعض حضراتو فرمائیلی چه نوح علیه السلام رومبی رسول دی د چاقوم چه د الله تعالی په عذاب باندی هلاک شوی وو او هم په دی اعتبار سره هغه ته (اول الوصل) و نیلی شوي (۴).

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبیت: «لَا تَكُونُوا مِثْلَ الْفَاعِلِ» (نور و ته) «أَلَمْ أَكُنْ أَوَّلَ الْإِنْسَانِ» د ترجمې غرض هم دغه جمله ده او د حدیث ترجمه الباب سره مناسبیت واضح دی. په داسی معنی چه په دواړو کنبی د حضرت نوح علیه السلام او د هغه د رسالت تذکره ده. (۵)

دې روایت ته حدیث شفاعت وائی. په دی باندی به نور مباحث کتاب التفسیر کنبی او گورنی. (۶)

(۱) مصنف ابن ابی شیبه: ۶/۷، رقم: ۳۴۱۷۶.

(۲) إرشاد الساری: ۷/۲۵۱.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۴/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۴/۱۵.

(۵) فتح الباری: ۴۵۹/۸.

باب کنبی دې ﴿فَقُلْ مِنْ مَنَّا﴾ د دې مناسبت (لکه کوي) بآیات الله سره دې (۱) څکه چه د آیت نه مراد دلته د نوح علیه السلام کشتنی ده. (۲) لکه د دې حدیث په راوړلوسره امام بخاری علیه السلام د نوح علیه السلام د کشتنی یاد ورکول غواړي چه شته څوک د عبرت نظر لر ونکې چه دې واقعه نه عبرت حاصل کړي؟

۶- باب: ﴿وَأَنَّ الْيَاسَ لَمِنْ الْمُرْسَلِينَ﴾

إِذْ قَالَ لِقَابَةُ الْأَنْطَلُونِ هَذَا مُنْتَهَى مَا كُنْتُ أَهْتَمُّ إِلَى الْخَالِفَةِ هَذَا اللَّهُ يَكْفُرُ بِهَا أَهْلُ الْأَوَّلِينَ هَذَا كَلِمَةُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ هَذَا اللَّهُ الْغُلَامِينَ وَكَرَّكَ عَلَيْهِ فِي الْأَوَّلِينَ هَذَا قَالَ أَبُو عَنَابٍ: يَذْكُرُ بَعْضُ الْمُرْسَلِينَ (سَلَّمَ عَلَى) بَابُ الْيَاسَ هَذَا كَلِمَةُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ هَذَا الْيَاسَ لَمِنْ الْمُرْسَلِينَ (۱) / المصنفات: ۱۲۲-۱۲۱

ما قبل سوره و ببط: سابقه باب کنبی د قرآن مجید هغه آیت ترجمه البَاب جوړ کړي شوې وو په کوم کنبی چه د حضرت نوح علیه السلام قصي ذکر وو. اوس په دې باب کنبی ترجمه الباب يوداسې آيات ترلې شوې دي په کوم کنبی چه د حضرت الياس علیه السلام ذکر دي. (۲)

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری علیه السلام د دې ترجمه الباب لاندې د حضرت الياس علیه السلام حالات بيانول غواړي. (۳)

د حضرت الياس علیه السلام تذکره په قرآن مجید کنبی په دوو سورتونو يعنی صافات او انعام کنبی راغلي ده. دې د حضرت حزقیل جانشین وو او په بنو اسرائيل کنبی د ايليا په نوم سره مشهور وو. په انجيل يوحنا کنبی هم د دوی تصريح ده. (۴)

اکثر مؤرخين وائي چه حضرت الياس علیه السلام د حضرت هارون علیه السلام د اولاد نه وو او د هغوی نسب نامه داده: الياس بن ياسين بن فتاح بن يعزار بن هارون يا الياس بن ياسين بن يعزار بن هارون. (۵)

امام قتيبه علیه السلام حکايت کړي دي چه حضرت الياس علیه السلام د حضرت يوشع علیه السلام د اولاد نه وو او طبري علیه السلام د احکايات کړي دي چه هغوی د حضرت يسع علیه السلام د تره خوښ وو. د علامه کرمانی علیه السلام نه نقل دی چه هم دوی ذوالکفل علیه السلام دی. حضرت وهب علیه السلام فرمائي چه د هغوی هم د حضرت خضر علیه السلام په شان عمر وو او تر دنيا د ختميدو پورې به باقي اوحيات وی. (۶)

چنانچه د ابن عساکر علیه السلام روايت دي چه الله تعالی حضرت الياس علیه السلام ته د صحراگانو او حضرت خضر علیه السلام نه د دريابونو اوسمندرونو او د جزيرو معاملات حواله کړی دی او هرکال د دې دواړو حضرت اتو خپل مينځ کنبی ملاقات کوي. (۷)

بل امام حاکم علیه السلام د حضرت انس رضی الله عنه د حضور پاک ﷺ د حضرت الياس علیه السلام او حضرت خضر علیه السلام سره په بعض سفرنو کنبی ملاقات او په يوځای باندې د الله تعالی د طرف نه نازل کړې شوی دسترخوان نه خوراک کولو

(۱) عمدة القاری: ۳۰۵/۱۵ | إرشاد الساری: ۲۵۲/۷.

(۲) إرشاد الساری: ۲۵۲/۷.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۶/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۶/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۱۵/۳۰۶ | تاریخ الأمم والملوک: ۴۶۱/۱ | قصص القرآن: ۴۴۹/۱.

(۶) تاریخ الأمم والملوک للطبري: ۴۶۱/۱ | تفسیر القرآن للعلی: ۲۲۷/۵.

(۷) تاریخ دمشق لابن عساکر: ۲۱۰/۸ | دار الفکر: روح المعانی: سورة الصفات رقم الآية: ۱۲۳، ۱۳۹/۲۳-۱۳۸ | اداره الطباعة المنيرية، ودار احیاء التراث العربی.

(۸) تاریخ دمشق لابن عساکر: ۲۱۰/۹ | دار الفکر: روح المعانی ۱۳۹/۲۳ | اداره الطباعة المنيرية، ودار احیاء التراث العربی

روایت نقل کړې دې اودې ته نې صحیح الاسناد وئیلې دې لیکن امام بیهقی رحمته الله د امام حاکم رحمته الله ذکر کړې شوی د دغه حدیث تضعیف کړې دې هغه فرماني چه په دې روایت کښې ذکر کړې شوی حضرات انبیاء کرام علیهم السلام په معجزاتو کښې څه شک نشته دې چه هغه د الله تعالی د قدرت لاتدې داخل دی مگر دا چه ددې روایت سند ډیر ضعیف دې ^(۱) امام ذهبی رحمته الله فرماني چه دا حدیث موضوعی دې اوزه دا گمان نه شم کولې چه امام حاکم رحمته الله دې حدیث ته صحیح الاسناد وئیلې وی. دا حدیث خو یا یزید البلوی د خان نه جوړ کړې دې یا ابن سیار ^(۲)

د مشهور بت بعل اوصاف: هغوی د شام طرف ته مبعوث کړې شوی وو. ددې ځانی اوسیدونکی د بت پرستۍ په ویا کښې اخته وو او د بعل عبادت به نې کولو او د هغه نه به نې حاجتونه غوښتل. علامه الوسی رحمته الله فرمانيلی چه دغه بت د سرو زرو وو شل گزه د هغه قد وو او د هغه څلور مخونه وو. شیطان به په هغه کښې دتنه داخیلډلو او د هغه عبادت کوونکو او خدمتگارانو سره په خبرې کولې. هغه خلقو به دغه خبرې راتلونکو خلقو ته خودلې په کوم سره چه به د هغوی عقیده نوره هم پخیدله. ^(۳)

مولانا حفظ الرحمن سیهاروی رحمته الله فرماني دا بت په مشرق کښې آباد دسامی اقوامو مشهور او د ټولونه زیات مقبول بت وو. دا بت مذکر وو او د زحل یا مشتری مثنی په گنرلی شو. فینیقی، کنعانی، موآبی او مدیانی قبائل به په خاص توگه ددې بت عبادت کولو. په دې وجه د بعل دا عبادت د پخواني زمانې نه راروان وو او موآبی او مدیانی به ددې عبادت د حضرت موسی عليه السلام د زمانې نه کولو. چنانچه د شام مشهور ښار بعلبک هم دې نوم ته منسوب دې او حضرت شعیب عليه السلام په مدین کښې هم ددې عبادت کوونکو سره مخ شو. د مؤرخینو خیال دې چه د حجاز مشهور بت قبل په اصل کښې هم دغه بعل دې. ^(۴)

د بعل معنی: په سامی او عبرانی ژبو کښې دبعل معنی مالک سردار حاکم او رب راځی. په دې وجه اهل عرب خاوند ته هم بعل وائی. خو چه کله به بعل باندې الف لام راوړی یای د یوشی طرف ته اضافت کولو سره یادی نو هغه وخت صرف بت او معبود مراد وی. ^(۵) د حضرت الیاس په زمانه کښې هم په یمن او شام کښې هم دغه بت محبوب معبود وو او د هغوی قوم د نورو بتانو سره سره په خصوصیت ددې عبادت کولو. ^(۶)

امام بخاری چه د کومو آیاتونو ترجمه ترلې ده په دې کښې هم د دغه بعل ذکر دې: «وَإِنَّ إِلَهَ الْإِسْلَامِ لَكُنَّ الْمُسْلِمُونَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ اللَّهُ يَكْفُرُ عَنْ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ لَكُنْهُمْ قَرَارًا لَكُمْ لِكَيْ تَحْضَرُونَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ وَتَرْكُنَا عَلَيْهِ فِي الْأَجَلِ سَلَامٌ عَلَى لَلْ نَاسُونَ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ الْمُؤْمِنُونَ عِبَادَ اللَّهِ الْمُؤْمِنِينَ» ^(۷) او بيشكه الیاس د رسولانو ته وو. کوم وخت چه هغه خپل قوم ته اونیل آیا تاسو نه ویریرئ آیا تاسو بعل رابلئ او د ټولو نه بهتر جوړونکې د الله تعالی پرېږدئ، الله چه ستاسو رب دې اوستاسو د پلارانو نیکونو رب دې. نو هغوی هغه دروغ

(۱) المستدرک للإمام حاکم کتاب التاريخ، لقاء الیاس مع النبی صلی الله علیه وسلم: ۱۷/۲، مدار المعرفة، دلائل النبوة للإمام البيهقي باب ما روى في الفتاوى النبی صلی الله علیه وسلم بالیاس علیه السلام، وإستناد حدیثه ضعیف والله أعلم: ۴۲۲/۵-۴۲۱. دار الکتب العلمیة ودارالریان.

(۲) تعلیقات الذهبی علی المستدرک کتاب التاريخ لقاء الیاس مع النبی صلی الله علیه وسلم: ۱۷/۲، روح المعانی: ۱۳۹/۲۳، إحياء التراث العربی، وإدارة الطباعة المنیریة.

(۳) روح المعانی: ۱۸۵/۲۳، عمدة القاری: ۳۰۶/۱۵، وقصص القرآن: ۴۵۱/۱.

(۴) قصص القرآن: ۴۵۱/۱-۴۵۰.

(۵) قصص القرآن: ۴۵۱/۱.

(۶) قصص القرآن: ۴۵۱/۱.

او گزیند و نو بیشکه هغوی به حاضرولې شی مگر کوم چه د الله تعالی خالص بندیگان دی او مونږ زو ستو
راتلونکو کښې د هغوی باره کښې دا خبره پریځودله چه سلام دي وی په الیاس، بیشکه مونږ هم دغه شان نیکانو
ته بدله ورکو. بیشکه هغه (الیاس) زمونږ د ایماندارانو بندیگانو نه وو.

قَالَ إِنَّ عَالِيْنَ بَدَاكَرْتَنِي.....

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ (وَتَزَكَا عَالَمِي الْأَجْمَعِينَ) تفسیر کرے دی، او مطلبی دایان کرے دی چه ذیالیاس رضی اللہ عنہ تذکره به روستو راتلونکو خلقو کینی په خیر سره کولې شی.
ذ تعلیق تخو **بیج** دا تعلیق ابن جریر رحمۃ اللہ علیہ په خپل تفسیر علی بن ابی طلحه عن ابن عباس په طریق سره موصول نقل کړی دی.

قريله: سَلَامٌ عَلَى الْيَاسِينِ: الياسين هم حضرت الياس عليه السلام دې عرب د کلمي په آخره کېښي، او نوږ زياتوي په الياس کېښي هم ياه او نوږ زياتولو سره واني، لکه سينا سينين واني. په آيت کېښي د فواصل د رعایت د وجي نه الياسين راوړلي شو. (۱)

علامه زمخشری رحمه الله به یو قول کښې دا نقل کړی دی چې د الیاسین نه الیاس او دغه شان د یسین نه هم یس مراد دی. نوم هم یو دی البته الیاسین او یسین هم یو لغت دي. (۲) بعضی حضرات د الیاس الف مد سره اولام اضافت سره آل یاسین وایي. لکه آل ابراهیم، په دې صورت کښې به دا دوه جدا جدا حروف وی. (۳) بعضی حضرات همزه کسره سره لام سکون سره د یاسین یاه سره ملاوړی الیاسین نی لولی. دغهوی به نیز دا د الیاس جمع ده. د الیاس متبعین او د اصحاب به اعتبار سره یعنی سلام دی وی د الیاس علیه السلام متبعین باندې. (۴)

دَعْلَامَه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ قول: ہم دغہ راہی دَعْلَامَه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ ہم دہ چہ الیاسین د الیاس جمع دہ اوډی نه دالیاں رحمۃ اللہ علیہ متبعین مراد دی اروس د پو سړی نوم دې هغه نوي مذهب شروع کړې وو ددغه متبعینو ته به اریسین ویلې شو. پخپله امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ائم الاربعین کښې اریسین معنی اتباع اروس سره کړې ده. لکه چہ د ریسین په شان الیاسین هم جمع دہ اوډی نه دالیاں رحمۃ اللہ علیہ متبعین مراد دی.

بِذِكْرِكَ اِنِّي تَسْتَوِدُّ وَابْنِ عَبَّاسٍ: اَنَّ الْاَمْسَ قَوْدًا نَبِيٍّ
هَذَا كَوْرَه تَعْلِيْقُ تَخْرِيجُ: د اَبْنِ مَسْعُوْدٍ رَضِيَ قَوْلُ عَبْدِ بْنِ حَمِيْدٍ اَوْ ابْنِ اَبِي حَاتِمٍ يَهْ سَنَدُ حَسَنٍ سِرَهْ مَوْصُوْلًا لِّقَوْلِ
كِرِي دِي. خُودِ اَبْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ قَوْلُ جُوَيْرِيْنَ بْنِ سَعِيْدٍ رَضِيَ ضَحَّاكُ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ يَهْ طَرِيْقُ سِرَهْ مَوْصُوْلًا لِّقَوْلِ كِرِي دِي
لِيَكُنْ دَدِي سَنَدُ ضَعِيْفُ دِي. اَوْ هَمْ دَغَهْ وَجَهْ دَهْ چَهْ اَمَامُ بَخَارِي رَضِيَ دَا يَهْ جَزْمُ سِرَهْ ذِكْرَهْ كِرُو (۱) اَمَامُ بَخَارِي يَهْ

^١ تفسير الطبري سورة الصفات: ٥٦١/١٩ دار هجر للطباعة والنشر، فتح الباري: ٣٧٢/٦ دار المعرفة، تفهيم التعليق: ٩/٤ المكتب الإسلامي، إرشاد الساري: ٣٥٣/٧ دار الكتب العلمية.

^(۲) إرشاد الساری: ۲۵۳/۷.

(٣) الكشف للزمخشري: ٤/٣ عمدة القاري: ٣٠٨/١٥.

(⁴) إرشاد الساري: ٢٥٣/٧.

﴿م﴾ إرشاد الساري: ٣٥٣/٧.

(م) فیض الباری: ۲۱/۴.

٣٧٣/٦ عمدة القارئ: ١٥/١٠، تنقيح التعليق: ٤/٩، المصنف الإسلامي.

صیغه د تمريض سره د حضرت عبدالله بن مسعود او حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنہما قول تعلیقاً نقل کړې دي. ددې حضراتو راني داده چې الیاس په اصل کښې ادریس رضی الله عنہ دي لکه چه دا د یو سړی دوه نومونه دي. هم دغه راني د ابن العربی رحمته الله هم ده. دهغوی په نیز ادریس رضی الله عنہ د نوح رضی الله عنہ په اجداد کښې نه وو بلکه هغه د بنی اسرائیل نبی وو او د نوح رضی الله عنہ نه د پیره موده پس مبعوث شوې په دې وجه داخبره ثابتې ده چه حضرت الیاس رضی الله عنہ د بنو اسرائیل نبی وو او د مذکورې تعلیق نه معلومه شوه چه حضرت الیاس او حضرت ادریس رضی الله عنہ هم یو دي. لهدا حضرت ادریس رضی الله عنہ د حضرت نوح رضی الله عنہ په اجداد کښې شمیرل صحیح نه دي. دهغوی رومبې استدلال د ابن مسعود او ابن عباس رضی الله عنہما د مذکورې روایت نه دي. دویم استدلال د حدیث معراج نه دي چه کله به آسمان کښې د رسول الله صلی الله علیه و آله ملاقات حضرت ادریس رضی الله عنہ سره وشو نو دهغوی (مرحباً بالنبی العالم والأخ الصالح) ونیلو سره د حضور یاک استقبال او کړو. که چرې ادریس رضی الله عنہ د حضرت نوح رضی الله عنہ د اجداد نه وو نو په ځانی د آمو ونیلو به نسی الابن الصالح ونیل لکه چه حضرت آدم رضی الله عنہ او حضرت ابراهیم رضی الله عنہ حضور یاک ته الابن الصالح او ونیل (۱)

ددې جواب دادې چه حضرت آدم رضی الله عنہ حضور یاک ته ابن په دي وجه او ونیل چه هغه ابو البشر دي او ابراهیم رضی الله عنہ په دي وجه چه پخپله رسول الله صلی الله علیه و آله په احادیثو کښې د ابراهیم رضی الله عنہ د پاره د اب لفظ استعمال کړې دي. د ابراهیم رضی الله عنہ منشاء دا وه چه دا نسبت اوت دغه شان شائع و ذاتع وی لکه څنگه چه د محمد خواش دي چه هغه ماته اب وانی. (۲)

خو ادریس رضی الله عنہ تواضعاً حضور یاک ته (الأخ الصالح) فرمانیلې دي چه انبیاء علیهم السلام ټول په ټول د حضرت آدم رضی الله عنہ اولاد دي په دي لحاظ په ټولو کښې دا خوت رسته هم ده. حافظ ابن حجر رحمته الله دا استدلال ضعیف ګرځولې دي چه اول خود امکان دي چه د حدیث معراج د طوالت د وجې نه راوی الفاظ پوره شان سره حفظ کړې نه وی. او دویمه خبره د ادم کیدې شی چه د نبی اکرم د جلالت قدر او اوچتې مرتبې د وجې نه ادریس رضی الله عنہ پدې استساب ښکاره کړې نه وی بلکه د تواضع د وجې نه دی د رورولنی حیثیت ښکاره کړې وی. (۳)

دریم استدلال د هغوی دا دي چه په مختلف روایاتو کښې د الیاس او ادریس رضی الله عنہما نومونه راغلي دی او ددې باره کښې دا تصریح ده چه هغه آسمان ته اوچت کړې شوي وو. دهغوی خیال دادې چه د واقعاتو د مشابته نه دي خبرې ته تقویت ملایری چې الیاس او ادریس هم د یو سړی دوه نومونه دي.

حقیقت دادې چه الیاس رضی الله عنہ او ادریس رضی الله عنہ دوه جدا جدا پیغمبران دي. ددواړو تذکره په قرآن مجید کښې په داسې انداز کښې راغلي ده چه د هغې نه د دواړو قطعاً یو کیدل نه ثابتیږي که چرې الیاس هم د ادریس رضی الله عنہ نوم وي او دوه نومونه هم د یو نبی وي نو د قرآن د اسلوب او بیان نه او د قرآن او آثار نه به ضرور ددې تائید کیدل.

د علم الاستباب ماهرینو د حضرت الیاس رضی الله عنہ او حضرت ادریس رضی الله عنہ دوه مختلف نسب نامې ذکر کړې دي. په دي لحاظ سره ددواړو په مینځ کښې تقریباً درې صدنی زمانه فاصل کیږي. نو داسې وینا کول څنگه صحیح کیدي شی چه د الیاس او ادریس نه هم یو سړی مراد دي؟

د جمهورو محققینو راني داده چه الیاس او ادریس ددو مختلف انبیاء کرام نومونه دي. حضرت الیاس رضی الله عنہ د حضرت هارون رضی الله عنہ د اولاد نه وو او بنی اسرائیلی نبی وو. د حضرت یسع رضی الله عنہ د تره څوړنی وو. د حضرت موسی رضی الله عنہ نه پس او د حضرت زکریا رضی الله عنہ او حضرت یحیی رضی الله عنہ نه مخکښې تیر شوی دی. خو ادریس رضی الله عنہ د نوح رضی الله عنہ د

(۱) فیض الباری: ۲۱/۴ عمده القاری: ۳۰۸/۱۵.

(۲) فیض الباری: ۲۱/۴.

(۳) البداية النهایة: ۱/۱۳۴ روح المعانی: ۱۲۹/۲۳-۱۲۸ سورة الصافات رقم الآية: ۱۴۳.

اجداد نه وو. (۱) حافظ ابن کثیر رحمه الله هم دې ته ترجیح ورکړې ده. د امام بخاری رحمه الله هم دغه رانې ده. هم دغه وجه ده چه هغوی د ابن مسعود او ابن عباس رضي الله عنهما قول (وَلَمْ يَكُنْ صِغَةً تَمْرِيضُ سِرَّهُ نَقْلَ كَوْلٍ سِرَّهُ دَهْفَوِي دَ قَوْلٍ تَضْعِيفُ كَرِي دِي) تضعیف کړې دي.

علامه آلوسی رحمه الله فرماني که د الیاس او ادریس نه مراد هم یو ذات وي او حال دادې چه د حضرت الیاس علیه السلام او حضرت ادریس علیه السلام نسب هم جدا جدا دي او د مورخینو مطابق حضرت الیاس علیه السلام د حضرت نوح علیه السلام نه پس او د حضرت هارون علیه السلام د اولاد نه دي او حضرت ادریس علیه السلام د نوح علیه السلام نه د وړاندې وخت دي بلکه د دواړو په مینځ کښې د زرگونو کالو فاصله ده نو په داسې صورت کښې د قرآن کریم آیت (وَلَيْكَ مِثْلُ نَحْتِ الْاَنْثَىٰ الْاُزْهِيمَ) الآية به مشکل شي ځکه چه (وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ) کښې موجود ضمیر خو به د حضرت ابراهیم علیه السلام طرف ته راجع کیږي ځکه چه تذکره د حضرت ابراهیم علیه السلام روانه ده یا بیابه ضمیر د قرب مکان د وحي نه حضرت نوح علیه السلام طرف ته راجع کیږي. په دواړو صورتونو کښې به دا لزم راځي چه حضرت الیاس علیه السلام چه د کوم نه مراد حضرت ادریس علیه السلام دي د ذریت ابراهیم علیه السلام او ذریت نوح علیه السلام نه وي خو حقیقت دادې چه حضرت الیاس علیه السلام د حضرت نوح علیه السلام نه د پیر پس او حضرت ادریس علیه السلام د حضرت نوح علیه السلام نه د پیر مخکښې پیدا شوې دي. (۲)

تر کومې چه د ابن العربی رحمه الله د استدلال تعلق دي نو د هغې جواب دادې چه د حالاتو او اوقاتو د مشابهت نه دا نه ثابتیږي چه د دواړو ذات هم یو وي لهدا دا استدلال صحیح نه دي. (۳) امام بخاری رحمه الله په حضرت الیاس علیه السلام او حضرت ادریس علیه السلام باندې دوه جدا جدا ابواب قائم کړي دي. که چرې دواړه یو شخصیت وي نو امام بخاری رحمه الله به د دواړو دپاره جدا جدا ابواب نه قائم کول.

۶- باب: ذِكْرُ اِدْرِيسَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ما قبل سره وېط: د دواړو ابوابو په مینځ کښې مناسبت واضح دي په تیرشوی باب کښې د حضرت الیاس علیه السلام احوال بیان کړل او اوس به د حضرت ادریس علیه السلام د احوال بیان کیږي. (۴)

د توجمة الباب مقصد: د دې باب لاندې امام بخاری رحمه الله د حضرت ادریس علیه السلام حالات بیانول غواړي. وَهُوَ ذَا اَبِي كُوَيْسٍ قَالَ: جَدُّنَا عَلَيْهِ السَّلَامُ

ایا ادریس علیه السلام د نوح علیه السلام نیکه وو؟ تیرشوی باب کښې موږ خودلی دی چه حضرت ادریس علیه السلام د حضرت نوح علیه السلام د اجداد نه وو. د حافظ ابن حجر رحمه الله د قول مطابق بعض حضراتو په دې باندې اجماع هم نقل کړې ده. (۵) د نوح علیه السلام نسب نامه ده: لَوْحِنْ لَمْ يَكُنْ مَوْطِلًا اَبْنِ عَوْفٍ..... الخ. (۶) د څنڅ نه ادریس علیه السلام مراد دي په دې لحاظ سره ادریس علیه السلام د حضرت نوح علیه السلام پلار لَمْ يَكُنْ نیکه وو. (۷) لیکن دلته اشکال کیږي چه کله ادریس علیه السلام د حضرت نوح علیه السلام د نیکه گانو نه وو نو د هغه ذکر د حضرت نوح علیه السلام نه اول کیدل پکار وو. لیکن د امام بخاری رحمه الله د ابواب ترتیب کښې د حضرت نوح ذکر وړاندې دي.

(۱) المصدر السابق.

(۲) روح المعانی: ۱۳۹/۲۳ دار احیاء التراث العربی واداء الطباعة المنیریة.

(۳) فیض الباری: ۳۴۸/۴ المکتبة الرشیدیة.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۸/۱۵.

(۵) فتح الباری: ۴۶۲/۸.

(۶) فتح الباری: ۴۵۸/۸.

(۷) الابواب والتراجم ص: ۲۱۲.

د حافظ ابن حجر رحمته الله را ئی: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه داسی معلومیچی چه د امام بخاری رحمته الله به نیز حضرت ادریس رحمته الله د حضرت نوح رحمته الله د اجداد نه نه دې اوم په دې وجه هغه د ابواب انبیاء به ترتیب کښې د حضرت نوح رحمته الله ذکر مقدم کړې دې ^(۱)

هم دغه را ئی د شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا رحمته الله ده هغوی فرمائی چه امام بخاری رحمته الله څنگه په مسائل فقهیه کښې د جمهور و خلافت را ئی ورکوی دغه شان هغه په تاریخ کښې هم مستقل را ئی لری. اود جمهور مؤرخینو د را ئی پروه نه کوی د جمهور مؤرخینو به نیز حضرت ادریس رحمته الله د حضرت نوح رحمته الله د اجداد نه دې لیکن امام بخاری رحمته الله د هغوی مخالفت کولوسره د ابواب انبیاء به ترتیب کښې د حضرت ادریس رحمته الله ذکر د حضرت نوح رحمته الله نه پس کړې دې. کیدی شی چه د هغوی استدلال د حدیث معراج نه وې چه حضرت ادریس رحمته الله حضور پاک ته (الام الصالح) او نیل. که چرې ادریس رحمته الله د اجداد نوح نه وې نو په ځانی د (الام الصالح) ونیلو به نی (الام الصالح) ونیل. والله اعلم ^(۲)

په دې باندې بیا اشکال کیږی چه کله د امام بخاری رحمته الله به نیز ادریس رحمته الله د اجداد نوح رحمته الله نه نه دې نویا هغه د باب لاندې ولې او فرمائیل: (هو جدی انو یقال جدنوح علیهما السلام) دې جواب دادې چه دا عبارت د صحیح بخاری په اکثرو نسخو کښې درج نه دې شراح د دې تصریح کړې ده. ^(۳) دا اضافه روستو راتلونکو نسخا او ناقلین تصرف کیدی شی. حضرت شیخ الحدیث او فرمائیل چه د دې دا جواب هم کیدی شی چه امام بخاری رحمته الله به دې عبارت سره د مخالفینو مشهور مسلک طرف ته اشاره کړې وی. د هغوی مقصد دادې چه په خلقو کښې هم دا خبره مشهوره ده چه ادریس رحمته الله د حضرت نوح رحمته الله د اجداد نه دې. دا جمله لیکلو سره دا خبره لږم نه را ځی چه د امام بخاری رحمته الله را ئی دې هم دغه وی لکه چه هغه د جمهور را ئی نقل کړې ده. ^(۴)

و یقال: (جد نوح: ادریس رحمته الله د نوح د پلار لملک نیکه دې. امام بخاری رحمته الله د بعضو قول نقل کړې دې چه د هغوی به نیز ادریس رحمته الله د نوح رحمته الله نیکه دې. ښکاره خبره ده چه دا قول غلط دې. ځکه چه د نوح رحمته الله نیکه متولد دې نه چه اخنوخ یعنی ادریس رحمته الله ^(۵)

دامم ممکن ده چه د جد اطلاق په نوح باندې مجازاً شوی وی ځکه چه د پلار نیکه هم نیکه وی. چنانچه د نوح رحمته الله د پلار نیکه د نوح رحمته الله نیکه شو، لکه چه دلته د جد اطلاق په نوح باندې مجازاً کړې شوی دې. ^(۶)

د مولانا حفظ الرحمن سیوهاړوی رحمته الله محقق را ئی: حقیقت دادې چه د حضرت ادریس رحمته الله نوم اونسب کښې د اسلام د مؤرخینو په را ئی کښې سخت اختلاف دې اود کلک دلیل د نه موجود کید د وجې نه یوې را ئی ته حتمی او راجح نه شی ونیلی کیدی. د انبیاء کرام علیهم السلام د حالات په حواله د مولانا حفظ الرحمن سیوهاړوی رحمته الله قصص القرآن یو مستند کتاب دې. هغه د تاریخ د قدیم اوجدید کتابونو ته استفاده کولوسره په ډیر ژور کوشش سره د حضرت انبیاء کرام علیهم السلام محقق تفصیلی حالات نقل کړی دی. د هغوی را ئی هم دغه ده. د حضرت ادریس رحمته الله باره کښې چه کوم اخلاقی آراء دی دغه اخلاقی وجوهات مخې ته په کیخودو سره یو فیصله کن یا کم نه کم راجح را ئی نه شی قائمیدلې. وجه داده چه قرآن مجید خود خپل مقصد رشد اود

(۱) فتح الباری: ۴۶۰/۸.

(۲) الأبواب والتراجم ص: ۲۱۳ قصص القرآن: ۴۵۱.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۸/۱۵ تحفة الباری: ۲۲/۴.

(۴) الأبواب والتراجم ص: ۲۱۳.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۸/۱۵.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۸/۱۵ ارشاد الساری: ۲۵۳/۷.

هدایت به رتبه کنبی در تاریخ بحث نه خائنه صرف دهغوی نبوت در جاتو اوچتوالی او دهغوی دا اوچتو صفاتو ذکر کری دی. اودغه شان حدیثی روایات هم ددی نه مخکنی نه خی به دی سلسله کنبی چه هغه هم دی هغه اسرائیلی روایات دی او هغه هم د تضاد او اختلاف نه معمور. یو جماعت وائی چه هغه د نوح علیه السلام جدا مجد دی اود هغه نوم اخنوخ دی او ادریس نی لقب دی. یا په عبری ژبه کنبی ادریس او عبرانی یا سریانی کنبی دهغه نوم اخنوخ دی. د ابن اسحاق علیه السلام رجحان هم دی طرف ته دی. اود بل جماعت خیال دی چه هغه د انبیاء بنی اسرائیل نه دی او الیاس ادریس هم د یوهستی نوم او لقب دی اود دی دواړو روایاتو په رتبه کنبی بعضی علماؤ ددی تطبیق ورکولو کوشش کری دی چه د جدنوح نوم اخنوخ دی او ادریس لقب او بنی اسرائیل د پیغمبر نوم ادریس دی او الیاس لقب دی. لیکن دا رانی بهی سند اوبی دلیل ده بلکه د قرآن عزیز الیاس او ادریس جدا جدا بیانول شاید دی نه متحمل کیدی نه شی. (۱)

خلاصه دا چه د جمهور مؤرخینو په نیز الیاس او ادریس دوه جدا جدا شخصیتونه دی. ادریس علیه السلام جد نوح علیه السلام او الیاس د انبیاء بنی اسرائیل نه وو اود حضرت هارون د تره خونی وو. پخپله الیاس علیه السلام هم په ذریع نوح کنبی شمیرلې کیری.

د حضرت ادریس علیه السلام بعض فضائل او کمالات: حضرات مفسرین رحمهم الله د حضرت ابوذر رضی الله عنه روایت نقل کری دی چه د حضرت آدم علیه السلام نه پس حضرت ادریس علیه السلام هغه اولنی نبی دی په چاچه الله تعالی دیرش صحیفې نازل کری. (۲)

بل مفسرین حضراتو لیکلی دی چه حضرت ادریس علیه السلام علم نجوم او علم حساب موجد دی او دا دواړه علوم هغوی ته د معجزې په توگه ورکړې شوی دی. کپړې گنډل هم هغوی ایجاد کری دی اول په خلقو د خناوړو خرمن اچوله وزن او د تول آلات اووسله هم دهغوی اختراع دی. هغوی وسله جوړولو سره د بنوقایل خلاف جهاد اوکړو. د کتابت د فن هم هغوی بانی دی. (۳) حضرت ادریس ته ادریس د کتاب الله په کثرت سره د لوستلو په وجه ونیلې شو اود هغوی اصل نوم اخنوخ وو. (۴)

وَقُلِ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ: (وَوَعْنَهُ مَكَانًا عَلِيًّا) دا د سورت مریم آیت (وَأَذْكُرُ الْكِتَابَ إِذْ بَعَثْنَا فِيهِ نَذِيرًا وَقَضَيْنَاكَ مَكَاثًا عَلِيًّا) (۵) او په دې کتاب کنبی د ادریس هم ذکر اوکړنی بیشکه هغه دیر ربشتونی نبی وو او مونږ هغه په اوچت مکان باندې اوچت کړو.

ایا ادریس علیه السلام ژوندي اوچت کړې شوې دي؟ په اوچت مکان باندې د اوچتولو خو مطلب دی؟ بعضی مفسرینو فرمایلی چه ددی مطلب دادې چه مونږ هغه ته نبوت او رسالت اود بزرگنی لوړ مقام ورکړې دي. (۶) په روایاتو کنبی د حضرت ادریس علیه السلام پاره کنبی دا نقل دی چه هغه آسمان ته اوچت کړې شوې وو په دې وجه د بعضی حضراتو په نیز (مَكَانًا عَلِيًّا) یعنی اوچت مکان نه خلورم آسمان مراد دی. (۷) په حدیث معراج کنبی تصریح ده

(۱) قصص القرآن: ۶۸/۱

(۲) الجامع الأحکام القرآن للقرطبي: ۴۶۶/۱۳ سورة مریم رقم الآية: ۵۶ الکشاف للإمام الزمخشري: ۲۹/۴ سورة مریم.

رقم الآية: ۵۶

(۳) روح المعانی: ۱۰۵/۱۶ والجامع لأحکام القرآن: ۴۶۶/۱۳ سورة مریم. رقم الآية: ۵۶

(۴) الکشاف للزمخشري: ۲۹/۴ سورة مریم: ۵۶ الجامع الأحکام القرآن للقرطبي: ۴۶۶/۱۳ سورة مریم: ۵۶

(۵) سورة مریم: ۵۷-۵۶

(۶) فتح القدير: ۱۹۳/۴ روح المعانی: ۱۰۵/۱۶ سورة مریم رقم الآية: ۵۷ الکشاف للزمخشري: ۲۹/۴ سورة مریم. رقم

الآية: ۵۷

چه د رسول الله ملاقات حضرت ادریس علیه السلام سره په څلورم آسمان شوې وو. لیکن حافظ ابن کثیر رحمه الله ددې نه انکار کوي هغه فرماني چه په کومو روایاتو کښې د حضرت ادریس علیه السلام په آسمان باندي د اوچتولو تصریح ده هغه د اسرانیلیات د قبیل نه دی او سندا په دې کښې نکارت دي.^(۱)

دمولانا اشرف علی تهمانوی رحمه الله رائي: حکیم الامت حضرت مولانا اشرف علی تهمانوی رحمه الله فرماني چه د قرآن مجید مذکورہ الفاظ بهر حال په دې خبره باندي صریح نه دی چه دلته د درجي اوچتیدل مراد دی که ژوندې آسمان ته اوچتول مراد دی. په دې وجه انکار رفع الی السماء قطعی نه دی او تفسیر قرآن په دې باندي موقوف نه دي.^(۲)

د جمهور وړ رائي: د جمهور علماؤ په نیز صحیح او مختار دادی چه په مذکورہ آیت کښې د رفعت نه د مکان حسی اوچتوالی مراد دي د مرتبې اوچتوالی مراد نه دي. زمونږ استاذ حضرت مولانا ادریس کاندهلوی رحمه الله فرماني چه په ظاهر قرآنی الفاظو نه نه هم دغه متبادر کیږي چه الله تعالی هغه اوچت مکان یعنی آسمان ته اوچت کړي او د مرتبې اوچتوالی هم په دې کښې زیات دي چه هغه آسمان ته اوچت کړي شوې دي. امام رازی رحمه الله فرماني چه د مقام مدح هم دغه معنی مناسب ده. ځکه چه څوک د اوچتې مرتبې والاوی هم هغه آسمان ته اوچتولی شی.^(۳) د مشهور مفسر حافظ ابن جریر رحمه الله خیال هم دي طرف ته دي چه په آیت کښې د رفع نه د مکان اوچتوالی یعنی د آسمان طرف ته اوچتول مراد دی.^(۴) حضرت شاه ولی الله رحمه الله هم په خپله ترجمه کښې هم دا معنی اختیار کړې ده.^(۵)

دامام بخاری رحمه الله ورحمان: حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه امام بخاری رحمه الله (وَرَفَعَهُ مَكَانًا عَلِيًّا) ترجمه قائم کړې ده او ددې لاندې نې حدیث اسراء ذکر کړې دي په کوم کښې چه د ادریس علیه السلام د رسول الله ﷺ سره د ملاقات ذکر دي لکه چه امام بخاری رحمه الله د ترجمه کلاب آیت سره د حدیث اسراء هغه مضمون طرف ته اشاره کړې ده چه په څلورم آسمان باندي حضرت ادریس علیه السلام سره د رسول الله ﷺ ملاقات او شو او ښکاره خبره ده چه په څلورم آسمان باندي (مَكَانًا عَلِيًّا) اوچت اولوې مکان اطلاق د څه شک شبهه نه بغیر کیږي.^(۶)

د حافظ ابن حجر رحمه الله په دې تقریر سره دامام بخاری رحمه الله ورحمان هم متعین شو چه په مذکورہ آیت کښې د مکان نه حسی مکان مراد دي او د هغوی په نیز هم د آیت مطلب دادې چه الله تعالی حضرت ادریس علیه السلام اوچت مکان یعنی آسمان ته اوچت کړو.

یواشکال او د هغې جواب: په دې باندي اشکال پیدا کیږي چه بعضی انبیاء د ادریس علیه السلام نه په اوچت مکان باندي دی. په دې لحاظ سره د ادریس علیه السلام مکان ته (مَكَانًا عَلِيًّا) ونيلو څه معنی ده؟ ددې جواب دادې چه دلته د حضرت ادریس علیه السلام د پاره مطلقاً د اوچت مکان تذکره ده ددې خبرې ذکر شسته دي چه هغوی د ټولو انبیاء کرامو علیهم السلام نه په اوچت مقام باندي دي. لهذا دا اشکال هم نه دی وارد کیدل پکار.^(۷)

(۱) روح المعانی: ۱۵/۱۶ سورة مریم رقم الآية: ۵۷ الکشاف للزمخشري: ۲۹/۴ سورة مریم. رقم الآية: ۵۷.

(۲) البداية والنهاية: ۱۳۴/۱.

(۳) بیان القرآن: ۱۱/۲ میر محمد کتب خانه.

(۴) التفسیر الکبیر للرازي: ۲۳۲/۲۱.

(۵) جامع البیان فی تفسیر القرآن للطبري: ۷۲/۱۶.

(۶) معارف القرآن للکاندهلوي: ۵۰۶/۴.

(۷) فتح الباری: ۴۶۲/۸ والأبواب والتراجم ص: ۲۱۳.

(۸) عمدة القاری: ۳۰۸/۱۵.

دې یو جواب د ادم ورکړې شوي دي چه د ادریس علیه السلام نه بغیر بل څوک ژوندی حالت کښې آسمان ته نه دي اوچت کړې شوي په دې اعتبار سره دهغه مکان په اوچت ځای کیدل مراد دی لیکن ښکاره خبره ده چه دا جواب محل نظر دي د حضرت عیسی علیه السلام ژوندی آسمان ته اوچتیدل د احادیث صحیحینه نه ثابت دی. خود ادریس علیه السلام په ژوندی حالت کښې آسمان ته اوچتیدل په یو مرفوع روایت سره هم ثابت نه دی. (۱)

خو حافظ ابن جریر طبری رحمه الله، حافظ ابن کثیر رحمه الله او امام رازی رحمه الله یو روایت نقل کړې دي چه عبدالله بن عباس علیه السلام د کعب احبار نه (وَوَقَعَتْهُ مَكَائِلُ عَزِيزًا) د مطلب تپوس او کړو نو کعب دهغې تفسیر کولو سره اوونیل: الله تعالی په حضرت ادریس علیه السلام باندې وحی نازل کړې چه اي ادریس اهل دنیاچه په یوه ورځ کښې څومره نیک اعمال کوي دهغې ټولو په برابرې کښې به تاته هره ورځ اجر درکولې شی. په دې سره د حضرت ادریس علیه السلام په زړه کښې دا خواش پیدا شو چه که چرې هغه ته اوږد عمر ورکړې شی نو به اعمالو کښې به ورځ په ورځ اضافه کيږي. حضرت ادریس علیه السلام دالله تعالی دوحی او دخپل خواش اظهار خپل رفیق فریښتي په مخکښې اوکړو. چنانچه رفیق فریښتي هغه په خپلو دواړو وزرو باندې کینولو اود آسمان طرف ته نې الوړولو. څلورم آسمان ته چه اورسیدو نو ملک الموت دزمکې طرف ته راگزیدو په دغه ځای باندې د دواړو ملاقات اوشو. رفیق فریښتي ملک الموت سره د حضرت ادریس علیه السلام د خواش یاره کښې خبرې اترې اوکړې نو ملک الموت اوونیل (اولین ادریس) او ادریس کوم ځای دي؟ هغه په جواب کښې اوونیل چه هغه خوماسره دي. ملک الموت اوونیل (ان هذا لشي عجب) امرت بان اقبض روحه فی السماء الرابعة، فقلت: کیف ذاک وهو فی الارض، یعنی څومره عجیبه خبره ده ماته د ادریس علیه السلام روح په څلورم آسمان باندې د قبض کولو حکم راکړې شو نو ما ونیل چه دا څنگه ممکن کیدي شی چه ادریس خو په زمکه کښې دي؟ چنانچه هغه وخت ملک الموت د ادریس علیه السلام روح قبض کړو. دا واقعه نقل کولونه پس کعب احبار ابن عباس علیه السلام ته اوخو دل چه ددې آیت هم دغه مطلب دي. (۲)

لیکن حافظ ابن کثیر رحمه الله او حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه دا د اسرائیلي روایاتو نه دی او په دې روایت کښې سندا نکارت دي. (۳)

هم ددې روایاتو نه استدلال کولو سره بعض حضراتو افرمائیل چه آسمان ته د اوچتیدلو نه پس د حضرت ادریس علیه السلام روح قبض کړې شو. خو بیا هم بعض حضراتو فرمائیلې چه (رفع الی السماء) نه پس هغه د حضرت عیسی علیه السلام په شان تر اوسه پورې ژوندی دي او په هغه باندې مرگ نه دي راغلي. چنانچه علامه قسطلانی رحمه الله د ابن ابی نجیح رحمه الله په طریق سره د مجاهد رحمه الله قول نقل کړې دي: (انه رفع الی السماء ولم یمت کما رجم عیسی) (۴) یعنی ادریس علیه السلام د آسمان طرف ته اوچت کړې شوي او هغه مړ نه دي لکه چه عیسی علیه السلام اوچت کړې شوي او تراوسه پورې ژندی دي. حافظ ابن کثیر رحمه الله په دې باندې رد کولو سره فرماني: (ان اراد الله لم یمت الی الآن فلیه نظر وان اراد الله رفعه الی السماء فله قبض، فلا یقال ما ذکره کعب انه قبض فی السماء الرابعة) (۵) یعنی که چرې د مجاهد رحمه الله مقصد دا وی چه په ادریس علیه السلام باندې تردغه وخته پورې مرگ نه دي راغلي، نو دا خبره محل نظر ده او که چرې دا خودل غواړي چه هغه آسمان ته

(۱) فتح الباری: ۴۶۳/۸ والأبواب والتراجم للکاتدهلوی ص: ۲۱۳.

(۲) جامع البیان فی تفسیر القرآن للطبری: ۷۲/۱۶ دارالمعرفه، تفسیر ابن کثیر: ۱۲۷/۳ دارالفکر، والتفسیر الکبیر:

۲۱/۲۳۳ فتح الباری: ۴۶۳/۸.

(۳) تفسیر ابن کثیر: ۱۲۷/۳ فتح الباری: ۴۶۳/۸.

(۴) إرشاد الساری: ۶۵۴/۷.

(۵) البداية والنهاية: ۱/۱۳۴ إرشاد الساری: ۶۵۴/۷.

زوندې اوچت کړې شوي بيا دغه روح قبض کړې شوې نو په دې صورت کښې د هغه قول د کعب اجاب د روايت معارض نه دي په کوم کښې چه هغه په څلورم آسمان د ادریس عليه السلام د روح قبض کيدلو ذکر کړې دي.

[٣١٦٤] حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنَا عَقِيصَةُ، حَدَّثَنَا يُونُسُ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: قَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ كَانَ أَبُوفَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يُحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ "فَرَجَ سَقْفُ بَيْتِي وَأَنَا عِكَهْ، فَذَكَرَ جَبْرِيلُ فَرَجَ صَدْرِي، ثُمَّ غَسَلَهُ بِمَاءٍ زَمْزَمٍ، ثُمَّ جَاءَ بِطَسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ، مُتَبَلِّسٍ جُكْنَةً وَإِعْمَانًا، فَأَفْرَغَهَا فِي صَدْرِي، ثُمَّ أَطْبَقَهُ، ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي فَعَرَّجَ بِي إِلَى السَّمَاءِ، فَلَمَّا جَاءَ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا [ص: ١٣٧] قَالَ جَبْرِيلُ لِحَازِنِ السَّمَاءِ: افْتَحْ، قَالَ مَنْ هَذَا؟ قَالَ هَذَا جَبْرِيلُ قَالَ: مَعَكَ أَحَدٌ قَالَ: مَعْجِي مُحَمَّدٌ، قَالَ أَرْسِلْ إِلَيْهِ؟ قَالَ: نَعَمْ فَافْتَحْ، فَلَمَّا عَلَوْنَا السَّمَاءَ الدُّنْيَا إِذَا رَجُلٌ عَنْ يَمِينِهِ أَسْوَدَةٌ، وَعَنْ يَسَارِهِ أَسْوَدَةٌ، فَإِذَا انْظُرَ قَبْلَ يَمِينِهِ ضُحِكٌ، وَإِذَا انْظُرَ قَبْلَ شِمَالِهِ بَكَى، فَقَالَ: مَرْحَبًا يَا نَبِيَّ الصَّالِحِ وَالْإِبْنِ الصَّالِحِ، قُلْتُ مَنْ هَذَا؟ جَبْرِيلُ؟ قَالَ: هَذَا أَدَمُ وَهَذِهِ الْأَسْوَدَةُ عَنْ يَمِينِهِ، وَعَنْ شِمَالِهِ لَنَحْمُ بَيْنَهُ، فَأَهْلُ الْجَنَّةِ مِنْهُمْ أَهْلُ الْجَنَّةِ، وَالْأَسْوَدَةُ الَّتِي عَنْ شِمَالِهِ أَهْلُ النَّارِ، فَإِذَا انْظُرَ قَبْلَ يَمِينِهِ ضُحِكٌ، وَإِذَا انْظُرَ قَبْلَ شِمَالِهِ بَكَى، ثُمَّ عَرَّجَ بِي جَبْرِيلُ حَتَّى آتَى السَّمَاءَ الثَّانِيَةَ، فَقَالَ لِحَازِنِهَا: افْتَحْ، فَقَالَ لَهُ حَازِنُهَا مِثْلَ مَا قَالَ الْأَوَّلَ فَقَفَعْتُ " قَالَ أَنَسُ: فَذَكَرَ أَنَّهُ وَجَدَ فِي السَّمَاءِ إِدْرِيسَ، وَمُوسَى، وَعِيسَى، وَإِبْرَاهِيمَ وَلَمْ يَثْبُتْ لِي كَيْفَ مَبَازٍ لَهُمْ، غَيْرَ أَنَّهُ قَدْ ذَكَرَ أَنَّهُ وَجَدَ أَدَمَ فِي السَّمَاءِ الدُّنْيَا، وَإِبْرَاهِيمَ فِي السَّادِسَةِ، وَقَالَ أَنَسُ: فَلَمَّا مَرَّ جَبْرِيلُ بِإِدْرِيسَ قَالَ: مَرْحَبًا يَا نَبِيَّ الصَّالِحِ وَالْأَخِ الصَّالِحِ، فَقُلْتُ مَنْ هَذَا؟ قَالَ هَذَا إِدْرِيسُ، ثُمَّ مَرَرْتُ بِمُوسَى فَقَالَ: مَرْحَبًا يَا نَبِيَّ الصَّالِحِ وَالْأَخِ الصَّالِحِ، قُلْتُ مَنْ هَذَا؟ قَالَ هَذَا مُوسَى، ثُمَّ مَرَرْتُ بِعِيسَى فَقَالَ: مَرْحَبًا يَا نَبِيَّ الصَّالِحِ وَالْأَخِ الصَّالِحِ، قُلْتُ مَنْ هَذَا؟ قَالَ هَذَا عِيسَى، ثُمَّ مَرَرْتُ بِإِبْرَاهِيمَ فَقَالَ: مَرْحَبًا يَا نَبِيَّ الصَّالِحِ وَالْإِبْنِ الصَّالِحِ، قُلْتُ مَنْ هَذَا؟ قَالَ: هَذَا إِبْرَاهِيمُ " قَالَ: وَأَخْبَرَنِي ابْنُ حُزْرٍ، أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ، وَأَبَا حَاجَةَ الْأَنْصَارِيَّ، كَانَا يَقُولَانِ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَمْ عَرِجْ بِي حَتَّى ظَهَرْتُ لِمُسْتَوِي أَنْعَمَ صَرِيفُ الْأَقْلَامِ"، قَالَ ابْنُ حُزْرٍ، وَأَنَسُ بْنُ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "فَقَرَضَ اللَّهُ عَلَى خَمْسِينَ صَلَاةً، فَرَجَعْتُ بِذَلِكَ حَتَّى أَمَرَ بِمُوسَى، فَقَالَ: مُوسَى مَا الَّذِي قَرَضَ عَلَى أَمْرِكَ؟ قُلْتُ: قَرَضَ عَلَيْهِمْ خَمْسِينَ صَلَاةً، قَالَ: فَراجِعْ رَيْكَ، فَإِنَّ أَمْتَكَ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ، فَرَجَعْتُ فَراجِعْتُ رَبِّي فَوَضَعَ شَطْرَهَا، فَرَجَعْتُ إِلَى مُوسَى، فَقَالَ راجِعْ رَيْكَ، فَذَكَرْتُ لَهُ، فَوَضَعَ شَطْرَهَا، فَرَجَعْتُ إِلَى مُوسَى فَأَخْبَرْتُهُ فَقَالَ: راجِعْ رَيْكَ، فَإِنَّ أَمْتَكَ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ، فَرَجَعْتُ فَراجِعْتُ رَبِّي، فَقَالَ: هِيَ خَمْسٌ وَهِيَ خَمْسُونَ، لَا يُبْدَلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ، فَرَجَعْتُ إِلَى مُوسَى، فَقَالَ راجِعْ رَيْكَ، فَقُلْتُ: قَدْ اسْتَحْيَيْتُ مِنْ رَبِّي، ثُمَّ

الطَّلَقَ حَتَّى أَتَى مِنَ السَّيِّدَةِ الْمُتَنَبِّئَةِ، فَقَسَمَ بِالْأَلْوَانِ لَا أَذْرِي مَا هِيَ [ص: ۳۷۰]، ثُمَّ أَذْغَلَتْ
الْحَيَّةَ، فَإِذَا فِيهَا جَنَابُ النَّوْلِ، وَإِذَا ثَرَابُهَا السَّيِّئُ" [ص ۱۸۷ - ۱۸۸] [۳۴۲]

ترجمہ حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ بیان کوی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد افرمائیلو چہ (بیوہ شبہ) زما دکور چت کولؤ کرې شو هغه وخت زه په مکه کښې ووم، بیا (د دغه کولؤ چت نه) حضرت جبرائیل علیه السلام راګوز شو بیا هغه زما سینہ اوخبرله، بیا هغه د زمزم په اوبو سره اووینخله، بیا نئ سرو زرو یو رکیښی راوړله، هغه رکیښی د حکمت او ایمان نه د که شوي وه (دغه فرېښتی ایمان او حکمت) زما په سینہ کښې واچول او سینہ نئ بنده کړه، بیا (جبرائیل علیه السلام) زما لاس او نیولو، بیا نئ زه واخستم او د دنیا د آسمان طرف ته نئ اوخیږولم بیا چه کله د دنیا آسمان ته اورسیدو نو جبرائیل علیه السلام په دروازه باندې مقرر خوځنی کونکی ته اووښل دروازه کولؤ کړه دې (خوځنی والا) اووښل څوک؟ هغه جواب ورکړو (زه) جبرائیل یم هغه تپوس اوکړو تا سره څوک بل هم شته؟ جبرائیل علیه السلام جواب ورکړو او ما سره حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دې، څوکیدارې فرېښتی تپوس اوکړو چه آیا هغوی صلی اللہ علیہ وسلم ته پیغام لیکلوسره راغوښتي شوي دي؟ جبرائیل علیه السلام جواب ورکړو او بیا چه کله دروازه کولؤ کړې شوه نو موږ د دنیا آسمان ته پورته اوختلو نو هلته موږ یو سړي اولیدلو چه ناست وو، دهغه ښی طرف ته څه ت غونډې صورتونه وو او گس طرف ته هم څه ت شان صورتونه وو، کله چه په هغه خپل ښی طرف ته کتل نو مسکې به شو او کله چه به نئ گس طرف ته اوکتل نو په ژړا به شو، هغه (ماته په کتلو سره) اوښل (مرحبا بالنبي الصالح والاين الصالحه) په خیر راغلې اې صالح ښی او صالح خویه، ما د جبرائیل علیه السلام نه تپوس اوکړو دا څوک دي؟ هغه اووښل دا آدم علیه السلام دي او دده ښی اوگس طرف ته د ده د اولاد روحونه دي، ښی طرف ته د جنتیانو روحونه دي او گس طرف ته د دوزخیانو روحونه دي هم په دې وجه چه کله هغه خپل ښی طرف ته گوري نو خاندی اوکله چه خپل گس طرف ته گوري نو ژاړې تردې چه حضرت جبرائیل علیه السلام زه خان سره دویم آسمان ته اوخیږولم بیا نئ د دویم آسمان څوکیدار ته اووښل دروازه کولؤ کړه نو د دغه آسمان څوکیدارې فرېښتی هم هغه شان سوال اوکړو لکه چه په اول آسمان کښې فرېښتی کړې وو، بیا هغه دروازه کولؤ کړه.

حضرت انس رضی اللہ عنہ افرمائیلو چه حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ افرمائیلو چه ښی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په آسمانو کښې حضرت ادریس، حضرت موسی، حضرت عیسی او حضرت ابراهیم علیهم السلام اولیدل (لیکن هغوی د انبیاء علیهم السلام په آسمانو کښې) منازل بیان نه کړل (چه کوم یو ښی په کوم آسمان باندې وو)، (حضرت انس رضی اللہ عنہ) افرمائیلو چه حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ دا خبره ذکر کړه چه ښی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د دنیا په آسمان حضرت آدم علیه السلام سره ملاقات اوکړو او په شپږم آسمان باندې حضرت ابراهیم علیه السلام سره.

حضرت انس رضی اللہ عنہ بیان اوکړو چه کله حضرت جبرائیل علیه السلام ښی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بوتلو او حضرت ادریس علیه السلام سره تیریدل نو هغوی (مرحبا بالنبي الصالح والاخ الصالحه) یعنی په خیر راغلې اې صالح ښی او اې صالح روړه، ما تپوس اوکړو دا څوک دي؟ جبرائیل علیه السلام اووښل دا حضرت ادریس علیه السلام دي بیا زه موسی علیه السلام سره تیریدم نو هغه ماته په کتلو سره اووښل (مرحبا بالنبي الصالح والاخ الصالحه) ما تپوس اوکړو دا څوک دي؟ جبرائیل علیه السلام افرمائیلو دا موسی علیه السلام دي بیا زه حضرت عیسی علیه السلام سره تیر شوم نو هغوی هم اووښل (مرحبا بالنبي الصالح والاخ الصالحه) په خیر راغلې اې صالح ښی او اې صالح روړه، ما تپوس اوکړو دا څوک دي؟ حضرت جبرائیل علیه السلام اووښل دا عیسی علیه السلام دي بیا زه ابراهیم علیه السلام سره تیر شوم نو هغوی ماته کتلوسره افرمائیلو (مرحبا بالنبي الصالح والاين الصالحه) په خیر راغلې اې صالح ښی او صالح خویه، ما د جبرائیل نه تپوس اوکړو دا څوک دي؟ نو جبرائیل علیه السلام جواب راکړو دا حضرت ابراهیم علیه السلام دي.

ابن شهاب رضی اللہ عنہ بیان کوی چه ماته ابن حزم رحمہ اللہ خبر را کړو چه ابن عباس رضی اللہ عنہ او ابو جبه انصاري رضی اللہ عنہ وانی چه بیا زه نور اوچت اوخیزولې شوم تردې چه زه یو داسې اوچت مقام نه اورسیدم چرته چه ما (د فریتو) د قلمونو (کشاری) اوپرز واوریدو. ابن حزم رحمہ اللہ د (خپل شیخ) نه حدیث بیان کړو او انس بن مالک رضی اللہ عنہ (د ابوذر رضی اللہ عنہ په واسطه سره) بیان کړو چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد او فرمایلو چه الله تعالی زما په امت باندې پنخوس مونخونه فرض کړل چه کله ما دا فریضه واخسته واپس شوم او حضرت موسی علیہ السلام سره تیریدم نو هغوی تپوس او کړو چه الله تعالی ستا په امت باندې څه فرض کړل؟ ما جواب ورکړو پنخوس مونخونه نی فرض کړل. موسی علیہ السلام دې اوریدو سره او وویل تاسو خپل رب ته واپس تشریف یوسئ ځکه چه ستا امت په دومره انداز د باندې د عبادت طاقت نه لری. نوزه بیا واپس شوم. نو الله تعالی (دغه عبادت) یوه حصه معاف کړه بیا زه موسی علیہ السلام له راغلم اومې خودل چه الله تعالی یوه حصه عبادت معاف کړو. حضرت موسی علیہ السلام بیا هغه خبره اوکړه چه ته خپل رب ته رجوع اوکړه ستاسو امت ددې هم طاقت نه لری. ما بیا رجوع اوکړه نو الله تعالی دهغې یوه حصه نوره هم معاف کړه. بیا زه هغه ته راواپس شوم (او خبر مې ورکړ) نو هغوی او وویل چه ته بیا خپل رب ته واپس اوگر څه ځکه چه ستاسو امت (ددې هم) طاقت نه لری. چنانچه ما بیا رجوع اوکړه نو الله تعالی ارشاد او فرمایلو (اوس) دا پنځه مونخونه (مقرر کولې شی) اودا په حقیقت کبشې د ثواب په اعتبار سره) پنخوس دی. زما په نیز خبره بدلیدلې نه شی. بیا هم هلته موسی علیہ السلام له واپس راغلم نو هغوی او وویل چه خپل رب ته رجوع اوکړه ما او وویل (چه اوس) ماته د خپل رب نه (باربار وینا کولوسره) شرم راخی.

بیا جبرائیل امین زه سدرة المنتهی ته بوتلم. هغه (ونه) داسې مختلف رنگونو پټه کړې وه چه دهغې متعلق ماته معلومه نه شوه چه دغه څه دی. دې نه پس ئی زه جنت ته بوتلم ما په جنت کبشې د مرغلوو گنبدونه اولیدل اود هغې خاوره د مشک په شان وه.

تراجم رجال

عبدان: دا د عبد الله بن عثمان بن جبلة مروزی لقب دې ددوی تذکره (بداء الوحي) پنځم حدیث لاتدې تیره شوې ده. (۱)

عبد الله: دا مشهور محدث عبد الله بن مبارک رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکره (کتاب الإیمان) باب کیف کان بداء الوحي، لاتدې تیره شوې ده. (۲)

یونس: دا یونس بن یزید ایلی رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکره (کتاب العلم) باب من رد الله من غیر ابقیه فی الدین، لاتدې تیره شوې ده. (۳)

زهري: دا امام المحدثین ابن شهاب زهري رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکره (بداء الوحي)، لاتدې تیره شوې ده. (۴)

احمد بن صالح: دا ابو جعفر احمد بن صالح رضی اللہ عنہ دې. (۵)
عنبسه: دا ابو عثمان عنبسه بن خالد بن یزید ایلی رضی اللہ عنہ دې. (۶)

(۱) کشف الباری: ۴۶۱/۱.

(۲) کشف الباری: ۴۶۲/۱.

(۳) کشف الباری: ۲۸۲/۳.

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۵) کتاب الصلاة باب رفع الصوت فی المسجد رقم الحديث: ۴۷۱.

(۶) کتاب الکسوف باب خطبة الإمام فی الکسوف رقم الحديث: ۱۰۴۶.

یونس: دا ابو زید یونس بن یزید ایلی قرشی رحمته دې ددوی تذکره (کتاب العلم باب من یرد الله بن غیر یقبحه فی الدین: لاتدې تیره شوې ده).^(۱)

ابن شهاب: دا محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمته دې. ددوی تذکره (مدء الوحی): ددریم حدیث لاتدې تیره شوې ده.^(۲)

انس بن مالک: ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب: من الإيمان أن یحب لفرءه ما یحب لنفسه) لاتدې تیره شوې ده.^(۳)

ابوفز: دا جندب بن جنداه ابوذر غفاری رحمته دې. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب المعاصی من أمر المجاهلة) لاتدې تیره شوې ده.^(۴)

دا روایت دحدیث معراج په نوم سره مشهور دې او په دې باندې تفصیلی مباحث (کتاب الصلاة باب کیف فرضت الصلاة فی الاسراء) لاتدې تیر شوی دی.^(۵)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث باب یوه جمله (فلما رجول بأدریس) او دویمه جمله ده (وجدنی السماوات ادریس) په دې دواړو جملونو سره د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت واضح دې چه په دواړو کښې د حضرت ادریس رحمته تذکره ده.^(۶)

۸- باب: ﴿وَالِیٰ عَادِ اٰخَاهُمْ هُوْدًا قَالَ یَقَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ﴾ / الأعراف: ۶۵.

ما قبل سره ربط او د ترجمه الباب مقصد: ددې باب وړاندینی باب سره مناسبت واضح دې چه تیر باب کښې د حضرت ادریس رحمته تذکره وه او اوس د حضرت هود رحمته ذکر کیږی.

د دې باب لاتدې امام بخاری رحمته د حضرت هود رحمته تذکره او د دې آیاتونو مبارکو تشریح بیانول غواړی په کوم کښې چه د قوم عاده د هغوی دعوت تبلیغ او تلقین او تذکیر بیان دې.^(۱)

د حضرت هود رحمته نسب او مختصر تذکره: قرآن مجید کښې د حضرت هود رحمته تذکره په اووه مقاماتو کښې راغلې ده. هغوی د قوم عاد د نسل نه وو او هم د هغوی طرف ته مبعوث کړې شوې وو. حضرت قتاده رحمته د هغوی نسب نامه داسې بیان کړې ده. هود بن عبد الله بن رباح بن الخلود بن عاد بن عوص بن ارم بن سام بن نوح رحمته خو امام مجاهد رحمته د هغوی نسب نامه عامر بن شالح بن ارقحشد بن سام بن نوح نقل کړې ده. ابن هشام رحمته وائی چه د هود رحمته نوم عابرو وو.^(۲) د جمهورو په نیز و مېې قول راجح دې.^(۳)

(۱) کشف الباری: ۲۸۲/۳.

(۲) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۳) کشف الباری: ۴/۲.

(۴) کشف الباری: ۲۳۸/۲.

(۵) کشف الباری کتاب الصلاة باب کیف فرضت الصلاة فی الاسراء ص: ۸۵ - ۲۰۰.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۹/۱۵.

(۷) عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

(۸) تاریخ للطبری: ۲۱۶/۱ دار التراث بیروت.

(۹) المنتظم فی تاریخ الملوک والأئم لأبی الفرج العززی: ۲۵۲/۱ تاریخ ابن خلدون: ۲۳/۲ دار الفکر بیروت. فتح الباری.

(۱۰) ۴۶۴/۸ عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

(۱۱) فتح الباری ۴۶۴/۸ عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

دحضرت هود علیه السلام تعلق خلود قبیلې سره وو او دا د قوم عاده ټولو نه مؤقر قبیله وه. (۱) رنگ نی سور سپین وووچیه وو او لویه ږیره نې وه. ونیلې شی چه حضرت هود علیه السلام په بنیادمو کښې د حسن او جمال په اعتبار سره آدم علیه السلام ته د ټولو نه نیزدې وو سوا د حضرت یوسف علیه السلام. (۲) اسحاق بن بشر علیه السلام او ابن عساکر علیه السلام د حضرت ابن عباس علیه السلام قول نقل کړې دې چه د ټولو نه اول په عربی ژبه کښې خبرې حضرت هود علیه السلام کړې دي. (۳)

دحضرت هود علیه السلام وفات اومدفن: دحضرت هود علیه السلام وفات اومدفن متعلق د مؤرخینو اقوال مختلف دي د بعضی حضراتو رانی ده چه هود علیه السلام د قوم عاده هلاکت نه پس دحضرت موت طرف ته هجرت او کړو اوهم هلته وفات اوتدفین وشو. (۴)

حضرت علی علیه السلام به فرمائیل چه دهغوی قبر حضر موت کښې کښې احمر (سړي غونډنی) باندې دې او د هغه سر ته د جاري (ککړي) یا بیرې ونه ولاړه ده. (۵) دغه شان روایت د اسحاق بن عبدالله بن ابی فروة علیه السلام نه هم نقل دي چه د حضرت هود علیه السلام قبر مبارک په یمن کښې په یوغر باندې دي. حضرت عثمان بن ابی عاتکه علیه السلام فرمائی چه دحضرت هود علیه السلام مدفن فلسطین کښې دي. (۶) د ابن سابط علیه السلام نه نقل دي حضرت نوح علیه السلام حضرت هود علیه السلام حضرت شعيب علیه السلام او حضرت صالح علیه السلام قبرونه په مکه کښې مقام ابراهیم په مینځ کښې او رکن یمانی اوزمزم په مینځ کښې دزمکې په ټکره کښې دي. (۷) په دې مختلف اقوالو کښې قرین قیاس دادې چه دهغوی قبر مبارک په یمن کښې وي ځکه چه هم دغه دهغوی آبادنی وي. (۸)

قوم عاده: عاده غریو د ټولو نه پخوانی قبیله ده دا د ډیرو سرکشو اومتقدم انسانانو یوه ډله وه. داورد قد اومضبوط بدنونو مالکان وو. په صنعت او کاریگری کښې یې مثال وو. بت تراش وو اوهم دغه د هغوی مشهوره پیشه وه. په غرور کښې اخته او په خپل طاقت باندې مغروره وو. دحضرت د یو وادنی نوم احقاف دي قوم عاده هم هلته آباد وو. دهغوی آبادی د غریو د ټولو نه بهترین مقامات حضر موت، یمن او خلیج فارس د سواحله نه د عراق حدود پورې خوره وه. یمن دهغوی دارالحکومت وو.

عاده (دچا طرف ته چه قبیله منسوب ده) دهغوی د بادشاه نوم دي. دوی به د سپوږمۍ عبادت کولو اودهغه ډیر اوږد او لوښی عمر وو. زر خو صرف دهغه ښځې وې د چا د خیتونه چه د عاده په ژوند کښې څلور زره بچی پیدا شو. (۹) د نوح علیه السلام وفات نه پس هغه په مخ د زمکې اولنې بادشاه وو اوهمغه د ژوند دولس سوه سپرلی لیدلې. (۱۰)

(۱) فتح الباری: ۴۶۴/۸.

(۲) عمدة القاری: ۲۱۰/۱۵.

(۳) تفسیر المنار: ۴۳۷/۸ محمدرشید رضا.

(۴) عمدة القاری: ۳۱۲/۱۵.

(۵) مختصر تاریخ دمشق لابن عساکر: ۱۵۷/۳۷ دارالفکر، البدایه والنهایه قصه هود علیه السلام: ۳۰۳/۱ دارهجر للطباعة والنشر.

(۶) البدایه والنهایه قصه هود علیه السلام: ۳۰۳/۱ دارهجر، عمدة القاری: ۳۱۲/۱۵ مختصر تاریخ دمشق: ۱۵۷/۳۷.

(۷) مختصر تاریخ دمشق: ۱۵۷/۳۷ دارالفکر.

(۸) رحلة ابن بطوطة المساء: تحفة النظار فی غرائب الأمصار وعجائب الأسفار: ۱۹۶/۱ قبیل ذکر التنبول، الطبعة الخیریه.

(۹) عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

(۱۰) عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

ذ انتقال نه پس د عداد مشر خوښی شدید بن عاډ په حکومت باندې کیناستو او ۵۸۰ کاله نۍ د حکومت مزې واخستې. د شدید د مرگ نه پس د حکومت واگې دهغه ورور شداد بن عاډ لاس ته راغلې چا چه ارم ذات العباد جوړ کړو. (۱)

مختصر دا چه قوم عاډ د خپل بې شانه طاقت په زور باندې په مخ د زمکې حکومت او کړو څه چه دهغوی په زړه اود ماغو کښې د غرور پوکي وهلو سره هغوی سرکش او طاغی جوړ کړل ونیل په نۍ (من اهد منا قرة، زمونږ نه زیات طاقتور څوک دی؟ پوره قوم د بت پرستۍ په ویا کښې راگیرو. کله چه په سرکشتۍ عصیان او تمرد کښې د حد نه زیات شو نواله تعالی هم دهغوی د قوم یو کس حضرت هود علیه السلام په رسالت سره سرفراز کړو او دهغوی په نیغه لار باندې راوستلو اود توحید دعوت ورو کولو حکم نۍ ورکړو.

قوله: وَالۡی عَادِ اَۡحَاۡهُمۡ هُوۡدًا..... یعنی مونږ عاډ طرف ته دهغوی ورور هود علیه السلام پیغمبر جوړ ولوسره) اولیکلو. هغه اوونیل اې زما قوم ته تاسو صرف د یو الله تعالی عبادت او کړنۍ دهغه نه بغیر د ستاسو څوک معبود نشته دی آیا تاسو نه ویریرئ؟

وَقَوْلِهِ: (اِذۡ اَنۡذَرۡنَا قَوْمَهُۥ بِالۡاَحۡقَافِ) اِلٰی قَوْلِهِ: كَذٰلِكَ نَجۡزِی الْقَوۡمَ الْمُجۡرِمِیۡنَ / الاحقاف: ۲۱-۲۵ /
اِذۡ اَنۡذَرۡنَا قَوْمَهُۥ بِالۡاَحۡقَافِ..... پوره ایت داسې دې: (وَ اَذۡکُرۡ اَۡحَاۡۤءَاۡدَ اِذۡ اَنۡذَرۡنَا قَوْمَهُۥ بِالۡاَحۡقَافِ وَ قَدْ عَلِمَتِ النَّفۡرُۤمِۡنَ بَیۡنَۤیۡنَا وَبَیۡنَۤیۡنَۡمَۡ خَلۡفَہُ الۡاَعۡبُدُۢمۡ وَاَلۡاِلٰہَ اِلَّاۤ اِنۡنَاۤ اَحۡقَافُ اِنۡنَاۤ اِلٰہُ کَاۡعِبُۡمَۡ اِلٰہِۡتَاۡ فَاِنۡنَاۤ اَعۡتَدِۡنَا لَآۡنَ کُنۡتَ مِنَ الصّٰوِفِیۡنَۡ قَالَ اِنۡمَآ اَلۡعِلۡمُ عِنۡدَ اللّٰہِۡ وَ اَلۡیَعۡلَمُ مَا رَزٰیۡتَۡہُ وَ لَکِیۡفَ اَرۡیۡکُمۡ قَوۡمًاۢ یَّجۡتَہِدُوۡنَۡ فَلَکُمَاۤ اَوۡۤءَاۡءُ عَاۡرَضٰۡتٍ مُّنۡقَلِیۡۡ اَوۡنِیۡعُہُۡمَۡ قَالَاۤ اِنۡہَاۤ اَعَاۡرِضٌ مُّطِیۡرَاتٌۢ ہَلۡ هُوۡمَۡ اَسۡتَہۡجَلُۡنَاۤہُۡمَۡ یٰۤہٰۤیۡۤہُۡمَۡ فِیۡہِۡمَۡ عَذَابُ الۡلِہِۡ ثُمَّ جَعَلَ کُلۡ شَیۡءٍ عَرۡۡیَۡۡہَاۡ فَاَصۡبَحُوۡا اِلٰیۤیۡرِیۡ الۡاَسۡکِیۡہُۡمَۡ کَذٰلِکَ نَجۡزِی الْقَوۡمَ الْمُجۡرِمِیۡنَۡ)
سورة الاحقاف ایت: ۲۱ - ۲۵

توجه: او یاد کړه د عاډ ورور هود کله چه هغه خپل قوم د احقاف (۲)

(۱) عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵.

(۲) احقاف جرتو چه د عاډ آبادنۍ وې په سوونو میلونو باندې خور یو عظیم وی گستان دې نن صبا هغې نه الربع الخالی وائی. دلته چه کله د هوا گانو تیزې او خطرناکې چپې چلې دې نوژوند مشکل شی. د شگې غرونه هبۍ منور جوړیدو سره د هوا په چپو باندې الوزی. او چرته چه هغه حصاری دې هلته د شگو لونی لونی ډیرې جوړې دې. فافلې او کلی ددې لاندې خښیدو سره د مرگ نه وړاندې د خاورو گوله کړې. کله چه اتفاقاً ددغه ځانی نه شگه اخوا کړې او د انسانی د وړکو اود ډو ډانجو قلعه شان ښ کاري. یو ان گوریز سیاح د عربو په ری گستانونو کښې د دغه طوفان مشاهده کړې ده هغه لیکي: غرمه و د جنوب د ظرف نه ناڅایسې د گومې هوا چپې راغلې د هوا تیزوالې په مزه مزه تیزیدو. زما عرب مل گکو خپل مخونه په کپړو کښې راپټ کړل او اوبشانی په وړو وهلو سره تیز کړل لیکن اوبشانو په بار بار د کیناستو کوشش کړلو. ما د مل گکو نه د واقعه معلومات او کړل لیکن هغوی د ډیرې ویرې په حالت کښې صرف دومره اوونیل چه که مخامخ خیمې ته اور سیدو نو ځان به بچ شی. دې دوران کښې هوا نوره هم تیزه شوه گومۍ دومره زیاته شوه چه معلومیدله چه د آسمان نه دوزخ راکوز شوې دې آخر کوشش کولو سره مونږ خیمې ته اور سیدلو. هلته یوه بشخوخ مخ پټ کړې پریغې پرته وه. زمونږ اوبشانو د هوا نه مخ تاؤ کړې پوزه په شگو کښې ورخښ ولوسره لکه د مږو پروتیل. مونږ هم خیمې ته تلوسره مخ پټ کړو او پریغې پروتیلو. تیاره دومره سخته وه چه شپه معلومیدله. لس مینټه هم دغه حالت وو. بیا په هوا او گومۍ کښې کمې اوشو. کله چه مونږ باسیدو نو زمونږ مخونه مړ وړاندې شوې وو. (تاریخ ارض القرآن ص: ۱۷۸).

او ویرولو او ویرونکی د هغوی نه وړاندې تیر شوی دی او د هغوی نه شاته هم (د دې ټولو دا پیغام ووجه: د الله تعالی نه بغیر د بل چا عبادت مه کوئې. ماته په تاسو ټولو باندې د هیبت ناکې ورځې د آفت اندیښنه ده. هغه آفت څوک اخوا کولې نه شی اونه به په هغه ورځ د چا دوستی او سفارش په کار راځی، هغوی او وینل: آیا ته موږې له ددې د پاره راغلي یی چه موږ د خپلو معبودانو ته وایو؟ که چرې ته رښتونی یی نور اوله به موږې باندې هغه (عذاب) د کوم چه ته دعوی کوي. (لهذا موږ به د خپلو پلارانو ښکونو په طریقه باندې کلک ولاړ یو اخیل معبودان به هیڅ کله نه پرېږدو، هغوی او فرمائیل: دا علم خو صرف هم الله تعالی سره دې چه هغه عذاب به کله راځی. ماته یی چه کوم پیغام را کولو سره لیکلې شوې یم زه خو تاسو ته هم هغه پیغام در رسوم. تاسو له پکار دی چه تاسو به دې خبره باندې یقین او کوئې، لیکن زه دا خامخا ونیم چه تاسو د نادانۍ خبرې کوئې ځکه چه ستاسو مطالبات بیشکه ستاسو د نادانۍ او جهالت دلیل دې. دا الله تعالی پیغمبر ته نه د عذاب را کوږولو اختیار دې اونه قدرت اونه د دې خبرې علم دې چه عذاب به کله راځی؟ بیا چه کله هغوی دغه اور یخ اولیدله کوم چه د هغوی د کندو طرف ته مخ کولو نو هغوی خوشحالیدلو و نیل دا اور یخ دی چه په موږې باندې به باران راوړی. هغه کال اوچ کالی او قحط و په دې وجه یی اومیدونه ترل چه په اور یخو وړیدو سره به ټولې کنډې او نالۍ د کچې شی او زمکه به آباده شی. نه، بلکه دا خو هغه څیز دې کوم چه تاسو زر غوښتلو. یوه سیلنی ده په کوم کنډې چه دردناک عذاب دې چه هر څیز به د خپل رب په حکم باندې د بیخه راویاسی. چنانچه هغه اور یخو په ځانی د څړ ووالی د الله تعالی عذاب جوړیدو سره په هغوی راوړیدو او اووه اته ورځو پورې دا خطرناک طوفان اوسیلنی د الله تعالی عذاب ورولو. کوم چه ونې د جرړو نه اوریستلې آبادنی یی تباه بریاد کړې لونی لونی طاقطور خنار ددې طوفان په مخکښې د معمولی ذکر خاښود حقیقت نه زیات نه وو. چنانچه کله سحر دوی پاسیدل نو هیڅ څیز نه ښکاره کیدلو سوا د هغوی د مکانونو کوم چه د کنډراتو په شکل کنډې ښکاریدل. موږې نافرمان قوم ته داسې سزا ورکوو.

فِيهِ: عَنْ عَطَاءٍ وَنُكَلَانَ، عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، ا. [ر: ۴۵۵۱، ۲۰۳۴]

امام بخاری رحمه الله د حضرت عطاء بن ابی رباح رحمه الله روایت بده الخلق کنډې (باب ذکر الهم) کنډې موصول ذکر کړی دی او هلته د حدیث شروع جمله رکان (دا زارې محمله اقبل وادی) نه او انتها، په جمله (وما أدري لعله کما قال قوم عاد: ﴿فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُّسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ﴾) الآية باندې کیږی.

او د حضرت سلیمان بن یسار رحمه الله روایت کتاب التفسیر کنډې د سورة الأحقاف (لثدی موصول نقل کړې دې د روایت الفاظ دادی: رکان (دا زارې غما او ربحا عرفی وجهه. قالت: یا رسول الله! الناس إذا رأوا العرم فرحوا جاء أن يكون فيه المطر وإن رأوا إذا رأته عرف في وجهه الكراهية فقال: يا عائشة، ما مؤمن أن يكون فيه عذاب، عذب قوم ياتهم، وقد رأي قوم العذاب فقالوا: هذا عارض مطرنا.)

حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني چه کله به رسول الله ﷺ اور یخ یا هوا لیدله نو پریشانی به د هغوی د مخ مبارک نه ښکاره کیدله عائشه رضي الله عنها عرض او کړو یا رسول الله! کله چه خلق اور یخې وینس نو به دې امید باندې خوشحالیږی چه دې نه به د باران اوبه راوړیږی لیکن چه زه تاسو ته گوړم چه د اور یخو په لیدلو سره ستاسو مخ مبارک نه فکر او پریشانی معلومېږی حضور پاک او فرمائیل عائشه! ماته اندیښنه وی چه چرته به دې کنډې

(۱) صحیح البخاری کتاب التفسیر باب قول: ﴿فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُّسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ﴾ (لثدی موصول عارض منظر ثلث)

(۸۲۹) (اخرجه مسلم فی صحیحه فی کتاب الصلاة باب التعمد عند رؤية الريح والقيصم، والفرح بالمطر (۸۹۹) وأبو داود

فی سننه فی کتاب الأدب باب ما یقول إذا هاجت الريح، رقم: ۵۰۹۸

عذاب نه وی چنانچه یو قوم د طوفان په عذاب کښې راگیر کړې شوې او یو قوم عذاب (اوریخ) لیدلو سره ونیلی وو چه دا خو به په مونږ باندې راوریږي او مونږ به خړوب کړي.

۹- باب: قَوْلُ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ:

(وَأَمَّا عَادٌ فَأُهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ)

ذَهَبَتْ (عَالِيَةً) قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: عَثَّتْ عَلَى الزَّوَانِ (سَفَرَهَا عَلَيْهِمْ مَسِيرَتَهُ لِكُلِّ وَنْمَةٍ أَبَاوُ حُصَيْنًا) مُتَابِقَةً (فَقَرَى الْقَوْمُ فِيهَا صَرْخِي) كَأَنَّهُمْ أَغْمَأَزُ نَحْلٍ خَائِبَةٍ) أَصُولًا (فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ) بَقِيَّةُ الْحَاقَةِ: ۶ - ۸ /

امام بخاري رحمه الله د سورة الحاقة درې آياتونه نقل کړي دي. په دې کښې د قوم عاد هلاکت او په هغوی باندې عذاب جوړیدو سره راټلونکي خطرناک طوفان تذکره ده.

د آیات توجه: پاتې شو عاد، نو هغوی په تیز او تند سیلني سره هلاک کړې شو، الله تعالی دغه سیلني (دهغوی د تباهنې دپاره) اووه شپې او اته ورځې (یوشان) مسلط اوستاته، چنانچه که تاسو (چرته هلته ونی نو) کتلو به مو چه هغه خلق هلته داسې پرانه وو لکه د کهجورو ډډې تنې چه وی، نو آیا تاسو گورنې چه په هغوی کښې خوک بیچ کیدونکې شته.

بعض حضراتو او فرمانیل چه سیلني د قوم عاد د ځیتونه هر څه بهر راوړستل او ډډې کړل. سیلني به هغوی په هوا کښې اوچتول او په زمکه باندې به یې راخلاصولوسره دهغوی سرچتري کول. دغه شان د هغوی د بدنونو نه سرونه جدا شو. په دې حالت کښې دهغوی مړه بدنونه په زمکه داسې پرانه وو لکه د کهجورو ډډې ونې چه پرته وی (۱).

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: عَثَّتْ عَلَى الزَّوَانِ: امَامُ بَخَارِيُّ رحمه الله د ابن عبينه رحمه الله قول نقل کولوسره لفظ د "عائیه" تفسیر کړې دي. د "زوان" نه د هوا ذخیره کونکې فرښتې مراد دی. مطلب دا چه هوا دومره سخته وه چه په هغه ورځ د ذخیره کونکو فرښتو د قابونه بهر شوه.

ابن ابی حاتم رحمه الله د حضرت علی رحمه الله قول نقل کړې دي چه الله تعالی د یوې فرښتې په لاس باندې هوا تللونه پس رالیکي. خو چه په کومه ورځ په عادیانو باندې عذاب مسلط کړې شو په هغه ورځ بهې حساب هواراؤلیکلې شوه کومې فرښتې چه د هغې خازن او داروغه وې دهغوی د قابونه هم بهر شوه. (۲)

[۳۱۲۵] حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَرُورَةَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ الْحَكَمِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَاهِدٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «نُفِثَتْ بِالْأَصْبَا، وَأُهْلِكَتْ عَادُ بِالْأَبْوَابِ» [ص ۲۰۰] [ز: ۹۸۸] (۳)

تراجم رجال

محمد بن عرورة: دا محمد بن عرورة بن البرند قرشي بصري رحمه الله دي. د دوی تذکره (کتاب الإیمان) باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله، لاتدې تیره شوې ده. (۴)

(۱) إرشاد الساری: ۲۵۹/۷.

(۲) فتح الباری: ۶۴۴/۸ إرشاد الساری: ۶۵۹/۷.

(۳) مترجيحه فی کتاب الاستسقاء باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: نُفِثَتْ بِالْأَصْبَا رقم: ۱۰۳۵.

(۴) کشف الباری: ۵۵۷/۲.

شعبة: دا شعبه بن الحجاج العتكي الواسطي رحمته الله دي. دوى تذكره (كتاب الإيمان باب من سلم المسلمون من لسانه ويده، لاندې تيره شوې ده.)^(١)

الحكم: دا الحكم بن عتيبه الكندي الكوفي رحمته الله دي. (كتاب العلم باب العلم في العلم لاندې تيره شوې ده.)^(٢)

مجاهد: دا مجاهد بن جبر مكي رحمته الله دي. (كتاب العلم باب الفهم في العلم لاندې تيره شوې ده.)^(٣)

قوله: **تُصْرَتُ بِالصَّبَا وَاهْلِيكَتُ عَادًا بِالدُّبُورِ**: د بادصبا په ذريعه زما امداد او كړې شو او د دبور په ذريعه قوم عاد هلاك كړې شو. صبا: نيكلي هوا ته وائي او "دبور" خطرناكي هوا ته وائي.^(٤)

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: د باب سره د روايت مناسبت واضح دي په دي توگه چه په دواړو كنيې د قوم عاد ذكر كړه ده. (٥) علامه عيني رحمته الله دي. (قول الله عزوجل) **وَأَمَّا عَادُ فَاهْلَكُوا بِإِيمَارِ آلِ هَارُوتَ**، د مستقل باب په توگه ذكر كړې دي. (٦) لكه چه د علامه عيني رحمته الله دي د تحقيق مطابق سابقه باب بغير د حديث موصول نه دي اولته ذكر كړې شوي مناسبت حديث تعلق (باب قول الله عزوجل) **وَأَمَّا عَادُ فَاهْلَكُوا بِإِيمَارِ آلِ هَارُوتَ**، سره دي.^(٧)

٣١٦٦- **قَالَ: وَكَانَ ابْنُ كَيْسٍ، عَنْ سَعْيَانَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ أَبِي نَعْمٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بَعَثَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِذِي هَبْيَةَ فَقَسَمَ ابْنُ الْأَرْبَعَةِ الْأَقْرَبُ بْنُ حَابِسٍ الْخَنْظَلِيُّ، ثُمَّ الْمَجَاشِعِيُّ، وَعَيْنَةُ بْنُ بَدْرٍ الْقَزَائِيُّ، وَزَيْدُ الْقَلَابِيِّ، ثُمَّ أَحْمَدُ بْنُ زُهَيْرٍ، وَعَلْقَمَةُ بْنُ عَلَاةٍ الْعَامِرِيُّ، ثُمَّ أَحْمَدُ بْنُ كِلَابٍ، فَقَضَيْتُ قُرَيْشَ، وَالْأَنْصَارَ، قَالُوا: يُعْطَى صَنَائِدُ أَهْلِ نَجْدٍ وَيَدْعَانَا، قَالَ: «إِنَّمَا أَنَا لِقَمٌ». فَأَقْبَلَ رَجُلٌ غَابِرُ الْعَيْنَيْنِ، مُشْرِفُ الْوَجْهِينِ، نَأْتِي الْحَبِيبَ، كَتَّ الْيَحْيَى مَخْلُوقٌ، فَقَالَ: اتَّقِ اللَّهَ يَا مُحَمَّدُ، فَقَالَ: «مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ إِذَا عَصَيْتُ؟ أَيَأْمَنُنِي اللَّهُ عَلَى أَهْلِ الْأَرْضِ فَلَا تَأْمَنُونِي» فَسَأَلَهُ**

^(١) كشف الباري: ١/٦٧٨

^(٢) كشف الباري: ٤/٤١٤.

^(٣) كشف الباري: ٣/٣٠٧.

^(٤) فيض الباري باب غزوة الخندق: ٩٩/٤.

^(٥) عمدة القاري: ١٥/١٤٤.

^(٦) عمدة القاري: ١٥/١٤٤.

^(٧) والحديث أخرجه البخاري أيضاً موصولاً في كتاب المناقب. باب علامات النبوة في الإسلام رقم: ٣٦١٠ وفي كتاب المغازي باب بعث علي بن أبي طالب وخالد بن الوليد إلى اليمن قبل حجة الوداع رقم: ٤٣٥١ وفي كتاب التفسير، سورة براءة باب: المؤلف قلوبهم وفي الرقاب، رقم: ٤٦٦٧ وفي كتاب فضائل القرآن باب: إثم من رآه القرآن بقراءة القرآن، أو تأكل به، أو فجر به رقم: ٥٨٠٨ وفي كتاب الأدب باب: ما جاء في قول الرجل: ويملك: رقم: ١٦٣ وفي كتاب استنباه المرتدين، باب: قتل الخوارج والبلدني بعد إقامة الحجة عليهم، رقم: ٩٣١ وفي باب: من ترك قتال الخوارج للتألف ولئلا ينفر الناس عنه، رقم: ٦٩٣٣ وفي كتاب التوحيد، باب: قول الله تعالى **(قَدْ جَاءَ الْمُهَكَّمَةُ وَالرُّومُ لِلْهِدْيَةِ)** رقم: ٧٤٣٢ وفي باب: قراءة الفاجر والمنافق وأصواتهم وتلاوتهم لاتجاوز حناجرهم، رقم: ٧٥٦٢ ومسلم في كتاب الزكاة باب: ذكر الخوارج وصفاتهم رقم: ٢٤٢٦ وأبو داود في سننه في كتاب السنة باب: في قتال الخوارج رقم: ٨٦٤ والنسائي في سننه في كتاب الزكاة باب: المؤلف قلوبهم رقم: ٢٥٧٩ وفي كتاب المحاربة باب: من شهر سيفه ثم وضعه في الناس رقم: ٣١٠٦ وابن ماجه في سننه في المقدمة باب: في ذكر الخوارج رقم: ١٦٩.

رَجُلٌ قَتَلَهُ، أَحِبُّهُ عَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ - قَتَلْتُهُ، فَلَمَّا وَلَّى قَالَ: "إِنَّ مِنْ ضَيْعَتِي هَذَا، أَوْ فِى عَقَبِ هَذَا أَوْ مَا يَغْرِضُونَ الْقُرْآنَ لِأَهْلِيٍّ وَحَنَّا جَرَهُمْ بِمَرْفُوعٍ مِنَ الَّذِينَ مَرُوفُ السَّيْمِ مِنَ الرَّمِيَةِ، يَقْتُلُونَ أَهْلَ الْإِسْلَامِ وَيَدْعُونَ أَهْلَ الْأَوْتَانِ، لَكِنَّ أَنَا أَذَرَكْتُهُمْ لَأَقْتُلْتَهُمْ قَتْلَ عَادٍ"

دې روایت سره متعلق تفصیلى بحث کتاب المغازی کینې راځي: (۱)

د حدیث توجیه الباب سره مناسبت: رسول الله ﷺ او فرماښت چې یو قوم به راوځي چه د قرآن پاک تلاوت به په ډیره تازگۍ سره کوي او هغه قرآن به دهغوی د مرو ستونۍ نه ښکته نه ځي. دا خلق به د دین نه داسې اوځي لکه چه غشي د ښکار نه چه اوځي. دا خلق به مسلمانان قتل کوي او بت پرست به پریري. بیاني او فرماښت لکن اذَرَكْتُهُمْ لَأَقْتُلْتَهُمْ قَتْلَ عَادٍ، که چېرې ما دوی اولیدل نوزه به هغوی د قوم عاد په شان قتل کوم هم دغه جمله ترجمه الباب سره مطابقت لري.

باب سره د حدیث په مناسبت باندې اشکال او دهغې جواب: په دې مناسبت باندې اشکال کيږي چه حضوریاک خود هغه خلقو د قتل کولو اراده ښکاره کړه خو قوم عاد خو خطرناکي هوا هلاک کړي وو. ددې جواب دادې چه سره ددې په تشبیه کینې عموم نشته لیکن د حضوریاک غرض د هغه خلقو بالکلیه استیصال وو. یعنی طوفان قوم عاد تیاره کولو سره دهغوی بالکلیه استیصال او کړو دغه شان که ما هم هغوی اولیدل نو ټول به قتل کولو سره دهغوی استیصال کوم. (۲)

دویم جواب دادې چه دلته قتل عاد کینې موجود اضافت، اضافت الی الفاعل د قبیل نه دې او ددې تائید ددې خبرې نه هم کيږي چه یو بل طریق کینې د قتل عاد په ځاني ثمود وارد شوي دې او په داسې صورت کینې به مطلب داشی چه که چېرې ما دغه قوم اولیدلو نوزه به هغوی په سختی سره قتل کوم لکه چه قوم عاد د طاقتور کیدو په سبب په سختی او شدت سره قتل کوي.

[۳۱۶۷] حَدَّثَنَا عَالِدُ بْنُ يَزِيدَ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ، عَنْ أَبِي إِصْحَاقَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ: {قَتَلَ مِنْ مَذَكِرٍ} [القم: ۱۱۲] (ص ۱۲۲) (۳)

تراجم رجال

خالد بن یزید: دا ابو هیثم خالد بن یزید بن زید الاسدی الکاهلی الکوفی رحمته الله دې د فن قرائت ماهر وو او په خپله هم خوش آواز قاري وو. (۴)
هغوی د اسراښل بن یونس، ابوبکر بن عیاش، حسن بن حسنی، قیس بن ربیع او حمزه زیات رحمهم الله نه د حدیث روایت کړي دې او دهغوی نه امام بخاری، ابوشیبې، ابوحاتم رازی، ابوزرع، محمد بن ادريس رازی او محمد بن حجاج ضبی غوندي اعلام حدیث روایت د حدیث کړي دي. (۵)

(۱) کشف الباری کتاب المغازی ص: ۵۷۱ - ۵۷۴.

(۲) عمده القاری: ۳۱۴/۱۵ فتح الباری: ۴۵۵/۸.

(۳) مخرجیغه فی کتاب الانبیاء، باب: الأرواح جنود مجنده، رقم: ۳۳۴۱.

(۴) تهذیب الکمال: ۱۹۳/۸.

(۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل ډېاره او گورنې تهذیب الکمال: ۱۹۲/۸.

ابو حاتم محمد بن ادريس رازی رحمه الله دهنوی باره کتبی فرمائی: صدوق (۱) محمد بن حجاج ضبی رحمه الله فرمائی: کان خلوا من القراء (۲) یعنی دیر خوش آواز قاری وو. امام دارقطنی دهنوی باره کتبی فرمائی: (هو الطیب لیس به بأس) (۳)

اسرائیل: دا ابویوسف اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق همدانی کوفی رحمه الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب من ترک بعض الاختیار مخافة ان یفهم بعض الناس عنه لیهووا فی اهد منه) لاندی تیر شوی دی. (۴)
ابو اسحاق: دا عمرو بن عبدالله بن عبید السبیعی رحمه الله دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان باب الصلاة من ایمان) لاندی تیر شوی ده. (۵)

الاسود: دا اسود بن یزید بن قیس نخعی کوفی رحمه الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب من ترک بعض الاختیار مخافة ان یفهم بعض الناس) لاندی تیر شوی ده. (۶)
عبدالله: دا مشهور صحابی رسول حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله دی. (۷)

قوله: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ: قَبْلَ مِنْ مُذْكَرٍ: تیر شوی باب (قول الله تعالى: (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُمْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ يَوْمَ هُمْ خَالِدُونَ)) لاندی ددی روایت تفصیل تیر شوی دی. امام بخاری رحمه الله دیاب لاندی دا روایت خکه نقل کړی دی چه په دې کتبی هغه خودل غواړی چه قرآن کوم قصص او واقعات بیانوی دهنی نه عبرت حاصلول پکار دی آیا خوک عبرت حاصلونکي شته؟

۱۰- باب: قِصَّةُ يَاجُوجَ وَمَاجُوجَ

دحافظ ابن حجر رحمه الله مخي ته چه کومه نسخه ده په هغې کتبی دا باب نشته. (۸) خوز مورخ په هندوستانی نسخو کتبی علامه قسطلانی رحمه الله شیخ الاسلام زکریا الاتصاری رحمه الله اود مصری نسخو په کوم کتبی چه د مولانا سندھی رحمه الله حاشیه ده، دا باب موجود دی. (۹) دویمه خبره داده چه امام بخاری رحمه الله صرف آیت ذکر کولو باندی اکتفا کړی ده څه حدیث ئی نه دی ذکر کړی. اودا د امام بخاری طریقه ده چه هغه بعض وخت باب بغیر حدیث نه راوړی. البته دا خبره دهندي او مصری نسخو په لحاظ سره ده ځکه چه په دغه نسخو کتبی د دویم آیت نه وړاندی د باب عنوان موجود دی. لهذا ددی نسخو په لحاظ دا باب بغیر حدیث نه دی. باقي د علامه عینی رحمه الله او علامه قسطلانی رحمه الله وغیره په نسخو کتبی چونکه د باب عنوان نشته دی په دې وجه ددی حضراتو د نسخو

(۱) الجرح والتعديل: ۳/ ۳۵۴.

(۲) تهذيب الكمال: ۸/ ۱۹۳.

(۳) إكمال تهذيب الكمال: ۴/ ۱۵۹.

(۴) كشف الباری: ۴/ ۵۴۶.

(۵) كشف الباری: ۲/ ۳۷۰.

(۶) كشف الباری: ۴/ ۵۵۳.

(۷) كشف الباری: ۲/ ۲۵۷.

(۸) فتح الباری: ۸/ ۴۷۱.

(۹) عمدة القاری: ۱۵/ ۳۱۹ إرشاد الساری: ۷/ ۲۶۲ تحفة الباری: ۴/ ۶۶.

قرايت كونكوتنه د حديث نه ذکر کيدو اشکال نه شی پيدا کيدې ځکه چه د دويم آيت نه پس امام بخاری رحمه الله د باب مناسبت سره احاديث ذکر کړي دي.^(۱)

ماقبل سره وېغ: ددې باب مناسبت کتاب الانبياء سره په دې صورت کيښي ممکن دي چه کله ذوالقرنين نبي اومنلې شی. د امام بخاری رحمه الله د طريقي نه هم دغه معلومېږي چه دهغه په نيز ذوالقرنين نبي وو. گڼی د ذوالقرنين تذکره په نۍ د حضرات انبياء کرام عليهم السلام د تذکرو په مينځ کيښي نه کوله. اود ياجوج ماجوج تذکره نۍ په دې وجه اوکره ځکه چه د ياجوج ماجوج د قصي تعلق د ذوالقرنين قصي سره دي ليکن په دې خبره باندې دا اشکال پيدا کيږي چه بيا خو په اصل کيښي ترجمه د ذوالقرنين په عنوان سره کيدل پکار وو. اود ياجوج ماجوج قصه يا خود ذوالقرنين د ترجمي لاندې کولې کيده يا بيا د ذوالقرنين د قصي نه پس د ياجوج ماجوج د قصي دپاره مستقل ترجمه قائم کول پکار وو. خو مونږ سره موجود تشخو کيښي ترجمه الباب هم ياجوج ماجوج په ذکر سره معنون ده او شروع هم د ياجوج ماجوج د تذکري نه کړې شوې ده. اود دوی د تذکري نه پس د ذوالقرنين قصه بيان کړې شوې ده.

شيخ الحديث زکريا رحمه الله فرماني چه د دې اشکال جواب صرف هم دغه کيدې شی چه ممکن دي امام بخاری رحمه الله د ياجوج ماجوج قصه د ذوالقرنين د تذکري دپاره تمهيد جوړ کړي وی او هم په دې وجه نۍ دا د ذوالقرنين نه اول ذکر کړې وی.^(۲)

او امام بخاری رحمه الله د حضرت ابراهيم عليه السلام د ذکر نه وړاندې د ذوالقرنين تذکره په دې وجه اوکره چه هغه په دې صنيع سره په هغه خلقو باندې رد کول غواړي چه په اسکندر يوناني او ذوالقرنين کيښي فرق نه کوي بلکه دا دواړه هم يو سړي گرځوي.^(۳)

خو په دواړو شخصيتونو کيښي د زماني، مذهب او اخلاق په هراعتبار سره فرق دي. د زماني په اعتبار سره فرق دادې چه ذوالقرنين د حضرت ابراهيم عليه السلام د زماني وو او په هغې کيښي دننه يوناني د حضرت عيسي عليه السلام سره نيز دي وو اود حضرت ابراهيم عليه السلام او حضرت عيسي عليه السلام په مينځ کيښي د دوو زرو کالونه زياته فاصله ده.

د ترجمه الباب مقصد: د شراح حديث د کلام نه معلومېږي چه د امام بخاری مقصد ددې ترجمه الباب نه د ذوالقرنين د نبوت طرف ته اشاره کول دی يا بيا مقصد په هغه خلقو باندې رد کول دی چه اسکندر يوناني او ذوالقرنين په شخصيتونو کيښي فرق نه کوي او حال دادې چه په دواړو کيښي په څومره وجوهاتو سره فرق دي.^(۴) حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه د امام بخاری رحمه الله په دې ترجمه الباب سره مقصد د ياجوج ماجوج تذکره کول دی اودې طرف ته اشاره کول دی چه دهغوی تعداد دومره زيات دي چه دا امت دهغوی په مقابل کيښي عشر عشر هم نه دي او ياجوج ماجوج څه خدا مخلوق نه دي بلکه هغه هم د حضرت آدم عليه السلام د ذريت نه دي.^(۵)

ياجوج ماجوج اودهغوی باره کيښي افسانوي روايات: مؤرخينو چه د ياجوج ماجوج سره متعلق کوم عجيبه او حيرانوونکي روايات بيان کړي دي په هغې کيښي يو څو پريخودو سره کوم چه ناقدينو د جرح او تعديل په کسوټۍ کيځودو سره د لغاقت درجه ورکړه. باقي ټول د حديث خرافه په ذيل کيښي راځي. په کوم کيښي چه ياجوج ماجوج غير معمولي طويل القد او حيرانوونکي بدني طاقت خاوندان گرځولوسره د يو داسې طلسماتي مخلوق په توگه پيش کړې شوی دی لکه هغه د انساني جماعت نه ماورائي خلقت جدا جنس وی. مثلاً دا چه په هغوی

^(۱) الكنز المتواری: ۲۷۰/۱۳.

^(۲) الكنز المتواری: ۳۷۱/۱۳.

^(۳) فتح الباری: ۴۷۱/۱.

^(۴) فتح الباری: ۴۷۱/۸، عمدة القاری: ۳۲۱/۱۵، الكنز المتواری: ۲۷۱/۱۳.

^(۵) فتح الباری: ۴۷۶/۸، دار الکتب العلمیة.

کنبی به بعض قد غیر معمولی آورد وی بعض به طولاً و عرضاً خلور لاشه وی. بعض قد به دوه لیشتی یا یو لیشت وی. بعض خصوصیت به وی چه د یوغور نه به د اچولو او د بل نه د خورولو کار اخلی. د نن صبا مادر پدر آزاد اهل یورپ به شان به ینخو سره به ملاپ کنبی دهیخ ضابطی او اخلاق بایندنه وی.

ددی خصوصیاتو باره کنبی صاحب د بحر محیط ابرحیان اندلسی رحمه الله فرمائی: «وانه قد اختلف فی عددهم وصفاتهم ولم یصر فی ذلك شیء» (۱) یعنی د یاجوج ماجوج تعداد او دهغوی خصوصیات کنبی اختلاف دی او په دی سلسله کنبی هیخ یوه خبره به صحیح روایت سره ثابت نه ده. دغه شان حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمائی: «من زعم انهم علی أشكال مختلفة وأطوال متباعدة جداً، فمنهم من هو كالغلة السحق، ومنهم من هو غایة فی القصر، ومنهم من یفتقرش أذنانم أذنه ویتنقل بالآخری، فكل هذه أقوال بلا دلیل، ورجع بالغیب بغير برهان» (۲).

د یاجوج ماجوج باره کنبی دا غلط روایت هم مشهور دی چه هغه د حضرت آدم عليه السلام د صلب نه پیدا شو. بعض اسرائیلی روایاتو کنبی دی چه حضرت آدم عليه السلام ته احتلام اوشو او دهغه نطفه به خاورو کنبی ملاز شوه نو دهغی نه یاجوج ماجوج قوم پیدا شو. دا روایت امام نووی رحمه الله حکایت کړې دی (۳) مگر به حقیقت کنبی دا واهیات روایت دی عقل او ذوق سلیم داسی واهیات روایات څنگه قبلولی شی؟ نقلاً هم داسی کیدل مستبعد دی ځکه چه حدیث نه ثابت دی چه انبیاء کرامو ته هیخ کله هم احتلام نه شی کیدی (۴).

د امام نووی رحمه الله قول او په هغی باندی د حافظ ابن کثیر رحمه الله رد: د حیرتیا خبره دا ده چه د امام نووی رحمه الله غوندی محدث دا روایت د جمهور علماو طرف ته منسوب کړې دی. حافظ ابن کثیر رحمه الله او حافظ ابن حجر رحمه الله په دی باندی سخت رد کړې دی. حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمائی: «ومن زعم ان باجوج وما جوج خلقوا من نطفة آدم حين احتلم، فاختلطت بقراب خلقوا من ذلك، وأهم لبسوا من حواء، فهو قول حكاها الشيخ أبو بكر بن النواوي في شرح مسلم وغيره وضعفه، وهو جدير بذلك، إلا دليل عليه بل هو مخالف لما ذكرنا من أن جميع الناس البوم من ذرية نوح بنص القرآن، وهكذا من زعم أنهم علی أشكال مختلفة وأطوال متباعدة جداً، فمنهم من هو كالغلة السحق، ومنهم من هو غایة فی القصر، ومنهم من یفتقرش أذنانم أذنه ویتنقل بالآخری، فكل هذه أقوال بلا دلیل ورجع بالغیب بغير برهان، والصحيح أنهم من بني آدم وعلى أشكالهم وصفاتهم» (۵).

یعنی د بعض خلقو رانی ده چه کله آدم عليه السلام ته احتلام اوشو او دهغه نطفه به خاورو کنبی ملاز شوه نو دهغی نه یاجوج ماجوج پیدا شو او هغه د حواء نه بطن نه نه دی. دا قول علامه نووی رحمه الله په شرح مسلم کنبی نقل کړې دی دهغوی نه علاوه نورو علماو د دی قول تغلیط کړې دی او حقیقت ددی چه دا قول هیخ کله د دی قابل نه دی چه په دی باندی د صحیح باور او کړې شی. ځکه چه د نص نه ثابت نه ده چه د موجوده انسانی مخلوق هر کس د حضرت نوح عليه السلام د اولاد نه دی. دغه شان دا قول هم بلا حجت دی چه یاجوج ماجوج د مختلف شکلونو او قدو قامت مخلوق دی چه بعض د کهجورو د اوږدې ونې په شان او بعض ټیټ قد ولادی. په دوی کنبی بعض خپل یو غوږ خور کړی او بل اغوندی. حقیقت ددی چه هغوی د عام بنیادمو په شکل دی. اوشکل او صورت او بدنی اوصاف کنبی د عامو انسانانو په شان دی.

کعب احبار رحمه الله د اسرائیلی روایاتو او غراب لونی عالم وو. دغه شان قصی به هغه د خلقو د خوشحالولو دپاره بیانولې. د یاجوج ماجوج باره کنبی د پورته ذکر شوو غراب سرچینه او بنیاد د کعب نقل کړې شوی روایات دی.

(۱) البحر المحيط سورة الکهف، الآية: ۸۳ - ۱۱۰، ۱۵۴/۶ دار الکتب العلمیة.

(۲) البداية والنهاية، ذکر امتی یاجوج ماجوج وصفاتهم... إلخ: ۵۵۳/۲ دار هجر للطباعة.

(۳) شرح صحيح مسلم للنووي كتاب الإيمان باب كون هذه الأمة نصف أهل الجنة: ۹۸/۳ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۴) عمدة القاری: ۳۲۰/۱۵، دار الکتب العلمیة.

(۵) البداية والنهاية للحافظ ابن کثير: ۴۹۸/۲ دار المعرفة بیروت، فتح الباری: ۱۰۷/۱۳ دار المعرفة.

حافظ ابن حجر رحمته فرماني: (ووقع في فتاوى محي الدين: ان يا جوج وما جوج من اولاد آدم ولامن حواء عند مجاهدي العلماء فيكون اخواننا لانه كذا قال ولم يرو هذا عن احد من السلف الا عن كعب الاحبار، ويروى الحديث الرفوع انهم من ذرية نوح، ونوح من ذرية حواء قطعا،) يعني د علامه محي الدين نووي رحمته فتاوى كنبني دي چه د جمهور علما و به نيز يا جوج ما جوج د حضرت آدم عليه السلام اولاد دي د حواء د بطن نه نه دي دغه شان هغوي زمونږ علاني روڼه جوړېږي مگر مونږ د كعب احبار رحمته نه علاوه د اسلامو نه د چا نه دا روايت نقل كړي نه دي ليدلي. په يومرفوع روايت سره د دې ترديد هم كيږي په كوم كنبني چه دي چه يا جوج ما جوج د نوح عليه السلام د نسل نه دي اودا قطعي خبره ده چه حضرت نوح عليه السلام د حضرت حواء، بي بي د نسل نه دي.

او په كوم روايت كنبني چه دا ونيلى شوي دي چه حضرت آدم عليه السلام ته احتلام شوي او دغه د مني ماده په خاورو كنبني يو خاني شوې او د هغې نه يا جوج ما جوج تخليق شوي نو دا حقيقت دي چه دا روايت بالكل بي اصل دي چنانچه حافظ ابن حجر رحمته د دې ترديد كولو سره فرماني: (هو قول منكرد لا لاصل له الا عن بعض اهل الكتاب،) ^(١) د يا جوج ما جوج د تسميه وجه: د جمهور قراء او اهل لغت په نيز يا جوج ما جوج غير مهموز الفاظ دي. امام عاصم رحمته به دواړه مهموز لوستل. دا دواړه الفاظ را حېم النان نه اخستي شوي دي. اچيچ اور ته ونيلى شي لكه چه يا جوج ما جوج د هغوي د كثرت او شدت او په خپل مينځ كنبني د قتل مقاتلي د وجې نه اور سره تشبيه وركړي شوې ده. ^(٢) د تاريخ مذهب او اديان په كتابونو كنبني د هغوي نوم گامگ ميگامگ، غوغ ماوغو ملاوېږي. چه د تصرف نه پس عربي ژبه كنبني يا جوج ما جوج جوړ شو. ^(٣)

د يا جوج ما جوج نسب: حضرت وهب بن منبه رحمته او حضرت قتاده رحمته فرماني: (يا جوج وما جوج من ولد بافت بن نوح،) يعني يا جوج ما جوج دواړه قبيلې د يافت بن نوح د اولاد نه دي. حافظ ابن جوزي رحمته دا قول جزم سره د حضرت ابن عباس رحمته طرف ته منسوب كړي دي. ^(٤) اود اكثر علما، متاخرين رائي هم دغه ده. ^(٥) د اكثر مؤرخينو په نيز منگوليا (قرن) د تاتاريانو او روسيانو تعلق د يا جوج ما جوج د نسل نه دي دي قومونو په مخ د زمكې د وينو تويولو او قتل او تباھني بازار گرم كړي او د خپلو علاقه د حدود نه وتلو سره د نورو زمكې په كومه بي دردني سره تباھ او برباد كړي د هغې نه ثابتيري چه دا هم د هغه يا جوجي جبلت نتيجه وه. علامه ابن اثير رحمته ليكي: (وقد اختلف الاقوال فيهم، والصحيح انهم نوع من الترك، لهم شوكة، وفيهم شر، وهم كثيرون، وكانوا يفتدون فيما يجاء بهم من

^(١) فتح الباري: ١٠٧/١٣ دار المعرفه.

^(٢) فتح الباري: ٢٨٦/٢ دار المعرفه.

^(٣) قال العلامة النووي: وما يا جوج وما جوج فما غير مهموزين عند جمهور القراء، وأهل اللغة. وقرأ عاصم بالهمز فيهما، وأصله من أجيح النار، وهو صوته وشرها، شبهوا به لكثرةهم وشدتهم واضطرابهم بعضهم في بعض. انظر شرح النووي على مسلم كتاب الإيمان، باب في قوله: يقول الله لأدم: أخرج بعث النار من كل ألف تسع، بيان كون هذه الألف نصف أهل الجنة: ١٨٨/٣ المطبعة المصرية بالأزهر.

^(٤) فيض الباري: ٣٥٤/٤ مكتبة وشيدية.

^(٥) تفسير الثعلبي سورة الكهف: ١٥٢/٤ دار الكتب العلمية، وشرح النووي على صحيح مسلم، كتاب الإيمان باب قوله: (يقول الله لأدم: أخرج بعث النار من كل ألف تسع) بيان كون هذه الألف نصف أهل الجنة: ٩٨/٣.

^(٦) زاد السیر: ١٤٠/٣ سورة الكهف الآية: ٩٢ - ٩٨ دار الكتب العلمية.

^(٧) تفسير القرطبي: ٥٦/١١ دار الكتب المصرية بالقاهرة، وتفسير مقاتل بن سليمان: ٦٠١/٢ تفسير الثعلبي: ١٩٣/٦ فتح

القدیر للشوکانی: ٣٦٨/٣.

الأرض وغربون ماقدون وأعلمه من البلاد، ویزون من یقرب منهم. (۱) یعنی د یاجوج ماجوج باره کښې مختلف اقوال نقل دي صحیح دا دی، چه هغه د ترکیانو یو قسم دي طاقفور دی او د شرفساد والادی او په گنتر شمیر کښې دی د خاوشا په زمکو کښې فساد خوروی او په یو کوم ملک چه قبضه او کړی هغه بریاد کړی. گاونډیانونه تکلیف وړ کوی هم دغه راښی د علامه ابن خلدون رحمه الله هم ده چه یاجوج ماجوج ټولې قبیلې د ترک خاندان نه دي. (۲) علامه انورشان کشمیری رحمه الله په عقیده الاسلام کښې لیکلی دی چه اهل روس او اهل برطانیه هم د یاجوج ماجوج اولاد دي. (۳)

ایا د "سد" په ابادولوسره یاجوج ماجوج قید کړي شوي وو؟ دلته اشکال پیدا کیږي چه ذوالقرنین د یاجوج ماجوج مخې ته "سد" جوړولوسره دهغوی د راوتلو لار ختمه کړې وه نو ترک، چیک، روس او برطانیه پورې د هغوی قیابل څنگه اورسیدل؟

دا اشکال د مشهورې مغالطې د وجې نه پیدا شوې دي سورت کښې د "سد" ذوالقرنین باره کښې اوفرمانیل: ﴿فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾ یعنی ذوالقرنین د دوو غرونو په مینځ کښې د یاجوج ماجوج شر فساد او ظلم وستم نه نور خلق پیچ کولو دپاره دهغوی د راوتلو لار بندولو دپاره چه کوم "سد" جوړ کړو یاجوج ماجوج نه به هغې باندې راختلې شو اونه ئې په هغې کښې سورې کولې شو. په هغې کښې د هیڅ قسم درویدل نه شو کولی. په دې آیت سره دا اوگنېلې شو چه د سد په تعمیر سره د یاجوج ماجوج د وتلو ټولې لارې بندې شوي اوهغوی د یو مخصوص علاقې د حدود نه بهر نه شی وتلې حالانکه د سورت کښې په یو آیت کښې هم په صراحت سره یا په اشارې سره ددې خبرې ذکر نشته چه د سد ذوالقرنین د وجې نه یاجوج ماجوج په څلور واکړه طرفونو سره راگیر کړې شوی دی.

حقیقت ددې چه ذوالقرنین د یاجوج ماجوج د وتلو هغه لار بنده کړې وه چرته چه د ظلم ښکار قیابلو کلی آباد وو دا قیابل د یاجوج ماجوج د حملونه وریدلې وو هغوی د یاجوج ماجوج د شر فساد نه بچ کیدو دپاره ذوالقرنین ته درخواست کړې وو چه هغه دې زمونږ د حفاظت انتظام اوکړی. نو دا سد ذوالقرنین هم دهغوی په علاقه کښې نیزیږې دره کښې قائم کړې وو. د نورو طرفونو نه د وتلو لارې هوارې وې. یاجوج ماجوج هم په دغه لارو باندې وخت په وخت وتلو سره د نورو علاقه طرف ته مخ کولوسره هلته آبادیدل چنانچه علامه انورشا کشمیری رحمه الله اوفرمانیل چه د یاجوج ماجوج د خروج وخت په وخت په مختلفو ادارو کښې کیدل. (لهم غروب مرة بعد مرة). (۴) دغه شان یاجوج ماجوج نورو ملکونو کښې سکونت اختیارولوسره دغه ځانی مهذب او متمدن قومونو سره د مودو پورې د ګډوډ کیدو په وجه په هغوی کښې ضم کیدل اودهغوی د تهنذیب او تمدن حصه جوړیدوسره خپل وحشت او فسادې کیدل هیر کړل. لهدا لرې نه ده چه اهل برطانیه، اهل چین او روسیان د یاجوج ماجوج متمدن اولاد وې خوکه وحشی انسان هر څومره متمدن شی دهغه د جبلت رګ چه کله په بعض موقعیاندې ټوپ وهی نو دهغه خپل اصلیت طرف ته راتلو کښې وخت نه لگی روس، برطانیه او چین مشهور استعماری قومونه پاتې شوی دی د استعمار په لاره هغوی په نورو ملکونو باندې قبضه کولوسره هلته د ظلم او استبداد کوم د وینوډک تاریخونه لیکلی دی هغه د دوی په یاجوجی جبلت باندې ګواه دی

(۱) الکامل فی التاریخ ذکر الإسکندر ذی القرنین: ۱/۲۱۸ دارالکتب العلمیه.

(۲) تاریخ ابن خلدون: ۱/۲۱۸ دارالکتب العلمیه.

(۳) رسائل العلامة کشمیری، عقیده الاسلام: ۲/۳۶۰ فیض الباری: ۴/۳۵۴ مکتبه رشیدیة.

(۴) رسائل العلامة کشمیری، عقیده الاسلام: ۲/۳۶۳.

د مشهور مغالطې رد: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چې امام بخاري رحمته الله د ذوالقرنين ذکر د حضرت ابراهيم عليه السلام د تذکري نه اول کړې دې. په دې سره امام بخاري رحمته الله دهغه خلقو په راتې باندې رد کول غواړي. خو ک چې د یونان سکندر مقدوني په ذوالقرنين باندې یادوي. (۱)

چونکه اسکندر یوناني د حضرت عیسی عليه السلام د زمانې سره نيزدي وو په دې وجه بعض حضراتو ته مغالطه شوې او په قرآن پاک کېنې چې د کوم ذوالقرنين ذکر دې دهغې نسبت سکندر یونان مقدوني طرف ته کولوسره هم دې ذوالقرنين گنړي. حافظ ابن حجر رحمته الله د دې مغالطې مختلف وجوهات ذکر کړي دي: ① په قرآن پاک کېنې ذکر شوی ذوالقرنين د عظیم الشان او وسیع الاطراف مملکت حاکم پاتې دې اود سکندر یونان د سلطنت حدونه هم وسیع وو. ② بله وجه داده چې سکندر یونان په یو وخت د روم او فارس بادشاه پاتې دې په دې وجه ده له هم د ذوالقرنين لقب ورکړي شو.

③ دریمه وجه هغوی دا خودلي ده چې د محمد بن اسحاق سیرت ته یې پناه شهرت حاصل دې هغه په خپل سیرت کېنې د ذوالقرنين نوم سکندر نقل کړې دې په دې وجه دهغه مغالطې ته شهرت حاصل شو. (۲)
خه د تعجب خبره نه ده چې سکندر مقدوني ته هم ذوالقرنين ونييلې شي. پخوانی عربی ادب کېنې د نورو بادشاهانو دپاره هم د ذوالقرنين لقب استعمال شوې دي. د عربو شاعرانو په شعرونو کېنې د دې مختلف مثالونه ملایري دي. د یمن بادشاهانو ته به تبع ونييلې شو لکه چې د روم او فارس د بادشاه دپاره به بالترتیب قیصر و کسری القابات استعمالیدل. چنانچه د یمن تنابعه ته به عرب قوم د هغوی د حکومت د وسعت د وجې نه ذوالقرنين ونييل. پخپله د یمن یو بادشاه ابوکرب تبع خپل نیکه ته ذوالقرنين ونييلې دې. هغه په شعر کېنې د خپل نیکه تعریف کولو سره وائي: قد کان ذوالقرنين جدي مسلما ملکاتین له الملوک وتجد. (۳)

یعنی زما نیکه ذوالقرنين مسلمان وو اوداسې د عظمت والابادشاه وو چې نورو بادشاهان دهغه د حکم منونکي اود هغه به مخکېنې ښکته وو.

خلاصه د کلام دا چې سکندر یوناني ته دهغه د ماهرانه خوبیانو او د ډیرو فتحو په بنیاد باندې ذوالقرنين ونييلو کېنې څه حرج نشته دي. لیکن په قرآن مجید کېنې راغلي ذوالقرنين ته سکندر یوناني ونييل په هیڅ شان صحیح نه دی. سکندر یوناني کافر اومنکر وو. د فسادیانو په شان به حمله کونکې کیدلو اودهغوی مال اواسباب به ئې لوټ کول. خو ذوالقرنين یو مسلمان او د الله تعالی ته ویریدونکې بادشاه وو. په امن او آمان قائم کولو او په انصاف کولو کېنې په خپله یو مثال وو. بیا قرآن مجید چې د ذوالقرنين کوم محاسن او مناقب بیان کړي دي دهغې په رنر اګنې سکندر یوناني ته قطعاً په قرآن مجید کېنې راغلي ذوالقرنين نه شي ونييلې. چنانچه حافظ ابن کثیر رحمته الله فرماني: (ان کثیراً من الناس يعتقدون انهما واحد، وأن المذکور فی القرآن هو الذی کان أوطاطاً لیس ویزوه فقم بسبب ذلك غطاکویر، وفاد عرض طویل کنیز، فإن الأول کان عبداً مؤمناً صالحاً، وملكاً عادلاً، وکان وزیره الخضر، وأما الثاني فکان مشرکاً وکان ویزوه فیلسوفاً) (۴)

علامه عینی رحمته الله حافظ عبدالبر رحمته الله او نورو مؤرخینو د اسلام هم د دې مغالطې سخت تردید کولو سره فرمایلي چې سکندر یوناني او په قرآن کېنې راغلي ذوالقرنين دوه جدا شخصیات دی. ذوالقرنين مؤمن او سکندر یوناني

(۱) فتح الباری: ۴۷۱/۸.

(۲) فتح الباری: ۴۷۳/۸.

(۳) الجامع الأحکام القرآن للقرطبي: ۹/۱۱، البدایة والنهایة: ۱۱۳/۲.

(۴) البدایة والنهایة: ۱۱۴/۲-۱۱۴ اخبار الأمم الماضین، خبر ذی القرنین، أنوار البیان، ص: ۲۵.

کافر وو. سکندر یونان د حضرت عیسیٰ علیه السلام د زمانې سرې وو او د هغه وزیر مشهور فیلسوف ارسطو ارسطو وو. خو دوا لقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام د زمانې سرې وو او حضرت خضر علیه السلام د هغه وزیر اومشیر وو. (۱)
قرآن مجید د دوا لقرنین د سفر دمشق اومغرب صراحت کړې دې خود سکندر یونان سوانح او تاریخی کتابونو کښې د هغه د مشرق اومغرب د سفرونو هیڅ تذکره نشته دې. حضرت انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه سکندر یونان په سفر مند کښې وو. دارا سره د هغه جنگ اوشو په کوم کښې چه دارا مړ شو. بیا هغه بالترتیب په اسکندریه او د بابل په زمکه باندې حمله او کړه دواړه نې فتح کړل او کابل ته راغلو. د دغه ځانی نه راولېږدې ته متوجه شو اولارو په ټیکسلا کښې ډیره شو. په آخره کښې سنده ته راغلو او هم دلته په سنده کښې وفات شو. (۲)
د اکثر متقدمین رائي داده چه دوا لقرنین عربی الاصل (۳) او د حضرت ابراهیم علیه السلام د زمانې وو او حضرت خضر علیه السلام دهغوی وزیر اومشیر وو. (۴)

بعض حضراتو تردې ځانی تصریح کړې ده چه دوا لقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام په لاس باندې ایمان راوړې وو. (۵) خودا رائي مخدوش ده ځکه چه د دوا لقرنین په شان عظیم السلطنت حکمران د ابراهیم علیه السلام باندې لاس باندې ایمان قبولول غیر معمولي لویه واقعه ده. ولي دا خبره د حیرانتیا نه ده چه قرآن مجید د ابراهیم علیه السلام مخالف کافر بادشاه مخالفت اود حق اوباطل په مینځ کښې جنگ اوجدل په پوره تفصیل سره ذکر او کړی مگر د مشارق اومغرب په زمکه باندې حکمرانی کونکی داسې بادشاه په دې سلسله کښې هیڅ ذکر اونه کړې شي چه په حضرت ابراهیم علیه السلام باندې ایمان راوړی او د هغه تابعداری او فرمانبرداری کولو سره اظهار کولو سره د هغه مؤید ثابت شی؟ (۶)

د دوا لقرنین نوم: د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ نه روایت دې چه د هغه نوم عبدالله بن ضحاک بن معد بن عدنان دي. (۷) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د دې حدیث سند ضعیف گرځولي دي او فرمانيلي دي چه دا نسب د هغه سابقه قول هم منافي دي دکوم نه چه معلومېږي چه دوا لقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام د زمانې وو. بالخصوص د هغه حضراتو د قول مطابق چه د عدنان او حضرت ابراهیم علیه السلام په مینځ کښې د څلویښت واسطو قاتل دی ځکه چه د دې نسب په لحاظ سره به دوا لقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام په ذریت کښې داخل شی نه چه د هغه د زمانې به جوړېږي. (۸)

د ابن هشام رحمۃ اللہ علیہ وغیره په نیز د دوا لقرنین نوم مصعب بن عبدالله بن قتان بن منصور بن عبدالله بن الزرب بن عون بن نبت بن مالک بن زيد بن کهلان بن سبا بن قحطان حمیری دي. (۹)
خود دې قول په رڼا کښې هم هغه د حضرت ابراهیم د زمانې نه شی کیدي ځکه چه ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ وائي چه د مصعب نه د قحطان پورې څوارلس پښت او د ابراهیم نه د فلج پورې اووه پښت دی حالانکه فلج او قحطان دواړه رونه دی. (۱۰)

(۱) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲ عده القاری: ۳۲۱/۱۵ دارالکتب العلمیة.

(۲) فیض الباری: ۳۵۴/۴.

(۳) فتح الباری: ۴۷۲/۸.

(۴) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲ اخبار الأمم الماضية، خبر ذی القرنین، دارالکتب العلمیة.

(۵) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲ اخبار الأمم الماضية، خبر ذی القرنین، دارالکتب العلمیة.

(۶) قصص القرآن ۱۱۷/۳.

(۷) البداية والنهاية: ۱۱۳/۲-۱۱۲ دارالکتب العلمیة.

(۸) فتح الباری: ۴۷۳/۸ دارالکتب العلمیة.

(۹) فتح الباری: ۴۷۳/۸ دارالکتب العلمیة.

سهیل رضی الله عنه لیکلی دی چه یو قول داهم دی چه دذوالقرنین نوم مرزبان بن مرذبه دی هم دغه قول ابن هشام رضی الله عنه د ابن اسحاق رضی الله عنه نه حکایت کړې دې په یویل مقام باندې ابن هشام رضی الله عنه د ذوالقرنین نوم صعب بن ذی مراند لیکلې دې د بعض حضرات وینا ده د ذوالقرنین نوم افریدون بن اسفیان دې دار قطنی رضی الله عنه او ابن ماکول رضی الله عنه د ذوالقرنین نوم هرمس یا هروس بنقیطون بن رومی بن لطنی بن کسلو خین بن یونان بن یافث بن نوح لیکلې دې

د ذوالقرنین ثانی په نوم کښې اتفاق دې چه هغه اسکندر بن فیلبس بن مصریم بن هرمس بن هردس بن میطون بن رومی بن لطنی بن یونان بن ثافت بن یونه بن شرخون بن رومه بن شرفط بن توفیل بن رومی بن الاصغر بن الیقز بن العیص بن اسحاق بن ابراهیم الخلیل دې حافظ ابن عساکر رضی الله عنه د ذوالقرنین ثانی (اسکندر یونان مصری نسب دغه شان تحریر کړې دې اوهم دغه اسکندر ثانی د اسکندریه بانی دې) ^(۱)

د ذوالقرنین دتسمیه وجه: دغه لقب ذوالقرنین ولې مشهور شو؟ مؤرخینو ددې مختلف وجوهات بیان کړې دي: ① اول توجیه داده چه د قرن معنی د ښکر ده. عرسو به دا د طاقت او حکومت دپاره په توگه د استعاره استعمالوله. چونکه ذوالقرنین د دوو سلطنتو یعنی روم او فارس حکمران وو په دې وجه هغه ته ذوالقرنین ونیلې شو. دا توجیه غلطه ده ځکه چه د روم او فارس حکمران سکندر مقدونی وو په قران کښې راغلې ذوالقرنین نه وو. ښکاره خبره ده چه دواړه جدا جدا شخصیات دي. مگر دا توجیه د ذوالقرنین اطلاق په سکندر مقدونی باندې د کولو په صورت کښې قائم کړې شوې ده.

② امام زهري رضی الله عنه فرماینلی چه هغه فتوحات کولوسره د مشرق او دمغرب آخری سرته رسیدلي وو. په دې وجه ورته ذوالقرنین اوونیلې شو. دا توجیه هم صحیح نه ده. قران مجید کښې د ذوالقرنین د مشرقی او مغربي سفرونودپاره د مغرب الشمس ومطلع الشمس تعبیر راغلې دې ددې نه دا اخذ کړې شو چه د ذوالقرنین حکومت د مشرق نه تر آخری مغرب پورې محیط وو. د تاریخ نه ثابت نه دی چه یوحکرمان په پوره زمکه باندې حکمراني کړې وي. په دې تعبیر سره د زمکې دواړه طرفونه مراد اخستل صحیح نه دی بلکه په دې سره د ذوالقرنین د حکومت حدود مغربي او مشرقی طرفونه مراد دي. ^(۲)

③ بعض حضرات فرماني چه ذوالقرنین نجیب الطرفین وو. د اظهار نجابت دپاره په قرنین سره تشبیه وړکړې شو.

④ اووږد عمر نى وو او دوه قرن یعنی دوه سوه کاله ژوندې وو په دې وجه ورته ذوالقرنین ونیلې شو. ^(۳)
 ⑤ یو قول دا دې چه ذوالقرنین ته ظاهری او باطنی دواړه علوم وړکړې شوي وو په دې وجه نى ورته ذوالقرنین اوونیل. ^(۴)

⑥ بعض حضراتو فرماینلی چه په روم او فارس باندې حکومت کولو د وجې نه هغه ته ذوالقرنین ونیلې شوي. ^(۵)
 ⑦ دې دواړو توجیهاتو څه کلک سند نشته په دې وجه د اعتبار قابل نه دی.

(۱) قصص القرآن: ۱۱۲/۳ دارالاشاعه.

(۲) البداية والنهاية: ۱۱۲/۲-۱۱۲ فتح الباری: ۴۷۳/۸.

(۳) البداية والنهاية: ۱۱۲/۲-۱۱۲.

(۴) قصص القرآن: ۱۲۹/۳.

(۵) فتح الباری: ۴۷۳/۸.

(۶) فتح الباری: ۴۷۳/۸.

(۷) فتح الباری: ۴۷۳/۸.

④ وهب بن منبه رحمته الله وانی دهغه په سر کښې دواړو طرفو ته د ښکرو په شان د تانبې ښکري شان راوتلې وې دې توجیه ته حافظ ابن کثیر رحمته الله ضعیف او ناقابل اعتماد وښلې دې. (۱)

⑤ د حسن بصری رحمته الله قول دې چه ذوالقرنین به همیشه خپل وښته دوه حصې کول زلفې نې اوږدې وې د وښتنو پټنې جوړولوسره به نې په دواړو اوږو باندې اچولې ساتلې. دې دواړو ته قرن سره تشبیه ورکړې شوې ددې توجیه هم د قیاس نه زیات حیثیت نشته دې.

⑥ حضرت علی رحمته الله فرماني چه ذوالقرنین یو جابر حکمران ته د توحید دعوت ورکړو په صله کښې بادشاه دهغه په سر باندې یو طرف ته وار او کړو زخم سخت وو په دې وجه جوړنه شو او وفات شو. بیا ژوندې کیدو سره نې بیا د توحید دعوت ورکړو نو بیل طرف ته نې وار او کړو او شهید نې کړو. په دواړو گذارونوسره دهغه د سر دواړو طرفو ته د زخم نشان وو په دې وجه ورته ذوالقرنین اوښلې شو. (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله د حضرت علی رحمته الله طرف ته منسوب ددې روایت په سند کښې عبدالعزیز نوم راوی ضعیف ګرځولې دې. خو په دې سند کښې ابو طفیل نومی یو بل راوی دې. سفیان بن عیینه رحمته الله (عن ابن ابي حنبله عن ابي الطغلی) په طریق سره ددې روایت متابعت نقل کړې دې. حافظ ابن حجر رحمته الله ددې متابعت سند صحیح ګرځولې دې. (۳)

د ذوالقرنین د نبوت باره کښې د علماؤ وائي: سفیان بن عیینه رحمته الله چه کوم متابعت نقل کړې دې نو حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه په هغې کښې د ذوالقرنین متعلق دا اضافه هم موجود ده چه حضرت علی رحمته الله د ذوالقرنین باره کښې (لم یکن نبیا ولا ملکا) فرمانيلی، یعنی ذوالقرنین نې یا فرشته نه وو. لیکن په دې باندې اشکال کیږي چه هم ددې حدیث په شروع کښې دی (بعنه الله الی قومه) په ظاهره ددې ټکي نه معلومیږي چه ذوالقرنین نې مبعوث وو. حافظ ابن حجر رحمته الله ددې اشکال لري کولوسره فرماني که بعث په نبوت باندې محمول نه کړې شی نو دا اشکال به باقي پاتې نه شی. یعنی ذوالقرنین مبعوث خوی البته نې نه وی. (۴) دامام بخاری رحمته الله د صنع نه معلومیږي چه دهغوی په نیزهم ذوالقرنین نې مبعوث وو. امام فخرالدین رازی رحمته الله خو جزم سره فرمانيلی چه ذوالقرنین نې وو. (۵)

په صحابه کرامو رحمته الله کښې د عبداللہ بن عمرو بن العاص رحمته الله رانې داده چه ذوالقرنین نې وو. (۶) حضرت ابوهریرہ رحمته الله د لعلمنی اظهار کړې دې. دهغوی قول دې: (لا أدري ذوالقرنین کان نبیا ولا لا) یعنی ماته معلومه نه ده چه ذوالقرنین نې وو که نه. حضرت علی رحمته الله قول تیرشوي دې چه هغه د ذوالقرنین د نې مبعوث کیدو په صراحت سره نفی کړې ده. او حافظ ابن حجر رحمته الله دا روایت صحیح هم ګڼلې دې چونکه حافظ ابن حجر رحمته الله د هغوی د نبوت قائل دې په دې وجه په دې قول سره هغه په مشکل کښې پریوتې دې. هغوی (بعنه الله الی قومه) سره د ذوالقرنین په نبوت باندې استدلال کړې دې. بیا د روایت د دواړو جزونو د تعارض لري کولو دپاره د تکلف نه کار اخستلوسره داسې تطبیق ورکړې دې چه که چرې آیت هم په دغه معنی باندې محمول کړې شی چه ذوالقرنین

(۱) البداية والنهاية: ۱۱۲/۲.

(۲) البداية والنهاية: ۱۱۲/۲.

(۳) فتح الباری: ۴۷۲/۸.

(۴) فتح الباری: ۳۷۲/۸.

(۵) التفسير الكبير للإمام الرازي: ۱۶۵/۲۱.

(۶) فتح الباری: ۳۷۲/۸ عمدة القاری: ۳۲۱/۱۵ البداية والنهاية أخبار اسم الماضيين: خبر ذی القرنين:

۱۱/۱۰ دارالکتب العلمیة.

مبعوث من الله خوي او نبی نه وی نو حضرت علی علیه السلام روایت د اجزای په خپل مینځ کښې چه کوم تعارض راځی هغه به لرې شی. خلاصه دا چه د ذوالقرنین په مرد مؤمن کیدو کښې خو هیڅ کلام نشته دې البته دهغه په نبوت کښې اختلاف دې ^(۱)

علامه حفظ الرحمن سیوهاړوی رحمته الله علیه فرمائی د ذوالقرنین نوم دهغه د لقب د وجې تسمیه او د شخصیت د تعیین متعلق د علماؤ اقوال دومره مضطرب او مختلف دی چه هغه مخې ته کیځودو سره د ذوالقرنین د شخصیت پته لگول ناممکن کیږی. هم دغه حال دهغوی طرف ته دمنسوب واقعاتو او احوالو هم دې مثلاً دا چه د ذوالقرنین د حضرت ابراهیم علیه السلام په لاس باندې ایمان قبولول، بیا ابراهیم علیه السلام او اسماعیل علیه السلام سره د کعبه طواف کول، یو رایت کښې دی چه ابراهیم علیه السلام ته خبر اوشو نو د ذوالقرنین د استقبال دپاره وراوتلو او دهغه دپاره نی د برکت دعا او کړه، مولانا صاحب وائی چه که د ذوالقرنین د ابراهیم علیه السلام د زمانې داسې عظیم الشان شخصیت وې نو ایا دا خبره د حیرانتیا قایل نه ده چه د حضرت ابراهیم علیه السلام مخالف کافر بادشاه مخالفت او حق اود باطل په مینځ کښې معرکې خوي دې قرآن پاک د شلومد سره ذکر او کړی. مگر په مشارق او مغارب ارض باندې حکمران داسې بادشاه په دې سلسله کښې حیثیت ذکر نه وی چه د ابراهیم علیه السلام په لاس باندې ایمان راوړی او د هغه اطاعت او تابعدارنی اظهار کولو سره د هغوی مؤید جوړشی. په دې وجه به دا وینا بې ځایه نه وی چه قرآن مرفوع احادیث، تورات او تاریخ کښې په عهد ابراهیمی کښې دننه یا هغې سره نيزدې د یو داسې بادشاه ثبوت نه ملایوړی د کوم ذکر چه په سورت کشف کښې ذوالقرنین وینلو سره کړې شوې دې او کوم اقوال او آثار چه په دې سلسله کښې ذکر دی هغه د دغه شخصیت د تاریخی حیثیت ثابتولو نه قاصر دی ^(۲)

۱. قَالَ اِنَّ الْقَرْنَيْنِ اِنْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ مُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِ (وَقَوْلُ اللّٰهِ تَعَالٰى :

قَوْلُ اللّٰهِ تَعَالٰى : (وَسَمِعْنَاكَ عَنْ ذِي الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَأَلْتُ اٰلِهَائِي عَنْهُ ذِكْرًا اِنَّمَا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْاَرْضِ وَاجْعَلْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبِيْلًا فَاتَّبَعْنَاهُ - اِلٰى قَوْلِهِ - اَنُوْنِي زَيْرُ الْحَيْدِيَّةِ) وَاجْعَلْ هَازِرَةً وَهِيَ الْقَطْمُ (حَتّٰى اِذَا سَاوَرِي بَيْنَ الصَّدْقَيْنِ) يُقَالُ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ : الْجَبَلَيْنِ وَالسَّيْنِ الْجَبَلَيْنِ (خَرَجًا) اَجْرًا (قَالَ الْفَخْرُ) حَتّٰى اِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ اَنُوْنِي اَفَرُّ غَيْرَ عَلَيْهِ قِطْرًا) اَصْبَحَ عَلَيْهِ رَصَاصٌ وَيُقَالُ : الْحَيْدِيَّةُ وَيُقَالُ : الصُّغْرُ وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ : الْغَاسُ. (فَمَا اسْتَطَاعُوْا اَنْ يُّظْهَرُوْهُ) يَطْلُوْهُ اسْتَطَاعَ اسْتَغْلَلَ مِنْ طَغَتْ لَهُ فَلِذَلِكَ لَمَّا اسْتَطَاعَ غَسَطِيْمٌ وَقَالَ بَعْضُهُمْ : اسْتَطَاعَ غَسَطِيْمٌ. (وَمَا اسْتَطَاعُوْا اَلِهَ تَقْبَاهُ) قَالَ هَذَا رَحْمَةُ بِنِ رَافِيٍّ قَاذًا جَاوَعُوْا عِدْرِيَّ جَعَلَهُ دَعَا (الزَّكَاةُ بِالْاَرْضِ، وَنَاقَةُ دَعَا لَا تَسَامُهَا، وَالذِّكْرُ كَذَا مِنْ الْاَرْضِ مِنْهُ، حَتّٰى صَلَبَ مِنْ الْاَرْضِ وَكَلْبًا. (وَكَانَ وَعْدٌ رَافِيٍّ حَقًّا) وَرَكْنَا بَعْضُهُمْ يَوْمَئِذٍ مَّوْجِرِيٍّ بَعْضٍ (الكهف: ۸۳-۹۹). (حَتّٰى اِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُوْنَ) (الانباء: ۹۶).

پوره آيت دادي (وَسَمِعْنَاكَ عَنْ ذِي الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَأَلْتُ اٰلِهَائِي عَنْهُ ذِكْرًا اِنَّمَا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْاَرْضِ وَاجْعَلْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبِيْلًا فَاتَّبَعْنَاهُ) حَتّٰى اِذَا سَاوَرِي بَيْنَ الصَّدْقَيْنِ اَمَّا نَاقَةُ دَعَا فَالْاَنْثَى وَكَلْبًا وَكَانَ وَعْدٌ رَافِيٍّ حَقًّا وَرَكْنَا بَعْضُهُمْ يَوْمَئِذٍ مَّوْجِرِيٍّ بَعْضٍ (الكهف: ۸۳-۹۹). (حَتّٰى اِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُوْنَ) (الانباء: ۹۶).

(۱) ارشاد الساری: ۲۶۴/۷.

(۲) قصص القرآن: ۱۰۸/۳-۱۹۷.

ذات ترجمه. او خلق تانه ذوالقرنین باره کنبی تپوس کوی ورته اووايه چه زه اوس دهغه څه حال تاسو ته اوروم. مونږ هغه ته په زمکه کنبی حکمرانی ورکړې وه او هغه ته مو هر قسم سازوسامان ورکړې وو نو هغه یو سازوسامان تیار کړو تردې چې کله نمر د ووییدو ځانی ته اورسیدو نو هغه یې په یوه گرمه چینه کنبې ډوبیدو سره اولیدلو او هلته هغه ته یو قوم هم ملاؤ شو. مونږ (هغه ته) اوونیل ای ذوالقرنین! تاسره دوه لارې دي چې یا خودوی ته سزا ورکړه او یا ورسره ښه سلوک اوکړه. ذوالقرنین اوونیل چې کوم خلق ددوی نه د ظلم په لار روان دی هغوی ته خو به مونږ هم سزا ورکړو بیا به هغه دخپل رب طرف ته واپس راگرځولې شی. بیا به هغه دوی ته نوره هم سخته سزا ورکړی. البته څوک چې ایمان راوړی اونیک عمل کوی نو هغوی ته به هم نیکه بدله ملایبېږي او مونږ هم خپل حکم ورکولوخت کنبی د آسانۍ خبره کوو. بیا هغه یو سازوسامان تیار کړو تردې چې کله هغه د نمر د راخو مقام ته اورسیدو. نو هغه نمر په یو قوم باندې راخولو سره اولیدلو د چا دپاره چې مونږ د نمر نه اخرا څار (پنای) نه وه اېخوږدي یعنې د نمر شعاکاني په هغوی باندې مخامخ پریوتلې په دې وجه د دې ځانی خلق غیر مستند وو او په کولای میدانونو کنبی اوسیدل. واقعاً هم دغه شان ده اود ذوالقرنین د حال مونږ ته پوره خبرې بیا ذوالقرنین یو سازوسامان تیار کړو تردې چې کله هغه د هغه دوو غرونو مینځ ته اورسیدو نو هغه ته دغه غرونه اول یو داسې قوم ملاؤ شو چې په پوهیدل (یعنې یا خودهغوی ژبه مختلف وه یا هلو پوهیدل نه په دې وجه وړاندې چې کومې خبرې اترې راځی نو هغه خو به یا د یو ترجمان په ذریعه شوې وی یا په په اشارو سره شوې وی) هغوی اوونیل ای ذوالقرنین! بیشکه یا جوج ما جوج په دې ملک کنبې فساد کونکی خلق دی. آیا مونږ ستا د پاره څه خراج (تیکس) مقرر کړو په دې شرط باندې چې ته به زمونږ اودهغوی په مینځ کنبی یو دیوال اودروې؟ ذوالقرنین اوونیل زما رب چه ماته کوم اقتدار راکړې دې هم هغه (زما دپاره بهترېږي. لهدا تاسو خلق دخپل بدنی) طاقت سره زما امداد اوکړنی چې زه ستاسو اودهغوی په مینځ کنبی یو مضبوط دیوال جوړ کړم ماله د اوسپنې تختې راوړنی.

قوله: «وَأَجِدُهَا نَزْرَةً وَهِيَ الْعِظَامُ» امام بخاری رحمه الله لفظ "نیز" مفرد بیانولوسره ددې معنی هم بیان کړې چې نمره قطعه او تکرې ته وائی یعنې ذوالقرنین قوم ته د اوسپنې تکرې یا تختې راوړلو دپاره اوونیل چه د دیوال په جوړولو کنبی د خښتو یا کانو په ځانی استعمال شی.^(۱)

قوله: «حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ» یعنې تردې چې ذوالقرنین د دوو غرونو اوچتې حصې برابرې کړې په یو روایت کنبی سوي قراعت نقل دې ابو عبیده صدقین معنی ناحیتین بیانوی یعنې د دوو غرونو پورتنی حصې.^(۲) ابن عباس رحمه الله ددې تفسیر الجبلین سره کړې دي بل د سدهن معنی هم جبلین ده. دا قول امام بخاری رحمه الله په صیغه د ترمیض نقل کړې دي. ابن ابی حاتم رحمه الله دا قول عن ابی طلحه عن ابن عباس په طریق سره موصولاً روایت کړې دي.^(۳) امام کسانې رحمه الله فرمایلی چې سدهن د سین فتحه او ضمه دواړو سره لوستل صحیح دی ابو عمره بن العلاء رحمه الله وائی که د سدهن د صنعت نسبت دالله تعالی طرف ته وی نو سین ضمه سره لوستل پکار دی او که چرې د سې طرف ته وی نو فتحه سره لوستل پکار دی.^(۴)

(۱) فتح الباری: ۴۷۴/۸.

(۲) مجاز القرآن: ۱/۱۴۱ الناشر مكتبة الخانجي بالقاهرة عمدة القاری: ۲۲۳/۱۵ دارالکتب العلمیة فتح الباری: ۴۷۴/۸.

(۳) تفسیر القرآن العظيم لابن ابی حاتم سورة الکهف: ۲۲۸/۷ رقم الحديث: ۱۲۹۷۷ تغلیق التعلیق: ۱۱/۴ المکتب الإسلامی فتح الباری: ۴۷۴/۸ عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵ فتح الباری: ۴۷۵/۸.

(عُرْجًا) أَجْرًا: آیت دی: ﴿قُلْ لِّمَنْ لِّكَ عُرْجًا عَلٰی اَنْ یَّجْعَلَ لِمَنْ یَّشَاءُ سَبْعًا مِّنْهُ مَرَّةً﴾ (۱) یعنی خلقو ذوالقرنین ته اوونیل چه آبا مورپ ستان دپاره خه خراج (نیکس، مقرر کرو په دې خبره باندې چه ته به زمونږ اود هغوی په مینځ کښې دیوال جوړ کړې امام بخاری رحمه الله دلته عرجاً تفسیر اهرأ سره کړې دې چه دې نه اجرت او معاوضه مراد دې حضرت ابن عباس رضی الله عنهما فرماني چه دې نه غیر معمولی او درنه معاوضه مراد ده. (۲)

(قَالَ الشَّعْبَاءُ خَلِي اِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ اَلْوَقْفُ اَلْفَرَحُ عَلَيْهِ قَطْرًا) (۳) أَصْبَغَ عَلَيْهِ رَصَاصًا: يُقَالُ: أَخْبَذَهُ يُقَالُ: الصُّغْرُ وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: الْفَأْسُ: ذُو سِنِينَ خَشِيَّةٍ او سښې خښتې او تختې راوړلې شوې او هغه ئې په ترتیب او طریقې سره یوځانی کړې د دوو غرونو په مینځ کښې ئې درې بندې کړې. د تختونه جوړ کړې شوې دا دیوال دومره لوئی او اوچت ووچه د دواړو غرونو د دواړو غاړو پورې ئې برابر کړو.

د حیرانتیا خبره داده چه د اوسپنې دومره درنې تختې په دومره اوچتوالی کښې د رسول دپاره چه د پورته نه ښکته پورې قول اور وی په نی خه انتظام کړې وی؟ ددې تصریح په یو روایت کښې نشته دې. ممکن دی چه دا تختې ذوالقرنین په خپلو لاسونو باندې یوځانی کړې وی اودا دهغه کرامت وی واللہ اعلم کله چه تختې یوځانی کولو سره دیوال جوړ شو نو په مذکوره آیت کښې دې ذوالقرنین خلقو ته اوونیل چه په دې کښې اوز بل کړنی کله چه اور بل کړې شو نویانی اوونیل اوس ماله تانبه (قطر) راوړنی دې دپاره چه په دې اوسپنه ئې واچوو. په تانبه کښې د اوسپنې نه زیات صلاحیت وی. بهر حال د اور په گرموالی سره اوسپنه ډگر میدونه پس په دې باندې ویلې کړې شوې تانبه واچوله او یو مضبوط دیوال جوړ شو. اود دې نه بل طرف ته د یاجوج ماجوج د راوتلو لار بنده شوه.

امام بخاری رحمه الله لفظ أفرغ معنی أصبغ سره کړې ده اود قطر معنی ئې رصاص سره کړې ده. أصبغ د صبأ یصبغه د متکلم صیغه ده د اوبو اړول د پاس نه اچول نو د أصبغ معنی شوه. زه په دې کښې تانبه اړول غواړم. رصاص سیسی ته وانی. په راء باندې زیر او زیر دواړه لوستل صحیح دی. (۴)

یو قول دادې چه د قطر نه حدید یعنی اوسپنه مراد ده او په یو قول کښې د قطر معنی صفر بیان کړې شوې ده یعنی پښت. (۵) امام بخاری رحمه الله د ابن عباس رضی الله عنهما قول نقل کړې دې چه د قطر نه مراد نحاس یعنی تانبه ده

(فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَّظْهَرُوهُ) يَظْهَرُوهُ: آیت دې (فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَّظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا) یعنی یاجوج ماجوج نه په دغه دیوال د خنلو طاقت لرلو او نه ئې په هغې کښې چاودې کولې شو. امام بخاری رحمه الله د يَظْهَرُوهُ معنی یعلمو سره کړې ده یعنی هغوی په دغې باندې نه شی خنلې. په عربی محاوره کښې دا لفظ د ورختلو په معنی کښې هم استعمالیږی. ویلی شی (ظہرت فوق الجبل). (۶)

اسْطَاعَ اسْتَغْلَبَ: مِنْ ظَلَمَ لَهُ، لِذَلِكَ لَيْمَ اسْتَطَاعَ يَسْتَظِلُّهُ، وَكَانَ يَعْصِمُهُ: اسْطَاعَ يَسْتَظِلُّهُ. (وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا): مقصد دادې چه اسطاوا مفرد اسطاغ په فتحه د همزه او سکون د سین دې او طوع نه آفود د واوی صیغه ده. دې نه د استعمال صیغه جوړولو سره تحقیقاً تاحذف کړې شوې ده اود دې حرکت فتحه همزه ته ورکړې شوه نو اسطاغ جوړ شو. لذلک قصرته هم دې طرف ته اشاره ده. (۷) امام بخاری رحمه الله فرماني چه بعض حضرات دثاء حذف کولو نه بغیر اسطاغ لولی. (۸)

(۱) عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵.

(۳) الجامع لأحكام القرآن سورة الکہف: ۱۳/۳۸۸ مؤسسه الرسالة عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵ فتح الباری: ۴۷۵/۸.

(۵) عمدة القاری: ۳۲۴/۱۵.

قوله: (قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءُ) ۱: دَ ناقابل تسخر سید یعنی دیوال دَ جوړولونه فارغیدونه پس ذوالقرنین دالله تعالی طرف ته متوجه کیدو سره وائی چه دا زما د رب د مهربانۍ نتیجه ده خوچه کله د رب وعده راشی نو هغه به دا راځندار کړی او تکرې تکرې به ښی کړی.
الزُّنَّةُ بِالْأَرْضِ: دا د جله دکاء تفسیر دې. لوق لوقا په معنی کښې دې زمکې سره اینختل یا ملاویدل اودلته د افعال صیغه ده یعنی اینخلول یا ملاول یعنی الله تعالی به دا دیوال راځندار کړی زمکې سره به ښی هوار کړی لکه چه په زمکه باندې هلووڅه نشیب نه وی. ۲

وَنَاقَةُ دَكَّاءُ لَا تَمْلَأُهَا: دك دك په معنی کښې دې ټکول رانړول وړانول اودیکه ورکول. دك الأرض: دزمکې ښکته والې لري کول او هوارول. ۳ دا معنی ثابتولو دپاره امام بخاری رحمه الله محاوره نقل کړې ده چه د کومې اوبښې خېته هواره وی او په هغې باندې قب ته وی هغې ته ناقة دکاء ونیلی شی.
وَالَّذِي كَذَّبَ مِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُ، حَتَّى صَلَبَ مِنْ الْأَرْضِ وَتَلَّكَ: د کداک هم ددې نه دې یعنی هغه زمکه چه هواره شوې وی اوسخته وی. علامه جوهری رحمه الله وائی (والذي كذاك من الرمل ما تليد منه بالأرض ولم يوتقه) ۴ یعنی د کداک هغه شگې ته وائی چه خاورې سره یوځای شی او کله کیدو سره د هوارې زمکې په شان شی.

(وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي بَعْضٍ): د آیت اوله حصه ده: (فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا) یعنی چه کله زما د رب وعده راشی نو هغه به دا دیوال راغورځوی او زمکې سره به ښی هوار کړی اوزما د رب وعده بالکل په حق ده هغه به پوره کیري.

دلته د ذوالقرنین کلام ختمیږي. دې نه مخکښې آیت کښې دې: (وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي بَعْضٍ) اومونو به پرېږدو بعض په هغه ورځ چه هغوی به د موحونو یعنی چپو په شان یو بل سره جنگیږي. مطلب دا چه قرب قیامت کښې دحضرت عیسی علیه السلام د نزول نه پس یاجوج ماجوج به د سیلاب په شان راوځی اود هریو اوچت غره به په تویونو راځی اود کثرت په وجه به د یوعظیم الشان فوج په شان وی. د یو بل نه د وړاندې کیدو په کوشش کښې به ګډوډ کیري. ۵ بعض حضراتو ونیلی دی چه دې نه د قیامت ورځ مراد ده چه په هغه ورځ به د نفسی نفسی آوازونه راوچنېږي هریو کس ته به خپل فکر وی اود کمر به په حالت کښې به خلق اخوا دیخوا منلې وهی لږ په یو بل باندې به ګډوډ کیري اولنې قول راجع او قرین قیاس دې. ۶

(حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ) ۷: تردې چه کله یاجوج ماجوج کولو کړې شی اوهغه د یریزیانو الی د وچې د هر اوچت ځانې (یعنی غونډو او غرونو) نه راوتونکی (معلومیږي).

د اذا جواب څه شی کیدې شی؟ په دې کښې مختلف اقوال دی یو قول دادي: (واقتراب الوعد الحق) ددې جواب دې او په شروع کښې واو زانده دې لکه چه (حی اذا جاءوها وفتحت ابوابها) کښې واو زانده دې. ۸ بعض حضراتو فرمائیلي

۱) إرشاد الساری: ۳۶۵/۷.

۲) عمدة القاری: ۳۲۵/۱۵ فتح الباری: ۴۷۵/۸.

۳) تاج العروس من جواهر القاموس: ۱۵۰/۳۷ التراث العربی، مختار الصحاح: ۲۱۸/۱ مکتبه لبنان بیروت.

۴) عمدة القاری: ۳۲۵/۱۵.

۵) روح المعانی: ۴۷۴/۱۶.

۶) عمدة القاری: ۳۲۵/۱۵.

۷) المرجع السابق.

دی چه به وړاندې آیت کښې دی (په پلټنه) په دې کښې پلټنه دا ادا شرطیه جواب دې اوتقدیر عبارت دادې: (قالوا یا هلنا) (۱) یو قول دادې چه (هلنا) خاصه ددې جواب دې. (۲)

یو قرات کښې فحمت تشدید سره دې. دې سره د سد ذوالقرنین طرف ته اشاره ده چه قیامت سره نیزدې به دیوال مات شی. سره ددې چه به هغې کښې د اول نه چاودې راغلي وی لیکن کوم وخت چه الله تعالی ته منظور وی هغه به بالکل هوار شی او د یاجوج ماجوج راوتل به دومره په زیات مقدار کښې کیږي لکه چه دهرې غونډنی او هر یو غر نه راوځي راروان دی او په نورو آبادو باندې به ور حمله شی.

بنسټون د نسلان نه دې. ای: هرغون یعنی په تیزنی سره به تختی روان به وي. (۳)

قرآن مجید د یاجوج ماجوج د راوتلو پیشنگونی کړې ده. خودا مسئله د مغیبات نه ده. صرف په قیاس گمان او اندازې سره په دې باندې بحث نه شی کیږي. د یاجوج ماجوج سره متعلق د ذکر شوی آیت نه عموماً دا گټرلي شی چه ذوالقرنین کوم دیوال جوړ کړي وو یاجوج د هغې د وجې نه بالکل راگیر شوی دی. اودیوال به د قیامت پورې مستحکم او قائم وی البته د راوتلو وعده کړې شوې وخت به راځي او ذره ذره به شی. کوم حضر ات چه به دې غلط فهمی کښې راگیر دی هغوی د (حَتَّىٰ اِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ) ترجمه داسې کړې ده تردې چه یاجوج ماجوج دیوال مات کړی کولای کړي شی. او هم دې سره (فَاِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دُكَّانًا) یوځای کړې شو. لکه چه اندکاک کونکي به هم یاجوج ماجوج وی. دا تفسیر د سیاق خلاف دې. مونږ دا آیات په یو مختلف تناظر کښې گورو اوهم دغه د سیاق مقتضی هم دې اول دا اوگورنی چه د سد د تعمیر نه پس د ذوالقرنین د خولې نه کومه جملہ اووتله. (هَذَا رَحْمَةٌ مِّن رَّبِّيْ وَ اِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّيْ جَعَلَهُ دُكَّانًا) یعنی دا دیوال خو ډیر مستحکم دې په دې کښې څوک چاودې نه شی اچولي. لیکن زما د رب وعده چه راشی نو دا دیوال به ذره ذره شی. د الله تعالی وعده په حق ده اود هغې خلاف کیدل محال دی.

په دې جمله کښې د یاجوج د راوتلو قطعاً ذکر نشته بلکه حقیقت دادې چه به دې کښې خو صرف د دیوال د استحکام او په دې باندې د الله تعالی د شکر ذکر دې. دغه شان د سورت انبیاء آیت کښې د خروج پیشنگونی اندکاک سد سره تړل هم بالکل غلط دی. چه یاجوج ماجوج به دیوال ذره ذره کړي راوځي به حالتکه به دې آیت کښې د سد ذره ذره کیدل او بیا ددې د وجې نه یاجوج ماجوج د راوتلو هیڅ ذکر نشته دې. یاجوج ماجوج له د قیامت د قرب علامت بیانولو سره اهمیت ورکړي شوې دې په دې وجه دهغوی راوتل د دیوال ماتیدو سره نه دی مقید کړي شوی بلکه د دیوال هلو ذکر نشته صرف دومره خبردارې نی ورکړو چه دهغوی د راوتلو د وخت وعده به راځي نو هغوی به په تیزنی سره د اوچتو ځایونو نه ښکته علاقه راوځي او ښار یو کښې به خورېږي. (۴)

خلاصه دا چه (فَاِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّيْ جَعَلَهُ دُكَّانًا) کښې وعده سره د یاجوج ماجوج خروج موعود مراد نه دې بلکه مقصد دادې چه داسې وخت به ضرور راځي چه د سد اندکاک به اوشی او هغوی به راخوښې شی اود سورت انبیاء آیت (حَتَّىٰ اِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ) کښې د فتح نه دا مراد نه دې چه دیوال به مات کړي راوځي بلکه مراد دادې چه هغوی به په کثرت سره ډلې ډلې راوځي لکه چه چرته بند وو او نن راخلاص کړي شو. عربی محاوره هم ددې مفهوم تائید کوي. عربی کښې (فتح الجراد) اوليې شی نو ددې مطلب داوی چه ملخ چرته د غر په گوټ کښې پروت

(۱) المرجع السابق.

(۲) المرجع السابق.

(۳) عمدة القاری: ۳۲۶/۱۵.

(۴) د تفصیل دپاره اوگورنی قصص القرآن: ۱۵۳/۳-۱۴۹.

وو اوس ناخایې ډلې ډلې بهر راووتل. ددې مطلب دا نه وی چه ملخان چرته واقعاً یوځانی کښې راگیروو او اوس هغه ځانی کولو کړې شو. (۱)

تر کومې چه سنن ترمذی کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د یو مشهور روایت تعلق دې په کوم کښې چه دی یاجوج ماجوج روزانه دیوال کنی بیا چه کله څه حصه باقی پاتې شی نو کورونو ته دې وینا کولوسره واپس کیږي چه صبا به مونږ باقی کار پوره کوو مگر انشاء الله تعالی نه وائی. بیا چه کله بله ورځ واپس راځی نو کنستلې شوې دیوال هم په هغه حال کښې وینی یعنی د کنستلو نه چه اول څنگه وو هم هغه شان به هغه وینی. داسې به دا سلسله جاری وی تردې چه یوه ورځ به په هغوی کښې د چا د خولې نه انشاء الله اوځی نویا چه کله سحر راځی نو دیوال به په کنستلې شوی حالت کښې وی. هم ددې نه پس به دغه دیوال راگزار کړی او په زمکه کښې به د فساد خوړولو دپاره راوځی. (۲)

ددې روایت صحت مخدوش دي او محدثینو په دې باندې کلام کړې دي. پخپله امام ترمذی رحمته الله علیه ددې روایت نقل کولو نه پس فرمائی (هذا حديث حسن غريب) اعماعرف من هذا الوجه مثل هذا، (۳) یعنی دا حدیث حسن غریب دې لو داسې حیرانونکې خبرې مونږ هم په دې طریق سند سره پیژنو.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ددې نه په زیات وضاحت سره په دې روایت باندې کلام کړې دي. دهغوی په نیز دا روایت داسرائیلی روایاتو دقبیل نه دي کوم چه په کعب احبار رضی الله عنه د خوشحالی په خاطر نقل کول. حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه وائی دا حدیث منکر دي او دې ته مرقوع وئیل صحیح نه دی ځکه چه د ابوهریره رضی الله عنه ددې روایت مضمون بعینه د کعب احبار رضی الله عنه نه نقل دي. (۴) اندازه داسې ده چه ابوهریره رضی الله عنه به د کعب احبار رضی الله عنه نه اسرائیلی قصص اوریدل. کیدیشی چه دا روایت هم هغوی د کعب احبار رضی الله عنه نه اوریدلې وي او راوی داگنر لې وی چه د ابوهریره رضی الله عنه دا روایت د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم حدیث دي. حقیقت دا دي چه دا بغیر د راوی د وهم نه بل هیڅ نه دی.

خو اوس هم یو د طالب علمنی اشکال پیدا کیږي که چېرې د خروج یاجوج تعلق اند کاک سد سره نه دي بلکه سد خو اول نه د اند کاک ښکار شوي دي نو بیا د صحیحین د دې روایت څه جواب کیدې شی کوم چه به صحیح بخاری کښې وړاندې هم ددې باب لاندې راځی چه یو ځل رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم د خوب نه بیداریدو سره او فرمائیل: لا إله إلا الله ويل للعرب من شر قد اقترب، فتحه اليوم من ربه ماجوج مثل هذا وخلق بأصبعه الإجماع والي تلها، یعنی د عربو دپاره هلاکت دي دهغه شر نه کوم چه نیز دی شوي دي. نن د یاجوج ماجوج دیوال داسې کولو کړې شوې دي او په غټه گوته باندې یوه گوته کیخودو سره او گول حلقه جوړولوسره نی دهغه سوری مقدار واضح کړو. په دې روایت کښې د یاجوج ماجوج په دیوال کښې د سوری کیدل اویا دا فتح سره تعبیر کول په حقیقت کښې یو مثال دي چه د حضور پاک د وفات نه پس به غیر معمولی فتنې خورېږي. (۵)

ددې روایت تعلق رښتونی خوب سره دي د کوم تعبیر چه نه د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم نه نقل دي اونه د صحابه کرامو نه په صحیح سند سره ددې تعبیر نقل دي. په دې وجه اکثر محدثینو حضراتو ددې تعبیر دا بیان کړې دي چه ددې

(۱) قصص القرآن: ۱۵۱/۳-۱۵۰.

(۲) أخرجه الترمذی فی جامعه رقم الحديث: ۳۱۵۳ فی تفسیر سورة الکهف: ۱۸/۲ ایچ ایم سعید.

(۳) جامع الإمام أبی عیسی الترمذی: ۱۸/۲ فی تفسیر سورة الکهف ایچ ایم سعید.

(۴) البدایة والنهایة: ۱۲۱/۲.

(۵) البدایة والنهایة: ۱۲۰/۲.

روایت نہ حقیقی جاؤدی مراد نہ دی بلکہ دا د شیوع فتن تشبیہ او تمثیل دی بیکارہ خبرہ ده چه به خوب کنبی
 خہ خودی کبری او مطلب دهغی خہ بل خہ وی پینی چه او خودی شی نو دی نه علم مراد وی (۱)
 علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل چه (ویل للعرب) نه د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د وفات نه پس د رابکارہ کیدونکو فتنو د شیوع
 طرف ته اشاره ده چه د حضور پاک د وفات نه فوراً پس فتنو سر اوجت کرو . د عربو او د قریشو د اقتدار داسی
 افسوس ناک انجام اوشو چه دهغی اثرات په کلونو باندې روستو راتلونکو امتونو باندې پریوتلو.
 قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل په دی روایت کنبی د یوې حلقې د گوټې برابر جاؤدی هم د تقریب فهم دپاره دی په
 حقیقت کنبی د جاؤدی واقع کیدو ذکر نه دی بلکہ مقصد دادی چه د ذوالقرنین د اوسپنې دیوال اوس نریدل
 شروع شوی دی او دهغی د مضبوطیا موده ختمه شوی ده. (۲)

هم دغه خبره حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ هم فرمانی چه د رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم د وفات نه پس د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د قتل یو
 خفگان نه د که واقعه اویا دهغی نه پس د فتنو اوفسادونو نه ختمیدونکې سلسله شروع شوه. په حقیقت کنبی د
 دی ریشترنی خوب نه هم دغه فتنو طرف ته اشاره ده اودا هم داسی دی لکه چه حضور پاک په یو حدیث کنبی
 ارشاد فرمائیل دی: «ويلك ان تداعي عليكم الامر كما تداعي الاكله على قصبتها» (۳)

خلاصه دا چه د یاجوج ماجوج خروج تعلق اند کاک سره نه دی بلکہ د سد اند کاک یوه جدا واقعه ده د کوم خبر چه
 سورت کشف کنبی ورکړې شوې دی چه ذوالقرنین د سد په استحکام باندې سر نه ترخپو پورې سراسر شکر
 جوړیدو سره او فرمائیل چه اوس به یاجوج ماجوج د دی دري نه دی طرف ته آباد کنبی د فساد په غرض سره د
 راتلو دپاره نه په دی باندې ختلی شی او نه په دی کنبی کنډر کولی شی البته که زما رب او غوښتل نودا به ذره
 ذره کړی او د یاجوج ماجوج په قرب قیامت کنبی راوتل د نورو آبادو طرف ته حمله کول یو مستقل واقعه ده د
 کوم پیشنگونی چه سورة الانبیاء کنبی کړې شوې ده. هم دغه رانی د حضرت انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ هم ده.

هغوی فرمانی: «وتنهي ان يعلم ان قول ذي القرنين: (هَذَا نَحْمَةُ مَن رَّبِّي) فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَهَنَّمَ دَكَّاءٌ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا» قول من
 جانه لا قرينه على جهل من أشراف الساعة، ولعله لا علم له بذلك، وإنما أراد وعد إنذار كأك، فإذا نوله تعالى بعد ذلك: (وَرَكْنَا خُفْرَهُمْ يَوْمَئِذٍ
 ثَمَرًا مِّنْ ثَمَرَاتٍ) للاستقرار القدي القديم قوله: (عَلَىٰ إِذَا نُفِثَ تَائُجُومَ وَمَا جُومَ).... هومن أشراف الساعة، لكن ليس فيه للرد ذكر. فاعلم (۱)
 یعنی په دی نکتته باندې د پوهیدلو ضرورت دی چه (هَذَا نَحْمَةُ مَن رَّبِّي) د ذوالقرنین قول دی او په دی کنبی د
 اند کاک د ذکر قیامت په علامو کنبی شمیر کولو باندې خه دلیل او قرینه موجود نه ده. ممکن دی چه پخپله
 ذوالقرنین ته هم علم نه وی چه خروج د یاجوج ماجوج د قیامت د نښو نه دی بلکہ ذوالقرنین خو (وَعْدُ رَبِّي) سره په
 یوه زمانه کنبی د سد د اند کاک کیدل مراد اخستی وی نو په دی صورت کنبی د الله تعالی ارشاد (وَرَكْنَا خُفْرَهُمْ
 يَوْمَئِذٍ ثَمَرًا مِّنْ ثَمَرَاتٍ) د استمرار تجددی دپاره دی چه یاجوج ماجوج به د خروج موعود پورې په خپل مینځ کنبی په
 جگړه وی البته (عَلَىٰ إِذَا نُفِثَ تَائُجُومَ وَمَا جُومَ) د قیامت د علامو نه کیدلو کنبی هیڅ شک نشته دی خو بیا هم په دی
 کنبی د سد ذکر نشته لهدا په دواړو آیاتونو کنبی دا فرق خامخا په خیال کنبی ساتل پکار دی

دی نه پس شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چه د قرآنی نص نه ثابته نه ده چه سد د ذوالقرنین د هر طرف نه احاطه کولو
 سره هغوی راگیر کړی دی بلکہ دیوال خو صرف په یوه غریزه دره باندې جوړ کړې شوې وو. د بل طرف درې خو
 کولوې د کوم ځانی نه چه د یاجوج ماجوج د وتلو لارې هیڅ کله بندې نه وې. حقیقت دادی چه دهغوی راوتل د

(۱) دجالی فتنه ک ے نمایاں خط وخال، ص: ۲۴۷ مولانا مناظر احسن گیلانی رحمۃ اللہ علیہ.

(۲) عمدة القاری: ۲۲۹/۲.

(۳) فتح الباری کتاب الفتن باب یاجوج و ماجوج: ۱۳۳/۱۶.

(۴) مجموعة رسائل الإمام کشمیری عقیده الإسلام: ۳۶۴/۲.

اول نه وخت په وخت د مختلف ډلو په شکل کښې کپړې او بیا به هم کپړې او دې آیت نه دا معلومېږي چه کوم قبائل د سد ذوالقرنین نه بهر دي او کوم چه دننه راگيردي دهغوی په مینځ کښې پخپله هم خراب تعلقات دي او په یو بل باندې حمله هم کوي او دغه شان د هغې خروج هم د دغه علاقې نه وخت په وخت کيږي چونکه آیت د استمرار تجدې دپاره دي په دې وجه دهغوی آخری خروج به د عیسی علیه السلام د تړول په وخت کيږي (۱) اوهم ددې متعلق نی اوفرمانیل (إِذَا لَقِيتُمْ أَتْرَافَهُمْ وَمَا تَحِيزُوا) دانی اونه فرمانیل چه راذاقعت الودع ددې نه معلومه شوه چه د استمرار تجدې سره چه دهغوی د خروج کومه سلسله جاري ده اود هغوی چه کوم راوتل په مختلف ادوار کښې کيږي په دې آیت کښې هم دهغه آخری خروج ذکر دي (۲)

سد ذوالقرنین چو ته دي؟ د یاجوج ماجوج شیطانی او په نورو قبائلو باندې دهغوی د حملو د وجې نه د تاریخ په مختلف ادوار کښې مختلف دیوالونه تعمیر کړي ش. د چین دیوال هم د هغوی د حملو د بچاو په غرض سره دخیل وخت بادشاه جوړ کړي وو. خودا هغه دیوال نه دي کوم چه ذوالقرنین جوړ کړي وو. په سد ذوالقرنین کښې د اوسپني اوتانبې استعمال شوي وو د چین په دیوال کښې دا خصوصیات نشته دي. بل دیوال په وسط ایشیا کښې د بخارا او ترمذ په مینځ کښې واقع دي هغې ته دریند وانی. دا دیوال مغل بادشاه تیمور لنگ په دور کښې موجود وو. دریم دیوال دریند او باب الابواب په نوم سره د روس په علاقه داغستان کښې موجود دي په دې دیوال کښې د اوسپني کار شوي دي په دې وجه هغې ته باب الحديد هم وانی. د عربو اکثر مؤرخینو ونیلي دي چه قرآن مجید کښې دکوم سد ذکر دي هغه هم دغه دي (۳)

معجم البلدان کښې علامه یاقوت حموي رحمه الله قرماني چه واثق بالله خوب اولیدلو چه هغه دغه سد کولای کړي دي. ددې خوب د وجې نه هغه فوری پنځوس سړو ته د لارې خرچ ورکولو سره دتحقیق دپاره روان کړل. په لاره کښې هغوی یو غرته اورسیدل د کوم په مینځ کښې چه د یوې وادې دره وه. د کوم پلنوالې چه یونیم سل لسه وو هلته یو دیوال جوړ شوي وو کوم چه وادی د دواړو طرفونو نه یوخاني کړې وه. په دغه دیوال کښې د اوسپني او تانبې کار شوي وو. اوچتوالې ددې پنځوس لسه وو. په هغې کښې د اوسپني یوه دروازه وه کومه چه تاله کړې شوې وه. د آتو میاشتو د مودې د سفر نه په واپسني باندې هغوی واثق بالله رحمه الله ته مذکور ټول تفصیلات بیان کړل. خو علامه یاقوت حموي رحمه الله اوفرمانیل چونکه په روایاتو کښې د یرزیات اختلاف دي په دې وجه ددې واقعي په صحت باندې یقین نه شی کیدی (۴)

حافظ ابن کثیر رحمه الله اوعلامه ابن خلدون رحمه الله هم ددې واقعي ذکر کړي دي خو علامه آلوسی رحمه الله فرمانیلی دي چه ثقه مؤرخینو ددې واقعي تضعیف کړي دي اوزما په نیزهم دا قصه د خان نه جوړه شوې ده. ځکه چه په دې واقعه کښې کوم تفصیلات ذکر کړي شوي دي هغه د آیت مبارک د مضمون خلاف دي

د سد ذوالقرنین د جاني وقوع اود هغې د تاریخي حیثیت سره متعلق ډیره موزون او متوازن تجزیه علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله کړي ده هغوی قرماني:

دې وخت کښې دغه قوم کوم ځانی دي او ذوالقرنین د اوسپني دیوال کوم ځانی واقع دي؟ نوچه کوم سړي دغه ټول اوصاف په نظر کښې سانی دکوم ثبوت چه ددغه قوم او د اوسپني د دیوال متعلق د قرآن او احادیث صحیحه نه ملاوړېری هغه به وانی د کومو قومونو ملکونو او دیوالونو خلقو په خپله راني سره پته ورکړي ده دغه ټول اوصاف په یو کښې هم نه شی موندلې. لهدا هغه خیالات صحیح نه معلومېږي او د احادیث صحیحه انکار یا د

(۱) مجموعه رسائل الإمام کشمیری عقیده الإسلام: ۳۶۲-۳۶۳/۲.

(۲) مجموعه رسائل الإمام کشمیری عقیده الإسلام: ۳۶۴/۲.

(۳) قصص القرآن: ۱۴۱/۳.

(۴) المعجم البلدان: ۲۰۰-۱۹۹ والتفسير الكبير للإمام الرازي: ۱۶۹-۱۷۰/۲.

نصوص تاریکات بعیده اوّل دین خلاف دی. پاتی شو د مخالفینو دا شک چه مونږ ټوله زمکه اولتوله خو چرته هم ددې پته اونه لگیدله او ددې شک د جواب دپاره زمونږ مؤلفینو د پټې خودلو کوشش کړې دې ددې صحیح جواب هغه دې کوم چه علامه اوسې بغدادی رحمته الله علیه وړکړې دې چه مونږ ته ددې موقع ته ده معلومه او ممکن ده چه زمونږ او ددې په مینځ کښې لونی سمندرونه واقع وی او دا دعوی کول چه مونږ ټوله اوچه اولمه باندې محیط شوې دا واجب التسلیم نه ده. عقلاً جائز دی چه څرنگه د نن نه پنځه سوه کاله مخکښې مونږ ته د خلورم براعظم (امریکه) وجود معلوم نه وو نوچه اوس هم یو پنځم براعظم داسې موجود وی ترکوم پورې چه مونږ رسانی حاصله کړې نه وی اولره موده پس مونږ هلته پورې یا هغه خلق مونږ ته راوړسیدې شی. دسمندر عظیم دیوال چه د استرلیا شمال مشرقی ساحل باندې واقع دې. نن صبا برطانیوی سانسندان داکتر سی ایډ سینګ د هدایت لاندې دهغې تحقیقات جاری دی. دا دیوال د زرو میلونه اوږد او په بعض مقاماتو باندې دولس میله پورې پلن او زړ فته اوچت دې. په کوم چه بې شمیره مخلوق اوسیدی. کوم مهم چه ددې کار د پاره روان کړې شوې وو حال کښې اوس هغوی د یوکلیم تحقیقات ختم کړی دی. په کوم سره چه د سمندر عجیبه او حیرانوونکی رازونه ښکاره شوی دی او انسان ته د حیرت او استعجاب یوه نوې دنیا معلومیږي. بیا څنگه دعوی کولې شی چه مونږ ته د اوچې اولمدې د ټول مخلوق مکمل انکشافات حاصل شوی دی. ^(۱)

قَالَ قَتَادَةُ: حَدَّثَنَا أَكْبَةُ، قَالَ رَجُلٌ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: رَأَيْتُ السَّيِّئَ مِثْلَ الْبُزْدِ الْمَحْبَرِّ، قَالَ: (رَأَيْتَهُ).
د حضرت قتاده رحمته الله علیه دا تفسیر محدث عبدالرازق رحمته الله علیه په خپل سند سره موصول نقل کړې دې دکوم انفاظ چه دادی: (وَأَعْبَادُ مَعْرَنَ قَتَادَةَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: (حَقٌّ لِّإِفْقِصَتْ بِأَجُورٍ وَمَأْجُورٍ وَهُمْ فِي كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ) قَالَ مِنْ كُلِّ أَكْبَةِ: ^(۲)

قوله: حدب: أَكْبَةُ: حَدَبٌ: بِهَرَكِ التَّلَاقَةِ: مَا لَرَفَعٍ وَغَلْظٍ مِنَ الظَّهِيرِ، يَعْنِي حَدَبٌ بِه مَلَكَ كُنْصِي بِيْدَا كِيدُونَكِي لَوْرٍ وَالِي أَوْجَتَالِي تَهْ وَانِي. او په حدیث باجوج ماجوج کښې د حدب نه مراد لوړوالې او اوچتوالې دې ^(۳) لکه چه حضرت قتاده رحمته الله علیه لفظ حدب نه اکه یعنی غوښتی سره تعبیر کړې دې ^(۴) اکه مفرد دې او ددې جمع اکامر په کسره د همزه راځي. ددې معنی اوچتوالې ده. ^(۵)

قوله: قَالَ رَجُلٌ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: رَأَيْتُ السَّيِّئَ مِثْلَ الْبُزْدِ الْمَحْبَرِّ، قَالَ رَأَيْتَهُ. رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم ته یو سړی عرض اوکړو چه ما سد ذوالقرنین لیدلې، چه کرخو والاد نقش دار خادر په شان وو. حضور پاک او فرمائیل تا یقینا چه هغه لیدلې دې.

قوله: الْمَحْبَرِّ: مَحْبَرٌّ، یعنی خادر ته ونیولی شی په کوم کښې چه یوه کرخه د سپین تار او یوه د تور تار یا د سور تار نه جوړولې شوه. ^(۶)

د تعلیق تخریج: دا تعلیق ابن ابی عمر رحمته الله علیه د سعید عن قتاده په طریق سره موصول روایت کړې دې په دې کښې دی: (رَأَيْتُ الْقَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: بَارَسُ اللَّهَ! قَدَرَأَيْتُ سُدَّاجُورٍ وَمَأْجُورٍ أَوْ قَالَ: كَفَرَأَيْتَهُ؟ قَالَ: مِثْلَ الْبُزْدِ الْمَحْبَرِّ طَرَفَةً حَمْرًا وَطَرَفَةً سَوْدَاءً قَالَ: قَدَرَأَيْتَهُ). ^(۷)

^(۱) تفسیر عثمانی ص: ۴۰۵.

^(۲) تعلیق التعليق: ۱۲/۴ مکتبه الأثریه.

^(۳) النهاية لابن الأثير: ۳/۴۲۱.

^(۴) فتح الباری: ۳۷۵/۸.

^(۵) النهاية لابن أثير: ۷۰/۱.

^(۶) لسان العرب: ۱۵۹/۴ دار صادر، بیروت، المعجم الوسيط ص: ۱۵۱-۱۵۲ مکتبه الشروق الدولیه.

امام طبرانی رحمته او بزار رحمته هم دا تعلیق موصولاً نقل کړې دي. د امام طبرانی رحمته په روایت کښې عن سعید بن بشیر عن قتاده په طریق سره نقل دي. په هغې کښې دي: «ان رجلاً أتى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: إني قد رأيتك - يعني: السيد - فقال: كيف هو، فقال: هو كالبرد البحر، قال: قد رأيته. قال: وحديثنا عن قتاده أنه قال: طريقة حمراء من نحاس، وطريقة حمراء من حديد» (۲)

يعني يوسرى عرض او کړو يا رسول الله ﷺ ما د ذوالقرنين ديوال ليدلې دي. حضور ياک او فرماښل چه دا څنگه ديوال ليدلې؟ هغه عرض او کړو کړ خو اولاد نقش دار خادر په شان حضور ياک او فرماښل تا رښتيا او ونيل حضرت قتاده فرماني چه دغه سړى دا هم او ونيل چه په هغې کښې يو د تانبې او يو يو د اوسپنې خښته يوخاني کړې شوي وې.

امام بزار رحمته دا روايت د يوسف بن ابى مريم الحنفى عن ابى بکر په طريق سره روايت کړې دي. په هغې کښې دي: «أثبت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: صفه لي، فقلت: كأنه البرد البحر. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من شأن ينظر إلى رجل قد أتى الردف فينظر إلى هذا» (۳)

يعني په آخره کښې امام بزار رحمته فرماني چه زمونږ د علم مطابق دا روايت حضور ياک بغير د ابوبکر رضي الله عنه نه بل چا نه نه دي روايت کړې او نه دي روايت د ابوبکر رضي الله عنه د طريق نه علاوه څه بل طريق مونږ پيژنو.

د تعلیق مقصد: د حافظ ابن حجر رحمته په حواله سره وړاندې تیر شوی دی چه ددې باب لاندې ذکر کړې شوي آياتونو او احاديث او تعلیق نه د امام بخاری رحمته مقصد د ياجوج ما جوج تذکره او دهغوی د کثرت طرف ته اشاره کول دي. بل په هغه خلقو باندې رد کول دي څوک چه ياجوج ما جوج په ذريت آدم عليه السلام کښې نه شمير کوي. (۴)

د تعلیق ترجمه الباب سوره مناسبت: د تعلیق ترجمه الباب سره مناسبت بالکل واضح دي چه په ترجمه الباب کښې د ياجوج ما جوج تذکره ده او په تعلیق کښې دهغوی د فسادونو او شرونو نه د بچ کيدو دپاره جوړ شوی ديوال تذکره ده.

[۳۱۲۸] حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عَقِيلٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ، أَنَّ زَيْنَبَ بِنْتُ أَبِي سَلَمَةَ، حَدَّثَتْهُ عَنْ أُمِّ حَبِيبَةَ بِنْتِ أَبِي سَفْيَانَ، عَنْ زَيْنَبَ بِنْتِ جَحْشٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ عَلَيْهَا فَزَعَا يَقُولُ: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَيَلُ الْعَرَبُ مِنْ شَرِّ قَدِ اقْتَرَبَ، فَمَتَّعَ الْيَوْمَ مِنْ رَذْرِيَا جَوْجَ وَمَأْجُورَ مِثْلَ هَذِهِ» وَحَقَّقَ بِأَصْبَعِهِ الْإِبْهَامَ الَّتِي قَلْبُهَا، قَالَتْ زَيْنَبُ بِنْتُ جَحْشٍ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ: أَتَهْتَلِكُ وَفِينَا الصَّالِحُونَ؟ قَالَ: «نَعَمْ إِذَا كُنَّا كَالْحَبِّ» [ص ۲۲۷ | ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵

ترجمه: ام حبیب بنت ابی سفیان حضرت زینب بنت جحش (ام المؤمنین) نه روایت کوی چه رسول الله ﷺ ویریدونکی شان هغی له راغلو حضرت زینب (رضی الله عنه) له، په داسی حال کښې چه حضور پاک فرمائیل چه دالله تعالی نه بغیریل خوک معبود نشته دې بیشکه د عربو خرابی په هغه اُفت سره راتلونکې ده چه نیزدې رارسیدلې دې نن د یاجوج ما جوج په دیوال کښې دومره سوري اوشو. حضور پاک د غټې گوتې اود شهادت والا گوتې نه حلقه جوړولو سره اوخودل حضرت زینب (رضی الله عنه) فرمائی چه ما عرض اوکړو یا رسول الله! آیا مونږ به د نیکانو خلقو په موجودگۍ کښې هم هلاکولې شو! حضور پاک او فرمائیل او! کله چه بدی بدکاری، فسق اوفجور، زیات خواره شی.

تراجم رجال

یحیی: دا ابوزکریا یحیی بن عبد الله بکیر القرشی المخزومی (رضی الله عنه) دې (۱)

اللیث: دا ابوالحارث لیث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی (رضی الله عنه) دې (۲)

عقیل: دا عقیل بن خالد بن عقیل ایلی (رضی الله عنه) دې (۳)

ابن شهاب: ددوی تذکره بدو الوحی لاندې تیره شوې ده. (۴)

عروة بن الزبیر: دا مشهور تابعی ابو عبد الله عروه بن زبیر بن عوام بن خویلد قرشی اسدی مدنی (رضی الله عنه) دې. ددوی

تذکره (کتاب الامان باب احب الدین الی الله اذومه) لاندې تیره شوې ده. (۵)

زینب: دا د رسول الله ﷺ ربیبه زینب بنت ابی سلمه عبد الله بن عبد الاسد بن هلال مخزومیه قرشیه (رضی الله عنه) ده. ددې

تذکره (کتاب العلم باب الجماعی العلمی لاندې تیره شوې ده. (۶)

زینب بنت جحش: دا ام المؤمنین حضرت زینب بنت جحش اسدیه (رضی الله عنه) ده. ددې حالات (کتاب التهجده باب ما لمکره من التشدید فی العاده) لاندې اوگورئ.

د سند خصوصیات: په دې روایت کښې د حدیث صیغه دوو ځایونو کښې جمع سره یوځانی افراد سره او پنځه

خل غعننه سره راغلې ده. دغه شان په سند کښې د امام بخاری (رضی الله عنه) شیخ یحیی بن بکیر (رضی الله عنه) او لیث بن

سعيد (رضی الله عنه) دواړه مصریان دی. عقیل ایلي دې او باقی ټول رواة مدنی دی. ددې سند یو خصوصیت دادې چه په

دې کښې درې راویانې صحابیات دی. (۷)

روایت سره متعلق څه تفصیل مونږ شاته کړې دې او مخکښې کتاب الفتن کې هم په دې باندې نور مباحث راځی.

د حدیث ترجمه الباب سوه مناسبت: حدیث او ترجمه الباب دواړو کښې د یاجوج ماجوج تذکره ده. (۸)

(۱) کشف الباری: ۳۲۳/۱.

(۲) کشف الباری: ۳۲۴/۱.

(۳) کشف الباری: ۴۵۵/۳.

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۵) کشف الباری: ۴۳۶/۲.

(۶) کشف الباری: ۶۱۰/۴.

(۷) عمدة القاری: ۳۲۷/۱۵.

(۸) عمدة القاری: ۳۲۶/۱۵.

الْبَرَّةُ» فَكَبَّرْنَا، فَقَالَ: «مَا أَتَمُّ فِي النَّاسِ إِلَّا الْكَافِرَةُ السُّوءَاءُ فِي جَلْدِ ثَوْبٍ أَبْيَضٍ، أَوْ
كَعْبَةٍ بَيْضَاءٍ فِي جَلْدِ ثَوْبٍ أَسْوَدٍ» [ص ۲۲۰] ۴۴۲۲، ۶۱۶۵، ۱۷۰۴۵.

تراجم رجال

اسحاق بن نصر: دا اسحاق بن ابراهیم بن نصر البخاری السعدي رحمته الله دې د دوی د والد نوم ابراهیم دې په روایت کښې دهغه نسبت نیکه طرف ته کړې شوې دې. (۱)

اعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدي کوفی رحمته الله دې د اعمش په لقب سره مشهور دې. (۲)
ابوصالح: ددوی نوم ذکوان دې ابوصالح کنیت او زیات دهغه لقب دې. ددوی تذکره (بدع الوحي) لاتدي تیره شوې ده. (۳)

ابوسعید الخدري: دا سعد بن مالک بن سنان رحمته الله دې. ددوی تذکره (کتاب الإيمان) باب من الدین الغرام من الفتن لاتدي تیره شوې ده. (۴)

په روایت کښې دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمایلی دی چه الله تعالی په ارشاد فرماني ای آدم عليه السلام به عرض اوکړی حاضر یم ستا د حکم په خانی کولو د پاره ټولې بنیګرې ستا په قدرت کښې دی. بیا به الله تعالی ارشاد فرماني چه کوم خلق په دوزخ کښې اچولې کیږی دی هغه را او بیا سه. آدم عليه السلام به تپوس کوی په دوزخ کښې اچولی شوی څومره دی؟ الله تعالی به او فرماني په هریو زرو کښې یو کم زر. هغه وخت به ماشومان بوډ اګان شی او حامله ښځې به خپل حمل ګذار کړی او تاسو به خلق د نشي په حالت کښې محسوس کونی. حالانکه هغوی به په حقیقت کښې د نشي په حالت کښې نه وی بلکه دا الله تعالی عذاب به سخت وی.

صحابه کرامو عرض اوکړو بیا به زمونږ نه یو سړي څوک وی؟ رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمانيل تاسو ته دې زیرې وی تاسو نه به هغه یو کس وی زر به د یاجوج ماجوج د قوم نه وی یعنی دوزخ ته تلونکی یاجوج ماجوج نه به یوزر وی او تاسو نه به صرف یووی. بیا حضور پاک او فرمانيل په هغه ذات باندې قسم د چا په قبضه د قدرت کښې چه زما خان دې تاسو به د اهل جنت یو په څلورمه حصه ینی.

حضرت ابوسعید خدری رحمته الله فرماني چه په دې باندې مونږ د الله تعالی لونی بیان کړه. بیا حضور پاک او فرمانيل زما امید دې چه تاسو به د اهل جنت نیمه حصه ینی. په دې باندې مونږ د الله تعالی لونی بیان کړه. بیا حضور پاک او فرمانيل تاسو به په خلقو کښې (دمحشر په میدان کښې د نورو امتونو په مقابل کښې) داسې ینی لکه تور وینښته د سپین غونی په بدن کښې یا سپین وینښته د تور غونی په بدن کښې.

قوله: **مِنْ كُلِّ أَلْفٍ تِسْعِيْنَةٌ وَتِسْعِيْنٌ** دلته ئی او فرمانيل چه په زرو کښې به یو کم سل دوزخیان وی او یو کس به جنت ته ځی. خو په کتاب الرقاق کښې یو روایت راځی په هغې کښې دې چه په سلو کښې به یو کم سن

(۱) رواه أيضاً فی تفسیر سورة الحج باب قوله: وترى الناس سكارى وقوله: **لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ** (۲) رقم: ۵۳۰ عوفی التوحید باب قوله الله تعالی: **لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ** رقم: ۷۴۸ و مسلم فی الإيمان باب قوله: يقول الله لادم: أخرج بعث النار من كل ألف تسمائة وتسعة وتسعين رقم: ۲۲۲.

(۳) کتاب الغسل باب من اغتسل عریاناً وحده فی الخلوة: رقم: ۲۷۸.

(۴) کشف الباری: ۲۵۱/۲.

(۱) کشف الباری: ۲۵۸/۱.

(۲) کشف الباری: ۸۲/۲.

دوزخ ته ځی او یو به جنت ته ځی^(۱) کله چه په سلو کښې یو جنت ته ځی نو په زرو کښې به لس جنت ته ځی. په ظاهره په دواړو کښې تعارض دې. ددې دا جواب ورکړې شوې دې چه دلته روایات د یاجوج ماجوج په اعتبار سره دی او کتاب الرقاق والا روایت د نورو کافرانو اومشرکانو په اعتبار سره دې چه په هغوی کښې به یو کم سل دوزخ ته ځی او یو به مؤمن وی کوم چه به جنت ته ځی^(۲).

قوله: إِنْ أَرَجَوْنَا تَكُونُوا مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ. دا اضافه تدریجی ده اول حضور پاک ته د ربع، بیا د ثلث اویا د نصف خبر ورکړې شو اود ادم ممکن دی چه دا تعداد مختلف وختونو اومختلف مراحل په اعتبار سره وی. د شروع په مرحله کښې د امت مسلمه تعداد به د ربع برابر وی. بیا به یوه زمانه روستو راځی چه د جنتیانو په شمیر کښې به زیاتوالې کیږی نو تعداد به د ثلث برابر شی او په دریمه مرحله کښې به تعداد د ثلث نه زیاتیدو سره نصف شی^(۳). د جامع ترمذی په یو روایت کښې راځی په جنت کښې به شپږ شلې صفونه وی په دې کښې به اتیا صفونه ددې امت وی او څلویښت به د باقی امتونو وی^(۴) دې نه معلومیږی چه د رسول اکرم ﷺ د امت تعداد به جنت کښې دوه ثلث وی یعنی د نصف نه زیات، دا به په حقیقت کښې څلورمه مرحله وی په کوم کښې چه تعداد د نصف نه زیاتیدو سره دوه ثلث ته رسیږی^(۵) علامه انور شاه کشمیری رحمه فرمائی چه دوه ثلث کیدل د ترمذی د روایت په رڼا کښې ددې امت د فضیلت علامت څرځولې شوې دې احناف هم د رسول الله ﷺ په امت کښې دوه ثلث دی کوم چه دهغی د فضیلت علامت دې^(۶).

حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: «إِنَّا مِنْكُمْ رَجُلٌ وَبَيْنَ يَدَيْكُمْ وَمَا جُوعُ الْكَافِ» علامه قسطلانی رحمه او فرمائل چه په دې جمله کښې د یاجوج د کثرت طرف ته اشاره ده اود هم دغه جمله ترجمه الباب سره مناسبت لری^(۷).

۱۱- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا﴾ / النساء: ۱۲۵.

ما قبل سره ربط: سابقه باب کښې د حضرت ابراهیم رحمه د زمانې د یو عظیم فرمان روا او وسیع سلطنت مالک ذوالقرنین تذکره وه او اوس په دې باب کښې د حضرت ابراهیم رحمه احوال بیانولې شی^(۱).
د ترجمه الباب مقصد: په دې باب کښې امام بخاری رحمه د حضرت ابراهیم رحمه حالات فضائل اومناقب بیانول غواړی د مؤرخینو په نیز د هغوی سلسله د نسب داسی ده: ابراهیم بن آزر (دهغوی نوم تارح هم نقل دې ابن ناحور ابن شاروخ ابن راغو ابن فالخ ابن عبیر ابن شالخ بن ارفخشذ بن سام بن نوح)^(۲).
حافظ ابن حجر رحمه فرمائی په دې سلسله نسب کښې د چاهم اختلاف نشته، نه د اهل نسب اونه د اهل کتاب البته د بعض نومونو په تلفظ کښې اختلاف دې او ابن حبان رحمه په خپل تاریخ کښې په دې نسب نامه کښې چه کوم اختلاف کړې دې هغه د شاذ په حکم کښې دې^(۳).

(۱) کتاب الرقاق باب الحشر رقم: ۶۵۲۹

(۲) فیض الباری: ۲۰۹/۴.

(۳) فیض الباری: ۲۰۹/۳.

(۴) سنن الترمذی: ۸۱/۲ کتاب صفة الجنة باب ماجاء فی کم صف اهل الجنة رقم: ۴۵۴۶.

(۵) إرشاد الساری: ۲۶۹/۷ م ۲۷۰.

(۶) فیض الباری: ۲۰۹/۴.

(۷) إرشاد الساری: ۲۷۰/۷.

(۸) عمدة القاری: ۳۳۰/۱۵.

(۹) فتح الباری: ۴۷۹/۸ عمدة القاری: ۳۳۰/۱۵.

حضرت ابراهیم علیه السلام د هغه برگزیده او الوالعزم پیغمبرانو علیهم السلام نه دې د چا حالات صفات او مناقب چه په اجمال یا تفصیل سره د قرآن مجید په مختلف آیاتونو کښې بیان کړي شوی دی. د حضرت ابراهیم علیه السلام د پیدائش په ځانی او وړهانش د مقام پاره کښې اختلاف دي. یو قول دادي چه دهغوی د پیدائش ځانی ارض اهوآز کښې مقام سوس دي. دویم قول دادي چه هغوی د عراق ښار بابل کښې پیدا شوي. دریم قول دادي چه هغوی په عراق کښې د مقام کوڅی په اطراف کښې پیدا شوي. څلورم قول دادي چه هغوی په ورکا، کښې د زوایی په اطراف او د کسکر په حدود کښې پیدا شوي. د کوم نه پس چه دهغوی پلار هغوی کوڅی اطرافونه یوړو پنځم قول دادي چه هغوی د پیدائش ځانی حزان دي لیکن بیا هغه پلار بابل ته منتقل کړي وو. (۱)

مورثا حفظ الرحمن سیوهاروی د تورات په حواله سره لیکلی دی چه حضرت ابراهیم علیه السلام د عراق د یو کلی اذر اوسیدونکي وو. اهل فدان سره نې نسبی رسته لرله. (۲) د ابراهیم علیه السلام قوم په بت پرستی کښې اخته وو اوهم ددغه بت پرستی په ماحول کښې دهغوی وړوکوالی تیر شولکه په داسې ماحول کښې سترگې کولو کړي چه د شرک او بت پرستی په تیارو کښې وروپ وو. چونکه الله تعالی هغوی لره د نبوت په منصب باندې لگول وپ په دې وجه دهغوی زړه او دماغ د رشد او بصیرت د انواراتو نه ډک کړي وو په دې وجه هم د وړوکوالی نه طبعاً د شرک نه ویزاره او نفرت ئی لرلو. چنانچه قرآن مجید کښې دي: (وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُحْنَهُ مِّنْ قَبْلِ وَكُنَّا بِهٖ عَلِيمِينَ ۖ إِذْ قَالَ لِأَبْنَيْهِ وَقَوْمِهِ مَا هَٰذَا الَّذِي فَعِلْتُمْ أَتَعْٰبُونَهُمْ غَيْرَ مَعْنٰۤی ۚ قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَمِلُوا ذَٰلَکَ فَفَعَلْنَا مِثْلَ مَا کَانُوا عَمِلُوا ۚ قَالَ لَقَدْ كُنتُمْ أَشْکَرًا لِلَّهِ عَالِمِينَ ۚ قَالُوا أَتَالَّذِینَ هُم مِّنْ عِبَادَتِکَ مُّکْرَمُونَ ۚ قَالَ بَلْ يَکْفُرُونَ ۚ وَالْأَرْضُ الَّتِیْ فَطَرْنَاهَا ۖ وَآتَانَا مِنْ لَّدُنْهِ مِّنَ السَّمَاءِ مَآءً ۚ وَنَاغٰی لِّکُم مِّنَ الشَّجَرِ ۚ) یعنی بیشکه مونږه ابراهیم علیه السلام ته د موسی علیه السلام او هارون علیه السلام نه وړاندې هغه پوهه او عقل ورکړي وو د کوم چه هغه لائق وو. اومونږ هغه ښه پیژندلو. او هغه وخت یاد کړه کله چه ابراهیم علیه السلام خپل پلار او خپل قوم ته اوونیل چه دا څه بتان دی د کوم په وړاندې چه تاسو د عبادت دپاره، ناست یښی. هغوی اوونیل چه مونږ خپل پلاران او ښکونه ددوی عبادت کونکی لیدلی دی. ابراهیم علیه السلام اوونیل ددوی عبادت کولو سره بیشکه تاسو او ستاسو پلاران په ښکاره گمراهی کښې پرانته ئی. هغوی جواب ورکړو ته مونږ ته واقعاً حق خبره ښایښې یا هسې گپ لگو؟ ابراهیم علیه السلام اوونیل نه دا بتان ستاسو رب نه دی، بلکه ستاسو پروردگار خو هغه دي چه د زمکې او آسمانونو مالک دي. چا چه دا ټول پیدا کړی دی اوزه په دې خبره باندې گواهی ورکوم.

(وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا) دا د سورت نساء د آیت حصه ده پوره آیت دادي: (وَمِنَ الْأَخْسَنِ وَبَنَاتٍ مِّنْ سُلَٰمَۃٍ وَهُوَ خَيْرٌ وَأَتَمُّ مِلَّةً لِّإِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا ۖ وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا) یعنی او د داسې سړی نه به بهتر دین د چاوی چه خپل مخ د الله تعالی طرف ته تیت کړی ده عمل او عقیده کښې د الله تعالی تابعدارۍ اختیار کړی، او دې سره هغه مخلص هم وی او هغه د ملت ابراهیمی (اسلام) اتباع او کړی په کوم کښې چه یوه ذره کوږوالی شته ملت ابراهیمی اختیارول عین هدایت دي ځکه چه، الله تعالی حضرت ابراهیم علیه السلام خپل خاص دوست جوړ کړي وو.

خلیل ډیر همدرد او زړه پوري دوست ته ونیولی شی. دا لفظ د ځله نه مشتق دي. یعنی داسې محبت او دوستی چه د زړه د زوروالی نه وی (الْخَلَّةُ بِالْهَمَزِ: الصَّدَاقَةُ وَالْحُبَّةُ الَّتِیْ تَحْلُبُ الْقَلْبَ، فَصَارَتْ عَوْلَةً أَيْ: بَاطِلَةً) (۳) لکه چه د ابراهیم علیه السلام محبت او عداوت به صرف هم د الله تعالی د پاره وو. (۴)

(۱) فتح الباری: ۴۷۹/۸.

(۲) تاریخ الرسل والملوک للطبری ذکر ابراهیم الخلیل إلخ: ۲۳۳/۱ دارالمعارف بمصر.

(۳) قصص القرآن: ۱۳۲/۱ دارالإشاعة.

(۴) النهاية فی غریب الحديث والأثر: ۲۷۹/۱ فتح الباری: ۴۷۹/۸.

(۵) فتح الباری: ۴۷۹/۸.

د بعض حضراتو په نيز لفظ خليل د علة (بصم الخام) نه مشتق دي. د علة معنی د فقر او حاجت راځي. يعنی حضرت ابراهيم عليه السلام د علالت دنيا نه لري او د الله تعالی د رحمت لمن پورې اينختي او د فقر او فاقه په حالت کښې صرف هم په هغه ذات باندې توکل کولو. (۱)

وَقَوْلِهِ: (إِنَّ لِرَبِّهِمْ كَانَ أَمَةً قَانِتًا) / الصل: ۱۲۰. وَكَوْلِهِ: (إِنَّ لِرَبِّهِمْ لَأَوْاءَةً حَلِيمَةً) / النبه: ۱۱۴. وَقَالَ أَبُو مَيْمُونَةَ: الرَّحِيمُ يَلِيَانُ الْحَقَّ.

پوره آيت دادي: (إِنَّ لِرَبِّهِمْ كَانَ أَمَةً قَانِتًا فَلَا يَخِيفُوا فَمَنِ امْتَنَعَكُمْ مِنَ الشُّمُوكِ) يعنی حضرت ابراهيم عليه السلام د الله تعالی تابعدار او حڪم منونكي وو. ټول پريخودو سره د يو الله تعالی طرف ته شوي وو او كله هم د مشرکانو نه نه وو شوي. د عربو مشرکانو به چونكه ابراهيم عليه السلام خپل مقتداء او پيشوا گنرلو. په دې وجه او فرمانيلي شو چه ابراهيم عليه السلام د الله تعالی موحد او حڪم منونكي بنده وو. معاذ الله مشرک نه وو. لهذا د عربو د مشرکانو دا گنرل چه مونږ به ملت ابراهيمي باندې يو حقيقت خلاف دي. بلكه د ملت ابراهيمي اصل منونكي او تابعدار خو محمد عليه السلام دي. كه چرې تاسو د ملت ابراهيمي د تابعدارنې په دعوي كښې كلك يښي نو د محمد عليه السلام حڪم او منښي. چنانچه قرآن مجيد كښې د الله تعالی ارشاد دي: (قُلْ إِنَّمَا حَبَّذْتُ رَبِّي إِلَىٰ يَوْمِ يُنْفَخُ السُّجُودُ) / النفال: ۱۶۱

(إِنَّ لِرَبِّهِمْ لَأَوْاءَةً حَلِيمَةً) پوره آيت دادي: (وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُكَ لِرَبِّهِمْ إِلَّا أَنْ يَتُوبُوا وَعَنْهُمْ) / النمل: ۱۷. (وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُكَ لِرَبِّهِمْ إِلَّا أَنْ يَتُوبُوا وَعَنْهُمْ) يعنی حضرت ابراهيم عليه السلام د خپل پلار د پاره استغفار كول صرف په دې وجه وو چه هغه خپل پلار سره يوه وعده كړې وه. بيا چه كله ابراهيم عليه السلام ته دا خبره واضحه شوه چه هغه د الله تعالی دښمن دي نو د هغه نه ويزاره شو. بيشكه ابراهيم عليه السلام د پير رحم دل او برداشت كونكي وو.

حضرت ابراهيم عليه السلام خپل پلار اذر ته د ايمان دعوت او د بت پرستنې پريخودو تلقين او كړو نو هغه بت پرستي پريخودو نه انكار كولو سره الله ابراهيم عليه السلام ته درك وركړه كه ته د خپل عقل نه منع نه شوي نوزه به تا سنگسار كړم. ابراهيم عليه السلام د حلم نه كار واخستو او د شفقت د وجې نه ئې د استغفار وعده هم او كړه. كله چه د استغفار د فائدي اميد پاتې نه شو او يقين ئې اوشو چه زما پلار به د په كفر او شرك باندې تر مرغه پورې برابر كلك ولاړ وي نو هغه ويزاري اختيار كړه. (۲)

ددې تفسير نه پس دا اشكال هم ختمېږي چه د آيت په شروع كښې خودا دی چه د حضرت ابراهيم عليه السلام د خپل پلار د پاره استغفار كول هغه سره د كړې شوي وعدي د وجې نه وو او دلته تفسير دا او كړي شو چه د استغفار وجه د حضرت ابراهيم عليه السلام شفقت او د هغه رحمدلي وو. ځكه چه مراد دادي چه حضرت ابراهيم عليه السلام د خپل پلار د پاره استغفار كول د هغه شفقت او رحمدلي د وجې نه وو په كوم سره چه قرآن مجيد هغه موصوف كړي دي. (۳)

بل د آيت په آخرې جز كښې ددې خبرې تاييد دي چه د كفر د وضوح نه پس د استغفار نه ډډه كول واجب دي. لكه چه د آيت مفهوم دادي چه كله د پلار كفر واضح شو او د ابراهيم عليه السلام په شان د نړۍ زړه والا او مشغې او حليم خوښي ويزاره شو نو د هغوی نه د علاوه د پاره د دغه استغفار نه ډډه كولو حڪم به د زيات شدت سره وي. (۴)

امام بخاري رحمه الله د آيات نقل كولو نه پس ددې خبرې طرف ته اشاره كړې ده چه الله تعالی په خپل كلام كښې د حضرت ابراهيم عليه السلام ثنا او تعريف فرمانيلي دي. (۵)

(۱) فتح الباری: ۴۲۹/۸. و النهایة فی غریب الحديث والأثر: ۵۲۷/۱.

(۲) روح المعانی: سورة التوبة: ۴۹/۱۱. رقم الآية: ۱۱۴. دار احیاء التراث العربی.

(۳) روح المعانی: ۴۹/۱۱. دار احیاء التراث العربی.

(۴) روح المعانی: ۴۹/۱۱. دار احیاء التراث العربی.

[٣١٤١] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ، أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا مَغِيرَةُ بْنُ النُّعْمَانِ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "لَكُمْ فُتُورُونَ حَقًّا أَغْرَأَ غُرْلًا، ثُمَّ قَرَأَ: {كَمَا بَدَأْنَا أََوَّلَ خَلْقٍ يُعِيدُهُ وَعْدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ} [الأنبياء: ١٠٣]، وَأَوَّلَ مَنْ يُكْسَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِبْرَاهِيمُ، وَإِنَّ الْأَسْمِينَ أَصْحَابِي يُؤْخَذُ بِهِمْ ذَاتُ الْقِيَامَةِ، فَأَقُولُ أَصْحَابِي أَصْحَابِي، قَبُولُ: {إِنَّهُمْ لَمُرَّةُ الْوَأْمَرِ تَذِينَ عَلَى أَغْصَانِهِمْ مُنْذَرًا فَتَهُمُ، فَأَقُولُ كَمَا قَالَ الْعَبْدُ الصَّالِحُ: "وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ كَهَيْدًا مَا دَفَعْتُ فِيهِمْ قُلُوبًا تَوَفِّيْتَنِي} [المائدة: ٨٤] - [إلى قوله: {الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} [البقرة: ٥١] [ص ٢٤٨] [٢٢٢٢]، ٢٢٣٥، ٢٢٤٢، ٦١٥٩ - ٦١٦١] (١)

نواجه رجال

محمد بن كثير: دا ابرعبد محمد بن كثير عبدي بصري رحمته الله دي ددوي تذكره (كتاب العلم باب الغضب في الموعظة والتعليم اذ ارأي ما يكره) لثدي تيره شوي ده. (٢)

سفيان: دا مشهور محدث سفيان بن سعيد ثوري رحمته الله دي ددوي تذكره (كتاب الإيمان باب علامة المنافق) لثدي تيره شوي ده. (٣)

مغيرة بن نعمان: دا مغيرة بن نعمان النخعي الكوفي رحمته الله دي دوي سعيد بن جبيرة، عبد الله بن يزيد الاثني الباطلي، علي بن عمرو، مالك بن انس كوفي او ابو الزبير مكي وغيره رحمهم الله نه حديث روايت كره دي خود دوي په شاگردانو كبني سفيان ثوري، شريك بن عبد الله، شعبه بن حجاج، عنبسه بن سعيد اسدي، معمر بن كدام او ابو مالك النخعي رحمهم الله وغيره شامل دي. (٤)

يحيى بن معين رحمته الله دي دوي باره كبني فرمانيلى "نفع": (١) امام ابو حاتم رحمته الله فرماني "صالح": (٢) او په يو موقع باندې اوفرمانيل "نفع": (٣) حافظ ابن حبان رحمته الله دهقوي ذكر ثقات كبني كره دي. (٤)

(١) فتح الباري: ٤٧٩/٨.

(٢) أخرجه أيضاً في نفس الكتاب تحت باب قوله الله تعالى: (وَأَذْكُرُوا فِي الْكُتُبِ مَرَّةً رَافِئَةً تَقْبَلُ مِنْ أَهْلِهَا) رقم: ٣٤٧ في كتاب التفسير باب (وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ كَهَيْدًا مَا دَفَعْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبُ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ فَوْزٍ وَهَيْدٌ) رقم: ٤٦٢٥ وفي سورة الأنبياء باب (كَمَا بَدَأْنَا أََوَّلَ خَلْقٍ يُعِيدُهُ وَعْدًا عَلَيْنَا) رقم: ٤٧٤ وفي الرقاق باب العشر رقم: ٥٢٤ عومسلم في أبواب الجنة وصفة نعيمها وأهلها. في باب فناء الدنيا وبيان الحشر يوم القيامة رقم الحديث: ٧٢٠١ والترمذي في أبواب القيامة باب ما جاء في شأن الحشر رقم الحديث: ٤٢٥٥ والنسائي في كتاب الجنائز باب البعث رقم الحديث: ٢٠٨٤.

(٣) كشف الباري: ٥٣٦/٢.

(٤) كشف الباري: ٢٧٨/٢.

(٥) ذ شيوخ اوتلامه ذ تفصيل ذباره اوگورني تهذيب الكمال في أسماء الرجال: ٤٠٤/٢٨ تهذيب التهذيب: ٢٨١/١٠.

(٦) تهذيب الكمال: ٤٠٤/٢٨ تهذيب التهذيب: ٢٧١/١٠.

(٧) الجرح والتعديل لعبد الرحمن بن أبي حاتم: ٢٦٣/٨ رقم الترجمة: ١٠٤٢.

(٨) الجرح والتعديل لعبد الرحمن بن أبي حاتم: ٢٦٣/٨ رقم الترجمة: ١٠٤٢.

سعید بن جبیر: دا مشهور تابعی سعید بن جبیر بن هشام اسدی کوفی رضی الله عنه دې ددوی تذکره کتاب العلم باب العلم فی العلم ^(۱)

قوله: قَالَ: إِنَّكُمْ مَشْهُورُونَ حَفَاةَ عَرَا غُرَا، ثُمَّ قَرَأَ: ﴿ثُمَّ إِنَّا أَنَالُ خَلْقَ لَعْنَةٍ وَعَدَا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ﴾ الآية.

انسان به برېښد او ناسته او چتولي شی: روایت کښې دې چه رسول الله ﷺ فرمانيلى تاسو خلق به د قیامت په ورځ په داسې حال کښې جمع کولې شئې چه برینوې خپې برینو بدن او ناسته به ینې. بیا حضور پاک دا آیت تلاوت او فرمانيلو لکه څنگه چه مونږ د تخلیق شروع کړې وه هم هغه شان به مو واپس کوو مونږ ددې وعده کړې ده کومه چه به مونږ پوره کوو.

لفظ غرلا کښې ددې خبرې طرف ته اشاره ملاوېږي چه دانسان تخلیق په کوم صورت کښې شوې دې هم به هغه هښت او صورت کښې به هغه د میدان حشر طرف ته پرتلې شی. هغه برینو پیدا شوې نوحشر به نئې هم برینو وی ناسته پیدا شوې نو په حشر کښې به هم ناسته وی. ^(۲)

قوله: وَأَوَّلُ مَنْ يَكْسَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِبْرَاهِيمَ: د ټولو نه اول چه کوم کس ته لباس اچولې شی هغه به حضرت ابراهیم عليه السلام وی. ابراهیم عليه السلام ته به دا فضیلت ولې حاصل وی؟ یو قول دادي چه ابراهیم عليه السلام د الله تعالی په لار کښې بې لباس کړې شوې اور کښې اچولې شوې وو په دې وجه به د قیامت په ورځ هغوی سره دا خصوصی معامله کولې شی. ^(۳)

شیخ الحدیث حضرت زکریا عليه السلام د دې خصوصیت یوه وجه داهم خودلې ده چه حضرت ابراهیم عليه السلام چونکه د ټولو نه اول سنت کیدو طریقه وضع کړې وه او په دې عمل کښې د یو اندام ښکاره کیدل کیږي په دې وجه د ټولو اول لباس به هم هغوی ته وراغوستلې شی. ^(۴)

بعض شارحینو فرمانيلى چه د ټولو نه اول د ستر پټولو دپاره پرتوگ استعمالول ابراهیم عليه السلام کړې نو هم به دې وجه به د قیامت په ورځ هغوی ته دا خصوصیت حاصل وی. ^(۵) د قیامت په ورځ به د حضرت ابراهیم عليه السلام خصوصیت او فضیلت وی چه هغوی ته به د ټولو نه اول لباس اغوستلې شی. په دې خصوصیت سره دا نه لازمی کیږي چه ابراهیم عليه السلام دې د رسول الله ﷺ نه افضل وی. که چرې مفضل ته څه انفرادی فضیلت او خصوصیت حاصل وی نو په دې سره دهغه فضیلت مطلقه نه ثابتیږي. ځکه چه د قیامت په ورځ به د ټولو نه افضل رسول الله ﷺ وی. ^(۶)

دویمه خبره دا ده چه ممکن ده د رسول الله ﷺ تذکره فضیلت کښې د اولیت اظهار د غیر متکلم په اعتبار سره کړې وی د اهل اصول په نیز قاعده ده: (ان المتکلم لا بدخل تحت عموم عطا به) یعنې پخپله متکلم د خپل خطاب په عموم کښې شامل نه وی. شرح د دې قاعدې لاندې فرمانيلى چه ممکن دی پخپله حضور پاک ته د ټولو نه اول

(۱) ثقات ابن حبان: ۴۶۶/۷.

(۲) کشف الباری: ۴۱۸/۴.

(۳) عمده القاری: ۳۳۳/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۴۸۰/۸ عمده القاری: ۳۳۴/۱۵ الكنز المتواری: ۲۷۹/۱۳.

م الكنز المتواری: ۲۷۸/۱۳.

(۵) فتح الباری: ۴۸۰/۸ عمده القاری: ۳۳۴/۱۵ الكنز المتواری: ۲۷۹/۱۳.

(۶) فتح الباری: ۴۸۰/۸ عمده القاری: ۳۳۴/۱۵ الكنز المتواری: ۲۷۹/۱۳.

لیاس ورواغونددلی شی بلکه د حضور پاک حشر خو به په خپل کفن کښې وی البته متکلم یعنی د حضور پاک د ذات نه علاوه په ننورو خلقو کښې د ټولو نه اول به حضرت ابراهیم علیه السلام ته لباس اغوستلې شی. (۱)

قوله: **إِنَّ أَنَا سَمِينٌ أَصْحَابِي يُؤْخَذُ بِهِمُ ذَاتُ الْإِيمَانِ فَأَقُولُ: أَصْحَابِي أَصْحَابِي**: زما څه صحابه به نیولو سره د کښې لاس طرف ته د دوزخ طرف ته، بوتلې شی زه به وایم دا زما صحابه دی دا زما صحابه دوی چرته یوڅی؟ د اصحابی لفظ دوه ځل راغلي دي اول اصحابی مبتداء محذوف د هؤلا خبر دي او تقدیری عبارت دي (هؤلاء اصحابی) او دویم اصحابی د اول اصحابی د تاکید دپاره دي. (۲)

د ابوذر رضی الله عنه او ابن عساکر رحمهم الله په روایت کښې تصغیر سره (اصحابی اصحابی) دي په دي کښې دهغه کسانو د کم شمیر طرف ته اشاره ده چه داسې خلق به ډیر کم وی چه په حضور پاک باندې ایمان راوړلو سره د رسول الله صلی الله علیه و آله په اصحاب کښې شامل شو او د حضور پاک د انتقال نه پس مرتد شو. (۳) چونکه دا خلق د رسول الله صلی الله علیه و آله نه پس مرتد شوي و په دي وجه د حشر په میدان کښې به د هغوی د جهنم طرف ته شلو باندې حیرانتیا کولو سره د (اعلمنی دوجې نه اصحابی اصحابی) فرماني او دهغوی د بچ کولو فکر به کوی

په دي باندې اشکال کیږي چه په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې به د خپل امت د ټولو کسانو اعمال پیش کولې شي او حضور پاک به د ټولو د اعمالو نه خبر وی نویا به د دغه مرتدینو اعمال د حضور پاک نه څنگه پټ پاتې شي؟ ددي جواب دا دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله ته به د موحدينو اعمال پیش کولې شي مرتدین او مخالفین به ددي نه مستثنی وی. (۴)

قوله: **فَيَقُولُ: إِنَّهُمْ لَمِنْ أَلْوَمَرَّتَيْنِ عَلَى أَغْفَابِهِمْ مُنْزَقًا رَفْتَهُمُ**: الله تعالی به فرماني چه کله تاسو ددوی نه جدا شونی دوی یوشان د دین نه واوړیدل امام خطابی رحمهم الله فرماني چه دلته د ارتداد نه مراد (التأخیر عن الحقوق اللازمة والتقصیر فیها) لیکن د امام خطابی رحمهم الله دا قول مردود کړې شوي دي. ددي وجه داده چه په عام توگه باندې د ارتداد نه مراد هم کفر وی. چنانچه آیت مبارک (إِنَّمَا مَنَاتُ أَوْحِيلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَغْفَابِكُمْ) کښې ارتداد هم د کفر په معنی کښې دي او (انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَغْفَابِكُمْ) معنی ده: (رجعتم إلى الكفر والتأزم) هم دغه وجه ده چه ددي مفهوم د صحیح مسلم روایت کښې (الندوي ما احذوا بعدك) نه پس (بعدا لهم وسمعا) جمله هم ده او ښکاره خبره ده چه داسې خبره د مسلمان په حق کښې نه شی کولې ځکه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله شفاعت به هم د گناهکارانو دپاره وي. (۵) لیکن ددي جواب دا دي چه د ارتداد نه د کفر والا معنی هغه وخت مراد وی چه کله ارتداد بغیر د تقیید نه مطلقا ذکر کړې شی او دلته په حدیث باب کښې ارتداد د (عَلَى أَغْفَابِكُمْ) قید سره مقید دي لهذا دلته به کفر مراد نه وی لکه (ارتد فلان علی عقبه) مقوله هغه وخت ونیلي شي کله چه څوک شاته رجوع کوی. بلکه دلته د واجبی حقوق نه به د تخلف والا معنی مراد وی ځکه چه بحمد الله د نبی کریم صلی الله علیه و آله په صحابه کرامو کښې څوک هم مرتد شوي نه دي. مرتد کیدونکو نه دلته مراد عیینه بن حفص په شان د عربو سخت بدوان او سخت مزاج خلق دی چه ترغیبا او ترهیباً د اسلام قبلولو نه څه موده پس مرتد شوي وو. (۶)

(۱) فتح الباری: ۸/۴۸۰ الكنز المتواری: ۱۳/۲۷۹.

(۲) عمدة القاری: ۱۵/۳۳۵.

(۳) إرشاد الساری: ۷/۱۷۳.

(۴) عمدة القاری: ۱۵/۳۳۵.

(۵) عمدة القاری: ۱۵/۳۳۵.

(۶) شرح الکرمانی: ۱/۱۴۱ دار احیاء التراث العربی.

ابو عمر رضی اللہ عنہ فرمائی کہ خوارج، روافض اوتول نفس پرست خلق چاہے یہ دین کبھی دیر بدعات راہبدا کری، د حوض کوثر نہ بہ لری کولہی شی. ہم دغه شان حال د کبیرہ گناہونود مرتکبین او ظالمونو خلقو بہ ہم وی (۱)

قوله: «غُرُلًا» د غین ضمه سرہ د اغزل جمع ده. اود الاکلف په معنی کبھی دې. یعنی ناستنه هغه سړي د چا خرمن (قلعه) په سنت کولو کبھی نه وی پرې شوې. غرله او قلعه په عربی کبھی هغه خرمن ته ویلی شی چه سنت کولوسره پرې کولې شی. د چاچه سنت نه وی شوې هغه ته اغزل او اُلف وائی. (۲)

ابو هلال عسکری رحمۃ اللہ علیہ وائی چه په عربی ژبه کبھی را، او لام کله جمع کیږی نه البته خلور الفاظ داسې دی په کوم کبھی چه دواړه جمع شوی دی: ① ایل: د یوغر نوم دې. ② ویل: د خنارو نوم دې. ③ جمل: د کانری یوقسم دې. ④ غُرْلَه دې. لیکن علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په دې قول باندې رد کړې دې او فرمائیلی دی چه عربی ژبه دیرہ وسیع ده اود دې ماده د الفاظ استقصاء چونکه متعسر او مشکل دی په دې وجه دا نه شی ویلې کیدې چه په عربی کبھی ددې ماده صرف هم دغه خلور الفاظ دی. (۳)

د حدیث ترجمه الباب سوه مناسبت: حدیث اوترجمه الباب کبھی مناسبت د حدیث الفاظ (اول من یکسی يوم الغیمة ابراهیم علیه السلام) نه واضح دې. ځکه چه په دواړو کبھی د حضرت ابراهیم علیه السلام تذکره ده. (۴)

[۳۱۷۲] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبِي عَبْدُ الْحَمِيدٍ، عَنْ ابْنِ أَبِي ذُلَيْبٍ عَنْ سُوَيْدِ بْنِ غَزِيٍّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "يَلْقَى إِبْرَاهِيمُ أَبَا أَدْرَمَةَ الْقِيَامَةِ، وَعَلَى وَجْهِهِ آدْرَقَرَةٌ وَغَيْرَةٌ، فَيَقُولُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ: أَلَمْ أَقُلْ لَكَ لَا تَعْمَلْ، فَيَقُولُ أَبُوهُ: قَالُوا لَمْ يَأْمُرْكَ، فَيَقُولُ إِبْرَاهِيمُ: تَأَرَّبْتَ إِلَيْكَ وَعَدْتَنِي أَنْ لَا تُخْفِنِي يَوْمَ الْكَافِرِينَ، فَأَيُّ غُزَيٍّ أَخْزَى مِنْ أَبِي الْأَعْبَدِ؟ فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: "إِلْسِي حَرَمْتُ الْجَنَّةَ عَلَى الْكَافِرِينَ، لَمْ يَقَالَ: يَا إِبْرَاهِيمُ، مَا تَحْتِ وَجْهَكَ؟ فَيَنْظُرُ، فَإِذَا هُوَ بِرِجٍّ مَلْتَوِيٍّ، فَيَقُولُ عَدُوٌّ يَقُولُ يَسُو فَيَلْقَى فِي النَّارِ" [ص ۲۵۳-۲۵۴] [۴۴۹۱، ۴۴۹۰]

تراجم و جال

اسماعيل بن عبدالله: دا ابو عبدالله اسماعيل بن ابی اويس عبدالله اصبحی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دې. د کتاب الإيمان باب فاضل أهل الإيمان فی الأعمال، لاندې ددوی تذکره تیره شوي ده. (۵)

عبد الحميد: دا دمذکورہ راوی روو عبد الحميد بن ابی اويس عبدالله اصبحی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دې. ددوی تذکره (کتاب العلم باب حفظ العلم) لاندې تیره شوي ده. (۶)

(۱) عمدة القاری: ۳۳۵/۱۵.

(۲) لسان العرب: ۵۸/۱۰، النہایة لابن الاثیر: ۳۰۳/۲، معجم الصحاح: ۷۷۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۳۳/۱۵.

(۴) عمدة القاری: ۳۳۲/۱۵.

(۵) أخرجه أيضاً فی کتاب التفسیر سورة الشعراء باب ﴿وَلَا تُخْفِنِي يَوْمَ يُبْعَثُونَ﴾ رقم: ۴۷۶۸ - ۴۷۶۹ نقل البخاری رحمة الله عليه تفرد به، جامع الأصول فی احادیث: ۴۳/۱۰، رقم الحدیث: ۸۱۰۸.

(۶) کشف الباری: ۱۱۳/۲.

(۷) کشف الباری: ۴۶۱/۴.

ابن ابی ذئب دا امام محمد بن عبد الرحمن بن المغیره بن الحارث بن ابی ذئب قرشی عامری مدنی رحمته دی
 ددوی تذکره هم ذمذکورہ کتاب او باب لاندی تیرہ شوې ده. (۱)

سعید المقبری: دا ابوسعید سعید بن ابی سعید کيسان المقبری المدنی رحمته دی ددوی تذکره کتاب الإيمان باب
 الدین لاندی تیرہ شوې ده. (۲)

کتاب التفسیر کښې دا روایت امام بخاری رحمته دین سعید بن ابی سعید المقبری عن أمه عن أبي هريرة په طریق سره
 مختصراً روایت کړې ده په هغې کښې دی: (ان ابراهيم عليه السلام يري آياه يوم القيامة عليه الفكرة والفكرة) (۳)

هلته روایت سعید مقبری رحمته د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه د خپل پلار په واسطه سره نقل کړې دي او دلته د باب
 لاندی بلاواسطه نقل دي. حافظ ابن حجر رحمته فرماني چه ممکن ده سعید مقبری رحمته دا روایت يوځل د خپل پلار
 نه او روستو نيغ په نيغه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه روایت کړې وي. يا دا کتاب التفسیر والا مختصر روایت
 هغوی نيغ په نيغه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه اوریدلې وي او ددې باب تفصیلی روایت ن دی د خپل پلار په واسطه
 سره اوریدلی وي. (۴)

قوله: **يَلْقَىٰ إِبْرَاهِيمَ أَبَاهُ أَدْرَبَهُمَا عَلَىٰ وَجْهِ أَدْرَفَتَهُ وَغَرَّكَ**: رسول الله ﷺ او فرمانیل چه د قیامت په ورځ

به حضرت ابراهيم عليه السلام خپل پلار آذر سره په داسې حال کښې ملاوېږي چه د آذر مخ به تور او په دورو باندې
 ککړوی. حضرت ابراهيم عليه السلام به دا صورت حال لیدو سره د حسرت نه وانی چه آیا (دنیا کښې) مې تاته دا نه وو
 وینلی چه زما نافرمانی مه کوه؟ دهغوی پلار آذر به وانی زه به نن ورځ ستا نافرمانی نه کوم. حضرت ابراهيم عليه السلام
 به عرض کوي ای زما ریه تاما سره وعده کړې وه چه په هغه ورځ به کومه کښې چه خلق دوباره او چتولې شی ته به
 ما ذلیل او رسوا کوي نه زما د پلار د ذلت نه لونی ذلت اورسوانی به زما دپاره نور څه کیدي شی چه هغه ستا د
 رحمت نه لري دي. الله تعالی به فرمانی چه ما جنت د کافر دپاره حرام کړې دي بیا به ابراهيم عليه السلام ته ونيلي شی
 ښکته اوگوره ستاد خپل لاندی څه دي؟ ابراهيم عليه السلام به د خپلو خبر لاندی اوگوري (دهغه پلار) آذر د بجو
 رپویدشکله ځناور دي په شان خاوره او سوتو کښې لږ پر پروت وي. بیا به آذر دخپې نه اونیسی او دوزخ کښې به
 نی واچوي.

داپوسعيد خدری رحمته د روایت الفاظ دادی: (فَيَقُولُ فِي صُورَةٍ قَبِيضَةٍ وَيَرَىٰ مَنِيْقَةً فِي صُورَةٍ ضَعْفَانٍ) (۵) یعنی آذر به د بجو په
 شکل کښې بدل کړي شی ډیر بد شکل او بدبونی دار به وی. د ابن منذر رحمته په روایت کښې دا اضافه هم ده: (فَلَمَّا
 رَأَاهُ كَذَبَتْهُ أُمُّهُ) (۶) یعنی چه کله ابراهيم عليه السلام خپل پلار آذر په دغه شکل اوصورت کښې اوگوري نو دهغه
 نه به د براحت اظهار کوي او وانی به ته زما پلار نه دی.

(۱) کشف الباری: ۴/۴۲۷.

(۲) کشف الباری: ۲/۳۳۶.

(۳) صحيح البخاری فی کتاب التفسیر سورة الشعراء باب (وَلَا تُحْزِنْ لِيَوْمَ يَهْتُفُونَ) رقم: ۴۷۶۸.

(۴) فتح الباری کتاب التفسیر: ۸/۶۲۴ دارالسلام.

(۵) أخرجه ابن أبي حاتم فی تفسیر: ۸/۲۷۸۲ بسنده عن قتادة رقم الحديث: ۱۵۷۲۶ والطبري فی تفسیر:

۱۴/۲۱۷۱ وابن حجر فی الفتح فی کتاب التفسیر: ۱۰/۴۱۱۰ وعزاه إلى أبي سعيد، دارالکتب العلمیة.

(۶) فتح الباری کتاب التفسیر: ۸/۴۱۸.

د قیامت په ورځ د آذر د پاره د رحمت درخواست کول: ابراهیم علیه السلام باندې په دنیا کېنې د خپل آذر کفر ښکاره شوې وو او هغه په آخره کېنې د خپل پلار نه د برات اعلان هم کړې وو. دلته اشکال پیدا کېږي چې کله ابراهیم علیه السلام په دنیایو ژوند کېنې د برات اعلان کړې وو نو بیا په قیامت کېنې دویاره د خپل پلار دپاره د الله تعالی نه د رحمت درخواست ولې کوی؟ بعضی شراح فرماتلی دی چې په دنیا کېنې کله به حضرت ابراهیم علیه السلام باندې د خپل پلار د کفر په حالت کېنې مړ کیدل یقینې شو نو هغوی د ده نه د برات اظهار کولو سره استغفار کول ترڅو کړل البته چې په میدان حشر کېنې هغه د خپل پلار د عذاب کیفیت ویني نو د ابراهیم علیه السلام زړه به د پلار په مینه کېنې ډک شي او په هغه باندې به رڼ شریع شو نو د الله تعالی نه به د رحمت درخواست کوی. خو د پلار وړان کړې شوې صورت په لیدو سره به ناامیده شي او د همیشه دپاره به برات اوکړي. (۱)

بعضی حضرات فرماني چې ابراهیم علیه السلام په دنیا کېنې د آذر ظاهري اعمال کفر به لیدو سره د برات اعلان کړې وو لیکن د هغه یقین نه وو چې آذر به هم د کفر په حالت کېنې مړ کېږي. (د ابراهیم علیه السلام دا امیدو چې کیدي شي آذر د زړه د ایمان راوړلې وي او ماته د هغې خبر نه وي شوې. لکه چې د قیامت په ورځ د خپل پلار دپاره د الله تعالی نه د رحمت درخواست به هم په دغه امید سره وي. خو چې کله آذر به وړان شکل کېنې ویني نو یقین به کوی چې هغه هم د کفر په حالت کېنې مړ شوې دي په دې وجه به فوری توګه باندې برات اوکړي. (۲)

یو اشکال او د هغې جواب: حضرت ابراهیم علیه السلام سره وعده کړې شوې وه چې هغه به د قیامت په ورځ نه شي رسوا کولې. په دې باندې اشکال کیدي شي چې د کفر په حالت باندې مړ کیدلو د وجې نه آذر په دوزخ کېنې اچولوسره به رسوا کولې شي. ښکاره خبره ده چې د پلار رسوائی لکه چې هم د خوځی رسوائی ده. په دې سره خو د وعده خلاف لږم راځي او ښکاره خبره ده چې د الله تعالی د طرف نه د وعده خلاف محمال دی. که چېرې آذر په دوزخ کېنې وانچولې شي نو په دې سره به خلف فی الوعد لږم راځي ځکه چې الله تعالی جنت په کافرانو باندې حرام کړې دي. علامه کرمانی رحمته الله ددې دا جواب ورکړې دي چې د آذر د بېجو په شکل کېنې کولوسره مجسم کولو کېنې حکمت دا دي چې که آذر هم په خپل صورت باندې په عذاب کېنې راګیر کړې شي نو دا به سبب شي د ابراهیم علیه السلام د ذلت او رسوائی. په دې وجه حضرت ابراهیم علیه السلام د رسوائی نه د بچ کولو دپاره آذر ته په خپل اصل صورت کېنې عذاب نه شي ورکولې. اوس د ابراهیم علیه السلام د رسوائی نه بچ کیدو په وعده باندې هم عمل اوشو او په کافرانو باندې د جنت د حرمت وعید تکمیل هم اوشو. (۳)

اسماعیلی ددې حدیث د صحت نه انکار کړې دي. حافظ ابن حجر رحمته الله فرماتلی چې دا حدیث صحیح دي او ددې نور شواهد هم موجود دي. چنانچه علامه طبري رحمته الله ددې تخریج (حبيب بن ابی ثابت عن سعد بن جبر عن ابن عباس) په طریق سره کړې دي او دا سند صحیح دي. (۴)

ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت: په روایت باب کېنې د حضرت ابراهیم علیه السلام ذکر دي لهدا ترجمه الباب سره ددې مناسبت ښکاره دي. (۵)

[۳۱۴۳] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سُلَيْمَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَمْرُو بْنُ بَكْرِ، حَدَّثَهُ عَنْ كُرَيْبٍ، مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ:

(۱) فتح الباری کتاب التفسیر: ۶۳۶/۸

(۲) فتح الباری کتاب التفسیر: ۶۳۶/۸

(۳) شرح الکرماني سورة الشعراء: ۲۳/۱۸.

(۴) فتح الباری: ۶۳۵/۸ دارالسلام.

(۵) عمدة القاری: ۳۳۶/۱۵.

ذَكَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْبَيْتَ، فَوَجَدَ فِيهِ صُورَةَ إِبْرَاهِيمَ، وَصُورَةَ مَرْيَمَ، فَقَالَ: «أَمَّا هُمَا فَقَدْ سَمِعُوا أَنَّ الْمَلَائِكَةَ لَا تَدْخُلُ بَيْتًا فِيهِ صُورَةٌ، هَذَا إِبْرَاهِيمُ مُصَوِّرٌ، فَمَا لَهُ يَسْتَقِيمُ» (۱) ۲۵۸

ترجمه: روایت کنبی دی چه کله رسول الله ﷺ بیت الله ته دننه تشریف یوو نو حضور پاک په هغه کنبی د حضرت ابراهیم او حضرت مریم علیهما السلام شکلونه اولیدل. حضور پاک او فرمائیل په قریشو څه اوشوی او هغوی په ښه شان سره اوریدلی دی چه فرښتی هغه کور ته نه داخلېږی په کوم کنبی چه بت وی. دا د ابراهیم ﷺ تصویر دی په دوی څه شوی چه ستا فال راوباسی.

تراجم رجال

یحیی بن سلیمان: دا ابوسعید یحیی بن سلیمان بن یحیی بن سعید جعفی کوفی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب کتابه العلمی لاندې تیره شوې ده). (۲)

ابن وهب: دا مشهور امام حدیث و فقه ابو محمد عبدالله بن وهب بن مسلم قرشي رحمته الله دی. د دوی تذکره (کتاب العلم باب من یرد الله به غیر یقه فی الدین) کنبی تیره شوې ده. (۳)

عمرو: دا عمرو بن الحرث بن یعقوب انصاری رحمته الله دی. ددوی حالات (کتاب الوضوء باب المسم علی الخفين) لاندې تیر شوی دی.

بکیر: دا بکیر بن عبدالله الأشج رحمته الله دی. ددوی حالات (کتاب الوضوء باب من مضض من السوق ولم یوضأ) لاندې تیر شوی دی. کویب: دا کویب بن ابی مسلم مدنی رحمته الله دی. ددوی حالات (کتاب الوضوء باب التفض فی الوضوء) لاندې تیر شوی دی. (۴) ابن عباس: د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما حالات (بده الوحي) څلورم حدیث لاندې او (کتاب ایمان باب کفران العتیر و کفر دون الکفر) لاندې تیر شوی دی. (۵)

د حدیث تشریح

قوله: «فَمَا لَهُ يَسْتَقِيمُ»: حضور پاک په حیرانتیا سره او فرمائیل چه په ابراهیم باندې څه اوشو چه هغه په غشو باندې قالونه او یاسی. یعنی ابراهیم رحمته الله خو پیغمبر او مجرد وو دداسې بدعت او شرک اړتیا څو دهغه نه پیره لري خبره ده. د استفهام په معنی کنبی دې د غشو په ذریعه سره قسمت معلومول. قسم د (قسمت) نه د باب استفعال صیغه ده یعنی قسمت طلب کول. د جاهلیت په زمانه کنبی په مشرکانو د غریو د کار د کولو یا نه کولو د پاره په غشو باندې خسنې و ستلو او خپل قسمت به ئی معلومولو. په غشو باندې به مختلف عبارتونه لیکلې شوي وو. په یو غشی باندې (أمرنی ری) او په بل باندې (عائنی ری) وغیره لیکلې شوي وو. استقسام عرب به په سفر باندې تلل، واده کول یا داهم معلوماتو کولونه اول په نې کولو. که په غشی باندې (أمرنی ری) لیکلې شوي وو نو هغه به

(۱) مرغریجه فی کتاب الحج باب من کثر فی نواحی الکعبة رقم: ۱۶۰۱.

(۲) کشف الباری: ۳۲۷/۴.

(۳) کشف الباری: ۲۷۷/۳.

(۴) کشف الباری: ۱۵۴/۳.

(۵) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

نی ذ خیل معبود بت مشوره گنرله اوفغه کار به نی کولو. اوکه چری (همانی ری) به لیکلی شوی وو نوهغه به نی ذ خیل معبود نهی گنرله اوفغه کار به نی نه کولو. (۱)

کله چه رسول الله ﷺ ذ فتح مکې نه پس بیت الله ته دته داخل شو نو هلته نی ذ ابراهیم علیه السلام به شکل بت اولیدلو د چا په لاس کښې چه غشی ورکړې شوی وو. (۲)

[۳۱۴۳]- حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا هِشَامُ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص: ۳۰]، لَمَّا رَأَى الصُّورَ فِي الْبَيْتِ لَمْ يَدْعُ حَتَّى أَمَرَ بِهَا فَتُحِيتُ، وَرَأَى إِبْرَاهِيمًا وَمَا عَمِلَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ بِأَيِّ عِيَالٍ الْأَزْلَامُ فَقَالَ «مَا كُتِبَ لَكُمْ، وَاللَّهِ إِنْ اسْتَقَمَّا بِالْأَزْلَامِ قَطُّ» [ص ۲۵۹-۲۶۰] [ر: ۱۵۲۴]

نواجم رجال

ابراهيم بن موسى: دامشهور محدث ابواسحاق ابراهيم بن موسى التميمي رحمه الله دي. ددوی حالات (کتاب الحیض باب غسل الحائض رأس زوجها وترجله) لاتدي تیر شوی دی. (۳)

معمر: دا ابوعروه معمر بن راشد بصری رحمه الله دي. ددوی حالات (بده الوحي) پنځم حدیث لاتدي مختصر او (کتاب العلم باب كتابة العلم) لاتدي تفصیلاً تیر شوی دی. (۴)

ایوب: دامشهور محدث ایوب سختیانی رحمه الله دي. ددوی حالات (کتاب ایمان باب حلاوة ایمان) لاتدي تیر شوی دی. (۵)

عکرمه: مشهور امام حدیث او تفسیر ابو عبد الله عکرمه مولى ابن عباس رحمه الله دي. ددوی حالات (کتاب العلم باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: اللهم علمه الكتاب) لاتدي تیر شوی دی. (۶)

ابن عباس: دحضرت ابن عباس رضی الله تعالی عنهما حالات (بده الوحي) څلورم حدیث لاتدي او (کتاب ایمان باب کفران العشیو کفر دین الکفر) لاتدي تیر شوی دی. (۷)

دپورته ذکر شوي دواړو احادیثو ترجمه الباب سره مناسبت: دواړو روایاتو کښې دحضرت ابراهیم علیه السلام تذکره ده. ترجمه الباب نه ددې مناسبت ښکاره دې. ددواړو روایتونو سره متعلق تفصیلی مباحث کتاب الحج کښې اوکورنی.

[۳۱۴۵]- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سُوَيْدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ أَبِي سَوِيدٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ: مَنْ أَكْرَمَ النَّاسَ؟ قَالَ: «أَتْقَاهُمْ» فَقَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا أَسْأَلُكَ، قَالَ: «فَيُؤَسِّفُ يَوْمَ اللَّهِ ابْنُ كَيْفَ اللَّهِ، ابْنُ كَيْفَ اللَّهِ، ابْنُ عَمِلِ اللَّهِ» قَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا أَسْأَلُكَ، قَالَ: «فَعَنْ

(۱) النهاية في غريب الحديث: ۴۵۵/۲ إرشاد الساري: ۷۷۵/۷.

(۲) إرشاد الساري: ۷۷۵/۷.

(۳) كشف الباري كتاب الحيض باب غسل الحائض رأس زوجها ص: ۱۹۹.

(۴) كشف الباري: ۴۶/۱، ۳۲۱/۴.

(۵) كشف الباري: ۲۶/۲.

(۶) كشف الباري: ۳۶۳/۳.

(۷) كشف الباري: ۴۲۵/۱، ۲۰۵/۲.

وَمَعَاوَنَ الْعَرَبِ تَسْلُونُ؟ مَعَاذَ هُمُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ عِيَا هُمُ فِي الْإِسْلَامِ إِذَا قُبِهُوا، قَالَ: أَبُو
أَسَامَةَ، وَمَعَاذَ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
ص [٢٦١] (١)

تراجم رجال

علي بن عبدالله: دا ابو الحسن علي بن عبدالله بن جعفر بصري رحمته الله دي. اود ابن المديني په نوم سره مشهور دي
ددوی تذکره (کتاب العلم باب العلم في التبره شوي ده) (٢)

يعقوب بن سعيد: دا يحيى بن سعيد بن فروخ القطان رحمته الله دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه
ما يحب لنفسه) لاندې تیره شوي ده. (٣)

عبيدالله: دا عبيدالله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب رحمته الله دي. (٤)
سعيد بن أبي سعيد: دا سعيد بن أبي سعيد بن كيسان المقبري المدني رحمته الله دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب
الدين يس لاندې تیره شوي ده. (٥)

عن أبيه: د سعيد المقبري والد ابو سعيد كيسان بن سعيد المقبري المدني رحمته الله دي. (٦)
حضرت ابو هريره رحمته الله وائي چه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه تپوس او کړي شو چه په خلقو کښې (د اعمالو په لحاظ سره) د
تولو نه زيات مرتبي والا څوک دي؟ حضور پاك او فرمايل چه څوک زيات پرهيز گاره وي خلقو عرض او کړو چه
مونږ دا تپوس نه کوو. حضور پاك او فرمايل (که چرې د خانداني شرافت پاره کښې تپوس کوئي) نو يوسف د
تولو نه افضل دي چه پخپله هم نبی وو، پلار ئی هم نبی وو نيکه هم نبی او غرنیکه ئی د الله تعالي خليل دي د
پلار نه ئی ښکاره خبره ده چه حضرت يعقوب عليه السلام مراد دي د نيکه نه حضرت اسحاق عليه السلام او د غرنیکه نه
حضرت ابراهيم عليه السلام يعني مسلسل څلور پشته په نبوت باندې وو اودا شرف هيچاته حاصل نه دي.

خلقو ونيل مونږ ددې پاره کښې هم تپوس نه کوو. رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمايل (من معادن العرب تسألونم) نوبيا تاسو د
عربو د خاندان پاره کښې تپوس کوئي (چه په دوی کښې څوک افضل دي؟) نو په دوی کښې چه څوک د جاهليت په
زمانه کښې شريف وو هغه په اسلام کښې هم شريف دي په دې شرط چه هغه علم او تفقه حاصله کړي.

معاذ: د معدن په کسره د دال جمع ده. ددې معنی ده داسي ځانې دچرته نه چه د زمکې جواهرات لکه سره زر
سپين زر او تانبا وغيره راويستلي شي. (٧) چنانچه کوم سړي د خير اوسخاوت سرچينه وي دهغه په خټه کښې

(١) رواه أيضاً في نفس الكتاب باب قوله تعالى: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلنَّاسِ الْبَاطِلِينَ﴾ رقم: ٣٣٨٣ وباب ﴿أَمَرَ كُتُبَهُمْ
شُهُدَاءَ أَعْدَاءَ حَقِّهِمْ مَقْلُوبَاتِ الْكُتُوبِ﴾ رقم: ٣٣٧٤ وباب ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى﴾ رقم: ٣٤٩٠ وفي كتاب التفسير
في تفسير سورة يوسف باب قوله تعالى: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلنَّاسِ الْبَاطِلِينَ﴾ رقم: ٤٦٨٩ ومسلم في فضائل
الصحابه باب خيار الناس رقم: ٢٥٢٦ وفي كتاب البر والصلة باب الأرواح جنود مجنده، رقم: ٢٦٣٨ وفي كتاب الإمارة
الناس تبع لقریش رقم: ١٨١٨ وأبو داود في الأدب باب من يؤمر أن يجالس رقم: ٤٨٣٤.

(٢) كشف الباري: ٢٩٧/٣.

(٣) كشف الباري: ٢/٢٢.

(٤) كتاب الوضوء باب التبرز في البيوت رقم: ١٤٨.

(٥) كشف الباري: ٣٣٦/٢.

(٦) كتاب الأذان باب وجوب القراءة للإمام والمامون في الصلوات كلها رقم: ٧٠٥٧.

نیکی او فیاضی داخل وی هغه ته (معدن الخیر والکرم) وئیلی شی. دلته د معدن نه خاندانی شرافت او نسبی علو مراد ده د چا طرف ته چه په نسبت کولو سره عرب فخر کوی. لفظ معدن په استعمال سره په استعداد او لیاقت کښې د تفاوت طرف ته اشاره ده چه د بعض خلقو استعداد په اندازه د مرتبې معدنیات د الله تعالی فیوض قبولی او د بعض استعداد د الله تعالی د فیوض او برکات د صلاحیت نه محروم وی ځکه چه معدنیات د قدر و قیمت په لحاظ برابر نه وی په هغې کښې تفاوت ضرور وی. ښکاره خبره ده چه سره زر او سپین زر دواړه برابر کیدی نه شی. (۱)

علامه طیبی رحمته الله فرمائی چه د جاهلیت د زمانې تفاوت د نسبت او جتوالې د خاندانی شرافت په لحاظ سره دي او په دین اسلام کښې تفاوت د علم او حکمت د استعداد په لحاظ سره دي. دواړه د شرافت علامات دي. فرق دادي چه رومي شرافت موروثی دي او ددې بنیاد په صالح نسب باندې دي او بل شرافت کسبی دي او دې بنیاد په نیئت اعمالو باندې دي. (۲)

دویمه خبره دا ده چه رسول الله صلی الله علیه و آله عربو ته معدن سره تشبیه وړکړه چه څنگه معدن د نفیس او قیمتی جواهراتو د حفاظت مراکز دي دغه شان عرب هم د علوم او حکمت خزانی دي. (۳)

علامه طیبی رحمته الله د آی النافس اکرمه ددې استفهامی جملې تشریح فرمائی چه په دې کښې درې احتمال ده: ① اول احتمال دادي چه د اصحاب رسول رضی الله عنهم سوال د نسبې شرافت نه قطع نظر صرف د نفس شرافت سره متعلق وو. ② دویم احتمال دادي چه د سوال تعلق حسبی اونسبی دواړو شرافتونو سره متعلق وو. ③ دریم احتمال دادي چه د سوال تعلق صرف حسبی شرافت سره متعلق وو. ددې نه پس دریم احتمال راجع گرځولوسره فرمانی چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله ارشاد (نحن معدن العرب تأسلون) نه معلومیږي چه د صحابه کرامو سوال صرف د حسبی شرافت سره متعلق وو مگر حضور پاک چه په جواب کښې کومه خبره ارشاد او فرمانیله په هغې کښې د حسبی اونسبی شرافتونو جمع کولو سره د راذافقوا، قید هم اولگوو یعنی چه کوم یونسبی شرافت سره د جاهلیت په زمانه کښې حسبی شرافت لکه همت او بهادری صبر او تحمل قابلیت اوسیادت او قیادت وغیره هم حامل پاتې دي. که چرې

① النهاية لابن الأثير: ۱۶۹/۲.

② عمدة القاری: ۳۳۸/۱۵ [ارشاد الساری: ۲۷۷/۷-۲۷۶ الکنز المتواری: ۲۸۱/۱۳].

③ شرح الطیبی: الجزء الأول: ۶۶۱ رقم: ۲۰۱ [ارشاد الساری: ۲۷۷/۷ فتح الباری: ۵۱۲/۸ قال القسطلانی: فإن الأفضل من جمع بین الشرف فی الجاهلیة والشرف فی الإسلام، ثم أرفهم مرتبة من أضاف إلى ذلك التفقه فی الدین ویقابل ذلك من كان مشرورفا فی الجاهلیة واستمر مشرورفا فی الإسلام فهذا أدنی المراتب، والثالث من شرف بالإسلام، وفقه، ولم یکن شرفا فی الجاهلیة، ودونه من كان ذلك، لكنه لم یتفقه، والرابع من كان شرفا فی الجاهلیة ثم صار مشرورفا فی الإسلام، فهذا دون الذي قبله، فالإیمان یرفع التفاوت المعنیر فی الجاهلیة، فإذا تعلی الرجل بالعلم والحكمة استجلب النسب الأصلي، فاجتمع شرف النسب مع شرف الحسب، ومفهومه أن الوضع السالم التحلی بالعلم أرفع منزلة من الشر یف المسلم العاطل، وما أحسن ما قال الأحنف:

فألی الذل ذات یوم یصیر

کل عز إن لم یوطد بعلم

وقال آخر:

لمحتسب إلا بآخر مکتسب

ما الشرف الموروث لا درّده

وقال الآخر:

إن السرى إذا سرى بنفسه وابن السرى إذا سرى أسرها [ارشاد الساری: ۲۷۷/۷]

④ عمدة القاری: ۳۳۸/۱۵ [ارشاد الساری: ۲۷۷/۷ الکنز المتواری: ۲۸۱/۱۳].

دا صفتونه په اسلام کښې د داخلیدو نه پس هم باقی پاتې شی نو داسې سړې د ټولو نه زیات صاحب شرافت دي په دې شرط چه په هغه کښې د شریعت د علم پوهه هم وي. (۱)
علامه رشید احمد گنگوہي رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د صحابه کرامو سوال د ټولو نه اول په دې صفاتو باندې محمول کړو کوم سره چه انسان نیک اعمال او د نیکو عاداتو په صورت کښې متصف وي. یعنی: «العرف الحاصل بالأعمال الصالحة والحاصل بالمحبة المکسبة» باندې محمول کړل لیکن چه کله صحابه کرامو حضراتو دا اوونیل چه د هغوی مراد دا نه دي نو په دغه ځل حضور پاک د هغوی سوال په هغه صفاتو باندې محمول کړو چه په انسان کښې په فطري او خلقي توگه باندې موجود وي. لکه همت بهادري صبر او تحمل قابلیت سیادت وغیره. ددې صفاتو مدار خو نه په اکتساب باندې وي اونه دا د بل د وجې نه منسوب کیږي. چنانچه حضور پاک په جواب کښې ارشاد افرمانيلو: «خيارهم في المحاملة خيارهم في الاسلام» چه الله تعالی کوم فطري خصائل او عادات حسنه په خپلو بند یگانو کښې راپیداکړي دی د هغې په وجه هغه بند یگان د جاهلیت او اسلام دواړو زمانو کښې د تعریف قابل گرځولې شی. لکه فاروق اوصديق رضی اللہ عنہ کښې کوم د جاهلیت د زمانې صفات حسنه موجود وو هم هغه په اسلام کښې هم باقی پاتې شو اوداسې دغه حضرات د دغه صفاتو په وجه هم په دواړو زمانو کښې د تعریف قابل پاتې شو. (۲)

قوله: إذا فقهوا: د قاف کسره سره عَلِمَ يَعْلَمُ په وزن باندې سمع د باب نه وی نو فقه په معنی د پیژندلو او پوهیدلو راځي. یعنی په دې شرط چه عرب پوهه او هنر بنیاد جوړ شی. که چرې د قاف ضمه سره وی نو د شریعت په اصطلاح کښې ددې معنی ده فقیه جوړیدل او د شریعت د علم ماهر کیدل. (۳) په دې صورت کښې «إذا فقهوا» مطلب دې په دې شرط چه عرب فقیه او د دین د علومو عالمان جوړ شی. په اول صورت کښې دا متعدی او په دویم صورت کښې لازم دي. والله اعلم. (۴)

قال أبو أسامة ومعاوية عن عبيد الله عن عبيد بن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم. [۳۱۹۴، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹

[۳۱۷۲] - حَدَّثَنَا مُؤَمِّلٌ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، حَدَّثَنَا عَوْفٌ، حَدَّثَنَا أَبُو رَجَاءٍ، حَدَّثَنَا سَمُرَةُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَتَانِي اللَّيْلَةُ أَتِيَانِ، فَأَتَيْتَا عَلَيَّ رَجُلٌ طَوِيلٌ، لَا أَكَادُ أَرَى رَأْسَهُ طَوِيلًا، وَإِلَهُ إِبْرَاهِيمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» [ص ۲۶۶ ر: ۸۰۹]

ترجمه: سمرة بن جندب رضی اللہ عنہ وانی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل د شپی (خوب کنبی) ماله دوه فریبتی راغلی اوزه نی یو اوږد سړی له یو تلم (دومره اوږد وچه) نه زدی وه چه دهغه سر اونه ونیم هغه ابراهیم علیه السلام وو. حضور پاک له راتلونکي دوه فریبتی حضرت جبرائیل علیه السلام او حضرت میکائیل علیه السلام وو. (لاکادری راسه طولاً دتمیز کیدو په وجه منصوب دي)

دا د یو اوږد حدیث جز دي (کتاب الجنان باب ما قبل فی اولاد الشریکین) لاندې تفصیل او گوړنی.

[۳۱۷۴] - حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ عَمْرِو، حَدَّثَنَا الثَّغَرِيُّ، أَخْبَرَنَا ابْنُ عَوْنٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، أَنَّهُ سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، ذَكَرُوا لَهُ الدَّجَالَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ مَكْتُوبٌ كَافِرٌ، أَوْ كَفَرٌ، قَالَ: لَمْ أَسْمَعْهُ، وَلَكِنَّهُ قَالَ: «أَمَّا إِبْرَاهِيمُ فَأَنْظُرُوا إِلَى صَاحِبِكُمْ، وَأَمَّا مُوسَى فَتَعَدَّ أَدْمُ عَلَى جَمَلٍ أَمْرٌ مَقْطُومٌ مِخْلَبَةٌ كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَيْهِ أَمْعَدُ رَفِي الْوَادِي» [ص ۲۶۶ ر: ۱۴۸۰]

تو اجم دجال

بیان بن عمرو: دا ابو محمد بیان بن عمرو العابد رضی اللہ عنہ دي ددوی تذکره (کتاب التهجید باب تعاهد رکعی الفجر النی) لاندې تیره شوي ده.

النضو: دامشهور محدث نضر بن شعیل، ابو الحسن البصری شم الکوفي رضی اللہ عنہ دي ددوی تذکره (کتاب الوضوء باب حمل الصلاة مع الماء فی الاستنجاء) لاندې تیره شوي ده.

ابن عون: دا عبدالله بن عون بن اربطبان مزنی بصری رضی اللہ عنہ دي ددوی کتیب ابو عون دي ددوی تذکره (کتاب العلم باب قول النبی صلی الله علیه وسلم رب مبلغ أوعى من سام) لاندې تیره شوي ده.

مجاهد: شیخ القراء والمفسرین ابو الحجاج مجاهد بن جبر مکی قرشی رضی اللہ عنہ دي ددوی تذکره (کتاب العلم باب الفهم فی العلم) لاندې تیره شوي ده.

قوله: ذَكَرُوا لَهُ الدَّجَالَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ مَكْتُوبٌ كَافِرٌ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ ته خلقو او خود له چه د دجال ددواړو سترگو په مینځ کنبی کافر یا (ددې لفظ، حروف مقطعات ک ف ر به لیکلي شوي وی دا په حقیقت باندې محمول دی چه د دجال د دواړو سترگو په مینځ کنبی به کافر لیکلي شوي وی دا دهغه دکافر او دجال کیدو

(۱) مرتخیه فی کتاب الأذان باب يستقبل الإمام الناس إذا سلم رقم: ۸۴۵

(۲) فتح الباری: ۵۴۶/۱۵

(۳) مرتخیه فی کتاب الحج باب التلبية إذا انحدر فی الوادی رقم: ۱۵۵۵

(۴) ص: ۴۰۱

(۵) کشف الباری: ۲۲۴/۳

(۶) کشف الباری: ۳۰۷/۳

حسی علامت به وی هر مومن به دا علامت لیدلو سره دهغه پیروند گلو کوی که هغه لیکونکې لوستونکې وی اوکه نه وی (۱)

حضرت ابن عباس رضی الله عنه او فرمائیل چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله نه نه دی اوریدلی چه د جال د دوارو سترگو په مینځ کښې به کافر لیکلې شوې وی، لیکن حضور پاک دا فرمائیل دی چه که تاسو ابراهیم علیه السلام لیدل غواړئ نو خپل صاحب (یعنی ماته اوگورئ). مطلب دا چه زما صورت حضرت ابراهیم علیه السلام سره ډیر ملایمې اود موسی علیه السلام بدن کم او رنگ غنم رنگی، په سور اوین باندې سور کوم ته چه پیزوان لگیدلې وی دا پیزوان د کهجورې د اوج پوستکې وو لکه چه زه هغه ته گورم او هغه په وادی (ازرق) کښې تکبیر ویونکې راکوز شو.

د کتاب الحج په روایت کښې د تلبیه تصریح ده. په هغې کښې دی چه حضور پاک او فرمائیل چه موسی علیه السلام ته مې اوکتل نو هغه د احرام په حالت کښې په یوه وادې کښې تلبیه ونيلو سره راکوز شو. (۲) دا واقعه خو په یه حقیقت باندې محمول کیدې شی چه حضور پاک هغه په لیلة الاسراء کښې لیدلې وی یا بیا ممکن ده چه په خوب کښې لیدلې وی اود انبیاء خوب هم وحی وی. (۳)

حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د روایت مطابقت ترجمه الباب سره ښکاره دي. (۴)

[۲۱۸۸] - حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا مَعْبُودُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْقُرَشِيُّ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اغْتَسَنَ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ هَؤُلَاءِ ثَمَانِينَ سَنَةً بِالْقَدُومِ»، حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، وَقَالَ «بِالْقَدُومِ مُحَقَّقَةً»، تَابِعَهُ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، تَابِعَهُ عَمَلَانٌ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، وَرَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ [ص ۲۶۸] (۵)

شرح حدیث

قوله: جعدٌ جیم فتحه او عین سکون سره. علامه کرمانی رحمته الله لیکلی دی چه ددې لفظ په معنی کښې دوه احتماله دی (۱) یو احتمال خودادې چه دې نه مراد جعده الجسم یعنی د بدن کمزالي کیدل وی (۲) اودویم احتمال دادې چه دې نه مراد جعده الشعر یعنی د وښتو گورگوچې کیدل وی، لیکن دلته مراد جعده الجسم دې ځکه چه په بعض زوایاتو کښې دهغوی باره کښې رجل الشعر تصریح موجود ده. (۳) او رجل الشعر مطلب د وښتو په څه اندازه باندې گورگوچې کیدل دی اود وښتو صفات سبوطه (د نرمو وښتووالا کیدل) او جعده مینځمې صفت دي. (۴)

(۱) إرشاد الساری: ۲۷۸/۷ عمده القاری: ۳۳۹/۱۵.

(۲) کتاب الحج باب التلبیه إذا اخدر فی الروادی رقم: ۱۵۵۵.

(۳) إرشاد الساری: ۲۷۸/۷.

(۴) عمده القاری: ۳۳۹/۱۵.

(۵) آخره الإمام البخاری فی کتاب الاستئذان باب الختان بعد الکبر، وتنف الإبط أيضاً، رقم الحديث: ۲۹۸۸ ورواه الإمام مسلم فی کتاب الفضائل باب من فضائل إبراهيم الخليل صلى الله عليه وسلم رقم الحديث: ۱۴۱۶ عو جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۴/۷۷۶ رقم الحديث: ۲۹۳۳.

(۶) عمده القاری: ۳۳۹/۱۵ إرشاد الساری: ۲۷۸/۷.

(۷) النهاية لابن الأثير: ۴۰/۱ ع

قوله آدم: دا لفظ آدمه نه ماخوذ دې او کله چه دا لفظ د انسانانو باره کښې ونيلي شی نو دې نه غنم رنگې مراد وی او کله چه دا اوبنې باره کښې ونيلي شی نو هغه وخت خاکی یا څې رنگ مراد وی (۱)

قوله خلیفه: دامر دې او د دې جمع غلبه راځي د دې معنی د کهجورې د ښاخ ده اولته مراد داسې پیژوان دې چه د کهجورې د پوستکي نه جوړ کړې شوی وی (۲)
د ابراهیم علیه السلام د ستیدو بیان: رسول الله ﷺ فرمایلی دی چه ابراهیم علیه السلام د اتیاز کالو په عمر کښې په قدوم سره سنت اوکړو.

قوله قدوم: د دال په تخفیف سره د یو آله نوم دې اوبه تشدید سره د یو کلی نوم دې کوم چه د شام ښار حلب کښې واقع دې یعنی ابراهیم علیه السلام په مقام قدوم کښې سنت اوکړو یانې د قدوم آله استعمالو لوسره سنت اوکړو. دا کشر حضراتو په نیز دا تخفیف سره دې اودې نه آله مراد ده. (۳)

علامه کرمانی علیه السلام فرماني چه لفظ قدوم د دال تخفیف سره او تشدید د وارو سره نقل دې. تخفیف سره د آله نوم دې او د کلی نوم کیدو په صورت کښې تخفیف او تشدید دواړه شان دې. لهدا کومو حضراتو چه تشدید سره روایت کړې دې نو هغه وخت مراد صرف کلي دې او چاچه تخفیف سره روایت کړې دې نو آله او کلی دواړه مراد کیدی شی. لیکن اکثر حضراتو تخفیف راجح گرځولې دې او دې نه ئې مراد آله گرځولې ده. (۴)

حافظ ابن حجر علیه السلام هم دې ته ترجیح ورکړې ده. (۵) د دې تائید په یو بل روایت سره کیږي کوم چه ابو یعلیٰ علیه السلام د علی بن رباح علیه السلام په طریق سره نقل کړې دې. د روایت الفاظ دادې: (أمر ابراهيم بالختان، فأختن بقدمه فاشتد عليه، فأوحى الله إليه أن يخلت قبل أن نامرك بالله، فقال: بآب كرهت أن أومرك) (۶) الله تعالی رب العزت حضرت ابراهیم علیه السلام ته د سنت حکم ورکړو، حکم ملاویدو سره حضرت ابراهیم علیه السلام قدوم په آله سره دهغې تعمیل اوکړو مگر په دې عمل سره هغوی ته تکلیف محسوس شو. په دې باندې الله تعالی وحی نازل کړه چه تا د آله سره متعلق زموږ د حکم بیانولو نه وړاندې دغه عمل پوره کړو د کوم په وجه چه ته تکلیف او سختی سره مخ شوي. حضرت ابراهیم علیه السلام او فرمایلی ای زما ربه ستا د حکم ملاویدو نه پس په دې کښې تاخیر کول زما خوښ نه دی.
 حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ: أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ: حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ: (بِالْقُدُومِ) حَقَّقَهُ: ثَابِتُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، وَثَابِتُهُ عَمَّا جَاءَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ وَبُورَةَ مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو عَنْ أَبِي سَلَمَةَ. [۵۹۲۰]

د قدوم تشدید او تخفیف باره کښې دوه راني دې امام بخاری علیه السلام د تخفیف والا راني له ترجیح ورکړه او د هغې په تائید کښې ئې مذکوره روایت او د دې متابعات ذکر کړي دی.

د روایت مقصد: دا روایت نقل کولو سره امام بخاری علیه السلام دا خوډل غواړي چه ابو الیمان علیه السلام دې نه اول روایت عن شعیب عن ابی الزناد په سند سره نقل کړې دې او د قدوم په تلفظ کښې د تخفیف تصریح کړې ده. (۷)

(۱) النهاية لابن الأثير: ۴/۱ عمدة القاری: ۳۳۹/۱۵ إرشاد الساری: ۲۷۸/۷.

(۲) النهاية: ۵۱۵/۱.

(۳) فتح الباری: ۲۷۹/۷ إرشاد الساری: ۲۷۹/۷.

(۴) شرح الکرماني: ۱۵/۱۴ فتح الباری: ۸۱/۸ الکنز المتوارى: ۲۸۳/۱۳.

(۵) فتح الباری: ۴۸۱/۷.

(۶) فتح الباری: ۸۱/۸ المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانية: ۲/۴۷۲ رقم الحديث: ۷۴ دار العاصمة دار الفیث.

(۷) عمدة القاری: ۱۵/۳۴۰ دار الکتب العلمیة.

تابعه عبدالرحمن بن اسحاق عن الخ اولی متابعت مسند یحییٰ بن یسار عن الفضل بن عبد الرحمن بن اسحاق به طریق سره موصولاً روایت کړې دی. د روایت الفاظ دادی، اخذت ابراهیم بعد ما سمعت به عثمان بن واخنت بالقدوم^(۱) دویم متابعت امام احمد بن حنبل یحییٰ بن عجلان عن ابن عجلان به طریق سره د حضرت ابراهیم په پورته موصولاً د حضرت قتیبه په پورته ذکر شوی روایت به شان نقل کړې دي^(۲). د شعيب بن ابی حمزه حمصی په روایت امام بخاری یحییٰ بن عجلان په شان نقل کولو سره او فرماتیل چه هغوی په قدوم کښې د تخفیف تصریح فرمائیلې ده. دلته شی د دغه روایت متابعت ذکر کړې دی چه قدوم تخفیف سره روایت کولو کښې عبدالرحمن بن اسحاق د شعيب متابعت کړې دي. بل متابعت عجلان یحییٰ بن عجلان په شان نقل کولو سره روایت کړی، هغه هم د تخفیف تصریح کړې ده. په دې دویم متابعت کښې لفظ تابعه ضمیر مفعول یا خو د شعيب یحییٰ بن عجلان ته راجع دي یا عبدالرحمن بن اسحاق یحییٰ بن عجلان د شعيب بن ابی حمزه حمصی یا عبدالرحمن بن اسحاق متابعت کړې دي^(۳).

قوله: رَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ: یعنی د حضرت ابراهیم په روایت چه د ابویمان عن شعيب به طریق سره نقل دي هم دغه روایت د محمد بن عمرو عن ابی سلمه په طریق سره نقل دي او په هغې کښې هم لفظ قدوم کښې د دال د تخفیف تصریح ده. داروایت ابویعلی یحییٰ بن عجلان په خپل سند کښې محمد بن عمرو عن ابی سلمه بن عبدالرحمن بن عوف عن ابی هريرة په طریق سره موصولاً روایت کړې دي^(۴). د روایت الفاظ دادی، اخذت ابراهیم علی رأس ثمانین سنة واخنت بالقدوم^(۵).

د پورته ذکر شوو دواړو متابعتو مقصد ابرور او ابرالوقت د نسخونه سوا ذکر شوی دواړه متابعت هم په دغه ترتیب سره درج دي. او د دې متابعتو مقصد په قدوم کښې د تخفیف تائید دي. خو د ابرور او ابرالوقت په نسخو کښې ذکر شوی دواړه متابعت او (رواه محمد بن عمرو عن ابی سلمه) د نورو نسخو برخه عکس (حدثنا ابوالیمان اخونا شعيب حدثنا ابوالزناد بالقدوم محققه) نه اول درج دی. د دې دواړو نسخو په رڼا کښې مذکوره متابعت او د محمد بن عمرو یحییٰ بن عجلان د روایت تعلق قتیبه بن سعید د روایت سره وی او مقصد به په دې صورت کښې د شی چه د قتیبه بن سعید په روایت کښې د سنت په وخت د حضرت ابراهیم علیه السلام عمر اتیا کاله نقل دي نو په دې باندې نور روایات هم متفق دي چه د ابراهیم علیه السلام سنت د اتیا کاله کالو په عمر کښې شوي^(۶).

خلاصه دا چه د مشهور ترتیب مطابق د عبدالرحمن بن اسحاق او عجلان متابعت او د محمد بن عمرو د روایت تعلق (حدثنا ابوالیمان اخونا شعيب) سره به کيږي او مقصد د قدوم به تخفیف کښې د نورو روایاتو موافقت به نقل کولې شی. خو د ابرور او ابرالوقت په نسخو کښې د ترتیب مطابق د هغې تعلق (حدثنا قتیبه بن سعید) سره کيږي او مقصد اخذت ابراهیم علیه السلام هوایان ثمانین، باندې د نورو روایاتو موافقت بیانول وی. دا فرق په ذهن کښې ساتل ضروری دی.

(۱) فتح الباری: ۴۸۱/۸ عمده الفاری: ۳۴۱/۱۵.

(۲) مسند الإمام أحمد بن حنبل: ۳۸۳/۱۵ رقم الحديث ۹۶۲۲ مؤسسة الرسالة.

(۳) إرشاد الساری: ۲۷۹/۷.

(۴) عمده الفاری: ۳۴۱/۱۵ مسند ابی یعلی الموصلی: ۳۸۴/۱۰ رقم الحديث: ۵۹۸۱ دارالامون للتراث.

(۵) تهذيب الكمال: ۲۹/۱۱ وتهذيب التهذيب: ۷۱/۴.

(۶) عمده الفاری: ۳۴۰/۵ إرشاد الساری: ۲۸۰/۷.

دا روایات په دې خبره باندې متفق دي چه د سنت په وخت د حضرت ابراهيم عليه السلام عمر مبارک اتيا کاله وو. خود ابن حبان رحمه الله د تخریج کړې شوې روایت نه معلومېږي چه د سنت په وخت دهغوی عمر یوسل شل کاله وو. حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني په ظاهره د ابن حبان رحمه الله روایت کړې شوې روایت کښې څه عبارت ساقط شوې دې ځکه چه یوسل اوشل کاله د حضرت ابراهيم ټول عمر وو. بعض حضراتو په دواړه قسم روایاتو کښې داسې جمع ورکړې ده چه پورته ذکر شوې روایاتو کښې اتيا کاله مبدأ نبوت دې يعنی د نبوت په اتيايم کال باندې هغوی سنت کړې اود ابن حبان رحمه الله په روایت کښې مبدأ ولادت وی يعنی د پیدائش نه ۱۲۰ کاله پسي هغوی سنت اوکړو (۱)

[۳۱۷۹] - حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ قَلَيْبٍ الرِّعَنِيُّ، أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي جَرِيرُ بْنُ حَازِمٍ، عَنْ أَبِي يُوَيْسٍ، عَنْ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَرَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَمْ يَكُنْ ذَنْبُ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا ثَلَاثًا» [ص ۲۷۳] (۲)

تر اجم رجال

سعيد بن قليب: دا سعيد بن عيسى بن تليد الرعيني القتياني رحمه الله دې په عام توگه د نيکه طرف ته نسبت کولو سره ددوی نوم سعيد بن تليد ليکلي کيږي (۳)
دوی د رشد بن سعد، زين بن شبيب المعافري، سفيان بن عيينه، عبدالله بن وهب، امام محمد بن ادریس شافعي او مفضل بن فضالة رحمهم الله غوندې اعلام الحديث نه د حديث روايت کړې دي. دوی نه امام بخاری، ابویکر عبدالله بن محمد بن ابی شيبه، ابوحاتم محمد بن ادریس الرازي، ابوالنضر محمد بن حسن الفارسي، محمد بن حميد الرعيني، هاشم بن یونس القصار رحمهم الله احاديث روايت کړي دي (۴)
ټولو انسه جرح او تعدیل ددوی توثيق کړې دي. امام ابوحاتم رازي رحمه الله د دوی باره کښې فرمانيلی «ثقة لا بأس به» (۵) ابن حبان دهغوی تذکره ثقات کښې کړې ده (۶)
امام دارقطني فرمانيلی «ثقة لا بأس به» (۷) حافظ ذهبی رحمه الله حافظ ابن حجر رحمه الله علامه مغلطانی حنفی رحمه الله هم دهغوی توثيق کړې دي (۸) امام بخاری رحمه الله دهغوی نه اته احاديث روايت کړي دي (۹)
ابن وهب: دا مشهور امام حديث و فقه ابو محمد عبدالله بن وهب بن سلم قرشي عسري رحمه الله د دوی تذکره «کتاب العلم» باب منی بصح صحاب الصغين کښې تیره شوې ده (۱۰)
جرير: دا جرير بن حازم بن زيد الأزدي البصري رحمه الله دې (۱۱)

(۱) فتح الباری: ۴۸۱/۸.

(۲) م تخریجه فی کتاب البیوع باب شراء الملوک من الحری و هبته و عتقه رقم: ۲۲۱۷.

(۳) تهذيب الكمال: ۲۹/۱۱ تهذيب التهذيب: ۷۱/۴.

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورنی تهذيب الكمال: ۳۰/۱۱-۲۹ تهذيب التهذيب: ۷۱/۴.

(۵) الجرح والتعديل: ۵۲/۴ رقم الترجمة: ۵۲۴۲.

(۶) ثقات ابن حبان: ۱۶۱/۱.

(۷) تهذيب التهذيب: ۷۱/۴.

(۸) تهذيب التهذيب: ۷۱/۴ کمال تهذيب الكمال: ۳۳۸/۵.

(۹) کمال تهذيب الكمال: ۳۳۸/۵.

(۱۰) کشف الباری: ۲۷۷/۳.

(۱۱) کتاب الصلاة باب الفخرة و المرفى المسجد رقم: ۴۶۷.

ایوب: دا ابوبکر ایوب بن ابی تمیمه کیسان سختیانی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب حلاوة ایمان) لاندی تیرہ شوی ده. ^(۱)

محمد: دامشهور تابعی ابوبکر محمد بن سیرین انصاری بصری رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب اتباع الخلفائے من الایمان) لاندی تیرہ شوی ده. ^(۲)

قوله: لَمْ يَكُنْ ذَا ابْرَاهِيمَ الْأَنْلَاثَ: ابراهیم علیہ السلام به ژوند کنسې کله هم دروغ نه دی ونیلی مگر درې ځل په دې باندې تفصیلی بحث په راتلونکې حدیث کنسې راځي.

[۳۱۰] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَبِيبٍ، حَدَّثَنَا أَحْمَدُ [ص: ۳۱۰] ابْنُ زَيْدٍ، عَنْ أَبِي يُونُسَ، عَنْ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "لَمْ يَكُنْ ذَا إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الْأَنْلَاثَ كَذَبَاتٍ، وَتُكْتَبُ مِنْهُنَّ فِي ذَاتِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَقَوْلُهُ {إِنِّي سَقِيمٌ} [الصافات: ۸۹]. وَقَوْلُهُ {بَلْ قَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا} [الأنبياء: ۳]. وَقَالَ: يَتَنَبَّأُ ذَاتَ يَوْمٍ وَسَارَةً، إِذَا نَبَأَ عَلَى جَبَّارٍ مِنَ الْجَبَّارَةِ، فَقِيلَ لَهُ: إِنَّ مَا هُنَا رَجُلًا مَعَهُ امْرَأَةٌ مِنْ أَحْسَنِ النَّاسِ، فَأَرْسَلَ إِلَيْهِ فَسَأَلَهُ عَنْهَا، فَقَالَ: مَنْ هَذِهِ؟ قَالَ: أُخْتُي، فَأَتَى سَارَةً قَالَتْ: يَا سَارَةُ! لَيْسَ عَلَيْكَ وَجْهٌ الْأَرْضِ مُؤْمِنٌ غَيْرِي وَغَيْرِكَ، وَإِنَّ هَذَا اسْمُي فَأَخْبَرْتُهُ أَلَيْكَ أُخْتُي، فَلَا تُكْذِبِينِي، فَأَرْسَلَ إِلَيْهَا فَلَمَّا دَخَلَتْ عَلَيْهِ ذَهَبَ يَتَنَبَّأُ وَلَهَا يَدٌ فَأَخْبَدَ، فَقَالَ: ادْعِي اللَّهَ لِي وَلَا أَهْرُكَ، فَقَدَعَتْ إِلَهُ قَاطِلِي، ثُمَّ تَنَبَّأَ هَذَا الثَّانِيَةَ فَأَخْبَدَ مِثْلَهَا أَوْ أَشَدَّ، فَقَالَ: ادْعِي اللَّهَ لِي وَلَا أَهْرُكَ، فَقَدَعَتْ قَاطِلِي، فَقَدَعَا يَعْصُ حَبِيبَتِي، فَقَالَ: إِنَّكُمْ لَمْ تَأْتُونِي بِالْإِسَانِ، إِنَّمَا أَتَيْتُمُونِي بِشَيْطَانٍ، فَأَخْبَدَ مَهَا جَرَّ، فَأَتَتْهُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي، فَأَوْمَأَ بِرَأْسِهِ: مَهْيَا، قَالَتْ: رَدَّ اللَّهُ كَيْدَ الْكَافِرِ، أَوِ الْقَاسِرِ، فِي شَرِّهِ، وَأَعْدَمَ مَا جَرَّ" قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ يَلِكُ أَمْكُمُ يَأْتِي مَاءُ السَّمَاءِ [ص: ۲۷۴-۲۷۵] [ر: ۲۱۰۴]. ^(۳)

نراهم رجال

محمد بن محبوب: دا ابو عبدالله محمد بن محبوب البناني البصري رحمۃ اللہ علیہ دي ^(۱) حماد بن زيد: داحمد بن زيد بن درهم الزدی البصري رحمۃ اللہ علیہ دي ددوی تذکره (کتاب ایمان باب المعاصی من امر المجاهلة ولا بکفر صاحبها...) لاندی تیرہ شوی ده. ^(۲)

د ایوب سختیانی رحمۃ اللہ علیہ او محمد بن سیرین رحمۃ اللہ علیہ حواله د شاته حدیث لاندی مونږ ورکړي ده. د ابراهیم علیہ السلام ثلاث کذبات: لَمْ يَكُنْ ذَا إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الْأَنْلَاثَ: يَتَنَبَّأُ مِنْهُنَّ فِي ذَاتِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَوْلُهُ {إِنِّي سَقِيمٌ} وَقَوْلُهُ {بَلْ قَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا}.

^(۱) کشف الباری: ۲۶/۲.

^(۲) کشف الباری: ۵۲۴/۲.

^(۳) مترخیجه فی کتاب البیوع باب شراء المملوک من الحریر و غنقه إلخ رقم: ۲۲۱۷.

^(۴) او همونږی کتاب الفصل باب تفریق الفسل والوضوء رقم: ۲۶۵.

^(۵) کشف الباری: ۲۱۹/۲.

حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ وائی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیے ابراہیم علیہ السلام تول عمر کنبی دروغ نہ دی ونبلی مگر دري خل پہ دي کنبی دوه خل خو خالص د الله تعالى په ذات کنبی وو. یو د هغوی دا وینا چه زه بیمار کیدونکي یم دویم دا وینا کول چه دا د «نورو بسانو ماتولو» کار خودي غنبت کړي دي

قوله: گنہات ابوالبقا بغوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائیے چه ذال مفتوح لوستل ډیر بهتر دی او ددي واحد کذبہ ذ ذال په سکون سره دي او دا «ضیعة وضیعات» په شان نه دي خکه هغه هم ساکن الاوسط دی مگر په جمع کنبی به هم دا ساکن لوستلې کیږي. (۱)

دکذب اول بیان او دهغې توجیه: حضرت ابراہیم علیہ السلام د اختر د پاره د قوم سره تللونه معذرت کړي وو او فرمائیے وو «**إِنِّي نَفِيمٌ**» زه بیمار یم حالانکه بیمار نه وو. د سقم اطلاق په خپل نفس باندې صورتاً وو حقیقتاً نه وو او مقصدنی دا وو رانی سقم القلب فی الخروج معکم یعنی زما زړه تاسو سره د وتلو دپاره تیار نه دي چه تاسو به هلته د کفر په اوشرک په اعمالو ارتکاب کوئ. (۲)

بعض حضراتو ددي دا مطلب بیان کړي دي چه سقیم دلته «سقم الحجة» په معنی کنبی دي او د ابراہیم علیہ السلام مقصد دا وو چه رانی سقم الحجة فی الخروج معکم (۳) زه سقم الحجة یم زما سره ستاسو د تلو دپاره هیڅ دلیل نشته دکوم په بنیاد چه زه تاسو سره لاړ شم. که چري ابراہیم علیہ السلام د نه تلو حقیقت دا وینا کولو سره خودلي وې چه تاسو به د اختر په میلو کنبی د شرک په شغلونو ارتکاب کوئ او زه دغه شرک کبیره گناه گنم نو ښکاره خبره وه چه خلق به غصه کیدل او حالات به یو ناخپه د هغوی په حق کنبی خرابیدل.

په دي کنبی یو احتمال دا دي چه سقیم د فعل په وزن باندې اسم فاعل په معنی کنبی وی او اسم فاعل د مستقبل په معنی کنبی په کثرت سره استعمالیږي. په دي صورت کنبی به «**إِنِّي نَفِيمٌ**» د سقم په معنی کنبی شی مطلب به داشی چه زه په راتلونکي وخت کنبی بیماریدونکي یم. سري بهر حال بیمار یږي خو. (۴)

دا هم کیدی شی چه دسقم نه مرگ مراد وی دمرگ نه مفر نه وي کوم یو وخت هم راتلې شی. په دي صورت کنبی به د سقم نه د حضرت ابراہیم علیہ السلام مقصد دا شی چه زما مرگ کوم یو وخت هم راتلې شی زه راتلونکي وخت کنبی مرکیدونکي یم. (۵)

د سري طبیعت او مزاج چه هروخت په اعتدال باندې وی داسې ډیر کم کیږي. اکثر په طبیعت او مزاج کنبی اعتدال نه وی کیدی شی د ابراہیم علیہ السلام طبیعت په اعتدال باندې نه وو او د مزاج د اعتدال نه وتلو کیفیت هغه په سقم سره تعبیر کړي وی. (۶)

د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په یو روایت کنبی دی چه ابراہیم علیہ السلام په بت خانه کنبی وو. کله چه خلقو هغه ته د وتلو دپاره او وئیل نو ابراہیم علیہ السلام او فرمائیل «**إِنِّي مَطْعُونٌ**» زه طاعون وهلي یم. په هغه زمانه کنبی په نسبت د نورو بیمارو د طاعون مرض عام وو. په دي وجه هغه خلق د طاعون نه ډیر ویریدل او په دي ویره نی هغه د خان سره په بوتلو باندې تیار نه شو. (۷)

(۱) للامع الصبیح بشرح الجامع الصحیح: ۴۵/۹.

(۲) فتح الباری: ۴۸۲/۸.

(۳) فتح الباری: ۴۸۲/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۸۲/۸ شرح مسلم للنووی: ۱۲۵/۱۵ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۵) فتح الباری: ۴۸۲/۸ إرشاد الساری: ۲۸۲/۷ شرح مسلم للنووی: ۱۲۵/۱۵ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۶) إرشاد الساری: ۲۸۲/۷.

(۷) إرشاد الساری: ۲۸۲/۷.

علامه نووی رحمۃ اللہ علیہ بعض حضراتو قول نقل کړې دې چې کوم وخت دا خبرې اترې کیدې هم هغه وخت په ابراهیم علیه السلام باندې تبه راروانه وه. لکه چې ابراهیم علیه السلام ته علم وو چې زه به په لږ ساعت کښې بیمار شم په دې وجه نې (إِنِّي سَقِيمٌ) اوفرمانیل چې زه بیمار کیدونکې یم دا قول ضعیف دې ځکه چې په دې صورت کښې دا نه صریح کذب دې اونه تعریض اوتلویج، بلکه د حقیقت واقعہ اظهار دې (۱)

د کذب ثانی بیان اوذهني توجیه: و قوله (بَلْ قُلْتُمْ كَيْفَ تُقْرَهُنَّ).... دا ددوسم کذب واقعہ ده. کله چې خلق د اختر ذمیلي دپاره لږل نو ابراهیم علیه السلام بت خاني ته لاړو تیرنی اوچت کړو او بتان نې ټکړې ټکړې کړه او نیر نې د غټ بت په اوږه باندې زوړند کړو. خلق چې راغله ونې کتل نو ټول بتان په سجدہ پراته وو نوهغوی سخت پریشانہ شړ او د غم او غصې نه تاویدل هغوی ابراهیم علیه السلام نه تپوس اوکړو نوهغوی د غټ بت طرف ته اشاره کولو سره اوفرمانیل (بَلْ قُلْتُمْ كَيْفَ تُقْرَهُنَّ) داخو د دغه غټ بت کار دې

یواشکال اوذهني جواب: دلته اشکار کیږي چې د بتانو د ماتولو عمل خو ابراهیم علیه السلام پخپله کړې وو بیا ددغه عمل نسبت د غټ بت طرف ته کولو څه مطلب دې؟

ددې جواب دادې چې د (إِنِّي سَقِيمٌ) په شان (بَلْ قُلْتُمْ كَيْفَ تُقْرَهُنَّ) کښې هم دا توریه ده اودا قول د (إِنَّ كَانُوا بِطَيْفُونٍ) سره مشروط دې او تقدیری عبارت دادې چې (إِنَّ كَانُوا بِطَيْفُونٍ فَقَدْ فَعَلَهُ كَيْفَ هُمْ هَذَا) مطلب دا چې که چرې دوی ژوندې دي او د وینا صلاحیت لري نو بیا خودې غټ بت کار کړې دې گنې بیا بل چا دا حرکت کړې دې (۲) سبحان الله څه ښکلي تعریض دې ابراهیم علیه السلام ته معلومه وه چې د دغه بتانو د حقیقت نه دا مشرکان هم خبر دې چې هغه بې حس او بې حرکت دی او ددوی نه د یو عمل صادر کیدل ممکن نه دی په دې وجه نې تعریض کولو سره اوفرمانیل چې کله ددوی نه د یو کار کیدلو امکان معدوم دې نو زما نه علاوه دا کار بل څوک کولې شی هم ما خو کړې دې. نو لکه چې ابراهیم علیه السلام د تعریض شاته ددې عمل نسبت خپل خان طرف ته کړې دې دا علامه زمخشری رحمۃ اللہ علیہ په یو مثال سره خودلې دې چې دوه سړی دی یو سړی ښکلي خط لیکونکې دې او بل کس په لیک لوست د سره پوهیږي نه د خطاط یو خط اولیکلو هغه بل سړی تپوس کوی چې دا چالیکلې دې؟ خطاط جواب ورکړو چې هم تا خو لیکلې دې نو په دې جواب کښې دا خودل مقصود نه دی چې په حقیقت کښې دا هم تا لیکلې دې بلکه مخاطب پورې توه مسخره کولو سره د تعریض شاته دغه خط لیکل هم خپل طرف ته منسوب کول مقصود دی. لکه چې په دې جملې سره د خپل ذات طرف ته ددې تحریر د نسبت نفی نه ده بلکه ابانت مقصود دې هم دغه شان حضرت ابراهیم علیه السلام هم د بتانو ماتولو نسبت هم د خپل ذات دپاره ثابت ونیلی دې چې د تپوس څه ضرورت دې کله چې ددغه غټ بت نه دې عمل د صادر کیدل نه کیدونکې خبره ده نو بیا زما نه علاوه دا کار بل د چا کیدې شی (۳)

بعض حضراتو ددې دا جواب ورکړې دې چې ددفع نسبت څنگه د هغې د فاعل طرف ته راگرځي هم دغه شان د دې په وجه دمحرک طرف ته هم راگرځي دبتانو عبادت به کیدلو دذهني تعظیم به کیدلو او د ټولونه زیات تعظیم به د دغه غټ بت کیدلو. ابراهیم علیه السلام به چې دغه بتانو ته کتل نوخفه کیدلو به. خاص کړد دغه غټ بت طرف ته په کتلو سره به ډیر سخت خفه کیدلو او غصه کیدلو به چې د ټولو نه زیات تعظیم هم د ده کولې شی چونکه دغه لونی بت د دې واقعہ سبب اومحرک وو په دې وجه ابراهیم علیه السلام دبتانو ماتولو نسبت دغه لونی بت طرف ته کولو سره اوفرمانیل (بَلْ قُلْتُمْ كَيْفَ تُقْرَهُنَّ).

(۱) فتح الباری: ۸/۴۸۲، إرشاد الساری: ۷/۲۸۲، شرح مسلم للنوی: ۱۵/۸۲۵، المطبعة المصرية بالأزهر.

(۲) فتح الباری: ۸/۴۸۲.

(۳) إرشاد الساری: ۷/۲۸۲.

په دې کښې یوه توجیه دامام کسانې علیه السلام ده دغوی باره کښې راځي چه (هل فعله) باندې به نئ وقف کولو اودا به نئ مستقل جمله کنړله او (کبیره هه) به نئ په (هل فعله) باندې د وقف کولو نه پس لوستلو. په دې صورت کښې (کبیره هه) به جمله مستانغه شی اوتقدیری عبارت به داسې شی (فعله من فعله، وکبیره هه) یعنی دا کار چه چاکړې دې نو کړې دې اوددې پتانو مشر دادې. حافظ ابن حجر رحمه الله اوفر مانیل چه دا توجیه د تکلف نه خالی نه ده. (۱)

د کذب ثالث بیان اودهغې توجیه: بنناهودات یومساره (دانی علی جارمن الجاهله)..... دریم دا چه یوه ورځ حضرت ابراهیم علیه السلام اوسې بی ساره (دواړه په سفر کښې وو) چه د یوظالم بادشاه په خواکې تیریدل یعنی دهغه ملک ته اورسیدل بادشاه ته اطلاع ورکړې شوه چه دلته یو سړې راغلی دې یو روایت کښې (هزارجل) الفاظ دی یعنی دا سړې دې ده سره یوه ښانسته ښځه ده. بادشاه د ابراهیم علیه السلام د (راغوښتلو دپاره) پیغام اولیکلو اودهغه نه نئ تپوس اوکړو دا ښځه څوک ده؟

د مذکوره جابر بادشاه په نوم کښې شراح مختلف اقوال نقل کړي دی. ابن هشام رحمه الله اوسهیلی رحمه الله وائی دهغه نوم عمرو بن امرء القیس بن سبا وو اوداد مصر حاکم وو. (۲) ابن قتیبه رحمه الله وائی چه دهغه نوم صادق وو اود اردن بادشاه وو. (۳) دریم قول علامه ابن اثیر رحمه الله دا نقل کړې دې دهغه نوم سنان بن علوان بن عبید بن عریج بن عملاق بن لاد بن سام بن نوح وو. (۴)

قوله: من احسن الناس: د صحیح مسلم حدیث اسراء کښې د حضرت یوسف علیه السلام باره کښې راغلی دی: (اعطى حطرا الحسن) (۵)

یعنی یوسف علیه السلام ته د حسن اوجمال نیمه حصه ورکړې شوې وه. ابویعلی رحمه الله هم دا روایت نقل کړې دې او په هغې کښې دا اضافه هم شته: (اعطى يوسف وامه حطرا الحسن) (۶) یعنی یوسف علیه السلام اود هغه مور (ساره) ته دحسن اوجمال نیمه حصه ورکړې شوې. ددې نه معلومیږي چه حضرت ساره د حضرت یوسف علیه السلام په شان په حسن اوجمال کښې ځان له او بې مثال وه. په یو روایت کښې دې چه ساره دملک حران بادشاه هاران لور وه. کله چه ابراهیم علیه السلام د خپل قوم د زمکې نه هجرت کولو سره حران ته تشریف یووو نوساره سره نئ نکاح اوکړه. (۷) ابن قتیبه رحمه الله وئیلی چه ساره په اصل کښې د حضرت ابراهیم علیه السلام خورزه وه اودا څه ناجائز خبره نه وه ځکه چه دهغه

(۱) فتح الباری: ۴۸۲/۸.

(۲) فتح الباری: ۴۸۳/۸؛ ارشاد الساری: ۲۸۳/۷.

(۳) فتح الباری: ۴۸۳/۸؛ ارشاد الساری: ۲۸۳/۷.

(۴) الکامل فی التاريخ: ۷۷/۱؛ ارشاد الساری: ۲۸۳/۷.

(۵) صحیح مسلم: ۹۱/۱ کتاب الإيمان باب الاسراء برسول الله صلى الله عليه وسلم رقم: ۴۱۱.

(۶) فتح الباری: ۴۸۳/۸ حافظ ابن حجر رحمه الله د روایت د تخریج نسبت د محدث ابویعلی الموصلی رحمه الله طرف ته کړې دې خو په حقیقت کښې د محدث ابویعلی رحمه الله تخریج کارې شوې روایت کښې صرف د حضرت یوسف علیه السلام تذکره ده. د حضرت ساره (رحمها) تذکره دهغه په روایت کښې موجود نه ده. البته امام حاکم رحمه الله ددې روایت تخریج کړې دې او په هغې کښې د حضرت یوسف علیه السلام او دهغه دمور دواړو ذکر دې [مسند ابویعلی الموصلی مسند انس بن مالک: ۱۹۹/۳ رقم الحدیث: ۳۳۶۰ دارالکتب العلمیه المستدرک للإمام الحاکم کتاب تواریخ المتقدمین من الانبیاء والموسلین: ۶۷۱/۲-۶۷۰ رقم الحدیث ۴۱۴۰ دارالحرمین].

(۷) فتح الباری: ۴۸۳/۸.

وخت به شریعت کنی خورزی سره نکاح کول جائز وو. (۱) لیکن یشکاره خبره ده چه ددی قول مستبعد اوخلاق واقع کیدو کنی خه شک دی بعض حضراتو ونیل داد هغوی د تره لور وه. (۲)

قوله: قال اُختی، فأتی سارة قال..... اُنک اُختی، فلا تکلمینی. ابراهیم علیه السلام جواب ورکړو چه دا زما خور ده. بیا حضرت ابراهیم علیه السلام حضرت ساره له راغلو ونی ونیل ای ساره دې وخت کنی په مخ د زمکې زما نه اوسانه بل هیڅوک مومن نشته دې. اودې ظالم بادشاه زمانه تپوس کړې دې چه دا ښځه څوک ده نوما ده ته اوخود له چه دا زما خور ده لهدا ته ما دروغژن نه کړې یعنی هم دغه ورته وایه چه ته زما خور نی.

متعارض روایات اود هغې تطبیق: په دې روایت کنی تصریح ده چه بادشاه اول د ابراهیم علیه السلام ته د ساره باره کنی تپوس اوکړو نوهغه جواب ورکړو چه ساره زما خور ده او بیا حضرت ابراهیم علیه السلام ساره له راغلو ورته نی وصیت اوکړو چه ته زما تصدیق اوکړه لیکن په یو بل روایت کنی بادشاه سره د ملاقات ذکر روسته دې او ساره ته وصیت کولو مخکنی وارد شوی دی. چنانچه دهشام بن حسان رحمه الله روایت دې چه حضرت ابراهیم علیه السلام ساره (علیها السلام) ته اوفر مائیل دان هذا الجبار ان يعلم انک امرأتی، بغلی علیک، فان سالک فاعبر به اُنک اُختی، وَاُنک اُختی فی الاسلام فلما دعل ارضه رآها بعض اهل الجبار، فأتاه فقال: لقد قد مرأطک امرءة لا ینفی أن تكون (الاک، فارسل الله) (۳)

یعنی که دغه جابر بادشاه ته معلومه شوه چه ته زما ښځه یی نوهغه به تا په خپله قبضه کنی واخلی په دې وجه که هغه تانه تپوس اوکړی نوورته وایه زه د ابراهیم خور یم یشکاره خبره ده چه ته زما دینی خور یی، چنانچه ابراهیم علیه السلام د بادشاه په مملکت کنی داخل شو نو د هغه پیژندونکو ملگرو ساره اولیدله او راغله بادشاه ته نی اوونیل چه ستا په مملکت کنی یوه داسې ښځه راغلې ده چه صرف هم ستا د شان لائقه ده لهدا ته هغه راوغواړه.

په دواړو روایتونو کنی به تطبیق داسې اوشی چه ابراهیم علیه السلام ته به احساس شوي وی چه د بادشاه د طرف نه به د ساره مطالبه کیږی په دې وجه نی د اول نه ساره ته وصیت اوکړو. بیا چه کله دهغه د گمان مطابق د مطالبې واقعه پښه شوه نو دهغه وصیت اعاده نی اوکړه. (۴)

ساره ته د خور و نیولو حکمت: د بادشاه هم یو مقصد وو چه - اړه (علیها السلام) په څه طریقه سره حاصله کړی دهغه دې خبرې سره هیڅ غرض نه وو چه هغه د ابراهیم علیه السلام ښځه ده یا خور ده. نو سوال دادې چه ابراهیم علیه السلام ولې ساره ته خور اوونیل؟

ددې یو جواب خودادې چه د بادشاه عادت وو چه هغه به صرف د خلقو ښځې غصب کولې خو ښښو سره به نی غرض نه لرلو په دې وجه ابراهیم علیه السلام د توره نه کار اخستو سره هغه خور ظاهره کړه. یشکاره خبره ده چه دا کذب نه وو ځکه چه ساره دهغه دینی خور وه. (۵)

بعض حضراتو دا جواب ورکړې چه کیدې شی د حضرت ابراهیم علیه السلام مقصد (أهون البلیتین) اختیارولو سره (أهون البلیتین) دفع کول وو چه د ساره د غصب کولو اراده خو بهر حال بادشاه کړې وه لهدا که چرې هغه ته معلومه شوه چه ساره د ده ښځه ده نو بادشاه به په غیرت کنی راتلو سره یا خو ما قتل کړی یابه مې قید کړی. ددې په خلاف

(۱) المرجع السابق.

(۲) المرجع السابق.

(۳) صحیح مسلم: ۲/۲۶۶ باب من فضائل ابراهیم الخلیل رقم: ۲۳۷۱ والسنن الکبری للبیهقی: ۷/۵۹۹ کتاب الخلع والطلاق باب الرجل یقول لامرأته: یا اُختی یرید الاخوة فی الإسلام رقم: ۱۵۱۴۴.

(۴) فتح الباری: ۸/۴۸۴.

(۵) فتح الباری: ۸/۸۳۴ عمدة القاری: ۱۵/۳۴۴.

که پادشاه ته او نیلی شی چه ابراهیم د هغی زور دی نو د غیرت دا غلبه به په خانی د پادشاه په زور ابراهیم علیه السلام باندې شی په دې صورت کینی به پادشاه ته د زور پرواه نه وی او د پادشاه د طرف نه به د نقصان اندیښنه پاتې نه شی. (۱)

بعض حضراتو ونیلی چه د دې جابر پادشاه په دین کینی د خور او زور نکاح نه صرف جائز وه بلکه د زور په مقابل کینی د خور سره د زور د نکاح حق زیات هم وو. چنانچه عبد بن حمید علیه السلام په خپل تفسیر کینی د وهب بن منبه روایت نقل کړې دي: (من دین الملك ان الاخر احق بان تكون اخته زوجته من غيره، فلذلك قال هي اخص اعتمادا على ما يظنه الجاهل فلا يأتونه فيها)، نو حضرت ابراهیم علیه السلام او فرمائیل چه دا زما خور ده او مقصد نی دا وو چه کله پادشاه ته معلومه شی چه ساره د هغه خور ده نو هغه به د خپلې عقیدې د وچې نه به د ساره په معامله کینی د انخلو کوشش نه کوی او مونږ به په مصیبت کینی د راگریزو نه بچ شو. (۲)

په دې باندې اشکال کیږی چه که چرې دا روایت ثابت وی نویا ابراهیم علیه السلام (هی اخصی)، باندې د اکتفا کولو په خانی به نی تصریح کوله چه (اخصی) (انا زوجا)، یعنی دا زما خور ده او زه د دې خاوند یم. شرح حدیث د دې دا جواب ورکړې دي چه پادشاه د واده په خانی د غصب نیت لرلو. دا تصریح به په هغه صورت کینی فائده منده وه چه کله د پادشاه اراده د واده وه. (۳)

بهر حال په دریوارو مواقعو کینی حضرت ابراهیم علیه السلام توریه او تعریض اختیار کړې دي. توریه یا تعریض داسې دوه معنی کلام ته وانی چه د یو نیک او صحیح مقصد دپاره اوو نیلی شی د متکلم مراد خو صحیح وی لیکن مخاطب په هغې باندې پوه نه شی. د علم بدیع او معانی په اصطلاح کینی دې اسلوب کلام ته تعریض او توریه وغیره سره یادولی شی. خو که مخاطب په دماغو باندې زور واچوی او د غور او فکر نه کار واخلی نو هغه د متکلم مراد باندې پوهیدی شی. (۴)

ابراهیم علیه السلام په دریوارو مواقعو کینی توریه او تعریض کړې دي. په دې کینی په یوه موقع باندې هم د هغه مخې ته ذاتی غرض او دنیاوی مفاد نه وو صرف د حمایت او دین د نصرت دپاره په دریوارو مواقع باندې د توریه او تعریض لار خپله کړې ده. چنانچه د شفاعت په حدیث کینی تصریح ده چه رسول الله ﷺ فرمائیلی «ما منا کذبة الا ما حل به من دین الله» (۵) یعنی د ابراهیم علیه السلام دریواره کذبات نه هر یو صرف د الله تعالی د دین د مدافعت او حمایت دپاره اوو نیلی شو. لیکن اشکال دا دي چه کله د دریوارو نه په یو باندې هم حقیقتاً د دروغو اطلاق نه کیږی نویا په حدیث کینی دي ته کذبات سره تعبیر کولو سره ولې بیان کړې شو. حافظ ابن حجر علیه السلام د دې دا جواب ورکړې

(۱) فتح الباری: ۴۸۳/۸؛ ارشاد الساری: ۸۴۳/۷؛ قال ابن حجر رحمه الله عليه: اختلف فی السبب الذی حمل ابراهیم علی هذه الوصية مع ان ذلك یبرید اغتصابها علی نفسها اختا کانت او زوجة. فقيل: کان من دین ذلک الملک ان لا یتعرض إلا لذوات الأزواج. کذا قبل، ویتحتاج إلی تمتة، وهو أن ابراهیم اراد دفع أعظم الضررین بارتکاب أخفهما، وذلک ان اغتصاب الملک واقع لا محالة، لکن ان علم أن لها زوجا فی الحیاة حملته القیرة علی قتله وإعدامه أو حبسه وإضراره». بخلاف ما إذا علم أن لها اختا، فإن القیرة حیثئذ تکون من قبل الأخ خاصة. لا من قبل الملک فلا یبالی به.

(۲) فتح الباری: ۴۸۴/۸.

(۳) فتح الباری: ۴۸۴/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۸۲/۸.

(۵) رواه الترمذی فی جامعه فی باب ومن سورة بنی اسرائیل رقم: ۲۴۴۱ شرح النووی للإمام مسلم: ۱۵/۱۲۴ المطبعة المصرية بالأزهر.

دی چونکه توره ظاهر او صورتاً کذب معلومیری په دې وجه د ظاهر اعتبار کولوسره حدیث کښې په دې باندې د کذب اطلاق کړې شوې دې (۱)

علامه ماززی رحمته الله علیه فرمائی چې داسې دروغ چه دهغې نسبت د الله تعالی د ذات طرف ته کولوسره اوونیلې شی ددې نه حضرات انبیاء کرام علیهم السلام معصوم دی لیکن داسې دروغ چه دالله تعالی طرف ته نسبت کولوسره نه وی ونیلې شوی لکه چه د دنیا د یوسپک غوندې عمل دپاره یو ځل دروغ ونیل نو داسې دروغ دحضرات انبیاء کرام نه صادر کیدو کښې متقدمین او متاخرین نه دواړه شان اقوال مشهور دی قاضی عیاض رحمته الله علیه فرمائی د دروغو د رومی قسم تصور هم انبیاء کرام علیهم السلام په نسبت سره ناممکن دی نه لږ او نه ډیر. برابره خبره ده مونږ د صفاتر صدور د انبیاء کرام نه ممکن او گرځوو یا ممتنع نو په دواړو صورتونو کښې د دې قسم وقوع د انبیاء کرامو علیهم السلام په نسبت غیر متصور ده ځکه چه د نبوت مقصد ډیر اوچت منصب دی او دداسې دروغو د جواز مطلب د انبیاء کرام علیهم السلام په خودلې شوو خبرو باندې عدم اعتماد دې پاتې شوه دا خبره چه حضور پاک ولې او فرمائیل (لشکن فی ذات الله تعالی وواحد فی شان ساره) نو جواب دادې چه په دې دریوارو کښې د دروغو اطلاق فهم مخاطب او دسامع په اعتبار سره کړې شوې دې په حقیقت کښې یو کلام هم دروغ نه دی یو خود دې وجې نه چه حضرت ابراهیم علیه السلام توره او تعریض استعمال کړې او بل ددې وجې نه چه که دریوارو کلامونو ته دروغ هم اوونیلې شی نو د ظالم ظلم دفع کولو دپاره دروغ ونیل جائز بلکه بعض صورتونو کښې واجب کیږی او حقیقت دادې چه حضور پاک ددې کلام په ذریعه باندې په دې تنبیه کړې ده چه دا دروغ په هغه دروغو کښې شامل نه دی کوم چه کذب مذموم دی (۲)

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه د فقهاو په دې خبره باندې اتفاق دې چه بعض مقاماتو کښې دروغ ونیل واجب کیږی. د مثال په توگه که یو ظالم یوسری سره موجود ودیعت غصب کول غواړی او مطالبه اوکړی نو صاحب ودیعت باندې واجب دی چه دروغ اووای. داسې اووای چه ماته معلومه نه ده چه هغه خیز چرته کیخو دې شوې دې بلکه په دې باندې دې قسم هم اوخوری (۳)

قوله: فأرسل إليها فلما دخلت عليه ذهب يمتأ ولها بيد فأخذ..... بادشاه ساره (په زور، راوغوښتله کله چه هغه بادشاه ته اورسیدله نو هغه په دې باندې لاس اچول غوښتل نو ناڅاپی راگیر کړې شو او د هغه لاس شل شو، ونی ونیل ای ښځې ته زما دپاره د الله تعالی نه دعا اوکړه (چه زما لاس جوړشی نو) زه به تا نه تنگوم ساره دعا اوکړه نو د هغه لاس خلاص کړې شو یعنی ښه شو لیکن هغه بیا (پده اراده سره) لاس وړاندې کړو نو بیا هم هغه آفت په نوره زیاته سختی سره د هغه لاس اوونیلو (یعنی لاس نی شل شو یا ددې نه هم سخته سزا ورکړې شوه) بیانی اوونیل ای ښځې ته ماته دعا اوکړه زه به تا نه تنگوم ساره دعا اوکړه نو د هغه لاس بیا جوړ شو بیا هغه د خپلو خدمتگارانو نه یوه ډله راوغوښتله او ورته نی اوونیل (انکله لم تاتونی والسان انما اثمهمونی ببطان) یعنی تاسو ماله انسان نه بلکه یو پیرې راوړلې راغلې یی

په نورو روایاتو کښې ثابتیری چه جابر بادشاه کله هم پده اراده اوکړه هرځل باندې هغه ته مختلف سزا ورکړې شوه. کله به د هغه مرنی خفه کولې شوه نو د سختی د وجې نه او د تکلیف نه به نی په زمکه گڼتنی مړلې او کله به په زمکه باندې راخلاصولې شو (۴) داقسم خارق الامر واقعات ددې زمانې خلق متهمرد او سرکش جنات طرف

(۱) فتح الباری: ۸/۴۸۲، إرشاد الساری: ۷/۲۸۱.

(۲) شرح مسلم للإمام النووي: ۱۵/۱۲۴.

(۳) عمدة القاری: ۱۵/۳۴۳.

(۴) فتح الباری: ۸/۴۸۴.

ته منسوب کوی په دې وجه د ساره په نسبت هم هغه اوونیل چه دا چرته سرکشه جن دې. د شیطان نه دلته جن مراد دې.^(۱)

علامه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرماني راوی ته د حدیث الفاظ (ثم تناو لها الثانیة) کښي تسامح لاحق شوي دي ځکه چه دغه ظالم بادشاه ته د سره د لاس لگولو قدرت نه وو شوي. لاس لگول او تناول خود پوره لري خبره ده. البته دا ضرور دی چه دغه ظالم د لاس لگولو اراده کړې وه او وروړاندې شوې وو مگر دالله تعالی د عذاب سره مخ شوي وو.^(۲)

قوله: فأخذهم هاجر، فأثنته وهو قائم يصلي، فأومأ إليه: مهتم؟ جابر بادشاه هاجره ساره ته حواله کړه چه ددې خدمت کوو. ساره ابراهيم عليه السلام له راغله هغه هغه وخت ولاړ وو مړنځ نی کولو. ابراهيم عليه السلام (هم په مانځه کښي) د لاس په اشاره کولو سره تپوس او کوو څه خبر دي؟ حضرت ساره عليها السلام د حضرت اسحاق عليه السلام مور بی بی ده.^(۳) د صحیح مسلم روایت کښي دی (فأخرجها من أرضي وأعطاها آلهم) یعنی بادشاه اوونیل چه ساره زما د ملک نه اویاسه او آجر ددې حواله کړی. دا عرج په روایت کښي هم دا نوم هم دغه شان ضبط شوي دي.^(۴) بهر حال په دواړو صورتونو کښي دا سریاني نوم دي. ونیلی شی چه هاجره دمصر ښار حفن د یو قبطی بادشاه لور وه.^(۵) ملاعلی قاری رحمۃ اللہ علیہ په قبیل سره نقل کړي دی چه حضرت هاجره عليها السلام ته د هاجره ونیلو وجه داده چه هغې د شام نه د مکې طرف ته هجرت کړې وو. بل د ابن الملک رحمۃ اللہ علیہ په حواله سره نی لیکلی دی چه د حضرت ابراهيم عليه السلام د ساره عليها السلام نه څه اولاد نه وو شوي نو حضرت ساره هاجره عليها السلام ابراهيم عليه السلام ته هدیه کړه اوونی ونیل چه امید دې چه الله پاک ددې نه تاته اولاد درکړي. دغه وخت د حضرت ابراهيم عليه السلام عمر سل کاله وو.^(۶) هاجر ته آجر دها، په خانی همزه سره هم لوستلې شوې دي او دا د اسماعیل عليه السلام مور بی بی وه.^(۷)

مولانا حفظ الرحمن سیوهاړی د حضرت ابراهيم عليه السلام حضرت ساره عليها السلام او بادشاه (فرعون مصر) ددې واقعي سره متعلق وارد شوي روایاتو نقل کولو سره لیکلی دی چه ددې ټولو روایاتو نه دومره په یقیني توگه سره معلومیږي چه حضرت ابراهيم عليه السلام خپلې بی بی حضرت ساره عليها السلام او دخپل ورور خونی حضرت لوط عليه السلام سره مصر ته تشریف یووړ. دا هغه زمانه وه چه کله د مصر حکومت د یوداسي خاندان په لاس کښي وو چه سامی قوم سره نی تعلق لرل او دغه شان حضرت ابراهيم عليه السلام سره په نسبي سلسله کښي تړلې شوي وو. دلته په رسیدوسره د حضرت ابراهيم عليه السلام او فرعون مصر په مینځ کښي ضرور داسي واقعہ پېښه شوې په کوم سره چه دغه یقین اوشو چه حضرت ابراهيم عليه السلام او د هغه خاندان دالله تعالی مقبول او برگزیده خاندان دي. ددې په کتلو سره هغه د حضرت ابراهيم عليه السلام او حضرت ساره عليها السلام ډیر اعزاز او اکرام او کړو او هغوی ته نی هر قسم مال او اسباب و وکړو او

(۱) فتح الباری: ۸/۴۸۵ عمده القاری: ۱۵/۳۴۴.

(۲) فیض الباری: ۴/۳۶۶.

(۳) اللع الصبیح بشرح الجامع الصحیح: ۹/۴۵۵ الکنز المتواری: ۱۳/۲۸۴.

(۴) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ابراهيم الخلیل علیه الصلا والسلام رقم الحدیث: ۶۱۴۵ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ په نسبت لیکلی دی چه هغوی هاجر په خانی آجر روایت کړې دي مگر مونږ ته په یوه نسخه کښي آجر همزه سره نه دي ملاؤ شو.

(۵) فتح الباری: ۸/۴۸۵.

(۶) فتح الباری: ۸/۴۸۵ عمده القاری: ۱۵/۳۴۴.

(۷) مرآة المفاتیح کتاب أحوال القیامة باب بدء الخلق: ۱۰/۳۷۴ رقم الحدیث: ۵۷۰۴ دار الکتب العلمیة.

(۸) اللع الصبیح بشرح الجامع الصحیح: ۹/۴۶۴ عمده القاری: ۱۵/۳۴۴ الکنز المتواری: ۱۳/۲۸۴-۲۸۵.

صرف په دې باندې صبر نه شو بلکه خپله پخوانۍ خاندانې رسته د مضبوط کولو او مستحکم کولو دپاره خپله لور هاجره هم د هغه په زوجیت کېنې ورکړه چه د هغه زمانې د رسم او رواج په اعتبار سره د رومي او مشري نسخې خدمتگاره اوگرځي.^(۱)

قوله: مهيم: په اکثر و نسخو کېنې دا لفظ هم دغه شان ضبط شوې دې بعض نسخو کېنې مهيا او مهين ضبط شوې دې په دريو اړو صورتونو کېنې دا حرف استفهام دې او هم په يوه معنی کېنې دې يعنی (ما حالک؟ وما حالک؟ وما الخیر؟) ونيلي شې چه د ټولو نه اول دا لفظ حضرت ابراهيم عليه السلام استعمال کړې.^(۲)

قوله: قالت: رد الله كيد الكافر أو الفاجر في نحره وأخذ مرهاجر: ساره عليه السلام او نبيل الله تعالی ددې کافر يا بدکار قريب اولته کړو او هاجره نې د خدمت دپاره راکړه.

قوله: فنتن منهن في ذات الله: ثلاث کذاب سره متعلق تفصیلی بحثونه تاسو اولوستل اوس تاسو په دې خان پوهه کړنې چه د حديث باب په شروع کېنې چه دا کوم فرمانيلي شوی (فتن منهن في ذات الله تعالی) يعنی د دريو کذبات نه دوه کذبات خالص د الله تعالی دپاره وو نو هم دغه شان کذب ثالث نې هم د الله تعالی دپاره ونيلي وو مگر چونکه ذاتي نفع ته هم متضمن وو او مقصد نې د خپلې بي بي پاکوالي بچ کول وو په دې وجه ددې اړخ اعتبار کولو سره صرف کذب اول او ثاني باره کېنې نې تصريح او فرمانيله چه هغې ته خالص لوجه الله او نيلى شو.^(۳)

خو ددې روايت په بل طريق کيښ تصريح ده چه دريو اړه کذبات نې د الله تعالی دپاره ونيلي وو چنانچه د هشام بن حسان عليه السلام په روايت کېنې دى (ان ابراهيم لم يکذب قط الا ثلاث کذبات، کل ذلك في ذات الله) دغه شان مسند

احمد کېنې د ابن عباس عليه السلام روايت دې: (والله ان حامل بين الاعين دين الله)^(۴)
عربو ته بنو ماء السماء و قيلو بيان: (قال ابو هريرة: يلك انكمر يائى ماء السماء.....) حضرت ابو هريره عليه السلام مذكوره روايت بيان لوسره په آخره کېنې د هاجره عليه السلام طرف ته اشاره کولو سره او فرمانيل د آسمان د اوبو والو هم دغه (هاجره) ستاسو مور وه. د حضرت ابو هريره عليه السلام مخاطب عرب وو. د عربو د زمکې زياته حصه په خنکلاتو او بيابانونو باندې مشتعل وه او د هغوى وخت تيريدل به د باران په اوبو سره وو په دې وجه نې هغوى ته بنى ماء السماء او نبيل.^(۵)

يو قول دادې چه ماء السماء نه د زمزم اوبه مراد دى الله تعالی د حضرت هاجره عليه السلام د پاره د زمکې نه د زمزم چينه جارى کړه او په دې سره نې د حضرت اسماعيل عليه السلام تربيت او پالنه اوکړه. اکثر عرب د حضرت اسماعيل عليه السلام نسل نه دى په دې مناسبت سره هغوى ته بنو ماء السماء او نيلى شو.^(۶)

(۱) قصص القرآن: ۱/۱۶۲ دار الإشاعة.

(۲) عمدة القاری: ۴/۱۵ ۳۴ فتح الباری: ۸/۸۵۴.

(۳) المصدر السابق.

(۴) فتح الباری: ۸/۸۲۲ عمدة القاری: ۱۵/۳۴ شرح مسلم للإمام النووي: ۱۵/۱۲۵ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۵) أخرجه البزار في مسنده: ۱۷/۳۰۵ (۱۰۰۵۴) مكتبة العلوم والحكم المدينة المنورة.

(۶) أخرجه أحمد بن حنبل في مسنده: ۴/۳۳۰ (۲۵۴۶) مؤسسة الرسالة بتحقيق شعيب الأرنؤوط.

(۷) شرح النووي: ۱۵/۱۲۵ عمدة القاری: ۱۵/۳۴.

(۸) أعلام الحديث للخطايب: ۳/۱۵۳۸ عمدة القاری: ۱۵/۳۴۵.

دې قول تائید د صحیح ابن حبان د روایت نه هم کيږي په هغې کښې دی: **كُلٌّ مِنْ كَانٍ مِنْ وَلَدِ اِسْمَاعِيلَ يُقَالُ لَهُ مَاءُ السَّمَاءِ لِأَنَّهُ اِسْمَاعِيلُ وَلَكَ هَاجِرٌ قَدْ رَفَعَ يَمَاهُ وَزَمَرَهُ مِنْ مَاءِ السَّمَاءِ** ^(۱) یعنی د اسماعیل علیه السلام د اولاد نه چه څوک هم وی هغه ته به ماء السماء وئیلی شي ځکه چه اسماعیل علیه السلام د هاجره یی بی ځونی دې او دهغه تربیت او پالنه د زمزم په چینه سره شوی وه او دا چینه د آسمان د اوبو نه وه.

یو احتمال داهم دې چه د ماء السماء نه مراد عامر وی چه د اوس او خورج نیکه وو او عامر ته به ماء السماء په دې وجه وئیلی کیدو چه کله به هم قحط راتلو نو هغه به به خپل مال سره د خلقو امداد کولو یعنی دهغه مال به د باران په شان کیدلو په دې وجه عامر ته ماء السماء وئیلی کیدو. ^(۲) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه دا قول هم په دې وجه باندې دې چه عرب ټول په ټول د حضرت اسماعیل علیه السلام اولاد نه دی. ^(۳)

دلته اشکال کیدي شي چه حضرت لوط علیه السلام خو هم ایمان راوړلې وو بلکه هغه په خپله نسی هم وو نوبیا ابراهیم علیه السلام ولي او فرمائیل چه زما اوستا نه بغیر په دې زمکه باندې څوک مومن نشته؟ ددې جواب دادې چه حضرت لوط علیه السلام د حضرت ابراهیم علیه السلام سره په دې سفر کښې نه وو. هغه په خپل کلی کښې وو. او ابراهیم علیه السلام د دغه محصل علاقی په اعتبار سره دا خبره کړې وه چه دلته زما اوستا نه علاوه بل څوک مومن نشته. ^(۴)

د حدیث باب نه مستنبط فوائد: ① د حدیث باب نه معلومه شوه چه اخوت دینیه ثابت دی او تعریض او توریه مباح دی. ^(۵)

② د غاصب او جابر غلط او جابرانه مطالبه نه منل غریمت او منل رخصت دې د حدیث باب نه معلومه شوه چه په رخصت باندې عمل کول ثابت دی.

③ د ظالم حکمران بدله او مشرک هدیه قبولول جائز دی. ^(۶)

④ که چرې په خالص نیت سره دعا او غوښتلې شي نو هغه قبلېږي. حضرت ساره علیها السلام په اخلاص سره دعا وکړه او قبوله شوه. ^(۷)

⑤ د صحیح مسلم روایت دې د دې سختی په وخت کښې حضرت ابراهیم علیه السلام د مانځه دپاره ولاړ وو (فقام ابراهیم بالصلاة) ^(۸) دغه شان (ابو الزناد عن الأعرج) په طریق سره چه کوم روایت نقل دې په هغې کښې دا اضافه ده: (فقام إليها، فقامت نوحاً وتصلی)، یعنی بادشاه د حضرت ساره علیها السلام طرف ته اوړاندې شو نو هغه پاسیده او دس نسی او کړو او موندنې کولو. ددې روایت نه شراح دوه آداب مستنبط کړي دی. یو خودا چه ډیره د غم او مصیبت واقع په پښه شي نو د آسائی دپاره صلوۀ حاجت کول پکار دی. بله خبره دا ثابت شوه چه اودس کول صرف د انبیاء کرامو اود دې امت خصوصیت نه دي بلکه دا په امم سابقه کښې هم مشروع وو. ^(۹)

(۱) صحیح ابن حبان: ۷/۱۳ تحقیق شعبی ارنوټوټ رقم: ۸۳۰۵۸۳ دارالنشر، مؤسسة الرسالة.

(۲) إرشاد الساری: ۷/۲۸۵ فتح الباری: ۸/۸۶۸ عمدة القاری: ۱۵/۳۴۵.

(۳) فتح الباری: ۸/۸۶۸.

(۴) فتح الباری: ۸/۸۸۴.

(۵) عمدة القاری: ۱۵/۳۴۵ فتح الباری: ۸/۸۶۸.

(۶) فتح الباری: ۸/۸۶۸ عمدة القاری: ۱۵/۳۴۵.

(۷) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ابراهیم: رقم: ۶۲۹۴.

(۸) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ابراهیم: رقم: ۶۲۹۴.

(۹) انظر صحیح البخاری کتاب البیوع باب شراء المملوک من الحری و هبته وعقته رقم: ۲۱۰۴.

(۱۰) فتح الباری: ۸/۸۶۸ عمدة القاری: ۱۵/۳۴۵.

[۳۱۸۰] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى، وَأَبُوهُ سَلَامٌ عَنْهُ، أَخْبَرَنَا ابْنُ جَرِيرٍ، عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ بْنِ جَبْرِ، عَنْ سَيِّدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَمْرِ قُرَيْشٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، "أَمَرَ بِقَتْلِ الْوَزَعِ، وَكَأَلٍ: كَانَ يَنْقُطُ عَلَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ" [ص ۲۹۱] [ن: ۳۱۳۱].^(۱)

تراجم رجال

عبدالله بن موسی: دا عبدالله بن موسی بن یازام عبسی کوفی رحمته الله دی ددوی تذکره (کتاب ایمان باب امور الدین) لاندی تیره شوې ده.^(۲)

ابن سلام: دا محمد بن سلام سلمی بیکندي رحمته الله دی ددوی تذکره (کتاب ایمان باب قوله النبی صلی الله علیه وسلم أنا أعلمکم بالله) لاندی تیره شوې ده.^(۳)

ابن جریر: دا عبد الملك بن عبد العزيز بن جریر اموی رحمته الله دی.^(۴)

عبد الحمید بن جبیر: دا عبد الحمید بن جریر بن شیبہ بن ثمان رحمته الله دی او گورنی.^(۵)

سعيد بن المسیب: ددوی تذکره (کتاب ایمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل) لاندی تیره شوې ده.^(۶)

ام شریک: دا غزیه یا غزیه بنت ودوان بن عمرو بن عامر رحمته الله ده.^(۷)

حدیثنا عبدالله بن موسی او ابن سلام عنه دواړه د امام بخاری رحمته الله شیوخ دی خو د عبدالله بن موسی رحمته الله شمیر د هغوی په کبار شیوخ کښې کیږي امام بخاری رحمته الله ته شک دي چه دا روایت ما د عبدالله بن موسی نه اوریدلې دي که نه؟ البته د محمد سلام رحمته الله نه دي حدیث په سماع کښې هغه ته شک نه وو. په دي وجه ئې په لفظ او سره د شک اظهار او کړو او بیاني په یقین سره او فرمائیل چه دا روایت مونږ د محمد بن سلام رحمته الله نه اوریدلې دي او هغوی د عبدالله بن موسی رحمته الله نه.^(۸)

کوکب (چمچور کښی) وژلو حکم: (ان رسول الله صلی الله علیه وسلم امر بقتل الوزع....) د ام شریک رحمته الله روایت دي چه رسول الله رحمته الله د کزکټ د وژلو حکم او کړو او بیاني فرمائیل (کله چه ابراهیم رحمته الله په اور کښې واچولې شو نو) دي بد بخت په ابراهیم رحمته الله باندې (اور) تیزولو د پاره پوکی وهل او سوړو تولو مرغانو او خناورو د هغې د مړ کولو کوشش کولو.^(۹)

(۱) مرتزح الحدیث فی بدء الخلق باب خیر مال المسلم غنم ینبع بها شفع الجبال رقم: ۳۳۰۸.

(۲) کشف الباری: ۶۵۷/۱.

(۳) کشف الباری: ۹۳/۲.

(۴) کتاب الحيض باب غسل الحائض رقم: ۲۹۶ ص: ۲۰۴.

(۵) کتاب الصوم باب صوم يوم الجمعة رقم: ۱۹۸.

(۶) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۷) کتاب بدء الخلق باب خیر مال المسلم غنم ینبع بها شفع الجبال رقم: ۳۳۰۷.

(۸) عمدة القاری: ۳۴۵/۱۵ ارشاد الساری: ۲۸۵/۷ فتح الباری: ۴۸۶/۸.

(۹) ارشاد الساری: ۲۸۵/۷.

علامه دمیری رحمۃ اللہ علیہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا روایت نقل کړې دې چې کله بیت المقدس سوزولې شو نو ډیر گریختان یوځای شو او اور له بهنې دتیزولو دپاره پوکی ورکول. (۱) گرگې گونگا او ابرص یعنی برگ مریض دا ډیر مریض ځناور دې که د خوراک څښاک په لوبښ کې خوله ورکړې او یو انسان هغه استعمال کړې نو سخت جاني نقصان کېدو اندېښنه ده. (۲)

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما یو روایت دې (اقتلوا الذمیر ولولوا جوف الکعبه) یعنی چمچور کښی قتل کړئ اګر چه هغه په بیت الله کېږي دښه وی. دا روایت طبرانی رحمۃ اللہ علیہ د ابن عباس رضی اللہ عنہما نه مرفوعاً نقل کړې دې. (۳) خوددې په سند کېږي عمر بن قیس مکی ضعیف راوی دې. (۴)

دحدیث ترجمه الباب سره مناسب: ترجمه الباب سره د حدیث ذکرې (علی ابراهیم علیه السلام) مناسب ظاهر دې. (۵)

[۳۱۸۱]- حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ بْنُ غِيَاثٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ عَائِشَةَ، قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ {الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا} [الأنعام: ۸۲] {إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ، قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيْنَا لَا يَظْلِمُ نَفْسَهُ؟ قَالَ: "لَيْسَ كَمَا تَقُولُونَ. لَمْ يَلْبِسُوا إِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ" [الأنعام: ۸۲] يَشْرِكُ، أَوْ لَمْ تَتَمَعُوا إِلَى قَوْلِ لَقَمَانَ لِابْنِهِ يَا بَنِي لِأَشْرَكَ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ" [ص ۲۹۳-۲۹۴] [ز: ۳۲] (۶)

نراهم رجال

عمر بن حفص: دا عمر بن حفص بن غياث نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې. (۷)
اعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې اعمش په لقب سره مشهور دې. ددوی تذکره (کتاب الإيمان) باب ظلم دون ظلم لاندې تیره شوي ده. (۸)
ابراهیم: دا ابو عمران ابراهیم بن یزید بن قیس بن الاسود نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې. ددوی تذکره هم مذکوره کتاب او باب لاندې تیره شوي ده. (۹)
عبدالله: دا عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ دې. ددوی تذکره هم مذکوره کتاب او باب لاندې تیره شوي ده. (۱۰)

(۱) إرشاد الساري: ۲۸۵/۷.

(۲) إرشاد الساري: ۲۸۵/۷.

(۳) المعجم الكبير للطبراني باب العين، أحاديث عبدالله بن العباس رقم الحديث: ۱۱۳۹۵ وأخرجه كمال الدين الدميري في حياة الحيوان الكبير: ۵/۲ ۵۴ دار الكتب العلمية.

(۴) إرشاد الساري: ۲۸۵/۷.

(۵) عمدة القاري: ۳۷۵/۱۵.

(۶) مرتخرجه في كتاب العلم باب ظلم دون ظلم رقم: ۳۲.

(۷) كشف الباري كتاب الفصل ص: ۴۶۴.

(۸) كشف الباري: ۲۵۱/۲.

(۹) كشف الباري: ۲۵۳/۲.

(۱۰) كشف الباري: ۲۵۷/۲.

لما نزلت ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ﴾..... إلخ: حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ وائی چه کله دا آیت نازل شو: کو مو خلقو چه ایمان را ورو او وهغوی په خپل ایمان کښې ظلم (شرک) شامل نه کړو، نوموړی عرض او کړو یا رسول الله په مونږ کښې څوک داسې دې چاچه ظلم (څه گناه) نه وی کړې؟ حضور پاک او فرمائیل خبره دغه نه ده کومه چه تاسو گنځئ (آیت کښې) د ظلم نه مراد شرک دي. آیا تاسو په (قرآن کښې) خپل ځونۍ ته د لقمان وصیت نه دي اوریدلي چه بېجه الله تعالی سره شرک مه کړه ځکه چه شرک لونی ظلم دي.

د سورت انعام آیت دي: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمَنُ وَهُمْ مُقْتَدُونَ﴾ (۱) یعنی کو مو خلقو چه ایمان را ورو او وهغوی په خپل ایمان کښې شرک یو ځانې نه کړو امن هم دهغوی دپاره دي او هم هغه په نیغه لار دي. د ظلم مختلف مدارج او افراد دي او هره لویه او وړه گناه په دې کښې شامل ده. چونکه به آیت کښې نکره (ظلم) لاندې د نفی واقع شوي ده چه د عموم فائده وړکوي په دې وجه صحابه کرام او ویریدل چه زمونږ نه خو یو نه یو درجه کښې د ظلم ارتکاب به ضرور شوي وی او د آیت د مضمون مطابق هغوی د امن او هدایت نه محروم پاتې شي. په دې وجه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم مبارک او فرمائیل چه دلته د ظلم نه ددې فرد اعلیٰ یعنی شرک مراد دي او په دلیل کښې د سورت لقمان آیت تلاوت کړو کوم کښې چه شرک ته ظلم عظیم ونیلې شوي دي په دې روایت باندې تفصیلی بحثونه کتاب الایمان کښې تیر شوي دي. (۲)

د حدیث تر ترجمه الباب سره مناسبت باندې اشکال او دهغې جواب: ترجمه د حضرت ابراهیم علیه السلام په حالاتو باندې تړلې شوي ده او د حدیث باب مضمون ترجمه الباب سره په ظاهره باندې څه مناسبت نه لری نو بیا سوال دادې چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ د ترجمه الباب لاندې مذکوره روایت ولې نقل کړې دي؟ علامه قسطلانی رحمته اللہ علیہ ددې دا جواب ورکړې دي چه د سورت انعام آیت ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمَنُ وَهُمْ مُقْتَدُونَ﴾ (۳) په حقیقت کښې د ابراهیم علیه السلام قول دي. ددې پس منظر دادې چه د آیت نه وړاندې رکوع کښې په شرک د رد بیان دي او ددې په ضمن کښې دخپل پلار ازړ او خپل قوم سره د حضرت ابراهیم علیه السلام مکالمه پیش کړې شوې ده. (وَأَقَالَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا رَبِّي أَغْبَا أَضْمًا إِلَهُةً) (۴) دې په پس په قوم باندې د حضرت ابراهیم علیه السلام د نکیر بیان دي چه ابراهیم علیه السلام سره نی حجت بازی کوله. (أَتَأْتُونَ فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَىٰ وَلَا تَأْخُذُ بَمَا فُعِلَ بِكُمْ رَبِّي) (۵) بیا د تنکیت په توگه فرمائی (فَأَيُّ الْقَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ) (۶) د فریقین نه مراد پخپله ابراهیم علیه السلام او د هغه مشرک قوم دي. په آیت کښې چه د دواړو فریقو کوم استفسار کړې شوي دي دهغې په جواب کښې ابراهیم علیه السلام او فرمائیل ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمَنُ وَهُمْ مُقْتَدُونَ﴾ (۷) په دې صورت کښې (الذین) اسم موصول مبتدا محذوف (هم) خبر دي (ای هم الذین آمنوا.....) یعنی د ابراهیم او د هغه په قوم کښې هم هغه خلق دي چه ایمان نی راوړې دي او په خپل ایمان کښې ظلم (شرک) سره نه دي ملاز کړي. (۸)

حضرت علی رضی اللہ عنہ فرمائی چه دا آیت د دې امت باره کښې نه دي نازل شوي بلکه د حضرت ابراهیم علیه السلام او د هغه د اصحابو باره کښې نازل شوي دي. (۹) دغه شان د آیت او روایت مناسبت ترجمه الباب سره واضح کیږي. (۱۰)

(۱) سورة الانعام آية: ۸۲

(۲) کشف الباری کتاب الایمان باب ظلم دون ظلم: ۲۶۸/۲-۲۶۱.

(۳) إرشاد الساری: ۲۸۶/۷ فتح الباری: ۴۸۷/۸-۴۸۶.

(۴) المصدر السابق.

(۵) إرشاد الساری: ۲۸۶/۷.

علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ فرمائی کہ د روایت باب ترجمہ الباب سرہ مناسبت د آیت مذکورہ متصل بعدد موجود آیت پہ وجہ باندی دی پہ کوم کنبی چہ د حضرت ابراہیم تذکرہ ده. آیت دی (وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ) علامه عینی رحمته اللہ علیہ د دغه پورته ذکر شوو توجیہاتو دمناسبت دپارہ تردید کولوسره فرمائیلی دی چہ مقصد داوی چہ په روایت باب کنبی د ترجمہ الباب د الفاظو ذکر وی سرہ ددی چہ هغه الفاظو لپشان ولې نه وی. اود مذکورہ بالاتوجیہاتونه د یونه هم دا مقصد نه حاصلیری البته ددی روایت ترجمہ الباب سرہ مناسبت په دی اعتبار سرہ ممکن دی چہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ په روایت کنبی ذکر شوې آیت مبارک پیش کولوسره د حضرت علی رضی اللہ عنہ د پیر روایت طرف ته اشاره کړې ده کوم چہ امام حاکم تخریج کړې دی. په هغه روایت کنبی دی چہ حضرت علی رضی اللہ عنہ د آیت مذکور فی الروایۃ تلاوت کولوسره ارشاد فرمائی چہ دا آیت ددی امت باره کنبی نه دی نازل شوې بلکه حضرت ابراہیم علیہ السلام اود هغه د اصحابو سرہ متعلق نازل شوې دی. دغه شان په حدیث او ترجمہ الباب کنبی مناسبت واضح کیږی (۱)

۱۲- باب: ﴿يَرْفُزُنُ﴾/الصافات: ۹۴: النَّسْلَانُ فِي الْمَشْيِ.

دا باب (توین سره) بغیر ترجمه دی او (کافصل من الباب السابق) یعنی دتیر شوی باب تتمه ده. (۲) په مخکیني باب کنبی د حضرت ابراہیم علیہ السلام حالات بیان کړې شو اود لته د نورو حالاتو تذکره به د تکمله په توگه باندی وی. د مستحلی په روایت کنبی دا باب بغیر ترجمه دی او حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ دی ته ترجیح ورکړې ده. خود حموی او کشمیرینی په نسخو کنبی دا باب ترجمه سره دی یعنی (باب: ویزفون النسلان). حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ دی ته وه و نیلوسره فرمائیلی چہ (فانه کلام لامعنی له) یعنی (ویزفون النسلان) د باب ترجمه گرځول یوپی معنی خبره ده. (۳) زمونږ رانی داده چہ په دی صورت کنبی دا بې معنی کلام نه دی بلکه مقصد دادی چہ دا باب د ابراہیم علیہ السلام په حالاتو کنبی دتیر شوو حالاتو پوره والې هم دی او په دی سره د ابراہیم علیہ السلام قصې سره متعلق د سورت صافات آیت ﴿فَأَقْبَلُوا إِلَیْهِ يَرْفُزُونَ﴾ تفسیر هم مقصود دی. د علامه عینی رحمته اللہ علیہ په صنیع سره زمونږ د رانی تائید کیږی (۴) اود نسفی په روایت کنبی د سر نه باب ساقط دی (۵) او علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ داسې باب ترلې دی (باب قوله الله تعالى: ﴿فَأَقْبَلُوا إِلَیْهِ يَرْفُزُونَ﴾) (۶)

قوله: يَرْفُزُونَ: النسلان في المشي: زک یزف زکا و زفوا معنی ده تادی کول منده وهل امام بخاری رحمته اللہ علیہ ددی تفسیر کړې دی النسلان فی المشي تیز تلل په تلو کنبی تادی کول. په لغت کنبی النسلان اصلاً د لیوه تیز تگ ته وائی لیکن روستو ددی استعمال د نورو خیزونو دپاره اوشو. (۷)

(۱) شرح الکرماني: ۱۷-۱۸/۱۴.

(۲) عمدة القاری: ۳۴۶/۱۵.

(۳) إرشاد الساری: ۲۸۶/۷ عمدة القاری: ۳۴۷/۱۵ فتح الباری: ۴۹۱/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۹۱/۸.

(۵) عمدة القاری: ۳۴۷/۱۵.

(۶) فتح الباری: ۴۹۱/۸ عمدة القاری: ۳۴۷/۱۵.

(۷) شرح الکرماني: ۱۸/۱۴.

(۸) لسان العرب: ۱۲۸/۱۴.

تراجم رجال

اسحاق بن ابراهیم: دا اسحاق بن ابراهیم بن نصر بخاری سعیدی رحمته الله دی. (۱)
ابو اسامة: دا حماد بن اسامة بن زید قرشی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان باب فضل من علمو علمه لاندې تیره شوي ۲) ده.

ابو حیان: دا یحیی بن سعید بن حیان تیمی کوفی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان باب سوال جبرائیل علیه السلام النبی صلی الله علیه وسلم عن ایمان والإسلام لاندې تیره شوي ده). (۳)

ابوزرعة: دا هرم بن عمر بن جریر بجلی کوفی رحمته الله دی. ددوی تفصیلی تذکره (کتاب ایمان باب المجاهد من ایمان) لاندې تیره شوي ده. (۴)

قوله: **أَيُّ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَوْمًا يَلْحَقُهُ**... حضرت ابوهریره رضی الله عنه وائی چه یوه ورځ د رسول الله صلی الله علیه وسلم په خدمت کښې غوښه پیش کړې شوه. حضور پاک او فرمائیل د قیامت په ورځ به الله تعالی وړاندې روستو ټول په یو میدان کښې راجمع کوي. آواز کونکې به هغوی ته خپل آواز اورولې شی او کتونکې به هغوی لیدلې شی او نمر به هغوی ته رانږدې کړې شی. بیا حضور پاک حدیث شفاعت بیان کړو چه (میدان حشر کښې) به خلق ابراهیم علیه السلام له راشی او هغوی ته به وائی تاسو په زمکه کښې د الله تعالی خلیل او نبي وې الله تعالی ته زمونږ سفارش اوکړه. ابراهیم علیه السلام به (کذبات ثلاثه یادولوسره، وائی نفسی نفسی، موسی علیه السلام له لار شنی. مطلب دا چه ابراهیم علیه السلام ته به ثلاث کذبات یادېږي او فرمائی به چه زما نه خو دغه کوتاهنی شوي دی. ماله حیا راځی چه الله تعالی ته ستاسو ډېاره سفارش اوکړم. دریواړه خبرې سره ددې چه په کذب کښې نه راځی لیکن ابراهیم علیه السلام به هغه د نبوت د شان خلاف گټولوسره په خپل ځان باندې د خطاوار کیدو یقین کوي. (۵)

قوله: **تَأْبَهُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ**: د حضرت انس رضی الله عنه دا متابعت امام بخاری رحمته الله کتاب التوحید کښې په تفصیل سره موصول نقل کړې دي. (۶)

حدیث باب ترجمة الباب سره مناسبت: د روایت باب د (باب اخذ الله ابراهیم علیه السلام) سره مناسبت واضح دي ځکه چه په دواړو کښې د حضرت ابراهیم علیه السلام تذکره ده. (۷)

[۳۱۸۳]- **حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ سَعِيدٍ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي بَرْزَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ جُبَيْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يُرْحَمُ اللَّهُ أَمْرًا سَاعِيلٌ، لَوْلَا أَنَّهُمَا عَمِلَتْ، لَكَانَ زَمْرٌ عَيْنًا مَعِينًا»**

(۱) کتاب الفضل باب من اغتسل عريانا وحده رقم: ۲۷۸.

(۲) کشف الباری: ۴/۱۴.

(۳) کشف الباری: ۲/۵۸۷.

(۴) کشف الباری: ۳/۳۰۴.

(۵) إرشاد الساری: ۷/۲۸۷.

(۶) صحیح البخاری کتاب الرفاق باب صفة الجنة والنار، رقم الحديث: ۶۵۶۵ و کتاب التوحید باب کلام الرب تعالی يوم القيامة مع الأنبياء وغيرهم رقم الحديث: ۷۵۱۰ و باب قول الله تعالی **(لَمَّا خَلَّصْتُمْ يَدَيَّ)** رقم الحديث: ۷۴۱۰ و باب قوله تعالی: **(وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا)** رقم الحديث: ۷۵۱۶.

(۷) عمدة القاری: ۱۵/۳۴۷.

قَالَ الْأَنْصَارِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو جَرِيرٍ، قَالَ: أَمَا كَيْدُ بَرْنُ كَيْدٍ، فَحَدَّثَنِي قَالَ: إِبْنُ وَهْبٍ عَنْ بَنِي أَبِي سَلَمَةَ، جُلُوسٍ مَعَ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، فَقَالَ: مَا هَذَا حَدَّثَنِي ابْنُ عَبَّاسٍ، وَلَكِنَّهُ قَالَ: أَقْبَلَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَأَتَاهُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، وَهِيَ تَرْضِعُهُ، مَعَهَا ثَلَاثَةُ لَبَنٍ رُفَعَهُ لَمْ يَجَأْ هَذَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ (۳۱۵/۱ ص ۳۰۱)

امام بخاری هم یوروایت په مختلف طرق سره ذکر کړې دي. دا حمد بن سعيد والا طريق روايت کښې دي چه رسول الله ﷺ فرمايلي چه الله تعالی دي د اسماعيل ﷺ په مور بی یی هاجر ه باندې رحم او کړی که چرې هغې تادی نه وه کړې نو نن به زمزم یوه بهیدونکې چینه وه.

ذکر الاختلاف الواقع في استناد الحديث المذكور: ① رواه ابن السكن والإسماعيلي من طريق حماد بن الحارث عن جابر بن الشاذلي عن وهب بن جري عن أبيه عن أيوب عن عبد الله بن سعد بن جبر عن أبيه عن ابن عباس عن أبي بن كعب عن النبي صلى الله عليه وسلم..... زاد ابن السكن والإسماعيلي في روايتهما أبي بن كعب.

② الطريق المذكور في صحيح البخاري، أي: أحمد بن سعد بن هب عن جري عن أيوب عن عبد الله بن سعد بن جبر عن ابن عباس عن أبي بن كعب. رواه النسائي عن أحمد بن سعد بن جبر عن جري عن أبيه عن أيوب عن سعد بن جبر عن ابن عباس عن أبي بن كعب. أسقط الإمام النسائي في هذا الطريق عبد الله بن سعد بن جبر، وزاد أبي بن كعب.

③ رواه الإمام النسائي عن أحمد بن سعد بن هب عن جري عن حماد بن زيد عن أيوب عن عبد الله بن سعد بن جبر عن أبيه عن ابن عباس، ولم يذكر أبي بن كعب.

د امام نسائي رحمه الله په روايت کښې دي چه وهب بن جبر رحمه الله فرماني چه زه سلام بن ابی مطيع رحمه الله ته حاضر شوم او دهغوی په وړاندې مې مذكره حديث د حماد بن زيد والا په طريق سره بيان کړو نو هغوی په دې باندې سخت نکړ او فرمائيلو او تپوس ئی او کړو چه ستا پلار (جبر) څنگه روايت کوي؟ ما ونيل چه هغه خو د ايوب عن سعيد بن جبر په طريق سره روايت کوي. سلام بن ابی مطيع رحمه الله د حيرانتيا اظهار او کړو او وئى فرمائيل چه په حقيقت کښې د ايوب او سعيد بن جبر په مينځ کښې عکرمه بن خالد واسطه ده (۱)

د نسائي رحمه الله د ذکر کړې شوي طريق نه معلومه شوه چه وهب بن جبر رحمه الله کله دا حديث دخپل پلار جبر رحمه الله نه روايت کړی نو د ايوب رحمه الله او سعيد بن جبر رحمه الله په مينځ کښې د عبد الله بن سعيد رحمه الله واسطه نه ذکر کوي البته په آخره کښې د ابی بن کعب رحمه الله اضافه کړی او کله چه وهب بن جبر رحمه الله دا حديث د حماد بن زيد رحمه الله په طريق سره نقل کړی نو بيا د ايوب رحمه الله او سعيد بن جبر په مينځ کښې د عبد الله بن سعيد رحمه الله واسطه هم نقل کړی او په آخره کښې د ابی بن کعب رحمه الله اضافه نه کړی خو سلام بن ابی مطيع رحمه الله د ايوب رحمه الله او سعيد بن جبر رحمه الله په مينځ کښې د عکرمه بن خالد رحمه الله د واسطې قائل دي (۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه عين ممکن دي ايوب رحمه الله ته دا حديث په مختلف طرق سره حاصل شوي وی ځکه چه اسماعيل بن عليه چه د کبار حفاظ نه دي دا حديث د ايوب عن سعيد بن جبر عن ابن عباس په طريق سره هم روايت کړی په دي سند کښې خوښه د عبد الله بن سعيد رحمه الله تذکره شته اوښه د ابی بن کعب رحمه الله اضافه اود اسماعيل بن عليه رحمه الله دا روايت د امام بخاري رحمه الله تخريج کړې شوي روايت دپاره مؤيد هم دي ځکه چه امام بخاري رحمه الله هم ابی بن کعب رحمه الله اضافه نه ده ذکر کړې.

(۱) مرتجي په في کتاب الحرث والمزارعة باب المزارعة بالشر ونحوه رقم: ۲۳۲۸.

(۲) عمدة القاري: ۴۸/۱۵ فتح الباري: ۴۹۲/۸.

(۳) فتح الباري: ۴۹۲/۸ دار الكتب العلمية.

دا اسماعیل بن علیہ السلام نه دا روایت اسماعیلی علیہ السلام په دوه شان سره روایت کړې دې یو خو هم دغه طریق دې په کوم کښې چه د ایوب او سعید بن جبیر په مینځ کښې واسطه نشته او دویم طریق هغه دې په کوم کښې چه د دواړو په مینځ کښې د عبد الله بن مسعود واسطه ده. د اسماعیل بن علیہ السلام په شان معمر بن یحییٰ هم دا حدیث د ایوب عن سعید په طریق سره بلا واسطه نقل کړې دې لکه څنگه چه امام بخاری علیہ السلام په دویم طریق کښې ذکر کړې دې اسماعیلی علیہ السلام په امام بخاری علیہ السلام باندې مذکور حدیث د ایوب په طریق سره نقل کولو د وجې نه اعتراض کړې دې چه هغوی مضطرب سند سره د روایت تخریج وکړې دې لیکن د سیاق حدیث نه معلومیږي چه امام بخاری علیہ السلام په تخریج کړې شوی حدیث کښې معمر عن کثیر بن کثیر عن سعید بن جبیر په طریق باندې اعتماد کړې دې سره د دې چه د ایوب بن مسعود طریق سره ملاو شوي دي.

الحاصل ایوب بن مسعود حدیث د سعید بن جبیر علیہ السلام نه بغیر د واسطې روایت کړې دې یا د سعید بن جبیر خونی عبد الله په واسطه سره نقل کړې دي او په دواړو صورتونو کښې څه عیب نشته دې ځکه چه ټول په ټول څه دی اوداسې اختلاف چه په ثقات حفاظ باندې متفرع وی مضر نه وی اوس که چرې د ایوب بن مسعود او سعید بن جبیر علیہ السلام په مینځ کښې د عبد الله واسطه ده او په آخره کښې د ابی بن کعب علیہ السلام زیاتوالي هم دې نوهیڅ کلام نشته دې او که چرې واسطه نشته دې اونه د ابی بن کعب علیہ السلام اضافه نو د واسطې نه کیدل په دې وجه مضر نه دی ځکه چه د ایوب بن مسعود سماع د سعید بن جبیر علیہ السلام نه ثابته ده او د ابی بن کعب علیہ السلام اضافه نه کیدو په صورت کښې که چرې ابن عباس رضی الله عنه دا حدیث د نبی کریم ﷺ نه اوریدلې دې نویا خودا حدیث متصل او مسند دی او که چرې نه وی اوریدلې نو دا حدیث د مرأسیل صحابه نه دي.

قَالَ الْأَنْصَارِيُّ: حَدَّثَنَا أَبُو جَرِيرٍ قَالَ: أُنَاكَتُ بَيْنَ كَيْسٍ: حَدَّثَنِي قَالَ: لَيْسَ عُمَانُ ابْنُ أَبِي سَلَمَانَ جُلُوسَ مَعَ سَعِيدِ بْنِ جَبْرِ، فَقَالَ: مَا هَذَا بَيْنَ عَدْنِي ابْنِ عَمَّانٍ، وَلَكِنَّهُ قَالَ: أَقْبَلَ ابْرَاهِيمَ بْنَ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَهُوَ تَرْضِعُهُ، مَعَهَا شَهْنَةُ - لَمْ يَرَفَعْهُ - ثُمَّ جَاءَهَا ابْرَاهِيمُ وَدَانِيَهَا ابْنُ عَمَّانٍ. دلته روایت مختصر دي ازرقی بن یحییٰ د مسلم بن خالد الزنجی عن ابن جریر په طریق سره دا روایت مفصلاً نقل کړې دي په دې کښې کثیر بن کثیر بن مسعود وانی چه زه او عثمان بن ابی سلیمان او عبد الله بن عبد الرحمن بن ابی حسین د شپې د جمات په جت باندې سعید بن جبیر علیہ السلام سره ناست وو سعید بن جبیر علیہ السلام او وئیل رسولی قبل ان لا ترفنی، نو خلقو د سوالونو باران جوړ کړو په هغې کښې یو سوال دا وو: أَدْنَى مَا تَمَيَّقْنَا فِي مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ ابْنِ إِبْرَاهِيمَ جُلُوسَ جَاءَهُ ابْنُ عَمَّانٍ، فَخَلَفَ لَاهِرَاقُوه أَنْ لَا يَزِفَ عَمَّانٌ حَتَّى يَرَوْهُ، فَقَبِلَتْ إِلَيْهَا ابْرَاهِيمُ ابْنُ عَمَّانٍ، فَقَضَعَتْ رِجْلَهُ عَلَيْهِ حَتَّى لَا يَمْشِيَ، آيَا دا واقعه صحیح ده چه ابراهیم علیهم السلام په ځل شام ته تشریف راوړو نو هغه ساره ته قسم کولو سره راغلې وو چه زه به مکه کښې نه کوږیم تردې چه نیغ به وایس راځم چنانچه د حضرت اسماعیل علیهم السلام بی بی مقام ابراهیم هغوی ته رانیږدې کړو نو ابراهیم علیهم السلام په هغې باندې خپه مبارکه کښوده چه په مکه باندې کوږیدل رانه شی.

سعید بن جبیر علیهم السلام او فرمایل (ما هَذَا بَيْنَ كَيْسٍ) یعنی ابن عباس رضی الله عنه ماته دا حدیث داسې نه دي بیان کړې دي (داسې څه خبره ثابته نه ده) بلکه هغوی داسې وئیلی چه ابراهیم حضرت اسماعیل علیهم السلام او د هغه مور هاجره واخستل (دمکې زمکې ته راغلل) هغه وخت هاجره بی بی اسماعیل علیهم السلام له پښې ورکول هغې سره یو زوړ مشک وو. (۲)

قوله: شَهْنَةُ: اوچه او زړه مشکیزه.

قوله: لَمْ يَرَفَعْهُ: یعنی دا روایت ابن عباس رضی الله عنه موقوفاً نقل کړې دي مرفوعاً شی نه دي نقل کړې. وړاندې د مذکوره روایت دویم طریق دي.

(۱) فتح الباری: ۴۹۲/۸.

(۲) فتح الباری: ۴۹۳/۸ نور اوگورثی تفسیر ابن کثیر: ۴/۱ دار الکتب العلمیة.

١٣٨٣- وَحَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ أَيُّوبَ السَّخْتِيَّانِيِّ، وَكَثِيرِ بْنِ كَثِيرٍ، ابْنِ الْمُظَلِّبِ بْنِ أَبِي وَدَاعَةَ، يَزِيدُ أَحَدُ هَؤُلَاءِ الْآخَرِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْنٍ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: أَوَّلُ مَا أَخَذَ النِّسَاءُ الْمِنْطَقَ مِنْ قَبْلِ أَمْرِ إِسْمَاعِيلَ، اتَّخَذَتْ مِنْطَقًا لِيُفَعِّلَ أَلْفَهَا عَلَى سَارَةِ، ثُمَّ جَاءَ بِهَا إِبْرَاهِيمُ وَيَأْتِيهَا إِسْمَاعِيلُ وَهِيَ تَرْضَعُهُ، حَتَّى وَضَعَهَا عِنْدَ الْبَيْتِ عِنْدَ ذَوْحَةٍ، فَوَفَّى زَمْزَمَ فِي أَعْلَى الْمَسْجِدِ، وَلَيْسَ بِمَكَّةَ يَوْمَئِذٍ أَحَدٌ، وَلَيْسَ بِهَا مَاءٌ، فَوَضَعَهَا هُنَا لِكَ، وَوَضَعَ عِنْدَهَا جِرَافًا فِيهِ تَمْرٌ، وَسَقَاءَ فِيهِ مَاءً، ثُمَّ قَفَى إِبْرَاهِيمُ مِنْطَقًا، فَتَبِعَتْهُ أُمُّ إِسْمَاعِيلَ فَقَالَتْ: يَا إِبْرَاهِيمُ، أَيْنَ تَذْهَبُ وَتَتْرُكُنَا هَذَا الْوَادِي، الَّذِي لَيْسَ فِيهِ إِنْسٌ وَلَا شَيْءٌ؟ فَقَالَتْ لَهُ ذَلِكَ مِرَارًا، وَجَعَلَ لَا يَلْتَفِتُ إِلَيْهَا، فَقَالَتْ لَهُ: اللَّهُ الَّذِي أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ نَعَمْ، قَالَتْ: إِذَنْ لَا يَضُرُّنَا، ثُمَّ رَجَعَتْ، فَانْطَلَقَ إِبْرَاهِيمُ حَتَّى إِذَا كَانَ عِنْدَ الثَّنِيَّةِ حَيْثُ لَا يَرَوْنَهُ، اسْتَقْبَلَ بِوَجْهِهِ الْبَيْتَ، ثُمَّ دَعَا بِؤَلَاءِ الْكَلِمَاتِ، وَرَفَعَ يَدَيْهِ فَقَالَ: رَبِّ إِنِّي أَسْأَلُكَ مِنْ ذُرِّيَّتِي يُوَادُّ غَيْرِي ذِي ذُرٍّ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ { [إِبْرَاهِيم: ٢٤] - حَتَّى يَلْغَى - { [يُشْكُرُونَ] { [إِبْرَاهِيم: ٢٤] } وَجَعَلَتْ أُمُّ إِسْمَاعِيلَ تَرْضَعُ إِسْمَاعِيلَ وَكَثِيرٌ مِنْ ذَلِكَ الْمَاءِ، حَتَّى إِذَا قَعْدَ مَا فِي السَّعَاءِ عَطِشَتْ وَعَطِشَ ابْنُهَا، وَجَعَلَتْ تَنْظُرُ إِلَيْهِ يَتَلَوَّى، أَوْ قَالَ يَتَلَبَّطُ، فَانْطَلَقَتْ كَرَاهِيَةً أَنْ تَنْظُرَ إِلَيْهِ، فَوَجَدَتْ الصَّفَا أَقْرَبَ جَبَلٍ فِي الْأَرْضِ يَلِيهَا، فَقَامَتْ عَلَيْهِ، ثُمَّ اسْتَقْبَلَتْ الْوَادِي تَنْظُرُ هَلْ تَرَى أَحَدًا، فَلَمْ تَرَ أَحَدًا، فَهَبَطَتْ مِنَ الصَّفَا حَتَّى إِذَا بَلَغَتْ الْوَادِي رَفَعَتْ طَرَفَ ذِرْعِيهَا، ثُمَّ سَعَتْ سَعَى الْإِنْسَانِ الْمُجْهَدِ حَتَّى جَاءَتْ بِالْوَادِي، ثُمَّ أَتَتْ الْمَرْوَةَ فَقَامَتْ عَلَيْهَا وَتَنَظَّرَتْ هَلْ تَرَى أَحَدًا، فَلَمْ تَرَ أَحَدًا [ص: ١٣٨]، فَفَعَلَتْ ذَلِكَ سَبْعَ مَرَّاتٍ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَدَلَّكَ سَعَى النَّاسِ بَيْنَهُمَا» فَلَمَّا أَتَتْ رَفَّتْ عَلَى الْمَرْوَةِ سَمِعَتْ صَوْتًا، فَقَالَتْ صَوْتٌ تَرِيدُ نَفْسَهَا، ثُمَّ سَمِعَتْ، فَسَمِعَتْ أَيْضًا، فَقَالَتْ: قَدْ أَسْمَعْتُ إِنَّ كَانَ عِنْدَكَ غَوَاثُ، فَأَذَاهِي بِالْمَلِكِ عِنْدَ مَوْضِعِ زَمْزَمَ، فَحَبَّتْ بِعَقِيهِ، أَوْ قَالَ بِجَنَاحِهِ، حَتَّى ظَهَرَ الْمَاءُ، فَجَعَلَتْ تَحْمِلُهُ وَتَقُولُ يَدَاهَا هَكَذَا، وَجَعَلَتْ تَقْرَفُ مِنَ الْمَاءِ فِي سِقَائِهَا وَهِيَ تَقُولُ رُبُّكَ مَا تَقْرَفُ. قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يُرْحِمُ اللَّهُ أُمَّ إِسْمَاعِيلَ، لَوُ تَرَكْتَ زَمْزَمَ - أَوْ قَالَ: لَوُ تَرَكْتِ مِنَ الْمَاءِ - لَكَانَتْ زَمْزَمُ عَيْنًا مَعِينًا" قَالَ: فَتَمَرَّتْ وَأَرْضَعَتْ وَلَدَهَا، فَقَالَ لَهَا الْمَلِكُ: لَا تَخَافُوا الضَّيْعَةَ، فَإِنَّ هَاهُنَا بَيْتَ اللَّهِ، يَنْبِيئُ هَذَا الْعِلَامُ وَأَبُوهُ، وَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيْعُ أَهْلَهُ، وَكَانَ الْبَيْتُ مَرْفُوعًا مِنَ الْأَرْضِ كَالرَّايَةِ، تَأْتِيهِ السُّيُولُ، فَتَأْخُذُ عَنْ يَمِينِهِ وَيُسْمِيهِ، فَكَانَتْ كَذَلِكَ حَتَّى مَرَّتْ بِهَرْمُ رُقَّةَ مِنْ جُرْهُمَ، أَوْ أَهْلَ بَيْتِ مِنْ جُرْهُمَ، مُقْبِلِينَ مِنْ طَرِيقِ كَدَاءٍ، فَتَزَلُّوا فِي أَسْفَلِ مَكَّةَ فَرَأَوْا طَائِرًا عَابِقًا، فَقَالُوا: إِنَّ هَذَا الطَّائِرَ لَيَسُدُّوهُ عَلَى مَاءٍ، لَعَنَهُ نَابُ هَذَا الْوَادِي وَمَا فِيهِ مَاءٌ، فَأَرْسَلُوا جِرَافًا وَجُرَيْنَ فَأَذَاهُمُ بِالْمَاءِ، فَرَجَعُوا فَأَخْبَرُوهُمْ بِالْمَاءِ فَأَقْبَلُوا، قَالَ: وَأَمْرُ إِسْمَاعِيلَ عِنْدَ الْمَاءِ، فَقَالُوا: أَتَأْذِنِينَ لَنَا أَنْ نَنْزِلَ عِنْدَكَ؟ فَقَالَتْ: نَعَمْ، وَلَكِنْ لَا حَقَّ لَكُمْ فِي الْمَاءِ، قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَالْتَمَسَ ذَلِكَ أُمَّ إِسْمَاعِيلَ وَهِيَ حُبُّ الْإِنْسِ» فَتَزَلُّوا وَأَرْسَلُوا إِلَى أَهْلِهِمْ فَتَزَلُّوا مَعَهُمْ، حَتَّى إِذَا كَانَ بِهَا أَهْلُ آبِيَابٍ مِنْهُمْ، وَشَبَّ الْعِلَامُ وَلَعَلَّاهُ الْعَرِيَّةَ مِنْهُمْ، وَأَنْفَسَهُمْ وَأَعْجَبَهُمْ

حِینَ شَبٍّ، فَلَمَّا أَدْرَكَ زَوْجُهُ امْرَأَةً مِنْهُمْ، وَمَاتَتْ أُمُّ إِسْمَاعِيلَ، فَجَاءَ إِبْرَاهِيمُ بِعَدَمَاتٍ زَوْجِ
 إِسْمَاعِيلَ يُطَالِمُ تَرْكُهُ، فَلَمَّ بِعَدَمَاتٍ إِسْمَاعِيلَ، فَسَأَلَ امْرَأَتَهُ عَنْهُ فَقَالَتْ: خَرَجَ يَتَنَقَّى لَنَا، ثُمَّ
 سَأَلَهَا عَنْ عَيْشِهِمْ وَهَيْئَتِهِمْ، فَقَالَتْ مَعْنُ بَشَرٌ مَعْنُ فِي ضَيْقٍ وَشِدَّةٍ، فَكَتَبْتُ إِلَيْهِ، قَالَ: فَإِذَا
 جَاءَ زَوْجُكَ فَأَقْرِئِي عَلَيْهِ السَّلَامَ، وَقُولِي لَهُ يُغَيِّرُ عَتَبَةَ بَابِهِ، فَلَمَّا جَاءَ إِسْمَاعِيلُ كَأَنَّهُ أُنْسٌ
 شَيْئًا، فَقَالَ: هَلْ جَاءَ كُمْ مِنْ أَحَدٍ؟ قَالَتْ: نَعَمْ، جَاءَ تَأَشِيعٌ كَذَا وَكَذَا، فَسَأَلْنَا عَنْكَ
 فَأَخْبَرْتَهُ، وَسَأَلْنِي كَيْفَ عَيْشُنَا، فَأَخْبَرْتُهُ أَكَاثِي جَهْدٍ وَشِدَّةٍ، قَالَ: قَبُلْ أَوْصَاكَ بِشْرٌ؟
 قَالَتْ: نَعَمْ، أَمَرَنِي أَنْ أَقْرَأَ عَلَيْكَ السَّلَامَ، وَيَقُولَ غَيْرُ عَتَبَةَ بِابِكَ، قَالَ: ذَاكَ أَبِي، وَقَدْ أَمَرَنِي
 أَنْ أَقَارِقَكَ، الْحَقُّ بِأَهْلِكَ، فَطَلَقَهَا، وَزَوَّجَ مِنْهُمْ أُخْرَى، فَلَبِثَ عَنْهُمْ إِبْرَاهِيمُ مَا شَاءَ اللَّهُ، ثُمَّ أَتَاهُمْ
 بَعْدَ فُلْمٍ بَعْدَهُ، فَدَخَلَ عَلَى [ص: ۱۳۳] امْرَأَتِهِ فَسَأَلَهَا عَنْهُ، فَقَالَتْ: خَرَجَ يَتَنَقَّى لَنَا، قَالَ:
 كَيْفَ أَنْتُمْ؟ وَسَأَلَهَا عَنْ عَيْشِهِمْ وَهَيْئَتِهِمْ، فَقَالَتْ: مَعْنُ بِخَيْرٍ وَسَعَةٍ، وَأَنْتِ عَلَى اللَّهِ، فَقَالَ: مَا
 طَعَامُكُمْ؟ قَالَتْ: اللَّحْمُ، قَالَ: فَمَا شَرِبُكُمْ؟ قَالَتْ: السَّاءُ، قَالَ: اللَّهُمَّ بَارِكْ لَهُمْ فِي اللَّحْمِ
 وَالسَّاءِ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ يَوْمَئِذٍ حَبٌّ، وَلَوْ كَانَ لَهُمْ دَعَا
 لَهُمْ فِيهِ». قَالَ: فَبِمَا لَا يَخْلُقُوا عَلَيْهِمَا أَحَدٌ يَغْيِرُ مَكَّةَ إِلَّا لَمْ يُؤَافَقَا، قَالَ: فَإِذَا جَاءَ زَوْجُكَ
 فَأَقْرِئِي عَلَيْهِ السَّلَامَ، وَمُرِّهِ بِثُبَّتِ عَتَبَةَ بَابِهِ، فَلَمَّا جَاءَ إِسْمَاعِيلُ قَالَ: هَلْ أَتَاكُمْ مِنْ أَحَدٍ؟
 قَالَتْ: نَعَمْ، أَتَانَا شَيْعٌ حِینَ الْهَيْئَةِ، وَأَنْتِ عَلَى اللَّهِ، فَسَأَلْنِي عَنْكَ فَأَخْبَرْتَهُ، فَسَأَلْنِي كَيْفَ عَيْشُنَا
 فَأَخْبَرْتُهُ أَكَاثِي بِشْرٌ؟ قَالَتْ: نَعَمْ، هُوَ يُقَرِّأُ عَلَيْكَ السَّلَامَ، وَيَأْمُرُكَ أَنْ تُثَبَّتَ عَتَبَةُ
 بِابِكَ، قَالَ: ذَاكَ أَبِي وَأَلَّتِ الْعَتَبَةَ، أَمَرَنِي أَنْ أُمِيسَّكَ، ثُمَّ لَبِثَ عَنْهُمْ مَا شَاءَ اللَّهُ، ثُمَّ جَاءَ بَعْدَ
 ذَلِكَ، وَإِسْمَاعِيلُ يَبْرِي نَبْلًا لَهُ تَحْتَ دَوْجَةٍ قَرِيبًا مِنْ زَمْرَةٍ، فَلَمَّا رَأَى قَامَ إِلَيْهِ، فَصَنَعََا كَمَا يَصْنَعُ
 الْوَالِدُ بِالْوَلَدِ وَالْوَلَدُ بِالْوَالِدِ، ثُمَّ قَالَ يَا إِسْمَاعِيلُ، إِنَّ اللَّهَ أَمَرَنِي بِأَمْرٍ، قَالَ: فَأَصْنَعُ مَا أَمَرَكَ
 رَبُّكَ، قَالَ: وَتُعِينُنِي؟ قَالَ: وَأَعِينُكَ، قَالَ: فَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَنِي أَنْ أَنْشِئَ هَاهُنَا بَيْتًا، وَأَشَارَ
 إِلَيَّ أَكْمَةً بِزُفْعَةٍ عَلَى مَا حَوْلَهَا، قَالَ: فَعِنْدَ ذَلِكَ رَفَعَا الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ، فَجَعَلَ
 إِسْمَاعِيلُ يَأْتِي بِالْحِجَارَةِ وَإِبْرَاهِيمُ يَنْشِي، حَتَّى إِذَا رَفَعُوا الْبِنَاءَ، جَاءَ بِهَذَا الْحَجَرِ قَوْضَعَةً لَهُ قِفَارٌ
 عَلَيْهِ، وَهُوَ يَنْشِي وَإِسْمَاعِيلُ يَنْشِي وَلَهُ الْحِجَارَةُ، وَهَمَّا يَقُولَانِ: {رَبَّنَا اقْبَلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ
 الْعَلِيمُ} [البقرة: ۱۲۷]، قَالَ: فَجَعَلَا بَيْنِيَانِ حَتَّى يَدْخُلَا حَوْلَ الْبَيْتِ وَهَمَّا يَقُولَانِ: {رَبَّنَا اقْبَلْ
 مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} [البقرة: ۱۲۷] [ص: ۳۰۴-۳۰۶]

ترجمہ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما فرماتی ہیں کہ جب یہ نبیوں کے نبی تھے تو اول حضرت ہاجرہ دسلا پہنچی تھی وہ دہ
 دہارہ جہ ہفہ د سارہ د پارہ د خپو نبی باقی پاتی نہ کری بیا ابراہیم علیہ السلام ہاجرہ اودھنی خونی اسماعیل علیہ السلام
 (مکی) نہ راوستل ہفہ وخت بہ ہاجرہ اسماعیل علیہ السلام لہ پیشی و رکول حضرت ابراہیم علیہ السلام ہفوی دیوی لونی
 ونی لاندی کینول دا ونہ مقام زمزم باندی بالکل د پاسہ د جعات اوچت طرف کنبی وہ ہفہ وخت بہ مکہ کنبی
 ہیچ یو انسان نہ وو اونہ هلته اوبہ وی نو ابراہیم علیہ السلام دواہر هلته پریخودل اوہفوی سرہ نی د کھجورو یوہ
 تہیلٹی او د اویو یوہ مشکیزہ کیخودو سرہ پریخودل او بیا چہ کلہ واپس د شام طرف تہ روان شو (چرتہ چہ
 حضرت سارہ ونہ) نو حضرت ہاجرہ ہفہ پس شاتہ راغلہ ونی ونیل ابراہیم اتہ چرتہ خی؟ مونہ پہ یوداسی وادی
 کنبی پریزدی اوخی بہ کوم کنبی چہ انسان او نہ بل خہ خیز موجود دی ہاجرہ ہی بی دا خبرہ خوخل اوکرہ لیکن

ابراہیم علیہ السلام به هفتی باندی هیخ توجو ورته کره (جواب ورکول خولری خبره ده چه ونی هه نه کتل) آخر هجره بی بی اوونیل (الله الذی امرک بهذا) آیا الله تعالی تانه ددی هجرت حکم ذکر کری؟ ابراهیم علیہ السلام اوفرمانیل او به دی باندی هاجره بی بی اوونیل (اذن لا یقضینا) بیا خو به الله تعالی موننه هلاکوی

(دی وینا کولو سره) وایس شوه او ابراهیم علیہ السلام به سفر باندی روان شو تردی چه کله هغه هغه غره ته اورسیدو دکوه خانی نه چه هاجره او اسماعیل علیہ السلام هغه نه شو لیدلی نو هغه د کعبی طرف ته مخ کرو (جرتنه چه اوس کعبه آباده ده هم هلته هغه هاجره او اسماعیل علیہ السلام پریخودو سره راغلی وو) او دپاره لاسونه اوچتولو سره نی دغ اوکره (وَبَنَّا لَهُ إِبْرَاهِيمَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ يُوَادُّ غَيْرَ ذِي زُرْعَةٍ عِنْدَ ذَلِكَ الْحَرَمِ إِنَّا لَنُفِخُ فِي الصُّورِ لَنَأْمُرَ الْمَلَائِكَةَ أَنْ يَنْزِلُوا عَلَيْكَ آلِ إِبْرَاهِيمَ كُلًّا مِنْ هَبْشَاءٍ وَنُفِثَ فِي السُّورِ الْمَاءَ فَذُكِرُوا عَلَى الْعَرْشِ فَأَنذَرْنَاهُ يَوْمَ ذَلِكَ أَهْلَهُ أَنْ لَا يَسْتَكْبِرُوا فِيهِمْ فَسَبَّحُوا بُحْبُوحَةً وَأُخْبِرُوا إِنَّ الْمَلَأَةَ الْكَافِرَةَ لَكُنْهُمْ فَشَكُّونَ ۝) یعنی ای زما ربه ما خپل بال بچ په یو داسې وادنی کبې پریخودل چه بی اوبو ایسی وینو ده (هلته د ژوند ظاهری آثار ناپید دی) ستا د عزت کور سره، ای زموږ ربه، دی دپاره چه هغه خلق د مانخه اهتمام اوکری (چونکه دغه وخت دا خالی زمکه ده او وړوکی شان میدان دی نو ته د خه خلکو زړونه ددوی طرف ته مائل کری (دی دپاره چه هغوی دلته آباد شی او د ژوند بنانست قائم کری او هغوی له د خوراک د پاره میوی ورکړه دی دپاره چه دا خلق رستا د نعمتونو) شکر ادا کری

تر دغه خانی پورې ابراهیم علیہ السلام دعا اوکره اوپل طرف ته حضرت هاجره بی بی اسماعیل علیہ السلام ته پشی وړکوی او دمسک نه نی اوبه څکلی (واقعه داسې ده چه بیت الله طواف کولو سره کله خلق ښکاری نو ناخای د حضرت ابراهیم علیہ السلام دعا طرف ته ذهن وریدلیری او په آیت کبې چه کوم مضمون ذکر کری دی زړه بی اختیاره د هغی طرف ته متوجه کیږی) کله چه اوبه خمنې شوي نو پخپله هم تگی شو او د هغی بچی (اسماعیل علیہ السلام) ته هه تنده او لگیدله هغی به په داسی حال کبې بچی ته کتل چه هغه د تندې د لاسه ښکته پورته کیږی او تر قیږی هغه به دی وجه د هغه خانی ته روانه شوه چه د بچی داحال اونه وینی (مور د زړه دتکړې داحال نه شو نیستی) چنانچه د صفا غونډی نی نیز دی اولیدله او په هغی باندی اوختله بیا د وادنی طرف ته متوجه شوه او ونی کتل چه جرتنه څوک سرې به اووینی (چه د هغه نه اوبه او غواری) لیکن هغی هیڅوک اونه لیدل په دی وجه د هغه خانی نه راکیزه شوه کله چه د وادنی پورې اورسیدله نو د خپل قمیص یو طرف نی اوچت کرو او بیانی داسی منډه کړه لکه چه یو مصبت وهلی انسان منډه وهی آخر هغه د وادنی نه واوختله بیا هره غونډی سره راغله په هغی باندی اوختله (هلته نی هم) او کتل چه څوک به اووینی لیکن هغی ته څوک په نظر راغله چنانچه دغه شان هغی اووه چکری اووولی

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما وانی چه رسول الله ﷺ اوفرمانیل چه هم دغه هغه سعی د صفا اومروه په مینخ کبې ده چه (به حج) کبې خلق کوی کله چه هاجره (به اووم چکر) په صفا اوختله نو هغی یو آواز واوړیدو او خپل خان نی مخاطب کرو ونی وئیل چپ شه چه غوړی نی کیخودو نو بیا هم هغه آواز راغلو هاجره وئیل (قد اسمعتان کان عندک غواش) تا خو خپل آواز واوړولو که څه امداد کولې شي (نو مخی ته راشه اوزما امداد اوکره) ونی کتل چه د زمزم په مقام باندی د الله تعالی قربتنه (جبرائیل علیہ السلام) دی هغه خانی باندی خپله خپه یا پونده اووهله تردی چه د هغی نه اوبه راوخو تکیږی هاجره د هغی نه دحوض په شان (څلور طرف ته پوله) جوړه کړه او دغه شان په لاس باندی بندیره شان جوړه کړه او اوبه نی په لپه باندی اخستلې او په مشکیزه کبې اچولې یو شان لپې د کولو نه پس به اوبو نور هم جوش وهلو

ابن عباس رضی الله عنهما وانی رسول الله ﷺ اوفرمانیل (بحمد الله ابراهیم علیه السلام لوتوکت زمزم عننا معناه) او قال لولم نعرف من السماء لکاتت (مومر عننا معناه) الله تعالی دی د اسماعیل علیہ السلام په مور باندی رحم اوکری که هغی زمزم په خپل حال باندی پریخودی وی یا حضور پاک داسی اوفرمانیل که چرې هغی لپې د کولو سره (مشک کبې اوبه) نه څکلی نو زمزم به د کوهی په شکل کبې نه وو بلکه یو بهیدونکې زبردست چینه به وه

بهر حال حضرت هاجر اوبه او خکلی او خیل بجای اسماعیل علیه السلام ته نی بیستی ور کول نو فرېسته (جبرائیل) هاجر ته اوونیل (لَا تَخَافُ الصُّعُوبَ) ته د ځان د هلاکت ویره او اندېښنه مه ساته. **﴿إِنَّ هَٰذَا نَذِيرٌ لِّلَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَ هَٰذَا النَّعْلَامِ مَوْءُودُهُ﴾** فان الله لا يؤمنه أهله، دې ځانې کښې دا بیت الله دې دا بچې اوډه پلار (دواړه به یوځانې) ددې کور آبادي کوی په دې وجه الله تعالی ددې کور (تعمیر) کونکی نه هلاک کوی د بیت الله (ځانې د مخ د زمکې نه پورته (ښکاره) وولکه غونډنی لیکن په دې باندې د ښی او گس طرف نه د سیلاب اوبه راتلې (اودا حصه به نی هواروله).

هاجره بی بی (یوه موده) داسې اوسیدله (چه د خوراک دپاره کومې کچه جوړې حضرت ابراهیم علیه السلام ورکړې وې هغه به نی خورلې یا په د زمزم اوبه د خوراک او څښاک دپاره کافی کیدلې) تردې چه (دغه موده کښې) بنو جرهم یوه ډله یا د جرهم کور والاد مقام کدا د طرف نه (چه په اوچت ځانې باندې واقع دې) راتلو کښې هغوی سره تیریدل نو هغه خلق دمکې په ښکته حصه کښې را کوز شو هغوی یوه مرغشی اولیدله چه (په هوا کښې) گرځیدله ونی ونیل **﴿إِنَّ هَٰذَا النَّعْلَامَ لَمَوْءُودٌ عَلَىٰ مَاءٍ لَّعَلَّكَ تَمْنَىٰ هَٰذَا الْوَادِي وَمَا فِيهِ مَاءٌ﴾** دا مرغشی خامخا په اوبو باندې گرځی لیکن مونږ خودې وادنی نه واقف یو دلته خو اوبه نشته هغوی یو یا دوه کسان (د خبر اخستلو دپاره) اولیکل لړ ساعت کښې هغوی د اوبو سره وو. بیا خپلو خلقو ته راواپس شو هغوی له نی د اوبو خبر ورکړ نو هغه ټول دلته راغله

رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل ام اسماعیل اوبو سره نيزدې (ناسته) وه. هغوی اوونیل آیا ته به مونږ ته اجازت را کړې چه مونږ تاسو سره حصار شو؟ هاجر بی بی اوونیل او (دلته حصار یدی شنی) (لاحق لکوفی السماء) مگر په اوبو کښې ستاسو هیڅ حق نشته یعنی په اوبو کښې د ملکیت حصه دار کیدې نه شنی. اهل جرهم (دا خبره په خوشحالی قبولولو سره) اوونیل صحیح ده (اوله ته مقیم شو).

ابن عباس رضی الله عنه وانی چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل علیه السلام (فَالْفِي ذَلِكَ أُمُّ إِبْرَاهِيمَ وَهِيَ حَبِيبَةُ الْأَنْثَى) د جرهم قیام په ام اسماعیل باندې ښه اولگیدل. هغې پخپله انس (اودوستی) غوښتله (چه څوک دلته راشی مقیم شی په دې وجه هغې په خوشحالی سره جرهم ته د قیام اجازت ورکړو). بهر حال جرهم هلته مقیم شو او خپل خپلوان ته نی کسان اولیکل هغوی هم دلته (راغله) مقیم شو. تردې چه په مکه کښې ډیر کورونه جوړ شو. **﴿وَقَبَّ الْعُلَامُ وَقَعْلَهُ الْقَرْيَةُ مِنْهُمْ وَأَنْتَفَعَهُمْ وَأَنْجَبَهُمْ حَبِيبٌ شَبَّ﴾** او اسماعیل علیه السلام ځوان شو اوډه جرهم ته نی عربی ژبې زده کړه (ځکه چه دهغه لویې توقی او سیدل د جرهم قبیلې د هغه د عمر هلکانو سره وو). اسماعیل علیه السلام خپل ځان دهغوی په نظر کښې مانوس او مرغوب کړو او کله چه ځوان شو نو جرهم نی (د خپل حسن صورت اوسیرت) خوښ کړې شوې جوړ کړو. بیا چه کله بالغ شو نو هغوی د خپل خاندان یوه ښځه هغه ته واده کړه. دهغه مور (هاجره رضی الله عنها) وفات شوه.

کله چه اسماعیل علیه السلام واده او کړو نو د دې نه پس حضرت ابراهیم علیه السلام خپل شاته پر یخودې شوی بچې د کتلو دپاره تشریف راوړو. (کور کښې دننه داخل شو) اسماعیل علیه السلام نی اونه لیدلو. هغه د اسماعیل علیه السلام باره کښې د هغه د بی بی (اینکور) نه تپوس او کړو (ستا خاوند چرته دې؟) اینکور نی اوونیل **﴿تَوَخَّيْتُ بِتَقْوَىٰ لَكَ﴾** زمونږ دپاره د رزق په لټون کښې وتلې دې بیا ابراهیم علیه السلام د اسماعیل علیه السلام د بی بی نه دهغوی د معاش او نور حال احوال باره کښې تپوس او کړو (چه د وخت تیریدو موخه حالت دې؟) اینکور نی اوونیل **﴿نَحْنُ بِتَرْحُّنٍ فِي حَبِيبٍ وَبِذِي﴾** مونږ په خراب حالت کښې یو اومونږ د تنگدستی او مصیبت په حالت کښې یو. هغه ته نی ښه گیلې او کړې ابراهیم علیه السلام او فرمائیل **﴿فَإِذَا جَاءَهُ ذُلٌّ فَأُفْرِنَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَكُلُّ لَهْ يُفَرِّغُهُ عَنْهُ نَالَهُ﴾** کله چه ستا خاوند راشی هغه ته زما سلام وړاندې کړه او ورته اووايه چه دخپلې دروازي دا چوکاټ دې بدل کړه. کله چه اسماعیل علیه السلام (کور ته دننه) راغلو نو هغه څه محسوس کړل (یعنی د ابراهیم علیه السلام د انوار او د نبوت دبرکاتو اثرات نی محسوس کړل. یو روایت کښې دی: **﴿لَمَّا جَاءَ إِبْرَاهِيمَ وَجَدَ نِعْمَةً﴾** (کله چه اسماعیل علیه السلام راغلو نوډه پلار خوشبونی محسوس کړه) او ونی ونیل **﴿هَلْ جَاءَكَ مِنْ أَحَدٍ﴾** آیا تاله څوک راغلی وو؟ هغې د (استخفاف په توگه) اوونیل **﴿لَقَدْ جَاءَنِي كَذِبٌ كَذِبٌ﴾** اوډه داسې داسې شکل یو بډا سړي مونږ کړه راغلي وو. ستا باره کښې تپوس او کړو نو ما ورته اوونیل اومانه نی تپوس او کړو چه زمونږ

معاش خنګه دي؟ نو ما هغه ته اوڅو دل چه مونږ په مشقت او مصیبت کېږي یو. اسماعیل علیه السلام ورته اوونیل چه څه وصیت ئی هم تاته کړې؟ هغې ونیل او هغه ماته اوونیل چه تاسو ته (د هغه سلام، پیش کړم او پلار تاته دا) وانی چه د خپل کور د دروازي چوکاټ بدل کړه.

اسماعیل علیه السلام اوونیل (ذَٰلِكَ اَنْیُّ وَقَدْ اَمَرْتَنِي اَنْ اَقْرُقَ الْكَلْبَ بِالْخِلَافِ، هغه زما پلار وو هغه ماته حکم راکړې دې چه زه تا جدا کړم لهدا ته خپل مور پلار کړه لاړه شه نو اسماعیل علیه السلام هغې ته طلاق ورکړ او د جرهم قبیلې یوې بلې ښځې سره ئی نکاح اوکړه. بیا چه الله تعالی ته څومره منظور وه ابراهیم علیه السلام (د شام په ملک کېږي)، د هغوی نه جدا اوسیدو. د هغې نه پس بیا راغلو او اسماعیل علیه السلام ئی (کور کېږي) اونه لیدلو. نو د هغه بې بی له ئی تشریف راوړو او د هغې نه ئی د اسماعیل علیه السلام باره کېږي تپوس اوکړو هغې ونیل زمونږ دپاره د رزق په لتون کېږي وتلې دې ابراهیم علیه السلام د هغوی د معاش او حالت باره کېږي تپوس اوکړو نو هغې جواب ورکړو مونږ په خیر او فراخی سره یو او د الله تعالی ثنا ئی بیان کړه چه دا الله تعالی شکر او احسان دې. ابراهیم علیه السلام تپوس اکړو (طعامکې ستاسو خوراکه څه ده؟ هغې ونیل غوښه. ابراهیم علیه السلام تپوس اوکړو (فما شراکم) اوستاسو خښاک څه دي؟ هغې ونیل اوبه په دې باندې ابراهیم علیه السلام دعا اوکړه: اَللّٰهُمَّ يَا كَافِرُ الْخَمْرِ وَالْمَاءِ، یعنی ای الله ددوی په غوښه او اوبو کېږي برکت واچوه.

رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائی په هغه ورځ هغوی سره غله نه وه که چرې غله وه نو ابراهیم علیه السلام به د هغوی دپاره په غله کېږي هم د برکت دعا کوله. حضور پاک (د احم) او فرمائیل چه (دا صرف دمکې خصوصیت دې چه) که چرې څوک غیر مکې اوسیدونکي صرف په غوښه او اوبو باندې گذاره اوکړي نو هغه به د ده دپاره ناموافق وي. (او بیا یی په پیدا کړی. ابراهیم علیه السلام خپل اینګور ته اوونیل چه کله ستا خاوند راشی نو هغه ته زما د طرف نه سلام وایه او هغه ته دا وصیت اوکړه چه د خپل کور چوکاټ دې په ځانی اوساته. (د دې وصیت کولو نه پس ابراهیم علیه السلام وایس روان شو). کله چه اسماعیل علیه السلام کور ته راغلو نو (د پلار خوشبونی پیژندلو، سره ئی اوونیل آیا څوک راغلی وو بې بی اوونیل او (شَهْرَ حَنْ اَلْمُنَةِ) د ښکلې شکل او صورت والا یو بوډا راغلی وو او د ابراهیم علیه السلام صفت او تعریف ئی اوکړو. هغوی ستا باره کېږي تپوس اوکړو ما ورته اوونیل (د رزق په لتون کېږي وتلې دې) هغه ماته تپوس اوکړو چه ستاسو وخت خنګه تیرېږي؟ نو ما ورته اوونیل مونږ په ښه حالت کېږي یو. اسماعیل علیه السلام اوونیل چه د څه خبرې وصیت ئی کړې دې هغې اوونیل او تاته ئی سلام ونیل او حکم ئی درکولو چه د خپلې دروازي چوکاټ په ځانی اوساته. اسماعیل علیه السلام اوونیل (ذَٰلِكَ اَنْیُّ وَالَّتِي الْعَتَمَةُ اَمَرْتَنِي اَنْ اُمِیْکَ، هغه زما پلار وو او د چوکاټ (نه مراد، نه ئی) هغه ماته حکم راکړې چه زه تا په (خپله نکاح) کېږي اوساتم.

په روایت کېږي دی بیا چه څومره الله تعالی ته منظوره وه ابراهیم علیه السلام (د شام ملک ته وایس) شو د هغوی نه جدا اوسیدو. دې نه پس ئی چه تشریف راوړو نو اسماعیل علیه السلام به کور کېږي موجود وو، د زمزم خواکې د یوې ونې لاندې ناست خپل غشی ئی ټپک کول. کله چه هغه خپل پلار اولیدلو نو د هغه دپاره اودریدو او دواړو داسې اوکړه لکه خنګه چه پلار د څوئی سره او څوئی د پلار سره کوی (یعنی غاړه ورکول لاس ملاوول او لاسونه ښکلول).^(۱)

بیا ابراهیم علیه السلام او فرمائیل (اِبْرَاهِیْمُ اِنْ اَللّٰهُ اَمَرْتَنِي اَنْ اُنْیُّ هَافَتَا یَتَا، ای اسماعیل ماته الله تعالی حکم راکړې دې چه زه په دې مقام باندې یو کور جوړ کړم اودې نه چاپېره ئی یوې غونډی طرف ته اشاره اوکړه. رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل چه دغه وخت دواړو ددې کور بنیادونه اوچت کړل اسماعیل علیه السلام به کانډی راوړل او ابراهیم علیه السلام به جوړول تردې چه کله دیوالونه اوچت شو (او په زمکه اودریدو سره د دیوالونو په اوچتوالی کېږي د تعمیر کار

ناممکن شو، نو اسماعیل علیه السلام دغه کانې (کوم ته چه مقام ابراهیم وائی) راوړلو راغلو او دانی ابراهیم علیه السلام سره کیخودو ابراهیم علیه السلام به په دې باندې اودریدو اودیوال به نی جوړولو او اسماعیل علیه السلام به هغه له کانې وړکول او (دواړو به د سورت بقره د آیت لوستلو) **﴿يَتَأْتِقُلْ وَنَأْتِ اِلَکَ اَلْتُکُوْمَ الْعِلْمُ﴾**.
د مذکور روایت د بعض جملو تشریح:

قوله: أول ما أتخذ النساء المنطق: یعنی په ښځو کښې د ټولونه اول حضرت هاجره رضی الله عنها د ملاپته استعمال کړې روستو بیا نورو ښځو هم دا استعمال اول شروع کړه. حضرت هاجره رضی الله عنها ولې د ملاپته استعمال کړې وه؟

① بعض شرح حدیث فرمایلی دی چه حضرت هاجره رضی الله عنها د حضرت ساره رضی الله عنها ملکیت وو او هغه حضرت ساره د حضرت ابراهیم علیه السلام په خدمت کښې د هبه په توگه پیش کړې وه. کله چه د هاجره رضی الله عنها نه حضرت اسماعیل علیه السلام پیدا شو نو حضرت ساره رضی الله عنها ته غیرت راغلو ځکه چه د هغې څه اولاد نه وو. هغې قسم اوخوړلو چه زه به د هاجره درې اندامونه پري کوم. هاجره پرېشانه شوه او تخنیده او په ملائې پته او ترله او لنگ نی اوږد کړو دې دپاره چه د خپو د تلونشانې پټې شی او حضرت ساره رضی الله عنها ته معلومه نه شی چه هغه دې وخت کښې چرته ده او په کوم طرف باندې تلې ده. دې حضراتو (لغی ألرها) د قدم آثار ختمولو په معنی کښې اخستی دي. (۱)
ونیلې شوی دی چه حضرت ابراهیم علیه السلام د حضرت هاجره رضی الله عنها په حق کښې حضرت ساره رضی الله عنها ته سفارش هم کړې وو او د قسم پوره کولو نی ورته دا صورت خولې وو چه حضرت ساره دې د حضرت هاجره په دواړو غوږونو کښې سوري اوکړې او د هغې سنت دې اوکړې. (۲)

② علامه کرمانی رحمته الله وائی چه د ملاپته تړل د خادمانو طریقه ده. حضرت هاجره رضی الله عنها د خادمانو هیئت اختیارولو سره خپل خان د حضرت ساره په وړاندې د خادمه په حیثیت سره پیش کول غوښتل دې دپاره چه د حضرت ساره په طبیعت کښې نرمی پیدا شی او د زړه نه شی د غم او خفگان اثر ختم شی. لیکن د هغې نسوانی غیرت ختم نه شو خفگان شی هم هغه شان وو تردې چه حضرت ابراهیم علیه السلام هغه د شام نه مکې مکرمې ته راوستله.

په دې صورت کښې (لغی ألرها) مطلب دا شو چه د ساره په زړه کښې کوم د خفگان اثر وو هاجره هغه ختمول غوښتل (يقال: علی علی ماکان منه) (أصله بعد الفساده) (۳) یعنی د خرابی او فساد اصلاح کول.

قوله: ينطق: بکه اوله وفسر بالله هو النطق، والهم متناطی. (۴) د میم زیر نون سکون او طاء فتحه سره د دې معنی ده د ملاپته (کمریند)، په ملا باندې د تړلو پټی.

قوله: لتغی ألرها: یعنی د ملاپته نی او ترله دې دپاره چه د خپو چاپونه نی پټ شی. عفا عفوًا وعفوًا معنی ده ښې ختمول. عفا العی ویتیدل (۵) دلته د باب تغیل نه متعدی استعمال شوې دې.

اسماعیلی علیه السلام د ابن علی علیه السلام په طریق سره یو روایت نقل کړې دې په هغې کښې دی: (أول ما اتخذت العرب جر الدیول عن أم اسماعیل) (۶) یعنی لمن په زمکه باندې رابښکلو سره د تگ طرز عربو د ټولو نه اول د ام اسماعیل حضرت هاجره نه زده کړې.

(۱) عمده القاری: ۱۵/۳۵۲ ارشاد الساری: ۷/۲۹۰ البدایه و النهایه: ۱/۳۵۶ دار هجر للطباعة والنشر والتوزیع.

(۲) فتح الباری: ۸/۹۳ عمده القاری: ۱۵/۳۵۲.

(۳) شرح الکرمانی: ۱۴/۱۹ ارشاد الساری: ۷/۲۹۰ عمده القاری: ۱۵/۳۵۲ فتح الباری: ۸/۳۹۳.

(۴) النهایه لابن الاثیر: ۲/۷۵۹.

(۵) النهایه لابن الاثیر: ۲/۲۳۰.

ذاهل مکه ذباه دحضرت ابراهیم علیہ السلام دعا او دهغه یرکات: حَتَّىٰ اِذَا كَانَ عِنْدَ النَّبِيِّ حَيْثُ لَا يَرْتَوٰهُ..... دَعَا بِحَوْلَاءِ الْكَلْبَاءِ..... مطلب دا دې چه کله ابراهیم علیہ السلام د غر په هغه غونډونې باندې اورسیدلو کوم خانې چه نې هغوی دواړه د نظر نه پټ شو نو حضرت ابراهیم علیہ السلام هغه طرف ته مخ کړو کوم طرف ته چه اوس کعبه قائم ده اولاس اوچتو لوسره نې مذكوره دعا اوغوښتله. د اېډور په نسخه کښې دکلمات په خانې دعوات لفظ ضبط شوې دې د ابراهیم علیہ السلام د دعا الفاظ د سورت ابراهیم په آیات کښې هم دی. په دې دعا کښې د مکې سرزمین ته واده غوډ دې زور، وئیلې شوې ده. مطلب دا چه مکه د کرکيلې قابل نه ده. په آیت کښې د زرع نفی کړې شوې ده او زرع نکره په صورت د نکره سیاق نفی کښې واقع دې او مفید عموم دې علامه طیبی رحمه الله فرماني چه دا الفاظ مبالغه باندې محمول دی ځکه چه په دې کښې د زرع نفی دې خبرې ته مستلزم ده چه د مکې زمکه د کرکيلې صلاحیت نه لري. (۱)

ابراهيم علیہ السلام دا دعا هم فرمائیلې (وارزعه من الثمرات). ددې په شرح کښې علامه زمخشری رحمه الله فرماني د مکې زمکه د کرکيلې قابله نه ده، دلته د میوو او دانو مقامی پیداوار بالکل نشته لیکن د ابراهیم علیہ السلام د دعا په یرکټ سره دلته د بلاد شرق او غرب نه په هر موسم کښې انواع او اقسام بې شمیره میوې رارسېږي چنانچه د مکې په گرم موسم کښې د نورو علاقه نه د یخ موسم میوې رارسېږي او په یخ موسم کښې د گرمو میوې رارسېږي. لکه چه د ابراهیمی دعا په اثر سره دلته په یو وخت هم په یو موسم کښې د هر موسم هر قسم میوې موجود وي. (۲) د ولېرې تندې نه د حضرت اسماعیل علیہ السلام تر قیدل:

قوله: یتلوی اوقال یتلمط: (لَوِیَ الشَّيْءُ وَالنَّوْیَ) معنی ده کړیدل خم دار کیدل یعنی اسماعیل علیہ السلام به د ولېرې اوتندې د سختی نه په زمکه باندې اوختو راوختو او تاویدلو به. دویم لفظ یتلمط دې لفظ فُلَانًا لَمَطَ معنی ده په زمکه راغورزول، په زمکه راپرزول.

دلته د باب تفهیل نه لزام استعمال شوې دې او ددې معنی ده په زمکه باندې راپرېوتل، اخلاصیدل، په زمکه باندې راتلل تر قیدل. (۳) تاسو به کتلې وې چه ماشوم ته تکلیف وی یا دهغه ضد نه پوره کیرې نو هغه خپل خان په زمکه اخلاص کړی او خپې لاسونه وھی. په روایت کښې هم دغه کیفیت بیان کړې شوې دې. الله اکبر څنگه از مینست وو. مور او پښی روونکې بچې دواړه خان له خالي میدان چه تر لرې لرې پورې د یو انسان وجود نه وی د خوراک خښاک غله دانه نه وی، د مور نه د خپل خپگر ددې ټکړې داسې زړه له تکلیف ورکونکې حالت کوم خانې لیدلې کیدې شو؟ په دې وجه دهغه خانې نه لاره او د اوبو په لټون کښې لکه د لیونو د صفاته مروه او د مروه نه صفا طرف ته ابوہ خل منډې اووھلې. الله تعالی ته دا طریقه دومره خوښه شوه چه دا سنت نې په زیوستو راتلونکو باندې لزام او گرځولو چه هر کال به د حج او عمرې په موسم کښې په زرگونو حاجیان او معتزمین ددغه ټکېلې طریقي یاد تازه کوی.

قوله: اِنْ کَانَ عِنْدَکَ عَوَاقِبُ جزء محذوف ده: فاعثنی یعنی که چرې تاسره امداد وی نوزما مدد اوکړه داکثر به نیز عواقب دغین فتحه سره د اسماء اصوات د قبیل نه دې (۴) خو بعض خلقو وئیلې دی چه دغین کسره سره دې، (۵)

(۱) فتح الباری: ۴/۹۳ ارشاد الساری: ۲۹۰/۷.

(۲) ارشاد الساری: ۲۹۶/۷.

(۳) تفسیر الکشاف سوره ابراهیم: ۳/۳۸۶ ارشاد الساری: ۲۹۱/۷.

(۴) مشارق الأنوار للفاضل عیاض: ۵۷۴/۱.

(۵) فتح الباری: ۴/۹۵ ارشاد الساری: ۲۹۲/۷.

اسماء اصوات همیشه دَ ضد یا کسر سره راخی لکه بکا، دغا، ندا اوصیاح وغیره. خو غوات فتحه سره دې اودا شاذ دي. (۱)

قوله: وَقُولُ يٰۤاَيُّهَا هَکَذَا. یعنی د اوبو راخو تکیدو نه پس حضرت هاجره په لاس سره دهغې نه چاپیره پوله جوړول شروع کړه. دلته د لاس د فعل دپاره د قول لفظ استعمال شوې دي. دا (اطلاق القول علی الفعل) د قبیل نه دي. (۲)

قوله: فَقَالَ هَٰذَا الْمَلِكُ: د جبرائیل علیه السلام دهغې سره خبرې اترې په دې خبره باندې دلالت کوي چه دغیر نښی سره هم د فرشتو کلام کیدی شي.

قوله: فَأَرْسَلُوهُ جَرِيًّا وَجَرِيْنًا. یعنی جرهم د اوبو د لټون دپاره یو یا دوه پیغام رسونکی اولیرل دي ته جری خکه وائی چه دې د خپل مرسل په خودلی شوې لاره باندې دهغه قائم مقام جوړیدو سره ځی (جری کوي) یا ورته په دې وجه جری وائی چه هغه د خپل مرسل حکم په ځانی راوړلو دپاره منډه وهی. (۳) په جریا او جرین کې لفظ او د شک دپاره دې راوي ته شک دې چه پیغام رسونکې یو وو که دوه وو. (۴)

قوله: اَمَّا ذَيْنِ لَنَا اَنْ تَلُو: جرهم دې ځانی کېښي د قیام اجازت اوغوښتلو. حضرت هاجره په خوشحالی سره اجازت ورکړو لیکن دا شرط نی اولگولو چه د زمزم په اوبو کېښي په ستاسو هیڅ حصه نه وی. هغوی دا شرط منظور کړو اولهنه نی دپره واچوله. دلته دا سوال پیدا کیږي چه هاجره ځان له یوه ښځه وه اودهغې په غیبه کېښي یو ورورکې ماشوم وو او جرهم یو لونی جماعت وو دومره لونی جماعت داسې شرط څنگه منظور کړو حالاتکه که چېرې هغوی غوښتل نو دې ځان له ښځې سره نی زیردستی هم کولی شوه؟ ددې جواب دادې چه جرهم اخلاقی او د نیک طبیعت والا خلق وو کله چه هغوی او کتل چه په دغه ځانی باندې د هاجره د اول نه قبضه ده نو د اوجت خوښی او ښکلي اخلاقو مظاهره کولو سره نی نه صرف هاجره ته اجازت واخستو بلکه د هغې شرط نی هم منظور کړو.

دویمه اهم وجه داده چه هاجره (علیها السلام) د حضرت ابراهیم (علیه السلام) غوندې د جلیل القدر پیغمبر موطو، ؤ په غیبه کېښي چه کوم خوښی وو هغه د خاتم الانبیاء رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) جد امجد اسماعیل (علیه السلام) وو. په دې مقام باندې دواړه د الله تعالی په حکم سره رسولې شوي وو. ددې وجوهاتو په وجه الله تعالی هغوی ته د عظمت او هیبت شان ورکړي وویه دې وجه جرهم د څه زیردستی اراده پورې هم اونه کړه او شرط نی قبول کړو. والله اعلم.

قوله: فَالْتَمَسَ اَمْرًا لِّاسْمَاعِيلَ: ذلک فاعل او امر اسماعیل مفعول دی ذلک نه د جرهم استئذان طرف ته اشاره ده او تقدیری عبارت داسې دي: (فالتمس استئذاناً لِحُرْمَتِهِ بِالْقَوْلِ اَمْرًا لِّاسْمَاعِيلَ)، لفظی ترجمه ده د حصاریدو دپاره د جرهم استئذان ام اسماعیل پیدا کړه.

دې نه پس په روایت کېښي دی (وهی محبہ الألس) دا جمله حالیه ده یعنی ام اسماعیل پخپله هم انس اورفاقت خوښولو چه دلته څه خلق راشی او آباد شی په دې وجه هغې په خوشحالی سره جرهم ته د قیام اجازت ورکړو.

(۱) فتح الباری: ۴۹۵/۸ ارشاد الساری: ۲۹۲/۷.

(۲) مشارق الأنوار: ۲۳۳/۲ فتح الباری و عمدة القاری: مصابیح الجامع: ۱۲۵/۷ التوضیح: ۳۹۶/۱۹.

(۳) ارشاد الساری: ۲۹۳/۷.

(۴) عمدة القاری: ۳۵۷/۱۵ ارشاد الساری: ۲۹۳/۷.

(۵) عمدة القاری: ۳۵۴/۱۵.

(۶) ارشاد الساری: ۲۹۴/۷.

هغوی د خاندان نور خلق هم راوغوښتل اودلته نی کورونه جوړولوسره اوسیدل. دا د اسماعیل (علیه السلام) د وېر کوالی زمانه وه. هغه دخپل عمر د جرهم قبیلې هلکانوسره گرځیدلو اولویو توقو کښې حصه واخسته اود هغوی نه نی عربی ژبه زده کړه.

یو اشکال اودهغې جواب: وَلَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى عَبْدِهِ لَمَّا نَجَّى إِسْمَاعِيلَ إِذْ ذَرَاهُ مِنَ الْكَلْبِ..... د حدیث باب په دې عبارت کښې تصریح ده چه اسماعیل (علیه السلام) د قبیله جرهم نه عربی ژبه کړه. ددې نه په بدیهی توگه دا معلومه شوه چه عربی هغه وخت یو رائج زبان وو اود اسماعیل (علیه السلام) د پیدا کیدو نه مخکښې دخلقو په مینځ کښې د اظهار ذریعه وه. په دې باندې اشکال وارد کیدی چه د ابن عباس (رضی الله عنه) په روایت کښې تصریح ده چه د ټولو نه اول کوم سړی په عربی ژبه کښې خبرې اوکړې هغه اسماعیل (علیه السلام) وو. د روایت الفاظ دی: (أَوَّلُ مَنْ تَلَقَّى بِالْعَرَبِيَّةِ إِسْمَاعِيلُ) دا روایت حاکم په خپل مستدرک کښې نقل کړې دي. (۱) په ظاهره په دواړو روایاتو کښې تعارض ښکاري.

① شرح په دواړو روایتونو کښې تطبیق ورکولوسره فرمائی چه د ابن عباس (رضی الله عنه) په روایت کښې د اولیت نه اولیت مطلقه مراد نه دي بلکه دا اولیت د خاندان ابراهیمی سره متعلق دي اومطلب دادي چه د ابراهیم (علیه السلام) په اولاد کښې د ټولو نه اول اسماعیل (علیه السلام) په عربی ژبه کښې خبرې اترې اوکړې. (۲)

② زبیر بن یحار د حضرت علي (رضی الله عنه) یو روایت نقل کړې دي: (أَوَّلُ مَنْ تَلَقَّى اللَّهُ لِسَانَهُ بِالْعَرَبِيَّةِ الْبَنِيَّةِ إِسْمَاعِيلُ) (۳) یعنی الله تعالی په فصیح عربی باندې د ټولو نه اول چه د کوم سړی ژبه روانه کړې هغه اسماعیل (علیه السلام) دي. ددې روایت نه ثابت شوه چه د ابن عباس (رضی الله عنه) په روایت کښې اولیت مطلقه نه بلکه اولیت بالفصاحة مراد دي اومطلب دادي چه عربی کښې خبرې اترې کونکی خود اول نه موجود وولیکن دهغوی ژبه غیر فصیح وه فصیح عربی د ټولو نه اول اسماعیل (علیه السلام) ته اوخودلې شوه. (۴)

قوله: وَأَنْقَسَهُمْ دا لفظ د انقَسَ نفاسه نه د ماضی صیغه ده. یعنی حضرت اسماعیل (علیه السلام) به حسن صورت او سیرت سره خپل خان دهغوی په نظرونو کښې نفیس جوړ کړو په کوم سره چه دهغوی په زړونو کښې رغبت پیدا شو اود اسماعیل (علیه السلام) سره نی د مصاهره رسته قائمه کړه. (۵) د اسماعیلی په روایت کښې د انقَسَهُم په ځانی انقَسَهُم وارد دي یعنی هغوی نی مانوس کړه. (۶)

قوله: زَوْجُهُ أَمْرَأَةٌ مِنْهُمْ مطلب دا چه جرهم دخپل خاندان یوه ښځه اسماعیل (علیه السلام) ته واده کړه. ابن اسحاق (رحمه الله) دهغې نوم عماره بنت سعد بن اسامه نقل کړې دي. علامه سهیلی (رحمه الله) فرمائیلي دهغې نوم جدی بنت سعد وو. (۷) عمر بن شیبه (رحمه الله) فرمائی دهغې نوم حبی بنت اسعد وو. والله اعلم. (۸)

قوله: بِطَائِلِ تَرْكُهُ یعنی د اسماعیل (علیه السلام) د واده نه پس ابراهیم (علیه السلام) د خپلې ترکه خیال ساتلو او پالنې ډېاره تشریف راوړو. ترکه د راء په کسره سره د شتر مرغ هگنی ته وائی. شتر مرغ د هگو اچولونه پس هغه پریږدی او څی

(۱) اخرجه الحاكم في المستدرک: ۲/۲، وقال: هذا حديث صحيح الإسناد: ۴۰۲۹، لم يخرجاه.

(۲) إرشاد الساري: ۲۹۴/۷، والتوشيح على الجامع الصحيح للسيوطي: ۳۳۵/۳.

(۳) فتح الباري: ۴۰۷/۸، إرشاد الساري: ۲۹۴/۷.

(۴) فتح الباري: ۴۰۷/۸، إرشاد الساري: ۲۹۴/۷.

(۵) إرشاد الساري: ۲۹۴/۷.

(۶) إرشاد الساري: ۲۹۴/۷.

(۷) الروض الأنف للسيوطي: ۴۷/۱، دار إحياء التراث العربي بيروت: ۱۴۲۱ هجري.

(۸) فتح الباري: ۴۹۸/۸، إرشاد الساري: ۲۹۴/۷، والتوشيح على الجامع الصحيح: ۳۳۶/۳.

د هغو په لټون کېنې واپس راځی نوچه کومه هگنۍ هم ملاؤ شی په هغې باندې کینې. سره ددې چه که هغه هگنۍ د ده خپله هم نه وی په دې وجه د شتر مرغ هگنۍ ته التریکه وائی. یو شاعر دا د متل په توگه په یوشمیر کېنې ونیلي دي:

گنارکه بهضاً بالعرء وحاضنه بهضاً أخرى صباحاً^(۱)

بعض حضراتو ددې نه استدلال کړې دي چه ذبیح حضرت اسحاق عليه السلام وو. ابراهیم عليه السلام خو اسماعیل عليه السلام رضاعت په عمر کېنې پریځودې وو تلې وو اوچه کله نۍ واپس تشریف راوړو نو هغه وخت خوان او واده نۍ کړې وو او هاجره به یی وفات شوې وه. په مینځ کېنې د څه بل ملاقات تصریح نشته دي او د ذبیح واقع په وېو کوالی کېنې او د حضرت هاجره به یی په ژوند کېنې راپېښه شوې وه. که چرې اسماعیل عليه السلام ذبیح وې نو په مینځ کېنې به د ذبیح د واقع ذکر ضرور کیدو لهدا ددې نه ثابت شوه چه ذبیح اسماعیل عليه السلام نه بلکه اسحاق عليه السلام دي. ددې جواب دادې چه په روایت کېنې اختصار دي په دې کېنې سره ددې چه ددې واقعی تصریح نشته دي لیکن بعض روایاتو کېنې تصریح شته چه ابراهیم عليه السلام دهغوی د خیال ساتلو د پاره په براق باندې کیناستو او هره میاشت به راتلو. بله خبره داده چه که د اختصار د وجې نه په حدیث کېنې د واقع ذکر نه دي کړې شوي نو نۍ هم نه ده کړې شوې^(۲)

قوله: فَقَالَتْ خَرَجَ بَيْتُنِي لَنَا: مطلب دادې چه کله حضرت ابراهیم عليه السلام د خپل بال بچ د خیر خیریت معلومولو دپاره څه موده پس مکنې ته تشریف راوړو او د اینگور نه نۍ د اسماعیل عليه السلام باره کېنې سوال اوکړو چه هغه چرته دي نو هغې اوونیل چه د رزق په لټون کېنې وتلې دي د این جریح په روایت کېنې تصریح ده چه اسماعیل عليه السلام ښکار د کسب په توگه د معاش ذریعه جوړ کړې وو. د ابو جهم رضی الله عنه په روایت کېنې دی چه اسماعیل عليه السلام به څاروی څرول. د کور نه په وتوبه نۍ لینده په اوږه کړه او په غشو سره به نۍ ښکار کولو.^(۳)

قوله: قُلِي لَهُ يَغْيِرُ عَتَبَةَ بَابِهِ: عتبه د دروازي چوکات ته وائی اولته دا د ښځې دپاره کنایه ده. په ښځه باندې دعتبه اطلاق عتبه سره په بعض صفاتو کېنې مماثلت د وجې نه کړې شوې چوکات د دروازي او دکور دتته څیزونو د حفاظت ذریعه ده دا د خپل لاندې کولې شی. ښځه هم د خاوند په غیر موجودگۍ کېنې د کور حفاظت کوي او دهغ مو طوعه وی^(۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی زمونږ شیخ امام بلقینی رحمته الله مونږ ته اوخود دا لفظ د کنائی طلاق نه دي او که چرې وینا کوونکی د طلاق نیت اوکړونو په دې سره به طلاق واقع شی مثلاً که چرته چا اوونیل (غَيْرُ عَتَبَةَ بَابِي) یا (عَتَبَةُ بَابِي مَغْيَرَةً) اودې سره نۍ د طلاق نیت اوکړو نو طلاق به واقع کېږي. والله اعلم.^(۵)

قوله: وَتَزَوَّجْنَاهُمَا امْرَأَةً أُخْرَى: رومې یی یی ته د طلاق ورکولو نه پس اسماعیل عليه السلام هم د قبيله جرهم یوې ښځې سره نکاح اوکړه. دهغې په نوم کېنې مختلف اقوال دی علامه واقدی رحمته الله او د هغه په اتباع کېنې مسعودی اوسپیلی رحمته الله فرمائی سامه بنت مهلهل بن سعد وو.^(۶) یو قول دادې چه د هغې نوم عاتکه وو.^(۷)

(۱) فتح الباری: ۴۹۸/۸.

(۲) فتح الباری: ۴۹۸/۸ ارشاد الساری: ۲۹۴/۷ عمده القاری: ۳۵۲/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۴۹۸/۸.

(۴) المصدر السابق.

(۵) فتح الباری: ۴۹۹/۸.

(۶) فتح الباری: ۴۹۹/۸.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی ہے کہ عمر بن شیبہ رضی اللہ عنہ نے کتاب مکہ کے یوں قدیم نسخہ زما د نظر نہ تیرہ سو ہی پہ ہفتی کبھی نہ اسماعیل رضی اللہ عنہ د دویمے ہی بی نوم بشامہ بنت مہلہل بن سعد بن عوف تحریر وو۔ (۱)
بعض حضراتو جدۃ بنت الحارث بن مضاض نوم خودلی دے خو ابن سعد رضی اللہ عنہ د ابن اسحاق رضی اللہ عنہ پہ حوالہ سرہ دھتی نوم رعلہ بنت مضاض بن عمرو نقل کرے دے ابن کلبی رضی اللہ عنہ او سہیلی وائی سیدہ بنت مضاض دھتی نوم وو۔ د ابوجہم رضی اللہ عنہ پہ روایت کبھی دے بی بی د نوم تصریح نشتنہ البتہ پہ دے کبھی دے پلار نوم مضاض راغلی دے محدثین سعید جوانی رضی اللہ عنہ وائی چہ دویمہ بی بی ہالہ بنت حارث وو۔ بعض حضراتو حنفاء او نسلنی نوم ہم نقل کرے دے (۲)

قوله: فَمَا لَا يَخْلُو عَلَيْهَا أَحَدٌ بَغَيْرِ مَكَّةَ الْأَكْرَمِ وَأَقْفَاءَ: یعنی چہ غیر مکی سرے پہ غوینہ او اوبو باندی اکتفا کوئی نودا دوارہ خیزونہ پہ دھغہ د بارہ غیر موافق وی اوھغہ بہ پہ بیمارنی کبھی اختہ کیری۔ (خلا علی الشی غلا) معنی دہ پہ یوخیز باندی اکتفا۔ کول۔ (خَلَا عَلَى الْأَكْرَمِ وَأَعْلَى اللَّيْنِ: أَي لَمْ يَخْلُظْ بِهِنَّ غَيْرُهُ) یعنی ہغہ صرف پہ پیشو یا غوینہ باندی اکتفا او کرہ او پہ ہغی کبھی بل یوخیز ملاوولوسرہ اونہ خوورل۔

دحدیث ابوجہم رضی اللہ عنہ الفاظ دی: (لَيْسَ أَحَدٌ يَخْلُو عَلَى الْحِمَاءِ بَغَيْرِ مَكَّةَ إِلَّا اشْتَكَيْ بَطْنَهُ) یعنی کہ خوک ہم غیر مکی سرے پہ غوینہ او اوبو باندی اکتفا او کرے نو دھغہ ہاضمہ بہ خرابیری۔ (۳) ہم دے حدیث ابی جہم رضی اللہ عنہ کبھی دا اضافہ ہم دے: (وَقَالَتْ: أَنْزَلَ سِرْحَمَ اللَّهِ فَأَطْعَمُوا ثَوْبَهُ قَالَ: إِنْ لَا اسْتَطِيعَ الثَّوْبُ قَالَ: قَالَتْ: فَلَيْتَ أَرَأَكَ أَضْعَفَ أَفْلاَغِيلَ رَأْسَكَ وَأَذْنَهُ قَالَ: بَلَى إِنْ شِئْتَ فَمَا عَنَّا بِالنَّهَارِ وَهُوَ مِمَّنْ أَنْشَأَ مِثْلَ الْمَاءِ وَكَانَ فِي بَيْتِ إِبْرَاهِيمَ مُلْقًى فَوَضَعَهُ قَدَمُهُ الْيَمَنِيَّ وَقَدَّمَ إِلَيْهَا يَدَ الْيَمَنِ وَوَعَلَّ دَابَّةً فَقَلَّتْ فِي رَأْيِهِ الْأَمْنُ فَلَمَّا أَرَاكَ حَوَّلَتْ لَهُ الْمَقَامَ حَتَّى وَضَعَهُ قَدَمُهُ الْيَمَنِيَّ وَقَدَّمَ إِلَيْهَا يَدَ الْيَمَنِ فَقَلَّتْ فِي رَأْيِهِ الْأَمْنُ قَالَ أَرَأَيْتَ فِي الْمَقَامِ مِنْ ذَلِكَ ظَاهِرٌ فِيهِ مَوْجِبُ الْعَقَبِ وَالْأَصَمِ) (۴)

یعنی اینگورنی اووئیل تاسو د سورلنی نہ راگزوشنی خہ خوراک خنیاک اوکرنی ابراہیم رضی اللہ عنہ اووئیل زہ نہ شم کوزیدی اینگور ورتہ اووئیل ستاسو ویشتنہ خیرن دی آیا ستاسو سر اونہ وینخم او پہ دے کبھی تیل اونہ لگوم؟ وئی فرمائیل چہ کہ تہ دا خدمت کول غواڑے نیوولی نہ اینگور ہغہ مقام ابراہیم تہ راوستلو چہ ہغہ وخت د شیشی پہ شان سپین وو او د اسماعیل رضی اللہ عنہ پہ کور کبھی پروت وو۔ چنانچہ ابراہیم رضی اللہ عنہ پہ ہغی باندی بنی خبہ کیخودہ او ہم پہ سورلنی باندی پہ ناستہ نی د خپل سرے یو طرف د اینگور طرف تہ رایتیت کرو، اینگور د ہغہ د سر بنی طرف وینخلو نہ فارغ شوہ نوم مقام ابراہیم نی راوگر خولو بل طرف تہ نی راوڑو ابراہیم رضی اللہ عنہ پہ ہغی باندی گسہ خبہ کیخودہ د سر گسہ حصہ نی د اینگور طرف تہ رایتیتہ کرہ ہغی د ابراہیم رضی اللہ عنہ د سر گسہ حصہ اووینخلہ پہ مقام ابراہیم کبھی چہ د خپے کوم نقش دی ہغہ ہم پہ دی وجہ سرہ دے پہ کوم کبھی چہ د پوندی او گوتو نینبی واضحہ بنکارے

قوله: فَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَنِي أَنْ أَتِيَ هَاهُنَا بَيْتًا: کلہ چہ ابراہیم رضی اللہ عنہ راغلو نوھغوی اسماعیل رضی اللہ عنہ سرہ غارہ ملاؤ کرہ اوخنکہ چہ د پلار او خونی ملاقات کیڑی او پہ ہغی کبھی د مینی اظہار کیڑی دغہ شان د دوارو طرفونہ د مینی اظہار اوشو۔ بیا ابراہیم رضی اللہ عنہ او فرمائیل چہ اللہ تعالیٰ حکم دی چہ زہ پہ دی خانی باندی بیت اللہ جو کر کم دوارہ

(۱) فتح الباری: ۴۹۹/۸ ارشاد الساری: ۲۹۵/۷۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح الباری: ۴۹۹/۸۔

(۴) د تفصیل ذہارہ اوگورنی فتح الباری: ۴۹۹/۸۔

(۵) اخبار مکة للفاکھی: ۸۵/۵ دار خضر بیروت۔

(۶) اخبار مکة للفاکھی: ۸۵/۵ دار خضر بیروت فتح الباری: ۴۹۹/۸ ارشاد الساری: ۲۹۵/۷۔

یوځانی شو او بیت الله نی جوړ کړو. یو روایت کښې دې چه د بیت الله په جوړولو کښې دواړو سره نور څوک شریک نه شو حالانکه د جرهم والادته آباد وو او د اسماعیل علیه السلام مجاورین هم وو. (۱) په حدیث ابی جهیم علیه السلام کښې دې چه د تعمیر کعبه په وخت د حضرت ابراهیم علیه السلام عمر سل کاله او د حضرت اسماعیل علیه السلام عمر دیرش کاله وو. (۲)

قوله: وكان البيت مرتفعاً من الأرض كالرابية. جبرائیل علیه السلام حضرت هاجره ته زیرې وړکړو چه (إِنَّ هَاهُنَا بَيْتُ اللَّهِ بَنَىٰ هَذَا الْغَلَامُ أَبُوهُ، وَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِلُّ أَهْلَهُ) په دې ځانی کښې بیت الله دې کوم چه به دا ماشوم اوډده بلار دواړه یوځانی تعمیر کړی په دې وجه به الله تعالی د بیت الله دا جوړونکی نه ضائع کوی اونه به نې هلاکوی. د روایت په مذکور ه جمله کښې او فرمائیل چه په دې وخت کښې بیت الله په کوم مقام باندې دې دا ځانی د غونډنې په شان دمخ د زمکې د پاسه اوشکاره وو. ابن ابی حاتم علیه السلام د حضرت عبدالله بن عمرو بن عاص علیه السلام روایت نقل کړې دې: (بَلَّغَنَا زَيْنُ الظُّفَرَانِ رَفِيعَ الْبَيْتِ، وَكَانَ الْأَنْبِيَاءُ يَحْجُوْنَهُ وَلَا يَحْلَتُونَ مَكَانَهُ حَتَّىٰ يَوَافِقَ اللَّهَ لِإِبْرَاهِيمَ وَأَعْلَمَهُ مَكَانَهُ) (۳)

یعنی د طوفان په زمانه کښې بیت الله شریف اوچت کړې شوې وو. چنانچه انبیاء کرام به د حج بیت الله په نیت سره راتلل لیکن هغوی ته مقام بیت الله معلوم نه وو تر دې چه الله تعالی حضرت ابرهیم علیه السلام په دغه مقام باندې اوږولو او هغه ته نې د بیت الله ځانی اوځودلو.

امام بیهقی علیه السلام د عبدالله بن عمر علیه السلام دا روایت په دویم طریق سره مرفوعاً نقل کړې دې دې کښې دې: (بَعَثَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ جِبْرِيْلَ إِلَىٰ أَدَمَ فَأَمَرَهُ بِنَاءِ الْبَيْتِ، فَبَنَاهُ أَدَمُ، فَأَمَرَهُ أَنْوَافُ بِهِ، وَقِيلَ لَهُ أَتَىٰ أَوَّلُ النَّاسِ، وَهَذَا أَوَّلُ بَيْتٍ وَجِعَ لِلنَّاسِ) (۴) مطلب دا دې چه الله تعالی د جبرائیل علیه السلام په ذریعه حضرت آدم علیه السلام ته د کعبې د تعمیر حکم وړکړو. کله چه آدم علیه السلام د حکم تعمیل اوکړو او د کعبې د تعمیر نه فارغ شو نویانی هغه ته د بیت الله نه چاپیره د طواف حکم وړکړو او هغه ته نې اونیل چه ته اولنې انسان نې اودا رومېی کور دې دکوم بنیاد چه د انسانانو د عبادت دپاره کیځودې شو.

دغه شان په مصنف عبد الرزاق کښې عن ابن جریج عن عطاء، په طریق سره روایت دې: (..... اهبط إلى الأرض، فابن لى بيتاً م حنكاً كما رأيت الملكة تخف بيتي الذي فى السماء فبذغمر أنه بناء من خمسة أحجار: حرا ومن لبنان، والجودي، ومن طور زنا، و طور سناء وكان ريعه من حراء، فكان هذا بناء آدم ثم بناه إبراهيم عليه السلام، ددې دواړو روایتونونه دا معلومېږی چه د بیت الله اولین جوړونکې حضرت آدم علیه السلام دې. د وهب بن منبه علیه السلام روایت دې چه د بیت الله اولنې جوړونکې شیت بن آدم علیه السلام دې حافظ ابن جریر فرمائی اولنې روایت راجع دې چه بیت الله په اول خل حضرت آدم علیه السلام جوړ کړې دې. (۵)

قوله: رفعا القواعد من البيت. یعنی ابراهیم علیه السلام او اسماعیل علیه السلام دواړو د دغه کور بنیاد کیځودو. حافظ ابن حجر علیه السلام په دې سلسله کښې مختلف روایات نقل کړی دی دکوم خلاصه چه داده. د بیت الله رومې بنیاد حضرت آدم علیه السلام کیځودې دې او هغه ته هغه مقام ملائکه خودلې وو چرته چه کعبه تعمیر کول وو. مگر د زرگونو کالو حادثاتو مودې اوشوې چه هغه بې نشانه کړې وه. البته اوس هم دغه غونډنې د راوچنې شوې زمکې په صورت کښې موجود وه. دا ځانی د الله تعالی د وحې په ذریعه ابرهیم علیه السلام ته اوځودلې شو نو هغه د اسماعیل علیه السلام په امداد سره هغه کنستل شروع کړه. د کنستلو دوران کښې د مخکینی تعمیر بینادونه ښکاره شو او هم په هغه بینادونو باندې د بیت الله تعمیر اوکړې شو. (۶)

(۱) فتح الباری: ۵۰۱/۸.

(۲) فتح الباری: ۵۰۰/۸.

(۳) فتح الباری: ۴۹۶/۸.

(۴) دلائل النبوة للبيهقي: ۴۵/۲ باب ماجاء فى بناء الكعبة. دار الكتب العلمية. ودار الريان للتراث.

(۵) فتح الباری: ۴۹۶/۸.

(۶) فتح الباری: ۵۰۱/۸.

روایاتو کنبی دی چه کله د بیت الله دیوالونه اوچت شو نو په ابراهیم علیه السلام باندې ضعف او کمزوری شروع شوه اود کانو اوچتولونه عاجز راغلو نو یو کانې نۍ موړه کړو اسماعیل علیه السلام به دغه کانې له په لاس سره سهارا وړکوله او ابراهیم علیه السلام به په هغې باندې ختلولسه تعمیر کولو. هم دغه مبارک کانې دې چه نن دمقام ابراهیم به نوم سره یو عظیم یادگار په توگه باندې محفوظ دې. نن صبا چه حجر اسود په کوم ځای لگیدلې دې کله چه تعمیر تردغه حده پورې اورسیدو نو جبرائیل علیه السلام هغوی ته لاړ خوندنه اوکړه او حجر اسود نۍ دهغوی په مخ کنبی د یوغر نه راوړوستلو وړکړو. دې ته د جنت نه راوړلې شوې کانې ونیسی شی. جبرائیل علیه السلام هغوی ته دا کانې د لگولو دپاره وړکړې وو. (۱)

[۳۱۸۵] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ عَمْرِو، قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ نَافِعٍ، عَنْ كَثِيرِ بْنِ كَثِيرٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جَبْرِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: لَمَّا كَانَ بَيْنَ إِبْرَاهِيمَ وَبَيْنَ أَهْلِهِ مَا كَانَ، خَرَجَ إِبْرَاهِيمُ عَلَى أَمْرٍ سَمِعَ عَلَيْهِ، وَفَعَلَتْ أُمُّ سَامِعِيلَ تَشْرِبُ مِنَ الشَّنَةِ، فَهَدَرَ لَبَنُهَا عَلَى صَبِيهَا، حَتَّى قَدِمَ مَكَّةَ فَوَضَعَهَا تَحْتَ دَوْحَةٍ، ثُمَّ جَمَعَ إِبْرَاهِيمُ إِلَى أَهْلِهِ، فَأَتَبَعَتْهُ أُمُّ سَامِعِيلَ، حَتَّى لَمَّا بَلَغُوا كَدَاءَ نَادَتْهُ مِنْ وَادِيَةٍ: يَا إِبْرَاهِيمُ أَلِي مَنْ تَتَرَكُنَا؟ قَالَ: إِلَهِي اللَّهُ، قَالَتْ: رَضِيتُ بِاللَّهِ، قَالَ: فَرَجَعْتُ فَفَعَلْتُ تَشْرِبُ مِنَ الشَّنَةِ وَيَدْرُ لَبَنُهَا عَلَى صَبِيهَا، حَتَّى لَمَّا فَتِسَ الْمَاءُ، قَالَتْ: لَوْ ذَهَبْتُ فَتَنَظَرْتُ لَعَلِّي أَحْسَنُ أَحَدًا، قَالَ: قَدْ هَبْتُ فَصَعِدْتُ الصَّفَا فَتَنَظَرْتُ، وَنَظَرْتُ هَلْ يُحْسِنُ [ص: ۴۰] أَحَدًا، فَلَمْ يُحْسِنْ أَحَدًا، فَلَمَّا بَلَغْتُ الْوَادِي سَعَتْ وَأَتَيْتِ الْمَرْوَةَ، فَفَعَلْتُ ذَلِكَ أَشْوَاطًا، ثُمَّ قَالَتْ: لَوْ ذَهَبْتُ فَتَنَظَرْتُ مَا فَعَلْتُ، تَعْنِي الصَّبِي، فَذَهَبْتُ فَتَنَظَرْتُ فَإِذَا هُوَ عَلَى حَالِهِ كَأَنَّهُ يَنْشَقُّ لِلْمَوْتِ، فَلَمْ يَقْرَأْهَا نَفْسُهَا، فَقَالَتْ: لَوْ ذَهَبْتُ فَتَنَظَرْتُ، لَعَلِّي أَحْسَنُ أَحَدًا، فَذَهَبْتُ فَصَعِدْتُ الصَّفَا، فَتَنَظَرْتُ وَنَظَرْتُ فَلَمْ يُحْسِنْ أَحَدًا، حَتَّى أَتَمَمْتُ سَبْعًا، ثُمَّ قَالَتْ: لَوْ ذَهَبْتُ فَتَنَظَرْتُ مَا فَعَلْتُ، فَإِذَا هِيَ بِصَوْبٍ، فَقَالَتْ: أَغِثْ إِنْ كَانَ عِنْدَكَ خَيْرٌ، فَإِذَا جِئْتِ، قَالَ: فَقَالَ بِعْهُ هَكَذَا، وَخَمَزَ عَقِبَهُ عَلَى الْأَرْضِ، قَالَ: فَأَتَبَتَّقُ الْمَاءَ، فَذَهَبَتْ أُمُّ سَامِعِيلَ، فَفَعَلَتْ عَجْفًا، قَالَ: فَقَالَ أَبُو الْقَاسِمِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَوْ تَرَكَتُهُ كَانَ الْمَاءُ ظَاهِرًا». قَالَ: فَفَعَلْتُ تَشْرِبُ مِنَ الْمَاءِ وَيَدْرُ لَبَنُهَا عَلَى صَبِيهَا، قَالَ: فَمَرَّ نَاسٌ مِنْ جُرْهُمِ بَطْنِ الْوَادِي، فَإِذَا هُمْ بِطَبْنٍ، كَأَنَّهُمْ أَكْبَرُوا ذَلِكَ، وَقَالُوا: مَا يَكُونُ الظَّنُّ الْأَعْلَى مَاءً، فَبَعَثُوا رُسُلَهُمْ فَتَنَظَرُوا فَإِذَا هُمْ بِالْمَاءِ، فَأَتَاهُمُ فَأَخْبَرَهُمْ، فَأَتُوا إِلَيْهَا فَقَالُوا: يَا أُمُّ سَامِعِيلَ، أَأَذْهَبِينَ لَنَا أَنْ نَكُونُ مَعَكَ، أَوْ نَكُونُ مَعَكَ، قَبْلَةَ إِنْهَابِ فَتَنَكَّرَ فِيهِمْ امْرَأَةٌ، قَالَ: لَمَّا رَأَتْهُ بَدَأَ إِبْرَاهِيمَ، فَقَالَ لِأَهْلِهِ: إِنْ مِثْلِي تَرَكْتُمْ، قَالَ: فَجَاءَ قَسَمًا، فَقَالَ: أَنْتِ إِبْرَاهِيمُ؟ فَقَالَتْ: أَمْرَأَتُهُ: ذَهَبَ يَصِيدُ، قَالَ: قَوْلِي لَهُ إِذَا جَاءَ غَيْرَ عَتَبَةَ بَابِكَ، فَلَمَّا جَاءَ أَخْبَرَتْهُ، قَالَ: أَنْتِ ذَلِكَ، فَأَذْهَبِي إِلَيَّ أَهْلِيكَ، قَالَ: لَمَّا رَأَتْهُ بَدَأَ إِبْرَاهِيمَ، فَقَالَ لِأَهْلِهِ: إِنْ مِثْلِي تَرَكْتُمْ، قَالَ: فَجَاءَ، فَقَالَ: أَنْتِ إِبْرَاهِيمُ؟ فَقَالَتْ: أَمْرَأَتُهُ: ذَهَبَ يَصِيدُ، فَقَالَتْ: أَلَا تَنْزِلُ فَتَطْعَمُ وَتَشْرِبُ، فَقَالَ: وَمَا عَلَامَتُكُمْ وَمَا أَتَاكُمْ؟ فَقَالَتْ: طَعَامُنَا الْحُمُّ وَشَرَابُنَا الْمَاءُ، قَالَ: اللَّهُمَّ بَارِكْ لَهُمْ فِي طَعَامِهِمْ وَشَرَابِهِمْ، قَالَ:

فَقَالَ أَبُو الْقَاسِمِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بَرَكَةٌ بِدَعْوَةِ إِبْرَاهِيمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمَا وَسَلَّمَ»
 قَالَ: ثُمَّ رَأَيْتُهُ بِدَعْوَةِ إِبْرَاهِيمَ، فَقَالَ لِأَخِيهِ: إِنِّي مُطْلَعٌ بِرُكَّتَيْهِ، لِحِجَاءِ قَوَافِقِ إِسْمَاعِيلَ مِنْ وَدَاءِ
 زَمَرٍ مُصْطَفٍ لِبَلَدِهِ، فَقَالَ: يَا إِسْمَاعِيلُ، إِنَّ رِيكَ أَمَرَنِي أَنْ أَتِيَنِي لَهُ يَتِيئًا، قَالَ: أَطْعَمَ رِيكَ،
 قَالَ: إِنَّهُ قَدْ أَمَرَنِي أَنْ تُعِينَنِي عَلَيْهِ، قَالَ: إِذَنْ أَفْعَلْ، أَوْ كَمَا قَالَ: قَالَ فَقَامَا
 فَجَعَلَ إِبْرَاهِيمُ يَدِي، وَإِسْمَاعِيلُ يَنَاولُهُ الْحِجَارَةَ وَيَقُولَانِ: (رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ
 الْعَلِيمُ) [البقرة: ۱۲۷]. قَالَ: حَتَّى ارْتَفَعَ الْبِنَاءُ، وَضَعَفَ الشَّيْخُ عَنْ ثَقُلِ الْحِجَارَةِ، فَقَامَ عَلَى حَجَرٍ
 الْمَقَامِ، فَجَعَلَ يَنَاولُهُ الْحِجَارَةَ وَيَقُولَانِ: (رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ) [البقرة: ۱۲۷]
 [ص ۲۲۵-۲۲۷] [از: ۲۲۳۹]

دلته امام بخاری رحمته الله د ابن عباس رضی الله عنہ حدیث پہ دریم طریق سرہ ذکر کرے دی۔ دی سرہ متعلق تشریحات او
 ضروری مطالبہ دیرو شوو روایتونو پہ ضمن کینی تیر شوی دی۔
 د احادیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: د ابن عباس رضی الله عنہ نہ نقل شوی مذکورہ روایت پہ دریو طرق سرہ امام
 بخاری رحمته الله ذکر کرے دی او دی تو لو ترجمہ الباب سرہ مناسبت بالکل واضح دی خکہ چہ د تولو تعلق د حضرت
 ابراهیم علیہ السلام قصی سرہ دی (۱)

علامہ عینی رحمته الله فرمائی چہ دا باب ہم (باب قوله الله: (وَاتَّخَذَ اللَّهُ لِبَرَاهِيمَ خَلِيلًا)) تتمہ ده (۲)

[۳۱۸۶] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ
 الْقَتَنِ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا ذَرٍّ (ص: ۳۰) رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ
 مَسْجِدٍ وَضِعَ فِي الْأَرْضِ أَوَّلُ؟ قَالَ: «السَّجْدُ الْحَرَامُ» قَالَ: قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: «السَّجْدُ
 الْأَقْصَى» قُلْتُ: كَمْ كَانَ بَيْنَهُمَا؟ قَالَ: «أَرْبَعُونَ سَنَةً، ثُمَّ أَيُّمَا؟ أَدْرَكَكَ الصَّلَاةُ بَعْدَ
 قَضَائِهِ، فَإِنَّ الْفَضْلَ فِيهِ» [ص ۳۲۷] [۳۲۳۴] (۳)

نوراجم رجال

موسى بن اسماعيل: دا ابوسلمه موسى بن اسماعيل تبوكى رحمته الله دي۔ ددوى تذکرہ (کتاب العلم باب ذکر العلم والفتا)
 فی المسجد) لاندی تیرہ شوی ده (۴)

عبد الواحد: دا عبد الواحد بن زياد بصرى رحمته الله دي۔ ددوى تذکرہ (کتاب الإيمان باب الجهاد من الإيمان) لاندی تیرہ شوی
 ده (۵)

الأعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران أسدى کوفى رحمته الله دي۔ ددوى تذکرہ (کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم) لاندی
 تیرہ شوی ده (۶)

(۱) عمدة القاری: ۳۴۸/۱۵ دار الکتب العلمیة.

(۲) عمدة القاری: ۳۶۰/۱۵.

(۳) أخرجه أيضاً فی نفس الكتاب باب قول الله تعالى (وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَزْمِ إِنَّهُ آوَابٌ)
 رقم: ۳۴۲۵ والنسائی فی سننه، فی کتاب المساجد باب ذکر أى مسجد وضع أولاً رقم: ۹۱ عوابن ماجه فی سننه، فی
 کتاب المساجد والجماعات، باب أى مسجد وضع الأول رقم: ۷۵۳ واحمد فی سننه: ۱۵۰، ۱۵۶، ۱۶۰/۵.

(۴) کشف الباری: ۴۱۳/۳.

(۵) کشف الباری: ۳۰۱/۲.

ابراہیم التیمی: دا ابراہیم بن یزید بن شریک تیمی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهولاه، لئلا يتردد شيء منه) (۱)
عن ابیه دا ددوی والد یزید بن شریک تیمی رحمۃ اللہ علیہ دی (۲)

قوله: فقلت: يا رسول الله! أي مسجد وضع في الأرض أول..... حضرت ابوذر غفاری رضی اللہ عنہ وانی چہ ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تہ عرض اوکرو چہ دتولو نہ اول پہ زمکہ باندی کوم یو جعات جوہ شوہ دی؟ حضور پاک او فرمائیل مسجد حرام ما عرض اوکرو بیا کوم یو؟ حضور پاک او فرمائیل مسجد اقصیٰ ما عرض اوکرو ددوارو پہ (تاسیس یعنی بنیاد کیخود) کنبی د خومرہ مودہ فاصلہ دہ؟ حضور پاک او فرمائیل خلویبنت کالہ بیا چہ تہ چرتہ دمونخ وخت پیدا کرہی ہم هلتنہ مونخ کوہ خکہ چہ فضیلت ہم د مانخہ پہ کولو کنبی دی
مختلف ادوارو کنبی دکعبۃ اللہ د تعمیر بیان: آی بیت وضع..... دلتنہ د بیت نہ مطلق بیت مراد نہ دی بلکہ بیت العبادت مراد دی یعنی سوال دعام کور متعلق نہ وو دعبادت د کور سرہ متعلق وو چہ بہ مخ د زمکی د تولو نہ اول کومہ یوہ عبادت خانہ بنیاد کیخودی شوہ اسحاق بن راہویہ رحمۃ اللہ علیہ د حضرت علی رضی اللہ عنہ یو روایت پہ صحیح سندسہ نقل کرہی دی۔ پہ ہغہی کنبی د بیت العبادۃ تصریح دہ: «كانت البیت قبلہ، ولکنہ کان اَوَّلَ بَیتٍ وَحِیدَ لِمَیَّادَۃِ اللہ» (یعنی عام کورونہ ددی نہ ورائدی ہم موجود وولیکن د عبادت دپارہ کعبۃ اللہ اولنی کور دی دکوم بنیاد چہ کیخودی شوہ۔

دکعبۃ اللہ بنیاد دتولو نہ اول حضرت آدم علیہ السلام کیخودی او بیا ابراہیم علیہ السلام، عمالقہ او جرہم پہ ترتیب مختلف ادوار کنبی ددی تعمیر کرہی دی نہ پس درسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د خواتنی پہ زمانہ کنبی قریشو ددی تعمیر کرہی بیا عبداللہ ابن زبیر رضی اللہ عنہ پہ خیل دور خلافت کنبی دا تعمیر کرو۔ حجاج بن یوسف چہ راغلو دائی ورائہ کرہ او جدید تعمیرنی اوکرو۔ تردغہ وختہ پوری ہم ہغہ تعمیر راروان دی او پہ دی کنبی ہیخیدلون نہ دی کرہی شوہ ونبلی شی چہ ہارون الرشید د حجاج بن یوسف طرز تعمیر نرلوسرہ کعبۃ اللہ دوبارہ د حضرت عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہ پہ طرز باندی جوہول غوبنتل پہ دی سلسلہ کنبی ہارون الرشید د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ تہ توس اوکرو نوامام مالک رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل: «فَعَدَّكَ اللہُ بِأَمْرِ الْمُؤْمِنِينَ أَنْ تَعْمَلَ هَذَا الْبَيْتَ لِقَبَةِ الْمُلُوكِ لِأَنَّهُ أَأَخَذَ الْإِقْضَىٰ وَتَنَاءَ، فَكَذَہْبُ هَيْبَتِهِ مِنْ صُفُوفِ النَّاسِ» (۳)

یعنی آی امیر المؤمنین تاسو تہ دائلہ تعالیٰ واسطہ درکوم وایم چہ دا کور د حکمرانانو دپارہ د لربہی اونماشہی یوخیز مہ جوہرود۔ گنی چہ خوک ہم راخی ہغہ بہ دا ورائولو سرہ تعمیر کوی۔ دغہ شان بہ د دی ہیبت او وقار د زہرونہ اوچت شی۔

د اقصیٰ د تسمیہ وجہ: المسجد الاقصیٰ..... دی نہ بیت المقدس مراد دی اقصیٰ آخری، انتہا او دلرہی لری معنی کنبی استعمال لری بیت المقدس تہ المسجد الاقصیٰ ونبلو خہ وجہ دہ۔ پہ دی کنبی مختلف اقوال دی:

(۱) کشف الباری: ۲/۲۵۱.

(۲) کشف الباری: ۲/۵۴۴.

(۳) کتاب فضائل المدینۃ باب حرم المدینۃ رقم: ۱۸۷۰.

(۴) فتح الباری: ۴/۸، ۵۰: کنز العمال: ۳۷۸/۲ رقم الحدیث: ۴۲۹۷ مؤسسة الرسالة، تفسیر ابن ابی حاتم، سورۃ آل عمران قرلہ تعالیٰ: (إِنَّ أَوَّلَ بَیْتٍ وَضِعَ لِلنَّاسِ) الآیہ ۹۶، ص: ۷۰۷ رقم الحدیث: ۳۸۲۷ مکتبۃ نزار مصطفیٰ.

(۵) فتح الملہم: ۱/۳۴۱.

① یو قول دادي چه بیت المقدس او کعبه الله په مینځ کښې فاصله ډیره زیاته اوږده ده په دې وجه دې ته اقصی ونیلي شی.

② بعض حضراتو ونیلي دي چه بیت المقدس پسې شاته د عبادت بل څه ځانی نشته دي په دې وجه دې ته اقصی ونیلي شی.

③ یو قول دادي چه (بعد عن الأقدار والنجاة) د وجې نه دي ته اقصی ونیلي شوي^(۱)

کعبه الله او مسجد اقصی په مینځ کښې د زماني د مسافت تحقیق: اربعون سنة..... حافظ ابن جوزي رحمه الله فرمانيلى دلته اشکال وازد کيږي د کعبه الله باني حضرت ابراهيم عليه السلام دي او د بیت المقدس باني حضرت سليمان عليه السلام دي. اود دواړو په مینځ کښې یو زر کاله نه زیاته موده فاصل ده حالانکه په مذکور روایت کښې رسول الله صلى الله عليه وسلم فرماني چه د دواړو تعمير د څلویښتو کالو په فرق سره شوې دي. بیا هم پخپله د دې اشکال جواب ورکوي: (ان الإشارة في الحديث إلى أول البناء ووضع أساس المسجد وليس إبراهيم أول من بنى الكعبة، ولا سليمان أول من بنى بيت المقدس، فقد روي أن أول من بنى الكعبة آدم، ثم اتشتر ولد في الأرض، فجاز أن يكون بعضهم قد وضع بيت المقدس ثم بنى إبراهيم الكعبة)^(۲)

يعني په دې روایت کښې په اصل د دواړو مساجدو اول بناء طرف ته اشاره ده. حقیقت دادي چه ابراهيم عليه السلام د کعبه الله اولني باني نه دي او سليمان عليه السلام هم د بیت المقدس اولني باني نه دي بلکه دا روایت مونږ نقل کړي دي چه د کعبه الله بنياد اول د ټولو نه حضرت آدم عليه السلام کيځودي دي دهغوی نه پس دهغوی اولاد په زمکه کښې خواره شو نوممکن دي چه (سليمان عليه السلام نه علاوه) په هغوی کښې بل چا د بیت المقدس بنياد کيځودي وي او بیا دهغې نه پس ابراهيم عليه السلام د کعبه الله تعمير کړي وي.

يعني کله چه آدم عليه السلام د کعبه الله بنياد کيځودو بیا دهغه په اولاد کښې بل چا د بیت المقدس بنياد کيځودو. نو ممکن ده چه د دې دواړو په مینځ کښې د څلویښتو کالو موده وي او په حديث کښې هم دغه اول ځل بنياد کيځودو ته اشاره وي.

د حافظ ابن جوزي رحمه الله راني ته حافظ ابن حجر رحمه الله هم ترجيح ورکړي ده او د دې په تائيد کښې د ابن هشام رحمه الله دا روایت نقل کړي دي چه کله آدم عليه السلام د کعبې د بنياد نه فارغ شو نو الله تعالی هغه ته د بیت المقدس د سيل کولو حکم ورکړو چه هلته لاړ شه دهغې بنياد کيږده. چنانچه حضرت آدم عليه السلام د بیت المقدس بنياد کيځودو او بياني په هغې کښې مناسک ادا کړل. نوممکن ده چه د دواړو بنيادونو په مینځ کښې د څلویښتو کاله موده وي او په روایت باب کښې د دې اعتبار کړي شوي وي^(۳)

بعض حضرات واني چه د حضرت آدم عليه السلام د تخليق نه وړاندې دوه زره کاله مخکښې ملائکه د کعبه الله بنياد اول کيځودي وو او بياني دي نه پس د بیت المقدس بنياد کيځودو. په روایت کښې د دغه دواړو بنيادونو په مینځ کښې څلویښت کاله خودلې شوي دي^(۴)

قوله: فإن الفضل فيه يعنى اصل فضيلت خو دمانځه د هغې په خپل وخت ادا کولو کښې دي. يوروايت کښې دلته (والأرض لك مسجد) او بعض کښې (فإن الأرض كلها مسجد) اضافه هم نقل ده يعنى په مخ د زمکې هره يوه حصه باندې هم مورخ کول جائز دي^(۵)

(۱) فتح الباری: ۵۰۴/۸ ارشاد الساری: ۳۰۷/۷

(۲) فتح الباری: ۵۰۴/۸

(۳) فتح الباری: ۵۰۵/۸

(۴) فتح الملهم: ۳۴۲/۱

(۵) فتح الباری: ۵۰۵/۸

[۳۱۸۷] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي عَمْرٍو، مَوْلَى الْمُطَّلِبِ، عَنْ أَبِي بِنٍ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، طَلَعَ لَهُ أَحَدٌ فَقَالَ: «هَذَا جَبَلٌ يُحِبُّنَا وَيُحِبُّهُ، اللَّهُمَّ إِنِّي إِبرَاهِيمَ حَرَمَ مَكَّةَ، وَإِنِّي أَحَرَمُ مَا بَيْنَ لَابَتَيْهَا» وَوَدَّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ زَيْدٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص ۳۳۲].^(۱)

تراجم رجاله

عبدالله بن مسلمة: داعبدالله بن مسلمه بن قعنب حارثی بصری رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان باب من الدین الفرائض الفتن) لاتدی تیره شوې ده.^(۲)

مالک: دا امام دارالهجرة مالک بن انس رحمته الله دی. ددوی تذکره (بدء الوحي) لاتدی تیره شوې ده.^(۳)
عمرو بن ابی عمرو: داعمرو بن ابی عمرو مسیره مولی المطلب بن عبدالله بن حنطب قرشی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب الحصر علی الحديث) لاتدی تیره شوې ده.^(۴)

قوله: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم طلع له أحد فقال.....: حضرت انس بن مالک رحمته الله نه روایت دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله ته د احد غره په نظرداخلو نوونی فرمانیل دا هغه غردی چه مونږ سره محبت کوی او مونږ ده سره محبت کوو. یا الله ابراهیم مکه حرم اوگرخولو او زه مدینه حرم گرخوم چه د دوو کانی زور مکو په مینځ کښی واقع ده.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله حرم مدینه او جبل احد سره متعلق: حضرت انس رحمته الله روایت موصولاً او حضرت عبدالله بن زید رحمته الله روایت تعلیقاً ذکر کړې دي او مقصد حضرت ابراهیم رحمته الله تذکره کول دي چه هغه مکه مکرمه حرم گرخولې دي.^(۵)
په دي حدیث باندې کتاب الحج کښې تفصیلی بحث شوې دي او وړاندې کتاب المغازی کښې هم راخی انشاء الله.^(۶)

حديث ترجمة الباب سره مناسبت: ترجمة الباب سره د (ان ابراهیم حرم....) مناسبت واضح دي.

وَدَّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ زَيْدٍ، عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله (انظر: [۲۷۳۲، ۲۰۲۲])
یعنی مذکور ه روایت عبدالله بن زید رحمته الله هم د رسول الله صلی الله علیه و آله نه روایت کړې دي. دا روایت امام بخاری رحمته الله (کتاب البوع) باب بركة صاع النبي صلى الله عليه وسلم) لاتدی (عن موسى عن هب عن عمرو بن يحيى عن عباد بن عمير الأنصاري عن عبد الله بن زيد عن النبي صلى الله عليه وسلم) په سند سره موصولاً نقل کړې دي.^(۷)

[۳۱۸۸] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُونُسَ، أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ ابْنَ أَبِي بَكْرٍ، أَخْبَرَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، نَوْمَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ

(۱) مرتخریجه فی کتاب الصلاة باب ما یذکر فی الفخذ رقم: ۳۷۱.

(۲) کشف الباری: ۸۰/۲.

(۳) کشف الباری: ۲۹۰/۱.

(۴) کشف الباری: ۵۱/۴.

(۵) فتح الباری: ۵۰۵/۸.

(۶) کشف الباری کتاب المغازی ص: ۲۵۳-۲۵۲.

(۷) عمدة القاری: ۳۶۲/۱۵.

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «أَلَمْ تَرَى أَنَّ قَوْمَكَ لَمَّا بَنَوْا الْكَعْبَةَ أَقْبَضُوا عَنْ قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ»، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَا تَرُدُّهَا عَلَيَّ قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ؟ فَقَالَ: «لَوْلَا جِذَانُ قَوْمِكَ بِالْكَفْرِ»، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ: لِمَنْ كَانَتْ عَائِشَةُ سَمِعَتْ هَذَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مَا أَرَى أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَرَكَ اسْتِزْلَامَ الرُّكْنَيْنِ اللَّذَيْنِ يَلْبِسانِ الْحِجْرَ، إِلَّا أَنَّ الْبَيْتَ لَمْ يُمْسَمَّ عَلَى قَوَاعِدِ إِبْرَاهِيمَ" وَقَالَ إِسْمَاعِيلُ: عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ [ص ۳۳۳].

نراهم رجال

عبدالله بن يوسف: دا ابو محمد عبدالله بن يوسف تنیسی کلاعی رحمته الله دی دوی تذکره کتاب العلم باب یلم العلم الشاهد الغالب، لاندی تیره شوی ده. ^(۱)

مالک: دا امام مالک بن انس رحمته الله دی.

ابن شهاب: ددوی تذکره (بدء الوحي) لاندی تیره شوی ده. ^(۲)

سالم بن عبدالله: دا ابو عمر یا ابو عبدالله سالم بن عبدالله بن عمر بن الخطاب قرشی عدوی رحمته الله دی دوی تذکره کتاب ایمان باب الحیاة من ایمان، لاندی تیره شوی ده. ^(۳)

ابن ابی بکر: دا د حضرت ابوبکر رضی الله عنه نمسی عبدالله بن محمد بن ابی بکر رحمته الله دی. دوی حالات (کتاب الحج باب فضل مکة وبنائها) لاندی اوگوری.

قوله: ألم تر أن قومك بنوا الكعبة.....: رسول الله ﷺ حضرت عائشه رضی الله عنها ته افرمانیل آیا ناوونه لیدل جه ستا قوم د کعبی تعمیر اوکړو او د حضرت ابراهیم عليه السلام په بنیادونو نه نی دا تعمیر کم کړو. حضرت عائشه رضی الله عنها فرمائی چه ما رسول الله ﷺ ته عرض اوکړو یا رسول الله تاسو هغه د ابراهیم عليه السلام په بنیادونو باندی ولې نه راوایس کوئی؟ رسول الله ﷺ افرمانیل (لولا حدثن قومك بالكفر) یعنی که ستا قوم نوې مسلمان شوی نه وې. په بل روایت کښې دلته د (فعلت) تصریح ده. یعنی ما به ضرور دا د حضرت ابراهیم عليه السلام په بنیادونو باندی تعمیر کړې وه.

قریش نوی مسلمانان شوی وو او د کفر د زمانې د نفسیاتو نه لا دغه وخته پورې پوره نه وو وتلې. که د کعبې په تعمیر کښې ردویدل کولو سره د حضرت ابراهیم عليه السلام په بنیادونو باندی ددې تعمیر کړې وې نو د قریشو په زړونو کښې به شکوک او شبهات پیدا کیدی شو.

حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه فرمائی چه که چرې حضرت عائشه رضی الله عنها دا خبره د رسول الله ﷺ نه اوریدلې ده او یقیناً نی اوریدلې ده، نو زما په خیال رسول اکرم ﷺ رکنین: رکن عراقی او یمانی بشکول هم په دې وجه ترک کړې وو چه کعبه الله د حضرت ابراهیم عليه السلام په بنیادونو باندی نه وه جوړه کړې شوې. حطیم سره متصل د عراق اوشام طرف ته د کعبه الله د دیوالونو چه کوم گوټونه دی دې ته رکن عراقی اورکن شامی ونیلی شی. حضور پاک

(۱) مرتخریجه فی کتاب العلم باب من ترک بعض الاختیار مخافة أن یقصر فهم بعض الناس عنه فیقعوا فی اشد منه رقم: ۱۲۶.

(۲) کشف الباری: ۴/۱۱۳.

(۳) کشف الباری: ۱/۲۲۴.

(۴) کشف الباری: ۲/۲۸.

دوې استلام په دې وجه ترك كړې وو چه دا دواړه گوټونه د حضرت ابراهيم د تعمير كړې شوي عمارت د گوټونو په ځاني نه وو. دا روايت (كتاب المعبر باب بيان فضل مكة وبلدانها) لاتدي تفصيل سره تير شوې دې.

وَقَالَ إِسْمَاعِيلُ: عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ أَبِي بَكْرٍ. [۱۲۶]

د اسماعيل نه اسماعيل بن ابی اويس رضي الله عنه مراد دې د امام بخاري رحمه الله مقصد دادې چه د روايت باب په سند كښې د ابن ابی بكر نه بل څوك مراد نه دی بلكه عبدالله بن محمد بن ابی بكر صديق رضي الله عنه مراد دې ځكه چه دا روايت اسماعيل بن ابی اويس رضي الله عنه هم نقل كړې دي او په دې كښې د عبدالله بن محمد رضي الله عنه تصريح ده. د اسماعيل روايت امام بخاري رحمه الله كتاب التفسير باب: واذا يرقى ابراهيم القواعد من البيت واسماعيل رينا تغلب منا انك انت السميع العليم لاتدي نقل كړې دې.

[۳۱۸۹]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُونُسَ، أَخْبَرَنَا مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ، مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ حَزْمٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ سُلَيْمٍ الزَّرْقِيِّ، أَخْبَرَنِي أَبُو مُحَمَّدٍ السَّاعِدِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُمْ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ نُصَلِّيُ عَلَيْكَ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "قُولُوا: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَأَزْوَاجِهِ وَذُرِّيَّتِهِ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ وَيَا لَكَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَأَزْوَاجِهِ وَذُرِّيَّتِهِ، كَمَا بَارَكْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ عَمِيدٌ" [ص ۳۳۵-۳۳۶] [۵۹۹۹]

تواجم رجال

عبدالله بن يوسف: دا ابو محمد عبدالله بن يوسف كلاعي تنيسی رضي الله عنه دې (كتاب العلم باب بيان العلم الشاهد الغائب) لاتدي ددوی تذکره تیره شوې ده. ^(۳)

مالک بن انس: د تیر شوي حدیث سند او کورنی.

عن ابیه: ددې نه دهغوی والد ابو بکر بن محمد بن عمرو بن حزم انصاری خزرجی رضي الله عنه مراد دې. ددوی تذکره (كتاب العلم باب كيف يقض العلم لاتدي تیره شوې ده). ^(۴)

د ابو حمید ساعدی رضي الله عنه روايت دې چه صحابه کرامو عرض اوکړو يا رسول الله صلی الله علیه و آله مونږ په تاسو باندې څنگه درود اوليرې؟ حضور پاك او فرمايل داسې وايښي: اللهم صل على محمد وأزواجه وذريته، كما صليت على آل إبراهيم وبارك على محمد، وأزواجه وذريته، كما باركت على إبراهيم إنك حميد، به عام توگه مشبه به اقوي وی اوداسې به تشبیه كښې ناقص د کامل سره ملحق كولې شي. مگر دلته دا د ناقص د کامل سره د ملحق كولود قبيل نه اونه گټرنی بلكه دا د غير معروف حال د معروف د حال په ذريعه د بيان كولود قبيل نه دې ځكه چه په ابراهيم عليه السلام باندې د رحمت كيدو

(۱) رقم الحديث: ۴۸۴ فتح الباری: ۵۰۵/۸ عمدة القاری: ۳۶۲/۱۵.

(۲) رواء البخاری فی الدعوات باب: هل یصلی علی غیر النبی صلی الله علیه وسلم، رقم الحديث: ۶۳۶۰ ومسلم فی الصلاة باب الصلاة علی النبی صلی الله علیه وسلم بعد التشهد، رقم الحديث: ۹۱۱ وأبو داؤد فی الصلاة باب الصلاة علی النبی صلی الله علیه وسلم بعد التشهد، رقم الحديث: ۹۷۹ والنسائی فی السهو، نوع آخر من الصلاة علی النبی صلی الله علیه وسلم رقم الحديث: ۱۲۹۴ جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۴/۴۰۴ رقم الحديث: ۲۴۷۱.

(۳) کشف الباری: ۱۱۳/۴.

(۴) کشف الباری: ۹۹/۴.

تذکرہ دفعہ مقدم کیدو و جی نہ معروف دی. کوم چہ آیت مبارک (وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَةُ عَلَيْهِمْ أَهْلُ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مُجِيدٌ) کنبی موجود دی. (۱)

٢٥٠ (كتبي موجود دی)

[۳۱۰] حَدَّثَنَا قُتَيْبُ بْنُ حَفْصٍ، وَمُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَا: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ حَدَّثَنَا أَبُو قُرَّةٍ وَمُسْلِمُ بْنُ سَالِمٍ الْهَمْدَانِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عِيسَى، سَمِعَهُ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي لَيْلَى، قَالَ: لَقِيتُ كَعْبُ بْنَ عُجْرَةَ، فَقَالَ: الْأَاهِدِي لَكَ هِدْيَةً سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقُلْتُ: بَلَى، فَأَهْدِهَا لِي، فَقَالَ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَيْفَ الصَّلَاةُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ، قَرَأَ اللَّهُ قَدْ عَلِمْنَا كَيْفَ نُسَلِّمُ عَلَيْكُمْ؟ قَالَ: "قُولُوا: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ، وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ، اللَّهُمَّ يَا رَئِثُ [ص: ۳۷] عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ، وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ" [ص ۳۷] [۴۵۱۹]

۲۵۹۹۶

تراجم رجال

قیس بن حفص: دا ابو محمد قیس بن حفص بن قعقاع تمیمی رضی اللہ عنہ دی (کتاب العلم باب قول الله عز وجل: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ أَلَيْمٍ إِلَّا لَذَلِّهِ دَوَىٰ تَذَكَّرَهُ تَبِيرُهُ شَرِيٌّ دَهُ﴾) ۲

موسى بن اسماعيل: ذا ابوسلمه موسى بن اسماعيل تبو ذكى عليه السلام دې. ددوى تذکره (کتاب العلم باب من اجاب الفضا
يا حارة الهدى والراس) لاندې تيره شوې ده. (۴)

عبدالواحد: دا عبد الواحد بن زياد بصري رحمه الله دي ددوی تذکرہ (کتاب الإيمان) باب الجهاد من الإيمان، لاندی تیرہ شوبده. (۵)

ابوفروہ مسلم بن سالم: دا ابوفروہ مسلم بن سالم النهدي الکوفي رحمه الله دي دوی حسن بصري، عبدالله بن عکیم جهنی، عبد الرحمن بن عیسیٰ بن ابی لیلی، عبد الرحمن بن ابی الیلى او ابوالاحوص الجشمی رحمهم الله نه دحدیث روایت کړي دي. او ددوی نه د جلیل القدر محدثینو یو لونی جماعت روایت کړي دي په هغوی کښی

(^١) عمدة القاري: ٣٦٣/١٥ إرشاد الساري: ٣٠٢/٧.

(٢) أخرجه البخارى فى كتاب التفسير أيضاً، فى باب قوله تعالى **(إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ)**، رقم الحديث: ٢٧٩٧ وفى كتاب الدعوات، باب الصلاة على النبي رقم الحديث: ٣٥٧٠ والإمام مسلم فى كتاب الصلاة باب الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم بعد التشهد رقم الحديث: ٩٠٨ والإمام الترمذى فى كتاب الصلاة باب صفة الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم رقم الحديث: ٨٣، والإمام أبوداؤد فى الصلاة باب الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم بعد التشهد رقم الحديث: ٩٧٦ والإمام النسائى فى السهروى نوع آخر من الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم رقم الحديث: ١٢٩٠ جامع الأصول فى أحاديث الرسول: ٤/٢٠٢ رقم الحديث: ٢٤٦٧.

(۳) کشف الباری: ۵۲۶/۴

^(۴) كشف الباري: ۳/۴۷۷.

م كشف الباري: ۱/۲-۳۰.

یو څو ښکاره نومونه دادی: جعفر بن زیاد الاحمر، سفیان ثوري، سفیان بن عیینه، شریک بن عبدالله، شعبه بن حجاج، عمران بن عیینه، مسعر بن کدام او ابو عوانه رحمهم الله (۱)

یحیی بن معین رحمته الله ددوی باره کښې فرمائیلې ثقه (۲) ابوحاتم محمد بن ادريس رحمته الله ددوی باره کښې فرمانی (صالح الحديث له بهاس) (۳) یعقوب بن سفیان رحمته الله ددوی باره کښې فرمانی (لا بأس به) (۴) ابن حبان رحمته الله ددوی ذکر ثقات کښې کړي دي (۵)

عبدالله بن عیسی: دا عبدالله بن عبد الرحمن بن ابی لیلی رحمته الله دي (۶)

عبد الرحمن بن ابی لیلی: ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده. (۷)

کعب بن عجره: دا کعب بن عجره بن امیه بن عدی القضاعی البلوی رحمته الله دي (۸)

لقینی کعب بن عجره فقال.....: عبد الرحمن بن ابی لیلی رحمته الله وائي چه کعب بن عجره رحمته الله ماسره ملاؤ شو اوونې فرمائیل آیا زه تاته داسې هدیه درنه کړم چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله د ژبي مبارکي نه اوریدلي ده. ما ونیل ولې نه ضرور. نو کعب بن عجره رحمته الله اوونیل مونږه رسول الله صلی الله علیه و آله ته عرض اوکړو یا رسول الله مونږ په تاسو باندې او ستاسو په اهل بیت باندې څنگه درود اووايو؟ ځکه چه په تاسو باندې په تشهد کښې سلام ونیل خو مونږ ته الله تعالی خودلی دی. حضور پاک او فرمائیل داسې وایتي: (اللهم صل على محمد وعلى آل محمد كما صليت على ابراهيم وعلى آل ابراهيم انك محمد علي محمد وعلى آل محمد كما باركت على ابراهيم وعلى آل ابراهيم انك محمد).

د آل محمد نه څوک مراد دی؟: د آل محمد نه څوک مراد دی؟ په دې سلسله کښې شراح مختلف اقوال نقل کړي دي:

① یو قول دادې چه دې نه هغه خلق مراد دی په کومو چه صدقه حرام کړي شوې ده. ② بعضی حضراتو فرمائیلې دي نه په اهل بیت مراد دی. ③ دریم قول دادې چه ازواج وذریت دواړه د آل محمد مصداق دي. (۱) حافظ ابن حجر رحمته الله او د هغوی په اتباع کښې علامه قسطلانی رحمته الله دي قول ته ترجیح ورکولو سره فرمانی چه ددې نه په مخکښې روایت کښې دي (اللهم صل على محمد وازواجه وذریته) په دې کښې د ازواج او ذریت تصریح ده. اودا په دې خبره باندې دلیل دي چه د آل محمد نه هم دغه دواړه مراد دي. د حضرت عائشه رضی الله عنها په یو روایت کښې ازواج مطهرات باندې هم د آل محمد اطلاق شوې دي. د روایت الفاظ دادی: (ما شئ آل محمد من عوام وادوم ولا لالة الیاهم) (۲)

(۱) د شیوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال: ۳۱/۱۰.

(۲) تهذیب الکمال: ۵۱۶/۲۷ تهذیب التهذیب: ۳۱/۱۰.

(۳) الجرح والتعديل: ص: ۸۰۸.

(۴) تهذیب التهذیب: ۳۱/۱۰.

(۵) ثقات لابن حبان: ۳۹۵/۵.

(۶) کتاب الصیام باب صیام آیام النشریق رقم: ۱۹۹۷، ۱۹۹۸.

(۷) کتاب الاذان باب حد اتمام الركوع والاعتدال فيه رقم: ۷۹۲.

(۸) کتاب المحصر، باب الإطعام فی الفدية نصف صاع رقم: ۱۸۱۶.

(۹) إرشاد الساری: ۳۰۴/۷.

په دې باندې اشکال وارد کېږي چه د حضرت ابوهريره رضی الله عنه په یو روایت کښې صلاۀ بعد التشهید کښې ازواج ذریت او اهل بیت دریاوړو تصریح ده. (۱) خو په روایت باب کښې صرف ازواج او ذریت ذکر دي. ددې اشکال یو جواب خود ا دې په حدیث کښې به د دریاوړو ذکر شوې وي مگر د بعضو راویانو نه چرته د یو ذکر ساقط شوې نوچه کومو راویانو ته یاد وو هغوی ددې تصریح او کړه. (۲) دویم جواب دادې چه صلاۀ بعد التشهید والا روایت کښې لفظ آل نه ازواج او هغه خلق مراد دي په کومو چه صدقه حرام کړې شوې ده. او من حومت علیهم الصلوة کښې ذریت هم شامل دي. دغه شان په احادیثو کښې تطبیق اوشو. (۳) دې روایت سره متعلق به نور اباحت کتاب التفسیر کښې راځي. (۴)

د حدیث ترجمۀ الباب سره مناسبت: دې روایت کښې ډیر خل د ابراهیم عليه السلام ذکر شوې دي نو ترجمۀ الباب سره ددې مناسبت ښکاره دي. (۵)

[۳۱۹] - حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ الْمُنْهَالِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنْ أَبِي عَمَّارٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَعُودُ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ وَيَقُولُ: "إِنَّ أَبَاكَمَا كَانَ يَعُودُ يَبَا إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ: أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ الثَّمَانَةِ، مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ، وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لَاقَةٍ" [ص ۳۴۱]

تواجم رجال

عثمان بن ابي شيبه: دا عثمان بن محمد بن قاضي ابو شيبه ابراهيم بن عثمان عيسى كوفي رحمته الله دې په سند كښې ددوی نسبت د نيکه طرف ته كړې شوي دي.
جرير: دا جرير بن عبد الحميد بن قرق ضبي رازی رحمته الله دي.
منصور: دا ابو عتاب منصور بن المعتمر اسلمی الكوفي رحمته الله دي. د ذكر شوو دریاوړو حضراتو تذکره د کتاب العلم باب من جعل لاهل العلم اماما معلومة، لاندې تیره شوې ده. (۶)

منهال: دامنهال بن عمرو الاسدي رحمته الله دي. هغوی د يعلى، عبدالله بن حارث، زاذان الكندي، سويد بن غفله، محمد بن حنفیه، سعيد بن جبیر، عبد الرحمن بن ابي ليلى، عباد بن عبدالله الاسدي، عائشه بنت طلحه وغيرهم رحمهم الله نه روايات اخستې دي او ددوی نه د حدیث روایت کونکو کښې عبد الرحمن بن ابي ليلى،

(۱) إرشاد الساري: ۳۰۴/۷ والحدیث أخرجه الإمام البخاری فی کتاب الأطعمة باب ما كان السلف يَدْخُلُونَ فِي بَيْتِهِمْ وَأَسْفَرُوا مِنْهُم مِنَ الطَّعَامِ وَاللَّحْمِ وَغَيْرِهِ، رَقْمُ الْحَدِيثِ: ۵۴۲۳ وكذا العلامة محيى السنة البغوي رحمه الله عليه فی كتاب شرح السنة تحت كتاب الجمعة باب الأكل من الأضحية بعد ثلاث فذكر رَقْمُ الْحَدِيثِ: ۱۱۳۴ المكتب الإسلامي.

(۲) أخرجه الإمام أبو داود فی سننه فی كتاب الصلاة باب الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم بعد التَّشَهُّدِ رَقْم: ۹۷۸.

(۳) إرشاد الساري: ۳۰۴/۷.

(۴) إرشاد الساري: ۳۰۴/۷.

(۵) كشف الباري كتاب التفسير ص: ۵۲۹.

(۶) عدة القاري: ۳۶۴/۱۵.

(۷) رَوَاهُ الْإِمَامُ ترمذی فی الطب باب رقم: ۱۸ رَقْمُ الْحَدِيثِ: ۲۰۶۱ وَالْإِمَامُ أَبُو داود فی سننه باب فی القرآن رقم الحدیث: ۴۱۳۷ وَالْإِمَامُ ابن ماجه فی الطب باب ما عوذ به النبي صلى الله عليه وسلم رقم الحدیث: ۳۵۲۵ جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۳۶۹/۴ رقم الحدیث: ۲۴۱۴.

(۸) كشف الباري: ۲۶۸، ۲۷۰/۳.

اعمش، حجاج بن ارطاة، منصور بن معتمر، شعبه بن الحجاج، ربیعہ بن عتبہ الکنانی اولیٰ بن سلیم و غیرہم رحمہم اللہ شامل دی. (۱)

حضرت انس رضی اللہ عنہ ہم دوی حدیث روایت کری دی. کہ چری دا روایت محفوظ وی نویسا د هغوی سماع عن انس اعتبار کیوی گئی نه. (۲) علامه ذهبی رحمہم اللہ فرمائی چه کبار تابعین نه ددوی سماع ثابتہ ده خود صحابه کرامو نه ددوی سماع نه ده ثابتہ. (۳) بعض ائمہ جرح به منہال بن عمرو رحمہم اللہ باندی کلام کری دی.

چنانچه امام احمد بن حنبل رحمہم اللہ فرمائی یو خل شعبه رحمہم اللہ د هغوی نه قصد ا د حدیث سماع او نه کړه. عبدالرحمن بن ابی حاتم رحمہم اللہ ددی وجه دا بیان کړه چه شعبه رحمہم اللہ یو خل د هغوی کور نه لاړو نو د هغوی د کور نه طرب او غنا سره د قرائت آواز راتلو. په دی وجه د سماع کولو نه بغیر واپس شو. (۴) دغه شان علامه ابو جعفر عقیلی رحمہم اللہ هم هغوی ضعیف گرځولی دی. (۵) لیکن حقیقت دا دی چه منہال بن عمرو رحمہم اللہ ثقہ راوی دی اکثر ائمہ جرح والتعديل د هغه توثیق کری دی. یحییٰ بن معین، امام نسائی او امام احمد عجلو رحمہم اللہ هغه ته ثقہ و نیلي دی. (۶) امام دارقطنی رحمہم اللہ هغه صدوق گرځولی دی. (۷) امام عجلو رحمہم اللہ د هغوی تذکره ثقات کښی کری ده. (۸) عقیلی رحمہم اللہ دغه ضعیف گرځولی دی نو عقیلی رحمہم اللہ په جرح کښی تشدد سره متهم دی او کله د اعتدال نه تجاوز کوی په دی وجه د هغه د هر یوې جرح اعتبار نشته دی. د شعبه رحمہم اللہ چه کومه یوه قصه بیان کری شوې ده په دی سره د منہال بن عمرو رحمہم اللہ ثقافت نه مجروح کیوی ځکه چه دا حقیقی جرح نه ده. بیا ددی قصی راوی هم ضعیف دی او د قیل اوقال نه زیات ددی قصی څه حیثیت کیدی شی. والله اعلم. که چری دا روایات صحیح هم وی نو بیا هم دغه جرح مردود ده او قابل قبول نه ده. آخر د قرآن مجید تلاوت په طرب او ښکلی آواز سره لوستل کوم یو جرم دی چه شعبه رحمہم اللہ په دی وجه هغه د سماع قابل او نه گنړلو. حقیقت خودا دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به تحسین الصوت او تطریب بالقراءة باندی داد ورکړی دی. (۹)

علامه ذهبی رحمہم اللہ فرمائی چه شعبه رحمہم اللہ د هغوی په تلامذه حدیث کښی شمیرلي کیوی د مذکورہ واقعه د وجی نه هغوی د منہال رحمہم اللہ نه سماع ترک کړی وه حالانکه داسی د معمولی نوعیت خبرې د شیخ د تنقیص سبب نه

(۱) د شیوخ اوتلامذه د تفصیل دپاره او گورنی تهذیب الکمال: ۵۷۰/۲۸.

(۲) تهذیب الکمال: ۵۶۸/۲۸ تهذیب التهذیب: ۲۱۹/۱۰.

(۳) میزان الاعتدال: ۱۹۲/۴.

(۴) الجرح والتعديل رقم الترجمة: ۱۶۳۴.

(۵) الضعفاء الكبير للعقيلي باب الميم: ۲۲۶/۴ رقم الترجمة: ۱۸۳۰ دارالمکتبة العلمیة بیروت.

(۶) تهذیب الکمال: ۵۷۱/۲۸-۵۷۰ تهذیب التهذیب: ۳۲۰/۱۰.

(۷) تهذیب الکمال: ۵۷۱/۲۸ تهذیب التهذیب: ۳۲۰/۱۰.

(۸) معرفة الثقات للإمام العجلي: ۳۰۰/۲ رقم: ۱۸۰۰ مکتبة الدار.

(۹) يقول الدكتور بشار عواد حفظه الله في تعليقه على هامش (تهذیب الکمال: ۵۷۰/۲۸) هذا جرح مردود، والله أعلم، وما أدرى كيف جوز شعبه لنفسه أن يتركه، لأنه يطرب بالقراءة إن صح ذلك عنه، فقد ثبت عن المصطفى صلی اللہ علیہ وسلم ضرورة تحسين الصوت والتطريب بالقراءة، كما أثبتنا بالأدلة السامعة في بحثنا: البيان في حكم التغني بالقرآن المنشور في الإعجاز القرآني.

جو پیری (وہذا لا یوجب غزالہ) (۱) بعض ناقدین حدیث دا واقعہ د شعبہ د تشدد ثابتولو دپارہ د مثال په ترکی پیش کوی (۲)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ منہال رحمہ اللہ ته صدوق و نیلې دې. لیکن دې سره هغه د منہال رحمہ اللہ د وھم صراحت هم کړې دې (۳) حقیقت دادي چه ائمہ جرح کینې چاهم په هغه باندې د وھم تهمت نه دې لگولې (۴) دې ته پخپله د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ وھم و نیلې کیندې شی.

سعیدین جیمو: د دوی تذکرہ (کتاب العلم باب العلم لاندې تیرہ شوي دہ) (۵)

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما وائی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم، حضرات حسنین رضی اللہ عنہما د الله تعالیٰ په پناه کښې ورکول او فرمانیل به ئی ستاسو پلار ابراهیم علیہ السلام به په دې الفاظو کښې خپل خامن اسمعیل علیہ السلام او اسحق علیہ السلام د الله تعالیٰ په پناه کښې ورکول. هغه الفاظ دادي: (اعوذ بکلمات الله التامة من کل شیطان وهامة ومن کل عین لامة) یعنی زه د الله تعالیٰ ددې کلماتو په ذریعہ پناه غواړم چه تام دې دهر شیطان (دشر) نه، دهر هلاک کونکی زهریلا خناور نه اود هر نظر لگونکی سترگې نه.

کلمات الله کښې دوه احتماله دی. یودا چه په خپل عموم باندې وی اودې نه هره هغه کلمه مراد وی چه دالله تعالیٰ وی (۶) دوم ددې کلماتو معوذتین مراد وی (۷) علامه هروی رحمہ اللہ فرمانیلی چه دې نه پوره قرآن مجید مراد دې (۸) دې نه پس تامه د کلمات الله لژمی صفت دې په دې وجه چه ټول کلمات الله تام دی (۹)

قوله: تامة. په معنی کښې شراح مختلف اقوال نقل کړی دی. بعض و نیلې دی دا د الشفاعة په معنی کښې دې د بعض په نیز النافعة اود بعض په نیز المباركة په معنی کښې دې. علامه ابن التین رحمہ اللہ فرمائی ددې معنی ده (الناس فضلاء ویرکابها) یعنی داسې کلمات الله دکوم فضیلتونه او برکتونه چه تام دی (۱۰)

قوله: وهامة. دميم تشدید سره د هوامر مفرد دې. یعنی هر هغه خناور چه زهرړن وی اود هغه په ټک ورکولوسره د انسان مرگ واقع کیږی. او سامة اطلاق په هر داسې زهرړن خناور یا حشرات الارض باندې کیږی د کوم په ټک ورکولوسره چه مرگ نه واقع کیږی لکه مچنی اولریم وغیره. همد یم په معنی د عزم کولو دې دمار غونډې زهرړن خناور ته هامة په دې وجه و نیلې شی چه هغه د ضرر او نقصان رسولو دپارہ عازم وی (۱۱)

(۱) میزان الاعتدال: ۱۹۲/۴.

(۲) تعلیقات محمد عوامه علی الکاشف للذهبی: ۲۹۸/۲.

(۳) تقریب التهذیب ص: ۵۸۷.

(۴) تعلیقات محمد عوامه علی الکاشف للذهبی: ۲۹۸/۲.

(۵) کشف الباری: ۳۳۶/۲.

(۶) فتح الباری: ۵۰۶/۸ عمدة القاری: ۳۶۵/۱۵ إرشاد الساری: ۳۰۴/۷.

(۷) عمدة القاری: ۳۶۵/۱۵ إرشاد الساری: ۳۰۴/۷.

(۸) عمدة القاری: ۳۶۵/۱۵.

(۹) عمدة القاری: ۳۶۵/۱۵ إرشاد الساری: ۳۰۴/۷.

(۱۰) فتح الباری: ۵۰۶/۸ عمدة القاری: ۳۶۵/۱۵ إرشاد الساری: ۳۰۴/۷.

(۱۱) عمدة القاری: ۳۶۵/۱۵.

قوله: لامة: کنبی مختلف احتمالات دی یودا چه د مئة به معنی کنبی وی مئة آفت او مصیبت ته وانی یعنی آفت رسونکې بد نظر. دلته هامة په مناسبت سره مئة په خانی لامة ونبلی شوې دې^(۱)، دویم احتمال دادې چه لامة په خپله ظاهری معنی باندې محمول وی. **لَمَعْلَمٌ** (ن معنی ده یو خانی کول جمع کول د^(۲))، یو روایت کنبی دی چه رسول الله ﷺ فرمایلی دی **(اللهم المرحمتا)** ^(۳) ای الله زموږ خواره شوی اجزاء راجع کړه نو د ظاهری معنی اعتبار کولو سره لامة معنی به شی **(جامعة المرحمة علی المغمومین)**. علامه خطابی **رحمته** فرمایلی **(لامة، ذات الملقب به معنی کنبی دې لَمَعْلَمٌ لیوتوب جنونی کیفیت اوهرې ترخې دوانی ته ونبلی شی)** ^(۴) په دې صورت کنبی به دَعْن لامة معنی شی داسې نظر چه انسان د لیوتوب په آفت کنبی راگیر کړی.

روایت باب کنبی موجود لفظ **(ان اباکم)** نه د حضرات حسنین جدا علی حضرت ابراهیم **رحمته** مراد دې اوداسې ترجمه الباب سره ددې مناسبت ښکاره دې^(۵).

۱۳ - باب : **قَوْلُهُ عَزَّوَجَلَّ: ﴿وَيَنْبَهُمُ عَنْ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ﴾ / الحجر: ۵۱ / قَوْلُهُ:**

(وَلَكِنْ لَيُظْمِنَنَّ قَلْبِي).

د ترجمه الباب مقصد: په دې باب سره د حضرت ابراهیم **رحمته** نور حالات او واقعات بیانول مقصود دی. د آیت په نقل کولو سره امام بخاری **رحمته** د حضرت ابراهیم **رحمته** یو مشهورې واقعي طرف ته اشاره کړې ده^(۱)، سورة حجر کنبی دی: **(وَيَنْبَهُمُ عَنْ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ إِذْ دَعَا عَلَيْهِ فَقَالُوا سُبْحَانَكَ إِنَّا كُنْهُمُ جُلُودٌ خُلِقَ عَلَيْهِمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ)**. په دې آیتونو کنبی د حضرت ابراهیم **رحمته** د میلمنو د کړدې په روایت کنبی دی چه دا څلور فریښتي وی: جبرائیل، میکائیل، اسرافیل او رفائیل. دې فریښتو حضرت ابراهیم **رحمته** ته د خونی زیرې ورکولو او د حضرت لوط **رحمته** قوم هلاکولو دپاره لیکلي شوي وې. ابراهیم **رحمته** د ښکلي او ښانسته ځوانانو په شکل او صورت کنبی راتلونکې فریښتي میلمانه گټلو سره دهغوی په مخکې د یو تازه وړیت کړې شوې سخي د میلمستیا په توگه کیخودو. ابراهیم **رحمته** میلمه دوست وو خوراک به ئې همیشه د میلمنو سره کولو پنځلن ورځو نه هغه له څوک میلمه نه وو راغلي چونکه عادت ئې د میلمنو سره د کیناستو او خوراک کولو وو. په دې وجه ئې ضیق محسوس کولو او د نړۍ میلمانو په راتلو سره د هغه د میلمنو شوق د خوشحالی نه طبیعت ښه شوې وو. ځکه چه داسې ښکلي او ښانسته میلمانه ئې اول نه وو لیدلي. ^(۲) فریښتو د خوراک طرف ته لاس نه وړاندې کولو نو ابراهیم **رحمته** غلي غوندي شو او په زړه کنبی ئې ویره محسوس کړه. ابراهیم **رحمته** ددې کیفیت په زړه سره اظهار اوکړو. **(إِنَّا كُنْهُمُ جُلُودٌ)** موږ ئې تاسو نه ویرېږو. میلمنو او ونبیل تاسو مه ویرېږئ موږ تاسو ته د یوداسې خونی زیرې درکوو چه صاحب علم به وی.

(۱) عمده القاری: ۳۶۵/۱۵.

(۲) النهاية فی غریب الحديث: ۶۱۶/۲.

(۳) النهاية فی غریب الحديث: ۱۶/۲ او الفائق فی غریب الحديث: ۲۱۲/۳.

(۴) فتح الباری: ۵۰۶/۸ او شاد الساری: ۳۰۴/۷.

(۵) عمده القاری: ۳۶۵/۱۵ فتح الباری: ۵۰۷/۸.

(۶) عمده القاری: ۳۶۵/۱۵.

(۷) عمده القاری: ۳۶۵/۱۵.

د خور اک قیمت: حافظ ابن حجر رحمته الله یو روایت نقل کړې دې چې کله ابراهیم عليه السلام وریته کړې شوې د سخی غوښه د هغوی مخې ته راوړه کيځودله نو هغوی او وینیل مونږ قیمت ادا کولو نه بغیر خوراک نه کوو. ابراهیم عليه السلام او وینیل او دې خوراک قیمت شته. فرېنتو او وینیل څه قیمت دې؟ ابراهیم عليه السلام او فرمائیل (ذکر و ان اسم الله علی اوله و محمد و نه علی آخره) یعنې د خوراک په شروع کښې د الله نوم واخلي او په آخره کښې به د هغه حمد او ثنا بیانوي په دې باندې جبرائیل د میکائیل طرف ته او کتل بیانی او فرمائیل (حق هذا ان یغذاه به غلاما)، یقیناً دا کس ددې مستحق دې چې الله تعالی دې خپل خلیل جوړ کړي.

(وَأَذَقَالِ الْيَهُودَ رَبِّي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى) : د ابو ذر په روایت کښې هم دغه آیت نقل دې او د کریمه په روایت کښې ددې په ځای باب سره متصلاً (وَلَكِنْ لَّيَطْمِئَنَّ قُلُوبُكَ) درج دې او (وَيَتَنَهَّمُ عَنْ ضَيْغِ الْيَهُودِ) د هغوی په نیز ساقط دې (۱) خود نسفی او کرمانی رحمته الله په نسخو کښې دواړه آیاتونه نشته دې بلکه د هغه په نیز د باب تصریح هم نشته دې. په دې لحاظ سره حدیث د ابو هریره رضی الله عنه د باب سابق تکمله وې. (۲)

په دې آیت سره امام بخاری رحمته الله د حضرت ابراهیم عليه السلام یوې بلې واقعې طرف ته اشاره کړې ده. پوره آیت دې (وَأَذَقَالِ الْيَهُودَ رَبِّي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى) قَالَ أَوْ كَيْفَ تُؤْمِنُ قَالَ بَلَى وَلَكِنْ لَّيَطْمِئَنَّ قُلُوبُكَ قَالَ فَقَدْ أَزَعَّتْ مِنَ الظُّلُمِ قَصْرُهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ أَجْعَلَ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ فِتْنَةً جَزَاءً لِمَا أَذَعْنَّ بِأَلْبَتِكَ سَعْيًا وَأَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ حَكِيمٌ (البقرة: ۲۴۰)

یعنې هغه وخت یاد کړه کله چې ابراهیم عليه السلام عرض او کړو اې زما زړه ماته اوبنایه چې ته به (قیامت کښې) مړې څنگه ژوندې کوي؟ ارشاد او فرمائیلې شو ولې ته په دې باندې یقین نه لرې څه؟ هغه عرض او کړو یقین ولې نه لرم لیکن (دا درخواست مې د مشاهدې کولو) دپاره ځکه او کړو چې زړه مې مطمئن شی. او فرمائیلې شو ته څلور مرغان واخله بیا هغوی (مانوس کولو سره) خپل ځان له راوېله بیا (ټول ذبح کړه او هغه قیمة کړه) په هریو غر باندې د هغې نه یوه یوه حصه کړېده بیا هغه ټولو ته آواز او کړه نو تاله به (ژوندې) په منډه منډه راشی او ښه یقین ماته ددې خبرې چې الله زبردست (قدرت والا) دې حکمت والا دې.

دلته سوال دادي چې ابراهیم عليه السلام ته د الله تعالی د راژوندی کولو په قدرت کښې شک وو؟ که شک نشی نه وو نو بیا ولې دمو د ژوندی کیدو مشاهده کولو درخواست نشی او کړو؟ شراح ددې مختلف جوابات ورکړي دي:

① دا د نبوت د وړاندې واقعده. که د نبوت نه وړاندې د قدرت علی الاحیاء د کیفیت متعلق دا سوال کړې شوې وی نو په دې کښې هیڅ مضائقه نشته دې. (۳)

② امام طبري رحمته الله دا په ظاهري معنی باندې محمول کولو سره فرمائیلې دی چې ده دې نه شک مراد نه دې بلکه هغه وسوسه ده چې غیر اختیاری توگه باندې په زړه کښې راځی او ایمان متزلزل کولو نه بغیر ختمیږي. (۴)

③ بعض حضرات وینلی چې ابراهیم عليه السلام دا سوال ځکه کړې وو چې پخپله د ابراهیم عليه السلام زړه په دې باندې مطمئن شی چې هغه خلیل الله دې چنانچه په یو روایت کښې دی (لطمین قلبي اثنی غلامک) یا بیا سوال ددې دپاره وو چې زما

(۱) فتح الباری: ۵۰۷/۸

(۲) فتح الباری: ۵۰۷/۸

(۳) فتح الباری: ۵۰۷/۸ معتمد القاری: ۳۶۶/۱۵

(۴) فتح الباری: ۵۰۸/۸

(۵) المصدر السابق.

تراجم رجال

احمد بن صالح: دا ابو جعفر احمد بن صالح مصري رحمته الله دي. (١)
ابن وهب: دا ابو محمد عبدالله بن وهب وفهري مصري رحمته الله دي. ددوی تذکره (کتاب العلم باب من یصم سمع الصغیر
لاندې تیره شوي ده). (٢)

یونس: دا یونس بن یزید ایلي رحمته الله دي. ددوی تذکره (کتاب العلم باب من یرد الله به خیراً یقفه فی الدین) لاندې تیره شوي
ده. (٣)

ابن شهاب: ددوی تذکره (بدر الوحي) لاندې تیره شوي ده. (٤)
ابو سلمة بن عبدالرحمن بن عوف: ددوی تذکره (تاب الإيمان باب صوم رمضان احتساباً من الإيمان) لاندې تیره شوي ده. (٥)

سعید بن المسیب: ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل) لاندې تیره شوي ده. (٦)
قوله: عَنِ أَحَقِّ بِالْشَكِّ..... حضرت ابو هريره رضي الله عنه روایت دي چه رسول الله ﷺ فرمانيلى چه مونږ د ابراهيم
عليه السلام په مقابله کښې د ډیر شک مستحق یو. کوم وخت چه ابراهيم عليه السلام عرض کړي وو (رَبِّ اَرْنِي كَيْفَ تُخْصِي
الْمَوْتِ؟) ددې حدیث پس منظر دادې چه کله د سورت بقره آیت (وَإِذْ قَالَ لِهَارِمُ رَبِّ اَرْنِي كَيْفَ تُخْصِي الْمَوْتِ؟)
نازل شو نریعض صحابه کرام او وئیل (شک ابراهيم و لومړنۍ شک نهیئ) نور رسول الله ﷺ جواب ورکړ و (عَنِ أَحَقِّ بِالْشَكِّ مِنْ
ابراهيم).

امام شافعي رحمته الله فرماني چه دي جملې سره د رسول الله ﷺ منشاء دا وه چه د ابراهيم عليه السلام په زړه کښې شک او
تردد پیدا کیدل محال وو ځکه چه د انبياء کرام په زړونو کښې کله هم شک او شبه نه پیدا کيږي. او فرض کړه که
تسلیم کړي شی چه د انبياء په زړونو کښې شک کول پیدا کيږي شی نو د ابراهيم عليه السلام نه زیات زه مستحق ووم چه
ماته شک پیدا شوي وي هر کله چه ماته د الله تعالی په قدرت علی احياء الموتی باندې شک او تردد کله هم نه دي
پیدا شوي نو ابراهيم عليه السلام ته خو په طریقه اولی شک نه دي شوي. (٧) علامه کرمانی رحمته الله فرمانيلى دی چه رسول
الله ﷺ دا جمله تواضعاً فرمانيلى ده. (٨)

٩٩٢هـ مسلم: ٨٥/١ أيضاً فى كتاب الإيمان باب زيادة طمأنينة القلب بظواهر الأدلة رقم: ١٥١ و: ٢٤٥/٢ وفى كتاب
الفضائل باب فضائل إبراهيم الخليل عليه السلام رقم: ١٥١ والترمذى فى جامعه: ٤٤/٢ وفى كتاب التفسير باب ومن
سورة يوسف رقم: ٣١١٦ وابن ماجه فى سننه ص: ٢٩١ فى كتاب الفتن باب الصبر على البلاء رقم: ٤٩٢٦.

(١) كشف الباري: ٣/٢٧٧.

(٢) كشف الباري: ٢/٢٨٢.

(٣) كشف الباري: ١/٣٢٦.

(٤) كشف الباري: ٢/٣٢٣.

(٥) كشف الباري: ٢/١٥٩.

(٦) إرشاد السارى: ٧/٣٠٦.

(٧) شرح الكرماني: ١٧/٤٣.

دحافظ ابن حجر رحمته تحقیق: حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چه د بعض اهل لغت په نیز افضل وزن نفس المعنی عن الثمنین دباره راخی. د قرآن مجید آیت مبارک دې (أَمْ خَرِجْتُمُ الْمَاءَ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِمْ فَلَمَّا هُمْ يَنْتَظِرُونَ) ددې مطلب دادې چه دواړه فریقین د خیر نه محروم دي دغه شان که خوګ اوواڼی (الشيطان یغوی من فلان) نوددې مطلب دا وی چه په دواړو کښې خیر نشته دې نو د حدیث د مذکورہ جملې مطلب دادې چه مونږ ټولو انبیاء کرامو ته کله هم شک نه دې پیداشوي (۱) لیکن علامه قسطلانی رحمته په دې باندې رد کولو سره فرمائی چه دا توجیه د محققینو په نیز غیر معروفه وه. والله اعلم (۲)

قوله: وَيَرْحَمُ اللَّهُ لَوْ طَا لَقَدْ كَانَ يَأْوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ او الله تعالی دې په لوط عليه السلام باندې رحم اوکړی چه هغه د رکن شدید پناه اخستله دې جملې سره متعلق تفصیلی بحث وړاندې راخی.

قوله: وَلَوْ لَسْتُ فِي الْجَنَّةِ طَوَّلَ مَا لَيْتُ يُوسُفَ لَأُجِيتَ الدَّاعِيَ او که چرې زه دومره اوږده موده په جیل کښې پاتې شوي وې خو مره چه یوسف عليه السلام پاتې وو نو دواړو غوښتونکی دعوت به مې زر قبلولو. د یو څو ایواب نه پس دحضرت یوسف عليه السلام په تذکره باندې مستقل باب راروان دې. مذکورہ جملې سره متعلق تفصیل به هلته کوو.

۱۴- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ

صَادِقَ الْوَعْدِ﴾ / مريم: ۵۴.

ماقبل سره وړست: تیر شوی باب کښې دحضرت ابراهیم عليه السلام تذکره وه او اوس د هغه د ځونې حضرت اسماعیل عليه السلام تذکره کیږی.

د ترجمه الباب مقصد: په دې باب کښې دحضرت اسماعیل عليه السلام تذکره کول مقصود دی. دباب لاندې دسورت مريم آیت سره امام بخاری رحمته دا خودل غواړی چه اسماعیل عليه السلام د وعدې رښتونی وو. (۱) انبیاء کرام خو ټول د وعدې رښتونی وو لیکن د بعض انبیاء کرامو په تذکره کښې دهغوی ښکاره اوصاف بیانولې شی او مطلب دا وی چه په دغه اوصافو کښې هغوی امتیازی شان لرلو. په مذکورہ آیت کښې دحضرت اسماعیل عليه السلام امتیازی صفت دا بیانولې شی چه هغه صادق الوعد وو. که چرې هغه الله تعالی سره د یو دینی فریضې د ادا کولو وعده کړې یانې څه نذر منلې یانې یو سړی سره څه وعده کړې نو دهغې وعدې حق نی ادا کړې آبن جریر طبری رحمته او نورو مفسرینو ددې آیت لاندې د حضرت سهل بن عقیل رضی الله عنه یو روایت نقل کړې دې چه اسماعیل عليه السلام یو سړی سره په یو ځوانی کښې د ملاقات وعده اوکړه. اسماعیل عليه السلام په مقررہ ځانی کښې دهغه سړی انتظار کولو. د ابن جریر رحمته په دې روایت کښې دی چه هغه سړی یوه ورځ تیریدونه پس راغلو او اسماعیل عليه السلام هلته انتظار کولو. (۲)

بعض روایاتو کښې دی چه تر یو کال پورې اسماعیل عليه السلام دهغه انتظار کښې وو. (۳) تردې چه بیا جبرائیل عليه السلام هغوی له راغلو او ونی فرماښل چه هغه فاجر سړی چاچه تاسره وعده کړې وه هغه ابلیس ملعون وو. (۴)

(۱) فتح الباری: ۵۰۹/۸.

(۲) إرشاد الساری: ۳۰۶/۷.

(۳) عمدة القاری: ۳۶۹/۱۵.

(۴) جامع البیان فی تفسیر القرآن للطبری: ۷۱-۷۲/۱۶ والدر المنثور: ۱۶/۱۶ دار الفکر، ۱۴۲۳ هجری.

(۵) روح المعانی: ۱۵۶/۱۶ دار الفکر، لبنان ۱۴۱۷ هجری.

(۶) عمدة القاری: ۳۶۹/۱۵.

[۳۱۹۳] - حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا حَاتِمٌ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي عُبَيْدٍ، عَنْ سَلَمَةَ بْنِ الْأَكْوَعِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: مَرَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى نَقْرٍ مِنْ أَهْلِ تَنْزِيلٍ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَرْمُوا نَبِيَّ إِسْمَاعِيلَ، فَإِنَّ أَبَاكُمْ كَانَ رَأِيًا أَرْمُوا، وَأَنَا مَنِّي فَلَانٌ» قَالَ: فَأَمْسَكَ أَحَدُ الْقَرِيقِينَ بِأَيْدِيهِمْ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا لَكُمْ لَا تَرْمُونَ». فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ نَرْمِي وَأَنْتَ مَعَهُمْ، قَالَ: «أَرْمُوا وَأَنَا مَعَكُمْ كَلَيْكُمْ» [ص ۳۵۳] [ن: ۲۷۴۳] ۱)

ترجمه: سلمه بن اکوع رضی اللہ عنہ فرمائی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ذقبیلہ اسلم خہ خلقو سرہ تیرشو هغه وخت دوی غشی ویشتل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل ای بنو اسماعیل دغشو ویشتل کوئی خکه چه ستاسو پلار هم غشی ویشتونکی وو. غشی ویشتل کوئی او زه فلانکی قبیلې سره یم. راوی وائی چه دویم فریق خپل لاسونه بند کړل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل خه چل اوشو؟ تاسو غشی ویشتل ولې نه کوئی؟ هغوی عرض او کړو چه مونږ څنگه غشی ویشتل او کړو تاسو خو دویم فریق سره ئی په دې باندې حضور پاک او فرمائیل «ارموا انا معکم کلکم» غشی ویشتل کوئی زه تاسو ټولو سره یم حضرت اسماعیل علیه السلام دغوی جذابعد دې په روایت کښې په هغه باندې دآب اطلاق مجاز اکرې شوې دې. ۲)

توابع و رجال

قتيبة بن سعيد: دا ابورجاء قتيبة بن سعيد بن جميل بن طريف ثقفي رحمته الله دې د دوی تذکره (کتاب الإيمان باب إفتاء السلام عن الإسلام) لاندې تیره شوې ده. ۳)

حاتم: دا ابواسماعيل حاتم بن اسماعيل کوفی رحمته الله دې. ۴)

يزيد بن ابي عبيد، وسلمة بن الأكوع: يزيد بن ابي عبيد او سلمه بن اکوع رضی اللہ عنہ تذکره (کتاب العلم باب إثم من كذب على النبي صلى الله عليه وسلم) لاندې تیره شوې ده. ۵)

دحديث ترجمة الباب سره مناسبت: ترجمة الباب سره د بنی اسماعيل مناسبت ښکاره دې. ۶) په دې روایت تفصیلی بحث کتاب الجهاد کښې تیر شوې دې. ۷)

۱۵ - باب: قِصَّةُ إِسْحَاقَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ

دترجمة الباب مقصد: ددې باب لاندې دحضرت اسحاق عليه السلام تذکره کول مقصود دی. حضرت اسماعیل عليه السلام دهاجره دبطن نه وو او اسحاق عليه السلام دساره دبطن نه وو او هغه وخت حضرت ساره د ۹۰ کالو وه او حضرت ابراهیم عليه السلام د ۱۲۰ کالوو. د ابن اسحاق رحمته الله د روایت مطابق هاجر او ساره عليهما السلام د دواړو حمل او وضع حمل په یو وخت

۱) مر تخریجه فی کتاب الجهاد باب التحریض علی الرمی رقم الحدیث: ۲۸۹۹.

۲) إرشاد الساری: ۳۰۷/۷.

۳) کشف الباری: ۱۸۹/۲.

۴) کتاب الرضوء باب بلاترجمه بعد باب استعمال فضل وضوء الناس.

۵) کشف الباری: ۱۸۲/۴.

۶) عمدة القاری: ۳۶۹/۱۵.

۷) کشف الباری کتاب الجهاد حصه اول ص: ۵۹۹-۵۹۴.

کنبی اوشو. دغه شان اسماعیل علیه السلام او اسحاق علیه السلام په بوخت خوانان شو. خو ابن کثیر رحمته الله د اهل کتاب نه نقل کړی چه د حضرت اسماعیل علیه السلام ولادت د حضرت اسحاق علیه السلام نه دیارلس کاله پس اوشو او هغه وخت د حضرت ابراهیم علیه السلام عمر مبارک ۴۴ کاله وو. (۱)

اسحق د عبراني ژبي لفظ "بهيقي" معرب دې. په عربي کښي ددې معنی "بهيکت" ده. کله چه حضرت ابراهیم علیه السلام او حضرت ساره ته د یوه والي په عمر کښي د خوښي زيري ورکړي شو نو ابراهیم علیه السلام حیران شو او ساره علیه السلام هم ددې اوریدو سره په خندا شوه چه په دې یوښي توب کښي به هغه بچي راوړی. په دې وجه اسحق نوم کيخودي شو. "بهيقي" د مضارع صیغه ده او د عرب په نیز د مضارع صیغه هم د نوم په توگه کيخودي کيږي. (۲)

بَابُ الْإِسْمِ الْمَعْرُوفِ لِلْعَلِيِّ بْنِ أَبِي النَّهْشِ رحمته الله ار: ۳۱۷۵، ۳۲۰۲

د باب لاندې حدیث د سند سره د نه راوړلو وجه:

د حافظ ابن حجر رحمته الله راځي: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني لکه چه امام بخاري رحمته الله د ابن عمر رضي الله عنهما د روایت نه د حضرت یوسف علیه السلام په تذکره کښي مذکور (الکرمين الکرمين الکرمين الکرمين یعقوب بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم) طرف ته اشاره کړی او په بل روایت سره دې باب سره متصل وړاندې باب کښي د حضرت ابو هريره رضي الله عنه روایت طرف ته اشاره کول مقصود دی. (۳)

د ابن التين رحمته الله راځي او حافظ ابن حجر رحمته الله راځي: د علامه ابن التين رحمته الله راځي دده چه امام بخاري رحمته الله ته ددې روایتونو سندونه نه دي ملاؤ شوي په دې وجه ئي دواړه مرسل ذکر کړي دي. تقریباً هم دغه راځي د علامه کرمانی رحمته الله هم ده هغه فرماني چه د ابن عمر رضي الله عنهما روایت د امام بخاري رحمته الله د شرط مطابق نه وو په دې وجه بعینه نقل کولو په ځاني دهغي طرف ته اجمالی اشاره باندې اکتفاء او کړه. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله په دواړو باندې رد کولو سره او فرماني لکه چه د امام بخاري رحمته الله د مقاصد او اسلوب نه ناواقف سړي هم دغه شان راځي قائم کولې شي. حقیقت هم دغه دي کوم چه ما بیان کړي دي. (۵)

د حافظ ابن حجر رحمته الله په راځي باندې د علامه عینی رحمته الله رد: علامه عینی رحمته الله د ابن التين رحمته الله او علامه کرمانی رحمته الله تائید او حافظ ابن حجر رحمته الله باندې رد کولو سره فرماني چه (فه ان عمر) الفاظ سره (الکرمين الکرمين) والاروایت طرف ته اشاره کولو باندې هيڅ يوه توجیه نه شي موندلې نه توجیه قریب او نه بعيد. د ابن التين رحمته الله او کرمانی رحمته الله راځي اوجه ده ځکه چه دهغوی کلام جزم سره دي خود حافظ ابن حجر رحمته الله په راځي کښي تردد دي اودا تردد دهغه عبارت (کانه بشير يحدث الأول إلى الآخر) نه ښکاره دي. (۶)

د حافظ ابن حجر رحمته الله جواب: انتقاض الاعتراض کښي حافظ ابن حجر رحمته الله ددې جواب ورکړي دي چه امام بخاري رحمته الله د ابن عمر رضي الله عنهما روایت (الکرمين الکرمين الکرمين الکرمين یعقوب بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم) د حضرت یوسف علیه السلام په تذکره کښي نقل کړي دي او داخودل غواړی چه د یوسف علیه السلام د ټولر حالاتونه داهم دي چه هغه د انبياء الله نه دي او رسول اکرم صلی الله علیه و آله یوسف علیه السلام اود هغه اباؤ و اجداد یعنی یعقوب علیه السلام اسحاق علیه السلام او ابراهیم علیه السلام په مینځ کښي په صفت کرامت کښي تسویه فرمانيلې ده چه هغه ټول حضرات یو شان کریم وو. یوسف علیه السلام د

(۱) عمدة القاری: ۳۷۰/۱۵.

(۲) قصص القرآن: ۱/۱۲۴.

(۳) فتح الباری: ۵۱۱/۸.

(۴) شرح الکرماني: ۳۳/۱۷.

(۵) فتح الباری: ۵۱۱/۸.

(۶) عمدة القاری: ۳۷۰/۱۵.

حضرت اسحاق علیه السلام د اولاد نه دي نو امام بخاری رحمته الله د اسحاق علیه السلام په تذکره کښې هم د دغه تسویه طرف ته اشاره کړې ده. دغه شان د راتلونکي باب لاندې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه روایت هم په دې مضمون باندې مشتمل دي. په دغه روایت کښې دي چه د رسول اکرم صلی الله علیه و آله نه چا تپوس او کړو (من اکره اناس) نه هغوی ارشاد او فرمانیلو (اکره من انکاهم) امام بخاری رحمته الله د روایت د دې مضمون طرف ته اشاره کولو سره او خود له چه د ابن عمر رضي الله عنهما په روایت کښې ټولو انبیاء کرامو ته چه کریم او ونیلې شو نو د دې سبب د ابوهريره رضي الله عنه په روایت کښې بیان کړې شو چه د کریم جوړیدو سبب تقوی او للهیت دي ^(۱)

دې نه پس حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه دا ابن التین رحمته الله کومه وینا کړې ده چه امام بخاری رحمته الله ته د روایت سند نه دي ملاؤ شوې نو دا ئې مرسل نقل کړو. دا خبره صحیح نه ده ځکه چه په مجهول السند روایت باندې اعتماد کول د امام بخاری رحمته الله د مزاج او صنیع خلاف دي. ^(۲)

تر کومې چه د علامه کرمانی رحمته الله د خبرې تعلق دي چه د ابن عمر رضي الله عنهما روایت بعینه ذکر کولو په ځانی د امام بخاری رحمته الله د دې طرف ته اجمالی اشاره کولو باندې اکتفاء په دې وجه باندې کړې چه دا روایت د هغه په شرط باندې نه دي. نو د دې جواب دا دي چه د امام بخاری صنیع صرف په تعلیق ذکر کولو کښې نه دي چه کوم حدیث د هغه په شرط باندې نه وي نو هغه تعلیقاً ذکر کوی. بلکه کله داسې هم کیږي چه هغه حدیث د امام بخاری رحمته الله په شرط باندې برابر خوری مگر هغه امام بخاری رحمته الله چرته په بل مقام باندې ذکر کړې وي (لکه د حافظ ابن حجر رحمته الله توجیه په اعتبار سره دلته هم دغه شان دي) او کله داسې هم کیږي چه هغه حدیث صرف هم د تعلیق په شکل کښې موجود وي سره د دې چه د شرط موافق هم وي او کله داسې هم کیږي چه حدیث د شرط موافق نه وي نو هغه تعلیقاً ذکر کوی. (لکه چه د علامه کرمانی رحمته الله په توجیه کښې دي). ^(۳)

د تعلیقات ترجمه الباب سره مناسبت: په تعلیقات کښې چونکه د حضرت اسحاق علیه السلام هم تذکره ده په دې وجه ترجمه الباب سره مناسبت واضح دي. ^(۴)

۱۶- باب: ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ﴾

إلى قوله: «وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ» / البقرة: ۱۳۳.

د ترجمه الباب مقصد: په دې باب کښې د حضرت یعقوب علیه السلام تذکره او د مذکور آیت تفسیر مقصود دي. پوره آیت دادي: ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي يَا أَيُّهَا بَنِي إِسْرَءِيلَ؟ وَانْتَحِيلَ وَاسْتَحْيُوا آلَكُمْ وَأَجِدَ﴾ «وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ» البقرة: ۱۳۳. یهودیانو رسول الله صلی الله علیه و آله ته اوونیل چه یعقوب علیه السلام په بستر مرگ باندې خپلو ځامنو ته په یهودیت باندې د قائم پاتې کیدو وصیت کړې وو. د دې په تردید کښې دا آیت نازل شو چه تاسو دکوم دلیل په بنیاد باندې د یعقوب علیه السلام طرف ته داسې خبره منسوب کوئ کومه چه هغه نه ده کړې. آیا تاسو پخپله هغه وخت موجود وئ کوم وخت چه د یعقوب علیه السلام مرگ نیز دې راغلو؟ کوم وخت چه هغه دخپلو ځامنو ته تپوس کړې وو چه تاسو به زما نه پس د څه څیز عبادت کوئ؟ هغوی په اتفاق سره جواب ورکړو

^(۱) انتقاض الاعتراض فی الرد علی العینی فی شرح البخاری: ۲/۲۶۷ [ارشاد الساری: ۳۰۸/۷]

^(۲) انتقاض الاعتراض فی الرد علی العینی فی شرح البخاری: ۲/۲۶۷ [ارشاد الساری: ۳۰۸/۷]

^(۳) انتقاض الاعتراض: ۲/۲۶۸.

^(۴) عمدة القاری: ۱۵/۲۶۸.

چه مونزه دهغه ذات عبادت کوود کوم چه تا اوستا یلار ابراهیم او اسماعیل او اسحاق عبادت کولو. هم هغه یو معبود دی او مونزه دهغه به اطاعت باندی قائم یو. (۱)

یعقوب علیه السلام د اسماعیل علیه السلام د ورور اسحاق علیه السلام خوینی وو نو اسماعیل علیه السلام دهغه تره شو لیکن په آیت کښې اسماعیل علیه السلام د یعقوب علیه السلام د آباء په عموم کښې شامل کړې شوې دي. مفسرینو ددې نه استدلال کولو سره فرمایلی چه په اب باندې د عم اطلاق جائز دي. (۲)

د حضرت یعقوب علیه السلام نوم په عبرانی کښې اسرائیل دي. دا اسرا (عبد، اوایل الله) نه مرکب دي او د عبدالله په معنی کښې دي. هم په دې مناسبت سره د حضرت ابراهیم علیه السلام چه کوم خاندان د حضرت یعقوب علیه السلام د نسل نه دي هغوی ته بنی اسرائیل وائی الله تعالی دوی د کنعانیانو د هدایت دپاره مبعوث کړې وو. په هغوی کښې اوسیدو سره کلونو کلونو نې د دعوت او تبلیغ فریضه سرته رسول. (۳)

[۳۱۹۳] حَدَّثَنَا اسْحَاقُ بْنُ اِبْرَاهِيمَ، بِمَعْنَى الْمُعْتَمِرِ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَارِضٍ لِّلَّهِ عَنْهُ، قَالَ: قِيلَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَكْرَمُ النَّاسِ؟ قَالَ: «أَكْرَمُهُمْ أَتْقَاهُمْ» قَالُوا: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، لَيْسَ عَنْ هَذَا أَسْأَلُكَ، قَالَ: «فَأَكْرَمُ النَّاسِ يُوسُفُ بْنُيُ اللَّهِ، اِبْنُ نَبِيِّ اللَّهِ، اِبْنُ نَبِيِّ اللَّهِ، اِبْنُ جَلِيلِ اللَّهِ» قَالُوا: لَيْسَ [ص: ۳۸] عَنْ هَذَا أَسْأَلُكَ، قَالَ: «فَعَنْ مَعَادِنِ الْعَرَبِ أَسْأَلُونِي» قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: «فَيَا أَرْكَمُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خَيْرًا رَّكَمُ فِي الْإِسْلَامِ إِذَا أَقْبَهُوا» [ص: ۳۵۹] [ز: ۳۱۷۵] (۴)

تر ابراهيم د جال

اسحاق بن ابراهيم: دا اسحاق بن ابراهيم بن مخلص حنظلي رحمه الله دي. ابن راهويه په نوم باندې مشهور دي. ددوی تذکره د کتاب العلم باب فضل من علمو وعلمو لاتدي تیره شوې ده. (۵)
معتمر: دا ابو محمد معتمر بن سلیمان تیمی بصری رحمه الله دي. ددوی تذکره د کتاب العلم باب من عصى بالعلم قوما دین قوم کراهیه ان لا یفعلوا، لاتدي تیره شوې ده. (۶)

عبيدالله: دا عبيدالله ابن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمری رحمه الله دي. (۷)
سعيد بن ابی سعيد المقبري: دا ابو سعيد سعيد بن ابی سعيد کيسان المقبري رحمه الله دي. ددوی تذکره د کتاب الإيمان باب الجاهل من الإيمان، لاتدي تیره شوې ده. (۸)
دي روايت سره متعلق تفصيل «باب: (وَاتَّخَذَ اللَّهُ اِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا)» لاتدي شاته تیر شوې دي.

(۱) [ارشاد الساری: ۳۰۹/۷.

(۲) روح المعانی سورة البقرة: ۱۳۳-۱۳۲، ۱/۳۹-۳۸۹ دار احیاء التراث العربی، [ارشاد الساری: ۳۰۹/۷.

(۳) قصص القرآن: ۱/۱۹۴.

(۴) مرتزیه چه تحت الکتاب المذکور فی باب قول الله تعالی: (وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ اِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا) رقم الحديث: ۳۳۵۳.

(۵) کشف الباری: ۴۲۸/۳.

(۶) کشف الباری: ۵۹۰/۴.

(۷) کتاب الرضوه باب التبرز فی البيوت.

(۸) کشف الباری: ۱۷۲/۲.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسب است: آیت باب کنبی حضرت یعقوب علیهم السلام خیل اولاد ته دمرگ په وخت دتوحید دعوت ورکړي دي په حدیث باب کنبی د یوسف علیهم السلام ذکر راغلي دي او یوسف علیهم السلام هم دهغوی د اولاد په عموم کنبی شامل دي. لهدا ترجمه ظاهر ده. (۱)

۱۷- باب: وَلَوْ طَا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ

أَنْتُمْ تَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّجَاهِلُونَ ۝ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُو آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْ ۖ إِنَّهُمْ أَنَاسٌ يَنْتَهَكُونَ ۝ فَأُجِيبَتْهُ وَأَهْلُهَا إِلَّا امْرَأَتَهُ بِقَدَرِ نَهْأِ مِنَ الْغَابِرِينَ ۖ وَامْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا مُّسَوِّغًا ۖ فَظَهَرَ الْفُتُنُ ۚ ۱۷/۵۴-۵۸

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمه الله د حضرت لوط علیهم السلام حالات او د قرآن مجید دهغه آیاتو ته تفسیر بیانول غواړي کوم چه حضرت لوط علیهم السلام سره متعلق دي. (۲)

دهمذکور ه آیاتونو ترجمه: او مونږ لوط علیهم السلام (پهغیر جوړولوسره دهغه قوم ته) لیکلي وو او هغه خپل قوم ته اوفرمائیل تاسو دا بې حیایي کار کوئې حالانکه ښه پوهیږئې (ولي ددې عمل بې حیایي باندې نه پوهیږئې) آیا تاسو سره سره خپل شهوت پوره کوئې ښځې پرېخوډو سره، بلکه تاسو جهالت کوئې (ددې تقریر) دهغه د قوم نه څه جواب جوړ نه شو بغیر ددې نه چه په خپل مینځ کنبی ئې اوونیل چه د لوط علیهم السلام خلق (یعنی په هغه باندې ایمان راوړونکي) تاسو د خپل کلي نه اوباسئې، (ځکه) چه دا خلق ډیر پاک اوصفا جوړیږي نو چه کله تر دغه وخته پورې خبره اورسیده نو مونږ (په هغه قوم باندې عذاب نازل کړو او) لوط علیهم السلام او دهغه متعلقین (ددغه عذاب نه) بچ کړي شو سړا دهغه د بې بی نه چه مونږ هغه هم د دغه خلقو نه گنلې وه څوک چه په عذاب کنبی پاتې کیدونکي وو او مونږ په هغوی باندې خاص قسم باران راوړولو. نو د هغه خلقو ډېاره خراب باران وو څوک چه د عذاب نه ویروئې شوي وو.

حضرت لوط علیهم السلام د حضرت ابراهیم علیهم السلام وراره وو چه په وړوکوالي کنبی هم دهغه په تربیت کنبی پاتې شوې حضرت لوط علیهم السلام او دهغه بې بی په همیشه په سفرونو او هجرتونو کنبی حضرت ابراهیم علیهم السلام سره پاتې شوې وو. آخره کنبی په خپل مینځ کنبی مشوره سره فیصله اوشوه چه لوط علیهم السلام دې د اردن ښار سدوم ته لاړ شي او د دین ابراهیمي تبلیغ دي او کړي د سدوم اوسیدونکي په اخلاقي توگه دومره پریوتی وو چه کیدي شي د دنیا په تاریخ کنبی داسې بل یو قوم نه وی چاچه د اخلاقي زوال دا حدود تیر کړي وی د کوم نه چه اهل سدوم تجاوز کولو سره ډیر وړاندې تلې وو. ډیر زیات سرکش او بې حیا وو. تجارتی قافلې به ئې په ډیره بې رحمئې سره لوټ کولې، د شریفانو خلقو په ښکاره لار کنبی مسخرې کولې، د منکراتو او فواحشو به ئې پټ او ښکاره ارتکاب کولو، د شهوت پوره کولو ډېاره به ئې د ښځو په ځانی سړي استعمالول. حضرت لوط علیهم السلام چه به ورته نصیحت کولونودوی په هغه پورې توفې کولې. آخر کار د الله تعالی عذاب سدوم ته راوړول، پوره کلي ئې پورته اوچت کړو او راولته ئې کړو. د آسمان نه د کانډو یو خطرناک باران ټول هره څه بې نوم او نښې کړل.

(۱) عمده القاری: ۳۷۱/۱۵.

(۲) عمده القاری: ۳۷۱/۱۵.

[۳۱۹۵]- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يَغْفِرُ اللَّهُ لِمَنْ لُوِطَ، إِنْ كَانَ لَمَّا وَى إِلَى رُكْنٍ حَيْدٍ» [ص ۳۶۲] [ز: ۳۱۹۲].

تو اجم رجال

ابو الیمان: دا ابو الیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی رحمۃ اللہ علیہ دی. ^(۱)

شعیب: دا ابویسر شعیب بن مولی حمزه قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ (بدع الوحی) لاتدی تیرہ شوې ده. ^(۲)

ابو الزناد: دا عبد الله بن ذکوان مدنی قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی.

اعرج: دا ابو داؤد عبد الرحمن بن هرمز مدنی قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددې دواړو حضراتو تذکرہ (کتاب الإيمان) باب حب

الرسول صلی الله علیه وسلم من (الإيمان) لاتدی تیرہ شوې ده. ^(۳)

قوله: يَغْفِرُ اللَّهُ لِمَنْ لُوِطَ إِنْ كَانَ لَمَّا وَى إِلَى رُكْنٍ حَيْدٍ: رسول الله ﷺ او فرماښل الله تعالی دې لوط عليه السلام او یخنی هغه د رکن شدید پناه غوښتله. د رکن معنی ده سهاره ستن بنیاد. دلته د رکن نه قبیلہ او خاندان مراد دی. ^(۴)

حضرت ابراهیم عليه السلام او حضرت لوط عليه السلام په اصل کښې د عراق وو. ابراهیم عليه السلام د شام طرف ته هجرت او کړو و نولو لوط عليه السلام د هجرت په سفر کښې هغوی سره وو. وروستو لوط عليه السلام ته حکم اوشو چه په اهل سدوم کښې د دعوت او تبلیغ کار اوکړي. په سدوم کښې هغوی غریب الدیار وو. دلته یو کس هم د هغه د قبیلې نه وو. په دې وجه چه کله په مصیبت او پریشانی کښې راگیږشو نو بې اختیاره ئې د خلې نه دا جمله اووتله (لَوْ أَنَّ لِي كَهْمٌ مُّثْلَ آبَاوَيْ لَإِلَى رُكْنٍ حَيْدٍ) ^(۵)

د رکن شدید تشويع: د رکن شدید نه قبیلہ مراد کیدو په صورت کښې به مطلب داشی چه د لوط عليه السلام د خپل قوم سرکشی او بې حیایۍ بندول او د هغوی مقابلہ کول غوښتل. لیکن په لوط عليه السلام باندې یوازې والي او بې بسنی احساس غالب شو او خواشینی او کړوکه چرته زما یو زبردست قبیلہ وه نو د هغوی په امداد اونصرت سره به هیڅ کله تاسو خلقتو ته د میلمنو د رسوایۍ موقع نه درکوله اوتاسو ته به د لاس وړاندې کولو همت هم نه وو. ^(۶)

علامه طیبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د لوط عليه السلام د کلام نه معلومیږي دغه وخت کښې هغه د ډیر سخت ناامیدنی او قنوطیت په عالم کښې وو چه الحسوس د هغه خوک امدادی او مددگار وي او د میلمنو دفاع ئې کړې وي. رسول الله ﷺ په دې باندې د حیرانتیا اظهار اوکړو چه یو جلیل القدر پیغمبر په مصائب او بلیات کښې د الله تعالی نه سوا د بلې سهارې خواش کوی او د ناامیدنی اظهار کوی. په دې وجه رسول الله ﷺ د حضرت لوط عليه السلام تسامح

(۱) مرتخریجه فی نفس الکتاب باب قوله تعالى: (وَلْيَتْلُوهُمْ عَنْ صُفِيِّ الْوَهْمِ إِذَا دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا.....).

(۲) کشف الباری: ۱/۲۹۹.

(۳) کشف الباری: ۱/۸۰.

(۴) کشف الباری: ۲/۱۱-۱.

(۵) إرشاد الساری: ۷/۳۰۶.

(۶) فتح الباری: ۸/۱۳۵ دار الکتب العلمیة.

(۷) فتح الباری: ۸/۱۳۵ دار الکتب العلمیة.

بیانولو سره دهغه دباره دمغفرت دعااوکره چه آخر ذ بشريت تقاضاوه (۱)
هم دغه روايت سنن احمد کښي په بل طريق سره نقل دي په هغې کښي رسول الله ﷺ فرماييلي چه دلوط عليه السلام دې خواهش نه پس الله تعالي بيا راتلونکي انبيا کرام په مستحکم قبيلو کښي مبعوث کړل (۲) بعض حضراتو فرماييلي ذ رکن شديد نه مراد الله تعالي دې اوښکاره خبره ده چه د الله تعالي نه زيات رکن شديد بل څوک کيدې شي (۳)

په دې صورت کښي د رسول الله ﷺ دعا (بغفرالله لوطاً.....) به دمدح په توگه وي چه دهغوی مقام څومره لوړنی وو، څنگه تکليفونه او مصيبتونه پرې راغلل ليکن لوط عليه السلام کله هم دبل چا د سهارې خواهش اونه کړو. بلکه هم د الله تعالي نه د نصرت طالب شو. الله جل شانته دې دهغه مغفرت اوکړي (۴) حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه د رکن شديد نه قبيله اوڅانده ان مراد کيدونکي معنی زياته واضحه ده (۵)

علامه نووي رحمه الله فرماني سره ددې چه حضرت لوط عليه السلام هم د الله تعالي پناه غوښتله مگر په دې مقام باندې د قوم او قبيلې تذکره کولو مقصد د خپلو ميلمنو په وړاندې دا عذر پيش کول وو چه هغه د دوی د امداد کولو نه لچاره دې دغه شان دا احتمال هم دې چه هغوی هم د ذات باري تعالي طرف ته رجوع کړې وه مگر د قوم تذکره د ميلمنو په وړاندې د عذر کولو په غرض سره وو (۶)

عذره ته ننی رکن ځکه اووئيل ځکه چه د مصيبت په موقع لکه څنگه چه د رکن يعنی غر پناه اخستلې شی هم دغه شان د ضرورت او مصيبت په وخت سري دخپل قوم سهارا اخلي (۷)

دحديث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د روايت مناسبت واضح دي.

۱۸- باب: ﴿فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مِّنْكَرُونَ﴾

الحجر: ۱۶۲.

ماقبل سره ربط او د ترجمه الباب مقصد: دا باب د سابقه باب تمه ده او مقصد دمذکوره آيت تشریح کول دی. د آيت د سياق اوسباق مضمون دادې چه د قوم لوط سرکشی د حدنه زياته شوه نو د الله تعالي د طرف نه په هغوی باندې عذاب راوستونکې فرينتي حضرت ابراهيم عليه السلام ته راغلي. ابراهيم عليه السلام او فرماييل ﴿فَمَا عَظُمَ عَلَيْهَا الْمُرْسَلُونَ﴾ اي رالېږلي شوو فرينتو ستاسو څه مقصد دي؟ هغوی جواب ورکړو مونږ د مجرم قوم طرف ته رالېږلي شوې يو دي نه پس آيت دي: ﴿فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ﴾ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مِّنْكَرُونَ ﴿۱﴾ يعنی کله چه فرينتي آل

(۱) شرح الشکاة للطیبی کتاب احوال القیامة ویده الخلق، باب بدء الخلق وذكر الانبياء: ۳۶۰۷/۱۱ رقم الحديث: ۵۷۰۵ مکتبه نزار مصطفى الباز (مکة المكرمة ریاض).

(۲) فتح الباری: ۲۳۳/۸ مسند الإمام أحمد: ۱۲۱/۱۴ رقم الحديث: ۳۹۲ مؤسسة الرسالة.

(۳) فتح الباری: ۵۱۳/۸ شرح مسلم للإمام النووي کتاب الإيمان باب زیادة طمانينة القلب بتظاهر الأدلة: ۱۸۴/۲ ۱۸۵/۲ دار احیاء التراث العربی.

(۴) فتح الباری: ۵۱۳/۸ کشف الباری: کتاب التفسیر ص: ۳۲۲.

(۵) فتح الباری: ۵۱۳/۸.

(۶) شرح مسلم للإمام النووي کتاب الإيمان باب زیادة طمانينة القلب بتظاهر الأدلة: ۱۸۵/۲-۱۸۴/۲ دار احیاء التراث العربی.

(۷) فتح الباری: ۵۱۳/۸.

لوط له راغلی نو لوط علیه السلام هغوی اونه پیژندی اوونی ونیل چه تاسو خلق اجنبی معلوم یږی. فرېشو اوونیل. (تِل) چټک عا کا توالیه عتقون ه وکتبتک بالحق والاکم فون ه) (۱) بلکه مونږ تاله هغه خیز راوړلی راغلی یو په کوم کښې چه به دې خلقو شک کولو. یعنی عذاب مو راوړلی راغلی یو او ادهم هغه عذاب دې په کوم کښې چه به دې خلقو شک کولو او په هغې پورې به نی توفی کولې. بیا فرېشو اوونیل مونږ تاله یقینی کیدونکې خیز راوړلو سره راغلی یو او مونږ رېستونې یو. یعنی زموږ خبر رېستونې دې او په دې کښې ذره برابر شک شته نشته چه عذاب به واقع کیري

(پړگڼه) (الذاریات: ۳۹) یمن معاً لا تمه فونته. (ترکوا) (هود: ۱۱۳) فتملوا فانکم مکره فونته وکتبتک فونته. (بهرهون) (هود: ۷۸) یمن عون. (ذاری) (الحجر: ۹۶) آخیر. (صوة) (یس: ۲۹) هکلة. (لتموتیون) (الحجر: ۷۵) یلتاظرین.

(لیمویل) (الحجر: ۷۶) یطین.

(پړگڼه) (یعنی معاً لا تمه فونته) سورت ذاریات کښې دی: (وَقِ مَوْسَى إِذْ أَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ بِطُلُفٍ مُّوَسَىٰ) (تولی پړگڼه وکال میرو او خنجون ه) (۲) یعنی د موسی علیه السلام په قصه کښې هم عبرت دې کله چه مونږ هغه فرعون له یو ښکاره دلیل (معجزه) وړ کولو سره اولیکلو مگر فرعون سره د سلطنت د غړو سرکشی او کره اوونی ونیل چه دا ساحر یا مجنون

دی امام بخاری رحمه الله د فراء رحمه الله قول نقل کړې دې چه فرعون سره کوم خلق یعنی افواج اود سلطنت نور غړی وو هغوی سره سرکشی او کره څکه چه دغه فرعون د فرعون طاقت وو. ابن حجر رحمه الله فرماني چه دا آیت د موسی په قصه کښې راغلی دې د حضرت لوط علیه السلام حالته سره ددې هیڅ مناسبت نشته او هم به دې بنیاد باندې حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني دی چه دا د امام بخاری رحمه الله وهم دې البته د لوط علیه السلام په تذکره کښې د دې آیت طرف ته اشاره کولو سبب دا کیدی شي چه په سورت ذاریات کښې مذکوره آیت د حضرت لوط علیه السلام د قصې نه فوراً پس راغلی دې نو امام بخاری رحمه الله ضمناً دلته هم ددې طرف ته اشاره او کره. (۳)

یا بیا ددې سبب دا کیدی شي چه د حضرت لوط علیه السلام په تذکره کښې (أَوَايَ إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ) راغلی دې او تقریباً هم دغه مضمون د موسی علیه السلام قصې سره متعلق مذکوره آیت کښې راغلی دې نو امام بخاری رحمه الله په دې مناسبت سره ضمناً مذکوره آیت طرف ته هم اشاره او کره. (۴)

(ترکوا) (یعنی) په دې سره د سورت هود د آیت طرف ته اشاره ده: (وَلَا تُرْكُوا لِي الْإِذْنَ ظَلَمُوا فَفَكَّرْنَا لَهُمْ وَنَاكِهًا فِي قَوْمِ الْفُجُورِ) (وَلَا تُرْكُوا لِي الْإِذْنَ ظَلَمُوا فَفَكَّرْنَا لَهُمْ وَنَاكِهًا فِي قَوْمِ الْفُجُورِ) (۵) یعنی ای مسلمانانو د هغوی طرف ته مه وریتږی څوک چه ظالمان دی بیا به تاسو پورې هم اور لگی اود الله تعالی نه سوا ستاسو بل څوک مددگار نشته دې بیا به د یوځانی نه امداد پیدا نه کړی

امام بخاری رحمه الله د (ترکوا) تفسیر قلمو سره کړې دې یعنی د هغوی طرف ته مه مائل کږی. د لوط علیه السلام د قصې سره ددې آیت هم څه مناسبت نشته. امام بخاری رحمه الله د ماده وکن د مناسبت نه دې آیت طرف ته اشاره کړې ده. (۶)

(۱) سورة الحجر: ۴۶

(۲) سورة الذاریات: ۳۹.

(۳) فتح الباری: ۵۱۴/۸.

(۴) المصدر السابق.

(۵) سورة هود: ۱۱۳.

(۶) فتح الباری: ۵۱۴/۸ ارشاد الساری: ۳۱۱/۷.

فَأَنكَرَهُمُ وَنَكَرَهُمْ وَاسْتَنَكَرَهُمْ وَاجِدَ: امام بخاری رحمه الله قول نقل کولو سره د سورت هود په آیت کښې راغلې لفظ "نکر" تفسیر کړې دي چه (انکرهم، استنکرهم، نکرهم، دريواړه په یو معنی کښې استعمالیږي آیت دادي: ﴿فَلَمَّا رَأَوْهُمُ لَا تَحْصِلُ إِلَهُ إِلَّا هُوَ وَكَرَهُمْ وَأَوْحَىٰ مِنْهُمْ خُفَّةً﴾ قَالُوا لَا تَحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ قَالُوا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتُ لَوْ كُنْتُمْ عَاظِمِينَ ﴿١﴾ کله چه ابراهيم عليه السلام او کتل چه د فریتو لاس دسترخوان طرف ته نه وړاندې کيږي نو ابراهيم عليه السلام هغوی اجنبي او گنډل او په زړه کښې اووړيدو. فریتو اووښل ته مه ویرېږه، بيشکه مونږ د لوط عليه السلام طرف ته ليرېلې شوي يو.

دلته هم اشکال کيږي چه د نکرهم ضمير فاعل د حضرت ابراهيم عليه السلام طرف ته راجع دي نو دا آیت دلته په کوم مناسبت سره ذکر کړې شوې دي؟ ددې جواب دادي چه آیت خود ابراهيم عليه السلام سره متعلق دي ليکن قصي د لوط عليه السلام سره هم ددې مناسبت واضح دي او هم په دغه مناسبت سره امام بخاری رحمه الله ددې آیت طرف ته اشاره کړې ده. (۲)

﴿يُحَرِّقُونَ﴾: يُهْرَقُونَ: د سورت هود ددې آیت طرف ته اشاره ده: ﴿وَجَاءَتْهُمْ قَوْمُهُمُ يَهْرَعُونَ آلَهُمْ وَهُمْ قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ﴾ قَالَ يَتَّبِعُونَ آلَهُمْ يَتَّبِعُونَ هُنَّ أَطْعَمُوا لَكُمْ قَالُوا اللَّهُ لَا تُخْزِينِ فِي ضَرْبٍ ﴿٢﴾ أَلَيْسَ فِيكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ ﴿٣﴾ لرقم الآية: ۱۷۸ یعنی د لوط عليه السلام د قوم خلق هغوی له په تادني سره په منډه راغلل او هغوی به ددې نه وړاندې خراب کار کولو لوط عليه السلام اووښل اي زما قومه دا زما لوڼه دي هغه ستاسو دپاره پاکې بيبيانې دي. نو تاسو دالله تعالی نه اوویريږئ او ما زما ميلمنوته مه رسوا کوئ آيا په تاسو کښې څه ښيگړي والا کس نشته؟

﴿ذَابَر﴾: آيږ: د سورت حجر آیت طرف ته اشاره ده: ﴿وَكَضَبْنَا آلَ هَارُونَ ذُكُلًا﴾ ﴿الْأَمْرُ أَنَّ ذُكُلَ آلِ هَارُونَ مَقْطُوعٌ مُّضْطَوَّنٌ﴾ ﴿٤﴾ لرقم الآية: ۲۶ یعنی مونږ د فریتو په واسطه سره لوط عليه السلام له دا حکم اوليگلو چه سحر کيدوسره به بالکل دهغوی جرړې پرې شي او هغوی به برباد او هلاک شي.

﴿صَحَّحَةً﴾: عَلَّقَةً: د سورت ياسين آیت مراد دي: ﴿إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَحَّحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ فِي جَهَنَّمَ كَذِبًا مُّخْتَصَرُونَ﴾ ﴿٥﴾ لرقم الآية: ۵۳ یعنی پس هغه به يوه جغه وي نو هغوی به ټول مونږ ته حاضر کړې شي. شرح حديث وائي چه د آیت طرف ته دلته اشاره کولو هيڅ مناسبت نه معلومېږي ليکن حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه کيدې شي د امام بخاری رحمه الله اشاره ﴿فَأَعْلَفُكُمُ الصَّحَّحَةُ مُشْرَقُونَ﴾ ﴿٥﴾ طرف ته ده، ځکه چه دا آیت د قوم لوط باره کښې راغلې دي. (۱)

﴿الْمُتَوَتِّيحُونَ﴾: لِلظَّالِمِينَ: (کيسېلي): لیکلېږي: په سورت حجر کښې د قوم لوط تذکره ده چه دهغوی کلي لاندې باندې کړې شو او په هغوی باندې کانري راوړولې شو. د الله تعالی ددغه عذاب باره کښې او فرمائيل ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ﴾ ﴿٥﴾ یعنی د اهل بصيرت دپاره په دې واقعه کښې ډيرې ښې ښېښې دي. امام بخاری رحمه الله هم دې آیت طرف ته اشاره کولو سره (موممون) تفسیر په (ظالمين) سره کړې دي يعنی کتونکي.

بيا د دغه هلاک کيدونکي کلي باره کښې په وړاندې آیت کښې فرماني ﴿وَأَنَّهُ الْيَسِيلُ يَجْهَرُ﴾ ﴿٥﴾ يعنی هغه کلي په نيغه لږ باندې واقع دي يعنی د عراق نه شام ته تلو سره بالکل په نيغه لږ باندې راځي. کتونکو له ددې نه عبرت حاصلول پکار دی. د آياتونو دا ټول تفاسير صرف د مستملې په روايت کښې دي.

(۱) سورة هود: ۷۰.

(۲) فتح الباری: ۵۱۴/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۱۴/۸.

حافظ ابن حجر رحمته الله (باب: والی موداهاهم صالحا لهم) د شپږم او اووم باب په مینځ کښي ذکر کړي دي. يعنی د قوم ثمود او صالح تذکره د قوم عاد نه پس کړې ده. خود صحيح بخاری په اکثر نسخو کښي مذکوره باب اوولسم نمبر باندې د حضرت لوط عليه السلام د قصي نه پس درج دي. حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني (والصواب إثباته هنا) يعنی د قوم ثمود او صالح قصه د قوم عام نه پس ذکر کول صحيح دي او د دې تائيد د صحيح بخاری د راوی ابوذر هروي رحمته الله د دې خبرې نه کيږي کومه چه ابو الوليد الباجي رحمته الله دهغه نه نقل کړې ده. ابوذر هروي رحمته الله فرماني د صحيح بخاری اصل نسخه د اوراق په صورت کښي وه او هغه اوراق تر لاسي شوي نه وو. نو بعض وختونو کښي داسې هم کيږي چه ما به يوه پاڼه د هغې د مناسب مقام نه جدا ليدله ليکن د دې فرق نه باوجود ما د اصل نه هم دغه شان نقل کړې لکه څنگه چه ما ليدلې. او دغې وجې نه بعض تراجم د بخاری کښي اشکال واقع شوي دي. چنانچه په قرآن مجيد کښي د مذکور و اعاتو نه پته لگي چه قوم ثمود د قوم عاد نه پس دي (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله نور فرماني که چري امام بخاری رحمته الله د قوم ثمود او صالح قصه د قوم لوط د قصي نه پس ذکر کړې ده نو د دې سبب به دا شی چه کله امام بخاری رحمته الله د سورت حجر د آیاتونو تفسير او توضیح شروع کړه نو د سورت حجر د دې آیاتونو په اعتبار سره اصحاب حجر يعنی قوم ثمود واقعه د قوم لوط د واقعي نه پس راغلي او د دې دواړو په مینځ کښي اصحاب الايكة يعنی د قوم شعيب مختصر واقعه هم راغلي ده. نو د سورت حجر د دې آیاتونو په رڼا کښي اکثر ناسخين د بخاری د قوم ثمود قصه د قوم لوط نه پس ذکر کړي (۲)

[۳۱۹۱] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدٌ، حَدَّثَنَا سَفْيَانُ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْأَسْوَدِ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ وَضِيَّ اللَّهِ عَنْهُ، قَالَ: "قَرَأْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {قَبْلَ مِنْ مَذَكِرٍ} [القمر: ۳۷۰] [ن: ۳۱۶۳] (۳)

تر اجم رجال

محمود: دا ابواحمد محمود بن غيلان عدوی رحمته الله دي. (۴)

ابواحمد: دا محمد بن عبد الله الزبيري رحمته الله دي. (۵)

سفيان: دا سفيان بن سعيد ثوري رحمته الله دي. د دوی تذکره د کتاب الإيمان باب علامة النفاق، لاندې تيره شوي ده. (۶)

ابواسحاق: دا عمرو بن عبد الله بن عبيد سبيعي رحمته الله دي. د دوی تذکره د کتاب الإيمان باب الصلاة من الإيمان، لاندې تيره شوي ده. (۷)

الاسود: دا اسود بن يزيد بن قيس نخعي رحمته الله دي. د دوی تذکره د کتاب العلم باب من ترك بعض الاعتبار مخافة أن يفسد فهم بعض الناس عنه، لاندې تيره شوي ده. (۸)

(۱) فتح الباری: ۴۷۰/۸-۴۶۹.

(۲) فتح الباری: ۵۱۵/۸-۵۱۴.

(۳) والحديث سبق تخريجه في نفس الكتاب تحت قول الله عز وجل {وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ} رقم: ۳۲۴۱.

(۴) كتاب مواقيت الصلاة باب النوم قبل العشاء لمن غلب رقم: ۵۷۰.

(۵) كتاب الأذان باب المكت بين السجدين رقم: ۸۲۰.

(۶) كشف الباری: ۱۰۲/۳.

(۷) كشف الباری: ۳۷۰/۲.

د آیت مذکوره ترجمه الباب سوره مناسبت: (فَهَلْ مِنْ مُدْکِرٍ) د سورت قمر آیت دې. دا آیت دلته د راور لړ مناسبت دادې چه هم دې آیت نه یو خوا آیاتونه وړاندې د قوم لوط ذکر دې. (کَلِمَاتٍ قُورْ لُوطٍ بِالْمَدْرِ) د امام بخاری رحمه الله مقصد دادې چه د قوم لوط خطرناک انجام نه عبرت حاصلول پکار دی.

۱۹- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَالِىَ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا﴾ هود: ۶۱.

ما قبل سوره ربط او د ترجمه الباب مقصد: په سابقه باب کښې د حضرت لوط عليه السلام د قوم ذکر وو او په دې باب کښې د قوم ثمود ذکر دې. په دې باب کښې امام بخاری رحمه الله د حضرت صالح عليه السلام د قوم حالات بیانول غواړی.

په قوم ثمود کښې د حضرت صالح عليه السلام دعوت او تبلیغ: ثمود د عربو یوه قبيله وه او هغوی ته ثمود د هغوی د پلار اکبر ثمود بن عامر بن ارم بن سام په نسبت سره وئیلې کېدو. یو قول داهم دې چه قوم صالح ته ثمود د قلت ما، د وچې نه وئیلې شو ځکه چه ثمود د ثمد نه ماخوځ دې چه دهغه معنی قلت ما، ده. (۱)

د دوی په نسب نامه کښې شراح مختلف اقوال نقل کړی دی. د حافظ ابن حجر رحمه الله د قول مطابق د هغوی سلسله نسب داده: صالح بن عبید بن اسیف بن ماشخ بن حاجر بن ثمود. (۲) او د علامه قسطلانی رحمه الله د قول مطابق سلسله نسب داسې ده. صالح بن عبید بن ماسخ بن عبید بن حاذر بن ثمود. (۳) خو علامه عینی رحمه الله په سلسله نسب کښې مختلف اقوال نقل کړی دی. (۴)

د ثمود نه په وړاندې نسب نامه کښې هم مختلف اقوال دی. د حافظ ابن حجر رحمه الله د قول مطابق د دې نه وړاندې نسب نامه داسې ده ثمود بن عامر بن ارم بن سام بن نوح عليه السلام. (۵) قوم ثمود هم د عاد د سامی نسل سره تعلق لری د هلاکت نه پس چه کوم خلق په هغوی کښې بچ شو او د هغوی نسل زیات شو هم هغوی ته نثی ثمود او عاد ثانیه وئیل. ثمودیان په شرک او بت پرستۍ کښې اخته وو. الله تعالی د هغوی د اصلاح او هدایت دپاره حضرت صالح عليه السلام مبعوث کړو. حضرت صالح عليه السلام د هغوی په نیغه لار وروستلو دپاره د پرې زیاتې قربانۍ ورکړې. هغوی ته به نثی وعظ او نصیحت کولو او د هغوی په مطالبه باندې نثی معجزې هم اوخودلې خو هغوی د بت پرستۍ اوشرک نه منع نه شو او د اول نه زیات سرکش او باغیان شو او حضرت صالح عليه السلام پسي به نثی مسخرې کولې. یو څوکانو په هغه باندې ایمان راوړ او باقی د قوم مشر او نور خلق په شرک او بت پرستۍ او عناد باندې کلک ولاړ وو. آخر د شپې په وخت په هغوی باندې عذاب راغلو او یو یر خطرناک صاعقه ټول هلاک کړل او د عبرت نمونه نثی جوړ کړل قرآن کریم کښې دغه عذاب کله صاعقه او کله صهقه په الفاظو سره تعبیر کړې شوي دي. (۶)

(کَذٰبَ اَصْحٰبِ الْحِجْرِ) الحجر: ۸۰: مَوْجِهٌ مُّوَدَّ. وَاَمَّا حَرْثٌ جَبْرٌ / الانعام: ۱۳۸: حَرَامٌ وَكُلُّ مَنَوعٍ فَلَوْ جَوَّجُوا الْحِجْرَ كُلَّ بَنَاءٍ بَنَيْنَهُ، وَمَا خَرَجْتَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْاَرْضِ فَلَوْ جَبْرٌ، وَمِنْهُ مَنَعِيْ حَطِيْمَةُ الْهَبِ، جَبْرًا، كَاَنَّهُ مُنْقَطِعٌ مِّنْ عَطْوٍ، وَمِنْ كَيْفِيَّتِهِ مِّنْ مَّقْذُوْلٍ، وَقَالَ يٰلَئِنْ مِّنَ الْحِجْرِ، وَقَالَ لِلْفُتُلِ جَبْرٌ وَجَبْرٌ، وَاَمَّا خَرَجْتَ الْاَمَامَةُ فَلَوْ مَآلِلٌ.

(۱) کشف الباری: ۵۵۳/۴.

(۲) عمده القاری: ۳۷۴/۱۵ [ارشاد الساری: ۳۱۲/۷] الكنز المتواری: ۳۱۴/۱۳.

(۳) فتح الباری: ۴۶۷/۸.

(۴) [ارشاد الساری: ۳۱۲/۷].

(۵) عمده القاری: ۲۷۵/۱۵.

(۶) فتح الباری: ۴۶۷/۸.

(۷) عمده القاری: ۳۷۵/۱۵.

(کَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ): مؤنوسه نمود: د سورت حجر آیت دی: (وَكَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُؤْمِنِينَ) او بلانسه د حجر والو پیغمبران دروغ او کتزل د اصحاب الحجر نه قوم نمود مراد دې امام بخاری رحمته الله علیه او فرمانیل چه حجر د قوم نمود د اوسیدو ځانی وو. دا خلق به په وادی حجر کښې اوسیدل چه د مدینې او شام په مینځ کښې واقع دې. د مرسلین نه حضرت صالح عليه السلام او په هغه باندې ایمان راوړونکی مؤمنان مراد دی. بعض فرمانیلی دی چه د یو نسی تکذیب لکه چه د ټولو انبیاء کرامو علیهم السلام تکذیب دې په دې وجه د مغرد د صیغې په ځانی د جمع صیغه راوړلې شوه. (۱)

ابن عباس فرمانی چه کله د حضرت صالح عليه السلام عمر مبارک څلویښت کاله شو نوانه تعالی هغه د قوم نمود طرف ته د رسول په حیثیت سره مبعوث کړو. (۲) د قوم نمود د هلاکت او بربادنی نه پس حضرت صالح عليه السلام د فلسطین طرف ته مخ او کړو او هلته په مقام رمله کښې اوسیدل شروع کړه. یو قول دا هم دې چه مکې مکرمې ته راغلو او هغوی سره دهغوی متعلقین هم په مکې مکرمه کښې اوسیدل اود الله تعالی عبادت به ئې کولو او هم هلته د دغه ټولو انتقال اوشو. (۳) د وفات په وخت د حضرت صالح عليه السلام عمر مبارک د یو قول مطابق ۱۵۸ کاله وو اود یو بل قول مطابق دهغوی عمر ۲۳۴ کاله وو. دا دویم قول د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل کړې شوې دې او هم دغه ډیر واضح دې. (۴) د حضرت صالح عليه السلام او حضرت هود عليه السلام په مینځ کښې د ۱۰۰ کالو او د حضرت صالح عليه السلام او حضرت ابراهیم عليه السلام په مینځ کښې ۲۳۰ کاله فاصله ده. (۵) حضرت صالح عليه السلام هم دهغه خپلې قبیلې او قوم یو کس وو په دې وجه هغه ته آخ ونیلی شوی دی. (۶)

وَأَمَّا (حَرَّتُ حِجْرٍ): حرامه وگل مؤنوسه قُبِرَ حِجْرٌ مَحْجُورٌ: د امام بخاری رحمته الله علیه اشاره د سورت انعام آیت (هُذِّبْنَا لِنَعْمَ وَحَرَّتُ حِجْرٍ) (الانعام: ۱۳۸) طرف ته ده یعنی دا څاروی دی او ممنوع پتی فصلونه دی. په دې کښې د مشرکانو د جاهلانۍ رسم بیان دې چه هغه خلقو په فصل او څاروی د بنانو ډبار د وقف کولو سره ونیل چه په دې سره صرف سړې استخدام کولې شی د بنو ډبار د دې استعمال حجر یعنی ممنوع او ناجائز دې. امام بخاری رحمته الله علیه د حجر معنی په حرام سره کړې ده او فرمانیلی دی چه د کل ممنوعه هېو محرمجون یعنی هر ممنوع شی محرم او محجور دی. په دې دویمه جمله سره د قرآن کریم آیت (وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَحْجُورًا) (الفرقان: ۲۲) طرف ته اشاره ده او دلته (حِجْرًا مَحْجُورًا) د (حراماً محرمًا) په معنی کښې دې. (۷)

وَالْحِجْرُ كُلُّ بَنَاءٍ بَنِيَتْهُ، وَمَا حَرَّتْ عَلَيْهِ مِنَ الْأَرْضِ: امام بخاری رحمته الله علیه د حجر نورې معانی او مصداق بنانی هر عمارت ته حرم وانی په دې وجه د ځانه کعبې په کوم گوټ کښې چه حطيمه داخل دې هغې ته هم حجر ونیلی شی بیانی او خودل حطيمه د محطوم په معنی کښې دې لکه تخیل د مقتول په معنی کښې دې یعنی وزن خو فاعیل دې لیکن معنی ئې د

(۱) عمدة القاری: ۳۷۵/۱۵.

(۲) عمدة القاری: ۳۷۵/۱۵ الكنز المتواری: ۳۱۴/۱۳.

(۳) المصدر السابق.

(۴) المصدر السابق.

(۵) المصدر السابق.

(۶) عمدة القاری: ۳۷۴/۱۵.

(۷) عمدة القاری: ۳۷۶/۱۵.

مفعول ده، حطیمه مذکور به معنی کنیسی دی یعنی مات شوی ذره ذره. دی ته حطیمه به دی وجه وانی چه دابه اصل کنیسی به کعبه الله کنیسی شامل وو دا مات کرې شو بهر راؤویستلې شو. (۱)

وَقَالَ لِلَّذِي مِنْ الْقَتْلِ الْيَجُزْ: مطلب دادې چه اسپې ته هم همروانی. دغه شان عقل او دانایی ډیاره هم همروا همابه کسره دحاه الفاظ استعمال پرې. چنانچه په سورة الفجر کنیسی دی: (هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِّذِي الْجَبْرِ ۱۵)

اعتراض وارد کیرې چه امام بخاری رحمته الله علیه هم به کسره دحاه فتح دجیم ذکرولی اوکړو خکه چه دحمرسره ددې هیڅ تعلق او مناسبت نشته دي؟ علامه رشید احمد گنگوھی رحمته الله علیه فرماني چه د ټولو نه اول امام بخاری رحمته الله علیه د سیرت انعام آیت (هَذِهِ أَلْعَامُ وَهَئِذَا هِيَ) پیش کولو سره دا اوخو دل چه دلته په آیت مبارک کنیسی حمره دمنوع په معنی کنیسی دي اصحاب الحجر کنیسی ذکر حجر په معنی کنیسی نه دي. خکه چه هغه اسم علم دي او بیانی دا اوخو دل چه په هر ممنوع شی باندې هم د حمر اطلاق کولی شی. ددې طرز عمل نه معلومه شوه چه کله دوه کلمې په اکثر حروف کنیسی اتفاق لری نو بعض وخت داسې دوو کلمو معنی هم یوه وی یا بیا د دواړو کلمو معنی یو بل ته نیزدې وی او هم په دغه بنیاد باندې وړاندې امام بخاری رحمته الله علیه هم ذکر کړو. چونکه په اکثر حروف کنیسی حمر او حمی متفق دی نو خکه دواړه الفاظ په معنی کنیسی هم نیزدې نیزدې دي او حمی یعنی عقل او دانایی معنی حمرسره نیزدې داسې ده: چه عقل هم انسان د گمراهی او هلاکت نه منع کوی (۲)

وَأَمَّا حَجَرُ الْيَمَةِ فَيَوْمَئِذٍ: حمر دلته دحاه فتح سره دي یعنی حجر الیامة) د یوځانی نوم دي. داد ثمودیانو د اوسیدو ځانی وو کوم چه وادی قری سره نیزدې واقع دي. (۳) امام بخاری رحمته الله علیه حجر الیامة) استطراداً ذکر کړې دي گنی د حجر الیامة) مناسبت ماقبل کنیسی مذکور شپږو الفاظو نه یوسره هم نه دي. (۴)

[۳۱۹۷] - حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سَفِيَّانٌ، حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَمْعَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَذَكَرَ الَّذِي عَقَرَ النَّاقَةَ، قَالَ: «اتَّذَبْ هَذَا رَجُلٌ دُوْعِرَ وَمَنْعَةً فِي قَوْمِهِ كَأَبِي زَمْعَةَ» [ص ۳۷۵] [۴۶۵۸، ۴۹۰۸، ۵۶۹۵، ۵]

تواجم رجال

الحمیدی. دا ابوبکر عبد الله بن زبیر بن عیسی قرشی حمیدی رحمته الله علیه دي. ددوی تذکره (کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا أو ألبانا) لاتدي تیره شوي ده. (۵)

سفيان: دا ابو عمران سفيان بن عيينه کوفي رحمته الله علیه دي. ددوی تذکره هم د مذکور کتاب او باب لاتدي تیره شوي ده. (۶)

(۱) عمدة القاری: ۳۷۶/۱۵ فتح الباری: ۴۶۷/۸.

(۲) لامع الدراري: ۳۱۵/۱۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۷۶/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۴۶۷/۸ عمدة القاری: ۳۷۶/۱۵.

(۵) أخرجه أيضاً في التفسير في سورة الشمس برفق: ۹۹۲ وفي كتاب النكاح باب ما يكره من ضرب النساء برفق: ۲۰۴ وفي كتاب الأدب باب قول الله تعالى: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْخَرُوا قَوْمًا) برفق: ۴۰ عومسلم في الجنة وصفة

نعيها برفق: ۲۸۵۵ والترمذي في التفسير باب ومن سورة الشمس برفق: ۳۳۴۰.

(۶) كشف الباری: ۹۹/۳.

(۷) كشف الباری: ۱۰۲/۳.

هشام بن عروه: دهاشم بن عروه بن زبیر بن العوام اسدی مدنی رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ رکتاب ایمان باب احب الدین الی اللہ آدمہ لاندی تیرہ شوی ده. (۱)

ایہ: دہشام والد عروه بن زبیر بن العوام بن خریلد قرشی رضی اللہ عنہ مراد دی ددوی تذکرہ ہم مذکورہ کتاب اویاب لاندی تیرہ شوی ده. (۲)

عبداللہ بن زمعه رضی اللہ عنہ: ددوی تذکرہ رکتاب فرس الفس باب برکۃ الغازی فی مالہ لاندی تیرہ شوی ده. (۳)
دعبداللہ بن زمعه رضی اللہ عنہ نہ روایت شوی صحیح بخاری کنبی صرف ہم دغه یو حدیث الباب دی. (۴)

ناقة صالح رضی اللہ عنہ ذ قاتل تذکرہ: عبداللہ بن زمعه رضی اللہ عنہ وائی چه ما ذ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ اوریدلی دی چه حضوریاک دهغه سری ذکر اوکړو چاچه دحضرت صالح رضی اللہ عنہ اوبنه وژلې وه. حضوریاک او فرمائیل یو دعزت والا زور اور اود طاقت والاسری دهغه د وژلو دمه واخستله څرنگه چه ابوزمعه د راوی نیکه اسودبن مطلب، دی ابوزمعه اسود بن مطلب د قریشو د سردارانوته وو اودکفر په حالت کنبی مې شوی مطلب دا چه قدار دحضرت صالح رضی اللہ عنہ اوبنه هلاکونکې ته په قوم داسې قوت او عزت حاصل وو چه په نن دور کنبی ابوزمعه ته حاصل دی.

دحضرت صالح رضی اللہ عنہ نه خپل قوم مطالبه کړې وه چه که ته چرته مونږ ته څه علامت اونیاینی شو مونږ به ستا په نبوت باندی یقین کولو سره ایمان راوړو. حضرت صالح رضی اللہ عنہ او فرمائیل تاسو څه علامت لیدل غواړئ؟ هغوی اوونیل د مخامخ غریا کانږی نه یوه داسې اوبنه رانیکاره کړه چه حامله وی او هم په هغه ساعت بچې راوړی. حضرت صالح رضی اللہ عنہ دعا اوکړه او هم په هغه وخت دکانږی نه حامله اوبنه رانیکاره شوه او هغې بچې هم راوړو. ددې عجیبه او حیرانونکې معجزې په لیدو سره بعض سردارانو دقبیلې ایمان راوړو. څه نورو خلقو هم ایمان راوړل غوښتل لیکن د قبیلې متعصب کسانو هغوی د اسلام راوړلو نه منع کړل. حضرت صالح رضی اللہ عنہ هغوی له خبردارې ورکړه که چرې ناقه ته د تکلیف ورکولو کوشش اوکړې شو نو دا کار ستاسو د هلاکت سبب جوړیدی شی او د الله تعالی د طرف نه دا فیصله شوی ده چه د اویو دپاره نسیر مقرر کړې شی لهدا یوه ورځ به ناقه یعنی اوبنه اویه څکې او یوه ورځ د قوم خلق او خاوری.

څه مودی پورې خودغه دستور روان ولیکن آخر دغه اوبنه د هغوی دپاره ناقابل برداشت شوه نو هغوی ددې د قتل کولو منصوبه جوړه کړه چه راتلونکې وخت کنبی د اویو د انتظار د تکلیف نه به نجات راشی. خو د اوبنې د قتل کولو د دغه خطرناک اقدام اوچتولو په چا کنبی جرات نه وو. آخر قدار بن سالف د قوم د ترغیب په نتیجه کنبی په دې قدم اوچتولو باندې تیار شو او هغه ناقه قتل کړه. علامه سهیلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی داسې ولدا الزنا وو او په نجوس کنبی دهغه کار د ضرب المثل حیثیت لرلو. (۵)

التدب: په یوکار باندې آماده او تیاریدل منعة: دمیم نون عین فتحه سره طاقت او عزت. فی منعة هغه ته طاقت او عزت حاصل دی. (۶)

د حدیث ترجمه الباب سوره مناسبت: ترجمه الباب سره د روایت مناسبت واضح دی ځکه چه روایت کنبی د صالح رضی اللہ عنہ د اوبنې تذکره ده. (۷)

(۱) کشف الباری: ۴۳۲/۲.

(۲) کشف الباری: ۴۳۶/۲.

(۳) کشف الباری: ۳۷۸/۱۵.

(۴) فتح الباری: ۴۶۸/۸ عمده القاری: ۳۷۷/۱۵.

(۵) عمده القاری: ۳۸۷/۱۵.

(۶) النهاية لابن الاثیر: ۴۸۳/۲ دار المعرفه.

[۳۱۹۸]- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَسْكِينٍ أَبُو الْحَسَنِ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَسَّابٍ بْنُ حَبَّانٍ أَبُو زَكْرِيَاءَ، حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ عَدْنَانَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، «لَمَّا نَزَلَ الْحَجْرُ فِي غَزْوَةِ بُيُوتٍ، أَمَرَهُمْ أَنْ لَا يَشْرَبُوا مِنْ بَيْتِهَا، وَلَا يَسْتَقُوا مِنْهَا»، فَقَالُوا: قَدْ عَجْنَا مِنْهَا وَاسْتَقَيْنَا، «فَأَمَرَهُمْ أَنْ يَطْرَحُوا ذَلِكَ الْحَجَرَ»، وَبَعَثُوا ذَلِكَ الْمَاءَ، وَبَدَّوْهُ عَنْ سَبْرَةَ بْنِ مَعْبُدٍ، وَأَبَى الشُّمُوسَ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَ بِالْقَاءِ الطَّعَامِ، وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ اعْتَجَنَ بِمَاءِهِ» [۳۲۰۱/۱] ص [۳۷۸] (۲)

تراجم رجال

محمد بن مسکین: دا ابوالحسن محمد بن المسکین یمانی رحمته الله دی. ددوی تذکره (ابواب الأذان خروج النساء إلى المساجد) لاندی تیره شوی ده.

یحیی بن حسان: دایحیی بن حسان بن حبان البکری، ابوزکریا التنیسسی المصری رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب الجاهلیات) قول النبی صلی الله علیه وسلم (لغ) لاندی تیره شوی ده.

سلیمان: دا سلیمان بن هلال قرشی تمیمی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب طرم الإمام المسئلة علی أصحابه ليعتبر ما عندهم من العلم) لاندی تیره شوی ده. (۳)

عبدالله بن دینار: دا ابوعبد الرحمن عبدالله بن دینار قرشی عدوی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا أو أنانا) لاندی تیره شوی ده. (۴)

افت وهلی علاقو ته د تللو ممانعت: حضرت ابن عمر رضی الله عنهما فرمائی چه کله رسول الله صلی الله علیه وسلم په غزه تبوک کښې حجر یعنی د نمود وادنی کښې را کوږ شو نو حضور پاک خلقو ته حکم ورکړو ددې ځائی دکوهی نه اوبه مه څکښی او مه نی په مشکو نو کښی اچوئې خلقو ونیل (قد عجنّا منها واستقینا) مونږ خود دې په اوبو سره اوږه واغښل او مشکونه مو ترې ډک کړل. حضور پاک حکم او کړو دغه اوږه او غورځوئې او مشکونه واړوئې. په دې مقام باندې عذاب راغلی وو. داوبو په استعمال سره دهغوی په زړونو کښې قساوت او سختنی پیدا کیدو یا د څه بدنې بیمارنی پیدا کیدو اندېښنه وه په دې وجه حضور پاک د هغې د څکلو نه منع او فرمائیل (۵)

وددوی عن سبرة بن معبد وأبي الشُّمُوسِ: أَنَّ النَّبِيَّ صلی الله علیه وسلم أَمَرَ الْقَاءَ الطَّعَامِ، وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ، عَنْ النَّبِيِّ صلی الله علیه وسلم: (مَنْ اعْتَجَنَ بِمَاءِهِ) مطلب دادې چه دغه اوبو سره چه کوم خوارک جوړ شوي وو رسول الله صلی الله علیه وسلم د هغې د غورځولو حکم ورکړو.

د تعلیق تخريج: د سبرة بن معبد روايت امام احمد رحمته الله او طبرانی رحمته الله موصولاً نقل کړې دي. امام طبري رحمته الله دا روايت عبد العزيز بن ربيع بن سبرة عن ابيه عن جده په طريق سره موصولاً نقل کړې دي. د روايت الفاظ دادی: (ان

(۱) عمدة القاری: ۳۷۷/۱۵.

(۲) أخرجه الإمام البخاری بعد الحديث المذكور تحت رقم الحديث: ۳۲۷۹ أيضاً، وأخرجه الإسماعيل مسلم فی صحيحه فی الزهد باب لاندخلوا مساكن الذين ظلموا أنفسهم رقم الحديث: ۲۹۸۱ وجامع الأصول فی احادیث الرسول: ۵۲/۴ رقم الحديث: ۲۶۱۲.

(۳) كشف الباری: ۱۳۷/۳.

(۴) كشف الباری: ۱۲۵/۳.

(۵) عمدة القاری: ۳۷۷/۱۵.

النبي صلى الله عليه وسلم قال لأصحابه حين نزل الحجر: من اعتمر من هذه بعني: يلزمه شيئا فليقلقه، فأتى ذوالعجبين عجميه، وصاحب الجيـس (جيه).^(۱)

او ذابوشموس روايت امام بخاری رحمه الله الدآب المفرد كنبی او طبرانی وابن مندہ د سلیم بن مطیر عن ابيه به طریق سره موصولاً روايت كړې دې^(۲)

وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ اعْتَمَرَ مِنْهَا بِهٍ، مَطْلَبٌ دَا جِهَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ حَكْمٌ وَرُكْبَةٌ جِهَ كَوْمِ سَرِي دَدِي خَانِي بِه اوبو سره اوږه اغړلې وی هغه دې او غورزوي تقدير عبارت دادي: «أنه أمر من اعتمر عاتنه أن يلقه»^(۳)

د تعلیق تخريج: بزار رحمه الله دا تعلیق موصولاً نقل كړې دې په دې كنبی دې: «أنهم كانوا مع النبي صلى الله عليه وسلم في غزوة تبوك، فأولوا على واحد فقال لهم النبي صلى الله عليه وسلم: إنكم يواد ملعون فأمر عوا، وقال: من اعتمر عجميه أو من كان طبعه قدوافلكنها»^(۴)

يعنى ناسو په داسې كلى كنبی یشې چرته چه د الله تعالى عذاب نازل شوې لهذا ددې خانی نه زر اوځنى اووځنى فرمانيل چا چه ددې خانی په اوبو سره اوږه اغړلې وی یا ترکاری پخه كړې وی نو هغه دې واړوی

د تعلیقات مقصد: دامام بخاری رحمه الله مقصد په ذكر كړې شوی تعلیقاتو كنبی هم هغه دې كوم چه د ترجمه الباب په ذیل كنبی بیان كړې شوې دې چه د بخاری رحمه الله مقصد د صالح رحمه الله د قوم اصحاب الحجر حالات او ذهنوی د قوم د نا فرمانی او ناشكړنی په وجه سره په عذاب كیدل بیانول دی

د تعلیقات ترجمه الباب سره مناسبت: د ذكر كړې شوی تعلیقاتو ترجمه الباب سره مناسبت واضح دې چه په دې ټولو كنبی د اصحاب الحجر حالات ذكر دی

[۳۱۹۹] - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ، حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ عِيَاضٍ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ تَافِعٍ، أَنَّ عُبَيْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَخْبَرَهُ أَنَّ النَّاسَ تَزَلُّوا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَرْضَ ثَمُودَ، الْحِجْرَ، فَاسْتَقْوَامِينَ بِأَرْضِهَا، وَاعْتَمَرُوا بِهٍ، فَأَمَرَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أَنْ يَهْرِيقُوا مَا اسْتَقْوَامُوا مِنْ بِلَهِهَا، وَأَنْ يَغْلِقُوا الْإِبِلَ الْعَجِينَ، وَأَمَرَهُمْ أَنْ يَسْتَقْوَامُوا مِنَ الْبِلَهِ الَّتِي كَانَتْ تَرُدُّهَا النَّاقَةُ» تَابِعَهُ أَسَامَةُ، عَنْ تَافِعٍ [ص ۳۸۱] ۵

تراجم رجال

ابراهيم بن منذر: دا ابراهيم بن منذر بن عبدالله بن منذر بن مغيرة بن عبدالله اسدي رحمه الله دې ددوی تذکره د کتاب العلم باب من مثل علما وهوشغل في حديثه، لاندې تیره شوې ده.^(۱)

انس بن عياض: دا انس بن عياض ليشی رحمه الله دې ددوی تذکره د کتاب الوضوء باب التيمم في الصوت، لاندې تیره شوې ده.^(۲)

(۱) المعجم الكبير للطبراني: ۱۳۶/۷ رقم الحديث: ۵۵۵۱ ۶۵۵۲ مکتبه ابن تیمیة.

(۲) عمدة القاری: ۳۷۹/۱۵ المعجم الكبير للطبراني: ۳۲۹/۲۲ من یکنی أبا الشموس أو الشموس البلوی رقم: ۸۲۶ مکتبه

ابن تیمیة.

(۳) إرشاد الساری: ۳۱۶/۷.

(۴) مستند البزار: ۳۸۵/۹ رقم الحديث: ۳۹۷۱.

(۵) مرتخریجه تحت الحديث السابق.

(۶) کشف الباری: ۵۸/۳.

عبيد الله: دا عبد الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمري رضي الله عنه دې ددوی تذکره هم (کتاب الوضوء باب التبرؤ فی الموت، لاتدي تیره شوي ده).^(۱)

نافع: دا حضرت نافع العدوي ابو عبد الله المدني مولی ابن عمر رضي الله عنه دې ددوی تذکره (کتاب العلم باب ذکر العلم والنسب فی المسجد، لاتدي تیره شوي ده).^(۲)

د حضرت عمر رضي الله عنه سابقه حدیث امام بخاری رحمته الله دلته په دوو طرق سره نقل کړې دې په هغې کښې دی غزوه تبوک کښې خلق رسول الله صلی الله علیه و آله سره په مقام حجر کښې کوز شو. دهغه خانی د کوهی نه نسی مشکونه دک کړل، اوږه نسی پرې واغړل نور رسول الله صلی الله علیه و آله حکم ورکړ اوږه اوږه یوږه یوږه او (کوم) اوږه (چه په دې اوږو سره اغړلی شوی وو) په اوښانو باندې اوخوړنی. حضور پاک اوفرمانیل چه دهغه کوهی نه اوږه واخستی دکوم نه (چه د صالح عليه السلام) اوښې اوږه ځکلي لفظ حجر دلته په ثمود سره د بدل واقع کیدو په وجه باندې منصوب دې.^(۳)

سابقه حدیث کښې "طرح" یعنی د اوږو غورزولو حکم و او په دې روایت کښې اوږه په اوښانو باندې د خوړلو حکم ورکړې شوي دې په دواړو کښې هیڅ تضاد نشته دې په اولنی روایت کښې د "طرح" نه مراد نه خوړل دی یا د طرح نه مراد دا وو چه دا پخپله مه خوړنی د څاروو د گپا په توگه دې استعمال کړې شی.^(۴)

قوله: **تَابَعَهُ أَسَامَةُ عَنْ نَافِعٍ** مطلب دا چه اسامه د عن نافع عن ابن عمر رضي الله عنه په طریق سره د عبيد الله متابعت کړې دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله خلقو ته حکم ورکړو چه دهغه کوهی نه اوږه اوځکني دکوم نه چه د حضرت صالح عليه السلام اوښې اوږه ځکلي حرمة بن يحيى التجبي د عن عبد الله بن وهب عن اسامه بن زيد په طریق سره دا متابعت موصول نقل کړي دې ددې په آخر کښې دی (فامروهم أن يزلوا على بئر ناقة صالح عليه السلام فيسقيهمها).^(۵)

[۳۲۰] - حَدَّثَنِي مُحَمَّدٌ بْنُ أَبِي نَضْرَةَ عَنْ أَبِي نَضْرَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَالِمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا مَرَّ بِالْحِجْرِ قَالَ: «لَا تَذْخُلُوا مَسَاكِينَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ إِلَّا أَنْ تَكُونُوا آبَاكَيْنَ، أَنْ يُصِيبَكُمْ مَأْصَأُ بَنِي إِدْرِيسَ» ثُمَّ تَقَعَّطَ بِرِذَاهِ وَهُوَ عَلَى الرَّحْلِ "[ص ۳۸۲].^(۶)

ترجمه: د حضرت عمر بن الخطاب رضي الله عنه روایت دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمایلي دی د ظالمانو او گناهگارانو کورونو او کلو کښې مه داخلیرنی مگر په ژړا سره، داسې نه وی چه کوم عذاب په هغوی باندې راغلې وو په تاسو باندې هم راشی، بیا حضور پاک هم په کجواړه کښې خپل مخ په خادر باندې پټ کړو.

تواجم رجال

محمد: دا مشهور محدث ابو الحسن محمد بن مقاتل المرؤزی الکسانی رحمته الله دې ددوی تذکره (کتاب العلم باب ما

(۱) کشف الباری: ۳۵۷/۵.

(۲) کشف الباری: ۳۶۰/۵.

(۳) کشف الباری: ۶۵۱/۴.

(۴) عمدة القاری: ۳۷۹/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۳۷۹/۱۵.

(۶) عمدة القاری: ۳۸۰/۱۵.

(۷) مرتخریجہ فی کتاب الصلاة باب الصلاة فی مواضع الخسف والعذاب رقم الحديث: ۴۳۳.

بذکر فی المناولة (۱)، لاندې تیره شوې ده. (۱)
 عبدالله دامشهور محدث عبدالله بن المبارک رحمته الله دې ددوی حالات (بده الوحي) پنځم حدیث لاندې تیر شوی دی (۲)
 معمر. دا مشهور محدث معمر بن راشد ازدی بصری رحمته الله دې ددوی تذکره اجمالاً (بده الوحي) دریم حدیث او
 تفصیلي تذکره (کتاب العلم باب کتابه العلم لاندې تیره شوې ده. (۳)
 زهري دا مشهور محدث ابویکر محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب زهري رحمته الله دې ددوی حالات
 (بده الوحي) دریم حدیث لاندې تیر شوی دی (۴)
 سالم بن عبدالله: دا مشهور محدث جیل القدر تابعی ابو عمر یا ابو عبدالله سالم بن عبدالله بن عمر بن
 الخطاب رحمته الله دې (کتاب الإیمان باب الإیمان) لاندې ددوی تذکره تیره شوې ده. (۵)
 عن ایبة: عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله تذکره (کتاب الإیمان باب الإیمان) و قوله صلى الله عليه وسلم: «بني الإسلام على خمس»
 لاندې تیره شوې ده. (۶)
 د حدیث نه مستنبط فوائد: د پورته ذکر شوی احادیث لاندې شرح حدیث فرمانیلی دی چه قوم نمود او په
 کوم نور قومونو باندې چه دهنوی ذکر او بد عملنی دوجي نه دالله تعالی عذابونه نازل شوی دهنوی ذکر خو
 او کوهیانو او چینونه اوبه ځکل مکره دی. خو په دې کراحت کینی اختلاف دې بعض حضراتو دې ته تحریم او
 بعض تزییه باندې محمول کړی دي. که په تحریم باندې محمول وی نو بیا خو سوال دادي چه په دې اویو سره به
 طهارت حاصلیری؟ علامه عینی رحمته الله فرمانی په ظاهر معلومیری چه طهارت به حاصل شی (۷)
 [۳۲۰۱] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا وَهْبٌ، حَدَّثَنَا أَبِي، سَمِعْتُ يُونُسَ، عَنْ الزُّهْرِيِّ،
 عَنْ سَالِمٍ، أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَدْخُلُوا
 مَسَاكِينَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ، إِلَّا أَنْ تَكُونُوا أَبَاكَيْنَ، أَنْ يُصَيِّبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَهُمْ»
 ص [۳۸۴] [۴۲۳] ۸
 ترجمه: حضرت عمر رضي الله عنه فرمانی چه رسول الله صلي الله عليه وسلم او فرمانیل د ظالمانو بد کارانو گناهگاران، کلونه مه خسی
 مگر په ژړا سره (استغفار کولو سره) داسې نه وی چه کوم عذاب په هغوی باندې راغلی وو هغه به تاسو باندې هم
 راشی

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا مشهور محدث عبدالله بن محمد مسندی رحمته الله دې (۱)

(۱) کشف الباری: ۲۰۶/۳.

(۲) کشف الباری: ۴۶۲/۱.

(۳) کشف الباری: ۲۰۶/۳.

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۲.

(۵) کشف الباری: ۱۲۸/۲.

(۶) کشف الباری: ۶۳۷/۱.

(۷) عمدة القاری: ۳۸۰/۱۵.

(۸) مرتخریجه تحت کتاب الصلاة باب الصلاة فی مواضع الخسف والعذاب رقم الحديث: ۴۳.

(۹) کشف الباری: ۶۵۷/۱.

[براهیم علیهم السلام] [ص ۳۸۶] [۴۴۱۱، ۳۲۱۰]

تراجم رجال

اسحاق بن منصور: دا ابو یعقوب اسحاق بن منصور رحمته دې ددوی تذکره (کتاب ایمان باب حسن اسلام البرء) لاندې تیره شوې ده. (۱)

عبدالصمد: دا عبد الصمد بن عبد الوارث بن سعید بن ذکوان تمیمی بصری رحمته دې ددوی تذکره (کتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً) لاندې تیره شوې ده. (۲)

عبد الرحمن بن عبد الله: دا عبد الرحمن بن عبد الله بن دینار عدوی رحمته دې ددوی تذکره (کتاب الوضوء باب إذا شرب الکلب لی إیاء أحدکم الخ) لاندې تیره شوې ده. (۳)

عبد الله بن دینار: دا ابو عبد الرحمن بن دینار قرشي عدوی رحمته دې ددوی تذکره (کتاب ایمان باب أمور الإيمان) لاندې اجمالاً او (کتاب العلم باب قول المحدث الخ) لاندې تفصیلاً تیره شوې ده. (۴)

ابن عمر: د حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنهما خونی حضرت عبد الله بن عمر رضی الله عنهما دې ددوی تذکره (کتاب ایمان باب الإيمان وقوله صلى الله عليه وسلم: بني الإسلام على خمس) لاندې تیره شوې ده. (۵)

شرح حدیث

علامه عینی رحمته فرمائی د نبی کریم صلی الله علیه و آله مبارک کلمات (الکرم ابن الکرم ابن الکرم ابن الکرم یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم علیهم الصلاة والسلام) دا الله تعالی ارشاد ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الْفِجْرَ﴾ منافی او متضاد نه دی ځکه چه د حضور پاک د کلمات مبارکه صدور بالقصد و الازاده نه دی بلکه داسې اتفاقی دی اودا جواب هم ورکولې شی چه د آیت مقصد د شعر جوړولو نفی کوی یعنی چه مونږ تاته د شعر فن نه دې خودلې دې. (۶)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب او ترجمه الباب کښې مناسبت داسې دې چه حضرت یوسف علیه السلام هم په وصیت د یعقوب علیه السلام کښې داخل دې. (۷)

۲۱- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِّأُولِيْالْبَإْسِ﴾ (*)

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمته د مذکوره آیت تفسیر کول غواړی او مقصدنی دا خودل دی چه د یوسف علیه السلام حالات او په سوانح کښې د غور کونکو د پاره د صبر عبرت او نصیحت نشانی دی. (۱)

(۱) أخرجه البخاری فی نفس الكتاب عقیب الباب المذكور فی باب قول الله تعالى ﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِّأُولِيْالْبَإْسِ﴾ یوسف: ۷، ایضاً و کذا فی کتاب التفسیر باب قوله تعالى: ﴿وَيُحْمِلُهُمُ الْعِلْمُ وَعَلَى آلِ يَعْقُوبَ﴾ [یوسف: ۶] و جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۵۱۳/۸ رقم الحديث ۶۳۰۷.

(۱) کشف الباری: ۴۲۰/۲.

(۲) کشف الباری: ۵۷۷/۳.

(۳) کشف الباری: ۶۵۸/۱، ۱۲۵/۳.

(۴) کشف الباری: ۶۳۷/۱.

(۵) کشف الباری: ۳۸۱/۱۵.

(۶) عبد القاری: ۳۸۱/۱۵.

(۷) یوسف: ۷/.

د لفظ یوسف تحقیق: په لفظ د یوسف کښې اختلاف دې د بعض په نیز د عربی ژبې لفظ دې او بعض ونیلې دی چه دا د عجمی ژبې لفظ دې او په دې وجه غیر منصرف دې (۱) یا د آسف نه ماخوږ دې یعنی غلام، چونکه د یوسف علیه السلام په سیرت کښې دا دواړه صفات ښکاره وو په دې وجه دهغوی نوم یوسف شو. (۲) حضرت مقاتل علیه السلام نه روایت دې چه الله تعالی د یوسف علیه السلام تذکره قرآن کریم کښې ۲۷ ځل فرمائیلې ده. (۳)

[۲۲۰۳] - حَدَّثَنِي عُبَيْدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنْ أَبِي أُسَامَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ أَبِي سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَكْرَمَ النَّاسَ؟ قَالَ: «أَتْقَاهُمْ لِلَّهِ» قَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا أَسْأَلُكَ، قَالَ: «فَأَكْرَمَ النَّاسَ يُوسُفُ بْنُ النَّاسِ، ابْنُ نَيْمٍ اللَّهِ، ابْنُ نَيْمٍ اللَّهِ، ابْنُ خَلِيلِ اللَّهِ» قَالُوا: لَيْسَ عَنْ هَذَا أَسْأَلُكَ، قَالَ: «فَعَنْ مَعَادِنِ الْعَرَبِ تَسْأَلُونِي؟ النَّاسُ مَعَادِنُ، خِيَارُهُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خِيَارُهُمْ فِي الْإِسْلَامِ، إِذَا فَقِهُوا»، حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَهْدِي [ص ۳۸۸-۳۸۹] ۱

ترجمه: حضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ وائی چه د رسول الله ﷺ نه پوښتنه او کړې شوه چه په خلقو کښې (د اعمالو په لحاظ سره) د ټولو نه زیات د مرتبې والاڅوک دې؟ حضور پاک او فرمائیل چه څوک زیات پر هیزگار وی؟ خلقو عرض او کړو چه مونږ دا تپوس نه کوو. حضور پاک او فرمائیل (که چرې د خاندانې شرافت باره کښې تپوس کوئ) نو یوسف د ټولو نه افضل دې چه پخپله هم نبی وو پلارنې هم نبی، نیکه نې هم نبی او غرنیکه نې هم د الله تعالی خلیل دې هغوی وئیل چه مونږ دې باره کښې هم تپوس نه کوو. رسول الله ﷺ او فرمائیل (فعن معادن العرب تسألون؟) نو بیا ولې تاسو د عربو د خاندان باره کښې تپوس کوئ (چه په دوی کښې څوک افضل دې؟) نو په دوی کښې چه څوک د جاهلیت په زمانه کښې شریف وو هغه په اسلام کښې هم شریف دې په دې شرط چه هغه علم او تفقه حاصله کړی.

شرح حدیث

په دې روایت کښې او فرمائیلې شو چه د خلقو مثال د معادن او کان په شان دې. کوم خلق چه په دوی کښې د جاهلیت په دور کښې شریف وو هغه به په اسلام کښې هم بهر وی په دې شرط چه هغه په دین کښې پوهه حاصله کړی. کانونه د مختلف استعداد وی او په دې کښې مختلف څیزونه پیدا کیری. د یو کان نه سره زر راوځی او د بل نه سپین زر راوځی، د یو نه مرغړی او د بل نه قیمتی کانری جواهرات راوځی. دغه شان د خلقو استعداد هم مختلف وی او په هغوی کښې چه کوم صلاحیتونه وی هغه هم د مختلف قسمونو وی بیا په حدیث کښې او فرمائیلې شو چه څوک د جاهلیت په زمانه کښې خیار وو هغه په اسلام کښې هم خیار او خوښ کړی شوی به وی په دې شرط چه په دین کښې پوهه حاصله کړی. (۱) هم دغه وجه ده چه کوم خلق د جاهلیت په زمانه کښې شریف

(۱) عمدة القاری: ۳۸۲/۱۵

(۲) عمدة القاری: ۳۸۲/۱۵

(۳) عمدة القاری: ۳۸۲/۱۵

(۴) عمدة القاری: ۳۸۲/۱۵

(۵) مرتخریجه فی نفس الكتاب فی باب قول الله تعالی: (وَأَتَّخِذَ اللَّهُ لِبَنِي إِدْرِيسَ خَلِيلًا)

(۶) فتح الباری: ۴/۶ دار المعرفه عمدة القاری: ۲۴۵/۱۵ إدارة الطباعة المنيرية.

گنرلي شوه هغه په اسلام کښې شاته پاتې شو نو هغوی په اسلام کښې شریف اونه گنرلي شو. چنانچه جهينه او مزينه قبايل د جاهليت په زمانه کښې په غلاګانې او ډاکې اچولې او د قبايل غطفان وغيره شمير په شرفاء کښې کيدلو. مگر د جهينه او مزينه خلقو په اسلام قبلولو کښې وړانديوالي او کړو نو قبايل غطفان وغيره شاته پاتې شو. ددې نتيجې دا اووتله چه د صحابه کرامو په جماعت کښې جهينه او مزينه خلقو تذکره زیاته کيدله او د قبايل غطفان ذکر کم ملاوړی (۱)

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: (۳۱۷۵)

دلته امام بخاری رحمه الله د ماقبل والا حدیث دویم سند ذکر کړې دې په دې سند کښې سعید بن یسوع دې دا سعید بن ابی سعید المقبري رحمه الله دې صاحب التوضیح دهغوی باره کښې ویلې دی (عله المقبري) په دې جمله باندې د هغه د وخت بعض ملګرو سخت رد کړې دې ځکه چه دې نه بې څخه شک نه هم سعید المقبري رحمه الله مراد دې په دې وجه دحرف ترجی سره اظهار شک دتجنب قایل دې (۲)

[۳۲۰۴] - حَدَّثَنَا بَدَلُ بْنُ الْمَحْبَرِّ، أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ، عَنْ سَعْدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: سَمِعْتُ عُرْوَةَ بْنَ الزُّبَيْرِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ هَذَا: «مُرِّي أَبَا بَكْرٍ يُصَلِّيَ بِالنَّاسِ»، قَالَتْ: إِنَّهُ رَجُلٌ أَسِيفٌ، مَتَى يَقْرَأُ ص: «إِنَّمَا مَقَامُكَ رَقِيٌّ، فَقَدْ أَقْعَاذَتْ. قَالَ شُعْبَةُ فَقَالَ فِي الثَّانِيَةِ أَوْ الرَّابِعَةِ «إِنْ كُنَّ صَوَاحِبُ يُوْسُفَ مُرُوا أَبَا بَكْرٍ» [ص ۳۹۰: (۱۹۵)]

تو اجم رجال

بذل دا بذل المحبر بن المنير البريوعي رحمه الله دې دده تذکره اول تیره شوې ده. (۳)

شعبه: دده تذکره د کتاب الإيمان باب من سلم المسلمون من لسانه ويده، لاندې تیره شوې ده. (۴)

سعد بن ابراهيم: داسعد بن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف رحمه الله دې د دوی تذکره اول تیره شوې ده. (۵)

عروة بن زبير: ددوی تذکره د کتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله أومره، لاندې تیره شوې ده. (۶)

موي ابا بکرو يصلي بالناس: روایت کښې دی چه حضرت عائشه صديقه رضي الله عنها ته رسول الله ﷺ (مرض الوفا کښې) او فرمائیل چه ابو بکر صديق رضي الله عنه ته اووايه چه خلقو ته مونځ ورکړی. حضرت عائشه رضي الله عنها عرض اوکړو هغه خو نرم زړه والادې کله چه ستاسو په ځانې په مصلي، باندې اودريوی نو په هغه باندې به رچ شروع شی. رسول الله ﷺ خپل حکم دوباره کړو نو حضرت عائشه رضي الله عنها بيا هم هغه خبره اوکړه (چه هغه خود نرم زړه والادې ستاسو په ځانې امامت کول به دهغه دپاره گران کار شی، شعبه رحمه الله وائی چه حضور پاک په دریم خل یا څلورم خل

(۱) فتح الباری کتاب المناقب باب ذکر أسلم وغفار إلخ: ۵۴۳/۶ دارالمعرفة عمده القاری کتاب المناقب باب ذکر أسلم وغفار إلخ: ۸۱/۱۶ إرشاد الساری کتاب المناقب باب ذکر أسلم وغفار إلخ: ۲۲/۸ دارالکتب العلمیه.

(۲) عمده القاری: ۳۸۲/۱۵.

(۳) مرتخریچه فی کتاب الوضوء باب الغسل والوضوء فی المخصب رقم: ۱۹۸.

(۴) کتاب الاذان باب حد إتمام الركوع والاستبدال فيه والاطمأنينة رقم: ۷۹۲.

(۵) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۶) کتاب الوضوء باب السج علی الخفین رقم: ۲۰۳.

(۷) کشف الباری: ۴۳۶/۲.

او فرمائیل چه (انکن صواحب یوسف) بیا خو ته د یوسف سره په شان د بنخو ئی (یعنی په ظاهر کښې یوڅه او په باطن کښې بل څه اویو بکر ته او وایه چه هغه دې مونغ ورکړی. دلته په روایت کښې د «مُروا» جمع صیغه راغلې ده خو د ابودر رضی الله عنه په نسخه کښې «مُرِی» نقل دې. ^(۱)

(انکن صواحب یوسف) یعنی ته هم خلاف ما فی الضمیر په اظهار کښې د زلیخا په شان ئی. ددې جملې مطلب دادې چه څنگه زلیخا د میلستیا په نوم باندې بنخوته دعوت ورکړو خو شاته د زلیخا مقصد دغه بنخو ته د حضرت یوسف علیه السلام حسن او جمال خورل وو دې د پاره چه هغوی زلیخا د یوسف علیه السلام په محبت کښې راگیریدلو سره معذوره او گنې هم دغه شان دلته د حضرت عائشه رضی الله عنها بار بار (متی یقمر مقامک رق) فرمائیل په حقیقت کښې ددې دپاره وو چه چرته خلق ئی دپلار حضرت ابوبکر رضی الله عنه د حضور پاک په مقام باندې اودریدو سره بدفالی وانځلی مگر په ځانی د دې خبرې د اظهار کولو یوشان ئی هم دغه فرمائیل چه پلار مې د پیر زیات د نری زړه ووالادې هغه به ستاسو په ځانی باندې اوته دریدې شی دې د پاره چه تاسو هغه معذور او گنې ئی. ^(۲)

(متی یقمر) متی په معنی د شرط دې د کوم د وجې نه چه فعل مضارع مجزوم دې. د ابودر رضی الله عنه په نسخه کښې (متی یقمر) د واؤ په اثبات سره راغلې دې. ابن مالک رضی الله عنه ددې توجیه دا بیان کړې ده چه ددې روایت مطابق (متی) په (إذا) باندې حمل کولو سره مهمل پریخودې شوې دې. یعنی (متی) جازمه نه دې اودا هم داسې دې لکه چه کله (إذا) په (متی) باندې حمل کولو سره جازمه گرځولې شی لکه (إذا أخذتم أمضا جعکما تکریرا و أربعین) کښې (إذا) د (متی) په معنی کښې دې او جازمه دې. ^(۳)

امام بخاری رضی الله عنه دلته روایت مختصر نقل کړې دې په کتاب الاذان کښې دا روایت تیر شوې دې. ^(۴)
د حدیث ترجمة الباب سره مناسبت: د امام بخاری رضی الله عنه غرض په دې روایت سره (انکن صواحب یوسف) دې ځکه چه په دې جمله کښې د حضرت یوسف علیه السلام تذکره ده او هم په دې سره ددې حدیث ترجمة الباب سره مناسبت هم واضح دې. ^(۵)

[۳۲۰۵] حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ يَحْيَى الْبَغْدَادِيُّ، حَدَّثَنَا زَائِدَةُ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ أَبِي بَرْدَةَ بْنِ أَبِي مُوسَى، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: مَرَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «مُرُوا أَبَا بَكْرٍ فَلْيَصِلْ بِالنَّاسِ»، فَقَالَتْ عَائِشَةُ: إِنَّ أَبَا بَكْرٍ رَجُلٌ كَذَّاءٌ، فَقَالَ مِثْلُهُ، فَقَالَتْ مِثْلُهُ، فَقَالَ: «مُرُوا أَبَا بَكْرٍ فَإِنَّكُمْ صَوَاحِبُ يُوسُفَ»، فَأَمَّا أَبُو بَكْرٍ فَمِنْ حَمَاقَةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَالَ حُسَيْنٌ: عَنْ زَائِدَةَ: رَجُلٌ رَقِيقٌ [ص ۳۹۲] [ج ۴۴۶].

د حسين نه حسين بن علي جعفی مراد دې هغه په خپل روایت کښې «رجل رقيق» نقل کړې دې. ^(۶)
امام بخاری رضی الله عنه دا تعليق (کتاب الصلاة باب أهل العلم والفضل أحق بالإمامة) لاندې موصول نقل کړې دې. ^(۷)

^(۱) إرشاد الساری: ۲۱۹/۷.

^(۲) إرشاد الساری: ۳۱۸-۳۱۹.

^(۳) إرشاد الساری: ۳۱۸.

^(۴) کتاب الاذان باب أهل العلم والفضل أحق بالإمامة رقم: ۶۷۸.

^(۵) عمدة القاری: ۳۸۴/۱۵.

^(۶) مخریجه فی کتاب الاذان باب: أهل العلم والفضل أحق بالإمامة رقم: ۶۷۸.

^(۷) عمدة القاری: ۳۸۴/۱۵.

اختلاف نسخ: ذابوذر رضی اللہ عنہ به نسخه کتبی ربیع بن یحیی بغیرد الف لام را غلپی دی خود کریمه به نسخه کتبی الف لام سره سره آخره کتبی البصری هم اضافه ده او به یوه نسخه کتبی به خانی ذ ربیع بن یحیی البصری سند داسی دی (حدثنا النضر، حدثنا واذا) چه ډیره فحش غلطی ده. (۲)

تراجم رجال

ربیع بن یحیی: دا ربیع بن یحیی اشنانی بصری رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکره اول تیره شوې ده. (۳)
 زائدة: دا ابو الصلت زائدة بن قدامة کوفی رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکره اول تیره شوې ده. (۴)
 عبدالمطلب بن عمیر: دا عبدالمطلب بن سويد لخمی رضی اللہ عنہ دی. دده تذکره هم اول تیره شوې ده. (۵)
 دا ذرومبی روایت دویم طریق دی او واقعہ به دی کتبی هم هغه بیان کړې شوې ده کومه چه په رومبی روایت کتبی نقل ده. دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت دحدیث سابق به شان دی.
 [۳۲۰۶] - حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنْ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اللَّهُمَّ أَنْجِ عِيَاشَ بْنَ أَبِي رِيْعَةَ، اللَّهُمَّ أَنْجِ سَلَمَةَ بْنَ هِشَامٍ، اللَّهُمَّ أَنْجِ الْوَلِيدَ بْنَ الْوَلِيدِ، اللَّهُمَّ أَنْجِ الْمُتَضَعِّفِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، اللَّهُمَّ أَشِدُّوْا ثِقَاتَكَ عَلَى مُضَرَ، اللَّهُمَّ اجْعَلْهَا سِنِينَ كَسَنِي يُوسُفُ» [ص ۳۹۳-۳۹۴] (۶)

تراجم رجال

ابو اليمان: دا ابو اليمان حکم بن نافع بهرائی حمصی رضی اللہ عنہ دی. (۷)
 شعیب: دا ابوشر شعیب بن مولى حمزه قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره (هده الوحي) لاندې تیره شوې ده. (۸)
 ابو الزناد: دا عبدالله بن ذکوان مدنی قرشی رضی اللہ عنہ دی.
 اعرج: دا ابو داود عبد الرحمن بن هرمز مدنی قرشی رضی اللہ عنہ دی. ددې دواړو حضراتو تذکره (کتاب الإيمان) باب حب الرسول صلی الله علیه وسلم من الإيمان لاندې تیره شوې ده. (۹)
 قوله: اللَّهُمَّ أَنْجِ عِيَاشَ.....: دحضرت ابوهريره رضی اللہ عنہ روایت دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دعاو کړه یا الله عیاش بن ربیععه را خلاص کړې یا الله سلمه بن هشام را خلاص کړې یا الله ولید بن ولید را خلاص کړې (دا حضرات د

(۱) إرشاد الساری: ۵۱۷/۸.

(۲) فتح الباری: ۵۱۷/۸.

(۳) کتاب الکسوف باب صلاه النساء مع الرجال فی الکسوف رقم: ۱۰۵۳.

(۴) کتاب الفسل باب غسل المذی والوضوء منه رقم الحدیث: ۲۶۶.

(۵) کتاب الأذان باب: أهل العلم والفضل أحق بالإمامة رقم: ۶۷۸.

(۶) من تخریجه فی کتاب الاستسقاء تحت باب دعاء النبی صلی الله علیه وسلم (اجعلها سنین کسنى يوسف) رقم الحدیث: ۱۰۰۶.

(۷) کشف الباری: ۳۷۹/۱۰.

(۸) کشف الباری: ۴۸۰/۱.

(۹) کشف الباری: ۱۱/۲-۱۰.

کافرانو په قید کښې وویا الله کمزوری مسلمانان را خلاص کړې (دې ته قیدی ښځې او ماشومان مراد دي. یا الله مضر کافران ښه میده کړې یا الله دهغوی کال داسې کړې لکه د یوسف علیه السلام په زمانه کښې چه د قحط، کال وو. (کښې یوسف) په دې جمله کښې "سنین" جمع مذکر سالم په طریقه باندې چلولو سره د اضافت په بنیاد باندې ددې نون جمع ساقط کړې شوې دي. لفظ سنین د جمع مذکر سالم په طریقه باندې چلول شاذ دی ځکه چه سنین غیر ذوی العقول دي.)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کښې (کښې یوسف) ترجمه الباب سره مطابقت لري (۲)

دا روایت (کتاب الصلاة باب: یهوی بالتکبر حین یسجد) لاندې تیر شوې دي (۳)

[۳۲۰۷]- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ أَسْمَاءَ هُوَ ابْنُ أُخِي جَوِيْرِيَّةَ، حَدَّثَنَا جَوِيْرِيَّةُ بْنُ أَسْمَاءَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، أَنَّ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ، وَأَبَا عُبَيْدٍ، أَخْبَرَاهُ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَرْحَمُ اللَّهُ لَوْطًا لَقَدْ كَانَتْ يَأْوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ، وَلَوْ كُنْتُ فِي السَّجْنِ مَالِكُ يَوْسُفَ، لَمَّا أَكَانِي الدَّاعِيَ لَأَجَبْتُهُ» [ص: ۳۱۹۲] (۴)

توجه: حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه روایت دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمايلى دى الله پاك دي په لوط عليه السلام باندې رحم اوکړي هغه د بهترين رکن پناه اخستل غوښتل اوزه خو که چرې د يوسف عليه السلام په شان دومره موده په قید کښې پاتې شوى وي او بيا څوک راغوښتونکې راغلې وي نو زړ به هغه سره تلم.

تر اجم رجال

عبدالله بن محمد: ددوى تذکره ماقبل کښې تیره شوې ده. (۵)

جويرية بن اسماء: دا جويريه بن اسماء بن عبید ضبعی ده. (۶)

مالک: امام مالک بن انس رحمته الله مراد دي. (کشف الباري: ۸۰/۲)

سعيد بن المسيب: ددوى تذکره د کتاب الايمان باب من قال: ان الايمان هو العمل لاندې تیره شوې ده. (۷)

أبو عبید: دا سعد بن عبید مدنی مولی عبد الرحمن بن اهر رحمته الله دي. (۸)

شرح حدیث

امام محی السنن رحمته الله فرماني چه نبی کریم صلی الله علیه و آله حضرت یوسف د صبر او تحمل غوندي عظیم اوصاف سره متصف کړې دي دکوم وجه چه داده چه کله یو گناهکار سړی ته د قید او بندن تکلیفونه برداشت کولو سره د آزادنی پروانه ملاوړې نوهغه کوشش کوی چه زړ نه زړ هغه د دغه قیدنه بهراوخی نو یو بې گناه سړی به یقینا د دغه

(۱) إرشاد الساری: ۳۲۰/۷.

(۲) عمدة القاری: ۳۸۴/۱۵.

(۳) إرشاد الساری: ۳۲۰/۷.

(۴) مترجیبه فی کتاب احادیث الانبیاء فی باب قوله تعالى: (وَلْيَبْتَهِمْ عَنْ ضَلَفِ الْوَرْدِ) رقم: ۳۳۷۲.

(۵) کتاب الجمعة باب فضل الغسل بعد الجمعة رقم: ۸۷۷.

(۶) کتاب الغسل باب الجنب یتوضأ ثم ینام رقم: ۲۸۰.

(۷) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۸) کتاب الصوم باب صوم یوم الفطر رقم: ۱۹۹۰.

رومی سری به نسبت دیر زیات ددی خبری کوشش کوی چه هغه د دی قید نه بهر کړې شی. لیکن حضرت یوسف علیه السلام سره د بې گناه کیدو هم د آزادنی پروانه ملاویدونه پس تادی اونه کړه بلکه پیغام رسونکی ته نی او نیل لږ شه اول د بادشاه نه دهغه ښځو د حال پوښته او کړه نو راشه چا چه خپل لاسونه پرې کړې وو. د حضرت یوسف علیه السلام مقصد په دې خبره باندې حجت قانمول وو چه بادشاه هغه د یوې اوږدې مودې پورې بې خایه به قید کښې ساتلوسره د دیر ظلم او بې انصافی سلوک کړې دې.

بل د نبی کریم صلی الله علیه و آله د حضرت یوسف علیه السلام په شان کښې د تعریف جملي ارشاد کول علی سبیل التواضع وو داسې څه کله نه وه چه که حضور پاک وې نو د تادنی مظاهره به نی کوله ځکه چه تواضع یو داسې وصف نه دې چه یو عظیم حقیر یا یو رفیع وضع یا د یو صاحب حق، حق باطل کوی بلکه تواضع یو داسې محمود صفت دې د کوم په وجه چه انسان ته یو اضافی فضیلت شرافت او منزلت حاصلیږي. (۱)

په دې روایت کښې د حضرت یوسف علیه السلام مسجون کیدو طرف ته اشاره ده. یوځو ایوب وړاندې په دې روایت باندې تفصیلی بحث شوې دې. بل ترجمه الباب سره نی مناسبت ښکاره دې.

[۳۲۰۸] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ، أَخْبَرَنَا النَّبِيُّ فَضِيلٌ، حَدَّثَنَا حَصِينٌ، عَنْ شَقِيقٍ، عَنْ عَائِشَةَ جَالِسَتَانِ، إِذْ وَجَّهَتْ عَلَيْنَا امْرَأَةً مِنَ الْأَنْصَارِ، وَهِيَ تَقُولُ: فَعَلَ اللَّهُ بِفُلَانٍ وَفَعَلَ، قَالَتْ: قُلْتُ: لِمَ؟ قَالَتْ: إِنَّهُ تَمَى ذِكْرَ الْحَدِيثِ، فَقَالَتْ عَائِشَةُ: أَيُّ حَدِيثٍ؟ فَأَخْبَرَتْهَا. قَالَتْ: فَسَمِعْتُ أَبَا بَكْرٍ وَرَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَتْ: نَعَمْ، فَخَرَّتْ مَغْشِيًا عَلَيْهَا، فَمَا أَقَاتُ إِلَّا وَعَلَيْهَا تَمَى بِنَافِيسٍ، فَجَاءَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «مَا هَذِهِ؟» قُلْتُ: تَمَسَّ أَخَذَتْهَا مِنْ أَجْلِ حَدِيثٍ تُحَدِّثُ بِهِ، فَقَعَدْتُ فَقَالَتْ: وَاللَّهِ لَئِنْ خَلَقْتُ لَا تُصَدِّقُونِي، وَلَئِنْ اعْتَدَرْتُ لَا تُغْفِرُونِي، فَمَنْ لِي وَمَنْ لَكُمْ كَمَثَلِ يَعْقُوبَ وَبَنِيهِ، قَالَتْ: الْبُسْتَعَانُ عَلَى مَا تُصِفُونَ، قَالَتْ لَمَرَّتِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ مَا أَنْزَلَ، فَأَخْبَرَتْهَا، فَقَالَتْ: يَحْمَدُ لِلَّهِ لَا يَحْمَدُ أَحَدٌ [ص ۳۹۷] [ز: ۲۴۵۳]. (۲)

تر اجم رجال

محمد بن سلام: د محمد بن سلام سلمی بیکندی رضی الله عنه دې ددوی تذکره کتاب الایمان باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: انا علیکم بالله، لاندې تیره شوې ده. (۳)

ابن فضیل: د محمد بن فضیل بن غزوان ضبی کوفی رضی الله عنه دې. (۴)
حصین: د ا حصین بن عبد الرحمن رضی الله عنه دې. (۵)

(۱) ارشاد الساری: ۳۰۶-۳۰۷/۷.

(۲) والحدیث آخره البخاری ایضاً فی المغازی باب حدیث الإفک..... وفی تفسیر سورة یوسف باب: (قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا) وفی تفسیر سورة النور باب قول الله تعالی: (وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ) جامع الأصول: ۲۷۷/۲ رقم الحدیث: ۷۳۰.

(۳) کشف الباری: ۹۲/۲.

(۴) کشف الباری: ۳۱۸/۲.

(۵) کتاب مواقیب الصلاة باب الأذان بعد ذهاب الوقت رقم: ۵۹۵.

شقیق: دا ابوانل شقیق بن سلمه رضی اللہ عنہ دے کشف الباری: ۵۵۹/۲.

سألت أمرومًا وهي أم عائشة..... مسروق وأنى جاء ما دام رومان نه چه دحضرت عائشه رضی اللہ عنہا موزو دهغه بهتان د حال تپوس اوکرو کوم چه به حضرت عائشه رضی اللہ عنہا پوري ترلی شوي وو. نو ام رومان اوونیل چه زه او عائشه رضی اللہ عنہا ناست وو چه دے وخت کنبی یوہ انصاری بنیخه راغله ونی ونیل چه الله تعالی دے فلانکې سرې دے نه مسطح بن اثاثه مراد دے غرق کړی او غرق نی کړو. ما ونیل ولې؟ دهغه خه قصور دے هغې اوونیل چه هم دے سرې دغان نه خبره مشهوره کړه. عائشه رضی اللہ عنہا تپوس اوکړو (أی حدیث؟) کومه خبره؟ کله چه هغې دهغه خبره اوخودله نو حضرت عائشه رضی اللہ عنہا اوونیل دا خبره ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ او رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم هم اوړیدلې ده؟ دهغه بنیخې ونیل او اوړیدلې ده. دے اوړیدو سره عائشه رضی اللہ عنہا بې هوشه پریوتله. کله چه هوش کنبی راغله نو د چیدو تبه نی وه بیا رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تشریف راوړو. حضور پاک تپوس اوکړو دے عائشه رضی اللہ عنہا باندې خه اوشو؟ ام رومان وانی ما اوونیل چه دے دهغه خبره واوړیده کومه چه ددې باره کنبی ونیلې شوي ده نو تبه پرې راغله. بیا عائشه رضی اللہ عنہا پاسیده او کیناسته او ونی ویل (والله لئن خلقت لاتصدقونی، ولئن اعتذرت لاتعذرني فقلی ومثلکم کشل یعقوب وینه، قاله المستعان علی ماتصفون) په خدانی چه که زه قسم هم اوخوړم نو تاسو به زما تصدیق اونه کړنی اوکه چرې زه عذر پیش کړم نو تاسو به زما عذر اونه مننی زما او ستاسو حالت د یعقوب رضی اللہ عنہ او د دهغه د خامو په شان دے (په دې کنبی د صبر طرف ته اشاره ده چه د صبر نه علاوه بل خه کیدې شی؟) ستاسو په دې خبرو باندې هم الله تعالی مددگار دے.

ام رومان وانی چه دا خبرې اترې اوړیدونه پس رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تشریف یوړو. بیا الله تعالی د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا په برات کنبی د سورت نور کوم آیات چه نازلول غوښتل نازل نی کړو. په دې موقع باندې حضرت عائشه رضی اللہ عنہا اوونیل (محمدالله لا یحمد احد) د الله تعالی شکر دې بل د چا نه.

حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: کتاب المغازی کنبی د غزوة بنی المطلق لاندې دا روایت تفصیل سره راخی. په دې روایت کنبی حضرت عائشه رضی اللہ عنہا د صبر تلقین کولو سره د حضرت یوسف علیه السلام سره دهغه د رونیو خراب سلوک او د حضرت یعقوب علیه السلام د صبر او تحمل ذکر کړې دے. امام بخاری رحمته اللہ علیہ د روایت هم دې حصې ته اشاره کړې ده او هم دغه مقام یعنی (مثلی ومثلکم کشل یعقوب وینه، ترجمه الباب سره مناسبت لری.)

[۳۲۰۹] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَكُيْظٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عُقَيْلٍ، عَنْ ابْنِ هِشَامٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُرْوَةُ: أَنَّهَا سَأَلَتْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: زَوْجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَرَأَيْتَ قَوْلَهُ: (حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا) أَوْ كَذَّبُوا؟ قَالَتْ: «بَلْ كَذَّبَهُمْ قَوْمُهُمْ» [ص: ۱۵۰]، فَقُلْتُ: وَاللَّهِ لَقَدْ اسْتَيْقَنُوا أَنَّ قَوْمَهُمْ كَذَّبُوهُمْ، وَمَا هُوَ بِالطَّيْلِ، فَقَالَتْ: «يَا عُرَّةُ لَقَدْ اسْتَيْقَنُوا بِذَلِكَ»، قُلْتُ: فَلَعَلَّهَا أَوْ كَذَّبُوا، قَالَتْ: «مَعَادَ اللَّهِ، لَمْ تَكُنِ الرُّسُلُ تَطْلُبُ ذَلِكَ بِرَبِّهَا، وَأَمَّا هَذِهِ الْآيَةُ، قَالَتْ: هُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ، الَّذِينَ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَصَدَّقُوا قَوْمَهُمْ، وَطَالَ عَلَيْهِمُ الْهَلَاءُ، وَاسْتَخَرَهُمْ النَّعْمُ، حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَتْ مِنْ كَذِبِهِمْ مِنْ قَوْمِهِمْ، وَظَنُّوا أَنَّ أَتْبَاعَهُمْ

كَذَّبُوهُمْ، جَاءَهُمْ نَجْوَى اللَّهِ" قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: "اسْتَيْسَأُوا" {يوسف: ٨٠} اسْتَغْلَوْا، مِنْ يَسْتُ مِنْهُ مِنْ يُوسُفَ، {لَا تَأْتُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ} {يوسف: ٨١} مَعْنَاهُ الرَّجَاءُ" [ص ۳۹۹].^(۱)

ترجمه: حضرت عروه رضی الله عنه نه روایت دی چه هغه د سیده عائشه رضی الله عنها نه سوال اوکړو چه د قرآن کریم آیت (عَلَىٰ إِذِ اسْتَسْتَأْذِنُوا وَاللَّهُ يُخَوِّفُ مَنِ اسْتَشَاءُ) کذب کښې دال تشدید سره دې که تخفیف سره؟ حضرت عائشه رضی الله عنها او فرمائیل چه د حضرت انبیاء کرامو قومنو د هغوی تکذیب کړې دې لپذا قرات تشدید سره دې حضرت عروه رضی الله عنه او وویل چه پیغمبرانو ته خود دې خبرې یقین وو چه د هغوی د قوم والو د هغوی تکذیب کړې دې بیا د ظن څه مطلب دې؟ دا خو صحیح نه معلومیري کیدې شی چه آیت تخفیف سره وې سیده عائشه رضی الله عنها او فرمائیل معاذ الله پیغمبرانو گمان نه وو کړې چه هغوی ته دروغ و نیلی شوی دی بلکه حقیقت دادي چه دا آیت د انبیاء کرامو د متبعینو سره متعلق دې چه په الله باندې ایمان راوړلې د حضرت انبیاء کرامو تصدیق نې کړې او په هغوی باندې د یوې اوږدې مودې پورې امتحانونه راتلل اود الله تعالی په امداد راتلو کښې تاخیر اوشو تردې چه حضرات انبیاء کرام د خپل قوم دمکذبین نه بالکل ناامیده شو اود متبعین باره کښې ئې دا گمان کیدلو چه چرته د تاخیر نصرت د وجې نه هغوی هم تکذیب اونه کړی، نو بیا د الله تعالی امداد اونصرت نازل شو.

تراجم رجال

په سند کښې ذکر شوی د ټولو روااتو احوال تیر شوی دی او په دې روایت باندې به تفصیلی بحث انشاء الله کتاب التفسیر کښې کوو. (۱)

حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره ددې مناسبت دادي چه (عَلَىٰ إِذِ اسْتَسْتَأْذِنُوا) تعلق سره ددې چه د حضرت یوسف ی عليه السلام واقعه سره نه دې لیکن بهر حال د سورت یوسف آیت دې په دې وجه دا دلته ذکر کړې شو. دویمه وجه داهم کیدې شی چه کله یوسف عليه السلام په جیل کښې وو او هلته دوو کسانو خوب لیدلې وو او یوسف عليه السلام د هغې تعبیر خوندلې وو نوچه کوم سړي ژوندې بچ شوي وو هغه ته ئې و نیلې وو ته د بادشاه په مخکښې زما ذکر اوکړه لیکن اووه کاله تیر شو او هغه ذکر اونه کړو. په دې سره په یوسف عليه السلام باندې یو د ناامیدنی کیفیت شروع شو. په دې وجه (عَلَىٰ إِذِ اسْتَسْتَأْذِنُوا) سره ددې چه د یوسف عليه السلام باره کښې نه دې نازل شوې خو د دې کیفیت سره هغه خامخا مخ شوې دې په دې وجه ئې دا آیت د حضرت یوسف عليه السلام په قصه کښې بیان کړو. (۲)

قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: (اسْتَيْسَأُوا) اسْتَغْلَوْا، مِنْ يَسْتُ (وَمِنْهُ) مِنْ يَوْسُفَ. (وَلَا تَأْتُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ) مَعْنَاهُ الرَّجَاءُ. [۴۲۵۲، ۴۴۱۸-۴۴۱۹]

ابو عبد الله د امام بخاری رحمته الله علیه کنیت دې لفظ (استسأوا) په آیت کښې وارد شوي دې امام بخاری رحمته الله علیه ددې وزن خودل غواړی. په ډیرو نسخو کښې (استغلو) په ځانې (استغلو) اوراجع هم دغه دې (۱)

استغل (ثلاثی مزید فیه) دلته د فعل مجرد په معنی کښې دې استعمال په وزن باندې د راتلو مطلب دانه دې چه په دې کښې د طلب معنی پیدا شوه. چنانچه (یلس) او (استاس) هم په یومعنی کښې مستعمل دې لکه (عجب

(۱) والحدیث اخرجه ایضاً فی تفسیر سورة القمر: (أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخِلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا لَا بُدَّ لَكُمْ قَبْلَ الْقَبْلِ) وفي تفسیر سورة يوسف: (عَلَىٰ إِذِ اسْتَسْتَأْذِنُوا) جامع الأصول: ۱۹۹/۲ رقم الحديث: ۶۷۵

(۲) اوگورنی کشف الباری کتاب التفسیر ص: ۶۷

(۳) فتح الباری: ۵۱۸/۸ إرشاد الساری: ۳۲۳/۷.

(۴) فتح الباری: ۵۱۸/۸ إرشاد الساری: ۳۲۳/۷.

و استعجب و متعرو استخ و غیره به وزن کنبی بدلون راتلون باوجود هم به یو معنی کنبی مستعمل دی البته د سین اوتاء اضافی مبالغه زیاده ده ()

وَلَا تَقْسُوهَا مِنْ رُوحِ اللَّهِ) (یوسف: ۸۷) مَعْنَاهُ الْإِجَاءُ: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دے سورۃ یوسف پورے ذکر شوی آیت کبھی لفظ روم معنی خود ل غواړی چه روم د رجاء یعنی د امید په معنی کبھی دې (اقتضاه: رحمۃ اللہ علیہ وائی اے: لاتاوا من رحمۃ اللہ) یعنی روح د رحمت په معنی کبھی دې او مطلب دادې چه دالله تعالی د رحمت نه ناامید کیری مده (۲) هم دقتاده رحمۃ اللہ علیہ نه دوم قول نقل دې چه روح دلته د افضل په معنی کبھی دې (۱)
علامه قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه مذکورہ حدیث په دې خبره باندې دلالت کوی چه حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا به دتخفیف قرائت ناخوښه کولو دکوم وجه چه داوه د هغې په نیز د (ظنوا) ضمیر جمع حضرات انبیاء کرام علیهم السلام طرف ته راجع دې مگر صحیح خبره داده چه کیدې شی قرائت دتخفیف حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا نه رسیدلې نه دې گنی دکوفیین په نیز قرائت تخفیف ثابت شوې دې البته دقرائت تخفیف په صورت کبھی به دا توجه کولې شی چه (ظنوا) ضمیر جمع مرسل الیهم طرف ته راجع دې او مرسل الیهم ذکر ماقبل کبھی (کف کان عاقبة الذین من قبله) لاتدی تیر شوې دې. اودا هم ونیلی شی چونکه رسل د مرسل الیهم متقاضی دې په دې وجه مرسل الیهم تذکره په رسل کبھی ضمناً موجود ده او داسی د (ظنوا) ضمیر جمع مرسل الیهم طرف ته راجع گرځولی کیدې شی او اوس به د آیت مفهوم داشی چه خلقو دا گمان او کړو چه انبیاء کرام علیهم السلام هغه خلقو ته کومې د دعوت او وعید په حواله سره خبرې کړی دی هغه ټولې دروغ دی.

بل یو توجیه داهم کیدی شی چه د (ظنوا) ضمیر جمع نه مراد مرسل الیهم دی او د انهم ضمیر نه مرسل مراد دی او منهم مراد دی چه خلقو دا گمان کول شروع کړو چه انبیا علیهم السلام سره د هغوی د نصرت د درغو وغو غده کړی شوی ده. (۱)

[٣٢١:٠] أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «الْكَرِيمُ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ، ابْنُ الْكَرِيمِ يُوسُفُ بْنُ يَعْقُوبَ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» [ص ٤٠٢] [٣٢٢:٠]

ترجمه: ابن عمر رضی اللہ عنہما از نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم روایت کوی چہ عزت دار د عزت دار خوی د عزت دار نفسی او د عزت دار غو نفسی یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراہیم علیہم السلام دی.

(^۱) إرشاد الساری: ۳۲۳/۷.

(^٢) عمدة القاري: ٣٨٨/١٥.

(³) فتح الباري: ٥١٨/٨.

(^۴) إرشاد الساری: ۳۲۳/۷.

۴) إرشاد الساری: ۷/۳۲۲-۳۲۳.

(١) مرتخرجه في نفس الكتاب تحت باب: (أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ النَّوْتُ) رقم: ٣٣٨٢.

تراجم رجال

عبدة: دا ابوسهل عبده بن عبدالله بن عبده الخزاعی الصغار رضی اللہ عنہ دې ددوی تذکره کتاب العلم باب من أعاد الحديث للأنبياء لاندې تیره شوې ده. (۱)
 عبدالصمد: دا عبدالصمد بن عبدالوارث بن سعيد تميمي رضی اللہ عنہ دې ددوی تذکره کتاب العلم باب من أجاب الغيا بأداة الهد والراس لاندې تیره شوې ده. (۲)
 عبدالرحمن: دا عبدالرحمن بن عبدالله بن دينار العدوي رضی اللہ عنہ دې. (۳)
 عن أبيه: دې نه ابو عبد الرحمن عبدالله بن دينار قرشي عدوي رضی اللہ عنہ مراد دې ددوی تذکره کتاب العلم باب قول الحديث: حدثنا أو أخبرنا وأبنا، لاندې تیره شوې ده. (۴)
 شرح حديث: د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد مبارک (الکرمین الکرمین الکرمین کلام موزون او قافیه بند کیدو د وجې نه د آیت مذکوره ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الْغُفْرَ﴾ منافی اومتضاه نه دې ځکه مقصد د آیت قصداً او ارادتا د شعر وتیلو نغی کوي. خو دغه مذکوره بالا موزون کلام اتفاقی دې دغه شان د آیت مبارک مقصد صنعت شعر نغی کوي چه مونږ حضور پاک ته د شعر فن نه دې ورځودلې اودا یو نیم خل کلام موزون صادر کیدل منافی نه دی. (۵)
 د ابن عمر رضی اللہ عنہ مذکوره روایت (باب: ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ﴾) لاندې شاته تیر شوې دې او ترجمه الباب سره ددې مناسبت واضح دې.

۲۲- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَأَيُّوبَ إِذْ تَادَى رِيَّةً إِلَى مَسْنَى الضَّرْوِ وَانْتَ

أَرْحَمَ الرَّحِمِينَ﴾ / الانبياء: ۸۳.

د ترجمه الباب مقصد: ددې باب لاندې امام بخاری رحمته اللہ علیہ د حضرت ایوب رضی اللہ عنہ د صبر او تحمل بیان کول غواړي. (۶)
 د حضرت ایوب رضی اللہ عنہ باره کښې اختلاف دې چه دهغه تعلق دکوم خاندان سره دې. بعض مؤرخینو په نیز بنی یقطان نه او بعض د بنی ادم نه خړولې دې راجع دا دې چه د هغوی تعلق بنی ادم سره دې دا دغریو قبيله ده په دې لحاظ سره حضرت ایوب رضی اللہ عنہ عرب دې او مؤرخینو ټول اقوال هم د دوي په عرب کیدو باندې متفق دی.
 د مشهور قول مطابق ایوب رضی اللہ عنہ د اسحاق بن ابراهیم رضی اللہ عنہ د نسل نه دې اود هغوی سلسله د نسب سره متعلق صرف دومره خبره صحیح ده چه دهغوی د پلار نوم امص وو. (۷) د مور سلسله نسب متعلق حافظ ابن عساکر رحمته اللہ علیہ وائی چه ایوب رضی اللہ عنہ د حضرت لوط رضی اللہ عنہ نسبي دې اود هغه په پلار حضرت ابراهیم رضی اللہ عنہ باندې ایمان راوړلې.

(۱) کشف الباری: ۵۷۶/۳.

(۲) کشف الباری: ۴۷۷/۳.

(۳) کتاب الرضوء باب إذا اشرب الکلب فی إناء أحدکم فلیغسله سبعاً رقم: ۱۳۲.

(۴) کشف الباری: ۳/۱۲۵.

(۵) عمدة القاری: ۳۸۱/۱۵.

(۶) عمدة القاری: ۳۸۸/۱۵.

(۷) فتح الباری: ۱/۴۱۴.

و. (۱) قاضی بیضاوی رحمته فرمائی کہ ہفہ لیاقت بنت یعقوب ماخیر بنت میشا بن یوسف یا رحمت بن افرام بن یوسف خوی دی (۲)

د دی اقبالو بہ رنہ کنبی حضرت ایوب علیہ السلام زمانہ د حضرت موسیٰ علیہ السلام نہ وړاندې او د حضرت یوسف علیہ السلام نہ پس ده امام بخاری رحمته بہ تاریخ باندې ہم اجتہادی نظر لری ہم دغه رجحان د هغوی ہم معلومیږی په دې وجه هغه د حضرت ایوب علیہ السلام تذکرہ د حضرت یوسف علیہ السلام نہ پس او حضرت موسیٰ علیہ السلام نہ وړاندې کړې ده (۳)

وایوب علیہ السلام اذنادی ربه..... یعنی ایوب علیہ السلام یاد کړه کله چه هغه خپل رب ته آواز او کړو چه زه مصیبت راگیر کړې یم او ته د مهربانو نه لونی مهربان نی. ایوب علیہ السلام د ږیرو سختو او صبر آزما حالاتو نه تیر شوی. هغه سره ډیر زیات مال او دولت وو او د اهل و عیال نه هم ښه آسوده حال وو. بیا حالات ناخاپی بدل شو په سخت امتحان او ازیمیت کنبی راگیر کړې شو. مال او متاع هغه هر څه غرق شو، بال بیچ نی مړه شو. په بدنی لحاظ سره ښه روغ جوړ او صحیح او طاقور وو نو بیانی صحت هم د رحم قابل شو. په تکلیف او بیمارو کنبی راگیر شو. په دې حالاتو کنبی هم حضرت ایوب علیہ السلام د الله تعالی حمد او ثنا کوله څه موده پس الله تعالی صحت ورکړو مال او دولت بال بیچ ورکړې شو.

(الرکض) (ص: ۴۲): (إِفْرَبْ) (الرکضون) (الأنبياء: ۱۲): (يَعْدُونَ).

د جوړیدو د پاره الله تعالی حکم ورکړو چه (الرکض یو چلک) هَذَا مَقْتُلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ (۴) په خپله خپه باندې له اووه دا د لاملو یخ خانی او د ځکلو. ایوب علیہ السلام د دغه صحت د چینی نه غسل او کړو او ترو تازه او صحت مند شو. (۵)

[۳۲۱۱] - حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجَعْفِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَبَاءَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يُنَمَّا أَيُّوبُ يُقْتَلُ عَنْ يَأَنَّا، خَرَّ عَلَيْهِ رَجُلٌ جَرَادٍ مِنْ ذَهَبٍ، فَعَمَلٌ يَخْتِي فِي تَوْبِهِ، فَنَادَاهُ رَبُّهُ يَا أَيُّوبُ أَلَمْ أَكُنْ أَغْنَيْتَكَ عَمَّا تَرَى، قَالَ بَلَى يَا رَبِّ، وَلَكِنْ لَا غِنَى لِي عَنْ بَرَكَتِكَ» [ص: ۴۰۵] [ز: ۲۷۵] (۶)

تراجم رجال

عبدالله بن محمد. دا ابو جعفر عبدالله بن محمد الجعفی البخاری المسندی رحمته دې ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب أمور الإيمان) لاتدې تیره شوې ده. (۷)

عبدالرازق. دا ابو بکر عبدالرازق بن همام الصنعانی رحمته دې ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب حسن إسلام المرء) لاتدې تیره شوې ده. (۸)

معمر. دا ابو عمرو معمر بن راشد بصری رحمته دې ددوی تذکره (کتاب العلم باب کتابه العلم) لاتدې تیره شوې ده. (۹)

(۱) فتح الباری: ۵۱۹/۸

(۲) تفسیر البیضاوی: ۶۵۸/۶ سورة الانبیاء مع حاشیة الشهاب.

(۳) قصص القرآن، حصہ دوم، ص: ۵۵۶-۵۵۵

(۴) إرشاد الساری: ۳۲۴/۷

(۵) مرتفعی چه فی کتاب الفسل باب من اغتسل عریانا رقم: ۲۷۹.

(۶) کشف الباری: ۵۷/۱

(۷) کشف الباری: ۴۲۱/۲

همام: دا همام بن منبه بن کامل یمنی بصری رضی الله عنه دی. ددوی تذکره و کتاب العلم باب المعرفی العلمی لاندې تیره شوي (۱)

قوله: یهنا ایوب یقتل..... د حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت دی چې رسول الله صلی الله علیه و آله فرماني ایوب رضی الله علیه و آله یو وخت غسل کولو چې په هغه د سرورزو د ملخانو یوسیل راپریوتلو. ایوب رضی الله علیه و آله موی د کول او په کپړه کښې کیخودل. الله تعالی ایوب رضی الله علیه و آله ته آواز وکړو «ایوب! ایا که غنیمت غمازي؟» ای ایوب دا ته چې څه گوري ما ته ددې نه غښته نی جوړ کړي؟ ایوب رضی الله علیه و آله عرض وکړو «ای باب! لکن لاغنی لی عن برکتک، بیشکه زما ربه مگر ستا برکت و نعمتونو او نوازشات» نه څوک بې نیازه کیدي نه شی.

قوله: رجل: د راپه کسره او جیم سکون سره جماعت او سیل په معنی کښې استعمالیږي. (۲)
د حضرت ابوهریره رضی الله عنه دا روایت ابن ابی حاتم رضی الله عنه په یو بل طریق سره روایت کړي دي. په هغې کښې دی چې رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرماني: «لعافی الله ایوب! امر علیه جراد من ذهب فجعل بأخذه وجمعه و جعل فی ثوبه. قال: فقیل له: یا ایوب! امانتکم؟ قال: یا رب! اومن بیدم من رحتک» یعنی چې کله الله تعالی حضرت ایوب رضی الله علیه و آله ته صحت او عافیت ورکړو نو په هغه باندې د سرورزو ملخان راوړول. ایوب رضی الله علیه و آله به په خپلو دواړو لاسونو کښې دا اخستل او په کپړه کښې به نی اچول. ورنه اوونیلې شو ای ایوب! آیا ته هر پرې نه؟ ایوب رضی الله علیه و آله او فرمائیل ای زما ربه ستا په رحمت باندې څوک خړوب کیدي شی؟ (۳)

حضرت ایوب رضی الله علیه و آله په کومه بدنې بيمارنۍ کښې راگیر کړي شوي وو او د هغه واقعي څه تفصیلات دي؟ کوم چې په مذکورده روایت کښې بیان کړي شوي دي. په دې سلسله کښې مفسرینو حضراتو مختلف اسرائیلي روایات نقل کړي دي. امام بخاری رحمته الله د باب لاندې صرف یو روایت درج کړي دي بل څه روایت هغه ته د خپلو شرائطو سره نه دي ملاؤ شوي. خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني په کومو روایاتو کښې چې د ایوب رضی الله علیه و آله قصه بیان کړي شوي ده په هغې کښې قابل اعتبار روایت هغه دي کوم چې ابن ابی حاتم رحمته الله او ابن جریر رحمته الله د نافع عن یزید عن عبد بن عقیل عن الزهري عن انس په طریق سره نقل کړي دي. د روایت الفاظ دادی: «ان ایوب علیه السلام ابلی فلیت فی بلاءه ثلاث عترة رقتة فرقتة القیم والبعد الإرجلین من إخوانه، فکانا یغدوان إله وروحان، فقال أحدهما للأخر: لقد أنفب ایوب دنیا عظیم والإکشف عنه هذا البلاء، فذکره الآخر لأیوب، یعنی: لڅوون دعاالله جهنم خیر لڅاچته و امسکت امراته بیده، فلما فرغ لبطات علیه، فأوحی الله إله أن ارض برکتک، فضرب برجله الأرض فنبعت عین فاغسل منها فرج صعباً، فجاءت امراته فلم تعرفه، فأسأته عن ایوب فقال: إني أنا هو، وکان له أندران: أحدهما للقیمم والآخر للشعیر، فبعث الله له معابة فأفرغت فی أندرا للقیمم الذهّب حتی فاض، وفي أندرا الشعیر الفضة حتی فاض» (۴)
یعنی ایوب رضی الله علیه و آله د یارلس کاله پورې په مصیبتونو کښې راگیر وو تردې چې دهغه ټول نیزدې اولري رشته دارانو هغه پریخود. البته دوه خپلوان به هغه له سحر او ماښام راتلل. یو ځل یو کس بل ته اوونیل، ایوب ضرور څه لویه گناه کړي ده گنې الله تعالی به دا مصیبت دهغه نه لرې کړي وي. دا خبره هغه بل حضرت ایوب رضی الله علیه و آله ته اوخودله. ایوب رضی الله علیه و آله ددې اوریدو سره خفه شو اوهم هغه وخت نی د الله تعالی نه دعا وکړه. دي نه پس د حاجت دفع کولو دپاره لږو نوی بی (سهاره وړکولو دپاره) دهغه لاس اوونولو. کله چې فارغ شو نو وحی نازل شوه چې په زمکه

^(۱) کشف الباری: ۵۹۰/۲

^(۲) کشف الباری: ۳۱۷/۴

^(۳) النهاية لابن الأثیر: ۶۴۱/۱ دار المعرفه.

^(۴) إرشاد الساری: ۳۲۵/۲

^(۵) فتح الباری: ۵۲۰/۸ صحیح ابن حبان و آخرجه فی صحیحہ: ۲۴۴/۵ فی کتاب الجنائز، ذکر الخیر الدال إلخ والحاکم فی المستدرک: ۶۳۶/۲-۶۳۵ کتاب تواریخ المتقدمین من الانبیاء والمرسلین رقم: ۱۴۱۵.

باندی به خپه لته اووه. کله چه هغه لته اووه له نو د اوبو چینه راؤخوتکیده. غسل نی اوکړو نو د صحت د چینی نه صحیح سلامت واپس راغلو. کله چه نی بی بی راغله نو هغې اونه پیژندې شو. اود ایوب علیه السلام باره کښې نی هم د هغه نه تپوس اوکړو نو ایوب علیه السلام او فرمائیل (ای اناهی) هم زه هغه ایوب یم. ایوب علیه السلام سره لوښې د غنمو او یو د اوریشو وو. الله تعالی اورخی راؤلیدلې کوم چه د غنمو هغه لوښې یا انبار د سرو زرو او د اوریشو هغه لوښې د سپینو زرو سره وک په دکه بدلي کړې

د حضرت مجاهد رضی الله عنه نه روایت دې چه د حقو شکو بیماری د ټولو نه اول په حضرت ایوب علیه السلام باندې راغلې وه. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه یو روایت نقل کړې دې چه ابلیس ملعون د حضرت ایوب علیه السلام بی بی له راغلو او هغې ته نی اووئیل چه که ایوب علیه السلام بغیر د بسم الله وئیلو نه څه خیز اوخوړلو نو تیک به شی. بی بی راغله او حضرت ایوب علیه السلام ته نی هم دغه خبره اوکړه. په کومې چه ایوب علیه السلام قسم اوخوړلو چه بی بی به سل کورې وهی. نوچه کله الله تعالی هغه له دې ازمیشت او امتحان ته خلاصې ورکړو نو ورسره د قسم د پوره کولو دپاره دا حکم هم ورکړو چه یو داسې ښاخ واخله د کومې چه سل څوکې وی اودې ښاخ باندې خپله بی بی په یوخل باندې اووه نوستا قسم به پوره شی. (۱)

امام طبری رحمته الله علیه فرمائی چه د ایوب علیه السلام د بی بی نوم لیآ بنت یعقوب وو. (۲) په یو روایت کښې دی چه بی بی هغه ته اووئیل (لاندعوالله لبعافک) ولې د الله تعالی نه دعا نه کړې چه هغه تاله شفا درکړې؟ ایوب علیه السلام جواب ورکړو چه اویا کاله خو ما د صحت په حالت کښې تیر کړی. (افلا أصبرهم سنین) نوآیا په دې امتحان باندې اووه کاله صبر اونه کړم؟ (۳)

د راجح قول مطابق ایوب علیه السلام په دغه امتحان کښې د یارلس کاله وو. (۴) د امام طبری رحمته الله علیه روایت دې د ایوب علیه السلام ټول عمر ۹۳ کاله وو. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه په دې حساب سره معلومه شوه چه ایوب علیه السلام د جوړیدو نه پس صرف لس کاله ژوندې وو. (۵)

د حدیث ترجمه الباب سوه مناسبت: ترجمه الباب کښې دی: (رَبِّ اَلَيْسَ الظُّمُّ خُو اَيُّوبَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِه عَاجِزِي اَوْ اَنكَسَارِي سَرَه د الله تعالی په دربار کښې درخواست اوکړو نو الله تعالی هغه ته په زمکه باندې دخپې وهلو حکم ورکړو. هغوی حکم پوره کړو په کوم سره چه د زمکې نه اوبه راؤخوتکیدې. ددې نه پس هغوی په دې اوبو سره غسل اوکړو او د بیماری نه جوړ شو. چونکه آیت مبارک دې مضمون ته هم متضمن دې او په حدیث باب کښې هم د حضرت ایوب علیه السلام د غسل کولو تذکره ده نو داسې په دې لحاظ سره دواړو کښې مناسبت هم واضح کیږی. (۶)

۲۳- باب: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَوْسَىٰ إِذْ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا

وَأَذِّنْهُ مِنَ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَرَفَعْنَا فَوْقَهُ الْكُتُبَ وَاللَّهْمَّ إِنَّا نَسْتَعِينُكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ﴾ (مريم: ۵۱-۵۳).
يُقَالُ لِلوَاحِدِ وَالْأَثْنَيْنِ وَالْجَمْعِ نَحْيٌ، وَيُقَالُ: ﴿خَلَّصُوا نَحْيًا﴾ /يوسف: ۸۰/ وَأَعَزُّوا نَحْيًا، وَالْجَمْعُ نَحْيَةٌ يَتَنَاجَوْنَ.
(تَلَقَّفَ) /الأعراف: ۱۱۷/ تَلَقَّفُوا.

(۱) فتح الباری: ۵۲۰/۸

(۲) المصادر السابق.

(۳) فتح الباری: ۵۲۱/۸

(۴) فتح الباری: ۵۳۱/۸ ارشاد الساری: ۳۲۴.

(۵) فتح الباری: ۵۳۱/۸

(۶) عمدة القاری: ۲۸۳/۱۵.

و ترجمه الباب مقصد: ددی باب لاندې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حضرت موسیٰ رحمۃ اللہ علیہ او حضرت هارون رحمۃ اللہ علیہ تذکره کول غوړی او دا خودل غوړی چه حضرت موسیٰ رحمۃ اللہ علیہ د الله تعالیٰ خوښ کړې شوي پیغبروو او هغه ته الله تعالیٰ سره دکلام کولو شرف هم حاصل شو. والله اعلم. (۱)

دا ټول آياتونه د کریمه په روایت کښې دی خود ابوذر په روایت کښې نجیا پورې مذکور دي. (۲) د موسیٰ رحمۃ اللہ علیہ د نسب سلسله داد: موسیٰ ابن عمران بن لاهب بن عازر بن لاؤلی بن یعقوب رحمۃ اللہ علیہ دا سلسله د نسب په اتفاق سره صحیح وه او په دې کښې هېڅ اختلاف نشته دي. (۳)

امام سدی رحمۃ اللہ علیہ په مختلف اسانیدوسره دا روایت نقل کړې دي چه فرعون په خوب کښې یو اور اولیدلو چه د بیت الله ته راوتلوسره وړاندې کیري مصر او د قبانل قبط ټولې ښاریې او کلی نې اوسوړول خود بنی اسرائیلو مکانات محفوظ پاتې شو. سترگې کولایدوسره فرعون د مملکت ټول ساحران راوغوښتل او خپل خوب نې وړته بیان کړو. هغوی دا تعبیر اوخودلو چه دبنی اسرائیل په خاندان کښې به یو ماشوم پیداکیږي د چا په لاس چه به دمصر بریادی کیري په دې باندې فرعون د بنو اسرائیل په خاندان کښې پیداکیدونکي هر یو ماشوم د قتل کولو حکم ورکړو. کله چه موسیٰ رحمۃ اللہ علیہ پیدا شو نو الله تعالیٰ د هغه د مور په زړه کښې دا خبره واچوله چه فی الحال ته ده ته پښی ورکوه خوچه کله تاته ویره پیداشی یس دي دریاب کښې اوغوزوه. په روایت کښې دی چه څه موده د موسیٰ رحمۃ اللہ علیہ مور هغه له پښی ورکول کله چه هغې ته ویره پیدا شوه نو هغه نې به یو تابوت کښې کیخودو په سمندر کښې اوغوزولو او رسنی چه تابوت سره تړلې شوې وه نې په خپل لاس کښې اونیوله یو ونځ ترې نه رسنی هیره شوه نو تابوت اوبولزو یوو. تردې چه تابوت د فرعون دکور په دروازه اودریدو. گاونډیانو چه اوکتلو نو هغه نې اوچت کړو او د فرعون ښځې له نې راوړلو. کله چه هغې تابوت کولای کړو ماشوم نې اولیدلو نو د ماشوم په حسن اوجمال باندې ډیره متاثره شوه. ښځې فرعون ته درخواست اوکړو چه دا ماشوم ماته هبه کړه. فرعون هبه کړو نو د هغه ښځې د حضرت موسیٰ رحمۃ اللہ علیہ پالنه اوکړه. (۴)

(وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا): د آیت ترجمه ده اود موسیٰ رحمۃ اللہ علیہ هم ذکر اوکړنې هغه بیشکه دانته تعالیٰ خاص کېې شوې (بنده) وو او هغه رسول هم وو او مونږ هغه ته دکوه طور د بنی طرف نه آواز اوکړو او مونږ هغه ته د راز خبرې کولو دپاره مقرب جوړ کړو. مناجات راز او د غوږ خبرو ته وائی اوچاته چه د راز خبره اوکړې شی هغه ته نجی ونیلی شی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اوفرمانیل چه دتې اطلاق مفرد تشبیه او جمع دریاوړو باندې کیري.

(وَقَالَ: «خَلِّصُوا أَيُّهَا»): انځر: آیت مبارک داسې دي (فَلَمَّا اسْتَمْتَعُوا مِنْهُ خَلِّصُوا أَيُّهَا) امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د (خَلِّصُوا أَيُّهَا) تفسیر (اعلواهم) سره کړې یعنی چه کله د یوسف رحمۃ اللہ علیہ رونه د حضرت یوسف رحمۃ اللہ علیہ نه د خپل روز د راخلصی نه ناامیده شو نو جدا شو اوخپل مینځ کښې نې مشوره او غوږ کښې خبرې اوکړې امام زجاج رحمۃ اللہ علیہ فرمانی مطلب دادې چه د یوسف رحمۃ اللہ علیہ رونه جدا شو اوخپل مینځ کښې به دې سلسله کښې مشوره اوکړه چه پلار له تلو سره به د روز باره کښې څه جواب ورکړو. (۵) دا آیت امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د ماقبل د تاکید دپاره ذکر کړې دي چه لفظ نجی

(۱) عمدة القاری: ۲۸۴/۱۵.

(۲) فتح الباری: ۵۲۱/۸ عمدة القاری: ۲۸۴/۱۵.

(۳) فتح الباری: ۵۳۱/۸.

(۴) فتح الباری: ۵۲۱/۸.

(۵) عمدة القاری: ۲۸۴/۱۵.

اطلاقی به جمع باندی هم کبری او تاکید داسی دې چه په آیت مبارک کښې (نمېا) متشاجین د (جمع) په معنی کښې دې (۱) واکمیتیم اُحیة: مطلب دادې چه کله د نهي نه مفرد مراد واخستې شی نو په دغه صورت کښې اُحیة د جمع په توگی باندې استعمالول جائز دی. (۲)

۲۴- باب: ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ-

إِلَى قَوْلِهِ- مُسْرِفٌ كَذَّابٌ﴾/ غافر: ۲۸.

دا د سورت مؤمن آیت دې په دې سره امام بخاری رحمه الله د هغه واقعه طرف ته اشاره کړې ده چه په آل فرعون کښې یو بهادر ځوان د حضرت موسی علیه السلام په رسالت باندې ایمان راوړلې وو. هغه د خپل ایمان راز چاته ښکاره کړې نه وو. لیکن فرعون د موسی علیه السلام د قتل کولو اراده او کړه ننودا بهادر ځوان په ښکاره باندې د موسی علیه السلام مدافعت او حمایت ډېاره او اوږدېدو. پوره آیت دادې ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا يَقُولُ بِحَقِّ اللَّهِ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَئِنْ لَمْ يَكُذِّبْ أَتَقْتُلُونَهُ كَذِبًا يُفْتَرِي وَلَئِنْ يَكُذِّبْ أَتَقْتُلُونَهُ كَذِبًا يُفْتَرِي وَلَئِنْ يَكُذِّبْ أَتَقْتُلُونَهُ كَذِبًا يُفْتَرِي وَلَئِنْ يَكُذِّبْ أَتَقْتُلُونَهُ كَذِبًا يُفْتَرِي﴾ یعنی: او د فرعون دخاندان نه یو مؤمن سړی چه خپل ایمان به ئې پټولی او وئیل: آیا ته به دې وجه یو سړی قتل کول غواړې چه هغه دا وائی زما رب خو یس الله دې حالتکه هغه تاسوله د خپل رب د طرف نه ښکاره نشانې راوړلې راغلي دې او که هغه دروغزن وي نو دهغه دروغ به هم په هغه باندې پریوخی او که چرې هغه رښتونی دې نو د هغه (د الله تعالی عذاب او سزا) نه به ضرور تاسو ته رسیږی د کوم چه وعده کوی. الله تعالی داسې سړي ته هدایت نه ورکوی چه د حد نه زیاتې کونکې او لونی دروغزن دې.

دې سړي د موسی علیه السلام د معجزاتو نه متاثر کیدو سره ایمان راوړلې وو. مفسرین حضرات فرمائی داد فرعون د تره خوئی وو. هغه خپل ایمان په راز کښې ساتلې وو او کله چه دموسی علیه السلام د قتل اراده او کړې شوه نو هغه په ډیر حکیمانه او ښکلي طریقه سره فرعون ته خپله معاندانه لار پریخود او دموسی علیه السلام د قتل نه د منع کیدو تلقین او کړو. هغه په فرعون باندې تعریض او کړو او دموسی علیه السلام د جلالت شان بیانولوسره او وئیل چه الله تعالی موسی علیه السلام ته ښکاره نشانې او معجزات ورکړي دي او الله تعالی چه کوم بنده ته معجزات ورکوی هغه هیڅ کله مسرف او کذاب نه شی کیدې نتیجه دا شوه چه موسی علیه السلام کاذب نه دې مطلب دادې چه فرعون مسرف دې او کذاب هم دې چه د الوهیت دعوی کوی. کوم سړی چه داسې باطل عقیده لری الله تعالی هغه ته هدایت نه ورکوی بلکه هغه بیرادوی (۳)

قوله: تلفظ: تلقف: ددې لفظ نه مقصود د سورت اعراف آیت ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا أَهْوَىٰ نَفْثًا مَّا يَافُكُونَ﴾ طرف ته اشاره ده. په آیت کښې ذکر لفظ (تلقف) تفسیر ابو عبیده رحمه الله (تلقف) سره کړې دې یعنی نورې جوړول ښکاره دې وی چه (تلقف) اضافه په نسخ متداوله هندی، فتح الباری، عمدة القاری او ارشاد الساری وغیره کښې ذکرده. شرح کرمانی کښې دا اضافه موجود نه ده. (۴)

(۱) عمدة القاری: ۲۸۴/۱۵.

(۲) إرشاد الساری: ۳۲۶/۷.

(۳) إرشاد الساری: ۳۲۶/۷.

(۴) الكنز المتواری: ۳۳۴/۱۳.

دغه شان شرح کرمانی او اوشاد الساری به نسخو کنبی ددې اضافې نه پس دا اضافه هم ذکر ده. و قال رجل مؤمن من آل فرعون يكتم... مسرف کذاب، خود فتح الباری به نسخه کنبی د باب اضافه موجود نه ده البته آیت مذکورې او په عمده القاری کنبی دا پوره اضافه مذکور نه ده بلکه حافظ ابن حجر رحمته او علامه عینی رحمته به نسخو کنبی دامکمل اضافه یعنی باب: و قال رجل مؤمن، لغز، د وړاندې باب نه پس راځی ^(۱).

[۳۲۱۲] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُقَيْلٌ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، سَمِعْتُ عُرْوَةَ، قَالَ: قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: "فَرَجَمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى خَدِيجَةَ يَرْجِفُ فَوَادُهُ، فَأُلْطَقَتْ بِهِ إِلَى [ص: ۵۲] وَرَقَةَ بْنِ نُوفَلٍ، وَكَانَ رَجُلًا تَنَصَّرَ، يَقْرَأُ الْإِنْجِيلَ بِالْعَرَبِيَّةِ، فَقَالَ وَرَقَةُ: مَاذَا تَرَى؟ فَأَخْبَرَهُ، فَقَالَ وَرَقَةُ: هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى مُوسَى، وَإِنْ أَذْرَكْنِي يَوْمَكَ أُنْصِرَكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا" النَّامُوسُ: صَاحِبُ السِّتْرِ الَّذِي يُظْلَعُهُ بِمَآئِئَةِ عَنْزٍ ^(۲) [ص ۴۱۳] ^(۳).

تواجم رجال

عبدالله بن يوسف: دا ابو محمد عبد الله بن يوسف تيسی کلاعی رحمته دې ددوی تذکره (کتاب العلم باب بلغم العلم والشاهد والغائب، لاندې تیره شوې ده). ^(۴)

الليث: دا ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی رحمته دې ^(۵).

عقيل: دا عقيل بن خالد بن عقييل ايلي رحمته دې ددوی تذکره (کتاب العلم باب فضل العلم، لاندې تیره شوې ده). ^(۶)

ابن شهاب: ددوی تذکره (بدع الوحي)، لاندې تیره شوې ده). ^(۷)

عروة: دا عروة بن زبير بن عوام رحمته دې ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله أدومه، لاندې تیره شوې ده). ^(۸)

قوله: قالت عائشة: فرجم النبي صلى الله عليه وسلم إلى خديجة..... إلخ به رسول اکرم

عليه السلام باندې دټولو نه اول وحی دا نازل شوه. (اَفَرَأَيْتُمْ شَرِيكَ الَّذِي خَلَقَ عَالِقَ الْإِنْسَانِ مِنْ عَلَقٍ؟ اَفَرَأَوْتُمْ الْاَكْثَرَهُ) حضرت عائشه صديقه عليها السلام فرماني چه كوم وخت رسول اکرم عليه السلام دا آیاتونه واخستل او حضرت خديجه عليها السلام له راوپاس شو نو د حضور پاک زړه درزیدو. حضرت خديجه عليها السلام حضور پاک خان سره کړو او ورقه بن نوفل له راغلل چه دهغې د تره خونى وو. هغه د جاهليت په زمانه کنبې نصرانى شوې وو او انجيل به نى په عربى ژبه کنبې

^(۱) الكنز المنواری: ۱۳/۳۳۴ عمده القاری: ۱۵/۲۸۴ فتح الباری: ۸/۵۲۲-۲۱ شرح الکرماني: ۲-۴۲

^(۲) ۱۴/۴۳ إرشاد الساری: ۷/۳۲۶.

^(۳) م ترخريجه فی بدء الوحی، تحت الحديث الثالث.

^(۴) کشف الباری: ۴/۱۱۳.

^(۵) کشف الباری: ۴/۱۱۳.

^(۶) کشف الباری: ۱/۳۲۴.

^(۷) کشف الباری: ۳/۴۵۵.

^(۸) کشف الباری: ۱/۳۲۶.

لوسلو. ورقه ذ رسول اکرم ﷺ نه تپوس او کړو ته څه وینی؟ حضور پاک او خودل. ورقه اوونیل داهم هغه رازدان دې کوم چه الله تعالی په موسی علیه السلام باندې را کوز کړې وو. که چرې ستا ورځې ماته ملا شوې نوزده به ستا زیر دست امداد کوم.

الثاموس: صاحب البی الذي یطلعه بما یستره عن غیبه. [ر: ۳]
دا جمله د امام بخاری رحمه الله کلام دې په کوم کښې چه هغه د ناموس معنی بیان کړې ده. امام بخاری رحمه الله فرمائیلې چه ناموس داسې رازدان ته وائی چه بل چاته د راز خبر ورکوی کوم چه هغه د نورو نه پټوی (۱)
حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ددې حدیث ترجمه الباب سره مناسبت (هذا الثاموس الذي أنزل الله على موسى عليه الصلاة والسلام كنيه دې په دې معنی چه دواړو کښې د حضرت موسی علیه السلام تذکره ده. (۲)

۲۵- باب: قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: ﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى إِذْ رَأَى نَارًا-

إِلَى قَوْلِهِ- بِالْأَوْدِ الْمُقَدَّسِ طُوًى﴾ طه: ۹-۱۲.

(أَتَتْ) طه: ۱۰: أَتَتْ.

قال ابن عباس: المقدس: المبارك، طوى: اسم الوادي. (سورة طه) طه: ۲۱: حَاتِلَهَا. وَالنَّبِيُّ النَّبِيُّ. (عَلَيْكِنَا) طه: ۸۷: بِأَمْرِنَا. (هَوَى) طه: ۸۱: حَفَى. (فَرَعًا) القصص: ۱۰: (إِلَى الْأَمِينِ ذِكْرُ مُوسَى. (وَرَأَى) القصص: ۳۴: كُنِيَ مُصَدِّقِي. وَيَقَالُ: مُعِيْتًا وَمُعِيْتًا. يَعْطِشُ وَيَطِشُ. (بِأَمْرِنَا) القصص: ۲۰: يَنْقُذُونَ. وَالْجِدْوَةُ قِطْعَةٌ غَلِيظَةٌ مِنَ الْخَشَبِ لَيْسَ فِيهَا لَحَبٌ. (سَكُنْتُ) القصص: ۳۵: سَكُنْتُكَ. لَكُنَّا عَزَزْتُ حَتَّى تَقْدَحَ لَهْ عَصَا. وَكَأَلْ غَيْرُهُ: لَكُنَّا لَمْ نَطِيلْ بِحَرْفٍ أَوْ فِيهِ تَحْمَةُ أَوْ قَائَةً فَهِيَ عَقْدَةٌ.

(أَزْوَى) طه: ۳۱: غَلَبَنِي. (فَسَجَّحْتُمْ) طه: ۴۱: فَبَيَّنَّا لَكُمْ. (الْمَثَلِي) طه: ۴۳: تَأْنَيْتِ الْأَمْتَلِ يَقُولُ: يَبْدِيكُمْ يَقَالُ: خُذِ الْمَثَلِ خُذِ الْأَمْتَلِ. (ثُمَّ اتَّوَا صَفًا) طه: ۶۴: يَقَالُ: هَلْ أَتَيْتِ الصَّفَّ الْيَوْمَ يَعْنِي الْمَصْلَى فِيهِ. (فَأَوْجَسَ) طه: ۶۷: أَضْمَرَ خَوْفًا، فَذَهَبَ الْوَاوُ مِنْ (خَيْفَةً) لِكثرة الْخَاوِ (فِي جُدُوْعِ اللَّغْلِ) طه: ۷۱: عَلَى جُدُوْعٍ. (خَطْبُكَ) طه: ۹۵: بِأَلَاكَ. (وَسَاسَ) طه: ۹۷: مُضْدَرٌّ مَا لَهُ سَاسًا. (لَتَنْصِفَنَّهُ) طه: ۹۷: لَتَنْصِفَنَّهُ. الضَّخَاءُ الْغَر. (قَصِيصُهُ) القصص: ۱۱: أَتَيْتِ أَرْفَهُ وَقَدْ يَكُونُ أَنْ تَنْقُصَ الْكَلَامَ. (مَحْنُ نَقْصَ عَلَيْكَ) يوسف: ۲: (عَنْ جُلَيْبٍ) القصص: ۱۱: عَنْ بَعْدِهِ وَعَنْ جَنَابِهِ وَعَنْ أَجْنَابٍ وَاحِدٌ.

قال مجاهد: (عَلَى كَذِبٍ) طه: ۴۰: مَزِيدٌ. (لَا تَلْبِثَا) طه: ۴۲: لَا تَفْضَحَا. (مَكَانًا سَوًى) طه: ۵۸: مُنْصَفًى يَنْصِفُهُ. (بَنَسَا) طه: ۷۷: تَأْنَيْتَا. (مِنْ زَيْنَةِ الْقَوْمِ) المثل الذي استعاروا مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ. (فَقَدْ خُفَّتْهَا) أَلْفَتْنَاهَا. (الْقَى) طه: ۸۷: صَتَمَ. (فَتَنَسَّى) طه: ۸۸: مُوسَى، هُمْ يَقُولُونَهُ: أَخْطَأَ الرَّبَّ. (أَلَا يَرِجُمْ إِلَهُهُمْ قَوْلًا) طه: ۸۹: فِي الْوَجَلِ.

د ترجمه الباب مقصد: ددې باب لاندې د حضرت موسی علیه السلام نور حالات بیانولې شی. امام بخاری رحمه الله په دې باب کښې روایت صرف هم یو ذکر کړې دې خود قرآن مجید د ډیرو آیاتونو طرف ته نی اشارات کړی دی امام بخاری رحمه الله د دې آیاتونو په ذریعه د حضرت موسی علیه السلام د واقعانو طرف ته اشاره کول غواړی د حضرت موسی علیه السلام د پیدانش دواقيي طرف ته اشاره ده. بیا هغه په دریا، نیل کښې واچولې شو دهغې طرف ته اشاره ده. بیا دهغه موړ په دریا، نیل کښې داچولونه پس دهغه نگرانۍ کوله دهغې طرف ته اشاره، بیا د فرعون څوکیدارانو صندوق اتوبولو او فرعون له نې یورو دهغې طرف ته اشاره اوکړه. بیا د فرعون ښځې دهغه متعلق اوونیل چه مونږ دې خپل خونې جوړه وو د هغې طرف ته نی اشاره اوکړه. دمدین طرف ته د تللو اود مصر نه د واپسني طرف

ته اشاره او کرده بیا ذ فرعون به حواله سره چه کوم واقعات را بینش شو دهغی طرف ته نی اشاره او کرده بیا ذ فرعون ذغریقیدو واقعه را بنکاره شده دهغی طرف ته نی اشاره او کرده بیا ذ موسی علیه السلام که طور ته دتلو واقعه یسینه شده دهغی طرف ته نی اشاره او کرده (۱) چونکه امام بخاری علیه السلام سره دهغه ذ شرط مطابق مرفوع روایات نه وو په دې وجه هغه قرآنی آیاتونه ذکر کولو سره مختلف واقعاتو طرف ته اشارات کړی دی. (۲)

په دې سلسله کښې چه د ټولو نه زیات صحیح روایت کوم یو نقل کولی شی هغه امام نسائی علیه السلام په سند حسن عن ابن عباس کتاب التفسیر کښې (فَتَنَّا قَوْمًا) په ذیل کښې ذکر کړې دې ابن جریر طبری علیه السلام، ابن مردویه علیه السلام او امام طحاوی علیه السلام مشکل الآثار کښې دا په تفصیل سره ذکر کړې دی. (۳) امام بخاری علیه السلام د آیاتونو چه څو مړه هم اجزاء نقل کولو سره دهغی ذ تفسیر دپاره اشارات کړی دی هغه ټول کتاب التفسیر کښې ذکر کړې شوی دی

الضحاء: الحمر: حافظ ابن حجر علیه السلام علامه عینی علیه السلام او علامه قسطلانی علیه السلام فرمائی چه په دې سره امام بخاری علیه السلام (وَأَنَّكَ لَا تَظُنُّوْا فِيْهَا وَلَا تَخْشٰى) طرفته اشاره کړې ده او خودلی دې چه ددې تعلق سره ددې چه د موسی علیه السلام واقعه سره نه دې بلکه د آدم علیه السلام واقعه سره دې خوبیا هم امام بخاری علیه السلام استطراداً ذکرې دې. (۴)

دارانې غلطه ده صحیح رانې داده چه امام بخاری علیه السلام (وَأَن تَحْشَرَ النَّاسُ خَشٰى) طرف ته اشاره کړې ده او ددې آیت تعلق د حضرت موسی علیه السلام قصې سره دې. لیکن د (وَأَنَّكَ لَا تَظُنُّوْا فِيْهَا وَلَا تَخْشٰى) دهغه واقعه سره نه دې والله اعلم. (۵)

[۳۲۱۳] - حَدَّثَنَا هُرَيْرَةُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا هُبَيْرٌ، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ أَنَسٍ بْنِ مَالِكٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ صَعْقَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حَدَّثَهُمْ عَنْ "كَلِمَةٍ أَنْبَرِيٍّ بِه: حَتَّى أَتَى السَّمَاءَ الْخَامِصَةَ، فَأَذَاهَا زَوْنٌ، قَالَ: هَذَا هَارُونَ، فُسِّمَ عَلَيْهِ، فَكَلِمْتُ عَلَيْهِ قَوْلَهُ ثُمَّ قَالَ: مَرْجَبًا بِالْأَعْمِ الصَّالِمِ وَالنَّبِيِّ الصَّالِمِ" تَابَعَهُ ثَابِتٌ، وَعَبَّادُ بْنُ أَبِي عَرِينٍ، عَنْ أَنَسٍ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص ۴۱۸] (۶)

تر اجم رجال

هده بن خالد: دا هده بن خالد قیسی از دی علیه السلام دې. (۷)
دهام: داهام بن منبه بصری علیه السلام دې. ددوی تذکره (کتاب العلم باب المرفی العلم) لاندې تیره شوې ده. (۸)

(۱) فتح الباری: ۵۲۸/۸، إرشاد الساری: ۳۲۱/۷.

(۲) فتح الباری: ۵۲۸/۸، إرشاد الساری: ۳۲۱/۷.

(۳) انظر سنن النسائي الكبير: ۱۰/۱۷۲، رقم: ۱۱۲۶۳ مؤسسة الرسالة بيروت ۱۴۲۱ هجري، تاريخ الرسل والملوك للطبري: ۳۹۲/۱، دار التراث بيروت، الطبعة الثانية: ۱۲۸۷ هجري شرح مشکل الآثار للإمام الطحاوي: ۶/۷، رقم: ۶۶ مؤسسة الرسالة الطبعة الأولى: ۱۴۱۵ هجري مجمع الزوائد للهيثمی: ۶/۷، رقم: ۱۱۶۳، مكتبة القدس، القاهرة: ۱۴۱۴ هجري.

(۴) فتح الباری: ۵۲۷/۸، عمدة القاری: ۱۵/۳۹۸، إرشاد الساری: ۳۳۰/۷.

(۵) لامع الدراری: ۱۳/۳۳۷، لکنز المتواری: ۱۳/۳۳۷، شرح الکرمانی: ۱۴/۴۴.

(۶) مرتخریجه فی کتاب بدء الخلق تحت باب ذکر الملائكة صلوات الله علیهم، رقم: ۳۲۰۷.

(۷) کتاب مواقیب الصلاة باب فضل صلاة الفجر رقم: ۵۷۴.

فتاده: دقتاده بن دعامه رضی الله عنه دې ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه) لاندې تیره شوې ده. (۱)

انس بن مالک رضی الله عنه: ددوی تذکره هم د مذکوره کتاب او باب لاندې تیره شوې ده. (۲)
مالک بن صعصعة رضی الله عنه: ددوی تذکره اول تیره شوې ده. (۳)

قوله: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم حدثهم عن ليلة أُسري به: راوی وانی چه رسول اکرم صلی الله علیه و آله صحابه کرامو ته دهغه شپې حال بیان کړو په کوم کښې چه هغوی باندې د آسمانونو سبل کړې وو. تردې چه اووم آسمان ته اورسیدو نو هلته ئی هارون رضی الله علیه و آله اولیدلو. جبرائیل رضی الله علیه و آله او وئیل دا هارون رضی الله علیه و آله دې ده ته سلام او کړه. ما هغه ته سلام او کړو هغه جواب را کړو. بیا هارون رضی الله علیه و آله او فرمائیل (مرحباً بالأخ الصالح والنبي الصالح) تأهتة تأهت، وعبادي أبي علي، عن أبي، عن النبي [ر: ۳۰۳۵].

امام بخاری رحمته الله دلته دا خودل غواړي چه په مذکوره حديث کښې (بماء خامس) هارون رضی الله علیه و آله سره د رسول اکرم صلی الله علیه و آله د ملاقات کوم ذکر دي ددې په نقل کولو کښې ثابت وعباد هم دقتاده رضی الله علیه و آله متابعت کړې دي. دامتابعت نه سند حديث سره دي او نه باقي متن دحديث سره، صرف هم ددې جملې متابعت هغوی کړې دي په کوم کښې چه دپه پنځم آسمان باندې د هارون رضی الله علیه و آله سره د رسول اکرم صلی الله علیه و آله د ملاقات ذکر دي. ددې دواړو په سندونو کښې د مالک بن صعصعة رضی الله علیه و آله ذکر نشته دي. حديث معراج امام زهري رحمته الله عن انس بن ابي ذر په طريق سره روايت کړې دي او په دې کښې اصلاً د هارون رضی الله علیه و آله ذکر نه دي کړې شوې. امام بخاری رحمته الله ثابتول غواړي چه په پنځم آسمان کښې د هارون رضی الله علیه و آله سره د رسول اکرم صلی الله علیه و آله ملاقات شوې دي. په دې وجه تائيداً ثابت البناني رحمته الله او عباد بن ابي علي رحمته الله د متابعت حواله ئی ورکړه. (۴)

قوله: عباد بن أبي علي: به صحيح بخاری کښې عباد بن ابي علي البصري رحمته الله ذکر هم په دې مقام باندې راغلې دي. د هغوی د انس بن مالک رضی الله علیه و آله ابو حازم اشجعي رحمته الله او ابو حازم تمار رحمته الله نه د حديث روايت کړې دي او دهغوی نه حماد بن زيد، خلیل بن حسان، عبده او هشام دستواني رحمهم الله د حديث روايت کړې دي ابن حبان رحمته الله دهغوی ذکر په کتاب الثقات کښې کړې دي. حافظ ابن حجر رحمته الله دهغوی باره کښې فرمائیلی دی: (مقبول). (۵)

(۱) کشف الباری: ۳۱۷/۴.

(۲) کشف الباری: ۳/۲.

(۳) کشف الباری: ۴/۲.

(۴) کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائكة صلوات الله عليهم، رقم الحديث: ۳۲۰۷.

(۵) فتح الباری: ۵۲۸/۸.

(۶) فتح الباری: ۵۲۸/۸.

(۷) ددوی د تذکرې دپاره او گورنې: تهذيب الكمال: ۱۳۹/۱۴ رقم الترجمة: ۳۰۸۸ الرسالة تاريخ البخاری الكبير: ۱۶۰۵/۶ الترجمة: ۱۶۰۵ والجرح والتعديل: ۶/۲۸ نفقات ابن حبان: ۴۳/۵ و تهذيب التهذيب: ۱۲۱/۲ ميزان الاعتدال: ۱۰۳/۲ الترجمة: ۱۰۳ تهذيب التهذيب: ۹۸/۵ وتقريب التهذيب: ۲۹۳/۱ وخلاصة الخزرجي: ۲/۲ الترجمة: ۳۳۱۴.

باب: وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: صحیح بخاری پہ تولو نسخہ کتبیں دا باب بغیر حدیث نہ ذکر دی کیدی شی چہ امام بخاری رحمته الله دخیل عادت مطابق دلته بیاض پری خودی وو او خہ حدیث ہفہ تہ د درج کولو دپارہ پہ خپلو شرائطو سرہ ملاؤ نہ شو. (۲)

دباب پہ آیت کتبیں چہ د کوم روجل مؤمن تذکرہ راغلی دہ پہ ہنی باندی مونو خہ خبری اثری شاتہ کری دی. دہفہ پہ نوم کتبیں اختلاف دی. علامہ ابن التین رحمته الله پہ جزم سرہ ونیلی دی چہ دہفہ نوم یوشع بن نون دی. دا دہفہ وہم دی او ممکن نہ دی چہ دا روجل مؤمن یوشع بن نون وی. خکہ چہ یوشع د یوسف علیہ السلام پہ ذریت کتبیں وو. خود قرآن پاک د تصریح مطابق روجل مؤمن تعلق آل فرعون سرہ دی. (۳)

دبعض حضراتو پہ نیز (فِرْعَوْنَ) متعلق دی (يَكْتُمُ إِيمَانَهُ) سرہ لیکن داناول بعید دی. صحیح دادہ چہ دا مرد مؤمن د آل فرعون نہ وو. (۴) علامہ تعلبی رحمته الله د سدی اومقاتل پہ حوالہ سرہ فرمائی چہ دا د فرعون دترہ خونی وو. (۵) بعض حضراتو ونیلی دی چہ دہفہ نوم شمعان دی. امام دارقطنی رحمته الله او علامہ سیبلی رحمته الله ہم ددی تائید کری دی. (۶) علامہ طبرانی رحمته الله دہفہ نوم حیروز خودلی دی. بعض حضرات حزقیل بنانی. وہب بن منبہ رحمته الله ونیلی جریبال دی او حاویو ہم بعض دہفہ نوم نقل کری دی. (۷)

عبد بن حمید رحمته الله دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما قول نقل کری دی چہ دہفہ نوم جیب دی او دا د فرعون د ترہ خونی دی. ابوالقاسم المغزی رحمته الله دہفہ نوم حوتک بن سود بن اسلم نقل کری دی او ددی روایت نسبت نی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ طرف تہ کری دی. (۸)

۲۶- بَاب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: (وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى) / طه: ۹.

(وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) / النساء: ۱۶۴.

دترجمہ الباب مقصد او دترجمہ ذکرکوار توجیہ: پہ دی ترجمہ کتبیں تکرار دی شاتہ ہم دباب لاندی بخاری رحمته الله آیت: (وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى) ذکر کری وو دلته نی دوبارہ دا ذکر کری دی. سراح پہ دی تکرار باندی ہیخ خبری اثری نہ دی کری. حضرت شیخ الحدیث ددی تکرار شبہ لری کولو دپارہ جواب ورکری دی چہ ددی باب لاندی (وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) اضافہ ہم ده. موسی علیہ السلام تہ اللہ تعالیٰ د نبوت ورکولونہ پس شرف کلام

(۱) واضح دی وی چہ دا باب دمصطفیٰ دیب البقا پہ نسخہ کتبیں موجود نہ دی البتہ باب قول الله عزوجل: (وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى) سرہ تیر شوې باب ہم پہ دی عنوان سرہ معنون دی او ددی لاندی حدیث پاک ہم ذکر دی. خو پہ نورو نسخو کتبیں دباب پہ مذکورہ بالا مقام باندی دی او ددی لاندی ہیخ یو حدیث نہ دی ذکر.

(۲) فتح الباری: ۵۲۹/۸ ارشاد الساری: ۳۲۱/۷.

(۳) فتح الباری: ۵۲۸/۸.

(۴) فتح الباری: ۵۲۸/۸.

(۵) فتح الباری: ۵۲۸/۸.

(۶) المصدر السابق.

(۷) المصدر السابق.

(۸) المصدر السابق.

هم ورکړې وو. نودلته د نبوت نه پس حالات بیانولو طرف ته اشاره ده. او د تیر شوی باب آیت (اِذْ رَأَوْا آتَا) والا واقعه بیانول مقصود وو اودا د نبوت د شروع واقعه ده. نو لکه چه هلته د نبوت د شروع د حالاتو طرف ته اشاره مقصود وادلته د نبوت نه پس حالات طرف ته اشاره مقصود ده. لهذا په ترجمه کښې تکرار نشته دي.^(۱)

[۳۲۱۴] - حَدَّثَنَا اِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا هِشَامُ بْنُ يُسُفَ، أَخْبَرَنَا [ص: ۱۵۳] مَعْمَرٌ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَلَّةَ أُسْرِي بِي: "رَأَيْتَ مُوسَى: وَإِذَا هُوَ رَجُلٌ قَرِيبٌ رَجُلٍ كَأَنَّهُ مِنْ رِجَالِ شَوْعَةَ، وَرَأَيْتَ عِيسَى، فَإِذَا هُوَ رَجُلٌ رُبْعَةُ أَمْحَرٌ، كَأَنَّمَا خَرَجَ مِنْ دِيْمَاسٍ، وَأَنَا أَشْبَهُ وَلَدِ اِبْرَاهِيمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهِ، ثُمَّ أَتَيْتُ يَا لَأَنِّتُ: فِي أَحَدِهِمَا لَبَنٌ وَفِي الْآخَرِ خَمْرٌ، فَقَالَ: أَشْرَبُ أَتَمَّا شِفْتَ، فَأَخَذْتُ اللَّبَنَ فَشَرِبْتُهُ، فَقِيلَ: أَخَذْتَ الْفِطْرَةَ أَمَا إِنَّكَ لَوَأَخَذْتَ الْخَمْرَ غَوَتْ أَمَتُكَ" [ص ۴۲۲] [۴۵۴۶، ۴۴۳۲، ۵۵۲۴، ۵۲۸۱] ^(۲)

تر اجم رجال

ابراهيم بن موسى: دا ابواسحاق ابراهيم بن موسى الفراء الرازي الصغير رحمته الله دي.^(۳)
هشام بن يوسف: دا ابو عبد الرحمن هشام بن يوسف الصغاني رحمته الله دي.^(۴)
معمر: دا مشهور محدث معمر بن راشد ازدی بصري رحمته الله دي. ددوی تذکره اجمالاً (بده الوحي) دریم حدیث او تفصیلی تذکره (کتاب العلم باب کتابه العلم لاندې تیره شوې ده).^(۵)
زهري: دا مشهور محدث ابوبکر محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمته الله دي. ددوی حالات (بده الوحي) دریم حدیث لاندې تیر شوی دی.^(۶)
سعید بن المسیب: دا سعید بن المسیب بن حزن قرشي مخزومی رحمته الله دي. ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب من قال: إِنْ اِئْمَانٌ هُوَ الْعَمَلُ) لاندې تیره شوې ده.^(۷)

قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَلَّةَ أُسْرِي بِهِ.....: دحضرت ابوهريره رضي الله عنه روایت دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمایلی چه په کومه شېبه په ماباندې د آسمان سیل اوکړې شو. ما موسی عليه السلام اولیدلو هغه مانده د نیغو ویشنو و الا سري دي لکه چه هغه د شنبه قبیلې د سرو نه وی.

(۱) الأبواب والتراجم ص: ۲۱۵ الكنز المتواری: ۱۳/۳۴۴-۳۴۳.

(۲) و أخرجه البخاري أيضاً في نفس الكتاب باب: «وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مَنْ مِمَّا» وفي تفسير سورة بني إسرائيل باب قوله تعالى: «سُحُورُ الَّذِي أُسْرِيَ بِمُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ» وفي الأشرية. باب قول الله تعالى: «إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْمُونَةُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ يُحْسِنُ» رقم: ۵۵۷۶. وباب شرب اللبن رقم الحديث: ۵۶۰۲. ومسلم في كتاب الإيمان باب الإسراء برسول الله صلى الله عليه وسلم رقم: ۱۶۸. والترمذي في التفسير باب ومن سورة بني إسرائيل رقم: ۳۸۲۹.

(۳) اوگورنی کتاب الحیض باب غسل الحائض رأس زوجها وترجيلة رقم: ۲۹۶.

(۴) اوگورنی کتاب الحیض باب غسل الحائض رأس زوجها وترجيلة رقم: ۲۹۶.

(۵) کشف الباری: ۲۰۶/۳، ۳۲۱/۴.

(۶) کشف الباری: ۳۲۶/۲.

(۷) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

قوله: **ضَرَبَ رَجُلٌ** ضرب دُضاد فتحه او راه په سکون سره خفیف اللحم، یعنی کوتلې بدن، نرې بدن (۱) ورجل د راه فتحه او جیم کسره سره، نیغ وپښته چه گورگوچې نه وی (۲) مطلب دادې چه موسی علیه السلام د اوږد او کوتلې قدوالا رو او د سر وپښته نی نیغ وو.

قوله: **شَوْعَةَ** داد یوه قبيله ده او د عبد الله بن کعب بن عبد الله بن مالک بن نصر بن ازد طرف ته منسوب ده. شَوْعَةَ معنی عداوت او دښمنی ده. چونکه عبد الله بن کعب او دهغه د خاندان په مینځ کښې عداوت او دښمنی روانه وه په دې وجه د عبد الله لقب شَوْعَةَ شو. ددې قبیلې خلق ډیر اوږده او قد اوږ مشهور وو په دې وجه رسول الله ﷺ د حضرت موسی علیه السلام اوږد قد بیانولو سره رجال شَوْعَةَ د اوږد قد مثال وړکړو (۳).
د حدیث دنورو جملو تشریح وړاندې د حضرت عیسیٰ علیه السلام او حضرت یونس علیه السلام په تذکره کښې او نور د حدیث اسراء لاندې راځي.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت ښکاره دې چه دواړو کښې د حضرت موسی علیه السلام تذکره ده.

[۳۲۱۵] حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ رِشَاءٍ، حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا الْعَالِيَةِ، حَدَّثَنَا -ابْنُ عَمْرِو بْنِ كُرْمٍ، يَعْنِي -ابْنَ عَبَّاسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "لَا يَنْبَغِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ: أَنَا خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى". وَلَبَّيْهُ [إِلَى أَبِيهِ، ص ۴۲۴] [۳۰۶۷: ۱]

تراجم رجال

محمد بن بشار: ددوی تذکره (کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یخبرهم به بالموعظة) لاندې تیره شوې ده، ش.
غندر: دا ابو عبد الله محمد بن جعفر هذلي رحمة الله علیه ددوی لقب دې غندر ددوی لقب دې ددوی تذکره (کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم) لاندې تیره شوې ده، (۴)
شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکي الواسطي رحمة الله علیه ددوی تذکره (کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانه ویده) لاندې تیره شوې ده، (۵)

(۱) النهایة لابن الأثیر: ۷۴/۲ دار المعرفه.

(۲) النهایة لابن الأثیر: ۶۴۰/۲ دار المعرفه.

(۳) فتح الباری: ۵۳۰/۸ او شاد الساری: ۳۳۲/۷.

(۴) أخرجه أيضاً فی باب قوله تعالی: ﴿وَإِنْ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ وفی تفسیر سورة الأنعام باب قوله: ﴿يُونُسَ وَلَوْطًا وَكَلا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ وفی تفسیر سورة النساء باب قوله: ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَىٰ نُوْحٍ﴾ باب قوله: ﴿وَإِنْ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ وسلم فی الفضائل باب فی ذکر یونس علیه السلام رقم: ۲۳۷۷ وأبو داود فی سننه باب فی التخییر بین الأنبیاء علیهم السلام رقم: ۴۶۶۹.

(۵) کشف الباری: ۲۵۸/۳.

(۶) کشف الباری: ۲۵۰/۲.

(۷) کشف الباری: ۴۷۷/۱.

فتاده: دافتاده بن دعامه رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب من ایمان ان یحب لأخیه ما یحب لنفسه) لاتدی تیرہ شوی محر ۱

ابوالعالیہ: دا رفیع بن مهران ابوالعالیہ الریاحی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب ایمان باب کفران العشر وکفر دون کفر لاتدی تیرہ شوی ۵۰۵) (۲)

ابن عباس: دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما حالات (بدء الوحی) خلورم حدیث لاتدی او (کتاب ایمان باب کفران العشر وکفر دون کفر لاتدی تیرہ شوی دی) (۳)

قوله: مُوسَى. أَذْهَبَ طَوَالَ كَأَنَّهُ مِنْ رِجَالِ شَوْعَةَ: رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دمعراج تذکرہ کولوسره او فرمانیل چه موسی علیہ السلام غنم رنگی او برد قد والاو لکه خنکجه چه دشووعه قبیلې خلق وی آدم: آدم ادماً واذمّة معنی ده غنم رنگی کیدل، هم ددی نه آدم د اسم فاعل صیغه ده. دحدیث باب دنورو جملو متعلق تفصیلی بحث وړاندې دحضرت عیسی علیہ السلام تذکره او حدیث الاسراء لاتدی راخی.

دحدیث ترجمه الباب سره مناسب: ترجمه الباب سره دحدیث باب مناسب واضح دی خکه چه دواړو کښې دحضرت موسی علیہ السلام تذکره ده. (۴)

[۳۲۱۶] حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سَقِيَانُ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ السَّخْتِيَانِيُّ، عَنْ ابْنِ سَعِيدٍ بْنِ جَبْرِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، لَمَّا قَدِمَ الْمَدِينَةَ، وَجَدَ هُمْ يَصُومُونَ يَوْمًا، يُعْنَى عَاشُورَاءَ، فَقَالُوا: هَذَا يَوْمٌ عَظِيمٌ، وَهُوَ يَوْمُ نَجَّى اللَّهُ فِيهِ مُوسَى، وَأَغْرَقَ آلَ فِرْعَوْنَ، فَصَامَ مُوسَى شُكْرًا لِلَّهِ، فَقَالَ «أَنَا أَوْلَى بِمُوسَى مِنْهُمْ» فَصَامَهُ وَأَمَرَ بِصِيَامِهِ [ص ۴۲۶] ر: [۱۹۰۰] (۵)

تواجم رجال

علي بن عبدالله: دا ابوالحسن علی بن عبدالله بصری رضی اللہ عنہ دی. دابن المدینی په نوم سره مشهور دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب الفهم فی العلم) لاتدی تیرہ شوی ده. (۶)

سقیان: دا سقیان بن عیینه کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا) لاتدی تیرہ شوی ده. (۷)

ایوب: دامشهور محدث ایوب سختیانی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات (کتاب ایمان باب حلاوة ایمان) لاتدی تیر شوی دی. (۸)

^(۱) کشف الباری: ۱۴۳/۲.

^(۲) کشف الباری: ۱۱۴/۳.

^(۳) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

^(۴) عمدة القاری: ۲۹۲/۱۵.

^(۵) مرتخریجه فی کتاب الصوم باب صوم يوم عاشوراء رقم: ۲۰۰۴.

^(۶) کشف الباری: ۲۹۷/۳.

^(۷) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

^(۸) کشف الباری: ۲۶/۲.

ابن سعید: دا عبد الله بن سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ اول تیرہ شوی ده (۱)
 عن ابنه: دی نه مراد سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب العلم فی العلی) لاندی تیرہ شوی ده. (۲)
 قوله: «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا قَدِمَ الْمَدِينَةَ.....» حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ روایت دی چه کله رسول
 الله صلی اللہ علیہ وسلم (ممکن نه هجرت کولوسره) مدینتی ته تشریف واورو نو حضور پاک هغه (یهودیان) اولیدل چه د عاشوری
 به ورخ نی روزه سانلی وه. رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم تپوس اوکرو (ما هذا الصوم؟) (۳)
 نوهغوی او نیل دا لویه ورخ ده او یوه داسی ورخ ده به کوم کینی چه الله تعالی موسی علیه السلام (اود هغه قوم) ته د
 (دبمن نه) نجات ورکرو او فرعونیان نی غرق کرل نو موسی علیه السلام دا الله تعالی دشکر اداکولو به توگه به دغه ورخ
 روزه اوساتله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل (ألا اولى عيسى مني) یعنی زه دهغوی به مقابله کینی موسی علیه السلام ته پیر
 نیزدی یم بیا حضور پاک به هغه ورخ روزه اوساتله او خلقو ته نی هم د روزه ساتلو حکم ورکرو. کتاب الصوم
 کینی دا روایت به تفصیل سره تیر شوی دی؟
 حدیث ترجمه الباب سوه مناسبت: حدیث باب کینی ذی (ونحی الله فيه موسى) ترجمه الباب سره ددی مناسبت
 بنکاره دی (۴)

۲۷- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَوَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ
 قَتَمٍ مِّمَّاتٍ رَبِّهِ أَنْ يُبَيِّنَ لَكُمُ الْآيَاتِ وَالْأَحْصَاءِ وَلَا تَتَّبِعُوا سَبِيلَ
 الْمُفْسِدِينَ﴾ وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أِنِّي أَنْظُرُ إِلَيْكَ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِيهِ فَإِنِ اسْتَفْزَحَلَّ رَبُّهُ لِيَجْزِيَكَ أَفَّا أَفَّا
 قَالَ سُبْحَنكَ ثَمَّتُ إِلَيْكَ وَانَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٤٢﴾ / آل أعراف: ۴۲ - ۴۳ /

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمته اللہ علیہ د حضرت موسی علیه السلام د حالاتو او واقعاتو د بیان لو د پاره مختلف ابواب
 قائم کری دی اود خیل عادت مطابق د اکثر ابواب د عنوانونو د پاره د قرآنی آیاتونو انتخاب کولوسره د موسی
علیه السلام واقعاتو طرف ته اشاره کری ده. ددی باب لاندی آیاتونو کینی چه کوم واقعات بیان کری شوی دی امام
 بخاری رحمته اللہ علیہ د هغی طرف ته اشاره کری ده. رومبی آیت د سورت اعراف دی: ﴿وَوَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ
 قَتَمٍ مِّمَّاتٍ رَبِّهِ أَنْ يُبَيِّنَ لَكُمُ الْآيَاتِ وَالْأَحْصَاءِ وَلَا تَتَّبِعُوا سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ﴾ وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أِنِّي أَنْظُرُ إِلَيْكَ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِيهِ فَإِنِ اسْتَفْزَحَلَّ رَبُّهُ لِيَجْزِيَكَ أَفَّا أَفَّا
 وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا قَلَّمَا أَفَّا قَالَ سُبْحَنكَ ثَمَّتُ إِلَيْكَ وَانَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٤٢﴾ یعنی: او موسی علیه السلام سره د دیر شوو شیو وعده
 اوکړه او د لسو شیو به ذریعه دهغی تکمیل اوکړو او موسی علیه السلام خیل روو هارون علیه السلام ته اوو نیل چه ته زما نه پس
 زما به قوم کینی زما خلیفه جوړیدو سره اوسیره او اصلاح کوو اود مفسدینو دکړی تابعداری مه کوو. او کله چه
 موسی علیه السلام زمونږ به مقرر کری شوی وخت باندی راغلو اود هغه رب هغه سره کلام اوکړو نو هغه عرض اوکړو ای
 زما ربه ماته اوشایه چه زه تا اووینم. او فرمائیلې شو ته ما هیڅ کله نه شي لیدلې لیکن د غر طرف ته گوره که
 چری غر به خپل خانی باندی پاتې شو نو ته به ما اولیدې شي. بیا چه دهغه رب به غریاندی تجلی او فرمائیلې

(۱) کتاب الأذان باب إذ لم ينزل الإمام أن يؤم ثم جاء قوم فأهمهم رقم: ۶۹۹

(۲) كشف الباری: ۱۸/۴.

(۳) إرشاد الساری: ۳۳۴/۷.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۳/۱۵.

نورغنی ذره ذره کرو او موسی علیه السلام بی هوشه پریوتلو. بیا چه کله هغه ته هوش راغلو نوونی ونیل ستا ذات پاک دې زه ستا په حضور کښې توبه کوم اوزه په ایمان راوړونکو کښې اولنې سرې یم. حضرت موسی علیه السلام خپل قوم سره وعده کړې وه که چرې فرعون هلاک شو توهغه به هغوی له دالله تعالی د طرف نه په احکام او نواهی باندې مشتمل یو کتاب ورکوی. چه د فرعون نه خلاصې ملاؤ شو نو موسی علیه السلام الله تعالی نه دعا اوکړه چه هغه ته دې شریعت ورکړې شی. چنانچه هغه کوه طوز ته راوغوښتې شو چرته چه دیرش ورځې اعتکاف کړلو او د روزو ساتلو حکم ورکړې شو. دیرش ورځې تیرې شوې نو موسی علیه السلام مسواک اوکړو په کوم سره چه هغه خاص قسم بوئی چه د روزه دار دخلې نه پیدا کيږي لاړو. ملائکو موسی علیه السلام ته اوونیل اکناشهرمن فیک راحه المسک فافسدت به السواک، یعنی مونږ له ستا دخلې نه د مشک بوئی راتلو لیکن تا مسواک کولوسره هغه ختم کړو. لهذا الله تعالی نورې لس شپې هلته د تیرولو حکم درکړو. دغه شان موسی علیه السلام خلوښت ورځې پوره کړې دیرش د ذوالقعدة او لس د ذوالحجه ^(۱) (اَتَمَّتْهَا يَهْيُور) کښې هم دې طرف ته اشاره ده. ^(۲)

په لسم ذوالحجه باندې تورات ورکړې شو او د الله تعالی سره د کلام کولو شرف هم ورته حاصل شو. موسی علیه السلام ته د الله تعالی د دیدار شوق وو. درخواستی وړاندې کړو چه خپل دیدار راباندې اوکړه. باقی واقعه په صراحت سره په آیت کښې ذکر ده. خلاصه دا چه کله دالله تعالی تجلی اوشوه نوغړ ذره ذره شو او موسی علیه السلام بی هوشه شو پریوتلو او عرضی اوکړو چه ستا ذات د کتلونه منزله اوچت او بالادې. ما د دیدار درخواست کړې وو دغې نه رجوع کوم او دتولو نه اول ددې خبرې یقین کونکې زه یم چه واقعی ستا دیدار نه شی کیدی. ^(۳)

يَقَالَ: دَكَّةَ زَلَزَلَهُ، (قَدْ كُنَّا) / الحاقة: ۱۴ / قَدْ كُنَّا، جَعَلَ الْجِبَالَ كَالْعُجُدِ، كَمَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: (أَنَّ السَّمُوتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا) / الأنبياء: ۳۰ / وَلَمْ يَلْزَمْ كُنْ رَتْقًا: مَلْصَقَتَيْنِ. (أَشْرِيوَا) / البقرة: ۹۳ / تَوْبَ مَرْتَبَ مَصْبُورٍ.

د کذبک (ن) معنی ده: ذره ذره کړل، وړانولوسره برابرو. ^(۴) دلته امام بخاری رحمته الله علیه د دکه معنی زلزله سره کړې ده. یعنی هغه نی اوخوړول بیا په (دکاب) سره امام بخاری رحمته الله علیه د سورت الحاقة آیت (وَجُمِلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً) طرف ته اشاره کولوسره اوفرمائیل چه په دې کښې د قیاس موافق (دکاب) د تشبیه په ځانی د جمع صیغه (دککن)، استعمالول پکار وو ځکه چه جلال د جمع صیغه ده او اوض هم د جمع په حکم کښې ده لیکن په مذکوره آیت کښې (دکاب) د تشبیه صیغه ځکه استعمال کړې شوه چه آسمانونه یوځیز فرض کړې شو او زمکې یوځیز، دغه شان ددواړو طرف ته د تشبیه صیغه راوگرځولې شوه لکه په سورت انبیاء کښې آیت (أَنَّ السَّمُوتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا) کښې هم خلاف قیاس د تشبیه صیغه استعمالولوسره یویو ځیز فرض کړې شوې دې. حالانکه د قیاس موافق (کُنْ رَتْقًا) کیدل پکاروو. ^(۵)

قوله: أَشْرِيوُ تَوْبَ مَرْتَبَ مَصْبُورٍ: د سورت بقره آیت (وَأَشْرِيُوا قُلُوبَكُمْ بِالْجَلَلِ) طرف ته اشاره ده یعنی دهغوی په زړونو کښې د کفر د وجې نه د سختی مینه پیدا شوه. (توب مرتب) معنی (مصبور) یعنی د رنگ شوې کپړې ده امام بخاری رحمته الله علیه دا خود غواړی چه په دې آیت کښې (أَشْرِيوَا) د اوبو د ځکلو په معنی کښې نه دې بلکه دا د هغه شرب

^(۱) إرشاد الساری: ۳۳۶/۷.

^(۲) عمدة القاری: ۲۹۴/۱۵.

^(۳) المصدر السابق.

^(۴) لغات القرآن: ۱۴/۳.

^(۵) إرشاد الساری: ۳۳۴/۷.

نه دي کوم چه د رنگ کرلو په معنی کښې راځي نو مطلب دا شو چه سخی سره دهغوی محبت په زړونو کښې داسې پوخ شو لکه چه رنگ په کپړو کښې وړجذب کيږي (۱)

قال ابن عباس: «قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: الْأَعْرَافُ ١٦٠: النَّجْرَتُ. (وَأَذْتَقْنَا الْجَبَلُ) الْأَعْرَافُ ١٧١: وَقَفْنَا.

د سورت اعراف د آيت طرف ته اشاره ده، آيت دادي: (وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ إِذِ اسْتَسْقَفَهُ قَوْمُهُ أَنِ اضْحَبْ بِهَذَا الْحَجَرِ) قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: إِنَّ الشَّاعِرَةَ عَمَّتَا (يعنی مونږ موسی علیه السلام طرف ته وحی اولېږله کوم وخت چه دهغه قوم دهغه نه اوبه اوغوښتي چه خپله همسا باندې کاني اوهه نو دهغه نه دولس چيني روانې شوې امام بخاري رحمه الله د ابن عباس رحمه الله قول نقل کړې دې چه په دې آيت کښې (انجست) معنی ده (انفجرت) دا قول ابن ابی حاتم رحمه الله د علی ابن ابی طلحه رحمه الله په طريق سره موصول روایت کړې دې (۲)

(وَأَذْتَقْنَا الْجَبَلُ): وَقَفْنَا. دې سره هم د سورت اعراف د آيت طرف ته اشاره ده. پوره آيت دادي: (وَأَذْتَقْنَا الْجَبَلُ) قَوْمَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ وَظَنُّوا أَنَّهُ وَافِرٌ بِهِمْ خَذُوا مَا آتَيْنَهُمْ يَفُورًا وَادَّكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۳)

يعنی کله چه مونږ په هغوی باندې راوستلو غر لکه چه هغه تنيان دی او هغوی يقين اوکړو چه هغه په دوی باندې راپريوتونکی دی، څه چه مونږ تاسو ته درکړه هغه په مضبوطيا سره اوښستی او په دې کښې چه څه دی هغه ياد کړنی دې دپاره چه تاسو تقوی اختيار کړئ.

واقعه داده چه موسی علیه السلام تورات بنی اسرائيلو له راوړو ونی فرمائيل ددې په احکاماتو باندې عمل اوکړئ نو هغوی ونيل چه دا خوږ یر درانه اوسخت احکام دی په دې باندې عمل کول گران دی نو الله تعالی کوه طور د زمکې نه راوخکلو او دهغوی په سرونو باندې نې زورند کړو او ونی فرمائيل چه که تاسو ددې احکاماتو دمنلو نه انکار کوئ نو دا غريه په تاسو باندې راگذاړې شي. کله چه هغوی غر اوليدلو چه د (ظله) يعنی تنبو په شان دهغوی په سرونو باندې زورند دې نو د ويرې نه نې د تورات په احکامو باندې د عمل کولو وعده اوکړه. خو بيا روستو د دغه وعدې نه واوږيدله او د مخکښې په شان نې بدعملی کولې. امام بخاري رحمه الله د (نضا) معنی کړې ده (رفعا) يعنی مونږ غر اوچت کړو. (۴)

[۳۲۱] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا سَفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ يَحْيَى، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «النَّاسُ يَصْعَقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَاَكُونُ أَوَّلَ مَنْ يَفِيقُ، فَإِذَا أَنَا يَمُوسَى أَخَذَ بِقَائِمَةٍ مِنْ قَوَائِمِ الْعَرْشِ، فَلَا أَقْدَرِي أَفَّا قُ قَبْلِي أَمْ لَا» [ص: ۱۵۳] جَوْزِي بِصَعْقَةِ الظُّلُومِ» [ص ۶۲۱ - ۴۳۲] [ر: ۲۲۸۱]

تراجم و حال

محمد بن يوسف: دا ابو محمد يوسف بيکندي رحمه الله دې د دوی تذکره کتاب العلم باب مني بصح معام الصفی لاتدي تيره شوي ده. (۵)

(۱) عمدة القاری: ۴۰۶/۱۵.

(۲) فتح الباری: ۵۳۲/۸.

(۳) الاعراف: ۱۷۱.

(۴) عمدة القاری: ۴۰۷/۱۵.

(۵) مرتجيہ فی کتاب الخصومات، باب ما يذكر فی الأشخاص والخصومة بين المسلم واليهود رقم الحديث: ۲۴۱۲.

(۶) کشف الباری: ۳۸۷/۳.

سفیان: دا سفیان بن عیینہ کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا وأخبرنا، لاندی تیرہ شوی (۱) ده.

عمرو بن یحیی: دا عمرو بن یحیی مازنی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دی. عن ایبہ: دی نه دہغه والد بزرگ یحیی بن عماره بن ابی حسن مازنی المدنی رحمۃ اللہ علیہ مراد دی. ددوی دواړو حضراتو تذکرہ کتاب الإيمان باب من کره ان یهودی الکفر کما یکره ان یلفی فی النار لاندی تیرہ شوی ده. (۲)
ابو سعید الخدی رضی اللہ عنہ: ددوی تذکرہ کتاب الإيمان باب من الدین الفرائض الفتن، لاندی تیرہ شوی ده. (۳)

قوله: **النَّاسُ يَصْعَقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ**: رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم اوفر مائیل د قیامت په ورځ به ټول خلق بې هوشه شی د ټولونه اول به زه به هوش کینې راځم زه به گورم چه موسی علیہ السلام به د عرش یوه خپه نیولی ولز وی. اوس ماته نه ده معلومه چه دغه زمانه اول به هوش کینې راغلې وو یا د کوه طور د بې هوشنی دغه ته بدله ورکړې شوه او په دغه باندې بې هوشی شروع نه شوه.

علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی په حدیث باب کینې د کړشوي (صعقه) نه مراد بې هوشی ده چه د نفخه اولی یعنی اولې شپیلنی پوکو هلوسره به شروع کیږی اود دې بې هوشنی اثر به د ترفعه سری پورې رسیږی په چا کینې چه څه قسم اعتبار سره حساسیت موجود وی که د ژوندو نه وی او که د مړو نه وی. چنانچه د صعقه تاثیر به دغه کافرانو ته هم رسیږی چاته چه په قبرونو کینې عذاب ورکولې کیږی ځکه چه دا کافران عذاب محسوس کوی. هم دغه وجه ده چه د بې هوشنی شروع کیدو نه پس به عذاب موقوف کړې شی او چه کله بعث بعد الموت کیږی نو وائی به (مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مُرْقِيَةً) چه دا چا مونږ زمونږ د قبرونو نه راپاسولو؟ ښکاره خبره ده چه کافران به داسې خبره هله کوی چه په نفخه اولی سره بې هوشی شروع کیدو د وجې نه د هغوی عذاب موقوف شوې وو. که چرې بې هوشی شروع شوې نه وي یا عذاب نه وي موقوف شوي نو هغوی به هیڅ کله د حسرت او ارمان نه په ډک انداز کینې داسې نه وئیل چه چا مونږ د خپلو قبرونو نه راپاسولو. هم دغه شان به د دې صعقه تاثیر شهداء کرام ته هم اورسی ځکه چه هغوی هم د الله تعالی په نیز ژوندی دی او چه کله شهداء عند الله ژوندی دی نو حضرات انبیاء کرام علیهم السلام به په طریقه اولی ژوندی وی او بیا به دغه ټولونه په وخت د نفخه ثانيه افاقه حاصله شی او د (اگون اول من یغلق) مطلب دادې چه نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم ته به د هغه خلقو نه په کومو چه د قیامت په ورځ بې هوشی یقینی ده دټولو نه اول افاضه حاصلیږی اوس دا جمله روستو والجملي (أفاق قلبی) معارض او متافنی نه ده ځکه چه په حضرت موسی علیہ السلام باندې بې هوشی شروع کیدل یقینی نه معلومیږی. (۴)

(الصق) مرگ او هلاکت ته وائی. هم د دې نه (صاقعة) او (صعقه) هم دی دغه شان صق رچیدو ته هم وائی چه د ویرې او خطرناک مناظر کتلو د وجې نه په سری باندې شروع کیږی چنانچه وئیلی شی (صق الرجل وضع) (معروف مجهول) یعنی سری بې هوشه شو. (۵)

قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه دا حدیث د مشکل ترین احادیثو نه دی ځکه چه موسی علیہ السلام خودیر وړاندې وفات کړې شوې دي. بیا په دغه باندې د بې هوشنی راتلو څه مطلب؟ بې هوشی خو په ژوندو باندې راځی. بل د امام

(۱) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

(۲) کشف الباری: ۱۱۵/۲.

(۳) کشف الباری: ۸۲/۲.

(۴) حاشیه السندی علی صحیح البخاری: ۳۸۱-۳۸۲/۱ قدیمی کتب خانه.

(۵) إكمال المعلم: ۳۵۶/۷.

مسلم رحمه الله به روایت کنی: دی: (فلا أدري أكان في من صعد أفاق قبل أم كان ممن استثنى الله، ذی روایت الفاظ (كان ممن استثنى الله) به دی باندی دلالت کوی چه موسی علیه السلام ژوندی دی مگر ددی شه دلیل موجود نه دی چه موسی علیه السلام ته دوباره ژوند ورکړې شوې وی یا بیا هغه هم هغه شان ژوندی دی لکه څنگه چه حضرت عیسی علیه السلام ژوندی دی خو د نبی علیه السلام واضحه ارشاد د حضرت موسی علیه السلام په وفات کیدو باندی گواهی ورکوی. نبی علیه السلام فرمانیلې (لو شتم أن تکرم قبه إلى جانب الطور عند الکعب الأيمن) د بعض اصحاب معانی وینا ده چه د موسی علیه السلام شمیر هم په هغه انبیاء کرامو علیهم السلام کنې کپړې د چاچه انتقال نه دی شوی لیکن دا خبره د احادیث صحیحه خلاف ده.

ددی اشکال د ختمولو دپاره قاضی عیاض رحمه الله فرمائی چه په حدیث باب کنې (صعقه) نه مراد بعث بعد الموت نه پس د قیامت خطرناک حالت ته کتلو سره شروع کیدونکې بې هوشی ده. ددی تائید هم په دی حدیث کنې موجود لفظ (افاقه) نه کپړې ځکه چه ددی لفظ استعمال رچیدو سره کپړې خود مرگ استعمال بعث سره کپړې دغه شان په کوه طور باندی نازلیدونکې صعقه هم د رچیدو د قبیل نه وه لهدا دا لفظ افاقه هم د دی خبری تائید کوی چه دلته صعقه نه مراد بعث بعد الموت نه پس د قیامت هیبت د زمکې او آسمان د روانیدو د ویرې مناظر ته کتلو سره شروع کیدونکې بې هوشی ده ځکه چه دا بې هوشی به د بعث بعد الموت د دهشت او ویرې د وجې نه وی.

(فلا أدري أفاق قبلی، ددی جملې نه وړاندې نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم او فرمائیل (فأكون أول من یقیق) او اوس نی فرمائیلې (لا أدري أفاق قبلی، نو قاضی عیاض رحمه الله فرمائی چه که چرې (أكون أول من یقیق) به ظاهر باندی محمول کړې شی او که افاقه د ټولو نه اول نبی کریم سره خاص کړې شی نو جواب به داسی چه عین ممکن ده چه نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم دا جمله (أفاق قبلی، خپل اولیت په اعتبار د افاقه پیژندلو نه مخکنې ارشاد فرمائیلې وی او که چرې (أكون أول من یقیق) په هغه امر باندی محمول کړې شی چه حضور پاک به دهغه جماعت نه وی د چا دمخې نه چه د ټولو نه اول زمکه او آسمان روانلې شی د کوم تائید چه ددی نه هم کپړې چه ډیر رواة حدیث په دی جمله کنې (فی، اضافه کړې ده. یعنی (فأكون فی أول) الخ نو په دی صورت کنې به نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم او موسی علیه السلام هم به دی زمره کنې راشی اودا به د انبیاء کرام علیهم السلام جماعت وی.)

د قاضی عیاض رحمه الله او علامه سندھی رحمه الله په تحقیق کنې فرق دادي چه د قاضی عیاض رحمه الله په نیز صعقه نه مراد بعث بعد الموت نه پس شروع کیدونکې بې هوشی ده او علامه سندھی رحمه الله په نیز دی نه د بعث بعد الموت نه مخکنې شروع کیدونکې بې هوشی ده. دویم فرق دادي چه قاضی عیاض رحمه الله په نیز دا صعقه یعنی بې هوشی تعلق صرف ژوندو سره دی خو د علامه سندھی رحمه الله په نیز ددی تعلق هر جاس سړی سره به وی که هغه د ژوند نه وی او که د مړو نه وی. دا روایت کتاب الخصومات او کتاب التفسیر کنې اول تیر شوې دی.)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کنې دی (فَمَا ذَاكَ ابْنُ مَرْيَمَ، ترجمه الباب سره هم دغه جمله مطابقت لری.)

[۳۲۱۸] - حَدَّثَنِی عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجُعْفِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْبُدٌ، عَنْ هَمَّامٍ، عَنْ

(۱) اكمال المعلم بفوائد مسلم للقاظی عیاض، کتاب الفضائل باب من فضائل موسی علیه السلام: ۳۵۷/۷-۳۵۶/۱۳۰ الفاء للطباعة والنشر، شرح النووی علی صحیح مسلم، کتاب الفضائل باب من فضائل موسی علیه السلام: ۱۳۰-۱۳۱/۱۵

(۲) ۲۹۵/۱۵. عمدة القاری: ۲۹۵/۱۵.

(۳) کشف الباری کتاب التفسیر ص: ۲۳۶.

(۴) عمدة القاری: ۴۰۸/۱۵.

أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَوْلَا بَنُو إِسْرَائِيلَ لَمْ تَخْزِ الْلَحْمُ، وَلَوْلَا حَوَاءُ لَمْ تَحْنُ أَنْثَى زَوْجَهَا الدَّاهِرُ» [ص ۴۳۵ ج: ۱/۳۱۵۲]

ترجمه: روایت کنی دی چه که چری بنو اسرائیل نه وی نوکله به غوینه نه سخاکیده اوکه چری حواء نه وی نوهیغ یوی بنخی به خاوند سره دهوکه نه کوله بنو اسرائیل ذخیره کولوته منع کری شوی وو لیکن کله چه من اوسلوی نازلیدل شروع شونوهوی لحم سلوی ذخیره کول شروع کره. ددی جرم سزا دار و کرکری شوه چه کومه غوینه به نی ذخیره کوله هغه به سخاکیده

حدیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب سره حدیث هم دغه حصه مناسب ده په دی کنی د بنو اسرائیل بیان دی او هم ددوی طرف ته موسی علیه السلام مبعوث کری شوی وو. کتاب احادیث الانبیاء کنی دا روایت اول په تفصیل سره تیر شوی دی.

۲۸- باب: طُوفَانٌ مِنَ السَّيْلِ.

جمله (طوفان من السيل)، ددی باب ترجمه نه ده بلکه دا باب وکالفصل من الباب السابق) دی. یعنی هم د باب سابق حصه یا تممه ده او ددی مناسبت هم باب سابق سره واضح دی (۱).

(طوفان من السيل) سره امام بخاری د سورت اعراف آیت طرف ته اشاره کری ده. آیت دادي: ﴿فَآرَسْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجُرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالْبُهَادَ وَالْمُغَلَّاتِ مَقْصَلَاتٍ﴾ (۲) یعنی مونږ دوی آل فرعون باندې طوفان راوولیرلو ملخان او د سپرې او چند خان او وینه دا نښې وې ښکاره. امام بخاری رحمه الله او فرمائیل چه دا طوفان د اوبو سیلاب وو. په دی صورت کنی به مطلب داشی چه د فرعون د قوم په فصلونو او آبادو کنی الله تعالی سیلابونه راوولیرلو او ټول په عذاب کنی راگیر شو. د طوفان په معنی کنی مختلف اقوال نقل دی چه بعض ددی معنی طاعون بعض کثرت اموات او بعض حضراتو ددی معنی سیلاب سره کری ده. (۳) امام بخاری رحمه الله هم دی قول ته ترجیح ورکړی ده.

يَقَالُ لِلْمَوْتِ الْكَبِيرِ طُوفَانُ الْقُمَّلِ: الْخُفَّانُ بَنِيهِ صَغَارُ الْحَلَمِ. (حَقِيقُ) / الْأَعْرَافُ: ۱۰۵ / حَقِيقُ. (مُقِطُ) / الْأَعْرَافُ: ۱۴۹ / كُلُّ مَنْ تَوَدَّ فَقَدْ سَقَطَ فِي يَدَيْهِ.

یعنی یو قول داهم دی چه په کثرت سره وار په وار باندې مری وی نو دی ته طوفان وائی.

قوله: القمل: الخفان بنو صغار الحلم. د سورت اعراف په مذکوره آیت کنی لفظ (قمل) راغلي دي. امام بخاری رحمه الله ددی معنی بیانول غواړی. حمان وروکو کونو ته او حلم لونی کونی ته ونييلی شی. (۴) البته حمان هغه کونی ته وائی چه د غنمو وښته د پخیدو نه وړاندې خوری او حلم د ځناورو په بدن کنی پیدا کیږی. (۵) علامه ابن اثیر جزری رحمه الله فرمائی چه کوم وخت کونی ډیر ورکونی وی نو هغې ته قفامة وائی بیا چه کله لږ شان لونی شی نو هغې ته حمانه وائی او بیا څه موده پس هغې ته فراد وائی بیا ورته حمله وائی او بیا چه کله ډیر لونی شی نو هغې ته عل وائی. امام بخاری رحمه الله فرمائی چه قمل نه واره کونی مراد دی د کوم جسامت چه د وړوکی حلم په شان وی.

(۱) مرتخره فی نفس الكتاب تحت الباب الثاني رقم الحديث: ۳۱۵۲.

(۲) فتح الباری: ۵۳۲/۸ عمده القاری: ۲۹۶/۱۵.

(۳) الأعراف: ۱۳۳.

(۴) عمده القاری: ۲۹۶/۱۵.

(۵) عمده القاری: ۲۹۶/۱۵ النهاية لابن الأثير: ۴۳۸/۱.

(۶) لسان العرب: ۲۲۴/۸ دار احیاء التراث العربی.

قوله: **حَقِيقٌ حَقٌّ**؛ ذِ سورت اعراف آیت دی: **«حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ»** قَدْ جِئْتَكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِي إِسْرَءِيلَ (۱) یعنی موسی علیه السلام او فرمائیل چه زما دبارہ ہم دغه مناسب دی چه سوا د حق خبری بله خ خبره د الله تعالی طرف ته منسوب نه کرم. ما ستاسو درب د طرف نه تاسو ته یو لونی دلیل راوړلې دی نو بنی اسرائیل ماسره اولیکښی.

امام یحزاري رحمه الله د حقیق معنی حق سره کړې ده ابو عبیده رحمه الله فرماني چه حقیق علی کښی که چرې علی تشدیه سره اولوستلې شی نو بیا به معنی د حق وی او که چرې دا مخفف اولوستلې شی نو بیا به ددې معنی محق او حصص شی (۲).

قوله: **سَقَطَ كُلٌّ مِنْهُمْ فَقَدْ سَقَطَ فِي يَدِهِ** سقط فی یده: خپسمانه کیدل ذِ سورت اعراف آیت دی: **«وَلَمَّا سَقَطَ فِي يَدَيْهِمْ ذَا الْقُرْبَىٰ أَتَاهُمْ قَدْ ضَلُّوا»** قَالَ ابْنُ الْأَعْرَابِيِّ: لَا تَقْرَأُ لَمَّا تَقَرَّبْنَا لِنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَيْرِينَ (۳) یعنی او کله چه هغوی خپسمانه شو او هغوی او کنړل چه هغوی بیشکه گمراه شوی دی نو ونی و نیل چه که زموږ زړه په موږ پاندي رحه ونه کړې او موږ ونه بخښی نو موږ به په تیار کارانو کښی شو.

موسی علیه السلام خلورینت ورځې په کوه طور کښی معتکف وو د تلونه مخکښی نی حضرت هارون علیه السلام خپل خلیفه جوړولوسره هغه ته تلقین او کړو چه ددوی په اصلاح او دعوت او تبلیغ کښی کوتاهی اونه کړې د موسی علیه السلام د تلو نه پس یوسامری سخي جوړ کړو او بنی اسرائیل نی گمراه کړل دا سخي د کالو پترو د سرو زرو نه جوړ کړې شوی وو او دې نه په آواز راوتلو. بنی اسرائیلو د ده عبادت کول شروع کړه.

موسی علیه السلام د کوه طور نه تشریف راوړو نو ددې صورت حال په لیدو سره خفه شو او د غیرت د جوش نه مغلوب کیدوسره د تورات شریف تختنی یو طرف ته کیخو دې او په دې سوچ سره چه کیدی شی د هارون علیه السلام نه په دعوت او تبلیغ کښی کوتاهی شوې ده. دهغه د سر وینښته بنی خپل طرف ته راښکل دا د سختې غصی نتیجه وه هارون علیه السلام خپله صفاتی پیش کړه نو موسی علیه السلام ته دخپلې غلطی احساس او شو او په خپبه تیا کښی د ویدوسره نی دعا او کړه ای الله زما او زما د زور مغفرت او کړه او موږ به خپل رحمت کښی داخل کړه ته ارحه الراحمین نی. د موسی علیه السلام د سختنی او رتنی نتیجه وه بیا بیا د موسی علیه السلام د راتلونو اول بنی اسرائیلو اندازه لگولې وه چه د سخي په عبادت کولو سره به گمراهی کښی راگیردی هغوی خپسمانه شو او د توبه طرف ته متوجه شو. **«وَلَمَّا سَقَطَ فِي يَدَيْهِمْ»** کښی هم دې خبری طرف ته اشاره ده (۴).

۲۹- باب: حَدِيثُ الْخَضِرِ مَعَ مُوسَى عَلَيْهِمَا السَّلَامُ.

داهم د تیر شوی باب تنمه ده. بعض نسخو کښی دلته د باب عنوان نشته دی (۵).

[۳۲۱۹]- حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ صَالِحٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، أَنَّ عُمَيْدَ اللُّؤْلُؤِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، أَخْبَرَهُ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّهُ تَجَارَى هُوَ وَالْخَزْرَجِيُّ قَيْسُ الْغَزَاوِيُّ، فَبِى صَاحِبِ مُوسَى، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: هُوَ خُذْرَى، فَتَرَى مَا أَبَى بْنُ كَعْبٍ،

(۱) الأعراف: ۱۰۵.

(۲) فتح الباری: ۵۳۳/۸ عمده القاری: ۲۹۶/۱۵.

(۳) الأعراف: ۱۴۹.

(۴) فتح الباری: ۵۳۳/۸ عمده القاری: ۲۹۶/۱۵.

(۵) عمده القاری: ۲۹۷/۱۵.

فَدَعَاهُ ابْنُ عَبَّاسٍ فَقَالَ: إِنْ تَحَارَيْتُ أَنَا وَصَاحِبِ هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى، الَّذِي سَأَلَ
السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ، هَلْ سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُدْكِرُ شَأْنَهُ؟ قَالَ: نَعَمْ،
سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "يَبْنِي مُوسَى فِي مَلَأَمِنْ بَيْنَ إِسْرَائِيلَ، جَاءَهُ
رَجُلٌ فَقَالَ: هَلْ تَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمُ مِنْكَ؟ قَالَ: لَا، فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَى مُوسَى: بَلَى، عَبْدُ نَاحِيَةٍ،
فَسَأَلَ مُوسَى السَّبِيلَ إِلَيْهِ، فَجُحِلَ لَهُ الْحَوْتُ آيَةً، وَقِيلَ لَهُ: إِذَا فَقَدْتَ الْحَوْتَ فَأَرْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ،
فَكَانَ يَبْتِمُّ أَقْرَبَ الْحَوْتَ فِي الدُّخَانِ، فَقَالَ لِمُوسَى قَتَاةٌ: {أَرَأَيْتَ إِذَا وَتْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ
الْحَوْتَ وَمَا أَلْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ}، فَقَالَ مُوسَى: {ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي} [الكهف: ۶۳]،
فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا، فَوَجَدَا أَخِيضًا، فَكَانَ مِنْ شَأْنِهِمَا الَّذِي قَدَّسَ اللَّهُ فِي
كِتَابِهِ" [ص ۴۲۹] [ز: ۷۴]،

ترجمہ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ نے روایت دی ہے دُھغہ او دُحَرین قیس بہ دی امر کنبی اختلاف پیدا شو چہ
حضرت موسیٰ علیہ السلام چالہ تشریف اولیٰ وو۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ او فرمانیل ہغہ حضرت خضر علیہ السلام وو بہ دی کنبی ابی
بن کعب رضی اللہ عنہ ہلثہ تیریدو۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ ہغہ راوغوینتل او ونی ونیل چہ زما اوزما دملگری (حَرین قیس) بہ
مینخ د حضرت موسیٰ علیہ السلام دملگری بارہ کنبی اختلاف پیدا شو دی چہ چا سرہ نی ملاقات کری حضرت
موسیٰ علیہ السلام خواہش کری وو آیا تاسو ددی بارہ کنبی د حضوریاک نہ خہ اوریدلی دی؟ ابی بن کعب رضی اللہ عنہ اوونیل
او۔ حضوریاک فرمانیلی وو چہ یو خل داسی اوشو حضرت موسیٰ علیہ السلام د بنی اسرائیلو پہ یوتولگی کنبی ناست
وو۔ بہ دی کنبی یوسری راغلو سوال نی اوکرو چہ آیا تاسو یوداسی سری پیڑنتی چہ تاسو نہ لوننی عالم وی ہغہ
اوونیل نہ، دغہ وخت اللہ تعالیٰ حضرت موسیٰ علیہ السلام تہ وحی راؤلیرلہ چہ زما یو پندہ خضر تانہ زیات علم لری
موسیٰ علیہ السلام ہغہ سرہ د خپل ملاقات خواہش ینکارہ کرو۔ اللہ تعالیٰ یوکب دہغہ دپارہ نشانی جورہ کر: چہ کلہ دا
کب تانہ ورک شئ نو تہ ہم ہغہ خانی تہ راوایس شہ۔ ہم ہلثہ بہ د حضرت خضر علیہ السلام تاسرہ ملاقات کیری لنہ دا
چہ موسیٰ علیہ السلام یوشان روان دپہ دی انتظار کنبی چہ کب بہ کلہ وو کیری۔ بہ تلوتلو کنبی دہغوی خادم اوونیل
چہ کلہ مونہ صخرہ سرہ تیریدو نوہلثہ یوہ معاملہ اوشوہ چہ کب توپ کولوسرہ دریاب تہ تلپ وو او ما ددی ذکر
تاسو تہ کول ہیر کری وو۔ چنانچہ دوارو حضراتو خبری کولوسرہ دخیلو خپوہ نشو باندی واپس شو ہلثہ
حضرت خضر علیہ السلام سرہ ملاقات اوشو بیا ہم ہغہ واقعات اوشو دکوم ذکر چہ قرآن کریم کنبی شو دی۔

تراجم رجال

عمرو بن محمد: دا ابو عثمان عمرو بن محمد بن بکیر الناقد البغدادی رحمہ اللہ دی د دوی حالات (کتاب السوء باب
ما یکرہ من الخلف الیہم) کنبی اوگورنی۔

یعقوب بن ابراہیم: دا یعقوب بن ابراہیم بن سعد رحمہ اللہ دی د دوی حالات (کتاب العلم باب ما ذکر فی ذہاب موسیٰ فی الدالی
الخلفی لاندی تیر شوی دی)۔

ابراہیم: دا د یعقوب والد ابراہیم بن سعد بن ابراہیم بن عبد الرحمن بن عوف قرشی زہری مدنی رحمہ اللہ دی د دوی
حالات (کتاب الإيمان باب تعاضل اهل الإيمان فی الاعمال، لاندی تیر شوی دی)۔

(۱) الحدیث مرتخریجہ فی کتاب العلم باب ما ذکر فی ذہاب موسیٰ فی البحر إلخ رقم: ۵۷۴

(۲) کشف الباری: ۳۳۱/۳

صالح دا ابر محمد صالح بن كيسان مدني رحمه الله دې ددوی تذکره د کتاب الإيمان باب من كره ان يعود في الكفر كما يكره ان يلقى في النار من الأيمان»^(١)

ابن شهاب دا محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمه الله دې ددوی تذکره (هدى الوحي) ددريم حديث لاندې تيره شوي ده.^(٢)

عبيد الله بن عبد الله دا عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن سعد رحمه الله دې ددوی حالات د کتاب العلوم باب متى يصح سماع الصوفى لاندې تيره شوي دي.^(٣)

حديث سره متعلق تفاصيل د وړاندې حديث لاندې راځي.

[٢٢٢٠] - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سُوَيْدُ بْنُ جَبْرٍ، قَالَ: قُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ: إِنَّ تَوْفَاكَ الْبَغَايَ يُدْعَمُ: أَنَّ مُوسَى صَاحِبَ الْخَضِرِ لَيْسَ هُوَ مُوسَى بْنُ إِسْرَءِيلَ، إِنَّمَا هُوَ مُوسَى آخَرُ، فَقَالَ: كَذَبَ عَدُوُّ اللَّهِ، حَدَّثَنَا أَنَّى بِنُ كَعْبٍ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَنَّ مُوسَى قَامَ خَطِيبًا فِي بَنِي إِسْرَءِيلَ، فُسِّلَ أَيْ النَّاسِ أَعْلَمُ؟ فَقَالَ: أَكَا، فَتَعَبَّ اللَّهُ عَلَيْهِ، إِذْ لَمْ يُوَدِّ الْعِلْمَ إِلَيْهِ، فَقَالَ لَهُ: يَبْنَ، لَيْسَ عَبْدٌ بِمَجْمَعِ الْخَيْرَيْنِ هُوَ أَعْلَمُ مِنْكَ قَالَ: أَيْ رَبِّ وَمَنْ لَيْسَ بِهِ؟ - وَنَحْنُ قَالُ سَفْيَانُ، أَيْ رَبِّ، وَكَفَيْ لَيْسَ بِهِ؟ - قَالَ: تَأْخُذُ حُرُوفًا فَتَجْعَلُهُ فِي مِكَتَلٍ، حَتَّى مَا تَقْدَرُ [من: هذا] الْحَوْتُ فَيُؤَمَّرُ - وَنَحْنُ قَالُ: فَيُؤَمَّرُ، - وَأَخَذَ حُرُوفًا فَجَعَلَهُ فِي مِكَتَلٍ، ثُمَّ انْطَلَقَ هُوَ وَقَتَاةٌ يُوشَعُ بْنُ نُونٍ، حَتَّى إِذَا أَتَيَا الصَّخْرَةَ وَضَعَا رُءُوسَهُمَا، فَرَقَدَ مُوسَى وَاضْطَرَبَ الْحَوْتُ فَفَرَّخَ، فَسَقَطَ فِي الْبَحْرِ فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرًّا، فَأَمْسَكَ اللَّهُ عَنِ الْحَوِيِّ جَرِيَةَ السَّاءِ، فَصَارَ يَمُوتُ الطَّاقُ، فَقَالَ: هَكَذَا يَمُوتُ الطَّاقُ، فَأُطْلِقَا يَمُوتَانِ بَغِيَّةً لِكُلِّهِمَا وَيَوْمُهُمَا، حَتَّى إِذَا كَانَ مِنَ الْقَدِ قَالَ لِقَتَاةَ: أَتَيْتَا عَدَاةً، لَقَدْ لَقَيْتَا مِنْ سَفَرْنَا هَذَا انْصَبَا، وَلَمْ يَجِدْ مُوسَى النِّصْبَ حَتَّى جَاءَ وَحَيْثُ أَمَرَهُ اللَّهُ، قَالَ لَهُ قَتَاةُ: (أَرَأَيْتَ إِذَا أُوتِينَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحَوْتَ وَمَا أُنَاسِيهِ إِلَّا الْخَبْطَانُ أَنْ أذْكَرُهُ وَأَتَّخِذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا) فَكَانَ لِلْحَوِيِّ سَرًّا وَلَهُمَا عَجَبًا، قَالَ لَهُ مُوسَى: (ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي) فَأَرْتَدَا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصَا، رَجَعَا يَقْضَانِ آثَارَهُمَا، حَتَّى اتَّهَبَا إِلَى الصَّخْرَةِ، فَإِذَا رَجُلٌ مُسَجَّى بِقُوتٍ، فَسَلَّمَ مُوسَى فَرَدَّ عَلَيْهِ، فَقَالَ وَأَنْتَ بَارِئُكَ السَّلَامُ؟ قَالَ: أَكَا مُوسَى، قَالَ: مُوسَى بْنُ إِسْرَءِيلَ قَالَ: لَعَنَ، أَتَيْتُكَ لِتُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُسُلَنَا، قَالَ: يَا مُوسَى: إِنِّي عَلَى عِلْمٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عَلَّمْتَنِيهِ اللَّهُ لَا تُعَلِّمُهُ، وَأَنْتَ عَلَى عِلْمٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عَلَّمَكُهُ اللَّهُ لَا أَعْلَمُهُ، قَالَ: هَلْ أَتَيْتُكَ؟ قَالَ: (إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا، وَكَفَيْ تَصَبُّرًا عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا) [الكهف: ٧٨] - [إلى قوله: {أَمْ أَرَأَى} [الكهف: ٧٩] فَأُطْلِقَا يَمُوتَانِ عَلَى سَاحِلِ الْبَحْرِ، فَمَرَّتْ بِهِمَا سَفِينَةٌ كَانُوا فِيهَا أَنْ يَحْمِلُوهُمْ، فَعَرَفُوا الْخَضِرَ فَحَمَلُوهُ بِغَيْرِ تَوَلٍّ، فَلَمَّا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ

(١) كشف الباري: ١٢٠/٢.

(٢) كشف الباري: ١٢١/٢.

(٣) كشف الباري: ٣٢٦/١.

(٤) كشف الباري: ٣٢٦/١.

جَاءَ عَصْفُورٌ، فَقَامَ عَلَى حَرْفِ السَّفِينَةِ فَتَنَقَّرَ فِي الْبَحْرِ نَقْرَةً أَوْ تَقَرَّرَ ثَلَاثِينَ، قَالَ لَهُ الْخَضِرُ يَا مُوسَى مَا تَهْمُ عَلَيَّ وَعِلْمُكَ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ إِلَّا مِثْلُ مَا تَهْمُ هَذَا الْعَصْفُورُ يَمْنَعُكَ مِنْ الْبَحْرِ، إِذَا أَخَذَ الْفَأْسُ فَزَعَرَ لَوْحًا، قَالَ: قُلْتُ تَفْجَأُ مُوسَى إِلَّا وَكَذَلِكَ لَوْحًا بِالْقُدُومِ، فَقَالَ لَهُ مُوسَى: مَا صَنَعْتَ؟ قَوْمٌ جَمَلُونَا بِغَيْرِ تَوَلٍّ عُدْتُ إِلَى سَفِينَتِهِمْ فَخَرَقْتُهَا لِتُغْرَقَ أَهْلُهَا، لَقَدْ جِئْتُ شَيْئًا إِمْرًا، قَالَ: {أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا}، قَالَ: لَا تَتَوَخَّأْ مِنْ عَمَّا كُنْتُ وَعَلَيْكَ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِ عَسْرٍ، [الكهف: ٤٢]، فَكَانَتْ الْأُولَى مِنْ مُوسَى نَبِيًّا نَا، فَلَمَّا خَرَجَا مِنَ الْبَحْرِ مَرُّوا بِغُلَامٍ يُعَلِّبُ مَعَ الصَّبِيَّانِ، فَأَخَذَ الْخَضِرُ بِرَأْسِهِ فَقَلَعَهُ بِيَدِهِ هَكَذَا، وَأَوْمَأَ سَفِيَّانَ بِأَطْرَافِ أَصَابِعِهِ كَأَنَّهُ يُعَلِّبُ شَيْئًا، فَقَالَ لَهُ مُوسَى: أَتَقْتُلُ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَبِيٍّ، لَقَدْ جِئْتُ شَيْئًا تُكْرَهُ، قَالَ: أَلَمْ أَقُلْ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا، قَالَ: (إِنْ سَأَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ وَبَعْدَ هَاقِلًا تُصَاحِبُنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا، فَاتِّطَلَعَا، حَتَّى إِذَا أَتَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَا أَهْلُهَا فَأَتَوْا أَنْ يُضَيِّقُوهُمَا، فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدَانِ أَنْ يُنْفِقُوا مِنْهُ مَالًا، وَأَشَارَ سَفِيَّانَ كَأَنَّهُ يَنْسَخُ شَيْئًا إِلَى قَوْمٍ، قُلْتُ أُنْمِئُ سَفِيَّانَ يَذْكُرُ مَالًا إِلَّا مَرَّةً، قَالَ: قَوْمٌ أَتَيْنَاهُمْ فَلَمْ يُطْعِمُونَا وَلَمْ يُضَيِّقُونَا، عُدْتُ إِلَى حَابِطِهِمْ، لَوْ شِئْتُ لَأَتَّخَذْتُ عَلَيْهِ أَجْرًا، قَالَ: هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنَكَ، سَأَتَّبِعُكَ بِمَا يَأْوِلُ مَا لَمْ تُسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَوَدِدْنَا أَنْ مُوسَى كَانَ صَبْرًا قَدْ ضَلَّ اللَّهُ عَلَيْهِمَا مِنْ خَيْرِهِمَا، قَالَ سَفِيَّانَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَرْحَمُ اللَّهُ مُوسَى لَوْ كَانَ صَبْرًا لَقَدْ ضَلَّ عَلَيْهِمَا مِنْ أَمْرِهِمَا» وَقَرَأَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «وَأَمَّا لَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ عِصْيَا» وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ كَافِرًا وَكَانَ أَبُوهُمَا مُنَبِّئًا، ثُمَّ قَالَ لِي سَفِيَّانَ: سَمِعْتُهُ مِنْهُ مَرَّتَيْنِ، وَحَفِظْتُهُ مِنْهُ، قِيلَ لِسَفِيَّانَ: حَفِظْتَهُ قَبْلَ أَنْ تَسْمَعَهُ مِنْ عَمْرٍو، أَوْ حَفِظْتَهُ مِنْ الْإِنْسَانِ؟، فَقَالَ: وَمِمَّنْ أَحْفَظُهُ، وَوَدَّاهُ أَحَدًا، عَنْ عَمْرٍو وَغَيْرِي سَمِعْتُهُ مِنْهُ مَرَّتَيْنِ، أَوْ لَوْلَا مَا وَحَفِظْتُهُ مِنْهُ" [ص ٤٤١-٤٤٣] [٧٤: ١]

تواهم رجال

علي بن عبد الله. دا ابر الحسن علي بن عبد الله بن جعفر بصري رحمته الله دي اود ابن المديني په نوم سره مشهور دي ددوي تذکره (کتاب العلم باب العلم في التبره شوي ده، ^(١))
سفيان بن عيينه کوفي رحمته الله دي ددوي تذکره (کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا واوغيره) لاجدي تيره شوي ده، ^(٢)

عمرو بن دينار: دا عمرو بن دينار مکی جمحي رحمته الله دي ددوي تذکره (کتاب العلم باب كتابة العلم) لاجدي تيره شوي ده، ^(٣)

^(١) الحديث مرتخر يجه كتاب العلم باب ما ذكر في ذهاب موسى في البرالى الغضير الخ رقم ٥٧٤

^(٢) كشف الباري: ٢٩٧/٣.

^(٣) كشف الباري: ١٠٢/٣.

^(٤) كشف الباري: ٣٠٩/٤.

سعید بن جبیر: دا مشهور تابعی سعید بن جبیر بن هشام اسدی کوفی رضی الله عنه دې ددوی تذکره کتاب العلم باب السمر فی العلم (۱)

قوله: أن نواف البکالی یزعم أن موسی صاحب الخضر: سعید بن جبیر رضی الله عنه وائی چه ما حضرت ابن عباس رضی الله عنه ته عرض اوکړو چه د نوف بکالی رضی الله عنه رانی ده چه د حضرت خضر رضی الله عنه صاحب موسی، د بنی اسرائیل موسی نه دي (کوم چه نبي وو) بلکه هغه څوک بل موسی دي. حضرت ابن عباس رضی الله عنه او فرمائیل (کنب عدو الله) یعنی دغه د الله تعالی دښمن دروغ و نیلی دي مطلب دا چه صاحب خضر په حقیقت کښي هم د بنو اسرائیل پیغمبر موسی رضی الله عنه وو. چونکه د نوف بکالی رضی الله عنه رانی صحیح نه وه په دې وجه ابن عباس رضی الله عنه دي اوریدو سره ډیر غصه شو او د هغه د رانی په دومره شدت سره رد اوکړو چه نوف بکالی ته ئی عدو الله پورې اوونیل. ابن عباس رضی الله عنه په حقیقت کښي هغه د الله تعالی دښمن نه گڼلو (۲)

د حضرت ابي بن کعب رضی الله عنه روایت دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم فرمائیلی دي موسی رضی الله عنه بنی اسرائیلو ته د فتوی ورکولو د پاره اوریدو نو د هغه نه سوال اوکړي شو چه دتولو نه لونی عالم څوک دي؟ موسی رضی الله عنه جواب ورکړو زه یم الله تعالی په هغه باندې عتاب اوکړو چه علم هغه د الله تعالی طرف ته نه ورگرځولو، یعنی موسی رضی الله عنه له الله اعظم و نیل پکار وو. الله تعالی او فرمائیل چه مجمع البحرین (بحیره روم او فارس چرته چه دواړه یو ځانی شوی دي) په مقام باندې زما یو بنده دي هغه تانه زیات علم لری. موسی رضی الله عنه عرض اوکړو (من لی به) مایه هغه له څوک اورسوی. سفیان بن عیینه رضی الله عنه په اکثر وختونو کښي (من لی به) په ځانی باندې و نیل (کفالی به) زه به هغه ته څنگه اورسیریم؟ نو الله تعالی او فرمائیل یو کب واخله یو پیتباری کښي کیرده په کوم مقام باندې چه ته دغه کب غائب اوویني نوه هغه ځانی کښي به هغه موجود وی. چنانچه موسی رضی الله عنه یو کب په پیتباری کښي کیخودو او بیا خپل خادم یوشع بن نون سره روان شو. کله چه دواړه صخره ته اورسیدل (چه د مجمع البحرین په غاړه باندې وو و نیلی شی په دې ځانی کښي چشمه حیات ده) (۳) نو دواړو خپل سر ونه کیخول. موسی رضی الله عنه اوده شو او کب توب کړو سمندر ته لاړو او د سمندر په سورنگ کښي لاړه جوړه کړه لاړو. (شرح فرماني چه په مر کب کښي ناڅاپی ژوند راتلو وجه چه په هغه باندې د چشمه حیات نه د اوبو څاڅکی پروتی وو) (۴) او یو شکل د سورنگ په شان جوړ شو. د حدیث راوی (د انس په اشاره سره وضع خود لوسره چه) طاق داسي جوړ شوې وو. دواړه باقی ورځې اوشپې مخکښي روان وو. راتلونکې ورځ کښي موسی رضی الله عنه خپل خادم ته او و نیل څه خوراک څښاک راوړه مونږ خودي سرفسرتي کړو.

رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم او فرمائیل (ولم یجد موسی النصب حتی جا و حلت أمه الله) یعنی موسی رضی الله عنه هغه وخت ستومانی محسوس کړه کله چه د هغه مقام نه وړاندې لاړل چرته چه الله تعالی د تلو حکم ورکړي وو. یوشع بن نون موسی رضی الله عنه ته عرض اوکړو گوره کنه چه کوم وخت مو صخره سره ولاړو نو ما دکب ذکر کول هیرکړي وو او شیطان د ده نه یادول هیرکړي وو. کب په عجیبه توگه سره د دریاب لاړ واخسته.

رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم او فرمائیل (فکان للحوت سربا لها عجايب) یعنی کب ته خو په سمندر کښي لاړ ملاؤ شوه خوموسی رضی الله عنه او یوشع رضی الله عنه ته حیرانتیا پیدا شوه. موسی رضی الله عنه یوشع ته او و نیل مونږ خود د هغه ځانی په لتون کښي و وړ چه کب به

(۱) کشف الباری: ۴/ ۱۸۰.

(۲) إرشاد الساری: ۷/ ۳۴۰. په دې باندې تفصیلی بحث کتاب العلم لاندې اول نیر شوې دي کشف الباری: ۲۹۳-

(۳) ۲۹۴/۴ کشف الباری: ۴/ ۸۴-۸۳.

(۴) إرشاد الساری: ۷/ ۳۴۱.

(۵) إرشاد الساری: ۷/ ۳۴۱.

چرته تختی څی به. بیا دواړو په خیال خیال سره د خپلو قدمونو په نشانونو باندې وایسی او کره تردې چه صخره ته اورسیدل نولهته یو سړی کپړې اغوستي وې. موسی عليه السلام هغه ته سلام او کره هغه جواب ورکولو سره اووئیل (واڼ) بارضک السلام ستاسو په ملک کښې د سلام رسم څنگه دې؟ موسی عليه السلام او فرمائیل زه موسی یم. خضر عليه السلام اووئیل د بنو اسرائیل موسی؟ هغوی او فرمائیل اوجی. زه تاسو له دې غرض دپاره راغلې یم چه کوم هدایت تاسو ته خودلې شوې دې تاسو هغه ماته اوښایښی. خضر اووئیل (واموسی! الی علی علم من علم الله علمنه الله لا تعلمه وانت علی علم من الله..... لا أعلم) یعنی الله تعالی ماته یو علم خودلې دې کوم باندې چه ته نه پوهیږې او تاته نئ داسې علم خودلې دې چه په کوم چه زه نه پوهیږم.

حضرت موسیٰ علیه السلام سره د تشریحات علم و او حضرت خضر علیه السلام سره د تکوینیات علم و. (۱) موسیٰ علیه السلام هغه ته د تکوینی علم زده کولو د پاره راغلي و نو خضر علیه السلام چه هغه ته څه او فرمائيل د هغی مطلب دا و و چه تاسره د احکام او شرع چه کوم علم دي زه دهغي پوره عالم نه یم یعنی د ضرورت په اندازه راته احکام معلوم دی او ما سره چه کوم تکوینی علوم دی ته دهغي پوره ماهر نه یم.

موسیٰ علیه السلام اور فرامانیل (هل ابعکم) آیا ز تاسو سره پاتې کیدی شم. حضرت خضر علیه السلام او فرامانیل (اِنَّکُمْ کُنْتُمْ عَلَیْهِ صَبْرًا) وکوف تصویر علی عالم غیظ به غمزہ اھ قال سَمِعْتُمْ اِنْ خَافَ اللّٰهُ صَابِرًا وَلَا اَعْصِیَ لَکُمْ اَمْرًا یعنی تہ به ماسرہ صبر اونه کړې شي او آخر به داسې معامله کښي به څنگه صبر کوي دکوم حقیقت چه پوره توگه باندې تاته معلوم نه وي. د خضر علیه السلام خبرې اترې د لفظ امرًا پورې اوشوي.

دې نه پس حضرت موسیٰ عليه السلام او حضرت خضر عليه السلام د درياب غاړه باندې روان شو. دغه وخت د هغوی خواګې يوه کشتنی تيريدله دواړو کشتنی والو سره خبره اوکړه چه مونږ هم سواره کړه. کشتنی والا حضرت خضر عليه السلام لويږنډو او بغير کړايه نۍ سور کړو. کله چه دواړه کشتنی کښې سواره شو نو يوه مرغۍ د کشتنۍ په لرګۍ باندې کيناسته او هغې په سمندر کښې يو بيا دوه ځل مښوکه اووه لږه په دې باندې حضرت خضر عليه السلام اووښل، يا موسي! انما تص من علم الله الا مل من انا من هذا العصفور متعارف من اله اي موسي عليه السلام زما اوستا علم دالله تعالی د علم نه صرف هم دومره اخستې دې خومره چه ددې مرغۍ په خپله مښوکه کښې د دې سمندر نه اخستې دۍ ناڅاپۍ داسې اوشو چه حضرت خضر عليه السلام يو تير راواخستو او د کشتنۍ يو تختۍ راويستله موسی عليه السلام لې شان ولاړ او چه حضرت خضر عليه السلام بله تخنه راويسته نو موسی عليه السلام صبر نه شو او خضر عليه السلام ته نۍ اووښل، قوم حملوا بغیرول عندي الى سفینهم لفرقت بالفرق اهلها لاند جلت شيا امره، يعنی دې خلقو مونږ بغير د کړايه خپله کشتنی کښې سواره کړو تا داسې احسان کونکو په کشتنی کښې سورې اوکړو دې دپاره چه په دې کښې سواره خلق او يو کښې غرق شۍ تا دا ډير خراب) کار اوکړو. حضرت خضر عليه السلام او فرمايل (الامر اقل انك لن تستطیع مهي صبرا) يعنی ماته ان اول ونيلى نه وو چه ته به ماسره صبر اونه کړې شې. موسی عليه السلام هغه ته اووښل (لا تاواخذني عينا جيبك ولا ترهقني من امري غيرا).

ابی بن کعب رضی اللہ عنہ وانی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم افرمائیل علیہ السلام (فكانت الأولى من موسى لساناً، یعنی دا پہ اول خل موسیٰ علیہ السلام پہ ہیرہ سرہ و نیلی و وہ ہفتہ تہ شرط یاد نہ وو۔

كله چه موسى عليه السلام او خضر عليه السلام د سمندر نه اووتل نو دريواره حضرات يعنې موسى عليه السلام خضر عليه السلام او يوشع عليه السلام يو هلك سره تيريدل چه ماشومانو سره ئى لوبې كولى خضر عليه السلام هغه هلك د سر نه اويولو او هم دغه شان نى سر تري راويستلو . (راوى حديث خپل لاسونه داسې جوړ كړل لكه چه يو خيز راوچترى او ونى ونييل دغه شان حضرت

خضر علیه السلام ده هغه هلك سر اوويستلو، شرح حديث فرمانبلی: ده هغه هلك نوم جیسون وو او د شکل او صورت نه پیاوړه وو. (۱)

نوموسی علیه السلام او فرمانبلی (لَقَدْ جِئْتَ هَذَا نَكْرًا) چه تاخو ویر خراب حرکت او کړو. خضر علیه السلام او نبیل چه آیا ماتاته اول نه ونیلي چه ته به ماسره صبر اونه کړې شې؟ موسی علیه السلام او نبیل چه که دې نه پس مې تانه د څه خبرې تپوس او کړو نو زما ملگریا پرېږده. حقیقت داده چې بیشکه ته زما د طرف ته عذر ته رسیدلې نی. بیا دواړه روان شو تردې چه انطاکیه کښې یو کلی والو له راغلل. دواړو دهغوی نه خوراک اوغوښتله دهغ وخت دواړه حضرات اوږې شوې وو او د کلی والوته د میلستیا درخواست او کړ، هغوی ددوی د میلستیا نه انکار او کړ. هغوی په کلی کښې یو دیوال اولیدلو چه بالکل راغورزیدونکې وو. حضرت خضر علیه السلام داسې په لاس سره اشاره او کړه نو هغه نیغ شو. روایت کښې دی: «وَأَحَارِسُفَانُ كَانَهُمَا مِمَّنْ هَمَّ إِلَى لُوقٍ، يَعْنِي بِخَيْلِهِ سَفِيَانُ بْنُ عَيِّنَةَ رضي الله عنه» داسې اشاره او کړه لکه چه هغه د څه پاسني خیز طرف ته را کاري. علی ابن المدینی رحمه الله وائی: «لَمَّا أَحَارِسُفَانُ بِذِكْرِ مَا لَا إِمْرَءَ» روایت کښې دی: «وَهُدَانُ بِقَضْ مَا لَا عَلَى بَنِ مَدِينَةَ بَنِي سَفِيَانٍ» چه په دې حديث کښې لفظ مائل ما د سفیان رضي الله عنه ته هم یو ځل اوریدلې دې. وړاندې روایت کښې دی چه موسی علیه السلام حضرت خضر علیه السلام ته او فرمانبلی چه مونږ دې کلی والو ته راغلو هغوی مونږ ته نه خوراک را کړی اونه ئی میلستیا او کړه مگر تادهغوی د دیوال مرمت او کړو. که چرې تا غوښتل نو دهغوی نه به دې د دې مزدوری اخستی وه.

حضرت خضر علیه السلام او فرمانبلی (هَذَا إِسْرَاقٌ بَيْنِي وَبَيْنَكَ) دا زما اوستا د جدایی وخت راغلو. رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمانبلی چه کاش موسی علیه السلام صبر کړي وي نو الله تعالی به دهغوی نور هم حالات بهتر بیان کړي دې. سفیان بن عیینة رضي الله عنه په خپل روایت کښې دا الفاظ نقل کړي دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمانبلی الله تعالی دې په موسی علیه السلام باندې رحم او کړی که چرې موسی علیه السلام د صبر نه کار اخستی وي نو دهغې امور او رازونه به مونږ ته هم بیان کړي شوې وي.

قوله: وقال: وقرأ ابن عباس أما ماهر ملك يأخذ كل سفينة صالحة غصبا: دلته سعید بن جبیر رضي الله عنه فرمائی چه حضرت ابن عباس رضي الله عنه به د سورت کف آیت داسې لوستلو: «وَكَانَ أَمَامَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ غَصْبًا» یعنی د وړاوم په ځایي امامهم لوستلو او سفینه ئی صالحة اضافې سره لوستلو. ده شان په سورت کف کښې دی: «وَأَمَّا الْقَلْمُ فَكَانَ آيَةً مِّنَ مَّوْتِنِ» ابن عباس رضي الله عنه به دا آیت داسې لوستلو «وَأَمَّا الْقَلْمُ فَكَانَ كَافِرًا وَأَيُّهُ مَوْتِنِ» یعنی هلك کافرو او دهغه مور پلار مؤمنان وو.

قوله: ثم قال لي سفیان: سمعته منه مرتين وحفظته منه: علی ابن المدینی رحمه الله وائی چه دا حديث بیانولونه پس سفیان بن عیینة رضي الله عنه مات او نبیل چه ما دا حديث د عمرو بن دینار نه دوه ځل اوریدلې دې او دهغه نه مې یاد کړې دې. د منه ضمیر عمرو بن دینار طرف ته راجع دې. (۲)

قوله: قيل لسفيان: حفظته قبل أن تسمع من عمرو وأحفظته من إنسان: سفیان رضي الله عنه ته او نبیلې شو چه تاسو دا حديث د عمرو رضي الله عنه نه اوریدونه اول یاد کړې وو یا (هغوی ته او نبیلې شو) تا د بل سړی نه اوریدو سره یاد کړې وو؟ علامه کرمانی رحمه الله تصریح کړي ده چه دلته سوال کونکې علی بن المدینی رحمه الله دې. هم هغوی د سفیان بن عیینة رضي الله عنه نه دا سوال کړي دې چه آیا مذکور حديث اسو د عمرو بن دینار نه وړاندې د بل چا نه اوریدلې وو؟ (۳)

(۱) إرشاد الساري: ۳۴۲/۷.

(۲) إرشاد الساري: ۳۴۳/۷.

(۳) شرح الكرمانی: ۵۳/۱۴.

قوله: فقال: من أخطفه رواه أحد من عمرو وغيري؟ به دي باندې سفيان بن عيينه رضي الله عنه او فرمايل نوډ چانه به مې يادولو ولې دا حديث زمانه علاوه بل چا هم د عمرو نه روايت کړې دي؟ د رواه په شروع کښې همزه استفهام محذوف دي، يعنې په اصل کښې ارواه دي. (۱)

شرح کرام رحمهم الله دتصريحانو مطابق: (حفظه قبل ان تحمله من عمروين دنار او تحفظه من انسان) د راويانو د طرف نه شک دي چه د هغه شيخ د دي دواړو جملو نه په کومه جمله سره حديث روايت کړې دي. (۲)

ليکن علامه رشيد احمد گنگوڅي رحمته الله عليه دواړه جملې د سائل (علي بن المديني) تردد گرځولې دي يعنې علي ابن المديني رضي الله عنه ته په دي خبره کښې تردد وو چه آيا سفيان بن عيينه رضي الله عنه دا حديث د عمرو بن دينار نه اوريدو نه وړاندې ياد کړې وو يا د هغه د سماع نه پس د يو بل سړي نه هم اوريدلې وو؟ علامه گنگوڅي رحمته الله عليه فرماني چه سائل ته دا تردد ځکه راپيښ شو چه د هغه خيال وو چه دومره اوږد حديث يوځل يا دوه ځل اوريدو سره زياتي يادول دومره آسان نه دی نو سفيان بن عيينه رضي الله عنه د دواړو خبرو جواب ورکولو سره او فرمائيل چه ما دا حديث صرف د عمرو بن دينار نه اوريدلې دي او هم د هغه نه مې حفظ کړې دي. (۳)

د سفيان بن عيينه رضي الله عنه په قول باندې اشکال او دهغې جواب: دلته سفيان بن عيينه رضي الله عنه تصريح فرمائيلې چه روايت باب د عمرو بن دينار نه د هغه نه علاوه بل چا نه دي روايت کړې. په دي باندې اشکال کيږي چه ابن جريج رضي الله عنه هم دا روايت د عمرو بن دينار رضي الله عنه نه نيغ په نيغه روايت کړې دي. وړاندې کتاب التفسير سورة كهف لاندې پخپله امام بخاري رحمته الله عليه (عن ابن جريج عن عمرو بن دينار) روايت نقل کړې دي نو بيا سفيان رضي الله عنه څنگه او فرمائيل چه د عمرو نه زمانه علاوه بل چا دا روايت نه دي نقل کړې؟

علامه رشيد احمد گنگوڅي رحمته الله عليه فرماني د سفيان بن عيينه رضي الله عنه نفی فرمائيل د خپل ښار په اعتبار سره وو په دي معنی چه د هغه په ښار به کښې د سفيان بن عيينه رضي الله عنه نه علاوه بل چا د عمرو بن دينار رضي الله عنه نه دا حديث نه دي روايت کړې. (۴)

د زکړشوي دواړه روايات کتاب العلم لاندې په تفصيل سره تير شوي دي. (۵)
حديث الخضر اعراب: لفظ حديث مرفوع او مجرور دواړه شان لوستل صحيح دی. د مرفوع کيدو په صورت کښې به دا هدا اسم اشاره مبتدا دپاره خبر وي او د مجرور کيدو په صورت کښې به لفظ باب دپاره مضاف اليه وي. د مرفوع کيدو په صورت کښې به تقدير عبارت داسې وي: (هذا باب) هذا حديث الخضر مع موسى عليهما السلام او د مجرور کيدو په صورت کښې به عبارت داسې وي: (هذا باب في بيان حديث الخضر مع موسى عليهما السلام).
يعني دا باب د موسى عليه السلام سره د خضر عليه السلام د مکالمه په بيان کښې دي. خضر عليه السلام د نوم نسب او د هغه د حيات او ممات په مسئله تفصيلي مباحث وړاندې تير شوي دي. (۶)

[۳۲۲۱] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سُوَيْدٍ ابْنُ الْأَصْبَغَانِي، أَخْبَرَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ، عَنْ مَعْقِلٍ عَنْ

(۱) عمدة القاري: ۴/۱۵۱۲ ارشاد الساري: ۳۴۷/۷.

(۲) شرح الكرماني: ۵۳۱/۱۴ ارشاد الساري: ۳۴۳/۷.

(۳) لايع الدراي: ۳۵۶/۱۳ الكنز المتوازي: ۳۵۶/۱۳.

(۴) لايع الدراي: ۳۵۶/۱۳.

(۵) اوگورني کشف الباري: ۳۲۱/۳.

(۶) عمدة القاري: ۴۰۸/۱۵.

(۷) کشف الباري: ۳۴۲۰/۳.

هَبَّامُ بْنُ مَتِيَّةٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِنَّمَا سَمِعْتُ النَّبِيَّ أَنَّهُ جَلَسَ عَلَى قُرْآنٍ بَيْضَاءَ، فَأَذَاهُ مِنْ خَلْفِهِ غُفْرَاءُ» [ص ۴۵۱].

تواجم رجال

محمد بن سعید الاصبهانی: دا ابو جعفر محمد سعید بن سلیمان بن عبد الله کوفی اصبهانی رحمته الله دهی هغوی د ابراهیم بن زبیر خان، اسحاق بن سلیمان رازی، حفص بن غیاث، حمید بن عبد الرحیم رؤاسی، خالد بن حیان رقی، عبد الله بن ادريس، معاویه بن هشام، یحیی بن ابی بکیر کرمانی اوزید بن مقدم رحمهم الله نه د حدیث روایت کړې دي. اوددوی نه ابراهیم بن نصر رازی، احمد بن زکریا جوهری، زهیر بن حرب، بشر بن موسی اسدی، ابو زرعه رازی، د حکیم ترمذی پلار علی بن حسن، محمد بن یحیی ذهلی، یعقوب بن سفیان وغیرهم رحمهم الله د حدیث روایت کړې دي. (۲)

امام نسائی رحمته الله دهغوی باره کښې فرمایلی دي: ثقة. (۳) یعقوب بن شیبه رحمته الله فرماني: متفق. (۴) ابن عبد بن رحمته الله او ابن حجر رحمته الله دهغه باره کښې فرماني: ثقة. (۵) ابو حاتم رحمته الله فرماني: ثبت. (۶) کان حافظ رحمته الله من حفظه، ولا یقبل التلقین ولا یقران کتب الناس، ولم أره بالکوفة اتفق حفظاً منه. (۷) ابن حبان رحمته الله دهغوی ذکر ثقات کښې کړې دي. (۸) تاریخ کبیر کښې امام بخاری رحمته الله فرمایلی چه دهغوی وفات ۲۲۰ هجری کښې شوې. (۹) ابن المبارک: دا عبد الله بن مبارک رحمته الله دي. (۱۰)

معصوم: دا معمر بن راشد ازی بصری دي ددوی تذکره (کتاب العلم باب کتابه العلم) لاندې تیره شوې ده. (۱۱) همام بن منبه: ددوی تذکره (کتاب العلم باب العلم) لاندې تیره شوې ده. (۱۲)

قوله: «إِنَّمَا سَمِعْتُ النَّبِيَّ أَنَّهُ جَلَسَ عَلَى قُرْآنٍ بَيْضَاءَ..... إلخ»: رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل چه ده ته خضر نوم خکه ورکړې شوې چه هغه په سپین یعنی اوچو واښو یا په شاره زمکه باندې کیناستو نو ناڅاپی دهغوی شاته یعنی د هغه څانگی نه دتلو نه پس زمکه شنه او آبداهه شوه. د لفظ فروه سره متعلق شراح مختلف اقوال نقل کړي دي. بعضی حضرات وئيلي دي سپینو واښو ته وائی. (۱۳) دبعضی په نیز دې نه اوج واښه مراد دی. (۱۴) خوا بن الاعرابی رحمته الله

(۱) تفرد به البخاری رحمه الله علیه، انظر تحفة الأشراف: ۳۹۵/۱۰.

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگسورنی تهذیب الکمال: ۲۷۳/۲۵-۲۷۲.

(۳) تهذیب الکمال: ۲۷۴/۲۵ تهذیب الکمال: ۱۸۸/۹.

(۴) تهذیب الکمال: ۲۷۴/۲۵ الکاشف للذهبي: ۱۷۵/۲ الترجمه: ۴۸۷۳.

(۵) تهذیب الکمال: ۲۷۴/۲۵ تقریب التهذیب لابن حجر ص: ۴۸۰ الترجمه: ۵۹۱۱.

(۶) الجرح والتعديل: ۳۵۴/۷ الترجمه: ۱۴۴۷.

(۷) ثقات لابن حبان: ۶۳/۹.

(۸) التاريخ الكبير الترجمه: ۲۵۸.

(۹) کشف الباری: ۴۴۲/۱.

(۱۰) کشف الباری: ۴۲۱/۴.

(۱۱) کشف الباری: ۳۷۱/۴.

(۱۲) فتح الباری: ۳۵/۸.

(۱۳) فتح الباری: ۳۵/۸.

علامه خطابی رحمته او نور حضرات فرمائی: (الفروقة أرض يضاء ليس فيها نبات) ^(۱) یعنی فروہ سپین او خالی میدان تہ وانی پہ کوم کنبی چہ ونبو او شبنکی نوم نہ وی۔ خلاصہ دا چہ دہ تہ خضر پہ دے وجہ باندی وانی چہ ہفہ بہہ اوجہ بی اوبو اوبی ونبو زمکہ باندی کیناستو نوہفہ خانی بہ شین او آباد شو۔
 حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: روایت کنبی حضرت خضر علیہ السلام ذکر دے او باب سرہ دے مناسبت بنکارہ دے

قوله: قال الحموي: قال محمد بن يوسف بن مطر الفريزي: حدثنا علي بن خشرم عن سفیان بطوله شرح ليكلي دي چه دا اضافه صرف ابو زر عن المستملی پہ روایت کنبی موجود دہ د کوم مقصد چہ دا خود دی چہ ابو محمد عبد اللہ بن احمد سرخسی حموی رحمته فرمائی چہ محمد بن یوسف بن مطر فریزی رحمته (د صحیح بخاری راوی د علی بن خشرم نہ او علی بن خشرم (ہم) د سفیان بن عیینہ رحمته نہ دا اوپرد روایت نقل کرے دے کوم چہ د پور تہ ذکر شوی حدیث نہ اول تیر شوی دے) ^(۲)
 دارنگہ پہ ہندی نسخہ کنبی محمد بن سعید اصبہانی رحمته د روایت نہ ورا ندے ہم دغہ اضافه داسی درج دہ: (حدثنا علي بن خشرم حدثنا سفیان بن عیینہ، الحدیث بطوله) ^(۳)

باب

دا باب بلا ترجمہ او د سابقہ باب تتمہ دہ. ^(۴)

[۳۲۲] - حَدَّثَنَا ابْنُ نَعْمَانَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "قِيلَ لِيَنِي إِسْرَائِيلُ: { ادْخُلُوا الْبَابَ مُجِبِّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ } [البقرة: ۸۸] قَبِلُوا، فَدَخَلُوا يُزْخَفُونَ عَلَى أَسْطَاهِمَا، وَقَالُوا: حَبَّةٌ فِي جُفْرَةٍ" [۲ ص ۴۵۴] [۴۳۶۵، ۴۲۰۹] ^(۵)

تراجم رجال

اسحاق بن نصر: د اسحاق بن ابراہیم بن نصر سعدی بخاری رحمته دے ددوی تذکرہ (کتاب الفصل باب من اغتسل عرياناً وحده في الخلاء، لثدي او گورنی۔
 عبد الرزاق: دا مشہور محدث عبد الرزاق بن ہمام صنعانی رحمته دے ^(۶)

^(۱) غریب الحدیث للخطابی: ۱/۲۲۲ الفائق للزمخشري: ۱۰۳/۳.

^(۲) فتح الباری: ۵۳۵/۸ عمدہ القاری: ۳۰/۱۵ الكنز التواری: ۳۵۷/۱۳ إرشاد الساری: ۳۴۴/۷.

^(۳) الكنز التواری: ۳۵۷-۳۵۸/۱۳.

^(۴) فتح الباری: ۵۳۹/۸ دار الکتب العلمیہ۔ واضحہ دے وی چہ مصطفیٰ دیب البقاء پہ نسخہ کنبی د باب عنوان موجود نہ دے

^(۵) أخرجه البخاری فی کتاب التفسیر سورہ البقرہ باب (وَاذْخُلُوا فِي الْقَرْيَةِ فَمَا كَانَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَتَّى تَخْرُجُوا مِنْهَا) رقم الحدیث: ۴۷۹ سورہ الأعراف باب (حِطَّةٌ) رقم الترجمة: ۴۶۴۱ ومسلم فی التفسیر رقم الحدیث: ۷۵۲۳ والترمذی فی التفسیر باب ومن تفسیر سورہ البقرہ رقم الحدیث ۲۹۵۹ جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۲/۷ رقم الحدیث: ۴۷۲.
^(۶) کشف الباری: ۴۲۱/۲.

معمور: دامعمر بن راشد از دی ^(۱)

همام بن منبه: د دوی تذکره کتاب ایمان باب حسن اسلام البره، الخ لاتدی تیره شوې ده. ^(۲)

ابوهریره: دا صحابی رسول حضرت ابوهریره ^(۳) د دوی تذکره کتاب ایمان باب امور ایمان لاتدی تیره شوې ده. ^(۴)

قوله: قبل لنعم إسرائيل: ادخلوا الباب سجداً وقولوا حطة..... الخ: رسول کریم ^(ﷺ) او فرمائیل چه بنی اسرائیل ته او ویلې شو چه تاسو په دروازه کېنې د سجدي په حالت کېنې داخل شئ او حطه اوواېنئ. حطه یا خو خبر دې او د دې مبتدا محذوف دې یعنی (هاتک حطه). مطلب دا چه ستا شان د گناهونو ساقط کولو او معاف کولو دې خط یخط معنی د ساقط کولو راځي یعنی (خط عافون یا حطه) ای الله زمونږ گناهونه ساقط کړي. ^(۵) بنی اسرائیل د سجدي په حالت کېنې د داخلیدو په ځانې د کونانو طرف په زمکه باندې په رانېکو سره داخل شو او د حطه ویللو په ځانې مسخرو په توگه هغوی حطه فی شغرة په وینستو کېنې دانه، ویل شروع کړه. بعض روایاتو کېنې د حطه په ځانې حطه لفظ راغلي دي. ^(۶)

د حدیث ترجمه الباب سوره مناسبت: علامه عینی ^(رحمته الله علیه) فرمائی ممکن دي چه باب سره د حدیث مناسبت دا وی چه په دې کېنې د بنو اسرائیل د قصې ذکر دې او موسی ^(عليه السلام) د دوی نبی وو. ^(۷)

قوله: ادخلوا الباب: د باب نه باب القرية مراد دي یعنی د کلی دروازه. سورت بقره کېنې دي: **﴿وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَداً وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّداً﴾** [البقرة: ۱۵۸] دې نه کوم یو کلي مراد دې؟ یو قول دادې چه دې نه بیت المقدس مراد دي. ^(۸) دویم قول دادې چه اریحا مراد دي. ^(۹) دریم قول دادې چه مصر مراد دي. ^(۱۰) بعض ویلې رمله مراد دي. ^(۱۱) حافظ ابن حجر ^(رحمته الله علیه) او علامه قسطلانی ^(رحمته الله علیه) اول قول ته ترجیح ورکړي ده چه دې کلی نه هم بیت المقدس مراد دي. ^(۱۲) دا دخول د حضرت موسی ^(عليه السلام) د وفات نه څلویښت کاله پس د حضرت یوشع بن نون په مشرني کېنې شوې وو. دې نه وړاندې بنو اسرائیل ته موسی ^(عليه السلام) بیت المقدس ته د دته تلو حکم ورکړي وو لیکن هغوی بهانو کولو سره بیت المقدس ته د داخلیدو نه انکار او کړو د کوم په وجه چه په هغوی باندې تر څلویښتو کالو پوري بیت المقدس ته داخلیدل حرام کړي وو. بیا څلویښت کاله پس د یوشع بن نون په مشرني کېنې بیت المقدس فتح شو نو بیت المقدس ته دته تلو سره بنو اسرائیل ته حکم ورکړي شو چه

^(۱) کشف الباری: ۴۶۵/۱.

^(۲) کشف الباری: ۴۲۸/۲.

^(۳) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

^(۴) الدر المنصور: ۳۲۲/۱ دارالکتب العلمیه.

^(۵) روح المعانی: ۲۶۶/۱.

^(۶) عمدة القاری: ۴۱۳/۱۵.

^(۷) تفسیر الطبری: ۱۰۲/۲ مؤسسه الرساله.

^(۸) تفسیر الطبری: ۲/۱۰۲ مؤسسه الرساله، وروح المعانی: ۲۶۶/۱.

^(۹) عمدة القاری: ۴۱۴/۱۵.

^(۱۰) حواله بالا.

^(۱۱) إرشاد الساری: ۳۴۵/۷ وروح المعانی: ۲۶۵/۱.

تبت شنی به تواضع سره داخل شنی غرور او تکبر مه اختیارونی لیکن هغوی توقی مسخري او کړي د کوم انجام چه تباہ کونکي وو به هغوی کښي د طاعون مرض خور شو او ټول مړه شول.^(۱)

[۳۲۲۳] - حَدَّثَنِیْ اِسْحَاقُ بْنُ اِبْرَاهِیْمَ، حَدَّثَنَا رُوَيْتُ عَبْدَآدَةَ، حَدَّثَنَا عَوْفٌ، عَنْ الْحَسَنِ، وَ مُحَمَّدٍ، وَ غِلَافٍ، عَنْ اَبِیْ هُرَيْرَةَ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: "اِنَّ مُوسٰی كَانَ رَجُلًا حَسْبًا سَتِيرًا، لَا یُورِی مِنْ جِلْدٍ شَیْءًا سَتَحْبَاءَ مِنْهُ، قَاذِرًا مَنْ آذَاهُ مِنْ بَنِیْ اِسْرَآئِیْلَ فَقَالُوا: مَا یَسْتَعْرِضُ هَذَا النَّسْرُ، اِلَّا مِنْ عَنِیْبٍ یَحِلِّدُهُ: اِمَّا یَرُضُ وَاِمَّا اُذِرُهُ. وَاِمَّا آفَةُ، وَاِنَّ اللّٰهَ اَرَادَ اَنْ یُّبْرِئَهُ مِمَّا قَالُوا لِمُوسٰی، فَخَلَا یَوْمًا وَحْدَهُ، فَوَضَعَ ثِیَابَهُ عَلٰی الْحَجَرِ، ثُمَّ اغْتَسَلَ، فَلَمَّا قَرَعَ اَقْبَلَ اِلٰی ثِیَابِهِ لِیَأْخُذَهَا، وَاِنَّ الْحَجَرَ عَدَا یَتُوْبُهُ، فَاَخَذَ مُوسٰی عَصَاةً وَطَلَبَ الْحَجَرَ، فَبَعَلَ یَقُولُ: تُوْبِیْ حَجْرٌ، تُوْبِیْ حَجْرٌ، حَتّٰی انْتَهَبَ اِلٰی مَلَا مِنْ بَنِیْ اِسْرَآئِیْلَ، قَرَأُوْهُ عَدَاثًا أَحْسَنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ، وَاَبْرَاهُ مِمَّا یَقُولُوْنَ، وَیَا مَرَّ الْحَجَرُ، فَاَخَذَ تُوْبُهُ قَلْبَهُ، وَطَفَّقَ بِالْحَجَرِ ضَرْبًا یُعْصَاهُ، قَوْلَ اللّٰهِ اِنَّ بِالْحَجَرِ لَنَدَبًا مِنْ اَفْرِضْرِیْهِ، کَلَّا تَاَوَّابًا اَوْ یَعَا اَوْ خَمْسًا، فَقَدِیْكَ قَوْلُهُ: یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا [ص: ۴۵۶-۴۵۷] [۲۷۴] د[۱]

تر اجم رجال

اسحاق بن ابراهيم: دا اسحاق بن ابراهيم حنظلي رحمته الله دي. د ابن راهويه په نوم سره مشهور دي. ددوی تذکره (کتاب العلم باب ما ذکر فی ذهاب موسى عليه السلام فی الصحراء الى الخضر) لاندې تیره شوي ده.^(۲)

روح بن عبادۀ: دا ابو محمد روح بن عبادۀ قيسي رحمته الله دي.

عوف دا عوف بن ابی جميله عبدي بحري الاعرابي رحمته الله دي.

الحسن: دا حسن بن ابی الحسن بصري رحمته الله دي.

محمد: دا محمد بن سيرين رحمته الله دي. ددې خلورو وارو حضراتو تذکره (کتاب الايمان باب اتباع الجنائز من الايمان) لاندې تیره شوي ده.^(۳)

خلاس: دا خلاس بن عمرو الهجري البصري التابعي رحمته الله دي. دوی د عبدالله بن عباس، عبدالله بن عتب بن مسعود، علي بن ابی طالب، عمار بن ياسر، ابورافع الصانع، ابوهريره او عائشه رضي الله عنهن نه حديث روايت کړي دي او ددوی نه جابر بن صبح، داؤد بن ابی هند، زيات بن ابی مسلم، عبدالله بن فيروز، عوف الاعرابي، قتاده او مالک بن دينار رحمهم الله د حديث روايت کړي.^(۴)

د حديث بعض ناقدينو د حضرت علي رضي الله عنه او حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه د هغوی ښځ په ښځه سماع نه انکار کړي دي. هغوی تصريح کړي ده چه خلاس سره د حضرت علي رضي الله عنه او حضرت ابوهريره رضي الله عنه په رواياتو مشتمل صحيفي وي هغوی به هم د دغه صحيفو نه احاديث القاء کول.

(۱) عمدة القاری: ۳۰۱/۱۵ شمیریه.

(۲) من نخبه فی کتاب الفسل باب من اغتسل عر بانا وحده فی الخلوۃ رقم: ۲۷۸.

(۳) کشف الباری: ۴۲۸/۳.

(۴) کشف الباری: ۵۱۸/۲.

ه (م) د شیوخ او تلامذه د تفصیل ذبارة او گورنی: تهذیب الکمال: ۳۶۵/۸ و تهذیب التهذیب: ۱۷۶/۳.

چنانچه ابراهیم بن یعقوب جوزجانی رحمته از امام احمد بن حنبل رحمته قول نقل کری دی. (روایت عن علی من کتاب) (۱) یعنی از حضرت علی رضی الله عنه نه دهغه روایت از کتاب یا صحیفی نه وو. دغه شان از حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه دهغه از سماع باره کینی او فرمائیل (وهم مع جلاس من ابی هریره شفا) (۲) یعنی خلاص رحمته از حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه کله هم حدیث نه دی او ری دلی. امام ابو داؤد رحمته شعبه رحمته او ابو حاتم رحمته هم از حضرت علی رضی الله عنه نه دهغوی سماع نه انکار کری دی (۳) شعبه وانی چه ابوب سختیانی ماته او ونبیل (لا ترو عن جلاس) (۴) فانه صحیفی (۵) یعنی از خلاص نه روایت مه کوه خکه چه هغه از صحیفی نه روایت او روی. دارقطنی رحمته وانی: (ماکان من حدیثه عن ابی رافع عن ابی هریره اقبل واما عن عثمان وعلی فلا) (۶) مطلب دادی چه از ابو رافع رضی الله عنه او ابوهریره رضی الله عنه نه کوم روایت نقل وی هغه قابل قبول کیدی شی خود حضرت عثمان رضی الله عنه او حضرت علی رضی الله عنه نه دهغوی روایات قابل قبول نه دی. حقیقت دادی چه از حضرت علی او حضرت عمار رضی الله عنه نه دهغه سماع ثابت نه ده. که چری از نورو صحابه کرامو نه سماع ثابت نه ده نو ددی مطلب دادی چه خلاص نه دهغوی نه مرسل روایت کولو. چنانچه محمد بن سعد رحمته فرمائی: (روی عن علی وعمار وکان قدما کثیر الحدیث) (۷)

از امام بخاری رحمته به نیز از حضرت عائشه رضی الله عنه نه نی هم سماع ثابت نه ده. چنانچه به تاریخ کبیر کینی فرمائی: (معهم عمار و عائشه) (۸) حافظ ابن حجر رحمته دهغوی باره کینی فرمائی: (ثقة وکان یسرل، وقد صرح انه معهم من علی، وقد ثبت انه قال: سألت عمار بن یاسر) (۹) ابو احمد بن عدی رحمته فرمائی: (له احادیث صالحة، واهل اریامة حدیثه باسأ) (۱۰) یحیی بن سعید الطاقان رحمته از علی رضی الله عنه نه دهغه از سماع نه انکار کری دی او از حضرت عمار او عائشه او ابن عباس رضی الله عنه نه از سماع اقرار کری دی. فرمائی: (هو کتاب عن علی، وقد سمع من عمار و عائشه و ابن عباس) (۱۱) بهر حال از انه جرح و تعدیل دهغوی به ثقافت باندی اتفاق دی. چنانچه امام احمد بن حنبل رحمته دهغوی باره کینی فرمائی: (ثقة ثقة) (۱۲) یحیی بن معین رحمته فرمائی: (ثقة) (۱۳) دغه شان امام عجللی، ابن شاهین، علامه ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهم الله هم دهغوی توثیق کری دی. (۱۴) امام بخاری، امام مسلم، امام نسائی، امام ابو داؤد، امام ترمذی، امام ابن ماجه رحمهم الله دی یولو حضراتو از خلاص رحمته روایات نقل کری دی. (۱۵)

(۱) الجرح والتعديل: ۳/۳۸۳، ترجمه: ۱۸۴۴.

(۲) تهذيب الكمال: ۳۶۶/۸.

(۳) تهذيب الكمال: ۳۶۶/۸ و تهذيب التهذيب: ۱۷۶/۳.

(۴) الجرح والتعديل: ۳/۳۸۳، ترجمه: ۱۸۴۴.

(۵) إكمال تهذيب الكمال للفظات: ۴/۲۳۸.

(۶) کتاب الطبقات الکبیری لابن سعد، الطبقة الثانية ممن روی عن عثمان وعلی وطلحة والزبیر، إلخ. خلاص بن عمرو الهجری، رقم الترجمة: ۳۸۶۳، ۹/۹، الناشر مكتبة الخانجي بالقاهرة.

(۷) التاريخ الكبير: ۳/۲۲۶، ترجمه: ۷۶۴.

(۸) تعليقات على تهذيب الكمال: ۳۶۷/۸.

(۹) الكامل لابن عدی: ۶۸/۱.

(۱۰) تهذيب الكمال: ۳۶۶/۸.

(۱۱) الجرح والتعديل: ۳/۳۸۳ و الکاشف للذهبی: ۱/۲۷۷ و الترجمة: ۱۴۲۵.

(۱۲) تهذيب الكمال: ۸/۳۶۶.

(۱۳) الجرح والتعديل: ۳/۳۸۳.

قوله: **إِنَّ مُوسَى رَجُلًا حَيًّا سَتَرًا**: حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ وائی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلی دی، موسی علیہ السلام بہ پر شرمیدو او پردی بہ نی نہ اہتمام کولو. **د حیا**: د وجہ نہ د ہفہ بدین خرمن ہم نہ بنکاریدلہ. بنواسرائیل نہ خہ کسانو ہفہ تہ د تکلیف وروکولو دبارہ اوونیل: **(ما یستتر ہذا التستر لا من عیب بجلدہ: اما برس واما اذرقہ واما افة)** یعنی کہوی او کہ نہ خودا سہی دومرہ پردہ بہ دی وجہ باندی کوی چہ خامخا دہ بہ خرمن کنہی خہ عیب دی یا بہ بدن باندی د برگی مرض داغونہ دی یا د دہ ہگنی پرسیدلی دی یا خہ بل خہ تکلیف دی **اذرقہ**: دھمزہ فتحہ دال بہ سکون سرہ د خصیتین د پرسیدو بیماری ^(۱).

قوله: **وَإِنَّ اللَّهَ أَرَادَ أَنْ يَبْرُتَهُ مَا قَالَ الْمَوْسَى.....** اللہ تعالیٰ ہفہ د بنی اسرائیلو د خبری نہ بری کولو ارادہ او کرہ چنانچہ یوہ ورخ خان لہ شو او بہ خلوت کنہی نی بہ کانہی باندی خیلہی کپہی کیخودہی بیانی غسل او کړو کلہ چہ فارغ شو نو د کپہو د آخستو دبارہ وراوراندی شو **(لا کپہی آخستہی ہم نہ وچ بہ کوم کانہی باندی کپہی ایخودہی وچ ہفہ د کپہو سرہ بہ تیزنی سرہ لاړو، موسی علیہ السلام همسا واخستہ او کانہی پسې روان شو وئی فرمانیل (نوی مجرئوی ہی) ای کانہی یہ زما کپہی ای کانہی یہ زما کپہی تردی چہ موسی علیہ السلام منہو سرہ د بنی اسرائیل یو جماعت تہ اورسیدو. ہغوی موسی علیہ السلام بریند اولیدلو بہ داسی حال کنہی چہ ہفہ د اللہ تعالیٰ بہ پیدا کړی شوی مخلوق کنہی د تولو نہ زیات بنائستہ وو اوداسی چہ کوم عیبونہ ہغوی لگول د ہغی نہ اللہ تعالیٰ ہفہ پاک کړو. کانہی اوردیدو موسی علیہ السلام خیلہی کپہی واچولہی او کانہی نی بہ خیلہ همساباندی وھل شروع کړہ.**

قوله: **فَوَاللَّهِ إِنْ بِالْحَجَرِ لَكُنْدًا مِمَّنْ أُنْزِرُهُ يَثَلَاثًا أَوْ أَرْبَعًا أَوْ خَمْسًا**: بہ اللہ قسم دہفہ بہ وھلوسرہ بہ کانہی کنہی دہی خلور یا پنخہ ننبی جوہی شوہی وچ دا د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ قول دی کتاب الغسل والا روايت کنہی دہی تصریح دہ. راوی تہ شک دی چہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ثلاثاً فرمانیلی وو یا اربعاً یا خمساً. د کتاب الغسل والا روايت کنہی دہی بہ خانی **(سۃ اوسعۃ)** الفاظ دی ^(۲) ہم دغہ روايت ابن مردويه رحمہم اللہ **(حبيب بن سالم عن أبي هريرة)** بہ طریق سرہ نقل کړی دی بہ دہی کنہی **ست ضیعات** الفاظ جزم سرہ راغلی دی ^(۳).

د باب د روايت نہ مستنبط فوائد: علامہ نووی رحمہم اللہ فرمانی چہ بہ دہی روايت کنہی د موسی علیہ السلام دودہ واضح معجزاتو ذکر دی. یو دا چہ کانہی د موسی علیہ السلام کپہی آخستو سرہ او تختیدو بل دا چہ بہ ہفہ باندی د موسی علیہ السلام د وھلو ننبی جوہی شوہی ^(۴) یوہ خبرہ دہی روايت نہ د معلومہ شوہ چہ د بندہ او بد فرق جمادات ہم کولہی شی ^(۵). علامہ عینی رحمہم اللہ دہی روايت نہ نور فوائد اواحکام ہم مستنبط کړی دی: ① د علاج معالجہ وغیرہ بہ غرض سرہ د ستر اندامونہ کتل ہم جائز دی ② انبیاء کرام علیہم السلام دھر قسم ظاہری او باطنی عیوب نہ پاکوی

(۱) تہذیب الاسماء للنوی: ۱/۱۷۷، ۱/۱۹۸، والکاشف للذهبی: ۱/۲۷۷ رقم الترجمة: ۴۲۵، ۱/تقریب التہذیب: ۱/۹۷۷ دار الکتب العلمیہ.

(۲) النہای فی غریب الحدیث: ۱/۴۵، الارادۃ: بالضم: نَفَعْتُ فی الحُصْبَةِ، یقال: وجَلَّ أَذْرٌ، ومنہ الحدیث: إن بنی اسرائیل كانوا یقولون إن موسی آذَر، من أجل أنه کان لا یقتلُ إلا وَحْدَةً، ذکرہ ابو موسی فی المجموع المغیث، انظر تعلیقات الشیخ خلیل مامون علی هامش النہای: ۴۵/۱.

(۳) اوگورنی کتاب الفصل باب من اغتسل عریانا وحده فی الخلوہ رقم: ۲۷۸.

(۴) اوگورنی عمدہ القاری: ۱۵/۴۱۵، وإرشاد الساری: ۲۴۶/۷.

(۵) إرشاد الساری: ۳۴۶/۷.

(۶) إرشاد الساری: ۳۴۶/۷.

⑥ ذی نبی طرف ته خلقی او جسمانی نقصان نسبت کول د نبی د اذیت په دائره کښې راځی او په دې سره سرې د ایمان نه هم خلاصېدې شی (۱)

فذلك قوله: «لَا يَكُونُ الْإِيمَانُ إِلَّا تَكْوِينًا كَالَّذِينَ إِذَا مَسُّوا» حضرت ابوهريره رضي الله عنه وائی چه قرآن مجید کښې دا کوم مذکوره آیت راغلې دې په دې کښې هم دا قصه بیان کړې شوې ده.

د حدیث باب ترجمه الباب سوره مناسبت: ترجمه الباب سره د حدیث باب مناسبت ښکاره دې.

[۳۲۲۴] - حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ الْأَعْمَشِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا وَائِلٍ، قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ رِجْوَانَ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَتَمًا، فَقَالَ رَجُلٌ: إِنَّ هَذِهِ لِقَتْمَةٌ مَا أَرِيدُ بِهَا وَجْهَ اللَّهِ، فَأَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَعْبَزْتُهُ، فَقَضَيْتُ حَتَّى رَأَيْتُ الْقَتْبَ فِي وَجْهِهِ، ثُمَّ قَالَ: يَرْحَمُ اللَّهُ مُوسَى، قَدْ أَوْذِيَ بِأَكْثَرِ مِنْ هَذَا أَقْصَرُ [ص ۴۶۲] [ز: ۲۹۸۱]

نواجم رجال

ابو الوليد: دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالسي رحمته الله دې د دوی تذکره د کتاب العلم باب ائمه من کذب علی النبی صلی الله علیه وسلم لاندې تیره شوې ده. (۲)

شعبة: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رحمته الله دې د دوی تذکره د کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده لاندې تیره شوې ده. (۳)

اعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي کوفي رحمته الله دې اعمش په لقب سره مشهور دې د دوی تذکره د کتاب الإيمان باب ظمردون ظلم لاندې تیره شوې ده. (۴)

ابو وائل: دا شقيق بن سلمه اسدي تابعی رحمته الله دې د دوی تذکره د کتاب الإيمان باب عوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر لاندې تیره شوې ده. (۵)

عبد الله: دا عبد الله بن مسعود رضي الله عنه دې د دوی تفصیلی تذکره د کتاب الإيمان باب ظمردون ظلم لاندې تیره شوې ده. (۶)

قوله: قسم النبي صلى الله عليه وسلم قتما فقال رجل: إن هذه لقائمة..... حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه وائی چه رسول الله صلی الله علیه وسلم غزوه حنین په موقع باندې د عربو بعض سردارانو کښې مال تقسیم کړو. بعض سردارانو ته څه زیات مال ملاؤ شو یو سړی اوونیل (ان هذه لقائمة ما أريد بها وجه الله) دا داسې تقسیم دې په کوم سره چه دا الله تعالی رضا نه ده غوښتي شوي. مطلب دا دې چه په دې کښې د انصاف نه کار نه دې اخستې شوي.

(۱) عمدة القاري: ۴/۱۶.

(۲) مرتخریچه فی کتاب فرض الخمس، باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یعطی المؤلفه قلوبهم وغیرهم من الخمس ونحوه. رقم: ۳۱۵۰.

(۳) کشف الباری: ۵۹/۴.

(۴) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۵) کشف الباری: ۲۵۱/۲.

(۶) کشف الباری: ۵۵۹/۲.

(۷) کشف الباری: ۲۵۷/۲.

حضرت عبداللہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ وائی چہ زہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ خدمت کین حاضر شوم اودہغہ داخبرہ می
ورواخودلہ نو حضور پاک غصہ شو اودومرہ چہ ما ز رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ مخ مبارک باندی غصہ اولیدلہ میا
حضور پاک افرمائیل: *رحمہ اللہ موسیٰ، قد اودیہ بالکرمین* ہذا قصہ یعنی اللہ تعالیٰ دی بہ موسیٰ علیہ السلام باندی رحم اوکری
ہغہ تہ ددی نہ زیات تکلیفونہ ورکری شوی خو ہغہ بیا ہم صبر کری. کتاب الخمس کینی دا روایت پہ تفصیل
سرہ تیر شوی دی.

ترجمة الباب سره ۛ حديث باب مناسبت: په حديث کښې دى (رحم الله موسى) ترجمه الباب سره هم دغه جمله مناسبت لري. (ۛ)

۳۰- باب: ﴿يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ﴾ ۵

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمه الله د باب لاندې ورکړې شوی آیت تفسیر کول غواړی (۲)
پوره آیت دادې: ﴿وَمَنْ لَّمْ يَلْمِ الْفَاسِقَ الَّذِي كَفَرَ فَأَتَتْهُ حُبُورُ الْيَوْمِ يَسُؤْنَ وَكَانَ اللَّهُ عَظِيمًا﴾
اوسو چه د خپلو بتانو په عبادت کښې لگیاوو. هغوی او وینل ای موسی! لکه څنگه چه ددوی معبودان دی دغه
شان یو معبود ته زموږن دپاره هم جوړ کړه. موسی او وینل تاسو ډیر جاهل خلق یني.
دې ته مقصود د اسرانیل نافرمانی او د هغوی خراب عادتونه بیانول دی. موسی علیه السلام سره هغوی د سمندر نه
پورې وتو سره په خپلو سترگو باندې فرعون اود هغه قوم د ویدیدو او غرقیدو سره اولیدل. نوهغوی له د الله تعالی
شکر ادا کولوسره د موسی علیه السلام تر عید عقیده اختیارول پکار وولیکن هغوی د کفر او جهالت مظاهره او کړه. د
سمندر نه پورې غاړه ینی د خلق د بتانو عبادت کښې اولیدل. علامه قسطلانی رحمه الله وانی چه دا تمائیل د بقره و.
(۴) د هغوی په لیدو سره ینی د موسی نه مطالبه او کړه چه موږنې له هم دغه شان بتان او تمائیل جوړ کړه او را کړه.
موږنې له خپل معبودان پکار دی چه په سترگو سره لیدلې شی. موسی علیه السلام جواب ورکړ و چه تاسو د جهالت خبرې
کوڼی ددوی معبودان باطل دی او ددوی عمل د غرق کیدو دی.

(مُتَبِّينَ) / الأعراف: ١٢٩ / خُصْرَانِ. (وَلَمَّا تَبَيَّنُوا) يُدْخِرُوا (مَاعَلَوْا) / الإسراء: ٧ / مَاعَلَوْا.

(متبر): آیت کینی دی: (إِنْ هُوَ إِلَّا مَعْتَرٍ مَّا هُمْ بِلَا إِلَهِ إِلَّا هُوَ يُخَوِّفُونَ) یعنی دا خلق چه په کوم خیز کینی لگیادی هغه تپاه کیدونکې ده. دې امام بخاری رحمه الله معنی په خسران سره کړې ده. د متبر معنی هات کړې شوي او د تپاه کیدو ده. امام بخاری رحمه الله په خسران سره د دې تفسیر او کړو. چنانچه په سورت اسراء کینی (وَلَا تُخَوِّفُونَ) راغلي دي نو امام بخاری رحمه الله د دې تفسیر بدمروا سره کړې دي. دماغلو معنی امام بخاری رحمه الله ماغلبوا سره کړې ده. د سورت اسراء د دې لفظ تعلق باب سره نه دي دائی استطراد ذکر کړې دي. (۵)

[٣٢٢٥]- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ، قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ

(١) عمدة القاري: ٧١٦/١٥.

(^٢) الأعراف: ١٣٨.

(٣) فتح الباری: ٥٤٢/٨

(^۴) ارشاد الساری: ۳۴۷/۷.

عمدة القاري: ٣٤٧/١٥ إرشاد الساري: ٤١٧/١٥.

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَجَّيْنِي الْكَبَاكَ، وَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «عَلَيْكُمْ بِالْأَسْوَدَيْنِ، فَإِنَّهُ أَطْيَبُهُ» قَالُوا: أَكُنْتَ تَرْغِي الْغَنَمَ؟ قَالَ: «وَهَلْ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا وَقَدْ رَعَاها» [ص ۴۶۴] [۵۱۳۸]

تواجم رجال

یحیی بن یحیی: دا ابو زکریا یحیی بن عبد الله بکیر قرشی مخزومی رحمته الله دی لیث: دا لیث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی رحمته الله دی. ددی دوار و حضراتو تذکره بدء الوحي لاندې تیره شوې ده. (۲)
یونس: دې نه یونس بن یزید ایلی رحمته الله مراد دې. ددوی تذکره د کتاب العلم باب من یرد الله به غیر یغفقه فی الدین لاندې تیره شوې ده. (۳)

ابن شهاب: ددوی تذکره (بدء الوحي) لاندې تیره شوې ده. (۴)

ابو سلمه بن عبد الرحمن: ددوی تذکره د کتاب الإیمان باب صور مضان احتساب من الإیمان لاندې تیره شوې ده. (۵)
جابر بن عبد الله رضي الله عنه: ددوی تذکره د کتاب الوضوء باب من لم یرض الوضوء الا من المخرجین لاندې او گورنی.

قوله: کنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم نجي الكباك: جابر بن عبد الله رحمته الله وائی چه مونږ رسول الله صلی الله علیه و آله سره مېوې (بېرې) راغونډولې. وړاندې کتاب الاطعمة و الراویات کښې د مقام تصریح ده: کنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم مع الزهراء یعنی: مقام (مع الزهراء) کښې مونږ دوی سره وو مونږ د مېوې بېرې راغونډولې.

قوله: وَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: عَلَيَّكُمْ..... الخ: رسول اکرم صلی الله علیه و آله او فرمانیل د تور رنگ والا راغونډولې ځکه چه هغه ښه وي. صحابه کرامو عرض او کړو آیاتاسو به چیلنې خړولې؟ صحابه کرامو دا سوال ددې دپاره کړې وو ځکه چه د بیرو په قسمونو کښې اعلی او ادنی فرق عموماً د چیلو خړونکی خلقو کولو. حضور پاک او فرمانیل او اوږل دا چه یوښی هم داسې نه دي چه هغه چیلنې نه وي خړولې. دې د پاره چه په هغه کښې د نفس د تواضع خصلت پیدا شی. د چیلو په ساتنې سره ترقی کولو سره د انسانیت قیادت او د هغوی د تربیت په منصب باندې فائز وي. علامه خطابی رحمته الله فرمائی دې حدیث مقصد دا دي چه د نبوت منصب تواضع اختیارونکو ته ورکولې شی. مترقین او د دنیا په مالدارو کښې بدمست خلقو ته نه شی ورکولې. (۶)

د حدیث په مناسبت باندې اشکال او د هغې جواب: دلته اشکال پیدا کړی چه باب خو امام بخاری رحمته الله د حدیثونو علی اصنامهم د تفسیر دپاره قائم کړې دي. نو د حدیث جابر رحمته الله ددې ترجمه سره څه مناسبت دي؟
ابن ملکن رحمته الله دخپل شیخ په حواله سره مناسبت داسې بیان کړې دي چه حضرت موسی علیه السلام هم د چیلو خړونکو کښې داخل دي. (۷) حافظ ابن حجر رحمته الله په دې باندې رد کولو سره فرمائی چه دا قسم توجیه د حدیث د منن

(۱) اخرجه ایضاً فی الأطعمة باب الکبار رقم: ۵۴۵۳ هو مسلم فی الأشربة باب فضيلة الأسود من الکباک رقم: ۲۰۵۰ وقد تفرد به الشیخان انظر تحفة الأشراف: ۳۹۸/۲ رقم: ۳۱۵۵.

(۲) کشف الباری: ۳۲۴/۱-۳۲۳.

(۳) کشف الباری: ۲۸۲/۳.

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۵) کشف الباری: ۳۲۳/۲.

(۶) عمدة القاری: ۱۸/۱۵۴ فتح الباری: ۵/۴۳۸ الإعلام الخطابی: ۳/۱۵۵۴ مرکز إحياء التراث الإسلامی.

(۷) التوضیح لابن ملکن: ۸۱/۱۹ وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية.

د موسیٰ علیہ السلام د احوال د مناسبت په حواله سره خو مناسب دی مگر ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت سره د دې

هیچ تعلق نداشته دی
دحافظ ابن حجر رحمته الله توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه ماته داسی معلومیری چه امام بخاری رحمته الله آیت
او حدیث جابر رحمته الله په مینځ کښې بیاض پر یخودی وو چه یو داسی روایت نقل کړی شی چه ترجمه الباب سره
مناسب وی اود هغی نه پس داسی باب قائم کړی چه حدیث باب سره مناسبت ساتی لیکن هغوی ته دا موقع ملاز
نه شوه. ددی تائید د نسفی په نسخه سره هم کیږی ځکه چه په هغی کښې لفظ باب بغیر د ترجمه دې یعنی د
آیات ذکر نشته دې. باب سره متصلاً حدیث جابر رحمته الله وارد دې. په دې لحاظ سره دا باب (کالفصل من الباب السابق)
دی یعنی دا هم د موسی رحمته الله د حالاتو او سوانح تمه ده. په دې صورت کښې د حدیث جابر رحمته الله مناسبت باب
سره داسی کیږی چه (وهل منی الاقدار عاها) په عموم کښې حضرت موسی رحمته الله هم شامل دی یعنی یو نبی داسی
نه دی تیر شوی چا چه جیلانی نه وی څرولې نو موسی رحمته الله هم د چیلو څرونکې شو. لکه چه په دې روایت کښې د
موسی رحمته الله د ژوند یو اړخ بیان کړی شوی دی.)

بعض روایاتو کنبی تصریح ده چه موسی علیه السلام به چیلنی خړولې. چنانچه د دې حدیث په بعض طرق کنبی دی (ولقد بعثت موسیٰ وهودع الغنم) یعنی موسیٰ علیه السلام مبعوث کړې شو او هغه د چیلو خړونکې وو. دا روایت امام نسائی کتاب التفسیر کنبی (عن أبي اسحاق عن نعيم بن حزن) په طریق سره نقل کړی دی. (۱)

دعلامه گرماني رحمۃ اللہ علیہ توجیہ اوډ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ وډ: علامه گرماني رحمۃ اللہ علیہ فرمائي ڇه په دي صورت کښي به ترجمه الباب سره د حديث مناسبت داسي وي ڇه بني اسرائيل ته د خپل جبهالت په سبب په معاشره کښي هيڅ امتياز حشيت حاصل نه وو. مگر الله تعالى په هغوي باندې فضل کولو سره هغوي له به ټول اقوام عالم باندې فضيلت ورکړي وو. هم دغه حال د انبياء کرامو وو ڇه چليني په نني خړولي او په معاشره کښي به نني څه امتياز مقام نه لرلو الله تعالى هغوي ته فضيلت ورکړو او هغوي نني د اذني حالت ته او ووستل او د نبوت اوچت مقام نني ورکړو.

حافظ ابن حجر رحمته الله په دې توجیه باندې رد کولو سره فرمائی چې ده توجیه د تکلف نه خالی نه ده. داسې خبرې د شرح متن سره مناسبت لري تر څه الباب سره د دې تعلق نشته دي. ^(۲)

٣١- باب: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْجِبُوا أَيْدِيَ﴾ / البقرة: ٤٧/

دتر جمه الباب مقصد: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دې باب لاندې دمل کوره آیت تفسیر کول غواری دا آیت هم د موسی علیہ السلام د حالاتو متعلق دې پوره آیت دادې: **وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ أَنَا رَبُّكُمْ أَنِ اتَّقُوا اللَّهَ ۚ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ۚ** وَقَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا نَبِيُّهُمَا قَالَ أَغُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْغَالِبِينَ کوم وخت چه موسی علیہ السلام خپل قوم ته وفرمائیل چه الله تعالی تاسو ته حکم درکوی چه تاسو یوه غوا ذبح کرنی هغوی اوونیل ته مونږ پورې خدا کړې موسی علیہ السلام وفرمائیل تعوذ بالله، چهزه داسې د جهالت والو په شان کار اوکړم چه د الله تعالی په حکم کښی مسخری اوکړم.

امام ابو جعفر رازی رحمۃ اللہ علیہ عن ابي الیاس عن انس بن ابي العالیہ، پہ طریق سرہ مذکورہ آیت دلائی دی داروایت نقل کری دی
چہ بنو اسرائیل کنبی یو مالدار سړی وو د کوم چہ څه اولاد نه وو. یو نیز دی وارث نشی د مال په لاس کنبی

(١) فتح الباری: ۵/۸، عمدہ القاری: ۳۰۳/۱۵، الكنز التنواری: ۳۶۱/۱۳.

(٢) انظر سنن النسائي الكبرى: ١٧١/١٠ رقم الحديث: ١٢٦٢ مؤسسه الرسالة بيروت، ١٤٦١ هجري.

(²) شرح الكرماني: ٥٦/١٤ دار إحياء التراث العربي، وانظر فتح الباري: ٥٤٣/٨-٥٤٢.

٤٨ فتح الباري: ٨/٥٤٣-٥٤٢ دار الكتب العلمية.

را تلو سره هغه قتل کرو او په لار کښې نې او غور زولو او بیا د موسی علیه السلام په مخکښې جغې صوری وهلي چه په ما باندې لونی مصیبت راغلو هیکلک داسې نه ملاوړی چه د ده قاتل راته په گوته کړی ته د الله تعالی نبی نی هم ته راته اوبښه موسی علیه السلام د خلقو نه معلومات او کړه نړ تولو د لاعلمنی اظهار او کړه. هغوی ته د وحی په ذریعه حکم ورکړی شو چه د قاتل پته لگولو دپاره یو غوا ذبیح کړنی او د هغې د غوښې یوه تکره د مقتول په بدن باندې اووهنی نو هغه به راژوندې شی او هم پخپله به د قاتل نوم اوبښای. موسی علیه السلام هغوی ته د الله تعالی دا حکم او خودلو نو هغوی دا تورقې گنرلو سره اوونیل (اَنْتُمْ لَهَا هَرَوَا) آیا ته مونږ پورې تورقې کوې؟ موسی علیه السلام جواب ورکړو (اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُوْنَ مِنَ الْمُهْلِكِيْنَ) بیا بنو اسرائیل اوونیل (اذْعَلَّكَ رَبُّكَ يَتَّبِعِنَا شَأْمًا) ته خپل رب نه درخواست او کړه چه هغه بیان او کړی چه هغه غوا به څنگه وی؟ موسی علیه السلام جواب ورکړو (اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ اَلَا قَارِضٌ وَلَا يَلْعَظُ عَرَبًا بَيْنَ ذٰلِكَ قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّ زَيْنًا) یعنی الله تعالی فرمائی چه هغه دې داسې غوا وی چه نه یوډنی وی او نه بالکل ځوانه ددې دواړو په مینځ کښې دې وی بیا هغوی اوونیل ته د خپل رب نه دعا او کړه چه هغه زموږ د پاره بیان کړی چه (مَا لَوْهَئَا) د هغه غوا رنگ به څنگه وی؟ موسی علیه السلام جواب ورکړو (اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفَرَاءُ فَاقْتَرْتُمَا لَهَا الظَّظْنَ) الله تعالی فرمائی چه هغه غوا دې د تیز رنگ زیره وی چه کښونکی خوشحالوی. هغوی ونیل (اذْعَلَّكَ رَبُّكَ يَتَّبِعِنَا شَأْمًا) ته زموږ دپاره د خپل رب نه دعا او کړه چه زموږ دپاره بیان کړی چه د دغه غوا پوره حقیقت به څه وی. حقیقت دادې چه د غوا گانو باره کښې مونږ ته اشتباهه کیږی. موسی علیه السلام جواب ورکړو (اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ اَلَا ذُلُّوا لَهَا اَرْضٌ وَلَا تَكْفِي الْفَرْثُ مُسَلَّمَةٌ لَا حِيَةَ فِيْهَا) الله تعالی فرمائی چه هغه به داسې غوا وی چه صحیح سالمه وی څه کمې په کښې نه وی چه نه یوړی کوی او نه پتی خړوب کوی او په هغې لړشان ټاکي یا دا څه مه نه وی.

د خپل عادت مطابق د ډیرو لاجو نه پس بنو اسرائیل په دې حکم باندې رضامنند شو. د مخصوص صفتونو دا غوا د ډیر لټون نه پس هغوی ته د یوې یوډنې ښځې سره ملا شو چه هغې هم ښه گران قیمت اوونیل موسی علیه السلام اوونیل چه تاسو پخپله خپل ځان په سختو کښې واچولو اوس چه دا څه غواړی هم هغه قیمت ورکړنی. هغوی غوا واخسته او د هغې نه نی یو هلو وکړ واخستو او د مقتول نعش سره نی اولگولو هغه راژوندې شو او د قاتل نوم خودلو سره مړ شو. (۱)

قَالَ اَبُو الْعَالِيَةِ: الْعَوَانُ: النَّصْفُ بَيْنَ الْبَكْرِ وَالْمَرْوَةِ. (فَاقْتَر) / البقرة: ۶۹ / صاف.

په مذکوره آیت کښې دلفظ عوان تفسیر کړې شوې دې نصف نون او صاء فتحه سره مینځمنی ته ونیلی شی. ابو العالیه رحمه الله دا قول وائی چه عوان د یوډنی او ځوانې غوا په مینځ کښې درمیانه درجې عمر والا غوا ته وائی دا بو العالیه رحمه الله امام طبري رحمه الله د (عن سلمه عن ابن اسحاق عن الزهري) په طریق سره نقل کړې دې. (۲)

قوله: فاقتر: صاف: آیت دې: (صَفَرَاءُ فَاقْتَرْتُمَا لَهَا الظَّظْنَ) امام بخاری رحمه الله لفظ فاقتر تفسیر صاف سره کړې دې. حضرت عبد الله بن عباس رحمه الله ددې تفسیر کړې دې: (شدت الصفرة لئلا تصفر عاتقها من مطب) مطلب دې چه د دغه غوا رنگ فاقع یعنی داسې زور زیر رنگ وی چه سپین ښکاری. بعض حضراتو د فاقع معنی ډیر تک تور رنگ سره کړې دې. دا صحیح نه دې. (۳)

(۱) فتح الباری: ۵۴۳-۵۴۴/۸.

(۲) عمدة القاری: ۱۹/۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۱۹/۱۵.

(ذُكِرَ) لَمْ يَلِهَا الْعَمَلُ (تُفْثِرُ الْأَرْضُ) // البقرة: ٧١ / لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْبَشَرُ عَنْ أَفْعَالِهِمْ لَأَرْسِلَنَّ فِي الْأَرْضِ بَلَدًا مَدِينًا يَكُونُ فِيهَا جَنَّاتُ عَدْنٍ يَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ أَمْثَلُ الْعِلْمِ وَأُولَئِكَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (مُسَلَّمَةٌ) مِنَ الْعُيُوبِ (لَا شَيْءَ) (البقرة: ٧١) تَهَاشُ. (صَفْرَاءُ) // البقرة: ٢٩ / إِنَّ فِي شَيْءٍ سَوْدَاءٍ وَقَالَ: صَفْرَاءُ كَقَوْلِهِ: (جِلَّتْ صَفْرُ) // المرسلات: ٣٣ / (فَأَذَرْتُمْ) // البقرة: ٧٢ / اخْتَلَفْتُمْ.

هغه غوا څنگه کیدل پکار دی؟ د هغې یو وصف نی دا اوڅودلو چه هغه ذلول نه وی. امام بخاری رحمته الله د دې معنی کړې ده (لم یزید العلم) چه کار وغیره ذلیل کړې نه وی (تُفْثِرُ الْأَرْضُ) امام بخاری رحمته الله (ولا تعمل فی الحوت) سره معنی کړې ده. یعنی چه داسې غوا وی چه په زمکه کښې د زمیندارنې کار نه کوی.

قوله: لا شيء: بَيَّاضٌ: په آیت کښې لفظ (شئ) معنی امام بخاری رحمته الله په سپین داغ سره کړې ده. یعنی هغه غوا داسې کیدل پکار دی چه په هغې کښې څه سپین داغ نه وی.

قوله: صفراء: إن شئت سوداء، ويقال صفراء قوله جمالات صفر: آیت کښې (صَفْرَاءُ قَاتِمَةٌ لَوْنِهَا) کښې لفظ (صفراء) متعلق امام بخاری فرمائیل دی چه دا په خپله مشهوره معنی کښې استعمالیږي لیکن که تاسو غواړئ نو دا د سوداء (تور) په معنی کښې هم اخستې شنی ځکه چه د سورت مرسلات آیت (جِلَّتْ صَفْرُ) [٣٣] کښې لفظ صفر د سواد په معنی کښې دې چه زیربڅنه وی.

قوله: فَأَذَرْتُمْ: اخْتَلَفْتُمْ: آیت دې: (وَلَا تَخْتَلَفْتُمْ نَفْسًا فَاذَرْتُمْ فِيهَا) // البقرة: ٧٢. امام بخاری رحمته الله (ادارتم) معنی کړې ده (اختلفتم) یعنی د قتل الزام په یو بل باندې لگول او اختلاف نی کول. دا لفظ (دوا) نه دې اود دې معنی د دفع کولو دپاره راځي. یعنی د خپل ځان ساتنه نی کوله او الزام به نی د بل په سر.)

٣٢- باب: وَفَاةُ مُوسَى وَذِكْرُهُ بَعْدُ.

د ترجمه الباب مقصد: ددې باب لاندې امام بخاری رحمته الله دوه خبرې خودل غواړی د حضرت موسی عليه السلام د وفات قصه او د وفات نه پس تذکره. ذکره په مجرور باندې د عطف کیدو د وجې نه حالت جری کښې دې د ابوذر رضي الله عنه روایت کښې لفظ د باب ساقط دې په دې صورت کښې ذکره مرفوع وئیل پکار دی.)

[٣٢٢٦]- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ مُوسَى، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ ابْنِ سُلَاسٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "أُرْسِلَ مَلَكُ الْمَوْتِ إِلَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَلَمَّا جَاءَهُ صَكَّهُ، فَرَجَمَ إِلَى رِجْلِهِ، فَقَالَ: أُرْسِلْتَنِي إِلَى عَبْدِ الْأَعْلَى بْنِ النُّوْتِ، قَالَ: أُرْجِعْ إِلَيْهِ فَقُلْ لَهُ يَعْزِمُ بَذَرٍ عَلَى مَتْنٍ لَوْ، فَلَمَّا عَظُمَتْ يَدُهُ بِكُلِّ شَعْرَةٍ سَنَةٍ، قَالَ: أَيُّ رَبِّ، ثُمَّ مَادَاهُ قَالَ: لَمَّا الْبُؤْتُ، قَالَ: فَاكْلَانِ، قَالَ: فَسَأَلَ اللَّهَ أَنْ يُدْنِيَهُ مِنَ الْأَرْضِ الْمُقَدَّسَةِ رَمِيَةً مَعَهُ، قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَوْ كُنْتُ لَمْ لَا رَيْتُكُمْ قَدْرَهُ إِلَى جَانِبِ الطَّرِيقِ تَحْتَ الْكَثِيبِ الْأَخْضَرِ» قَالَ وَأَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ هَمَامٍ، حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَوْلَهُ [ص ٤٧١] [٤٧٢] [٤٧٣].

(١) تفسير الثعلبي: ١٣٩/١ قال: وأصل الدراء: الدفع، يعني: اتقى ذلك على هذا وهذا على ذلك فدافع كل واحد نفسه.

(٢) إرشاد الساري: ٣٥٠/٧.

(٣) مرتخيه في كتاب الجنائز باب من أحب الدفن في الأرض المقدسة أو نحوها: ٣٣٩ وهذا الحديث عزاه الحافظ المزي في التحفة إلى البخاري فقط ولم يصرح بأنه روى عن مسلم أيضاً، وقد رواه مسلم في الفضائل، في باب فضائل موسى و رقم: ٤١٠٠.

توابع رجال

یحیی بن موسی: دا ابو زکریا یحیی بن موسی رضی الله عنه دې ددوی تذکره تیره شوې ده. (۱)
 معمر: دا معمر بن راشد الزدی البصری رضی الله عنه دې (کتاب العلم، باب کتابه العلم) لاندې دهغوی تذکره تیره شوې ده. (۲)
 ابن طاؤس: دا عبدالله بن طاؤس بن کيسان یمنی رضی الله عنه دې ددوی تذکره تیره شوې ده. (۳)
 عن ایبه: دا طاؤس بن کيسان یمنی جندی حمیری رضی الله عنه دې. (۴)
 دا روایت امام بخاری رضی الله عنه مخکښې خو طاؤس عن ابی هريرة په طریق سره موقوفاً روایت کړې دي او بیا دې نه پس هم دا روایت همام عن ابی هريرة په طریق سره موقوفاً هم نقل کړې دي او د محدث عبدالرزاق رضی الله عنه په نیز هم دغه د همام و الا سند مشهور دي. (۵)

د موسی رضی الله عنه ملک الموت په مخ په خپیره وهل: ارسل ملک الموت الی موسی علیه السلام فلما جاءه صه ملک الموت موسی رضی الله عنه ته اولیکلي شو کله چه ملک الموت هغه له راغلو نو هغه دې په خپیره اووهلو. دلته اشکال کیږي چه موسی رضی الله عنه ملک الموت ولې په خپیره باندې اووهلو؟

① ملک الموت هغه له د مرگ پیغام ورکولو دپاره راغلې وو. د صحیح مسلم روایت دې چه ملک الموت موسی رضی الله عنه ته اوویل (أجاب ربك، فلقم موسی عن الملك فقهاها) (۶)

یعنی د خپل رب پیغام مرگ قبول کړه. په دې باندې موسی رضی الله عنه په سترگه باندې ملک الموت په خپیره باندې اووهلو او سترگه یې زخمی کړه. ملک الموت هغه له د انسان په شکل کښې راغلې وو او دکور په دیوال باندې وراوځوتې وو. د موسی رضی الله عنه عمر ۱۲۰ کاله وو. موسی رضی الله عنه هغه پیژندلې نه وو د هغه په مزاج کښې گرمی وه. په دې باندې هغه له غصه راغله چه بغیر اجازت نه څنگه دننه راغلې، کیدې شی څوک اجنبي حمله کونکې زما د قتل په نیت راغلې وی. په دې وجه موسی رضی الله عنه هغه په خپیره اووهلو. په هغه زمانه کښې په ملک الموت په انسانی شکل کښې د عامو خلقو مخې ته رانښکاره کیدلو. چنانچه د مسند احمد روایت دې: (ان ملک الموت کان یأتی الناس عاتله فالی موسی فلقمه فقهاه). (۷)

یو بل اشکال او دهغې جواب: د صحیح مسلم او مسند احمد په روایاتو کښې تصریح ده چه موسی رضی الله عنه په گذار سره د ملک الموت سترگه اووتله په دې باندې اشکال وارد کیږي چه ملک الموت خو طاقطور مخلوق دې د یوانسان گذار د هغه په مقابله کښې څه حیثیت لري بیا دا چه هغه نورانی مخلوق دې د انسان په شان د هغه سترگه وتل اوزخمی کیدل ناقابل فهم دی؟

ابن قتیبه رضی الله عنه وغیره ددې جواب دا ورکړي دي چه دا په اصل کښې تمثیل دې حقیقت نه دي چه حضرت موسی رضی الله عنه حقیقتاً په خپیره وهلې وو اوهم په حقیقت کښې د ملک الموت سترگه وتلې وه. دا بالکل هم داسې دی لکه

(۱) کشف الباری کتاب الحيض باب ذلک المرأة نفسها... ص: ۳۷۸.

(۲) کشف الباری: ۳۲۱/۴.

(۳) کتاب الحيض باب المرأة تحيض بعد الإفاضة رقم: ۳۲۹ ص: ۵۹۸.

(۴) اوگورنی کتاب الوضوء باب من لم يرالوضوء إلا من المخرجين.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۵/۱۵.

(۶) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب ومن فضائل موسی، رقم الحديث: ۶۱۴۹.

(۷) مسند الإمام احمد: ۵۲۵/۱۶ مسند ابی هريرة: ۱۰۹۰ مؤسسة الرسالة: ۱۴۲۱ هجري نور اوگورنی إرشاد الساری:

چه په دوو کسانو کېښي په څه خبره باندې تلخی راشي یو غالب راځي او بل مغلوب غالب راتلونکي وائی چه ما هغه ښه زخمی کړو ما خو دهغه په سترگو کېښي خاورې واچولې او هغه خو خپل مخ وهلو لاړو. حالانکه په حقیقت کېښي نه هغه زخمی کړی او نه دهغه په سترگو کېښي خاورې اچولې او نه هغه خپل مخ وهی. دغه شان حضرت موسی عليه السلام په مقابله او بحث کېښي غالب راغلو په حدیث کېښي د سترگې وټو خبره هم دغه محاوره ده. (۱)

لیکن دا توجیه بعبده او د قرآن سیاق خلاف ده. ځکه چه په روایت کېښي تصریح ده چه د عزرائیل سترگه اووتله نو هغه الله تعالی له لاړو هلته هغه شکایت او کړو او الله تعالی دهغه سترگه صحیح کړه. (۲) کله چه د سترگې وتل په حقیقت باندې محمول دی نوبیا اشکال دادې چه ملک الموت خو نورانی مخلوق دې د انسان په شان دهغه سترگه راوتل ناقابل فهم دی.

د دې جواب دادې چه الله تعالی په ملائکو کېښي (شکل بأشكال مختلفة) استعداد کیخو دې. کله چه ملائکه د انسان په صورت کېښي متشکل وی نوبیا په هغوی کېښي انسانی خصوصیات پیدا کیږي. ملک الموت په انسانی صورت کېښي راغلي وو په دې وجه په څپیره باندې دهغه سترگه اووتله. (۳)

شرح حضراتو خودا مختلف توجیهات کړي دي لیکن حقیقت دادې چه دا حدیث د متشابهات نه دې. علامه سندھی رحمته الله علیه د سنن نسائی په حاشیه کېښي د دې تصریح فرمایلي ده. (۴) د تاویل او توجیه کولو په ځانی نیغه خبره په دې کېښي ده چه متشابهات الله تعالی ته حواله کړي شی.

① علامه نووی رحمته الله علیه فرمایلي دي ممکن دی چه موسی عليه السلام د الله تعالی په اجازت سره ملک الموت په څپیره باندې وهلې وی چه داسې د ملک الموت امتحان واخستې شی. (۵)

② د انبیاء د روح قبض کولونه وړاندې هغوی نه مشوره ضرور اخستې شی او هغوی ته اختیار ورکولې شی نو بعض حضرات او فرمایلي چه موسی عليه السلام ملک الموت ځکه په څپیره باندې اووهلو چه ملک الموت هغه سره مشوره نه وه کړې او د روح قبض کولو دپاره راغلو. (۶)

د دې حدیث نه د مبتدعین انکار او د هغې و: علامه ابن خزیمه رحمته الله علیه فرمائی چه بعض مبتدعینو د دې حدیث د صحت نه انکار کړي دي. دا حضرات وائی چه که موسی عليه السلام ملک الموت پیژندلې وو نوبیا خو څپیره لگول د ملک الموت توهین دي؟ که چرې پیژندلې شی نه وو بیا دهغه نه د سترگې ویتستلو قصاص شی ولې وانخستو؟

حافظ ابن خزیمه رحمته الله علیه او د هغه په اتباع کېښي علامه مارزی رحمته الله علیه او قاضی عیاض رحمته الله علیه د دې جواب ورکړي دي چه ملک الموت په انسانی شکل کېښي په دیوال باندې وړاوختې وو. موسی عليه السلام ته د هغه د ملک الموت کیدو علم نه وو. او اندیښنه پیدا شوه چه په دې انداز کېښي کورته بغیر اجازت داخلیدل هم د نقصان رسولو په غرض سره کیدې شی په دې وجه هغه په څپیره باندې وهلو سره د ملک الموت نه سترگه او ویتستله. شارح رحمته الله علیه په کور کېښي د ننه کتونکي غیر متعلق سړی سترگه ویتستل مباح گرځولې دي. کله چه دا عمل جائز شو نو موسی عليه السلام څنگه مجرم کیدې شی. هغه خپله دفاع کړې وه که په دغه دفاع کولو کېښي هغه مړ شوي هم وې نوته قصاص لازم راتلو.

(۱) شرح مسلم للنووی: ۱۲۸/۱۵ وفتح الباری: ۵۴۶/۸

(۲) شرح مسلم للنووی: ۱۲۸/۱۵ وفتح الباری: ۸/۵۴۶

(۳) إرشاد الساری: ۳۵۰/۷ وفتح الباری: ۵۴۷/۸

(۴) حاشیه السندهی علی سنن النسائی: ۱۲۰/۴ مکتب المطبوعات الإسلامية، حلب ۱۴۰۶ هجری.

(۵) شرح مسلم للنووی: ۱۲۹/۱۵ نور اوگورلی فتح الباری: ۵۴۶/۷

(۶) اوگورلی شرح مسلم للنووی: ۱۲۸/۱۵ کتاب الفضائل رقم: ۱۶۰۰ نور اوگورلی فتح الباری: ۵۴۶/۵

اونه دیت واجب کیدو.

نو په دوو وجوهاتو سره د موسی علیه السلام دا عمل جائز دي یو دا چه د کور په دیوال باندې وراوختو سره کودته داخلیدونکي اجنبی سړی سترگه وپستل شرعاً جائز دی. دویم دا چه موسی علیه السلام ملک الموت نه وو پیژندلې حضرت ابراهیم علیه السلام او حضرت لوط علیه السلام له هم ملائکې په انساني شکل کښې راغلې وې دواړو حضراتو هغوی نه وې پیژندلې. که چرې ابراهیم علیه السلام ته د حقیقت علم وې نو هغه به کله هم د فریستو په وړاندې په دسترخوان باندې خوراک نه کولو او که لوط علیه السلام پیژندلې نو هغه به کله هم د خپل قوم د طرف نه فریستو باندې د لاس اوچتولو اندېښنه نه کوله. فرض کړه که موسی علیه السلام ملک الموت پیژندلې هم وې نو د ملائکو او انسانانو په مینځ کښې د قصاص مشروعیت چرته ثابت دي؟ بیا دغه مبتدعینو دا خبره د کوم ځانې نه راوېستله چه ملک الموت د موسی علیه السلام قصاص مطالبه اوکړه او موسی علیه السلام انکار اوکړو. (۱)

قوله: فوجع الی ربه فقال أرسلتني الی عبد لا یرید الموت: چنانچه ملک الموت خپل رب ته واپس لاړ او عرض ئی اوکړو چه تا زه داسې بنده له لیږلې ووم د چا چه د مرگ هډو د سره اراده نشته.

قوله: قال ارجع الیه فقل له: یضربک الله علی من یرید: الله تعالی ملک الموت ته حکم اوکړو موسی علیه السلام له دویاره لاړشه او هغه ته ووايه چه د الله تعالی حکم دي د یو غوښی په شا باندې ته خپل لاس کیږده. یو روایت کښې دي: (قل له: الیه ایتد؟ فان کلت یرید الیه الضربک علی من یرید، فیا توارت یدک من شعرة فأتک تعیش بهاسة) (۲) یعنی: موسی علیه السلام ته ووايه ستا ژوند پکار دي؟ که غواړې نو د غوښی په شا باندې لاس کیږده، په هر هغه وېښته کوم چه ستا لاس پټ کړی دهغې په بدله کښې به یو کال ژوند ملاوېږی.

قوله: فله عما غطی یدک بكل شعرة سنة: چنانچه د هغه د پاره چه د هغه لاس کوم وېښته پټوی د هروېښته په عوض کښې به یو کال عمر وي.

قوله: قال: أي رب ائرم ماذا؟ قال: ثم الموت، قال: فالآن: موسی علیه السلام عرض اوکړو اي زما ربه بیا به څه کیږی. الله تعالی جواب ورکړو بیا مرگ. نو بیا موسی علیه السلام عرض اوکړو دکه دا وږ د نه اوږد ژوند نه پس آخر هم مرگ راتلونکي دي نو بیا خو هم اوس دي مرگ راشی.

عزرائیل علیه السلام الله تعالی ته شکایت کړې وو چه تا زه داسې سړی له لیږلې ووم چه هډو مرگ غواړی نه ممکن دی چه ملک الموت موسی علیه السلام هډو خبر کړې نه وې او د هغه د خیالاتو نه په ناخبرئ کښې ئی هم پخپله دا اندازه کړې وې چه هغه د مرگ د نوم نه ناخوښه دي او د مرگ تمنا نه کوی. په دې وجه ملک الموت ته مغالطه اوښوه او الله تعالی ته ئی شکایت اوکړو. الله تعالی ملک الموت ته ملکوتی صفات ورکولو سره د هغه د سترگې زخم تیک کړو او دویاره ئی موسی علیه السلام له اولیکلو. اوس چه کله ملک الموت موسی علیه السلام له راغلو او وئې کتل چه د هغه سترگه بالکل په صحیح حالت کښې ده نو حقیقت ورته ښکاره شو چه دا ملک الموت دي نو ځکه په دویاره راتلو باندې هغه د خفگان اظهار اونه کړو. (۳)

ارض مقدس سره نیژدې د موسی علیه السلام تدفین خوا هئش: قال: قال الله ان یدفنه من الارض المقدسة زمیة یجوز ابوهریره رحمه الله وانی چه موسی علیه السلام الله تعالی ته دعا اوکړه چه دې د کانړی د ویشتلو په اندازه ارض مقدس ته

(۱) الشفاعة بتعريف حقوق المصطفى: ۱۶۶/۲ دارالکتب العلمية، فتح الباری: ۴۴۲/۶.

(۲) صحيح مسلم: ۱۲۹/۱۵ کتاب الفضائل، باب من فضائل موسی علیه السلام رقم: ۶۱۴۹، صحيح ابن حبان: ۱۱۶/۱۴.

کتاب التاريخ باب بدء الخلق: ۲۲۴ ۶۳۳۰ مؤسسه الرساله: ۱۴۱۴ هجري.

(۳) فتح الباری: ۴۴۳/۶ دارالمعرفه.

نیزدې کړې

قوله: قال أبوهريرة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لو كنتُ نمر... إلخ: أبوهريرة رضي الله عنه وانی چه بیا رسول الله ﷺ افرمائیل که چرې زه هلته وې نوتاسو ته به مې د موسی عليه السلام د قبر ښه خودلې وه چه هغه کښې احمر، سړې غونډنې سره نیزدې دفن دي.

موسى عليه السلام بیت المقدس کښې د تدفين خواش ولې ښکاره کړو؟ سوال دادې چه موسى عليه السلام بیت المقدس کښې دننه د الله تعالى نه د تدفين خواش ولې ښکاره نه کړو اود بیت المقدس نه د رمیه الحجر په فاصله باندې د تدفين خواش ښکاره کړو؟

ددې جواب دادې چه بیت المقدس د انبياء کرامو عليهم السلام دمدفن کیدو په سبب د برکت خانی دي. حضرت موسی عليه السلام هم په دې وجه باندې بیت المقدس سره نیزدې د تدفين خواش ښکاره کړو. په نفس بیت المقدس کښې د تدفين خواش ځکه ښکاره نه کړو چه هلته د خلقو تگ راتگ ډیر کيږي هلته په دفن کیدو کښې موسی ته خطره وه چه دقبر طرف ته به د خلقو توجو وی او هغه به د شرک او بت پرستنی مرکز جوړشی او کله چه قبر په ارض مقدس کښې دننه نه وی نو ددې طرف ته به د خلقو زیاته توجو نه وی. په دې وجه موسی عليه السلام د ارض مقدس نه بهر د تدفين درخواست اوکړو. (۱)

قوله: الکتاب الأحمر: کتب د شگو اوږدې غونډنې ته وانی یعنی سره غونډنې. (۲)

حضرت موسی عليه السلام قبر چرته واقع دي په دې کښې مختلف اقوال دي: دبعض حضراتو رانی ده چه دموسى عليه السلام قبر د مدینې او بیت المقدس په مینځ مدین کښې دي. دا صحیح نه دی ځکه چه مدین نه مدینې سره نیزدې دي اونه بیت المقدس سره نیزدې دي. (۳) ضحاک رحمه الله د ابن عباس رضي الله عنه قول نقل کړې دي چه د موسی عليه السلام قبر بیت المقدس نه (رمیه حجر) فاصله باندې واقع دي لیکن چاته معلوم نه دي. (۴)

رسول اکرم ﷺ دا مبهم پاتی کول غوښتل لکه چه رالی جانب الطريق عند الکتاب الأحمر الفاظ نه مترشح دي. که چرې رسول الله ﷺ د قبر ښې ښانې خودل غوښتل نو ضرور به ئې تصریح کوله ابن عباس رضي الله عنه فرمائی (لو علمت اليهود قوم موسى وهارون لا اتخذوها من دون الله) که چرې یهود یانوته دموسى عليه السلام اوهارون عليه السلام قبرونه معلوم وې نو هغوی دواړه به ئې د الله تعالى نه بغیر خپل معبودان جوړ کړي وې. (۵) حافظ ابن عساكر رحمه الله دکعب اجبار رحمه الله قول نقل کړې دي چه دموسى عليه السلام قبر دمشق کښې دي.

خو د شراح په نیز اصح او راجح قول دادې چه میدان تیه سره نیزدې د اریحا په نوم سره یو کلي دي دلته یو قبر دي چه د بیت المقدس نه رمیه حجر په فاصله باندې واقع دي. هم دغه قبر د موسی عليه السلام دي. او په حدیث کښې چه کوم د سړې غونډنې ذکر راغلې دي هغه هم په دې مقام باندې ده. (۶)

د وهب بن منبه رحمه الله روایت دي د موسی عليه السلام د تدفين انتظام ملائکه کړې جبرائیل عليه السلام د جنازې موخ ورکړو اود ۱۲۰ کالو په عمر کښې د حضرت هارون عليه السلام د وفات نه یوولس میاشتې پس هغه وفات شوې. (۷)

(۱) إرشاد الساری: ۳۵۱/۷.

(۲) النهاية لابن الأثير: ۱۵۲/۴ دار إحياء التراث العربی.

(۳) فتح الباری: ۵۴۶/۸.

(۴) عمدة القاری: ۴۲۱/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۴۲۲/۱۵.

(۶) فتح الباری: ۴۶/۸ هوارشاد الساری: ۳۵۱/۷.

(۷) عمدة القاری: ۴۲۲/۱۵.

قوله قال وأخبرنا معمر عن هبأمر حدثنا أبو هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم نحوه: عبد الرزاق بن همام يروي عن أبيه عن ابن جبر يروي عن فرماني: أنه سئل عن طريق سره أو رولي أو ددي به سند كشيء د طلاس عن أبيه واسطه نه وه. حافظ ابن جبر يروي عن فرماني: أنه سئل عن طريق سره أو رولي أو ددي به سند كشيء د بعض حضراتو دي نه تعليق ونيلي دي. حافظ ابن جبر يروي دي نه د تعليق ونيل وهم گر خولي دي. (۱)

قوله نحوه: حافظ ابن جبر يروي عن فرماني ددي مطلب دادی چه معمر عن هبأمر والا روايت معنادا معمر عن ابن طلاس والا روايت به شان دي لفظا نه دي. (۲)

علامه عيني يروي عن فرماني چه سره ددي چه دا سند د اسناد اول سره موصول دي مگر دا تعليق گر خولو قول ته وهم ونيل هم صحيح نه دي خكه چه بهر حال امام بخاري يروي دا د تعليق به صورت كشيء ذكر كړي دي. او بيا د يو محدث دا روايت به سند د اتصال سره نقل كول دي امر ته مستلزم نه دي چه دلته دي هم د يو روايت موصول وي. (۳)

[۳۲۷۲] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانٍ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، وَسَعِيدُ بْنُ الْمُسَيْبِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: اسْتَبْرَأَ رَجُلٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَدَجَلَ مِنَ الْيَهُودِ، فَقَالَ الْمُسْلِمُ [ص: ۵۸]: وَالَّذِي أَصْطَفَى مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْعَالَمِينَ، فِي قَوْمٍ يُقْسِمُ بِهِ، فَقَالَ الْيَهُودِيُّ: وَالَّذِي أَصْطَفَى مُوسَى عَلَى الْعَالَمِينَ، قَرَفَمُ الْمُسْلِمُ عِنْدَ ذَلِكَ قَلْطَمَ الْيَهُودِيِّ، فَقَدَّهَبَ الْيَهُودِيُّ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرَهُ الَّذِي كَانَ مِنَ أَمْرِهِ وَأَمْرَ الْمُسْلِمِ، فَقَالَ «لَا تُخْبِرُونِي عَلَى مُوسَى، فَإِنَّ النَّاسَ يَصْعَقُونَ، فَأَكُونُ أَوَّلَ مَنْ يَفِيضُ، فَإِذَا مُوسَى بِأُطْشَ بِجَانِبِ الْعَرْشِ، فَلَا أَذْرِي أَكَانَ فِيهِمْ صَعِقٌ فَأَقَاتُ قَبْلِي، أَوْ كَانَ مِنْ أَسْتَسْنَى اللَّهُ [ص: ۴۷۹] [ز: ۲۲۸۰]»

تراجم رجال

ابو اليمان: دا ابو اليمان حكيم بن نافع بهراني حمصي يروي دي. (۱)

شعيب: دا ابو بشر شعيب بن مولى حمزه قرشي اموي يروي دي. ددوي تذکره (بدء الوحي) لاندې تيره شوې ده. (۲)

الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري يروي دي. (۳)

ابو سلمة بن عبد الرحمن: دا ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف دي ددوي تذکره (كتاب الإيمان باب صوم رمضان

احتساباً من الإيمان) لاندې تيره شوې ده. (۴)

سعيد بن المسيب: ددوي تذکره (كتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل) لاندې تيره شوې ده. (۵)

(۱) فتح الباری: ۴۶/۸ و إرشاد الساری: ۳۵۱/۷

(۲) فتح الباری: ۵۴۶/۸

(۳) عمدة القاری: ۳۰۶/۱۵

(۴) مرتخریجه فی کتاب الخصومات باب ما یذکر فی الإشخاص والخصومة بین المسلم والیهود، رقم: ۲۴۱۱.

(۵) کشف الباری: ۴۷۹/۱

(۶) کشف الباری: ۴۸۰/۱

(۷) کشف الباری: ۳۲۶/۱

(۸) کشف الباری: ۳۲۳/۲

قوله: استب رجل من المسلمين: حضرت ابوهریرہ رضی اللہ عنہ وائی چہ دَ یو مسلمان او یہودی پہ مینخ کنخلې تکرار وغیرہ اوشوې. مسلمان اوونیل چہ قسم دې په هغه ذات چاچہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم په ټولو عالمو کښې خوښ کړې یعنی فوقیت او فضیلت نشی ورکړې. یہودی اوونیل چہ قسم دې په هغه ذات چاچہ موسی علیہ السلام په ټولو عالمو باندې خوښ کړې.

عمرو بن دینار رضی اللہ عنہ تصریح کړې ده چہ دلته رجل مسلم نه مراد حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ دې اوډ یهودی بارہ کښې ابن شکال رضی اللہ عنہ د ابن اسحاق رضی اللہ عنہ په حواله سره فرمائیلی چہ دهغه نوم فتحاص دې. ^(۱) لیکن حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ په دې باندې رد کولو سره فرمائیلی چہ څوک بل یهودی دې او دهغه نوم ماته معلوم نه دې. ^(۲) د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ او یو یہودی په مینخ کښې د اشان واقعہ د سورت آل عمران آیت **﴿إِنَّ اللَّهَ فَخٍّ وَعَمِّنٌ﴾** ^(۳) د نزول په وخت شوې وه او حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ یهودې په څپیرہ باندې وهلې وو. فتحاص هم د دغه یهودی نوم دې خود حدیث باب واقعہ دویمه ده او په دې کښې چہ دکوم یهودی ذکر دې دهغه نوم مجهول دې. ^(۴)

قوله: فرم المسلم عند ذلك يده، فلفظ اليهودي: نو مسلمان خپل لاس اوچت کړو او یہودی په څپیرہ اووهلو. یہودی موسی علیہ السلام له په ټول عالم باندې فوقیت ورکړو. دلفظ عالمین په عموم کښې رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم هم راخی نولکه چہ یہودی دروغ اوونیل ځکه چہ د مسلمان په نیز خو رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د ټولو نه افضل او اوچت دې. ^(۵) حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ هغه ته د دروغو سزا په توگه په مخ باندې څپیرہ ورکړه. دابراہیم بن سعد رضی اللہ عنہ په روایت کښې **«وجه»** تصریح ده. **«لفظوجه اليهودي»**. ^(۶)

د عبداللہ بن الفضل رضی اللہ عنہ په روایت کښې دی: **«لمعه رجل من الأنصار فلفظوجه»** وقال: **«أقول هذا رسول الله صلى الله عليه وسلم بين أظهرنا»**. ^(۷)

یعنی د یہودی دا خبره یو انصاری واوریدله نو هغه یہودی په مخ باندې په څپیرہ باندې اووهلو او وئی ونیل رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم زموږ په مینخ کښې موجود دې اوتہ دداسې خبرې کولو جرات کوي؟ په حدیث ابوسعید رضی اللہ عنہ کښې هم د څپیرې نسبت د یو انصاری صحابی طرف ته کړې شوې دې. ^(۸) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی په ظاهره دواړه روایات د عمرو بن دینار رضی اللہ عنہ د قول خلاف دی په کوم کښې چہ د څپیرې وهونکی نوم ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ خودلې دې. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ تطبیق ورکولو سره فرمائیلی دی کہ په مذکره روایاتو کښې لفظ انصاری نه عام معنی مراد وی نو د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په انصار او اعوان کښې د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نه زیات بل څوک کیدې شی. ^(۹)

^(۱) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

^(۲) فتح الباری: ۵۴۷/۸ وارشاد الساری: ۳۵۱/۷.

^(۳) فتح الباری: ۵۴۷/۸.

^(۴) فتح الباری: ۵۴۷-۵۴۸ وارشاد الساری: ۳۵۱/۷.

^(۵) فتح الباری: ۵۴۸/۸.

^(۶) صحیح البخاری کتاب الخصومات باب ما یذکر فی الإشخاص والملازمة والغصومة. رقم الحدیث: ۲۴۱۱.

^(۷) صحیح البخاری کتاب احادیث الانبیاء باب: وإن یونس لمن المرسلین، رقم الحدیث: ۳۲۳۳.

^(۸) فتح الباری: ۸/۸.

^(۹) فتح الباری: ۵۴۸/۸.

قوله: **فذهب اليهودي إلى النبي صلى الله عليه وسلم فأخبره الذي كان من أمرة:** يهودی رسول اکرم ﷺ ته راغلو او حضور پاک ته ئی هغه خبره او خودله چه دهغه او مسلمان په مینځ کښې اوشوه. د ابراهیم بن سعد رضی الله عنه په روایت کښې دی چه حضور پاک مسلمان هم راوغوښتلو او د واقعی معلومات ئی اوکړه. (۱)
 د ابن الفضل په روایت کښې دی چه یهودی رسول اکرم ﷺ مخاطب کړو ونی: **ياأبا القاسم إن لي ذمة وعهداً فما بال فلان لطمه جني فقال:** لم طمئت وجهه—**فلذكرة—**لفظ النبي صلى الله عليه وسلم (۲)
 یعنی زه خو معاهد او ذمی یم نوبیا په فلانکی مسلمان باندې څه چل شوي چه هغه زه په څپیره اوو هلم رسول اکرم ﷺ د مسلمان نه د وجې تپوس اوکړو چه تا دې ولې په څپیره اوو هلو؟ هغه وجه او خودله نو حضور پاک د غصې اظهار اوکړو.

قوله: **فقال لا تخبروني علي موسى.....** په دې موقع باندې رسول اکرم ﷺ او فرمانييل ماله په موسی عليه السلام باندې فضيلت مه را کوئی ځکه چه د قيامت په ورځ به ټول خلق بې هوشه شی او زه به د ټولو نه اول سړي یم چاته چه به هوش راڅي هغه وخت به زه موسی عليه السلام گورم چه هغه به د الله تعالی د عرش غاړه نیولې وی. ماته معلومه نه ده چه هغه به هم د هغه خلقو نه وی چه بې هوشه شوي وو او بیا زمانه هم اول به هوش کښې راغلی وو یا دهغوی نه وو څوک چه الله تعالی د بې هوشنی نه مستثنی کړې وو.

په موسی عليه السلام باندې د فضيلت دعوی او دهغې ممانعت: رسول اکرم ﷺ ته په ټولو انبياء کرامو باندې فضيلت حاصل دې هم پخپله حضور پاک فرمانيلی: **أنا سيد ولد آدم ولا فخر** او حضور پاک ته چه کوم فضيلت په ټولو انبياء باندې حاصل دې دهغې علم هم ورته وو. نو بیا خود اشکال دې چه حضور پاک ولې منع کړه چه په موسی عليه السلام باندې زما د اوچتوالی دعوی مه کوئی؟

شرح حديث ددې مختلف جوابونه ورکړي دي. د بعض په نیز حضور پاک داسې تواضعاً فرمانيلی دی. بعض وئیلی دی چه هغه وخت حضور پاک ته د خپل فضيلت علم نه وو. بعض حضراتو وئیلی چه ددې جواب دادې چه زما تعريف په داسې انداز کښې مه کوئی د کوم نه چه د موسی عليه السلام د سپکاوی اړخ راوځي. اکثر علماء کرام وائی چه د حضور پاک منشاء ده چه د انبياء کرام عليهم السلام په مینځ کښې د تفضيل په موضوع باندې هلو خبرې نه دي کول پکار. په دې موضوع باندې خبره کولو سره کله انسان د عصبیت په وادنی کښې داخلېږي. شیطان دغه موقع غنیمت گنړی اودې د اعتدال د لارې نه د آخواکولو کوشش کوي او دا اندېښنه وی چه هغه مفضل د هغه د مقام اومرتبې نه کم تر جوړولو سره په ضلالت او گمراهی کښې پریښوځي. چنانچه علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرمائی: **والا تخبروا بين الأنبياء: أي: من تلقاء أنفسهم فإن ذلك قد بقى إلى العصبة فيتميز الشيطان عنه ذلك فرصة فمدعوك إلى الإفراط والتعظيم فطربوا الفاضل فوق حقه وتقصون الفضول حقه فتقعون في مبالاة التي لا تقدرها على ذلك بأنكم مبال أناكم الله من البهائم** (۳)
 حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه د امانعت په هغه صورت کښې دې چه کله سړي د يو دليل او برهان سهارا اخستو نه بغير صرف په خپله راټي سره تفضيل بين الأنبياء په موضوع باندې خبره کوي گنې دليل سره خبره کونکی سره دا نهی متعلق نه ده یا بیا دا نهی د هغه صورت سره متعلق ده په کوم کښې چه اسلوب کلام د مفضل د تنقيص سبب جوړېږي یا په دې سره د خصوصت او جگړې فضاء هوارېږي. ظاهر خبره ده چه خصوصت او مناقشه تيزنی کښې د مفضل په شان کښې تنقيص شک کيدې شی. په دې وجه حضور پاک ممانعت او فرمانييلو. (۴)

(۱) صحيح البخاري كتاب الخصومات باب في الإشخاص والخصومة إلخ، رقم الحديث: ۲۴۱۱.

(۲) صحيح البخاري كتاب أحاديث الأنبياء باب: وإن يونس لمن المرسلين، رقم الحديث: ۳۲۲۳.

(۳) إرشاد الساري: ۳۵۲/۲.

(۴) فتح الباري: ۵۵۱/۸.

یا بیامطلب دادی چه هر نبی ته به خه جزوی فضیلت ضرور ورکړې شوې دی کوم چه بل نبی ته نه وی ملاؤ
نوتاسو داسې تفصیل مه کونی چه د فاضل د فضیلت قصیدې ونیلو سره د مفضل د جزوی فضیلت ته هم انکار
اوکړی (۱) یو قول دادی چه دا معانت به نفس نبوت کښې تفصیل سره متعلق دې چه په ذات نبوت کښې ټول
انبیاء کرام برابر دی (لَا تَفْرُقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ) ددې دلیل دې خو که بعض جزوی فضائل کښې یو نبی ته په بل
باندې فضیلت ورکړې شی نو ددې معانت متعلق دې سره نه دې د سورت بقره په آیت سره ددې تائید کړې (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ كُنْ لِلْعَالَمِينَ خَيْرًا مِّنْ ذِي الْقُرْبَىٰ وَكَانَ اللَّهُ بِذَلِكَ الشَّامِرًا)

قوله: فَإِنَّ النَّاسَ يَصْعَقُونَ فَاكُونَ أَوَّلَ مَنْ يَهْلِكُ: رسول الله ﷺ فرمانیلى دى چه د قیامت په ورځ به ټول بې
هوشه شی اوزه به د ټولو نه اول سړي يم چاته چه هوش راځی.

د صق نه مراد داسې بې هوشی ده چه یو خطرناک آواز اوریدو سره یا وړونکې خیز لیدو سره په انسان باندې
راځی. د صق اطلاق په مرگ باندې هم کیږی خودلته مراد بې هوشی ده. دا حدیث شراح مشکل ترین
احادیثو کښې شمیرکړې دي او په دې کښې د اوږدو توجیهاتو او احتمالاتو نه کار اخستې شوې دې رومیې ژور
بحث صعقه سره متعلق دې چه دې نه کومه یوه صعقه مراد ده؟ دویم بحث په دې باره کښې دې چه کله رسول
اکرم ﷺ او فرمائیل چه د ټولو نه اول به هغه په هوش کښې راځی او موسی ﷺ به عرش سره وینی نو سوال دادې
چه موسی ﷺ وفات شوې دې او نص حدیث باب کښې موسی ﷺ په عرش کښې لیدو سره ثابتېږی چه په هغه
باندې مرگ نه دې راغلې. دې سره متعلق یو څو ابواب وړاندې (باب قول الله تعالى: ﴿وَأَعِزَّنَا مُوسَىٰ تَلْفِينًا لِّكَلَّةٍ﴾ لاندې
بحث تیر شوې دې.

[۳۲۲۸] - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ
مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "اَحْتَمِمْ
أَدَمُ مُوسَى، فَقَالَ لَهُ مُوسَى: أَأَنْتَ أَدَمُ الَّذِي أَخْرَجَكَ عَدْنًا مِنْ الْجَنَّةِ، فَقَالَ لَهُ أَدَمُ:
أَنْتَ مُوسَى الَّذِي اصْطَفَاكَ اللَّهُ بِسَالَاةٍ وَيَكْلَامٍ، ثُمَّ تَكَلَّمَ مُوسَى عَلَى أَمْرِ قَوْمِهِ قَبْلَ
أَنْ أُخْلَقَ" فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "اَحْتَمِمْ أَدَمُ مُوسَى يَوْمَ تَرْتَبَنَ" [ص
۴۸۵] [۴۴۵۹، ۴۴۶۱، ۴۴۶۲، ۴۴۷۷] ۲.

تراجم رجال

عبد العزيز بن عبد الله: دا ابو القاسم عبد العزيز بن عبد الله بن يحيى اويسی رحمة الله دې. ددوی تذکره (کتاب العلم
باب المحصل علی العلم لاندې تیره شوې ده). ۲

ابراهيم بن سعد: دا ابراهيم بن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف رحمة الله دې. ددوی تذکره (کتاب العلم باب ما يذکر فی

(۱) فتح الباری: ۵۵۱/۸

(۲) رواه البخاری ایضاً فی کتاب التفسیر فی تفسیر سورة طه، باب قوله (وَاصْطَلَمْتُكَ لِنَفْسِي) رقم: ۷۳۴، و باب
قوله: (فَلَا تَحْزَنْ جَنَّاهُ مِنَ الْجَنَّةِ فَتَقْتُلِي) رقم: ۷۳۸، وفي کتاب القدر باب تهاج آدم وموسى عند الله رقم: ۶۶۱۴ وفى
کتاب التوحيد باب قول الله تعالى (وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) رقم: ۷۵۱۵ ومسلم فى القدر باب حجاج آدم موسى عليهما
السلام رقم: ۶۶۹۸-۶۶۹۸ وأبو داود فى سننه باب فى القدر رقم: ۷۰۱ والترمذی فى القدر باب ۲: رقم: ۲۱۳۵ وابن ماجه
فى المقدمة باب فى القدر رقم: ۶۸
(۳) کشف الباری: ۴۸/۴.

وَسَلَّمَ يَوْمَ قَالَ: «عُرِضَتْ عَلَى الْأُمَمِ وَذَاتِ سَوَادٍ أَكْثَرُ اسْدَا الْأَفْقِ، فَقِيلَ: هَذَا مُوسَى فِي قَوْمِهِ» [ص ۴۸۷] [۴۷۸، ۵۳۷، ۵۴۲، ۶۱۰، ۶۱۷، ۶۱۸]

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی کوفی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان باب من ایمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه) ^(۱)

حسین بن نمیر: دا ابو محسن حسین بن نمیر واسطی ضریر رحمته الله دی. دوی دحسین بن عبد الرحمن سلمی، حسین بن قیس الرجی، ثوری، محمد بن جناده، محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلی و غیرهم رحمهم الله تذکره حدیث روایت کری دی. او ددوی نه عبد الله بن حماد، علی بن مدینی، حسن بن قزعه، حمید بن مسعده، مسدد او حسین بن محمد الدار و غیرهم رحمهم الله دحدیث روایت کوی. ^(۲)
د امام بخاری رحمته الله نه علاوه امام ابو داؤد رحمته الله امام ترمذی رحمته الله او امام نسائی رحمته الله هم ددوی روایات نقل کری دی. ^(۳)

یحیی بن معین رحمته الله ددوی باره کنیی فرمائی صالح ^(۴) ابو حاتم رحمته الله ددوی باره کنیی فرمائی صالح ^(۵) احمده بن عبد الله عجلی رحمته الله ابو زرعه رحمته الله ابن جابر رحمته الله او علامه ذهبی رحمته الله دوی ته ثقه و نیلی دی. ^(۶)
حسین بن عبد الرحمن: ددوی تذکره وړاندې تیره شوی ده. ^(۷)
سمیع بن جبر: ددوی تذکره (کتاب العلم باب العلم فی العلم) لاندې تیره شوی ده. ^(۸)

قوله: «عُرِضَتْ عَلَى الْأُمَمِ.....» حضرت عبد الله بن عباس رضی الله عنه وانی چه رسول الله صلی الله علیه و آله موثر له تشریف راوړو او وانی فرمانیل په ماباندې امتونه پیش کړي شو اوما د سرو یو لونی جماعت اولیدلو کوم چه د آسمان لمنې پټې کړي وي ماته او خردلې شو چه موسی علیه السلام دی دخپل امت په مینځ کښې. دا روایت وړاندې کتاب الطب او کتاب الرقاق کښې امام بخاری رحمته الله تفصیلاً نقل کړي دي دکوم چه یو جز ذباب په مناسبت سره امام صاحب دلتنه هم نقل کړي دي. په دې روایت کښې په رسول اکرم صلی الله علیه و آله باندې د امتونو پیش کول او موسی علیه السلام دخپل امت سره خورولو واقعہ کومه چه بیان کړي شوي ده د امام ترمذی رحمته الله او امام نسائی رحمته الله په روایت کښې تصریح ده چه دا

(۱) أخرجه البخاری أيضاً فی الطب باب من لم یرق: ۵۷۵۲ و بابین اکثری او کوی غیره: ۷۰۵۵ و فی کتاب الرقاق باب: ﴿وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ﴾ رقم: ۶۷۲۲ و باب یدخل الجنة سبعون ألفاً بغير حساب رقم: ۵۴۱ و عند مسلم فی الإيمان باب الدلیل علی دخول طوائف من المسلمین الجنة بغير حساب ولا عذاب: ۲۲۰ و عند الترمذی فی جامعه فی صفة القيامة باب: ۱۷ رقم: ۲۴۴۸.

(۲) کشف الباری: ۴/۸۸.

(۳) تهذیب الکمال: ۶/۵۴۷-۵۴۶ و تهذیب التهذیب: ۲/۳۹۱.

(۴) تهذیب الکمال: ۶/۵۴۷.

(۵) تهذیب الکمال: ۶/۵۴۷.

(۶) الجرح والتعديل: ۳/۱۹۷ رقم الترجمة: ۸۵۹ و دار الكتب العلمية.

(۷) معرفة الثقات للعلی: ۱/۳۰۷ مکتبة الدار. کتاب الثقات لابن حبان: ۶/۲۱۳ تهذیب الکمال للذهبی: ۱/۳۳۹.

(۸) اوگورنی کتاب موافیت الصلاة باب الأذان بعد ذهاب الوقت: ۱۵.

(۹) کشف الباری: ۴/۱۸.

واقعہ دمعراج بہ شہہ باندی پینہ شوہ ده. (۱) ددی نه بعض حضراتو استدلال کری دے چه معراج دوه خل شوہ یوخل بہ مکہ کنہی او یوخل بہ مدینہ کنہی بہ مکہ کنہی چه دمعراج کومہ واقعہ پینہ شوہ ده هغہ سرہ متعلق بہ روایت کنہی د آسانونو دروازہ په دروازہ کولویدو بیان دے خو دمدینہ والاد واقعہ اسرا بہ روایت کنہی ددی ذکر نشته دے. (۲)

قوله: رأیت سودا کثیرا سد الأفق: یعنی ما د نسانانو یولونی جماعت اولیدلو چه د آسمان غارہ نی پتہ کری وے لفظ سودا د (سیاهنی) نه دے. ددی اطلاق د لرے نه په نظر راتلونکی سړی باندی کیږی. کثیرا صفت راوړلو سره دے خبری طرف ته اشاره ده چه لفظ سود ته جنس مراد دے نه چه فرد واحد. (۳)

قوله: هذا موسى في قومه: یعنی دا موسى ﷺ دے دخیل قوم په مینځ کنہی. مسند احمد کنہی د عبد الله بن مسعود رضی اللہ عنہ روایت دے چه کله د رسول اکرم ﷺ موسى ﷺ سره تیریدل اوشو چه د یو جماعت په مینځ کنہی وونو نی پاک ﷺ ته ډیر تعجب پیدا شو او تپوس نی او کړو (من هؤلاء) دا خوک خلق دی؟ نو حضور پاک ته او خود لږ شو (هاخوک موسى معہ بنو اسرائیل) (۴) دا ستاروور حضرت موسى ﷺ دے او هغوی سره دهغوی قوم بنی اسرائیل دی.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کنہی دے: (ورأیت سودا کثیرا سد الأفق، فقل: هذا موسى في قومه، د حدیث په دے جزء کنہی د موسى د اُمت د کثرت بیان دے، ترجمه الباب سره د دے مناسبت واضح دے. د حدیث باب نه مستنبط فائده: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د دے روایت نه ثابتہ شوه چه د اُمت محمدیه نه پس د حضرت موسى ﷺ اُمت د ټولو نه لونی امت وے. (۵)

۳۳- باب: **قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ-**

إِلَى قَوْلِهِ- وَكَانَتْ مِنَ الْقَنِيتِينَ/التَّحْرِيم: ۱۲-۱۱/.

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمه الله د دے باب لاندی د فرعون د ښځی آسیه تذکره کول غواړی چه په موسى ﷺ باندی ایمان راوړی وو. دا باب هم د حضرت موسى ﷺ د حالات او واقعات تنمہ ده. باب کنہی امام بخاری رحمه الله د سورت مريم آیت نقل کړی دے. پوره آیت دادے: ﴿وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِي لِي عِندَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّنِي مِنَ فِرْعَوْنَ وَكَفْلِهِ إِنِّي عَلَى الْغُلُوبِ الْظَالِمِينَ ﴿١٢﴾ وَمِمَّا قَسَتْ عَيْنُهَا حَاسِدًا أَنَّ ابْنًا لَهَا كَذَبَ الْفُتَيَانِ ﴿١١﴾﴾ (۱۱-۱۲) ارقم الآية: ۱۱-۱۲

او الله تعالی د اهل ایمان دپاره د فرعون د ښځی حال بیانوی کوم وخت چه هغی عرض اوکړو چه ای زما ربه زما دپاره ته په خپل قرب کنہی په جنت کنہی کور جوړ کړه او ماته د فرعون ظالم اودهغه د قوم نه خلاصی راکړه او د عمران د لور مريم حال نی بیان کړو چاچه خپل ناموس محفوظ اوساتلو. نو مونږ په هغی کنہی خپل روح پوکړهلو او هغه د خپل رب د کلماتو اودهغه د کتابونو تصدیق اوکړو او هغه د حکم منونکونه وه.

(۱) جامع الترمذی أبواب صفة الجنة باب رقم: ۱۷ رقم الحديث: ۲۴۴۸.

(۲) إرشاد الساری: ۳۵۳/۷.

(۳) إرشاد الساری: ۳۵۳/۷.

(۴) مسند احمد بن حنبل: ۳۵۳/۶ رقم الحديث: ۳۸۰۶ مؤسسة الرسالة.

(۵) فتح الباری: ۵۵۱/۸.

ذَ فَرْعُونُ بِي بِي أَسِيهِ: ذَ فَرْعُونُ بِنْخَه أَسِيهِ بَنْت مَزَاحِم بَارَه كِنْبِي مَخْتَلَف أَقْوَالِ تَقْل دِي يَوْقُول دَادِي چَه دَا
بَنِي إِسْرَائِيل نَه وَهْ أَوْ دُمُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ چَاجِي وَهْ. (١) بَعْضُ وَثِيلِي دِي چَه دَ عَمَالِقَه نَه وَهْ أَوْ دَ فَرْعُونُ ذَ تَرَه لُور وَهْ (٢)
كُورم وَخْت چَه مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ پَه سَاحِرَانُو بَاندِي غَالِب رَاغَلُو أَوْ دَ هَفَه مَعْجَزَه كُتُورَه كُورمُو خَلْقِ إِيْمَانِ رَاوِرُو پَه
هَفُو كِنْبِي أَسِيهِ هَمْ وَهْ. كَلَه چَه فَرْعُونُ تَه مَعْلُومَه شُوه چَه أَسِيهِ پَه مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ هَارُونُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بَاندِي إِيْمَانِ رَاوِرُو پَه
دِي نُو هَفِي تَه نِي دِي رِي سَزَاگَانِي وَرَكِرِي. پَه سُور نَمِر كِنْبِي پَه سَمْلُولَه أَوْ پَه دَوَارُو لَاسُونُو أَوْ خُور كِنْبِي مِيخُونَه
وَر تَكُورَل. كَلَه چَه دَ مِيخُونُو تَكُورُونَكِي لَازِل نُو فَرِينَتُو خِيَلِي وَزَرِي خُورُولُو سَرَه پَه دِي بَاندِي سُورِي أَوْ كُور. هَفَه
وَخْت أَسِيهِ بِي بِي دَعَا أَوْ كُور: (وَبِئْسَ الْبَقِيَّةُ الْيَتَامَى) (٣) دَدِي دَعَا پَه تَيجَه كِنْبِي دَهْغِي كُور هَفِي تَه
أَوْ خُودَلِي شُو نُو أَسِيهِ بِي بِي دَهْغِي پَه كُتُو بَاندِي مَسْكَنِي شُوه. فَرْعُونُ هَمْ هَفَه وَخْت مَوْجُود وَوُونِي وَثِيل (أَلَا
تَعْبُونُ مِنْ جُنُودِنَا نَعْمَ هِيَ وَهِيَ تَضَعُكُم) آيَاتُ سَاسُو خَلْقُوتَه دَدِي پَه لِيُو تَتُوب بَاندِي حِيرَاتِيَا نَشْتَه چَه مَوْنَر دِي تَه سَزَا
وَر كُور أَوْ دَاخَاندِي. بِيَا فَرْعُونُ خِيَلُو نُو كَرَانُو تَه أَوْ وُثِيل يُولُونِي دُرُونَد كَانِي دِي دَدِي پَه سِينَه بَاندِي كِيخُودِي
شِي. دَ أَسِيهِ نَه هَفَه وَخْت رُوح تَلِي وَو يودِرُونَد كَانِي نِي بَس پَه بِي سَاسِي بَاندِي كِيخُودُو پَه دِي سَرَه هَفِي تَه
هِيخَ تَكْلِيْفِ أَوْنَه وَسِيدُو. (٤)

حَسَنُ بَصْرِي عَلَيْهِ السَّلَامُ أَوْ ابْنُ كَيْسَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَوْ فَرْمَانِيل: (رَفَعَهُ اللَّهُ أَمْرًا فَرْعُونُ إِلَى الْجَنَّةِ فِي تَأْكُلُ وَتَشْرَبُ) يَعْنِي اللَّهُ تَعَالَى ذَ فَرْعُونُ
بِنِخَه دَ جَنَّتِ طَرَف تَه بُورَتَه كَرَه أَوْ هَفَه هَلْتَه خُورِي أَوْ خُكِي. (٥)

[٣٢٢٠] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةٍ، عَنْ مُرَّةَ
الْهَمْدَانِيِّ، عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كَمَلُ
مِنْ الرِّجَالِ كَمِيرٌ، وَلَمْ يَكْمُلْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا أَسِيَةُ أَمْرَأَةُ فَرْعُونَ، وَمَرْيَمُ بِنْتُ
عِمْرَانَ، وَإِنَّ فَضْلَ عَائِشَةَ عَلَى النِّسَاءِ كَفَضْلِ الثَّرِيدِ عَلَى سَائِرِ الطَّعَامِ" [ص ٤٩١] [٥١٠٢، ٣٥٥٨، ٣٢٥٠]

(إِلَّا قَالَتِ الْمَلَكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَيِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ إِنَّهُ إِلهٌ مُخِيمٌ عَلَى الْعَرْشِ إِنَّ مَرْيَمَ) رَقْم: ٣٢٢٢ وَفِي تَابِ الْفَضَائِلِ بَابِ فَضْلِ
عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا رَقْم: ٣٧٦٩ وَفِي كِتَابِ الْأَطْعَمَةِ بَابِ الثَّرِيدِ رَقْم: ٥١١٨ وَمُسْلِمٌ فِي صَحِيحِهِ فِي الْفَضَائِلِ
بَابِ فَضْلِ خَدِيجَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَقْم: ٦٢٣٠ وَالتِّرْمِذِيُّ فِي الْأَطْعَمَةِ بَابِ مَا جَاءَ فِي فَضْلِ الثَّرِيدِ رَقْم: ١٨٣٥.

(١) البداية والنهاية لابن كثير: ١/٢٨٢.

(٢) فتح الباري: ٨/٢٥٢.

(٣) سورة التحريم: ١١.

(٤) تفسير الثعلبي رحمه الله عليه ٢٣٣/٦-٢٣٢ وزاد السير لابن الجوزي: ٨/٤٨ وروح المعاني: ٢٨/٤٩٥.

(٥) إرشاد الساري: ٦/٣٥١.

(٦) أخرجه أيضاً في باب قوله الله تعالى: (إِلَّا قَالَتِ الْمَلَكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَيِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ إِنَّهُ إِلهٌ مُخِيمٌ عَلَى الْعَرْشِ إِنَّ مَرْيَمَ) رَقْم: ٣٤٢٢ وَفِي كِتَابِ الْفَضَائِلِ بَابِ فَضْلِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا رَقْم: ٣٧٦٩ وَفِي كِتَابِ الْأَطْعَمَةِ بَابِ الثَّرِيدِ رَقْم: ٥١١٨ وَمُسْلِمٌ فِي صَحِيحِهِ فِي الْفَضَائِلِ بَابِ فَضْلِ خَدِيجَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَقْم: ٦٢٣٠ وَالتِّرْمِذِيُّ فِي الْأَطْعَمَةِ بَابِ مَا جَاءَ فِي فَضْلِ الثَّرِيدِ رَقْم: ١٨٣٥.

تراجم رجال

یحیی بن جعفر: دا ابو زکریا یحیی بن جعفر از دی بخاری رحمته الله دی. (۱)
وکیع: دا ابوسفیان وکیع بن جراح بن ملیح رؤاسی کوفی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلم باب کتابه العلم) لاتدی
تیره شوې ده. (۲)
شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من
لانه یده) لاتدی تیره شوې ده. (۳)
عمرو بن مروة: دا عمرو بن مروه بن عبدالله بن طارق همدانی رحمته الله دی. (۴)
مروة الهمدانی: دا ابواسماعیل مروة بن شراحیل مخضرم همدانی بکلیلی کوفی رحمته الله دی. ریاضت امر و کثرت
عبادت و جی نه مروة الخیر او مروة الطیب په لقب سره مشهور وو. (۵)
هفوی د کبار صحابه کرام رضی الله عنهم نه احادیث روایت کړې مثلاً حذیفه بن یمان، زید بن ارقم، عبدالله بن مسعود،
علقمه بن قیس، علی بن ابی طالب، عمر بن الخطاب، ابوبکر صدیق، ابوذر غفاری او ابوموسی اشعری رضی الله عنهم.
اوددوی نه اسماعیل بن ابی خالد، حصین بن عبدالرحمن، سعید بن یحمد، طلحه بن مصرف عامر شعبی،
عطاء بن سائب، عمرو بن مروه، قیس بن وهب، ابو اسحاق سبیعی وغیرهم رحمهم الله د حدیث روایت کړې
دي. (۶)
دهفوی شمیر په لویو عبادت کونکو کښې دی. تذکره نگارو لیکلی دی چه هره ورځ به نسی د زر رکعتہ نفل کولو
اهتمام کولو. (۷) یوځل نسی غیر معمولی اوږده سجده اوکړه نو په خاوره سره دهغه تندې او مړلې شو. د وفات نه
پس په اهل خانه کښې چا خوب کښې اولیدلو اودهغه د سجدې اندامونه نسی د ستوری په شان پریقیدونکی
اولیدل خوب لیدونکی په حیرتیا سره تپوس اوکړو (ما هذا الذي يوحى؟) یعنی ستا دا تندې ولې داسې پریقیري.
مروه بن شراحیل رحمته الله جواب ورکړو (کسی موضع السجود باکل التراب نوراً) یعنی د خاورې د خوړلو په بدله کښې په تسدی
باندي دا نور ښکلی کړې شو. خوب لیدونکی بیا تپوس اوکړو په آخرت کښې ستا کوم یومنزل دی؟ هغه جواب
ورکړو (خير من اهل دار لا يتنقل عنها اهلها ولا يموتون) چه ښکلی منزل داسې کوو دی په کوم کښې چه اوسیدونکی به نه
دهغه ځانی نه بدلولې شی اونه به په هغه باندي مرگ راځی. (۸)

(۱) اوگورنی کتاب الخوف باب الصلاة عند مناهضة الحصون ولقاء العدو: ۹۴۵.

(۲) کشف الباری: ۲۱۹/۴.

(۳) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۴) اوگورنی کتاب الاذان باب تسوية الصفوف عند الإقامة وبعدها: ۷۱۷.

(۵) تهذيب الکمال: ۳۸۰/۲۷.

(۶) د شیوخ اوتلامذه د تفصیل د پاره اوگورنی: تهذيب الکمال: ۲۷/۲۸۰ تهذيب التهذيب: ۸۸/۱۰.

(۷) عمدة القاری: ۴۲۵/۱۵.

(۸) تهذيب الکمال: ۳۸۱/۲۷.

تولو انمه جرح او تعدیل دهغوی توثیق کړې دې (۱) ابو حاتم رازی رحمته الله او ابو زرعه رحمته الله وائی چه حضرت عمر رضی الله عنه سره دهغه ملاقات ثابت نه دې په دې وجه د حضرت عمر رضی الله عنه نه دهغه روایات د مراسیل په ضمن کښې راځي (۲)

حافظ ابن منده رحمته الله فرماني مړه بن شراحیل رحمته الله د رسول اکرم صلی الله علیه و آله زمانه لیدلې ده خو د زیارت نه مخروم پاتې دې، والله اعلم (۳)

ابو موسیٰ الاشعري: ددوی تذکره (کتاب الإيمان باب: أي الإسلام أفضل، لاتدي تیره شوې ده) (۴)

د نبخو د نبوت مسئله: د کل من الرجال کثيرو لم یكمل من النساء إلا آسية امرأة فرعون..... په سر و کښې ډیر کامل تیر شوی دی لیکن په نبخو کښې د فرعون ښځه آسیه او مریم بنت عمران نه سوا هیڅوک کامل شوی نه دی. آیا ښځوته نبوت اورسالت ملاؤ؟ چه لفظ کامل مطلق استعمال وی نو ددې مصداق نبی وی ځکه نبی په نوع انساني کښې هم هغه کامل کس وی، چونکه په دې روایت کښې د ښځو دپاره لفظ کامل وارد شوې دې په دې وجه ددې روایت نه استدلال کولو سره امام ابو الحسن اشعري رحمته الله علامه قرطبي رحمته الله او علامه ابن حزم ظاهري رحمته الله فرماني چه ښځوته هم نبوت ملاؤ شوې دې (۵)

ددې حضراتو د استدلال طريقه داده چه حدیث باب کښې د حصر سره فرمانيلی چه آسیه او مریم بنت عمران باکمال وې که دوی انبیاء، تسلیم کولو نه انکار او کړې شی اودا اوونیلې شی چه د لفظ کمال نه د نبوت په خانی ولایت او صدیقیت مراد دې ځکه چه د نبوت نه پس هم دغه مدارج د کمال دی نوییا به دوی سره د صدیقیت او ولایت حصر و اختصاص صحیح نه وی. ځکه چه د صدیقیت او ولایت کمال ددوی نه علاوه نورو ښځوته هم ملاؤ دې. لکه چه د دې تاویل په قبلو لوسره به دا لزم شی چه ددوی نه علاوه یوې ښځې ته هم صدیقیت یا شهادت او یا د ولایت کمال حاصل نه دې لهذا ثابتنه شوه چه هم کمال نبوت مراد دې (۶)

چنانچه علامه قرطبي رحمته الله فرماني چه مریم علیها السلام ته نبوت ملاؤ شو او الله تعالی د جبرائیل آمین په واسطه سره دهغې طرف ته وحی لیکلې (۷) امام اشعري رحمته الله فرماني چه شپږو ښځوته نبوت ملاؤ دې (۸) حضرت حواء (۹) حضرت ساره (۱۰) مریم بنت عمران (۱۱) حضرت هاجره (۱۲) آسیه د فرعون ښځه (۱۳) حضرت ام موسیٰ (۱۴) حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه د امام اشعري رحمته الله په نیز ضابطه داده چه که چرې یو انسان سره د جبرائیل په توسط سره د الله تعالی د اوامر او نواهی یا څه قسم پیغام هم اورسی نو هغه ته به نبی ونیلي شي (۱۵)

په قرآن کریم کښې تصریح ده چه په دوی کښې بعض ښځوته وحی لیکلې شوې. چنانچه د موسیٰ صلی الله علیه و آله د پشو رودلو په زمانه کښې حضرت مریم علیها السلام ته حکم ورکړې شو چه دې په تابوت کښې واچوه او دریاب ته نسی

(۱) اوگورنی الجرح والتعديل: ۴۱۹/۸-۴۱۸ و تهذيب الكمال: ۳۸۱/۲۷-۳۸۰ و تهذيب التهذيب: ۸۹/۱۰ و تذکره الحفاظ: ۲۷/۱ و خلاصة الخرجی ص: ۳۷۲.

(۲) تهذيب التهذيب: ۸۹/۱۰

(۳) تهذيب التهذيب: ۸۹/۱۰

(۴) کشف الباری: ۶۹۰/۱

(۵) فتح الباری: ۵۵۳/۸ و إرشاد الساری: ۳۵۵/۷

(۶) المصدر السابق.

(۷) المصدر السابق.

(۸) المصدر السابق.

(۹) فتح الباری: ۵۵۳/۸

حواله کره. دا حکم د وحی په ذریعه ورکړې شو او په نص قرآنی کښې د وحی تصریح ده: ﴿إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّيكَ مَا بَوَّيْتَ لِآبَائِكَ فِي النَّبُوتِ فَإِنْ يُدْعَىٰ فِي اللَّهِ﴾ ارقم الآية: ۳۹-۱۳۸ دې نه علاوه د دوی استدلال د سورت مریم آیت (فَاسْتَلَامْنَا لَهُمُ الْوُحْيَ) ارقم الآية: ۱۷ نه دې دا آیت حضرت مریم سره متعلق دې په دې کښې د روح نه مراد حضرت جبرائیل علیه السلام دي او جبرائیل علیه السلام هم د مرسلین طرف ته لیکلې شی.

جمهورو علماؤ راټي: د جمهورو علماؤ راټي داده چه نبوت یوې ښځې ته نه دي ملاؤ. علامه کرمانی علیه السلام په دې باندې اجماع نقل کړې ده. (۱)

شرح حدیث د قائلین نبوة النساء په استدلال باندې رد کولو سره فرمائیلی چه په حدیث باب کښې د لفظ کمال نه نبوت مراد نه دي. کله چه یو څیز په خپل ښه والی کښې د اتمام او انتهاء درجې ته اوری نو عموماً د هغې ډېاره د لفظ کمال استعمال کیږي. چنانچه د روایت مطلب دادي چه هغه ټول فضائل او محاسن کوم چه ښځې ته رسیدې شی حضرت آسیه او مریم علیهما السلام په هغوی کښې د کمال درجې ته رسیدلي وي. (۲)

ملاعلی قاری علیه السلام فرماني چه په اثبات کمال سره اثبات اکملیت نه لازم کیږي. نبوت د اکملیت په درجه کښې راځي هغه په نفس کمال کښې نه راځي. دغه ښځو ته نفس کمال حاصل دي خو دا کمال د هغه درجې دي چه د دوی نه علاوه بل یوې ښځې ته نه دي ملاؤ. دا کمال هغوی ته هم په صدیقیت او ولایت کښې حاصلیدي شی نه چه په نبوت کښې. (۳)

قوله: وإن فضل عائشة على النساء كفضل الثريد على سائر الطعام: او حضرت عائشه رضی الله عنها ته په نورو ښځو باندې داسې فضیلت حاصل دي لکه چه ترید ته په ټولو خوراکونو باندې فضیلت حاصل دي.

حديث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث باب الفاظ دي: (أسية امرأة فرعون) ترجمه الباب سره دې مناسبت ښکاره دي. (۴)

۳۴- باب: ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى﴾ (الآية/القصص: ۷۶).

د ترجمه الباب مقصد: قارون هم د فرعون په شان مستبد او د موسی علیه السلام د مخالفینو نه وو. د ډیر بې حسابې بې کتابه دولت مالک وو. د سرو زرو سپینو زرو او مرغلرو خزانو هغه د غرور نه ډک کړي وو. هغه خدم وچشم، تزک و احتشام او خپل بې شانه دولت د الله تعالی د ورکړې منلو نه او په دې باندې د الله تعالی شکر ادا کولو نه دي وینا کولو سره انکاری وو چه دا د هغه د خپلو لاسونو کمال دي. د حضرت موسی علیه السلام په دعوت تذکیر او خبر غوښتونکی نصیحت به یې په ډیره خرابه طریقه رد کولو. آخر الله تعالی هغه سره د خزانو په زمکه کښې ورځن کړو. امام بخاری علیه السلام د دې باب لاندې د قارون ذکر کول غواړي. (۵)

﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى﴾ پوره آیت داسې دي: ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَىٰ عَلَيْهِمْ وَآتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفْجَئَهُ لَسَتْ فُتًى بِالْعَصْبِ أُولَىٰ﴾ اذ قال له قومه لا تفرحوا إن الله لا يحب الفرحين (۶) ارقم: ۱۷۶. یعنی بیشکه قارون د

(۱) شرح الکرماني: ۱/۴۰، عوف فتح الباری: ۵۵۳/۸.

(۲) فتح الباری: ۵۵۳/۸.

(۳) مرقاة المفاتیح شرح مشکاة المصابیح کتاب احوال القیامه و بده الخلق باب بده الخلق و ذکر الانبیاء رقم الحدیث:

۵۷۲۴، ۲/۱۰ دار الکتب العلمیة.

(۴) عمدة القاری: ۴۲۵/۱۵.

(۵) عمدة القاری: ۳۱۰/۱۵، إدارة الطباعة المنیریة.

موسیٰ علیہ السلام د قوم نه وړ نوهغه په دې بڼې اسرانیل، پاندې سرکشی کوله او مونږ هغه ته د خزانو نه په دومره اندازه باندې ورکړې وو چه دهغې کنجیانې به په یو جماعت باندې دروندوالي کول چه د طاقت والا خلق وو. کله چه دهغه قوم هغه ته اوښل چه لونی مه کړه حقیقت دادي چه الله تعالی لونی او کبر کوونکی نه خوینوی. قارون عجی نوم دې. دعلم او عجمه د وجې نه غیر منصرف دې. (۱) په آیت مبارک کښې دی چه هغه د موسیٰ علیہ السلام د قوم نه وو. دا کومه پړه نسبې رشته وه؟ په دې سلسله کښې درې اقوال دي: ① یو قول خودادي چه قارون د موسیٰ علیہ السلام د تره خوښ وو. ② دوم قول دادي چه د ترور خوښ وو. ③ بعض وینلی چه د موسیٰ علیہ السلام تره وو. (۲) حافظ ابن حجر رحمه الله اولنې قول اصح گرځولې دې چه ابن حاتم رحمه الله په سند صحیح سره د حضرت ابن عباس رحمه الله نه هم دغه قول نقل کړې دې. (۳)

قوله: فغی علیهم: یعنی قارون په بڼې اسرانیلو باندې سرکشی غرور او تکبر کولو. د بغاوت په تفسیر کښې مفسرینو او شرح مختلف اقوال نقل کړي دي: ① یو قول دادي چه دی نه د قارون کفر مراد دي. ② بعض حضرات وائی چه دی نه حسد مراد دي. قارون په دې گمان کښې اخته وو چه کله د نبوت فضیلت او د احکام الهیه د تبلیغ ذمه واری حضرت موسیٰ علیہ السلام او حضرت هارون علیهما السلام ته ورکړې شوه نو زما دپاره څه پاتې شو؟ په دې وجه هغه د سرکشی او تکبر لاره اختیار کړه چه حکومت او مملکت زما په لاس کښې کیدل پکار دی. ③ بعض حضراتو فرماینلی دي نه تکبر او غرور مراد دي چه د مال او دولت په زیاتوالي سره هغه په لوښی او تکبر کښې راگیر شوي وو او په ځانی دمنعم حقیقی د شکریه ادا کولو په دولت باندې فخر کولو سره دا د خپلې پوهې او محنت ثمره گنرلې وه. (۴) بعض مفسرین حضرات وائی چه قارون به د خپل قد نه یوه لیشت اوږد قمیص اغوستلو او د کبر اولوښی د وجې نه به یې دا په زمکه راښکلو سره تگ کولو. (۵) بعض حضرات فرمائی چه ددې نه مراد دا دي چه قارون یوه فاحشه ښځه په موسیٰ باندې د بهتان لگولو دپاره تیاره کړې وه کومې چه ووستو بیا دا اعتراف هم اوکړو چه هم قارون هغه په بهتان لگولو باندې تیاره کړې وه. (۶)

(لَتَنوُوعُ) تَنقِیلُ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (أَوَّلُ الْقَوَّةِ) لَا تَرَقُّبًا الْعَصَبَةِ مِنَ الرِّجَالِ. يَقَالُ: (الْفَرْجُونَ) الرِّجَوْنَةُ (وَمَا كَانَ اللَّهُ) النَّقِصَ: ۸۲/۱. یَنْقِلُ: أَمَّا الرَّزَاقُ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ (الْوَعْدُ: ۲۶/۱) يُؤَيِّمُ عَلَيْكَ وَيَهْتِكُ. (لَتَنوُوعُ) تَنقِیلُ: اِمَامُ بَخَارِيِّ رَوَى عَنْ فَرْمَانِيٍّ فِي هَذِهِ آيَةِ كُنْهِ لَفْظِ (لَتَنوُوعُ) مَعْنَى دِه (تَنقِیلُ) يَعْنِي كُنْجِيَانُو بَه سَتَرِي كَوْلِ دَا تَفْسِيرِ دِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَحِمَهُمُ اللَّهُ نَه نَقْلِ دِي. (۷)

قوله: قال ابن عباس: أولي القوة لا يرفعها العصبه من الرجال حضرت ابن عباس رحمه الله د (أولى القوة) د تفسیر کولو سره فرمائی چه د خزانو کنجیانې به د سرو یوډلې نه شوې او چټولې (عصبه) اطلاق د خومره سرو په

(۱) تفسیر للقرطبي: ۳۱۰/۱۳.

(۲) د德里وارو اقوالو د پاره اوگورنی: تفسیر القرطبي: ۳۱۰/۱۳ تفسیر الطبري: ۶۷/۲۰.

(۳) فتح الباری: ۵۵۳/۸.

(۴) د تفصیل دپاره اوگورنی: تفسیر القرطبي: ۳۱۰/۱۳ وفتح الباری: ۵۵۳/۸.

(۵) د تفصیل دپاره اوگورنی: تفسیر القرطبي: ۳۱۰/۱۳ وفتح الباری: ۵۵۳/۸.

(۶) فتح الباری: ۵۵۳/۸.

(۷) فتح الباری: ۵۵۴/۱۵.

جماعت باندی کبری؟ په دې کښې اقوال مختلف دي، بعض لس، بعض پنځلس، بعض څلویښت او بعض حضراتو وویل چه د لسو نه تر څلویښتو پورې کسانو باندې مشتمل ډلې ته (عصه) وئیلې شي. (۱)

قوله: الفرحون: المرحون: المرحون دباب سماع مرمع معنی ده. فخر کول، د خوشحالي نه تاویدل امام بخاری رحمه فرماني چه (فرحون) معنی فخر کونکي، دا تفسیر د ابن عباس رضي الله عنهما نه نقل دي. مطلب دادي چه دا خلق د الله تعالی په ورکړې شوي نعمتونو باندې په خاني ذکر ادا کولو سر کشي کوي. (۲)

قوله: ويگان الله: مثل امر تر أن الله: لفظ ويگان د قارون مذکور و واقعي سره متعلق آیات کښې راغلې دي پوره آيت داسې دي: (وَأَصْحَابُ الَّذِينَ كَفَرُوا مَكَانَهُمُ اللَّامِيسُ يَقُولُونَ وَكَانَ اللَّهُ بِسَطِّ الرَّزْقِ لَيْسَ لَنَا مِنْ عِبَادِهِ تَقْدِيرٌ كَمَا لَأَنَّ مَنْ اللَّهُ عَلَيْنَا لَحْخَفَ بَنَاتُ وَكَانَ لَا يَفْقَهُمُ الْكُفْرُونَ ﴿٥٨﴾) [رقم: ۱۸۶].

او پرون چه کوم خلقو تمنا کوله چه مونږ به هم په مال او دولت کښې ډهغه (قارون) په شان کيدلې، سحر کيدو باندې (چه کله قارون سره د خزانه په زمکه کښې ورځين کړي شو نو ددې نه عبرت حاصلولوسره) نې اووئيل چه واده خيره دا ده چه الله تعالی بيشکه خپل رزق خپلو بند يگانو نه جاته چه غواړي ورکړي او چاله چه غواړي رزق ورله تنگ کړي که چرې الله تعالی په مونږ باندې احسان نه فرمايلې نو مونږ به نې هم ورځين کړې وې آيا تاسو نه گورئ چه کافران خلق نه کاميابيږي؟

امام بخاری رحمه ددې آيت طرف ته اشاره کړې ده او (وَكَانَ اللَّهُ) [رقم: ۲۹] تفسير په دويم آيت راوړلوسره فرمايلې دي چه (وَكَانَ) په اصل کښې (المرتران) په معنی کښې دي يعنی (وَكَانَ اللَّهُ) معنی ده آيا تاسو نه گورئ يا نه پوهيږئ چه الله تعالی الخ (وَكَانَ) کلمه مفرد ده. امام نسفي رحمه فرماني چه دا کلمه مرکب ده. په دې کښې لفظ (وي) جدا او (گان) جدا دي اولفظ (وي) اسم فعل دي کوم چه د حسرت او ندامت د اظهار دپاره راځي. (۳)

ابوالحسن رحمه فرماني چه (وي) اسم فعل دي "ک" خطاب دپاره دي او "ان" نه مخکښې لام مضر دي او مطلب اظهار دتعجب او ډهغې علت ذکر کول دي چه بيشکه قارون سره د خپل مال اومتاع سره په زمکه کښې ورځينول يوه حيرانونکې واقعه ده او هم دغه وجه ده چه الله تعالی چاله غواړي وسعت ورکوي او په چا باندې چه غواړي نو هم دغه شان په هغه باندې رزق تنگوي. (۴)

امام فراء رحمه يوه واقعه نقل کړې ده چه يوې اعرابي ښځې خپل خاوند ته اووئيل: (اين ابنك) ستا خوئي چرته دي؟ خاوند ورته اووئيل: (ويگان وراه اليه) امام فراء رحمه اووئيل ددې مطلب دادي: (امانتك وراه اليه) (۵) ولي ته نه گوري چه د کور نه شاته دي شيخ زکريا رحمه فرماني چه د مولانا حسين علي فنجابي رحمه په تقرير کښې دي: لفظ "ويك"، "المرتر" په معنی کښې دي او د مولانا محمد حسن مکی رحمه په تقرير کښې دي چه دلته امام بخاری رحمه دا خوډل غواړي چه "ويك" يو مستقل کلمه ده او "ان" يوه جدا کلمه ده لکه چه "لمر" او "تمر" دواړه جدا جدا

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۵۵۴/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۵۴/۸ عمده القاری: ۳۱۰/۱۵ روح المعانی سورة القصص رقم الآية: ۸۲.

(۴) عمده القاری: ۳۱۰/۱۵.

(۵) عمده القاری: ۳۱۰/۱۵.

کلمې دې دلته دارماده دي چې دلته دي دواړو "ولکان" او "المرت" معنی یوه ده. دغه شان مولانا محمد حسن مکی رحمته الله علیه فرماني چې "کان" دلته د تشبیه دپاره نه دي بلکه "ک" د شانیني کلمې "وي" جز دي مفسر امام شهاب الدین رحمته الله علیه خپل تفسیر الدر المصون کښې "ویکان" په تفسیر کښې مختلف مذاهب تحریر فرمائیلې دي هغه لیکي: ① اولنې مذهب داوي چې "وي" مستقل کلمه او اسم فعل دي د کوم معنی چې تعجب او حیرانتیا راځي او "ک" تعلیلیه دي او "ان" د خپل خبر سره "ک" جاره دپاره مجرور دي او د آیت مفهوم دي چې هغه خلق چې د قارون په شان په نې دځان کیدلو تمنا کوله د قارون انجام په لیدو سره نې تعجب او حیرانتیا اظهار او کړو. او بیاني هم په خپله علت بیانولوسره داسې گویان شو چې بیشکه هم الله تعالی چاته چې غواړي وسیع رزق ورکوي او چاله چې غواړي په هغه باندې د رزق دروازي راتنگ کړي. ددې تفسیر تقاضا داده چې لفظ "وي" باندې وقف او کړې شي لکه څنگه چې په امام کسانې رحمته الله علیه دلته وقف کولو.

② "وي" مستقل کلمه ده او "کان" هم یو مکمل کلمه ده چې د تشبیه دپاره استعمالیږي مگر دلته ددې معنی خبر او یقین ده. مطلب دا چې دغه خلقو اول د قارون په انجام باندې د حیرانتیا اظهار او کړو او بیاني ددې خبرې خبرور کولو چې بیشکه هم الله تعالی رزق وسیع کوي او راتنگوي. ددې مذهب په اعتبار سره هم په "وي" وقف کول مناسب دي.

③ "وي" "لا" او "ان" دريواړه مستقل کلمات دي. "وي" د اظهار تعجب دپاره استعمالیږي او کاف صرف خطاب دي او "ان" د عامل محذوف معمول دي او هغه محذوف عامل "أعلم" دي او مفهوم د آیت داوي: اي مخاطب! مونږ ته د قارون په انجام باندې تعجب دي او زه پیژنم چې هم الله تعالی د رزق وسیع کونکې او تنگي کونکې دي په دې کښې چونکه "فک" جمله مرکبه ده او ددې مذهب مطابق "فک" باندې وقف کول مناسب دي او ابو عمرو هم داسې کول.

④ "فک" اصل کښې "فک" دي د مینځ نه صرف لام حذف کړي شو نو "فک" نه "فک" جوړ شو. ددې مذهب په اعتبار سره هم "فک" باندې وقف کول مناسب دي لکه چې ابو عمر رحمته الله علیه وقف کولو. د امام کسانې رحمته الله علیه یونس رحمته الله علیه او ابو حاتم رحمته الله علیه هم دغه مذهب دي.

قرآن مجید کښې دا لفظ دوو ځایونو کښې نقل شوي دي او په دواړو ځایونو کښې یو بل لفظ سره متصل استعمال شوي دي. یعنی "ولکان" کښې "ان" سره او "ولکانه" کښې "ه" ضمیر سره. ټولو قراء د رسم په اتباع باندې دلته وقف نه دي کړي. مگر امام کسانې رحمته الله علیه "وي" باندې او ابو عمرو رحمته الله علیه "فک" باندې وقف کړي.

⑤ "ولکان" پوره په پوره یوه مستقل کلمه بسیط ده کومه چې "المرت" معنی کښې ده او هم دغه تفسیر د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل دي د امام فراء رحمته الله علیه او امام کسانې نه نقل دي چې "ولکان"، "اماتوي" أي: ضم الله معنی کښې دي (د امام بخاري رحمته الله علیه ذکر کړې شوي آثار صرف مستعلی او کشمیرني د روایت نه ثابت دي.)

۳۵- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَالْيَا مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا﴾ (الْآيَةُ/هُود: ۸۴).

د ترجمه الباب مقصد: ددې باب لاندې امام بخاري رحمته الله علیه د حضرت شعيب عليه السلام ذکر نه کول غواړي. حضرت شعيب عليه السلام د مدين طرف ته مبعوث کړي شوي وو. مدين د حضرت ابراهيم عليه السلام د درسي ښځې خونې وو او دده نه چې کوم نسل خور شوي هغه مدين يادېږي.

① الدر المصون: ۳۵۴/۵ دار الكتب العلمية، الكنز المتوازي: ۳۷۰/۱۳.

② فتح الباري: ۵۵۴/۸ عمدة القاري: ۳۱۱/۱۵.

مدین یا اصحاب ایکہ: دا قبیلہ پہ کوم مقام باندی آبادہ وه؟ د قصص القرآن مزلف عبدالوہاب نجار تحقیق دادی چه دا په حجاز کنیہ شام سره متصل داسی خانی کنیہ آبادہ وه د کوم عرض البلد چه د افریقی د جنوبی صحرا عرض البلد مطابق جوړیږي بعض وانی شام سره متصل وه. قرآن مجید ددې قبیلې د آبادنی متعلق دوه خبرې خودلی دی: ① یو دا چه هغه په امام مبین باندې آباده وه. ﴿وَأَنهَآ أَلَمَّا مَاتَ مُوسَىٰ﴾ یعنی دلوط علیہ السلام او شعیب علیہ السلام و قومونه په لونی شاهراہ باندې آبادو. د عربو د جغرافیہ مطابق چه کوم شاهراہ سوداگر قافلې شام، فلسطین، یمن بلکه د مصر پورې یوخی او بحر قلزم د مشرقی غاړې سره تیزیدلو، قرآن پاک هم دې ته امام مبین (کولوا) او صفا شاهراہ، وانی خکه چه صیف (گرمی، او شتاء) یخنی، په دواړو زمانو کنیہ د قریشی قافلو دپارہ دا مشهور او لونی تجارتی لار وه.

② دوم دا چه ﴿أَصْحَابُ النَّبِیَّةِ﴾ د ځنگل والا وو. عربی کنیہ (ایکہ) هغه شنو اوتازه، چهارو بوتو ته وانی چه د شنو تازه ونو د کثرت د وجې نه په ځنگلونو کنیہ راټوکېږي او د یو چهارې شکل اختیاروی. ددې دواړو تصریحاتونه معلومیږي چه د مدین قبیلہ بحر قلزم مشرقی غاړې او عرب مغربی شمال کنیہ داسې خانی کنیہ آباد وه چه شام سره متصل د حجاز آخری حصه ورته ونیلی شی او د حجاز رالو ته شام فلسطین بلکه د مصر پورې تلو کنیہ د هغې کندرې په لاره کنیہ پرتې وې کوم چه د تبوک بالمقابل واقع وو. ③

ایا مدین او اصحاب ایکه هم یوه قبیلې ده؟ مدین او اصحاب الایکه هم د یوې قبیلې دوه نومونه دی او که دواړه جدا جدا قبیلې دي؟ دې سلسله کنیہ د مفسرینو مختلف اقوال نقل دی د بعض حضراتو رانې ده چه دواړه جدا جدا قبیلې وې. مدین متمدن او دنیاریو قبیلہ وه او اصحاب الایکه کلی وال یا صحرایان او د بدووانو قبیلہ وه کومه چه په اورین ځنگل کنیہ آباده وه. په دې وجه هغوی ته د بن والا یا ځنگل والا وونیلی شو او آیت ﴿وَأَنهَآ أَلَمَّا مَاتَ مُوسَىٰ﴾ کنیہ هما ضمیر تشبیه ده هم دغه دواړه مراد دی نه چه مدین او قوم لوط ②، خو جمهور مفسرین دواړه هم یوه قبیلہ گرځوی او فرمانی چه د آب وهوا په لطافت د نهرونو او آبشارونو د کثرت سره دا مقام داسې ښکلې ښانسته جوړ کړې و او دلته د میوو دانو او خوشبودارو گلونو دومره باغونه او چمنونه وو که یو سړي د آبادنی نه بهر اودریدو سره نظاره کوله نو هغه به داسې معلومیدله چه دا یو ډیر ښانسته آباد او د گټورو ځنگل دي. هم په دې وجه قرآن کریم دې ته (ایکہ) ونیلو سره متعارف کړه. ③

یواشکان او د هغې جواب: دلته اشکال کیدی شی چه کله د دواړو قبیلہ یوه ده نو بیا د قرآن مجید آیت ﴿وَأَلَىٰ مَنعَنِ أَخَاهُ زُحَلًا﴾ کنیہ اهل مدین سره د شعیب علیہ السلام نسبی رشتې تصریح فرمانیلي او د ایکه په ذکر کنیہ ددې نه سکوت ولې اختیار کړي؟

① قصص القرآن: ۱/۲۳۷.

② قصص القرآن: ۱/۲۳۸-۲۳۷.

③ قصص القرآن: ۱/۲۳۸.

④ المصدر السابق.

دکلم آئی تفسیر امام بخاری رحمہ اللہ (۸۷) سرہ کړې دې یعنی خپل خان ولي خفه کوي. د سورت اعراف آیت دې (قَوْلُهُمْ وَقَالَ تَقَوْمٌ لَقَدْ أَبْغَضْتُكُمْ بِسُلْطَانِي وَقَدْ صَخَّطْتُ لَكُمُ الْفَكَهَ أَسَى عَلَى قَوْمٍ كَلْبِينَ) ا.رقم الآية: ۱۹۳ شعب عليه السلام مخ واورولو او ونی وئیل ای زما قوم ما تاسو ته دخپل رب احکام اورسول او ما ستاسو د پاره خیر خواهي او کړه نوبیا دکافرانو په قوم باندې ولي غم او کړم؟

وقال الحسن: (إِنَّكَ لَأَكْتَمُ الْخَيْرِ الرَّؤُفِ) (هود: ۸۷): يَمْتَنِعُونَ بِهِ. وقال مجاهد: لَيْكَةِ الْإِكَّةِ. (يَوْمِ الظَّلَّةِ) (الشعراء: ۱۸۹): إِضْلَالُ الْغَمَامِ الْعَذَابِ عَلَيْهِمْ.

د سورت هود آیت: (قَالُوا يَنْشِئُ آبَاؤُكُمْ أَصْلُوكَ تَأْمُرُ أَنْ تَتْرَكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُكَ وَإِنَّا لَنُفَعِّلُ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْخَلِيفَةُ الرَّؤُفُ) (ا.رقم الآية: ۸۷) هغوی اوونیل ای شعب آبا ستا مونږ تاته هم دغه حکم درکوي چه مونږ دا خیزونه پریږدو دکوم چه زمونږ پلارانو نیکیو عبادت کولو یا دخپلو مالونو نه دخپل خواهش مطابق معامله اونه کړو. بیشکه تاسو برج اوچتونکي او نیک جلن یشی. هغوی طنز او تعریض کولوسره شعب عليه السلام ته حلیم او رشید وئیلې وو او غرض ئی ددې عکس وو چه ته (تعوذ بالله) سفیه او سرکش ئی. (۱)

قوله: وقال مجاهد: لَيْكَةِ الْإِكَّةِ: دامام بخاری رحمہ اللہ اشاره د سورت شعراء آیت (قَالُوا يَنْشِئُ آبَاؤُكُمْ أَصْلُوكَ تَأْمُرُ أَنْ تَتْرَكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُكَ وَإِنَّا لَنُفَعِّلُ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْخَلِيفَةُ الرَّؤُفُ) (ا.رقم الآية: ۱۷۶) طرف ته ده. (الایکة) به مجاهد رحمہ اللہ (لایکة) لوستلو.

قوله: «يَوْمِ الظَّلَّةِ: إِضْلَالُ الْغَمَامِ الْعَذَابِ عَلَيْهِمْ»: د سورت الشعراء آیت: (فَكَذَّبُوا فَقَاذَهُمْ عَذَابَ يَوْمِ الظَّلَّةِ) إِنَّهُ كَانَ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ) (ا.رقم الآية: ۱۸۹) یعنی قوم شعب عليه السلام لره دروغ او گنډلو، لهذا دغه خلق د سانبان والا دورځي عذاب راگیر کړل، بیشکه هغه د لونی ورځي عذاب وو. امام بخاری رحمہ اللہ «يَوْمِ الظَّلَّةِ» تفسیر کړې دې چه ددې نه اورځي د سانبان په شکل کښې په هغوی باندې عذاب جوړیدو سره راښکاره کیدل مراد دې علامه قرطبي رحمہ اللہ لیکلی دی چه هوا منع کړې شوه سخته گرمی راوړلیکلې شوه لهذا هغوی کورونه پریخودل او دنو او جهارو خواته راجمع شو. بیا الله تعالی اورځ راوړلیکله دکومی په سوري کښې چه د پناه اخلتو دپاره یوځانی کښې راجمع شو. کله چه ټول رایوځانی شو نو هم هلته اوسوزولې شو. (۱) په یوږیل روایت کښې دی چه د اورځو په راتلوسره په فضا کښې یخوالې راپیدا شو هغوی ټول ددې لاندې راجمع شو نو په هغوی باندې اور راوړولې شو او ټول اوسوزیدل. (۱)

۳۶- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَإِنْ يُوَسَّسْ لِمَنِ الْمُرْسَلِينَ﴾.

د ترجمه الباب مقصد: ددې باب لاندې امام بخاری رحمہ اللہ د حضرت یونس عليه السلام حالات بیانول غواړی. په دې سلسله کښې امام بخاری رحمہ اللہ دخپل عادت مطابق د حضرت یونس عليه السلام د حالاتو سره متعلق آیات نقل کړې دی او دبعض الفاظو تفسیر ئی کړې دی او بیاني احادیث درج کړې دی.

حضرت یونس عليه السلام: د حضرت یونس عليه السلام د پلار نوم «نُحْش» دې. ددې نه پورته سلسله دنسب نه مؤرخینو لاعلمی ښکاره کړې ده. حافظ ابن حجر رحمہ اللہ اعتراف کړې دې چه ده سلسله نسب سره متعلق هیڅ تحقیقی خبره ماته

(۱) عمدة القاری: ۳۰/۱۵ وفتح الباری: ۵۵۶/۸.

(۲) الجامع الأحکام القرآن للقرطبي: ۱۷/۱۶ مؤسسة الرسالة.

(۳) عمدة القاری: ۴۳۱/۱۵.

ملاؤ نه شه. (۱). حافظ عبدالرازق رحمۃ اللہ علیہ یو روایت نقل کړې دې چه مټی د هغه د مور نوم دې. (۲) دا قول مردود دې اصح دادې چه مټی د هغه د والد صاحب نوم دې. (۳) باب لاندې د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما د روایت الفاظ (ونسه الی اہله) په دې باندې په صراحت سره دلالت کوی.

د حضرت یونس علیہ السلام پلار مټی د الله تعالی د پیر بزرگ او نیک بنده وو. د هغه څوک څوئی نه وو. د نارینه اولاد د هغه دیر لونی خواهش وو. چنانچه مټی د خپلې ښځې سره د هغه جینې ځوانه لارو په کوم کښې چه حضرت ایوب علیہ السلام د صحت دپاره غسل کړې وو. ښځې اوځواند دواړو په دغه چینه کښې غسل اوکړو. صلاۃ حاجت نی اوکړو او د الله تعالی نه ئې دعا اوغوښتله چه هغوی ته یو مبارک څوئی ورکړی الله تعالی د هغوی دعا قبوله کړه او یونس علیہ السلام په صورت کښې ئې یو څوئی ورکړ. یونس علیہ السلام د مور په خیمه کښې وو. دې وخت کښې لاجمل د څلورو میاشتو وو چه مټی وفات شو. (۴)

قرآن مجید حضرت یونس علیہ السلام ته ذوالنون (سورة الانبیاء) او صاحب الحوت (سورة الصافات) هم ونیلې دې د ۲۸ کالو په عمر کښې د اهل ینوی طرف ته د هغوی د اصلاح او تربیت دپاره مبعوث کړې شو. (۵)

د حضرت یونس علیہ السلام د نبوت زمانه او د دعوت مقام: حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د مؤرخینو په نیزد حضرت یونس علیہ السلام بعثت په هغه زمانه کښې شوې کوم وخت چه په ایران کښې طوائف الملوکی دور وو. (۶)

مولانا حفظ الرحمن سیوهاړوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه جدید محققینو فارس کښې حکومت په دریو ادوارو کښې تقسیم کړې دې. ① یو د حمله سکندرنه وړاندې. ② دویم پارتھوی حکومت یعنی طوائف الملوکی. ③ دریم ساسانی زمانه رومیې وخت د عروج او ارتقاء وخت شمیرلې کېږي او دې شروع تقریباً ۳۷۲ ق م نه شروع کیږي او د ۱۵۰ پورې رسیږي او دې ته د طوائف الملوکی دور ونیلې شی او دې نه پس ساسانی دور حکومت شروع کیږي. (۷)

مولانا سیوهاړوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د دې تحقیق په رڼا کښې د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د روایت مطابق د یونس علیہ السلام زمانه ۳۷۲ ق م نه واخله د حضرت عیسی علیہ السلام د ولادت په مینځ کښې کیدل پکار دی مگر دا قول په تاریخی نقطه نظر سره غلط دي. ځکه چه مؤرخینو په دې باندې اتفاق دي چه د بابلیانو په لاس د آشوریانو دا مشهور ښار «نینوی» ۶۱۲ ق م کښې تباہ او برباد شوې وو. دې نه علاوه د اهل کتاب روایات هم شهادت ورکوی چه د حضرت یونس علیہ السلام د زمانې نه پس ۹۰ ق م کښې کله نینوی دوباره کفر او شرک، ظلم او ستم شروع کړو نو بیا یو اسرائیلی نبی ناحوم دوباره هغوی پوهه کړل او د هدایت او رشد دعوت ئې ورکړو او کله چه هغوی هیڅ پړوا نه اونه کړه نو د نینوی د تباہی پېشنوگونی ورکړه او دې نه اويا کاله پس ۶۱۲ ق م کښې نینوی تباہ او برباد شوه. لهذا د یونس علیہ السلام زمانه د ۹۰ ق م نه مخکښې کیدل پکار دی. غالباً د شاه عبدالقادر نور الله مرقدہ دا قول صحیح دې چه یونس علیہ السلام د حزقیل علیہ السلام د زمانې سرې دې چنانچه هغه فرمائی: د حزقیل د دوستانو نه وو یونس علیہ السلام؛ د پیر په شوق ئې عبادت اوکړو او د دنیا نه جدا شو. حکم اوشو چه دې اولیېه ښار د نینوی ته چه مشرکان منع کړې د

(۱) فتح الباری: ۵۵۷/۸ قال ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ: ولم أفت فی شيء من الأخبار علی اتصال نسبه

(۲) فتح الباری: ۵۵۷/۸ عمدة القاری: ۳/۱۶.

(۳) فتح الباری: ۵۵۷/۸

(۴) عمدة القاری: ۳/۱۶.

(۵) قصص القرآن: ۵۷۰/۲.

(۶) فتح الباری: ۵۵۷/۸

(۷) قصص القرآن: ۵۷۳/۲.

بتانو ذی عبادت نه د' ینوی عراق کنی موصل سره نیزدی یومشهور بنار وو. ددی خانی د' اوسیدونکو دهادیت اورشد دپاره دحضرت یونس علیه السلام ظهور اوشو. حضرت شاه عبدالقادر علیه السلام فرمائی چه د یونس علیه السلام وفات هم په دی ینار کنی شوی اوهم دلته دهغه قبر دی. (۱)

إِلَى قَوْمِهِ: (وَهُوَ مَلِيكٌ) قَالَ عَمْرُو: مُذِيبُ النَّحْوَنِ: الْمُؤَرَّ. (فَقُلُوا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسْتَقِيمِينَ) الآية. (فَتَبَدَّلْنَاهُ بِالْأَعْرَاءِ) بَوْنِهِ الْأَرْضِ (وَهُوَ سَقِيمٌ) وَأَلْبَسْنَاهُ عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ: (مِنْ غُرَابَاتِ أَصْلِ: أَلْبَسْنَاهُ يَوْمَهُ) وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَنْ يَبْعَثُونَ (فَأَمْنُوا بِمِثْقَلِ حَبِّ ظَنٍّ) / الصافات: ۱۶۹-۱۶۸. (وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ) إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ / القلم: ۴۸. كَظِيمٌ، وَهُوَ مَقْظُومٌ

د سورت صافات آیات دی: (وَإِنْ يَنْوَلِّسْ لَكِ الْمُرْسَلِينَ إِذَا نَبَى إِلَى الْفُلْكِ الْمَحْنُونِ فَاسْمَاهُمْ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ) فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسْتَقِيمِينَ لَكُنْتُ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ فَتَبَدَّلْنَاهُ بِالْأَعْرَاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ وَأَلْبَسْنَاهُ عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَنْ يَبْعَثُونَ فَأَمْنُوا بِمِثْقَلِ حَبِّ ظَنٍّ) (۲)

او یقینا یونس علیه السلام د پیغمبرانو نه وو. کوم وخت چه هغه ددکې کشتنی طرف ته منډه کړه لاړو، بیا هغه په خسنی ویستو کښی شریک شو او په خسنی کښی مغلوب شو، بیا کب هغه یو نورنی کړو په داسې حال کښی چه هغه خپل خان ملامت کولو، نوکه هغه د تسبیح کونکو نه نه وی نو دکب په خینه کښی به د هغه ورځې پورې پاتې وو په کومه ورځ چه به مری ژوندي کولی شی. بیا مونږ هغه په داسې حال کښی په یو میدان کښی واچولو چه هغه بیمار وو او مونږ په هغه باندې یو خیلیدار بوټی راوټو کولو او مونږ هغه د یو لک یا دې نه زیاتو خلقو طرف ته پیغمبر جوړولو سره لیرلې وو نو هغه خلقو (د عذاب راتلونو وړاندې د عذاب آثار لیدو سره، ایمان راوړو نومونږ هغوی ته د یوې زمانې پورې د ژوند نه فائده اوچتولو موقع ورکړه.

مفسرینو حضراتو لیکلی دی چه کله اهل نینوی د حضرت یونس علیه السلام کذب او کړو او دهغه په دعوت پورې خنداگانې کولې نوبیس علیه السلام هغوی سره وعده او کړه چه په دریو ورځو کښی دتنه به په تاسو عذاب راځی. کله چه به په دغه وعید سره هم په هغوی کښی د اصلاح آثار پیدا نه شو نو یونس علیه السلام هغوی پریځودل او لاړو. په دریمه ورځ به آسمان باندې تورې اورځي راخوړې شوې او پوره بنسارنې پټه کړه. په ټولو کښی ویره خوره شوه او یونس علیه السلام پسې لټون شروع کړو. هغوی ته د یونس علیه السلام په صداقت باندې یقین راغلې وو. په تلاش باندې هغه ملا لاړه شو نو ورو، لویو، خوانانو او بوډاگانو ټولو سوال زاری شروع کړه اود ایمان اظهار کولو سره نې په صدق دل سره تویه او کړه نواله تعالی دهغوی نه عذاب اخوا کړو. (۳)

یونس علیه السلام ته ددې صورت حال علم نه وو هغه دا اوگنل چه عذاب راغلو. زه به دهغوی په مخکښی دروغژن شم دهغه خانی نه اووتلو. د دریاب غاړې له لاړو او نورو خلقو سره په کشتنی کښی سور شو. د لږ سفر کولو نه پس کشتنی اوردیده نو یونس علیه السلام پخپله او فرمانیل (ان معکم عبدالمی من ربه واهل الاسرحتی تلقوه) یعنی تاسو سره څوک داسې غلام دی چه د خپل رب د اطاعت نه تختیدلی دی اوتاسو خلقو چه تر کومې پورې دغه غلام به سمندر کښی اونه غورزوئی دا کشتنی به روانیږی نو بیا په خسنی اچولو باندې اتفاق اوشو چه د چا په نوم

(۱) قصص القرآن: ۷۴/۲ نور او گوړنی: موضع القرآن: ۴۷۷.

(۲) قصص القرآن: ۵۲۸/۲.

(۳) موضع القرآن: ۴۲۸.

(۴) سورت الصافات: ۱۳۹-۱۴۸.

(۵) تفصیل دپاره او گوړنی الجامع لأحكام القرآن للقرطبی: ۱۵/۱۲۵، ۱۲۱، ۱۲۵، ۲۴۰/۵، ۲۳۹، وزاد المیسر فی علم التفسیر لابی الفرج ابن الجوزی: ۳۲۲/۶-۳۲۱ وروح المعانی: ۱۹۰/۲۳.

باندې خسري راوځي هغه به درياب ته غورزولې شي. خسري د يونس عليه السلام په نوم باندې راووتلو نو يونس عليه السلام او فرمايل: (انا الانبياء) او هم پخپله ئې درياب ته ورتوب كړو. د الله تعالى په حكم سره هغه يوكب يوه نورې كړې (۱) بزار رحمه الله او ابن جرير رحمه الله يو مرفوع روايت نقل كړې دې چه دغه كې ته الله تعالى حكم ووكړې وو چه (ان لا تعبدن له لهما ولا تكبرن له عظماء) (۲) يعنى دده د بدن د يوې حصې غوښه مه خوره او يو هېډو كې ئې مه ماته وه. د سورت الانبياء آيت دې: (فَقَادُوا فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَكَلَتْ سُحُبُكُمُ أَنْ أَكَلَتْ مِنْ الظُّلُمَاتِ) (۳) (رقم الآية: ۸۷) يعنى كله چه يونس عليه السلام د كې خيټې ته اورسيدو نو په تيارو كې ئې آواز او كړو اې زما ربه تانه سوا بل څوك معبود نشته دې ته پاك ئې. بيشكه زه د ظلم كونه يم. د ظلمات نه درې تيارې يعنى د شپې تياره د سمندر او د كې د خيټې تياره مراد ده. لكه چه يونس عليه السلام د كې په خيټه كې ئې هم په تسبيح او تهليل كې ئې مشغول وو. ددې دعا په بركت سره الله تعالى هغه ددې امتحان نه خلاص كړو. كې ته حكم اوشو چه يونس عليه السلام په اوچه باندې واچوه. كله چه كې هغه د درياب په غاړه باندې قې كړ نو الله تعالى ورته سوري وركولو دپاره دكدو د بوټي ځينلى راوټو كوله. كې په خيټه كې ئې پاتې كيدو د وجې نه هغه كچه شوې وو او دهغوى هيټ د يونو راپيدا شوى بچى، بې ويشتو اوبې وزرو بچى په شان شوې وو. پدې وجه ورته دسوري ضرورت وو (۴) بعض رواياتو كې ئې راځي الله تعالى يوه چيلى دهغه دپاره مسخر كړې وه هغه چيلى به راتله او يونس عليه السلام باندې به ئې پيشى ځكول اوتله به. (۵)

قال مجاهد: مذهب المشحون: الموقر: آيت دې: (فَالْتَفَتَهُ الْخُوتُ وَهُوَ مَيِّمٌ) (۶) ملير معنى ده هغه سري چه د ملايتياكار او كړې به كوم چه هغه ملايمه كړې شي. (۷) مجاهد رحمه الله ددې معنى مذهب كړې ده. يعنى كناهگار. شارح بخارى احمد بن اسماعيل شافعى ثم حنفي رحمه الله فرمايلې دې چه د مجاهد رحمه الله تفسير د ادب نه خلاف دې يونې مرسل ته مذهب وئيل د ادب طريقه نه ده. (۸) د لفظ مشحون تفسير امام بخارى رحمه الله موقر سره كړې ده يعنى درنه كشتنى. د وقو معنى ده بوج وزن. موقر ددې نه د اسم مفعول صيغه ده. دا تفسير ابن عباس رحمه الله طرف ته منسوب دى. (۹)

(فَتَبَدَّلَهُ بِالْعُرَاءِ) بوجه الأرض: آيت دې: (فَتَبَدَّلَهُ بِالْعُرَاءِ وَهُوَ مَيِّمٌ) (۱۰) امام بخارى رحمه الله د عواء تفسير وجه الأرض سره كړې دې يعنى په مخ دزمكې عراء ميدان او كولاو خانى ته وائى چه دونو بوټونه خالى وى. (۱۱)

(۱) مصنف ابن أبى شيبة كتاب الفضائل باب ما ذكر فيما فضل به يونس بن متى صلى الله عليه وسلم: ۴۶/۱۶ هـ رقم الحديث: ۳۲۵۲۷ | إدارة القرآن والعلوم الإسلامية.

(۲) مسند البزار: ۴/۱۵ رقم: ۸۲۲۷ مكتبة العلوم والحكم، تفسير الطبري: ۳۸۵/۶ دار هجر، تفسير ابن كثير: ۳۴۷/۵ دار طيبة للنشر والتوزيع تاريخ الأمم والملوك للطبري: ۳۷۷/۱ والجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱۴/۲۶۶ وما بعده، مؤسسة الرسالة.

(۳) فتح الباري: ۵۹/۸ دار إرشاد الساري: ۳۶۰/۷.

(۴) إرشاد الساري: ۳۶۰/۷.

(۵) الكونثر الجارى إلى رياض أحاديث البخارى: ۲۹۷/۶ دار إحياء التراث العربى بيروت ۱۴۲۹ هجرى.

(۶) الكونثر الجارى: ۲۹۷/۶.

(۷) فتح الباري: ۵۵۸/۸.

(۸) فتح الباري: ۵۵۸/۸.

(فین یقطین) : من عُوذَاتِ اَصْل: اَللّٰهُمَّ وَتَوَّابُ آیت دې. (وَأَلْقَيْنَا عَلَيْهِ كَهْرًا فَمِنْ يَّحْطِئِينَ) امام بخاری رحمه الله فرمائی دی چه «قطین» نه مراد هغه ونه ده دکومې چه جرړه نه وی مثلاً کدو وغیره. امام عبیده رحمه الله فرمائی (کل شجرة لا تقوهر علی ساق فی قطین نحو الدباء والحنظل والبطيخ) (۱)

یعنی هر هغه ونې ته یقطین ونیلي شی چه په خپله جرړه باندې اودریدي نه شی لکه کدو حنظل مرغوني خربوزه اوخنکې وغیره. خو مشهوره هم دغه ده چه آیت کښې «قطین» نه کدو بوټې مراد دې دکدو پاره کښې په یومر فوع حدیث کښې رسول اکرم ﷺ فرمائی: (وهي شجرة أمي يولي) (۲)

(وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ) فَأَمَّا مَن كَانَ مِن قَوْمِ هَٰذَا فَسَمَّيْنَاهُ لِقَوْمِ هَٰذَا (۳) اومرېر هغه یو لاکه یا دې نه زیاتو کسانو طرف ته لیگلي وو نو هغه خلقو ایمان راوړو نو موږې هغوی له دیوې زمانې پورې عیش و وړ کړو. لفظ او کښې مختلف توجیهاټ دی. امام فرامېر (۴) فرمائی چه دا د بل په معنی کښې دې (۵) یعنی موږې هغه لاکه بلکه ددې نه زیاتو کسانو طرف ته لیگلي وو. بعض حضراتو فرمائیلی اودلته د واو په معنی کښې دې ددې تائید حضرت ابن عباس رضی الله عنهما ددې قول نه کیږي. (امهر كانوا امة ولانهم الف) (۶) امام اخفش رحمه الله او زجاج رحمه الله فرمائی: (أمن يدون فی تعبیر کم) (۷) په دې صورت کښې به اودشک د پاره وی او مطلب به داشی چه هغه خلق دکتبونکوداندازې مطابق یو لاکه یا دې نه زیات ښکاریدل، یعنی دوی ته شک کیدلو چه د هغوی تعداد یو لاکه یا ددې نه زیات دې (۸) شاه عبدالقادر رحمه الله ددې په تفسیر کښې لیکي چه که چرې عاقل بالغ شی شمیرلې نو لاکه وو او که ټول شی شامل شمیرلې نو زیات وو، دا الله تعالی ته شک نه دې (۹)

(وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَىٰ وَهُوَ مَكْظُومٌ) : كَلِّمُهُمْ وَهُوَ مَقْضُومٌ د سورۃ قلم آیت دې. خطاب رسول الله ﷺ ته دې چه دکب والا په شان مه کیږه کوم وخت چه هغه (خپل رب تم) آواز اوکړو او هغه دیر زیات خفه وو، یعنی ته صبر اوکړه او د یونس علیه السلام په شان تادی مه کوږه (کظمی نه دامام بخاری رحمه الله مقصد دا دې چه (مکظوم) دفعول په وزن باندې دې او د (کظمی) په معنی کښې دې کوم چه د فعلیل په وزن باندې دې (۱۰) بیا (کظمی) تفسیر شی په مفهوم سره کړي

[۲۲۳۱] - حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ سُفْيَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا أَبُو نَعِيمٍ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ

(۱) فتح الباری: ۵۵۸/۸.

(۲) عمدة القاری: ۴/۱۶ وفتح الباری: ۵۵۸/۸.

(۳) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱۳۲/۱۵.

(۴) الکونون الجاری: ۲۹۷/۶.

(۵) الجامع الأحكام القرآن للقرطبي: ۱۳۲/۱۵ الکونون الجاری: ۲۹۷/۶.

(۶) الکونون الجاری: ۲۹۷/۶.

(۷) موضع القرآن: ۵۸۶ سورة الصافات آیت نمبر: ۱۴۷.

(۸) عمدة القاری: ۵/۱۵.

النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ: إِيَّايَ خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ» زَادَ مُسَدَّدٌ: «يُونُسَ بْنِ مَتَّى» [ص ۵۱۳] [۴۵۲۶، ۴۳۲۷].^(۱)

ترجمه: حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه روایت دی چه رسول الله صلی الله علیہ وسلم فرمائی دی هیخ یوسری دی داسی نه وائی چه زه د یونس علیه السلام نه بهتریم. د مسدد رحمته الله په یو روایت کنی یونس بن متی دی، یعنی د والد صاحب طرف ته د نسبت سره.

تراجم رجال

مسدد د اوسیدو دین سره د اسدی کوفی رحمته الله د دوی تذکره (کتاب ایمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه) لاندې تیره شوې ده.^(۲)

سفيان: دا مشهور محدث سفيان بن سعيد ثوري رحمته الله دی. د دوی تذکره (کتاب ایمان باب علامة المنافق) لاندې تیره شوې ده.^(۳)

اعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدی کوفی رحمته الله دی. اعمش په لقب سره مشهور دی. د دوی تذکره (کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم) لاندې تیره شوې ده.^(۴)

ابونعيم: دا ابونعيم الفضل بن دكين رحمته الله دی. د دوی تذکره (کتاب ایمان باب فضل من استبرأ لدينه) لاندې تیره شوې ده.^(۵)

ابووائل: دا شقيق بن سلمه اسدی تابعی رحمته الله دی. د دوی تذکره (کتاب ایمان باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر) لاندې تیره شوې ده.^(۶)

عبدالله: دا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دی. د دوی تفصیلی تذکره (کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم) لاندې تیره شوې ده.^(۷)

[۳۲۳۲] - حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ غُرَيْرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ، عَنْ أَبِي عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «مَا يَنْفَعُنِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ: إِيَّايَ خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى وَلَسَبَهُ إِلَى أَبِيهِ» [ص ۵۱۵] [ر: ۳۰۶۷].^(۸)

ترجمه: حضرت ابن عباس رضی الله عنه روایت دی چه رسول الله صلی الله علیہ وسلم فرمائی دی: یوسری دپاره مناسب نه دی چه هغه (زما باره کنی) داسی اووایی چه زه دیونس بن متی علیه السلام نه بهتریم. رسول اکرم صلی الله علیہ وسلم حضرت یونس علیه السلام د هغه د پلار طرف ته نسبت اوکړو.

(۱) أخرجه البخاري أيضاً في كتاب التفسير باب قوله: (إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ) رقم: ۶۰۳، وباب قوله: (وَأَنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ) في سورة الصافات، رقم: ۸۰۴، وعند أبي داود في كتاب السنة باب في التخيير بين الأنبياء رقم: ۶۴۷۰.

(۲) كشف الباري: ۴/ ۸۸.

(۳) كشف الباري: ۲/ ۲۷۸.

(۴) كشف الباري: ۲/ ۲۵۱.

(۵) كشف الباري: ۲/ ۶۶۹.

(۶) كشف الباري: ۲/ ۵۵۹.

(۷) كشف الباري: ۲/ ۲۵۷.

(۸) مترجيجه في نفس الكتاب باب قول الله تعالى: (وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى) رقم: ۳۳۹۵.

تراجم رجال

حفص بن عمر: ددی تذکره (کتاب الوضوء باب: إذا تربع الکلب فی إناء أحدکم لئلا یلذی او گورنی شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رحمته ددی تذکره (کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لانه یده) لاندی تیره شوی ده (۱)
قتاده: دقتاده بن دعامه رحمته ددی تذکره (کتاب ایمان باب من ایمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه) لاندی تیره شوی ده (۲)

ابوالعالیه رفیع بن مهران: هم ددی کتاب به شروع کینی ددی تعارف تیر شوی ددی (۳)
ابن عباس: دحضرت ابن عباس رضی الله عنه حالات (بدء الوحی) خلورم حدیث لاندی او (کتاب ایمان باب کفران العتیر و کفر دون کفی لاندی تیر شوی دی (۴)

[۳۲۳۳] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَكْغِيْرٍ، عَنِ الثَّيْتِ، عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْفَضْلِ، عَنْ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: نِيَّمَا يَهُودِيٌّ يَغْرُضُ سِلْعَتَهُ، أَعْطَى بِهَا شَيْئًا كَرِهَهُ، فَقَالَ: لَا وَالَّذِي اضْطَرَّكَ مُوسَى عَلَى النَّبِيِّ، فَسَمِعَهُ رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ، فَقَامَ فَلَطَمَ وَجْهَهُ، وَقَالَ: تَقُولُ: وَالَّذِي اضْطَرَّكَ مُوسَى عَلَى النَّبِيِّ، وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْتَظِرُ أَطْلُفًا؟ قَدْ هَبَ إِلَيْهِ فَقَالَ: أَبَا الْقَاسِمِ، إِنَّ لِي ذِمَّةً وَعَهْدًا، فَمَا بَالُ فَلَانٍ لَطَمَ وَجْهِي، فَقَالَ: «لِمَ لَطَمْتَ وَجْهَهُ» قَدْ كَرِهَ، فَقَضِبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى رُبِيَ فِي وَجْهِهِ، ثُمَّ قَالَ: "لَا تَقْضِلُوا بَيْنَ أَنْبِيََاءِ اللَّهِ، فَإِنَّهُ يَنْفَعُ فِي الصُّورِ، يَصْعَقُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ، إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ، ثُمَّ نَفَعَ فِيهِ أُخْرَى، فَكَوْنُ أَوَّلَ مَنْ يُعْثُ، فَإِذَا مُوسَى أَخَذَ بِالْعَرْشِ، فَلَا أَذْرِي أَحْوَسُ بِصَعْقَتِهِ يَوْمَ الظُّلُومِ، أَمْ يُعْثُ قَبْلِي، وَلَا أَقُولُ: إِنَّ أَحَدًا أَفْضَلَ مِنْ يُوْنُسَ بْنِ مَتَّى" [ص ۵۱۶] [ز: ۲۲۸۰] (۵)

ترجمه: دحضرت ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دی چه یوخل یو یهودی د خرخ د پاره خلقوته خپل سامان خودلو هغه ته د هغه د سامان چه کوم قیمت وړ کړې شو هغه په دغې راضی نه وو. په دې باندې هغه اوونیل چه هیڅ کله نه، په هغه ذات قسم! چاچه موسی عليه السلام د ټولو انسانانو نه بزرگ گرځولې دې. دا جمله یو انصاری صحابی رضی الله عنه واوریده هغه پاسیدو او دغه یهودی نی په مخ باندې یو خپره اووهلو او ونی ونیل د رسول الله صلی الله علیه و آله په موجودگی کې ته داسې قسم خورې په دې باندې یهودی دحضور پاک په خدمت کینې حاضرشو اوونې ونیل ای ابوالقاسم! زما مسلمانانوسره د امن اوصلاح عهد وپیدا دې بیا د فلانکی سړی په څه حال دی چه مسلمان دی او هغه زه په مخ په خپره باندې اووهم؟ هغه چه وجه بیان کړه نو حضور پاک غصه شو بیانی او فر ماویل د الله تعالی په انبیاؤ کینی خپل مینځ کینی یو له بل باندې فضیلت مه وړکونی. کله چه شپیلنی یو کوهلې شی نو د آسمان او زمکې ټول مخلوق باندې به بې هوشی راشی سوا دهغوی نه څوک چه الله تعالی غواړی په هغوی به بې هوشی نه راځی، بیا

(۱) کشف الباری: ۶۷۸/۱

(۲) کشف الباری: ۳/۲

(۳) ص: ۷۶

(۴) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲

(۵) مترجمه فی الخصومات باب ما ذکر فی الأشخاص والخصومة بین المسلم والیهود، رقم: ۳۴۱۱

به په دویم ځل شپېلۍ پوکولې شې اوډ ټولو نه اول به ما اوچتولې شې. لیکن زه به گورم چه موسی (علیه السلام) به عرش نیولې ولاړ وی اوس ماته معلومه نه ده چه دانی هغه ته د کوه طور دېې هوشی بدله وړکړې وه یا زما نه هم اول د ده بې هوشی ختمه کړې شوې وه. اوزه خودا هم نه وایم چه یوکس د یونس بن متی نه افضل دي

تر اجم رجال

یحیی. دا ابو زکریا یحیی بن عبدالله بکیر القرشی المخزومی رحمته الله دي ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده (۱)
اللیث. دا ابو الحارث لیث بن سعد بن عبدالرحمن فهمی رحمته الله دي. ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده (۲)
عبدالعزیز بن ابی سلمه. ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده. (۳)

عبدالله بن الفضل. دا حضرت عبدالله بن الفضل بن العباس بن ربیع بن الحارث بن عبدالمطلب بن هاشم مدنی رحمته الله دي. دوی د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه، نافع بن جبر بن سلمه، امام اعرج، ابوسلمه بن عبدالرحمن، سلیمان بن یسار او عبدالله بن ابی رافع رحمهم الله وغیره نه د حدیث روایت کړې دي او ددوی نه امام مالک، موسی بن عقبه، عبید الله بن عمر، عبدالرحمن بن ثابت بن ثوبان، عبدالعزیز بن عبدالله بن ابی سلمه، ابواسحاق، زیاد بن سعد، ابواویس، صالح بن کيسان او امام زهری رحمهم الله د حدیث روایت کوي (۴)
بن کيسان رحمته الله او امام زهری رحمته الله دواړه حضرات د حضرت عبدالله بن الفضل د زمانې وو. (۵)
اعرج. دا ابوداؤد عبدالرحمن بن هرمز مدنی قرشی رحمته الله دي. ددې دواړو حضراتو تذکره (کتاب الإیمان) باب حسب الرسول صلی الله علیه وسلم من الإیمان، لاندې تیره شوې ده. (۶)

ابوهریره. دا صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی الله عنه دي. ددې پورته ذکر شوو ټولو رواة حالات ماقبل کښې تیر شوي دي. (۷)

[۳۲۳۴] - حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ سَعْدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "لَا يَنْبَغِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ: أَنَا خَيْرُ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى" [ص ۵۱۸] [۴۵۲۷، ۴۳۵۵، ۴۳۲۸]، (۸)

ترجمه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دي چه رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایلی: د یوسری د پاره داو نیل مناسب نه دی چه زه د یونس بن متی رحمته الله نه افضل یم

تر اجم رجال

ابو الولید: دا ابو الولید هشام بن عبد الملك طرابلسی رحمته الله دي ددوی تذکره (کتاب العلم باب ان من کذب علی النبی صلی الله علیه وسلم) لاندې تیره شوې ده. (۱)

(۱) کشف الباری: ۳۲۳/۱.

(۲) کشف الباری: ۳۲۴/۱.

(۳) کشف الباری: ۵۱۸/۴.

(۴) شیخ او تلامذه د تفصیل د پاره او گوښوښ: تهذیب الکمال: ۴۳۳/۱۵ - ۴۳۲ تهذیب التهذیب: ۳۵۸/۵ - ۳۵۷.

(۵) المصدر السابق.

(۶) کشف الباری: ۱۰۱۱/۲.

(۷) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۸) والحديث مرتخرجه في الحديث السابق.

شعبه دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رضی اللہ عنہ دې ددوی تذکره (کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانه ويده) لاندې تیره شوې ده. ^(۱)

سعد بن ابراهیم د دوی تذکره (کتاب الوضوء باب الرجل يوضئ، صاحبه) لاندې او گوړنی حمید بن عبدالرحمن داحمید بن عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ دې ددوی تذکره (کتاب ایمان باب تطوع قبا مومضان من الإيمان) لاندې تیره شوې ده کشف الباری ۶۵۹/۲. ابوهریره دا صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دې ددې پورته ذکرشوو ټولو رواة حالات ماقبل کښې تیر شوی دی. ^(۲)

شرح احادیث

د حضرت موسی عليه السلام د تذکره په ضمن کښې خودلې شوې وو چه تفضیل بین الانبیاء، د قرآنی نص نه ثابت دي دغه شان پخپله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته د وحی په ذریعه خودلې شوې وو چه تاسو افضل البشر او د ټولو انبیاء سردار یی یو ښکاره کتونکی سړې دا سوال کولې شی چه کله حضور پاک ته د افضل البشر کیدو خبر د اول نه ورکړې شوې وو نو بیا حضور پاک په نورو انبیاء، کرامو باندې د خپل افضلیت نه وولي نهی کوی؟ شارحین حضرتانو ددې اشکال مختلف جوابونه ورکړی دی کوم چه د موسی عليه السلام د تذکرې په ضمن کښې تیر شوی دی حقیقت دادې چه رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم د حضرت یونس عليه السلام ذکر په دې خصوصیت او اهتمام سره ځکه او فرمائیلو چه دهغوی په حالات او واقعات کښې د بشری تقاضو لاندې کیدونکې لغزش ذکر راغلی دي چه هغه د بدنامی د ویرې د تادنی مظاهره کولو سره خپل قوم پر یخودو لاړو او خپل نفس نی ملامت کولو دغه شان رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ته (وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ) د یونس عليه السلام په شان د بې صبرنی اوتادنی فیصله کولونه د منع کیدو تلقین لوکړې شو. په دې واقعاتو سره د حضرت یونس عليه السلام په شان اقدس کښې د تنقیص شائبه شان پیدا کیدی شوه په دې وجه حضور پاک په اوچته طریقه کښې د حضرت یونس عليه السلام شان ښکار کړو دي دپاره چه د تنقیص د اړخ راوتلو ټولې لارې ختمې شی او دهغوی د حالاتو مطالعه کونکی په زړه کښې یو ذره برابر منفي خیال پیدا نه شی. ^(۳)

اولنې روایت د ابن مسعود رضی اللہ عنہ نه نقل دي په هغې کښې رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل (ایقولن أحدکم لانی غیر من یونس) یعنی څوک دي داسې نه وائی چه زه د یونس عليه السلام نه بهتر یم امام بخاری رحمته اللہ علیہ او فرمائیل چه د مسدود رحمته اللہ علیہ په روایت کښې د ابن متی اضافه ده. دویم روایت د ابن عباس رضی اللہ عنہ دي (ما ینفی لعدنان یقول ابن غیر من یونس بن متی ونسبه إلی آلهم) یعنی یو بنده له داسې نه دی ونیل پکار چه زه د یونس بن متی نه بهتر یم بیا حضور پاک یونس عليه السلام ته دهغه د پلار نسبت ورکړو.

امام طحاوی رحمته اللہ علیہ په روایت کښې اضافه هم ده: (أنهم الله في الظلمات) ^(۴) مطلب دادې چه ماته په یونس عليه السلام باندې ځکه فضیلت مه را کوئی چه هغه په تیارو کښې د الله تعالی تسبیح کړې حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ وائی چه په دې جمله

^(۱) کشف الباری: ۱۵۹/۴.

^(۲) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

^(۳) کشف الباری: ۶۵۹/۲.

^(۴) فتح الباری: ۵۵۸/۸ و عمدة القاری: ۵۱/۶.

^(۵) مشکل الآثار للطحاوی: ۷/۳ بیان مشکل ما روی عن رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نهیه أن یقال: هو خیر من یونس بن متی.

سره دجهت خیریت طرف ته اشاره مقصود ده چه یونس علیه السلام ته په تیارو کښې د الله تعالی د ذکر او تسبیح یو داسې فضیلت حاصل دې چې بل چاته حاصل نه دې. (۱)

قوله: ونسبه إلى أبيه: اشارنا په هغه حضراتو باندې رد دې وانی متی د یونس علیه السلام د مور نوم دې تفسیر عبدالرازق کښې نقل دی چې متی د حضرت یونس علیه السلام د مور نوم دې مگر دا قول د ابن عباس رضی الله عنهما په مذکور بالا روایت سره مردود کیږي اوهم دغه صحیح دې. (۲) محدث عبدالرازق رحمته الله علیه نه علاوه علامه مناوی رحمته الله علیه هم متی د حضرت یونس علیه السلام د مور نوم گرځولې دې هغه فرماني چې سوا د حضرت یونس علیه السلام هیڅ یو نبی د خپلې مور په نسبت سره مشهور نه دې. (۳) راجح دادی چې متی نی دېلار نوم دې.

۳۷- باب: ﴿وَأَسْأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ﴾

يَعْدُونَ يَحْذَرُونَ فِي السَّبْتِ (إِذْ تَأْتِيهِمْ حِثَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعًا) شَوَارِعُ إِلَى قَوْلِهِ: (كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ) / الأعراف: ۱۶۳-۱۶۶. پوره آیت دادې: (وَأَسْأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِثَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعًا وَيَوْمَ لَا يَسْتَوْنَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ تَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ) ①

رسول اکرم صلی الله علیه و آله ته خطاب دې چې تاسو د دغه (یهودیانو) نه د دغه کلی والو د حال پوښتنه او کړنې، کوم چه دریا، شور یعنی تریو دریاب سره نیز دې آباد وو. کله چه هغوی د هفتې په معامله کښې د حد نه تیر شو. کله چه به هغوی له کبان د هفتې په ورځ: د اوبو د سرد پاسه راتلل او په کومه ورځ چه به هفته نه وه نو نه به راتلل مونږ په هغوی د اشان امتحان او کړو، ځکه چه هغوی نافرمانه وو.

بنو اسرائیل چه څومره سرکش او نافرمانه وو هم هغه شان په هغوی باندې قسم قسم از میښتونه هم راتلل هغوی د هفتې په ورځ د کبانو د ښکار نه منع کړې شوې وو او هغوی داسې په از میښت کښې واچولې شو چه په هغه ورځ به د سمندر د اوبو د پاسه د کبانو سیلونه تیریدل او ښکاریدل به. چنانچه هغوی دا حیله اختیار کړه چه د هفتې نه یو ورځ وراندي یا د هفتې په ورځ به دریاب کښې جالونه خواره کړل په جال کښې به کبان او نخل نود اتوار په ورځ به دې وینا کولو سره کبان راویستل چه دا پخپله په جال کښې اینختی دی دا خو مونږ ښکار کړې نه دی (۱) دغه شان به بني اسرائیلو د هفتې په ورځ د الله تعالی په حکم کښې تجاوز کولو. پورتنی آیت کښې: ﴿إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ﴾ نه هم د دغه تجاوز طرف ته اشاره ده.

قوله: شُرْعًا: شَوَارِعُ: شُرْعًا د شارع جمع ده اودا د تَرَعَّته ماخوډ دې چه د اَلتَّرَفِّ په معنی کښې دې. یعنی هغه کبان به د اوبو د سرد پاسه په کثرت سره اخوا دخیوا گرځیدل دوه آیانه پریځودو سره په وړاندې آیت کښې دی: (فَلَمَّا

① فتح الباری: ۵۵۸/۸

② تفسیر عبدالرازق: ۱۸۱/۲ دارالکتب العلمیه. فتح الباری: ۵۵۷/۸

③ فیض القدیر: ۴/۸۳ رقم الحدیث: ۶۰۳۰ مدار المعرفه.

④ فتح الباری: ۵۶۰/۸

عَنْ أَنَسٍ عَنْهُ قَالَ لَمْ يَكُنْ يُؤَدِّي دَعَايَ بَيْنَ ١٥ (١) یعنی بیاچه کله هغوی په دغه کار کښې دحد نه وړاندې شو د کوم نه چه منع کړې شوی وو نومونه هغوی ته حکم ورکړو چه دلیل کیدونکی بیزوگان شئ. د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په روایت کښې دی د هغوی خوانان بیزوگان او بوه اگان خنزیران جوړ کړې شو. (٢) ددې عذاب نه پس هغوی خه موده ژوندی پاتې کیدونه پس بیا مړه شو. (٣)

په آیت کښې چه د کوم کلی ذکر راغلي دي دهغې نه کوم یو کلی مراد دي؟ په دې سلسله کښې د مفسرینو اقوال مختلف دی. خود جمهورو قول دادې چه دې نه ایله مراد دي. (٤) دا هغه کلی دي چه د مصر نه د مکې په لار راتلونکو حاجیانو په لار کښې راځي.

امام بخاری رحمه الله د باب لاندې د اصحاب الایکه قصې سره متعلق خه مسند روایت نه دي نقل کړي. البته محدث عبد الرزاق رحمه الله د ابن عباس رضی الله عنه یو حدیث او امام مالک رحمه الله د یزید بن رومان رحمه الله یو روایت نقل کړي دي. مگر د محدث عبد الرزاق رحمه الله روایت کړي شوي روایت په سند کښې یو راوی میهم دي او د امام مالک رحمه الله په روایت کښې معضل دي. روایت دادې چه کله دغه خلقو دکبانو په ښکار کښې دا حيله اختیار کړه چه د هغتي په ورځ به نې جال خور کړو او د اتوار په ورځ به جال کښې اینختی د هغه کبانو ښکار به نې کولو نو په هغوی کښې خه خلقو دغه حيله باز منع کړل او یوې دلې دا اوونیل چه دوی په خپل حال باندې پرېږدئ. بیاچه کله یوه ورځ سحر شو نو خلقو ته هغه حيله باز نه ښکاریدل په کوم چه خلقو یو سړی ته اوونیل چه پاس اوخیزه اوگوره چه هغه خلق جرته لزل کله چه هغه سړی په چت باندې ختو سره او کتل نو هغوی ټول بیزوگان جوړ شوی وو خلق دتنه داخل شو او هغوی ملاسته کول او چاچه منع کړي وو هغوی وئیل: «المرنقل لکم؛ ألرنتهکم؟» یعنی ولي مونږ تاسو منع کړې نه وئ؟ هغوی په سرونو سره اشاره کولو سره دخپل جرم اعتراف کولو. هم دغه روایت د حضرت قتاده رحمه الله نه هم نقل دي.

ابن ابی حاتم رحمه الله د مجاهد په طریق سره د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل کړي دي چه اصحاب السبت د صورتونو مسخ کیدو نه پس دیر کم ژوندی پاتې شوي بیا هلاک کړي شو. ابن جریر رحمه الله د عوفی رحمه الله په طریق سره د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل کړی چه اصحاب السبت کښې چه کوم خوانان وو هغوی بیزوگان جوړ کړي شو او کوم چه بوه اگان وو هغه خنزیران جوړ کړي شو. (٥)

د سیاق او سباق سره د باب مناسبت: په ظاهره په دې باب باندې اشکال وارد کیري چه دایله یا اهل ایله د حضرت یونس رحمه الله سره خه تعلق دي چه په دې باندې امام بخاری رحمه الله باب قائم کړي دي؟

ددې باب لاندې حافظ ابن حجر رحمه الله ددې اعتراض جواب صراحتاً یا اشارتاً نه دي ورکړي خو د فتح الباری مقدمه هدی الساری کښې هغوی ددې جواب ورکړي دي چه د حضرت یونس رحمه الله نه تسماع او غلطی اوشوه نو هغه نې د کب نورنی جوړولوسره د امتحان او ازیمینت نه تیر کړو او هغه د امتحان د دې ډیرې سختې مرحلې نه کامیاب او کامران راواپس شو. بیا هم په دغه مناسبت سره د حضرت یونس رحمه الله حالاتو په ضمن کښې امام بخاری رحمه الله د اهل ایله تذکره اوکړه چه هغوی هم دکبانو په ذریعه په امتحان کښې واچولي شو، نو چه د ایله کومو خلقو د صبر او استقامت نه کار واخستو هغوی د یوم السبت د ورځې دکبانو د ښکار نه منع شو نو په

(١) [الأعراف: ١٦٧]

(٢) فتح الباری: ٨/ ٥٦٠ و عمدة القاری: ١٦/ ٨ و إرشاد الساری: ٣٦٣/٧.

(٣) فتح الباری: ٨/ ٥٦٠.

(٤) أنوار التنزیل و أسرار التأویل للإمام البیضاوی: ١/ ٣٦٤ و فتح الباری: ٨/ ٥٥٩.

(٥) فتح الباری: ٨/ ٥٦٠.

نتیجه کنبی کامیاب شو اود الله تعالی د عذاب نه محفوظ پاتې شو. او کومو خلقو چه صبر اونه کړو هغوی په دغه امتحان کنبی ناکام شو او د الله تعالی د حکم نافرمانی کولو سره نى د کبانو ښکار او کړو او په عذاب کنبی راگیر کړي شو او هلاک او برباد کړي شو. (۱)

د شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا رحمتی وایي: شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمتی فرماني د دې باب مناسبت د حضرت یونس علیه السلام د تذکره سره نه دي بلکه د دې مناسبت وړاندې باب سره دي کوم چه د حضرت داؤد علیه السلام په تذکره باندې مشتمل دي ځکه چه د مفسرین کرام په نیز آیت کنبی د اهل ابله چه کومه واقعه بیان کړي شوي ده هغه د حضرت داؤد علیه السلام د نبوت په زمانه کنبی پېښه شوي ده. په دې وجه د حضرت داؤد علیه السلام تذکره سره د دې مناسبت ظاهر دي والله اعلم. (۲)

۳۸- باب: قول الله تعالی: ﴿وَاتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا﴾ / النساء: ۶۳.

د ترجمه الباب مقصد د دې باب نه د حضرت داؤد علیه السلام د حالاتو شروع کيږي وړاندې نور ابواب هم د هغوی په حالاتو باندې قائم کړي شوي دي دلته امام بخاري رحمه الله دا خودل غواړي چه حضرت داؤد علیه السلام صاحب رسالت پیغمبر وو او هغه ته زبور ورکړي شوي وو. (۳)

د جمهور مؤرخینو په نیز حضرت داؤد علیه السلام اسرانیلی وو او د یهودا د نسل نه وو او د هغوی سلسله نسب داده: داؤد بن ایشار بن عوید بن عابر بن سلمون بن نحشون بن عویناذ بن ارم بن حصرون بن فارص بن یهودا بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم. (۴)

حلیه مبارکه: محمد بن اسحاق رحمه الله د وهب بن منبه رحمه الله نه د حضرت داؤد علیه السلام حلیه مبارکه داسې نقل کړي ده: تبت قد. آسمانی رنگي سترگي، په بدن باندې ویښته ډیر کم د مخ اوبشر نه نى طهارت د قلب او شفاست طبع ښکاره کیدل. (۵)

الله تعالی هغوی ته نبوت او رسالت سره حکومت او سلطنت هم ورکړي هم د دغه دوو نعمتونو ذکر د قرآن مجید کنبی په دې آیت کنبی راغلي دي: ﴿وَأَنشَأَ اللَّهُ لَدَلَهُ الْوَلَدَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مَنَافَاً﴾ (الله تعالی هغوی ته حکومت او حکمت (نبوت) ورکړو او په خپله مرضی چه څه غوښتل ورته نى او خودل.

د حضرت آدم علیه السلام نه پس ټولو انبیاء کرامو کنبی صرف هم دوی ته د خلیفه الله لقب ورکړي شو. د سورت ص آیت دي: ﴿يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ﴾ داؤد علیه السلام په شروع کنبی د طالوت په فوج کنبی د یو سپاهی په حیثیت سره شامل شوي وو. بیا په جنگی معرکو کنبی غیر معمولی شجاعت او فتوحات کنبی ښکلي کارکردگی کولو په سبب قبيله یهودا هغوی خپل بادشاه منتخب کړو او د دوو کالو د کشمکش نه پس نورو قبیلو هم په اتفاق سره د هغوی بادشاهی اومنله. تراوه کالو پوري هیرون (موجوده الخلیل) د جیل حکومت مرکز اوساتلو دي نه پس یروشلم د دېښمنانو د قبضې نه ویستو سره خپل دارالحکومت جوړ کړو. خپل خواؤشا حکمرانان نى مسخر او مغلوب کولو سره د حکومت پولي ښه خوري کړي. (۶)

(۱) هدی الساری: ۶۶۲ الفصل العاشر، ذکر مناسبه الترتیب المذکور بالأبواب المذکورة إلخ، دار السلام.

(۲) الكنز المنواری: ۳۷۹/۱۳.

(۳) عمدة القاری: ۵/۱۶.

(۴) البداية والنهاية: ۱۱/۲.

(۵) البداية والنهاية: ۱۱/۲، انور اگورنی: قصص القرآن: ۴۳/۲.

(۶) قصص القرآن: ۴۲۵/۲.

دنیایو شان شوکت او وقار او عزت سره د الله تعالی د وحی نزول او د لاخودنی دهغوی هیئت او عظمت نور ه زیات کړي وو. رعایا ته یقین وو چه څه معامله وی که هغه سخته وی او نه حل کیږي یا په دروغو ونیلو سره یوه خبره که کووږه پیش کړي شی نو دالله تعالی وحی دهغه لاخودنه کوی او دمعاملې حقیقت هغوی ته ښکاره کولی شی. حافظ ابن کثیر رحمه الله د حضرت عبدالله بن عباس رحمه الله یو روایت نقل کړي دي چه یو ځل دوو کسانو د یو غوښی په معامله کښې حضرت داؤد علیه السلام ته حاضر شو دواړه د دې د ملکیت دعوی کوله او هر یو بل ته غاصب ونيې. حضرت داؤد علیه السلام فیصله بلې ورځې پورې اوزندوله او په دویمه ورځنی مدعی ته وونیل چه د شعی الله تعالی په ما باندې وحی نازل کړه چه ته قتل کړي شی په دې وجه ته صحیح او نیغه خبره او که مدعی اوونیل زما بیان خو قطعاً حق او صداقت باندې مین دي لیکن د دې واقعی ته وړاندې ما دې مدعی علیه، پلار نه دهوکه ورکولو سره قتل کړي دي اوړیدو سره حضرت داؤد علیه السلام هغه فصاحتاً قتل کولو حکم ورکړ. د الله تعالی د وحی د دې قسم واقعاتو دوجې نه سرکش او متسرده خلق په نور هم مغلوب وو. د عدل او انصاف د وجې نه په معاشره کښې سکون او امن وو. د سلطنت په حدوده کښې حضرت داؤد علیه السلام دهیبت او ویري نه وړان کارو د بغاوت او فساد کولو حوصله نه شوه کولی.

د حکومت موده او وفات: سنن ترمذی او مسند احمد کښې د حضرت ابوهریره رحمه الله روایت دي چه رسول اکرم ﷺ فرمایلی دی چه عالم بالا کښې کله چه د حضرت آدم علیه السلام د شانه د هغوی ذریت رابهر کړي شو دهغه مخې ته پیش کړي شو نوهغه د یونانسته پرقیدونکی تندې والاسري لیدوسره عرض اوکړو پروردگار داخوک دي؟ جواب ورکړي شو ستا په اولاد کښې د پیر روستو راتلونکي هستی داؤد دي. حضرت آدم علیه السلام عرض اوکړو دده عمر څومره مقرر کړي شوې دي؟ او فرمایلي شو شپيته کاله. حضرت آدم علیه السلام عرض اوکړو زه د جیل عمر څلویښت کاله دي ځوان ته ورځینم کله چه د آدم علیه السلام د وفات وخت راغلو نو آدم علیه السلام ملک الموت ته وونیل چه اوس څو لازما عمر څلویښت کاله باقی دی. د اجل فریښتي اوونیل ناسو نه هیره شوې ناسو دومره حصه د عمر خپل یو خوښی داؤد ته ورځینلي دي.

ددې روایت نه معلومه شوه چه د حضرت داؤد علیه السلام عمر سل کاله شو. دتورات په باب سلاطین اونور ارجح کښې دی چه حضرت داؤد علیه السلام په اسرائیلیانو باندې څلویښت کاله حکومت کړي. د جعفر بن محمد رحمه الله وانی چه حضرت داؤد علیه السلام اویا کاله حکومت کړي. حضرت ابن عباس رحمه الله فرماني چه د حضرت داؤد علیه السلام انتقال ناخاپی سبت

(۱) البداية والنهاية: ۱۳/۲ و قصص القرآن: ۴۳۵/۲.

(۲) قال الترمذی حدثنا عبدالله بن حمید، حدثنا أبو نعیم حدثنا هشام بن سعد عن زيد بن أسلم عن أبي صالح عن أبي هريرة - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله ﷺ لما خلق الله آدم مسح ظهره فسقط من ظهره كل نسمة هو خلقها من ذرية إلى يوم القيامة، وجعل بين عيني كل إنسان منهم وبينهم نور، ثم عرضهم على آدم فقال: أي رب من هؤلاء؟ قال: هؤلاء ذريتك، فرأى رجلاً منهم، فأعجبه وبهض مابين عينيه فقال: أي رب من هذا؟ قال: هذا رجل من آخر الأمم من ذريتك يقال له داود، قال: رب وكم جعلت عمره؟ قال: ستين سنة قال: أي رب زده من عمري أربعين سنة. فلما انقضى عمر آدم جاءه ملك الموت قال: أولم يبق من عمري أربعون سنة؟ قال: أولم تعطها ابنك داود؟ قال فجحد، فجحد ذرية ونسي آدم نسب ذرية، وخطئ آدم فخطئت ذرية. أخرجه الترمذی فی تفسير القرآن باب: ۸، رقم: ۳۰۷۶.

سورة الأعراف، وأحمد في مسنده: ۲۹۹/۱.

(۳) قصص القرآن: ۴۵۵/۲.

«هفتی» په ورځ اوشو. هغه د هفتې په ورځ د معمول په عبادت کښې مشغول وو او د مرغانو سیل وزرې خورې کړې په هغه باندې سوري کړې ووجه ناڅاپي په دغه حالت کښې وفات شو.^(۱)

الزُّبُرُ الْکُتُبُ وَأَجْدَاهَا زُبُورُ زَبْرَتُ کُنْتُ. (وَلَقَدْ أَنبَأَ دَاوُدُ مِنَّا فَضْلًا بِجِبَالِ أَوْبَى مَعَهُ). قَالَ مُجَاهِدٌ: سَبَّحَ مَعَهُ (وَالطَّلِيحُ وَالنَّالَةُ الْحِدْبَةُ أَنْ أَعْمَلَ سِغْفَرًا) الذُّبُرُ (وَقَدَرُ فِي السَّرْدِ) السَّامِيرُ وَالْحَلْقُ وَلَا تَدِيقُ الْيَمَارَ قَتَسَلَسَلُ وَلَا تَعْظِمُ قَتَصِمُ (وَأَعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ) س: ۱۰-۱۱.

قوله: الزُّبُرُ الْکُتُبُ، وَأَجْدَاهَا زُبُورُ زَبْرَتُ: کُنْتُ. زبور په حضرت داود علیه السلام باندې د نازلیدونکې آسماني صحیفې نوم دی. د اکثر انمه تفسیر په زبور دا د الله تعالی د تحمید تمجید او داود علیه السلام دعاگانو او مناجات مجموعه وه او په دې کښې احکام او نواهي نه وو. چنانچه علامه بغوی رحمه الله معالم التنزیل کښې فرماني یعنی زبور هغه کتاب دی چه الله تعالی حضرت داود علیه السلام ته خودلې وو. دا صحیفه ۱۵۰ سورتونو مجموعه وه او ددې ټول مضامین دعا، تحمید تمجید او ثناء باندې مشتمل وو. په دې کښې حلال حرام او فرائض او حدود نه وو.^(۲)

الزُّبُرُ الْکُتُبُ: دا د زبور جمع ده او ددې معنی ده کتابونه چنانچه د زبور معنی ده کلمت. حضرت قتاده رحمه الله او مجاهد رحمه الله غوندي انمه دتفسیر رانې هم دا ده چه زبور کتب په معنی کښې دي. امام راغب اصفهاني رحمه الله فرماني: (وکل کتاب غلیظ الکتابه یقال له زبور، وخض الزبور بالکتاب المنزل علی داود علیه السلام: (وَأَنبَأَ دَاوُدُ زَبُورًا) [الإبر: ۵۵]، (وَلَقَدْ کَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِن بَعْدِ الذِّکْرِ) [الأنبياء: ۱۰۵]، وقيل: بل الزبور کل کتاب صعب الوقوف علیه من الکتاب الإلهی، قال: (وَأَنَّهُ لَفِي زَبُورٍ الْأَوَّلِينَ) [الشعراء: ۱۹۶]، قال: (وَالزُّبُرُ الْکُتُبُ الْأَوَّلِيَّةُ) [آل عمران: ۱۸۴]، (أَنزَلْنَاهُ بِرَأْفَةٍ فِي الزُّبُرِ) [القمر: ۴۳]، وقال بعضهم: الزبور اسم للکتاب المقصور علی الحكم العقلية دون الأحكام الشرعية، والکتاب لما یفرض الأحكام والحکم یعمل علی ذلك أن زبور داود علیه السلام لا یفرض شیئاً من الأحکام،^(۳)

یعنی هر هغه کتاب دکوم کتابت چه غلیظ وی هغه ته زبور ونیلي شی. خو زبور په داود علیه السلام باندې نازلیدونکی کتاب دپاره خاص کړې شوې دي لکه چه ارشاد دي: (وَأَنبَأَ دَاوُدُ زَبُورًا) یوقول دادي چه د الله تعالی په کتابونو کښې په هر هغه کتاب باندې د زبور اطلاق کیږي په کوم باندې چه پوهیدل گران وی ارشاد دي: (وَأَنَّهُ لَفِي زَبُورٍ الْأَوَّلِينَ) اودا لیکلې شوی دی د پخوانو په کتابونو کښې، نور فرماني: (وَالزُّبُرُ الْکُتُبُ الْأَوَّلِيَّةُ) او (أَنزَلْنَاهُ بِرَأْفَةٍ فِي الزُّبُرِ) آیا ستاسو دپاره په کتابونو کښې نجات لیکلې شوې دي؟ بعض حضراتو فرمایلي زبور دهغه کتاب نوم دي په کوم کښې چه صرف عقلی حکمتونه وی او احکام شرعیه نه وی او کتاب هغې ته وائی کوم چه په حکمونو او حکمتونو دواړو باندې مشتمل وی په دې باندې دلیل دادي چه د حضرت داود علیه السلام په زبور کښې یوهم حکم نشته دي.

(۱) قصص القرآن: ۴۵۶/۲.

(۲) داخبره دي واضحه وی چه د موجوده زبور هم ۱۵۰ حصې دي کوم ته چه د اهل کتاب په اصطلاح کښې زبور و نیلي شی مگر دا هغه اصل زبور نه دي کوم چه په حضرت داود علیه السلام باندې نازل شوي وو. بلکه محرفین اهل کتاب ددې په اکثر مضامینو کښې بدلون کړې دي. موجوده زبور هم په دې تحریف باندې یو ښکاره شهادت دي دکوم په بعض مضامین باندې د داود علیه السلام نوم درج دي نو په بعض باندې د قورح نوم لیکلې دي کوم چه دتفسیر یوونکو استاد وو او په بعض باندې د نورو خلقو نومونه دی. په دې کښې دداسې قصو او کټوانو تذکره هم ملایو ږي کومې چه د حضرت داود علیه السلام نه په سورتو کلونو پس پیښې شوي دي. او گورنۍ لغات القرآن: ۱۳۰/۳.

(۳) مفردات الاصفهانی، ص: ۲۳۶.

داؤد علیہ السلام سره د غرونو او مرغانو د تسبیح بیان: (وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ أَلْفٍ مِّنَ الْجِبَالِ مَعَهُ وَالْطُّيْرَ وَأَنشَأَهُ الْجَنَّةَ) یعنی داؤد علیہ السلام ته مونږ دخپل طرف نه لونی نعمت ورکړې وو (چنانچه مونږ غرونو ته حکم ورکړې وو چې اې غرونو داؤد علیہ السلام سره بار بار تسبیح کوئ. یعنی چه کله داؤد علیہ السلام په ذکر کښې مشغول وی نو تاسو هم هغه سره شامل کېږئ.

آئیس: د تائب نه مشتق دې، یعنی دوباره کول او راگرځول. امام بخاری رحمه الله د حضرت مجاهد رحمه الله قول نقل کولو سره د دې تفسیر سخی سره کړې دې، یعنی تسبیح کوئ. د حضرت داؤد علیہ السلام آواز ډیر خوږ وو او په خوږ آواز کښې به ئی د الله تعالی تسبیح او تحمید کولو. الله تعالی غرونو او مرغانو ته هم حکم ورکړې وو چه تاسو هم صرف په زبان حال سره نه بلکه په زبان قال سره ده سره په یوځای زما تسبیح کوئ. کله چه به په خوند او سرور کښې د حضرت داؤد علیہ السلام د ژبې نه د الله تعالی تسبیح او تهلیل نه گویا کیدلې نو مرغی او غرونه یوازې نه بلکه امام رازی رحمه الله وائی چه لونی واره کانړی ټول به هغه سره په تسبیح او ثناء کښې مشغول کیدل (۱).

(وَالطُّيْرَ وَأَنشَأَهُ الْجَنَّةَ) اَنْعَمَ سُبْحَتِ اَلدُّرُورُ او التوتونکو مرغو ته هم دغه حکم وو (چه هغه سره یوځای زما تسبیح بیان کړئ او مونږ دهغه دپاره اوسپنه نرمه کړې وه دې دپاره چه کولو زغري جوړې کړې لفظ جمال تقدیراً منصوب دې لهذا الطیر په محل جبال باندې معطوف کیدو د وجې نه منصوب دې علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی چه والطیر مفعول معه کیدو د وجې نه منسوب دې او د ابن هشام رحمه الله دا وینا چه ز: په قرآن کریم کښې د مفعول معه هیڅ یو مثال نه وینم صحیح نه ده، بلکه په قرآن کریم کښې د دې مقام نه علاوه هم په څو مقاماتو کښې مفعول معه وارد دې (۲).

په دې آیت کښې د داؤد د دویمې معجزې بیان دې چه دهغه دپاره اوسپنه موم یا د اورو په شان نرمه کړې شوې وه. په لاس کښې به ئی اوسپنه اخستله او تار په شان به ئی تاووله دې نه چه به ئی څه غوښتل جوړول به ئی، نه به د اور او گرمولو ضرورت پېښیدو اونه د سټک وغیره یا نورو آلاتو.

سافیات د موصوف محذوف دروعا صفت دې. آي: دروعا سافیات (۳) یعنی کولو او اړتې زغري دی. امام بخاری رحمه الله الدروع سره اشاره او کړه چه سافیات نه اړتې او کولو زغري مراد دی.

(وَقَفَّيْنَا عَلَى السَّامِرِ وَالْحَلَقِ) آیت دې (وَقَفَّيْنَا عَلَى السَّامِرِ) قدر د تقدیر نه مشتق دی. یعنی اندازه کول، او د سرد معنی ده یوځای کول. مطلب دادې چه په زغره جوړولو کښې د اندازې لحاظ کوه چه نه زیاته درنه وی اونه زیاته سپکه اودومره مضبوطه وی چه په اغوستونکې باندې د تورې وار اثر اونه کړې شی.

السَّامِرُ وَالْحَلَقُ: مسامیر د مسمار جمع ده. یعنی میخ او حلق: د خلقة جمع ده په معنی د زنخیر کړئ. امام بخاری رحمه الله د سرد تفسیر کړې دې چه میخ ټکوهلو او کړو جوړولو کښې د اندازې لحاظ کوه وَلَا تَبْنِي الْيَمَامَ وَفَيْتَسْلَسِلْ وَلَا تَعْظُمُ قَبْضَصَ: یعنی میخونه دومره مه نری کوه چه په سورو کښې د خوزیدو د وجې نه زغره زوړند او خوزیږی اومه ئی دومره پټی او لونی جوړه وه چه مات شی.

(۱) التفسیر الکبیر للإمام الرازی سورة النساء رقم الآية: ۱۰، ۲۵/۴۶ دار الفکر.

(۲) فیض الباری: ۴/۳۹۰.

(۳) التفسیر الکبیر للإمام الرازی سورة النساء رقم الآية: ۱۰، ۲۵/۴۶ دار الفکر.

[۲۲۳۵] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَامٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ «خُفِّفَ عَلَى دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الْقُرْآنُ، فَكَانَ يَأْمُرُ بِدَوَائِهِ فَيَسْرِعُ، فَيَقْرَأُ الْقُرْآنَ قَبْلَ أَنْ تُسْرِعَ دَوَائِهِ، وَلَا يَأْكُلُ إِلَّا مِنْ عَمَلٍ يَبِيٍّ» زَاوَدَ مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ، عَنْ صَفْوَانَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَّارٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [ص ۵۳۰] [ر: ۱۹۶۷] (۱)

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد مسندی بخاری رحمته الله دی. کتاب ایمان باب امور ایمان، لاندی ددوی تذکره تیره شوې ده. (۲)

عبدالرزاق: دا ابوبکر عبدالرزاق بن همام الصنعانی رحمته الله دی. ددوی تذکره کتاب ایمان باب حسن اسلام المرء، لاندی تیره شوې ده. (۳)

معمر: دا ابو عروه معمر بن راشد ازدی بصری رحمته الله دی. ددوی تذکره کتاب العلم باب کتابه العلم، لاندی او کورنی (۴) همام: دا همام بن منبه بصری رحمته الله دی. ددوی تذکره کتاب العلم باب الصوفی العلم، لاندی تیره شوې ده. (۵)

قوله: خُفِّفَ عَلَى دَاوُدَ الْقُرْآنُ، فَكَانَ يَأْمُرُ بِدَوَائِهِ.... إلخ: په داود عليه السلام باندې قرآن یعنی د زیور لوستل دومره آسان کړې شوې وو چه هغه به په خپلو ځناورو باندې زین ترلو حکم ورکولو نو په ځناورو باندې به د زین تر لونه وپاندې پوره لوستلې وو. د کشمېنی په روایت کښې دی (خفف علی داود القراءة) (۶) علامه کرمانی رحمته الله او فرمانيیل دلته د قرآن نه تورات یا زیور مراد دي (۷) او په دې باندې د علامه تورېشتي رحمته الله په قول د قرآن اطلاق دې خبرې طرف ته اشاره کولو په غرض سره کړې شوې ده چه دا کتاب هم معجزه ده لکه چه قرآن کریم معجزه ده. (۸) دلغظ قرآن تحقیق: دغفران او لغفران په شان لفظ قرآن هم مصدر دي او د دې معنی ده لوستل. اصالتاً لفظ قُرْءَ معنی د جمع کولو راځي او په دې وجه اکثر مفسرینو او اهل لغت په لفظ قرآن کښې د جمع مفهوم مخې ته سانلې دي یعنی قرآن ته قرآن په دې وجه وائی چه دا قصص او حکایات، او امر او نواهی، وعده وعیند او د آیاتونو او سورتونو مجموعه ده. (۹) په موخ باندې هم د قرآن اطلاق کپړی ځکه چه په مانځه کښې قرات کپړی لکه چه جز، یعنی قرات نه مجازاً پوره موخ مراد اخستې شی. (۱۰)

(۱) مترخبرچه فی کتاب البیوع باب کسب الرجل وعمله بیده رقم: ۲۰۷۳.

(۲) کشف الباری: ۶۵۷/۱

(۳) کشف الباری: ۳۲۱/۲

(۴) کشف الباری: ۳۲۱/۴

(۵) کشف الباری: ۱۶۷/۴

(۶) عمدة القاری: ۱۰/۱۶ وإرشاد الساری: ۳۳۶/۷

(۷) شرح الکرماني: ۱۰/۱۴ و عمدة القاری: ۱۰/۱۶

(۸) عمدة القاری: ۱۰/۱۶ وإرشاد الساری: ۳۶۶/۷

(۹) النهاية فی غریب الحديث: ۴۲۹/۲

(۱۰) المصدر السابق.

قرنه: ولا یأکل الا من عمل بدله او صرف ذخیل لاس گنته به نی خوړله یعنی زغري به نی جوړولې او په هغې به نی ژوند تیرولو

حضرت داؤد علیه السلام ته د زغري جوړولو او خودلو حکمت: د حافظ ابن عساکر رحمه الله روایت دي حضرت داؤد علیه السلام به په خپل دور خلافت کېني لباس بدلولو سره بازار کېني د خپل خان، د خپل کاروبار سلطنت د حال پوښتنه کوله، عموماً به خلقو تعريف کولو. يوه ورځ الله تعالی په انساني شکل کېني يوه فرېشته راوړلېله حضرت داؤد علیه السلام دهغې ته هم د دغه حال تپوس او کړو کوم چه به نی د نورو نه کولو چه وایه که نه زوره داؤد څنگه سړې دي دهغه حکومت څنگه دي؟ فرېشته جواب ورکړو چه سړې خوښه دي خو چه په هغه کېني پوځونی نه وي دي اوړيدو سره حضرت داؤد علیه السلام فکر مند شواو معلومات نی او کړه هغه کوم خوښ دي؟ فرېشته اووښل چه هغه پخپله د بيت المال نه خوراک کړی او خپل بال بېچ باندې هم ددې نه خوړوی دي خبرې اوړيدو سره هغه ته تنبيه اوشوه دا الله تعالی نه نی سوال اوکړو چه زما د پاره څه داسې سبب جوړ کړې په کوم سره چه زما او زما د بال بېچ گذاره کېږي الله تعالی هغه ته د زغري جوړولو هنر او خودلو اود هغه دپاره نی اوسپنه نرمه کړه (۱)، داؤد علیه السلام به روزانه يوه زغره جوړوله او په شپږ زره درهم باندې به نی خرڅوله په دي کېني به نی دوه زره درهم په خپل خان باندې او په خپل بال بېچ باندې خرڅ کولو او باقي څلور زره درهم به نی په فقيرانو د بنی اسرائيل صدقه کولې (۲)

د حديث نه مستنبط فوائد: حديث باب کېني دي چه په خناور باندې زين تړلو کېني څومره وخت لگي ددې نه په کم وخت کېني به داؤد علیه السلام د زبور تلاوت کولو دا حضرت داؤد علیه السلام معجزه وه د کومو خلقو زړه چه د الله تعالی د ياد نه غافل نه وی او هغه په کثرت سره اذکار او اوراد اهتمام کړی نو الله تعالی دهغوی په هر عمل کېني برکت اچوی چنانچه امام نووی رحمه الله د بعض صلحاء باره کېني فرماني چه په شپه ورځ کېني به د قرآن مجيد اته ختمونه کول په شپه کېني او څلور په ورځ کېني (۳)

علامه قسطلانی رحمه الله فرمانيلی چه څنگه الله تعالی د خپل بعض بندېگانو دپاره مسافت مکانی راغوښوی هم دغه شان زمانه هم راغوښوی داسې خوارق عادت امور هم تانيد او فیض رباني سره کيدې شي قسطلانی رحمه الله لیکي چه شيخ الاسلام برهان بن ابی شريف ماته خودلی دي چه هغه به په شپه ورځ کېني د قرآن مجيد ينخلس ختمونه کول (۴)

رواه موسى بن عقبه عن صفوان عن عطاء بن يسار عن ابي هريرة امام بخاري د مذکوره حديث دويم طريق بناني چه دا حديث د موسى بن عقبه عن ابي هريرة رضي الله عنه په طريق سره هم مروی دي خلق افعال العباد کېني امام بخاري رحمه الله دا موصولاً روایت کړي دي (۵)

[۲۲۳۶] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عُقَيْلٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، أَنَّ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ، أَخْبَرَهُ وَأَبَا سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ وَرَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: أَخْبَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنِّي أَقُولُ: وَاللَّهِ لَا صَوْمَ النَّهَارِ وَلَا قَوْمَ اللَّيْلِ مَا

(۱) تفسير ابن كثير: ۱۱/۲۶۳ تاريخ دمشق لابن عساکر: ۱۷، ۱۹ دار الفکر.

(۲) تفسير ابن كثير سورة النساء رقم الآية: ۱۰، ۱۱/۲۶۲ مؤسسه قرطبه، مكتبة اولاد الشيخ للتراث.

(۳) عمدة القاري: ۱۶/دار الكتب العلمية.

(۴) إرشاد الساري: ۷/۳۶۶.

(۵) فتح الباري: ۸/۵۶۳.

عَشْتُ" فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنْتَ الَّذِي تَقُولُ وَاللَّهِ لَأَصُومَنَّ النَّهَارَ وَلَا أَقُومَنَّ اللَّيْلَ مَا عَشْتُ» قُلْتُ: قَدْ قُلْتَهُ قَالَ: «إِنَّكَ لَا تَسْتَطِيعُ ذَلِكَ، فَصُومُوا أَفْطِرَ، وَقُومُوا نَهْرَ، وَصُمْ مِنَ الشَّهْرِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، فَإِنَّ الْحَسَنَةَ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا، وَذَلِكَ مِثْلُ صِيَامِ الدَّهْرِ» فَقُلْتُ: إِنْ أُطِيقَ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ يَارَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: «فَصُومُوا وَأَفْطِرُوا يَوْمَيْنِ» قَالَ: قُلْتُ: إِنْ أُطِيقَ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ، قَالَ: «فَصُومُوا وَأَفْطِرُوا يَوْمًا، وَذَلِكَ صِيَامُ دَاوُدَ وَهُوَ أَعْدَلُ الصِّيَامِ» قُلْتُ: إِنْ أُطِيقَ أَفْضَلَ مِنْهُ يَارَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: «لَا أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ» [ص ۵۳۳-۵۳۴] [۱۰۷۹]

ترجمه: په روایت کښې دې چه رسول الله ﷺ ته خبر ورکړې شو (یعنی چا ورته اوخودل) چه زه داسې وایم په خدائی ټول عمر به د ورځې روژه ساتم او د شپې به په مانځه کښې اود پریم نور رسول الله ﷺ اوفرمانیل هم تابه و نیل چه په الله تعالی باندې قسم ترکومی پورې ژوندې یم روژه به ساتم او د شپې به په مانځه اود پریم؟ عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما وائی چا عرض اوکړو بیښکه هم ما ونیلي وو. رسول اکرم ﷺ ورته اوفرمانیل ته د داسې کولو طاقت نه شی لرلې. روژه هم ساته او افطار هم کوه، د شپې تهجد دپاره پاسه او اوده کپړه هم او په هره میاشت کښې درې ورځې روژه ساته ځکه چه دهرې نیکنی ثواب لس چنده ملاوېږی. (یعنی په یوه نیکنی باندې د لسو په حساب باندې د دریو دیرش نیکنی شوي). اودا د صیام الدهر د ثواب برابر دی. عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما عرض اوکړو یا رسول الله زما ددې نه زیات طاقت دې. حضور پاک اوفرمانیل (فصوموا و افطرومین) یوه ورځ روژه ساته او دوه ورځې افطار کوه. وائی چه ما عرض اوکړو یا رسول الله زما ددې نه زیات طاقت دې. حضور پاک اوفرمانیل (فصوموا و افطرومین) صام داوډ، نوییا یوه ورځ روژه کوه او یوه ورځ کوجه کوه. هم دا د داوډ ﷺ روژه ده او هم دغه عادلاته روژه ده. په بل روایت کښې دې چه افضل الصیام یعنی هم دغه ټولو نه افضل روژه ده. عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما وائی ما عرض اوکړو (ای اطمین افضل منه یا رسول الله!) زما ددې نه د افضل طاقت دې. حضور پاک اوفرمانیل: (لا افضل من ذلك) دې نه افضل والا هیڅ یوه روژه نشته دې. کتاب الصوم کښې دا حدیث په تفصیل سره تیر شوي دي

نوامح رجال

یحیی: دا ابو زکریا یحیی بن عبدالله بکیر القرشی المخزومی رحمه الله دې (۲)
 اللیث: دا ابوالحارث لیث بن سعد بن عبدالرحمن فهمی رحمه الله دې (۳)
 عقیل: دا عقیل بن خالد بن عقیل ایلی رحمه الله دې ددوی تذکره وړاندې تیره شوي ده. (۴)
 ابن شهاب: ددوی تذکره بدعالوحي لاندې تیره شوي ده. (۵)
 سعید بن المسیب: ددوی تذکره کتاب الإیمان باب من قال: إن الإیمان هو العمل لاندې تیره شوي ده. (۶)

(۱) مخرجیغه فی کتاب التهجد باب من نام عند السحر رقم: ۱۱۳۱.

(۲) کشف الباری: ۱/۳۲۳.

(۳) کشف الباری: ۱/۳۲۴.

(۴) کشف الباری: ۳/۴۵۵.

(۵) کشف الباری: ۱/۳۲۶.

ابوسلمه: دا ابوسلمه عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ دی ددی تذکرہ (کتاب ایمان باب صوم رمضان احتساباً من الإيمان) لاندی تیرہ شوې ده. ^(۱)

عبدالله بن عمرو: ددوی تذکرہ وړاندې تیرہ شوې ده. ^(۲)

ذهبی ت ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کنبی دی. (صام داؤد علیه السلام) او باب سره ددې مناسبت ښکاره دي.

[۳۲۳۷] - حَدَّثَنَا عَلَادُ بْنُ يَحْيَى، حَدَّثَنَا مِسْعَرٌ، حَدَّثَنَا حَبِيبُ بْنُ أَبِي ثَابِتٍ، عَنْ أَبِي الْعَبَّاسِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ، قَالَ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَلَمْ أَتَاكَ تَقْوَمُ اللَّيْلُ وَتَصُومُ النَّهَارَ» فَقُلْتُ: نَعَمْ، فَقَالَ: «فَأَتَاكَ إِذَا فَعَلْتَ ذَلِكَ هَجَبَتِ الْعُزْنُ، وَفُتِحَتِ النَّفْسُ، صُمِّمَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، فَذَلِكَ صَوْمُ الدَّاهِرِ، أَوْ كَصَوْمِ الدَّاهِرِ» قُلْتُ: إِنِّي أَجِدُ بِي، - قَالَ مِسْعَرٌ يَعْنِي قُوَّةً - قَالَ: «فَصُمْ صَوْمَ دَاؤُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَكَانَ يَصُومُ يَوْمًا وَيَفْطِرُ يَوْمًا، وَلَا يَغِيرُ إِذَا لَأَقَى» [ص ۵۳۵-۵۳۶ ج ۱: ۱۰۷۹] ^(۳)

ترجمه: حضرت عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ نه روایت دي چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم مانه او فرمائیل چه ماته خبر را کړې شوې دي چه ته ټوله شپه قیام کوې او د ورځې روژه ساتي، هغه عرض او کړو او جی رښتیا دی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل که داسې کوې نو ستا سترگې به (کمزورې) نه دننه ورنښکته شي اونه به کمزورې شي هره میاشت کنبی درې روژې ساته دا همیشه روژه ساتل دی یانې او فرمائیل دا د همیشه روژې ساتلو برابر دی. عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ وائی چه ما عرض او کړو زه په خپل ځان کنبی (دې نه) زیات طاقت وینم حضور پاک او فرمائیل ته د داؤد عليه السلام روژه ساته هغه به یوه ورځ روژه ساتله او بله ورځ به نې کوچه وه او په جنگ کنبی به نې د دښمن نه مخ نه اړولو.

تواجم رجاله (۴) جاری

خلاد بن يحيى: ددوی تذکره (کتاب الفسل باب من بدأ بشئ رأسه الأيمن) لاندې تیرہ شوې ده
مسعر: ددوی تذکره (کتاب الوضوء باب الوضوء باليد) لاندې تیرہ شوې ده.

حبيب بن ابي ثابت: ددوی تذکره (کتاب الصوم باب صوم داؤد علیه السلام) لاندې تیرہ شوې ده.

ابوالعباس: ددوی تذکره (کتاب التهجد باب (بلا ترجمه بعد باب ما بکرمه من ترک قیام اللیل) لاندې تیرہ شوې ده.

عبدالله بن عمرو بن العاص: ددوی تذکره وړاندې تیرہ شوې ده. ^(۵)

غوره عبادت هغه وی په کوم کنبی چه مشقت زیات وی. که سړي پرله پسې روژه ساتی نو نفس د روژې عادت شی او په هغې کنبی د مشقت نومي څه څیز باقی نه پاتې کیږي خو په یو ورځ روژه او بل ورځ کوچه کنبی مشقت هم زیات دي او د عادت جوړیدو امکان هم نه وی په دې وجه د صوم الدهر نه ددې فضیلت زیات دي. ^(۶)

^(۱) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

^(۲) کشف الباری: ۳۲۳/۲.

^(۳) کشف الباری: ۶۷۹/۱.

^(۴) امر تخريجہ فی کتاب الجهاد باب من نام عند السحر رقم: ۱۱۳۱.

^(۵) کشف الباری: ۶۷۹/۱.

^(۶) إرشاد الساری: ۳۶۸/۷.

اجدلی: بعض نسخو کنبی: اجدنی: دی یعنی زده خیل خان کنبی وینم
به حدیث باب کنبی د صوم داؤد الفاظ راغلی دی نو ترجمه الباب سره ددی مناسبت ښکاره دی

۳۹- باب: أَحَبُّ الصَّلَاةِ إِلَى اللَّهِ صَلَاةُ دَاوُدَ،

وَأَحَبُّ الصَّيَامِ إِلَى اللَّهِ صِيَامُ دَاوُدَ: كَانَ يَتَامُ نَصْفَ اللَّيْلِ وَيَقُومُ ثُلُثَهُ، وَيَتَامُ سُدُسَهُ، وَيَصُومُ يَوْمًا وَيَقُطِرُ يَوْمًا.

دترجمه الباب مقصد: دخپل عادت مطابق امام بخاری رحمه الله حدیث د باب عنوان جوړ کړې دي امام بخاری رحمه الله د حضرت داؤد عليه السلام عبادت بیانول غواړي چه د الله تعالی په نيز خوښ کړې شوې مړنځ د داؤد عليه السلام مړنځ وو او په ورور کنبې د داؤد عليه السلام روژه داؤد عليه السلام به نیمه شپه اوډه کیدو بیا به دریمه حصه د شپې په عبادت کنبی مشغول شو بیا سدس لیل کنبی اوډه کیدو. یوه ورځ به نې روژه ساتله یوه ورځ به نې کوچه وه
قَالَ عَلِيٌّ: وَهُوَ قَوْلُ عَائِشَةَ: مَا أَلْفَاةُ الْحَرَعِنْدِي إِلَّا ثَلَاثًا. [ز: ۱۰۸۲].

حافظ ابن حجر رحمه الله وانی چه د علی نه کیدي شی چه د امام بخاری رحمه الله شیخ علی بن المدینی رحمه الله مراد دي
(۱) دمستملی او کشمېښی په نسخو کنبی دا قول ساقط دي ()

علی ابن المدینی رحمه الله وینامرسمه مطلب واضح کولو دپاره د حضرت عائشه صدیقه رضي الله عنها روایت بیان کړې دي
(مَا أَلْفَاةُ الْحَرَعِنْدِي إِلَّا ثَلَاثًا) یعنی رسول اکرم ﷺ په د پېشمنی وخت نه موندلو مگر اوډه تهجد کولو نه پس به سدس لیل یعنی د شپې آخري حصه کنبی حضور پاک آرام کولو دي دپاره چه د ورځې تازه وی اوډاد حضور پاک معمول وو. علی بن المدینی رحمه الله مقصد دا دي چه حدیث عائشه رضي الله عنها معمول هم د داؤد عليه السلام معمول موافق خودلي شوي دي چه هغه به سدس لیل کنبی آرام فرمایلو. (۲)

روایت کنبی: «الحر: بنا، بر فاعلیت مرفوع دي او «ألفاه» ضمیر مفعول رسول الله ﷺ طرف ته راجع دي (۳)
د حضرت عائشه رضي الله عنها دا روایت د کتاب التهجید باب من نام عند الحسن لاندې (موسى بن إسماعيل، عن إبراهيم بن سعد عن أبيه عن أبي سلمة عن عائشة، به طریق سره موصول تیر شوي دي

[۲۲۳۸] - حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا سَقْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ أُوَيْسٍ التَّمِيمِيِّ، سَمِعَ عَبْدِ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو، قَالَ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَحَبُّ الصَّيَامِ إِلَى اللَّهِ صِيَامُ دَاوُدَ، كَانَ يَصُومُ يَوْمًا وَيَقُطِرُ يَوْمًا، وَأَحَبُّ الصَّلَاةِ إِلَى اللَّهِ صَلَاةُ دَاوُدَ، كَانَ يَتَامُ نَصْفَ اللَّيْلِ وَيَقُومُ ثُلُثَهُ، وَيَتَامُ سُدُسَهُ» [ص ۵۳۸] [ز: ۱۰۷۹]، ۵

ترجمه الباب او حدیث دواړه هم یو دي دواړو کنبی سوا د تقدیم او تاخیر نه بل څه خاص فرق نشته

(۱) فتح الباری: ۵۶۳/۸

(۲) المصدر السابق.

(۳) فتح الباری: ۵۶۳/۸

(۴) عمدة القاری: ۱۲/۱۶ وفتح الباری: ۵۶۳/۸

(۵) مخرجی فی کتاب التهجید، باب من نام عند السحر، رقم الحدیث: ۱۱۳۱.

تراجم رجال

قتيبة بن سعيد ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده (۱)

سفیان دا مشهور محدث سفیان ثوري رضی الله عنه دی (۲)

عمرو بن دینار دا عمرو بن دینار مکی رضی الله عنه دی (۳)

عمرو بن اوس الثقفی ددوی تذکره د کتاب التهجید باب ترک القیام للرضی، لاندې او گورنی

عبدالله بن عمرو بن العاص دا صحابی رسول دې ددوی تذکره هم ماقبل کښې تیره شوې ده (۴)

۴۰- باب: ﴿وَأَذْكُرُ عَبْدَنَا دَاوُدَ الَّذِي آتَاهُ آوَابٌ﴾

إلى قوله: ﴿وَفُصِّلَ الْخِطَابُ﴾/ص: ۱۷-۲۰.

قَالَ مُجَاهِدٌ: الْقَهْمُ فِي الْقَضَاءِ.

د ترجمه الباب مقصد: ددې باب لاندې امام بخاري رحمته الله عليه د حضرت داود عليه السلام خصائص او معجزات بيانول غواري امام بخاري رحمته الله عليه خپل عادت مطابق هم په قرآني آیات باندې ترجمه قائم کړې ده. سورت ص کښې دې ﴿وَأَذْكُرُ عَبْدَنَا دَاوُدَ الَّذِي آتَاهُ آوَابٌ﴾ انا سفرنا الجبال معاً يُسَقِّنُ بِالْقَيْمِ وَالْإِشْرَاقِ وَالطَّيْرِ خُشُورَهُ كُلُّ لَهْ آوَابٌ وَخُذْنَا مَلَكُهُ وَأَتَيْنَاهُ الْيَمِينَ وَفُصِّلَ الْخِطَابُ (۱۷۱ - ۱۲۰) او زموږ بنده داود یاد کړئ چې ډیر طاقتور وو. بیشکه هغه رجوع کونکې وو. موږ غرونه په دې کار باندې لگولې وو چه هغوی دې ماښام اود نمر راختلو په وخت هغه سره تسبیح کوي او مرغی هم کومې چه به را یوځانې کولې شوې دې ټولویه هغه سره یوځانې د الله تعالی بڼه ذکر کولو او موږ د هغه سلطنت ته استحکام ورکړي وو او موږ هغه ته د هوښیار توب او فیصله کونکو خبرو طریقه ورکړې وه. د فصل الخطاب تفسیر: قال مجاهد: القهم في القضاء... د فصل الخطاب تفسیر کوي چه د مجاهد رحمته الله عليه په ددې مطلب دادې چه الله تعالی هغه ته معاملات باندې پوهیدلو اود صحیح فیصلي کولو بصیرت ورکړې وو. هم د مجاهد رحمته الله عليه یو قول د ابن جریج رحمته الله عليه په طریق باندې نقل دې په هغې کښې د فصل الخطاب تفسیر العدل فی الحكم سره کړې شوې دې (۲) یعنی د داود عليه السلام فیصله په عدل او انصاف باندې مبنی وه. د بعض حضراتو په نیز د فصل الخطاب نه امام بعد مراد دې د امام شعبی رحمته الله عليه رانې هم دغه ده. چنانچه ابن جریر رحمته الله عليه په صحیح سند سره د امام شعبی رحمته الله عليه نه د حدیث نقل کړې دې: رَأَى مِنْ قَالَ أَمَّا بَعْدُ دَاوُدَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَفُصِّلَ الْخِطَابُ (۳) یعنی د ټولو نه اول داود نبی عليه السلام امام بعد اوونیل او هم دغه فصل الخطاب دې

(وَلَا تَطْلُطُ) لَا تَطْلُطُ (وَأَهْدَى إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ إِنَّ هَذَا آخِرُ سَلَةٍ تَسْمَعُونَ نَجْعَةً) يَقَالُ لِلرَّأْيِ نَجْعَةً وَيَقَالُ طَائِفًا نَجْعَةً (وَلِي نَجْعَةٍ وَاحِدَةٍ) فَقَالَ أَكْفَيْتُنِيهَا) يَنْتَلِ (وَكَفَلَهَا زَكْرِيَّا) / آل عمران: ۲۷. / فَمَهَا (وَعَزَّيْنِي) غَلْبَتِي صَارَ عَزْمِي أَغْرَزْتُهُ جَعَلْتُهُ

(۱) كشف الباري: ۱۸۹/۲.

(۲) كشف الباري: ۲۷۸/۲.

(۳) كشف الباري: ۳۰۹/۴.

(۴) كشف الباري: ۶۷۹/۱.

(۵) فتح الباري: ۸/۴۶۵ و عمدة القاري: ۱۲/۱۶.

(۶) فتح الباري: ۵۶۴/۸.

عَزَّ وَجَلَّ (فی الخطاب) قَالَ: الْحَاوِرَةُ (لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ) وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ أَلْفَاظُهُمْ (لَمَنَعُوا) قَوْلَهُ (أَنَّمَا فَتَنَّاكَ) قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: الْفِتْنَةُ وَفَرَأْنُ: فَتَنَّا، بِفَتْحِ الْفَاءِ وَفَتْحِ الرَّاءِ وَخَرَّاءُ كَمَا وَأَكَابَ (ص: ۲۲-۲۴) (وَلَا تُقْطِطُ) لَا تُرْفُ آيَتِ دِي (وَهَلْ أَتَيْتُمَا الْخَصْمَ) إِذْ تَسَوَّرُوا الْخِرَابَ إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزَعْنَهُمْ قَالُوا لَا تَحْفَظْ خَصْمَ بَنِي بَعَثْنَا عَلَى بَعْضٍ فَأَحْكُم بَيْنَنَا بَيْنَهُمُ وَلَا يُفِظُ وَلَا يُفِظُ وَاهْدَأْ إِلَى سُوءِ الْقِرَاطِ (ص: ۲۱-۲۲) یعنی آیا تاته دغه مقدمه والو خبر رسیدلې دې کوم وخت چه هغوی د محراب په دیوال باندې اوختو سره راغلل. کله چه هغوی داود له راغلل نوهغه ددوی نه اوویریدلو چه دسختې خوکنې نه باوجود دا خلق څنگه دته داخل شو، هغوی اووئیل وربربره مه مونږ د یوې جگړې فریق یو. مونږ کښې یو بل سره زیاتې کړې دې. اوس ته زمونږ په مینځ کښې په حق سره فیصله اوکړه او بې انصافی مه کوه او مونږ ته نیغه لار اوښایه.

امام بخاری رحمه الله (لا تقطط) تفسیر کړې دې (الاصوف) یعنی زیاتې مه کوه. دا د (اشطاط) نه دې اوددې معنی ظلم کولو د حد نه د زیاتې کولو او د ډیر لرې کیدو ده. (۱)

(إِنَّ هَذَا آخِي) لَهُ يَسْمُوكُمْ وَتَسْمُونَ نَعَجَةً (لَئِنْ هَذَا آخِي) لَهُ يَسْمُوكُمْ وَتَسْمُونَ نَعَجَةً وَلِي نَعَجَةٌ وَاحِدَةٌ قَالَ الْكَلْبِيُّ عَزَّ وَجَلَّ (فی الخطاب) قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لَمَنَعُوا بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ (فَقَرَّرْنَا لَهُ ذَلِكَ) وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَحَسَنَ مَّكَامٍ (ص: ۲۳) یعنی مقدمه پیش کونکو دواړو نه یو اووئیل دا زما ورور دې ده سره یو کم سل گوی دی او ما سره هم یوه گډه ده. نودې وائی چه هغه هم ماته حواله کړه او ده د خبرو اترو په زور سره زه دباو کړې یم داود علیه السلام اووئیل. بیشکه ده په تا باندې ظلم کړې چه ستا گډه ئی په خپلو گډو کښې شامل کولو مطالبه اوکړه او اکثر شریک ملگری په یو بل باندې زیاتې کوی. سوا دهغوی ته چه ایمان راوړې دې او چه نیک عمل کړې دې او داسې خلق ډیر کم دی. او داود علیه السلام ته خیال راغلو چه مونږ ددوی امتحان اخستی دې. په دې وجه هغوی د خپل رب نه معافی او غوښته او تبتیدوسره په سجده کښې راپریوتل او د الله تعالی طرف ته رجوع شو په دې وجه مونږ هغوی په دې معامله کښې معاف کړل او بیشکه دهغوی دپاره مونږ سره خاص قرابت حاصل دې او ښه انجام.

حضرت داود علیه السلام امتحان: ددې آیاتونو دتفسیر لاتدې انتهای فضول قسم اسرارئیلی واقعه نقل کولې شی چه داود علیه السلام د خپلې عبادت ځانې د څېر نه لاتدې بهر او کتل نو د خپل فوج یو مشر اوریا په ښځه باندې نظر پریوتلو. دهغې په حسن باندې عاشق شو او په زړه کښې خیال راغلو که ددې خاوند جنگ له اولیگلی شی او په هغې کښې دې شهید شی نوهغه به پخپله دې سره نکاح اوکړی. اوریا ده داود علیه السلام یو جنگ ته اولیگلو په کوم کښې چه هغه شهید شو. دهغه د شهادت نه پس داود علیه السلام دهغه ښځې سره واده اوکړو حالاتکه ددې ته علاوه دهغه ډیرې بیبیانې وې چونکه داکار د یو پیغمبر شان نه خلاف وو په دې وجه د تنبیه په غرض سره الله تعالی دوه فربښې د مدعی اومدعی علیه په شکل راوولیگلی. په کوم کښې چه هغوی د یو فرضی واقعی په پرده داود علیه السلام ته تنبیه ورکړلو کوشش اوکړو چه دهغه طرز عمل زیاتې او بې انصافی ده. (۲)

دا واقعه قلعا د ځان نه او بې ښاده ده انبیاء کرام د معاشره د اصلاح د یو عظیم مشن د پوره کولو دپاره رالیگلی شی هغوی د الله تعالی په حفاظت کښې وی او په تکیونی توگه دهغوی ته داسې یو عمل نه صادریرې چه د معاشره په نظر کښې د اعتراض قابل وی حضرت داود علیه السلام د الله تعالی یو جلیل القدر پیغمبرو هغه د خپل امت د هدایت او اصلاح دپاره رالیرلې شوي وو چه هغوی ته د توحید دعوت ورکړی دتهذیب درس ورکړی د حیا او پاکدامنی تعلیم ورکړی دکوم مصلح انسانیت د بعثت مقصد چه نورو ته د حیا او پاکوالی طریقې.

(۱) لغات القرآن: ۱۲۸/۲.

(۲) فصوص القرآن: ۴۸۵/۲.

خود لوی دهغه طرف ته د داسې فضولیات واقعه د نسبت تصویر هم نه شی کیدي چه هغه به د چا نکاح شوي ښځې ته د خوښۍ په نظر سره گوري او بیا د هغې د حاصلولو دپاره به دهغې خاوند د مرگ ځلې ته د ورديکه کولو چلونه کوي (العباد بالله)

د آیاتو سیاق اوسباق او اسلوب کلام هم ددې واقعي په ډیر زور سره تر دید کوي چنانچه امام رازی رحمه الله تفسیر کبیر کښې فرماني چه الله تعالی رسول اکرم ﷺ ته د کافرانو د ظلمونو په مقابلې کښې د صبر تلقین فرمانيلی او د یو بې مثاله نموني په حیثیت سره ئې د حضرت داؤد علیه السلام ذکر او فرمانيلو مگر په دې مقام باندې د حضرت داؤد علیه السلام ذکر سره د حضور پاک زړه ساتنه مقصود وه چه د هغه زړه دې د مکې د کافرانو د ظلمونو سره نه خرابیږي که چرې د داؤد علیه السلام نه یو داسې عمل شوي وې نو هغه به چرې هم د نموني جوړولو دپاره نه پیش کولو (إِصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَادْكُرْ عَاقِبَةَ الْأَوَّلِينَ) په مضمون او طرز کلام باندې د غور ضرورت دې بیا د چه د مذکور قصې شروع (وَقُلْ إِنَّكَ تَبْنَاهُ لِنَفْسٍ خَيْرٍ) الفاظ سره شوي ده دکوم نه چه د داؤد علیه السلام مدح او تعظیم مقصود دې کوم چه ددې خبرې واضح دلیل دې چه د اوریاه قصه باطل ده

دویمه خبره داده چه په اسرائیلي روایت کښې حضرت داؤد علیه السلام د خواش نفس نه مغلوب یو داسې انسان په کردار کښې خود لې دې کوم چه د جاد قتل کولو او د قتل نه پس د هغه ښځه حاصلولو کښې هیڅ تأمل نشته دغه شان د داؤد علیه السلام په تعریف کښې قرآن پاک (ذَآ الْأَيُّهَا) او (أَوَّاب) الفاظ بیان کړي دی یعنی طاقت والا به خپل نفس باندې قاپو موندونکې، د الله تعالی طرف ته رجوع کونکې. سوال دادي چه کوم سړي د جاد عزت او حیا، پړوا نه لري هغه د داسې مدح او ثناء کرامت او عظمت مستحق کیدي شی؟ قرآن پاک د حضرت داؤد علیه السلام باره کښې فرمانيلی (وَأَقْبَبْنَا الْحَمَةَ) یعنی مونږ هغه ته علم حکمت او معرفت ورکړې وو او حکمت نوم دې د کمالات علمیه او علمیه او ښکاره خبره ده چه یو داسې سړي چه ددې قسم افعال مرتکب وی هغه حکیم څنگه کیدي شی؟ قرآن پاک وائی چه مونږ هغه ته فصل الخطاب ورکړې یعنی د فیصلې کونکې خبرې کولو صلاحیت ورکړې چه هره خبره دې د عدل او انصاف په تله کښې تللې شوې وی نو آیا داسې سړي چه ددې قسم عمل ارتکاب کوي د هغه باره کښې دا تصور کیدي شی چه د هغه هره خبره به د عدل او انصاف په تله کښې تللې شوې وی؟

بیاد کلام شروع د هغه د مدح او ثناء نه او انتها داسې بې مثاله عنایت او نوازش سره شوې ده چه آیت (وَلَنُلْهُنَّ الَّذَاتِ لَأَزْلِفْنَ وَحَسَنَ مَا كُنَّ) کښې د حضرت داؤد علیه السلام دپاره د خاص قربت او بهترین ځانی اعلان کړې شوې آخر دا چه د خلافت برحق په اعزاز سره عزت ورکړې شو. ددې وجوهاتو په رنځ کښې دا خبره به بغیر د څه ترد د نه منلې کیږي چه دا قصه صرف د یهود د پانود خپل ځان نه جوړه کړې ده دکوم په ذریعه چه هغوی د الله تعالی د اولولعزم پیغمبرانو تقدس دخپل لاتدې کول غواړي. هم په دې وجه جمهور مفسرین او محققین علما ددې واقعي په بې اصل کیدو باندې اتفاق کړې دې (۱)

ددې سلسلې هیڅ یو روایت د استناد درجې ته نه دې رسیدلې حافظ ابن کثیر رحمه الله تصریح کړې ده چه دې واقعه سره متعلق د رسول الله ﷺ نه هیڅ یو حدیث نه دې نقل (۲) البته ابن ابی حاتم رحمه الله دلته یو روایت نقل کړې دې دکوم سند چه صحیح نه دې ځکه چه ددې په سند کښې یزید الرقاشی دې داسې سره ددې چه د صالحین نه دې مگر په اجماع د محدثینو حضراتو ضعیف الحدیث او ساقط الاعتبار دې (۳) تفسیر خازن کښې د سعید بن

(۱) تفسیر ابن کثیر: ۸۲/۱۲-۸۱-۸۰ سورة ص الآيات: ۲۱-۲۵ مؤسسة قرطبة، تفسیر الإمام الرازی: ۱۹۴/۲۶-۱۸۹-۱۸۸ سورة

ص، دار الفکر، تفسیر الخازن: ۳۶/۴ دار الکتب العلمیه.

(۲) تفسیر ابن کثیر: ۸۲/۱۲-۸۱-۸۰ سورة ص الآيات: ۲۱-۲۵ مؤسسة قرطبة.

(۳) تفسیر ابن کثیر: ۸۲/۱۲-۸۱-۸۰ سورة ص الآيات: ۲۱-۲۵ مؤسسة قرطبة.

المسیح علیه السلام روایت دی چه حضرت علی رضی الله عنه فرمائیلی دی: (من حدثکم بحديث داود علی ما یرویه القصاص جلده مائة وستین جلده، وهو هذا الخبر علی الانبیاء) ^(۱) مطلب دا چه قصی ویونکی خلق خنکه بیان کوی که چری په تاسو کنبی خوک سرې د داود علیه السلام یاره کنبی داسې څه خبره او کړی نوزده هغه یوسل شپېته کورې و هم دغه په انبیاء باندې د بهتان لگولو سزا ده.

فمولانا حفظ الرحمن سیوهاروی رحمته الله تحقیق: په آخره کنبی دا سوال باقی پاتې کیږي چه کله دغه مذکوره واقعه د خان نه او دروغ ده نوبیا هغه کوم په سجده کیدو سره د خپل بخشش درخواست کوی؟ مفسرینو حضراتو ددې فتنې مختلف توجیهات کړي دي لیکن د قرآن په نظم کلام او سیاق او سباق دتولونه نیردې توجیه هغه ده کومه چه مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی رحمته الله کړې ده. مولانا فرمائی چه زمونږ په نیزد آیات بهترین توجیه هغه ده د کوم بنیاد چه د حضرت عبدالله ابن عباس رضی الله عنه په دې اثر باندې قائم دي: حضرت عبدالله ابن عباس رضی الله عنه فرمائی چه حضرت داود علیه السلام د تقسیم کار په رنځ کنبی خپل معمولات په څلورو ورځو کنبی داسې تقسیم کړې وو. چه یوه ورځ د خالص عبادت دپاره، یوه ورځ د مقدماتو د فیصلې دپاره، یوه ورځ خالص ذات دپاره او یوه د بنی اسرائیلو د رشد او هدایت دپاره عام وه. ^(۲)

د حضرت داود علیه السلام یوه ورځ هم د عبادت نه خالی نه وه لیکن کومه ورځ چه د عبادت دپاره خاص وه د هغه په نیزد هغې زیات اهمیت وو حجره به بندولې شوه خو کښی والاته به حکم ورکولې شو چه هغه دې خوک هم دتنه نه پریردی دې دپاره چه په عبادت او تسبیح او تحمید کنبی څه خلل وانچولې شی. قرآن کریم د هغوی د شخصیت هم دا اړخ **(لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ)** و نیلو سره راښکاره کړې دي. ^(۳)

حضرت داود علیه السلام نبوت او خلافت په منصب باندې فائز وو او ددې منصب بنیادی مقصد، هدایت خلق او خدمت خلق وو. چونکه هغوی یوه ورځ د عبادت دپاره خاص کړې وه او په دغه ورځ په عامو خلقو باندې خپلې دروازې بندول د نبوت او خلافت د منصب د تقاضو منافی وه په دې وجه الله تعالی د دې عادت ختمولو دپاره حضرت داود علیه السلام په داسې امتحان کنبی راگیر کړو چه دوه کسان د چا په مینځ کنبی چه یو خاص مناقشه وه په دغه مخصوص ورځ کنبی د حجرې په دیوال باندې راوختوسره دتنه داخل شو خلاف عادت دغه شان دوه کسان په حجره کنبی دتنه موجود کیدو سره خود بشری تقاضې د وجې نه اوویریدو ددې کیفیت په کتو سره دواړو عرض او کړ و تاسو ویریرئ مه زمونږ د ناخاپی راتلو وجه دامعامله ده مونږ تاسو له ددې فیصله کولو دپاره راغلی یو قرآن مجید په دې مقام باندې د قضیې صرف هم دا اړخ بیان کړې دي د کوم تعلق چه رشد او هدایت سره وو یعنی د طاقتور کمزوری سره ظلم او زیاتې کول

د فریقینو فیصله کولو نه پس حضرت داود علیه السلام فوری خبردار شو چه زه الله تعالی په دې از مینت کنبی ولې راگیر کړم. د الله تعالی په دربار کنبی سر په سجده کیخودو سره استغفار او کړو. الله تعالی د هغه استغفار قبولو سره د هغه په عظمت کنبی زیاتوالې او کړو او نصیحت نی ورته او کړو چه ای داود علیه السلام مونږ ته په زمکه کنبی خپل خلیفه جوړولو سره لیگلې نی. په دې وجه ستا فرض دی چه د الله تعالی د دې نیابت پوره پوره حق ادا کړي. په دې لار کنبی د عدل او انصاف د تقاضو پوره پوره خیال اوسانې او د صراط مستقیم نه اخواکیدو سره کله هم د افراط او تفريط لار اختیار نه کړي

(۱) تفسیر الإمام الرازی: ۱۹۲/۲۶ سورة ص، دار الفکر تفسیر الخازن: ۳۶/۴ دار الکتب العلمیه.

(۲) قال الألوسی: وعن ابن عباس رضی الله عنه وكان علیه السلام كما روی عن ابن عباس: جَزَأَ مَآنَهُ أَرْبَعَةَ أَجْزَاءَ يَوْمًا لِلْعِبَادَةِ، وَيَوْمًا لِلْقَضَاءِ، وَيَوْمًا لِمُشَافَعَةِ نَفْسِهِ، وَيَوْمًا لِجَمِيعِ بَنِي إِسْرَائِيلَ.

(۳) قصص القرآن: ۵۳/۲.

حضرت عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہما حضرت داؤد علیہ السلام ددی از مینست ذکر کولو سره فرمائی: یوخل داؤد علیہ السلام الله تعالیٰ نه په فخر سره عرض او کړو اې ربه په شپه او ورځ کښې یوساعت داسې نه دې تیر شوې چه داؤد یا آل داؤد نه یوکس د یو لمحې دپاره هم ستا تسبیح او تهلیل کښې مشغول نه وی پاتې الله تعالیٰ ته د خپل مقرب پیغمبر دا فخریه انداز خوښ نه شو. وحی راغله چه اې داؤد! دا څه چه هم دی صرف زموږ په ورکړه او زموږ په فضل او کرم سره دی گټې په تا کښې او ستا په اولاد کښې دا طاقت جرتنه دې چه هغوی په دغه ترتیب سره قائم پاتې شی اوس چه کله تا دا دعوی کړې ده نوږه به تا په از مینست کښې اچوم. حضرت داؤد عرض او کړو یا الله! چه کله خبره داسې ده نو د اول نه به ماته خبر را کوي لیکن د از مینست په معامله کښې د حضرت داؤد علیہ السلام سوال قبول نه شو او حضرت داؤد علیہ السلام په دغه فتنه کښې واچولې شو کومه چه په قرآن مجید کښې ذکر ده: (۱)

مستدرک حاکم کښې د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دا روایت علامه ذهبی صحیح او حسن گرځولې دې او که په دې کښې ابن عباس رضی اللہ عنہما ددې فتنې او از مینست کوم تفسیر کړې دې هغه د هغه ټولو توجیهاتو په مقابلې کښې راجح او غوره دې کوم چه بعضی د تفسیر په کتابونو کښې کړې شوي دي (۲) خلاصه دا ده چه حضرت داؤد علیہ السلام د خصمین فیصله کونکو کښې داسې مشغول شو چه عبادت ته غافل شو. دغه فتنې او از مینست سره هم ددې طرف ته اشاره ده. حضرت تهانوی رحمۃ اللہ علیہ دې از مینست سره متعلق ډیر زړه راښکونکې تفسیر بیان کړې دې (۳)

قوله: یقال للرمۃ نجۃ ویقال لها ایضاً: شاة. مطلب دادې چه په عربی ژبه کښې لکه څنگه چه په گڼو چیلو باندې د نجۃ اطلاق کیږی دغه شان په ښځه باندې هم عموماً ددې اطلاق کیږی.

قوله: فقال اکفنیها، مثل وکفها زکریا: ضعیف. دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ بیان کوی چه په آیت کښې کفل په معنی دضم دې لکه چه **﴿وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا﴾** کښې د ضم په معنی کښې دې (ای: ضم ذکر یا مریمت عمران الی نفسه، یعنی زکریا علیه السلام مریم بنت عمران رضی اللہ عنہما په خپل کفالت کښې واخسته خپل خان سره نئ ملاؤ کړه. نودلته هم کفل په دې معنی کښې دې. ابن عباس رضی اللہ عنہما اکفنیها، معنی کړې ده (اعطینها). (۴)

قوله: عزنی غلبنی صار أعز منی، أعز زته، جعلته عزیزاً: آیت کښې دی: **﴿وَعَزَّزْنِي فِي الْحُطَابِ﴾** امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ (عزنی، معنی بیان کړې ده (غلبنی صار أعز منی، یعنی د هغه خبرې اترې په ماباندې غالب شوې زمانه زیات زور آور او زیر دست شو. قتاده رحمۃ اللہ علیہ (عزنی، معنی کړې ده (قهرنی وظلمتی، یعنی هغه ما زوروی. په ماباندې ظلم او زیاتې کوی). (۵)

قوله: فی الخطاب: یقال البحارۃ. دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه په دې آیت کښې خطاب معنی ده محاوره یعنی په خپل مینځ کښې خبرې اترې کول، د کلام تبادلې کول.

(۱) ووفی المستدرک علی الصحیحین للحاکم عن طریق موسی بن عقبه عن کریب عن ابن عباس سررضی الله عنهما- قال: ما اصاب داؤد ما اصابه بعد القدر إلا من عجب به من نفسه، وذلك أنه قال: یارب ما من ساعه من الیل ولا نهار إلا وعابد من آل داؤد عیدک، یصلی لک، أو یسبح، أو یکبر، و ذکر اشیاء، فکره الله ذلك فقال: یا داؤد إن ذلك لم یکن إلا بی قولا عونی ما قویت علیه، و جلالی لأکلتک إلى نفسک یوما قال: یارب فأخبرنی به، فأصابته الفتنه ذلك الیوم، وقال الذهلی فی التلخیص: صحیح.

(۲) د تفصیل دپاره او گورنی: قصص القرآن: ۴۵۵/۲-۴۵۲.

(۳) بیان القرآن: ۲۷۷/۳.

(۴) إرشاد الساری: ۳۷۰/۷.

(۵) فتح الباری: ۴/۸، ۶۵۰ عمدة القاری: ۱۴/۱۶.

قوله: فتناه: قال ابن عباس: اختبرناه، وقرأ عمر بن الخطاب: «وَلَقَدْ دَاوُدُ أَمَّا فَتْنَاهُ» امام بخاری رحمه الله
ابن عباس رحمه الله قول نقل کولوسه لفظ (فتناه) تفسیر کوی. ابن عباس رحمه الله وانی ددی معنی ده (اختبرناه) یعنی مورخ
امتحان واخستلو، هغه مو په از مینست کښې واچولو. دا قول حافظ ابن جریر رحمه الله او ابن ابی حاتم رحمه الله دعلی بن
ابی طلحه په طریق سره موصول نقل کړې دي (۱)

حضرت عمر رحمه الله د لفظ (فتناه) تاء تشدید سره لوستله. ابورجاء، عطار دي رحمه الله او حسن بصری رحمه الله نه هم د تشدید
قراءه نقل دي. (آخوډ جمهور مفسرینو په نیزدا قول قراءات شاده نه دي. (۲)

[۳۲۳۹] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ بْنُ يُوْسُفَ، قَالَ: سَمِعْتُ الْعَوَّامَ عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ:
قُلْتُ لِبْنِ عَبَّاسٍ: أَلَسْتُ جَدُّ فِي ص؟ فَقَرَأَ: {وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدُ وَسُلَيْمَانُ} - حَتَّى أَتَى -
{فَبَيَّنَّا لَهُمُ اقْتِدَاءَهُ} [الإنعام: ٩٠]. فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: نَبِيُّكُمْ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ أَمْرَأَتِ يَغْتَدِي بِهِمْ" [ص ۵۴۸] [۴۳۵۶، ۴۵۲۸، ۴۵۲۹، وانظر: ۱۰۱۹].

ترجمه: مجاهد بن جبر رحمه الله وانی چه ما د ابن عباس رحمه الله نه تپوس او کړو چه آیا زه په سورت ص کښې د تلاوت
سجده او کړم؟ ترهغه د سورت ص دا آیت او وویل: {وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدُ وَسُلَيْمَانُ} تردې چه دې آیت ته راوړسیدو
{فَبَيَّنَّا لَهُمُ اقْتِدَاءَهُ} یعنی ته هم دهغوی په لارې باندې تگ کوه. بیا ئی اووویل ستاسو پیغمبر یعنی رسول اکرم
ﷺ ته هم ددې انبیاء کرامو په لار باندې د تللو حکم ورکړې شوې دي. دا حکم صرف د دین په بنیادی عقائد او
اصول کښې وو خکه چه د انبیاء اصول او شراعت یو دی البته په فروعاتو کښې اختلاف پاتې دي په کوم چه رسول
اکرم ﷺ ته د نورو انبیاء کرامو اقتداء او هغوی پسي د تللو حکم نه دي ورکړې شوي.

تر اجم رجال

محمد: دې نه کوم شیخ مراد دي؟ په دې کښې درې احتمالات دي: ① محمد بن سلام مراد وی، ② محمد بن
المثنی مراد وی، ③ محمد بن بشار مراد وی. بعض حضراتو په محمد بن سلام رحمه الله باندې جزم کړې دي (۳)

ددریوارو شیوخو تذکره وړاندې تیره شوې ده. (۴)

سهیل بن یوسف: ددوی تذکره هم وړاندې تیره شوې ده. (۵)

۱ فتح الباری: ۵۲۴/۸

۲ فتح الباری: ۵۶۴/۸ و عمدة القاری: ۱۴/۱۶

۳ فتح الباری: ۵۶۵/۸ و عمدة القاری: ۱۴/۱۶

۴ (والحدیث رواه الإمام البخاری فی کتاب التفسیر باب قوله {أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبَيَّنَّا لَهُمُ اقْتِدَاءَهُ} رقم الحدیث: ۴۶۲۲ و باب سورت ص، رقم الحدیث: ۴۸۰۷-۴۸۰۶ و الترمذی فی الصلاة باب ما جاء فی السجدة فی ص، رقم الحدیث: ۵۷۷ و ابوداؤد فی الصلاة باب السجود فی ص، رقم الحدیث: ۴۰۹ و النسائی فی سجود القرآن، السجود فی ص، رقم الحدیث: ۹۵۸

۵ عمدة القاری: ۱۴/۱۶

۶ محمد بن سلام (کشف الباری: ۹۳/۲) محمد بن المثنی (کشف الباری: ۲۵/۲) محمد بن بشار المعروف ببیندار (کشف الباری:

۲۵۸/۳)

۷ کشف الباری کتاب الجهاد ص: ۴۲۸

العوام داعوام بن حوشب شیبا بن یحییٰ دې ددوی تذکره (کتاب البیوع، باب ما یکره من الخلف فی البیع) لاتدې تیره شوې ده. مجاهد دا مجاهد بن جبر مکی رحمته الله علیه دې ددوی تذکره (کتاب العلم باب العلم فی العلم) لاتدې تیره شوې ده. ^(۱)
ابن عباس: دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما حالات (بعد الوحي) خلورم حدیث لاتدې او (کتاب ایمان باب کفران العشیو کفرودن کفر، لاتدې تیر شوی دی) ^(۲)

دا روایت وړاندې کتاب التفسیر کښې هم راځي په هغې کښې دا اضافه هم ده (فجدھا رسول الله صلی الله علیه وسلم) ^(۳) یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم په دې آیت باندې سجده اوکړه د احنافو په نیزه د سورت ص په دې آیت «وَعَزَّزْنَا كَافًا وَكُنَّا بِهَا» باندې سجده د تلاوت واجب ده. ^(۴) سعید بن جبیر رضی الله عنه عن ابن عباس رضی الله عنهما په طریق سره د رسول الله صلی الله علیه وسلم یو روایت کښې هغوی د سورت ص د سجده تلاوت بآره کښې فرمایلی: (مجدھا داؤد توبه ومن فجدھا فکراً) یعنی داؤد عليه السلام د توبه په توگه سجده کړې وه او مونږ دا سجده د شکریه په توگه سره ادا کوو. ^(۵)

قوله: ومن ذریته. علامه ابن جریر طبری رحمته الله علیه وائی چه (ومن ذریته) ضمیر د نوح عليه السلام طرف ته راجع دې. ^(۶) ځکه چه په آیت کښې اقرب المذکورین هم هغه دې علامه عینی رحمته الله علیه رانې هم دغه ده. ^(۷) بعض حضرات وائی ضمیر حضرت ابراهیم عليه السلام ته راجع دې ځکه چه په سیاق آیت کښې هم دهغوی ذکر کیري لیکن په دې صورت کښې اشکال وارد کیري چه لوط عليه السلام خود ابراهیم عليه السلام په ذریت کښې نه دې بلکه دهغه د زور هاران بن آذر د اولاد نه دې ددې قول په رنګ کښې لوط عليه السلام د ابراهیم عليه السلام په ذریت کښې تسلیم کول به لازم راځي ددې جواب دادې چه تغلیبا لوط عليه السلام هم د ابراهیم عليه السلام په ذریت کښې داخل دې. ^(۸)

[۳۲۴۰] - حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا وَهْبٌ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ، عَنْ عِكْرَمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: «لَيْسَ مِنْ عَزَائِمِ السُّجُودِ، وَذَائِتِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَجْدَتُهُمَا» [ص ۵۵۰] [ن: ۱۰۱۹] ^(۹)

ترجمه: حضرت ابن عباس رضی الله عنهما وائی چه د سورت ص سجده دهغه سجدو نه نه ده کومې چه واجب دی البته ما رسول الله صلی الله علیه وسلم لیدلي چه حضور پاک به په دې کښې سجده کوله

تراجم رجال

موسى بن اسماعيل: دا ابو سلمه موسى بن اسماعيل تېوژکی بصری رحمته الله علیه دې ددوی تذکره (کتاب العلم باب من آجابه القبا) اشاره البدو الرأس) لاتدې تیره شوې ده. ^(۱)

^(۱) کشف الباری: ۳/۳۰۷.

^(۲) کشف الباری: ۱/۴۲۵، ۲/۲۰۵.

^(۳) صحيح البخاری کتاب التفسیر سورة ص، رقم الحديث: ۴۸۰۷.

^(۴) تفسير المظهری: ۱۳۳/۶ دار الکتب العلمیة.

^(۵) انظر من النسائي باب سجود القرآن السجود فی ص، رقم الحديث: ۹۵۸ وانظر صحيح ابن خزيمة باب ذكر العلة

التي لها سجد النبي صلى الله عليه وسلم، وسنن البيهقي الكبير: ۲/۵۲ كتاب الصلاة دار الکتب العلمیة بیروت.

^(۶) جامع البيان للطبري: ۷/۲۶۰.

^(۷) عمدة القاری: ۱۵/۱۶.

^(۸) عمدة القاری: ۱۵/۱۶.

^(۹) والحديث مر تریچه فی کتاب سجود القرآن، باب سجدة، ص: ۱۰۶۹.

وهیب دا وهیب بن خالد بن عجلان باهلی بصری رحمته الله دی ^(۱)
ایوب دامشهور محدث ایوب سختیانی رحمته الله دی ددوی حالات (کتاب ایمان باب حلاوة ایمان) لاندې تیر شوی دی ^(۲)

عکرمه دا مشهور امام حدیث و تفسیر ابو عبدالله عکرمه مولی ابن عباس رحمته الله دی ددوی حالات (کتاب العلم باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: اللهم علّمه الکتاب) لاندې تیر شوی دی ^(۳)
ابن عباس: د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما حالات (بدء الوحی) څلورم حدیث لاندې او (کتاب ایمان باب کفران العشر و کفر دون کفر) لاندې تیر شوی دی ^(۴)

د حدیث توجمة الباب سره مناسبت: باب سره په ظاهره ددې حدیث هیڅ تعلق نشته دی لیکن چونکه په سور ص کښې د حضرت داؤد عليه السلام د توبه د سجده ذکر دی او حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په دې روایت کښې د رسول اکرم صلی الله علیه وسلم سجده د حضرت داؤد عليه السلام د سجده توبه د قبیله په شکر کښې وه په دې مناسبت سره امام بخاری رحمته الله دا روایت دلته ذکر کړې دی والله اعلم ^(۵)

۴۱- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾ / ص

۳۰: / الرَّاجِعُ الْمُنِيبُ

بعض نسخو کښې دلته د باب اضافه نشته دی صرف آیت نقل کړې شوې دي ^(۶)
د توجمة الباب مقصد: ښکاره خبره ده چه ددې باب لاندې امام بخاری رحمته الله د حضرت سلیمان تذکره او دغه فضائل او مناقب بیانول غواړي

حضرت سلیمان عليه السلام: حضرت سلیمان عليه السلام د حضرت داؤد عليه السلام خونی وو الله تعالی هغوی ته د مال او دولت د زیاتوالی سره سره وسیع او عریض او مستحکم سلطنت او حکومت ور عطا کړې وو. هوا مرغشې ځناور او جنات ټول نسی د هغه د پاره مسخر کړې وو. دغه شان حیوانات او جنات هم د سلیمان عليه السلام د حکم خلاف ورزی کولو جرأت نه شو کولې.

امام بخاری رحمته الله په دې آیت باندې باب تړلې دي ﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾ (یعنی مونږ داؤد عليه السلام ته د سلیمان عليه السلام په شان خونی ورکړو. هغه څه ښه بنده وو او بیشکه ډیر رجوع کونکې وو دلته مخصوص بالمحد مذبذوف دي او تقدیر عبارت دي: (نعم العبد سلیمان).

^(۱) کشف الباری: ۴۳۳/۱، ۴۷۷/۳.

^(۲) کشف الباری: ۱۱۸/۲.

^(۳) کشف الباری: ۲۶/۲.

^(۴) کشف الباری: ۳۶۳/۳.

^(۵) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

^(۶) عمدة القاری: ۱۵/۱۶ دار الکتب العلمیة.

^(۷) عمدة القاری: ۱۶/۱۵ وارشاد الساری: ۳۷۱/۷.

قوله: الراجع المنهوب امام بخاری رحمته (آیات) تفسیر (الراجع المنهوب) سره کړې دې د راجع معنی ده د گناهو نه رجوع کونکې او منهوب د آتایا له نه دې یعنی د طاعات په ذریعه د الله تعالی طرف ته رجوع کونکې متوجه کیدونکې (۱)

فتاده رحمته وائی (أواب) مطیع په معنی کښې دې اوسدی رحمته وائی دا د مسیح په معنی کښې دې (۲)
وَقَوْلِهِ: (هَبْ لِي مَلَكًا لَا يُنْفِقُ إِلَّا حَيْثُ مِثْلِي) ص: ۳۵/۱: وَقَوْلِهِ: (وَأَتَّبِعُوا مَا تَقْلُوا الشَّيْطَانُ عَلَى مَلِكٍ سَلَمَةٍ) البقرة: ۱۰۲/۱.

ددې آیت تفسیر به د باب اولنی حدیث لاندې راځي (وَأَتَّبِعُوا مَا تَقْلُوا الشَّيْطَانُ عَلَى مَلِكٍ سَلَمَةٍ) البقرة: ۱۰۲/۱
 سورت بقره آیت دې (وَأَتَّبِعُوا مَا تَقْلُوا الشَّيْطَانُ عَلَى مَلِكٍ سَلَمَةٍ) وَمَا كَفَرُ سَلَمَةٍ وَلَكِنَّ الشَّيْطَانَ كَذَّابٌ وَعَقْلُونَ النَّاسُ (البحر) دا آیت دیهود د یانویاره کښې نازل شوي وو چه هغوی دهغه خیز اتباع او کړه کوم چه د سلیمان عليه السلام په زمانه کښې به شیطانانو لوستلو او سلیمان عليه السلام کفر نه دې کړي لیکن شیطانانو کفر اختیار کړو هغوی به خلقو ته جادو خودلو. مفسرین حضرات فرمائی چه (عَلَى مَلِكٍ سَلَمَةٍ) کښې دوه احتمالات دی یو احتمال دادې چه لفظ (علی) دلته د (فی) په معنی کښې دې یعنی (فی ملک سلیمان) (۳) او ملک نه مراد شریعت دې او دویم احتمال دادې چه دلته لفظ (تقلوا) د (تقول) معنی ته متضمن دې او (تقول) لفظ (علی) سره متعدی کیږي لکه چه ارشاد باری تعالی دې (وَقُلُوا تَقُولُ عَلَيْنَا بَعْضُ الْأَقَاوِيلِ) (الحاقة ۱۴) دا دویم احتمال زیات مناسب دې ځکه چه د خروف په مقابله کښې په افعال کښې مجاز اختیارول زیات اولی دی او هم دغه د بصیرین مذهب دې بل د ذکر کړې شوی دواړو تاویلاتو ضرورت ددې وجې نه دې ځکه چه کله فعل ثلاثی لفظ علی سره متعدی کیږي نوهغه وخت ضروری کیږي چه د علی مجرور داسې خیز وی دکوم مخې ته چه ثلاثی کیږي لکه چه (تقول علی زید القرآن) خودلته د علی مجرور ملک دې او ملک دهغه شیانونه نه دې د چامخکښې چه ثلاثی او کړې شی هم په دې سبب ددې خبرې ضرورت پښې شو چه په دې ځانی تاویل او کړې شی چنانچه بعضی علی د فی په معنی کښې اخستې دې او بعضی دا ونیولی دی چه (تقول) د

(تقول) معنی ته متضمن دې

مفسرین حضراتو ددې آیت د تفسیر لاندې لیکلی دی چه شیطانانو به په آسمان کښې د فرشتو هغه خبرې په غلا اوريدلي کومې چه به د راتلونکي وخت د امورو سره متعلق وي. شیطانان به راتلل اودا خبرې به نې ساحرانو ته خودلې او ساحرانو به ددې په رڼا کښې خلقونه د مستقبل واقعات وړاندې خودل او هغه به رښتیا واقع کیدل. په دې سره د بنی اسرائیل دا عقیده نوره هم پخه شوه چه جنان د غیبو په خبرو باندې پوهیږي چنانچه بنو اسرائیل د غیب هغه ټولې خبرې کومې چه د ساحرانو نه اوريدلې وي په کاغذونو کښې لیکلوسره محفوظ کړلې سلیمان عليه السلام ته چه حقیقت معلوم شو نوهغه خپل کسان اولیکل اوددې قسم ټول کاغذونه او کتابونه نې راجمع کولو حکم ورکړو. سلیمان عليه السلام دغه کتابونه په یو صندوق کښې واچول او د خپلې کرسنې لاندې نې دفن کړل. شیطانانو چه به دغه کرسنې ته د نیزدې کیدو کوشش کولو نو سوزیدل به چه کله سلیمان عليه السلام وفات شو نوهغه بنی اسرائیلو کنستلوسره راوړوستل. شیطانانو هغوی ته اوخودل چه سلیمان عليه السلام به ددې جادو په زور سره په انسانانو او جنانو باندې حکومت چلولو. ددې ځانی نه په بنی اسرائیلو کښې دا خبره مشهوره شوه چه سلیمان عليه السلام جادوگر

(۱) عمدة القاری: ۱۶/۱۶۱ وفتح الباری: ۵۶۷/۸

(۲) فتح الباری: ۵۶۷/۸ وارشاد الساری: ۳۷۲/۷

(۳) الدرالمصون علی الکتاب المکنون: ۲۹/۲-۲۸ دارالعلم، دمشق.

وو تردی چه هغه د انبیاء، کرامو صحائف شاته او غور زول اودغه راوستلې شوی کتابونه نې خپل کړل او د جادو تعلیم او تعلم دهغوی محبوب مشغله جوړه شوه. (۱)

(وَلَسَلَّمَ الزَّيْغُ غَدَّوْهَا شَهْرًا وَوَأَحْأَهَا شَهْرًا وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ) أَذْبَلَهُ عَيْنَ الْخَيْبِ (وَمِنْ الْجَيْنِ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ يَأْخُذُ رِيَّةً وَمَنْ يَزْغُ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرٍ نَأْيُ قَهْمٍ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُونَ مِنْ تَحَابُّبٍ) قَالَ تَحَابُّبٌ: تَبَتُّانَ مَا ذُنُوبُ النَّصُورِ (وَتَحَابُّبٌ وَجْهَانِ كَالْجَوَابِ) كَالْجَوَابِ لِلْإِبِلِ، وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: كَالْجَوَابِ مِنَ الْأَرْضِ (وَقَدْ حُورِيَتْ) إِعْمَلُوا أَلْ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ فَلَمَّا أَقْبَضْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْتُهُمْ عَصَاهُ) (فَلَمَّا خُرَّ إِلَى قَوْلِهِ فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ) (سبأ: ۱۲-۱۴).

دحضرت سلیمان علیه السلام معجزات: (وَلَسَلَّمَ الزَّيْغُ غَدَّوْهَا شَهْرًا وَوَأَحْأَهَا شَهْرًا) (سبأ: ۱۲) دسورت سبأ آیت دې یعنی موبن دسلیمان علیه السلام دپاره هوا مسخر کړه، دهغې دسحر جلیدل د یوې میاشت مسافت وو اودهغې دماښام جلیدل د یوې میاشت مسافت وو.

دا په سلیمان علیه السلام باندې د الله تعالی یوه لویه مهربانی وه چه دهغه دپاره نې هوا مسخر کړې وه. سلیمان علیه السلام چه به چرته سفر کول وو هوا ته به نې حکم ورکولو هغې به سلیمان علیه السلام اود هغه لښکر منزل مقصود ته رسولو. په دې آیت کښې د هوا رفتار دا خودلې شوې دې چه کله به هغه سحر جلیدل نو دهغه دور د رفتار سفر په لحاظ سره د یوې میاشتي فاصلي ته رسولو اوهم دغه رفتار د ماښام په وخت کښې د چلیدو وو. لکه چه په ورځ کښې به سلیمان علیه السلام د دو میاشتو فاصله د هوا په ذریعه سحر او ماښام پوره کولو. (۲)

مجاهد رحمه الله وانی سلیمان علیه السلام به سحر د دمشق نه وتلو سره به ماښام اصطخر ته رسیدلو سره قبوله کوله بیا به نې ماښام د اصطخر نه وتلو سره سحر کابل ته په رسیدلو سره هلته قبوله کوله د دمشق نه د اصطخر پورې اود اصطخر نه د کابل پورې سفر د یوې یوې میاشتي د مسافت برابر دې. (۳)

(وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ) أَذْبَلَهُ عَيْنَ الْخَيْبِ: داهم دسورت سبأ د مذکور آیت جز دې د آیت ترجمه ده، او موبن د هغه (سلیمان علیه السلام) دپاره د تانبې چینه اوبه یوله. د اسلنا معنی امام بخاری رحمه الله اذنها سره کړې ده. اسال د رساله په معنی کښې دې، بهیول خو آداب د اذابه په معنی کښې د ویلې کولو راخی. قطار امام بخاری رحمه الله د حدید یعنی د اوسپنې په معنی کښې اخستې دې لیکن دا کثر مفسرینو په نیز دې نه غماص یعنی تانبه مراد ده. (۴)

تانبه د اوسپنې په شان کلک او مضبوط معدنیات نه ده، الله تعالی حضرت سلیمان علیه السلام ته دا نعمت ورکړو چه دهغه دپاره نې تانبه د اوبو په شان سیال جوړلوسره دهغې چینه روانه کړه. قتاده رحمه الله وانی دا چینه په یمن کښې وه. (۵)

(وَمِنْ الْجَيْنِ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ يَأْخُذُ رِيَّةً وَمَنْ يَزْغُ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرٍ نَأْيُ قَهْمٍ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُونَ مِنْ تَحَابُّبٍ) (وَمِنْ الْجَيْنِ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ يَأْخُذُ رِيَّةً وَمَنْ يَزْغُ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرٍ نَأْيُ قَهْمٍ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُونَ مِنْ تَحَابُّبٍ وَجْهَانِ كَالْجَوَابِ وَقَدْ حُورِيَتْ) (سبأ: ۱۲) آیت دې (وَمِنْ الْجَيْنِ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ يَأْخُذُ رِيَّةً وَمَنْ يَزْغُ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرٍ نَأْيُ قَهْمٍ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُونَ مِنْ تَحَابُّبٍ) یعنی جنات کښې بعض هغه وو چه دخپل

(۱) روح المعانی سورة البقرة: ۱۰۲، ۳۳۷-۳۳۸/۱، إدارة الطباعة المنبرية، تفسير ابن كثير: ۱۳/۱-سورة

البقرة: ۱۰۲، مؤسسة قرطبة.

(۲) إرشاد الساري: ۷/۲۷۲.

(۳) عمدة القاري: ۱۶/۱۷.

(۴) إرشاد الساري: ۷/۲۲.

(۵) عمدة القاري: ۱۶/۱۷.

پروردگار به حکم سره د هغوی په مخکښې کار کولو او (مونږ په هغوی باندې داخبره واضحه کړې وه چه) په دوی کښې کوم یو سړي زما د حکم نه خلاف کوی مونږ به په هغوی باندې د سوز کړې شوی اور مړه ځکو جنانو د سلیمان علیه السلام د پاره د هغه د خوښې مطابق لوڼی عمارتونه او مجسمې اود حوضونو برابر لوڼی لوڼی لگتونه اوداسې د یو ځای جوړول چه هم په یو ځای باندې په پراته وو.

قَالَ فَأَمَّا إِبْنُكَ: إِنَّمَا مَا دُونَ الْقَصْرِ: دلته امام بخاری علیه السلام د حضرت مجاهد علیه السلام قول نقل کړې دې چه محارب داسې عمارتونه وانی کوم چه د محلات نه کم وی

(وَمَا يُبَالِ وَجْهَانِ كَالْجَوَابِ) کالیمایښ لایله..... (انهم) تمائیل داد تعمال جمع ده. یعنی مجسمې جنانو به د حضرت سلیمان علیه السلام په حکم سره د تاشې، اوسپنې او کانرونه تصویرونه اومجسمې جوړولې. په هغه زمانه کښې به په دیوالونو باندې تصویرونه تر اشلي کیدل. او د هغه وخت په شریعت کښې مجسمه سازی جائز وه. (۱)

جهان د جغه جمع ده. لکن ته وانی. (۲) او جواب جمع د جاهیه ده یعنی حوض. (۳) امام بخاری علیه السلام وانی چه دا لگتونه به دومره لوڼی لوڼی وو (کالهماض لایله) لکه دا وینانو د پاره جوړ کړې شوی حوضونه ابن عباس علیه السلام وانی (کالجهوبه من الارض) یعنی هغه لگتونه به دومره لوڼی وو لکه د زمکې کندي. (۴) په رواياتو کښې راځی چه زر کسان به د یوتال نه جایزه کیناستو سره خوراک کولو. (۵)

(فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ) پوره آیت دادي: (فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنْهُمَا وَإِنَّا عَلَى مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ الْقَبْرَ مَا نُفَوِّضُ إِلَى الْعَذَابِ الْمُنِيرِ) بیا چه كله مونږ په حضرت سلیمان علیه السلام باندې د مرگ راوستلو حکم جاری کړو نو هغه جنانو ته ئی د مرگ پته اونه لگوله مگر وینه چینیجی کوم چه د هغوی همسا خوړلې وه چنانچه كله هغه پریوتلو نوجنات ته معلومه شوه چه که هغوی د غیبو علم پیژندلې نو د ذلت والا په تکلیف کښې نه راگیریدل.

سلیمان علیه السلام د اجل وخت چه كله را نیژدې شو او هغه ته د وحی په ذریعه ددې خبر ورکړې شو نو سلیمان علیه السلام دعا او کړه: (اللهم عمر على الجن موتی حتى تعلم الإنسان ان الجن لا يعلمون الغیب) یعنی ای الله زما د مرگ نه جنات ناخبره اوستا. دې د پاره چه انسانانو ته یقین اوشی چه جنات د غیب خبرونه نه پیژنی.

نوحه كله د سلیمان علیه السلام د مرگ وخت را نیژدې شو نو یوه چوکه ئی واخسته په هغې باندې خپله زنه کیخوده او په تخت باندې کیناستو. هم په دې حالت کښې مرگ واقع شو او جنانو دا گنډل چه هغه ژوندې دې د بیت المقدس په آبادی کښې مشغول وو او دروند سامان د اوږو راوړو تکالیف ئی برداشت کول. د سلیمان علیه السلام روح تلې وو لیکن په چوکه باندې ډډه لگولې ناست وو. چوکه (الأرضه) یعنی د وینو چینجی لگیدلې وو چه دابه ئی خوړله چه یو کال تیر شو نو چوکه ماته شوه اود سلیمان علیه السلام نعش را پریوتلو. نویا جنات ته علم اوشو چه د هغه روح خو تلې دې اوس د جنانو مخې ته دا معمه وه چه د هغه مرگ كله واقع شوې او وینو چینجو څومره موده کښې چوکه خوړلې وې. جنانو د وینو چینجی په همسا باندې کیخوده نو هغوی چه په یوه شپه او ورځ کښې څومره حصه اوخوړله دهغې نه دوی اندازه اولگوله چه د سلیمان علیه السلام همسا د وینو چینجی په یو کال کښې خوړلې ده اود هغه

(۱) عمده القاری: ۱۶/۱۷ وارشاد الساری: ۳۷۲/۷.

(۲) المحکم والمجیط الاعظم: ۴۵۶/۷ دار الکتب العلمیه، (ج.ف.ن) الدر المصون: ۱۶۲/۹ دار القلم دمشق.

(۳) الدر المصون: ۱۶۲/۹ دار القلم دمشق، کلیات أبی البقاء ص: ۴۹ مؤسسة الرساله.

(۴) تفسیر ابن کثیر: ۲۶۵/۱۱ مؤسسة قرطبه، التفسیر الکبیر: ۲۴۹/۲۵ سورة السبا رقم الآية: ۱۳ دار الفکر.

(۵) عمده القاری: ۲۶۵/۱۱ مؤسسة قرطبه، التفسیر الکبیر: ۲۴۹/۲۵ سورة السبا، رقم الآية: ۱۳، دار الفکر.

د مرگ پوره یو کال شوې دې (۱) دغه وخت د سلیمان علیه السلام عمر ۵۳ کاله وو د حضرت داود علیه السلام وفات نه پس ۱۲ کاله کښې حکمران جوړ شوي وو (۲) جناتو ونیل که چرې هغوی ته اول حقیقت معلوم شوي وې نو هغوی به خپل ځانونه به دې دمخت او مشقت په کاروونو کښې هیڅ کله نه اچول او هغوی به یوشان د پوره کاله پورې دا ذلت نه اوچتولو (۳) جنات ته د علم غیب دعوی وده دې واقعي د هغوی دعوی بنسکاره کړه او د دې خلاف واقعه کیدل نسی ثابت کړل

(وَمِنْ أَهْلِ عَمَّاةٍ بِه آیت کښې د منشاء ذکر راغلي دي دې نه عصای یعنی چوکه او همدا مراد ده دا د حضرت ابن عباس رضی الله تعالی عنهما قول دي اود ابن ابی حاتم رحمه الله د علی بن ابی طلحه رحمه الله په طریق سره موصول روایت کړي دي (۴) منشاء دا میقله په وزن باندې دې ناسبا (الشیء والامر) نه دې معنی ده مؤخر کول عرب وائی (فانت الابل باذاجوت الابل ای: ضربها بالنساء) (۵)

(حُبُّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَقِّي تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ رُذُوهُمَا عَلَى قَطْفِ مَسْحَا بالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ) (۱) / ص: ۳۳ / تَمَسَّهْ أَعْرَافُ النَّحْلِ وَغَرَّافِيهَا (الْأَصْفَادُ) / ص: ۳۸ / الْوَنَاقِ.

قَالَ فُجَاهُهُ: (الْصُّفْتُ) صَفَنَ الْقَرْسُ رَقْمًا أَحَدِي رَجُلًا وَحَيَّ تَكُونُ عَلَى طَرَفِ النَّافِرِ (الْجِهَادُ) / ص: ۳۱ / الْبِرَّاءُ. (جَدًّا) / ص: ۳۴ / قَطَطًا. (رُجَاءً) عَلَيْهِ (حُبُّ أَصَابِ) / ص: ۳۶ / حَبْتُ شَاءَ. (فَأَمَّنْ) أَغْطَى... (بَغْوَرِ حَبَابِ) / ص: ۳۹ / بَغْوَرِ حَرْجٍ.

د حضرت سلیمان علیه السلام امتحان واقعه. (حُبُّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَقِّي تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ رُذُوهُمَا عَلَى قَطْفِ مَسْحَا بالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ) (۱)

د سورت ص آیت دي: (إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَیِّ الصُّفْتُ الْجِهَادُ فَقَالَ لَوْ أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَقِّي تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ رُذُوهُمَا عَلَى قَطْفِ مَسْحَا بالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ) (۱) (الآیة: ۳۱ - ۳۳) یعنی چه کله د ماښام وخت کښې هغه ته داسې اسونه وړاندې کړې شو چه په دریو څپو باندې ولاړ ښکلي (تیز رفتار) اسونه وو، نو سلیمان علیه السلام او ونیل ما د خپل رب ذکر پریڅودو او مال محبت له مې ترجیح ورکړه، تردې چه نمر په پرده کښې پټ شو.

د سلیمان علیه السلام په خدمت کښې چه کوم اسونه پیش کړي شوي وو هغه جهاد فی السبیل الله کښې استعمالیدل به هغوی باندې د الله تعالی د دښمنانو سره د جهاد شوق دومره غالب شوې وو چه د مازیگر د مانځه نسی هدو خیال راغللو او نمر د ووب شو. هغه د مونځ په فوت کیدو باندې سخت خفه شو چه ددې اسونو یاد زه د الله تعالی د محبت نه غافل کړم. چنانچه سلیمان علیه السلام خپلو خادمانو ته حکم ورکړو دغه اسونه ماله واپس راوړلی. اسونه د هغوی مخې ته پیش کړي شو. نو د هغوی په پندو او ستونو باندې (په توره سره) لاس صفا کول شروع کړه مطلب د مونځ د فوت کیدو خفگان دومره غالب شو چه د جوش او ایمانی غیرت ته مغلوب کیدو سره په توره د اسونو ستونه و الزول هغه نی ذبح کړل او پندونی هم ورله پرې کړي (۲)

بعض حضراتو (قَطْفِ مَسْحَا بالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ) مطلب دا بیان کړي دي چه سلیمان علیه السلام د اسونو ستونو او پندو باندې د محبت او مینې نه لاس راښکلو. دا تفسیر د ابن عباس رضی الله عنه نقل دي او ابن جریر رحمه الله دې ته اوجه الی

(۱) إرشاد الساری: ۳۷۳/۷ التفسیر الکبیر: ۲۵۱/۲۵ سورة السبا: ۱۴، دار الفکر.

(۲) إرشاد الساری: ۳۷۳/۷.

(۳) إرشاد الساری: ۳۷۳/۷ التفسیر الکبیر: ۲۵۱/۲۵ سورة السبا: ۱۴، دار الفکر.

(۴) فتح الباری: ۵۶۷/۸.

(۵) فتح الباری: ۵۶۷/۸.

(۶) إرشاد الساری: ۳۷۳/۷.

الصواب ونیلې دې (۱) لیکن جمهور وانی چه اوچه هم دغه ده چه د اسونو محبت هغه د الله تعالی د یاد نه غافل کړې وو په دې وجه تقریبا الی الله نی توره اوچته کړه او ټول نی ذبح کړل (۲)

قوله: مسح أعراف الخيل وعراقبها امام بخاری رحمته د آیت تفسیر دا کړې دې چه سلیمان علیه السلام د اسونو د ستونو وېشته او د هغوی په پنډو باندې د مینې او محبت لاس را نی کلو (۳) دلته امام بخاری رحمته د ابن عباس رضی الله عنهما په روایت ته ترجیح ورکړې ده

قوله: أعراف دا د عرف جمع ده د اس د سټ وېشتو او د چرگ چار خولک ته وانی (۴)

قوله: عراقب دا د عروقب جمع ده د انسان د گینې د پاسه پټې او د خناور زنگون او پنډنې ته عروقوب وانی (۵) په عربی لغت کښې د هر خاړو د شاننو خپو زنگونو ته (عروقوبان) او مخکښو خپو دواړو زنگونو ته (دکشان) وانی (۶)

الأصفاة: الوثاق. قال مجاهد: الصافات: صفن الفرس.... إلخ امام بخاری رحمته د آیات د بعض الفاظ تفسیر کړې دې آیت دې (فَصَوَّرْنَا لَهُ الزَّيْفَ عِزْرًا بِأَمْرِهِ وَأَخْلَصَ حَيْثُ أَصَابَ وَالشَّيْطَانُ كُلُّ يَوْمٍ يَكُونُ فِي أَضْغَاثٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ هَذَا عَطَاؤُنَا لِلْإِيمَانِ أَزْوَاجٌ مُتَقَابِلَاتٌ) (۷) یعنی مونږ د هغه د پاره هوا مسخر کړې وه چه د هغه په حکم سره چرته چه به هغه تللو په زمڼی سره به چلیدله او شریر جنات هم د هغه په قابو کښې ورکړې شوی وو په هغوی کښې هر یو د عمارت جوړونکې او په سمندر کښې غوږیه لگونکې وو او دوی نه علاوه نور د سر جنات داسې وو چه په زنجیرونو کښې به تړلې شوي وو او هغه ته ئی ونیلې وو چه) دا زمونږ ورکړه ده نوته احسان کوه یعنی صدقه کوه یا منع کوه په تاباندې د حساب هیڅ ذمه واری نشته دې مطلب دا دې چه دا ټول نعمتونه زمونږ ورکړه ده که نه چاته ورکوي او که نه ورکوي تاته مالکانه اختیار درکړې شوي دي

مجاهد رحمته وانی چه صافات هغه اسونو ته وانی چه یوه خپه اوچته کړې او د نونو خوک په زمکه باندې لگولو سره (په دریو خپو باندې) او دریرې داد اس د صحت مند کیدو او چاقیدو دلیل وی د مجاهد رحمته دا قول فریابی رحمته موصول نقل کړې دي (۸)

الجیاد: السراع یعنی د جهاد تیز رفتار (سراع) اسونه مراد دی دا قول هم د مجاهد رحمته دې او فریابی رحمته دا موصول نقل کړې دي (۹) جهاد د جواد جمع ده او یو قول دا دې چه د جمد جمع ده (۱۰)

(۱) جامع البیان للطبری: ۱۵۶/۲۳ مصطفی البابی الحلبي مصر، نور او گورنی فتح الباری: ۵۶۷/۸

(۲) إرشاد الساری: ۳۷۳/۸.

(۳) إرشاد الساری: ۳۷۳/۸.

(۴) لسان العرب: ۱۵۶/۹ ماده عرف.

(۵) لسان العرب: ۱۶۶/۹ ماده عرق.

(۶) المعجم الوسيط، ص: ۵۹۶ مکتبه الشروق.

(۷) ص: ۳۹.

(۸) فتح الباری: ۵۶۷/۸.

(۹) المصدر السابق.

(۱۰) عمدة القاری: ۱۹/۱۶.

د حضرت سلیمان علیه السلام د یوبل از مینست واقعہ: جدا: خطانا..... دی سره اشاره ددی آیت طرف ته ده: «وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَاَلْقَيْنَا عَلٰی كُرْسِيِّهٖ جَدًّا اَکْبَرًا» (ص: ۱۳۴) اوبی شکه مونږه سلیمان علیه السلام په از مینست کښې اچولې وو او مونږه دغه په کرسنې باندې یو بدن اچولې وو بیا هغه د الله تعالی طرف ته رجوع شو.

امام بخاری رحمه الله (د جد) دا د تفسیر کړې دې چې نه شیطان مراد دې. په دې سره په اصل کښې د مجاهد رحمه الله د روایت طرف ته اشاره ده کوم چه فریابی رحمه الله موصولاً نقل کړې دې. مجاهد رحمه الله وائی چه په آیت کښې (جدا) نه شیطان مراد دې دغه نوم آصف وو. حضرت سلیمان علیه السلام دغه نه تپوس او کړو (کف تفتن الناس) ته څنگه خلق به خپل دام کښې راگیروي اود هغوی په زړونو کښې وسوسي اچوي؟ آصف او وئیل ته ماته خپله گوتمه را کړه (وئیلی شی چه په هغې باندې اسم اعظم لیکلې شوې وو اود سلیمان علیه السلام د سلطنت او حکومت راز هم په دغه اسم اعظم کښې پټ وو. سلیمان علیه السلام آصف ته خپله گوتمه ورکړه نو هغه دا په سمندر کښې وغورزوله. دغه شان د سلیمان علیه السلام د بادشاهت خاتمه اوشوه او آصف دغه په کرسنې باندې کیناستو. څه موده تیریدو نه پس یوې ښځې حضرت سلیمان علیه السلام له یو کب راوړو راغله. د کب خپته او خیرلې شوه نو د هغې نه هغه گوتمه راووتله دغه شان الله تعالی سلیمان علیه السلام ته حکومت راوپس کړو.)

په یوبل روایت کښې دغه جنی شیطان نوم صرخ خودلی شوې دې. (۱) او مشهوره داده چه آصف د سلیمان علیه السلام د یو وزیر نوم وو چا سره چه د الله تعالی اسم اعظم وو. (۲) لکه چه په آیت کښې د جسد نه مراد هم دغه جنی شیطان په تخت سلیمان باندې ناست وو او هم دغه هغه از مینست دې په کوم کښې چه سلیمان علیه السلام راگیر کړې شو. (۳) لیکن حقیقت دادې چه دا روایت د اسرائیلیات نه دې او جمهور مفسرین ددې قسم روایاتو تکذیب کړې دې حافظ ابن کثیر رحمه الله ددې روایاتو خلاصه نقل کولو نه پس تصریح کړې ده. «هذا کلام من الإسرائيليات» (۴)

بعض مفسرینو د دې فتني یو بل تفسیر کړې دې. دې حضراتو د صحیح بخاری او صحیح مسلم یو مرفوع روایت نقل کړې دې. په دې روایت کښې دې چه رسول الله ﷺ فرمائیلی دی: سلیمان علیه السلام بن داؤد علیه السلام اونیل چه نن شپه کښې به زه اویا ونځو له ورځم (یعنی هغوی سره جماع کوم) په هغوی کښې به هره یوه حامله شی اود هرې ښځې نه به شهسوار پیدا کړي چه جهاد فی سبیل الله به کوي. په دې موقع باندې هغه سره فرېسته موجود وه هغې او وئیل چه انشاء الله او اوبه سلیمان علیه السلام په ژبه سره انشاء الله اونه وئیل اود الله تعالی د ذات نه چه د هر څه کیدو کوم پخه عقیده وه هم په هغې باندې نی یقین او کړو. چنانچه هغه ونځو کښې د یوې نه بغیر د چا هم حمل اونه شو د یوې چه کوم حمل شوي و د هغې نه نیمگړې بیجی راپیدا شو د کوم چه یو طرف نه وو. بیا رسول الله ﷺ او فرمائیل چه که هغه انشاء الله وئیلی وی نو ټولو به د الله تعالی په لار کښې جهاد کولو یعنی ټولو به حمل کیدلو صحیح سالم بیجی به نی راپیدا کیدل اود الله تعالی په لار کښې به نی جهاد کولو. دا حضرات فرمائی چه د فتني نه هم دغه مراد دی چه انشاء الله نه وئیلو به نتیجه کښې نیمگړې بیجی راپیدا شو او هم ددې باره کښې په آیت کښې فرمائیلی شوی دی چه مونږ دغه په کرسنې باندې یو بدن واچولو. علامه بیضاوی رحمه الله او علامه آلوسی رحمه الله هم په خپل تفسیر کښې دا راښی راجع گرځولي ده. (۵)

(۱) جامع البیان للطبری: ۱۵۷/۲۳ وفتح الباری: ۵۶۸/۸ وعمدة القاری: ۱۶/۲۰-۱۹.

(۲) المصدر السابق.

(۳) المصدر السابق.

(۴) المصدر السابق.

(۵) تفسیر ابن کثیر، سورة ص، رقم الآية: ۳۴-۹۲/۱۲، مؤسسه قرطبه.

(۶) تفسیر بیضاوی: ۲۹/۵ دار احیاء التراث العربی، روح المعانی: ۲۴/۲۶۰.

لیکن حقیقت دادی چه دا تفسیر هم محل نظر دی خنکه چه د حدیث به کومو کتابونو کنبی دا حدیث نقل دی دهنی به یو طریق کنبی هم داسې صراحت یا اشاره نشته دی چه رسول اکرم ﷺ یا بیا د حدیث راوی حضرت ابوهریره دا واقعه د آیت مبارک تفسیر فرمایلی وی بلکه دا حدیث د حضرت سلیمان علیهم السلام په واقعات کنبی د یوې مستقل واقعې داسې ذکر کوی لکه څنګه چه امام بخاری رحمه الله په دې باب کنبی بعض نور واقعات بیان کړی دی

رسول اکرم ﷺ په حقیقت کنبی ددې واقعې خودلوسره خپل امت ته داسې ورکول غوښتل چه که خپل کار به غم سره کول غواړنی او په هغې کنبی خیر او برکت غواړنی نو تاسو له انشاء الله ضرور ونیل پکار دی دا روایت د غیرت او موعظت په سلسله کنبی په مستقل حیثیت سره بیان شوی دی او د حضرت سلیمان علیهم السلام ازیمیت او القاء جسد مجملات نه حل کوی دا انصاف لازم ده دغه ده چه کوم واقعات الله تعالی میبه ساتلی او احادیثو کنبی هم د دغه ابهام تفصیل نه دی خودلی نودهغې د راکستلو ضرورت نشته دی دا ابهام هم دغه شان پریږدنی د متفقد خبره په آیت کنبی داخودلی شوی ده چه سلیمان علیهم السلام الله تعالی په یوازیمیت کنبی را ګیر کړي وو بیا هغه د الله تعالی طرف ته رجوع شو د کوم په نتیجه کنبی چه هغه ته د اول نه هم زیات انعامات ورکړي شو. والله اعلم بالصواب (۱)

[۳۲۴۱] - حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ يُسَارٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ عَفْرِيَّتًا مِنَ الْمَجْنُونِ ثَقَلَتْ الْبَارِحَةَ لِيَقْطَعَ عَلَى صَلَاتِي، فَأَمَكُنِي اللَّهُ مِنْهُ فَأَخَذَتْهُ، فَأَرَدْتُ أَنْ أَرْبِطَهُ عَلَى سَارِيَةٍ مِنْ سَوَاوِي الْمَسْجِدِ حَتَّى تَنْظُرُوا إِلَيْهِ كَلْكُمُ، فَذَكَرْتُ دَعْوَةَ أَحْمَى سُلَيْمَانَ رَبِّ هَبْ لِي مَلَكًا لَا يَنْفُسُ لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي قَوْلَهُ خَائِشًا» {عَفْرِيَّتٌ} [الهمل: ۳۰] مَعْمُودٌ مِنْ (أَنْسِ أَوْ جَانٍ، وَمِثْلُ زَيْنَبَةَ جَمَاعَتَهَا الزَّانِيَةُ" [ص ۵۶۳] [ز: ۴۶۹] (۲)

ترجمه: د حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت دی چه رسول الله ﷺ فرمایلی دی چه یو سرکش جن د شبې ناڅاپی زما مخې ته راغلو او زما په مونځ کنبی نی خلل اچولو کوشش او کړو. الله تعالی ماته په هغه باندې قدرت واکړو او ما هغه اونیولو.

تراجم رجال

محمد بن یسار: دا محمد بن یسار بن عثمان عبدی بصری رحمه الله دی ددوی تذکره کتاب العلم باب ماکان النبی صلی الله علیه وسلم یخولهم بالوعظ، لاتدی تیره شوی ده (۳)
محمد بن جعفر: دا ابو عبد الله محمد بن جعفر هذلی رحمه الله دی غندر د دوی لقب دی. ددوی تذکره کتاب الإیمان باب ظلم دون ظلم لاتدی تیره شوی ده (۴)
شعبه: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العتکی الواسطی رحمه الله دی ددوی تذکره کتاب الإیمان باب من سلم المسلمون من لسانه وبه، لاتدی تیره شوی ده (۵)

(۱) قصص القرآن: ۴۷۵/۲ - ۴۷۴.

(۲) مرتخریجه فی کتاب الصلاة باب الأسیر أو الغریم یربط فی المسجد: ۴۶۱.

(۳) کشف الباری: ۲۲۱/۳.

(۴) کشف الباری: ۲۵۰/۲.

(۵) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

محمد بن زیاد محمد بن زیاد التوشی الجمعی رحمته دې ددوی تذکره کتاب الوضوء باب غسل الأعقاب، لاندې تیره شوي ده

قوله: قُلْتُ. قلت بملت نه ددې معنی ده دقبضې نه وتل، خلاصیدل. که چرې دا لفظ د من صله سره استعمال وی نو ددې معنی به وی خلاصیدل او که چرې دې نه پس علی صله کښې راشی لکه قُلْتُ علیه نو ددې معنی به شی په چاباندې قبضه کول، حمله کول. ^(۱) دلته په روایت کښې هم په دې معنی باندې استعمال شوي دي

قوله: البَّارِحَة. بر سره برهه ورخوا، امکان ومنه معنی ده جدا کیدل، اخراکیدل ^(۲) او البَّارِحَة تیرې شوې شپې ته وانی ددې اطلاق پس د زوال نه واخله تر د آخرې ورځې پورې وی ^(۳)

قوله: فَأَرَدْتُ أَنْ أَرْطِلَهُ عَلَى سَارِيَةِ مِنْ سَوَارِي الْمَسْجِدِ..... ماغوبنشل چه دې د جمات د ستونو نه یو ستن پورې او تر م دې دپاره چه تاسو ټول دې په ورځ کښې اووینئ

قوله: فَذَكَرْتُ دَعْوَةَ أَخِي سُلَيْمَانَ..... إلخ. مگر ماته دغه وخت د خپل ورور سلیمان دعا یاده شوه چه هغه د الله تعالی نه دعا کړې وه چه ماته داسې سلطنت راکړه چه زما نه پس د بل چا دپاره مناسب نه وی. نو ددې دعا په یاد راتلو سره ما هغه دلیل کړو پرې مې خودو. مطلب دادې چه په جنات باندې قابو پیدا کولو خصوصیت چونکه د سلیمان عليه السلام خواش وو چه دهغه نه علاوه دې بل چاته حاصل نه وی په دې وجه رسول اکرم صلی الله علیه و آله د عفريت مجبوس کولو قدرت پیدا کولو باوجود هغه پریخودو. ^(۴)

ایا جنات دهغوی په اصل شکل کښې لیدل ممکن دی؟ علامه ابن بطال رحمته فرمائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله نه علاوه هیڅوک هم جن دهغه په اصل صورت کښې نه شی لیدلې. هغوی د قرآن ددې آیت نه استدلال کړي دي **(إِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمٌ ظَالِمُونَ حِينَ لَا تَرَوْنَهُمْ)** ^(۵) (الأعراف: ۲۷) یعنی بیشکه هغه (شیطان) اود هغه قوم تاسو په داسې توگه باندې وینی چه تاسو هغه نه شئ لیدلې. خو که جن چرته په بل څه شکل صورت کښې متشکل شی نو بیا هغه هرڅوک کتلی شی. لکه چه جن د مار په صورت کښې متشکل شوي وو نو یو انصاری صحابی په هغه باندې په توره باندې وار اوکړو ددې په نتیجه کښې د دغه انصاری مرگ واقع شوي وو ^(۶) د سورة اعراف هم ددې آیت نه استدلال کولو سره امام شافعی رحمته فرمائی چه که چرې څوک دا دعوی اوکړی چه هغه جن د هغه په اصل شکل کښې لیدلې دې نوموړی به د هغه دا دعوی رد کوو. ^(۷)

خو بعض حضرات وانی چه په سورت اعراف کښې جنات کتلو مطلق نفی نه ده کړې شوي بلکه د ظاهر آیت نه معلومېږي چه جنات کتل د عامو انسانانو دپاره هم ممکن دی ځکه چه په آیت کښې وارد شوي د جن د کتلو نفی هغه صورت سره مقید ده کله چه جن انسانانوته گوري ددې نه ثابت شوه چه په عام حالاتو کښې جنات دهغوی په اصل شکل کښې لیدل ممکن دی. والله اعلم ^(۸)

^(۱) تاج العروس: ۳۱/۵؛ مااد: قُلْتُ، دارالهدایة، التراث العربی.

^(۲) تاج العروس: ۳۱/۵؛ مااد: قُلْتُ، دارالهدایة، التراث العربی، المعجم الوسیط، ص: ۴۸؛ مکتبة الشروق الدولية، لسان العرب: ۲۴۵/۲؛ برح.

^(۳) تاج العروس: ۳۰۶/۶؛ مااد: برح، دارالهدایة، التراث العربی.

^(۴) شرح ابن بطال کتاب الصلاة باب الأسیر والغریم یرتبط بالمسجد: ۴۰/۲؛ دارالکتب العلمیة بیروت.

^(۵) شرح ابن بطال: ۱۴۰/۲.

^(۶) فتح الباری: ۵۶۸/۸.

^(۷) فتح الباری: ۵۶۸/۸.

حدیث باب نه مستنبط فائده: علامه خطابی رحمته حدیث باب نه استدلال کولو سره فرمانی چه اصحاب سلیمان علیهم السلام جنات په نگ رنگ دهنوی په اصل صورت او شکل کښې کتل والله اعلم (۱)

قوله: عفريت مغمود من انس اوجان: مطلب دا چه کوم انسان زیات سرکش او باغی وی او دغه شان په جنات کښې چه کوم زیات سرکش وی هغه ته عفريت وئیلی شی. عفريت اصل کښې سرکش جن ته وئیلی شی البته مغمود انسان باندې ددې اطلاق علی سبیل الاستعاره کولې شی

قوله: مثل زینة جماعته زبانية: مثل زینة نه دامام بخاری رحمته مقصد دادې چه د بعض حضراتو په نیز آیت کښې عفريت ته عفرية وئیل هم صحیح دی. او دا زینة په وزن باندې دې ذکر کوم جمع چه زبانية راخی. زبانية پولیس او سپاهی ته وائی دا زین نه مشتق دې ذکر معنی چه دفع کول شړل دی. (۲) ددې اطلاق ذکر دوزخ په فریستو باندې هم کړې شوې دې چه کافرانو له به په دوزخ کښې دیکې ورکوی (۳)

زبانية په مفرد کښې مختلف اقوال دی یو قول دادې چه ددې مفرد زنی دې دویم قول دادې چه ددې مفرد زاین دې دریم قول دادې چه زبانی ددې مفرد دې د یو جماعت راښې داده چه لفظاً ددې واحد نه راخی. پنځم او آخری قول دادې چه ددې مفرد (عفريت په وزن باندې) زینیب دې (۴)

د جنات اقسام او مراتب: حافظ ابن عبدالبر رحمته فرمانی چه د جنات مختلف مراتب دی: ① د جنات د قبیلې عام افراد ته جنى وئیلی شی. ② بیا د جنات نه چه خوک د انسانانو سره اختلاط ساتی هغه ته عامر وئیلی شی ③ کوم جن چه ماشومانو له ورځی او هغوی تنگوی هغه ته روح وئیلی شی. ④ کوم جن چه خیانت کښې زیات شی هغه ته شیطان وئیلی شی ⑤ چه کوم خیانت او شرارت کښې د شیطان نه زیات شی هغه ته مارد وئیلی شی ⑥ او کوم چه د مارد نه هم وړاندې شی هغه ته عفريت وائی. امام راغب اصفهانی رحمته فرمانی چه کم خیانت کښې عفريت نه وړاندې شی هغه ته عفريت نفريت وئیلی شی (۵)

ترجمة الباب سره د حدیث باب مناسبت: حدیث باب کښې دې (ذکرت دعوة أغی سلیمان...) ترجمه الباب سره ددې مناسبت ظاهر دې (۶)

[۳۲۳۲]- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ، حَدَّثَنَا مُعَيْبَةُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: قَالَ: سَلِمَاتُ بْنُ دَاوُدَ لَا طُورَ قَرْنِ اللَّيْلَةِ عَلَى سَبْعِينَ أَمْرًا، كُلُّ أَمْرًا قَارِئًا بِمَا يَجَاهِدُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، فَقَالَ لَهُ صَاحِبُهُ: إِنْ شَاءَ اللَّهُ، فَلَمْ يُقَلِّ، وَلَمْ يُحْمَلْ شَيْئًا إِلَّا وَاحِدًا، سَاقِطًا أَحَدُ شَقِيهِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۵۶۹/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۶۹/۸.

(۴) اوگورنی: فتح الباری: ۵۶۹/۸-۵۶۸ وارشاد الساری: ۳۷۵/۷.

(۵) تفصیل دپاره اوگورنی فتح الباری: ۵۶۹/۸ عمدة القاری: ۱۵/۱۶.

(۶) عمدة القاری: ۲۱/۱۶.

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَوْ كُنَّا لَهَا حَاجَةً وَافَى سَبِيلَ اللَّهِ قَالَ شُعَيْبُ وَأَبْنُ أَبِي الزِّنَادِ: قَسِيمَيْنِ وَهُوَ أَصَمُّ
ص [۵۶۸] [۲۹۲۳، ۶۲۲۳، ۶۳۲۱، ۷۰۳۱ و انظر ۱۲۶۴۴] (۱)

ترجمه: حضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ روایت دی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیے دی سلیمان بن داؤد اوونیل: زہ بن شہاب اور یاؤ بنحو لہ ورخم یعنی ہغوی سر بہ جماع کوم۔ ہرہ یوہ بنخہ بہ شہسوار راؤری چہ دالہ تعالیٰ پہ لڑکنبی بہ جہاد کوری د ہغوی یومصاحب اوونیل: انشاء اللہ اوواپہ دا مصاحب خوک وو؟ پہ دے کنبی مختلف اقوال دی راجح دادی چہ دے یوہ فرشتہ مراد دہ: (۲) د حدیث د الفاظونہ ہم دغہ ظاہریری لیکن سلیمان رضی اللہ عنہ پہ ژبہ سرہ انشاء اللہ اونہ ونیل چنانچہ یوہ بنخہ ہم بچی راؤرو سواد یوہ نہ او ہغہ ہم داسی چہ یو طرف نہ نو۔ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیے: کہ چری ہغہ انشاء اللہ ونیلے وے نو تولو بہ د اللہ تعالیٰ پہ لڑکنبی جہاد کولو۔ مطلب دادی چہ انشاء اللہ ونیلو سرہ بہ د تولو بنخو حمل کیدو او دہغوی بچی بہ لوریدو سرہ شہسوار جو ریدل او د اللہ تعالیٰ پہ لڑکنبی بہ نہ جہاد کولو۔

تراجم رجال

خالد بن مخلد: دا ابو الہیشم خالد بن مخلد القطرانی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب طرہ الامام المسئلۃ علی اصحابہ یختصرون ما عندہم من العلم» لاندی تیرہ شوے دہ: (۳)

مغیرہ بن عبد الرحمن: دا مغیرہ بن عبد الرحمن بن عبد اللہ بن خالد بن حزام اسدی مدنی رضی اللہ عنہ دی ددوی حالات «کتاب ابواب الاستفتاء باب دعاء النبی صلی اللہ علیہ وسلم اجعلنا من» لاندی تیر شوے دی۔

ابو الزناد: دا عبد اللہ بن ذکوان مدنی قرشی رضی اللہ عنہ دی: (۴)
اعرج: دا ابو داؤد عبد الرحمن بن ہرمز مدنی قرشی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب حب الرسول من ایمان» لاندی تیرہ شوے دہ: (۵)

بلیمان رضی اللہ عنہ پہ ژبہ سرہ انشاء اللہ ولی اونہ ونیل؟ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د روایت باب الفاظ «فلحق بقل» مطلب دانہ دی چہ ہغہ خیلہ معاملہ اللہ تعالیٰ تہ حوالہ کولونہ العیاذ باللہ انکار کرے وو بلکہ امر واقع دادی چہ دہغہ عقیدہ کامل وہ چہ اللہ تعالیٰ بہ دغہ امید پورہ کوی۔ پہ دغہ کلکہ عقیدہ بانندی اکثفاء کولوسرہ ہغہ پہ خیلہ ژبہ بانندی انشاء اللہ ونیل ہیر کرہ: (۶) روایت باب کنبی د نسیان تصریح نشتہ دی البتہ پہ نور طرق کنبی ددی صراحت راغلی دی چنانچہ د سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ پہ طریق کنبی «فقلسی» (۷) او د معمر رضی اللہ عنہ پہ روایت کنبی «فلحق بقل ولی» الفاظ راغلی دی: (۸)

(۱) والحدیث أخرجه البخاری أيضاً فی ایمان باب الاستثناء: ۶۷۲۰ باب کیف كانت یبین النبی صلی اللہ علیہ وسلم؟ ۶۶۳۹: والمسلم فی ایمان باب الاستثناء فی الیمین وغیرہا: ۱۶۵۴.

(۲) شرح مسلم للنووی: ۴/۹۲ کتاب ایمان باب الاستثناء فی الیمین وغیرہا، قدیمی.

(۳) کشف الباری: ۱۱۵/۳.

(۴) کشف الباری: ۲/۱۰.

(۵) کشف الباری: ۱۱/۲-۱۰.

(۶) فتح الباری: ۵۷۰/۸.

(۷) انظر صحیح البخاری: ۹۹۴/۲ کتاب کفارات ایمان باب الاستثناء فی ایمان: ۷۲۰.

(۸) انظر کتاب النکاح باب قول الرجل: لأطوفن اللیلة علی نساء: ۵۲۴۲.

قال شعيب وابن ابي الزناد: تسعين. وهو اصح: د شعيب نه شعيب بن ابي حمزه الحمصي عليه السلام مراد دي او ابو الزناد نه عبدالله بن ذكوان عليه السلام مراد دي. د دواړو حضراتو ترجمه وړاندې تيره شوې ده. ^(۱)
امام بخاري عليه السلام دا خود غواړي چه دي دواړو حضراتو په خپلو روايتونو كښې «تسعين» د لس كم سلو بيان كړي دي او هم دغه اصح دي. د شعيب بن ابي حمزه عليه السلام تعليق امام بخاري عليه السلام «كتاب الايمان والنذور» كښې موصولا روايت كړې دي. ^(۲) اود عبدالله بن ذكوان عليه السلام تعليق امام نسائي عليه السلام سنن كبري كښې «كتاب النذور باب اذا حلف رجل فقال له رجل: ان شاء الله، هل له استثناء» لاندې موصولا نقل كړې دي. ^(۳)

د حديث نه مستنبط فوائد: شرح حديث د روايت باب نه مختلف فوائد او آداب مستنبط كړي دي: ① روايت باب كښې دي چه سليمان عليه السلام او فرماڼيل «(لا طوفان الليلة على سبعين امرأة)» دا جمله قسميه ده. يعنې په الله باندې قسم: نن به زه اوياؤ ښخوسره جماع كوم. «(لا طوفان)» كښې لام جواب قسم په توگه واقع دي او قسم محذوف دي «والله» نو تقديري عبارت به داسې شي: «والله لا طوفان» د سليمان عليه السلام د دې قسم نه پس د فرښتې د خبرو اترو ذكر دي چه هغې سليمان عليه السلام ته د انشاء الله ونيلو تلقين او كړي او دې نه پس رسول اكرم ﷺ فرماني چه كه سليمان عليه السلام انشاء الله ونيلي وي نو د هغه اميد به پوره شوې وي.

شرح حديث ددې نه استدلال كولو سره ونيلي دي چه كه چري د يمين او استثناء په مينځ كښې د فرښتې د كلام په اندازه څه مختصر جمله راشي نو استثناء به منعقد شي. ^(۴) ليكن علامه قرطبي رحمته الله عليه فرماني ممكن ده چه د فرښتې مذكوره كلام د سليمان عليه السلام سره په خبرو اترو كښې شوې وي. ^(۵) مطلب دادې چه فرښتې كومه خبره كړې په دغه وخت كښې هم د سليمان عليه السلام خبره شروع وه اود دغه خبرو اترو سلسله هډو بنده شوې نه وي. حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرماني ددې واقعي نه دا استدلال كړې شوي وو چه د يمين او استثناء په مينځ كښې مختصر كلام سره استثناء منعقد كيري ليكن علامه قرطبي رحمته الله عليه چه كومه توجيه د احتمال په درجه كښې وړاندې كړې ده ددې دمنلو په صورت كښې به دا استدلال باطل شي. ^(۶)

② د روايت باب نه دويمه فائده دا ثابتيري چه استثناء يعنې انشاء الله الفاظ په ژبه سره ادا كول ضروري دي، صرف نيت كول كافي نه دي په دې باندې د ائمه اتفاق دي. ^(۷) خود بعض مالكيه په نيز په زړه سره نيت كول هم كافي دي. ^(۸)

③ سليمان عليه السلام په يوه شپه لس كم سل ښخوسره جماع او كړه. ددې نه ثابتيري چه انبياء كرام په اشتغال بالعلوم والعبادات سره په رجولت او مردانگنې كښې هم كامل وي. د رسول اكرم ﷺ د معجزاتو نه دا هم وو چه حضور ياك هدايت تعليم خلق او كثر عبادت غوندي بي پناه مصروفيات سره د خوراك خښاك په معمولي مقدار باندې كفايت كولو په كوم سره چه د بدن مردانه قوت كمزوري او مضمحل كيري. مگر حضور ياك به په يو

① د شعيب بن ابي حمزه د حالاتو د پاره او گورني كشف الباري: ۱/۸۰ او د عبدالرحمن بن ذكوان د ذكره د پاره او گورني كشف الباري: ۲/۱۰.

② صحيح البخاري كتاب الايمان والنذور باب كيف كانت بين النبي صلى الله عليه وسلم رقم الحديث: ۶۶۳۹.

③ سنن النسائي الكبرى: ۱۴۱/۳ رقم الحديث ۴۷۷۲ اداره ناليقات اشرفيه.

④ فتح الباري: ۸/۵۷۱.

⑤ فتح الباري: ۸/۵۷۱.

⑥ فتح الباري: ۸/۵۷۱.

⑦ المصدر السابق.

⑧ المصدر السابق.

غسل سره ټولو ازواج مطهرات سره کوروالې کولو د کومو شمیرچه یولس وو. شراح دلته دا فرمانیلې دی چه د متقی او پرهیزگار سړی مردانه طاقت د نورو په مقابلې کېنې ډیر زیات وی. ځکه چه د کوم سړی په زړه کېنې چه ویره نه وی هغه په نظر او نورو ناجائز لارو سره خپلو جذباتو له تسکین وړ کوی. په دې وجه دهغه رجولت په خپل فطري حالت باندې باقی نه پاتې کېږي. (۱) الله تعالی دې مونږ ټولو ته د تعفف او پاکدامنۍ توفیق راکړی. آمین.

⑤ د ظن غالب په وجه باندې د مستقبل د یوې واقعي پیشنگونۍ کول جائز دي. ځکه چه سلیمان علیه السلام کومه پیشنگونی کړې وه په هغې باندې هغوی د جزم اظهار کړې وو حالانکه هغه پیشنگونی د وحی الهی نه مستفاد نه وه او که چرې وه نو دهغه خواش به پوره کیدلو. (۲)

⑥ د انبیاء کرامو هیڅه خبره وریادول جائز دی. په دې سره دهغوی د نبوت په منصب باندې هیڅ نقصان نه راځي. (۳)

[۳۱۴۳] - حَدَّثَنِیْ عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ النَّخَعِيُّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيُّ مَسْجِدٍ وَضِعَ أَوَّلُ؟ قَالَ: «الْمَسْجِدُ الْحَرَامُ». قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: «ثُمَّ الْمَسْجِدُ الْأَقْصَى». قُلْتُ: كَمْ كَانَ يَنْتَهِمَا؟ قَالَ: «أَرْبَعُونَ». ثُمَّ قَالَ: حَيْثُمَا أَذَرَكْتُكَ الصَّلَاةَ فَصَلِّ، وَالْأَرْضُ لَكَ مَسْجِدٌ. [ص ۵۷۲] (۴)

ترجمه: حضرت ابوذر رضی الله عنہ ما عرض اوکړو یا رسول الله! کوم یو جومات د ټولو نه اول جوړ شوي؟ حضور پاک جواب اوکړو مسجد حرام. ما عرض اوکړو بیا کوم یو؟ حضور پاک او فرمانیل مسجد اقصی. ما عرض اوکړو د دې دواړو په مینځ کېنې څومره فاصله وه؟ حضور پاک او فرمانیل «اربعون» یعنی څلوېښت کاله. د حدیث د دې جز سره متعلق تفصیلی بحث اول تیر شوي دي.

تر اجم رجال

عمر بن حفص: دا مشهور محدث عمر بن حفص بن غیاث نخعی الکوفی رحمه الله دی. د دوی تذکره «کتاب الفسل باب البخضة والاستنطاق فی الجنابة» لاندې تیره شوي ده. (۵)

حدثنای: دا د عمر بن حفص پلار حفص بن غیاث بن طلق رحمه الله دی. د دوی تذکره هم «کتاب الفسل باب البخضة والاستنطاق فی الجنابة» لاندې تیره شوي ده. (۶)

الاعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی رحمه الله دی. اعمش په لقب سره مشهور دی. د دوی تذکره «کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم» لاندې تیره شوي ده. (۷)

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۵۷۲/۸.

(۳) فتح الباری: ۵۷۲/۸.

(۴) تقدم ترجمه فی کتاب نفس الکتاب تحت باب بلان ترجمه بعد باب قوله تعالى يَزِفُونَ الْخَبْرَ رقم الحديث: ۳۳۶۶.

(۵) كشف الباری: کتاب الفسل ص: ۴۶۴.

(۶) كشف الباری: کتاب الفسل ص: ۴۶۷.

(۷) كشف الباری: ۲۵۱/۲.

ابراہیم التیمی: دا ابراہیم بن یزید بن شریک تیمی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب خوف المومن من ان یحبط عمله وھولائش» لاندی تیرہ شوی دہ (۱)

یزید بن شریک: دا مشہور صحابی حضرت یزید بن شریک التیمی الکوفی الخضری رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی تذکرہ «کتاب فضائل البدینہ باب حرمان البدینہ» لاندی تیرہ شوی دہ.

عن ابی فر: دا ابوذر غفاری رضی اللہ عنہ تذکرہ «کتاب ایمان باب الذین یس» لاندی تیرہ شوی دہ (۲)

ثم قال: حیثما ادرکتک الصلاة فصل: والارض لک مسجد: بیا حضوریاک اوفرمانیل چہ تہ کوم خانی د مونیخ (وخت) اومومی ہم هلته مونیخ کوہ اوٹولہ زمکہ ستادپارہ جہات دی مطلب دا چہ د اللہ تعالیٰ پہ مخکنی سر پہ سجدہ کیدو دپارہ دزمکی یوہ حصہ مخصوص نہ دہ چرتہ جہ غواری مونیخ کولی شی. د عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ پہ طریق سرہ یو مرفوع روایت کنی دی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلی: «انما ادرکتک الصلاة مسحت وصلحت وکان من قبل یُعظمون ذلک، انما یصلون فی کائسہم» یعنی ماباندی کوم خانی کنی ہم چہ د مونیخ وخت شو نومسح کولوسرہ بہ مونیخ اوکرم. زما د بعثت نہ وړاندی خلقوہ داسی کول گناہ گنہلہ ہفہ خلقو بہ پہ خپلو کنیساؤ کنی مونیخونہ کول.

دحدیث باب ترجمۃ الباب سرہ مناسبت: حدیث باب کنی «ثم المسجد الاقصی» اوترجمۃ الباب سرہ ددے مناسبت بکارہ دے خکہ چہ ہم حضرت سلیمان علیہ السلام د مسجد اقصیٰ جوړونکي وو. (۳)

دحدیث باب نہ مستنبط فوائد: ① روایت کنی دی «حيثما ادرکتک الصلاة فصل» پہ دے کنی دا اشارہ دہ چہ مونیخ پہ اول وخت کنی ادا کول پکار دی.

② شرح حدیث ددے جملی نہ دا فائدہ مستنبط کړي دہ چہ د مونیخ وختونہ پيژندل مستحب دی.

③ کہ چري د مونیخ دپارہ غوره ملاؤ نہ شی نو دا پہ عام خانی کنی ادا کول پکار دی. حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ چہ کوم سوال کړي وو چہ د تولو نہ اول دکوم جہات بنیاد کیخودی شوي وو؟ نو حضوریاک دابوذر رضی اللہ عنہ پہ خبرہ باندی پوہه شوي وو چہ ہفہ د مونیخ د ادا کولو دپارہ دغہ مقام خاص کول غواری پہ دے وجہ حضوریاک ہفہ تہ تنبیہ اوکړہ چہ د مونیخ ادا کول پہ افضل مقام باندی موقوف نہ دی بلکه دا پہ خپل وخت باندی چرتہ ہم ادا کول ضروری دی.

④ شرح وائی چہ ددے روایت نہ دامت محمدیہ فضیلت ہم ثابتیری پخوانی امتونو بہ د مخصوص مقام نہ علاوہ چرتہ بل خانی کنی عبادت نہ شو کولی. دے امت تہ دافضیلت حاصل دے چہ ددوی دپارہ پورہ زمکہ مسجد اومصلی جوړہ کړي شوي دہ.

⑤ سائل چہ کوم سوال پیش کړي ہم دہفہ سوال پہ جواب کولو باندی اکتفاء نہ دی کول پکار بلکه د داسی خبری اضافہ کول مستحب دی پہ کوم کنی چہ ہفہ تہ فائدہ وی. (۴)

[۳۲۴] - حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزَّكَاوِ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، حَدَّثَنَا أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "مَقْلَى وَمَقْلَى النَّاسِ،

(۱) کشف الباری: ۵۴۴/۲.

(۲) کشف الباری: ۲۳۸/۲.

(۳) عدلہ القاری: ۲۳/۷.

(۴) مذکورہ فوائد دپارہ اوگورنی فتح الباری: ۵۷۲/۸.

کَمَثَلِ رَجُلٍ اسْتَوْقَدَ نَارًا، فَجَعَلَ الْفَرَّاشُ وَهْدًا وَالذَّوَابُّ تَقَعُ فِي النَّارِ، ص [۵۷۵] [۴۱۱۸].
(۲۳۸۷)

تراجم رجال

ابو الیمان: دا ابو الیمان حکم بن نافع بهرائی حمصی رحمۃ اللہ علیہ دی ^(۱)
شعیب: دا ابویشر شعیب بن مولی حمزہ قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ «بدع الوحی» لاندې تیرہ شوې ده. ^(۲)
ابو الزناد: دا عبدالله بن ذکوان مدنی قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب الإیمان باب حب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من الإیمان» لاندې تیرہ شوې ده. ^(۳)
عبد الرحمن: دا مشهور محدث عبد الرحمن بن هرمز الاعرجی رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب الإیمان باب حب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من الإیمان» لاندې تیرہ شوې ده. ^(۴)

مثلی ومثل الناس کمثل رجل استوقد نارا..... الخ: دحضرت ابوهریرہ رضی اللہ عنہ نه روایت دې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمانيلى دى زما اود خلقو مثال د يوداسي سري دې چاچه اور لگولې وى. د کتاب الرقاق په روایت کښې دا اضافه هم ده «فلما أضاءت مآحوله» کله چه اور څلور واړه طرفونه روښانه کړې. نو پتنگان او چينجی وغيره په دغه اور باندې راپړيوخى. د کتاب الرقاق په روایت کښې دى: «فجعل الرجل يزعجهم ويحيطهم فَيَقْبَحُونَ فِيهَا، فَأَنَا أَخَذْتُ مِنْهُمْ عَنِ النَّارِ، وَأَتَمَّ تَقَبُّحُونَ فِيهَا»، يعنى چينجی وغيره په اور باندې راپړيوخى نو اور لگونکې سړې هغه ددې اور نه د راويستو کوشش کړى ليکن چينجی په ده باندې غالب راځى او هم په اور کښې پړيوخى. دغه شان زه ستاسو ملاکاني رانيسم اود اور نه تاسو راؤکاږم او تاسو ينى چه هم په دې کښې پړيوخى. ^(۵)

د حديث ترجمه الباب سره مناسب: ترجمه الباب سره ددې حديث هيڅ مناسب نشته بلکه وړاندې روایت ترجمه الباب سره مطابقت لری او په اصل کښې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ هم دغه حديث بيانول غواړي. علامه عيني رحمۃ اللہ علیہ فرمانيلى چه د اول حديث ترجمه الباب سره تعلق صرف په دې بنياد باندې دې چه راوی حديث څنگه حديث اوريدلې وو هم هغه شان نى بيان کړو. او چونکه هغه دواړه احاديث په يو ځاى اوريدلى نوهم دغه شان نى مخکښې هم روایت کړل. ^(۶)

قوله وقال: کانت: په دې روایت کښې داتصریح نشته چه دا موقوف دې که مرفوع ددې باره کښې علامه قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ او فرمانيلى چه که د قال قائل رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم وى نو دا حديث به مرفوع وى او که قائل ابوهریرہ رضی اللہ عنہ

^(۱) اخرجه البخارى أيضاً: ۹۵۹/۲ فى كتاب الرقاق، باب الانتهاء عن المعاصى رقم: ۶۴۷۲ اخرجه مسلم: ۲/۲۳۸ فى كتاب الفضائل باب شفقته - صلى الله عليه وسلم - على أمته ومبالغته فى تحذيرهم مما يضرهم، رقم: ۲۲۸۳.

^(۲) كشف البارى: ۱/۸۹.

^(۳) كشف البارى: ۱/۸۰.

^(۴) كشف البارى: ۲/۱۰.

^(۵) كشف البارى: ۲/۱۱.

^(۶) كتاب الرقاق باب الانتهاء عن المعاصى رقم الحديث: ۶۴۸۳.

^(۷) عمدة القارى: ۱۷/۱۶ إدارة الطباعة المنيرية.

وی نوییابه دا موقوف وی (۱) البته پخپله امام بخاری رحمه الله کتاب الفرائض کښې دا روایت د ابویهریره رحمه الله نه مرفوعاً روایت کړې دې. (۲)

طبرانی رحمه الله دا د ابویهریره رحمه الله نه مرفوعاً نقل کړې دې. (۳) او سنن نسائي کښې هم «عن علی بن عیاش عن شعبان بن ابی الزناد عن عبد الرحمن الأعرج عن ابی هریره» په طریق سره مرفوعاً نقل دې. (۴)

قوله: **کانت امرأتان معهما اثناهما، جاء الذئب فذهب بأحدهما**: دوه ښځې وې دواړو سره خپل خپل خوښی وو. شرمځ راغلو دیوې بچې اوچت کړو یوې رو. حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه ددې روایت په یو طریق کښې هم ماته د دغه دوو ښځو نوم معلوم نه شو. (۵)

قوله: **فقال صاحبها اثنا ذهب بأهلك، وقالت أخرى اثنا ذهبت بأهلك**: کله چه شرمځ ماشوم یوړو نوغې سره چه کومه ښځه وه هغې او وئیل شرمځ ستا بچې اوړلې دې او کوم ماشوم چه بچ شوي دې هغه زما دې. دویمې وئیل ستا بچې نی اوړې دې دغه شان دواړه په خپل مینځ کښې په جگړه وې او «فقاکما الی داؤد» خپله فیصله نی داؤد رحمه الله ته یوړه. دکشمیهنی په روایت کښې «فقاکما» الفاظ او د شعبان په نسخه کښې «فاختصما» الفاظ نقل دې. (۶)

قوله: **ففضی به للکبری، فخرجتا علی سلیمان بن داؤد فأخبرتاها**: داؤد رحمه الله د بچې فیصله د مشرې په حق کښې اوکړه. ځکه چه بچې هم دهغې په لاس کښې وو او دویمې سره څه ثبوت نه وو. (۷) بیا دواړه سلیمان بن داؤد رحمه الله له لږې دواړو هغوی ته واقعه بیان کړه.

قوله: **فقال: أنتونی بالکبری، أشقه بینکما**: سلیمان رحمه الله او فرمائیل چاره راوړنی زه دا بچې کټ کولو سره (دوه ټکړې کوم) اوستاسو دواړو په مینځ کښې تقسیم کوم.

قوله: **فقال الصغری: لا تفعل، یرحمک الله، هوانها قضی به للصغری**: کشرې ووئیل داسې مه کوه الله تعالی دې په تاسو باندې رحم اوکړي دغه بچې هم ددې (مشرې) دې. حضرت سلیمان رحمه الله د هغه ماشوم فیصله د دغه کشرې په حق کښې اوکړه.

یواشکال او د هغې جواب: دلته دا اشکال پیدا کیږي چه کله حضرت داؤد رحمه الله د مشرې په حق کښې فیصله کړې وه نو آیا د سلیمان رحمه الله دپاره د دغه فیصلې ماتول جائز وو؟

① ددې اشکال یو جواب دا ورکړې شوي دې چه داؤد رحمه الله فتوی ورکړې وه حکم نی نه کړې. (۱) لیکن علامه قرطبي رحمه الله دا جواب دې ویناکولو سره رد کړې دې چه د نبی فتوی او حکم د تنفیذ په لحاظ سره هم یو حیثیت لري. (۲)

(۱) إرشاد الساری: ۳۷۸/۷.

(۲) انظر صحيح البخاری: کتاب الفرائض باب إذا ادعت المرأة اثنا، رقم الحديث: ۶۷۶۹.

(۳) المعجم الأوسط: ۱۵۵/۳ رقم الحديث: ۲۷۷۱.

(۴) سنن النسائي کتاب آداب القضاء، باب نقض الحاكم ما يحكم به غيره ممن هو مثله أو أجل منه، رقم الحديث: ۵۴۰۶.

(۵) فتح الباری: ۵۷۴/۸.

(۶) عمدة القاری: ۲۴/۱۶ وفتح الباری: ۵۷۴/۸ إرشاد الساری: ۳۷۸/۷.

(۷) إرشاد الساری: ۳۷۸/۷.

(۸) عمدة القاری: ۲۴/۱۶ وفتح الباری: ۵۷۴/۸.

① علامه داؤد رحمۃ اللہ علیہ او واقدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ دو وارو حضراتو فیصلہ علی سبیل المشورہ وہ ذ سلیمان رحمۃ اللہ علیہ پہ خیال کنبی داؤد رحمۃ اللہ علیہ تہ صحت ینکارہ شو نو ہفہ ہم ددہ رائی نافذہ کرہ (۱)
 علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ ذ علامہ قرطبی رحمۃ اللہ علیہ داخبرہ صحیح او گر خولی شی چہ دتغیذ پہ باب کنبی ذنبی پہ حکم او فتویٰ کنبی خہ فرق نہ وی نو بیا بہ اشکال وارد کیربی آیا ذ سلیمان رحمۃ اللہ علیہ دپارہ دغہ حکم ماتول جائز وو؟ نو علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ دا جواب ور کر و چہ کہ دو وارو حضراتو د وحی پہ رنہ اکنبی فیصلہ کیر و نو بیا ذ سلیمان رحمۃ اللہ علیہ حکم بہ ذ داؤد رحمۃ اللہ علیہ ذ حکم دپارہ ناسخ وی او کہ دغہ فیصلہ ذ اجتہاد پہ بنیاد باندی وہ اود ابن جوزی رحمۃ اللہ علیہ رائی ہم دغہ دہ نو بیا ذ سلیمان رحمۃ اللہ علیہ اجتہاد اقوی وو خکہ چہ ہغوی پہ یرہ مزیدارہ حیلہ سرہ حقیقت حال معلوم کرو۔ کلہ چہ ہغوی او فرمائیل چہ ماشوم دہ تکرہ کولوسرہ یوہ تکرہ مشرہ تہ او بلہ کشری تہ ور کر کبی شی نو مشرہ چپ وہ او دکشری پہ زہ کنبی ذ شفقت جذبہ جوش وھلو او چغی صوری کولی چہ دا مہ دود تکرہ کویہ زہ د مشرہ پہ حق کنبی ذ خپلی دعویٰ نہ لاس اخلم دمور دا مینہ کتلوسرہ سلیمان رحمۃ اللہ علیہ دغہ ورہ یعنی کشری پہ حق کنبی فیصلہ او کرہ (۲)

لا تغفل، یرحمک، اولنی روایت ورقاء عن ابی الزناد بہ طریق سرہ مسلم از اسماعیلی ہم نقل کرہ دے دے الفاظ دی: «لا یرحمک اللہ» (۱) علامہ قرطبی رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل چہ پہ دے کنبی لفظ «لا» نہ پس خہ وقف کول ضروری دی دے دپارہ چہ اوریدونکی تہ احساس وی چہ دے دے نہ پس والا جملہ، جملہ مستانفہ دہ گئی ورا ندی جملہ بہ دے سرہ ملاؤ لوستلو پہ صورت کنبی سامع تہ دا وہم کیدی شی چہ دا سلیمان رحمۃ اللہ علیہ تہ بددعا ور کرہ شیوہ (۲)
قال أبو هريرة: والله إن سمعت بآلتيكین إلا يومئذ، وما كنا نقول إلا المأیة: دا تعلیق نہ دے بلکہ سند سابق سرہ موصول دے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ وائی چہ پہ کومہ ورخ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دا حدیث بیان کر و پہ خدائی مونہ سکین لفظ ہم پہ دغہ ورخ واوریدو مونہ خوبہ دغہ (چارہ تہ) ہم مدعہ وئیل۔ چارہ تہ پہ عربی کنبی سکین خکہ وائی چہ دا ذ خانور حرکت او اضطراب پہ سکون کنبی بدلوی۔ اومدہ ورتہ خکہ وائی چہ دا مذہی العماہ یعنی ذ ژوند مودہ ختمہ وی (۳) اودا لفظ مذکر اومؤنث دوارہ شان استعمالیہری۔ (۴)

۲- باب: **قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: (وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ)**

إِلَى قَوْلِهِ: (إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ) / لقمان: ۱۲-۱۸

ذترجمہ الباب مقصد: دے باب لاتدی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ذ حضرت لقمان حکیم رحمۃ اللہ علیہ تذکرہ کول غواری (۱)

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۵۷۴/۸ وعدہ القاری: ۲۴/۱۶.

(۳) عمدہ القاری: ۲۴/۱۶.

(۴) عمدہ القاری: ۱۷/۱۶-۱۶ دارالمنیرہ، صحیح الإمام مسلم کتاب الأفضیہ باب اختلاف المجتہدین، رقم الحدیث: ۴۴۹۵.

(۵) عمدہ القاری: ۵۷۵/۸ وعدہ القاری: ۲۴/۱۶.

(۶) فتح الباری: ۵۷۴/۸ ولسان العرب: ۳۱۲/۶ و: ۵۷/۱۳.

(۷) لسان العرب: ۳۱۱/۶.

(۸) عمدہ القاری: ۱۸/۱۶ إداة الطباعة المنیرہ.

حضرت لقمان علیه السلام د قرآن کریم د نازلیدو نه مخکېنې د عربو په تاریخ کېنې یو ممتاز دانشور او دانش سړی په حیثیت سره مشهور وو. دهغوی بعض حکیمانه اقوال نن هم په هره ژبه باندې عام دي. د جاهلیت د دور عربو شاعرانو د حضرت لقمان علیه السلام تذکره په کثرت سره کړې ده. د علامه سهیلې علیه السلام او ابن جریر طبری علیه السلام غوندې مؤرخینو رانې داده چې لقمان حکیم علیه السلام حبشی غلام وو. د سودان نوی قبیله سره دهغوی تعلق وو. تور رنگ، ټیټ قد او پیرې شونډو والا وو. (۱) او نسب نامه یې داسې ده: لقمان بن عتقاء بن سندون یا بیا لقمان بن ثار بن سندون. (۲) بعض حضرات وانی چې لقمان حکیم د حضرت ابراهیم علیه السلام وراره وو او د هغه نسب نامه داده: لقمان بن باغور بن ناحرین آزر. (۳) وهب بن منبه علیه السلام وانی چې هغه د حضرت ایوب علیه السلام خورنۍ وو. (۴) یو قول دادې چې دهغه د ترور خوښی وو. (۵)

د حضرت ابن عباس علیه السلام او حضرت سعید بن مسیب علیه السلام نه هم دغه قول نقل دې. حضرت ابن عباس علیه السلام وانی «کان لقمان عبداً حبشياً» (۶) یعنې حضرت لقمان حبشی غلام وو او ترکان وو. سعید بن المسیب علیه السلام وانی «کان لقمان من سودان مصر ذومثاق» (۷) یعنې حضرت لقمان مصری سودانی وو او پیرې شونډو والا وو. مستدرک حاکم کبې په صحیح سند سره د حضرت انس علیه السلام دا قول نقل کړې دې: «کان لقمان عند داؤد وهو یسر الدرع، فجعل لقمان یقعجه ویریدان یأله عن فائده، فتمنعه حکمته ان یأله» (۸)

مطلب دادې چې لقمان حضرت داؤد علیه السلام سره وو. داؤد علیه السلام په د زغرو کړنۍ جوړولې نو لقمان به په دې حیرانیدو زړه کېنې به یې غوښتل چې د داؤد علیه السلام نه تپوس او کړی چې ددې عمل فائده معلومه کړي لیکن دهغه حکمت او دانایانۍ به هغه د سوال کولو نه منع کولو. حافظ ابن حجر علیه السلام فرمائی چې د حضرت انس علیه السلام روایت په دې باره کېنې صریح دې چې لقمان د حضرت داؤد علیه السلام د زمانې سړی وو. (۹) د علامه واعدی علیه السلام رانې ده چې لقمان علیه السلام د حضرت عیسیٰ علیه السلام او رسول الله ﷺ په مینځمې دور کېنې تیر شوي دي. لیکن حافظ ابن حجر علیه السلام دا قول په سختۍ سره رد کړې دي. (۱۰)

د مولانا سلیمان ندوی علیه السلام او مولانا حفص الرحمن سیوهاروی علیه السلام وانی: په پخواني تاریخ کېنې د لقمان په نوم باندې د یو داسې شخصیت تذکره هم ملایرې چې عادتاً ثانیه یعنی د هود علیه السلام د قوم نه وو او نیک نفس بادشاه وو. د وهب بن منبه علیه السلام قول دې: «للبائعات شداد بن عاد صار الملك إلى أمه لقمان من عاد، وکان أعطی الله لقمان مالاً یقطع غیزه من الناس فی زمانه، أعطاه حاسة ما یرجل، وکان طویلاً یقار به أهل زمانه» (۱۱) یعنې چې کله شداد بن عاد مړ شو نو د حکومت واگې دهغه د زور لقمان بن عاد په لاس کېنې راغلې. الله تعالی هغه ته هغه نعمت ورکړې وو چې دهغه

(۱) جامع البیان للطبری: ۲۷/۲۱.

(۲) البدایه والنهایه: ۱۳۳/۲.

(۳) فتح القدير: ۲۹۶/۴ وفتح الباری: ۵۷۶/۸.

(۴) فتح القدير: ۲۹۶/۴ وفتح الباری: ۵۷۶/۸.

(۵) فتح القدير: ۲۹۶/۴ وفتح الباری: ۵۷۶/۸.

(۶) البدایه والنهایه: ۱۳۳/۲.

(۷) البدایه والنهایه: ۱۳۳/۲.

(۸) المستدرک للإمام الحاکم: ۵۸/۲ رقم الحديث: ۳۵۸۲ دار الکتب العلمیه.

(۹) فتح الباری: ۵۷۷/۸-۵۷۶.

(۱۰) فتح الباری: ۵۷۷/۸-۵۷۶.

(۱۱) قصص القرآن: ۳۴/۳.

زمانې خلقو کښې چاته هم نه وو ورکړې. الله تعالی هغوی ته د سلو سړو برابر قوت حس او پوهه ورکړې وه. دومره اوږد قد او لاوړه د هغوی په زمانه کښې څوک هم د هغه د قد برابر نه وو.

دا قول نقل کولو ته پس مشهور مؤرخ ابن اسحاق رحمته الله د دې نه استدلال کړې دي چې د لقمان حکیم تعلق قبيله عاد سره و او هغه غلام او حبشی نه بلکه عرب بادشاه وو. علامه سید سلیمان ندوی رحمته الله دعوی ده چې لقمان حکیم او د قبيله عاد لقمان بادشاه هم یو شخصیت دي. او هغه ډیر لونی حکیم او هوښیار سړي وو. په عربو کښې چې د لقمان په نوم سره کومه صحیفه منسوب وه هغه هم د دغه لقمان عاد وه. د جاهلیت د زمانې شاعر سلمی بن ربیع اشعار سره دا حقیقت ډیر ښه واضح کوی:

غذي بهر وذا جدون
وحی لقمان والتقون

أهلکن طعماً وبعده
وأهل جاش ومأرب

یعنی حوادث زمانه قبيله طيسم او د هغوی نه پس ذا جدون شاه یمن او اهل جاش ومأرب او قبيله د لقمان ختم کړل.

مولانا ندوی رحمته الله وائی چې د دویم شعر نه د لقمان نه صرف عرب کیدل ښکاره کیږي بلکه د یوې قبیلې مالک د یمن اوسیدونکې او په عظمت او شان کښې د سبا مقابل کیدل معلومېږي او دا ټولې خبرې په لقمان عاد باندې صادق راځي. ^(۱)

مولانا حفظ الرحمن سبزوهاروي رحمته الله فرمائی چې حضرت لقمان رحمته الله ته الله تعالی پورسېدلې ذهن ورکړې وو. هغوی د مذکورې رانې په تائید کښې د سورت لقمان د آیت نه استدلال کولو سره فرمائیلي: سورة لقمان کښې لقمان خپل خوښی ته نصائح کړي دي د حکمت او دانایۍ خبرې ورته خودلې دي په کوم کښې چې په دې امورو باندې زور ورکړې شوې دي:

① خلقو سره په ښه اخلاقو سره پیش کیدل پکار دی. داسې نه چې په غرور کولو سره د خلقو نه مخ واړولې شی.

② او مه د الله تعالی په زمکه باندې په غرور سره گرځه، دا زه ځکه وایم چې الله تعالی مغرور او تکبر والا نه خوښوی.

③ همیشه په تگ کښې متواضعانه او مېانه روی باندې قائم پاتې کیدل پکار دی.

④ او آواز په خبرو اترو کښې نرم ساته، ځکه چې په چغو صورو سره خبرې کول د انسانانو کار نه دي. که په تیزه او کرکړن او بې وجه اوچت آواز خوښ کړې شوې څیز وي نو د خره آواز به د تعریف قابل گنجلې شو حالاتکه د هغه آواز د ډیر زیات خراب آواز شمیرلې کیږي.

لقمان حکیم که چرته غلام وي نو خپل خوښی غلام زاده ته به نې د نصائح نه کول ځکه چې غرور کړ، خان خودل او ښیځی کول تر څو والي او تریوالي داسې اوصاف دي چې بادشاهانو شهزادگانو او مالدارانو او د اقتدار خاوندانو کښې په کثرت سره لیدلې شي او دا د الله تعالی نه نه ویریدل او د دولت نشه د دغه غلو دولت مندو طریقه کیدلې شي او دا هغه ټول اوصاف دي چې عموماً د متکبرینو او جابرانو دپاره مخصوص دي. د غلام او غلام زاده دپاره خوښه ددې موقع وی نه فرصت، ځکه چې د هغوی وخت خود د نورو خلقو په نازونو او چتونو او خدمتونو کولو سره وقف وي. ^(۲)

دې نه پس مولانا سبزوهاروي فرمائی: دا تفصیل کوم چې د قرآن مجید نه ماخوړ دي اوس مونږ د احم وئیلې شو چې بیهشکه لقمان حکیم او لقمان عاد هم یو شخصیت دي. هغه د عاد ثانیه نیک بادشاه او د حضرت هود عليه السلام

① قصص القرآن: ۳/۴۳ أرض القرآن، للشيخ سليمان الندوي: ۱/۱۶۵.

② قصص القرآن: ۳/۳۴.

حافظ ابن کثیر رحمته فرمائی: «والشہور عن الجمهور أنه كان حكما ولها، ولم يكن نبيا، وقد ذكره الله في القرآن، فأنى عليه، وحكى من كلامه فيها وعظه ولده الذي هو أحب الخلق إليه» (١) یعنی دَ جہور علماؤ مشہور قول دادی چہ لقمان رحمته دَ اللہ تعالیٰ مقرب بندہ او ہونیشار سہی وو، نبی نہ وو۔ اللہ تعالیٰ پہ قرآن کنبی دَ ہفہ ذکر کولو سرہ دَ ہفہ تعریف کړی دے او دہفہ نی ہفہ کلام پیش کړی دے پہ کرم کنبی چہ ہفہ خپل خوئی تہ وعظ او نصیحت کړی دے کرم چہ دَ اللہ تعالیٰ پہ مخلوق کنبی دہفہ دپارہ دَ ټولو نہ زیات محبوب وو۔

وراندې حافظ ابن کثیر فرمائی: «والذي رواه سعد بن أبي عروبة عن قتادة في قوله: (وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ) يعني: الفقه والإسلام، ولم يكن نبيا، ولم يورثه، وهكذا نص على هذا غير واحد من السلف منهم: مجاهد وسعيد المسيب، وابن عباس، والله أعلم» (٢) یعنی سعید بن ابی عروہ رحمته دَ قتادہ رحمته قول نقل کړی دے چہ پہ آیت کنبی دَ حکمت نہ اسلام او ہونیشار توب مراد دے اودا چہ ہفہ نبی نہ وو، نہ پہ ہفہ باندی وحی نازل شوې اود اسلاف نہ یولوئی جماعت نہ پہ کوم کنبی چہ مجاہد، سعید المسیب او ابن عباس رحمہم شامل دی، ہم دغہ نقل دی چہ ہفہ نبی نہ وو۔ واللہ اعلم۔ البتہ دَعکرمہ رحمته قول دے چہ حضرت لقمان نبی وو۔ دا قول ابن ابی حاتم رحمته او علامہ طبری اسرائیل عن جابر عن عکرمہ پہ طریق سرہ روایت کړی دے (٣) حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چہ ددے پہ سند کنبی جابر الجعفی شمیر پہ ضعیف راویانو کنبی کیری (٤) کہ دَعکرمہ طرف تہ ددے قول نسبت تہ صحیح ہم اوونیکل شی نوہیخ بدیت نشته دے۔ مونہ پہ وایو چہ دا دَعکرمہ رحمته تغرد دے بعض حضراتو ددے تغرد تصریح ہم کړی دہ۔ (وَلَا تُصَوِّرْ)

الإعراض بِالْوَجْهِ: آیت دے (وَلَا تُصَوِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ) امام بخاری رحمته فرمائی چہ تصویر معنی مخ اړولو دہ۔ اہل لغت وائی چہ اصل کنبی صراوین تہ لکیدونکي یوې بيمارنۍ نوم دے (٥)

[٢٢٤٥] - حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: "لَمَّا تَزَلَّتْ {الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ} [الأنعام: ٨٠] قَالَ أَهْوَابُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَيْنَاكُمْ يَلْبِسُ إِيمَانَهُ بِظُلْمٍ؟ فَتَزَلَّتْ {لَا تُكْفِرُ بِاللَّهِ إِنَّ الْكُفْرَ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣]" ٣٢٤٦/٣ ص ٥٨٧ (٦)

ترجمہ: حضرت عبد اللہ بن مسعود رحمته وائی چہ کله دا آیت نازل شو: {الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ} نو دَ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اصحابو دحضور پاک نہ تپوس او کړو چہ پہ مونہ کنبی خوک دی چاچہ ظلم نہ وی کړی؟ نو دا آیت نازل شو: {لَا تُكْفِرُ بِاللَّهِ إِنَّ الْكُفْرَ عَظِيمٌ} (٧)

(١) البداية والنهاية: ١٣٤/٢.

(٢) البداية والنهاية: ١٣٩/٢.

(٣) فتح الباري: ٧٧٨/٨، عمدة القاري: ٢٤/١٦.

(٤) اوگورنی فتح الباري: ٥٧٧/٨.

(٥) لسان العرب، مادة: ص، ع، ر: ٣٤٥/٧ دار احیاء التراث العربی.

(٦) مترجمه فی کتاب ایمان، باب ظلم دون ظلم، ٣٢.

تراجم رجال

ابو الولید: دا مشهور محدث ابو الولید هشام بن عبد الملك طرابلسی رحمته دی ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب انتم من کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم» لاتدی تیرہ شوی دہ. ^(۱)

شعبہ: دا شعبہ بن الحجاج بن الورد العتکی الراسطی رحمته دی ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ» لاتدی تیرہ شوی دہ. ^(۲)

اعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی رحمته دی اعمش پہ لقب سرہ مشہور دی ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم» لاتدی تیرہ شوی دہ. ^(۳)

ابراہیم: دا ابو عمران ابراہیم بن یزید بن قیس بن الاسود نخعی کوفی رحمته دی. ^(۴)

علقمہ: دا علقمہ بن قیس نخعی رحمته دی. ^(۵)

عبد اللہ: دا صحابی رسول حضرت عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دی. ^(۶)

ذہدیت شرح: «وَلَمْ يَلْبِسُوا إِلَهُهُمْ بِظُلْمٍ» کبھی لفظ ظلم نکرہ دی اود نفی نہ پس واقع دی چونکہ نکرہ تحت النفسی دمعوم فائدہ ورکوی یہ دی وجہ صحابہ کرام او وریدل چہ دی نہ بہ ذ ظلم هر یوکس مرادوی. دا خصوصیت خوصرف ذ انبیاء کرام دی چہ هغوی ذ ظلم دهر فرد نہ محفوظ وی بہ دی باندی د سورت لقمان دا آیت نازل شو: «لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» نوبیا صحابہ کرامو تہ تسلی اوشوہ چہ ذ ظلم نہ ددی فرد اعظم شرک باللہ مراد دی.

[۳۲۴۶] - حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ، أَخْبَرَنَا عِيسَى بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ (إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ وَجْهِ اللَّهِ عَنْهُ، قَالَ: لَمَّا تَزَلَّتْ {الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا} [الأنعام: ۸۰] إِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ شَقَّ ذَلِكَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّا لَا يَظْلِمُ نَفْسَهُ؟ قَالَ: «لَيْسَ ذَلِكَ أَمَّا هُوَ الشِّرْكُ أَلَمْ تَعْلَمُوا؟ قَالَ لَقَمَانُ لَا يَزِيدُ وَهُوَ يَعْطِلُ يَأْتِيَنَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» ص ۵۸۸ [۱۳۲] ^(۷)

تراجم رجال

اسحاق: دا اسحاق بن راهویہ رحمته دی. ^(۸)

عیسی بن یونس: ددوی تذکرہ ماقبل کبھی تیرہ شوی دہ. ددوی تذکرہ «ابواب الاذان باب من صلی بالناس فذكر حاجة لهم» لاتدی اوگورنی. باقی رواة تیرشوی حدیث لاتدی تیر شوی دی.

^(۱) کشف الباری: ۳۸/۳، ۱۵۹/۴.

^(۲) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

^(۳) کشف الباری: ۲۵۱/۲.

^(۴) کشف الباری: ۲۵۳/۲.

^(۵) کشف الباری: ۲۵۶/۲.

^(۶) کشف الباری: ۲۵۷/۲.

^(۷) مرتخریجہ فی کتاب ایمان باب ظلم دون ظلم: ۳۲.

^(۸) کشف الباری: ۴۲۸/۳.

د حدیث شرح: دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دیاب اولنی حدیث پہ دویم طریق سره ذکر کړې دې. په دې کښې دې چه کله آیت: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ﴾ نازل شو، نو دا خبره په صحابه باندې ډیره سخته تیره شوه. چنانچه هغوی د رسول الله نه تپوس او کړو: آخر په مونږې کښې څوک دې چه د ډگناه کولو سره په خپل خان باندې ظلم نه وی کړې؟ رسول اکو صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: دې نه شرک مراد دې. ولې تاسو د لقمان هغه نصیحت نه دې اوریدلې کوم چه هغه خپل ځونی نه کړې وو چه: خږه الله تعالی سره هیڅوک شریک مه جوړه وه ځکه چه شرک لونی ظلم دې. احادیث باب سره متعلق تفصیلی بحثونه (کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم)، لاندې تیر شوی دی. (۱)

د احادیث باب ترجمه الباب سره مناسبت: د باب په اولنی روایت کښې دې: ﴿لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ﴾ دا د حضرت لقمان د هغه نصیحت نه دې کوم چه قرآن د هغوی نه په توگه د حکایت نقل کړې دې. ترجمه الباب سره ددې مناسبت ښکاره دې. د دویم حدیث مناسبت هم ښکاره دې. (۲)

۴۳- باب: ﴿وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ﴾ الآية/یس: ۱۳.

د ترجمه الباب مقصد: په سورت یس کښې د دوو مبلغینو د توحید ذکر راغلی دې. ددې باب لاندې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ هم د هغوی تذکره کول غوړی. آیت دې: ﴿وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ﴾ اذْجَاءَهَا الْقَرْسُلُونَ (۳) یس: ۱۳. په دې کښې رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته خطاب دې چه ته د هغوی په مخکښې د یو کلی والو مثال بیان کړه کوم وخت چه هغوی له رسول راغلي وو. علامه قرطبی رحمۃ اللہ علیہ وائی چه د ټولو مفسرینو په نیزد قریه نه شهر انطاکیه مراد دې. (۴)

اهل انطاکیه ته د هدایت وړ کوونکو دوو کسانو بیان: د اهل انطاکیه د هدایت دپاره الله تعالی دوه ښکان خلق لیکلي وو. په روایاتو کښې د هغوی مختلف نومونه نقل کړي شوي دي په دې وجه تعیین مشکل دې. په دې کښې هم د مفسرینو اختلاف دې چه هغه دواړه نیغ په نیغه د الله تعالی رسولان وو یا بیا د هغه زمانې د یو رسول نمائنده گان وو. د حضرت قتاده رحمۃ اللہ علیہ رائي داده چه هغه دواړه د حضرت عیسی عليه السلام نمائنده وو او د اکثر مفسرینو خیال هم دې طرف ته دې. (۵) لیکن حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ وائی چه د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د صنیع نه معلومېږي چه دواړه د حضرت عیسی عليه السلام نه مخکښې تیر شوي دي (۶) علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: په یقیني توگه باندې نه شی وتیلي کیدي چه دا بلا واسطه د الله تعالی رالیکلي شوي پیغمبران وو یا د یو پیغمبر په واسطه ورته حکم شوي وو چه د هغه نائب جوړیدو سره فلانکلی کلی طرف ته لار شئی دواړه احتمال له دی. متبادر هم دغه دی چه پیغمبران وی. کیدي شی د حضرت مسیح عليه السلام نه اول مبعوث شوي وی (۷)

قرآن مجید چه ددې حضراتو کومه قصه بیان کړې ده دهغې خلاصه داده چه هغوی الله تعالی د یو کلی اوسیدونکو ته د توحید پیغام وړ کولو دپاره لیکلي وو. د کوم نوم چه مفسرینو انطاکیه بیان کړې دې اهل انطاکیه د هغوی تکلیب او کړو نو الله تعالی د هغوی د تائید او تقویت دپاره دریم سړي اولیکلو. دریواړه یوځانی شو اویبانی هم هغه پیغام ورکړو. چه مونږ د الله تعالی رسولان یو تاسو ایمان راوړئ او د الله تعالی په وحدانیت

(۱) کشف الباری: ۲/۲۶۸، ۲۳۸.

(۲) عمده القاری: ۱۶/۵۱۸ اداره الطباعة المنيرية.

(۳) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۴/۱۵ او فتح القدیر: ۴/۴۵۴.

(۴) الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۱۵/۱۴ او فتح القدیر: ۴/۴۵۴.

(۵) فتح الباری: ۸/۵۷۸.

(۶) تفسیر عثمانی: ۳/۲۰۹ دار الاشاعت.

باندی یقین او کړی. هغوی بیا ددوی تکذیب کولو سره اوونیل چه تاسو خو هم زمونږ په شان انسانان یئ. په تاسو کښې کومه یوه داسې امتیازی خبره ده چه ستاسو د نبوت شان را ښکاره کوی. تاسو د خپل طرف نه د دروغو دعوی کوئ چه مونږ د الله تعالی رسولان یو. دې دریوارو اوونیل چه زمونږ رب ته معلومه ده چه مونږ ستاسو طرف ته رالیکلې شوې یو. که تاسو منئ او که نه منئ زمونږ دمه واری صرف هم دومره وه چه به ښکاره سره او ښه شان سره بیان او کړو. بیا کلی والو اوونیل: **(إِنَّا نَطْمِئُ بِكُمْ لَكُمُ الْكَلِمَةُ الْكُبْرَىٰ إِنَّكُمْ أَنتُمُ الْغَائِبُونَ وَاللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ شَهِيدٌ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ)** یعنی ستاسو د وچې نه مونږ په نحوست کښې راگیرشو. څوک ستاسو موافق او څوک ستاسو مخالف دی په دې وجه مونږ د تفرق او انتشار ښکارشو. که تاسو ددې تبلیغ نه منع کیرئ نه نو مونږ به تاسو په کانډو باندې ویشو سره هلاک کړو. دې دریوارو اوونیل: **(ظَاهِرٌ لَّكُمْ مَعَكُمْ)** ستاسو نحوست پخپله تاسو پورې لگیدلې دې. دا هم ستاسو د عملونو نتیجه ده چه تاسو د حد نه وړاندې کیدونکی خلق یئ.

دې نه پس قرآن مجید د یو څلورم سړی ذکر کړې دې چه کله هغه ته معلومه شوه چه د دغه کلي والو د الله تعالی پیغمبران دروغ گنړی نودې پخپله د کلي چرته په لرې گوټ کښې وو د هغه خانی نه په مینه د هغوی د امداد دپاره راوړسیدو او ونی و نیل چه داخل واقعی رښتونی خلق دی د الله تعالی رسولان دی تاسو خلق ولې د داسې سړی دعوت نه قبولئ چه تاسو نه دمزدورنی یاخه مالی فاندې مطالبه نه کوی اودا ددوی د بې غرض او مخلص کیدو واضح دلیل دې بیا دا چه دا خلق پخپله هدایت قبولونکی دی ددوی په قول او عمل کښې هېڅ تضاد نشته دې آخر تاسو ددوی تابعداري ولې نه کوئ. په آخره کښې دغه سړی د خپل ایمان ښه په ښکاره باندې اعلان کولو سره اوونیل **(إِنِّي أَهْتَدْتُ بِكُمْ فَأَمْعُمُونَ)** یعنی بیشکه ما ستاسو په رب باندې ایمان راوړلې دې تاسو زما خبره واوړئ. دې تقریر کولو سره کلی والو په هغه باندې حمله او کړه او هغه ئې قتل کړو. عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی هغه ئې په خپو باندې دومره جغړی کړو چه د هغه کولمې بهر راوړتلی. دغه سړی ته د شهادت دا صله ملاؤ شوه چه دمړگ نه وړاندې هغه ته د جنت زیری ورکړې شو. آیت دې: **(قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ)** هغه ته اوونیلې شو چه په جنت کښې داخل شه.

کلی والوجه د الله تعالی په دعوت کونکی باندې چه کوم ظلم او کړو هغوی د دغه ظلم د رد عمل نه بچ نه شو. آیت دې: **(وَمَا أَرْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ)** **(إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خُمُودٌ)** یعنی د هغه سړی نه پس مونږ په هغه قوم باندې د آسمان نه څه لښکر راوونه لیرلو او نه مونږ ته د را کوزولو ضرورت وو. مطلب دا چه د ظلم او نافرماشی د سزا وړ کولو دپاره د فرشتو څه لښکر د آسمان نه د را کوزولو ضرورت نه وو بلکه هغه خو بس یوه چغه وه، یوې فرشتې صرف په زوره آواز او ویستلو په کوم چه په یو دم هغه ټول مړه شو. د آواز په سختی او خطرناک کیدو سره د هغوی کلیجې یعنی اینې اوشلیدې.

دې دریوارو حضراتو سره څه اوشو؟ قرآن پاک ددې نه سکوت اختیار کړې. د قرائن نه هم دغه معلومیرې چه قوم هغوی هم قتل کړې وو. ښکاره خبره ده چه کله د هغوی تائید کونکی د خپل قوم پوکس هغوی اونه بڅښلو نود بهر نه راتلونکی کسان به هغوی ولې ژوندی پریخودل. والله اعلم بالصواب.

(فَعَزَّزْنَا) ۱۲: قَالَ فُجَاهٌ: هَذَا. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ (ظَاهِرٌ لَّكُمْ) ۱۹: مَصَابِيحُ

آیت دې: **(فَعَزَّزْنَا بِكُلِّ بَنِي إِسْرَءِيلَ)** مجاهد رضی الله عنه وائی: **(عَزَّزْنَا)** معنی ده: «شدند». مونږ د یو دریم سړی په ذریعه هغوی ته تقویت ورکړو. د مجاهد رضی الله عنه دا قول فریابی رضی الله عنه ابن ابی نجیح رضی الله عنه په طریق سره موصول نقل کړې دې: ^(۱)

وقال ابن عباس: (طائركم) مصائبکم: د طائر معنی ده هغه مرغی د کوم نه چه نیک او بد فال واخستی شی، ذخیر او سر حصه دلته په آیت کښې د نحوست په معنی کښې استعمال شوې دي. حضرت ابن عباس رضی الله عنه وائی چه دې نه مصائب مراد دی اهل انطاکیه اوونیل: (إِنَّا نَطِيرُ نَائِكُمْ) یعنی مونږ ستاسو د وجې نه د نحوست ښکار شو او په مصیبت کښې راگیر شو. نو هغوی جواب ورکړو (طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ) ستاسو نحوست خو پخپله تاسو پورې لگیدلې دي. یعنی خلق چه کومو مصیبتونو او آفتونو کښې راگیر شوی دی دهغې وجه مونږ نه بلکه ستاسو خپل اعمال دهغې سبب دی. د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا اثر ابن ابی حاتم رضی الله عنه د ابی طلحه رضی الله عنه په طریق سره موصول روایت کړې دي (۱).

۴۶- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى (ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا

قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا) إِلَى قَوْلِهِ: (لَمْ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا). قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: يَطْلُقُ: يُقَالُ: رَضِيًا مَرْضِيًّا. (عِيًّا) عِيَاءٌ عَتَا يَفْتُو. (قَالَ رَبِّ إِنِّي بَكُونُ فِي عِلْمٍ مِثْلُ مَا كَانَ لِإِبْرَاهِيمَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ لَنُفِثَ مِنَ الْكِتَابِ عِيَاءٌ) إِلَى قَوْلِهِ: (فَلَمْ يَكُنْ عَلَى قَوْمٍ مِمَّنِ الْخَوَّابِ) فَأَوْفَى الْيَهُودَ أَنْ يَتَّبِعُوا أَبْنَاءَهُمْ عِيَاءٌ) فَأَوْفَى: يُعْطَى غَدَا الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ. إِلَى قَوْلِهِ: (وَيَوْمَ نَبُثُ خِيَاءً) / مريم: ۵۲-۱. (حَقِيًّا) / مريم: ۴۷. / طَلْقًا. (عَاقِرًا) الذَّكَوَةُ وَالْأُنْثَى سَوَاءٌ

د توحمة الباب مقصد: د دې باب لاندې امام بخاری رحمته الله د حضرت زکریا عليه السلام او دهغه د خوڼی یحیی عليه السلام تذکره کړې ده. دخپل عادت مطابق امام بخاری رحمته الله د قرآنی آیاتونو حواله ورکړې ده. د باب لاندې نوی یو مرفوع حدیث نقل کړې دي

د حضرت زکریا عليه السلام د پلار په نوم کښې اختلاف دي یوقول دادې چه دهغوی د پلار نوم "حقاً" وو. دویم دا چه دهغه د پلار نوم "دان" وو او یو قول داهم دي چه د حضرت زکریا عليه السلام د پلار نوم "ادن" وو. په وثوق سره د یو نوم تعیین نه شی کیدې البته په دې باندې اتفاق دي چه هغه د حضرت سلیمان عليه السلام بن داؤد عليه السلام د اولاد نه دي. (۲)
لفظ زکریا کښې څلور لغات دي: ① الف ممدوده سره زکریا، لوستلې کيږي ② الف ممدوده نه بهیر زکریا اولوستلې شی. ③ الف حذف کولوسره او یا، مشدد کولوسره زکري اولوستلې شی. ④ الف حذف کولوسره او یا، مخفف کولوسره زکری اولوستلې شی

علامه جوهری رحمته الله فرمائی چه په اولنو دوو صورتونو کښې لفظ زکریا غیر منصرف لوستلې کيږي. (۳)
قرآن مجید چه د حضرت زکریا عليه السلام باره کښې کوم تفصیلات خودلی دی دهغې نه زیات حالات د یو مستند ماخذ نه ثابت نه دی. البته دهغوی د پېشي متعلق د حضرت ابوهریره رضی الله عنه یو روایت صحیح مسلم او سنن ابن ماجه کښې نقل دي: «ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: كان زكريا نجارا» (۴) رسول الله صلی الله علیه و آله فرمایلی چه زکریا نجار

(۱) المصدر السابق.

(۲) اوگوروی البديا والنهاية: ۳۹۵/۲۵-۳۹۴ دارهجر، تاريخ دمشق ابن عساکر: ۴۸/۱۹ ذکر من اسمه زکریا، رقم الترجمة: ۲۲۶۱ دارالفکر، عمدة القاری: ۲۰/۱۶.

(۳) فتح الباری: ۵۷۸/۸ دارالکتب العلمیة، عمدة القاری: ۲۰/۱۶ إدارة الطباعة المنبرية، البديا والنهاية: ۳۹۵/۲ دارهجر، معجم الصحاح للجوهري: ۴۵۴ دارالفکر.

(۴) تاريخ دمشق: ۴۹/۱۹ دارالفکر، سنن ابن ماجه، أبواب التجارات، باب الصاعات، رقم الحديث: ۲۱۵، مسندالإمام احمد: ۳۲۹/۱۳ رقم: ۷۹۴۷، مؤسسة الرسالة.

یعنی ترکان وو. د حضرت زکریا علیه السلام بی بی ایشاع او د حضرت مریم علیها السلام مور خنه دواړه حقیقی خونیندې وې.

امام بخاری رحمه الله په دې آیاتونو باندې ترجمه قائم کړې ده: ﴿ذَكَرْ رَحْمَةً رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِن وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِن لَّدُنْكَ وَلِيًّا يَرْسِي وَتُؤْتِكُم مِّنْ أَلٍ يَعْقُوبُ ۚ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا ۚ يَزَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَسْمَىٰ ۖ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِن قَبْلُ سَمِيًّا﴾ (مریم: ۲-۷) یعنی دا ستاد رب د رحمت ذکر دې چه هغه په خپل بنده زکریا باندې او کړو کوم وخت چه هغه خپل رب ته پټ شان آواز او کړو عرض نی او کړو اې زما ربه زما هډوکي کمزورې شو او زما په سر کېښې د بړوا والی د وجې نه سپینوالی خور شو او زه تانه په دعا غوښتو کېښې کله ناکام شوي نه يم او بيشکه ماته د خپل خان پس زما د رسته داران نه اوند پښته ده او زما ښځه شته ده، نو ته ماله دخپل طرف نه يو ولی را کړ چه زما وارث وي او د يعقوب د اولاد هم، او اې ربه اته هغه خپل خوښ کړې جوړ کړه اې زکریا بيشکه مونږي تانه د يو هلك زيړي درکوو دهغه نوم پيحي دې او مونږ دهغه نه مخکېښې د هغه په نوم باندې بل څوک نه دې جوړ کړې.

لفظ ذکر د مبتداء محذوف «هذا المظرو» خبر واقع کيدو د وجې مرفوع دې او تقدیر دې: «هذا المظرو ذکر رحمة ربك.....» او «عبد» د لفظ رحمت مفعول دې او لفظ «زکریا» د «عبد» نه بدل دې يا عطف بيان دې. (۱)

د زکریا علیه السلام بی بی شته وه او پخپله ننی د احوال وو چه د یوه اولی نه اوج شوې وو. ښکاره خبره ده چه په داسې حالات کېښې د اولاد څه امید باقی نه پاتې کیږی. د حضرت مریم علیها السلام د کفالت دوران کېښې هغه مشاهده کړې وه چه مریم علیها السلام ته د الله تعالی د طرف نه یې موسمه میوې ملاویدلې. دې مشاهدې دهغه په زړه کېښې د امید شمع روښانه کړه چه کوم ذات یې موسمه میوې ورکولو باندې قادر دې هغه یقینا د عمر په دې مرحله کېښې هم اولاد ورکولو باندې قادر دې. (۲)

نداء خفيا: علامه زمخشری رحمه الله د دې آیت د تفسیر په ذیل کېښې فرمائی چه مناجات کېښې د الله تعالی په نیزر جهر او اخفا دواړه برابر دی. لیکن په اخفا کېښې چونکه ریا نه وی په دې وجه د جهر په مقابل کېښې اولی ده. (۳) بعض خضرانو د اخفا وجه دا خودلې ده چه هغه وخت حضرت زکریا علیه السلام بډوا شوې وو او په دې عمر کېښې د الله تعالی نه دخوښی درخواست کولو باندې د خلقو د طرف نه د ملامتیا ویره وه. یو قول دادې چه ضعف او کمزورې د هغه آواز ټیټ کړې وو او قوی مضمحل کمزورې کړې وو. (۴)

قال ابن عباس: مثلاً آیت دي ﴿هَلْ نَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا﴾ حضرت ابن عباس رحمه الله «سمی» تفسیر مثلاً سره کړې دې آیت کېښې حضرت زکریا علیه السلام ته خطاب دې چه آیت ته د بجی څه اهم نوم پېژنې؟

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د ابن عباس رحمه الله دا تعلیق ابن ابی حاتم رحمه الله علی بن ابی طلحه عن ابن عباس رحمه الله په طریق سره آیت مبارک ﴿هَلْ نَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا﴾ په تفسیر کېښې بیان کړې دې چه ابن عباس رحمه الله او فرماتیل (ای هل تعلم له سمی او سمی). دا تعلیق «سمک ابن حرب عن عکرمه عن ابن عباس» په طریق سره هم د آیت مبارک ﴿لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِن قَبْلُ سَمِيًّا﴾ تفسیر سره متعلق نقل کړې دې. (۵)

(۱) عمده القاری: ۲۰/۱۶.

(۲) البداية والنهاية: ۳۹۷/۲-۳۹۶ قصه زکریا و یحیی علیهما السلام، دار هجر.

(۳) الکشاف للزمخشري: ۵/۴، مکتبة العبيکان.

(۴) إرشاد الساری: ۳۸۱/۷.

(۵) فتح الباری: ۵۷۸، ۵۷۹/۸.

دأد دویم طریق والا روایت امام حاکم رحمہ اللہ مستدرک کنبی نقل کړې دې په دې کنبی ابن عباس رضی اللہ عنہ (لَمْ يُقْبَلْ لَهُ مِنْ قَبْلِ نَبِيِّهَا) لاندې فرماني ((اللهم عني قلبه غيرة)) يعنى الله تعالى د يحيى عليه السلام نه مخکېني هيڅوک د هغه په نوم باندې نه وو پيدا کړې.)

علامه قسطلاني رحمہ اللہ او فرمايل چې دا د يحيى عليه السلام فضيلت دې چې د هغه د نوم کيڅودو معامله الله تعالى ته حواله نه کړه بلکه د حضرت يحيى عليه السلام د نوم دمه پخپله الله تعالى واخسته.)

قوله: يقال: رضى: مرضياً: آيت دې: (وَأَجْعَلُهُ رَبِّ رَضِيًّا). امام بخاري رحمہ اللہ په صيغه د تعريض سره قول نقل کولو سره ((رضيا)) تفسیر کړې دې. امام طبري رحمہ اللہ دا قول نقل کولو سره او فرمايل ((مرضيا: مرضى أنت وعبادك)).^(۱) يعنى زکريا عليه السلام دعا وکړه چې کوم خوښ زما پيدا کيږي چې د هغه نه ته اوستا بنديگان هم راضى وي.)^(۲)

قوله: عتياً عصياً، عتياً يعنى: آيت دې: (وَقَدْ بَلَغْتَ مِنَ الْكِدِّ عِتْيَا). امام بخاري رحمہ اللہ دلته د ((عصياً)) تفسیر ((عصياً)) سره کړې دې. د صحيح بخاري نسخو کنبی ((عصياً)) صاد سره ضبط شوې دې. شارحين بخاري فرماني صحيح په سين سره دې يعنى په اصل کنبی عصاً دې. چنانچه طبري رحمہ اللہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ يو مرفوع روايت نقل کړې دې: ((أدري كيف كان رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأ هذا الحرف: وقد بلغت من الكيد عتياً أو عصياً)).^(۳) يعنى ماته معلومه ده چې رسول الله به عتياً لوستلو يابه ئى عتياً لوستلو.

((عتياً عتياً أو عصياً)) معنى ده د حد نه بهر کيدل، کبر کول په آيت کنبی آخرى حد ته رسيدل مراد دى. چنانچه علامه آلوسى رحمہ اللہ په خپل تفسیر کنبی او فرمايل چې په جوړونو او هلو کو کنبی خشکى پيدا کيدو ته عتياً ونيلى شى.^(۴) علامه راغب اصفهاني رحمہ اللہ فرماني چې دې نه ضعف او بولدا کيدلو هغه حالت مراد دې چې کله د اصلاح ټول کوششونه بې کاره شى.)^(۵) او ((عسى عتياً أو عصياً)) معنى هم دې ته نيز دې نيز دې ده. يعنى د وېسو اوچيدل، د ضعف او عمر زياتيدو د وجې نه د هلو اوچيدل.)^(۶)

قوله: قال رب أنى يكون غلامى قوله ثلاث لئال سوياً: کله چې حضرت زکريا عليه السلام ته د خوښي د پيدا کيدو زيرى ورکړې شو نو هغه حيران شو چې بې بى شته ده او پخپله هغه د بڼه والى استبراء ته رسيدلى دې په داسې حالت کنبی د خوښي پيدا کيدل څنگه کيدې شى. امام بخاري رحمہ اللہ وړاندې آيت نقل کولو سره د واقعې هم دغه حصه بيان کړې ده د سورت مريم آيات دى: (قَالَ رَبِّ إِنِّي بَكُونُ لِي غُلَامًا كَذَبْتَ ثُمَّ قَالَ رَبِّ إِنِّي مَخْلُوقٌ مِنْ نَارٍ قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الْآيَاتُ الْكُبْرَى عِيسَى قَالَتْ ذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَى هَيْئٍ وَقَدْ خَلَقْتُنَّ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُنْ شَيْئًا قَالَتْ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَتْ إِنَّكَ الْمُسْتَعْجِلُ النَّاسَ لَأَتُكَلِّمُكَ سَوِيًّا) يعنى حضرت زکريا عليه السلام عرض اوکړو چې زما به خوښى څنگه پيدا کيږي او حال دادې چې زما بى لئال لئال سوياً.)

(۱) المستدرک للإمام الحاكم: ۴/۲۰۳ رقم الحديث: ۴۰۷ دار لکتب العلمیة.

(۲) إرشاد الساری: ۳۸۲/۷.

(۳) يقول: واجعل يارب الولي الذي تهبه لي مرضيا ترضاء أنت ويرضاء عبادك ديناً، وخلقاً، وخلقاً. تفسير الطبري، سورة مريم: ع ۱۵/۴۶۱ دار هجر.

(۴) فتح الباری: ۸/۵۷۹ إرشاد الساری: ۳۸۲/۷ عمدة القاری: ۱۶/۲۰.

(۵) تفسير الطبري: ۱۵/۴۶۵ دار هجر.

(۶) روح المعاني: ۱۶/۶۶ إحياء التراث العربي.

(۷) روح المعاني: ۱۶/۶۶ المفردات في غريب القرآن: ۱۸/۲۴ العین وما يتصل بها، مكتبة نزار مصطفى الباز.

(۸) إرشاد الساری: ۳۸۲/۷.

بی شنه ده او پخپله زه د بره والی انتها ته رسیدلې يم الله تعالى او فرمائیل چه او هم دغه شان به کیږي ستا د رب فرمان دي چه دا خو زما دپاره معمولی خبره ده او ما ته دده نه اول پیدا کړي حالانکه ته هیڅ هم نه وې زکریا علیه السلام عرض او کړ وای زما ربه زما دپاره څه نشانی مقرر کړه په کوم سره چه پته اولگی چه حمل په ځانی شوې دي ونی فرمائیل ستا نښه به دا وی چه ته به خلقو سره درې شپې خبرې نه شي کولې

قوله: ويقال صحیحاً: دلته امام بخاری رحمه الله د سربا معنی صحیحاً خدولې ده او دا عبد الرحمن بن زید بن اسلم رحمه الله قول دي (۱) یعنی ته به صحیح او روغ جوړ کیدو سره هم درې شپې خلقو سره خبرې نه شي کولې. جمهور مفسرینو دي معنی ته ترجیح ورکړې ده (۲) د زید بن اسلم رحمه الله په روایت کښې دی: «لحسن لسانه لکان لا یطعمهم ان یطعموه و غیر التوراة و البسم و لا یطعمهم ان یطعمهم الناس» (۳) یعنی دهغه ژبه بنده کړې شوې وه داسې چه هغه خلقو سره په خبرو کولو باندې قادر نه وو. حالانکه د تورات ثلاثت په ننی کولو او تسبیح په ننی هم کولې حضرت مفسرین سوا د متاهما په معنی کښې اخستې دي لیکن د جمهورو په نیز ددې مطلب دادي چه ته به د گونگاتوب د بیمارانی نه محفوظ پاتې کیدو سره د خبرو کولو د طاقت باوجود خلقو سره درې ورځې خبرې اترې نه شي کولې

قوله: فخرج علی قومه من المحراب فأوحی الیهما ان سبحوا بکرة وعشیا یعنی زکریا علیه السلام د عبادت د ځانی نه وتو سره خپل قوم له راغلو او هغوی ته ننی په اشاره سره هدایت ورکړو چه تاسو سحر مانېم د الله تعالی تسبیح کوئ

فأوحی: فاشان: امام بخاری رحمه الله د اریحا معنی په اشاره سره کړې ده. یعنی زکریا علیه السلام مذکوره هدایت په ژبه سره ورکولو په ځانی اشارتاً ورکړې وو. زکریا علیه السلام په ژبه سره په خبرو اترو قادر نه وو. ښکاره خبره چه په خپله خبره باندې بل یوه کولو دپاره هغه په سترگو ورځو او لاسونو سره مخصوص اشارات به کړې وې (۴) بعض مفسرین فرمائیل دي چه زکریا علیه السلام دا هدایت په زمکه باندې لیکلې وو (۵)

حضرت زکریا علیه السلام ته د ورکړې شوی بشارت مطابق یحیی علیه السلام پیدا شو او لونی شو نو هغه ته د نبوت د قرآنضو حکم ورکړې شو. مخکښې امام بخاری رحمه الله د سورت مریم د کومو آیاتونو طرف ته اشاره کړې ده په هغې کښې هم دغه مضمون وارد دي

قوله: یا یحیی خذ الکتب بقوة إلى قوله: ویوم یبعث حیاً: د سورت مریم آیاتونه دي: (يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبَاً وَحَنَّا قَمِينَ لَدُنَّا وَزَكَاةً وَكَانَ تَقِيّاً وَبَرّاً بَاطِلٍ إِلَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّاراً عَصِيّاً وَسَلَّمٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ مَتَّوُتٌ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيّاً) یعنی چه کله یحیی علیه السلام لونی شو نو الله تعالی هغه ته حکم ورکړو چه ای یحیی کتاب (تورات) په مضبوطا سره اونښه به دي باندې پخپله عمل کولو سره نورو ته هم به دي باندې د عمل کولو دعوت ورکړه او مونږ هغه ته به ور وکړای کښې هوښیار توب ورکړې وو او خاص د خپل طرف نه د زړه نرمی او پاکوالي ورکړې وو او هغه ډیر پرهیز گاره وو او د خپل مور بلار خدمت کونکې وو سخت گیر او نافرمان نه وو. او په هغه باندې د الله

(۱) فتح الباری: ۵۷۹/۸.

(۲) ارشاد الساری: ۳۸۲/۷.

(۳) فتح الباری: ۵۷۹/۸.

(۴) ارشاد الساری: ۳۸۲/۷.

(۵) ارشاد الساری: ۳۸۲/۷ والبدایة والنهایة: ۴۳۲/۲ دار المعرفه. روح المعانی: ۷۱/۱۶ احیاء التراث العربی.

تعالیٰ ذ طرف نه، سلام دې په هغه ورځ هم په کومه ورځ چه پیدا شو او په هغه ورځ هم په کومه چه په هغه باندې مرگ راځي او په هغه ورځ هم په کومه چه په دوباره او چتولي شي.

د حضرت یحییٰ علیه السلام ولادت په ورځت د حضرت زکریا علیه السلام عمر د دویم قول مطابق اته کم سل کاله او د دویم قول مطابق دوه کم سل کاله وو. او یو قول دا هم دې چه یو کم سل کاله وو (۱).

د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه روایت دې چه حضرت یحییٰ علیه السلام د ترور خامن وو (۲). د حضرت یحییٰ علیه السلام ولادت د حضرت عیسیٰ علیه السلام نه شپږ میاشتې وړاندې شوې (۳). د تفسیر الطبری ددې روایت مطابق د دواړو د حمل او پیدائش زمانه نیز دې نیز دې معلومېږي. چنانچه هم د ابن عباس رضی الله عنه نه روایت دې چه عیسیٰ بن مریم علیه السلام او یحییٰ بن زکریا علیه السلام د دواړو حمل په یوځای شوې یوځل د یحییٰ رضی الله عنه مور مریم علیهما السلام نه اوونیل «ای اړی ما یی بطی مسجد لاهی بطنک» یعنې زه دا وینم چه زما په خیته کېنې بچې ستا په خیته کېنې بچې نه سجده کوي. دا روایت نقل کولونه پس مالک بن انس رضی الله عنه فرماني چه د مور په رحم کېنې دتنه د یحییٰ علیه السلام حضرت عیسیٰ رضی الله عنه سجده کول زما په خیال کېنې د عیسیٰ رضی الله عنه د فضیلت د وجې نه وه (۴).

قوله: وَأَتَيْنَاهُ الْحَكَمَ صَبَاً د نبوت ملاویدو په وخت د حضرت یحییٰ رضی الله عنه عمر: په آیت کېنې د حکم نه مراد فهم فی الدین دې (۵) او مطلب دادې چه هم په وړوکوالی کېنې الله تعالیٰ علم فهم او هوښیار توب ورکړې وو. په وړوکوالی کېنې د لویو توقو طرف ته زیات خیال وی. لیکن یحییٰ رضی الله عنه دغه عمر کېنې هم د لویو او تماشو نه لرې وو. چه همزولو په د لویو دپاره اصرار کولو نویحییٰ رضی الله عنه به دا جواب ورکولو چه الله تعالیٰ زه د لاهو لعب دپاره نه یم پیداکړې (۶) دا د الله تعالیٰ تکوینی نظام دې چه د نبوت او رسالت د منصب دپاره دمنتخب شخصیاتو طبائع او نفسیات د عامو خلقو نه مختلف وی. لکه چه هغوی په تکوینی توگه باندې په دې عمر کېنې د مشق د مراحل نه تیرېږي چه ریاضت او عبادت او د ازمیښت او امتحان په پورتنی باندې ختلولو سره د نبوت دمه وارنی سنبالولو دپاره تیار شي. نو یحییٰ رضی الله عنه هم د وړوکوالی نه علم او فضل ورکړې شو، دې دپاره چه هغه د نبوت کار سنبال کړی هم دغه د (وَأَتَيْنَاهُ الْحَكَمَ صَبَاً) مفهوم دې (۷).

بعض حضرات فرماني چه حضرت یحییٰ رضی الله عنه په دوو کاله عمر کېنې نبوت ملاؤشو اوبعض دې نه هم کم عمر خودلې دې. مولانا حفظ الرحمن سیوهاړوی رحمه الله دیره معقول خبره کولو سره ددې تردید کړې دې. مولانا فرماني چه په دې عمر کېنې هغه نبی جوړ کړې وی صحیح خبره نه ده. ځکه چه د نبوت په شان اهم او د لوئی شان والا فرضه په کم عمر کېنې ورکړې کیدل د نقل نه نه دی ثابت او عقل دا نه مني (۸).

(۱) ددې اقوالو دپاره اوگسورنی: فتح الباری: ۵۹۸.

(۲) تفسیر الطبری: ۳۷۲/۵ سورة آل عمران رقم الآية: ۳۹ دارهجر.

(۳) تفسیر الإمام الرازی: ۲۱۱/۸ سورة آل عمران رقم الآية: ۳۹ داراحیاء التراث العربی، تفسیر الطبری: ۳۷۲/۵ سورة آل عمران رقم الآية: ۳۹ دارهجر.

(۴) المصدر السابق.

(۵) فتح الباری: ۸۰/۸ روح المعانی: ۱۷۲/۱۶ داراحیاء التراث العربی.

(۶) البداية والنهاية: ۴۰۱/۲ روح المعانی: ۷۲/۱۶ داراحیاء التراث العربی، کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال: ۳۰/۲ رقم الحديث: ۳۰۱۱ مؤسسة الرسالة.

(۷) حضرت عبدالله بن مبارک رحمه الله دمعمر رحمه الله نه هم دغه مطلب نقل کړې دې اوگسورنی البداية والنهاية: ۴۰۱/۲ دارهجر.

(۸) قصص القرآن: ۵۷۱/۲.

دحضور مطلب: حضرت زکریا علیه السلام چه کله الله تعالی ته د خوڼی درخواست او کړو نو هغه وخت هغه د عمر او صحت په داسې مرحله کېږي وو چرته چه د اولاد پیدا کیدو ټول امیدونه ختم شوې وی بل طرف ته بی بی نی هم شته وه هغه دې غم خوړلو چه په آل یعقوب کېږي به د نبوت کومه سلسله چه روانه ده هغه به ختمه شی په دې حالاتو کېږي هغه په مضطرب زړه سره د خومره سوال زارنی په حالت کېږي د الله تعالی نه د خوڼی درخواست کړي وی او څنگه د زړه په درد سره په آواز وتلې وی د الله تعالی رحمت په جوش کېږي راغلو او د هغه دعائې ټکې په ټکې پوره کړه. حضرت زکریا علیه السلام په خپله حجره کېږي دننه به مانځه د قیام په حالت کېږي وو چه فریښتي هغه ته د خوڼی زبرې ورکړو. (أَنَّ اللَّهَ يَبْشِّرُكَ بِغُلَامٍ فَابْكُمَا مِنْ اللَّهَ وَسَيِّدَا وَحَصُورًا وَتَبَيَّنَ الصُّلْبَانِ ۝) په دې آیت کېږي چه د یحیی علیه السلام کوم اوصاف بیان کړي شوي دی په هغې کېږي یو حضور هم دې دا دمفعول په وزن د مبالغه صیغه ده او د مفسرینو په نیز ددې معنی ده د ښځو نه لرې اوسیدونکې. عقیف او پاکدامن د چا به زړه کېږي چه د گناه خواش کله هم نه وی پیدا شوې د حصر معنی په لغت کېږي د بندیدلو راځی په دې لحاظ سره دحضور دا مطلب هم جوړېږي چه د نفس خواهشات بندونکې. مفسرین کرام د لفظ حضور دا مختلف معنی بیان کړی دی چه په حقیقت کېږي هم د یو مفهوم مختلف تعبیرونه دی اودا ټولې معانی په حضرت یحیی علیه السلام باندې صادق راځي.

د بعض حضراتو په نیز حضور داسې سړی ته وائی چه په فطری توگه باندي د مردانه قوت نه محروم کیدو د وجې ښځو ته نیز دي شوي هم نه وی مگر دلته دا معنی مراد اخستل قطعاً صحیح نه ده او د قوت د نشت والي د وجې نه به زړه کېږي نفسانی خواش نه پیدا کیدل یا ښځو ته نه نیز دي کیدل، قابل تعریف یا د کمال خبره نه ده دا دسړي ډېاره نقص او عیب دې په معاشره کېږي داسې سړي معیوب گنرلې شی. انبیاء کرام علیهم السلام دهر معاشرتی عیب او نقص نه معصوم پیدا کړی.

د غور خبره داده چه د یحیی علیه السلام په تذکره کېږي لفظ حضور په مقام مدح او تعریف کېږي وارد شوي دي اودا د مقام مدح مناسب اول الذکر معنی کېږي خو کیدي شی په دویمه کېږي هیڅ کله نه شی کیدي قاضی عیاض علیه السلام او نورو محدثینو په دې دویمه معنی باندي رد کړي دي او فرمایلی دی چه دجهمورو په نیز دا قول باطل دي (۱).

د یحیی علیه السلام د الله تعالی نه د ویرې بیان: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی یحیی علیه السلام به د الله تعالی د ویرې نه اکثر ژړا کوله تردې چه د اوبښکو قطارونو دهغه په اتنگو باندي ښېږي جوړې کړې وې (۲).

حضرت زکریا علیه السلام یو ځل دهغه په لټون کېږي اووتلو یحیی قبر کنستلي وو او په هغې کېږي ژړل حضرت زکریا علیه السلام چه هغه داسې د ژړا په حالت کېږي اولیدلو نوونی فرمائیل: زه د درېو ورځو نه تا لټوم اوته دلته به ژړا فریاد کېږي مشغول نی. نو یحیی علیه السلام جواب ورکړو. (يَا أَبَتِ اَلَسْتَ اَنْتَ اَخْبَرْتَنِي اَنْ بَيْنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ مَقَارُ الْعِلْمِ لَا يَطْلُمُ اِلَّا بِدَعْوِ الْبَاكِيْنَ) یعنی هم تاسو ماته خودلې وو چه د جنت او اور په مینځ کېږي یو خالی میدان دي چه د الله تعالی د ویرې نه اوبښکې بهیولو نه بغیر نه شی قطع کیدي دي اوړیدو سره حضرت زکریا علیه السلام هم په ژړا شو او وئی فرمائیل: (اَبَكْ يَا بَنِي) (۳).

د زکریا علیه السلام او یحیی علیه السلام د شهادت واقعه: مؤرخین اسلام لیکلی دی چه کوم وخت یحیی علیه السلام یهودیانو ته دالله تعالی د دین دعوت ورکړو نو دهغه دښمنان جوړ شو دهغې په قتل کولو پسې شو دهغوی د شهادت واقعه

(۱) الشفاء بتعريف حقوق المصطفى: ۱/۶۶ ملتزم الطبع والنشر عبدالحميد أحمد الحقيقى.

(۲) البداية والنهاية: ۲/۴۳۷-۴۳۶.

(۳) البداية والنهاية: ۲/۵۷۷ قصه زکریا ويحيى عليهما السلام دار الكتب العلمية.

بارہ کنبی ابن اسحاق رحمہ اللہ وائی داسی پینبہ شوہ چہ دہغہ وخت بادشاہ دخیلی بنخی پہ لور باندی عاشق شو او بادشاہ هغی سرہ نکاح کول غویشتل نو یحییٰ رحمہ اللہ جیننی ته تلقین اوکرو چہ ته چونکہ د بادشاہ د بنخی لورنی په دې وجه ته د بادشاہ دبارہ هیخ صورت حلال کیدی نه شی. جیننی هم د نکاح خواهش منده وه. هغی بادشاہ سره سازش اوکرو او یحییٰ رحمہ اللہ نی شهید کړو.

د حضرت یحییٰ رحمہ اللہ د شهید کولونه پس یهودیانو د زکریا رحمہ اللہ د قتل کولو اراده اوکړه. یهود هغوی له نینزدي راغله نو هغه د خپل خان بیچ کولو دبارہ او تختیدو. په منلو و منلو کنبی یوه ونه راغله او حضرت زکریا رحمہ اللہ د هغی په چاودی کنبی داخل شو. په دغه چاودی کنبی د ننوتلو نه پس هغوی دې شهید کړو یا په خپل مرگ وفات شو؟ په دې کنبی دوه اقوال دی او دواړه دوه بېن منبہ رحمہ اللہ نه نقل دی. یو دا چہ بدبخت یهودیانو په هغه ونه باندې آره اوچلوله او چہ آره د زکریا رحمہ اللہ د پوښتو پورې راوړسیدله نو وحی راغله چہ که ته ژر ا فزاید اوکړو نو مونږ به زمکه په هغوی باندې راواړوو اوکه دصبر نه دې کار واخستو نو مونږ به دوی باندې په عذاب ورکولو کنبی نادې نه کوو. زکریا رحمہ اللہ دویم صورت ته ترجیح ورکړه اود صبر اوشکر نه نی کار واخستو. دغه بدبختانو د ونې سره د حضرت زکریا رحمہ اللہ بدن هم په آره چلولو سره دوه ټکري کړو. (۱)

دویم قول دادې چہ دا واقعہ د حضرت اشعیا رحمہ اللہ سره پینبہ شوې او په زکریا رحمہ اللہ باندې طبعی مرگ راغلې. (۲) اولنی قول زیات مشهور دې چہ هغه شهید کړې شوی وو. د حضرت زکریا رحمہ اللہ او حضرت یحییٰ د شهادت د مقام بارہ کنبی چہ خومره اقوال دی هغه د اضطراب ته خالی نه دی. په دې وجه د دواړو د شهادت مقام تحدید په یقین سره نه شی کیدی. (۳)

حقیقا: لطیف: د سورت مریم آیت دې: (قَالَ سَلِّمْ عَلَيْكَ) سَأَسْتَفِيْلُكَ رَبِّيْ اِنَّهٗ كَانَ بِيْ حَفِيْظًا امام بخاری رحمہ اللہ د حفا معنى لطيف کړې ده یعنې مهربان.

[۳۲۴۷] - حَدَّثَنَا هُدْبَةُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا هَمَامُ بْنُ يَحْيَى، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ صَعْقَةَ: أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدَّثَهُمْ عَنْ لَيْلَةِ أُتْرِبِيَّ بِهٖ "ثُمَّ صَعِدَ حَتَّى أَتَى السَّمَاءَ الثَّانِيَةَ فَاسْتَفْتَى، قِيلَ: مَنْ هَذَا؟ قَالَ: جِبْرِيلُ قِيلَ: وَمَنْ مَعَكَ؟ قَالَ: مُحَمَّدٌ قِيلَ: وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، فَلَمَّا خَلَصْتُ فَأَدَا يَحْيَى وَعِيسَى وَهَمَامًا ابْنَا خَالَةٍ، قَالَ: هَذَا يَحْيَى وَعِيسَى فَسَلِّمْ عَلَيْهِمَا، فَسَلَّمْتُ فَقَرَدَا، ثُمَّ قَالَ: مَرْحَبًا بِالْأَخِي الصَّالِحِ وَالنَّبِيِّ الصَّالِحِ" [ص ۶۰۴] [ر: ۳۰۳۵] (۴)

تراجم رجال

هذبہ بن خالد: دا هذبہ بن خالد بن ابی الاسود قیسی رحمہ اللہ دې (۵)
همام بن یحیی: دا همام بن یحیی بن دینار العودی رحمہ اللہ دې (۶)

(۱) البداية والنهاية: ۴۳۵/۲ دارالمعرفة بيروت.

(۲) المصدر السابق.

(۳) تفصيل دبارہ اوگورنی: البداية والنهاية: ۴۰۶/۲ دار هجر. وقصص القرآن: ۵۷۶/۲-۵۷۵.

(۴) مرنخريچه فی کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائكة صلوات الله عليهم رقم: ۳۲۰۷.

(۵) اوگورنی: کتاب مواقيت الصلاة باب فضل صلاة الفجر. رقم: ۵۷۴.

(۶) اوگورنی: کتاب مواقيت الصلاة باب من نسي صلاة فليصل إذا ذكر. رقم: ۵۹۷.

قتاده دا قتاده بن دعامة سدوسی علیه السلام دی ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندی تیره شوی ده. (۱)

مالک بن صعصعة: دا مالک بن صعصعة بن وهب انصاری علیه السلام دی. (۲)

د حدیث ترجمه اوشوخ: په روایت کښې مالک بن صعصعة انصاری علیه السلام وائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله خلقو ته د معراج د شېې واقعه بیان کړه پوره حدیث باب ذکر الملائكة کښې راځی. دلته امام بخاری رحمته الله علیه د حدیث یو جز نقل کړې دی. بیا جبرائیل علیه السلام پورته اوخلو تردې چه دویم آسمان ته اوخلو نو جبرائیل علیه السلام پورې دروازه کولو کړه تپوس اوکړې شو څوک دی؟ (دا دربان وو) هغه اوونیل جبرائیل تپوس اوکړې شو تاسره څوک دی؟ جبرائیل علیه السلام اوونیل محمد صلی الله علیه و آله تپوس اوکړې شو آیا دې راغوینښتې شوې دي؟ نو جبرائیل اوونیل او. رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل چه کله زه هلته اورسیدم نو یحیی علیه السلام او عیسی علیه السلام یو ځانی ناست وو او هغه دواړه د ترور خامن دی د حضرت مریم بنت عمران علیها السلام د مور نوم "حنه" او د حضرت یحیی علیه السلام د مور نوم ایشاع وو. (۳)

د حضرت یحیی علیه السلام او حضرت مریم مور دواړه سکه خویندې وې چونکه په عرف کښې د ترور د اولاد، اولاد ته هم د ترور ځوئی وئیلی شی په دې وجه رسول الله صلی الله علیه و آله د مجاز متعارف په توگه دواړو ته د ترور خامن اوونیل. (۴) جبرائیل اوونیل دا دواړه یحیی او عیسی دی دوی ته سلام اوکړه چنانچه ما هغوی ته سلام اوکړو نو دواړو د سلام جواب راکړو بیا دواړو اوونیل «مرحبا بالأخ الصالح والنبي الصالح». علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی چه کیندې شی د دغه نسبی نیزدیکت د وجه نه حضرت عیسی علیه السلام او حضرت یحیی علیه السلام په یو ځانی وی. (۵)

امام بخاری ته د حضرت یحیی علیه السلام په تذکره کښې د حدیث اسراء نه علاوه په خپل شرط باندې هیچ یو روایت ملاؤ نه شو. په دې وجه د باب لاندې د حدیث اسراء هغه حصه نقل کړه په کومه کښې چه د حضرت یحیی علیه السلام ذکر راغلې دي. (۶)

امام ترمذی رحمته الله علیه د حارث اشعری رحمته الله علیه یو روایت نقل کړې دی په روایت کښې حضرت اشعری رحمته الله علیه وائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل الله تعالی حضرت یحیی علیه السلام ته په پنځو خبرو باندې پخپله عمل کولو سره ښی اسرانیل ته هم د هغې تلقین کولو حکم ورکړو. نیزدې وه چه حضرت یحیی علیه السلام ته په دغه حکم باندې عمل کولو کښې تاخیر کیدلو چه عیسی علیه السلام هغه ته او فرمائیل الله تعالی تاته په پنځو خبرو باندې پخپله د عمل کولو او ښی اسرانیلو ته د هغې د تلقین حکم کړې وو او دا فریضه خو به یا ته سر ته اورسوي یا بیما پریرده چه زه نشی پوره کړم. یحیی علیه السلام او فرمائیل زه ورپریم چه ته زمانه وړاندې شوې نوماته به سخته سزا راکړې شی یا به په زمکه کښې ورځن کړې شم دې نه پس حضرت یحیی علیه السلام بنو اسرانیل په بیت المقدس کښې راجمع کړل تردې چه جماعت ډک شو نو هغه په منبر کیناستو یحیی علیه السلام د الله تعالی حمد او ثنایاېو نولونه پس او فرمائیل چه الله تعالی ماته د پنځو خبرو حکم راکړې دي چه زه په خپله هم په دې باندې عمل اوکړم او تاسو خلقو ته هم په دې باندې د عمل کولو تلقین اوکړم.

(۱) کشف الباری: ۳/۲.

(۲) اوگورثی بده الخلق باب ذکر الملائكة صلوات الله عليهم: رقم: ۳۲۰۷.

(۳) فتح الباری: ۵۷۹/۸ ارشاد الساری: ۳۸۳/۷.

(۴) فتح الباری: ۵۷۹/۸ ارشاد الساری: ۳۸۳/۷.

(۵) شرح الکرماني: ۷۵/۱۴ عمده القاری: ۲۲/۱۶.

(۶) فتح الباری: ۴۶۷/۶ عمده القاری: ۳۱/۱۶ دار الکتب العلمیه.

① اول حکم دا چه د الله تعالی عبادت کوئی او هغه سره بل څوک شریک مه گرځوئی. د مشرک مثال د هغه غلام په شان دي کوم چه يو مالک په خپل خالص سرو سپینو زرو سره واخلی او د هغه غلام طریقه دا وی چه هغه خپله گټه د مالک په ځانی بل چاته ورکوی. آیا په تاسو کښې څوک هم دا غواړي چه د هغه غلام دي دا سې نافرمانه وی؟ الله تعالی تاسو پیداکړی او هم هغه تاسو ته رزق درکړو. لهذا تاسو هم د هغه عبادت کوئی او هغه سره څوک شریک مه گرځوئی.

② الله تعالی تاسو ته د مړنځ کولو حکم درکړي دي کوم وخت چه تاسو مړنځ کوئی نو اخواد یخو خیال مه ساتئ. ځکه چه تر کومې تاسو په مانځه کښې بل طرف ته متوجه نه شئ نو الله تعالی به ستاسو طرف ته د التفات نظر ساتی.

③ الله تعالی تاسو ته د روژې ساتلو حکم درکړي دي. د روژه دار مثال د هغه سړي په شان دي چا سره چه د مشرک نه ډکه تهیلې وي او هغه د ملگرو په ډله کښې وی او د مشکو خوشبوئی ټوله ډله راکاړی. د الله تعالی په نیز د روژه دار د خپې یوئی د مشرک نه زیات خوښ دي.

④ الله تعالی د صدقه ورکولو حکم هم ورکړي دي. د صدقه ورکونکی مثال د هغه سړي په شان دي څوک چه خپل دښمن راگیرکړی اولاسونه تر لې ئی د قتل کولو ځانی ته بوخی په دي حال کښې هغه اووانی «هل لکمر ان اقتدي نفسی منکم» که زه د ځان په ځانی فدیه پیش کړم نو ته به په هغې باندې راضی شې؟ او آخر هغه د خپل ځان د خلاصولو بدله پوره مال د فدیه په توگه پیش کړی.

⑤ زه تاسو ټولو ته د الله تعالی د ذکر په کثرت سره د کولو تلقین کوم. په کثرت سره د ذکر کونکی مثال د هغه سړي په شان دي چه دښمن په ډیره تیزنی سره هغه پسي لگیدلې وي او هغه د خپل ځان بچ کولو دپاره په یوه مضبوطه قلعه کښې پناه واخلی. نو د شیطان د حملونه د بچ کیدو دپاره د الله تعالی ذکر د ټولو نه مضبوط د پناه ځانی دي.

حارث اشعري رضی الله عنه وائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل زه هم تاسو ته دغه شان د پنځو خبرو حکم درکوم د کوم چه الله تعالی ماته حکم راکړي دي: ① لزوم جماعت ② سماع ③ طاعت ④ هجرت او ⑤ جهاد فی سبیل الله. حقیقت دادی چه کوم سړي یو لیشت په اندازه د جماعت نه بهر شو لکه چه هغه د خپل سټ نه د اسلام رسنی کوزولو سره او غورزوله تردی چه هغه واپس شی او بیا جماعت کښې شامل شی. او چا چه د جاهلیت د زمانې نعره اوچته کړه هغه به د دوزخ خشاک جوړیږی. په دي موقع باندې چا اوونیل یا رسول الله صلی الله علیه و آله سره د دي چه هغه مړنځ گذار او روژه دار وی؟ حضور پاک او فرمائیل او، سره د دي چه مړنځ گذار او روژه دار وی اودا گنری چه زه مسلمان یم. ①

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث او ترجمه الباب کښې مناسبت واضح دي ځکه چه د حضرت زکریا علیه السلام په قصه کښې د حضرت یحیی علیه السلام هم تذکره ده. ②

۴۵- باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّيَبَتُ

مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْفِيًّا﴾ / مريم: ۱۶ /:

﴿إِذْ قَالَتِ الْمَلَكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبْتَلِيكَ بَكَلِمَةٍ﴾ / آل عمران: ۴۵ / . ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ نُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِزْرَ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ - إِلَى قَوْلِهِ - يُرْزَقُ مَنْ يُشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿۴۰﴾ / آل عمران: ۳۳-۳۷ /

① سنن الترمذی کتاب الأمثال باب ماجاء فی مثل الصلاة والصيام والصدقة. رقم الحديث: ۲۸۶۳.

② عمدة القاری: ۲۲/۱۶.

ذو جمة الباب مقصد: دا باب امام بخاری رحمہ اللہ حضرت مریم علیہا السلام د حالاتو او اخبار بیانولو دپاره قائم کړې دي. (۱)

مریم د سربانی ژبې لفظ دي او ددې معنی ده خادم. (۲) چونکه دا د ام عیسیٰ علیهما السلام نوم دي نو ځکه دا د علمیت او تائید د وجې نه غیر منصرف دي. (۳) د سورت آل عمران آیت دي: ﴿إِذْ قَالَتِ امْرَأَةُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي﴾ ارقم الآية ۳۵ یعنی ای زما ربه زما په خېټه کېنې چه کوم بچي دي ماستاد پاره نذر منلې دي چه دي آزاد پریږدم د آزاد پریځودو مطلب دا وو چه هغه به صرف د بیت المقدس خدمت کوي دي نه علاوه به په هغه باندې بل څه کار نه شي کولې. حضرت مریم پلار ته هغه وخت علم نه وو چه پیدا کیدونکې بچي هلك نه بلکه جینسي ده. لیکن بهر حال جذبه نی هم دغه وه چه لونی شي نو د بیت المقدس خادم به وی. چه جینسي پیدا شوه نوم د دغه جذبه لاندې نی دهغي نوم مریم یعنی خادم کیځودو. والله اعلم بالصواب.

حضرت مریم علیها السلام مور پلار: عمران او حنة: د محمد اسحاق رحمہ اللہ او ابن عساکر رحمہ اللہ حضرت مریم علیها السلام د پلار عمران په سلسله د نسب کېنې اختلاف دي مگر دومره خبره فیصله شوي ده چه حضرت مریم علیها السلام د حضرت داؤد عليه السلام د اولاد نه ده. بل د حضرت مریم علیها السلام پلار عمران او مور حنة دواړه په تقویٰ او عبادت کېنې بنو اسرائیل کېنې مشهور وو. دهغه وخت نی حضرت زکریا عليه السلام وو چه د حضرت مریم دخور ایشاع خاوند وو خو یو قول داهم دي چه ایشاع د حضرت مریم ترور وه. (۴)

دهغوی اولاد نه وو اولکه څنگه چه بی اولاد جوړه د اولاد خواش بی تابه کړې وی دا دواړه هم د اولاد خواهش مند وو او د الله تعالیٰ نه به نی دعا کوله آخر الله تعالیٰ دهغوی دعا قبوله کړه او د حنة حمل شو. حنة نذر اومتلو که چرې هلك شو نو هغه به د بیت المقدس خادم وی. (۵)

کله چه د وضع حمل وخت شو او په خانی د هلك جینسي پیدا شوه نو حنة افسوس او کړو. قرآن کریم دا واقعه معجزانه اسلوب کېنې داسې بیان کړې ده: ﴿إِذْ قَالَتِ امْرَأَةُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي﴾ إِنَّكَ أَنْتَ الْغَنِيُّمُ الْعَلِيمُ ﴿فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أَخِيفُهَا يَا كَافِرٌ وَفَرَّقَتْهَا مِنَ الْقَيْطَانِ الرَّجِيمِ فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَلْبَسَهَا ثِيَابًا حَسَنًا وَوَضَعَهَا وَزَكَاةً﴾ یعنی کوم وخت چه د عمران بی بی ونیلی وواي ربه ما نذر منلې دي چه زما په خېټه کېنې کوم بچي دي زه غه د هریو کار نه آزادوم اوستاد دپاره به نی وقف کوم. زما دا نذر قبول کړه. بیشکه ته اوريدونکې او د هر څیز علم لرونکې نی بیاچه کله د هغې جینسي پیدا شوه نو هغې په ارمان سره اوونیل اي ربه زما خو لور اوشوه. حالتهکه الله تعالیٰ ته به علم وو چه د هغې څه پیدا شوی دی او هلك د جینسي برابر نه دي بیا حنة اوونیل اي ربه ما ددې نوم مریم کیځودو اودا او ددې اولاد د شیطان مردود نه د حفاظت دپاره ستا په پناه کېنې ورکوم چنانچه دهغې رب (مریم) په ښه شان سره قبوله کړه او دهغې پالنه به ښه طریقه باندې او کړه او زکریا دهغې نگران جوړ شو.

﴿وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى﴾ جمله معترضه ده او دا د مریم علیها السلام د مور قول نه دي. علامه بیضاوی رحمہ اللہ دي دا تفسیر کړې دي: «ولیس الذکر الذي طلبت کالأنثی التي وهمت» یعنی کوم هلك چه تاغوبستی دي هغه د دغه جینسي په

(۱) فتح الباری: ۵۸۰/۸.

(۲) المصدر السابق.

(۳) المصدر السابق.

(۴) البداية والنهاية: ۴۱۸/۲-۴۱۷ دار هجر.

(۵) البداية والنهاية: ۴۱۸/۲-۴۱۷ دار هجر.

شان نه شی کیدی چه تاته هبه کړې شوی ده. مطلب دا چه هم دا جینشی افضل ده او په دې کښې هغه کمالات او فضائل دي چه ستا غوښتلې شوي هلك کښې نشته دي. (۱)

حضرت مریم د بیت المقدس د خدمت دپاره نذر کول او د کفالت بیان : د حضرت ابن عباس رضی الله عنه روایت دي چې د ولادت نه پس حنة مریم علیها السلام په کښې وغښتله او بیت المقدس ته یې بوتله او په بیت المقدس کښې چې په کومو خلکو په کثرت سره عبادت کولو او هلته به اوسیدل د هغوی په خدمت کښې پیش کړه . د مریم پلار د هغوی امام پاتې وو په دې وجه ټولو جگړې کولې هر یو غوښتل چې د خپل امام د لور کفالت په خپله ذمه واخلي . حضرت زکریا عليه السلام د هغه وخت ښی وو هغه د رشتې په بنیاد باندې خپل خان د مریم د کفالت زیات حقدار گڼلو او ددې خبرې اظهارنی د ټولو په وړاندې او کړو نو هغوی د خسنې اچولو تجویز پیش کړو . چې خسنې اووړستلي شو نو هغه د حضرت زکریا عليه السلام په نوم راووتله . هغوی په دویم ځل او په دریم ځل د خسنې وړستو مطالبه او کړه او هر ځل خسنې هم د زکریا عليه السلام په نوم راووتلو . (۱)

دغه شان حضرت زکریا ۷۱۱ حضرت مریم علیهما السلام په خپل کفالت او پالنه کښې واخستله. حضرت زکریا ۷۱۱ د حضرت مریم ۷۱۱ هیکل سره نږدې یو کمره دهغې ډپاره خاص کړه دې ډپاره چه هغه ټوله ورځ په دې کښې عبادت کوي. چه شپه به شو نو هغه به یې خپل کور ته بوتله. (۲)

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: وَالْغُرَزَانِ الْمُؤْمِنُونَ مِنَ آلِ إِبْرَاهِيمَ وَالْغُرَزَانِ عَمْرَانُ وَالْيَاسِينَ وَالْقُصَيْدِيُّونَ يُقُولُ: (إِنَّ أَوَّلِي النَّاسِ يَابُزُهُمُ لِلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ) / آل عمران: ٥٨: وَهُمْ الْمُؤْمِنُونَ. وَيُقَالُ: آلُ يَعْقُوبَ أَهْلُ يَعْقُوبَ، فَإِذَا صَغُرُوا قَالَ لَمُودُهُ إِلَى الْأَصْلِ قَالُوا: أَهْلِي.

امام بخاری رحمہ اللہ د باب لاندی دریم آیت د آل عمران نقل کری دی: (إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿۵۴﴾) ددی لاندی امام بخاری رحمہ اللہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما قول نقل کری دی چہ پہ آیت کنبی د «آل عمران» نه آل ابراہیم، آل عمران، آل یاسین او آل محمد صلی اللہ علیہ وسلم مؤمنین مراد دی۔ پیا ددی پہ تائید کنبی امام بخاری رحمہ اللہ ہم د ابن عباس رضی اللہ عنہما یو قول نقل کری دی چہ (إِنَّ أَوَّلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَتَلَوْنِ الْأَنْبِيَاءِ) کنبی ہم آل ابراہیم ہغہ دی کوم چہ دغوی متبع او مؤمن وو۔

وَتَعْلِيقُ تَحْرِيجُ: دَا تَعْلِيقُ ابْنِ أَبِي حَاتِمٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى بَنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْهُ بِه طَرِيقٍ سَرِهِ مَوْصُولًا تَقْلُ كَرِهِي دِي. (۴)
وَتَعْلِيقُ مَقْصِدُ: دَدِي تَعْلِيقُ ذَكَرَ كَوْلَهُ دَا مَامَ بَخَارِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مَقْصِدُ دَا خَوْدَلِ دِي چَه پَدِ آيَتِ كَنْبِي ذَكَرَ اصْطَفَا نَه
مَرَادِ ذَالِ اَبْرَاهِيمِ اَوَالَ عَمْرَانَ نَه تَوَلِ كَسَانَ مَرَادِ نَه دِي بَلَكِه خَاصِ كَسَانَ مَرَادِ دِي چَاچِه اِيْمَانِ قَبُولِ كَرُو. (۵)

قوله: ويقال: آل يعقوب أهل يعقوب..... إلخ: دَلْ لُفْظُ آلَ بِهِ أَصْلُ كُنْيَةِ اخْتِلَافِ دِي. جُمْهُورُ أَوَامِامِ سَيِّدِيهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَرْمَانِي چَه آلَ بِهِ أَصْلُ كُنْيَةِ أَهْلِ وَوُ خُكَّه چَه دِوِي تَصْغِيرِ أَهْلِ رَاخِي. «والتصغير ورد الأشعار إلى أصله» دِکُومَ نَهْ پَسِ چَه هَاءِ خِلَافِ قِيَاسِ هَمْزَه سِرَه بَدَلَه کَرِهْ اَوْ بِيَا دَقَاعِدِي مُطَابِقِ دِوِمَه هَمْزَه بِهْ اَلِف سِرَه بَدَلَه کَرِهْ نَو آل شِر. بَعْضُ حَضَرَاتِ فَرْمَانِي چَه دَلْ أَصْلُ آلِ يَزُولُ نَهْ أَوَّلِ دِي دِکُومَ مَعْنٰی چَه دِ وَاپس کِيدُو دِهْ اَوْ هَرِ انْشَانِ خِلَافِ آلِ

^(۱) حاشیه الشهاب علی التفسیر البیضاوی، سورۃ آل عمران: ۳۶، ۳۹/۳ دار لکتاب العلمیہ.

(^٢) البداية والنهاية: ١/٢: ٤٤.

(٣) روح المعاني، سورة آل عمران: ٣٧/٤٤، دار إحياء التراث العربي، البداية والنهاية: ٢٢/٢، دار هجر.

(١) فتح الباري: ٤٦٩/٦ عمدة القاري: ٣٢/١٦.

فتح الباری: ۴۶۹/۶.

بالبع، طرف ته را رخصی. و او متحرک کرو دکوم نه پس چه د قاعدی مطابق و او ماقبل مفتوح کیدو د و جی نه الف سره بدل کرو نو آل رجور شو. ددی حضراتو مطابق دلغظ آل تصغیر اوایل راخی (۱)

[۲۲۴۸] - حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ السَّيِّبِ، قَالَ: قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَا مِنْ بَنِي آدَمَ مَوْلُودٌ إِلَّا فِيهِ شَيْطَانٌ جَبَرْتُ يُولَدُ، فَيَسْتَلِ صَارِعًا مِنْ مَنِ الشَّيْطَانُ، غَيْرَ مَرْتَمٍ وَأَيُّهَا» ثُمَّ يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ: {وَأَيُّ أَعْيُنَ هَا بَكَ وَذَرَّتَهَا مِنْ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ} [آل عمران: ۳۶] ص [۶۱۲] [ز: ۳۱۱۲] (۲)

ترجمه: د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دي چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله نه اوریدلی چه هیڅ یو ماشوم داسې نه پیدا کیږي کوم ته چه د پیدا کیدو په وخت شیطان لاس اونه لگوي هغه د شیطان په لاس لگولوسره ژړا کوي. سوا د مریم او ابن مریم نه، یعنی مریم اود هغې خونې عیسی علیهما السلام د شیطان د لمس نه محفوظ ساتلی ددی حدیث په بیانولوسره ابوهریره رضی الله عنه د آل عمران دا آیت وئيلي وو. {وَأَيُّ أَعْيُنَ هَا بَكَ وَذَرَّتَهَا مِنْ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ}

تراجم رجال

ابو الیمان: دا ابو الیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی رحمته الله دي. (۳)

شعیب: دا ابوشیر شعیب بن مرثی حمزه قرشي اموی رحمته الله دي. ددوی تذکره «بدء الوجود» لاندې تیره شوې ده. (۴)

الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمته الله دي. (۵)

سعيد بن الصيبي: ددوی تذکره «کتاب الیمان باب من قال: إن الیمان هو العی» لاندې تیره شوې ده. (۶)

د حدیث شرح: د حضرت مریم علیها السلام د پیدائش نه پس حنة وئيلي وو: {وَأَيُّ أَعْيُنَ هَا بَكَ وَذَرَّتَهَا مِنْ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ} یعنی زه مریم اود هغې اولاد د شیطان مردود د شر نه ستا په پناه کښي ورکوم امام قرطبي رحمته الله فرماني چه د مور ددې دعا په برکت سره الله تعالی مریم علیها السلام د شیطان د شر نه محفوظ اوساتله. (۷)

چنانچه په روایت کښي راخی چه کوم وخت بهې پیدا کیږي نو هغه ځکه جغې وهي چه شیطان هغه باندې په خپله گوته باندې ځکونډ اړه ورکوي. (۸)

سوا د حضرت مریم اود هغې د خونې حضرت عیسی علیهما السلام چه الله تعالی دواړه د شیطان د شر نه محفوظ اوساتل. (۹)

د حدیث ترجمه الباب سوره مناسبت: ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت واضح دي.

(۱) فتح الباری: ۴/۶۶۹ عمده القاری: ۳۲/۱۶.

(۲) مترخیرجه فی بدء الخلق باب صفة إبليس وجنوده، رقم: ۳۲۸۶.

(۳) کشف الباری: ۴۷۹/۱.

(۴) کشف الباری: ۴۸۰/۱.

(۵) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۶) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۷) تفسیر القرطبي تفسیر سوره آل عمران رقم الآية: ۳۵/۵۱۰۳ مؤسسه الرساله، إرشاد الساری: ۳۸۴/۷.

(۸) مستند الإمام أحمد: ۱۳/۳۶ رقم الحديث: ۷۷۰۸ مؤسسه الرساله.

(۹) البداية والنهاية: ۲/۱۹ دار هجر.

۴۶- باب ﴿وَإِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفٰكِ وَطَهَّرَكِ﴾

وَاصْطَفٰكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ﴿

مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿ذٰلِكَ مِنْ اَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ اِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اذْ يَقُولُونَ
اَقْلَامُهُمْ اَتَهُمْ يَكْتُلُ مَرْيَمُ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اذْ يَخْتَصِمُونَ ﴿٢٢- ٢٤﴾
يَقَالُ: يَكْتُلُ يَضْمُ، كَقَوْلِهَا لَهَا: عَقَقْتُ اَلَيْسَ مِنْ كَقَالَةِ الدُّبُورِ وَشَبَّهَا.

ما قبل سره و بط: دا باب امام بخاری رحمته اللہ علیہ د سابقہ باب د فصل په توگه باندې قائم کړې دي. او په دې کښې هم
د حضرت مریم علیها السلام حالات بیانول غواړي. د باب لاندې امام بخاری رحمته اللہ علیہ د سورت آل عمران آیت نقل کړې
دي. ﴿وَإِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفٰكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفٰكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ﴿مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي
مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿ذٰلِكَ مِنْ اَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ اِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اذْ يَقُولُونَ اَقْلَامُهُمْ اَتَهُمْ يَكْتُلُ مَرْيَمُ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اذْ
يَخْتَصِمُونَ ﴿٢٢- ٢٤﴾﴾ یعنی هغه وخت یلا کړی چې فرشتو او وینل ای مریم حقیقت دادي چې الله تعالی ته
منتخب کړې نئ او تاته ئې پاکي در کړې ده او د دنیا په ټولو ښځو کښې ئې هم تاته په خوښیدو سره فضیلت
در کړې دي. ای مریم ته د خپل رب عبادت کوه او سجده کوه او د رکوع کونکوسره رکوع هم کوه: د سجدي ذکر د
رکوع ته اول راغلي دي یا خو په دې وجه چې دهغه وخت شریعت کښې هم دغه ترتیب وو او یا بیا ﴿اسْجُدِي وَارْكَعِي﴾
کښې واو د مطلق جمع دپاره دي.

دې نه پس آیت کښې رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته خطاب دي چې د حنة نذر منل، د مریم علیهما السلام ولادت او بیا
د حضرت زکریا عليه السلام په ترتیب کښې راتلل او مریم علیهما السلام سره د ملاکو دخبرو اترو خبرو کوم چې تاته
در کړې شو ټول د غیب خبرونه دی او د حضور پاک د نبوت د حقیانیت دلیل دي. په دې کښې یهودو ته هم تنبیه وه
چې دهغوی د آبا او اجداد سره متعلق کوم معلومات محمد صلی اللہ علیہ وسلم ته ورکړي شو دهغې ذریعه وحی ده. لهدا تاسو
دهغه په نبوت باندې ایمان راوړو سره په صراط مستقیم باندې راشئ. چنانچه او فرمانيږي شو: دا ټولې د غیبو
خبرې دی چې مونږ ئې د وحی په ذریعه تاته در کوو او تاسو هغه وخت هغوی سره نه وې کوم وخت چې هغوی خپل
قلمونه اچول (د دې فیصله کولو دپاره) چې څوک به د مریم کفالت کوی او هغه وخت هم ته هغوی سره نه وې کوم
وخت چې هغوی په خپل مینځ کښې اختلاف کولو.

یکفل: یضم، کَقَوْلِهَا اَلَيْسَ مِنْ كَقَالَةِ الدُّبُورِ وَشَبَّهَا: امام بخاری رحمته اللہ علیہ د آل عمران په آیت کښې
﴿یکفل﴾ او ﴿کَقَوْلِهَا﴾ معنی بیان کړې ده چې د دواړو معنی د ملاولو راځي. بیاني دا اوخودل چې ﴿وَكَقَوْلِهَا زَكْرِيَّا﴾ کښې
﴿کَقَوْلِهَا﴾ تشدید سره نه دي تخفیف سره دي او په آخره کښې او فرمانيږي چې د کفالت نه مراد هغه ضمان نه دي چې د
قرض یا د دې په شان نورو معاملاتو کښې کیږي بلکه دي نه مراد معنی مستعار دي یعنی د چا د پرورش او
تربیت ذمه واری اخستل. ﴿

[۳۲۴۹]- حَدَّثَنِي أَحْمَدُ ابْنُ أَبِي رَجَاءٍ، حَدَّثَنَا النُّفَرِيُّ، عَنْ هِشَامٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبِي،
قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ جَعْفَرٍ، قَالَ: سَمِعْتُ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «عَزَّزْنَا بِهَا مَرْيَمَ ابْنَةَ عِمْرَانَ، وَعَزَّزْنَا بِهَا خَدِيجَةَ» ص [۶۱۵] [۳۶۰۴] (۱)

تراجم رجال

احمد بن ابی رجاء: دا ابوالولید عبداللہ بن ایوب حنفی ہروی رحمۃ اللہ علیہ دی (۲)
نضر: دا نضر بن شعیل مازنی مصری رحمۃ اللہ علیہ دی (۳)

ابی: دی نہ عروہ بن زبیر بن العوام مراد دی۔ ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب أحب الدين إلى الله آدمه» لاندی تیرہ شوی (۴)۔

عبدالله بن جعفر: دا عبداللہ بن جعفر بن ابی طالب رحمۃ اللہ علیہ دی (۵)

علی رضی اللہ عنہ: ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب ائمن من کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم» لاندی تیرہ شوی دہ (۶)
دحضرت علی رضی اللہ عنہ روایت دی چہ ما د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ داسی فرمائیلو سرہ اوریدلی دی چہ مریم بنت عمران دخیلی زمانی بہترین بنخہ وہ اوخدیجہ دخیلی زمانی بہترین بنخہ وہ۔

د تخیر نسائہا مریم بنت عمران مطلب: ددی جملی یو صورت دادی چہ بہ «نساءها» کنبی د ضمیر مرجع «الدنیا» وی لکہ خشک چہ دعلامہ زرکشی رحمۃ اللہ علیہ رانی دہ (۷) او د «غیث» نہ وړاندی «من» مقدر او منلی شی داد قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ رانی دہ (۸) او تقدیر عبارت وی: «من غیر نساء الدنیا مریم بنت عمران» یعنی مریم بنت عمران ددنیا دافضل بنخونہ دہ۔ علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمانی ضمیر د بنو اسرائیل طرف تہ راجع دی (۹) پہ دی صورت کنبی بہ مطلب داسی چہ مریم د بنو اسرائیل د بنخونہ د تولو افضل دہ۔ اودا ہم وثیلی کیدی شی چہ بہ عبارت کنبی مضاف محذوف وی او تقدیر وی: «غیر نساء زمانہا مریم بنت عمران» پہ دی صورت کنبی ضمیر ہا د مریم علیہا السلام طرف تہ راجع وی یعنی مریم دخیلی زمانی دافضل بنخونہ دہ۔

(۱) أخرجه أيضاً في المناقب، باب تزويج النبي صلى الله عليه وسلم خديجة وفضلها رضي الله عنها، رقم الحديث: ۳۸۱۵ ومسلم في فضائل الصحابة، باب فضائل خديجة رقم: ۳۴۳۰ والترمذي في المناقب، باب مناقب خديجة رضي الله عنها، رقم: ۳۸۸۷.

(۲) كتاب الحیض، باب إذا حاضت فی شهر ثلاث حیض، رقم: ۳۲۵، ص: ۵۴۳.

(۳) كتاب الوضوء باب حمل القنزة مع الماء فی الاستحباب رقم: ۱۵۲.

(۴) كشف الباری: ۴۳۶/۲.

(۵) اوگورنی كتاب العتق باب: فی العتق وفضله، رقم: ۳۵۱۷.

(۶) كشف الباری: ۱۴۹/۴.

(۷) إرشاد الساری: ۳۸۶/۷.

(۸) عمدة القاری: ۳۴/۱۶ وإرشاد الساری: ۳۸۶/۷.

(۹) شرح الکرمانی: ۷۷/۱۴.

امام نسائی رحمته حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما روایت نقل کر دی ہے۔ یہ دی کنبی د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ حضرت مریم علیہا السلام بارہ کنبی «افضل لساہل الجنة» الفاظ وارد دی (۱) او یہ یورایت کنبی «غیر نساء العالمین» الفاظ ہم نقل دی (۲)

داهم داسی دی لکہ چہ دقرآن کریم آیت: ﴿وَاصْطَفٰکَ عَلٰی نِسَاءِ الْعٰلَمِیْنَ﴾ علامہ قسطلانی فرمائی چہ ظاہری مطلب ہم دغہ دی چہ مریم علیہا السلام مطلقاً دتولو بنخونہ افضل ده۔ یہ دی کنبی د عالم زمانہا قید لکولو سرہ ترک ظاہر لازم راخی (۳)

چونکہ قرطبی رحمته او ابن حزم د بنخو د نبوت قائل دی (۴) یہ دی وجہ هغوی د مذکورہ آیت نہ د حضرت مریم بہ نبوت باندی استدلال کر دی او فرمائی دی چہ هغه نبیہ وه (۵)

قاضی عیاض رحمته فرمائی چہ داکثر جمهورو علماؤ مذہب دادی چہ حضرت مریم او حضرت آسیہ ہم دنورو صاحب فضل بنخو بہ شان د صدیقات اولیاء اللہ نہ وی (۶) امام نووی رحمته بہ الاذکار کنبی د امام الحرمین بہ حوالہ سرہ لیکلی دی چہ هغوی د مریم علیہا السلام بہ نبیہ نہ کید باندی اجماع نقل کر دی (۷) بیا امام نووی رحمته شرح المہذب کنبی ہم دا قول د فقہاؤ د یو کوئی جماعت طرف تہ منسوب کر دی (۸) همدغہ رانی د حضرت حسن بصری رحمته ہم ده۔ هغه فرمائی: «لہں فی النساء نبیہ ولا فی الجن» (۹) یعنی یہ بنخو او جنات دوارو کنبی ہم ہیچ یو نبیہ نہ ده پاتی

خلاصہ دا چہ جمهور دبنخو د نبوت قائل نہ دی او د حضرت مریم علیہا السلام بارہ کنبی وارد شوی آیت ﴿وَاصْطَفٰکَ عَلٰی نِسَاءِ الْعٰلَمِیْنَ﴾ کنبی دی حضراتو تاویل کر دی چہ دی نہ مراد عالمی زمانہا ده یعنی حضرت مریم علیہا السلام دخیلی زمانی د دنیا او آخرت دوارو بہ اعتبار سرہ افضل ترین بنخو وه (۱۰) وخیر نساہا خدیجہ: مطلب داچہ ام المؤمنین حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا ددی امت دتولو نہ افضل بنخو ده۔ قاضی

(۱) سنن النسائی الکبری، کتاب المناقب، مناقب مریم بنت عمران: ۳۸۸/۷، رقم الحدیث: ۸۲۹۷ مؤسسۃ الرسالۃ، المعجم الکبیر، ذکر بنات الرسول صلی اللہ علیہ وسلم، ذکر سن فاطمہ رضی اللہ عنہا ووفاتہا إلخ: ۴۰۷/۲۲، رقم الحدیث: ۱۰۱۹ مکتبۃ ابن تیمیہ.

(۲) المعجم الکبیر للطبرانی ذکر بنات النبی صلی اللہ علیہ وسلم، ذکر سن فاطمہ رضی اللہ عنہا ووفاتہا إلخ: ۴۰۲/۲۲، رقم الحدیث: ۱۰۰۴ ابن تیمیہ، صحیح ابن حبان ذکر فاطمہ الزہراء بنتہ المصطفی: ۴۰۲/۱۵، رقم الحدیث: ۶۹۵۱ مؤسسۃ قرطبہ.

(۳) إرشاد الساری: ۳۸۶/۷.

(۴) احکام القرآن للقرطبی، سورۃ آل عمران: ۴۲، ۱۲۷/۵-۱۲۶ مؤسسۃ الرسالۃ.

(۵) فتح الباری: ۵۸۳/۸ احکام القرآن للقرطبی: ۱۲۷/۵-۱۲۶ سورۃ آل عمران رقم الآیہ: ۴۲ مؤسسۃ الرسالۃ.

(۶) إكمال المعلم بفوائد مسلم: ۴۰/۷، رقم الحدیث: ۲۴۳۱ دار الفواء للطباعة، فتح الباری: ۵۸۲، ۳۸۶/۸.

(۷) الاذکار، للإمام النووي رحمۃ اللہ علیہ، باب الصلاۃ علی الانبیاء وآلہم تبعاً لہم صلی اللہ علیہ وسلم، الفصل الثانی، ص: ۱۰، دار الفکر، فتح الباری: ۵۸۲، ۳۸۶/۸.

(۸) فتح الباری: ۵۸۶/۸.

(۹) فتح الباری: ۵۸۲/۸.

(۱۰) فتح الباری: ۵۸۳/۸.

ابوبکر بن عربی رحمته فرمائی کہ ددی حدیث پہ رنر اکنبی د امت محمدیہ پہ بنخو باندی د خدیجہ الکبریٰ رحمہا فضیلت مطلقہ ثابتیری (۱)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی کہ یو خو ابواب مخکنی «باب قول الله تعالى (وَعَزَّابَ اللَّهُ مَثَلُ الْفَاسِقِينَ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ انْصَرَفُوا عَنْهُمْ)» کنبی د حضرت ابو موسیٰ رضی اللہ عنہ روایت «کمل من الرجال کثیرو کمیل من النساء الا اسماء امراة فروعون و مرعفت عمران» ددی خبری تقاضا کوی کہ حضرت مریم او حضرت آسیہ رضی اللہ عنہما د بقیہ تولو بنخو نہ افضل ده او حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا ددی امت افضل ترین بنخه ده. لکه چه په اول حدیث کنبی د امت محمدیہ د بنخو نه تعرض نه دی کړی دکوم حاصل چه دا راوخی چه پخوانو امتونو کنبی حضرت مریم او حضرت آسیہ رضی اللہ عنہما افضل ترین بنخو نه دی او په دی دواړو کنبی هم مریم علیها السلام زیاته افضل ده. خو امت محمدیہ کنبی افضل ترین بنخه حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا ده. (۲)

۴۷- باب: قَوْلُهُ تَعَالَى (إِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ

اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ)

إِلَى قَوْلِهِ (فَأَتَمَّا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ) (آل عمران: ۴۵-۴۷) يَبَشِّرُكِ وَتُبَشِّرُكِ وَاجِدَهُ (وَجِبَاءً) قَرِيقًا. وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ: (الْمَسِيحُ) الْمَذْبُوحُ. وَقَالَ جَاهِدٌ: الْكَبَلُ الْخَلِيمُ، وَالْأَكْثَرُ مِنْ يَبْعٍ بِالنَّهْجِ وَلَا تَبْعُ إِلَّا لِلَّهِ. وَقَالَ غَزْوَةٌ: مَنْ يُولَدُ أَغْلَى.

د توجیه الباب مقصد: امام بخاری رحمته ددی باب لاندی د خونی بشارت بیانول غواړی چه حضرت مریم ته الله تعالی د طرف نه د فرستو په ذریعه د خونی زیری ورکړی شو. امام بخاری رحمته د سورت آل عمران آیت نقل کړی دی: (إِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِئًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ وَنُكِّلَ النَّاسَ فِي النَّهْدِ وَكُهْلًا وَهُمْ الصَّالِحِينَ) قَالَتْ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ قَالَ كَذَلِكَ إِنَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ) (۴۵-۴۷) یعنی کوم وخت چه فرستو مریم ته ونیلی وو چه ای مریم الله تعالی تاته د خپلې کلمې زیری درکوی دکوم نوم چه به مسیح عیسی بن مریم وی. عیسی علیه السلام ته کلمه الله خکه اوونیلې شو چه هغه د پلار نه بغیر د الله تعالی د کلمه کن سره پیدا شوې وو چه په دنیا او آخرت کنبی به معزز وی او دمقرب بندیگانو نه به وی هغه به په زانگو کنبی هم خلقو سره خبری کوی دی دپاره چه خلقو ته د مریم د عفت او پاکدامنی گواهی ورکړی شی او په زیات عمر کنبی هم، او د رنستونی خلقو ته به وی مریم اوونیل ای زما پروردگار! زما به بچی څنگه کیږی حالانکه ماله یو بشر (د صحبت په توگه، لاس نه دی لگولی) نه په جائز طریق اونه په ناجائز طریق سره او عادتاً بچی بغیر د پلار نه ته پیدا کیږی نو معلومه نه ده چه هم داسې به صرف د الله تعالی په قدرت سره بچی کیږی یا ماته به د نکاح حکم را کولې شی، او وفرمانیلې شو هم داسې (بغیر د سړی، نه به کیږی. خکه چه الله تعالی څه غواړی پیدا کوی (یعنی د یو څیز د پیدا کیدو دپاره) صرف د الله تعالی غوښتل کافی دی د یوې واسطې یا د څه سبب خاص کیدو ضرورت نشته اودهغه د غوښتلو طریق دده چه، کله یو څیز پوره کول غواړی نو هغې ته وائی چه اوشه بس هغه څیز کیږی.

قوله: «يُبَشِّرُكِ وَتُبَشِّرُكِ وَاحِدٌ» آیت کنبی دی (إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ) د قرات مشهوره مطابق د اشین

(۱) فتح الباری: ۵۸۳/۸.

(۲) المصدر السابق.

تشديد سره د باب تفصيل نه دي. امام بخاري رحمه الله فرماني چه «بَشْرًا» د شين تخفيف سره هم لوستلې كيدې شي د تخفيف قرأت يحيى بن تَاب، ضمره او كسانى رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِمْ نه نقل دي. (۱)
 د مسيح معنى: «وَقَالَ اِبْرَاهِيمُ: السَّامِعُ الصَّادِقُ.....» د ابراهيم نه ابراهيم نخعى رحمه الله مراد دي دې وانى چه مسيح د صديق په معنى كښې دي. امام طبري رحمه الله فرماني د ابراهيم نخعى رحمه الله مطلب دادې چه الله تعالى د حضرت عيسى عليه السلام نه د نوب مسح او پاك كړې وو. (۲)

ښكاره خبره ده چه كله هغه د گناهونو نه پاك كړې شوې نو هغه ته به د صديقيت درجه حاصلېږي په دې بنياد باندې ابراهيم نخعى رحمه الله د مسيح معنى صديق اخستې ده. د ابراهيم نخعى رحمه الله تعليق سفيان ثوري رحمه الله په خپل تفسير كښې موصولاً روايت كړې دي. (۳)

محققينو حضرت عيسى عليه السلام ته د مسيح ونيلو ډير وجوهات بيان كړې دي. لفظ مسيح د فعيل په وزن باندې مفعول يعنى د مسح په معنى كښې دي. يعنى د گناهونو نه پاك كړې شوې. حضرت ابن عباس رحمه الله فرماني چه مسيح په معنى د ماسح دي او د اسم فاعل په معنى كښې دي او دا لقب خكه وركړې شوې دي چه هغه به د يو بيمار په بدن باندې لاس رابښكولو نو هغه به صحيح شو، كه په يو مړي باندې به ئې لاس رابښكولو نو هغه به ژوندي كيدلو. يو قول دادې چه د مسيح الارض نه مشتق دي يعنى په ملكونو او ښاريو كښې گرځيدل نو عيسى عليه السلام ته مسيح خكه اووښلې شو چه هغه چرته په يوځاني كښې مستقل قيام نه دي اختيار كړي بلكه د الله تعالى د وركړې شوي مشن د پوره كولو دپاره يوشان په تبليغ دين كښې مصروف پاتې وو. كله به په ښاريو كښې وو او كله به ځنگلونو او صحراگانو كښې. د بعض حضراتو رائي ده چه په عربي لغت كښې مسيح «محمل الوجه» ته ونيلى شى چونكه د عيسى مخ د حسن او جمال يوه نمونه وه په دې وجه هغه ته مسيح اووښلې شو.

يوه رائي داده چه د عيسى عليه السلام د سر په وېشېنو باندې قدرتي تيل لگولې شوې وو په دې وجه هغه ته مسيح اووښلې شو. (۴) علامه عيسى عليه السلام فرماني چه لفظ مسيح د دجال دپاره هم استعمالېږي خو چه كله ددې لفظ نسبت د دجال طرف ته وي نو دهغي معنى به پورته ذكر كړې شوو معاني نه مختلف وي خكه چه د حضرت عيسى عليه السلام نسبت مسيح مطلب جوړېږي چه هغه د گناهونو نه پاك كړې شوې دي. خود دجال طرف ته د نسبت د دې لفظ معنى به د مسح شوي وي خكه چه د دجال سترگي او اورېخي به مسح وي په دې وجه دا هم ونيلى شوى دي چه ددې لفظ نسبت د دجال طرف ته مسيح دميم په كسره او سين په تشديد سره لوستلې شي دې دپاره چه د دجال او حضرت عيسى عليه السلام د نسبت دواړو كښې فرق اوشى. (۵) علامه عيسى عليه السلام فرماني چه د مسيح د تسميه وجه كښې چه كوم اقوال نقل دي د دهغي شمير درويشتو پورې ره غيږي او دا ټول اقوال علامه عيسى عليه السلام په خپل كتاب زين المجالس كښې نقل كړي دي. (۶)

قوله: وقال مجاهد: الكهل الحليم: آيت دي: (وَكَلَّاءُ مِنَ الصَّالِحِينَ) مجاهد رحمه الله فرماني د «كهل» معنى ده حلم يعنى بوج او چتونكې او د وقار اوسكيني والا. ابو جعفر النحاس رحمه الله واني چه د «كهل» دا معنى عربي لغت كښې چرته ملاك نه شوه. د عربو په نيز «كهل» هغه سړي ته واني د چا عمر چه تقريباً څلويښت كاله وي يا ددې نه

(۱) عمدة القاری: ۳۵/۱۶ وفتح الباری: ۵۸۴/۸.

(۲) فتح الباری: ۵۸۴/۸.

(۳) عمدة القاری: ۳۷/۱۶ وفتح الباری: ۵۸۴/۸ وارشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۴) تذکره قول دپاره اوگورنی: عمدة القاری: ۳۵/۱۶ وفتح الباری: ۵۸۴/۸ وارشاد الساری: ۷/۳۸۷.

(۵) عمدة القاری: ۲/۱۶ إدارة الطباعة المنيرية.

(۶) عمدة القاری: ۳۵/۱۶.

زیات شوی وی. ذ بعض حضراتو په نیز درې دیرش کالونه چه عمر زیات شی هغه ته «کهمل» وائی او یو قول دادې چه درې دیرش کاله پوره شی نو هغه ته «کهمل» وئیلې شی (۱) خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرمائی «کهمل» ذ پاره حلم او وقار غونډې معانی ذ لږمی صفت درجه لری. په دې وجه مجاهد رحمته الله علیه ذ صفت لږمه لحاظ کولو سره ذ «کهمل» معنی «حلم» کړې ده. والله اعلم (۲)

قوله: «والأکمه: من یبصر بالنبأ ولا یبصر باللیل»: ذ سورت آل عمران آیت دې: **﴿إِنِّي فَتَنُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ إِنِّي أَخْلَقُ لَكُمْ مِنَ الطَّيْرِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَلْقُكُمْ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَأُخِي الْمَوْئِدَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَأَتَبَسِّمُكُمْ مِمَّا تَأْكُلُونَ وَمِمَّا تَدْخِرُونَ إِنِّي بِمَا تَكْمُلُونَ﴾** (۳۹۱) ذ آیت په سیاق کښې دی چه الله تعالی عیسی عليه السلام ته کتاب و حکمت او تورات او انجیل تعلیم ورکولو سره بنی اسرائیلو له رسول جوړولو سره لیکنی نو هغه به هغوی ته وائی.

توجه: زه تاسو له ستاسو ذ رب ذ طرف نه یوه نشانی راورولوسره راغلی یم چه زه ستاسو په وړاندې ذ ختې نه یو مرغنی په شان یو شکل جوړوم بیا به هغې کښې پوکې وهم نو هغه ذ الله تعالی په حکم سره مرغنی جوړیږی دا د عیسی عليه السلام معجزه وه چه هغه به ذ خاوري ختې نه د مرغنی یو صورت جوړولی بیا به ننی په هغې کښې پوکې وهلو او هغه به ذ الله تعالی په حکم سره ژوندنی مرغنی کیدو سره الوتله او زه د مور نه پیدا شوې روند او د جذام مرض والا صحت مند کوم او مړی راژوندی کوم او تاسو خلقی چه څه به خپلو کورو نو کښې خورنی یا ذخیره کوئی زه هغه ټول خودلی شم.

ذ حضرت عیسی عليه السلام په زمانه کښې ذ طب او حکمت چرچا وه او دې فن لوئی ماهران موجود وو. مگر هغه ټول ذ برگی مرض او جذام ذ امراض ذ علاج نه عاجز وو. حضرت عیسی عليه السلام ته دا معجزه ورکړې شوه چه هغه به یو ابرص یا اکمه (ذ مور نه وړند پیدا شوې) باندې لاس رابښکلو نو هغه به صحت مند شو. امام بخاری رحمته الله علیه ذ «اکمه» معنی کړې ده: «من یبصر بالنبأ ولا یبصر باللیل» یعنی اکمه هغه ته وائی چه ذ ورځې ورته ښکاری مگر ذ شپې ورته هیڅ نه ښکاری امام بخاری رحمته الله علیه دا قول د مجاهد رحمته الله علیه نه نقل کړې دې او شراح حدیث دې قول ته شاو وئیلې دې او فرماینلې دې چه داسې سړی ته اکمه نه وائی أعشى ورته وئیلې شی. (۲)

وقال غیره: من یولد اعمی: یعنی د مجاهد رحمته الله علیه نه علاوه د نورو حضراتو په نیز اکمه ذ مور نه وړند پیدا شوی ته وائی او هم دغه ذ جمهورو قول دې (۳) ابن عباس رضی الله عنهما عکرمه رحمته الله علیه او حسن بصری رحمته الله علیه نه هم دغه نقل دی (۴) شراح حدیث وائی چه آیت کښې دا صفت د عیسی عليه السلام د معجزې په توگه بیان کړې شوې دې ذ مور نه وړند پیدا شوې ټپک کول واقعاً غیر معمولی خبره ده د کوم ذ علاج چه څوک ماهر طبیب دعوی نه شی کولې نو په دې سیاق کښې اکمه ذ مور نه وړند پیدا شوې په معنی کښې اخستل «أکمه بتفسیر الآیه» دې (۲)

[۲۲۵۰] - حَدَّثَنَا آدَمُ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَمْرِو بْنِ مَرْثَدَةَ قَالَ: سَمِعْتُ مَرْثَدَةَ الْهَمْدَانِيَّ يَحْدِثُ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "فَضْلُ

(۱) ذ تفصیل ذباره او گوږنی: فتح الباری: ۵۸۷/۸ و عمده القاری: ۳۶/۱۶ و إرشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۲) فتح الباری: ۵۸۴/۸ و إرشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۳) فتح الباری: ۵۸۴/۸ و إرشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۴) فتح الباری: ۵۸۴/۸ و إرشاد الساری: ۳۸۷/۷.

(۵) فتح الباری: ۵۸۵/۸.

عَائِشَةُ عَلَى النَّسَاءِ كَقَبْلِ الذَّرِيدِ عَلَى سَائِمِ الطَّعَامِ، كَمَلْ مِنَ الرِّجَالِ كَثِيرٌ، وَلَمْ يَكْمُلْ مِنَ النِّسَاءِ: [أَلَا مَرِّمُ بِنْتُ عِمْرَانَ، وَأَسِيَّةُ امْرَأَةُ فِرْعَوْنَ] "ص ٦٢٣" [ر: ٣٢٣٠] (١)

ترجمه: دحضرت موسی اشعری رضی اللہ عنہ روایت دی ہے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلی دی، دعانشہ رضی اللہ عنہا فضیلت پہ نورو بنخو باندی داسی دی لکہ چہ ذرید فضیلت پہ نورو تولو خورا کو نو دی ہے سر و کنبی خود یر سری کامل تیر شوی دی مگر پہ بنخو کنبی سوا ذ مریم بنت عمران او آسیہ (د فرعون بی بی) نہ خو ک کامل بنسخہ نہ دہ تیرہ شوی

پہ دی حدیث باندی شانہ تفصیلی خبری شوی دی ورناندی د فضائل لاندی ہم خہ تفصیل راخی

تراجم رجال

ادم: دا آدم بن ابی ایاس رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ (کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ) لاندی تیرہ شوی دہ (٢)

شعبہ: دا شعبہ بن الحجاج بن الورد البسکی الواسطی رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ (کتاب الإيمان باب من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ) لاندی تیرہ شوی دہ (٣)

عمرو بن مہ: دا عمرو بن مہ بن عبد اللہ ہمدانی رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ (کتاب الأذان، باب تسمية الصفوف عند الإقامة وبعدھا) لاندی تیرہ شوی دہ

مہ الہمدانی: دا مہ بن شراحیل الہمدانی رضی اللہ عنہ دی ددوی تذکرہ ہم پہ دی کتاب الأنبياء کنبی (باب قول اللہ تعالیٰ: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ﴾) الی قولہ (وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ) رقم الحديث: ٣٤١١ لاندی تیرہ شوی دہ

ابو موسیٰ الاشعری: ددوی تذکرہ (کتاب الإيمان باب أي الإسلام أفضل) لاندی تیرہ شوی دہ (٤)

[٣٢٥١]- وَقَالَ ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «نِسَاءُ قُرَيْشٍ خَيْرٌ نِسَاءَ رَكِبَنَ الْإِبِلَ، أَحْسَنُهُ عَلَى [ص: ١٦٥] طِفْلِ، وَأَرْعَاهُ عَلَى زَوْجٍ فَنِي ذَاتِ يَدَيْ» يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ عَلَى [الرِّدْ ذَلِكَ: وَلَمْ تَرْكَبْ مَرِّمُ بِنْتُ عِمْرَانَ بَعِيرًا قَطُّ تَابَعَهُ ابْنُ أَبِي الزُّهْرِيِّ، وَاسْتَحَافَ الْكَلْبِيُّ، عَنِ الزُّهْرِيِّ ص ٦٢٤] [٤٧٩٤، ٥٠٥٠، ٥] (٥)

(١) مرتخریجہ فی نفس الكتاب تحت باب قول الله تعالى: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ﴾، رقم الحديث: ٣٤١١

(٢) كشف الباري: ٦٧١/٢

(٣) كشف الباري: ٦٧٨/١

(٤) كشف الباري: ٦٩٠/١

(٥) أخرجه أيضاً في التكاثر باب إلى من ينكح وأى النساء خير، رقم: ٥٠٨٢ وفي التفقات باب حفظ المرأة زوجها في ذات يده والنفقة رقم: ٣٦٥ ثمسلم في فضائل الصحابة من فضائل نساء قريش رقم: ٣٥٢٧ جامع الأصول في أحاديث

الرسول: ٢١٠/٩ رقم الحديث: ٦٧٩٠

تراجم رجال

ابن وهب: دا ابو محمد عبدالله بن وهب قرشی مصری رحمته الله دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب منی بصح صحاب الصغیر» لاتدی تیره شوې ده. (۱)

یونس: دا یونس بن یزید ابلی رحمته الله دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب ما ذکر فی ذهاب موی علیه السلام فی البصرالی الغض» لاتدی تیره شوې ده. (۲)

ابن شهاب: ددوی تذکره «بدء الوحي» لاتدی تیره شوې ده. (۳)

سعید بن المسیب: ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العبد» لاتدی تیره شوې ده. (۴)

ابو هريرة: ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب أمور الإيمان» لاتدی تیره شوې ده. (۵)

قوله: نساء قریش خور نساء رکین الابل، و احشاء علی ولد: یعنی د قریشو ښځې هغه ښځو کښې د ټولو ته افضل دی چه په اوښ باندې سوړې شوی دی او په هغوی کښې په اولاد باندې زیاتې مهربان دی او د خاوند ډیر خیال ساتونکی دی.

أحنأ: «أحنأ» حنا علیه یمنو باب نصرته، دکوم ماده چه ح، ن، و دي، اوحنی یمنی «باب ضرب نه، د کوم ماده چه ح، ن، ی ده، د «ثلاثی مجرد، نه د اسم تفضیل صیغه ده او مجرد او مزید فیه «أحنی یمنی» دواړو معنی شفقت کول مهربانی کول. (۱) لغت کښې حانیه هغه ښځې ته وائی چه د پلار د مرگ نه پس د بچی پالنه او پرورش او کړی او په بچی باندې د شفقت د وجې نه د خاوند د مرگ نه پس دویم واده اونه کړی. چنانچه عرب وائی «حنن المرأة علی ولدها» دا هله ونیلې شی چه کله ښځه د خاوند د وفات نه پس دویم واده اونه کړی. علامه ابن التین رحمته الله فرمائی چه که چېرې هغه دویم واده او کړی نو هغې ته به حانیه نه شي ونیلې. ابن التین رحمته الله وائی چه کیدي شی د حنان نه مشتق وی دکوم معنی چه ده شفقت او مهربانی. بعض د حدیث کتابونو کښې دا لفظ **أحنأ** د نون په تشدید او تنوین سره ذکر دي. (۲)

په حدیث کښې د **أحنأ** لفظ راغلي دي او ددې په متابعت سره **أحنأ** د افراد په ځانې د قیاس تقاضا داوه چه د جمع صیغه راوړلې شوې وه یعنی **أحنأهم**. شراح حدیث فرمائی چه عرب په داسې مقام باندې په کلام کښې د افراد رعایت کوی او د جمع صیغه نه راوړی. مثلاً عرب وائی «أحسن الناس وجهًا وحسنه خلقًا» موافق قیاس خو «أحسنهم خلقًا» دي مگر په دې مثال کښې هم د افراد صیغه راوړلې شوې ده. ابن الاثیر رحمته الله فرمائی چه دلته مؤرخین د مفرد ضمیر د معنی اعتبار کولو سره راوړلې دي. ځکه چه د **أحنأ** مطلب «أحسن من وجهًا وخلقًا» چه په دې ښځو کښې کومې پیدا کړې شوی یا په موجوده ښځو کښې د ټولو نه زیاتې مهربان د قریشو ښځې دي او «من»

(۱) کشف الباری: ۲۷۷/۳.

(۲) کشف الباری: ۲۴۲/۳.

(۳) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۴) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۵) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۶) عمدة القاری: ۳۷/۱۶، التوضیح لابن الملن: ۵۴۸/۱۹، فتح الباری: ۵۸۵/۸.

(۷) التوضیح لابن الملن: ۵۴۸/۱۹.

طرف ته د مفرد ضمیر راجع کیدی شي^(۱)

په حدیث کښې چې رسول الله ﷺ کوم فرمانیلي دي «خير لساء ركلين الابل» نو شرح حدیث وائي چې دا تعبیر د عربو ښځونه کنایه ده او مطلب دادي چې د قریشو ښځې د عربو په ښځو کښې د ټولو نه افضل دي^(۲)

قوله: وأرعاة على زوج في ذات بده: یعنی د قریشو ښځې د خاوند ذمال د نورو عربو ښځو په مقابله کښې د ټولو نه زیاتې خیال ساتونکې دي. «أرعاة» هم د «أحاة» په شان «رعي برعي رعاة» د باب فتح نه د تفضیل صیغه ده.

قوله: يقول أبوهريرة على إثر ذلك: ولم تركب من مريم بنت عمران بعير أقط: یعنی حضرت ابوهریره رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ په دې حدیث بیانولو ته پس وئیل چې مريم بنت عمران کله هم په اوښ باندې سورلی نه ده کړې. مطلب دا چې په حدیث کښې رسول اکرم ﷺ صرف د اوښ سورلی کونکې ښځو فضیلت بیان کړې دي خو مريم بنت عمران علیها السلام ته په اوښ باندې سورلی نه کولو باوجود په دغه ټولو ښځو باندې مطلقاً فضیلت حاصل دي^(۳)

دا روایت مستند احمد او مستند ابی یعلی کښې هم نقل دي. په دې کښې دي: «وقد علم رسول الله صلى الله عليه وسلم أن

مريم لم تركب بعير أقط»^(۴)

یعنې رسول الله ﷺ د دې خبرې پیژندلو ته باوجود چې مريم علیها السلام کله هم په اوښ سورلی نه ده کړې، هغې ته د قریشو د ښځو نه افضل او وئیل^(۵) شرح حدیث وائي چې په دې جمله سره ابوهریره رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ داخود غوښتل چې د عدم رکوب نه باوجود مريم علیها السلام ته فضیلت مطلقه حاصل دي او هغه د ټولو ښځو نه افضل ده^(۶)

قوله: تابعه ابن أخي الزهري^(۷) وإسحاق الكلبي^(۸) عن الزهري: د ابن اخی الزهري نه مراد محمد بن عبدالله بن مسلم رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ دي. امام بخاری رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وائي چې د باب حدیث متابعت محمد بن عبدالله او اسحاق بن یحیی کلبي دواړو کړې دي. د محمد بن عبدالله روایت ابو احمد بن عدی الکامل کښې د دراوردي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ په طریق سره اود اسحاق کلبي متابعت ذهلی الزهريات کښې موصلاً روایت کړې دي^(۹)

۴۸- باب: قَوْلُهُ: «يَا هَلْ الْكِتَابَ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ

إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أُلْقِيَ إِلَى مَرْيَمَ مِنْ مَوْلَاهُ فَآمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ^(۱) وَلَا تَقُولُوا قَوْلَهُ^(۲) إِنَّمَا هُوَ كَلِمَةٌ أُلْقِيَ إِلَى اللَّهِ الْوَاحِدِ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكُلٌّ بِاللَّهُ وَكِيلٌ^(۳)

(۱) عمدة القاری: ۲۶/۱۶ إدارة الطباعة المنيرية.

(۲) عمدة القاری: ۳۶/۱۶.

(۳) عمدة القاری: ۳۷/۱۶ التوضیح لابن الملقن: ۵۴۸/۱۹ فتح الباری: ۵۸۵/۸.

(۴) مستند الإمام أحمد: ۳۷/۱۶ رقم الحديث: ۱۰۹۲۱ مؤسسة الرسالة. مستند ابی یعلی البوصلی: ۲۵/۱۲ رقم الحديث: ۸۳۳ (۶۶۷۳) دار المأمون للتراث.

(۵) فتح الباری: ۵۸۵/۸ عمدة القاری: ۳۷/۱۶ التوضیح لابن الملقن: ۵۴۸/۱۹.

(۶) عمدة القاری: ۲۶/۱۶ إرشاد الساری: ۳۸۸/۷.

(۷) ابن اخی الزهري: دا امام زهري وراره محمد بن عبدالله بن مسلم رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ دي. ذدوی تذکره (کتاب ایمان باب إذا لم یکن الإسلام علی الحقيقة) لاندې تیره شوي ده. (کشف الباری: ۱۸۴/۴-۱۸۳).

(۸) إسحاق بن یحیی الکلبی: دا اسحاق بن یحیی بن علقمه الکلبی العوصی (بفتح الهمله الاولی) الحمصی رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ دي. ذدوی تذکره (کتاب الأذان باب أهل العلم والفضل أحق بالإمامة) لاندې اوگوروني.

(۹) فتح الباری: ۵۹۶/۸ وإرشاد الساری: ۳۸۹/۷.

النساء: ۱۷۱/۱

قَالَ أَبُو بَكْرٍ: (كُنْتُ مَعَ) كُنْ لَكَانَ. وَقَالَ عُبَيْدُ: (مِنْهُمْ مِنْهُ) أَمَّا أَهْلُ الْبَيْتِ تَرْتَمَا. (وَلَا تَقُولُوا أَلَلَّةً).

د ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمه الله ددی باب لاندې دا خودل غواړي چه اهل کتاب د حضرت عیسیٰ علیه السلام د ذات باره کښې د غلو او افراط او تفریط نه کار اخستلو سره د گمراهۍ په لار روان دی یهود یانې د حضرت عیسیٰ علیه السلام نسب ښه جوړولوسره تفریط او کړو او نصاری ورت د الوهیت درجه وکولو سره افراط او کړو. (۱)
قاضی عیاض رحمه الله وائی چه دا د اصیلی په روایت کښې ددی باب لاندې «یا اهل الکتاب» نه وړاندې اولنې لفظ «قل» اضافه هم ده د نورو حضراتو په روایت کښې دا اضافه نشته دي. (۲)

علامه عینی فرمائی چه صحیح هم داه دی چه دلته د آیت نه اول «قل» درج نه دي ځکه چه د باب لاندې امام بخاری رحمه الله دسورت نساء آیت نقل کړي دي او په هغې کښې لفظ «قل» موجود نه دي البته دسورت مانده آیت (قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ) کښې لفظ «قل» راغلي دي چونکه امام بخاری رحمه الله دسورت نساء آیت نقل کړي دي نو ترجیح به هم دغه روایت ته حاصل وی په کوم کښې چه لفظ «قل» درج نه دي. (۳)

د باب آیت دي: (يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكُنْتُمْ أَكْثَرًا عَلَىٰ مِرْيَةٍ مِنْهُ فَأَيُّ آيَاتِهِ يُدْرِكُهُ؟ وَلَا تَقُولُوا أَلَلَّةٌ إِنَّا أَعْلَمُ الْغُيُوبِ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمُوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا) یعنی ای اهل کتاب! په خپل دین کښې د حد نه مه وړاندې کيږئ او د الله تعالی باره کښې دحق خبرې نه سوا بل هیڅ خبره مه کوئ. مسیح ابن مریم خو صرف د الله تعالی رسول وو او د الله تعالی یوه کلمه وه چه هغه مریم ته اورسوله (چه لفظ دکن سره عیسیٰ علیه السلام بغیر د پلار نه پیدا کړو او د هغه روح نی د مریم علیها السلام ختی ته اورسولی لهذا په الله تعالی او د هغه په رسولوت باندې ایمان راوړئ او دا مه وایئ چه خدا یان، دري دی ددی خبرې نه منع شئ، هم دا ستاسو د باره د خیر سبب دي. الله تعالی خو هم یو معبود دي، هغه ددی نه پاک دي چه د هغه دي څوک څوئ وی آسمانونواو زمکو کښې چه څه هم دی د هغه دی او د هغې د خیال ساتلو دپاره الله کافی دي.

په دي آیت کښې عیسایانو ته تلقین کړي شوي دي چه هغوی د عیسیٰ علیه السلام باره کښې ابن الله کیدو کومه عقیده لری دهغې نه منع شی. او په ډیرو کولو الفاظو کښې اوخودل چه هغه بغیر د پلار نه د مریم دخیتی نه پیدا شوي او د هغه تخلیق د الله تعالی د لفظ دکن فرمائیلو سره شري دغه شان عیسایانو ته د هغوی په گمراه کیدونکی عقیده باندې تنبیہ کولو سره د عیسیٰ علیه السلام باره کښې یو معتدل تصور ورکړو چه هغه د الله تعالی بنده او د هغه رسول دي.

د نصاری دري ډلي وې یوې ته به ئی ملکانیہ ونیله ددی خلقو عقیده د حضرت عیسیٰ علیه السلام باره کښې د «اله» کیدو وه. دویمه ډله یعقوبیه په نوم سره پیژندلې شوه. د هغوی عقیده دا وه چه حضرت عیسیٰ علیه السلام د الله تعالی څوئ دي او دریمه ډله مرقوسیة په نوم سره مشهوره وه. ددی ډلې د خلقو عقیده وه چه حضرت عیسیٰ علیه السلام دريو خدا یانو کښې دریم خدا ئی دي. (۴)

[۳۲۵۲] - حَدَّثَنَا صَدَقَةُ بْنُ الْفَضْلِ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُقَيْبُ بْنُ

(۱) الخیر الجاری: ۴/۷۸ اداره تالیفات اشرفیه.

(۲) فتح الباری: ۸/۸۶ وعدة القاری: ۱۶/۳۷ وإرشاد الساری: ۷/۳۸۹.

(۳) عمدة القاری: ۱۶/۳۷.

(۴) عمدة القاری: ۱۶/۲۷ وإرشاد الساری: ۷/۹۰۹-۴۰۸.

هَانِي، قَالَ: حَدَّثَنِي جُنَادَةُ بْنُ أَبِي أُمَيَّةَ، عَنْ عُبَادَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «مَنْ هَمَّ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَأَنْ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، وَأَنْ عِيسَى عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ، وَكَذَبَتْهُ أَلْفَاهَا إِلَى مَرْتَعَدِهِ مَرْمَةً، وَالْجَنَّةُ حَقٌّ، وَالنَّارُ حَقٌّ، أَذْغَلَهُ اللَّهُ الْجَنَّةَ عَلَى مَا كَانَ مِنَ الْعَمَلِ» قَالَ الْوَلِيدُ حَدَّثَنِي ابْنُ جَابِرٍ، عَنْ عُثْمَانَ، عَنْ جُنَادَةَ وَزَادَ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّانِيَةِ أَيْضًا شَاءَ ص ۴۳۰ (۱)

ترجمہ: حضرت عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ نے روایت دی ہے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی ہے کہ جو کس نے دے دی خبری گواہی ور کر کہ جو کہ اللہ تعالیٰ نہ سوا بل خود معبود نشہ دی او دھغہ خود شریک نشہ دی او دا کہ محمد دھغہ بندہ اور رسول دی او دا کہ عیسیٰ د اللہ تعالیٰ بندہ اور رسول دی او دھغہ کلمہ دہ کہ محمد کہ اللہ تعالیٰ د بی بی مریم (ختی) کنبی و اچولہ یعنی کن و نیلوسرہ عیسیٰ علیہ السلام تخلیق شوی او دا کہ اللہ تعالیٰ د طرف نہ یو روح دی او دا کہ جنت او دوزخ حق دی نو اللہ تعالیٰ بہ ہغہ پہ جنت کنبی داخل کری کہ ہغہ ہر خشکہ عمل ہم کری.

تراجم رجال

صدقة بن الفضل: دا مشہور محدث صدقة بن الفضل ابو الفضل مروزی رحمہ اللہ دی ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب العلم والمطلة باللیل» لاتدی تیرہ شوی دہ. (۲)

الولید: دا ولید بن مسلم اموی ابو العباس دمشقی رحمہ اللہ دی د شام لونی عالم وو. ددوی حالات «کتاب مواقیات الصلاة باب الإبراد بالظفر فی شدۃ الحر» لاتدی تیر شوی دی.

الاوزاعي: دا عمرو بن ابی عمرو محمد اوزاعی رحمہ اللہ دی ددوی حالات «کتاب العلم باب الخروج فی طلب العلم» لاتدی تیر شوی دی. (۳)

جنادة بن ابی امیة: دا جنادة بن ابی امیة الزدی ابو عبد اللہ الشامی رحمہ اللہ دی ددوی تذکرہ «کتاب التهجید باب فضل من تعاز من الليل لصلی» لاتدی تیرہ شوی دہ.

عبادة رضي الله عنه: دا صحابی رسول حضرت عبادة بن صامت بن قیس رحمہ اللہ دی (۴) دنصاری پہ عقیدہ د تثلیث باندی تعریض: دا حدیث محدثین کرام حدیث العقائد کنبی شمیری پہ دی وجہ کہ پہ دی کنبی د عیسیٰ علیہ السلام بارہ کنبی دنصاری پہ غلطہ عقیدہ باندی رد کری شوی دی. تثلیث دھغوی یوہ گمراہ کونکی عقیدہ وہ یعنی کہ دري خدايان دی. الله، خوئی او روح القدس.

پہ دی حدیث کنبی رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دنصاری پہ عقیدہ د تثلیث باندی تعریض کری دی او پہ ہغوی باندی دا واضحہ کر کہ کہ داسی گمراہ کونکی عقیدہ لرل شرک محض دی. (۵) بعض حضرات فرمائی ہے دی کہ لفظ «(ورسله)» سرہ پہ یهو دیانو باندی تعریض دی. یهو دیانو د عیسیٰ علیہ السلام پہ نسب باندی تهمت لگولی او دھغہ د رسالت نہ ئی انکار او کرو نو دھغوی پہ عقیدہ باندی رد او کرو کہ د عیسیٰ علیہ السلام رسالت برحق دی. (۶)

(۱) وأخرجه مسلم فی الإیمان باب الدلیل علی أن من مات علی التوحید دخل الجنة، رقم الحدیث: ۱۴۰ والترمذی فی الإیمان باب ماجاء فیمن یموت وهو یشهد أن لا إله إلا الله، رقم الحدیث: ۲۶۳۸.

(۲) کشف الباری: ۳۸۸/۴.

(۳) إرشاد الساری: ۴۰۸-۴۰۹/۷.

(۴) کشف الباری: ۴۸/۲.

(۵) فتح الباری: ۵۸۷/۸ و ۵۸۷/۷.

قوله: قال الوليد: حدثني ابن جابر: ذ ولید بن مسلم ذاتعلیق د حدیث باب سند سره موصول دی ^(۱) دی تعلیق کنبی د ابن جابر نه عبد الرحمن بن یزید بن جابر از دی او عمیر نه عمیر بن هانی مراد دی ^(۲) امام بخاری رحمته په دی تعلیق سره داخودل غواړی چه د حدیث باب په دویم طریق کنبی «من ابواب الجنة الثمانية أبوابها» اضافه هم نقل ده. امام مسلم رحمته په خپل صحیح کنبی او امام نسائی رحمته په خپل سنن کنبی دا حدیث دې زیاتی سره تخریج کړي دي په دې کنبی دی: «من قال: لا اله الا الله وحده لا شريك له، وان محمد عبده ورسوله، وان عيسى عبدالله وابن امته وكنتمه القاهما الى مريم معدود منه، وان الجنة حق، وان النار حق، ادخله الله من اي ابواب الجنة الثمانية شاء» ^(۳) یعنی چاچه دا ټولې گواهيانې ورکړي الله تعالی به هغه د جنت د اتو دروازو نه په کومه دروازه چه غواړی داخوړی.

۴۹- باب: (وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا) / مريم: ۱۶

هَذِهِ الْقَبِيلَةُ: (مَرْيَمُ) / مريم: ۱۶ / وَمِنْ أَهْلِهَا: (فَأَجَابَهَا) / مريم: ۱۷ / أَتَخَلَّصِينَ مِنْهَا: (أَجَابَهَا) / مريم: ۱۷ / (تَخَلَّصَ) / مريم: ۲۵ / (فَصَبَأَ) / مريم: ۲۲ / (قَرَأَ) / مريم: ۲۷ / (عَلَّمَهَا) / مريم: ۲۷ / (وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا زَقِيًّا) / او په دې کتاب کنبی د مريم تذکره هم او کړه دهغه وخت ذکر کوم وخت چه هغه د خپل کور والونه جدا کيدو سره هغه ځاني ته لاره چه مشرق طرف ته واقع وو.

صاحب معالم التنزيل ليکلی دی چه دا د سختې یخنۍ ورځ وه مريم عليها السلام هلته په تمر کنبي د غسل دپاره کيناسته نو هغې د خپل ځان او د خلقو په مینځ کنبي يوه پرده واچوله چنانچه موږ نه هغې له خپل روح (فرشته) اولیکله چه دهغې په مخکينې د يومکمل انسان په شکل کنبي ښکاره شوه. مريم عليها السلام د خپل عصمت او پاکدامنۍ د وجې نه داسې ناڅاپي په ځان له ځاني کنبي راتلونکې مړې ليدلو سره او وريدله او هغه ته نۍ او ونيل. زه تانه د الله تعالی چه رحمن دي پناه غواړم. که تا کنبي د الله تعالی نه ويره وي نو دي ځاني نه لار شه. فرېنتي او ونيل زه ستا د رب راليکلي شوې فرېنته يم دي دپاره چه تاته پوپاکيزه هلك درکړم مريم او ونيل زما به هلك څنگه کيږي چه ماله بويشر لاس نه دي راوړي اونه زه بدکاره يم. فرېنتي او ونيل چه هم داسې به کيږي ستا رب فرمايلي دي چه دا زما دپاره معمولی خبره ده. موږ دا هلك دخلقو دپاره نشانی او د خپل طرف نه رحمت جوړول غواړو اودا يوه داسې خبره ده چه فيصله شوې ده. چنانچه د مريم عليها السلام د پاره د دغه هلك حمل اودريدو او چه کله د وضع حمل وخت نيزدي راغلو نو د دغه حمل اخستو سره لرې لاره. بيا د بچی پيدا کيدو درد هغه د يوې کهجورې ونې له اوړسوله. هغې ونيل چه افسوس زه ددې نه وړاندې مړه شوې وي او د خلقو نه تراوسه پورې هيره شوې وي. بيا فرېنتي د نيکه يوځاني نه هغې له آواز ورکړو. مريم عليها السلام چرته په يوه

(۱) إرشاد الساري: ۳۹۰/۷.

(۲) إرشاد الساري: ۳۹۱/۷.

(۳) عمده القاري: ۳۹/۱۶ دارالکتب العلميه.

(۴) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب الدليل على أن من مات على التوحيد دخل الجنة، رقم الحديث: ۱۰۴۰ السنن الكبرى للإمام النسائي ذكر اختلاف ألفاظ الناقلين لغبر عباده في ذلك ۴۱۴/۹ رقم الحديث: ۱۰۹۰۳ مؤسسه الرسالة، عمل اليوم والليلة، ما يقول عند الموت: ۶۰۳/۱ رقم الحديث: ۱۱۳۰ مؤسسه الرسالة.

(۵) فتح الباري: ۹۲/۸ و إرشاد الساري: ۳۹۲/۷ وتحفة الباري: ۱۱۹/۴.

غوثی باندی وه جبرائیل علیہ السلام د دغه خانی نه ینکته اودریدو اوونی ونیل غم مه کوه ستا رب ستانه ینکته یوه چینه بیدا کړې ده اود کهجورې یناخ خپل خان طرف ته اوخوزه وه دهغې نه به پخې تازه کهجورې په تاباندې راپریوخی.

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما اوفرمانیل جبرائیل علیہ السلام هلته خپله خپه اووهله د کوم په وجه چه د خوږو اویو چینه جاری شوه. په دې مقام باندې یوه اوچه دکهجورې ونه وه. په هغې کښې پاتړې او میوه راغله او هم هغه وخت پخې شوې (معالم التنزیل، نو جبرائیل علیہ السلام اوفرمانیل اوس خوزه څکه او سترگی یخې ساته که خلقو کښې دې څوک اولیدل نو ورته وایه چه ما د خدای رحمن دپاره د روژې ساتلو نذر منلې دې لهذا زه به نن یو انسان سره خبرې نه کوم پخوانو شریعتونو کښې د خبرو اترو نه کولو روژه مشروع وه کومه چه په شریعت محمدی کښې منسوخ شوه. بیا مریم دغه بچی اوچت کړو اوخپل قوم له راغله. هغوی اوونیل ای مریم دا تا لونی د غضب کار کړې دې ای د هارون خور! نه خو ستا پلار څه خراب سړې وو اونه ستا مور څه بدکاره ښځه وه. چنانچه مریم دهغه بچی طرف ته اشاره اوکړه. خلقو ونیل ښه نو مرن اوس ده سره څنگه خبرې اوکړو چه دا وخت لاپه زانگو کښې پروت یو بچی دې په دې باندې بچی خبرې شروع کړې زه د الله تعالی بنده یم ماته هغه کتاب راکړې دې او هغه زه ښی جوړ کړې یم.)

قوله: فَبَيَّنَّا: أَلْقِيَاه: امام بخاری رحمه الله د «فَبَيَّنَّا» تفسیر «الْقِيَاه» سره کړې دې. دا لفظ په قرآن مجید کښې سورت صافات کښې د حضرت یونس علیه السلام په واقعه کښې راغلي دي. آیت دي: «فَبَيَّنَّا لَهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَقِيمٌ» (۱۲۵) ددې لفظ معنی د غور زولو او چولو راخی. دا تفسیر امام طبری رحمه الله علی بن ابی طلحه عن ابن عباس په طریق سره د پورته ذکر شوی آیت په تفسیر کښې نقل کړې دي. (۱) علامه عینی رحمه الله فرمانی چه په دې مقام باندې د دې تفسیر ذکر کولو څه مناسبت نه معلومېږي څکه چه د حضرت مریم علیها السلام په قصه کښې لفظ «الْقِيَاه» ذکر دي او لفظ «الْقِيَاه» دواړو معنی جدا جدا دی. (۲) د «الْقِيَاه» معنی طرف ته اشاره کولو سره امام بخاری رحمه الله فرمانی: «اعْلَزْتُ رُفْقًا مَسَالِي الشَّرْقِ» چه حضرت مریم علیها السلام بیت المقدس یا دخپل کور مشرق طرف ته دعبادت په غرض سره خلوت کښې کیناستل اختیار کړه. (۳) مشرقی طرف د عربو په نیزد مغربی طرف ته بهتر او افضل گنلې شی. په دې وجه حضرت مریم علیها السلام دعادت دپاره مشرقی طرف اختیار کړه. (۴)

قوله: تَسَاقَطَ: تَسْقَط: ددې لفظ نه د سورت مریم آیت «وَهَئِذَا إِلَٰهُكَ بِجُودٍ الْأَمْطَلُ تُسْقَطُ عَلَيْكَ رُطَبًا حَبِيبًا» (۱۲۵) طرف ته اشاره ده. امام بخاری رحمه الله د تساقط تفسیر تسقط سره کړې دې. د کوم معنی چه د ورغور زولو راخی. (۵) آیت ترجمه ده: ددې کهجورې تنه او ښه او خپل طرف ته شی اوخوزه وه، په دې سره به په تاباندې تازه کهجورې راپریوخی. دغه تفسیر د امام ابو عبیده رحمه الله نه نقل دي. (۶)

(۱) تفسیر البغوي المعروف بمعالم التنزيل سورة مریم: ۲۲۲ - ۲۲۸ دار طيبة.

(۲) فتح الباری: ۴۷۹/۶ عمده القاری: ۳۹/۱۶ دار الکتب العلمیة.

(۳) عمده القاری: ۳۹/۱۶.

(۴) مجاز القرآن: ۳/۲ مکتبة الخانجي بالقاهرة، فتح الباری: ۴۷۹/۶ عمده القاری: ۳۹/۱۶.

(۵) فتح الباری: ۴۷۹/۷.

(۶) فتح الباری: ۴۷۹/۶ عمده القاری: ۴۰/۱۶.

(۷) مجاز القرآن لأبي عبیده: ۵/۲ مکتبة الخانجي بالقاهرة، فتح الباری: ۴۷۹/۶.

قوله: قصبا: قاصبا: ذِ سورتِ مریم آیت: ﴿فَحَمَلْنَاهُ فَالْتَكَلَّمَتْ بِهِ مَكَانًا قَصْبًا﴾ [۲۲] طرف ته اشاره ده په کوم کښې چه مذکور ه لفظ قصبا تفسیر امام بخاری رحمه الله قاصبا سره کړې دي. دامام مجاهد رحمه الله نه هم دغه تفسیر نقل دي. امام ابو عبیده رحمه الله د دې تفسیر بعدا سره کړې دي. معنی د دواړو هم یوه ده یعنی حضرت مریم علیها السلام خپل حمل سره لري یوځان ته لاره. (۱) د ابن عباس رحمه الله نه نقل دی چه یغیرد خاوند نه حمل کیدلو سبب د قوم د طرف نه د شرم وړو کولو ویره وه په دې وجه حضرت مریم علیها السلام د بیت اللحم آخری غاړې ته لاره (۲)

قوله: فربا عظيما: ذِ سورتِ مریم آیت: ﴿لَقَدْ جَاءَتْكَ آيَاتُنَا﴾ [۲۷] طرف ته اشاره ده. امام بخاری رحمه الله د فربا تفسیر عظيما سره کړې دي چه اې مریم تا ډیر د غضب کار کړې دي. امام ابو عبیده رحمه الله وائی چه هریو عجیبه کار ته فري ونیلي شی (۳)

قوله: فأجاءها: أفعلت من جئت: امام بخاری رحمه الله خودل غواړي چه ﴿فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ﴾ کښې فاجاءها د مزید صیغه ده. دمجرد نه د خپل آمد خبر وړو کولو دپاره به جنت ونیلي شی او که چرې دا معتدی استعمال کړې شی نوداسې به ونیلي شی: ﴿أَجَاءْتُ إِيَّاهُ﴾ نو په آیت کښې ضمیر د حضرت مریم علیها السلام طرف ته راگرځي او د ﴿أَجَاءَ﴾ فاعل «المخاض» دي یعنی د بچی پیدا کیدو درد هغه راوستله (۴)

قال ابن عباس: ﴿نَسِيتُ﴾ / مریم: ۲۳ / ﴿تَوَكَّنْ خَيْفًا وَقَالَ غَيْرُهُ: النَّسِيُ الْخَوِيزُ﴾ دي نه د سورتِ مریم آیت ﴿وَكُنْتُ نَسِيًّا مُنِيًّا﴾ [۲۳] طرف ته اشاره ده. ابن عباس رحمه الله د «نسا» تفسیر «لهاكن شيئا» سره کړې دي. امام طبري رحمه الله د ابن جريج عن عطاء په طريق سره د ابن عباس رحمه الله نه «نَسِيًّا مُنِيًّا» تفسیر داسې نقل کړې دي: «لها ملأ قلبه شيئا» چه انفسوس زه هډو د سره پیدا شوي نه وي کاش چه زه هډو د سره وي نه (۵)

د حضرت ابن عباس رحمه الله نه علاوه نورو حضراتو د «النسي» تفسیر «المخاض» سره کړې دي چه کاش زه چرته څه حفر غرندي شی وي يو تفسیر «هو ما سقط في منازل المرحلين من دالة المتعجب» هم نقل دي. یعنی «النسي» هغه پاتې شوی څيزونو ته وائی چه مسافر په یوځان کښې ډیره اچولو نه پس هغه پریري. (۶) امام طبري رحمه الله د حضرت قتاده رحمه الله نه «نَسِيًّا مُنِيًّا» تفسیر «هنا لا يدكن» سره کړې دي چه کاش زه چرته يو ناقابل ذکر شی وي. (۷)

وقال أبو الهيثم: عَلِمْتُ مِنْ أَبِي أَنَّهُ قَالَ: ﴿إِنْ كُنْتُ نَسِيًّا﴾ / مریم: ۱۸ / ﴿قَالَ ابْنُ أَبِي عَدُوٍّ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتُ نَسِيًّا﴾ مریم علیها السلام جبرائیل امین د سړي په شکل کښې لیدو سره او فرمائیل که په تا کښې د الله تعالی نه ویره وی نو دې ځان ته اخوا شه. ابوالائل شقیق بن سلمه رحمه الله وائی چه ﴿إِنْ كُنْتُ نَسِيًّا﴾ چه مریم علیها السلام ونیلي وو نو دې گټر لوسره ئی ونیلي وو چه هم متقی عقل مند وی «بهاء»

(۱) فتح الباری: ۴۷۹/۶، عمدة القاری: ۴۰/۱۶.

(۲) عمدة القاری: ۳۹/۱۶.

(۳) فتح الباری: ۴۷۹/۶، عمدة القاری: ۴۰/۱۶.

(۴) إرشاد الساری: ۳۹۲/۷.

(۵) تفسیر الطبري: ۴۹۹/۱۵، دار هجر، فتح الباری: ۴۷۹/۶.

(۶) فتح الباری: ۴۷۹/۶.

(۷) تفسیر الطبري: ۴۹۹/۱۵، دار هجر، فتح الباری: ۴۷۹/۶.

وَسَلَّمَ عَنْ أَصْبَعَةٍ ثُمَّ مَرَّ بِأُمِّهِ فَقَالَتْ: اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلَ ابْنِي مِثْلَ هَذِهِ فَتَرَكْتُ دُعَاءَهَا فَقَالَ:
اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مِثْلَهَا، فَقَالَتْ: لِمَ ذَاكَ؟ فَقَالَ: الرَّأْيُ جَبَّارٌ مِنَ الْجَبَّارِينَ، وَهَذِهِ الْأُمَّةُ
يَقُولُونَ: مَرَّعَتِي، وَكَيْفَ؟ وَلَمْ تَفْعَلْ" [ص ۶۳۸] [ز: ۱۱۴۸] (۱)

تراجم رجال

مسلم بن ابراهیم: دا مسلم بن ابراهیم الفراهیدی رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب أحب الدين إلى الله أومه» لاندې تیره شوې ده. (۲)

جرید بن حازم: دا جرید بن حازم بن زید ازی رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب الصلاة باب الخوخة والمعرفی المسجد» لاندې تیره شوې ده.

محمد بن سیرین: دا شیخ الاسلام ابوبکر محمد بن سیرین انصاری رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب اتباع الجنائز من الإيمان» لاندې تیره شوې ده. (۳)

توجه او تشویح: د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دې رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائیلى دی چې په زانگو کېنې صرف دریو بچو خبرې کړې دي، یو عیسی علیه السلام بل په بنی اسرائیلو کېنې یو سړي وو کوم ته چې جریج ونیلي شو. جریج مونږ کولو (دې وخت کېنې) د هغه مور راغله نوهغې جریج ته آواز اوکړو نو (جریج په زړه کېنې) او نیل مور ته جواب ورکړم که مونږ جاری اوساتم (الغرض جریج جواب ورته کړو او خپل مونږ کېنې مشغول پاتې شو) نو د هغه مور اوونیل یا الله دې ترهغه وخته پورې مه مړ کوي ترڅو چې ده ته د بد کارو بنځو مخ اونه بنایني.

یوځل جریج په خپله عبادت خانه کېنې وو چه د چیلو خړولو والا یوه بنځه هغه له راغله هغه ته نې د بد کارنی کولو اوونیل جریج انکار اوکړو نوهغه یو گډبه له راغله او هغه نې په بد کارنی باندې تیار کړو د کومې نه چه دهغې یو خونی پیدا شو. کله چه دهغې نه تپوس اوکړې شو چه دا هلك د چا د نطفې نه دې؟ نوهغه جینسې اوونیل دا د جریج خوښې دې په دې باندې خلق مشعل شو چه څوک مونږ عابد گنړلو هغه بد کار اووتلو ټول جریج له راغله او دهغه عبادت خانه نې ماته کړه او هغه نې ښکته راکوز کړو او ډیرې بدې ردې ورته اوونیل. جریج اودس اوکړو مونږ نې اوکړو اوماشوم له راغلو هغه نه نې تپوس اوکړو «يااعلام من ابوك» اي بچیه ستا پلار څوک دې؟ ماشوم جواب ورکړو گډبه. د ابوسلمه رحمته الله په روایت کېنې دا اضافه هم نقل ده چه جریج مونږ کولو سره مور اودهغې بجې راوستل. ماشوم پېښې څکونکې وو سینې پورې خله لگولې وه پېښې څکل. کله چه جریج هغه ته آواز اوکړو نوهغه خپله خله بهر کړه جواب نې ورکړو. (۴)

د وهب بن جریر رحمته الله روایت دې چه د ماشوم جواب اوویدو سره خلق په جریج باندې راغونډ شو او د عقیدت نه نې هغه ښکلولو. «فولوا إلى جریج فلعوا بعله» (۵) چنانچه ټولو جریج ته اوونیل مونږ به ستا عبادت خانه د سرو زرو جوړه کړو. جریج ونیل نه د خاورو نه نې جوړه کړنې.

رواندې روایت کېنې د دریم ماشوم بیان دې چه د بنو اسرائیل یوې بنځې خپل بجې ته پېښې ورکول. دهغې ځواکي یو ښانسته ځوان سور تیر شو. دلته په روایت کېنې «راکب دوشاره» الفاظ راغلي دي. «دوشاره» داسې

(۱) قد سبق تخريج في كتاب القمل في الصلاة باب إذا دعت الأم ولدها في الصلاة رقم: ۱۲۰۶.

(۲) كشف الباري: ۵۵۵/۲.

(۳) كشف الباري: ۵۲۴/۲.

(۴) فتح الباري: ۵۹۶/۸ وإرشاد الساري: ۳۹۴/۷.

(۵) إرشاد الساري: ۳۹۴/۷.

بنانسته ینکلی لباس والا سړی ته وائی د کوم په لیدو سره چه خلق د حیرانتیا اشاره کوی چه دومره ینکلی اومزیدار دې. (۱) مسند احمد کنېي «علا عن أبي هريرة» په طریق سره دا روایت نقل دې په دې کنېي د «فارس مکن» الفاظ راغلی دی. (۲)

نودې ینځې اوونیل چه یا الله زما خوئی هم داسې جوړ کړې. یعنی د ده په شان بنانسته او خوش لباس نوډهغې بچی د مور سینه پریخوده اود سور طرف ته متوجه شو وئی وئیل: «اللهم اجعلنی مثله» ای الله ما د ده په شان مه جوړې بیانی دخپلې مور په سینه باندې خله کیخوده. حضرت ابوهریره رضی الله عنہ وائی: «کأني أنظر إلى النبي صلى الله عليه وسلم مضاً أصبعه» لکه چه زه رسول الله صلی الله علیه و آله ته گورم چه هغوی خپله گوته مبارکه رووله. یعنی حضور پاک عملاً اوخود له چه هغه ماشوم داسې سینه رووله.

بیا هغه ځائی کنېي یوه وینځه تیریدله. د وهب بن جریر رضی الله عنہ وروایت چه په مسند احمد کنېي نقل دې په هغې کنېي د تغرب لفظ هم راغلی دې. یعنی دغه وینځه خلقو وهله. (۳) نویځې وئیل «اللهم اجعل لی مثله» ای الله زما خوئی داشان مه جوړې. په دې باندې بچی د مور سینه پریخوده او جواب نی ورکړو «اللهم اجعلنی مثله» ای الله ماددې وینځې په شان جوړ کړه. ینځې اوونیل «لهم ذلك» تا داسې ولي اوونیل؟ یعنی د خوش لباس خوان په شان د جوړیدو په ځائی د دې غریبې وینځې په شان ولي جوړیدل غواړې؟ په دې باندې ماشوم جواب ورکړو: «الواکب جارمن الجبابرة وهذه الأمة يقولون لها سرفت ولهم تفعل» هغه سور خود ظالمانو ته یو ظالم وو او ددې وینځې باره کنېي خلق وائی چه تا غلا کړې ده تا زنا کړې ده حالانکه دې داسې هیڅ نه دی کړی.

د مسند احمد د روایت الفاظ دی: «يقولون زلفت ولهم من سرفت ولهم تفرق» هی تقول: حسی الله» یعنی خلقو به دغه وینځې ته وئیل تا غلا کړې ده حالانکه هغې غلا نه وه کړې اودا چه تا بدکاری کړې ده حالانکه هغه بدکاره نه وه او په دې حال کنېي په هغې په زیه باندې وئیل «حسی الله» (۴).

خود اعرج د روایت الفاظ دی: «يقولون لها تزلزلي وتقول: حسی الله» فيقولون لها: تفرق وتقول: حسی الله» یعنی خلقو به هغې ته وئیل بدکاری هم کړې او «حسی الله» هم وائی غلا هم کوي او دیاسه «حسی الله» هم وائی (۵).

قوله: لهم تكلم في المهد الثلاثة: دباب په دې روایت کنېي په حصر سره ددې دریو ماشومانو ذکر شوي دي چاچه په زانگو کنېي خبرې کړی دی په نورو روایاتو کنېي دې نه علاوه نورو ماشومانو ذکر هم راغلي دي چنانچه د ابن عباس رضی الله عنہ د روایت الفاظ دی: «لهم تكلم في المهد الأربعة» په دې کنېي د حصر سره د څلورو ماشومانو ذکر دې په کوم کنېي چه د یوسف عليه السلام په حق کنېي د گواهنی وړ کونکی ماشوم بیان هم دي اودغه شان دهغه ماشوم ذکر هم کړي شوي دي د کرم مور چه فرعون په اور کنېي د اچولو اراده اوکړه نو هغه ماشوم مور ته اوونیل «اصوي يا أمه فلأعلى الحق» یعنی ای مورې صبر اوکړه ځکه چه زه په حق باندې یم. (۶)

(۱) فتح الباری: ۵۹۶/۸ وارشاد الساری: ۳۹۴/۷.

(۲) مسند الإمام أحمد: ۸/۱۵ رقم الحديث: ۹۱۳۵ مؤسسة الرسالة، فتح الباری: ۵۹۸/۸ دار الکتب العلمیة.

(۳) مسند الإمام أحمد: ۴۳۷/۱۳ رقم الحديث: ۴۸۷۱ مؤسسة الرسالة.

(۴) مسند الإمام أحمد: ۴۳۷/۱۳ رقم الحديث: ۴۸۷۱ مؤسسة الرسالة.

(۵) مسند أبي يعلى الموصلي: ۱۷۹/۱۱ رقم الحديث: ۴۴۹ (۶۲۸۹) دار المأمون للتراث.

(۶) فتح الباری: ۴۸۰/۶ دار المعرفه وحديث ابن عباس أخرجه الإمام الطبري في تفسيره جامع البيان في تأويل القرآن في تفسير سورة يوسف، ونصه: عن ابن عباس قال: تكلم أربعة في المهد وهم صفار: ابن ماضطة بنت فرعون وشاهد يوسف وصاحب جريج وعيسى ابن مريم عليهما السلام، ۵۴/۱۶ رقم الحديث: ۱۸۰۹۹ مكتبة ابن تيمية.

هم دغه شان مضمون د حضرت ابوهريره رضي الله عنه په روايت كښي دې كوم چه امام حاكم رحمه الله وغيره تخریج كړي دي. (پنډا ټول پنځه ماشومان شو. دذريو ذكر روايت باب كښي دې اوډ دوو تذكره د حضرت ابن عباس رضي الله عنه په روايت كښي وشوه.

① هم دغه شان يوه واقعه په صحيح مسلم كښي د حرت صهيب رضي الله عنه په روايت كښي ده: «حتى جاءت امرأة ومعها صبي لها ثغاعتان ان تقدم لهما فقال لها الغلام: يا أمه اصبري فإنك علي الحق» (١) يعنى يوه ښځه راوستلې شوه او هغې ته اوونيلې شو چه كفر اختيار كړه گني تابه د اور په دې كنده كښي واچوو. هغې سره پيشي روونكې بچي وو هغه ښځه حيرانه شوه نو بچي مور ته اوونيل اي زما موري د صبر نه كار واخله ځكه چه ته په حق باندي ئي.

② دغه شان امام ثعلبي رحمه الله د ضحاک رحمه الله په حواله سره فرمائيلې چه يحيى عليه السلام هم په زانگو كښي خبرې كړي وې (٢) حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه كه دا واقعي ثابت وي نو د داسي ماشومانو شمير اووه جوړيږي. دامام واقدی رحمه الله په سيرت كښي دې چه نبی كريم صلی الله علیه و آله د پښو ځكلو په موده كښي خبرې كړي وې چنانچه امام بيهقي رحمه الله د ابن عباس رضي الله عنه روايت نقل كړي دي: «كانت حلقة يلت ألى ولب التي أرضعت النبي صلى الله عليه وسلم تحدث أباها لما فطمته رسول الله تكلم قالت: سمعته يقول كلاماً عجباً، سمعته يقول: الله أكبر كبيراً والحمد لله كثيراً وسبحان الله بكرة وأصيلاً» د ابن عباس رضي الله عنه روايت دې چه حليمه سعديه به دا ونيل چه كله ما رسول الله صلی الله علیه و آله د پښو نه واورولو نو حضور ياك خبرې او كړي فرماني چه ما حضور ياك په ډير عجيبه كلام ونيلو سره اوريدلي وو. حضور ياك ونييل «الله أكبر كبيراً والحمد لله كثيراً.....» (٣)

هم امام بيهقي رحمه الله د معيقب اليماني رحمه الله روايت نقل كړي دي. دې كښي دي: «جهت حجة الوداع، فدخلت داراً عكّة، فرأيت فيها رسول الله صلى الله عليه وسلم، ورأيت منه عبداً، جاءه رجل من أهل البصرة ففلاهم يومئذ فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا غلام من أبا، قال: أنت رسول الله. قال: صدقت بآرك الله فيك، ثم ان الغلام لم يتكلم حتى شبه فكانت نصيبه: مبارك اليمامة» (٤) حضرت معيقب رحمه الله وائي چه د حجة الوداع په موقع زه يو كور ته دننه شوم، په كوم كښي چه رسول الله صلی الله علیه و آله تشریف فرما وو. ما د حضور ياك يوه عجيبه معجزه اوليدله چه د يمامه يو سړي د حضور ياك په خدمت كښي داسي بچي راوستلو چه هم په هغه ورځ پيدا شوې وو. رسول الله صلی الله علیه و آله د هغه بچي نه تپوس او كړو، زه څوك يم؟ نو بچي جواب وركړو تاسو دا الله تعالى رسول ئي. رسول اكرم صلی الله علیه و آله او فرمائيل تا رښتيا اوونيل الله تعالى دې تا بركتي كړي. معيقب رحمه الله وائي چه بيا دغه ماشوم د خوانيدو پورې هيڅ خبره نه ده كړې. (د حضور ياك د دعاد وچي نه) به مونږ هغه ته مبارك اليمامة ونيلو سره آواز كولو.

په حديث باب باندي د يواشكال جواب: په حديث باب كښي د حصر سره دذريو بچو ذكر راغلې دي چه هغوی په زانگو كښي خبرې كړي دي. اشكال دادي چه په احاديثو كښي خوددې نه علاوه ماشومانو تذكره هم راغلې ده؟

ددې اشكال جواب بعض حضراتو دا وركړي دي چه دا حصر په زانگو كښي خبرې كړونكو ماشومانو سره دي. نورو كوم ماشومانو چه د پښو په موده كښي خبرې كړي دي هغوی په زانگو كښي نه وو. ليكن دا جواب محل نظر دي ځكه چه ابن قتييبه رحمه الله تصريح كړي ده چه د كوم ماشوم مور په خندي كښي اچولې شوې وه هغه ماشوم د

(١) المستدرک للحاكم، كتاب التاريخ: ٥٩٥/٢ دار المعرفه.

(٢) صحيح الإمام مسلم كتاب الزهد والرقائق، باب قصة أصحاب الأخدود، رقم الحديث: ٧٥١١.

(٣) فتح الباري: ٤٨٠/٨ دار المعرفه.

(٤) دلائل النبوة للبيهقي: ١٤٠/٦-١٣٩ دار الكتب العلمية، دار الريان للتراث.

(٥) دلائل النبوة للبيهقي: ١٤٠/٦-١٣٩ دار الكتب العلمية، دار الريان للتراث.

اوه میباشوو. اود ابوهریره رضی الله عنه په یو روایت کښې صراحتاً ذکر دې چه هغه مهل یعنی زانگو کښې وو بعضی حضراتو دا جواب ورکړې دې چه هغه وخت رسول اکرم صلی الله علیه و آله ته د وحی په ذریعه خبردارې شوې دې دغه وخت لا د نورو ماشومانو حضور پاک ته علم نه وو شوې (۱)

شیخ الاسلام زکریا بن محمد انصاری رحمته الله دې آخری جواب ته ترجیح ورکړې ده (۲).
د جریج راهب سره متعلق دا روایت حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه محمد بن سیرین، امام اعرج، ابورافع او حضرت ابوسلمه رحمهم الله روایت کړې دې. د امام اعرج رحمته الله روایت د کتاب الصلاة په اواخر کښې تیر شوې دې. د ابورافع رحمته الله په طریق سره دا روایت امام مسلم رحمته الله او امام احمد بن حنبل رحمته الله روایت کړې دې اود ابوسلمه رحمته الله په طریق سره ددې روایت تخریج امام احمد بن حنبل رحمته الله کړې دې. بل دا روایت حضرت ابوهریره رضی الله عنه سره حضرت عمران بن حصین رضی الله عنه هم د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه روایت کړې دې (۳).

د عمران بن حصین رضی الله عنه په روایت کښې دې چه د جریج مور به هره ورځ د هغه عبادت خانې ته راتله، په هغه ورځ هغه دوه درې ځل راغله او هر ځل به یې جریج ته درې ځل آواز کولو اوتله به د اعرج رحمته الله په روایت کښې دې چه جریج د مور د آواز په جواب کښې اوښل (امی وصلائی لوی، اولو صلائی علی امی) یعنی دا خو هم زما مور ده او مونږ خو زما د رب دپاره دې په دې وجه به زه مونږ له په مور باندې ترجیح ورکوم. د جریج دا خبرې شراح حدیث په کلام نفسی باندې محمول کړې دی. لیکن حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه د ظاهر حدیث نه معلومیږي چه دا خبرې به په ژبه سره شوې وی ځکه چه په هغه وخت د مونږ په حالت کښې خبرې کول مشروع وې لکه چه د اسلام په شروع کښې مشروع وې (۴).

د یزید بن حوشب عن ابیه په طریق سره مرفوع روایت کښې دې چه «لوکان جنیم فقیهاً لطلحان إجابة أمه أولى من صلاه» یعنی که چرې جریج فقیه وې نو هغه ته به ددې خبرې علم وو چه د مور د آواز جواب ورکول د هغه د مانځه نه افضل دی (۵).

قوله: فتعرض له امرأة فكلته فأبى، فأنت راعياً فأمكنته من نفسها: دې ښځې سره متعلق روایات مختلف دي. په روایت باب کښې د امرأه لفظ دې. مسند احمد کښې د وهب بن جریر بن حازم عن ابیه په طریق سره نقل شوی روایت کښې یې زانیه، فاحشه، بدکاره ښځې، لفظ راغلي دي. لیکن د دغه ښځې د نوم تصریح موجود نه ده البته د عمران بن حصین رضی الله عنه روایت کښې بنت ملك القرية الفاظ نقل دي. اود اعرج په روایت کښې

(۱) فتح الباری: ۴۸۰/۸.

(۲) تحفة الباری: ۵۲۲/۶ مکتبه الراشد.

(۳) فتح الباری: ۴۸۰/۸ روایه الأعرج عن أبي هريرة رضي الله عنه أخرجه الإمام البخاري في كتاب الصلاة في باب إذا دعيت الأم ولدها في الصلاة، رقم الحديث: ۲۰۶ و أخرجه رواية محمد بن سيرين في كتاب المظالم، في باب إذا هدم حائطاً فلبين مثله، رقم الحديث: ۲۴۸۲ وكذا في الباب الذي نحن بصدده، ورواية أبي رافع عن أبي هريرة رضي الله عنه فقد أخرجه الإمام مسلم في أبواب البر والصلة، في باب تقديم بر الوالدین علی التطوع بالصلاة وغيرها، رقم الحديث: ۵۰۸ و الإمام أحمد في مسنده: ۴۲/۱۳ رقم الحديث: ۸۹۹۴ مؤسسه الرسالة، وأما رواية أبي سلمة فأخرجه الإمام الهيثمي في كتابه، غايه المقصد في زوائد المسند: ۹۲/۳ رقم الحديث: ۲۸۱۶ دار الكتب العلمية، ورواية عمران بن حصين رضي الله عنه أخرجه الإمام الطبرانی في معجمه الأوسط: ۲۷۹/۷ رقم الحديث: ۷۴۹۸ وكذا في المعجم الكبير: ۲۲۴/۱۸ رقم الحديث: ۵۵۸ مکتبه ابن تیمیة، قاهرة.

(۴) فتح الباری: ۴۸۱/۸.

(۵) المصدر السابق.

دی چه هفتہ بنسخه د خاروو خرونکی وه دغه شان مضمون مسند احمد کنبی د ابورافع روایت کنبی دی او هم دغه مضمون دامام مسلم رحمه الله به صحیح کنبی د ابوسلمه رحمه الله روایت دی حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی چه ددی تولو مختلف الفاظ به مینخ کنبی د تطبیق صورت دادی چه هفتہ بنسخه د خاروو خرونکی خونه وه بلکه دکلی د ملک لور وه مگر چونکه هفتی دا دعوی کری وه چه هفتہ به خامخ جریج گمراه کوی ددی دباره د دی عمل د بدلی دباره نی دا حیلہ اختیار کره چه خپل خان له نی د خاروو خرونکی به شان شکل و شباهت ورکړو دی دباره چه جریج گمراه کری شی لکه چه ددی ښخی گمان دا وو چه د یو ونیس د لور به شکل کنبی مخی ته راتلونکی به نسبت زیاته بهتره طریقه داده چه د یو ناپیژندگلو صورت او عامی ښخی به شکل کنبی مخی ته راشی (۱)

قوله: موسات موسات جمع د موسه بنتم المهر وسکون الواو کمر المهر و بعدا همبله و تجم علی موماس مومسه زانیه بدکار فاحشه ښخی ته وائی (۲)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په دې معنی دی چه ترجمه الباب د حضرت مریم علیها السلام قضیه سره متعلق دی په کوم کنبی چه د حضرت عیسی عليه السلام د میلاد تذکره هم ده اودا چه هغه د مور په غیر کنبی کیدو سره هم د نوی رابیداشوی ماشومالی به حالت کنبی کلام فرمائیله به کوم کنبی چه د مسلک اعتدال طرف ته اشاره اود افراط او تفریط تردید هم دی او هم دغه خبره په حدیث باب کنبی تیره شوې ده چه حضرت عیسی عليه السلام پیدا کیدو سره خبری کری دی (۳)

[۳۲۵۴] - حَدَّثَنِي اِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا هِشَامٌ، عَنْ مَعْمَرٍ، وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ حُمَيْدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَيْلَةُ اِبْنِي يَوْمَ: "لَقِيتَ مُوسَى، قَالَ: فَتَعْتَهُ، فَإِذَا رَجُلٌ - حَسْبُهُ قَالَ - مُضْطَرِبٌ رَجُلُ الرَّاسِ، كَأَنَّهُ مِنْ جِبَالِ شَوْعَةَ، قَالَ: وَلَقِيتَ عِيسَى فَتَعْتَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: - رُبُّعَةُ اِمْرَأَةٍ، كَأَنَّهَا غَرَبَ مِنْ دِمَاسٍ - يَغْسِي الْحَصَامَ - وَرَأَيْتُ اِبْرَاهِيمَ إِذَا أَشْبَهَ وَلَدَ يَوْمَ، قَالَ: وَأَنْتَ يَا كَأَنِّي - أَحَدُهُمَا لَيْتَنِي وَالْآخَرُ يَوْمَ عَمْرٍ، فَقِيلَ لِي: خُذْ اِخْتِمَا وَنُفْتُ، فَأَعْبَدْتُ اللَّيْلَ فَنُفِيتَهُ، فَقِيلَ لِي: هُدَيْتَ الْفِطْرَةَ، أَوْ أَصَبْتَ الْفِطْرَةَ، أَمَا إِنَّكَ لَوَأْخَذْتَ الْخَمْرَ نَحَوْتَ أَمْنَكَ " ص [۶۴۶-۶۴۷] [ز: ۳۲۱۴] (۴)

ترجمه: حضرت ابوهریره رضي الله عنه نه روایت دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمانی په کومه شپه چه زه معراج ته بوتلې شوم موسی عليه السلام سره زما ملاقات اوشو لکه چه د شوره قبيله یو نړی اوږد سړی دی

تواجم رجال

ابراهيم بن موسى: دامشهور محدث ابواسحاق ابراهيم بن موسى التميمي رحمه الله دې ددوی حالات (کتاب الحیض باب غسل الحائض رأس زوجها وترجله) لاندې تیر شوی دی (۵)

(۱) فتح الباری ۸/۴۸۱.

(۲) فتح الباری: ۸/۴۸۱ تحفه الباری: ۶/۵۳۲.

(۳) عمده القاری: ۱۶/۳۰.

(۴) مرتزجیه فی نفس الکتاب فی باب قول الله تعالی: (وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى) رقم الحدیث: ۳۳۹۴.

(۵) کشف الباری کتاب الحیض باب غسل الحائض رأس زوجها ص: ۱۹۹.

هشام: دا مشهور محدث هشام بن یوسف رحمته الله دې ددوی تذکره هم سابقه کتاب او باب لاندې تیره شوې ده. (۱)
 معمر: دا ابرعروه معمر بن راشد بصری رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب کتابه العلم» لاندې تیره شوې ده. (۲)
 محمود: دا مشهور حافظ حدیث ابراهیم بن محمود بن غیلان عدوی مروزی رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب مواهب الصلاة باب التورقيل العشاء من غلب» لاندې او گورنی.
 عبد الرزاق: دا مشهور امام و محدث عبد الرزاق بن همام بن نافع الیمانی رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب حسن اسلام المرء الخ» لاندې تیره شوې ده. (۳)
 الزهري: دا مشهور محدث ابویکر محمد بن مسلم بن عبید الله رحمته الله دې ددوی تذکره د بدء الوحي دریم حدیث لاندې تیره شوې ده. (۴)

روایت باب نیز دې د «باب قول الله تعالى: (وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى)» لاندې تیر شوې دې. هلته امام بخاری رحمته الله دا روایت د ابراهیم بن موسی رحمته الله په طریق سره روایت کړې دې. اودلته د ابراهیم بن موسی رحمته الله د طریق نه علاوه په دویم طریق سره هم دا حدیث روایت کړې دې او هغه دویم طریق محمد بن غیلان عن عبد الرزاق عن معمر عن الزهري دې. (۵)

تشریح:

قوله: **حسبه قال مضطرب**: عبد الرزاق همام رحمته الله وانی زما خیال دې چه معمر رحمته الله «فرا دل» سره «مضطرب» و نیلې وو. «مضطرب» د اهل لغت په نیز اوږد سړې ته وانی او نری مانده ته هم وانی. د هشام رحمته الله په یو روایت کښې لفظ «ضرب» راغلې دې او ددې معنی هشام رحمته الله نحیف کړې ده. دغه شان په «ضرب» او «مضطرب» کښې هیڅ تعارض نشته دې دواړه دیو شان معنی الفاظ دی.
 قاضی عیاض رحمته الله د هشام روایت ته ترجیح ورکړې ده او فرمائی چه روایت باب کښې راوی ته په لفظ «مضطرب» کښې شک شوې دې. په دې وجه اصح لفظ «ضرب» دې په یو بل روایت کښې لفظ «جسم» راغلې دې او ښکاره خبره ده چه «جسم» د خفیف اللحم کیدو منافی دې لیکن که چرې «جسم» د «طویل القامة» په معنی کښې واخستې شی نو بیا هیڅ تعارض باقی نه پاتې کیږي (۶).
 حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه د اوږد قد ولامعنی متعین ده ځکه چه ددې تائید دروستونی روایت سره هم کیږي. دکوم الفاظ چه دادی «کانه من رجال الزوط وهم طوال غیر غلاظ» یعنی موسی عليه السلام زط قبیلې د خلقو په شان اوږدقد والاو د دروند بدن والا نه وو. (۷)

(۱) کشف الباری: کتاب الحيض ص: ۲۰۲.

(۲) کشف الباری: ۴/۳۲۱.

(۳) کشف الباری: ۲/۴۲۱.

(۴) کشف الباری: ۱/۳۲۶.

(۵) عمدة القاری: ۱۶/۳۲.

(۶) إكمال المعلم بفوائد مسلم كتاب الإيمان باب الإسراء برسول الله صلى الله عليه وسلم: ۱/۱۳۱ رقم الحديث: ۲۶۷ دار الوفاء للطباعة والنشر.

(۷) فتح الباری: ۶/۴۸۴ إرشاد الساری: ۷/۳۹۶.

قوله: ولقيت عيسى ففتننه النبي صلى الله عليه وسلم..... رسول الله ﷺ فرمانيلى چه عيسى عليه السلام هم زما ملاقات اوشو. حضور پاك دهغوى صورت مبارك بيانولوسره اوفرمانيل: «بعدة اصهر كا كما اخرج من دهباس» درميانه قندى وو سور رنگ نى وو «اوداسى ترو تازه وو، لكه چه هم اوس دحمام نه راوتلې وى ما ابراهيم عليه السلام اوليدلو زه دهغوى په اولاد كېنى دتولو نه زيات دهغوى په شان يم

رسول الله ﷺ اوفرمانيل چه ما له دوه لوبى راوړلې شويو يو كېنى پېنى او بل كېنى شراب وو: ماته اوونيلې شو «يونكي چيرانيلى وو، تاته په دواړو كېنى دكوم يو لوبى اخستو اختيار دي ما د پېشو لوبى واخستو او پېنى مې اوځكل ماته اوخوړلې شو چه تاته د فطرت د طرف نه هدايت ملاؤ شوياسو فطرت اختيار كړو. كه چرې تاسو شراب اخستې وې نو ستاسو امت به گمراه كېدو. دلته راوى حديث ته شك دي چه يا خو حضور پاك «هديت الفطره» اوفرمانيل يا «اصبت الفطره» فرمانيلى وو.

[۳۲۵۵] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ، أَخْبَرَنَا إِسْرَائِيلُ، أَخْبَرَنَا عُثْمَانُ بْنُ الْمُغِيرَةِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ ابْنِ عُمرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «رَأَيْتُ عِيسَى وَمُوسَى وَإِبْرَاهِيمَ، فَأَمَّا عِيسَى فَأَمْرَجَ جَعْدَ عَرِيضِ الصَّدْرِ، وَأَمَّا مُوسَى، فَأَدْرَجَ جَسِيمَ سَبْطِ كَانَهُ مِنَ رِجَالِ الزُّطَى» ص [۴۴۹] (۱)

تراجم رجال

محمد بن كثير: دا محمد بن كثير العبدي البصري رحمه الله دي. «كتاب العلم باب الغضب في الموعظة» لاندې ددوى تذكره تيره شوې ده. (۲)

اسرائيل: دا اسرائيل بن يونس بن اسحاق همداني رحمه الله دي. «كتاب العلم باب من ترك بعض الاختيار مخافة أن يقصر فبعض الناس عنه» لاندې ددوى تذكره تيره شوې ده. (۳)

عثمان بن المغيرة: دا ابوالمغيرة عثمان بن المغيرة الثقفي الكوفي الاعشى رحمه الله دي. ده ته عثمان بن ابي زرعه هم وائي. ابوزرعۀ ددوى د پلار مغيرة كنيث دي اودي د صغار تابعينونه دي. (۴)

دهغوى د زيد بن وهب، ابوصادق ازدي، اياس بن ابي رمله، سالم بن ابي الجعد، مجاهد بن جبر، مهاجر الشامي، علي بن ربيعة او ابويعلى كندی رحمهم الله نه دحديث روايت كړي دي اوددوى نه شعبه، اسرائيل، سفيان ثوري، شريك، مسعر، قيس بن الربيع، ابوعوانه رحمهم الله او نورو رواۀ حديث روايت كړي دي. (۵)

امام احمد بن حنبل فرمائي: «كوفي ثقة، ليس أحد أروى عنه من ثيوك» يعنى عثمان بن مغيرة يو ثقة راوى دي اودهغوى نه دتولونه زيات روايت كونكي شريك بن عبد الله رحمه الله دي. (۶) ابن معين، ابوحاتم، امام نسائي او عبد الغني بن

(۱) آخره في كتاب التعبير ويا ب رؤيا الليل رقم: ۹۹۹ أبواب الطواف بالكعبة في المنام رقم: ۷۰۲ وفي كتاب اللباس باب الجعد رقم: ۵۹۰۲ وفي كتاب الفتن باب ذكر الدجال رقم: ۷۱۲۹ ومسلم في الإيمان باب ذكر المسيح من مريم والمسيح الدجال رقم: ۱۲۹.

(۲) كشف الباري: ۳/۵۳۶.

(۳) كشف الباري: ۴/۵۳۶.

(۴) تهذيب التهذيب: ۳/۸۰ مؤسسة الرسالة عمدة القاري: ۱۶/۳۲ تهذيب الكمال: ۱۹/۹۹۷.

(۵) تهذيب الكمال: ۱۹/۹۸ تهذيب التهذيب: ۳/۸۰.

(۶) تهذيب الكمال: ۱۹/۹۸ تهذيب التهذيب: ۳/۸۰.

سعید رحمهم الله د هغوی توثیق کړې دي. (۱) ابن حبان رحمته الله د هغوی ذکر کتاب الثقات کښې کړې دي. (۲) امام عجلې رحمته الله هم د هغوی توثیق کړې دي. (۳) امام مسلم رحمته الله نه علاوه باقی ائمه حدیث د هغوی د روایاتو تخریج کړې دي. (۴)

مجاهد: دا مجاهد بن جبرمکی رحمته الله دي. ددوی تذکره («کتاب العلم باب الفهرست العلم») لاندې تیره شوې ده. (۵)
عن مجاهد عن ابن عباس: عثمان بن مغیرة رحمته الله چاچه د صحیح بخاری دا روایت مجاهد عن ابن عمر په طریق سره روایت کړې دي. د هغوی په صحیح بخاری کښې صرف هم دغه روایت دي. ددې روایت د سند سره متعلق حافظ رحمته الله فرماني چې په دې کښې د امام بخاری رحمته الله نه غلطی شوې ځکه چې په ځاني د مجاهد عن ابن عمر صحیح دادي چې دا روایت محمد بن کثیر، دغه شان اسحاق بن منصور، ابن ابی زانده او یحیی بن آدم رحمهم الله وغیره د اسرائیل عن عثمان عن مجاهد عن ابن عباس په طریق سره روایت کړې دي. یعنې ددې حدیث روایت کونکې ابن عباس رحمته الله دي نه چې ابن عمر رحمته الله. دا قول د امام نسائي رحمته الله نه نقل دي.

محدث ابوزرع رحمته الله فرماني: «هلکذا وقولهم الروایات المسموعة عن الفهری عن مجاهد عن ابن عمر، ولا أدري أهکذا حدث به البخاری أو غلط فيه الفهری، لأن المفوظ رواية ابن کثیر عن مجاهد عن ابن عباس» یعنې معلومه نه ده چې دا غلطی د امام بخاری رحمته الله نه شوې ده یا د هغه راوی فریری نه، ځکه چې صحیح او محفوظ دادي چې دا روایت محمد بن کثیر د مجاهد عن ابن عباس په طریق سره روایت کړې دي. هم دغه خبره ابن منده رحمته الله هم ذکر کړې ده. الحاصل صحیح سند عن ابن عمر په ځاني مجاهد عن ابن عباس دي. (۶)

محمد بن اسماعیل تیمی رحمته الله فرماني زما زړه دا وائی چې دا وهم د امام بخاری رحمته الله نه نه دي صادر شوي بلکه د یو ناقل وغیره نه شوي دي ځکه چې اسماعیلی دا روایت نصر بن علی عن ابی احمد په طریق سره روایت کړې دي او سند ئی په حضرت ابن عباس رحمته الله باندې ختم کړې دي او داسې هیڅ خبره ئی نه ده ذکر کړې چې امام بخاری رحمته الله دا روایت د ابن عمر رحمته الله نه نقل کړې دي. که چرې دا وهم د امام بخاری رحمته الله نه واقع شوي وي نو اسماعیلی به ضرور د خپل عادت مطابق په هغې باندې متنبه کول. (۷) لیکن په دې باندې رد کولو سره علامه عینی رحمته الله فرماني چې د اسماعیلی په تنبیه نه کولو سره دا نه لازم کیږي چې دا وهم د امام بخاری رحمته الله نه نه دي صادر شوي ځکه چې امام بخاری رحمته الله معصوم نه دي دهغه نه خطا او تسامح ممکن دي. (۸)

د صحیح بخاری په ټولو نسخو کښې دا روایت عن مجاهد عن ابن عمر په الفاظو سره محفوظ شوې دي حالانکه صحیح دادي دا د ابن عباس رحمته الله روایت دي. حافظ ابوذر رحمته الله هم په دې تسامح باندې تنبیه کړې ده او فرماني چې دا روایت د فریری نه مسموع صحیح بخاری په ټولو نسخو کښې عن مجاهد عن ابن عمر په سند سره نقل دي بیا وائی چې ماته معلومه نه ده چې امام بخاری رحمته الله دا حدیث هم په دې سند سره املا کړې دي یا دا د فریری تسامح دي ځکه چې ددې روایت څومره هم طرق دي په ټولو کښې دا عن مجاهد عن ابن عباس په طریق سره نقل

(۱) تهذيب الکمال: ۹۸/۱۹ تهذيب التهذيب: ۸۰/۳ مؤسسه الرساله.

(۲) ۱۹۳/۷ دار الفکر.

(۳) معرفة الثقات للعجلي: ۱۳۱/۲ مکتبه الدار، المدينة المنورة.

(۴) تهذيب الکمال: ۹۹/۱۹ مؤسسه الرساله.

(۵) کشف الباری: ۳۰۷/۳.

(۶) عمدة القاری: ۳۳/۱۶ فتح الباری: ۴۸۵/۸-۴۸۴.

(۷) فتح الباری: ۴۸۵/۸.

(۸) عمدة القاری: ۳۳/۱۶.

دې چنانچه ابونعمیم په المستخرج کښې دا روایت عن الطبرانی عن أحمد بن مسلم الخزاعی عن محمد بن کثیر په طریق سره د روایت کولو نه پس فرمائی «قال البخاری عن محمد بن کثیر عن ابن عمر والصابغ عن ابن عباس، ووقع فی البخاری فی سائر النسخ: مجاهد عن ابن عمر، وهو غلط».

محمد بن اسماعیل تیمی رحمته الله په دې باندې یو دلیل هم پیش کړې دې چې دا روایت د ابن عباس رضی الله عنه دې نه چې د ابن عمر رضی الله عنه او هغه دادي چې ابن عمر رضی الله عنه خلفاً د حضرت عیسی عليه السلام د اصرار لرون کیدونه انکار کړې وو خود مجاهد رحمته الله په روایت کښې «فأما عيسى فأصرعه» الفاظ وارد دی. دې نه ثابت شوه چې مجاهد رحمته الله دا حدیث ابن عباس رضی الله عنه نه اخستی دې نه چې د ابن عمر رضی الله عنه نه. والله اعلم (۱)

قوله: رأيت عيسى وموسى وإبراهيم..... د حضرت ابن عباس رضی الله عنه روایت دې چې رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم او فرما نیل ما موسى عليه السلام او ابراهيم عليه السلام اولیدل عیسی عليه السلام سور رنگ گورگوچی وښته او د پلنې سینې والا وو او موسى عليه السلام غنم رنگې نیغو وښتو والا لکه چې د زط خلق وی

قوله: كأنه من رجال الزُّط زط د زاء په ضمه او طاء په تشدید سره په دې کښې دوه قوله دی: یو دا چې زط د سوزان د یوې قبیلې نوم دې. دویم قول دادي چې دا د هندو یو قوم دې ددې قوم سړی اوږده او مانده وی یو اشکال او دهغې جواب: په روایت باب کښې د عیسی عليه السلام یو صفت دا خودلې شوې چې هغه جسیم وو. ددې باب په وړاندینې روایت کښې «فروب من الرجال» الفاظ راغلی دی. ضرب تیز او مانده سړی ته وائی په دواړو روایتونو کښې تعارض دې.

ابن التین رحمته الله فرمائی چې کیدې شی د راوی حدیث نه الفاظ گډوډ شوی دی. کوم لفظ چې دکوم روایت وو هغه نئ په دویم روایت کښې بیان کړو. چنانچه لفظ جسیم په حقیقت کښې د دجال په صفت کښې بیان شوې دې نه چې عیسی عليه السلام په صفت کښې. شرح حدیث ددې جواب دا ورکړې دې چې د جسامت اطلاق السمن یعنی چاقوالی سره په اوږد قامت باندې هم کیږي او دلته مراد هم اوږد قامت دې. اوس مطلب دا شو چې عیسی عليه السلام مانده او خفیف اللحم کیدو سره د اوږد قامت والا هم وو. (۲)

[۳۲۵۷/۳۲۵۶] - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ، حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ، حَدَّثَنَا مُوسَى، عَنْ نَافِعٍ، قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: دَخَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ بَيْنَ ظَهْرِي النَّاسِ الْمَسِيحَ الدَّجَالَ، فَقَالَ: "إِنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِأَعْوَرَ، أَلَا إِنَّ الْمَسِيحَ الدَّجَالَ أَعْوَرُ الْعَيْنِ الْيُمْنَى، كَأَنَّ عَيْنَهُ عَيْنَةُ طَافِيَةٍ، ص ۶۵۳-۶۵۴ [۲].

- وَأَرَانِي الْكَلْبَةَ عِنْدَ الْكَعْبَةِ فِي النَّسَاءِ، فَإِذَا رَجُلٌ آدَمُ، كَأَحْسَنِ مَا بَرَى مِنْ أَذْمَرِ الْجَالِ قُصْبٍ لَيْتَهُ بَيْنَ مَنَكِبَيْهِ، رَجُلٌ الشَّعْرُ يَقْطُرُ رَأْسُهُ مَاءً، وَأَضْعَا يَدَيْهِ عَلَى مَنْكَبَيْ رَجُلَيْنِ وَهُوَ يَطُوفُ بِالْبَيْتِ، فَقُلْتُ: مَنْ هَذَا؟ فَقَالُوا: هَذَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ، ثُمَّ رَأَيْتُ رَجُلًا وَاءَةً جَعْدًا أَقْطَطَا أَعْوَرَ الْعَيْنِ الْيُمْنَى، كَأَشْبَهَ مَنْ رَأَيْتُ بِأَيْنِ قُطْنٍ، وَأَضْعَا يَدَيْهِ عَلَى مَنْكَبَيْ رَجُلٍ يَطُوفُ بِالْبَيْتِ، فَقُلْتُ: مَنْ هَذَا؟ قَالُوا: الْمَسِيحُ الدَّجَالَ "تَابِعَةُ عُبَيْدِ اللَّهِ [ص: ۶۵۴]، عَنْ نَافِعٍ

(۱) فتح الباری: ۴۳۸۵/۸-۴۸۴.

(۲) فتح الباری: ۵۹۹/۸ وارشاد الساری: ۳۹۷/۷.

(۳) مرتخریجہ فی کتاب الجهاد والسير باب کیف يعرض الإسلام على الصلي رقم: ۳۰۵۷.

تواجم رجال

ابراهیم بن المنذر: دا ابراهیم بن منذر الحزامی المدنی رحمته الله دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب من سئل علما وهو مشفق فی حدیثه الخ» لاندې تیره شوې ده. (۱)

ابو ضمیمه: دا انس بن عیاض لیثی رحمته الله دی. ددوی تذکره مخکښې تیره شوې ده. (۲)

موسی: دا موسی بن عقبه الاسدی المدنی رحمته الله دی. ددوی تذکره هم مخکښې تیره شوې ده. (۳)

نافع: دا ابو عبدالله نافع المدنی مولی عبدالله بن عمر رحمته الله دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب من أجاب السائل باكثر مما سأل» لاندې تیره شوې ده. (۴)

عبدالله: دا عبدالله بن عمر رحمته الله دی. ددوی تذکره «کتاب الإیمان باب قول النبی صلی الله علیه وسلم فی الإسلام علی خمس» لاندې تیره شوې ده. (۵)

قوله: ذکر النبی صلی الله علیه وسلم یوما بین ظهري الناس دحضرت عبدالله بن عمر رحمته الله روایت دی چې رسول الله صلی الله علیه وسلم د خلقو په مینځ کېني ناست وو د جال ذکر کولو سره ئی او فرما ئیل الله تعالی کانې نه دي اود مسیح د جال ښې سترگه کانې ده لکه چه دهغه سترگه به د سپر سیدلی انکور په شان وی.

قوله: بین ظهري: د ظاء فتحه او هاء سکون سره دتثنيه صیغه ده. یعنی د خلقو په مینځ کېني داسې ناست وو چه حضور پاک ټولو ته ښکاریدو.

قوله: وأرائنی الليلة عند الکعبة فی المنام: اوزه د شېبې په خوب کېني خپل خان کعبې سره وینم په دې کېني چه گورم یو ښانسته غنم رنگې سړي د غنم رنگي خلقو نه چه زیات تاثیر ئی لرلو هم دومره تاثیر ئی وو، د چاویښته چه د اوږو پورې نیغ وو اود هغه د سر نه اوبه خځیدي هغه خپل دواړه لاسونه د نورو دوو سړو په اوږو باندې ایخودي وو او په دغه کیفیت کېني هغه طواف کولو. ما تپوس او کړو دا څوک دي؟ راته اوخودلې شو دا مسیح بن مریم دي.

بیا ما دهغه شاته یو بل سړي اولیدلو د سختو گرگوچو وښتو والا، چه په ښې طرف سترگه باندې کانې وو. په کرمو خلقو کېني چه ما اوکتلو په هغوی کېني هغه د عبدالعزی بن قطن سره زیات مشابهت لرلو. هغه خپل دواړه لاسونو د یوسړی په اوږو باندې کیخودی د کعبې طواف کولو. ما تپوس او کړو دا څوک دي؟ راته اوخودلې شو دا مسیح دجال دي.

قوله: رجل الشعر: رجل د راء کسره سره. مطلب دادې چه هغه وښتنه په تیل باندې مړلی او پرمونځ کړي ښانسته کړي وو. د امام مالک رحمته الله په روایت کېني دی «له لثة کاحسن ما انت را من اللحم قد رج لها فی قطمر ماء» (۱) یعنی د هغه وښتنه د اوږو پورې وکوم چه هغه په پرمونځ باندې اړولې وو اود هغې نه اوبه خځیدي.

(۱) کشف الباری: ۵۸/۳.

(۲) اوگورنی کتاب الرضوه باب التبریز فی البیوت: ۱۴۸.

(۳) اوگورنی کتاب الرضوه باب إسباغ الرضوه: ۱۳۹.

(۴) کشف الباری: ۶۵۱/۴.

(۵) کشف الباری: ۶۳۷/۱.

(۶) الموطا للإمام مالک الجامع ماجاء فی صفه عیسی ابن مریم علیه السلام والدجال رقم الحدیث: ۳۴۰۵.

۱۳۴۸/۵ مؤسسه زاید بن سلطان.

قوله: یقطر رأسه ماء دوه مطالب کیدی شی چه یا خدا به حقیقت باندی محمول وی چه هغه په اویو سره دسر ویشتن لمدو لو سره په گمزن باندی اړولی وو او هم دغه اویه ترې خځیدلې دې نه مخکښی روایت کښی دساس لفظ راغلې دې لکه چه هغه د حمام نه لمبیدلې راوتلې وی. او یا بیا د مخ ښانست او حسن اوتازه والې نه کنايه ده چه د هغه دمخ رنگ دومره تازه او صفا وو لکه چه هغه په سپینو اویو سره لوند شوی وی او هغه د اویو خاشکی ترې خځیدلې. د دې دویم احتمال تائید د مسند احمد او سنن ابی داؤد روایت نه هم کیږی. دا د عبد الرحمن بن آدم عن ابی هریره په طریق سره نقل دي. ددې الفاظ دادی: «یقطر رأسه ماء وان لم یصبه بل»^(۱)

[۳۲۵۷] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْبَكِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ إِبْرَاهِيمَ بْنَ سَعْدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَالِمٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: لَا وَاللَّهِ مَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعِيسَى أَمْرًا، وَلَكِنْ قَالَ: "يَبْنِي أَلَا تَأْكُلُمُ أَطْلُوفَ الْكَعْبَةِ، فَإِذَا رَجُلٌ أَدْرَمَ سَبْطَ الشَّعْرِ، يَمْسَا ذِي بَيْنَ رَجُلَيْنِ، يَنْطُفُ رَأْسُهُ مَاءً، وَأَمْرًا أَقْرَبَ رَأْسَهُ مَاءً، فَقُلْتُ: مَنْ هَذَا؟ قَالُوا: ابْنُ مَرْثَمَ، قَدْ هَبَّتِ الْغَيْثُ، فَإِذَا رَجُلٌ أَمْرٌ جَسِيمٌ، جَعَلَ الرَّأْسَ، أَعْوَرَ عَيْنَهُ الْيُمْنَى، كَأَنَّ عَيْنَهُ عَيْنَهُ طَافِيَةً، قُلْتُ: مَنْ هَذَا؟ قَالُوا: هَذَا الدَّجَالُ، وَأَقْرَبُ النَّاسِ بِهِ، شَبَّابُنْ قَطْنِ" قَالَ الزُّهْرِيُّ: رَجُلٌ مِنْ غَوَاةِ هَلَكَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ ص [۴۵۶] [۴۵۹۸، ۴۵۹۹، ۶۷۰۹ وانظر ۳۱۵۹] (۲)

نور اجم رجال

احمد بن محمد المكي: دا احمد بن محمد بن الوليد ابو محمد الزرقى المكي رحمته الله دې (۳)
ابراهيم بن سعد: دا ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف زمون مدني رحمته الله دې ددوی تذکره مخکښی تیره شوې ده. (۴)

الزهري: دا احمد بن مسلم بن شهاب زهري رحمته الله دې (۵)
سالم: دا سالم بن عبدالله بن ع مر بن الخطاب رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب الإیمان باب الحماة من الإیمان» لاندې تیره شوې ده. (۶)

عن أبيه: دې نه عبدالله بن عمر رحمته الله مراد دې ددوی تفصیلی تذکره «کتاب الإیمان باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: بني الإسلام على خمس» لاندې تیره شوې ده. (۷)

قوله: قَالَ: لَا وَاللَّهِ مَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعِيسَى أَصْحَمُ: حضرت عبدالله بن عمر رحمته الله وائی په الله قسم: رسول الله رحمته الله د عیسی باره کښی دا نه دی وئیلی چه هغه د سور رنگ والاوو

(۱) سنن ابی داؤد کتاب الملاحم. باب خروج الدجال. رقم الحديث: ۴۳۴. مسند الإمام أحمد: ۳۹۸/۱۰ رقم الحديث:

۶۳۲ الرسالة، جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۳۲۱/۱۰ رقم الحديث: ۳۱۷۸.

(۲) أخرجه مسلم فی الفضائل رقم: ۲۳۶۵، باب فضل عیسی، وأبو داؤد، رقم: ۴۶۷۵، فی السنة، باب التخییر بین الأنبياء عليهم السلام.

(۳) اوگورنی: کتاب الرضو، باب الاستنجاء بالعجاء: ۱۵۵.

(۴) کشف الباری: ۱۲۰/۲، ۳۲۳/۳.

(۵) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۶) کشف الباری: ۱۲۸/۲.

(۷) کشف الباری: ۶۳۷/۱.

په احادیث کښې تعارض اوډ هغې حل: دې نه اول د حضرت ابوهریره رضی الله عنه او ابن عباس رضی الله عنه روایت کښې د حضرت عیسیٰ علیه السلام په کښې «أهمن» لفظ راغلې دې سوال دادې چه په دې روایت کښې ولې ابن عمر رضی الله عنه په قسم سره او فرمائیل چه حضور پاک حضرت عیسیٰ علیه السلام «أهمن» اونه ونیل؟
حقیقت دادې چه د «أهمن» لفظ ثابت دې او حضرت ابوهریره رضی الله عنه او حضرت ابن عباس رضی الله عنه د دواړو روایات په دې باندې متفق دی مگر دلته ابن عمر رضی الله عنه د داسې څیز نه انکار کړې دې کوم چه دوو صحابه حضرتانو مخ پرې کړې دې. (۱)

د ابن عمر رضی الله عنه د انکار توجیه: د همدت وصف دجال او عیسیٰ علیه السلام د دواړو په تذکره کښې راغلې دې او کیدي شی حضرت ابن عمر رضی الله عنه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه د عیسیٰ علیه السلام په وصف کښې لفظ «أهمن» اوریدلې وی او په دې بنیاد باندې هغوی دا گټلې وی چه په حدیث کښې «همرت» وصف خود دجال سره خاص دې او کله چه حضور پاک حضرت عیسیٰ علیه السلام ته «أهمن» یعنی غم رنگي او فرمائیل نوهغه «أهمن» څنگه کیدي شی په دې وجه هغوی د غالب گمان په وجه باندې په قسم سره او ونیل چه عیسیٰ علیه السلام ته «أهمن» نه دې فرمائیلې او که چرې یو راوی «أهمن» روایت کړې وی نوهغه هم هغوی د غالب گمان د وجه نه د راوی وهم گړخولې وی. (۲)

«سبط الشعر» سره متعلق یواشکال اوډ هغې جواب: په دې روایت کښې حضرت عیسیٰ علیه السلام ته «سبط النع» یعنی د نیغو وښتو والا فرمائیلې دې نه مخکینی روایت کښې فرمائیلې «أنه جعد» خو «جعد» ضد دې د «سبط» په ظاهر په دواړو کښې تعارض دې.

شرح حدیث د دواړو په مینځ کښې تطبیق وړ کولو سره فرمائیلې چه «سبط الشعر» نه خو هم وښته مراد دې چه هغه نیغ وو او د «جعد» نه وښته نه بلکه بدن مراد دې او مطلب دادې چه د هغه بدن کمزورې وو. (۳)

حدیث نه مستنبط فائده: په روایت کښې ابن عمر رضی الله عنه د ظن غالب په بنیاد باندې قسم خوړلې شرح حدیث د دې نه دا فائده مستنبط کړې ده چه په یو معامله کښې په غالب گمان باندې قسم خوړل جائز دی. (۴)

قوله: **ببینا أننا لهم**..... په دې روایت کښې د رؤیت منامی تصریح ده شاته رؤیت د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په روایت کښې «لبلة أسرى بي» الفاظ راغلی دی چه هغې کښې تصریح ده چه هغه رؤیت په معراج کښې شوې وو او د بیدارنې په عالم کښې شوې وو دواړه روایتونه جدا جدا دی. دلته په خوب کښې د لیدلو تصریح ده او هلته «نظله» یعنی د بیدارنې په عالم کښې رؤیت تصریح ده په مذکور روایت کښې چه د کوم رؤیت تذکره کړې شوې ده دغه رؤیت حدیث د حضرت ابوهریره رضی الله عنه ذکر کړې شوې رؤیت نه کوم چه په لیلۃ الاسراء یعنی په شپه د معراج کښې شوې جدا دې او کوم رؤیت چه په لیلۃ الاسراء کښې شوې هغې سره متعلق صحیح قول هم دغه دې چه هغه رؤیت دبیدارنې په عالم کښې شوې وو او په هغه شپه نې کریم صلی الله علیه و آله د حضرات انبیاء کرام علیهم السلام زیارت د هغوی په حقیقی اجسامو سره کړې وو نه دا چه د ملاقات تعلق د حضرات انبیاء کرام د ارواح سره وو. (۵)

(۱) فتح الباری: ۱/۸۰ وارشاد الساری: ۳۹۸/۷.

(۲) فتح الباری: ۲/۸۰ و عمدة القاری: ۴۸/۱۶ وارشاد الساری: ۳۹۹/۷.

(۳) فتح الباری: ۱/۸۰ وارشاد الساری: ۳۹۹/۷.

(۴) عمدة القاری: ۱۳۴/۱۶ وادارة الطباعة المنبرية.

(۵) عمدة القاری: ۳۵/۱۶.

په ليله الاسراء کښې د انبياء کرام ارواح سره ملاقات شوې وو که اجساد سره؟ په شبه د معراج کښې انبياء کرام عليهم السلام سره د رسول الله ﷺ ملاقات دهغوی اجساد او اشخاص سره شوې وو که ارواح سره؟ علامه عینی رحمته په صراحت سره فرمایلی چې دا ملاقات اجساد او اشخاص سره شوې وو. (حافظ ابن حجر رحمته د تحقیق نه پس دې رائي ته ترجیح ورکړې ده چې دا ملاقات اجساد مع ارواح سره شوې وو او په دې باندې هغه د مختلف روایاتو نه استدلال کړې دي.)

امام بیهقي رحمته «حياة الأنبياء بعد وفاتهم» باندې یو جامع کتاب تالیف کړې دې په هغې کښې هغوی حیثی بن ابی بکر په طریق سره د حضرت انس رضی الله عنه روایت نقل کړې دي: «الأنبياء أحياء في قبورهم يصلون» یعنې انبياء کرام په خپلو قبرونو کښې ژوندی دي او مړونځ هم ادا کوي. په دې روایت باندې امام بیهقي رحمته صحیح مسلم کښې د حضرت انس رضی الله عنه یو بل مرفوع روایت د شاهد په توګه پیش کړې دي په هغې کښې رسول الله ﷺ فرمایلی: «أبیت علی موسی ليله امري في عند الکعبة الاحمره وهو قائم صلي في قبره» یعنې زه د اسراء په شبه بیت المقدس کښې د سري غونډو لیه سره تیر شوم نو موسی عليه السلام په خپل قبر کښې د قیام په حالت مړونځ کولو. (۱)

که چېرې دا اوونیلې شی چې ده روایات خو صرف حضرت موسی عليه السلام سره خاص دي چې هم هغه حضور پاک په قبر کښې په مانځه کولو سره لیدلې دي نو د نورو انبياء کرامو تصریح په دې کښې نشته دي، نو په دې باندې هم امام بیهقي د حضرت ابو هريره رضی الله عنه مرفوع روایت په توګه د شاهد نقل کړې دي چې رسول الله ﷺ فرماني: «وقد رايتني في جماعة من الأنبياء فإذا موسى قائم صلي، فإذا رجل ضرب كانه من رجال شجرة، وإذا علي بن مير قائم صلي، أقرب الناس به شيا عروه بن مسعود، وإذا إبراهيم قائم صلي أشبه الناس به صاحبكم يعني: نفسه فانت الصلاة قائمتم» (۲)

یعنې ما د انبياء کرامو یو جماعت سره خپل ځان اولیدلو نو ما موسی عليه السلام اولیدو چې په ولاړه نې مړونځ کولو تکرې تیز سړې لکه د شنوه قبیلي یوسړي وی او عیسی بن مریم مې اولیدلو چې په ولاړه نې مړونځ کولو دهغه سره د ټولو نه زیات مشابعت د عروه بن مسعود دي او ابراهیم عليه السلام مې اولیدلو چې هغه هم په ولاړه مړونځ کولو ستاسو صاحب (یعنې پخپله رسول الله ﷺ) هغوی سره د ټولو نه ډیر زیات مشابعت دي چنانچه د مانځه وخت شونو ما دهغوی امامت اوکړو.

دا روایت امام مسلم د عبد الله بن الفضل عن ابی سلمه په طریق سره روایت کړې دي (۳) یو بل روایت چې د سعید بن المسيب عن ابی هريره په طریق سره نقل دي په هغې کښې «أنه لقهم في المقدس» الفاظ راغلي دي، یعنې انبياء کرام سره د حضور پاک مقالات بیت المقدس کښې اوشو خود اېوذر او مالک بن صعصعه په روایت کښې «أنه لقهم في جماعة من الأنبياء في السموات وكلهم وکلهم» الفاظ راغلي دي. (۴)

یو اشکال او دهغې جواب: دلته اشکال پیدا کیږي چې کله نې کریم عليه السلام انبياء کرام عليهم السلام دهغوی په قبرونو کښې اولیدلو نوبیا هغوی سره په آسمان د نې ملاقات څنګه اوشو؟ شرح حدیث ددې جواب ورکړې دي

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری: ۴۸۶/۶.

(۳) حياة الأنبياء بعد وفاتهم من: ۷۲-۷۱ مکتبه العلوم والحکم المدينة المنورة.

(۴) حياة الأنبياء بعد وفاتهم من: ۸۱-۸۹ مکتبه العلوم والحکم، صحیح الإمام مسلم کتاب الفضائل وباب: من فضائل

موسى، رقم الحديث: ۶۱۵۷ ۶۱۵۸.

(۵) حياة الأنبياء بعد وفاتهم من: ۸۳ مکتبه العلوم والحکم.

(۶) صحیح الإمام مسلم کتاب الإيمان باب ذکر المسيح ابن مریم والمسیح الدجال، رقم الحديث: ۴۳۰.

(۷) حياة الأنبياء بعد وفاتهم من: ۸۴ مکتبه العلوم والحکم، المدينة المنورة.

چه انبیاء کرام اول په قبرونو کېږي وو چرته چه حضور پاک هغوی په ژوندی حالت کېږي اولیدل اوجه کله معراج اوشو نو ذکریم په توگه د حضور پاک د ملاقات د پاره آسمانونه ته بوتلې شو. بیا د ټولو انبیاء کرامو په بیت المقدس کېږي اجتماع اوشو او په مانځه کېږي دهغوی امامت حضور پاک اوکړو. (۱)
شرح فرماني چه د انبیاء کرام په مختلف اوقاتو کېږي او په مختلف مقاماتو کېږي مونږ کول خو نقل ثابت دی عقل هم دا منی. علامه عینی رحمته الله علیه فرماني چه دا هم مستبعد نه دی چه ترکومي پورې دنیا قائم وی انبیاء کرام علیهم الصلوات والتسلیمات مونږ حج او د خپل مقدرت او استطاعت په اندازه به هر قسم نیک اعمال اداکړي. (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چه د نقول حدیث نه حیات انبیاء کرام ثابت دی او قرآنی نص سره چونکه د شهداء امت حیات ثابت دی نو دې نه هم حیات انبیاء ثابت شو ځکه چه انبیاء د شهداء نه افضل دی بیا په دې باندې هغه د احادیثو نه شواهد پیش کړي دی. په سنن ابوداؤد کېږي د حضرت ابوهریره رضی الله عنه مرفوع روایت کېږي رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم فرماني: «صلوا علی إمام صلاتکم تملئنی حیث کنتم»، یعنی په ماباندې درود وایښ ځکه چه تاسو چرته هم نی ستاسو هغه درود ماته رارسېږي. (۳)

هم دغه شان سنن ابی داؤد او سنن نسائي کېږي د اوس بن اوس یو مرفوع حدیث د جمعه د فضیلت په بیان کېږي نقل دې په هغې کېږي رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمانيلی «لأکثر واعلی من الصلاة فیہ إمام صلاتکم معروضة علی»، یعنی د جمعي په ورځ په ما باندې په کثرت سره درود وایښ ځکه چه ستاسو درود ماته پیش کولې شي. (۴)

صحابه کرامو عرض اوکړو «وکيف تعرض صلاتنا علیک وقد أرمیت؟» زمونږ درود به په تاسو باندې څنگه پیش کړي شي حالانکه تاسو خو (قبر کېږي) به خراب شوي یی؟ رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم او فرمانيل: «إن الله حرم علی الأرض أن تأکل أجساد الأنبياء» الله تعالی په زمکه باندې دا خبره حرام کړې ده چه هغه دې د انبیاء کرامو بدنونه اوخوري یواشکال اودهغې جواب: سنن ابوداؤد کېږي د حضرت ابوهریره رضی الله عنه یو مرفوع روایت کېږي رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم

فرماني: «ما من أحد لم یصل علی إرادة الله علی روحی حتی أُرَدَّ علیه السلام»، یعنی چه څوک سرې هم په ما باندې سلام کوي نو الله تعالی ماته خپل روح راواپس کوي ترهغې پورې چه زه دهغه د سلام جواب ورکړم. (۵)

ددې حدیث ټول راویان ثقه دی. اشکال دادي چه یو طرف ته مونږ وایو چه انبیاء په خپلو قبرونو کېږي ژوندی دی حالانکه په دې روایت کېږي بدن ته د روح واپس راتلو ذکر دې اودا مستلزم دی د بدن نه روح منفصل کیدو ته او ظاهر دی چه افعال روح سره په بدن باندې مرگ شروع کیږي. شرح حدیث ددې اشکال مختلف جوابونه ورکړي

دی: ① «رد الله علی روحی» مطلب دادي چه روح د تدفین نه پس د حضور پاک په پاک بدن مبارک کېږي راواپس شو. دا مطلب نه دې چه د روح واپس کیدل او بیا د وتلو عمل په تسلسل سره کیږي. (۶)

② دویم جواب دادي چه د روح نه مراد موکل فرشته ده. (۷)

(۱) فتح الباری: ۴۸۸/۶-۴۸۷.

(۲) فتح الباری: ۴۸۸/۶ عمده القاری: ۴۹/۱۶.

(۳) سنن ابی داؤد کتاب المناسک، باب فی تحریم المدینه رقم الحدیث: ۲۰۴۲.

(۴) سنن ابی داؤد کتاب الصلاة باب فضل یوم الجمعة ولیلة الجمعة رقم الحدیث: ۱۰۴۷ سنن نسائي کتاب الجمعة باب

کثائر الصلاة علی النبی صلی الله علیه وسلم یوم الجمعة رقم الحدیث: ۱۳۷۵.

(۵) سنن ابی داؤد کتاب المناسک باب فی تحریم المدینه رقم الحدیث: ۲۰۴۱.

(۶) فتح الباری: ۶۰۴/۸.

(۷) فتح الباری: ۶۰۴/۸.

⑤ یوجواب دا ورکړې شوې چه ددې نه نطق مراد دې (۱)

⑥ بعض حضراتو دا جواب ورکړې چه رسول الله ﷺ د ملا علی په امور کښې مستغرق وی. د استفراق په دغه عالم کښې چه کله څوک سلام پیش کوی نو د هغې د جواب ورکولو دپاره د فهم او ادراک صلاحیت د حضور پاک طرف ته راواپس کیږی نو ددې قول مطابق په حدیث کښې د روح نه فهم مراد دې (۲)

[۳۲۵۸/۳۲۵۹] - حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «أَنَا أَوَّلُ النَّاسِ بِإِبْنِ مَرْيَمَ، وَالْأَنْبِيَاءُ أَوْلَادُ عَلَاتٍ، لَيْسَ بَيْنِي وَبَيْنَهُ نَبِيٌّ» ص [۱۶۶۳]

ترجمه: د حضرت ابو هريره رضی الله تعالی عنہ روایت دې چه رسول الله ﷺ فرمائیلي چه زه په خلقو کښې د ابن مریم عیسیٰ علیه السلام د ټولو نه زیات نيزدې یم. ټول انبیاء علائو روڼه دی. زما او د عیسیٰ علیه السلام په مینځ کښې یو نښی نشته دې.

تراجم رجال

ابوالیمان: دا ابوالیمان حکم بن نافع بهرائی حمصی رحمه الله دې (۳)

شعیب: دا ابویشر شعیب بن مولی حمزه قرشی رحمه الله دې. ددوی تذکره «بدو الوصی» لاندې تیره شوې ده. (۴)

الزهري: دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمه الله دې (۵)

ابوسلمه: دا ابوسلمه عبد الرحمن بن عوف رحمه الله دې. ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب صور مضان احتساباً من الإيمان» لاندې تیره شوې ده. (۶)

قوله: أَنَا أَوَّلُ النَّاسِ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ یعنی زه په خلقو کښې د ټولو نه زیات عیسیٰ بن مریم علیه السلام ته

نیزدې یم. وړاندې روایت د عبد الرحمن بن ابی عمره عن ابی هريره په طریق سره نقل دې: «أَنَا أَوَّلُ النَّاسِ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ

الذَّهْرِيِّ» یعنی ددې دنیا او آخرت اضافه هم ده. رسول الله ﷺ پخپله حضرت عیسیٰ علیه السلام سره نیزدې

کیدل ولې او فرمائیل؟ علامه بیضاوی رحمه الله ددې سبب دا بیان کړې دې: «الموجب لكونه أولى الناس به أنه كان أقرب

الرسول لله وأن دینه متصل بدینه لهس پدېمان» وان عیسی علیه السلام کان مشرباً به محمد القواعد دینه داعی الخلق إلى تصديقه» یعنی

د رسول الله ﷺ د حضرت عیسیٰ علیه السلام سره د ټولو نه زیات نیزدې کیدو سبب دادې چه په انبیاء کرامو کښې د

حضرت عیسیٰ علیه السلام زمانه د ټولو نه زیاته د حضور پاک زمانې ته وه. دویمه دا چه دین محمدی او دین عیسوی

خپل مینځ کښې متصل وو او ددواړو په مینځ کښې څوک نه دی مبعوث شوی. دریم دا چه حضرت عیسیٰ علیه السلام د

(۱) فتح الباری: ۶۰۴/۸

(۲) فتح الباری: ۶۰۴/۸

(۳) أخرجه مسلم في الفضائل باب فضائل عيسى عليه السلام رقم: ۲۳۶۸ وأبو داود في السنة باب تخيير بين الأنبياء عليهم السلام، رقم الحديث: ۴۶۷۵ جامع الأصول في أحاديث الرسول: ۵۲۳/۸ رقم الحديث: ۶۳۲۱

(۴) كشف الباری: ۴۷۱/۱

(۵) كشف الباری: ۴۸۰/۱

(۶) كشف الباری: ۳۲۶/۱

(۷) كشف الباری: ۳۲۳/۲

رسول پاک ﷺ دبعثت بشارت ورکړې وو او دهغوی د قواعد او اصول دین دپاره نئی لاره آسانه کړې وه. خلورم دا چه عیسیٰ علیه السلام به خپل امت ته د رسول الله ﷺ دتصدیق دعوت ورکولو. (۱)

حدیث باب اوایت کښې د علامه کرمانی علیه السلام تطبیق: د حدیث باب په دې جمله کښې نبی پاک ﷺ او فرمائیلې چه هغه عیسیٰ علیه السلام ته د ټولونه نیزیږي دې او هم دغه مضمون په دې آیت کښې هم راغلی دې. مگر په دې کښې حضور پاک د ټولو نه زیات ابراهیم علیه السلام ته نیزیږي فرمائیلې شوې دې. آیت دادې: ﴿إِنَّ أَوَّلَى الْآلِیْنَ بِإِبْرَاهِیْمَ لَلَّذِیْنَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِیُّ﴾ په ظاهر آیت او حدیث کښې تعارض دې.

علامه کرمانی علیه السلام په دواړو کښې جمع او تطبیق ورکولوسره فرمائیلې چه حدیث باب کښې عیسیٰ علیه السلام سره د حضور پاک نیزیږي کیدلو دمتبوع کیدو په حیثیت سره شوي دې. لهدا په دواړو کښې تعارض نشته دې. (۲)

دعلامه کرمانی علیه السلام په تطبیق باندې د حافظ ابن حجر علیه السلام د: حافظ ابن حجر علیه السلام دعلامه کرمانی علیه السلام په رانې باندې رد کولوسره فرمائیلې چه په حدیث او آیت کښې هیڅ منافات نشته دې چه په دواړو کښې جمع او تطبیق ورکړې شی. رسول الله (أولی الناس بابراهیم) هم دې او (أولی الناس بعیسی) هم دې. (أولی الناس بابراهیم) ددین ابرهیمی اقتداء او پیرونی په لحاظ سره دې او (أولی الناس بعیسی) د قرب عهد په مناسبت سره دې. (۳)

قوله: والانبیاء اولاد علات: علات د عین فتحه سره د علة جمع ده. علة میرنې بڼې ته وائی. علّ عللاً وعللاً په معنی کښې دې (العرب بعد العرب) په دویم ځل یا یوشان اوبه ځکل. دویمې ښځې ته علة هم په دې وجه باندې وائی ځکه چه خاوند د یوې ښځې نه پس دویمې ښځې ته مستفید کړی. او (اولاد علات) د ډیرو منیندو نه د یو پلار اولاد ته وائی. ددې ضد «بنو الأخفاف» دې. یعنی چه مورنۍ یو اوپلارانۍ جدا جدا وی.

په دې روایت کښې د اولاد علات نه دې خبرې طرف ته اشاره ده چه انبیاء کرام په اصول دین کښې متحد وو. اودا د اتحادی الاب په شان دی او چونکه په فروعی مسائل کښې اختلاف وو نو دا اختلاف فی الامر په شان دی. (۴)

قوله: لیس یمنی وینه نهی: یعنی زما اود عیسیٰ علیه السلام په مینځ کښې څوک نبی نشته دې. د عبد الرحمن بن آدم علیه السلام روایت دې «وانا ولی الناس بعیسی، لانه له یمنی وینه نهی» یعنی چه زه په خلقو کښې د ټولو نه زیات عیسیٰ علیه السلام ته نیزیږي یم ځکه چه زما اود هغه په مینځ کښې څوک نبی نشته دې. حضرات محدثین ددې روایت نه استدلال کولوسره فرمائی چه د رسول الله ﷺ او عیسیٰ علیه السلام په مینځ کښې څوک نبی نه دې مبعوث شوي. (۵)

لیکن دا استدلال بعض حضراتو ضعیف گرځولي دې دهغوی رانې داده چه د رسول الله ﷺ او عیسیٰ علیه السلام په مینځ کښې درې انبیاء مبعوث شوي دی. ددوی نه جرجیس او خالد بن سنان دواړو باره کښې دې حضراتو فرمائیلې چه دا انبیاء وو. اود سورت یاسین آیت ﴿وَأَهْرَبَ لَهُمْ مَثَلًا أَخْبَرَهُ الْقُرْآنُ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ إِذَا رَأَوْا إِلَهُهُمْ النَّبِیْنَ فَكَلِمَاتٌ یُؤْتَاهُنَّ فَعَزَّزْنَا بِثَالِیْثٍ لِّقَالُوا إِنَّا إِلَهُكُمْ مُرْسَلُونَ﴾ کښې هم ددې حضراتو ذکر دې. (۶)

(۱) إرشاد الساری: ۴۰۱/۷-۴۰۰.

(۲) شرح الکرمانی: ۸۵/۱۴ عمده القاری: ۳۶/۱۶.

(۳) فتح الباری: ۴۸۹/۸.

(۴) فتح الباری: ۴۸۹/۶ عمده المقاری: ۵۰/۱۶.

(۵) عمده القاری: ۵۰/۱۶ وفتح الباری: ۶۰۵/۸.

دې يو جواب محدثينو حضراتو دا ورکړې دې چې جرجيس او خالد بن سنان نبوت په يو صحيح روايت سره ثابت نه دي خو حديث باب بلا ترو د صحيح دې او په دې سره د جرجيس او خالد د نبوت تضعيف کيږي. (دويم جواب د نبوت په تسليم کولو دادي چې حديث مطلب دادي د رسول الله ﷺ او عيسى عليه السلام په مينځ کښې خوک نښې مستقل شريعت سره نه دي مبعوث شوي او جرجيس او خالد بن سنان خود شريعت عيسى عليه السلام متبع وو. (۲)
ترجمة الباب سره د حديث مناسبت: حديث باب کښې دي: «أنا أولى الناس باليمن مره»، په دې کښې «ابن مره» موافق باب دې (۱)

[۳۲۵۹] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَنَانٍ، حَدَّثَنَا قُلَيْبُ بْنُ سُلَيْمَانَ، حَدَّثَنَا هِلَالُ بْنُ عَلِيٍّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عُمَرَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنَا أَوْلَى النَّاسِ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ الْدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، وَالْأَنْبِيَاءُ رِجَالُ لَعَلَاتٍ، أَمْهَاتُكُمْ شَرُّ وَدِينُهُمْ أَحَدٌ» وَقَالَ: إِبْرَاهِيمُ بْنُ طَهْمَانَ، عَنْ مُوسَى بْنِ عَقْبَةَ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ سُلَيْمٍ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [۴۶۷] (۵)

تراجم رجال

محمد بن سنان: دا ابو بکر محمد بن سنان باهلی بصری رحمة الله عليه دې
فلیح بن سلیمان: دا ابو جحی فلیح بن سلیمان خزاعی اسلمی رحمة الله عليه دې
هلال بن علي: دا هلال بن علي بن اسامه قرشي عامري مدني رحمة الله عليه دې د دیوارو و حضراتو تذکره «کتاب العلم باب من سئل علما و هو مشغول فی حدیثه» لاندې تیره شوې ده. (۶)
عبد الرحمن بن ابی عمره: د دوی تذکره مخکښې تیره شوې ده. (۷)

قوله: «أَمْهَاتُكُمْ شَرُّ وَدِينُهُمْ أَحَدٌ» دا روایت دې نه وړاندې روایت دویم طریق دې او د دې دویم طریق په آخره کښې «أَمْهَاتُكُمْ شَرُّ وَدِينُهُمْ أَحَدٌ» اضافه ده. اول طریق کښې «أَوْلَادُ عَلَاتٍ» الفاظ وو او دلته «أَوْلَادُ لَعَلَاتٍ» الفاظ راغلي دي، دوه د یوشان معنی الفاظ دي.

په رومې روایت کښې تیر شو چې اولاد علات نه په اصول دین کښې د اتحاد طرف ته اشاره ده او دا داسې دي لکه اتحاد فی الاب او «أَمْهَاتُكُمْ شَرُّ» سره فروعی مسائل کښې اختلاف مراد دې نودا لکه چې اختلاف فی الام دې (۸)
یو قول دادي چې «أَمْهَاتُكُمْ شَرُّ» نه مراد اختلاف زمان دې او مطلب دادي چې سره د دې چې د انبیاء بعثت په مختلف زمانو کښې شوې او په هغې کښې د زمانې لریوالي موندلې شی مگر د ټولو د بعثت مقصد هم یو دې (۹)

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) فتح الباری: ۵/۸ - عمدة القاری: ۳۶/۱۶.

(۴) عمدة القاری: ۳۶/۱۶.

(۵) مترجیحه تحت الحديث السابق.

(۶) کشف الباری: ۴۵۵۱/۳ - ۴۴۰.

(۷) کتاب المساقاة باب حَلَبِ الْإِبِلِ عَلَى الْمَاءِ رقم: ۲۳۷۸.

(۸) فتح الباری: ۵/۸ - عمدة القاری: ۳۶/۱۶.

قوله: وقال ابن طهمان عن موسى بن عقبة عن صفوان بن سليم عن عطاء
 مذکوره تعليق مقصد: امام بخاری رحمه الله دله دابوهریره رحمه الله حدیث بغیرد متن نه تعلیقاً ذکر کړې دي لیکن
 ددې تعلیق نه پس په دویم سند سره دا روایت موصول ذکر کړې دي. علامه قسطلانی رحمه الله او فرمانييل رحمه الله
 بخاری رحمه الله په دې سره دابوهریره رحمه الله د روایت تعدد طرق طرف ته اشاره کول غواړي (۱)
 دتعلیق تخريج: دا تعلیق امام نسائی رحمه الله (أحمد بن حفص عن أبيه عن ابن ابراهيم بن طهمان عن موسى بن عقبة عن صفوان بن
 سليم عن عطاء بن يسار عن أبي هريرة) په سند سره موصول نقل کړې دي (۲)

دتعلیق ترجمه الباب سره مناسبیت: مذکوره تعلیق ترجمه الباب سره مناسبیت واضح دي چه په دې کښي
 دعیسی ابن مریم تذکره ده او ترجمه الباب کښي حضرت مریم تذکره ده کوم چه دحضرت عیسی علیه السلام پیدائش
 ته متضمن ده.

[۳۲۶۰] - وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَّامٍ، عَنْ أَبِي
 هُرَيْرَةَ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "رَأَى عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ جَلَّاسًا عَلَى سُرَّةٍ، فَقَالَ
 لَهُ: أَمْرُكَ؟ قَالَ: كَلَّا وَاللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، فَقَالَ عِيسَى: آمَنْتُ بِاللَّهِ، وَكَذَّبْتُ عِيسَى"
 ص [۶۶۹] (۳)

ترجمه: د حضرت ابوهریره رحمه الله نه روایت دي چه رسول الله ﷺ فرمانييلی عیسی علیه السلام یو سړي په غلا کولو سره
 اولیدلو. عیسی علیه السلام دغه نه تپوس او کړو آیا تا غلا کړې ده؟ هغه ونیيل هیڅ کله نه په هغه خدايي قسم دچا نه
 سوا چه بل معبود نشته دي. په دې باندې عیسی علیه السلام او فرمانييل «آمنت بالله وکذبت عیسی» زما په الله تعالی باندې
 ایمان دي او ما خپلې سترگې دروغزني کړې.

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد الجعفی البخاری المسندی رحمه الله دي. ددوی تذکره «کتاب الإيمان
 باب أمور الإيمان» لاندې تیره شوي ده. (۴)
 عبدالرزاق: دا ابویکر عبدالرزاق بن همام الصنعاني رحمه الله دي. ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب حسن إسلام المرء» لاندې
 تیره شوي ده. (۵)
 معمر: دا ابو عروه معمر بن راشد بصری رحمه الله دي. ددوی تذکره «کتاب العلم باب كتابة العلم» لاندې تیره شوي ده. (۶)

(۱) [إرشاد الساری: ۴۰۲/۷-۴۰۱.

(۲) [إرشاد الساری: ۴۰۲/۷.

(۳) سنن النسائي كتاب آداب القضاء، باب: كيف يستحلف الحاكم، رقم الحديث ۵۴۹۴ تعليق: ۳۹/۴ المكتبة
 الإسلامی.

(۴) أخرجه مسلم في الفضائل باب فضائل عيسى عليه السلام رقم: ۶۱۳۷ والنسائي في القضاء، باب كيف يستحلف
 الحاكم رقم الحديث: ۵۴۲۹ جامع الأصول في أحاديث الرسول: ۷۰۳/۱۱، رقم الحديث: ۹۳۵۷.

(۵) كشف الباری: ۵۷/۱.

(۶) كشف الباری: ۴۲۱/۲.

(۷) كشف الباری: ۳۲۱/۴.

همام: دا همام بن منبه بن کامل یمنی بصری رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب المعروف العلم» لاندې تیره شوې ده. (۱)

قوله: کلا والذي لا إله إلا الله: دکشمیهنې په روایت کښې «لا اله» خود امام نسائی په روایت کښې «فقال: لا والذي لا إله إلا اله» الفاظ نقل دی. (۲)

قوله: کذبت عني: کذبت د باب تفعل نه د متکلم صیغه ده او عني تشبیه کیدو په وجه باندې «ی» تشدید سره لوستلې کیږي بعض حضراتو لفظ عني مفرد په وجه باندې تخفیف سره هم لوستلې دی. د مستملې په روایت کښې فعل «کذبت» مجرد نه او لفظ عني مفرد سره محل رفع کښې نقل دی. (۳) د صحیح مسلم په روایت کښې لفظ عني په خانی نفس راغلې دې اود سنن نسائی په روایت کښې بهرې نقل دي. (۴)

شرح حدیث لیکلې دی چه «کذبت عني» نه حقیقی تکذیب مراد نه دي بلکه عیسی عليه السلام دا جمله د قسم خوړونکې تصدیق کښې د مبالغه په توګه ارشاد فرمائیلې وه خپل تکذیب نی مقصود نه وو. د بعض حضراتو وینا ده چه ظاهري تکذیب او تصدیق مراد دي په دې معنی اگر چه فی نفس الامر اوحقیقت کښې حضرت عیسی عليه السلام رښتوني او قسم خوړونکې دروغ ژمن وو مګر د دغه سړي د قسم کولو نه پس د ظاهري احکامو په اعتبار سره حضرت عیسی عليه السلام د خپلو سترګو تکذیب اود خالف تصدیق اوکړو. ګڼی دا خبره ډیره صفا ده چه انسان د خپلو سترګو لیدلې شوې خیز د چا په وینا باندې نه شی دروغ کولې البته دا احتمال کیدي شی چه حضرت عیسی عليه السلام دغه سړي د یو خیز طرف ته لاس اورداندي کولو سره په لیدو په هغه د غل گمان کړې وی لیکن چه کله هغه قسم اوکړو نو د خپل گمان نه نی رجوع اوکړه اود تکذیب نه هم دغه رجوع کول مراد دی. (۵)

علامه قرطبي رحمته الله فرمائي چه په ظاهره د حضرت عیسی عليه السلام قول «وعلقت» ددې خبرې پوخ خبر دي چه دغه سړي غلا کړې ده. ځکه چه یقیناً هغوی دې د یو محفوظ خانی نه په پټه طریقه سره مال ووستلو سره لیدلې وی لیکن د سړي «کلا» وئیل د غلا کولونفې کوی او بیا دغه سړي قسم اوخوړلو سره دغه فعل د غلا نه کیدل نی نوره خبره پخه کړه. په کوم چه عیسی عليه السلام «أملت بالله وکذبت عني» وئیلوسره د الله تعالی د نوم قسم خوړلو تصدیق اوکړو اوکوم خیز چه هغه ته غلا معلومه شوه دهغې تکذیب نی اوکړو. ځکه چه ممکن ده دغه سړي یو داسې خیز اوچت کړې وی په کوم چه دهغه حق وی یا د مالک د طرف نه هغه سړي ته اجازت وی یا بیا دغه سړي د خیز کتلو په غرض سره اوچت کړې وی د دغه خیز غصه یا پټول نی مقصود نه وی. دا تاویل دقاضی عیاض رحمته الله د کلام نه ماخوذه دي. (۶)

دغه شان دا هم ممکن دی چه د حضرت عیسی عليه السلام د غلا یقین نه وی په دې وجه هغوی د استفهام په توګه د هغه سړي نه د غلا متعلق سوال اوکړو اوحرف استفهام نی ذکر نه کړو. لکه چه عریس لغت کښې ددې گنجائش شته

(۱) کشف الباری: ۳۱۷/۴.

(۲) فتح الباری: ۵/۸. عسنن النسائی کتاب آداب القضاء. باب کیف يستحلف الحاكم رقم الحديث: ۵۴۲۹.

(۳) فتح الباری: ۶۰۶/۸.

(۴) صحیح الإمام مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل عیسی علیه السلام. رقم الحديث: ۱۳۷. عسنن النسائی کتاب آداب القضاء باب کیف يستحلف الحاكم رقم الحديث: ۵۴۲۹.

(۵) فتح الباری: ۶۰۶/۸. ارشاد الساری: ۴۰۲/۷. عمدة القاری: ۳۷/۱۶.

(۶) فتح الباری: ۶۰۶/۸. عمدة القاری: ۳۷/۱۶.

چه حرف استفهام حذف کولی شی. (۱) لیکن دا دواړه احتمالات د حضور، پاک دا واقعہ جزم سره بیانولود وځي نه بعيد دی. (۲)

حافظ ابن قیم رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه صحیح خبره داده چه د حضرت عیسی علیہ السلام په زړه کښې د الله تعالی عظمت ددې خبرې نه ډیر زیات دی چه یو سرې دې د الله تعالی د نوم قسم او خوری په دې وجه د دغه سرې د قسم خوړلو نه پس معامله دوه ورځی اختیار کړې وه چه یا خود الله تعالی د نوم قسم خوړونکی باندې الزام اولگولی شی یا به خپلې سترگې منهنم کولی شی. لهدا حضرت عیسی علیہ السلام د الله تعالی د عظمت د وځي نه خپلې سترگې دروغزن کیدو نه ترجیح ورکړ. بالکل هم داسې لکه څنگه چه حضرت آدم علیہ السلام د ابلیس په دې سبب باندې تصدیق کړې وو چه هغه د الله تعالی په نوم باندې قسم خوړلو سره ونیولی وو «إني لکاملن الناصحين». (۳) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه دا ابن قیم رحمۃ اللہ علیہ دغه پورته ذکر شوي توجیه هم د قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ د توجیه نه څه کم نه دی او کومه تشبیه چه ابن قیم رحمۃ اللہ علیہ ذکر کړې ده هغه هم مطابقت نه لری. (۴)

د حدیث نه مستنبط قوائد: په دې حدیث کښې ددې خبرې دلیل موجود دی چه د شک د وځي نه حد ساقط کیږی. دغه شان ددې خبرې هم دلیل دی چه قاضی د خپل علم او معلومات مطابق دې فیصله نه کوی. هم دغه د حنابلہ او مالک په نیز راجع دی البته شوافع په نیز قاضی د خپل علم مطابق فیصله کولی شی سوا د حدود چه به هغې کښې د خپلو معلوماتو په بنیاد باندې فیصله کول صحیح نه دی.

د حدیث ترجمه الباب سوره مناسبت: په حدیث کښې د عیسی علیہ السلام بن مریم علیہ السلام تذکره ده لهدا ترجمه الباب سره مناسبت واضح دی. (۵)

[۳۲۶۱] - حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ: سَمِعْتُ الزُّهْرِيَّ، يَقُولُ: أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، سَمِعَ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ عَلَى الْمَشِيرِ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «لَا تَطْرُونِي، كَمَا أَطَرَتِ النَّصَارَى ابْنَ مَرْيَمَ، فَإِنَّمَا أَنَا عَبْدُ اللَّهِ، فَقُولُوا عَبْدُ اللَّهِ، وَرَسُولُهُ» ص (۴۷۲) از: (۲۳۳۰) (۶)

لوحه: د حضرت ابن عباس رضي الله عنه روایت دی هغه حضرت عمر بن خطاب رضي الله عنه په منبر باندې داسې وينا کولو سره واوریدو: چه ما رسول الله صلی الله علیه و سلم داسې فرمایلو سره اوریدلي دي چه زما په تعريف کښې مبالغه مه کوئی لکه څنگه چه نصاری (د عیسی) ابن مریم په تعريف کښې مبالغه کوله. زه خود الله تعالی بنده یم او ماته عبد الله ورسوله، د الله بنده اود هغه رسول واینی.

تراجم رجال

الحمیدی: دا ابوبکر عبد الله بن زبیر حنفی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی تذکره «کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا»

(۱) فتح الباری: ۶/۸۰۶ ارشاد الساری: ۲/۷۰۲ عمده القاری: ۳۷/۱۶.

(۲) فتح الباری: ۶/۸۰۶.

(۳) إغاثة اللہان من مصاید الشیطان: ۱۳۵/۱ مکتبه دار التراث، فتح الباری: ۶/۸۰۶.

(۴) فتح الباری: ۶/۸۰۶.

(۵) عمده القاری: ۵۱/۱۶.

(۶) أخرجه الإمام البخاری فی الحدود أيضاً باب رجم الحبلی فی الزنا إذا أحصنت، رقم الحدیث: ۶۸۳۰ جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۵/۱۱ رقم الحدیث: ۸۵۱۷.

لاندې تیره شوې ده (۱)

سفیان دا سفیان بن عیینه کوفی رضی الله عنه دې ددوی تذکره هم د مذکور کتاب او باب لاندې تیره شوې ده (۲)
 الزهري دا مشهور محدث محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رضی الله عنه دې (۳)
 عبید الله بن عبد الله دا عبید الله بن عبد الله بن عقب بن مسعود رضی الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب متی بصم سمع الصغیر» (۴)

ابن عباس: د حضرت ابن عباس رضی الله عنه حالات «بدء الوحي» خلورم حدیث لاندې او «کتاب ایمان باب کفران العقیو و کفر دون کفر» لاندې تیر شوی دی (۵)

د اطراء معنی ده بی خایه ستاینه په تعریف کبني مبالغه کول او د حد نه وړاندې کیدل نصاری عیسی صلی الله علیه و آله د عقیدت په معامله کبني افراط نه کار واخستو او هغه ته یې د الوهیت درجه ورکولو سره گمراه شو هم په دې پس منظر کبني رسول الله صلی الله علیه و آله امت ته د حضور پاک ذات سره د عقیدت او د حضور پاک مدح او تعریف کبني د اعتدال تعلیم ورکړې او هغوی یې د غلو او افراط نه د بېج کولو دپاره په صفا الفاظو کبني تصریح فرمایلي چه حضور پاک د ټولو انسانانو په شان د عیدیت درجه لري.

دلته یو سوال پیدا کیږي چه نصاری څنگه عیسی صلی الله علیه و آله ته د عبودیت درجه ورکړه نو ولې د حضور پاک باره کبني هم د صحابه کرامو په دور کبني د داسې عقیدې دعوی کړې شوې وه؟

شرح حدیث فرماني چه د حضور پاک د الوهیت دعوی چا نه وه کړې البته څه خلقو د حضور پاک د عبادت کولو اراده او کړه او عرض یې او کړو «أفلا تجد لک» ولې مونږ تاسو ته سجده اونه کړو؟ نو رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمایلي «لو کنت أُمراً أحداً لَما یجد لیسر لأموت المرأة أن تسجد لزوجها» یعنی که چرې ما د یو انسان په مخکبني د سجده کولو حکم ورکولې نو د ټولو نه اول به مې ښځو ته حکم ورکولو چه هغوی دې خپلو خاوندانو ته سجده او کړي دغه شان رسول الله هغوی د خپل عبادت نه منع کړل او د دې خطرناکې فتنې دروازه یې د هغیشه دپاره بنده کړه (۶)

دا حدیث امام بخاری رحمه الله په تفصیل سره کتاب المحاریین کبني نقل کړې دې په دې وجه به د دې تفصیل په خپل مقام باندې راځي.

د حدیث ترجمه الباب سوره مناسبت: حدیث باب کبني ابن مریم لفظ راغلي دې نو ترجمه الباب سره دې مناسبت واضح دي.

[۳۲۶۲] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا صَالِحُ بْنُ حَبِشٍ، أَنَّ رَجُلًا مِنْ أَهْلِ خُرَّاسَانَ، قَالَ لِلشَّعْبِيِّ: فَقَالَ الشَّعْبِيُّ: أَخْبَرَنِي أَبُو بَرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ [ص: ۱۸۸] رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا أَذَّبَ الرَّجُلُ أُمَّتَهُ فَأَحْسَنَ تَأْدِيبَهَا، وَعَلَّمَهَا فَأَحْسَنَ تَعْلِيمَهَا، ثُمَّ اعْتَقَبَهَا فَعَزَّزَهَا كَانَتْ لَهُ أَجْرَانِ، وَإِذَا أَمَنَ يَعْيسَى، ثُمَّ أَمَنَ بِي فَلَهُ أَجْرَانِ، وَالْعَبْدُ إِذَا اتَّقَى رَبَّهُ وَأَطَاعَ مَوْلَاهُ، فَلَهُ أَجْرَانِ» ص ۶۷۴

(۱) کشف الباری: ۹۹/۳.

(۲) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

(۳) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۴) کشف الباری: ۳۲۷/۳.

(۵) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

(۶) إرشاد الساری: ۴۰۳/۷.

[۹۷:۱]

ترجمه: صالح بن حی وانی چه یو خراسانی سری امام شعبی رحمته الله ته اوونیل «دلته سوال محذوف دې، نو امام شعبی رحمته الله جواب ورکړو چه ابوهریره رضی الله عنه د ابوموسی اشعری روایت ماته بیان کړې چه رسول الله فرمانیلی چه کله یو سری خپلی وینځې ته ادب ښائی او په ښه شان ورته ادب او ښائی او هغې ته تعلیم ورکړی او ښه تعلیم ورکولو سره هغه آزاده کړې او بیا دې ورسره نکاح او کړی نو دهغه دوه اجرونه دی. یو د آزادولو او بل د نکاح کولو. او کله چه هغه په عیسی صلی الله علیه و آله باندې ایمان لرلو او بیانی په ما باندې ایمان راوړو نو دهغه دوه اجرونه شو. یو په عیسی صلی الله علیه و آله باندې د ایمان راوړو او دویم په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې د ایمان راوړو. اویښه چه کله دخپل رب نه ویرېږی او دخپل مالک تابعداری کوی نو هغه ته به هم دوه اجرونه ملایږی

تر اجم رجال

محمد بن مقاتل: دا ابوالحسن محمد بن مقاتل مرزوی رحمته الله دې. ددوی تذکره «کتاب العلم باب ما یذکر فی المناولة» کښې تیره شوې ده. ^(۱)

عبدالله: دا مشهور محدث عبد الله بن مبارک رحمته الله دې. ^(۲)

صالح بن حی: دا صالح بن حی بن صالح بن مسلم همدانی رحمته الله دې. ددوی تذکره «کتاب العلم باب تعلیم الرجل.....» لاتدې تیره شوې ده. ^(۳)

الشعبي: دا عامر بن شرحبیل رحمته الله دې. ددوی تذکره «کتاب العلم باب كتابة العلم» لاتدې تیره شوې ده. ^(۴)
ابوبردة: دا ابوبردة برید بن عبد الله بن ابی برد بن ابی موسی اشعری رحمته الله دې. «کتاب العلم باب فضل من علم وعلم» لاتدې ددوی تذکره تیره شوې ده. ^(۵)

ابوموسی الاشعري: ددوی تذکره «کتاب الايمان باب: أي الإسلام أفضل» لاتدې تیره شوې ده. ^(۶)

قوله: أن رجلاً من أهل خراسان قال للشعبي: خراسانی سری امام شعبی رحمته الله ته څه ونيلې وو؟ ددې تصریح دلته په روایت کښې نشته دې. د صحیح ابن حبان رحمته الله په روایت کښې تصریح شته دې. «إنا نقول عندنا: إن الرجل إذا اعتق أم ولدته ثم تزوجها فهو كالراكب هدبه» ^(۷) یعنی موږ په خپل خیال کښې دا و نیل چه خپل ام ولد آزادول او هغه سره نکاح کونکې سړي داسې دي لکه چه په خپله د هډه په اوښه باندې سوړیدونکې وی مطلب دا وو چه زموږ په معاشره کښې داسې کونکې د نظرونه پریوتلو چه هغه ام ولد آزاد کړ او هم پخپله ورسره نکاح کوی نو عامر شعبی رحمته الله د ابوموسی اشعری رحمته الله دا حدیث اورولو سره جواب ورکړو چه دا فکر غلط

^(۱) مرتخریجه فی کتاب العلم باب تعلیم الرجل أمته وأهله: رقم الحديث: ۹۷.

^(۲) کشف الباری: ۱۸۶/۳.

^(۳) کشف الباری: ۴۶۲/۱.

^(۴) کشف الباری: ۵۱۵/۳.

^(۵) کشف الباری: ۲۲۹/۴.

^(۶) کشف الباری: ۳۶۱/۳.

^(۷) کشف الباری: ۶۹۰/۱.

^(۸) صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان. کتاب النکاح. ذکر تضعیف الأجر لمن تزوج بجاریته بعد حسن تأدیبه ولین اسلم من أهل الكتاب: ۳۶۰/۹ رقم الحديث: ۴۰۵۳ مؤسسة الرسالة.

دې او حقیقت دادې چه داسې کونکې په حدیث کښې د ذیل ثواب مستحق خودلې شوې دې په دې حدیث باندې مکمل تفصیلی بحث (د کتاب العلم باب تعلیم الرجل امته واهله، لاندې تیر شوې دې).^(۱)

[۳۲۶۳] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا سَفْيَانُ، عَنْ الثَّوْرِيِّ عَنْ الثَّعْلَبِيِّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ شَرَفَ حَقًّا، عَرَفَهُ غُرًّا، لَمْ يَمُرْ: { كَسَابِدُ أَوَّلُ عَلِيٍّ لَيْسَ وَغَدَا عَلَيْنَا إِيَّاكُمْ فَأَعْلَيْنَا } [الأنبياء: ۳۰] فَأَوَّلُ مَنْ يُكْسَى الْإِبْرَاهِيمُ، ثُمَّ يُغَدُّ بِرَجَالٍ مِنْ أَصْحَابِي ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ، فَأَقُولُ: أَصْحَابِي، فَيَقَالُ: إِنَّمَا لَمْ يَزَالُوا مَرْتَدِينَ عَلَى أَعْقَابِهِمْ مِنْذُ قَاتَلْتُهُمْ، فَأَقُولُ كَمَا قَالَ الْعَبْدُ الصَّالِحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ: { وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ كَهَيْدَامَا دُمْتُ فِيهِمْ، فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَمْتُ الرَّقِيبِ عَلَيْهِمْ، وَأَمْتُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ كَهَيْدَمٍ، إِنْ تَعَلَّ بِهَمٍّ فَأَتَاهُمْ عِيَادُكَ، وَإِنْ تَغَفَّرَ لَهُمْ قَالَتْ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ } [السائدة: ۸۸]، قَالَ: مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ الْغُبَرِيُّ، ذَكَرَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ قَبِيصَةَ، قَالَ: "هُمَا الْمُرْتَدُونَ الَّذِينَ ارْتَدُوا عَلَيَّ عِنْدِي أَبِي بَكْرٍ فَقَاتَلْتُهُمْ أَبُو بَكْرٍ وَرَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ص ۶۷۶-۶۷۷] [ن: ۳۱۷۱] (۲)

لوجه: حضور پاک فرماني (د قيامت په ورځ) به تاسو بريندې ځېې، بريندو بدنونه، ناستنه حشر کولې شئ. بيا حضور پاک د (سورت انبياء) د آيت اولوستلو: لکه چه په اول ځل مونږ تاسو پيدا کړي ونی هم هغه شان به مونږ تاسو دوباره راپيدا کړو. دا زمونږ وعده ده چه مونږ به نسی ضرور پوره) کو. بياني او فرماييل: د ټولو نه اول به حضرت ابراهيم عليه السلام ته کپړې اچولې شې بيا به داسې کيږي چه زما په ملگرو کښې به څه د نسی طرف (جنت) ته بوتلې شې او بعض به گس طرف (دوزخ) ته بوتلې شې. زه به وایم چه دا خو زما اصحاب دي (دوی ولي گس طرف ته بوځي؟) فرېښتي به وائي (تاسو ته نه ده معلومه) کله ته چه تا دوی پريخودل دهغه وخت نه يو شان د اسلام نه اوختلی دي (يعنی د مرگه پورې). زه به په دې موقع باندې هم هغه خبره کوم کومه چه نيك بنده حضرت عيسى بن مريم عليه السلام کړې پروردگار! زه چه ترکومې په دوی کښې ووم ددوی حال مې ليدلو نو چه کله نه تا زه وفات کړم دهغه وخت نه خو هم ته د دوی ساتونکې وې ته ټول څيزونه گوري

تراجم رجال

محمد بن يوسف: دامشهور محدث محمد بن يوسف فريابي رحمه الله دې د دوی تذکره مخکښې تيره شوې ده (۳).
سفيان: داسفيان الثوري رحمه الله دې. ماقبل کښې ددوی تذکره تيره شوې ده. (۴)
مغيرة بن نعمان: ددوی تذکره هم په دې کتاب کښې (باب قول الله تعالى: {وَأَخَذَ اللَّهُ الْإِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا})، لاندې تيره شوې ده. (۵)
سعيد بن جبیر: ددوی تذکره ماقبل کښې تفصیلاً او اجمالاً تيره شوې ده. (۶)

(۱) کشف الباری: ۳/۵۹۶-۶۱۱

(۲) مرتخریجه فی نفس الكتاب فی باب قول الله تعالى: {وَأَخَذَ اللَّهُ الْإِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا} رقم الحديث: ۳۳۴۹.

(۳) کشف الباری: ۳/۲۵۲.

(۴) کشف الباری: ۲/۲۷۸.

(۵) ص: ۲۰۹.

(۶) کشف الباری: ۱/۴۳۵، ۳/۱۸۴.

ابن عباس دا صحابی رسول عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہما دی ^(۱) شرح حدیث، پہ دی روایت کنبی ذکر شوی لفظ اصحابی د ارتداد نہ وړاندې اول جالت باندې محمول دی خکه چه په دی کنبی خه شک نشته دی چه د چانه دا مقدس سلب کړې شو بیا هغه د صحابی یادولو حق دار نه دی ^(۲)

د پورتنی روایت شرحه هم دی کتاب کنبی «باب قول الله تعالى: ﴿وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا﴾» لاندې تیره شوې ده **قوله: قال محمد بن يوسف: ذكر عن أبي عبد الله... الخ:** د محمد بن یوسف نه محمد بن یوسف فری رضی اللہ عنہ او د ابو عبد الله نه امام بخاری رحمته اللہ علیہ مراد دی. ابو عبد الله امام بخاری رحمته اللہ علیہ د خپل شیخ قبیسه بن عقیبه رضی اللہ عنہ نه نقل کوی چه په روایت کنبی د مرتدین نه مراد هغه خلق دی چه د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ په دوز خلافت کنبی د شریعت د احکاماتو نه انکار کولو سره مرتد شوی وو (العیاذ بالله)، د کوم نه پس چه صدیق اکبر رضی اللہ عنہ هغوی سره جنگ کړې وو. ^(۳)

د تعلیق تخریج: دا تعلیق اسماعیلی د ابراهیم بن موسی جرجانی عن اسماعیل عن قبیسه عن سلمان ثوری عن مغیره عن سعد بن جبر عن ابن عباس په طریق سره موصول نقل کړې دي. ^(۴) د احادیث ترجمه الباب سره مناسبت: د آخری دواړو احادیثو مناسبت ترجمه الباب سره بالکل واضح دي خکه چه دواړو احادیثو کنبی د حضرت عیسی بن مریم علیهما السلام ذکر دي ^(۵)

۵- باب: نَزُولُ عِيسَى بْنِ مَرْيَمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ.

[۳۲۶۴]- حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ، حَدَّثَنَا أَبُو إِسْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا أَبُو عَاصِمٍ، عَنْ صَالِحٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ أَنَّ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ، سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَيُوشِكَنَّ أَنْ يَنْزَلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ حَكَمًا عَدْلًا، فَيَكْزِلُ الصَّلِيلَ، وَيَقْتُلُ الْخَزِيرَ، وَيَضُمُّ الْحَزِينَةَ، وَيَقْبِضُ الْبَائِلَ حَتَّى لَا يَقْبَلَهُ أَحَدٌ، حَتَّى تَكُونَ السَّجْدَةُ الْوَاحِدَةُ غَيْرَ أَمِنٍ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا»، ثُمَّ يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ: "وَأَقْرَعُوا إِنْ شِئْتُمْ: {وَأَنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ} لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ، وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ حِمْدًا {النساء: ۱۵۹}" ص [۶۷۹] [ن: ۲۱۰۹] ^(۶)

توجه: د حضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ نه روایت دی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمانی قسم دی په هغه پروردگار د چاه قدرت کنبی چه زما خان دی هغه زمانه نیز دی ده چه د مریم خوینی عیسی علیہ السلام به په تاسو خلقو کنبی عادل حاکم جوړیدو سره راکوزیږی صلیبونه بلا ماتوی غورزوی به ترشلیت به باطل کوی خنزیر به وژنی، جزیه به موقوف

^(۱) کشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲.

^(۲) فتح الباری: ۴۹۰/۶ دارالمعرفه إرشاد الساری: ۴۰۵/۷ دارالکتب العلمیه.

^(۳) المصدر السابق.

^(۴) فتح الباری: ۴۹۰/۶ دارالمعرفه إرشاد الساری: ۵۳/۱۶ دارالکتب العلمیه.

^(۵) عمدة القاری: ۵۳-۵۲.

^(۶) مرتخیه فی کتاب البیوع باب قتل الخنزیر، رقم الحدیث: ۲۲۲۲.

کوی دیا اسلام قبول کرنی یا قتل کیدو دپاره تیار شه، هغه وخت به پیسی دومره زیاتی وی چه څوک به نسی قبلونکي نه وی، یوه سجده به د دنیا او مالیهیا نه بهتر وی. حضرت ابوهریره رضی الله عنه ددې حدیث روایت کولونه پس ونیل چه که تاسو غواړئ د (سورت نسا)، دا آیت اولولئ (کوم چه ددې حدیث تائید کوی)، اهل کتاب کښې به څوک باقی پاتې نه شی مگر دا چه هغه به په عیسی عليه السلام باندي دهغه د مرگ نه مخکښې ایمان راوړی.

تراجم رجال

اسحاق: دا مشهور محدث اسحاق بن راهویه رحمته الله دې ^(۱) حافظ ابن حجر رحمته الله په جزم سره ددې خودلونه پس چه د اسحاق نه ابن راهویه مراد دې فرماني چه ما د دې خبرې احتمال کیدونه باوجود چه د اسحاق نه اسحاق بن منصور یا اسحاق ابوعلی جیانی هم مراد کیدې شی په جزم سره د ابن راهویه مراد کیدو قول ځکه اختیار کړو ځکه چه د ابن راهویه عادت دې چه هغه حدیث روایت کول سره صرف (أخبرنا) الفاظ استعمالوی. د «حدثنا» الفاظ نه استعمالوی او بیا ابونعیم رحمته الله هم په مستخرج کښې دا روایت د اسحاق بن راهویه په مسانید کښې تخریج کړې دې ^(۲) یعقوب بن ابراهیم: دا یعقوب بن ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبد الرحمن بن عوف رحمته الله دې ^(۳) ابراهیم: دا ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبد الرحمن بن عوف رحمته الله دې ^(۴) صالح: دا صالح بن کیسان رحمته الله دې ^(۵) ابن شهاب: دا مشهور محدث محمد بن مسلم المعروف بابن شهاب زهري رحمته الله دې ^(۶) سعید المسیب: ددوی تذکره مخکښې تیره شوې ده. ^(۷) ابوهریره: دا صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی الله عنه دې ^(۸) قوله: ليوشكر ان ينزل فيكم ابن مريم حكما: ليوشكرن د شين په كسره سره په معنی ډیر زر د حدیث ددې تکرې مطلب دادې چه حضرت عیسی عليه السلام حاکم «دخلقو په مینځ کښې فیصله کونکې» کیدو په حیثیت سره راکوژی او د خلقو په مینځ کښې به په شریعت محمدیه علي صاحبها الف تحية و سلام مطابق فیصلې کوی ځکه چه د باقی شریعتنو په شان به شریعت محمدیه نه منسوخ کیږی. ^(۹) حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه حضرت عیسی عليه السلام ته دهغه وخت دحکام نه یو حاکم وی. ^(۱۰) د صحیح مسلم په

^(۱) کشف الباری: ۴۲۸/۳.^(۲) فتح الباری: ۴۹۱/۶.^(۳) کشف الباری: ۳۳۱/۳.^(۴) کشف الباری: ۱۲۰/۲، ۳۳۳/۳.^(۵) کشف الباری: ۱۲۱/۲.^(۶) کشف الباری: ۳۲۶/۱.^(۷) کشف الباری: ۱۵۹/۲.^(۸) کشف الباری: ۸۹/۱.^(۹) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.^(۱۰) فتح الباری: ۴۹۱/۶.

روایت کنبی «حکما» سره «مقطا» معنی انصاف کونکې دې (۱) امام طبرانی رحمه الله د عبد الله بن مغفل رضی الله عنه د حدیث تخریج کړې دې چې عیسیٰ علیه السلام به د نزول نه پس د امت محمدیه تصدیق اود هغوی پیروی کوی (۲)

قوله: **فی کسر الصلیب ویقتل الخنزیر**: د حاکم په حیثیت سره د نازلیدونه پس به حضرت عیسیٰ علیه السلام دا کارونه کوی: ① که چېرې کسر صلیب په حقیقت باندې محمول کړې نو معنی به شی د نصاری د شان او شوکت ختمولو په غرض به صلیب ماتوی او غورزوی به او که چېرې د صلیب ذکر تمثیلا دې نو مراد به شی چې نصاری دکومو خیزونو تعظیم کوی هغه به مات کړي او به غورزوی. ② خنزیر به قتل کوی. د حدیث ددې تکررې نه حضرات فقهاء کرام د خنزیر ساتل او هغه خوړلو حرمت اود هغې په نجس العین کیدو باندې استدلال کړې دې وجه د استدلال داده چې شریعت مطهره د قابل انتفاع خیزونو ضائع کولو او هلاک کولو حکم نه کوی. خو په حدیث الباب کنبی د خنزیر د قتل کولو ذکر دې ددې نه معلومه شوه چې خنزیر قابل انتفاع نه دې (۳)

③ جزیه به ختمه کړی. د حدیث د دې جزه نه مراد دادې چې د نزول عیسیٰ علیه السلام نه پس به صرف هم یو دین وی حضرت عیسیٰ علیه السلام به د اهل کتابو د طرف نه صرف اسلام راوړل قبولی. بل د جزیه ختمولو یوه وجه به دا هم وی چې د نزول عیسیٰ علیه السلام نه پس به چونکه هر طرف ته د اسلام چرچه وی ظلم به ختم کړي شی او انصاف به عام وی په خلقو کنبی به مینه او محبت وی. دکوم په سبب چې به زمکه هم خپل پر کتونه را ښکاره کړې اودغه شان به په خلقو کنبی د مالونو کثرت وی او دومره کثرت به وی چې خوک صدقه قبولونکې به نه وی اوس ښکاره خبره ده چې داسې حالت وی نو د جزیه افادیت به باقی پاتې نه شی په دې وجه به د جزیه حکم ساقط کړي شی (۴)

قاضی عیاض رحمه الله ددې یوه معنی دایبان کړې ده چې هغه وخت د مال زیاتوالي او کثرت او د جزیه وضع یعنی د حضرت عیسیٰ علیه السلام په هریو کافران دې د جزیه مقرر کولو د وجې نه به وی ځکه چې هیڅوک به د جنگ کولو همت نه شی کولی. لهدا هغه وخت خو به یا اهل کتاب ایمان راوړي یا به بیا جزیه ورکولو سره ژوند تیره وی (۵) مگر دا معنی صحیح نه ده صحیح معنی هم هغه ده کومه چې پورته ذکر شوه.

یو اشکال اودهغې جواب: دلته دا اشکال پیدانه شی چې حضرت عیسیٰ علیه السلام د شریعت محمدیه په حکم یعنی جزیه منسوخ کوی په دې وجه چې ددې نسخ خبرو نوی کریم ﷺ پخپله خپلو احادیثو کنبی بیان کړې دې لهدا ددې نسبت به هم نبی علیه الصلاة والسلام طرف ته شی اود حضرت عیسیٰ علیه السلام د نزول نه پس جزیه نه قبولول به هم د شریعت محمدیه یو حکم وی البته خبره صرف دومره ده چې د اسقاط جزیه حکم نزول مسیح علیه السلام سره مقید دې (۶)

بعض روایاتو کنبی «بعض الجنه» په ځانې «بعض الحرب» الفاظ راغلی دی. په دې صورت کنبی به مفهوم داشی چې حضرت عیسیٰ علیه السلام به جنگ ختم کړي ځکه چې هغه وخت به صرف هم یو دین دین اسلام په ټوله دنیا باندې رائج وی. ټول خلق به په عقائدو کنبی متفق وی دکوم په وجه چې به د جنگ نوبت نه راځی (۷)

(۱) صحیح مسلم کتاب الإيمان باب نزول عیسیٰ ابن مریم... إلخ رقم الحدیث: ۳۹۰-۳۸۹.

(۲) المعجم الأوسط: ۲۷/۵ رقم الحدیث: ۴۵۸۰ دار الحرمین، فتح الباری: ۴۹۱/۶.

(۳) فتح الباری: ۴۹۱/۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.

(۴) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.

(۵) إكمال المعلم بفوائد مسلم کتاب الإيمان باب نزول عیسیٰ ابن مریم حاکما... إلخ ۳۶۷/۲ دار المعرفه.

(۶) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.

(۷) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمدة القاری: ۵۴/۱۶.

قوله: حتی تكون السجدة الواحدة خیر من الدنيا وما فيها: اول «حی: بعض المال» سره متعلق دی او دوم «حتی» د پورته ذکر شوو ټولو امور و د پاره غایت دی. او ددی معنی داده چه دغه پورته کارونو د پوره کولو نه پس به چونکه به زمکه کښې امن او امان فضا خوړیږی دما او مثال به دومره زیاتوالی وی چه څوک به د صدقه او زکوۍ مستحق نه ملاوړیږی په داسې حال کښې دالله تعالی قرب حاصلول سوا د عبادت به بل هیڅ ذریعه نه وی په دی وجه د خلقو دپاره د الله تعالی په دربار کښې یوه سجده د دنیا او مافیه نه بهتر وی. (۱)

اشکال او جواب: اشکال دادی چه د الله تعالی په دربار کښې سجده کول خپه هره زمانه کښې د دنیا او مافیه نه بهتر ده ځکه چه ددی تعلق خالص د آخرت سره دی بیا دا ولې او فرمائیلې شو چه هغه وخت به «د عیسی علیه السلام» د نازلیدلو نه پس د خلقو دپاره یوه سجده د دنیا او مافیه نه بهتروی؟

ددی جواب د تیر شوی تفصیل نه واضح شوی دی چه هغه وخت به د خلقو دپاره (سوا د عبادت نه) د مال او مثال صدقه کول او الله تعالی ته د نیزیکت بل څه لار نه وی په دی وجه د خلقو دپاره د الله تعالی په دربار کښې یوه یوه سجده د دنیا او مافیه نه بهتر او افضل وی. (۲)

قوله: ثم يقول أبوهريرة: وأقرعوا إن شئتم..... إلخ: دا تیر شوی سند سره موصول دی او ددی آیت پیش کولو سره د حضرت ابوهریره رضی الله عنه دوه مقصودونه دی: ① د حضرت عیسی علیه السلام په آخری زمانه کښې به نازلیدلو باندې استدلال ② د مذکورده حدیث تصدیق. (۳)

علامه ابن جوزی رحمه الله فرمائی چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه د حدیث نه پس آیت ځکه پیش کړی چه په حدیث او آیت دواړو کښې مناسبت دی او ددی مناسبت تعلق د حدیث د تکرر «حتی تكون السجدة الواحدة خیر من الدنيا وما فيها» سره دی. مقصد ددی خبری طرف ته اشاره کول دی چه هغه وخت به په خلقو کښې ټوله نیکۍ وی ایمان به مضبوط وی او خلق به د نیکو اعمالو طرف ته راغږ وی. په دی وجه به خلق یو رکعت مونځ له په دنیا او مافیه باندې ترجیح ورکوی دهغوی په نیز د سجده نه رکعت مراد دی. (۴)

د ائمه اختلاف په تفسیر د مذکورده آیت کښې: د ائمه تفسیر به دی امر باندې اختلاف دی چه په آیت کښې ذکر شوی لفظ «به» او «موت» د ضمائره مرجع څه څیز دی ابن جریر رحمه الله د سعید بن جبیر عن ابن عباس رضی الله عنهما په طریق صحیح سند سره د دواړو ضمیرونو مرجع حضرت عیسی علیه السلام ګرځولې دی. چنانچه نقل دی: «..... معین جبر عن ابن عباس (وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ الَّذِينَ يُبَيِّنُ عَنْ قَبْلِ مَوْتِهِ)» قال: قبل موت عيسى ابن مريم، ددی تفسیر مطابق به د آیت مقصد دا بیانول وی چه د عیسی علیه السلام د نازلیدلو په وخت چه څومره اهل کتاب وی ټول به په عیسی علیه السلام باندې دهغه د وفات نه مخکښې ایمان راوړی. هم دا تفسیر د ابو جراح رحمه الله په طریق سره د حضرت حسن رحمه الله نه نقل دی هغوی فرمائی: «..... عن أبي رجاء عن الحسن في قوله: (وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ الَّذِينَ يُبَيِّنُ عَنْ قَبْلِ مَوْتِهِ)» قال: قبل موت عيسى، والله إنه الآن لي، ولكنه إذا نزل آمنوا به أجمعون» یعنی په الله قسم حضرت عیسی علیه السلام دی وخت کښې ژوندی دی او کله چه دهغه نزول د دنیا طرف ته کیږی نو ټول په ټول اهل کتاب به په هغوی باندې ایمان راوړی. دا د اهل علم

(۱) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمده القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷ إكمال المعلم بفوائد مسلم: ۴۷۱/۱ دار الوفاء.

(۲) فتح الباری: ۴۹۱/۶ عمده القاری: ۵۴/۱۶ إرشاد الساری: ۴۰۶/۷.

(۳) إرشاد الساری: ۴۰۶/۷ منحة الباری: ۴۱۶/۶ مكتبة الرشد.

(۴) كشف المشكل: ۳۲۶/۳ رقم الحديث: ۱۷۳۳ - ۲۱۷۶ دار الوطن.

تفسیر دې اوهم دا ابن جریر رحمۃ اللہ علیہ راجع گرځولې دې. (۱)

دویم تفسیر دادې چې د «موت» ضمیر اهل کتاب طرف ته راجع دې چنانچه ابن جریر رحمۃ اللہ علیہ د عکرمه عن ابن عباس په طریق سره روایت کړې دې: «للموت یهودی حتی یومن بعیسی ابن مریم» یعنی یو یهودی له ترهغه وخته پورې مرګ نه شی راتلې ترکومې چې په حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان رانورې بعض روایاتو کښې دې چې د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه تېوس او کړې شوګه یو یهودی څه ناڅاپی آفت راگیر کړو او هغه فوری توګه باندې مړ شونو؟ ابن عباس رضی اللہ عنہ او فرماینل «لجلیم بهالسنه» بیا به هم هغه له مرګ نه راځی ترکومې چې د هغه ژبه په عیسی علیه السلام باندې د ایمان راوړو کلمه نه وائی.

کوم حضرات چې د «موت» ضمیر مرجع اهل کتاب گرځوی هغوی دې توجیه ته د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ قرائت په بنیاد باندې ترجیح ورکړې ده ځکه چې د هغوی قرائت ضمیر جمع یعنی «موهم» سره دې او ښکاره خبره ده چې په داسې صورت کښې به مرجع اهل کتاب وی. (۲)

درېم تفسیر ددې آیت دادې چې د «هم» ضمیر نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته راجع دې او د «موت» ضمیر کتابی طرف ته راجع دې په دې صورت کښې به معنی داشی چې هیڅ یو کتابی که هغه نصرانی وی او که یهودی هغه وخته پورې ورته مرګ نه شی راتلې ترکومې چې هغه په نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم باندې ایمان رانورې دا تفسیر د حضرت عکرمه رضی اللہ عنہ نه نقل دې هغه فرمائی: «للموت النصرانی والیهودی حتی یومن محمد صلی الله علیه وسلم» یعنی فی قوله: «وَأَنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ».

د مذکور د آیت په تفسیر کښې مختلف اقوال نقل کولونه پس امام طبري رحمۃ اللہ علیہ په دې کښې فیصله کولو سره فرماینلی دې: «وَأُولَئِهِ الْأَقْوَالُ بِالصَّوَابِ قَوْلٌ مِنْ قَالَ: تَأْوِيلُ ذَلِكَ: وَأَنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِعِيسَى قَبْلَ مَوْتِ عِيسَى» یعنی په دې اقوالو کښې زیات بهتر اولنې تفسیر دې. (۳)

امام نووي رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې ددې توجیه مطابق به د آیت مفهوم داسې شی چې د هیڅ یو کتابی روح به د هغه وخته پورې نه شی وستی ترکومې چې هغه په حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان رانورې او ددې خبرې اقرار نه کوی چې هغه د الله تعالی بنده او د الله تعالی بندی «حضرت مریم علیها السلام» خونې دې دا جدا خبره ده چې هغه وخت ایمان راوړل به د هغوی دپاره فائده نه ورکوی ځکه چې د الله تعالی ارشاد دې: «وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْإِيمَانَ» (النساء: ۱۸) او دداسې خلقو توبه نه ده چې گناه کوی ترهغې پورې چې کله په هغوی کښې د یوکس مخې ته مرګ راشی او درېری نو وائی چې زه اوس توبه کوم علامه نووي رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې دا توجیه اظهر ده. د ظاهریت وجه داده چې د اول توجیه مطابق به آیت د هغه اهل کتابو سره مختص شی چې د نزول مسیح علیه السلام په زمانه کښې وی خو ظاهر د آیت «وَأَنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ» د عموم متقاضی دې په دې معنی د مرګ نه مخکښې ایمان راوړل هر کتابی ته به هره زمانه کښې شامل دې که هغه د نزول عیسی علیه السلام نه مخکښې زمانه وی او که د هغه نه پس. (۴)

(۱) تفسیر الطبري: ۷/۶۶۴ - ۶۷۲ سورة النساء رقم الآية: ۱۵۹، دار هجر، فتح الباری: ۴۹۲/۶ عمده القاری: ۵۴-۵۵/۱۶ دار الکتب العلمیة.

(۲) تفسیر الطبري: ۷/۶۶۴ - ۶۷۲ سورة النساء رقم الآية: ۱۵۹، دار هجر، فتح الباری: ۴۹۲/۶ عمده القاری: ۵۴-۵۵/۱۶ دار الکتب العلمیة.

(۳) تفسیر الطبري: ۷/۶۶۴ - ۶۷۲ سورة النساء رقم الآية: ۱۵۹، دار هجر.

(۴) شرح النووی لصحیح الإمام مسلم کتاب الإيمان باب نزول عیسی ابن مریم حاکما... إلخ ۳۶۹/۲-۳۶۸ دار المعرفه.

سوال او جواب. د انبیاء کرامو علیهم السلام نه په خاص توګه د حضرت عیسیٰ علیه السلام په نزول کېنې څه حکمت دي؟ جواب دادې چې نزول مسیح علیه السلام نه مقصد د یهودیانو هغه باطل گمان باندې رد کول دي چې هغوی العیاذ بالله حضرت عیسیٰ علیه السلام قتل کړې دي. نو په نزول عیسیٰ علیه السلام سره به دې گمان ترديد اوشی اودا به هم ښکاره شی چې یهودیانو د عیسیٰ علیه السلام قتل نه دي کړې بلکه عیسیٰ علیه السلام په هغوی قتل کړی.

بعض حضراتو جواب ورکړې چې ده انسان چونکه د خاورې نه جوړېږي اواصول دادی چې د خاورې نه جوړ شوي به هم په خاورو کېنې څښیږي په دې وجه په وخت د اجل پورې به د حضرت عیسیٰ علیه السلام نزول کېږي دي دپاره چې د تجدید اسلام نه پس هم په زمکه کېنې مدفون شی. هم دغه شان بعض حضراتو دا وجه هم بیان کړې ده چې حضرت عیسیٰ علیه السلام د نبی کریم اود هغوی د امت صفات کتلوسره د الله تعالی نه دعا کړې وه چې هغه دې هم الله تعالی په امت محمدیه کېنې شامل کړي الله تعالی ئی دعا قبوله کړه او هغوی ئی تراوسه پورې ژوندی اوساتل تردې چې کله به آخری زمانه کېنې د فتنو عروج وی په دنیا کېنې دجال هر طرف ته فتنې خوري کړې وی نو هغه وخت به د حضرت عیسیٰ علیه السلام نزول کېږي او هغه به دغه فتنې ختموی دجال به قتل کوي اود اسلام تجدید به کوي.)

علامه عینی رحمه الله یو جواب داهم ذکر کړې دي چونکه د عیسیٰ علیه السلام زمانه اود نبی کریم علیه السلام زمانه په نسبت د نورو انبیاء کرامو نږدې ده په دې وجه (د اسلام د تجدید دپاره) به د حضرت عیسیٰ علیه السلام نزول کېږي.)^(۱)
د حضرت عیسیٰ علیه السلام د نزول نه پس د اقامت موده. امام مسلم رحمه الله د حضرت ابن عمرو رضی الله عنهما نه د حضرت عیسیٰ علیه السلام د نزول نه پس موده د اقامت اووه کاله روایت کړې ده.^(۲) نعیم بن حماد رحمه الله کتاب الفتن کېنې دابن عباس رضی الله عنهما نه د اقامت موده ۱۹ کاله نقل کړې ده.^(۳) سنن ابی داؤد او مسند احمد کېنې په صحیح سند سره د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه څلوېښت کاله نقل ده.^(۴) مسند احمد کېنې د حضرت عائشه رضی الله عنها نه روایت دي چې حضرت عیسیٰ علیه السلام به په زمکه باندې څلوېښت کاله اوسیږي.^(۵)

دې نه علاوه په دې امر کېنې هم اختلاف دي چې هغوی په څومره عمر کېنې آسمان طرف ته اوچت کړي شوی وو؟ بعض حضراتو د ۳۳ کالو قول کړې دي. او بعض نه د ۱۲۰ کالو په عمر کېنې د آسمان طرف ته اوچتیدل نقل دي.

[۳۲۶۵] - حَدَّثَنَا ابْنُ بَكْرٍ، حَدَّثَنَا الْكَلْبِيُّ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ تَائِبٍ، مَوْلَى أَبِي قَتَادَةَ الْكُصَّارِيِّ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «كَيْفَ أَنتُمْ إِذَا نَزَلَ ابْنُ مَرْثَمَ فَيْكُمُ، وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ»، تَابَعَهُ عَقِيلٌ، وَالْأَوْزَاعِيُّ ص [۴۸۸].^(۶)

توجه: د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دي چې رسول الله ﷺ فرمایلی دی هغه وخت به ستاسو څه حال وی کله چې د مریم ځوښی (عیسیٰ علیه السلام) تاسو کېنې را کوږیږي او په مانځه کېنې، ستاسو امام ستاسو د قوم نه وی ددې حدیث په روایت کولو کېنې عقیل رحمه الله اوزاعی رحمه الله یوشمېر صحابې کړې دي.

(۱) فتح الباری: ۴۹۳/۶ دارالمعرفه منحة الباری للشیخ زکریا الأنصاری: ۵۴۱/۶ مکتبه الرشد.

(۲) عمده القاری: ۵۵۵/۱۶ دارالکتب العلمیه.

(۳) صحیح الإمام مسلم کتب الفتن باب خروج الدجال ومکته... إلخ رقم الحدیث: ۷۲۸۱.

(۴) کتاب الفتن لنعیم بن حماد: ۵۷۹/۲ رقم الحدیث: ۱۶۲۰ مکتبه التوحید.

(۵) سنن ابی داؤد کتاب الملاحم باب خروج الدجال رقم الحدیث: ۴۳۲۴ مسند الإمام أحمد: ۱۵۳/۱۵ رقم الحدیث: ۹۲۷۰ مؤسسه الرساله.

(۶) مسند الإمام أحمد: ۱۱/۱۵ رقم الحدیث: ۴۶۷۰ مؤسسه الرساله.

(۷) مترخیزه فی کتاب البیوع باب قتل الغنیزیر رقم الحدیث: ۲۲۲۲.

تراجم رجال

ابن بکیر: دا مشهور محدث یحییٰ بن عبد الله بن بکیر رحمہ اللہ دی.

لیث: دامشہور محدث لیث بن سعد بن عبد الرحمن رحمہ اللہ دی. (۱)

یونس: دی نہ یونس بن یزید ایللی رحمہ اللہ مراد دی. (۲)

ابن شہاب: دا مشہور محدث محمد بن مسلم المعروف بابن شہاب زہری رحمہ اللہ دی. (۳)

نافع مولیٰ ابی قتادة الانصاری: دا ابو محمد نافع بن عیاش اقرع رحمہ اللہ دی. داد حضرت ابو قتادہ رحمہ اللہ آزاد کړې

شوې غلام وو. ابن جبان رحمہ اللہ هغه د قبیلہ غفار د یوشیخی مولیٰ (آزاد کړې غلام) گرځولې دی. (۴)

ددوی په صحیح بخاری کښې د حضرت ابو هريره رحمہ اللہ نه صرف هم دغه یو حدیث دی. (ددوی تذکره «کتاب جزاء

الصدء باب لا یعین المحرم الحلال فی قتل الصدء» لاندې تیره شوې ده.

ابو هريرة: دا صحابی رسول حضرت ابو هريره رحمہ اللہ دی. (۵)

تابعه عقیل والأوزاعی: یعنی د ابن شہاب رحمہ اللہ نه ددې حدیث په روایت کولو کښې یونس رحمہ اللہ سره عقیل رحمہ اللہ

او اوزاعی رحمہ اللہ هم شریک دي د عقیل رحمہ اللہ متابعت ابن منده رحمہ اللہ کتاب الایمان کښې د لیث عن عقیل عن ابن

شہاب په طریق سره موصول روایت کړې دي. دامام اوزاعی رحمہ اللہ متابعت د ابن منده رحمہ اللہ نه علاوه ابن جبان رحمہ اللہ

او امام بیهقی رحمہ اللہ هم موصول نقل کړې دي. (۶)

قوله: أئتمروا بأمر الله وأطيعوا أئتمروا بأمر الله اما مسلم رحمہ اللہ د ابن اخی الزهري عن عمه په طریق سره

دا روایت په دې الفاظو سره نقل کړې دي: «کف أئتمروا بأمر الله وأطيعوا أئتمروا بأمر الله» (۷) هم دغه شان امام مسلم رحمہ اللہ د

ولید بن مسلم عن ابن ابی ذئب عن ابن شہاب په طریق سره هم دا روایت نقل کړې دي: ددې الفاظ دادی: «کف

أئتمروا بأمر الله وأطيعوا أئتمروا بأمر الله» (۸)

د صحیح مسلم په پورته ذکر شوو دواړو روایتونو کښې «أئتمروا» یا «أؤتمروا» سره دي دا اشکال نه وی چه

عیسیٰ عليه السلام به امام وی. ځکه چه د حدیث باب نه واضح دی چه د حضرت عیسیٰ عليه السلام نه علاوه به بل څوک امام

وی. بل د صحیح مسلم د دویم روایت راوی د ابن ابی ذئب رحمہ اللہ نه هم «أؤتمروا» چه کوم تفسیر نقل دي دغه

نه واضح کيږي چه حضرت عیسیٰ عليه السلام به امام نه وی تفصیل دادې چه کله ولید بن مسلم رحمہ اللہ د ابن ابی ذئب

رحمہ اللہ نه دا حدیث واوړیدو نو د ابن ابی ذئب نه ئی تپوس او کړو امام اوزاعی رحمہ اللہ خودا حدیث مونږ ته د ابن شہاب

زهري نه «أؤتمروا» الفاظو سره بیان کړې دي؟ ابن ابی ذئب رحمہ اللہ او فرمانييل چه پوهيږئئئ هم چه ددې مطلب

(۱) کشف الباری: ۳۲۴/۱-۳۲۳.

(۲) کشف الباری: ۲۸۲/۳، ۴۶۳/۱.

(۳) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۹۳/۲، عمدة القاری: ۵۵/۱۶.

(۵) فتح الباری: ۴۹۳/۲، عمدة القاری: ۵۵/۱۶.

(۶) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۷) فتح الباری: ۴۹۳/۲، عمدة القاری: ۵۷/۱۶، دار الکتب العلمیة.

(۸) صحیح مسلم کتاب الایمان باب نزول عیسیٰ ابن مریم حاکما... إلخ رقم الحدیث: ۳۹۳.

(۹) صحیح مسلم کتاب الایمان باب نزول عیسیٰ ابن مریم حاکما... إلخ رقم الحدیث: ۳۹۳.

خه دي؟ وليد او ونيچ له هم تاسو ئي راته اوښايئې. ابن ابي ذئب رضي الله عنه او فرمايل ددې معنی ده: «امام که کتاب ویکم تبارک وتعالیٰ وسه نهکړه». حضرت عیسیٰ عليه السلام به کتاب الله اوسنت رسول الله په ذریعه ستاسو رهنمائی کوی.

قاضی عیاض رحمته الله فرماني: «هذا كلام حسن، لأن عيسى ليس يأتي لأهل الأرض رسولاً ولا نبياً مبعوثاً، ولا بشريعة جديدة، لأن محمداً صلى الله عليه وسلم خاتم النبيين وشريعته سابعة لجميع الشرائع، واسمعة إلى يوم القيامة، وإنما يحكم عيسى بها» (۱).

چه دا احاديث دمسلم شريف پورته ذکر شوې توجیه بهترين توجیه ده ځکه چه عیسی عليه السلام خو به نه په زمکه باندې رسول جوړیدو سره راځي نه نبی مبعوث او نه یونوی شریعت سره، ځکه چه نبی کریم عليه السلام آخری نبی دې دهغوی شریعت دتولو شریعتونودپاره ناسخ دې اویخیله به دا شریعت د قیامت پورې باقی وی البته دا ضرور دی چه حضرت عیسی عليه السلام به هم په دې شریعت محمدیه علي صاحبها الف الف صلاة وتحيه باندې فیصلې کوی.

د «امامکه منکه» تفسیر هم دصحيح: مسلم په وړاندې روایت کښې موجود دي کوم چه دحضرت جابر رضي الله عنه نه نقل دي. په دې حدیث کښې دحضرت جابر رضي الله عنه نه روایت دي: «فهازل عيسى، فيقول اميرهم: تعال فصل لنا، فيقول: لا، ابن بعضكم على بعض امراء، تكلموا من الله هذه الامة» (۲). کوم وخت چه دحضرت عیسی عليه السلام نزول کيږي نو دهغه وخت امير به حضرت عیسی عليه السلام ته دموخ ورکولو درخواست کوی حضرت عیسی عليه السلام به انکار کوی او ددې امت فضيلت خودلو سره به فرماني په تاسو کښې بعض په بعض باندې اميران دی.

نور ددې لاندې احاديث نه هم دي خبرې ته تقويت ملاوړي چه حضرت عیسی عليه السلام به امام نه وی. چنانچه په مسند احمد کښې دحضرت جابر رضي الله عنه نه روایت دي: «..... فإذا هم عيسى ابن مريم صلى الله عليه وسلم فقام الصلاة فقال له:

تقدم يا روح الله! فيقول: لا تقدم امامكم، فليصل بكم.....» يعنى دحضرت عیسی عليه السلام دتړول نه پس به هغه ته درخواست کولې شي چه موخ ورکړئې هغوی به او فرماني چه خپل امام مخکښي کړئې هم هغه به تاسو ته موخ ورکوی (۳).

هم دغه شان امام ابن ماجه رحمته الله دابو امامه باهلي رضي الله عنه نه روایت کړي دي: «..... وطلعهم بيت المقدس، وامامهم رجل صالح، فيقال: امامهم قد تقدم صلى بهم الصبح، اذن لعيسى ابن مريم الصبح، فرجع الإمام ينكص، يحس القهقري لمقدم عيسى يعلى بالناس،

فيهم عيسى يده بين كفنه، ثم يقول له: تقدم فصل، فإنها لك أقيمت.....» دا چه ټول مسلمانان به په بيت المقدس کښې راجمع وي او په هغوی کښې يو نیک صالح سړي امام مهدي عليه السلام دهغوی د امامت کولو دپاره وړاندې ولاړ وي چه عين هم هغه وخت به دحضرت عیسی عليه السلام نزول اوشی امام به دخپل ځاني نه راشاته شی مگر عیسی عليه السلام به نی د

اوړو په مينځ کښې لاس کيږدي هغه ته به د وړاندې کيدو او امامت کولو حکم ورکوی او پخپله به دهغه په اقتداء کښې موخ کوی (۴).

ابوالحسن ابدی رحمته الله مناقب شافعی کښې فرماني چه په اخبار متواتره سره دا خبره ثابت ده چه امام مهدي عليه السلام به ددې امت يوکس وی او حضرت عیسی عليه السلام به دهغه په اقتداء کښې موخ کوی (۵) ددې خبرې د ذکر کولو

(۱) إكمال المعلم بفوائد مسلم كتاب الإيمان باب نزول عيسى ابن مريم حاكماً..... إلخ: ۴۷۳/۱ دار الوفاء للطباعة والنشر.

(۲) إكمال المعلم بفوائد مسلم كتاب الإيمان باب نزول عيسى ابن مريم حاكماً..... إلخ: ۴۷۴/۱ دار الوفاء للطباعة والنشر.

(۳) مسند الإمام أحمد: ۲۳/۲۱۰ - ۲۱۲ مؤسسه الرساله.

(۴) سنن ابن ماجه كتاب الفتن باب فتنة الدجال وخروج عيسى..... إلخ رقم الحديث: ۴۰۷۷.

(۵) فتح الباري: ۴۳-۴۹۴/۶ دار المعرفه.

مقصود سنن ابن ماجه دهغه روايت تردید کول دی «(لامهدي) (الاعيني)» چه هم عیسی علیه السلام مهدی دی. یعنی مهدی خوک جدا سړي نه دي بلکه هم حضرت عیسی علیه السلام پخپله مهدی دي. (۱)

دسنن ابن ماجه دا روايت علامه ذهبي رحمه الله ضعیف ګرځولي دي. د سنن ابن ماجه شارح صفاء الضوی احمد العدوی رحمه الله فرماني که چرې دا حدیث صحیح هم او منلي شی نو بیا هم دا الفاظ د حدیث صحیح معارض نه شی جوړېدي چه د امام مهدي علیه السلام يو خان له شخصیت کیدل ثابتوی. (۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه که چرې عیسی علیه السلام امام تصور کړي شی نو «(امامکم منکم)» یا «(امکم)» معنی به شی چه حضرت عیسی علیه السلام به د (هغه وخت دمسلمانان) په جماعت کښې شاملیدوسره دامت محمدیه فرد شمیرل کیږي. چنانچه علامه طیبی رحمه الله فرماني «(المعنى: لا مكره على حال كونه في ذلكم)» یعنی حضرت عیسی علیه السلام د امت محمدیه تابع کیدو سره به ستاسو امام وی مګر صحیح هم دادی چه حضرت عیسی علیه السلام ماموم وی. (۳)

علامه ابن الجوزي رحمه الله فرماني که چرې عیسی علیه السلام دامت دپاره وړاندې شوې وي نو یقینا د اشکال کونکی په زړه کښې به دا اشکال پیدا کیدو چه هغه د نائب کیدو په حیثیت سره وړاندې شوې دي یا په نوی شریعت سره؟ په دې وجه حضرت عیسی علیه السلام هلو وړاندې نه شو دي دپاره چه دحضور پاک په ارشاد «(انسی بعدی)» باندې یو معمولی شان داغ هم اونه لګي. (۴)

بل د حضرت عیسی علیه السلام باوجود د آخری زمانی او قرب قیامت کښې نازلیدل د امت محمدیه د یو نیک صالح سړي اقتداء کول په دې خبره باندې واضحه دلالت کوي چه زمکه هیڅ کله هم د الله تعالی د احکام نافذ کونکونه خالی نه پاتې ده اونه به پاتې شی. سره ددې چه هغه په مقدار کښې کم وی. (۵)

د احادیث ترجمه الباب سوره مناسبت: د احادیث باب ترجمه الباب سره مناسبت بالکل واضح دي او هغه داسې چه احادیث او ترجمه دواړو کښې تړول عیسی علیه السلام بیان کړي شوی دی. (۶)

۵۱- باب: مَا ذَكَرَ عَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ.

د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه ددې باب لاندې امام بخاری رحمه الله د بنو اسرائیلو عجیبه واقعات بیانول غواړي. (۷)

شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا رحمه الله فرماني د مؤرخینو دستور دي چه د یوسړي د تاریخ لیکلونه وړاندې دهغه ځانی ماحول لیکي. نوچونکه اصل مقصود د حضرت محمد ﷺ حالات بیانول دی په دې وجه امام بخاری رحمه الله د حضور پاک حالات لیکلونه اول د حضور پاک د ولادت نه وړاندې ماحول بیانول غواړي. هغه وخت خو یا جاهلیت وو او یا یهودیت او نصرانیت. حضرت شیخ صاحب فرماني چه د جاهلیت د دور خلق هلو قابل ذکر نه دی. په دې وجه امام بخاری رحمه الله هغه پریخودو سره د یهودو او نصاری څه واقعات ذکر کوي. (۸)

(۱) فتح الباری: ۴۹۴/۶ دارالمعرفة، سنن ابن ماجه كتاب الفتن باب الصبر على البلاء رقم الحديث: ۴۰۳۹.

(۲) إهداء الديباجة كتاب الفتن باب شده الزمان: ۳۹۹/۵-۳۹۸ دارالبقيين.

(۳) فتح الباری: ۴۹۴/۶ دارالمعرفة.

(۴) كشف المشكل من حديث الصحيحين: ۸۸/۳ رقم الحديث: ۱۳۷۳، ۱۶۶۵ دارالوطن.

(۵) فتح الباری: ۴۹۴/۶ دارالکتب العلمیة.

(۶) عمدة القاری: ۵۵/۱۶-۵۴ دارالکتب العلمیة.

(۷) فتح الباری: ۶۱۴/۸.

(۸) تقریر بخاری: ۴۱۶/۵.

[۳۲۶۶] - حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ، عَنْ رُبَيْعِ بْنِ حَرِيشٍ، قَالَ: قَالَ عَقِبَةُ بْنُ عَمْرٍو، يُحَدِّثُنَا مَا سَمِعْتُ [ص: ۳۳] مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: [إِنِّي سَمِعْتُهُ يَقُولُ: «إِنَّ مَعَ الدَّجَالِ إِذَا خَرَجَ مَاءً وَنَارًا، فَأَمَّا الَّذِي يَرَى النَّاسُ أَنَّهَا النَّارُ فَمَاءٌ بَارِدٌ، وَأَمَّا الَّذِي يَرَى النَّاسُ أَنَّهُ مَاءٌ بَارِدٌ فَتَنَارٌ مُتَعَوِّقٌ، فَمَنْ أَذْرَكَ مِنْكُمْ فَلْيَقْرِضْ الَّذِي يَرَى أَنَّهَا نَارٌ، فَإِنَّهُ عَذَابٌ بَارِدٌ»] ص [۶۹۴] [۶۷۱۱]، وانظر [۳۲۹۲] .

ترجمه: عقبه بن عمرو انصاری حدیثه بن یمان رحمہم اللہ تہ اوونیل آیا تہ بہ مونہ تہ د رسول اللہ تہ اوریدلی شوہ خہ حدیث بیان تہ کرہ؟ حدیثه بن یمان رحمہم اللہ اوونیل ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم داسی فرمانیلو سرہ اوریدلی کلہ چہ دجال راؤخی نوہفہ سرہ بہ اویہ او اور دوارہ وی خو چہ کوم خیز خلق داگتری چہ اور دی ہفہ بہ بہ حقیقت کنبی یخہ اویہ وی او کوم خیز چہ یخہ اویہ گتری ہفہ بہ بہ حقیقت کنبی سوزونکی اور وی بہ تاسو کنبی چہ خوک ہم بہ دغہ زمانہ کنبی موجود وی نوچہ خوک کوم خیز اور اوگتری ہم بہ ہفہ کنبی دہ پریوخی خگہ چہ ہفہ بہ بہ حقیقت کنبی یخہ خوہی اویہ وی۔

تراجم رجال

موسى بن اسماعيل: دا ابوسلمہ موسی بن اسماعیل تیوڈکی رحمہم اللہ دی۔ ددوی تذکرہ «کتاب العلوباب من آجابه الفتا بإشارة الهدى والرأس» لاتدی تیرہ شوہ دی۔^(۱)

ابو عوانة: دا ابوعوانہ الوضاح بن عبد اللہ یشکری رحمہم اللہ دی۔^(۲)

عبد الله بن نمير: دا عبد اللہ بن نمیر القبطی رحمہم اللہ دی۔^(۳)

ربيع بن حريش: ددوی تذکرہ «کتاب العلوباب انہ من کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم» لاتدی تیرہ شوہ دی۔^(۴)

عقبه بن عمرو: ددوی تذکرہ «کتاب الإیمان باب ما جاء أن الأعمال بالنية» لاتدی تیرہ شوہ دی۔^(۵)

حذيفة: دا حدیثه بن یمان رحمہم اللہ دی۔ «کتاب العلوباب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا أو أنبأنا» لاتدی ددوی حالات تیر شوہ دی۔^(۶)

تشمس: دا روایت کتاب الفتن کنبی باب ذکر الدجال لاتدی راخی۔ حدیثه رحمہم اللہ وانی چہ ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم داسی فرمانیلو سرہ واوڑیدو چہ تاسو نہ ورا ندی امتونو کنبی یو سہری وو ہفہ لہ دمرگ فریستہ راغلہ چہ دغہ روح

(۱) وأخرجه الإمام البخاري الرواية الأولى أيضاً في كتاب الفتن باب ذكر الدجال رقم: ۷۱۳۰ والرواية الثانية قد مرت تخریجها فی کتاب البیوع باب من أنظر موسراً، والرواية الثالثة أخرجه في نفس الكتاب، بعد باب حديث الغار، تحت باب بلائرجة، رقم الحديث: ۳۴۷۹ وفي كتاب الرقاق، باب الخوف من الله عزوجل، رقم الحديث: ۴۸۰ عوالإمام مسلم أخرج هذه الرواية (الثالثة) في كتاب الساقا، باب فصل انتظار المعسر إلخ، رقم الحديث: ۳۹۹۳، ۳۹۹۵، جامع الأصول في أحاديث الرسول: ۴۳۷/۱ رقم الحديث: ۲۴۸.

(۲) كشف الباری: ۴۱۳/۳.

(۳) كشف الباری: ۴۳۴/۱.

(۴) اوگورنی: کتاب الأذان باب أهل العلم والفضل أحق بالإمامة: ۶۷۸.

(۵) كشف الباری: ۱۷۷/۴.

(۶) كشف الباری: ۸۴۸/۲.

(۷) كشف الباری: ۹۲/۳.

قبض کری۔ دھغہ نہ تپوس اوکری شو۔ دا تپوس کونکے فریشتے وی۔ و کتاب البیوع پہ روایت کنبی ددی تصریح ده۔ تاخہ نیک کار کری دی؟ هغه ونبیل زه هیخ نه پیزنم البتہ به دنیا کنبی، مہی خلقو سره لین دین کولو او دھغوی نه به مہی تقاضا کوله چنانچہ مالدار ته به مہی مهلت ورکولو او غریب ته به مہی معافی (یعنی قرض معاف کولو) نوالله تعالیٰ هغه به جنت کنبی داخل کرو۔ دا روایت کتاب البیوع کنبی «باب من انظر مویرا» لاندی او گورنی۔ حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ وائی چه ما رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم داسی فرمائیلو سره واوریدو د یو سړی د مرگ وخت نیزدی راغلو کله چه هغه د خپل ژوند نه ناامید شو نو د کور خلقو ته نی دا وصیت اوکړو چه زه مې شم نو ډیر لرگی راجمع کرنی او په هغې اور اولگونئی کله چه اور زما غوښه اوخوری او هلوکو ته اورسی هلوکې مې ایره شی نو هغه هلوکې واخلی میده کرنی۔ بیا د هغه ورخ انتظار کونی چه کله تیزه هوا والوزی نو په هغه ورخ ایره په دریاب کنبی اوشیندنی۔ اهل خانه هم دغه شان اوکړه، نو الله تعالیٰ د هغه خواره شوی اندامونه راجمع کړل تپوس نی تری اوکړو تا داسې ولی اوکړه؟ هغه ونبیل «من عشتک» ستا د ویرې۔ نو الله تعالیٰ د هغه مغفرت اوکړو۔

قوله: قال عقبه بن عمرو: أنا سمعته يقول ذاك وكان نباشا کله چه حدیفة بن یمان رضی اللہ عنہ آخری واقعه واوروله نو عقبه بن عمرو رضی اللہ عنہ او فرمائیل دا واقعه ما هم د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه اوریدلې ده۔ دا سړی کفن جوړ وو د ظاهر حدیث نه هم دا معلومیری چه «وکان نباشا» اضافه د عقبه بن عمرو رضی اللہ عنہ د طرف نه ده لیکن ابن حبان رضی اللہ عنہ دا روایت ربیع عن حدیفة په طریق سره نقل کړې دی په دې کنبی دی: «توفي رجل وكان نباشا، فقال لولده: أحرقوني» (۱) نو دا روایت په دې باندې دلیل دی چه «وکان نباشا» الفاظ حدیفة رضی اللہ عنہ او عقبه رضی اللہ عنہ دواړو په حدیث کنبی نقل دي۔ (۲) بیا دا چه «وأناسمعه يقول كذا» کوم چه عقبه بن عمرو رضی اللہ عنہ ونبیلی دی نو دې سره د حدیفة بن یمان رضی اللہ عنہ بیان کړې شوې دریواړه واقعات مراد دی یا د آخری واقعه طرف ته اشاره ده؟ د کلام د ظاهر نه معلومیری چه دا آخری حدیث طرف ته اشاره ده مگر امام بخاری رحمته اللہ علیہ په کتاب الفتن کنبی شعبه بن عبد الملك بن عمير بن ربیع په طریق سره حدیث مداینه (د هغه سړی قصه چه د خلقو سره په لین دین کنبی آسانشی اونرمشی معامله کوله) نقل کړې ده او په دې کنبی «قال أبو مسعود وأنا سمعته» الفاظو تصریح ده۔ دغه شان د کتاب آخری باب «باب بلاترحمة» رقم الحديث: ۳۲۷۹» کنبی هم امام بخاری رحمته اللہ علیہ د حضرت عقبه بن عمرو عن حدیفة رضی اللہ عنہ روایت نقل کړې دي او هلته «قال عقبه: وأنا سمعته يقول» صراحت دي دې نه معلومیری چه ابو مسعود عقبه بن عمرو رضی اللہ عنہ د حدیفة بن یمان رضی اللہ عنہ دریواړه احادیث د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه روایت کړی دی۔ (۳)

ترجمة الباب سره د احادیثو مناسبت: امام بخاری رحمته اللہ علیہ د حدیفة بن یمان رضی اللہ عنہ درې احادیث هم په یو سند سره بیان کړی دی اول روایت د باب سره متعلق نه دي اودویم اودریم روایت باب سره متعلق دي او مقصد هم دغه دوه واقعات بیانول دي۔ (۴)

[۳۲۶۷] - حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنِي مَعْمَرٌ، وَيُونُسُ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ عَائِشَةَ، وَابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَا: لَمَّا نَزَلَ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، طَلِقَ يَطْرَمُ خَيْصَةَ عَلَى وَجْهِهِ، لَمَّا دَاغَتْ كَشَفَهَا عَنْ وَجْهِهِ،

(۱) صحيح ابن حبان باب الخوف والتقوى ذكر البيان بأن هذا الرجل ينشئ القبور في الدنيا: ۴۲۱/۲ رقم الحديث: ۵۱۶ مؤسسة الرسالة: ۱۴۰۸ هجری۔

(۲) فتح الباری: ۱۵/۸ عومدة القاری: ۵۹/۱۶ وإرشاد الساری: ۴۰۹/۷۔

(۳) فتح الباری: ۱۵/۸ عومدة القاری: ۵۹/۱۶۔

(۴) فتح الباری: ۱۴/۸ عومدة القاری: ۵۸/۱۶۔

قَالَ: وَهُوَ كَذَلِكَ: «لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْيَهُودِ، وَالنَّصَارَى، اتَّخَذُوا قُبُورَ أَنْبِيَائِهِمْ مَسَاجِدَ» يُحْذَرُ مَا صَنَعُوا ص [۴۹۷] [ر: ۴۲۵] (۱)

تو اجم دجال

بشر بن محمد: دا بشر بن محمد سختیانی مروزی رحمته الله دی. (۲)

عبدالله: دا عبدالله بن مبارک رحمته الله دی. (۳)

معمور: دا معمور بن راشد رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلوم باب کتابه العلم) لاندی تیره شوې ده. (۴)

عبدالله بن عبدالله: دا عبدالله بن عبدالله بن عتبیه بن مسعود رحمته الله دی. ددوی تذکره (کتاب العلوم باب متی بصم سماع الصغیر) لاندی تیره شوې ده. (۵)

قوله: **أَنَّ عَائِشَةَ وَابْنَ عَبَّاسٍ قَالَا: لَمَّا نَزَلَ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ... إلخ** عبدالله بن عبدالله رحمته الله حضرت عائشه او ابن عباس رضی الله تعالی عنهما دواړو نه روایت نقل کړې دي چه د رسول الله صلی الله علیه و آله وفات وخت رانیږي شو نو حضور پاک خاډر په مخ مبارک باندې اچول شروع کړه. کله چه د خاډر (د وجې نه) گرمی اوشوې نو حضور پاک به دا د مخ مبارک نه اخوا کولو اوهم په دې کیفیت کښې به نې فرمائیل په یهودو او نصاری دي د الله تعالی لعنت وی هغوی د خپلو انبیاء کرامو قبرونه د سجدي خایونه جوړ کړل

قوله: **وَيُحْذَرُ مَا صَنَعُوا:** د راوی حدیث مقصد ددې جملې نه دادي چه د مرگ سره نیزیږي وخت کښې د یهودو او نصاری ددې عمل ذکر فرمائلو وجه دا وه چه حضور پاک خپل امت د داسې کفریه او شرکیه اعمالو نه ویرول او دځان ساتلو تلقین نې ورته کولو. (۶) دا روایت کتاب الصلاة کښې اوگورنی.

حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: امام بخاری رحمته الله دا حدیث نقل کولو سره د یهودو او نصاری مذمت کول غواړی چه هغوی د خپلو انبیاء کرامو قبرونه د عبادت خایونه جوړ کړی. لهذا ترجمه الباب سره «لعنة الله على اليهود والنصارى» سره مطابقت لری. (۷)

[۳۲۶۸] - حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قُرَاتِ الْقَزَّازِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا حَازِمٍ، قَالَ: قَاعَدْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ قَامَسَ سِنِينَ، فَسَمِعْتُهُ يُحَدِّثُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «كَانَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ تَسُوسُهُمُ الْأَنْبِيَاءُ، كُلَّمَا هَلَكَ نَبِيٌّ خَلَقَهُ نَبِيٌّ، وَإِنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي، وَسَيَكُونُ خُلَفَاءُ فَيَكْفُرُونَ.» قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا؟ قَالَ: «فَوَاطِنَهُ الْأَوَّلِ فَأَوَّلُ، أَعْطَوْهُمْ حَقَّهُمْ، فَإِنَّ اللَّهَ سَأَلَهُمْ عَمَّا اسْتَرْعَاهُمْ» ص [۴۹۹] (۸)

(۱) مترخیزه فی کتاب الصلاة باب الصلاة فی البیع، رقم: ۴۳۵.

(۲) کشف الباری: ۴۶۵/۱.

(۳) کشف الباری: ۴۶۲/۱.

(۴) کشف الباری: ۳۲۱/۴.

(۵) کشف الباری: ۴۶۶/۱، ۳۷۹/۳.

(۶) إرشاد الساری: ۴۰۹/۷.

(۷) إرشاد الساری: ۴۰۹/۷، فتح الباری: ۱۵/۶، عوعدة القاری: ۵۹/۱۶.

تراجم رجال

محمد بن بشار: دا محمد بن بشار بن عثمان عبدی بصری رحمته الله دی. دبندار په لقب سره مشهور دی ددوی تذکره «کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یخوهم بالوعظ والعلم کلاماً یغروا» (لاندې تیره شوې ده).^(۱)
ابن جعفر: دا ابو عبد الله محمد بن جعفر هذلي رحمته الله دی. دغندر په لقب سره مشهور دی. ددوی تذکره «کتاب الإیمان باب ظلم دون ظلم» (لاندې تیره شوې ده).^(۲)
شعبة: دا شعبه بن الحجاج بن الورد العسکی الواسطی رحمته الله دی. ددوی تذکره «کتاب الإیمان باب من سلم المسلمین من لسانه ویده» (لاندې تیره شوې ده).^(۳)

فرات: دا ابو محمد فرات بن ابی عبد الرحمن قزاز تیمی رحمته الله دی. دوی د حسن بصری، سعید بن جبیر، سلمان اشجعی، عامر بن واثله، عبد الرحمن بن اسود نخعی غوندي اعلام الحديث نه د حدیث روایت کړې دي. او ددوی نه اسرائیل بن یونس، حجاج بن ارطاة، پخپله دهغوی خونی حسن بن فرات القزاز او نمسی زیاد بن حسن بن فرات القزاز، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه او شعبه بن حجاج غوندي نوموړو محدثینو حضرات احادیث اخستی دي.^(۴)

تولو انمه و تعدیل ددوی توثیق کړې دي.^(۵)
ابو حازم: دا ابو حازم سلمان اشجعی کوفی رحمته الله دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب: هل یعمل للنساء یوم علی جدۃ فی العلم» (لاندې تیره شوې ده).^(۶)

قوله قال: قاعدتُ أبهريرة خمس سنين: راوی حدیث ابو حازم اشجعی رحمته الله وائی چه ما پنځه کاله ابوهریره رحمته الله سره کیناستو کښې دهغوی صحبت اختیار کړې. ابو حازم رحمته الله د روایت بیانولو نه اول د حضرت ابوهریره رحمته الله سره د خپل اوږد صحبت او دهغوی د مجلس د ملازمت تذکره کړې ده. ښکاره خبره ده چه د حدیث بیانولو نه اول ددې جملې د تصریح هم یو غرض کیدې شی چه هغه د ابوهریره رحمته الله سره نیز دې ناست دي او دهغه د حدیث په مجالس کښې پنځو کالو پورې مواظبت سره شریک شوي. دلته لفظ قاعدت د دفاعله نه استعمال کړې دي دې سره د تحدث تعلق اظهار مقصود دي.^(۷)

قوله: فمعهته یحدث عن النبی صلی الله علیه وسلم: ابو حازم رحمته الله وائی چه ما ابوهریره رحمته الله د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه دا حدیث بیانولو سره اوریدلې دي چه په بنو اسرائیل باندې به انبیاء حکومت کولو. کله چه به یو نبي

(۱) أخرجه مسلم في الإمارة، باب وجوب الوفاء ببيعة الخلفاء الأول فالأول، رقم: ۱۸۴۲.

(۲) كشف الباری: ۲۲۱/۳.

(۳) كشف الباری: ۲۵۰/۲.

(۴) كشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورنی: تهذیب الکمال: ۱۵۰/۲۳ رقم: ۴۷۱۱ مؤسسة الرسالة.

(۶) اوگورنی: ثقات ابن حبان: ۳۲۱/۷ دار الفکر، تاریخ البخاری الكبير، الترجمة: ۷۸ والجرح والتعديل: الترجمة: ۵۱ الانساب للسماعی: ۲۷۱/۱۰ دار الجنان، وتهذیب التهذیب: ۲۳۳/۸ دار الفکر ومیزان الاعتدال: ۴۳/۳ الترجمة: ۶۹۳ دار المعرفة للطباعة والنشر، وخلاصة الخزرجی الترجمة: ۵۶۹۳.

(۷) كشف الباری: ۱۰۱/۳.

(۸) عمدة القاری: ۵۹/۱۶.

وفات شو نو بل به دهغه په ځانی باندې جوړیدو مگر زما نه پس به بل نښی نه راځی بلکه خلفاء به وی او هغوی به په کثرت سره راځی.

صحابه کرامو تپوس او کړو چه تاسو مونږ ته څه حکم راکوئ؟ یعنی د نبوت سلسله خو په تاسو باندې ختمه شوه کله چه تاسو پاتې نه شئ نو د سلطنت امور او د مسلمانانو د تنظیم دپاره تاسو مونږ ته کومه لار ښایئ؟ رسول الله ﷺ جواب ورکړو د خلیفه اول بیعت پوره او کړئ بیا دهغه نه پس چه څوک خلیفه شو دهغه حق هغه ته ادا کړئ، یعنی دهغه اطاعت او کړئ او زکوة او خراج ورکړئ. بیشکه الله تعالی به دهغوی نه د رعیت متعلق سوال کوی.

قوله: توهم الانبياء: ساس یسوس سیاست په معنی کښې دې حکومت کول د سلطنت امور و تدبیر او تنظیم کول، د عوامو د معاملاتو اصلاح او تنظیم کول.

بنی اسرائیلو کښې په کثرت سره انبیاء کرام مبعوث شوی. ددې وجه دا ده چه کله به د یو نښی د وفات نه پس دهغوی اصلاحی مهمات اثرات د یوې مودې نه پس ختم شو او په بنی اسرائیل کښې به اخلاقی او معاشرتی بیماری خورې شوې او دهغوی پیشوایانو به دخپلې مرضی مطابق دتورات په احکامو کښې تحریف کړلوسره نړی مضامین شامل کول نو دویم نښی به د هغه قائم مقام جوړولو سره دهغوی طرف ته لیکلې شو دې دپاره چه هغه د هغوی د اصلاح سره دتورات مضامین په خپل اصل حالت کښې مرتب کړی. دغه شان چه په هغوی کښې به کله هم فساد او وړانې پیدا کیدو د اصلاح دپاره به دهغوی طرف ته نښی مبعوث کیدو. (۱)

قوله: فساتأمرنا: فاء د جزاء دپاره ده او پوره جمله د شرط محذوف جواب دې. تقدیری عبارت دادې: «(إذاکثر بعدک الخلفاء فوقع التشاير والتنازع بينهم فساتأمرنا نفعل)» (۲) بعضی صحابه کرامو عرض او کړ چه کله تاسو نه پس په کثرت سره خلفاء راځی نو دهغوی په مینځ کښې به اختلاف او جگړه پیدا کیرې، لهذا په داسې صورت کښې به تاسو مونږ ته څه حکم کوئ په کوم چه مونږ عمل او کړو؟

قوله: فوبیعة الأول فالأول: فوا دفاء ضمه سره صیغه د وفاء نه امر دې. علامه طیبی رحمه فرمائیلی چه «(فالأول)» کښې فاء چه د تعقیب دپاره ده په تدد او استمرار باندې دلالت کوی او مطلب دادې چه دا د بیعت پوره کولو حکم د یوې زمانې سره خاص نه دې بلکه کله هم چه څوک سړي د تلونکی خلیفه دتولو نه اول قائم مقام او جانشین جوړ شوی نو دهغه بیعت پوره کول په رعیت باندې واجب دی (۳) حافظ ابن حجر رحمه او علامه عینی رحمه د مذکور جملې دا مطلب بیان کړې دې چه کله د یو خلیفه بیعت عوامو او کړو او دوباره بل چا بیعت علی الخلافت واخستو نو د خلیفه اول بیعت به معتبر وی او دهغې پوره کول به واجب وی او د دویم خلیفه بیعت به باطل وی. (۴)

علامه قرطبی رحمه او فرمائیلی چه حدیث باب کښې د خلیفه اول د بیعت حکم خو بیان شوې دې مگر د دویم خلیفه د بیعت څه حکم دې؟ ددې نه حدیث باب ساکت دې. خو د صحیح مسلم په حدیث د عرفجه کښې د دویم خلیفه د حکم تصریح ده. «(فاهو اعق الاخر)» (۵) یعنی د دویم خلیفه سر د تن نه جدا کړئ. په یو بل روایت کښې

(۱) المفهم لما أشکل من تلخیص کتاب مسلم کتاب الإمارة والبیعة باب الأمر بالوفاء بیعة الأول: ۴/۷۷ مؤسسة الرسالة.

(۲) إرشاد الساری: ۱۰/۷.

(۳) إرشاد الساری: ۱۰/۷.

(۴) فتح الباری: ۱۶/۶ عودعه القاری: ۱۶/۶۰.

(۵) صحیح مسلم کتاب الإمارة والبیعة باب وجوب الوفاء بیعة الخلیفة، رقم الحدیث: ۴۷۷۶ المفهم لما أشکل من تلخیص کتاب مسلم کتاب الإمارة والبیعة باب الأمر بالوفاء بیعة الأول رقم الحدیث: ۱۴۲۲، ۴/۹۶ مؤسسة الرسالة.

دویم مدعی خلافت د قتل کرلو علت هم بیان کړې شوې دې په هغې کښې دې: «بمدان یخو عساکر اوبغزق جماعتکو فاقطوه»^(۱) مطلب دادې چې د خلافت دویم مدعی ستاسو په جماعت کښې بې اتفاقی او ګرېږ پیدا کول غواړي په دې وجه هغه قتل کړنې لکه چې ددې حکم مصلحت دادې چې د اولې ورځ نه د دعوی انتشار اوفساد خاتمه اوشی اود امت مسلمه نظام جمعیت او توحید کښې قیام راشی. د نظام جمعیت او د امن د بقا په خاطر اود زرگونو مسلمانانو د وینو تونیدو په مقابلې کښې ډیره بهتر خبره هم دغه ده چې هم د دغه یوانسان خاتمه اوکړې شی.

د اعطوهم حقهم مطلب: علامه قسطلانی رحمته الله فرمائی چې دا جمله «فواهیة الأول» نه بدل دې او مطلب دادې چې اطاعت د خلیفه حق دې ددې ادا کول په تاسو باندې فرض دی اوهم دغه د عهد پوره کول دی. د دین د سرلوړنې او شر فساد ختمولو دپاره دې نه علاوه په څه لار نشته دې چې د خلیفه اطاعت اوکړې شی. سره ددې چې هغه د عوامو د حقوق په ادا کولو کښې کوتاهی کوی. هغه له آخر د الله تعالی په عدالت کښې حاضریدل دی او د رعایا د حقوق حساب ورکول دی. چرته چې به رعایا د خپل محروم حقوق پوره پوره بدله اخلي.^(۲)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کښې د بنو اسرائیل ذکر دې ترجمه الباب سره دې مناسبت ښکاره دې.

[۳۲۶۹] - حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ، حَدَّثَنَا أَبُو عَسَا، قَالَ: حَدَّثَنِي زَيْدُ بْنُ أَسْلَمَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لَتَتَّبِعَنَّ سَنَنَ مَنْ قَبْلَكُمْ شِرَارًا بِشَرٍّ، وَذُرَاعًا بِذُرَاعٍ، حَتَّى لَوْ سَلَكُوا مَجْرَضَ لَسَلَكْتُمُوهُ»، قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ: الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى قَالَ: «فَمَنْ» [ص ۷۰۲] [۶۸۸۹].^(۳)

تواجم رجال

سعيد بن ابی مریم: دا سعيد بن محمد بن حکم بن ابی مریم مصري رحمته الله دې. ددوی تذکره «کتاب العلم باب من مهم شیان فراجح حتی يعرفه» لاندې تیره شوې ده.^(۴)

ابو عسان: دا محمد بن مطرف بن داود یمی مدنی رحمته الله دې.^(۵)

زید بن اسلم: دا حضرت عمر رضی الله عنه مولی زید بن اسلم قرشی مدنی رحمته الله دې.^(۶)

عطاء بن یسار: دا عطاء بن یسار هلالی مدنی رحمته الله دې. د دواړو حضراتو تذکره «کتاب ایمان باب کفران العشر وکفر دون کفر» لاندې تیره شوې ده.^(۷)

ابی سعید رضی الله عنه: ددوی تذکره «کتاب ایمان باب من الذین الفراع من الفتن» لاندې تیره شوې ده.^(۸)

(۱) صحیح مسلم کتاب الإمارة والبيعة، باب حکم من فرق أمر المسلمين إلخ، رقم الحديث: ۴۷۹۸.

(۲) إرشاد الساری: ۴۰۱/۷.

(۳) أخرجه البخاری فی کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة، باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: (لتتبعن سنن من کان قبلكم) ومسلم فی العلم باب اتباع سنن اليهود والنصارى، رقم: ۲۶۶۹.

(۴) کشف الباری: ۱۰۶/۴.

(۵) اوکورتی: کتاب الأذان باب فضل من غدا إلى المسجد ومن راح، رقم: ۶۶۲.

(۶) کشف الباری: ۲۰۴-۲۰۳.

(۷) کشف الباری: ۲۰۴/۲.

قوله: لَتَنبَعُ سَنَنُ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ: حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ روایت دی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی دی تاسو د لیشت پہ بدله لیشت او د لاس پہ بدله لاس د خپل خان ته د وړاندېنو په طریقو باندې تگ کونی تردې چه که هغوی چرې د سمسارې په سوره کښې هم داخل شی نو تاسو به هم په هغې کښې داخلېږئ. اشاره د پټو سترگو د تقلید و طرف ته ده چه مسلمان سوا د کفر د ټولو ناروا کارونو، گناهونو او اختلافی امورو کښې به د یهودو او نصاری په پټول سترگو تقلید کوی. ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ وائی چه مونږ عرض او کوږو «الیهود والنصارى» آیا د تیرو شوو خلقونه یهود او نصاری مراد دی؟ نور رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرماښل «فمن» بیا څوک؟.....

ضبط، سمساره ته وائی. دا د اوچې ځناور دې او په زمکه کښې سوره ویستو سره اوسپړی. ددې شمېر په چالاکو ځناورو کښې کیږی او په دې وجه دې ته «قاضي الهائم» هم وئیلې شی. ابن خالویه لیکي چه د سمسارې ژوند اووه سوه کاله یا ددې نه هم زیات وی اودا اوبه بالکل نه ځکئ. یو قول داهم دې چه سمساره په څلویښتو ورځو کښې یو څاڅکي متیازې کوی اوددې غاښونه نه پریوخی. ابن ابی الدین خپل کتاب العقوبات کښې د حضرت انس رضی اللہ عنہ په حواله سره نقل کوی چه غاروې هم په خپله سوره کښې دننه د پنبادام د ظلم د وجې نه په سلکو سلکو مړه کیږی. (ابعض شراح فرمانی چه په دې حدیث کښې په خاص توگه ددې ځناور ذکر دهغه د هوښیار توب او چالاکنۍ د وجې نه شوې دي.)^(۱)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ او علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمانی چه په ظاهره د ضبط د تخصیص وجه د معلومیږي چه د غاروې سوره ډیره تنگه او د څه کار نه وی اود حدیث مطلب دادې چه مسلمانان د یهود او نصاری د طور طریقو اود هغوی د تهذیب او ثقافت به داسې په پټو سترگو تقلید کوی که چرې هغه د غاروې په تنگه او ناکاره سوره کښې هم وردننه شی نو مسلمانان به په هغې کښې هم د هغوی تابعداري کوی.^(۲)

دا روایت «کتاب الاعتصام والسنة» لاندې راځی.

حدیث باب ترجمه الباب سوره مناسبت: حدیث باب کښې دی «سنان من کان قبلکم» علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمانی «من کان قبلکم» کښې بنو اسرائیل هم شامل دی نو په ظاهره هم دغه جمله د ترجمه الباب مطابق معلومیږی.^(۳)

[۳۲۷۰] - حَدَّثَنَا عُمَرَانُ بْنُ مَيْسَرَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، حَدَّثَنَا خَالِدٌ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "ذَكَرُوا النَّارَ وَالنَّارُ قَوْسٌ، فَذَكَرُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى قَامِرَ بِلَالٍ: أَنْ يُفْقَرَ [ص: ٤٠] الْأَذَانُ وَأَنْ يُؤْتِيَ الْإِقَامَةَ" [ص ۷۰۵] [ر: ۵۷۸۸].^(۴)

تراجم رجال

عمران بن ميسرة: دا ابو الحسن بن مسيرة منقری رضی اللہ عنہ دي. ددوی تذکره «کتاب العلم باب رفع العلم وظهور الجهل» لاندې تیره شوې ده.^(۵)

(۱) کشف الباری: ۸۲/۲

(۲) إرشاد الساری: ۴۱۱/۷

(۳) فتح الباری: ۴۹۸/۶

(۴) فتح الباری: ۱۶/۷ او عمدة القاری: ۱۶/۶

(۵) عمدة القاری: ۱۶/۷

(۶) سبق تخريجه في كتاب الأذان باب بدء الأذان رقم: ۶۰۳

عبدالوارث دا عبدالارث بن سعید تیمی تنوری رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم اللہم علمه الکتاب» لاتدی تیره شوې ده. ^(۲)

خالد دا خالد بن مهران الحذاء رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره هم په مذکوره کتاب اویاب کنبې تیره شوې ده. ^(۳)

ابی قلابه دا عبدالله بن زید جریمی رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب حلاوة الإيمان» لاتدی تیره شوې ده. ^(۴)

قوله: ذکر النار والناروس..... په دې حدیث کنبې دا اسلام د شروع د وخت ذکر دې کوم وخت چه اذان نه وو شروع شوې سوال دا پیدا شو چه دسونخ د خبر ورکولو دپاره دا اعلان کومه طریقه کیدل پکار دی. مختلف تجویزونه ورکړې شو. حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمانی چه صحابه کرامو د اور او ناروس یعنی جرس ذکر اوکړو یعنی اور لگولو سره جرس کړنگولو سره سره خلق مانخه ته راوېلئ او په دې سلسله کنبې هغوی د یهودو او نصاری ذکر اوکړو چه هغوی به دغه شان کول بیا آخر کار د معامله اختتام په دې باندې اوشو چه بلال رضی اللہ عنہ ته حکم ورکړې شو چه هغه دې د اذان کلمات دوه دوه خل اوواښی اود اقامت کلمات یو یوخل. دلته امام بخاری واقعه ډیره مختصر نقل کړې ده. تردې چه د عبدالله بن زید رحمۃ اللہ علیہ د خوب ذکرئى هم اونه کړو. تفصیلی واقعه د کتاب الصلاة په روایت کنبې اوگورئى.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: په حدیث کنبې دې «فذكروا اليهود والنصارى» دا جمله ترجمه الباب سره مطابقت لری چونکه د یهود اونصاری تعلق د بنو اسرائیل سره په دې وجه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا روایت دباب لاتدی نقل کړې دې. ^(۵)

[۳۲۷۱] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا سَفِيَانُ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي الْعَاصِمِ، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ عَائِشَةَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، "كَانَتْ تَكْرَهُ أَنْ يَجْعَلَ يَدَهُ فِي غَايِرِهِ وَقَوْلُ: إِنَّ الْيَهُودَ تَقَعْلَهُ" تَابِعَهُ شُعْبَةُ، عَنْ الْأَعْمَشِ مِنْ [۷۰۷]. ^(۶)

تر اجم رجال

محمد بن یوسف: دا ابو محمد یوسف بیکندی رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب متى يصح مصاعف الصوفى» لاتدی تیره شوې ده. ^(۷)

سفيان: دا ابو عمران سفيان بن عيينه کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا» لاتدی تیره شوې ده. ^(۸)

الاعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې اعمش په لقب سره مشهور دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب من ترك بعض الاعتبار مخالفة أن يصح فهم بعض الناس عنه» لاتدی تیره شوې ده. ^(۹)

^(۱) کشف الباری: ۳۸۰/۳.

^(۲) کشف الباری: ۳۰۹/۳.

^(۳) کشف الباری: ۳۱۲/۳.

^(۴) کشف الباری: ۲۶/۲.

^(۵) إرشاد الساری: ۴۱۱/۷.

^(۶) نفرد به الإمام البخاری رحمه الله عليه، جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۳۲۲/۵ رقم الحديث: ۳۴۱۵.

^(۷) کشف الباری: ۳۸۷/۳.

^(۸) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

ابو الضحی: دامسلم بن صبيح العطار رحمته ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده. (۱)
مسروق: دامسروق بن اجدع بن مالک همداني رحمته دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم» لاندې تیره شوې ده. (۲)

قوله: كانت تكرة أن يجعل يده في خاصرته.....: دمسروق رحمته روایت دې چه حضرت عائشه رضی الله عنها به داخبره خرابه گنله چه مونځ گذار دې په خپل تشی باندې لاس کړې دی. فرمانیل به یی چه یهودو به داسې کول لفظ یجعل ضمیر فاعل د مصلي طرف ته راجع دې دلته مطلقاً ذکر شوې دې په یو بل روایت کښې د حالت صلاة قيد هم راغلې دې چنانچه ابو نعیم رحمته احمد بن فرات عن محمد بن یوسف (داد امام بخاري رحمته شيخ دې په طریق سره روایت نقل کړې دې: «أما كرهت الاختصار في الصلاة وقالت: إنما يفعل ذلك اليهود» یعنی حضرت عائشه رضی الله عنها د مونځ په حالت کښې په تشی باندې لاس کیځودل ناخوښه کول او وئیل به یی چه یهود داسې کوي اختصار في الصلاة په مسئله باندې تفصیلي بحث «کتاب العمل في الصلاة باب الصغر في الصلاة» کښې د ابو هريره رضی الله عنه د حدیث لاندې اوگورنی.

تابعه شعبة عن الأعمش: یعنی د سفیان بن عیینه رحمته د حدیث باب متابعت شعبه رحمته د أعمش رحمته نه روایت کړې دې. (۱) ابن ابی شیبې رحمته دا متابع روایت په خپل سند سره موصولاً روایت کړې دې. (۲)
[۳۲۷۲] - حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا كَيْثُ، عَنْ ثَاقِبٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِنَّمَا أَجَلُكُمْ فِي أَجَلٍ مِنْ غَلَا مِنْ الْأُمُورِ، مَا بَيْنَ صَلَاةِ الْعَصْرِ إِلَى مَغْرِبِ الشَّمْسِ، وَإِنَّمَا مَثَلُكُمْ مَثَلُ الْيَهُودِ وَالنَّصَارَى، كَرَجُلٍ اسْتَعْمَلَ عَمَلًا، فَقَالَ: مَنْ يَعْمَلُ لِي إِلَى نِصْفِ النَّهَارِ عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، فَعَمِلَتْ الْيَهُودُ إِلَى نِصْفِ النَّهَارِ عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، ثُمَّ قَالَ: مَنْ يَعْمَلُ لِي مِنْ نِصْفِ النَّهَارِ إِلَى صَلَاةِ الْعَصْرِ عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، فَعَمِلَتْ النَّصَارَى مِنْ نِصْفِ النَّهَارِ إِلَى صَلَاةِ الْعَصْرِ عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، ثُمَّ قَالَ: مَنْ يَعْمَلُ لِي مِنْ صَلَاةِ الْعَصْرِ إِلَى مَغْرِبِ الشَّمْسِ عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، أَلَا كُمْ فَأَنْتُمْ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ مِنْ صَلَاةِ الْعَصْرِ إِلَى مَغْرِبِ الشَّمْسِ، عَلَى قِيرَاطٍ قِيرَاطٍ، أَلَا كُمْ الْأَجْرُ مَرَّتَيْنِ، فَعَضِبَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى، فَقَالُوا: نَحْنُ أَكْثَرُ عَمَلًا وَأَقَلَّ عَطَاءً، قَالَ اللَّهُ: هَلْ ظَلَمْتُكُمْ مِنْ حَقِّكُمْ شَيْئًا؟ قَالُوا: لَا، قَالَ: فَإِنَّهُ فَضَّلِي أَغْنِيهِ عَنْ شَيْءٍ" ص ۷۰۸-۷۰۹ [۵۳۲: ۲].

(۱) كشف الباري: ۵۵۴/۴.

(۲) اوگورنی: کتاب الصلاة باب الصلاة في الجبة الشامية رقم: ۳۶۳.

(۳) كشف الباري: ۲۸۱/۲.

(۴) عمدة القاري: ۴۴/۱۶.

(۵) المصنف لابن أبي شيبه كتاب الصلاة باب الرجل يضع يده على خاصرته في الصلاة رقم: ۴۶۲۵ شركة دارالقبلة، مؤسسة علوم القرآن.

(۶) مترجمه في كتاب مواقيت الصلاة باب من أدرك ركعة من العصر قبل الغروب. رقم: ۵۵۷.

تراجم رجال

قتیبه بن سعید: دا ابوجراء قتیبه بن سعید ثقفی رضی الله عنه دی. «کتاب ایمان باب إنشاء السلام» لاندې ددوی تذکره تیره شوې ده. (۱)

لیث: دا ابوالخارث لیث بن سعد فهمی رضی الله عنه دی. د بده الوحی لاندې ددوی تذکره تیره شوې ده. (۲)

نافع: دا مولی ابن عمر رضی الله عنه دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب ذکر العلم و الفیاض المسجد» لاندې تیره شوې ده. (۳)

قوله: إنما أهلكم في أجل من خلاص من خلاص الأُمم ما بين صلاة العصر..... د عبد الله بن عمر رضی الله عنه روایت

دې چې رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائیلى ستاسو زمانه د تیرو شوو امتونو زمانې سره داسې ده لکه د مازيگر مونځ نه د نمر د ویدو پورې. د کتاب الصلاة په روایت کینې مغرب الشمس په خانی غروب الشمس دې ستاسو مثال دخپل نبی سره اود یهود اونصاری مثال دهغوی د خپلو انبیاءو سره د هغه سړي په شان دې چاچه مزدور په کار باندې اولگولو. هغه سړی اووئیل چه نیمه ورځ یعنی د غرمې پورې په یو یو قیراط باندې څوک کار کوي؟ نو یهودو د غرمې پورې په یو یو قیراط باندې کار اوکړو. بیا هغه سړی اووئیل چه زما پناه په یو یو قیراط باندې د غرمې نه تر مازيگر مونځ پورې څوک کار کوي؟ نو نصاری د غرمې نه تر مازيگره پورې په یو یو قیراط باندې کار اوکړو. بیا هغه سړی اووئیل چه د مازيگر د مونځ نه تر نمر د ویدو پورې په یو یو قیراط باندې څوک کار اوکړی نو دې اوریدو سره مسلمانانو د مازيگر د مونځ نه تر نمر د ویدو پورې په یو یو قیراط باندې کار اوکړو.

بیا رسول الله صلی الله علیه و آله خپل امت مخاطب کولو سره او فرمائیل چه واژرنی هغه هم تاسو یشی چا چه د مازيگر د مونځ نه تر نمر د ویدو پورې په یو یو قیراط باندې کار اوکړو تاسو ته ډیل اجرت ملاؤ شو. مطلب دا چه محنت کم اوکړو او مزدوری زیاته ملاؤ شوه. بعض نسخو کینې دلته د قیراطین قیراطین الفاظ ذکر نه دی. یهودیانو له په دې باندې غصه ورغله ونی وئیل مونځ کار زیات اوکړو او مزدوری کمه ملاؤ شوه. الله تعالی جواب ورکړو آیا ما ستاسو په حق کینې څه کمې کړې دي؟ هغوی اووئیل نه الله تعالی او فرمائیل داخو زما فضل دې چاله چه غواړم وړکوم.

ددې روایت تشریح «کتاب مواقيت الصلاة» کینې «باب من أدرك ركعة من العصر قبل الغروب» لاندې اوگورنی د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د مذکور حدیث ترجمه الباب سره مناسبت داسې دي چه په حدیث کینې د یهودو تذکره موجود ده او هغه د بنی اسرائیلو نه دی او ترجمه الباب هم بنو اسرائیل سره تعلق لری دغه شان په حدیث او ترجمه الباب کینې مناسبت ښکاره دي. (۴)

[۲۲۷۳] - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِي عَبَّاسٍ، قَالَ: سَمِعْتُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: قَالَ اللَّهُ فَلَاكَا، أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَعَنَ اللَّهُ الْيَهُودَ، حَرَمَتْ عَلَيْهِمُ الشُّحُومُ فَمَلَّوْهَا، فَبَاغَوْهَا» ثَابِتَةُ جَابِرٍ، وَأَبُو هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ص ۱۷۱. (ار: ۲۱۱۱، ۲۱۱۲، ۲۱۲۱) (۵)

(۱) کشف الباری: ۱۸۹/۲.

(۲) کشف الباری: ۳۲۴/۱.

(۳) کشف الباری: ۵۱/۴.

(۴) عمدة القاری: ۴۴/۱۶.

(۵) م تخریجه فی کتاب البیوع باب لا یذاب شحم البتة ولا بیاع و ذک، رقم: ۲۲۲۳.

ترجمہ: ذابن عباس رضی اللہ عنہ روایت دی ہے ما حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے داسی وینا کولوسرہ واؤریدہ چہ فلانکسی دی اللہ تعالیٰ غرق کری آیا ہفتہ تہ معلومہ نہ دہ چہ رسول اللہ ﷺ فرمائیکسی دی اللہ تعالیٰ یہ یہودو باندی لعنت خکہ اوکرو چہ کلہ پہ ہغوی باندی وازگہ حرام اوگر خولی شود نوہغوی دا ویلی کرہ او بیانی خرخہ کرہ.

ترجمہ رجال

علی بن عبد اللہ: داعلی بن عبد اللہ بن المدینی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب الفقہ فی العلم» لاتدی تیرہ شوی دہ. (۱)

سفیان: داسفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب قول الحدیث حدثنا وأخبرنا» لاتدی تیرہ شوی دہ. (۲)
عمرو: داعمر و بن دینار مکی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب کتابہ العلم» لاتدی تیرہ شوی دہ. (۳)

طاؤس: داطاؤس بن کیسان حمیدی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ ورا ندی تیرہ شوی دہ. (۴)

قوله: قاتل الله فلاناً: ذفلان سرہ اشارہ حضرت سمرہ بن جندب رضی اللہ عنہ طرف تہ دہ. راوی ذادب واحترام پہ وجہ دہغوی نوم وانخستو. سمرہ بن جندب رضی اللہ عنہ دا ونیلی وو چہ ہفتہ تہ ذجزیرہ رقم ملاؤ شو کوم سرہ چہ ہفتہ شراب واخستل خرخ نی کرل او رقم نی پہ بیت المال کبھی جمع کرو. ہفتہ پہ خپل اجتہاد سرہ داسی کول جائز گنرلی وو اوحدیث ذممانعت ہغوی نہ وو اوریدلی. پہ دی وجہ چہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ تہ دی واقعہ علم اوشو نوہغوی صرف پہ مذمت باندی اکتفاء اوکرہ سزائی ورنہ کرہ. (۵)

دا روایت «کتاب السووع باب لا یذاب صحم المیتة» لاتدی تیر شوی دی

تابعہ جابر وأبو هريرة: یعنی حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ متابعت ذ حضرت جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہ او حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ دوارو حضراتو نہ ثابت دی. حضرت جابر بن عبد اللہ انصاری رضی اللہ عنہ متابعت امام بخاری رضی اللہ عنہ «کتاب السووع باب یہ المیتة والأضما» کبھی موصول نقل کر دی. اود حضرت ابو ہریرہ متابعت امام بخاری رضی اللہ عنہ «کتاب السووع باب لا یذاب صحم المیتة ولا یباع ودک» کبھی موصول روایت کر دی.

[۳۲۷۴] - حَدَّثَنَا أَبُو عَاصِمٍ الضُّعَاثِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، حَدَّثَنَا حَسَنُ بْنُ عَطِيَّةٍ، عَنْ أَبِي كَبْشَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يُلْفَوَاعَتِي وَلَوْ آيَةً، وَحَيَّ لَوْ أَعَنَ نَيْسَ إِبْرَاهِيمَ وَلَا حَرْبَ، وَمَنْ كَذَّبَ عَلَيَّ مُتَعَبِدًا، فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» (ص ۷۱۲) (۶)

ترجمہ: حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہ روایت دی چہ رسول اللہ ﷺ فرمائی: مانہ روایت کوئی اگرچہ یو آیت ولہ نہ وی. اود بنی اسرائیل نہ ہم روایت کوئی دہغوی نہ روایت کولو کبھی ہیخ حرج نشستہ دی اوکوم سرہ چہ پہ ماباندی قصد ادروغ اوتری نو ہفتہ لہ پکار دی چہ خپل خانی دی پہ دوزخ کبھی جو کرے.

(۱) کشف الباری: ۲۹۷/۳.

(۲) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

(۳) کشف الباری: ۳۰۹/۴.

(۴) کتاب الرضوء باب لم ير الرضوء، إلا من مخرجين.

(۵) إرشاد الساری: ۴۱۳/۷.

(۶) أخرجه الترمذی فی العلم باب ماجاء فی الحدیث عن بنی اسرائیل رقم: ۲۶۷۱ جامع الأصول: ۱۲۹/۸ رقم الحدیث:

حدوثوا عنی ولولایة. یعنی چه یو آیت ولې نه وی دا زما د طرف نه اورسونی. قاضی بیضاوی رحمته فرمائی چه رسول الله ﷺ د حدیث په ځانی د آیت تحدیث او ابلاغ ترغیب ورکړو. د قرآن پاک د حفاظت وعده پخپله الله تعالی کړې ده ددې نه باوجود ددې تبلیغ واجب دی. نو په دې سره د احادیثو تبلیغ په طریقه اولی ثابت شو. علامه معافی نهروانی رحمته فرمائی چه په حدیث کښې «آیه» راوړلو حکمت دادې چه کله هم څوک حدیث اوری نو هغه به د قرآنی آیت په تبلیغ کښې وړاندېوالی او اهتمام کوی، سره ددې چه آیاتو نه د تعداد په لحاظ سره کم وی ددې د اهتمام فائده به دا وی چه د رسول الله ﷺ نه نقل شوی آیاتو ته او احادیثو ته له سرمایه به امت ته اورسېږی. (۱)

وحدثوا عن بنی اسرائیل ولا حرج: یعنی د یهودو او نصاری روایات نقل کولو کښې هیڅ حرج نشته دی. شرح فرمائی چه رسول الله ﷺ په شروع کښې د صحابه کرامو د یهودو په کتابونو لوستلو باندې رتنه کړې وه اودهغوی کتابونه ونیل نی منع کړې وو چه هغه د محرف کیدو د وجې نه د فتنې سبب جوړېدی شی. روستو چه احکام اسلام او قواعد دین ته استحکام ملاؤ شو او صحابه کرامو ته د یهودو د تحریفاتو او د ځان نه جوړ شوو مضامینو علم او شونو حضور پاک د یهودو نه روایت شوی اقوالو او حکایاتو د تحدیث اجازت ورکړو. (۲) بعضی حضرات فرمائی چه حرج د ضیق او تنگی په معنی کښې دی او د حرج مطلب دادې چه د یهودو عجیبه او حیرانونکی روایات اوریږدو سره په زړه باندې بوج نه دی محسوس کول پکار ځکه چه ددې قسم روایات یهودو سره د پریزات دی. (۳)

بعضی شرح فرمائی «حدثوا» د امر صیغه ده او مفید وچوب دی. مخاطب به دا لفظ په وجوب باندې محمول کولې شو نو حضور پاک ددې خودلو دپاره چه دا امر د وجوب دپاره نه دی بلکه د اباحت دپاره دی. په آخره کښې د «ولا حرج» تصریح او فرمایله چه د یهودو نه د روایت نه کولو کښې هیڅ حرج نشته دی.

خلاصه دا چه ددې حضراتو په نیز «ولا حرج» مطلب دادې چه د یهودو نه په ترک حدیث کښې هیڅ حرج نشته دی او مقصد مخاطب په دې باندې پوه کول دی چه «حدثوا» کښې امر د اباحت دپاره دی. یو قول دادې چه په حدیث کښې صرف دهغه روایاتو د تحدیث اجازت ورکړې شوي دي کوم چه په قرآن مجید او احادیث صحیحه کښې راغلي دي. یو قول دادې چه په روایت کښې اسرائیلی اخبار نقل کولو مطلقا اجازت ورکړې شوي دي. که هغه سند متصل وی او که منقطع، ځکه چه د اسرائیلی روایاتو په اسناد کښې اتصال متعذر دی. ددې په خلاف احکام اسلام سره متعلق روایاتو په حدیث کښې د سند اتصال د اصل درجه لری او رسول الله ﷺ سره د قرب عهد د وجې نه دا متعذر هم نه دی.

د امام مالک رحمته راوي: امام مالك بن النضر رحمته «حدثوا عن بنی اسرائیل» مطلب دا بیان کړې دي: «المراد جواز التحدث عنهم عما كان من امر حسن. اما ما علم كذبهم فلا»، یعنی د حدیث مطلب دادې چه د اهل کتاب کومې ښه خبرې دی هغه نقل کول جائز دی. خو چه د کوم روایت بې بنیاده او غلط کیدل معلوم وی نو هغه نقل کول جائز نه دی. (۴) د امام شافعی رحمته راوي: امام شافعی رحمته فرمائی: «من المعلوم ان النبي صلى الله عليه وسلم لا يجوز القدح بالكذب فالمعنى حدثوا عن بنی اسرائیل عما لا يعلون كذبهم، واما ما يجوز في التحدث به عنهم، وهو نظيره قوله: إذا حدثكم اهل الكتاب فلا تصدقوه ولا تكذبوهم». (۵)

(۱) فتح الباری: ۶۱۷/۷

(۲) فتح الباری: ۶۱۷/۷ عمدة القاری: ۱۶/۶۳۱، شاد الساری: ۷/۱۱۴.

(۳) فتح الباری: ۶۱۷/۷ عمدة القاری: ۱۶/۶۳۱، شاد الساری: ۷/۱۱۴.

(۴) فتح الباری: ۲۱۷/۸.

یعنی دا خبره واضحه ده چه رسول الله ﷺ هیڅ کله د دروغو نقل کولو اجازت نه ورکوی. نو د حدیث معنی داده چه د اهل کتاب د کوم روایت د تکذیب څه ذریعه تاسو سره نه وی نو تاسو هغه روایت کولی شئ، اودهغوی چه کوم روایات تاسو صحیح گنړئ د هغوی په نقل کولو کښې هم څه جرح نشته دي. ددې روایت مضمون د رسول الله ددې روایت په شان د معنی دي په کوم کښې چه حضور پاک فرمائیلي: کله چه تاسو ته اهل کتاب یو روایت بیان کړی نو تاسو مه د هغې تصدیق کوئ او مه ننی تکذیب.

د اسرائیلي روایاتو درې قسمونه: خلاصه دا شوه چه د اسرائیلي روایاتو درې قسمونه دي: ① اول قسم د هغه روایاتو دي چه په صحیح معنوکښې د قرآن اوسنت موافق وی. د داسې روایاتو خوړونه جائز ده ځکه چه د دې صداقت د شک نه بلادي. ②

دوم قسم د هغه روایاتو دي د کوم مثال چه په قرآن او سنت کښې نه وی مگر دغه روایات ددې دواړو سره معارض هم نه وی. دغه شان روایات د عام اخبار او روایاتو په شان د صدق او کذب دواړو احتمال لري. دا د عبرت اورتغیب په غرض په دې شرط نقل کول جائز دي چه دا خو نه د قضیه مسلمه په توگه پیش کړي شی اونه ددې نه په څه شرعی حکم باندې استدلال او کړي شی. ③

دریم قسم دهغه روایاتو دي چه کتاب اوسنت سره متصادم وی. داسې روایات صرف د دروغو په ضمن کښې راځي اودا صرف د ابطال او تکذیب په غرض سره پیش کول پکار دی چه د خلقو په وړاندې د هغوی کذب محض کیدل ښکاره شی. ④

[۳۲۷۵]- حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ صَالِحٍ، عَنْ ابْنِ هُبَالٍ، قَالَ: قَالَ أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ: «إِنَّ أَبَاهُ رَوَى عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ، قَالَ: «إِنَّ الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى لَا يَصْبِقُونَ، فَمَا لِقَوْمَهُمْ» م (۱۷۱۵/۵۵۵۹) ⑤

ترجمه: د حضرت ابو هريره رضی الله عنه روایت دي چه رسول الله ﷺ فرمائیلي يهود اونصاری خضاب یعنی وسه نه لکړی دهغوی مخالفت او کړنئ.

تواجم رجال

عبدالعزیز بن عبد الله: دا ابو القاسم عبد العزيز بن عبد الله بن يحيى اویسی رضی الله عنه دي. ددوی تذکره «کتاب العلم باب المحرص علی العلم» لاندې تیره شوې ده. ⑥

ابراهيم بن سعد: دا ابو اسحاق ابراهيم بن سعد زهري رضی الله عنه دي. ددوی تذکره «کتاب العلم باب ما یذکر فی ذهاب موسی علیه السلام فی الصحراء» لاندې تیره شوې ده. ⑦

① فتح الباری: ۶۸/۸

② منار القاری شرح مختصر صحیح البخاری: ۲۱۳/۴

③ المصدر السابق.

④ المصدر السابق.

⑤ أخرجه البخاری أيضاً فی اللباس باب الخضاب رقم الحديث: ۵۸۹۹ ومسلم فی اللباس باب مخالفة اليهود فی الصبغ، رقم: ۲۱۰۳ وأبو داود فی الترجل باب فی الخضاب رقم: ۴۲۰۳ والترمذی فی اللباس باب ماجاء فی الخضاب رقم: ۱۸۵۲.

⑥ كشف الباری: ۴/۴۸.

⑦ كشف الباری: ۳/۲۸۷.

صالح دا ابو محمد صالح بن کیسان مدنی رحمۃ اللہ علیہ دے دؤی تذکرہ «کتاب ایمان باب من کره ان یعود فی الکفر کما یکره ان یلقی فی النار من ایمان» (۱)

ابن شہاب دؤی تذکرہ «کتاب العلم باب بدء الوحي» دریم حدیث لاتدی تیرہ شوے ده (۲)
ابو سلمه بن عبدالرحمن: دؤی تذکرہ «کتاب ایمان باب صور رمضان احتساباً من ایمان» لاتدی تیرہ شوے ده (۳)
تشریح: دلته دا خبرہ پہ ذہن کنبی ساتلے پکاری ہے چه روایت کنبی د یریر اوسر وینستو کنبی د وسمی لگول مراد دی۔ پہ شروع کنبی پہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د یهودو بنکلی عادتو نہ اختیار و لو تلقین کولو بیا د حضور پاک مزاج شریف بدل شو او پہ دیرو کارونو کنبی نی دھغوی د مخالفت حکم ورکرو۔ چونکہ یهودو بہ د یریر او سر پہ وینستو کنبی وسمہ نہ لگولہ او منشاء د هغوی مخالفت وو نو حضور پاک ددی د استعمال ترغیب ورکرو چه د سر او یریر پہ وینستو کنبی وسمہ لگونی، شراح حدیث ددی روایت لاتدی فرمانی چه د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دمنشاء د پورہ کولو دپارہ پہ دے حکم باندی د عمل کولو بنہ اہتمام کول پکاری دی، خو چه پہ کومو علاکو کنبی نکریزی او وسمہ رائج نہ وی اوددی استعمال د انفرادیت نشان پیدا کوی، د شہرت او ریاکاری سبب جو پیری نو پہ داسی صورت کنبی ترک خضاب اولی دی (۴)

دویمہ خبرہ داہہ چه دلته د خضاب نہ ہم د سر او یریر وینستہ مراد دی پہ کپرو او خپو لاسونو باندی خضاب لگول مراد نہ دی، پہ یهودو کنبی پہ خپو لاسونو باندی خضاب لگول معمول وو۔ پہ دے وجہ پہ خپو لاسونو باندی خضاب لگولو نہ خان ساتلے پکاری دی، د شواقع نہ د سر و دپارہ ددی پہ استعمال و لو د تحریم قول نقل دی البتہ د دوانی او علاج پہ غرض سر لگولو کنبی حرج نشته دی (۵)

دی روایت سرہ متعلق نور اباحت «کتاب اللباس، کتاب الخضاب» کنبی راخی (۶)
د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت: پہ حدیث کنبی د یهودو ذکر دی او یهودو د بنی اسرائیل نہ دی، دغہ شان د حدیث مناسبت ترجمہ سرہ یتکارہ دی

[۳۲۷۶] - حَدَّثَنِي مُحَمَّدٌ، قَالَ: حَدَّثَنِي حُجَّابٌ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنِ الْحَسَنِ، حَدَّثَنَا جُنْدُبُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، فِي هَذَا الْمَسْجِدِ، وَمَا سَمِعْنَا مِنْهُ حَدَّثَنَا، وَمَا نَحْنُ أَنْ يَكُونَ جُنْدُبٌ كَذَّابٌ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كَانَ فِيمَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ دَجَلٌ بِهَرَمٍ، فَمَزَعَهُ، فَأَعْدَّ سِكِّينًا فَخَرَّجَهَا يَدَهُ، فَمَارَاقَا الدَّمِ حَتَّى مَاتَ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: يَا ذَاكَ عَبْدِي بِتَفْسِيهِ، حَرَمْتُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ" (ص ۱۷۱ ج ۱، ۱۲۹۸)

ترجمہ: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كان لمن كان قبلكم..... رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمانی تاسو نہ وړاندی امترونو کنبی یو سړی وو۔ د هغه نوم شراح حدیث وانی چه معلوم نہ شو۔ هغه زخمی شو کوم سره چه هغه نہ تکلیف اوشو او شو تکلیف نہ برداشت کیدو د وجہ نه، هغه چاره راواخته او خپل لاس نیس پرې کړو۔ د کوم په وجہ چه د هغه نہ یو

(۱) کشف الباری: ۱۲۱/۲

(۲) کشف الباری: ۳۲۶/۱

(۳) کشف الباری: ۲۲۳/۲

(۴) فتح الباری، ۳۵۵/۱ دار المعرفه.

(۵) المصدر السابق.

(۶) کشف الباری کتاب اللباس باب الخضاب، ص: ۲۵۷ - ۲۵۹.

(۷) مرتخریجه فی کتاب الجنائز باب ماجاء فی قاتل النفس رقم: ۱۳۶۴.

شان وینه بهیدله تردی چه هغه مر شو. الله تعالی فرمائی چه ده خیل خان قتل کرو او ماله په راتلو کینې نئی تادی او کړه نو ما په ده باندې هم جنت حرام کرو.

نواجم رجال

محمد: داکثر شراح په نیز دې نه محمد بن معمر بن ربعی قیسی رحمته الله علیه مراد دې. ددوی تذکره وړاندې تیره شوې ده. (۱)

حجاج: داحجاج بن منهل انصاطی رحمته الله علیه دې. ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب ما جاء أن الأعمال بالنیة» لاندې تیره شوې ده. (۲)

جویو: دا جریر بن حازم بن زید الازدی البصری رحمته الله علیه دې. (۳)

الحسن: داحسن بن ابی الحسن بصری رحمته الله علیه دې. ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب المعاصی من أفعالها ولا یفتر صاحبها بأمرها» (بالکثرک) لاندې تیره شوې ده. (۴)

جندب بن عبد الله: دا جندب بن عبد الله البجلی رحمته الله علیه دې. ددوی تذکره اول تیره شوې ده. (۵)

حدثنا جندب بن عبد الله فی هذا المسجد..... إلخ: حسن بصری رحمته الله علیه فرمائی داحديث مورث ته جندب بن عبد الله رحمته الله علیه هم په دې جماعت کښې بیان کړې. دې نه د بصره جماعت مراد دې. (۱) او کوم وخت چه هغوی حدیث بیان کړې وو نو دهغه وخت نه مورث دا هیر کړې نه دي.

شرح حدیث وائی چه په دې جمله سره حسن بصری رحمته الله علیه تحقق حدیث طرف ته اشاره کړې ده چه دا حدیث ټیک هم په دغه الفاظو سره محفوظ کړې دي لکه چه جندب بن عبد الله رحمته الله علیه بیان کړې وو. دویمه دا چه دې سره د جندب بن عبد الله رحمته الله علیه سره د زمانې د نزیږیکت هم اشاره کول مقصود دی دریم دا چه جندب بن عبد الله رحمته الله علیه داحديث حسن بصری رحمته الله علیه ته د یو نه زیات واري اورولې. (۲)

قوله: وما تخشى أن يكون جندب كذب على رسول الله صلى الله عليه وسلم: اونه مورث ته ددې خبرې ویره شته چه جندب رحمته الله علیه به په رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم باندې دروغ وټیږلی وی په دې کښې داخل دود مقصود دی چه صحابه کرام رضی الله عنهم ټول عدول دی اودا ناممکن دی چه یو صحابی د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم طرف ته د دروغو خبره منسوب کړی. (۱)

تشويع: د صحیح مسلم روایت دې: «ان رجلا خرجت به فرجة» الفاظ دی یعنی ددغه سړی په بدن باندې دانه راختلې وه. په دواړو روایتونو کښې به د جمع کولو صورت داسې شی په شروع کښې هغه زخم (جرح) وو چه روستونی د دانه (فرجة) شکل اختیار کړو. (۱)

(۱) اوگورتی: کتاب الجمعة باب من قال فی الخطبة بعد النشاء: أما بعد، رقم: ۹۲۳.

(۲) کشف الباری: ۷/۴۴.

(۳) کتاب الصلاة باب الخوذة والمرقی المسجد رقم: ۴۶۷.

(۴) کشف الباری: ۲/۲۲۰.

(۵) اوگورتی: کتاب العیدین باب کلام الإمام والناس فی خطب العید، رقم: ۹۸۵.

(۱) فتح الباری: ۱۸/۶.

(۲) فتح الباری: ۱۸/۸ عمده القاری: ۱۶/۶۵ [ارشاد الساری: ۷/۴۱۵].

(۳) فتح الباری: ۱۸/۸ عمده القاری: ۱۶/۶۵ [ارشاد الساری: ۷/۴۱۵].

(۴) فتح الباری: ۱۸/۶.

«لهم ياهد» لفظ سکين مذکر او مؤنث دواړه شان استعمالیږي (۱)

«قوله: ياهدني عدي بنه» دا جمله د مرګ د تادني کولو ته ګناه ده. (۲)

«قوله: حرمت عليه الجنة» ددې سړی عمل د جنت د پاره پېش خیمه جوړېدل په دې باندې دلالت کوي چه دې سړی دا عمل د علاج په غرض سره نه وو کړي لکه چه بعضي وخت د فاندې په امید باندې زخم یا دانه وغیره پري کولي شی بلکه ده دا عمل قصدا هم د مرګ د پاره کړې وو. (۳)

په دې روایت باندې دوه اشکال وارد کیږي: ① رومي اشکال دادې چه د حدیث الفاظ «ياهدني عدي بنه» نه دا مفهوم کیږي چه په دې وعید کېنې په هغه سړي هم داخل وی څوک چه چا قتل کړې وی څکه چه داسې مقتول هم ظاهره ده چه دخپل مرګ د وخت نه مخکېنې مړ شو که چرې قاتل د قتل اقدام نه کولې نریقینا هغه به ژوندي وې.

د دې اشکال جواب دادې چه په حدیث کېنې دکوم مبادرة او تادني تذکره کړې شوې ده دهغې نه مراد دادې چه څوک په خپل قصد او اراده سره د مرګ اسباب اختیار کړي او داسې سړی د پاره دغه پورته ذکر شوي سزا او عقوبت څکه دې چه د الله تعالی د طرف نه هغه ته داخبر نه وو چه دهغه د مرګ وخت رانیزدې شوې دې. (دکوم په بنیاد چه مونږ دا اووایو چه کله دده د مرګ وخت پوره وو نو بیا دده په اقدام باندې راگیرول هم نه دی پکار) بلکه دې سړی په خپله مرضي او خپل قصد او اراده سره د مرګ اسباب اختیار کړل دکوم په وجه چه د سزا او عقوبت مستحق هم اوګرځیدو. (۴)

② دویم اشکال دادې چه دالله تعالی د ارشاد «وحرمت عليه الجنة» نه دا متبادر کیږي چه موحد به هم دهمیشه دپاره جهنم کېنې اچولي شی. ددې اشکال مختلف جوابونه ورکړي شوي دی. (۱) چونکه دې سړی دا حرام فعلی حلال ګنرلو سره انجام کړې وو دکوم په وجه چه هغه کافر شوې وو په دې وجه متخلد فی النار اوګرځولې شو. (۲) د جنت نه خاص جنت لکه جنت الفردوس وغیره مراد دی. (۳) او یا بیا دا وعید په دې باندې محمول دې چه که چرې زما رضا جنت همیشه دحرام ساتلو اوشوه نو هم داسې به کیږي ګنې نه به کیږي. (۴) چه وعید په تخریف او تغلیظ باندې محمول وی د حدیث ظاهري مفهوم مراد نه وی. (۵) امام نووي رحمه الله فرمایلي چه پخوانو شریعتونو کېنې به مرتکب دکیان کافر کیدلو اوچونکه دا سړي هم د پخوانو امتونو نه وو اوده دکبیره ګناه ارتکاب کړې وو په دې وجه جنت دده دپاره حرام کړې شو. (۵)

مستفاد امور: ① خودکشی کول حرام دی هم دغه شان څوک قتل کول هم حرام دی اوداهم معلومه شوه چه بل څوک قتل کول په طریقه اولی د تحریم جنت سبب دې.

② حدیث په دې باندې دال دې چه الله تعالی په خپل مخلوق باندې ډیر زیات مهربان دې چه هغه په خپل مخلوق باندې خپل ځانونه هلاک کول حرام ګرځولي دی اوددې خبرې دلیل دې چه ټول نفوس دالله تعالی ملکیت دی.

③ د پخوانو امتونو تذکره کول جائز دی.

④ په مصیبت باندې صبر کول د فضل سبب دې او ددې خبرې درس ورکړې شوې دې چه په یو تکلیف باندې

① فتح الباری: ۶۱۹/۸

② عمدة القاری: ۴۷/۱۶ وفتح الباری: ۶۱۹/۸

③ فتح الباری: ۶۱۸/۸

④ المصدر السابق.

⑤ فتح الباری: ۶۲۰/۸-۶۱۹ عمدة القاری: ۴۷/۱۶.

چغی صوری نه دی ویستل پکار. هسې نه چه جرته داسې اوشی چه د دغې نه په لونی مصیبت او تکلیف کښې راگیرشی

① داسې اسباب اختیارول منع دی چه د ځان دپاره خطره وی

② حدیث روایت کولو کښې د احتیاط نه کار اخستل پکار دی

③ دغه شان حدیث بیانولو سره د حدیث مکان ذکر کول او دخپل استاذ د قوت ضبط طرف ته اشاره کول هم مناسب دی دې دپاره چه اوږدوونکې هم د دغه صفاتو طرف ته مائل شی. (۱)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت د حدیث تکرار «دکان هسې کان قبلکم» کښې دې ځکه چه په دې کښې عموم دې بنی اسرائیل او غیر بنی اسرائیل دواړو ته شامل دی او په ترجمه الباب کښې د بنو اسرائیل ذکر شوي دې نو داسې په دواړو کښې مناسبت واضح دي. (۲)

حَدِيثُ الْأَرْضِ وَأَعْلَى وَأَفْرَغَ فِي نَحْيِ إِبْرَاهِيمَ.

ما قبل سموه ويط: تیر شوی باب سره ربط بالکل واضح دي هلته هم د بنی اسرائیلو د څه خلقو حال بیان کړي شوي وو او دلته هم د بنی اسرائیلو د دریو خلقو تذکره ده.

د ترجمه الباب مقصد: په دې باب کښې امام بخاری رحمه الله د بنی اسرائیلو د هغه دریو کسانو ذکر کړي دي چله چه الله تعالی د بیمارني نه شفا او د فقر نه غیا ورکړه او بیاني د هغوی امتحان واخست. مگر په دغه امتحان کښې کامیابی صرف د یو په نصیب کښې راغله ناکام هغه شو چاچه د الله تعالی ورکړي شوو نعمتونو ناندړی اوناشری او کړه او کامیاب هغه شو چاچه د الله تعالی احسانات یاد کړل او شکرني ادا کړو.

ابره: د چا د بدن رنگ چه د فساد مزاج د وجې نه سپین شی.

افرع: داسې سرې چه د هغه د سر وینسته د څه بیمارني د وجې نه پریوځي.

اعنی: نه مراد هغه سړي دي د چا نظر چه ختم شوي وی. (۳)

[۲۲۷۷] - حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ إِسْحَاقَ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَاصِمٍ، حَدَّثَنَا هَمَامٌ، حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي عَمْرَةَ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، حَدَّثَهُ: أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدٌ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَجَاءٍ، أَخْبَرَنَا هَمَامٌ، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي عَمْرَةَ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، حَدَّثَهُ: أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: "إِنَّ ثَلَاثَةً فِي نَحْيِ إِبْرَاهِيمَ: الْأَرْضَ وَأَفْرَغَ وَأَعْلَى، بَدَأَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يَتْلِيَهُمْ، فَبَعَثَ إِلَيْهِمْ مَلَكًا، فَأَتَى الْأَرْضَ، فَقَالَ: أَيُّ شَيْءٍ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: لَوْ أَنَّ حَسَنًا، وَجِلَدَ حَسَنًا، فَقَدْ قَدَّرْتَنِي النَّاسَ، قَالَ: فَمَسَحَ قَدْ هَبَّ عَنْهُ، فَأَعْطَى لَوْ أَحْسَنًا، وَجِلَدَ أَحْسَنًا، فَقَالَ: أَيُّ الْمَالِ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: الْإِبِلُ، - أَوْ قَالَ: الْبَقَرُ، هُوَ أَحَبُّ لِي ذَلِكَ: إِنَّ الْأَرْضَ - وَالْأَفْرَغَ، قَالَ: أَخَذَ هُمَا الْإِبِلَ، وَقَالَ الْأَفْرَغُ: الْبَقَرُ، - فَأَعْطَى ثَلَاثَةً هَقْرًا، فَقَالَ: يُبَارِكُ لَكَ لِهَبَا وَأَنْتِ الْأَفْرَغُ فَقَالَ: أَيُّ شَيْءٍ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: شَعْرٌ حَسَنٌ، وَيَدٌ هَبَّ عَنِّي هَذَا، فَقَدْ قَدَّرْتَنِي النَّاسَ، قَالَ: فَمَسَحَ قَدْ هَبَّ وَأَعْطَى شَعْرًا أَحْسَنًا،

(۱) فتح الباری: ۶۲۰/۸

(۲) عمدة القاری: ۴۶/۱۶.

(۳) مرشاد النساری: ۴۱۶/۷ دار الکتب العلمیة.

قَالَ: فَأَتَى الْمَالَ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: الْبَقَرُ، قَالَ: فَأَعْطَاهُ بَقَرَةً حَامِلًا، وَقَالَ: يُسَارِكُ لَكَ فِيهَا، وَأَتَى الْأَعْمَى فَقَالَ: أَيُّ شَيْءٍ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: يَدُ اللَّهِ إِلَى بَعْضِي، فَأَبْعُرُ بِهِ النَّاسَ، قَالَ: فَمَسَحَهُ قَدُ اللَّهِ إِلَيْهِ بَعْضُهُ، قَالَ: فَأَتَى الْمَالَ أَحَبُّ إِلَيْكَ؟ قَالَ: الْغَنَمُ، فَأَعْطَاهُ شَاةً وَالِدًا، فَأَتَيْعَ هَذَانِ وَوَلَدَ هَذَا، فَكَانَ لِهَذَا وَأَدِيمِ رِجْلٍ، وَلِهَذَا وَأَدِيمِ بَقَرٍ، وَلِهَذَا وَأَدِيمِ غَنَمٍ، ثُمَّ إِنَّهُ أَتَى الْأَبْرَصَ فِي صُورَتِهِ وَهَيْئَتِهِ، فَقَالَ: رَجُلٌ مَسْكِينٌ، تَقَطَّعَتْ يَدَا الْجِبَالِ فِي سَفَرِي، فَلَا بَلَاغَ الْيَوْمَ إِلَّا بِاللَّهِ لِمُحِبِّكَ، أَسْأَلُكَ بِالَّذِي أَعْطَاكَ اللُّونَ الْحَسَنَ، وَالْجِلْدَ الْحَسَنَ، وَالْمَالَ، يُعِيرُ أَتَيْتُكَ عَلَيْهِ فِي سَفَرِي، فَقَالَ [ص: ۱۷۲]: لَهُ: إِنَّ الْحَقَّوْقَ كَثِيرَةٌ، فَقَالَ لَهُ: كَأَنِّي أَعْرِفُكَ، أَلَمْ تَكُنْ أَبْرَصَ بِقَدْرِكَ النَّاسَ، فَقِيرًا فَأَعْطَاكَ اللَّهُ؟ فَقَالَ: لَقَدْ وَدِدْتُ لِكَأَيِّ عَن كَأَيِّ، فَقَالَ: إِنَّ كُنْتُ كَأَذِيًا فَصَيَّرَكَ اللَّهُ إِلَى مَا كُنْتُ، وَأَتَى الْأَقْرَعَ فِي صُورَتِهِ وَهَيْئَتِهِ، فَقَالَ لَهُ: مِثْلُ مَا قَالَ هَذَا، قَدْ دُعِيَ عَلَيْهِ مِثْلُ مَا دُعِيَ عَلَيْهِ هَذَا، فَقَالَ: إِنَّ كُنْتُ كَأَذِيًا فَصَيَّرَكَ اللَّهُ إِلَى مَا كُنْتُ، وَأَتَى الْأَعْمَى فِي صُورَتِهِ، فَقَالَ: رَجُلٌ مَسْكِينٌ وَأَبْنُ سَبِيلٍ وَتَقَطَّعَتْ يَدَا الْجِبَالِ فِي سَفَرِي، فَلَا بَلَاغَ الْيَوْمَ إِلَّا بِاللَّهِ لِمُحِبِّكَ، أَسْأَلُكَ بِالَّذِي رَدَّ عَلَيْكَ بَعْضَكَ شَاةً أَتَيْتُكَ بِهَا فِي سَفَرِي، فَقَالَ: قَدْ كُنْتُ أَعْمَى قَدْ دُعِيَ بَعْضِي، وَقَبِيرًا قَدْ أَعْنَانِي، فَهَذَا مَا شِئْتُ، قَوْلَ اللَّهِ لَا أَجْهَدُكَ الْيَوْمَ مِشْيَءً أَخَذْتُهُ إِلَيْهِ، فَقَالَ أَمْسِكْ مَا لَكَ، فَأَمَّا ابْتَلَيْتُمْ، فَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنْكَ، وَصَحِّطَ عَلَى صَاحِبَيْكَ "ص ۷۲۲ - ۱۷۲۳: ۱۶۲۷۷

ترجمہ: حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ روایت دی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیے بنی اسرائیلو کہیں درجہ سہی وو پہ کوم کہیں چہ یو برص پہ برگمی مرض کہیں اختہ وو، دویم گنجی وو او دریم رووند وو۔ اللہ تعالیٰ تہ دھغوی امتحان اختسل منظور شو نوھغوی لہ نی یوہ فرشتہ راؤلیگلہ چہ دہ تولو نہ اول دبرگی مرض والا تہ راغلہ ہفہ نہ نی تپوس او کوم ستا کوم پوشی خویش دی ہفہ اوونیل بنکلی رنگ او بنانستہ بی عیبہ، خرمن، خکہ چہ دی برگمی مرض د وجی نہ خلق مانہ کر کہ کوی نو فرشتی دھغہ پہ بدن باندی لاس راہیکلو پہ کوم سرہ چہ دھغہ برگوالی لری شو او دھغی پہ خانی بنکلی رنگ او خرمن راہیکارہ شوہ فرشتی تپوس او کوم مال ستا کوم خویش دی؟ ہفہ ونیل چہ اوہبان یا غواگانی نی اوونیل بہر حال پہ دی کہیں د راوی شک دی پہ ابرص او اقرع کہیں یو اوہبان اوونیل او بل غواگانی اوونیل چنانچہ ہفہ تہ د لسو میاشتنو حمل داری اوہنی ورکری شوہی دی نہ پس فرشتی دعا کولوسرہ اوونیل چہ اللہ تعالیٰ دی او کری چہ ستا پہ دی مال کہیں برکت پیدا شی بیہ ہفہ فرشتہ گنجی لہ راغلہ دھغہ خویش خیزونو تپوس نی او کوم ہفہ ونیل چہ نہہ ویشتنہ وی او د گنجی توب می لڑشی دکوم د وجی نہ چہ خلق مانہ نفرت کوی چنانچہ فرشتی دھغہ پہ سر باندی لاس راہیکلو پہ کوم سرہ د چہ دھغہ گنجی والی حتم شو او بنکلی بنانستہ ویشتنہ نی راؤختل بیانی دھغہ خویش مال پویشتنہ او کوم ہفہ غواگانی یاد ی کری نہ ہفہ تہ حمل داری غواگانی ورکری شوہی بیہ فرشتی دعا او کوم چہ اللہ تعالیٰ دی ستا پہ دی مال کہیں برکت و اجری بیہ فرشتہ نابینا لہ راغلہ دھغہ دخویش خیز تپوس نی او کوم پہ کوم چہ ہفہ اوونیل چہ اللہ تعالیٰ زما نظر راوایس کری دی دہارہ چہ زہ پہ نظر سرہ خلق اولید لہی شم فرشتی دھغہ پہ سترگو لاس راہیکلو پہ کوم سرہ چہ

(۱) أخرجه البخاری فی الايمان والذور أيضاً باب لا يقول: ما شاء الله وشئت الخ رقم الحديث: ۶۵۳ والامام مسلم کتاب الزهد باب: الدنيا سجن المؤمن وجنة الكافر رقم الحديث: ۷۴۳۱ جامع الأصول فی احادیث الرسول: ۳۲۱-۳۲۲، رقم الحديث: ۷۸۲۵.

الله تعالی د هغه نظر راوگرځولو. بیانی تپوس او کړو کړم مال دې خوښ دې؟ ونی ونیل چیلنی مې خوښی دی هغه له ننی د بچی راوړونکې یوه چیلنی ورکړه. نو د هغه دواړو اوښانو او غواگانو هم بچی پیدا شو! د هغه چیلنی هم بچی اوشو مال زیاتیدو په کوم سره چه د ابرص د اوښانونه وادی ډکه شوه، د آفرغ د غواگانو نه وادی ډکه شوه او د نابینا د چیلونو وادی ډکه شوه.

بیا هغه فرېشته ابرص له د (ابرص) په حقیقی صورت د هیئت کښې راغله (دې ډېاره چه حجت ننی پوره وی ونی ونیل زه یو غریب سړی یم په سفر کښې زما د روزې برابر اسباب ووختم شو. اوس زما کفیل د الله تعالی نه سوا اوستا نه بغیر بل څوک نشته دې زه تانه د هغه الله تعالی په نوم باندې یو اوښ غواړم چاچه تاله دا ښانسته بدن او ښکلې رنگ درکړې دې اوما ل ننی هم درکړې دې. اوښ څکه غواړم چه خپل مقام ته اورسیږم. هغه جواب ورکړو ماته نور هم ډیر زیات حقوق ادا کولو دی فرېشتې ونیل لکه زه چه تا پیژنم ولې ته د ابرص په بیمارنی کښې اخته نه وې د کوم په وجه چه په خلقو تانه نفرت کولو اونه ټکې ټکې ته محتاج وې بیا الله تعالی تاله دومره مال درکړو هغه سړی اوونیل ماته د لونی شان والا پلار نیکه نه وراثت پاتې دې فرېشتې اوونیل چه که ته دروغ وایښ نو الله تعالی دې تا هم هغه شان کړی څنگه چه ته اول وې بیا فرېشته گنجه له هم په هغه شکل اوصورت راغله او هم هغه شان ننی اوونیل څنگه چه اول تا ونیلې وو. هغه هم هغه جواب ورکړو کوم چه هغه اولنی ورکړې وو. فرېشتې اوونیل که چرې ته دروغون ننی نواله تعالی دې تا هم هغه شان کړی څنگه چه ته اول وې بیا فرېشته هغه ووند له هم په هغه شکل او صورت راغله ونی ونیل زه یو غریب اومسافر سړی یم په سفر کښې زما هر قسم وسائل ختم شون زما آسرا سوا د الله تعالی نه اوستا نه بل څوک نشته دې زه د هغه الله په نوم باندې تانه د بوی چیلنی سوال کوم چاچه تاله بیاننی درکړه دې د پاره چه زه د دغه (چیلنی) په ذریعه خپل منزل ته اورسیږی شم. هغه ونیل واقعی زه نابینا ووم الله تعالی زما بیاننی واپس کړه. زه فقیر اومحتاج ووم الله تعالی زه غنی کړم. ستا چه څه مرضی وی واخله. نن چه کوم څیز هم د الله تعالی په نوم اول غواړې دهغې په اړول تانه د شکریه طلب گار نه یم فرېشتې ونیل خپل مال خپل ځان سره اوسانه ماته د مال ضرورت نشته بس ستاسو خلقو امتحان مې اخستې وو په کوم کښې چه ښه کامیاب شوي او الله تعالی تانه راضی شو اوستا د دغه دوو ملگرونه ناراض شو.

وحدثني محمد، حدثنا عبد الله بن رجاء..... إلخ: دا روایت امام بخاری رحمه الله په دوو سندونو سره ذکر کړې دي اودا دواړه سندونه په همام رحمه الله باندې یو ځانی کيږی د دویم سند په شروع کښې محمد نومی راوی دې اوس دې ته کوم یو راوی مراد دې نو په دې کښې یو قول دادې چه دې نه مراد محمد بن یحیی ذهلی رحمه الله دې او بعضی حضرات فرمائی چه دې نه پخپله هم امام بخاری رحمه الله مراد دي (مگر په دې صورت کښې په ځانی د حدثنی حدث کیدل پکار دی. ارقام. دا حضرات فرمائی چه زمونږ ددې خبرې تائید دي نه کيږی چه امام بخاری رحمه الله په ډیرو مقاماتو باندې د عبد الله بن رجاء نه بغیر د واسطې هم روایات نقل کړي دي. لیکن ابودر په دې خبره باندې جزم کړې دي چه دا روایت د امام بخاری رحمه الله په نیز هم دغه شان (د راوی د پلار طرف ته نسبت نه بغیر، محفوظ دې البته دا کیدې شي چه د محمد بن یحیی ذهلی رحمه الله مراد وی ځکه چه دا روایت جوزقی عن مکي بن عبدان په طریق سره د محمد بن یحیی ذهلی رحمه الله نه نقل دې. هم په دې باندې ابونعیم رحمه الله هم جزم کړې دي.) حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله کتاب التوحید کښې هم یو حدیث بعینه هم په دوو سندونو سره د حضرت ابوهریره رحمه الله نه روایت کړې دي. (۱) بل د امام بخاری رحمه الله په صحیح کښې اسحاق بن عبد الله بن ابي طلحه د عبد الرحمن بن ابي عمره رحمه الله نه صرف هم دغه دوه روایتونه دي. (۲)

(۱) فتح الباری: ۵۰۲/۶-۵۰۱- عمده القاری: ۶۶/۱۶

(۲) فتح الباری: ۵۰۲/۶

(۳) فتح الباری: ۵۰۲/۶- عمده القاری: ۶۶/۱۶

تراجم رجال

احمد بن اسحاق دا ابراسحاق احمد بن اسحاق بن حصین سلمی سمراری رحمته دې ددوی تذکره «کتاب الصلاة باب المرأة تطرح عن المصلی شیامن الاذی» لاتدي او گورنی.
عمرو بن عاصم: دا عمرو بن عاصم بن عبید الله قیسی کلابی بصری رحمته دې ددوی تذکره «کتاب مواقيت الصلاة باب وقت العصر» لاتدي او گورنی.
محمد: دا محمد بن یحیی ذهلی رحمته دې ددوی تذکره «کتاب العیدین» باب التکبیر ایا هرمنی..... الخ» لاتدي او گورنی.
عبدالله بن رجاء: دا مشهور محدث عبدالله بن رجاء بن منی غزالی بصری رحمته دې (۱)
همام بن یحیی: دا همام بن یحیی دینار العوذی رحمته دې (۲)
اسحاق بن عبدالله بن ابی طلحة: ددوی تذکره مخکینی تیره شوې ده. (۳)
عبد الرحمن بن ابی عمرة: دا عبد الرحمن بن ابی عمرة انصاری نجاری رحمته دې ددوی تذکره «کتاب المساه» باب حلب الابل علی الماء» لاتدي او گورنی.
ابوهريرة: دا صحابی رسول حضرت ابوهريرة رضی الله عنه دې (۴)
شرح حدیث:

قوله: **بهذا لله عز وجل أن يتلوه...**: حدیث ددې الفاظو متعلق درې قسم اقوال دی: ① اکثر شراح حضرات دا الفاظ «بهذا لله» بدون الهمة» روایت کړی دی. لیکن دا حضرات «بهذا» ددې په حقیقی معنی باندې نه محمول کوی ځکه چې «بهذا لله» معنی د یوڅیز د پتیدو نه پس راښکاره کیدلو راځی او ښکاره خبره ده چې د الله تعالی په نسبت دا معنی مراد اخستل محال دی. په دې وجه دا حضرات فرمائی چې «بهذا أظهر» معنی کښې دې چې الله تعالی هغه اراده کړه چې ده دغه سرود از مینیت په بایت د ازل نه وه، هغه ظاهره کړه. (۵)
② علامه کرمانی رحمته دا الفاظ «بهذا لله» روایت کړی دی. معنی دهمزه سره او لفظ الله د رفع سره. په دې صورت کښې به حدیث معنی شی الله تعالی ددغه دواړو سرود امتحان فیصله او اراده او کړه. (۶)
③ علامه خطابی رحمته حدیث «بهذا لله» الفاظو سره روایت کړې دې معنی بغیر د همزه او لفظ الله د رفع سره. هغه فرمائی چې «بهذا» قضی ویدا» په معنی کښې دې او حدیث مفهوم دا دی چې الله تعالی د هغوی از مینیت شروع اوناقل کړو. دا معنی ځکه ده چې نفس قضایو د ازل نه ده ضرورت دهغې د نفاذ دې. (۷)
علامه خطابی رحمته او علامه کرمانی رحمته ددې حضراتو طرف ته چاچه دا حدیث «بهذا لله» الفاظو سره روایت کړې دې د خطا په نسبت کړې دې. (۸) حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چې په دې الفاظو سره روایت په خطا باندې محمول

① کشف الباری کتاب الصلاة ص: ۲۴۱.

② کشف الباری کتاب الحیض ص: ۴۵۱.

③ بحش الباری: ۲۱۳/۳.

④ کشف الباری: ۶۵۹/۱.

⑤ فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمدة القاری: ۶۷/۱۶ ارشاد الساری: ۴۱۷/۷.

⑥ شرح الکرماني: ۹۴/۱۴ مؤسسة الرسالة.

⑦ الأعلام للخطابی، الجزء، الثالث، ص: ۱۵۶۹.

⑧ شرح الکرماني: ۹۴/۱۴ مؤسسة الرسالة، الأعلام للخطابی، الجزء الثالث، ص: ۱۵۶۹.

کول صحیح نه دی ځکه چه چا «بدالله» الفاظ سره روایت کړې دې هغوی فعل «بدا» په ظاهر باندې محمول کړې نه دي بلکه ددې توجیه نه کړې ده د کوم نه پس چه په معنی کښې هیڅ خرابی نه لازم کیږي البته اولی دادي چه «بدا» د «فعل» په معنی باندې محمول کړې شی. (۱) لکه څنگه چه علامه کرمانی رحمته الله علیه او علامه خطابی رحمته الله علیه فرماني

الحاصل په دې خبره باندې د ټولو اتفاق دې چه د الله تعالی نسبت «بدا» حقیقی معنی چه د خفاء نه پس ظهور ده مراد اخستل ناجائز دی

قوله: هوشک فی ذلك: د صحیح مسلم په روایت کښې تصریح ده چه دا شک راوی حدیث اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه رضی الله عنه ته پېښ شوی وو. (۲)

قوله: ناقة عسراء: عسراء د جیم فتحه او شین فتحه سره. هغه اوښې د کومې په حمل چه لس میاشتي تیرې شوې وې. (۳)

قوله: فأنتم هذان ولدت هذنا: لفظ انتام اولفظ تولدت کلام عرب کښې دغه شان استعمالیږي. د بعض ځناورو دپاره انتام استعمالیږي او د بعض دپاره لفظ تولدت. (۴)

تقطعت بی الحال فی سفری:..... لفظ حال د حمل جمع ده مراد دادي چه زما ټول د سفر اسباب د کوم نه چه په ما رزق طلب کولو ختم شوی دی. د صحیح مسلم په روایت کښې په ځاني د حال حمل نقل دې کوم چه د حبله جمع ده. په دې صورت کښې په معنی داسې چه اوس ما سره د سفر دپاره (سوا ستانه) نوره څه حبله یا طریقه نشته دې. (۵)

قوله: لقد ورثت لکا بر عن کابر: د کشمیهني په روایت کښې «کابرا عن کابر» نقل دې معنی هم یوه ده چه ما د لوی لوی شان والا بیلار نیکانو ته دا مال په وراثت کښې حاصل کړې دې. (۶)

قوله: شاة أهلم بها فی سفری:.... الخ: چه چیلنې خرڅولوسره به ټول سفری ضروریات پوره کولوسره منزل ته اورسېږم. قسطلانی رحمته الله علیه د فریښتي دا ټول کلام په تعریض باندې محمول کړې دې دپاره چه دا اشکال نه وی چه فریښتي دروغ وئیلې دی. (۷)

علامه سندھی رحمته الله علیه فرماني چه د فریښتي کلام په ظاهر حال باندې محمول دې یعنی فریښتي چه هغه وخت کومه حبله اختیار کړې وه هم د هغې برابرې خبره او کړه لهدا د اکذب نه دې یا کیدې شی چه الله تعالی د دغه سرو د ازمیښت په غرض سره د فریښتي دپاره داسې کلام کول مباح کړې وی لکه څنگه چه د یو انسان دپاره یخپله د ظلم لرې کولو په غرض سره غیر واضح او مبهم کلام چه په ظاهره رښتیا ښکاری یا صریح دروغ وئیل جائز دی.

(۱) فتح الباری: ۵۰۲/۶.

(۲) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۷/۱۶ صحیح الإمام مسلم کتاب الزهد، باب: الدنيا سجن المؤمن وجنة الكافر.

رقم الحديث: ۷۴۳۱.

(۳) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۷/۱۶.

(۴) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۷/۱۶ فیض الباری: ۴۱۲/۴.

(۵) فتح الباری: ۵۰۲/۶.

(۶) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۷/۱۶ إرشاد الساری: ۴۱۹/۷.

(۷) إرشاد الساری: ۴۱۸/۷.

الحاصل عین ممکن ده چه الله تعالی ذ بعض مصالح په وجه باندې ذ فریښتی ډېاره داسې کلام کول مباح کړي وی چه په ظاهره باندې دروغ معلومېږي بلکه صریح دروغ و نیلی نی مباح کړی وی. لهدا چه کله داسې عین ممکن دی نو ذ فریښتی په کلام باندې هیڅ اشکال نشته دي. ځکه چه هغه ذ حکم موافق عمل او کړو لهدا ددې د وجې نه ذ فریښتی عصمت په هیڅ قسم باندې مجروح کیږي نه (۱)

په دې حواله سره علامه گنگوهری رحمته الله علیه ډیره بهترین توجیه بیان کړې ده هغوی فرماني چه په فریښته باندې دا اعتراض نه شی کیدي چه هغې پخپله ځان مسکین او مسافر ښکاره کولو سره دروغ او وینیل ځکه چه دا هر څه د الله تعالی په حکم سره وو. بلکه که دغه وخت فریښتی دروغ نه و نیل نو کراحت به لږم راتلو ځکه چه په داسې صورت کښې حکم عدولی لږم راتلل او ذ الله تعالی ذ احکام نه اعراض گناه ده (۲)

شیخ زکریا رحمته الله علیه فرماني چه علامه گنگوهری رحمته الله علیه چیلنی خرخولوسره د ضرورت پوره کولو ډېاره د حدیث تشریح ځکه او کړه ځکه چه په اوښه خو سورلی کیدي شی لیکن چیلنی خومتحمل نه ده (۳)

قوله: لا اجدك اليوم مني **واخذته لله..... الخ:** لا اجدك جیم ساکن او هاء سره. هم دغه ذ صحیح بخاری نه علاوه ذکریمه او صحیح مسلم اکثر روایاتو کښې دی او په دې صورت کښې معنی داده چه په الله قسم زه تاته ذ هغه څیز په راوایس کولو کښې کوم چه ته مانده غواړي په مشقت کښې نه اخته کوم. ذ ابو ذر په روایت کښې «لا اُتُك» الفاظ نقل دي. په دې صورت کښې به معنی داسې چه زه نن په دې څیز پرېخودو باندې کوم چه تاته ضرورت دې ستا تعریف نه کوم (۴)

قاضی عیاض رحمته الله علیه فرماني چه بعض حضراتو باندې کله «لا اُتُك» معنی واضح نه شوه نو هغوی میم حذف کړو اودال له نی تشدید وړکړو «لا اُتُك» په معنی ذ «لا اُتُك» جوړ شو. اوس په معنی شی چه کوم څیز تاله پکار دي دهغې نه به تاته منع کوم. مگر په صحیح روایت کښې دا شان د تغییر اقدام هغه سړي کولي شی په چا کښې چه د الله تعالی نه ویره نه وی. ځکه چه د یو صحیح روایت الفاظ او معنی کښې داسې تصرف یو عظیم جرم دي (۵)

بعض حضراتو یو احتمال داهم بیان کړې دي چه «لا اُتُك» د میم تشدید سره اولوستلې شی او معنی داده چه کوم څیز هم ته اخلي دهغې په اخستلو باندې زه ذ تعریف کولو طلب گار نه یم (۶)

علامه کرمانی رحمته الله علیه فرماني چه په دې دریو اړو کښې نایبنا ښه پاتې شو ځکه چه د مزاج سلامتیا سره نیزې دي. برص یو داسې مرض دي چه د مزاج خرابی او وړانېدو سره پیدا کیږي هم دغه شان ذ وینشو خرابیدل هم د مزاج خرابیدو د وجې نه کیږي. لیکن دروندوالی ډېاره د مزاج فساد کیدل ضروری نه دی کله دغه د یو بهرنی امر د وجې نه هم کیږي (۷)

علامه رشید احمد گنگوهری رحمته الله علیه فرماني په دریو اړو کښې د مال حرص د هغوی د عیبونو موافق وو. د نایبنا نه ذ خلقو دومره نفرت نه وی خومره چه د برگی مرض او گنجی توب نه کیږي په دې وجه دهغه مطلوب هم وړوکي

(۱) حاشیه السندهی علی صحیح البخاری: ۹۴۴-۹۴۳ الطاف سنز.

(۲) لامع الدراری مع الكنز المتواری: ۴۳۶/۱۳.

(۳) الكنز المتواری: ۴۳۵/۱۳.

(۴) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۸/۱۶ إرشاد الساری: ۴۱۹/۷.

(۵) إكمال المعلم بفوائد مسلم، كتاب الزهد والزقاق، باب ما بین التفخین، رقم الحدیث: ۲۹۶۴.

(۶) فتح الباری: ۵۰۲/۶ عمده القاری: ۶۸/۱۶ إرشاد الساری: ۴۱۹/۷.

(۷) شرح الکرمانی: ۹۶/۱۴.

سره د حج فریضه اداکوی. (۱)

وَالرَّائِضُ الْكِتَابُ. (مَرْقُومٌ مَكْتُوبٌ مِنْ الرَّائِضِ: امام بخاری رحمه الله فرمائی چه لفظ «رقيع» او «مرقوم» دواړه د رقم نه ماخوږ دی. دکوم معنی چه د لیکلور اخی. رقيع د کتاب په معنی کښې دې او مرقوم د مکتوب په معنی کښې دې. د رقيع تفسیر د ابن عباس رضي الله عنهما نه نقل دې او د مرقوم تفسیر د ابو عبیده رضي الله عنه نه نقل دې. (۲) دې نه علاوه هم د لفظ رقيم په تفسیر کښې مختلف اقوال دي:

① ابو عبیده رضي الله عنه فرمائی چه رقيع د هغه وادنی نوم دې په کوم کښې چه غار واقع دې. (۳) ② کعب اجبار رضي الله عنه نقل دی چه رقيع د اصحاب کهف د کلی نوم دې. ③ حضرت انس بن مالک رضي الله عنه او سعید بن جبیر رضي الله عنه نقل دي چه رقيع د هغوی د سببی نوم دې. ④ رقيع هم د هغه غار نوم دې. ⑤ رقيع د هغه کالنی نوم دې چه د اصحاب کهف د غار دخلې مخې ته لگیدلې وو. ⑥ د ابن عباس رضي الله عنه روایت دې چه کله بادشاه ته د دغه خوانانو د تختیدو خبر ملا شو نو هغه د دغه اصحابو نومونه په یو تختنی باندې لیکلوسره په خپله خزانه کښې محفوظ کړې وو. رقيع هم د هغه تختنی نوم دې لیکن د نورو حضراتو وینا ده چه په دغه تختنی کښې د هغه خلقو د وخت شریعت لیکلې وو نه چه د اصحاب کهف نومونه. ⑦ رقيع هم د یو قوم نوم دې. الله تعالی خود اصحاب کهف قصه بیان کړه لیکن د هغه قوم متعلق ئی هیڅ خبر ور نه کړو. (۴) حافظ ابن حجر رحمه الله د دې اقوالو د بیانولو نه پس فرمائی چه صحیح خبره داده چه اصحاب کهف او اصحاب رقيع هم یو دي. (۵)

(رَبَّنَا عَلِّ قُلُوبَهُمْ) الْهُنَاهُ صِرًا: د امام بخاری رحمه الله اشاره د سورت کهف آیت: (وَرَبَّنَا عَلِّ قُلُوبَهُمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبَّنَا رَبِّ السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ) (۱۲۱) طرف ته ده. په دې کښې لفظ هطط ذکر دې. دکوم تفسیر چه امام بخاری رحمه الله (الهُنَاهُ صِرًا) سره کړې دې. یعنی الله تعالی د اصحاب کهف په زړونو کښې صبر واچولو. دا تفسیر د امام ابو عبیده رضي الله عنه نقل دې. (۶)

(سَطَطًا): (إِفْرَاطًا): د سورت کهف د پورته ذکر شوی آیت باقی جزء: (لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذْ أَشْطَطًا) طرف ته اشاره ده. لفظ سَطَطًا حالت نصبی کښې دې او د مصدر محذوف د پاره صفت دې. تقدیری عبارت دې: (لقد قلنا إِذْ أَشْطَطًا). امام بخاری رحمه الله لفظ هطط تفسیر افراط سره کړې دې. یعنی مونږ به د الله تعالی نه سوا د بل چا عبادت نه کوو لیکن الله تعالی دې نه کړی که چرې داسې اوشو نو یقیناً مونږ به ډیر بې خایه خبره کونکي شو. (۷) علامه تهانوی رحمه الله فرمائی چه د الله تعالی په عبادت باندې بې خایه خبره گول مرتب کولو چه داده چه لامحاله عبادت کښې د عبودیت اعتراف او د معبود په مخکښې د تضرع کلمات پیش کولې شی. اوس که چرې دا کلمات د یو داسې معبود په مخکښې او نیلې شی چه باطل دې نو ښکاره خبره ده چه دابه سراسر باطل او بې خایه خبره

(۱) فتح الباری: ۵۰۴-۵۰۳ مدار المعرفة.

(۲) مجاز القرآن سورة المطففين: ۲۸۹/۲.

(۳) مجاز القرآن: ۳۹۴/۱.

(۴) تفسیر القرآن العظيم المعروف بتفسیر ابن ابی حاتم سورة الکهف. الجزء الثامن. ص: ۲۳۴۶ رقم الحديث: ۱۲۷۱۱

— ۱۲۷۱۱، فتح الباری: ۶/۵۰۴ عمدة القاری: ۱۶/۶۹.

(۵) فتح الباری: ۵۰۴/۶.

(۶) مجاز القرآن: ۳۹۴/۱.

(۷) عمدة القاری: ۶۹/۱۶.

شی (۱)

الْوَصِيدُ: الْفِئَاءُ وَصَائِدٌ وَوَصْدٌ: يُقَالُ: الْوَصِيدُ الْبَابُ دُ سورت کھف آیت (وَكَلِّمُهُم بِالْوَصِيدِ) (۱۸۱) طرف ته اشاره ده امام بخاری رحمته د وصيد تفسیر فناء یعنی درشل سره کړې دې مطلب دادې چه د اصحاب کھف سپې د غار په خله باندې دواړه لاسونه خواره کړي ناست وو ددې جمع وصادند او وصد راځي بعض وئیلی دی چه د وصيد اطلاق په دروازه باندې هم کېږي

(مُؤَصَّدَةٌ: مُطَيَّقَةٌ: أَصْدُ الْبَابِ وَأَوْصَدُ: دُ سورت بلد آیت (ثَارُ مَوْصَدَةٍ) (۲۰) طرف ته اشاره ده امام بخاری رحمته د «مؤصدة» تفسیر مطبقة سره کړې دې یعنی پټ شوي دا امام بخاری رحمته تبعاً او استطراداً ذکر کړې دې ځکه چه وصيد او مؤصدة دواړو اشتقاق وصد ته دې گڼی سورت کھف کښې دا لفظ ذکر نه دي (۲)

(بَعْثُهُمْ): أَحْيَاَهُمْ: دُ سورت کھف آیت (وَكُلِّمْتُكَ بِعَشْنِهِمْ لَيْسَاءُ وَأَوَّيْتُهُمْ) (۱۹۱) طرف ته اشاره ده امام بخاری رحمته ددې تفسیر احياهم سره کړې دي اودا تفسیر هم د ابو عبیده رحمته نه نقل دي (۲)

(أَزَلَى): أَكْثَرُ: دُ سورت کھف آیت (فَلْيَنْظُرْ أَتِيهَا أَزَلَى طَعَامًا) (۱۹۱) طرف ته اشاره ده امام بخاری رحمته ددې تفسیر «اکثر رعا» سره کړې دي یعنی د خوراگونو نه ښکلي خوراک بعض د «ازلی» تفسیر «احلی» په معنی د مزیدار او بعض اکثر وارخص په معنی د زیات او کم قیمت سره هم کړې ده (۲)

فَقَرَّبَ اللَّهُ عَلَى أَقَانِيهِمْ قِيَامًا: دُ سورت کھف آیت (فَقَرَّبْنَا عَلَى أَذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِتِينَ عَشْرًا) (۱۱۱) طرف ته اشاره ده د کوم تفسیر چه امام بخاری رحمته «ناموا» سره کړې دي یعنی هغه ئی اوده کړه او هغه بیروتل داتفسیر د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل دي (۲) علامه عینی رحمته فرمانی چه ابن عباس رضی الله عنه تفسیر باللازم کړې دي ځکه چه دا لفظ «ناموا» نه خو په قرآن کښې ذکر دي او نه د (فَقَرَّبْنَا عَلَى أَذَانِهِمْ) معنی ده البته په غورځونو باندې پرده اچول لرم ضرور دی (۲) بعض ددې تفسیر «سددناعن نفوذ الأصوات إليها» سره کړې یعنی مونږ آوازونه د هغوی د غوږونو پورې رسیدونه منع کړل (۲)

(وَجَمَالَ الْقَيْبِ): تَزَيَّنَّتْ: دُ سورت کھف آیت (سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَأَيْبَهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةً سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجَعُوا بِالْقَيْبِ) (۲۲۱) طرف ته اشاره ده امام بخاری رحمته د «وجم بالقب» تفسیر «الامتتن» سره کړې دي په معنی د غیر یقینی خبره کول یا انکل سره خبره کول

وَقَالَ عِجَابٌ: (تَقَرَّبُ لَهُمْ): تَزَكَّيْتُمْ: دُ سورت کھف آیت (وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَوَّرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقَرَّبُ مِنْهُمْ ذَاتَ الشَّمَالِ وَهُمْ فِي كَفَّةٍ مِّنْ ذَلِكَ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ) (۱۷۱) طرف ته اشاره ده د آیت ترجمه داده «ای خدا! ملې: هغه غار په داسې ځانې کښې دي چه، کله نمر راوځي نو هغه به ويني چه هغه د غار د کښې طرف ته بېج باني کېږي، یعنې هغه وخت هم په دروازه باندې نه پریوځي، دې دپاره چه د کرمنی نه ورته تکلیف نه وی

(۱) بیان القرآن: ۴۰۵/۲ [إدارة التالیفات الأشرقية]

(۲) عمدة القاری: ۶۹/۱۶ فتح الباری: ۵۰۴/۶

(۳) مجاز القرآن: ۳۹۷/۱

(۴) عمدة القاری: ۷۰/۱۶ فتح الباری: ۵۰۴/۶

(۵) فتح الباری: ۷۰/۱۶ فتح الباری: ۵۰۴/۶

(۶) عمدة القاری: ۷۰/۱۶

(۷) فتح الباری: ۵۰۴/۶ عمدة القاری: ۷۰/۱۶

او هغه خلق ذ غار په یو اړت ځانی کښې وو یعنی په داسې غارونو کښې چه تر لرې پورې به تلل، چرته اړت چرته تنگ ځایونه کوم چه وی نوډ هغې نه په اړت ځانی کښې وو دې دپاره چه زړه نی نه ویریرې او هوامه لکې. د دې خلقو باوجود ذ ضعف او قلت او مخالفتونو ذ قوت او کثرت نه هدايت موندل، ځکه الله تعالی ذ نښانونه دی.^(۱) امام بخاری رحمه الله (تقرضهم) تفسیر «تقرضهم» سره کړې دې دا تفسیر د امام مجاهد رحمه الله نه نقل دې (۱) ذ قرض حقیقی معنی قطع ده، یعنی پرې کول، لیکن دلته آیت کښې ذ قرض معنی د پرې کولو نه ده بلکه د عدول ده یعنی نمره دهغوی نه ډډه کوله او هغوی به نی یو طرف ته پرېخودل (۲) نور تفصیلات «کتاب التفسیر» تفسیر سورة الکهف (۱) لاندې او گورئ (۲)

(حَدِيثُ الْغَارِ)

ما قبل سره ربط: شرح کرام رحمهم الله لیکلی دی چه حدیث ابرص و اقرع... او اصحاب کهف سره متعلق اقوال د مفسرینو ذکر کولو نه پس حدیث الغار راوړلو کښې ذ مناسبت وجه داده چه په دې دواړو ابواب کښې ذکر کړې شوي آیت ذ قرآن پاک (أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيقِ) کښې چه ذ اصحاب کهف ذ کوم غار ذکر شوي دې هم په دغه غار کښې ددې دربارو کسانو واقعه هم پېښه شوې ده دچا تذکره چه په حدیث الغار کښې شوې ده. ددې دلیل دا پیش کولې شی چه امام طبري رحمه الله په سند حسن سره د نعمان بن بشیر رحمه الله حدیث نقل کړې دې په کوم کښې چه دی: «عن النعمان بن بشير الأنصاري أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يحدث عن الرقيم: إن ثلاثة نفر دخلوا في كهف.....» چه هغوی ذ حضور اکرم نه ذ رقيم تذکره کول واوریدل حضور پاک فرمايل چه یو ځل درې کسان یو غار ته لاړل دهغوی دننه تلونه پس یو کانی دې ذ غار مخې ته راغلو په کوم سره چه ذ غار ځله بنده شوه. نو چونکه د نعمان بن بشیر رحمه الله په حدیث کښې ذ رقيم او کهف تذکره ده لکه چه ذ اصحاب کهف په واقعه کښې دی نو ددې نه دا پته لگي چه حدیث الغار او اصحاب کهف دواړو قصه هم په دې رقيم او کهف کښې پېښه شوې ده. او کیدي شی هم په دې مناسبت سره امام بخاری رحمه الله ذ اصحاب کهف نه پس حدیث الغار بیان کړو (۳) علامه عینی رحمه الله فرماني چه ذ مناسبت وجه داهم کیدي شی چه په حدیث الغار کښې ذ کومو کسانو قصه ذکر کړې شوې ده دهغوی تعلق هم ذ ابرص اقرع او اعفی په شان یو اسرائیل سره وو ذ کوم دلیل چه ذ عقبه بن عامر نه نقل د امام طبري رحمه الله روایت دې ځکه چه په دې روایت کښې دی (ان ثلاثة نفر من بني اسرائيل..... الحديث) (۴)

[۲۷۸-۳] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ خَلِيلٍ، أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ مُسْهِرٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، عَنْ تَأْفِيفٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «يَتِمُّ ثَلَاثَةٌ نَفَرٍ مِنْ كَانٍ قَبْلَكُمْ يَمْشُونَ، إِذَا صَابَهُمْ مَطَرٌ، فَأَوُّوا إِلَى غَارٍ فَأَتَبَقَ عَلَيْهِمْ، فَقَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ: إِنَّهُ وَاللَّهِ يَأْهُوْلَاءُ، لَا يُجِيبُكُمْ إِلَّا الصَّدَقُ، فَلَمَّا عَمَّ كُلَّ رَجُلٍ مِنْكُمْ مَا يَعْلَمُ أَنَّهُ قَدْ صَدَّقَ فِيهِ، فَقَالَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ: اللَّهُمَّ! كُنْتُ تَعْلَمُ أَنَّهُ كَانَتْ لِي أُخْبَرُ عَمَلِي لِي عَلَى قَرْقٍ مِنْ أَرْدَنَ، فَذَهَبَ وَتَوَكَّلْتُ، وَأَتَيْتُ عَمْدَتِي إِلَى ذَلِكَ الْقَرْقِ فَزَرَعْتُهُ، فَصَارَ مِنْ أَمْرِ أَلِي

(۱) تفسیر الإمام مجاهد، ص: ۴۴ دار الکتب العلمیه.

(۲) عمدة القاری: ۷۰/۱۶.

(۳) ص: ۳۹۴ - ۴۰۴.

(۴) عمدة القاری: ۷۰/۱۶ المعجم الأوسط: ۹/۳-۸ رقم الحديث: ۲۳۰۷ دار الحرمین.

(۵) عمدة القاری: ۷۰/۱۶ الدعاء للطبرانی، ص: ۷۹-۸۰ رقم الحديث: ۱۹۵ دار الکتب العلمیه.

اَشْرَئْتُ مِنْهُ بَقْرًا، وَأَكْتَنِي يَطْلُبُ أَجْرَهُ، فَقُلْتُ لَهُ: اَعِزَّنِي بِتِلْكَ الْبَقْرَةِ فَصَفَّهَا، فَقَالَ لِي: إِنَّمَا لِي عِنْدَكَ فَرْقٌ مِنْ أَرْزٍ، فَقُلْتُ لَهُ: اَعِزَّنِي بِتِلْكَ الْبَقْرِ، فَأَتَتْهَا مِنْ ذَلِكَ الْفَرْقِ فَصَاقَهَا، فَإِنْ كُنْتُ تَعْلَمُ إِنِّي [ص: ۱۴۳] قُلْتُ ذَلِكَ مِنْ خَشْيَتِكَ فَقَرِّبْ عَنَّا، فَأَلْسَا حَتَّ عَنْهُمْ الصَّخْرَةَ، فَقَالَ الْآخَرُ: اللَّيْمَانُ كُنْتُ تَعْلَمُ أَنَّهُ كَانَ لِي أَبَوَانِ شَيْخَانِ كَبِيرَانِ، فَكُنْتُ آتِيَهُمَا كُلَّ لَيْلَةٍ بِلَبَنٍ عَنِّي، فَأَبْطَأَتْ عَلَيْهِمَا لَيْلَةٌ، فَهَوَّتُ وَقَدَّرْتُ وَأَهْلِي وَعِيَالِي بِتَضَاعُفٍ مِنَ الْجُوعِ، فَكُنْتُ لَا أَسْقِيهِمْ حَتَّى يَلْتَرِبَ أَبَوَايَ فَكُفُّهُنَّ أَنْ أَوْقِظَهُمَا، وَكَفُّهُنَّ أَنْ أَدْعِيَهُمَا، فَيُسْتَكْبِرُنَا لَيْلَتِيهِمَا، فَلَمَّا أَزَلَّ النَّظَرُ حَتَّى ظَلَمَ الْعَجَرُ، فَإِنْ كُنْتُ تَعْلَمُ إِنِّي قُلْتُ ذَلِكَ مِنْ خَشْيَتِكَ فَقَرِّبْ عَنَّا، فَأَلْسَا حَتَّ عَنْهُمْ الصَّخْرَةَ حَتَّى نَظُرُوا إِلَيَّ السَّمَاءَ، فَقَالَ الْآخَرُ: اللَّيْمَانُ كُنْتُ تَعْلَمُ أَنَّهُ كَانَ لِي ابْنَةٌ عَمْرٍ مِنْ أَحَبِّ النَّبَاسِ إِلَيَّ، وَإِنِّي رَأَوْتُهَا عَنْ نَفْسِهَا فَأَبَتْ، إِلَّا أَنْ آتِيَهَا بِمِائَةِ دِينَارٍ، فَطَلَبْتُهَا حَتَّى قَدَرْتُ، فَأَتَيْتُهَا بِهَا فَقَدَّعْتُهَا إِلَيْهَا، فَأَمَّا كُنْتُ مِنْ نَفْسِهَا، فَلَمَّا قَدَّرْتُ بَيْنَ رَجُلَيْهَا، فَقَالَتْ: أَتَيْتُ اللَّهَ وَلَا تَقْضِ الْحَاقِمُ لِأَمِيغِهِ، فَقُمْتُ وَتَرَكْتُ الْمِائَةَ دِينَارًا، فَإِنْ كُنْتُ تَعْلَمُ إِنِّي قُلْتُ ذَلِكَ مِنْ خَشْيَتِكَ فَقَرِّبْ عَنَّا، فَقَرِّبْ اللَّهَ عَنْهُمْ فَخَرَجُوا" (ص ۱۷۳۹، ۱۷۴۰: ۲۱۰۲)

تراجهم رجال

اسماعيل بن خليل: دا ابو عبد الله اسماعيل بن الخليل الخزاز كوفي رحمته الله دې ددوی تذکره «كتاب الحیض باب مائة الحاض» لاتدی تیره شوې ده. (۲)

علي بن مسهر: دامشهور محدث علی بن مسهر القرشي الكوفي رحمته الله دې ددوی تذکره هم په مذکورہ بالا کتاب ابواب کینې تیره شوې ده. (۳)

عبيد الله: دا عبيد الله بن عمر بن حمص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمري رحمته الله دې ددوی تذکره «كتاب الوضوء باب التيمم في البيوت» لاتدی تیره شوې ده. (۴)

نافع مولى ابن عمر: ددوی تذکره «كتاب العلم باب ذكر العلم والفتا في المسجد» لاتدی تیره شوې ده. (۵)
تورجمه مع تشريح: رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمانیل تاسو نه وړاندې امتونونه درې کسان (چرته روان وو چه هغوی باران راگیر کړل هغوی په یو غار کینې دننه پناه واخستله د غار په خله باندې یو لونی کانی را بریوتلو نو هغوی خپل مینځ کینې یو بل ته اووئیل چه والله اوس خو به صرف صداقت سره خلاصیدی شو مونږ کینې دې هر یوکس هغه عمل بیان کړی اود الله تعالی نه دې دعا او کړی کوم چه هغه په صداقت او اخلاص سره کړې وی دوی کینې یو دعا او کړه چه ای الله تاته خو پته ده چه ما په یو فرق (پیمانه) چاول مزدورنی باندې یو مزدور ساتلې وو. هغه ما سره کار او کړو مگر مزدوری نی پریخوړده او لاړو. فرق یوه پیمانه ده چه د دریو صاع برابر وی (۶)

(۱) مترخیرجه فی البیوع، باب: إذا اشترى شیئاً لغيره بغير أمره، رقم الحديث: ۲۲۱۵.

(۲) کشف الباری کتاب الحیض، ص: ۲۴۷.

(۳) کشف الباری کتاب الحیض، ص: ۲۴۸.

(۴) کشف الباری: ۳۶۰/۵.

(۵) کشف الباری: ۶۵۱/۴.

(۶) غریب الحديث لابن قتيبة: ۱/۶۴ مطبعة العاني، بغداد، ۱۳۹۷ هجری.

مسند احمد کتبی: نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ روایت دے: «کان لی أجراء يعملون، فاستأجرت كل رجل منهم بأجر منه في أجرة رجل ذلت يوم في نصف النهار، فاستأجرت به بغير أصحابه فعمل في نصف النهار كما عمل رجل منهم في نهاره كله. فوأت علي في الزمان أن لا ألتصه ما استأجرت به أصحابه لما جدد في عمله. فقال رجل منهم: قطعي هذا مثل ما أعطيتني. فقلت: يا عبد الله علم أبخسك شيئا من شرطك وأما هم مالي أحكم به ما عاشت. قال: ففضب وذهب وترك أجرة» (۱).

یعنی زما ڏیر مزدوران و ما هغوی کڻي هریو په متعین معاوضه باندې د مزدورنۍ په توگه ساتلی وو. یوه ورځ یو سړي د غرمي راغلو چه هغه ماد نورو مزدورانو په نیمه دیارنۍ په مزدورنۍ اولگولو لیکن هغه په غرمه کڻي دومره کار اوکړو لکه نورو مزدورانو چه به په پوره ورځ کڻي کولو. نو ما دا فیصله اوکړه چه د دغه مزدورانو ملگرو نه به ورته که مزدوری هیڅ کله نه ورکوم ځکه چه هغه محنت او مشقت زیات کړي وو. نو په هغوی کڻي یو مزدور اوونیل ته به ده له زما د مزدورنۍ برابر ورکوي؟ ما جواب ورکړو د خدائی بنده ماخوتاله د معاهده مطابق پوره حق درکړي دي. زما ذاتی مال دي چه په خپله رضا باندې چاله غواړم ورکولې شم. په دي باندې هغه غصه شو او خپله مزدوری پریخوړه لاړو.

وراندې قصه په روایت باب کڻي ده. ما د هغه د حصې چاول په زمکه کڻي او کړلې یعنی د هغه مزدور ملکیت گټلوسره. بیا چه کوم پیداولا اوشو په هغې کڻي دومره گټه اوشو چه په هغې باندې ما غوا او غویان واخستل بیا هغه د خپلې مزدورنۍ غوښتلو دپاره ماله راغلو. ما هغه ته اوونیل چه د غواؤ غویانو دارمه واخله اوڅه هغه ونیل چه زما خوستاسره یو فرق وو. ماونیل چه دا هم په هغه یو فرق سره اخستی شوی دی نو هغه دغه شپړلوسره بوتلل.

دغه نیک او امانت دار سړي د هغه مزدورۍ او اجرت امانت گټلوسره هغه نه صرف محفوظ اوساتلو بلکه په هغې کڻي نۍ په خپل محنت سره اضافه اوکړه او دومره نۍ زیات کړل چه د خناورو یوه دمه ترې جوړه شوه دا دومره ډیر دولت هغه امانت گټلوسره هغه مزدور ته ورکړو. که هغه غوښتل نو گټه به نۍ خان سره ساتلې وداو اصل اجرت به نۍ مزدور ته ورکړي وو او چاته به پته هم نه وه په داسې موقع باندې د راسخ الايمان خلقو بنفس هم د هوکه خوری مگر هغه د الله تعالی د رضا دپاره ټول دولت هغه غریب مزدور ته پیش کړو چنانچه د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ او حضرت انس رضی اللہ عنہ په روایت کڻي «فأعطته ذلك كله، ولو شئت لم أعطه إلا الأجر الأول» (۲).

ما ټول دولت هغه ته پیش کړو که چرې غوښتل مې نو هغه ته به مې د رومۍ اجرت نه سوا هیڅ هم نه ورکول د خپل دي نیک عمل او اخلاص په حواله هغه د الله تعالی ته دعا اوکړه «فإن كنت تعلم أني فعلت ذلك من خشيتك ففرج عنا» که چرې تاته معلومه وی چه دا عمل ما ستا د ویرې او خوف د وجې نه کړي دي نو زموږ د امصیبت اخواکړي نو د دي دعا په برکت سره کانې اخرا شو.

قوله: فانصاحت: اي انشقت. یعنی کانې اوشلیدو. علامه خطابی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه د سین اوځاه په خانی «فانصاحت» صاد او جاء سره صحیح دي یعنی د کانې په خوزیدو سره د غار خله کول او شوه لیکن حافظ ابن

(۱) مسند احمد بن حنبل، مسند الکوفین: ۳۰/۳۹۷، رقم: ۱۸۴۱۷، مؤسسة الرسالة: ۱۴۲۱ هجری.

(۲) أما رواية أنس رضي الله عنه، فأخرجه أحمد في مسنده برقم: ۱۲۴۵۴، أبو يعلى الموصلي رقم: ۲۹۳۸، دار المأمون للتراث، دمشق: ۱۴۰۴، بسند صحيح. انظر إتحاف الخيرة بزوائد المسانيد العشرة. ۷/۱۲، رقم: ۷۲۱۱، دار البشیر. الرياض. ۱۴۲۰ هجری، وجميع الفوائد للبنيش كتاب البر والصلة باب ماجاء في البر وحق الوالدین: ۷۸/۱، رقم: ۱۳۴۱۲، غایة المصد فی زوائد المسند: ۳/۸۸، باب فی بر الوالدین دار النعومة بیروت، ۱۴۲۱ هجری، أخرجه البزار فی مسنده برقم: ۵۵۶، ۱۷/۹، مکتب العلوم والحکم، المدينة المنورة: ۱۹۸۸، وأما حديث أبي هريرة فأخرجه الطبرانی فی المعجم الأوسط: ۴/۵۴، رقم: ۲۴۵۴، دار الحرمين القاهرة.

حجر عليه السلام وعلامه قسطلاني رحمه الله فرماني: «فالساعت» (سين اواخره سره) والا روايت صحيح دي. به دي كنيې صاد به سين سره بدل كړې شوې دي. د عربيو په كلام كنيې چه كله صاد او خاء جمع كيدو سره راشي نو صاد به سين سره بدلولې شي.^(١)

په حديث د سالم بن عبدالله عليه السلام كنيې په دي مقام دا الفاظ نقل دي: «فانفرجت شيئا لا استطعون الخروج»^(٢)، يعنى چټان يا كانړې د خپل ځاني نه دومره اوخو زيدو په كوم سره چه هغوى راوتلې نه شو. اود نعمان بن بشير عليه السلام په روايت كنيې دي: «فانصدع الجبل حتى راو اللص»^(٣)، يعنى غر او شليدو تردي چه هغوى ته رنډا ښكاره شوه. اود حضرت علي عليه السلام د روايت الفاظ دادى: «فانصدع الجبل حتى طوعوا في الخروج ولم يستطيعوا»^(٤)، يعنى به غر كنيې چاؤ دي كيدو سره دهغوى د بهر وتلو اميد پيدا شو ليكن هغوى راوتې نه شو. خود حضرت ابوهريره عليه السلام واحضرت انس عليه السلام په روايت كنيې دي: «فواللث المجن» يعنى دكانړې دريمه حصه اوخو زيدو.^(٥)

قوله: فانطبق عليهم «اي: فانطبق عليه باب الغان»، يعنى د غار خله بنده شوه. د موسى بن عقبه عن نافع په طريق سره نقل روايت دي: «فانحطط على فرعاهم صخرة من الجبل فانطبق عليهم»^(٦)، يعنى دغر نه د غار په خله باندي يو كانړې راپريوتلو او دهغوى لارنى بنده كړه. د نعمان بن بشير د روايت په يو طريق كنيې دي: «اذ وقع حجر من الجبل مسا يعظم من خشية الله، حتى سد الغان»^(٧)، يعنى دغر نه يو كانړې راپريوتلو چه د الله تعالى د ويرې نه راپريوځي تردي چه د غار خله نې بنده كړه.

قوله: فليدع كل واحد د موسى بن عقبه په روايت كنيې دي: «انظروا اعمالكم وما صالحه لله»^(٨)، په يو بل طريق كنيې دي: «ادعوا الله بافضل عمل علمتموه»^(٩)، د سالم په روايت كنيې دي: «انه لا يصبحكم الا ان تدعوا الله بصالح اعمالكم»^(١٠).

(١) فتح الباري: ٨/٦٣٠ ارشاد الساري: ٤٢٢/٧.

(٢) رواه الطبراني في مسند الشاميين: ٤/٢٢٨ رقم: ١٤٤٩ مؤسسة الرسالة، بيروت: ١٤٠٥ هجري وروى البخاري في باب الإجارة باب من استاجر أجيرا فترك أجرو، برقم: ٢٢٧٢.

(٣) أخرجه أحمد في مسنده: ٣/٣٦٨ رقم: ١٨٤١٧ وأخرجه البزار في مسنده: ٨/٢٣٠ بلفظ 'فانقض الحجر حتى راو اللص' رقم: ٣٢٨٧ وأبو داؤد في البيوع باب الرجل يتجر في مال الرجل بغير إذنه، برقم: ٣٣٨٧.

(٤) أخرجه البزار في مسنده: ٣/١١٩ رقم: ٩٠٦ مكتبة العلوم والحكم المدينة المنورة: ١٩٨٨م، والهيئتي في كشف الأستار عن زوائد البزار: ٢/٣٦٨ رقم: ١٨٤٧ مؤسسة الرسالة بيروت، ١٣٩٩ هجري.

(٥) مترخيجه.

(٦) أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الذكر باب قصة أصحاب الفار الثلاثة والتوسل بصالح الأعمال، برقم: ٦٩٤٩ وأبو عوانة في مستخرجه: ٣/٤٢١ رقم: ٥٥٥٩ دار المعرفة بيروت، ١٤١٩ هجري والنسائي في السنن الكبرى: ١٠/٣٩٧ رقم: ١٨٢٤ مؤسسة الرسالة بيروت، ١٤٢١ هجري، والبيهقي في شرح السنة: ١٣/٨ رقم: ٣٤٢٠ المكتبة الإسلامية دمشق: ١٤٠٣ هجري، واللفظ له.

(٧) مجمع الفوائد للهيئتي: ٨/١٤٢ كتاب البر والصلة رقم: ١٣٤١٣.

(٨) أخرجه البخاري في كتاب المزارة باب إذا زرع مال قوم بغير إذنهم وكان في ذلك صلاح لهم، رقم: ٢٣٣٣ وفي كتاب الأدب باب إجابة دعاء من بر والديه، رقم: ٩٧٤٧ ومسلم في صحيحه كتاب الذكر باب قصة أصحاب الفار الثلاثة والتوسل بصالح الأعمال، رقم: ٦٩٤٩.

(٩) أخرجه البخاري في البيوع باب إذا اشتري شيئا لغيره بغير إذنه فرضى، رقم: ٢٢١٥.

ذَٰحَضْرَبَ عَلٰی ٱللَّيْثِ رَوَايَتُ كُومَ چَه بَزَارٌ رَوٰی نَقْلَ كَرِي دِي هَغِي كِنِي دِي: «تفكرُوا في أَحْسَنِ أَعْمَالِكُمْ فَادْعُوا اللَّهَ بِهَا لَعَلَّ اللَّهَ يَغْفِرَ عَنْكُمْ» (١)

يَواشَكَالِ اَوْدَهَغِي جَوَاب: اَللّهُمَّ اَنْتَ تَعْلَمُ..... دلته دا اشكال پيدا كيڀري چَه مؤمن ته دَالله تعالٰى په علم محيط كِنِي ترده نه شى كيڀري اوهغه په سينو كِنِي پَت رازونو او پتو خبرو باندې هم پوهيږي نوبيا دغه بنده دَترِد اَظْهَار وَلِي اوكړو؟
دَدِي جَوَاب دَادِي چَه د هغه دَالله تعالٰى په نيز د خپل عمل قبليدو اونه قبليدو كِنِي ترده وو اوهم د دغه ترده اَظْهَار لكه چَه په دِي الفاظو كِنِي هغه اوكړو: «إِنَّكَ عَلَىٰ ذٰلِكَ مُقْبِلٌ فَأَجِبْ دَعَايَ» (٢)

قوله: **فَذْهَبَ وَتَرَكَه**. دَ مَوْسَىٰ بِنِ عَقِبِه ٱللَّيْثُ دَ رَوَايَتِ الْفَاظُ دِي: «فَاعْطِيْته فَاَلِ ذَاكَ اَنْ يَأْخُذَ» (٣) يعنٰى ماهغه ته مزدورى پيش كړه نو هغه د آخستلو نه انكار اوكړو. هم دَدَوِي نه نقل دويم رَوَايَت كِنِي دِي: «فَلَمَّا قَضَىٰ عَمَلَه فَقَالَ: أَغْنَىٰ حَقِي، فَقَرَضْتُ عَلَيْهِ حَقَه فَرُغْتُ عَنْهُ» (٤) يعنٰى خپل كار پوره كولو نه پس هغه اوونيل ماته حق راكړه، ما د هغه حق هغه ته پيش كړو نو هغه د آخستلو نه انكار اوكړو. اود حضرت ابوهريره ٱللَّيْثُ په رَوَايَت كِنِي دِي: «فَعَمِلَ لِي نَصْفَ النَّهَارِ فَأَعْطِيْته أَجْرَ فَخْطَه وَلَمْ يَأْخُذْ» (٥) يعنٰى هغه په غرمه كِنِي زما د پاره كار اوكړو ما هغه ته مزدورى وركړه نو هغه له غصه ورغله او مزدورى نى وانخستله.

دَ مزدورى نه آخستلو د انكار وجه څه وه؟ ما قبل كِنِي دَ نَعْمَانِ بِنِ بَشِيرٍ ٱللَّيْثُ رَوَايَت تير شوي دِي په كوم كِنِي چَه دَ تَرَكَ اجرت سبب دا دَ كَر دِي چَه يو مستاجر نيمه ورځ كار كونكى مزدور او پوره ورځ كار كونكى مزدور له يو شان اجرت وركړي وو دكوم په وجه چَه پوره ورځ كار كونكى مزدور د خپلي مزدورى آخستلو نه انكار اوكړو خو دَ حضرت انس ٱللَّيْثُ په رَوَايَت كِنِي دِي: «فَأَتَانِي يَطْلُبُ أَجْرَهٗ وَأَنَا غَضَبَانُ، فَنَزَرْتُهُ، فَأُتِلِقَ وَتَرَكَ أَجْرَهٗ» (٦) يعنٰى هغه ماله د خپل اجرت آخستلو دپاره راغلو خو زه د غصې په حالت كِنِي ووم ما هغه اورتلو نو هغه خپله مزدورى پريځودله اولارو. په دِي رَوَايَت كِنِي دَ تَرَكَ اجرت سبب د مستاجر غصه كيدل معلوم يږي. داسې په ظاهره د نَعْمَانِ بِنِ بَشِيرٍ ٱللَّيْثُ او حضرت انس ٱللَّيْثُ په رَوَايَت كِنِي تعارض دِي.

دواړو كِنِي تطبيق وركولو سره شراخ حديث فرماني چَه تَرَكَ اجرت سبب هم هغه دِي دكوم تصريح چَه د نَعْمَانِ بِنِ بَشِيرٍ ٱللَّيْثُ په رَوَايَت كِنِي دِي. خو چَه كله دِي مزدورى ته د بل مزدور سره حسد پيدا شو چَه هغه صرف د غرمې پورې كار اوكړو او اجرت نى د پوره ورځي دكار كولو واخستو او مستاجر ته نى هم غصه او كړه نو په دِي باندې

(١) أخرجه البيهقي في شعب الإيمان: ٣١٥/٩ رقم: ٧٠٤ باب معالجة كل ذنب بالتوبة وأخرجه البخاري في كتاب الإجارة باب من استأجر أجير افترق أجره فعلم فيه المستاجر فزاد رقم: ٢٢٧٢.

(٢) انظر مسند الزوار: ١١٩/٣ رقم: ٩٠٦ مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة: ١٩٨٨ م.

(٣) فتح الباري: ٦٢٨/٨

(٤) السنن الكبرى للبيهقي: ٣٩٧/١٠ رقم ١١٨٢٦ كتاب الرقائق، مؤسسة الرسالة بيروت، ١٤٢١ هجري.

(٥) انظر صحيح البخاري كتاب الزايرة باب إذا زرع بمال قوم بغير إذنهم وكان في ذلك صلاح لهم، برقم: ٢٣٣٣ وكتاب الأدب باب إجابة دعاء من ير والديه، رقم: ٥٩٧٤ وصحيح مسلم كتاب الذكر باب قصة أصحاب الغار الثلاثة رقم: ٩٤٩٤ والسنن الكبرى للبيهقي باب جواز الإجارة: ١٩٤/٦ رقم: ١١٦٤.

(٦) أخرجه ابن حبان في صحيحه: ٢٥١/٣ ذكر الغصائل التي يرتجى للمرء باستعمالها زوال الكرب في الدنيا عنه، برقم: ٧١ والطبراني في المعجم الوسيط: ٤/٣ رقم: ٢٤٥٤.

(٧) مسند أحمد بن حنبل: ٤٣٩/١٩ برقم: ١٢٥٤.

مستاجر هم غصه شو. حضرت انس رضی الله عنه په روایت کښې هم ددې خبرې ذکر شوې دې لهندا په دواړو کښې هیڅ تعارض نشته دې (۱).

قوله: اشتريت منه بقرا روایت باب کښې صرف ذکر دې د موسی بن عقبه رضی الله عنه په روایت کښې د خرونکی هم تصریح ده. د روایت الفاظ دی: «فرعته حتى اشتريت منه بقرا وراعها» یعنی دهغه د حصې چاول نی اوکرلې بیاني په هغې باندې غواگانې او خرلو والاو اخستو. د حضرت سالم رضی الله عنه په روایت کښې دی: «فقرت آخره حتى كثرت منه الأموال» یعنی دهغه اجرت دومره زیاته فائده اوکره چه دهغې نه ډیر زیات مالونه جوړشو اوهم په دې روایت کښې دی چه مزدور راغلو دخپلې مزدورنې مطالبه کولوسره نی اوونیل «اذالني أجري» ماله زما هغه مزدوری رااگره نومستاجر ورته اوونیل: «فقلت له كل ما تري من الإبل والبقر والغنم والدقيق» (۲) یعنی دا اوښان غواگانې غوږیان گډو چیلو دا رمې چه ته وینی ټول ستاد اجرت حاصلات دی.

دلته دا اشکال دي چه کله بقر نه علاوه د دولت نور قسمونه هم وو نو په روایت کښې صرف په بقر باندې ولې اکتفاء اوکرې شوه؟ شرح فرمائی چه په روایت باب کښې «اشتريت بقرا» نه دا خودل مقصود نه دی چه مستاجر د بقر نه علاوه نور څه نه وی اخستلی چونکه غالب مال په څاروو باندې مشتمل وو اوهم هغه قابل ذکر وو په دې وجه راوی ددې په تصریح باندې اکتفاء اوکره (۳).

چه کله د دومره ډیر زیات مال حال طرف ته مستاجر اشاره کولوسره مزدور ته اوخودل چه دا ستا ملکیت دي نوهغه ته یقین راغلل اوونې گنرل چه کیدي شی دا مستاجر راپورې ټوټې کوی چنانچه د موسی بن عقبه رضی الله عنه په روایت کښې دی: «استعيرني؟ فقلت: لا» (۴) مزدور ونیل ته ماپورې ټوټې کوي؟ نومستاجر ونیل نه او د نعمان بن بشیر رضی الله عنه په روایت کښې «تظلمني وتسخرني» الفاظ راغلی دی (۵).

قوله: فقال الآخر: اللهم ان كنت تعلم انه كان لي أبوان شيخان كبيران یا الله تاته معلومه ده چه زما بودان گان مور پلار وو. ما به هره شپه دهغوی د ځکلو دپاره دخپلو چیلو پیښی اوږل یوه شپه ما په راتلو کښې ناوخته کړو ما چه کله پیښی راوړه، راغلم نوهغوی اوده شوی وو. زما بال بیچ د اولرې نه تر قیدل زما عادت وو چه کله به مور پلار پیښی اوځکل نویابیه مې خپلو بچوته ورکول ماته دهغوی راپاسول بد لگیدل اوداهم راته بنده لگیدل چه لازم او هغوی د پښونه ځکلو د وجې نه (د اولرې د وجې نه) کمزوري شی نوزه دسحر پورې دهغوی سر ته ولاړ، یو شان انتظار کولو. یا الله تاته معلومه ده چه ما دا عمل ستا د ویرې نه کړی وی نوزموږ دا مصیبت لرې کړه. نوهغه کانړې نور او شلیدو تردې چه هغوی ته آسمان ښکاره شو ددویمې واقعې سره متعلق د حدیث د الفاظو تشریح:

أبوان: په مور پلار باندې تغلیبا د أبوان اطلاق اوکرې شو.

شیخان کبیران: په روایت باب کښې اختصار دي. د حضرت علی رضی الله عنه په روایت کښې دی: «أبوان ضعیفان فقیران لیس لهما خادمولا راعولا وال غیری فکنت أروی لهما بالبنار وأوی الیهما باللیل» (۶) یعنی زما مور پلار ضعیف اوفقیران وو.

(۱) فتح الباری: ۲۹۹/۸ انظر صحیح البخاری کتاب البیوع باب إذا اشتري شیئا لغيره بغير إذنه فرضی. رقم: ۲۲۱۵.

(۲) انظر أبی داؤد رقم: ۳۳۸۷ کتاب البیوع باب فی الرجل یتجر مال الرجل بغير إذنه.

(۳) انظر أبی داؤد رقم: ۳۳۸۷ کتاب البیوع باب فی الرجل یتجر مال الرجل بغير إذنه.

(۴) السنن النسائی الکبری: ۳۹۷/۱۰ رقم: ۱۱۸۲۶.

(۵) المعجم الکبیر للطبرانی: ۱۶۳/۲۱ رقم: ۲۰۸ ومجمع الزوائد للبيهقي: ۱۴۲/۸ رقم: ۱۳۴۱۳.

(۶) مسندالیزار: ۱۹/۳ رقم: ۹۰۶.

زمانه علاوه دهغوی څوک خادم څاروی څرونکې نه وو. ما به ټوله ورځ دهغوی دپاره چیلنی څرولې او د شپې به هغوی له راتلم

قوله: فابطات عنهما الهلة: دلته دباب په روایت کښې دتاخیر سره راتللو وجه نه ده خودلې شوې د سالم رضی الله عنه روایت کښې دی: «فتاى من طلب من يومنا قلما امر عنهما حتى ناما»^(۱) یعنې یوه ورځ د یوڅیز په طلب کښې زه لرې لږم او ماښام په خپل وخت باندې موریلار ته راوړنه رسیدم تردې چه دواړه اوده شو. په دې روایت کښې هم ابهام دې د تاخیر سبب څو نې او خودلو د دې تصریح نې اونه کړه. په صحیح مسلم کښې د ابو صمره په طریق سره چه کوم روایت نقل دې په هغې کښې ددې تصریح شته د روایت الفاظ دى: «وانى نأى من ذاك يوم الشجر»^(۲) یوه ورځ ونوزه لرې بوتلم مطلب دا چه د چیلو په څرولو کښې خلاف عادت لرې لږم^(۳)

قوله: وأهلى وعيالى يتضاغون من الجوع: یعنې بال بیج مې د اولرې نه جغې سورې وهلې. داؤدې رضی الله عنه فرمانى چه داهل وعیال نه ښځه بجی غلام او څاروی ټول مراد دې په دې باندې ابن التین رضی الله عنه اشکال کړې دې چه اهل وعیال کښې دواب (څاروی) شامل کول هیڅ معنی نه لری. د اهل وعیال سره ددې هیڅ مناسبت نشته^(۴) حافظ ابن حجر رحمته الله د داؤدې رضی الله عنه قول ته ترجیح ورکولو سره د سالم د روایت نه استدلال کړې دې په هغې کښې دى: «وكنت لأغنى قلیما أهلا ومالا»^(۵) یعنې ما به دمور پلار نه اول بال بیج او څاروو له اوبه نه ورکولې. کله چه به هغه په مور پلار باندې اولاد نه مقدم کولو نو څاروی خو به نې په طریقه اولی باندې نه مقدم کول^(۶)

قوله: فكرهت أن أوقظهم: یعنې ما بد او گنرل چه هغوی راپاسوم. شراح حدیث فرمانیلې چه انسان د خوب په حالت کښې نه غواړی چه هغه دې پاسوی. په دې وجه هغه هم موریلار پاسول مناسب اونه گنرل^(۷) د حضرت علی رضی الله عنه په روایت کښې دى: «ثم جلست عند رؤسهما بالإناء كراهية أن أوقظهما»^(۸) یعنې ددې اندیښنې چه زما د طرف نه موریلار (پاسولود وجې نه) هغوی ته تکلیف اونه رسى، په لاس کښې مې لوبېښې نیولې دهغوی سرته نیزدې کیناستم او پخپله مې دهغوی د سترگو کولزیدو انتظار کولو. دغه شان د ابن ابی اوفى رضی الله عنه رایت دې: «كرهت أن أوقظهم من نومهما فبقي ذلك عليهما»^(۹) یعنې که چرې ما هغوی راپاسول نودا خبره به په هغوی باندې سخته لگیده: په دې وجه ماد هغوی راپاسول بد او گنرل

قوله: وكرهت أن أدهما فاستكنا لئلا يرتبما: یعنې د څكلو بغیر پرېخودل راته هم بد ښکاره كیدل چه د څه نه

(۱) انظر صحيح البخارى كتاب الإجارة باب من استأجر أجيرا فترك أجره..... رقم: ۲۲۷۲.

(۲) انظر صحيح مسلم كتاب الذكر باب قصة أصحاب الغار الثلاث، والتوسل بصالح الأعمال، رقم: ۶۹۴۹.

(۳) فتح الباری: ۶۳۱/۸-۶۳۰.

(۴) فتح الباری: ۶۳۱/۸.

(۵) انظر صحيح البخارى كتاب الإجارة باب من استأجر أجيرا فترك أجره..... رقم: ۲۲۷۲.

(۶) فتح الباری: ۶۳۱/۸.

(۷) فتح الباری: ۶۳۱/۸.

(۸) مستند الزار: ۱۹۳/۱۱۹، رقم: ۹۰۶.

(۹) أخرجه الطبرانی في الدعاء، ۸۰/۱، رقم: ۱۹۶، باب تقرب العبد ربه عزوجل عند الدعاء، دار الكتب العلمية، بيروت.

ځکلو په وجه په هغوی کمزوري او بې طاقت پاتې شي ځکه چې پېښې دهغوی د شېبې خوراک وو او د شېبې خوراک پريځودلو سره ضعف او بې وړوالي شروع کېږي (۱)
لفظ مشکنا، د استکانه نه مشتق دې، يعنې عاجزي او خواري او «لشعتنا» نه اول عدم مصاف محذوف دې تقدير عبارت دې «لعدم ريتنا» (۲)

قوله: يتضاعون ضعاء نه دې اهل لغت وائي «ضعاء» پېشو، ليو، لومړي، گېډه، سپي او مار نه دڅه تکليف دوجې نه چغو او شور کولو ته وائي نو ددې استعمال دانسان دپاره هم کولې شي کله چې هغه د څه درد او تکليف د وجې نه چاته فرياد او کړي (۳)

د بعض حضراتو رائي ده چې د بال بچ وغيره د چغو وهلو د اولرې نه علاوه بل سبب هم کېدې شي. په روايت باب سره ددې رائي ترديد کېږي په دې کيښې د لفظ «جوع» تصريح ده هغوی د اولرې نه چغې وهلې (۴)
د دريم ملګري واقعہ فقال الآخر..... انه كانت ائنه عقر من احب الناس الي..... دريم سړي اوونيل يا الله تاته معلومه ده چې زما يوه دتوره لور وه هغه زما د ټولو نه خوښه وه. ما دهغې د دھوکه کولو کوشش اوکړو (دې نه جماع مراد ده) مګر هغې انکار اوکړو او په دې شرط چې زه هغې له سل دینار راوړم ورکړم (نوهغه به راضي شي). ما سل دینار په کوش سره حاصل کړل او هغې له مې وړکړل نوهغې ماله د صحبت اختيار راکړو. بياچه کله د جماع دپاره زه دهغې د دواړو خپو په مېنځ کيښې کيښاستم نوهغې اوونيل «ان الله ولا تقض الخاتم الا بمغه» يعنې د الله تعالی نه اوويرېږه او په حق طريقه باندې (د نکاح نه بغير) مهر مه ساتو. زه او دريم او سل دینار مې هم پريځودل تاته معلومه ده چې ما ستا د ويرې نه داسې اوکړه نوته زمونږ دامصیبت لرې کړې نو الله تعالی دهغوی مشکل آسان کړو او دري ياره د غار نه بهر راووتل

قوله: إلا أن آتيتهم أمانة دينار يعنې جيښې د جماع نه انکار کولو سره د سلو دینارو شرط اولکولو چې ددې په اخستلو به هغه راضي کېږي په دې روايت کيښې د سلو دینارو ذکر دې. دغه شان د نعمان بن بشير رضي الله عنه او عقیبه بن عامر رضي الله عنه په روايت کيښې هم د سلو دینارو ذکر دې. خود سالم رضي الله عنه په روايت کيښې «عشرين ومائة دينار» الفاظ راغلي دی شرح تطبیق وړ کولوسره فرمانيلی چې د جيښې د طرف نه به د سلو دینارو مطالبه شوي وي او د سلو دینارو اضافه به هلك د خپل طرف نه کړې وي يابه بيا د سالم رضي الله عنه نه علاوه نورو راويانود کسر لحاظ نه وي کړې (۵)

قوله: فلما أهدت بن رجلبا يعنې کله چې هغه ددې د دواړو خپو په مېنځ کيښې کيښاستو. د ابن ابي اوفی رضي الله عنه د روايت الفاظ دی: «وجلس منها مجلس الرجل من المرأة» (۶)
زه به هغې باندې داسې کيښاستم لکه چې یوسړې په ښځه باندې (د جماع په غرض سره) کيښې: خود نعمان بن بشير رضي الله عنه په حديث کيښې «فلما أهدت» (۷) کله چې ما هغه پرېنډه کړه

(۱) فتح الباری: ۶۳۱/۸

(۲) فتح الباری: ۶۳۱/۸

(۳) المعجم الوسيط، ص: ۵۴۱ مکتبه الشروق الدولية.

(۴) فتح الباری: ۶۳۱/۸

(۵) الصدر السابق.

(۶) انظر الدعاء للطبرانی: ۸۰/۱ رقم: ۱۹۶.

(۷) مسند الإمام أحمد: ۳۶۸/۳۰

قوله: ولا تَقْصُ: فَمَنْ لَمْ يَأْتِ أَوْ عَدَّ الْعَرَّةَ مَعْنَى دَهْ مُهْر مَاتُولِ یا دَبْخِی بکارت ختمول په ظاهره د روایت د الفاظ نه معلوم شوی چې هغه باکره یعنی پیغلوه څکه چې فِض خاتمه د بکارت د ختمولو نه کنایه وی. مگر د نعمان بن بشیر رضی الله عنه په روایت کېنې تصریح ده چې دَبْخِی دغه سړی سره د جماع اجازت دخپل خاوند نه اخستی وو دې نه دا ثابت شوه چې هغه باکره نه وه په دې وجه شرح په دواړو روایتونو کېنې تطبیق ورکولو سره فرمانیلي چې روایت باب کېنې دخاتمه نه مراد فرج دې نه چې پرده د بکارت.

حدیث الغار د یرو صحابه کرامو روایت کړې دې امام بخاری رحمه الله او امام مسلم رحمه الله صرف د ابن عمر رضی الله عنهما روایت نقل کړې دې امام طبرانی رحمه الله دا واقعه د انس رضی الله عنه په سند صحیح او حضرت ابوهریره رضی الله عنه په سند حسن روایت کړې دې د ابوهریره رضی الله عنه روایت ابن حبان رحمه الله هم په خپل صحیح کېنې نقل کړې دې دا حدیث د حضرت ابوهریره رضی الله عنه انس او ابن عمر رضی الله عنهما نه علاوه صحابه کرامو نه حضرت علی، عقبه بن عامر، نعمان بن بشیر، عبدالله بن عمرو بن عاص او ابن ابی اوفی رضی الله عنه هم نقل دې ددې روایاتو ټول طرق ابو اعوانه رحمه الله خپل صحیح کېنې او امام طبرانی رحمه الله کتاب الدعاء کېنې جمع کړې دی

د ابن عمر رضی الله عنهما په روایت کېنې چې کوم درې واقعات بیان کړې شوي دی د عقبه بن عامر رضی الله عنه نه سوا باقی صحابه کرامو هم دغه واقعات نقل کړې دی عقبه رضی الله عنه د اجیر په ځاني د بل یو سړي تذکره کړې ده. روایت کېنې دی «كنت في غمراها، فحضرت الصلاة، فقلت: أصلي، فجاء الذئب، فدخل الغنم، فكهكت أظلم صلاتي فصيرت حتى فرغت»، یعنی ما په چیلني ځړولې چې دمانځه وخت شو نو زه د مونځ دپاره او دریدم، هم هغه وخت یو لویه راغلو د چیلو په رمه کېنې ورتوتلو، ما مونځ ماتول بد او گټل او دمانځه نه فارغیدو پورې مې د صبر نه کار واخست.

بشکاره خبره ده چې دا مذکور د دریو روایاتو نه جدا یو مستقل واقعه ده. شرح حدیث فرماني چې که ددې روایت سند قوي وی نو مطلب به داسې چې دا واقعه هم ثابته ده او دا روایت په تعدد قصه باندې محمول دې. ^۱ دویمه خبره داده چې صحابه کرامو د دې روایتو واقعاتو ترتیب د یو بل نه مختلف بیان کړې دې. په روایت باب کېنې اول اجیر بیا ابوبن او آخر کېنې د دَبْخِی واقعه ده. سالم رضی الله عنه ددې موافقت کړې دې. د ابوهریره رضی الله عنه په روایت کېنې اول د دَبْخِی بیا د ابوبن او آخر کېنې د اجیر او په حدیث د انس رضی الله عنه کېنې اول د ابوبن بیا د اجیر او آخر کېنې د دَبْخِی واقعه نقل کړې شوې ده. د نعمان بن بشیر رضی الله عنه په روایت کېنې اول د اجیر بیا د ابوبن او آخر کېنې د دَبْخِی واقعه ده. خود علی بن ابی طالب رضی الله عنه او ابن ابی اوفی رضی الله عنه دواړو روایتونو کېنې اول د دَبْخِی بیا د اجیر او آخر کېنې د ابوبن واقعه ذکر ده. ^۲

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني «وفي اختلافهم دلالة على أن الرواية بالمعنى عندهم سائفة شائعة، وأن لا أثر للتقديم والتأخير في مثل ذلك، وأرجحافي نظري رواية موسى بن عقبة لولا اتفاق سائرها، وفي أصح طرق هذا الحديث» ^۳

مطلب داده چې د واقعاتو ترتیب کېنې د صحابه کرامو د اختلاف نه دا ثابتیږي چې ددې حضراتو په نیز د روایت بالمعنی عام معمول وو او دا چې په دې قسم مضامینو کېنې تقدیم او تاخیر سره د مضمون په صحت باندې څه اثر نه پریوځي. خو زما په نظر کېنې د سالم رضی الله عنه د موافقت په بناء باندې د موسی بن عقبه روایت راجح دې چې د احادیث الغار په طرق کېنې د ټولو نه اصح روایت دې

^۱ عمدة القاری: ۷۳/۱۶، فتح الباری: ۶۳۲/۸، إرشاد الساری: ۴۲۳/۶.

^۲ عمدة القاری: ۷۳/۱۶، فتح الباری: ۶۳۲/۸، إرشاد الساری: ۴۲۳/۶.

^۳ فتح الباری: ۶۳۴/۸.

^۴ المصدر السابق.

په دې درېوړه کښې د چا عمل افضل وو؟ درېوړه ملگری په معصیت کښې راگیر وو او د هر یو عمل د بل ملگری د تکلیف نه د وېستلو سبب جوړ شو. اوس سوال دا دی چې په دوی کښې کوم یو سړی د خپلو ملگرو دېاره زیات لاندې مننې و؟

په ظاهره د ډیم سړي «انفع (الصحابه)» معلومېږي چه هم دغه د دعا د برکت نه ټول ملگری د غار نه اووتل د اول سړي د دعا په برکت سره صرف دومره اوشو چه د غار تیاره ختمه شوه او د کانې په شلیدو باندې غار روښانه شو. د دویم سړي په دعاسره په هغه رنځ کښې نوره اضافه اوشه. ډیم هغه سړي دې دکوم په دعاسره چه د ټولو د راوتلو لږ هواره شوه. په دې وجه هم هغه انفع (الصحابه) دې اود هغه عمل به د نورو نه افضل وی ددې ثابتولو دپاره د دریو اود د اعمالو جائزه اخلي.

صاحب الزبیر، یعنی دو مور پلار خدمت کونکې فضیلت دخپل ذات پورې محدود وو ځکه چه هغه صرف مور پلار سره ښه سلوک کولو. نور خلق چه مز دورنی باندې لگونکې سړې ډیر امین سړې وو اوډ هغه نفع متعدی وه اوډریم سړې څوک چه په جماع باندې قادر شو اوخپل نفس نی رامتع کړو په دوی کېښې د ټولو نه غوره وو ځکه چه دهغه د بیان نه دا نتیجه راوځی چه دهغه په زړه کېښې د الله تعالی ویره وه. اوډ قرآنی نص نه ثابت خبره ده چه په زړه کېښې د الله تعالی ویره ساتونکې به د جنت مستحق وی. چنانچه په قرآن مجید کېښې دی ﴿وَأَمَّا نَحْنُ فَأَنَا مَفْهُمٌ رَبِّهِ وَكَهَى النَّفْسُ عَنِ الْهَوَىٰ ۖ فَإِنَّ الْجَنَّةَ عِشَى الْهَوَىٰ﴾ نفس دگناه کبیره نه د بندولونه علاوه هغه دوم نیک کار داوکر و چه کوم ډیر مال هغه جیننی ته ورکړی وو هغه نی هم جیننی ته هبه کړو. دا دویمه نیکې ده. هغه جیننی دهغه د تره لور وه نو دواصله رحمی هم شوه. د سالم په روایت کېښې تصریح ده چه هغه جیننی د قحط د وجې نه غریبه وه. دې نه ثابت شوه چه هغه وخت جیننی ته د امداد ضرورت وو. مختصر دا چه ددې دریم سړی عمل په مختلف حواله سره افضل دې چنانچه حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: ﴿رَأَى الثَّالِثَ كَأَنَّهُ لَفَظَ لَهَا بِهٖ، وَالَّذِي يَظْهَرُ أَنَّهُ الثَّالِثُ، لِأَنَّهُ هُوَ الَّذِي أَكْمَلَهُمْ أَنْ يَخْرُجُوا بِعَالِهِ، وَالْأَوَّلُ أَفَادَ إِخْرَاجَهُمْ مِنَ الظُّلْمَةِ، وَالثَّانِي أَفَادَ الزَّادَ فِي ذَلِكَ، وَأَمَّا التَّوَسُّلُ إِلَى الْخُرُوجِ بِأَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا بِعَالِهِمْ، وَالثَّالِثُ هُوَ الَّذِي جَاءَ الْخُرُوجَ بِسَبَبِهِ فَبُورَ أَنْتَعِمَ لَهُمْ فَهَبْنِي أَنْ يَكُونَ عَمَلُ الثَّالِثِ أَكْثَرَ فَنَصْلًا مِنْ عَمَلِ الْأَوَّلِينَ. وَيَظْهَرُ ذَلِكَ مِنَ الْأَعْمَالِ الثَّلَاثَةِ: لِصَاحِبِ الْأَوَّلِينَ لُفْظِيَّتُهُ مَقْصُورَةٌ عَلَى نَفْسِهِ، لِأَنَّهُ أَفَادَ أَنَّهُ كَانَ بِأَرَأَاهُ بِهٖ، وَصَاحِبِ الْآخِرِينَ نَفْعُهُ مُتَعَدٍّ، وَأَفَادَ أَنَّهُ كَانَ عَظِيمَ الْأَمَانَةِ، وَصَاحِبِ الرَّابِعَةِ الْفَضْلِيَّةِ، لِأَنَّهُ أَفَادَ أَنَّهُ كَانَ فِي قَلْبِهِ عِشَّةٌ رِيَّة، قَدْ شَمَدَ اللَّهُ لِمَنْ كَانَ كَذَلِكَ بَأَنَّهُ لِمَنْ، حَيْثُ قَالَ: ﴿وَأَمَّا نَحْنُ فَأَنَا مَفْهُمٌ رَبِّهِ وَكَهَى النَّفْسُ عَنِ الْهَوَىٰ ۖ فَإِنَّ الْجَنَّةَ عِشَى الْهَوَىٰ﴾. وَقَدْ أَصَافَ هَذَا الرَّجُلَ إِلَى ذَلِكَ تَرَكَ الذَّهَبَ الَّذِي أَعْطَاهُ الْمَلِكُ فَأَصَابَ إِلَى النِّعَمِ الْعَاصِمِ النِّعَمِ الْمُتَعَدِّي، وَاسْتَأْمَرَ وَقَدْ قَالَ إِيَّاهَا كَأَنَّهُ بَلَتْ عَمَهُ، فَتَكُونُ لَهُ صِلَةٌ رَحِمًا بِهٖ، وَأَنْ ذَلِكَ كَانَ فِي سَنَةِ نَحْطٍ، فَتَكُونُ الْحَاجَةُ إِلَى ذَلِكَ أُخْرَى.﴾ (١)

باب

دآکټرو نسخونه لفظ باب ساقط دي. ثابت تسليم کول په صورت کينې دا باب د سابقه باب تمه به گرځولې شي ځکه چه به دی کينې هم د بنی اسرائیل سره متعلق مختلف اخبار او واقعات بیان کړي شوی دی

٣٢٧٩٦- حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ ، حَدَّثَنَا أَبُو الزَّادِ ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ ، حَدَّثَهُ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ : "يُنَادِي أَمْرًا أَقْرَبُ مِنْهُ أَنْبَاءُ مَنْ يَمُوتُ بِهَا رَأْسُكَ وَهِيَ رُوحُهُ ، فَقَالَ اللَّهُ لَا تَمُوتْ أَنْتَ ، حَتَّى يَكُونَ مِنْ هَذَا ، فَقَالَ : اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ فِي مَقَلَّتِي مُرُوحَةً فِي الْقَذَى ، وَمُرُوحًا مَرُوحًا تَجُورُ وَيَلْعَبُ بِهَا ، فَقَالَ : اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ أَنْتَ يَمُوتُ بِهَا ، فَقَالَ : اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي وَمِنْهَا ، أَمَّا الرَّأْسُ فَإِنَّهُ كَأَفْرِ ، وَأَمَّا الْمُرُوحَةُ فَانْتَهَمُ يَقُولُونَ

هَذَا تَنَبُّؤِي، يَقُولُ حَسْبِيَ اللَّهُ، وَيَقُولُونَ كُفْرًا، وَيَقُولُ حَسْبِيَ اللَّهُ" ص ۷۵۴- ۱۱۷۵۵-۱۱۶۸۰ (۱)

ترجمه: حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت دی رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائیلى دى په داسې وخت کښې چه پوي ښځې ماشوم ته پښی ورکول چه ناڅاپی هغې سره د پښوور کولو په حالت کښې یو سور سړی تیر شو. ښځې ونیل یا الله زما خوښی له تر هغه وخته پورې مرگ مه ورکوي تر کومې پورې چه زما خوښی د دغه سور سړی په شان جوړ نه کړي. په دې باندې ماشوم پښی ځکل پرېخودل ونی ونیل ای الله ما ده په شان مه جوړ ونی بیاني دښمنی نه پښی ځکل شروع کړل. بیا یوه ښځه تیره شوه کومه چه راښکلي شوه او هغې له نسی لښې ورکولې. هغه ښځې ونیل ای الله زما خوښی د دې ښځې په شان مه جوړ ونی ماشوم ونیل ای الله ما دې ښځې په شان جوړ کړي ځکه چه هغه سور سړی خو یو کافر سړی وو او ښځې حال دا وو چه خلقو په هغې باندې (د دروغو الزام لگولوسره) ونیل چه تا زنا کړي ده هغې ونیل ماله بس الله تعالی کافی دې اوچه هغوی به دې ته ونیل تا غلا کړي ده نو هغې به ونیل. ماله بس الله تعالی کافی دې.

تراجم رجال

ابو الیمان: دا ابو الیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی رضی الله عنه دې (۲)
 شعیب: دا ابوشیر شعیب بن مولی حمزه قرشی رضی الله عنه دې ددوی تذکره «بدء الوحي» لاندې تیره شوي ده. (۳)
 ابو الزناد: دا عبد الله بن ذکوان مدنی قرشی رضی الله عنه دې
 عبد الرحمن: دا عبد الرحمن بن هرمز اعرجی رضی الله عنه دې ددې دواړو حضراتو تذکره «کتاب الیمان باب حب ال رسول صلی الله علیه وسلم من الیمان» لاندې تیره شوي ده. (۴)
 ابوهریره: دا صحابی رسول حضرت ابوهریره رضی الله عنه دې (۵)
 داروایت «باب واذکری الکتاب من» لاندې تفصیل سره تیر شوي دې
 د حدیث تر ترجمه الباب سره مناسبت: په دې حدیث کښې چه کوم واقعات بیان کړي شوی دی هغه ښی اسرائیل سره تعلق لري په دې وجه د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت واضع دې. (۶)
 [۳۲۸۰] - حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ تَلَيْدٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي جَرِيرُ بْنُ حَازِمٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَتِمُّ كَلْبٌ يُطِيفُ بِرَكْبَةٍ، كَأَدْيَقْتَلَهُ الْعَطَشُ، إِذْ رَأَتْهُ بَيْضٌ مِنْ بَقَايَا نِيسِ إِسْرَائِيلَ، فَكَرَعَتْ مَوْكَبًا لَفَعْلَهُ فَعَفَّرَ رَأْسَهُ» ص ۱۱۷۵۶-۱۱۶۸۳ (۷)

(۱) مرتخریچه فی بدء الخلق برقم: ۳۴۶۷.

(۲) کشف الباری: ۴۷۹/۱.

(۳) کشف الباری: ۴۸۰/۱.

(۴) کشف الباری: ۱۱۰-۱۱/۲.

(۵) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

(۶) عمدة القاری: ۷۴۰/۱۶ دار الکتب العلمیة.

(۷) مرتخریچه فی بدء الوحي. تحت باب: إذا وقع الذباب فی شراب أحدکم، رقم الحدیث: ۳۳۲۱.

تراجم رجال

سعید بن تلید: ددوی تذکره هم په دې کتاب کښې «(باب قول الله: واتخذ الله ابراهيم خلیلاً)» لاندې تیره شوې ده
ابن وهب: دا مشهور امام حدیث و فقه ابو محمد عبد الله بن وهب بن سلیم قرشی مصري رحمته الله علیه دې د دوی تذکره
«(کتاب العلم باب متى بصر سماء الصفي)» کښې تیره شوې ده. (۱)
جویری: دا جریر بن حازم بن زید الازدی البصري رحمته الله علیه دې (۲)
ایوب: دا ابوبکر ایوب بن ابی تمیمه کيسان سختیانې بصري رحمته الله علیه دې ددوی تذکره «(کتاب الإيمان باب حلاوة
الإيمان)» لاندې تیره شوې ده. (۳)

محمد بن سیرین: دا مشهور تابعی ابوبکر محمد بن سیرین انصاری بصري رحمته الله علیه دې د دوی تذکره «(کتاب الإيمان
باب اتباع الجنائز من الإيمان)» لاندې تیره شوې ده. (۴)

قوله: **بينا كلب يطيف بركبة**: د حضرت ابو هريره رضي الله عنه روایت دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمانيلى یوسپې کوهی سره
تاویدلو نیز دې وه چه تنده هغه مړ کړی. د بنی اسرائیل یو فاحشه ښځې هغه اولیدلو. هغې خپله موزه کوزه کړه او
اوهغه نې راوکه کړه او سپې باندې اوبه اوڅکلې ددې عمل د وجې نه دهغې مغفرت اوشو.
دا قصه کتاب الطهارة کښې (۵) او کتاب الشرب (۶) کښې هم نقل ده او په دواړو کښې د ښځې په ځانى د سړی
تصریح ده. شرح په دې کښې تطبیق ورکولو سره فرمانيلى چه دا تعارض نه دې بلکه په تعدد د واقعه باندې
محمول دې چه روایت باب کښې چه کومه واقعه ده هغه د ښځې بیان کړې شوې ده هم داسې به سړی سره هم
پښه شوې وی. (۷)

د حدیث باب نه مستنبط فائده: شرح حدیث وانى چه د روایت نه معلومه شوه چه هریو ځناور باندې اوبه
څکولو کښې اجر دې مگر په دې کښې دا خبره یاد ساتل پکار دی چه په احادیثو کښې دکومو مودو ځناورو د
وژلو حکم وړکړې شوې دې هغه ددې نه مستثنی دی. هغوی باندې څکولو کښې اجر نه بلکه په قتل کښې
اجر دې. (۸)

[۳۲۸۱] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ
الرَّحْمَنِ، أَنَّهُ سَمِعَ مَعَاذِيَةَ بْنَ أَبِي سُقْيَانَ عَامَرَ حَتَرٍ عَلَى الْبَيْتِ، فَقَتَّلَ قِصَّةً مِنْ شَعْرِ،
وَكَانَتْ فِي يَدَيْ حَرَسِينَ، فَقَالَ: يَا أَهْلَ الْمَدِينَةِ، أَيْنَ عُلَمَاؤُكُمْ؟ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ

(۱) کشف الباری: ۳/۲۷۷.

(۲) کتاب الصلاة باب الخوذة والعرفى المسجد رقم: ۴۶۷.

(۳) کشف الباری: ۲/۲۶۲.

(۴) کشف الباری: ۲/۵۲۵، ۸/۶۳۴.

(۵) صحیح بخاری کتاب الرضوء. باب إذا اشرب الكلب في إناء أحدكم إلخ. رقم الحديث: ۵۱۷۳ صحیح بخاری
کتاب الرضوء. باب إذا اشرب الكلب في إناء أحدكم إلخ. رقم الحديث: ۵۱۷۳.

(۶) إرشاد الساري: ۷/۲۵.

(۷) صحیح بخاری کتاب الساقاة باب فضل سقى لئاء رقم الحديث: ۲۳۶۳.

(۸) إرشاد الساري: ۷/۲۵.

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْبَغِي [ص: ۱۳۰] عَنْ مِثْلِ هَذِهِ وَيَقُولُ: «أَتَمَّا هَلَكْتَ بَنُو إِسْرَئِيلَ حِينَ اتَّخَذُوا نِسَاءَهُمْ» ص ۱۷۵۸ [۳۲۹۹، ۵۵۸۸، ۵۵۹۲] (۱)

نواجم رجال

عبدالله بن مسلمة: دا عبدالله بن مسلمة قعنبی حارثی رحمته الله دې مالک. دا مالک بن انس رحمته الله دې ددې دواړو حضراتو تذکره اول تیره شوې ده. (۲)
ابن شهاب: ددوی تذکره «بهدالوحی» لاندې تیره شوې ده. (۳)
حمید بن عبدالرحمن: داحمد بن عبدالرحمن بن عوف زهري رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب تطوع قیام رمضان من الإيمان» لاندې تیره شوې ده. (۴)
معاویه بن ابی سفیان: ددوی تذکره «کتاب العلم» لاندې تیره شوې ده. (۵)

انه سمع معاویه بن ابی سفیان علی المنبر عام حج: روایت کښې دی چه حمید بن عبدالرحمن رحمته الله دحج په کال دحضرت معاویه رضی الله عنه ته په منبر باندې واوړیده. معاویه رضی الله عنه د یو سپاهی د لاس نه د وینستو یوموتی واخستو ونی فرمائیږي: «يا أهل المدينة! أين علماءكم.....؟» ای دمدینې خلقو ستاسو علما، چرته لازل ما د رسول الله صلی الله علیه و آله نه دا قسم کارونه منع کول اوړیدلی دی. حضریاک به فرمائیل بنو اسرائیل هلاک شوي وو کله چه دهغوی ښخودا اختیار کړل

یعنی کله چه دهغوی ښخو په خپلو وینستو کښې نور وینسته یوخانی کول. ددې روایت نه ثابتنه شوه چه دینو اسرائیل په ښخو باندې داحرام کړې شوي وو اوکله چه هغوی دحرمت نه باوجود په وینستو کښې جوړ لگولو عادت اوساتلو نو هغوی هلاک کړي شو. (۶)

قوله: قصه: د وینستو موتې یا کومسني حراسی حفاظت کونکې ددې لفظ اطلاق په سپاهی او فوجی باندې کيږي خو څوکیدار یا پهره دار ته حارس ونيږي شی. (۷)

قوله: عامر حج: ددې باب په آخری روایت کښې حضرت سعید بن المسیب رحمته الله نه نقل دی چه حضرت امیر معاویه رضی الله عنه دا خطبه په مدینه منوره کښې دخپل آخری خل راتلو په موقع ورکړې وه. په دې وجه شراح کرام فرمائی چه داخطبه امیر معاویه رضی الله عنه دخپل خلافت په آخری حج کښې ورکړې وه کوم چه هغه په ۵۱ هجری کښې کړي وو اودلته په روایت کښې هم د هغه کال حج مراد دي. (۸)

(۱) رواه البخاری أيضاً فی اللباس باب الوصل فی الشعر. رقم: ۹۳۲۰ ومسلم فی اللباس. باب تحريم فعل الواصلة والمستوصلة، رقم: ۳۱۲۷ وأبو داود فی الترجل، باب فی صلة الشعر، رقم: ۴۱۶۷ والترمذی فی الأدب باب ماجاء فی کراهية اتخاذ النصة، رقم: ۲۷۸۲.

(۲) کشف الباری: ۸۰/۲.

(۳) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۴) کشف الباری: ۳۱۲/۲.

(۵) کشف الباری: ۲۸۵/۳.

(۶) عمدة القاری: ۷۵/۱۶.

(۷) عمدة القاری: ۷۵/۱۶.

(۸) عمدة القاری: ۱۵/۱۶ فتح الباری: ۶۷۰/۸.

قوله: علی المنیر: دا لفظ د معاویه نه حال واقع دې او منیر نه د رسول الله ﷺ منیر مراد دې^(۱)

قوله: ابن علمائکم: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه په دې جمله کښې دې خبرې ته اشاره ده چه هغه وخت یوڅو علما پاتې شوي وو ځکه چه اکثر صحابه کرام وفات شوي وو او په معاشره کښې دا رسم او رواج پیدا شوي وو. په دې امر باندې نکیر کونکي او دعوام اصلاح کونکي ډیر کم خلق پاتې شوي وو. هم هغوی ته حضرت امیر معاویه رضی الله عنه خطاب او کړو چه تاسو اهل علم عوام ددې خراب رسمونو او عاداتونو نه دمنع کولو فریضه ولې ترک کړې ده؟^(۲)

په ویستو کښې د جوړ لگولو د رسم باندې صحابه زولې نکیر نه کولو؟ دلته دا اشکال پیدا کيږي چه کله رسول الله ﷺ په ویستو کښې د جوړ لگولو نه منع فرمائيلې وه او عوامو دا رسم اختیار کړو نو صحابه کرامو په دې باندې رد ولي اونه فرمائيلو؟

① ددې یو جواب دا ورکړي شوي دې چه ممکن ده صحابه کرامو او تابعینو ته دا حدیث معلوم وی، خو په دې رسم باندې نکیر کول ځکه ترک کړې وی چه د هغوی په خیال کښې دا ممانعت په کراهیت تزییه باندې محمول وو نه چه په کراهت تحریمی باندې^(۳)

② دهغه وخت اهل علم ته د امراء او سلاطین د عتاب ویره وه چه د عوامو په منع کولو سره په امراء او سلاطین دا اوگتري چه دا علما مطلق العنان او خپل اختیاره کيږي او په خپل امراء او سلاطین باندې د غالب کیدو کوشش کوي^(۴)

③ داهم احتمال دې چه صحابه کرام او تابعین ته دا روایت رسیدلې نه وی او یا که بیا رسیدلې وی مگر هغوی ته یاد نه وی او معاویه رضی الله عنه هغوی ته دا روایت راباد کړې وی^(۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه دا اهل علم نه چه کوم حضرات هغه وخت موجود وو د هغوی د طرف نه دا اعذار ممکن نه وو. خود حضرت معاویه رضی الله عنه الفاظ «ابن علمائکم» نه اندازه کيږي چه دا خطبه د جمعه د خطبه نه علاوه چرته په عام ورځ ورکړې شوې وه او په دې کښې اتفاقاً د اهل علم نه څوک شریک شوي نه وو^(۶)

د حافظ ابن حجر رحمته الله په وائي باندې د علامه عینی رحمته الله و: د علامه عینی رحمته الله د حافظ ابن حجر رحمته الله په رائي باندې رد کولو سره او فرمائيل چه «ابن علمائکم» نه هیڅ کله د امیر معاویه رضی الله عنه ارشاد دې خبرې طرف ته نه وو چه د اکثر صحابه کرامو د انتقال سره د اهل علم تعداد کم شوي وو او کوم یو څو علما چه وو هم هغوی نی منته کړي وو

حقیقت دادي چه سره ددې چه اکثر صحابه کرامو د دنیا نه تشریف اوړلي وو مگر کوم کبار او صفار تابعین چه د هغوی په ځاني جوړ شو هغه د صحابه کرامو نه هم په تعداد کښې زیات وو د اهل علم کمې نه وو اونه دې طرف ته د معاویه رضی الله عنه اشاره وه بلکه «ابن علمائکم» ونیلوسره دهغه مقصد دا وو چه اهل علم له بیداریدلو سره ددې رسم اصلاح او په دې کښې اخته عوام منع کولو باندې توجه ورکول پکار دي اودې نه غفلت نه دی کول پکار لکه

(۱) عمده القاری: ۵/۱۶.

(۲) فتح الباری: ۶۴۰/۸.

(۳) فتح الباری: ۶۷۰/۸.

(۴) فتح الباری: ۶۴۰/۸.

(۵) فتح الباری: ۶۷۰/۸.

(۶) فتح الباری: ۶۷۰/۸.

چه دفعه اهل علم دهنوی په بې توجهي باندې اورېدل (۱)
 د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: روايت کښې دى: «انما هلك بنوا اسرائيل» په کوم سره چه د ترجمه الباب د
 روايت مذکوره سره مناسبت ښکاره دې (۲)
 [۳۲۸۲] - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ،
 عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: إِنَّهُ قَدْ كَانَ فِيمَا
 مَضَى قَبْلَكُمْ مِنَ الْأُمَمِ مُخْذَلُونَ، وَإِنَّهُ إِنْ كَانَ فِي أُمَّتِي هَذَا مِنْهُمْ قَائِلٌ غُرِبْنَا
 الْخَطَابُ" ص ۱۷۶ | ۳۲۴۸۶ (۳)

تواجم رجال

عبدالعزیز بن عبد الله: دا عبد العزیز بن عبد الله بن یحیی اویسی رضی الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب الخوص علی
 الحديث» لاندې تیره شوې ده. (۴)
 ابراهیم بن سعد: دا ابواسحاق ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبد الرحمن بن عوف رضی الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب
 العلم باب ما ینکر فی ذهاب موی علیه السلام فی الجعالی الخضم» لاندې تیره شوې ده. (۵)
 عن ابیه: د ابراهیم بن سعد پلار تذکره اول تیره شوې ده. (۶)
 ابی سلمه: دا ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف رضی الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب الايمان باب صور رمضان احتسابا من الايمان»
 لاندې تیره شوې ده. (۷)

د ابراهیم بن سعد ټولو شاگردانو دا روایت: «عن أبي سلمة عن أبي هريرة» په طریق سره روایت کړې دې البته ابن
 وهب رضی الله عنه دوی سره اختلاف کړې دې اوهغه دا روایت «عن أبي سلمة عن عائشة» په طریق سره روایت کړې دې لکه
 څنگه چه د صحیح مسلم په روایت کښې موجود دی ابو مسعود رضی الله عنه فرماني «لا أعلم أحداً تابعاً لهما» وهب علی هذا
 والمعروف عن ابراهیم بن سعد عن ابیه عن ابی هريرة لاعن عائشة الخ» یعنی «عن أبي سلمة عن عائشة» په سند سره ددې روایت په
 نقل کولو کښې چاهم د ابن وهب رضی الله عنه مطابقت نه دې کړې هم دغه شان زکریا بن ابی زانده رضی الله عنه هم دا روایت
 «سعد بن ابراهیم عن أبي سلمة عن أبي هريرة» په طریق سره روایت کړې دې کوم چه امام بخاری رضی الله عنه تعلیقاً د مناقب

(۱) عمدة القاری: ۷۵/۱۶.

(۲) عمدة القاری: ۷۵/۱۶.

(۳) أخرجه أيضاً فی کتاب فضائل أصحاب النبی صلی الله علیه وسلم باب مناقب عمر بن أبی حفص القرشي رقم:
 ۳۶۸۹ ومسلم فی صحیحه فی فضائل الصحابة باب من فضائل عمر بن الخطاب رضی الله عنه، والنرمذی فی جامعه فی
 المناقب باب مناقب عمر بن الخطاب رضی الله عنه، رقم: ۳۴۶۷ باب قد کان یكون فی الامم محدثون. رقم الحديث:
 ۳۶۹۳ وكذا أخرجه الإمام النسائي فی سننه الكبرى فی مناقب أبی بكر وعمر رضی الله عنهما، رقم الحديث:
 ۸۰۶۵ مؤسسه الرسالة.

(۴) کشف الباری: ۴۸/۴.

(۵) کشف الباری: ۲۸۷/۳.

(۶) اوگورشي: کتاب الوضوء باب الرجل یوضی صاحبه رقم: ۱۷۲.

(۷) کشف الباری: ۳۲۳/۲.

عمر رضی به باب کنبی ذکر کړې دې د ابن وهب رضی نه علاوه دا روایت ابن عجلان رضی ه: «عن ابي سلمة عن عائشة

به سند سره نقل کړې دې
ابو مسعود رضی فرمانی چه کیدې شی حضرت ابو سلمه رضی دا روایت د حضرت ابو هريره رضی او حضرت عائشه رضی دواړو نه اوریدلی وی په دې باندې حافظ ابن حجر رضی او فرماتیل چه ددې خبرې هم اصل او دلیل موجود دې چه د حضرت عائشه رضی نه د حضرت عمر رضی باره کنبی ددې معنی منقبت نقل دې کوم چه ابن سعد رضی ابو حنیف عن عائشة په طریق سره روایت کړې دې د روایت الفاظ دادی: «وامن نبي الا في امته معلم ومعلمان وان يك في امي احذ فان الخطاب ! ان الحق على لسان عمر وقلة» (۱)

قوله: إنه قد كان فيما مضى قبلكم من الأمم محدثون رسول الله صلى او فرماتیل چه تاسو نه مخکې امتونو کنبی داسې خلق وو چاته چه به الهام کیدلو که چرې زما په امت کنبی خوک داسې وی نو هغه به عمر وی

قوله: محدثون: دا جمع ده د محدث او محدث د مله به معنی کنبی دې یعنی داسې سړي چه نبي نه وي مگر دهغه په زړه کنبی خبره الفاء کولې شی. که چرې هغه دغه خبره په ژبه سره ادا کړې یا ددې تصور او کړې نو هم هغه شان به شی، داسې خلق د ولایت په ډیر اوجت مقام باندې وی (۱) دویم قول دادې چه محدث هغه سړي ته وائی د چا ژبه چه صرف په حق اوصاف باندې گویا کیدی (۲) یو قول دادې چه محدث هغه سړي ته ونیلي شی چا سره چه فریښتې خبرې کوی (۳) دا درو باره یو بل ته نيز دې معانی دي بنو اسرائیل کنبی د ولایت په دې مرتبه باندې قانز خلق هم تیر شوی دی چه هغوی سره به فریښتو کلام کولو او دهغوی د ژبې نه چه به کومه خبره صادر کیدله هغه به حق اوصاف وه. رسول الله صلى د حضرت عمر رضی فضیلت بیانولو سره او فرماتیل که د بنو اسرائیل په شان په دې امت کنبی هغه شان سړي پیدا کیدو نو هغه به حضرت عمر رضی وو. حضرت عمر رضی یقینا د اتمام حاصل کړې وو. دهغه د راتې کلام الله تائید کړې دې دغه شان د ساریه الجبل واقعه هم په دې باندې شاهد عدل ده. خو رسول الله صلى ته خبر نه وو ورکړې شوي چه محدث ستاسو په امت کنبی هم پیدا کیدی شی (۴)
ددې حدیث لاندې شارحینو فرماتیلی دی چه دا ولیاء کرامات حق دی او د کراماتو سلسله به ترقیاته پورې نه منقطع کیدی (۵)

د حدیث ترجمه الباب سوه مناسبت روایت کنبی دی «وامن نبي الا في امته» دې نه بنو اسرائیل مراد دی اودغه شان ترجمه الباب سره د روایت مناسبت ښکاره دې (۶) ددې روایت سره نور تفصیلات د مناقب عمر رضی د باب لاندې تیر شوی دی (۷)

(۱) فتح الباری: ۶۲-۶۱/۹ الطبقات الکبری لابن سعد ذکر من کان یفتی بالمدینه ویفتی به من اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم: ۲/۲۹۰ مکتبه الخانجی بالقاهره.

(۲) عمدة القاری: ۷۶/۱۶.

(۳) عمدة القاری: ۷۶/۱۶.

(۴) المصدر السابق.

(۵) عمدة القاری: ۷۶/۱۶ وارشاد الساری: ۴۲۷/۷.

(۶) عمدة القاری: ۱۶/۷۶.

(۷) المصدر السابق.

(۸) کشف الباری فضائل الصحابة، ص: ۴۱۱.

[۳۲۸۳] - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَدِيٍّ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَبِي الصَّدِّيقِ النَّاجِيِّ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخَدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "كَانَ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ رَجُلٌ قَتَلَ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ إِنْسَانًا، ثُمَّ خَرَجَ يَسْأَلُ قَاتِلِي رَأْسًا فَسَأَلَهُ فَقَالَ لَهُ: هَلْ مِنْ تَوْبَةٍ؟ قَالَ: لَا، فَقَتَلَهُ، فَعَمَلُ يَسْأَلُ، فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ: أَلَيْتَ قَرِيئَةً كَذَا وَكَذَا، فَأَذْرَكَهُ الْمَوْتَ، فَنَاءَ بِصَدْرِهِ نَحْوَهَا، فَاخْتَصَمَتْ فِيهِ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ وَمَلَائِكَةُ الْعَذَابِ، فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَى هَذِهِ أَنْ تَقْرَبِي، وَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيَّ هَذِهِ أَنْ تَبَاعِدِي، وَقَالَ: قِسُوا مَا بَيْنَهُمَا، فَوُجِدَ إِلَى هَذِهِ أَقْرَبُ بِشِيرٍ، فَقُفِّرَ لَهُ" (ص ۷۶۴ - ۷۶۵) (۱)

نراجم رجال

محمد بن بشار: ددوی تذکرہ «(کتاب العلم باب ما کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یخولہم بالوعظ)» لحدیث تیرہ شوی دہ (۲)
 محمد بن ابی عدی: دامحمد بن ابراهیم بن ابی عدی البصری رحمہ اللہ دے (۳)
 شعبہ: دا شعبہ بن الحاج بن الورد العتکی الواسطی رحمہ اللہ دے ددوی تذکرہ «(کتاب ایمان باب من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ)» لحدیث تیرہ شوی دہ (۴)
 قتادہ: داقتادہ بن دعامہ سدوسی رحمہ اللہ دے ددوی تذکرہ «(کتاب ایمان باب من ایمان ان یحب لأخیه ما یحب لنفسه)» لحدیث تیرہ شوی دہ (۵)
 ابوالصدیق الناجی: دا ابوالصدیق بکر بن عمرو، یابکر بن قیس ناجی بصری رحمہ اللہ دے دتابعین نہ دے (۶)
 ہفوی: دا ابوسعید سعد بن مالک خدری، عبد اللہ بن عمر بن خطاب او ام المؤمنین حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا نہ حدیث روایت کرے دی اوددوی نہ ابان بن عیاش، جعفر بن ثور عیدی، خالد بن زیاد، سلیمان بن عبید سلمی، عاصم احول، قتادہ بن دعامہ وغیرہ رحمہم اللہ حدیث روایت کرے دی (۷)
 ابن معین: ابوزرعہ او امام نسائی رحمہم اللہ ددوی بارہ کنبی فرمائیلی ثقہ (۸) اصحاب ستہ ددوی نہ روایات اخستی دی اود تولو پہ نیز قابل احتجاج دے ابن حبان رحمہ اللہ دہفوی ذکر ثقات کنبی کرے دی اوفرمائیلی دی چہ ۱۰۸ ہجری کنبی دہفوی انتقال شوی دے (۹)

قوله: کان فی اسرائیل رجل قتل تسعا وتسعين انساناً..... دا ابوسعید خدری رحمہ اللہ روایت دی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمائیل بنو اسرائیل کنبی یو سہی وو ہفہ یو کم سل قتلونہ کرے وو. دمعاوہ بن ابی سفیان

(۱) أخرجه الإمام مسلم في التوبة باب قول توبة القاتل رقم الحديث: ۷۰۸ والإمام ابن ماجه في الديات، باب هل لقاتل مؤمن توبة، رقم الحديث: ۲۶۲۲ جامع الأصول في أحاديث الرسول: ۱۳/۲ رقم الحديث: ۹۸۷.
 (۲) كشف الباری: ۲۵۸/۳.

(۳) اوگورثی: کتاب الغسل باب إذا جامع ثم عاد، ومن دار على نساءه في غسل واحد، رقم: ۲۶۷.

(۴) كشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۵) كشف الباری: ۳/۲.

(۶) میزان الاعتدال: ۵۹/۴ مدار المعرفة ۱۳۸۲ هجری.

(۷) تاریخ الإسلام للذهبی: ۱۹۱/۳ دار المعرفة الإسلامي وتهذيب إكمال: ۲۲۳/۴ مؤسسة الرسالة.

(۸) لسان المیزان: ۴۷۰/۷ تهذيب التهذيب: ۸۲/۱ دار المعارف، الهند.

(۹) ثقات ابن حبان: ۷۴/۴ دار الفكر وتهذيب التهذيب: ۴۶۶/۱ دار الفكر للطباعة والنشر.

ﷺ به روایت کنی، «کلمه ظلماً» اضافه هم نقل ده. یعنی توبه ظلماً قتل کرې و. دا روایت طبرانی رحمه نقل کرې دی.

بیا هغه د مسئلې معلومولو دپاره لاړو. په دغه بې رحمانه قتلونو باندې هغه خپلمانه وو او غوښتل ئې چه دتوبه او بخشش څه صورت راؤځي. د صحیح مسلم په روایت کنې دې: «یَا اَعْلَمُ اَهْلُ الْاَرْضِ» یعنی په مخ د زمکې چه د شریعت څوک غټ عالم وی دهغه نه د تپوس دپاره اووتلو. هغه یو راهب له راغلو او دهغه نه ئې تپوس اوکړو چه آیا زما توبه به قبوله شی؟ راهب ونیل نه. نو هغه راهب هم قتل کړو او دغه شان سلې پوره کړل.

شرح حدیث وائی چه د قاتل او راهب دواړو نومونه معلوم نه شو. دا راهب د نصاری ته وو. ددې روایت نه معلومېږي چه دا واقع د عیسی علیه السلام د آسمان طرف ته د اوچتیدلو نه پس پیښه شوې ځکه چه د رهبانیت بدعت د عیسی علیه السلام متبعینو شروع کړې وو. (۱) دغه شان هغه د علماؤ ته پوښتنې کولې نویو سړی هغه ته اوونیل د فلانکې کلی طرف ته لاړشه دهغه کلی نوم نصره دې. د هشام رحمه په روایت کنې دې: «فَرَأَى اَنَّا اَصْبَدُونَ اللّٰهَ فَاَعْبَدَ اللّٰهَ مَعَهُمْ» یعنی هغه دا اوخوږل چه په نصره کنې به د الله تعالی عبادت کونکي خلق وی ته دهغوی صحبت اختیار کړه او هغوی سره د الله تعالی عبادت کړه.

کله چه هغه د دغه کلی طرف ته سفر کولو سره نیم سفر اوکړو نو هغه له مرگ راغلو هغه خپله سینه د دغه کلی طرف ته ورکړه کړه. دغه وخت د رحمت ملائکه اود عذاب ملائکه خپل مینځ کنې اونختې الله تعالی نصره کلی ته حکم ورکړو چه هغه دې (دې سړی ته) نیزدې شی اود کوم کلی نه چه هغه وتلې وو هغې ته ئې د لرې کیدو حکم ورکړو. بیانی فرښتو ته حکم ورکړو (چه د مړی د ځانی نه) دواړه کلی ناپ کړئ نو هغه د نصره کلی ته یو لیشت زیات نیزدې و وونود هغه مغفرت اوکړې شو.

طبرانی کنې د حضرت معاویه رحمه د روایت الفاظ دې: «فَوَجَدُوهُ اقْرَبَ اِلَى دِیْرِ التَّوَابِیْنِ بِالْمَعْلَةِ» یعنی فرښتو هغه یو څو گوتو فرق سره هغه د توابین د خانقاهانو طرف ته زیات نیزدې اوکتلو. (۲)

قوله: فَاَخْتَصَمَ فِيْهِ: د هشام رحمه په روایت کنې دا اضافه هم ده: «فَقَالَتْ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ: جَاءَ تَابًا مَقْبَلًا بِهٖ اِلَى اللّٰهِ وَقَالَتْ مَلَائِكَةُ الْعَذَابِ: اِنْ يَحْمِلْ عِزْرًا قَطُّ فَاَنَافَهُ مَلَكٌ فِيْ صُوْرَةِ اَدَمَ، لِيَجْعَلُوْهُ حَكَمًا يَنْتَهِمُ فَقَالَ: قَسَمُوا مَا بَيْنَ الْاَرْضَيْنِ فَاَلَى اَيِّمَا كَانِ اُدْنٰى لِّبَوَالِهَا» (۳)

یعنی د رحمت او عذاب ملائکې خپل مینځ کنې اونختې. د رحمت ملائکې اوونیل چه دا سړی دتوبې کولو او خپل زړه د الله تعالی طرف ته متوجه کولو سره راغلی دې او د عذاب ملائکې اوونیل ده کله هم څه نیک کار نه دې کړې. دې دوران کنې یوه دریمه فرښته د انسان په شکل کنې راغله. فریقین هغه حکم فیصله کونکې جوړ کړو نو دغه فرښتې اوونیل دواړه کلی ناپ کړئ «د کوم کلی ته چه دا سړی وتلې وو هغه د گناهکارانو کلی وو او د کوم کلی طرف ته چه په سفر اراده کړې وه هغه د نیکانو کلی وو» دې چه کوم کلی ته نیزدې وی هم دهغې په اوسیدونکو کنې په شمیرلې کیږی. د ناپ کولو نه پس معلومه شوه چه د نیکانو کلی ته نیزدې دې نو د معاذ عن شعبه په طریق سره نقل روایت کنې دې: «لِيَجْعَلَ مِنْ اَهْلِهَا» حکم فیصله ورکړه چه دده شمیر دې دې کلی په عبادت گذارو اوسیدونکو کنې وی. اود هشام رحمه په روایت کنې دې: «فَقَبِلَتْهُ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ» د رحمت ملائکې دهغه روح قبض کړو. (۴)

(۱) عمده القاری: ۷۷/۱۶ و ۷۶ و ارشاد الساری: ۴۲۷/۷.

(۲) المعجم الكبير للطبرانی: ۳۶۸/۱۹ رقم الحديث: ۱۶۵۳۷ مکتبه ابن تیمیة.

(۳) فتح الباری: ۴/۱۸ عو عمده القاری: ۷۹/۱۶.

(۴) المصدر السابق.

[۳۲۸۴] - حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، حَدَّثَنَا أَبُو الزَّكَاةِ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: صَلَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاةَ الصُّبْرِ، ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَى النَّاسِ، فَقَالَ: "يُنَادِي رَجُلٌ بِسُوءِ بَقَرَةٍ إِذْ رَكِبَهَا أَفْعَرُهَا، فَقَالَتْ: إِنَّا لَمَخْلُوقٌ لَهَا، إِنَّمَا خَلَقْنَا الْبَعِثَ" فَقَالَ النَّاسُ: سُبْحَانَ اللَّهِ بِقَرَةٍ تَكْلَمُ، فَقَالَ: "فَأَنَّى أَمِنْ بِهَذَا، أَنَا وَأَبُوبَكْرٍ وَعُمَرُ - وَمَا هُمَا لَمْ - وَيَنْتَمِي رَجُلٌ فِي عَنَقِهِ إِذْ عَدَا الدِّلْبُ، فَذَهَبَ مِنْهَا بِشَاةٍ، فَطَلَبَ حَتَّى كَانَهُ اسْتَفْقَدَهَا مِنْهُ، فَقَالَ لَهُ الدِّلْبُ هَذَا: اسْتَفْقَدَهَا مِنِّي، فَمَنْ لَهَا يَوْمَ السَّبْعِ، يَوْمَ لَا رَاعِيَ" فَقَالَ النَّاسُ: سُبْحَانَ اللَّهِ ذَلِكُ يَتَكَلَّمُ، قَالَ: "فَأَنَّى أَمِنْ بِهَذَا، أَنَا وَأَبُوبَكْرٍ وَعُمَرُ - وَمَا هُمَا لَمْ -"، وَحَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَمْنَحُهُ صَاحِبُ بَيْتِهِ (۱) [۱۷۶۸] (۲۱۹۹)

تو اجم رجال

علي بن عبدالله: دا ابو الحسن علی بن عبدالله بن جعفر بصری رحمته الله دی. اود ابن المدینی په نوم سره مشهور دی. ددوی تذکره «کتاب العلم باب الفهر فی العلم» لاتدی تیره شوی ده. (۱)
سفیان بن عیینة: ددوی تذکره «کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا» لاتدی تیره شوی ده. (۲)

ابو الزناد: دا عبدالله بن ذکوان مدنی قرشی رحمته الله دی.

اعرج: دا ابو داود عبدالرحمن بن هرمز مدنی قرشی رحمته الله دی. ددې دواړو حضراتو تذکره «کتاب الإيمان باب حب الرسول صلی الله علیه وسلم من الإيمان» لاتدی تیره شوی ده. (۳)

قوله: **صلى رسول الله صلى الله عليه وسلم صلاة الصبح**: حضرت ابو هريره رحمته الله په روایت کښې دی چه رسول الله صلی الله علیه وسلم د سحر مونځ ورکړو. بیا خلقو طرف ته متوجه شو وئې فرمائیل: «بنوا اسرائيل کښې یوسری غوا شړله هغه په دې باندې سور شو او هغه ئې اووله نوهغه غوا اوونیل چه مونځ خاړوی د سوريدو دپاره نه یو جوړ کړې شوې د زميندارنې دپاره جوړ شوې یو.

غوا ته د الله تعالی په قدرت باندې د گویا کیدو طاقت ورکړې شوې وو. «إنا لمخلق» الفاظ نه جنس بقر مراد دی. او مطلب دا وو چه مونځ غواگانې د سورلۍ دپاره نه یو بلکه دزمیندارنې د کار دپاره جوړ کړې شوې یو. خلقو وونیل سبحان الله، غوا هم خبرې کوی؟ رسول الله صلی الله علیه وسلم او فرمائیل زه خو په دې باندې یقین لرم او ابوبکر او عمر هم، حالانکه هغه دواړه دالله موجود نه وو. حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی الله عنهما ته ممکن دی چه حضور پاک دا واقعه اول خورلې وه او هغوی ددې تصدیق کړې وو. په دې وجه حضور پاک د هغوی د یقین تذکره او کړه یا بیا په دې وجه حضور پاک ته یقین وو که چېرې دا دواړه واقعه واوری نویقینا به ددې تصدیق کوی تردد به نه کوی. (۱)

(۱) مرتخیر فی کتاب الحوث والمزارع، باب استعمال البقر للحرث، رقم: ۲۳۲۴.

(۲) کشف الباری: ۲۹۷/۳.

(۳) کشف الباری: ۱۰۲/۳.

(۴) کشف الباری: ۱۱/۲-۱۰.

(۵) فتح الباری: ۶۴۷/۸.

قوله: وبینما رجل فی غنمه دا عبارت په اولنې واقعه باندې عطف دي او ددې ځانې نه دویمه واقعه بیان کړې شوې ده. دا هم بنو اسرائیل سره متعلق ده. په روایت کېنې دې چه یوسړې د خپلو چیلو د رمې په مینځ کېنې وو. په دې کېنې یوه شرمخ حمله اوکړه او د رمې نه نې یوه چیلنې یوړه او تختیدو. دا سړې هغه پسي شاته اولگیدو او چیلنې داسې راخلاصه کړه لکه چه د شرمخ د خلې نه ئ خلاصه کړې وې. په دې باندې شرمخ د خپلو مالک نه اووئیل «هَذَا اسْتَفْذَاهُمَنِي، لَمَّا هَابُوا بِسَبْمٍ بَوْمَلَارَاعِي هَاغِيرِي» یعنې شن ورځ تاجیلنې خلاصه کړه، مگر د ماتونکو خناوړو په ورځ به ئې څوک خلاصه وی کوم وخت چه زمانه سرا د خپلو څوک څوونکې نه وې. دې نه قرب قیامت طرف ته اشاره ده. کله چه فتنې خورې شې خلق ویریدونکې او غلې شوې وې. دهغوی سره به د خپلو ځانونو نه علاوه د بل څیز پروا نه وې. دهغوی څاروی به د څرن والا نه بغیر آزاد ګرځی او ماتونکې خناوړ به هغوی په آساننې سره خپل خوراک جوړوی. (١)

خلق وئیل سبحان الله شرمخ خبرې کوي؟ رسول الله ﷺ او فرمائیل زه په دې واقعه باندې یقین لرم او حضرت ابوبکر او عمر هم، حالته که حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی الله عنهما دواړه حضرات په هغه مجلس کېنې موجود نه وو. «وما هاهنا» د راوی الفاظ دي. (٢)

دا روایت «کتاب الدوايع، باب استعمال البقر للحرارة» لاندې تفصیل سره تیر شوې دي.
ترجمة الباب سره د حدیث مناسبت: د روایت په دواړو واقعاتو کېنې دي: «بما رجُل» د دواړو سړو تعلق بنو اسرائیل سره وو او داسې باب سره د دواړو احادیثو مناسبت ښکاره دي. (٣)
حدیث نه مستنبط فوائد: شرح ددې حدیث په ذیل کېنې مختلف آداب او فوائد ذکر کړي دي:

① په مذکور روایت کېنې تصریح ده چه د ١٠٠ انسانانو ظلماً قتل کونکی سړی توبه به قبلېږي. دې نه استدلال کولو سره محدثینو حضراتو فرمائیلې چه د کبانو مرتکب، تردې چه د ناحق قتل کونکی توبه هم قبلېږي او کله چه الله تعالی د هغه توبه قبوله کړې نو دهغه د خصم یعنی مقتول د راضی کولو دمه به هم اخلی. (٤)
د جمهور اهل سنت رائي: قاضي عياض رحمه الله فرماني چه د جمهور اهل سنت په نیز توبې سره د نورو گناهونو په شان د قتل گناه هم معاف کېږي. (٥)

د بعضی اهل علم نه نقل دی چه قتل ناقابل معافی جرم دي ځکه چه ددې تعلق حقوق العباد سره دي. علامه عینی رحمه الله فرماني چه دې حضراتو د قتل نفس باره کېنې دا سخت موقف حکماً اختیار کړې دي که چرې خلقو ته اوڅو دلې شي چه د قاتل توبه قبلېږي نو هغه به نور هم سرکش شي او د ناحق وینه تونیدو دروازه به کولای شي. (٦)

د سورت نساء آیت دي: **﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُغْفِرُ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَأَلْغَى اللَّهُ فِى قُلُوبِكُمْ ذُنُوبَكُمْ إِذْ كُنتُمْ تَعْلَمُونَ﴾** (٢٨١ و ١١٦) په دې کېنې تصریح ده چه الله تعالی به خپله رضا سره د څرک نه علاوه گناه معاف کوی البته هم د سورت نساء یوړل آیت دي: **﴿وَمَنْ يُقْتَلْ مُؤْمِنًا مَّتَعِدًا مِّنْ ذُنُوبِهِمْ أَلْحَزَ أَوْ هَمَزَ﴾** ارقم: ١٦٣ یعنی د قتل عمد سزا جهنم دي. دې نه دا استدلال صحیح نه دي چه

(١) إرشاد الساری: ٤٢٩/٧ عمده القاری: ٧٨/١٦.

(٢) فتح الباری: ٤٣٨/٦ إرشاد الساری: ٤٢٩/٧.

(٣) عمده القاری: ٧٨/١٦.

(٤) فتح الباری: ٤٤١/٨.

(٥) عمده القاری: ٧٧/١٦.

(٦) المصدر السابق.

قتل عمد ناقابل معافی جرم دی اوددی سزا جهنم دی بلکه دآیت مطلب دی: «جزاءه ان جازاه و قد لا یجازی بل یعفو عنه» یعنی که الله تعالی قاتل متعدّد ته سزا ورکړه نو په دغه صورت کښې به جهنم د هغه سزا وی او کله داسې هم کیږی چه هغه سزا نه ورکړی بلکه معاف کوی. (البته د څه توجیه اوتاویل نه بغیر د چا ناحق قتل حلال گنړلو لا بالا جماع کافر او مخلد فی النار دی.)

① دی روایت سره په عابد باندې د عالم فضیلت ثابتیږی. ددې سړی ملاقات اول راهب سره اوشو نو هغه دا حکم ورکړو چه د قاتل توبه نه قبلیری. په اصل کښې په دغه راهب باندې د عبادت غلبه وه اود علم کمې وو. هغه د قاتل اقدام قتل عظیم جرم خیال کړی وو چه دې انسان ډیرو انسانانو ناحق قتل آخر څنگه کړی؟ په دویم راهب باندې د علم غلبه وه او هم په دې وجه هغه د مسئلې صحیح حکم ورکولو سره دخلاصی لار هم اوخودله.)

② مفتی کله غلطه فتوی هم ورکړی. بعض حضراتو فرمائیلی چه دې سړی راهب ځکه قتل کړو چه هغه د علم نه بغیر فتوی ورکړې وه. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په دې باندې رد کولو سره فرمائیلی چه د سیاق قصه نه معلومیږی چه قاتل ته خود اهو معلومه نه وه چه د قتل ناحق څه حکم دی ځکه چه هغه د راهب نه بار بار تپوس کولو چه د توبه څه لار اوبښایه. کله چه هغه د مسئلې د حکم نه خبر نه وو نو نتیجتاً د راهب د فتوی د صحت او خطا نه هم خبر نه وو. او بیا هغه راهب هم د هغه په فتوی باندې عمل کولو سره قتل کړو. د هغه فتوی سره د الله تعالی د رحمت نه نا امید شو اودا خیال کولو سره چه اوس د خلاصی څه لار نشته راشه دا راهب هم برابر کړ. خو دې نه پس الله تعالی هغه له بیا تسلی ورکړه او هغه په خپل عمل باندې خیمانه کیدو سره د خلاصی لار معلومولو ډباړه د علما حق په لټون کښې اووتلو.)

③ حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه په روایت کښې دې خبرې طرف ته اشاره ده چه اول په راهب کښې فطانت او د عقل کمې وو هغه له دلته د احتیاط او حکمت نه کار اخستل پکار وو چه کوم سړی د ناحق قتل عادت دی هغه ته د هغه د سوچ نه خلاف خبره هم نه دی کول پکار. په داسې موقع باندې د خپل خان بیچ کولو په غرض سره د توبه او تعریض نه کار اخستل پکار دی. سره ددې چه د مسئلې څه صریح حکم موجود وی اودلته خود قاتل د توبه صریح حکم وو نه بلکه مظنون وو.)

د فریشتو اجتهاد او اختلاف: ④ شرح حدیث ددې باب د دې روایت نه استدلال کولو سره فرمائیلی چه فریشتې هم اجتهاد کوی او ډیو انسان باره کښې د هغوی په اجتهاد کښې اختلاف هم پیدا کیدی شی چه دې په گناهگارانو کښې شمیر کړو که په نیکانو کښې. او په دې اختلاف کښې د فریقین یو بل سره دانختلو نوبت هم راځی. تردې چه الله تعالی د هغوی د اجتهاد او اختلاف فیصله کوی.)

⑤ د روایت سره د داسې ځانی نه د هجرت فضیلت ثابتیږی چرته چه انسان د گناهونو په ارتکاب کښې اخته کیږی. عام چلن هغه پخپله د گناهونو نه په بیچ کیدو کښې بندیز جوړیږی. که هغه د صحیح کیدو کوشش کوی هم نو عام ماحول او پخپله د هغه مخکینی د گناه اعمال د هغه لار بندوه وی. د داسې علاقی نه هجرت کول پکار دی.

① عمدة القاری: ۷۷/۱۶.

② المصدر السابق.

③ عمدة القاری: ۷۸/۱۶.

④ فتح الباری: ۶۴۲/۶.

⑤ المرجع السابق.

⑥ المرجع السابق.

په دې وجه دویم راهب مذکور ه قاتل ته مشوره ورکولو سره ونیږي وو: «ولا ترجع الی ارضک، فاما ارض سوء»^(۱) په دې کښې اشاره ده دې خبرې طرف ته چه توبه کونکې سړې چه دگناه په کوم ماحول کښې موجود وو دهغه ماحول نه همیشه دپاره لري وی^(۲)

حدثنا علي بن الحسن بن سفيان عن مسعر بن سعد بن ابراهيم عن أبي سلمة: په دې جمله سره امام بخاری رحمه الله ددې روایت يو بل طريق طرف ته اشاره کړې ده چه ما دا روایت دخپل شيخ نه په دوو طريقو سره اوریدلې دې دا حدیث روایت کولو کښې د سفيان ثوري رحمه الله دوه شیوخ دی يو په تير سند کښې ابو الزناد رحمه الله او يو مسعر بن کدام رحمه الله دي دچا ذکر چه په دې طريق کښې دې بيا ابو الزناد رحمه الله د اعرج رحمه الله نه او مسعر بن کدام رحمه الله د سعد بن ابراهيم رحمه الله نه روایت کوی او هغوی دواړه د ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف رحمه الله نه روایت کوی. دواړو طرق کښې روايه القرين عن قرينه دې هغه داسې چه امام اعرج رحمه الله د ابوسلمه رحمه الله معاصر دې خکه چه دواړه حضرات په اکثر شیوخ کښې مشترک دی هم دغه شان دویم طريق کښې سفيان رحمه الله او مسعر بن کدام رحمه الله معاصر دی سره ددې چه مسعر رحمه الله په عمر کښې د سفيان ثوري رحمه الله نه مشر وومگر په اکثر شیوخ کښې دواړه حضرات مشترک دی^(۳)

[۳۲۸۵] - حَدَّثَنَا اسْحَاقُ بْنُ نَصْرِ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هَمَامٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "اشْتَرَى رَجُلٌ مِنْ رَجُلٍ عَقَارًا لَهُ، فَوَجَدَ الرَّجُلُ الَّذِي اشْتَرَى الْعَقَارَ فِي عَقَارِهِ حِرَّةً فِيهَا ذَهَبٌ، فَقَالَ لَهُ الَّذِي اشْتَرَى الْعَقَارَ: خُذْ ذَهَبَكَ مِنِّي، إِنَّمَا اشْتَرَيْتَ مِنْكَ الْأَرْضَ، وَلَمْ أَبْتَغِ مِنْكَ الذَّهَبَ، وَقَالَ الَّذِي لَهُ الْأَرْضُ: إِنَّمَا بَعْتُكَ الْأَرْضَ وَمَا فِيهَا، فَتَحَاكَمَا إِلَى رَجُلٍ، فَقَالَ: الَّذِي تَحَاكَمَا إِلَيْهِ: الْكُفَيَّا وَكَذَلِكَ قَالَ أَحَدُهُمَا: لِي غُلَامٌ، وَقَالَ الْآخَرُ: لِي جَارِيَةٌ، قَالَ: أَلِكُمَا الْغُلَامَ الْجَارِيَةَ وَأَتَفَقَا عَلَى أَنْفُسِمَا مِنْهُ [ص: ۱۷۵] وَكَصَدَّقَا" [ص: ۱۷۷۴]^(۴)

تواجم رجال

اسحاق بن نصر: دا اسحاق بن ابراهيم بن نصر مروزي رحمه الله دې ددوی تذکره مخکښې تيره شوې ده^(۵)

عبد الرزاق: دا عبد الرزاق بن همام صنعاني رحمه الله دې^(۶)

معمر: دا معمر بن راشد ازدي رحمه الله دې^(۷)

همام: دا همام بن منبه يمانی صنعاني رحمه الله دې^(۸)

قوله: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اشْتَرَى رَجُلٌ مِنْ رَجُلٍ عَقَارًا لَهُ، فَوَجَدَ... دحضرت ابوهريره

^(۱) المصدر السابق.

^(۲) المصدر السابق.

^(۳) عمدة القاري: ۱۶/ ۷۹-۷۸.

^(۴) مر تخریجه فی کتاب المساقاة، باب فضل سقی الماء، رقم: ۲۳۶۵.

^(۵) اگورنی: کتاب الوضوء باب من اغتسل عریانا وحده فی الخلوه رقم: ۲۷۸

^(۶) کشف الباری: ۴۲۱/۲.

^(۷) کشف الباری: ۴/ ۳۲۱.

^(۸) کشف الباری: ۴/ ۳۱۷.

روایت دي چه رسول الله ﷺ فرمانيلى دى يو سړى د بل سړي نه د هغه جائيداد واخستلو. كوم سړى چه جائيداد اخستى وو هغه به دغه جائيداد كښي د سرو زرو نه ډك منگې او موندلو او بائع ته نى اووئيل زما نه خپل سره زر واخله. ما تاته زمكه اخستې وه سره زر مې نه وو اخستى. بائع اووئيل چه ما كور او په هغې كښي چه څه وو هغه هم په تاباندي خرڅ كړي دي. دواړه په چكې شو يو بل سړى له لږل. شراح وائي چه د دې دواړو نومونه معلوم نه شو. د وهب بن منبه رضي الله عنه په المبتدا كښي دي چه دا دواړه د فيصلې كولو دپاره چه كوم سړى له تلى وو هغه حضرت داؤد عليه السلام وو. خود اسحاق عليه السلام په المبتدا كښي دي چه دا واقعه د ذوالقرنين په زمانه كښي پېښه شوې. والله اعلم.)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه امام بخاري رحمته الله د خپل صنيع نه د وهب بن منبه رضي الله عنه قول ته ترجيح وركړې ده. ځكه چه امام بخاري رحمته الله دا واقعه د بنو اسرائيل په تذكره كښي نقل كړې ده. نو راجح هم دغه معلومېري چه دي دواړو بنو اسرائيل سره تعلق لرلو او د فيصلې كولو دپاره حضرت داؤد عليه السلام له تلى وو (۱) كوم سړى له چه دواړه د فيصلې اخستلو دپاره تلى وو هغه دواړو ته اووئيل آيا ستاسو اولاد شته؟ يو اووئيل زما يو خوځى دي. د اسحاق بن بشر رحمته الله په روايت كښي دي چه دا دينا كونكي مشري وو. (۲) دويم اووئيل چه زما يوه لور ده. نوهغه اووئيل «انكوا الغلام الحايه وانفقوا على انفسها وتصدق» يعنى د دواړو نكاح او كړنى سره زر په دواړو باندې خرڅه كړنى او صدقه هم وركړنى. (۳)

د حديث مطالب: دلته به دې خبره اول ځان پوهه كول پكار دي چه بائع او مشري به مينځ كښي كيدونكى بيع خاص د زمكې وه يا په هغې كښي څښ خيزونه هم شامل وو؟ په حديث باب كښي د مشري الفاظ دي: «خذعك فاما اشترى منك الأرض ولم اقم الذهب» يعنى ته خپل سره زر واخله، ځكه چه ماتانه صرف زمكه اخستې ده سره زر مې نه دي اخستې. په دې الفاظو كښي تصريح ده چه بيع خاص د زمكې شوي وه په دې كښي څښ خيزونه شامل نه وو. خود بائع خيال وو چه په دې كښي ضمنا څښ خيزونه هم شامل دي او د مشري راښي د دې خلاف وه. لكه چه د دواړو په مينځ كښي په سودا كښي اختلاف نه وو بلكه په دعوى كښي اختلاف وو. د مسئلې په دې صورت كښي زمونږ په شريعت كښي به د مشري د قول اعتبار كيږي او سره زر يا څښ خيزونه به د بائع ملكيت وي. (۴) اودا هم ممكن دي چه د دواړو د بيع صورت كښي اختلاف شوې وي. د مشري دعوى وي چه بيع د زمكې او په دې كښي شامل څښو خيزونو نه بلكه خاص د زمكې شوي وه او د بائع دعوى وي چه په فيصله كښي د دواړو تصريح شوې و. كه چرې دا صورت د سودا پيښ شوې وي نو د داسې صورت د اثبات دعوى دپاره قسم ضرورى دي.

د دې ټول تفصيل بنياد د حديث په ظاهري الفاظو باندې دي. ليكن حافظ ابن حجر رحمته الله فرمانيلى دي چه د اسحاق بن بشر رحمته الله په روايت كښي دي: «قال المشرى: إنه اشترى دارا فبعها هاهنا جدها كذا وأبى الباقى قال له ادعها إلى أخذه: ما دفنت ولا علمت». يعنى مشري كور واخستو او جوړنى كړو نو د جوړولو وخت كښي هغه ته خزانه ملاؤ شوه او كله چه هغه د بائع نه د خزاني اخستلو خبره او كړه نوهغه وئيل چه ما نه خزانه څښه كړې اونه ماته د دې عمل دې

(۱) فتح الباري: ۶/۴۳

(۲) المصدر السابق.

(۳) فتح الباري: ۶/۴۴

(۴) الحديث آخره مسلم فى الأفضية باب استحباب إصلاح الحاكم بين الخصمين. رقم الحديث: ۴۹۷.

(۵) فتح الباري: ۶/۴۲

داسحاق رحمته به روایت کنی دا تصریح هم ده چه دوارو قاضی ته دڅزانې اوچتولو دپاره څوک راوړلیکه او چرته چه مناسب گنځي هلته ئی استعمال کړه مگر قاضی داسې اوتنه کړل ^(۱).

ممکن ده چه دهغه وخت په شریعت کنې دڅښو شو څیزونو متعلق تفصیلی احکام نه وو چه هغه د رکاز په ستم کنې دی یا د لفظه په حکم کنې دی. یا به د مال ضائع په شان به بیت المال کنې جمع کولې شی. په دې وجه قاضی به خپل اختیار سره داسې فیصله اوکړه دکوم چه په روایت باب کنې تصریح ده ^(۲).

دامام غزالی رحمته او علامه انور شاه کشمیری رحمته وائې: داکثر شرح حدیث رانې ده چه دا واقعه دبنی اسرائیلو په زمانه کنې پېښه شوې وه او قاضی داؤد رحمته وو د بخاری رحمته د صنیع نه ددې تائید هم کیږي لکه څنگه چه شاته مورنځ خودلی دی خو امام غزالی رحمته په نصیحت الملوك کنې فرمایلی چه دواړه د فیصلې اخستلو دپاره کسری له تلې وو دعلامه کشمیری رحمته د تقریر فیض الباری کنې تصریح ده چه دا واقعه:

انور شوان په زمانه کنې پېښه شوې وه لکه چه شاه صاحب رحمته د امام غزالی رحمته قول ته ترجیح ورکړې ده ^(۳). حافظ ابن حجر رحمته فرمائي که چرې د امام غزالی رحمته قول صحیح وی نو بیا د قاضی د تحکیم سره متعلق دا ټول تفصیلات فضول کیږي چه دا مال د لفظه په حکم کنې یا د اموال ضائعو وغیره په حکم کنې دې ځکه چه کله فیصله ورکونکې کافر دې نوهغه په حکم ورکولو کنې به هیڅ یو حجت شرعیه بنیاد نه جوړوی ^(۴).

ألكسا ولد: ولد د لوم او واو فتحه سره دې او ددې نه جنس ولد مراد دې اومعنی ده: «الكل واحد منكأ ولد» ^(۵) یا بیا دا د واو ضمه اولام سکون سره دجمع صیغه ده اومعنی «الكل واحد منكأ ولاد» آیا ستاسو دواړو اولاد شته؟ ^(۶) دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت: په حدیث کنې ذکر شوې دواړو سره تعلق بنی اسرائیل سره وولېدا مناسبت واضح دي ^(۷).

[۳۲۸۶] - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِيرِ، وَعَنْ أَبِي النَّغْرِ، مَوْلَى عُمَرَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ عَامِرِ بْنِ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّهُ سَمِعَهُ يُسْأَلُ أَسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ، مَاذَا سَمِعْتَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الطَّاعُونَ؟ فَقَالَ أَسَامَةُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الطَّاعُونَ رَجُلٌ أَرْبِلٌ عَلَى طَائِفَةٍ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ، أَوْ عَلَى مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ، فَإِذَا سَمِعْتُمْ بِهِ بَارِئًا، فَلَا تَقْدُمُوا عَلَيْهِ، وَإِذَا وَقَعَ بَارِئٌ، وَأَنْتُمْ بِهَا فَلَا تَخْرُجُوا، فَإِذَا رَأَيْتُمْ» قَالَ أَبُو النَّغْرِ: «لَا تَخْرُجُوا حَتَّى لَا

فِرَارًا مِثْلَهُ» ص ۷۷۸ [۵۲۹۶، ۶۵۷۲] ^(۸).

^(۱) فتح الباری: ۶/۴۲۲.

^(۲) فتح الباری: ۶/۴۴۴.

^(۳) فیض الباری: ۴/۲۰۴ دار الکتب العلمیة.

^(۴) فتح الباری: ۶/۴۴۴.

^(۵) فتح الباری: ۶/۴۴۴ عمدة القاری: ۱۶/۷۹ [ارشاد الساری: ۷/۴۳].

^(۶) فتح الباری: ۶/۴۴۴ عمدة القاری: ۱۶/۷۹ دار الکتب العلمیة.

^(۷) عمدة القاری: ۱۶/۷۹ دار الکتب العلمیة.

^(۸) الحدیث أخرجه البخاری ایضاً فی کتاب الطب باب ما یذكر فی الطاعون: ۷۲۸ هوفی کتاب العیال باب ما یرکب من الاحتیال فی الفرار من الطاعون رقم: ۹۷۳۳ عومسلم فی کتاب السلام باب الطاعون والطیرة والکھانة ونحوها رقم: ۵۷۷۲

نواجم رجال

عبد العزیز: داعبد العزیز بن عبد الله اوسى عليه السلام دې ددوى تذکره «کتاب العلم باب الوصى على الحديث» لاتدي تیره شوې ده. (۱)

مالک: دا امام دار الهجرة مالک بن انس اصحبى عليه السلام دې ددوى تذکره «کتاب الإيمان باب من الدين الغرار من الفتن» لاتدي تیره شوې ده. (۲)

محمد بن المنکدر: دا محمد بن المنکدر بن عبد الله عليه السلام دې ددوى تذکره مخکېني تیره شوې ده. (۳)

ابى النصر: دا سالم بن ابى اميه التيمى عليه السلام دې ددوى تذکره مخکېني تیره شوې ده. (۴)

عامر بن سعد عن اميه: ددې دواړو حضراتو تذکره «کتاب الإيمان باب إذا لم يكن الإسلام على الحقيقة وكان على الاستسلام» لاتدي تیره شوې ده. (۵)

قوله: أنه سمعه يسأل أسامة بن زيد: ما إذا سمعت يعنى عامر بن سعد دخپل پلار حضرت سعد بن ابى وقاص عليه السلام د أسامة بن زيد عليه السلام نه تپوس کولو سره اوریدلى چې تاد رسول الله ﷺ نه د طاعون باره کښې څه اوریدلى دي؟ نو أسامة عليه السلام اوونيل رسول الله ﷺ فرمايلى طاعون يو عذاب دې چې د بنو اسرائيل په يوه ډله باندې اوليکلى شو. دلته د راوى شک دې چې يا حضورياک دا فرمايلى: چې تاسو نه مخکېني تپرو شو خلقو باندې اوليکلو. کله چې تاسو په يوه علاقه کښې د طاعون باره کښې واوړئ نو هغې ته مه ورځئ او کله چې تاسو په يوه علاقه کښې يئ او هلته طاعون خورشى نو دهغه ځانئ نه مه اوځئ.

قوله: قال أبو النصر: يعنى ابو النصر سالم بن ابى اميه تيمى عليه السلام د «لا تخرجوا فراراً منه» مطلب بيان کړې دې چې که غرض صرف د تخيدلو وي نو مه تڅښ.

په روايت کښې چې د بنو اسرائيل دکومې ډلې ذکر دې علامه طيبي عليه السلام فرمانئ چې دې نه د بنو اسرائيل هغه خلق مراد دى چاته چې الله تعالى حکم ورکړې وو (وَأَذْخُلُوا الْيَابِسَ جَدًّا) (الأعراف: ۱۶۱) يعنى هغوى په حکم باندې عمل اونه کړو او خلاف ورزي نئ او کړه نو الله تعالى په هغوى باندې طاعون مرض مسلط کړو لکه چې ارشاد دې: (فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ جَرَّادَ سُمِّ السَّمَاءِ يَمَسُّ مَا كَانُوا يَعْبُدُونَ) (الأعراف: ۱۶۲) د طاعون په دې وباسره په يو وخت دهغوى څلورويشت زره کسان مړه شوي وو. (۶)

روايت سره متعلق تفصيلى ابحاث کتاب الطب کښې اوگورئ. (۷)

— ۵۷۸۳ والترمذی فی الجنازات باب ماجاء فی کراهية الفرار من الطاعون. رقم: ۱۰۶۵ جامع الأصول فی احادیث الرسول:

۵۷۹۷/۷ رقم الحديث: ۵۷۳۲.

(۱) کشف الباری: ۴/۴۸.

(۲) کشف الباری: ۲/۸۰.

(۳) اوگورئ: کتاب الوضوء باب صب النبی صلی الله علیه وسلم وضوءه علی المعصی علیه.

(۴) اوگورئ: کتاب الوضوء باب المسح علی الخفين رقم: ۲۰۲.

(۵) کشف الباری: ۲/۷۳-۷۲.

(۶) تحفة الأحوذی: ۱۶۰/۲ ودرس ترمذی: ۳/۳۳۵.

(۷) کشف الباری، کتاب الطب، ص: ۴۰-۵۷.

[٣٢٨٧] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا دَاوُدُ بْنُ أَبِي الْفُرَاتِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بُرَيْدَةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْقَرٍ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَتْ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الطَّاعُونَ، فَأَخْبَرَنِي: «أَنَّهُ عَذَابُ بَيْعَتِهِ اللَّهُ عَلَى مَنْ نَشَاءُ، وَأَنَّ اللَّهَ جَعَلَهُ رَحْمَةً لِلْمُؤْمِنِينَ، لَيْسَ مِنْ أَحَدٍ يَفْعَلُ الطَّاعُونَ، فَيَمُوتُ فِي بَلَدِهِ صَابِرًا مُخْتَبِيًا، يَعْلَمُ أَنَّهُ لَا يَصِيبُهُ إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ، إِلَّا كَانَ لَهُ يَمْلٌ أَجْرُ مُحَمَّدٍ» ص (١) [٢٤٨، ٥٦، ١٢٢٥]

تراجم رجاله

موسى بن اسماعيل: دا موسى بن اسماعيل تبرذكى بصرى رحمته دې. (٢)

داؤد بن ابى الفرات: ددوى تذكره هم تيره شوې ده. (٣)

عبدالله بن بريده: ددوى تذكره هم تيره شوې ده. (٤)

يحيى بن يعمر: دا جليل القدر تابعى ابرو سليمان يحيى بن يعمر البصرى القيسى الجدلى رحمته دې. دوى دشمان بن عفان، على بن ابى طالب، عمار، ابوذر غفارى، ابوهريره، ابو موسى اشعري، ابوسعيد، عائشه، سليمان بن صرد، ابن عباس، ابن عمر، جابر بن عبدالله، او ابواسود رحمته ورحمهم الله نه دحديث روايت كړې دې اوددوى نه يحيى بن عقييل، سليمان تيمى، قتاده، عكرمه، عبدالله بن بريده، اسحاق بن سويد غوندي اعلام حديث د حديث روايت كړې دې. (٥)

تولو اتمه جرح والتعديل ددوى توثيق كړې دې. په ورع اوتقوى كښې بې مثال كيدو سره لغت او علم نحو كښې هم دهغوى خوك جوگه نه وو. دخپلې زمانې د فصيح خلقو نه وو. ابن حبان رحمته وائى: «كان من فصحاء أهل زمانه وأكثرهم علماً باللغة مع الورع الشديد» وكان على قضاء عمرو ولاه قتيبة بن مسلم، يعنى دخپل دور د فصيح خلقو نه وواو د هير زيات متورع كيدو سره علم لغت كښې په تولو باندي فوقيت لرلو. د مرو قاضى وواو دا منصب دهغوى ته قتيبة بن مسلم رحمته وركړې وو. علم لغت او نحو دهغوى د ابواسود رحمته نه حاصل كړې وه. (٦)

دهغوى د مرو په منصب د قضاء باندي فائز كيدو واقعه هم زړه راښكونكې ده. علامه شمس الدين ذهبى رحمته تاريخ اسلام كښې ليكلي دى چه حجاج بن يوسف ثقفى په يومجلس كښې دحضرت حسين عليه السلام متعلق اوونيل چه هغه د رسول الله عليه السلام د ذريت نه نه دې يحيى بن يعمر رحمته په مجلس كښې موجود وو هغه اوونيل «كذبت أها الأُمم» يعنى تا دروغ اوونيل. حجاج تاو راتاو شو او زنى ونيل: «أناك على ما قلت بهيه من كتاب الله وألا تلتك» يعنى دخپلې دعوى ثابت كولو دپاره دكتاب الله نه خه دليل پيش كړه گنى زه به تا قتل كړم يحيى بن يعمر رحمته د قرآن

(١) آخره أيضاً فى كتاب الطب، باب أجر الصابر فى الطاعون رقم: ٥٧٣٤ وكتاب القدر قبل باب وما كنا لنهتدى لو لا أن هدانا الله، رقم: ٦٦١٩.

(٢) كشف الباري: ٤١٣/٣.

(٣) اوگورنى: كتاب الجنائز باب ما يذكّر من الصلاة على المنافقين والاستغفار للمشرّكين، رقم: ١٣٦٨.

(٤) اوگورنى: كتاب الحيض باب الصلاة على النفساء وسنّها، رقم: ٣٣٢، ص: ٦٣٠.

(٥) د شيوخ اوتلامذه د تفصيل دپاره اوگورنى: تهذيب الكمال: ٥٢٣/٣٢ تهذيب التهذيب: ٣٨٩/٥، ٢٦٦ دارالفكر.

(٦) تهذيب التهذيب: ٤٨٩/١١، ٢٦٧ دارالفكر، كتاب الثقات لابن حبان: ٤٢٤/٥، ٤٢٣ دارالفكر، سير اعلام

النبلاء: ٤/٤، ٢٤٤ رقم الترجمة: ١٧٠ مؤسسة الرسالة.

پاک (وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ) لوستلو سره اوونیل «فأخبر الله أن عيسى من ذرية آدم بأبيه» په آیت کښې الله تصریح فرمایلی ده چه عیسی (علیه السلام) د مور د ظرف نه د حضرت آدم (علیه السلام) د ذریت نه دې یعنی ثابته شوه چه د فاطمه (علیها السلام) اولاد د کلام الله په رو سره ذریت محمد (صلی الله علیه و آله) کښې شامل دې.

حجاج اوونیل تا صحیح اوونیل مکرز ما په دې مجلس کښې تازما تکذیب په کوم بنیاد باندې اوکړو؟ یحیی بن یعمر (رحمته الله علیه) په خپل جواب کښې او فرمائیل «لما أخذ الله على الأنبياء: لئيبه للناس ولا تكلمونه» یعنی الله تعالی د انبیاء نه عهد اخستی وو چه هغوی به خلقو ته حق خبره بیانوی او هغه به پتوی نه هم دغه عهد د تکذیب سبب وو ددې واقعنه نه پس حجاج بن یوسف هغه خراسان ته جلاوطن کړو. هلته په رسیدو باندې مسلم بن قتیبه (رحمته الله علیه) هغه د مرو قاضی جوړ کړو. (۱)

تاریخ قضاء کښ د یحیی بن یعمر (رحمته الله علیه) په شان د الله تعالی نه ویریدونکې او عدل کونکې قاضی به ډیر کم تیر شوي وی. د احتیاط او انصاف خوښلولنی دا حال وو چه ټولې فیصلې به یی د گواه په موجودگۍ کښې اوحلف اخستلو سره کولې. ابن سعد (رحمته الله علیه) د ابوالطیب موسی بن یسار (رحمته الله علیه) یو روایت نقل کړې دې چه یحیی بن یعمر (رحمته الله علیه) د مرو د قضاء په منصب باندې و نو هغوی هغه پخپله کله به کوڅو کښې او کله بازارو نو کښې دخلقو مسائل حل کولو سره لیدلې. کله به هغه په خرباندې سور وو نو دوه کسان به په جگړه هغوی له راتللو سره لوی به یی اودرولو سره د هغوی مسئله حل کوله. (۲)

د هغوی تاریخ وفات کښې اختلاف دې ابوالحسن علی بن اثیر جزری (رحمته الله علیه) فرمائی چه وفات یی په ۱۲۹ هجری کښې شوې. حافظ ابن حجر (رحمته الله علیه) په هغوی باندې رد کولو سره فرمائی چه دا قول محل نظر دې. دویم قول دادې چه د هغوی وفات د دویمې صدنی هجری په اولو دوو برخو کښې شوې. دریم قول د حافظ ابن جوزی (رحمته الله علیه) دې هغوی د وفات کال ۸۹ هجری تصریح کړې ده. (۳)

قوله: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الطاعون فأخبرني..... د حضرت عائشه (رضی الله عنها) روایت دې چه ما د رسول الله (صلی الله علیه و آله) نه د طاعون باره کښې سوال اوکړو نو حضور پاک او فرمائیل طاعون یو عذاب دې الله تعالی چه په چا باندې غواړی رالیکی. مگر الله تعالی هغه د مؤمنانو د باره رحمت جوړ کړې دې. که د یو مؤمن په علاقه کښې طاعون خور شی او هغه د ثواب امید کولو سره په دې صبر اوکړی یعنی ثابت قدم پاتې کیدو سره علاقه پرینړدی اودا عقیده اولری چه هغه سره به هم هغه معامله کیرې کومه چه الله تعالی د هغه په تقدیر کښې لیکلې ده نو ده ته به د شهید برابر اجر ملایری.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت. علامه عینی (رحمته الله علیه) فرمائی: «هذا الحديث من جنس الحديث السابق، فلذلك ذكره عقبه فتم المطابقة بينه وبين الترجمة من حيث أنه مطابق للمطابق والمطابق للمطابق للشيء مطابق لذلك الشيء» (۴) چونکه مذکور حدیث د سابقه حدیث د جنس نه دې اوهم په دې وجه امام بخاری (رحمته الله علیه) د حدیث د حدیث سابق سره متصل ذکر کړې دې نو حدیث ترجمه الباب سره مطابقت «مطابق مطابق الشيء مطابق لذلك الشيء» په پیش نظر وی.

[۳۲۸۸] - حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا لَيْثٌ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ قُرَيْشًا أَهْمَهُمْ شَأْنُ الْمَرْأَةِ الْمَغْزُومَةِ الَّتِي سَرَقَتْ، فَقَالُوا: وَمَنْ يَكْلِمُ فِيهَا

(۱) تاريخ الإسلام للذهبي: ۱۰۷۱/۲ دار الغرب الإسلامي.

(۲) طبقات ابن سعد: ۲۶۱/۷ دار الكتب العلمية بيروت ۱۴۱۰ هجری.

(۳) تهذيب التهذيب: ۳۰۶/۱۱.

(۴) عمدة القاری: ۸۶/۱۶.

رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا: وَمَنْ يَنْتَزِعُ عَلَيْهِ إِلَّا اسْمُهُ نَبِيٌّ زَيْدٌ، حَيْثُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَكَلِمَةُ اسْمُهُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَنْتُمْ فِي حَدِّ مِنْ حَدِّهِ، لَمْ قَامُوا فَاعْتَظَلْبُ، لَمْ قَالَ: إِنَّمَا أَهْلَكَ الدِّينَ قَبْلَكُمْ، أَنْتُمْ كَانُوا إِذَا تَرَقَّ فِيهِمُ الشَّرِيفُ تَرَكُوهُ، وَإِذَا تَرَقَّ فِيهِمُ الضَّعِيفُ أَقَامُوا عَلَيْهِ الْحَدَّ، وَإِنَّمُ الْكُلُّ أُنْ قَاتِلُهُ بَنَتْ مُحَمَّدٍ مَرَكَبٌ لَقَطَعَتْ يَدَهَا" ص ۱۷۸۳ ج ۱، ۱۲۵۰۵ (۱)

توابع رجال

قتيبة بن سعيد: د دوی تذکره (کتاب ایمان باب إنشاء السلام عن الاسلام) لاتدی تیره شوی ده. (۲)

لیث دا ابوالحارث لیث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی رحمته الله د دوی تذکره بدءالوحي کنبی تیره شوی ده. (۳)

ابن شهاب: د محمد بن شهاب زهری رحمته الله تذکره هم بدءالوحي لاتدی تیره شوی ده. (۴)

عروة: عروه بن زبیر رحمته الله د دوی تذکره (کتاب ایمان باب الدین من) لاتدی تیره شوی ده. (۵)

قوله: **أَنْ قَرِشًا أَهْمُهُمْ شَأْنَ الْمَرْأَةِ الْمَغْزُومَةِ الَّتِي سَرَقَتْ:** حضرت عائشه رضی الله عنها فرمائی چه قریش د هغه مغزومی بنحی په معامله کنی په فکر مند کړي وو. چاچه دفتح مکه په موقع کالی پت کړی وو نو د قریشو خلقو اوونیل په دې معامله کنی رسول الله صلی الله علیه و آله ته دحضور پاک نازنین اسماء بن زید رضی الله عنها نه سوا څوک د عرض کولو جرات نه شی کولې، چنانچه اسماء بن زید رضی الله عنها حضور پاک سره خبره اوکړه نوحضور پاک او فرمائیل اسماء ته د الله تعالی په مقرر شوی حدود کنی سفارش کوي؟ بیا حضور پاک او دریدو خطبه نی ورکړه او ونی فرمائیل: تاسو نه وې اندې خلق یعنی بنو اسرائیل څکه هلاک شو چه کله به په هغوی کنی یو صاحب حیثیت سړی غلا کوله نوهغه به نی پریخود او کله چه به یو کمزوری غلا کوله نوبه هغه باندي به نی حد قائم کولو په الله قسم که فاطمه بنت محمد هم غلا اوکړی نوز به د هغې هم لاس پرې کوم. دا روایت وړاندې د حدود او مناقب لاتدی راخی.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث باب کنی دی (إِنَّمَا هَلَكَ الَّذِينَ قَبْلَكُمْ) علامه عینی رحمته الله او حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی دې نه بنو اسرائیل مراد دی. د روایت په دویم طرق کنی دبنو اسرائیل تصریح کړې شوی ده، لهذا ترجمه الباب سره د حدیث مطابقت ښکاره دي. (۶)

[۳۲۸۹] - حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مِهْسَرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ الْكَزَّالَ بْنَ سَرْجَةَ الْهَلَالِيَّ، عَنْ ابْنِ مَعْقُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا قَرَأَ آيَةَ، وَسَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ بِهَا، فَحُتَّ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرَهُ، فَعَرَفْتُ فِيهِ وَجْهَ الْكَرَّاهِيَّةِ، وَقَالَ: «كَلَّا كَمَا تَحْسِبُ، وَلَا تَحْتَلِفُوا، فَإِنَّ مِنْ كَانَ قَبْلَكُمْ اخْتَلَفُوا قَبْلَكُمْ» ص ۱۷۸۵ ج ۱، ۱۲۷۷۹ (۱)

(۱) مرتخیه فی کتاب الشهادات، باب القاذف والسارق الزانی، رقم: ۲۶۴۸.

(۲) کشف الباری: ۱۸۹/۲.

(۳) کشف الباری: ۳۲۴/۱.

(۴) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۵) کشف الباری: ۴۳۶/۲.

(۶) عمدة القاری: ۸۲/۱۶ وفتح الباری: ۶۴۶/۶.

تراجم رجال

ادم: دا آدم بن ابى اياس عليه السلام دي
 شعبة: دا شعبة بن الحجاج بن الورد العسكى عليه السلام دي ددوى دوارو حضراتو تذكرة «كتاب الإيمان باب من
 سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندی تیره شوي ده. (٢)
 عبدالملك بن ميسرة: ددوى تذكرة مخکنې تیره شوي ده. (٢)
 نزال بن ميسرة: ددوى تذكرة مخکنې تیره شوي ده. (٢)

قوله: سمعت رجلاً قرأ وسمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقرأ خلفاً..... دحضرت عبدالله بن
 مسعود رضي الله عنه روایت دي ما يوسري د قرآن تلاوت کولو سره واوريدو حالانکه هغه چه څنگه تلاوت کولو. ما د
 رسول الله ﷺ ته د دې برخلاف بله طريقه باندې لوستلو سره واوريدلي وو. زه د حضور ياک خدمت کښې حاضر
 شوم دواقعه خبر مي ورکړو نو ما د حضور ياک په مخ مبارک باندې د خفگان اثار اوليدل حضور ياک او فرمايل
 تاسو دواړه ئي ښه لولئ او خپل مينځ کښې جگړه مه کوئ تاسو نه مخکنې خلق يعنى بنو اسرائيل دخپل
 مينځ جگړو د وجې نه هلاک شو.
 دحديث ترجمه الباب سره مناسب: «فان من كان قبلكم» نه د بنو اسرائيل طرف ته اشاره ده. ترجمه الباب سره
 د دې مناسب واضح دي

[٢٢٩٠] حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي شَقِيقٌ، قَالَ:
 عَبْدُ اللَّهِ: كُنَّا فِي أَظْفَرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَخْجِي نَبِيَّائِمَ الْأَنْبِيَاءِ [ص: ٤٦٠]،
 فَزَيَّعَهُ قَوْمٌ فَأَذْمُوهُ، وَهُوَ تَسْمَعُ الدَّمْعَ عَنْ وَجْهِهِ وَيَقُولُ: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» ص
 ٧٨٦ [١: ٤٥٣] (٢)

تراجم رجاله

عمر بن حفص: دا عمر بن حفص بن غياث النخعي عليه السلام دي
 ابى: دا د عمر بن حفص پلار حفص بن غياث النخعي عليه السلام دي ددوى دوارو حضراتو تذكرة «كتاب الفل باب
 المصمصة والاستنشق في الجنابة» لاندی تیره شوي ده. (٢)
 الأعمش: دا سليمان بن مهران كوفي عليه السلام دي اعمش په لقب سره مشهور دي ددوى تذكرة «كتاب الإيمان باب ظلم
 دون ظلم» لاندی تیره شوي ده. (٢)

(١) مرتخریچي في كتاب الخصومات باب ما يذكر في الأشخاص والخصومة بين المسلم واليهودي، رقم: ٢٤١٠.

(٢) كشف الباري: ٦٧٨/١

(٣) اوگورشي: كتاب الخصومات باب ما يذكر في الأشخاص والخصومة بين المسلم واليهودي، رقم: ٢٤١٠.
 (٤) ايضاً.

(٥) أخرجه ايضاً في كتاب استنابة المرتين والمعاندين وقتالهم قبل باب قتل الخوارج والملحدین بعد إقامته الحجة
 عليهم رقم: ٩٢٩ وأخرجه مسلم في الجهاد باب غزوه أحد، رقم الحديث: ٤٦٤٦ وابن ماجه في سننه في كتاب الفتن
 باب الصبر على البلاء، رقم: ٤٠٢٥.

(٦) كتاب الفل باب المصمة والاستنشق في الجنابة، ص: ٢٥٩.

(٧) كشف الباري: ٢٥١/٢

شقیق: دا ابوالفضل شقیق بن سلمه رضی اللہ عنہ دې ددوی تذکره بدء الحوحي لاتدی تیره شوې ده (۱)
عبدالله: دا عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ دې (۲)

قوله: قال عبدالله: كأنني أنظر إلى النبي صلى الله عليه وسلم يحكي نبياً من الأنبياء: حضرت عبدالله ابن مسعود رضی اللہ عنہ وائی لکه چه زه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته گورم، چه هغوی د یو نبی حال بیانولو دهغوی قوم هغه وهلو سره په وینو باندې رنګ کړو او هم په دې حال کښې هغه خپله وینه پاکوله او د گذارونو په شدت سره به یې هوشه کیدو او کله چه به نې گذاره کیدله نو فرمائیل به نې: «اللهم اغفر لقومي فإنهم لا يعلمون» ای الله زما د قوم خلق اویخښې دوی نه پوهیږی.

په روایت کښې د کوم یو نبی تذکره ۹۵: حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه روایت باب کښې رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د کوم نبی تذکره گوی ماته دهغه نوم صراحتاً ملاؤ نه شو. ممکن ده چه نوح عليه السلام مراد وی. علامه سیوطی رحمته اللہ علیہ الدبیاج کښې په دې باندې جزم کړې دې (۳) ابن اسحاق رحمته اللہ علیہ المبتدا کښې یو روایت نقل کړې دې دهغې الفاظ دادی: «ان قوم نوح كانوا يبطون به فيفقونه حتى يفتي عليه فإذا أفاق قال: اللهم اغفر لقومي فإنهم لا يعلمون» (۴) یعنی د نوح عليه السلام قوم به حضرت نوح عليه السلام وهلو سره د هغه مرنۍ خفه کوله، تردې چه هغه به یې هوشه شو او چه کله به هوش کښې راتلونو فرمائیل به نې ای الله زما قوم ناپوهه دې دا اویخښې که چرې دا روایت ثابت وی نو بیادا د نوح عليه السلام د خپل قوم نه د ملاویدونکو تکلیفونو دشروع واقعیه به وی. په آخره کښې چه کله د قوم د هدایت نه ناامیده شو نو دهغوی دپاره نې دا دعوا کړه: «رَبِّ لَا تَذَرْنِي عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ ذَيَّارًا» (۵)

دعلامه قرطبي رحمته اللہ علیہ راځي: دباب مذکور ه روایت امام مسلم رحمته اللہ علیہ هم په خپل صحیح کښې نقل کړې دې او ددې د نقل کولونه وړاندې هغه د احد قصې سره متعلق روایت درج کړې دې په کوم کښې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی: «كيف يفلح قوم ضحوا نبيهم وكنوا ربايعته» داسې قوم چرته کامیاب کیدی شی چاچه دخپل نبی مخ زخمی کړې وی او د هغه غاښونه نې مات کړې وی؟ کیدی شی د امام مسلم رحمته اللہ علیہ په دې صنیع سره علامه قرطبي رحمته اللہ علیہ دا گمان کړې وی چه (محکم من نبيهم الأنبياء) کښې په حقیقت کښې نې کریم صلی اللہ علیہ وسلم خپل حال بیان کړې دې. په دې وجه هغوی تصریح کړې چه په روایت کښې حاکی اومحکی عنه پخپله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دې. د حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ روایت باب په وخت د احد واقعنه وه پښه شوې. نو علامه قرطبي رحمته اللہ علیہ وائی غزوه احد کښې چه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د زخمی کیدو کومه واقعه پښه شوې هم داسې واقعه د غزوه احد نه وړاندې حضور پاک ته د وحی په ذریعه خودلې شوې وه مگر د نبی نوم نې اونه خودلو. بیا چه کله په غزوه احد کښې هم دغه شان واقعه پښه شوه نو معلومه شوه چه دې نه حضور پاک پخپله مراد دې (۶)

حقیقت دادی چه دعلامه قرطبي رحمته اللہ علیہ دا تاویل صحیح نه دې. دا صحیح منلو کښې په حدیث اوترجمه کښې

(۱) کشف الباری: ۱/۴۸۰.

(۲) کشف الباری: ۲/۲۵۷.

(۳) الدبیاج علی صحیح مسلم بن الحجاج: ۲/۷۳۷.

(۴) فتح الباری: ۶/۶۴۶ عمدة القاری: ۱۶/۸۳ إدارة الطباعة النشيرية.

(۵) فتح الباری: ۶/۴۴۶.

(۶) المفهم لما اشکل من تلخیص کتاب مسلم کتاب الجهاد باب فی افتتاح الواحد علی جمع العدو. رقم الحدیث: ۱۳۱.

۱۳۱/۶۵۱ دار ابن کثیر. دار الکلم الطیب، تفسیر القرطبي، سورة آل عمران رقم الآية: ۱۲۸، ۳۰۷/۵ مؤسسة الرسالة. فتح

الباری: ۶/۴۴۶.

مناسبت نه پاتې کيږي ځکه چه ظاهر ده چه باب بنو اسرائيل سره متعلق دي او ددي تاويل ترديد د مسند احمد په يو روايت سره هم کيږي. دا روايت عاصم عن ابي وانيل په طريق سره نقل دي په دي کښې دي: «محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم غانم حنين بالجرانه قال: فازدحموا عليه فقال: ان عباد الله ههنا الى قومه ففريوهم وشيروهم فجعل عمر الدرعن جهته ويقول: رب اغفر لقومي، فإلهرا لا يعلمون. قال عبدالله: فكان انظر الى سول الله صلى الله عليه وسلم عمر الدرعن جهته بمكي الرجل» (۱)

يعني رسول الله جعرانه کښې د حنين نه وائلونکي د غنيمت مال تقسيم کړو. راوی وائي چه خلق د رسول الله ﷺ نه چاپيره واناوشو نو په دي موقع حضور پاك او فرمانيل الله تعالى يو بنده خپل قوم ته نبي جوړولو سره اوليکلو نود قوم خلقو دهغه تکذيب او کړو او دهغه مخ ني زخمی کړو نوهغه نبي به دخپل مخ نه وينه او چوله او دا دعاني به نبي فرمانيله: «رب اغفر لقومي، فإلهرا لا يعلمون» عبدالله بن مسعود رضی الله عنه وائي لکه چه زه رسول الله ﷺ وښم چه هغوی به دمذکوره سري حال بيانولو سره خپل تندې مبارک اوچولو.

خلاصه دا چه روايت کښې رسول الله ﷺ خپل حکايت نه دي بيان کړي او په قول د ابن حجر رحمه الله که چري د قرطبي رحمه الله تاويل اومنلي شی نو په باب او روايت کښې به مناسبت پاتي نه شی. او که چري نوح رحمه الله مراد وي نو په دي صورت کښې هم علامه عيني رحمه الله فرمانيلي چه به باب او روايت کښې به مناسبت نه وي ځکه چه دنوح رحمه الله مانده د بنو اسرائيل نه وړاندې ده خواب د بنو اسرائيل اخبار او واقعات سره متعلق دي (۲) هم دغه راښي د علامه قسطلاني هم ده هغوی فرمانيلي چه به ظاهره واقعه د بنو اسرائيل سره متعلق ده او باب سره مناسبت هم په دي صورت کښې دي (۳)

[۳۲۹۱] - حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ عَقِبَةَ بْنِ عَبْدِ الْعَافِرِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنَّ رَجُلًا كَانَ قَبْلَكُمْ رَغَبَهُ اللَّهُ مَا لَهُ، فَقَالَ لِنَبِيِّهِ لِمَا حَفِرَ: أَيُّ أَبِ كُنْتَ لَكُمْ؟ قَالُوا: غَيْرَ أَبِي، قَالَ: قَالِي لَمْ أَغْمِلْ غَيْرَ أَقْط، فَأَذَامْتُ فَأَحْرَقُونِي، ثُمَّ اصْغَقُونِي، ثُمَّ ذَرُونِي فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ، فَفَعَلُوا، فَجَنَعَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، فَقَالَ: مَا مَحْكَمُكَ؟ قَالَ: مَحَافَتُكَ، فَتَلَقَّاهُ بِرُحْمَتِي، وَقَالَ مُعَاذُ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، سَمِعْتُ عَقِبَةَ بْنَ عَبْدِ الْعَافِرِ، سَمِعْتُ أَبَا سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

(۱) (۱۷۸۹)

تراجم رجال

ابو الوليد: دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالسي رحمه الله دي ددوی تذکره «کتاب العلم باب ائمه من کذب علی النبی صلی الله علیه وسلم» لاندې تیره شوي ده. (۴)
ابو عوانه: دا وضاح بن عبد الله بکري رحمه الله دي (۵)

(۱) مسند الإمام أحمد: ۷/۳۷۶ رقم الحديث: ۴۳۶۶.

(۲) عمدة القاری: ۱۶/۸۳

(۳) إرشاد الساری: ۷/۸۳

(۴) أخرجه أيضاً في كتاب الرقاق باب الخوف من الله عز وجل رقم: ۴۸۱ عو کتاب التوحید باب قول الله تعالى: ﴿يَذْكُرُونَ أَنْ يُخْلَقُوا كَلِمَةً﴾ رقم: ۷۵۰۸ ومسلم في صحيحه في كتاب التوحید باب سعة رحمة الله تعالى. رقم الحديث:

قتاده: دقتاده بن دعامة رضی اللہ عنہ دی. ددوی تذکرہ «کتاب ایمان باب من الإيمان أن يحب الأخيه ما يحب لنفسه» لاندی تیرہ شوی ده. (۱)

عقبه بن عبدالغافر: ددوی کنیت ابونهاد دی. ددوی تذکرہ مخکنی تیرہ شوی ده. (۲)
د عقبه بن عبدالغافر رضی اللہ عنہ په صحیح بخاری کنیی صرف دوه روایتونه دی. یو روایت مذکره او دویم روایت «کتاب الوکاله باب إذا باع الوكيل شيئا فاسدا فبيعه مردوداً قهر الحديث: ٢١٨٨» لاندی ذکر دی.

قوله: أن رجلا كان قبلكم رغبة الله ما لا دحضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ روایت دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمانيلى چه تاسو نه مخکنی یوسری وو. الله تعالى هغه ته «یر مال» ورکړې وو. هغه دمرگ په وخت خپلو خامنوته اووئیل زه ستاسو څنگه پلار ووم؟ هغوی اووئیل چه ته یو بنه پلار وې. هغه سړی اووئیل چه ما ټول ژوند کنیی کله نیک عمل نه دي کړې. کله چه زه مړ شم نو ما اوسیزنی ما بیا اوره کړنی بیا د سیلنی په ورځو کنیی کله چه په زوره سیلنی چلیږي ما یعنی زما اېری په هوا کنیی اوشیندننی نو خامنوه هم داسې اوکړه. الله تعالى دهغه ټول بدن راجمع کړو ونی فرمائیل په داسې کولو باندې ته چا مجبوره کړې؟ هغه وئیل ستا ویرې، نو الله تعالى هغه سره د رحم معامله اوکړه.

داسې ډینو اسرائیل نه وو. دا عاجز د الله تعالى د صفاتو او قدرت کامله نه ناخبره وو. نیک عمل نی نه وو مگر د مرگ نه مخکنی د الله تعالى ویره پرې دومره غالبه شوه چه خپلو خامنوته نی داسې جاهلانته وصیت اوکړو. دا بالکل غلط عمل وو چونکه د الله تعالى د ویرې تقاضا خو دا وه چه دهغه د عذاب نه ویریدلو. په دې وجه الله تعالى د هغه نادان مغفرت اوکړو.

و قال معاذ: حدثنا شعبه عن قتادة: سمعت عقبه بن عبد الغافر: سمعت أبا سعيد الخدري عن النبي صلی اللہ علیہ وسلم ٦١١٦، ٧٠٦٩، ١٧٠٧.

دا تعلیق امام مسلم رضی اللہ عنہ په خپل صحیح کنیی «عن عبد الله بن معاذ العنبري عن أبيه» په طریق سره موصول نقل کړې دي او ددې تعلیق نه د امام بخاری رضی اللہ عنہ مقصد داخود دی چه عقبه بن عبد الغافر رضی اللہ عنہ د قتاده رضی اللہ عنہ نه سماع ناسته ده. (۳)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت روایت کنیی دی: «أن رجلا كان قبلكم» دا جمله د باب موافق ده

[٢٢٩٢] - حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ يَنْعِي بْنِ جَرَّاشٍ، قَالَ: قَالَ عَقِبَةُ بْنُ حَذَّافَةَ: «الْأَخَذْتُ نِثْيَا مَا سَمِعْتُ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ "إِنَّ رَجُلًا خَصَرَةَ الْمَوْتِ، لَيْسَ أَيْسَ مِنَ الْحَيَاةِ" وَأَوْصَى أَهْلَهُ: إِذَا مِتُّ فَأَجْمَعُوا إِلَيَّ حَطَبًا كَثِيرًا، لِمَا أَدْرَاكُمْ، حَتَّى إِذَا كُنْتُ لَحْمِي، وَخَلَصْتُ إِلَى عَظْمِي، فَخُذُوا مَا قَاتَلْتُمْوهَا أَقْدَرُونِي فِي النَّارِ فِي يَوْمٍ حَارٍّ، أَوْ أَرَارٍ، فَجَمَعَهُ اللَّهُ فَقَالَ: لِمَ فَعَلْتَ؟ قَالَ: خَشَيْتُكَ، فَفَعَلْتُهُ" قَالَ عَقِبَةُ: وَأَنَا سَمِعْتُهُ يَقُولُ: حَدَّثَنَا مُوسَى، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ، وَقَالَ: «فِي يَوْمٍ حَارٍّ»» (١٧٩١)

(۱) کشف الباری: ٤٣٤/١.

(۲) کشف الباری: ٣/٢.

(۳) اوگورنی: کتاب الوکاله باب إذا باع الوكيل شيئا فاسدا فبيعه مردود: ٢٣١٢.

(۴) فتح الباری: ٤٧/٦ غوراشاد الساری: ٤٣٧/٧.

(۵) مترخیرجه فی نفس الباب برقم: ٣٤٥٢.

تراجم رجال

مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی بصری رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب العلم باب من خض بالعلم قوما دین قوم کراهه ان لا یغیروا» لاتدې تیره شوي ده. ^(۱)

ابو عوانه: دا وضاح بن عبدالله یشکری رحمته الله دې. ^(۲)

عبد الملك بن عمیر: دا عبد الملك بن عمیر بن سويد الفرسى رحمته الله دې. ^(۳)

ربیع بن حواری: ددوی تذکره «کتاب العلم باب ان من کذب علی النبی صلی الله علیه وسلم» لاتدې تیره شوي ده. ^(۴)

عقیبة: دا صحابی رسول ابو مسعود عقبه بن عمرو انصاری رحمته الله دې. ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب ما جاء ان الأعمال بالنية والحسنة» لاتدې تیره شوي ده. ^(۵)

حذیفة: دا حذیفة بن یمان رحمته الله دې «کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا وأخبرنا وأوتانا» لاتدې ددوی حالات تیر شوي دي. ^(۶)

قوله: قال عقیبة حذیفة: ألا تحدثنا ما سمعت من النبی صلی الله علیه وسلم؟..... عقبه بن عمرو انصاری رحمته الله حذیفة بن یمان رحمته الله ته اوونیل: ایا ته مونږ ته د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه اوریدلې څه حدیث نه بیانوي؟ حذیفة رحمته الله او فرمائیل ما رسول الله صلی الله علیه وسلم په دې ارشاد فرمائیلو سره اوریدلې چه د یوسړی د مرگ وخت نیژدې راغلو. کله چه هغه د ژوند نه نا امیده شو نو هغه خپل بال بچ ته دا وصیت او کړو: کله چه زه مړ شم نو زما دپاره د پیر لرگي راجمع کړنې بیا اور بل کړنې تردې چه کله اور زما د بدن غوښه او خوری او هډوکو پورې اوړسیري نو دغه هډوکي واخلي اوړه نئ کړنې بیا د سختې گرمۍ په ورځ یا نئ او فرمائیل: په کومه ورځ چه تیزې هوا گانې چلیږي ما په هوا کښې اوښیندنی. کله چه دهغه د اوړه کړې شوو هډوکو ایره په هوا کښې والوزولې شوه نو الله تعالی دهغه بدن راغونډ کړو او تپوس نئ ترې او کړو تا داسې ولې او کړه؟ هغه ونیل ستاد ویرې، نو الله تعالی دهغه مغفرت او کړو. په دې روایت کښې هم د بنو اسرائیل د یوسړی واقعہ بیان کړې شوي ده. دا نباش گورکن وو او کفنونه به نې پتول. ^(۷)

قوله: ألا تحدثنا؟ لا حرف تخصیص دې. ^(۸)

قوله: خشيتك: علامه قسطلانی رحمته الله وائی چه شرف الدین یونینی دخپل شیخ جمال الدین ابن مالک رحمته الله قول نقل کړې دې چه خشيتك دتاء فتحه او کسره دواړه شان لوستلې کیدي شی. البته فتح اولی ده. د نصب د وچې نه

^(۱) کشف الباری: ۵۸۸/۴.

^(۲) کشف الباری: ۴۳۴/۱.

^(۳) اوگورثی: کتاب الأذان باب أهل العلم والفضل أحق بالإمامة، رقم: ۶۷۸.

^(۴) کشف الباری: ۱۴۷/۴.

^(۵) کشف الباری: ۷۴۸/۲.

^(۶) کشف الباری: ۱۰۹۳/۳.

^(۷) إرشاد الساری: ۴۳۵/۷.

^(۸) عمدة القاری: ۸۵/۱۶.

علامه کرمانی رحمته دا فرمانیلی دی چه دایزغ د خافض د وجی نه ده یعنی «من عشتک» او د کسره د وجی نه علامه زرکشی رحمته دا فرمانی چه «عشتک» نه وړاندې «من» مقدر دی. (۱)
 حدیثا موسی: حدیثا ابو عوانه..... الخ. دا سند ذکر کولو سره د امام بخاری رحمته مقصد دی خبری طرف ته اشاره کول دی چه موسی بن اسماعیل نبوذکی رحمته د دې حدیث په یو وړوکی شان جز، کښې د مسند رحمته مخالفت کړې دې ځکه چه د مسند رحمته په روایت کښې «فی یوم حار» دې خود موسی بن اسماعیل نبوذکی رحمته په روایت کښې «فی یوم حار» دې. (۲)

د حدیث ترجمه الباب سوره مناسبت: روایت باب کښې دی. «ان رجلاً حضره الموت» په دې کښې د بنی اسرائیل د یو سړی ذکر دې د باب سره د دې مناسبت ښکاره دی. (۳)

[۳۲۹۳] - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا اِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ اَبِي شَهَابٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَتِيَّةٍ، عَنْ اَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "كَانَ الرَّجُلُ يَدَّابِنَ النَّاسِ، فَكَانَ يَقُولُ لِقَتَاةٍ: إِذَا أَتَيْتَ مُعِيراً فَتَجَبَّأْ عَنْهُ، لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَجَبَّأَ عَنْكَ، قَالَ: فَلَقِيَ اللَّهَ فَجَبَّأَ عَنْهُ" ص [۷۹۴] (۱۹۷۲) (۴)

تراجم رجال

عبد العزيز بن عبد الله. دا عبد العزيز بن عبد الله اویسی رحمته دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب العرص علی العلم» لاندې تیره شوي ده. (۵)

ابراهيم بن سعد. دا ابراهيم بن سعد بن عبد الرحمن بن عوف رحمته دې. د دوی تذکره «کتاب العلم باب ما یذکر فی ذهاب موسی علیه السلام فی البصر الی الخضر» لاندې تیره شوي ده. (۶)
 ابن شهاب. دا محمد بن مسلم بن شهاب زهري رحمته دې. (۷)

عبد الله بن عبد الله. د دوی حالات «کتاب العلم باب: من یصح معاه الصغیر» لاندې تیر شوی دی. (۸)

قوله: کان رجل یدابن الناس، فكان یقول لقتاة: إذا أتیت معیراً.....: د حضرت ابو هريره رحمته نه روایت دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمانیلی یو سړی به خلقو ته قرض ورکولو او هغه به خپل نوکر ته و نیل کله چه یو تنگ دست (قرض دار) له ورشې نو هغه ته معافی کوه کیدې شی (چه د دې نیکنی په صله کښې) الله تعالی زموږ خطا گانې معاف کړی کله چه هغه الله تعالی سره ملاقی شو نو الله تعالی هغه معاف کړو. د نسائی رحمته د روایت الفاظ دادی: «یقول لوسوله: غدا یمیت و اترک ما عمر و تمجأون» (۹)

(۱) إرشاد الساری: ۴۳۵/۷.

(۲) عمدة القاری: ۸۶/۱۶.

(۳) عمدة القاری: ۸۵/۱۶.

(۴) مرتخریجه فی کتاب البیوع باب من أنظر معسراً، رقم: ۲۰۷۸.

(۵) کشف الباری: ۴۸/۴.

(۶) کشف الباری: ۲۸۷/۳.

(۷) کشف الباری: ۳۲۶/۱.

(۸) کشف الباری: ۲۸/۳.

(۹) سنن النسائی کتاب البیوع باب حسن المعاملة والرفق فی المطالبة، رقم الحديث: ۴۶۹۸.

یعنی هغه سړی به خپل پیغام رسونکي نوکر ته دا وئیل چه کوم په آسانۍ سره درکوي هم هغه اخله گڼي پرېږده او د معافۍ نه کار اخله. او صحیح مسلم کښې د ربیع عن حذیفه په طریق سره نقل روایت الفاظ دادی: «فقال الله تعالى: أَلَا أُنَبِّئُكَ بِمَا مَكَرْتُمْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْ عَدِيٍّ»^(۱)

یعنی الله تبارک و تعالی فرماني چه دا د عفو او معافۍ عمل تاسو نه زیات زما شان سره لائق دي او بیاني فرینې ته حکم ورکړو چه زما دي بنده سره د معافۍ معامله او کړنې دي جنت ته داخل کړنې.

دا روایت «کتاب البیوع باب: من انظر معمر» کښې تیر شوي دي
د حدیث ترجمه الباب سره مناسب: ښکاره خبره ده چه دا واقع بنو اسرائیل سره متعلق ده او باب سره د دې مناسب هم ښکاره دي.

[۳۲۹۴] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "كَانَ رَجُلٌ يُسْرِفُ عَلَى نَفْسِهِ فَلَمَّا حَضَرَهُ الْمَوْتُ قَالَ لِيَبِيهِ: إِذَا أَنَا مَاتُ فَاحْرُقُونِي، ثُمَّ اطْحَنُونِي، ثُمَّ ذَرُونِي فِي الرِّيحِ، قَالُوا لَكَ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ، قَدْ رَأَيْنَاكَ رَجُلًا عَدَايَا مَا عَدَّ بِهِ أَحَدًا، فَلَمَّا مَاتَ فَعِلَ بِهِ ذَلِكَ، فَأَمَرَ اللَّهُ الْأَرْضَ فَقَالَتْ: اجْمَعِي مَا فِيكَ مِنْهُ، فَفَعَلَتْ، فَأَذَا هُوَ قَائِمٌ، فَقَالَ: مَا حَمَلَكْ عَلَى مَا صَنَعْتَ؟ قَالَ: يَا رَبِّ خَشِيتُكَ، فَفَقَرْتُكَ" وَقَالَ غَيْرُهُ: «عَفَاكَ يَا رَبِّ» ص. ۷۹۵ - ۱۷۹۶/۱۷۹۷ (۲)

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد مسندی رحمته الله دي د دوی تذکره «کتاب الإيمان باب أمور الإيمان» لاندې تیره شوي ده. (۲)

هشام: دا مشهور محدث هشام بن یوسف الصنعانی رحمته الله دي د دوی تذکره مخکښې تیره شوي ده. (۳)

معمر: دا معمر بن راشد ازدي رحمته الله دي د دوی تذکره «کتاب العلم باب كتابة العلم» لاندې تیره شوي ده. (۴)

الزهري: دا محمد بن شهاب زهري رحمته الله دي. (۵)

حميد بن عبد الرحمن: داحمد بن عبد الرحمن بن عوف رحمته الله دي د دوی تذکره «کتاب الإيمان باب تطوع قيام رمضان من الإيمان» لاندې تیره شوي ده. (۶)

كان رجل يسرف على نفسه..... د حضرت ابوهريره رضي الله عنه روایت دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمانيلی یو

(۱) صحیح مسلم کتاب المساقاة باب فضل انظار المعسر الخ رقم الحديث: ۳۹۹۶.

(۲) أخرجه أيضاً في كتاب التوحيد باب: (يُؤْتِيكَ اللَّهُ أَنْ يَمْلِكُوا كَلَامَهُ) رقم: ۷۵۰۶ ومسلم في كتاب التوحيد باب سعة رحمة الله تعالى وأنها تغلب غضبه، رقم الحديث: ۶۹۸۱ والجنائز باب أرواح المؤمنين رقم الحديث: ۲۰۸۱.

(۳) كشف الباري: ۶۵۷/۱.

(۴) كتاب الغسل باب من سقى النفس حياء رقم: ۲۹۸.

(۵) كشف الباري: ۳۲۱/۴.

(۶) كشف الباري: ۳۲۶/۱.

(۷) كشف الباري: ۳۱۶/۲.

سری به دندن زبانه گناه کوله. هغه خاموشه او وئیل چه کله زه مرشم ما اوسوزونی او میده مې کرنی او بیا مې په هوا کښې والوزونی. په الله قسم چه که الله تعالی زما مواخذه اوکړه نو داسې سزا به را کوی چه هیچاته به ننی نه وی ورکړي. کله چه هغه مر شو نو هغه سره هم هغه شان اوکړي شو. الله تعالی زمکې ته حکم اوکړو چه د دې بنده د بدن اعضا راجمع کړه زمکې د حکم تعمیل اوکړو نو هغه اودریدو. الله تعالی تپوس اوکړو نو داسې ولې اوکړه؟ هغوی وئیل ای ربه ستا د ویرې د وجې نه نو الله تعالی د هغه مغفرت اوکړو.

یواشکال اود هغې جواب: علامه خطابی رحمته الله علیه فرماني چه «لن قدر الله علی» الفاظ خو هم هغه کس ونیلې شي چه د بعث بعد الموت اود الله تعالی د صفت د قدرت علی الاحیاء منکر وی. کله چه د دغه سړی عقیده دا وه نو د هغه مغفرت څنگه اوکړي شو؟ اویبانی هم پخپله د دې جواب ورکړو چه هغه د بعث بعد الموت منکر نه وو. هغه د جهل په وجه دا خیال اوکړو که د هغه بدن اوږه کړي شي او په لرې لرې علاقه کښې اوشیندلې شي نو هغه به د بعث بعد الموت او عذاب نه بچ شی. داسې په حقیقت کښې مؤمن وو اود الله تعالی نه ویره د هغه د مؤمن کیدو دلیل دي.»

د ابن قتیبه رحمته الله علیه راځي او په هغې باندې د ابن جوزي رحمته الله علیه و: ابن قتیبه رحمته الله علیه فرماني د الله تعالی بعض صفاتو کښې د غلطی کونکي مؤمن تکفیر نه شي کولې یعنی په صفات الهیه کښې د خطا واقع کیدل څه صورتونه د تکفیر نه مستثنی دي او په هغې کښې د غلطی مرتکب مؤمن د اسلام د دانړې نه خارج کیږي. لهذا مذکوره سړي هم «لن قدر الله علی» وئیلو سره کافر نه دي.»

علامه ابن جوزي رحمته الله علیه په دې باندې رد کولو سره فرماني چه د الله تعالی د قدرت صفات نه انکار کول کفر دي اومذکوره سړي د قدرت د صفت نه په انکار کولو سره په اتفاق سره کافر دي.»

بعض شرح حدیث فرمانيلی چه د قدر معنی ده: «ضیق» لکه د سورت طلاق آیت: «وَمَنْ قُبِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ» کښې د قدر معنی ده ضیق. دا اقدام هغه سړی د الله تعالی د ویرې د وجې نه اوکړو اود هغه دا اعتراف او اظهار د ایمان دلیل دي. او داسې مؤمن په چاچه د الله تعالی نه د ویریدو دومره غلبه وی هغه له د الله تعالی په قدرت علی الحیاة کښې هیڅ کله شک نه شي کیدي.»

د امام نووي رحمته الله علیه راځي: امام نووي رحمته الله علیه فرماني چه ظاهر د کلام خو بالکل بې گردوغبار دي چه په دې سره کفر لازم راځي لیکن دا کلام په ژبه سره د ادا کولو په وخت هغه خپل حواس بیللی وو. د ظاهر مفهوم قصد هغه نه وو کړي. دهشت اود الله تعالی د ویرې غلبې د هغه د عقل صلاحیت معطل کړي وو. هغه وخت هغه د داسې غافل او هیرونکی په حکم کښې وو دچا قول او فعل چه قابل مواخذه نه وی.»

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه د امام نووي رحمته الله علیه قول ته خوښ کړي شوي ونیلې دي.»

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: روایت کښې دي: «کان رجل یعرف علی نفسه» باب سره د دې مناسبت دي ځکه چه دا سړي د بنی اسرائیل نه وو.»

۱ فتح الباری: ۶/۴۸۶ عمده القاری: ۱۶/۸۶ وارشاد الساری: ۷/۴۳۷.

۲ فتح الباری: ۶/۴۸۶.

۳ فتح الباری: ۶/۴۸۶.

۴ وارشاد الساری: ۷/۴۳۲.

۵ فتح الباری: ۶/۴۸۶ عمده القاری: ۱۶/۸۶ وارشاد الساری: ۷/۴۳۷.

۶ فتح الباری: ۶/۴۸۶ عمده القاری: ۱۶/۸۶ وارشاد الساری: ۷/۴۳۷.

۷ عمده القاری: ۱۶/۸۷.

[۳۲۹۵] - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ أَسْمَاءَ، حَدَّثَنَا جَوْرِيَّةُ بْنُ أَسْمَاءَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ [ص:]، [بْن] عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «عَذِيبَاتُ امْرَأَةٍ فِي هَرَّةٍ مِمَّنْهَا حَتَّى مَاتَتْ، قَدْ عَلَتْ فِيهَا النَّارُ، لَا هِيَ أَطْعَمَتْهَا وَلَا سَقَتْهَا، إِذْ حَبَسَتْهَا، وَلَا هِيَ كَرَّكَتْهَا أَكُلًا مِنْ عَشَائِشِ الْأَرْضِ» «ص ۱۷۸، ۲۲۳۶» (۱)

ترجمه: حضرت عبد الله بن عمر رضی اللہ عنہما روایت دی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی: یوڑی بنحی (چہ د بنواسرائیل نہ وہ) تہ د یوڑی پیشود وجہی نہ عذاب ور کرے شو. هغی پیشو قید کرے ساتلی وه تردی چہ هغه مرہ شوہ. د هغی پہ جرم کنبی هغه دوزخ ته اور سیده. هغی پہ پیشو باندی خہ خوراک خنباک نہ کولو اونه نی هغه (آزاده) پر بخودہ چہ هغه د زمکی نہ چینیجی وغیرہ اوخوری.

تراجم رجال

عبد الله بن محمد بن اسماء: ددوی تذکرہ مخکینی تیرہ شوې ده. (۲)

جویریة بن اسماء: ددوی تذکرہ (کتاب الفل باب الجنب بتوضا ثمنام) لاتدی تیرہ شوې ده. (۳)

نافع: دا حضرت نافع مولى عبد الله بن عمر قرشی عدوی رحمته اللہ علیہ دی ددوی تذکرہ (کتاب العلم باب ذکر العلم والفتاوی المسجد) لاتدی تیرہ شوې ده. (۴)

د ابوذر او مستملې په نسخه کنبی «ممنها» په خانی ربطنا (۵) لفظ نقل دی. یعنی هغی پیشو ترلې اوساتله علامه دمیری رحمته اللہ علیہ فرمائی چہ مسند بزار، د ابونعیم تاریخ اصفهان او بیهقی البعث والنشور کنبی د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا په روایت کنبی تصریح ده چہ ذکر شوې بنخه کافره وه اودا عذاب هغی ته د کفر او ظلم دواړو د وجې نه ور کرے شو. (۶)

چنانچه په روایت کنبی دی: د شعبی عن عقلمه په طریق سره نقل یو روایت دی: «کان عند عائشة فدخل عليها أبوهريرة. قالت: يا أباهريرة أنت الذي تخمّن أن امرأة عذبت في هرة لها ربطنا لم تطعمها ولم تسقى؟ فقال أبوهريرة: سمعت منه، يعني: صلى الله عليه وسلم. فقالت عائشة: أندري ما كانت المرأة؟ قال: لا. قالت: إن المرأة مع ما فعلت كانت كافرة. إن المؤمن كره على الله من أن يعذبه من أجل هرة. فإذا حدثت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنظر كيف تحدث». (۷)

د روایت الفاظ «إنما كانت المرأة مع ذلك كافرة»، نه معلومیری چہ دې بنحی ته دا عذاب د کفر او ظلم دواړو د وجې نه شوې. قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ فرمائی چہ ممکن ده هغه بنخه کافره وی او هغی ته دا عذاب د هغی د کفر د وجې نه ور کرے شوې وی البته په دې عذاب کنبی سختی یا زیاتوالی د هغی د دې ظلم په وجه سره وی او هم په دې وجه د همیشه عذاب مستحق گر خیدلې وی ځکه چہ د اهل ایمان صغیره گناهونه د کبیره نه د خان ساتلو په وجه سره

(۱) مر تخريج الحديث في كتاب المساقاة باب فضل سقى الماء، رقم: ۲۳۶۵.

(۲) اوگورنی: كتاب الجمعة باب فضل الفل يوم الجمعة، رقم: ۸۷۸.

(۳) كتاب الفل باب نوم الجنب رقم: ۲۸۹.

(۴) كشف الباری: ۶۵۱/۴.

(۵) إرشاد الساری: ۴۳۷/۷.

(۶) إرشاد الساری: ۴۳۷/۷.

(۷) البعث والنشور للإمام البيهقي، ص: ۳، رقم الحديث: ۵۲ مؤسسه الكتب الثقافية.

معاف کولی شی^(۱)

امام نوروی رحمه الله فرمائی: ظاہری حدیث نہ معلومی ہے کہ ہفتہ بخہ مسلمان وہ لیکن چونکہ ہفتی پیشو سرہ
ذہریات ظلم اور کرمہ کو کم پہ وجہ کہ دور د عذاب مستحق اوگر خیدہ، باقی دا بخہ کافرہ اوگر خول صحیح نہ
دی لکہ خنکہ چہ قاضی عیاض رحمہ اللہ دا احتمال ذکر کری دی خکہ چہ صرف کیائز ارتکاب کیائز نہ دی بلکہ
کہہ دیو صغیرہ ارتکاب ہم پرشان او پہ اصرار سرہ کولی شی نو فہہ کیبیرہ جوہری او د دغہ بخہ حال خہ ہم
داسی وو پہ دی وجہ ددومرہ سخت عذاب مستحق شوہ او بیا پہ حدیث کنبی ددی خبری ہیخ ذیل شتہ دی
چہ ہفتہ بہ ہمیشہ پہ دغہ عذاب کنبی وی^(۲)

د حدیث ترجمۃ الباب سرہ مناسبت: حدیث اترجمۃ الباب مناسبت واضح دی خکہ چہ پہ دی مقام بانندی
ددی حدیث ذکر کولو سرہ ہم دغہ معلومی ہے کہ دی بخہ بنی اسرائیل سرہ تعلق لرلو^(۳)

[۳۲۹۶] - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، عَنْ زُهَيْرٍ، حَدَّثَنَا مَنصُورٌ، عَنْ وَهْبٍ بْنِ جَرَّاحٍ، حَدَّثَنَا أَبُو مَسْعُودٍ عَقِبَهُ، قَالَ:
قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ مِنْ أَفْزَكِ النَّاسِ مَنْ كَلَّمَ النَّبِيَّ إِذَا نَزَّ عَنْهُ، فَأَقْعَلَ مَا يَشْتَت»

ترجمہ: حضرت ابو مسعود عقبہ بن عمرو بدری رحمہ اللہ روایت دی ہے کہ رسول اللہ ﷺ فرمائیے دی: ذنبوت د
خبرو نہ چہ خلق کو کم خہ حاصل کری دی دہقی نہ یوہ مقولہ دہم دہ چہ کلہ چہ پہ تاسر کنبی شدہ اوجہ نہ وی
نویا چہ دی خہ خوشہ وی کوہ

تراجم رجال

احمد بن یونس: دا احمد بن یونس تیمی رحمہ اللہ دی: ددوی تذکرہ «کتاب الإيمان باب من قال: إن الإيمان هو العمل» لندی
تیرہ شوی دہ^(۴)

زہیر: دا ابو خشمہ زہیر بن معاویہ رحمہ اللہ دی: ددوی تذکرہ «کتاب الإيمان باب الصلاة من الإيمان» لندی تیرہ شوی دہ
لندی^(۵)

منصور: دا منصور بن معمر کوفی رحمہ اللہ دی: ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب من جعل لأهل العلم ألباباً معلومة» لندی تیرہ
شوی دہ^(۶)

ربیع بن حراش: ددوی تذکرہ «کتاب العلم باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: اللعلم علمه الكتاب» لندی تیرہ شوی دہ^(۷)
ابو مسعود عقبہ: دا ابو مسعود عقبہ بن عمرو رحمہ اللہ دی: ددوی تذکرہ «کتاب الإيمان باب ما جاء أن الأعمال بأئمة وأئمة»،
لندی تیرہ شوی دہ^(۸)

(۱) إكمال المعلم كتاب السلام باب تحريم قتل الهرة: ۱۷۹/۷-۱۷۸ دار الوفا.

(۲) شرح النووي كتاب السلام باب تحريم قتل الهرة: ۲۴۱/۱۴-۲۴۰ المطبعة المصرية بالأزهر.

(۳) عمدة القاری: ۸۷/۱۶ دار الکتب العلمیہ. رواہ البخاری بعد الروایۃ المذكورۃ متصلاً أيضاً فی نفس الباب وفي الأدب.

باب: إذا لم تسح فاصنع ما شئت رقم: ۱۲۰ والإمام أبوداؤد فی کتاب الأدب باب ما جاء فی الحیاء رقم الحدیث:

۴۷۹۷ والإمام ابن ماجہ فی کتاب الزہد باب الحیاء رقم الحدیث: ۱۸۳ جامع الأصول فی أحادیث الرسول: ۲۰/۴ عرقم

الحدیث: ۱۹۵۶.

(۴) کشف الباری: ۱۵۹/۲.

(۵) کشف الباری: ۳۶۷/۳.

(۶) کشف الباری: ۲۷۰/۲.

(۷) کشف الباری: ۳۱۲/۳.

تشریح مطلب دا حیا، یو داسې بهترین وصف دی د کوم تحسین باندې چه په هره زمانه کښې اهل دانش اتفاق کړې دي انبیاء سابقین هم دحیا، په ښکلي اخلاقي کمال کیدو باندې متفق پاتې دي. د هغوی د شریعتو نه په کنز شمیر کښې احکام منسوخ شو. لیکن دحیا، تعظیم د ټولو په نیز معمول به پاتې دي او د دې پوره تعلیمات سره ددې چه ترمونږ نه دی رسیدلې لیکن څه حکیمانه خبرې دومره مقبول اومشهورې شوی چه د مودو د آیاب او ذهاب باوجود تراوسه پورې د خلقو په خلو باندې دی.

قوله: أدرك الناس: حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه عینی رحمته الله فرماني چه لفظ الناس په ټولو طرق کښې رفع سره دي. خوددې نصب سره لوستل هم جائز دی او په دې صورت کښې أدرك معنی به شی بلغ یعنی ما بلغ الناس (۱).

قوله: من كلام النبوة: د مسند احمد او سنن ابو داود په روایت کښې دی النبوة نه پس الأولى اضافه هم ده. (۲) علامه قسطلانی رحمته الله فرماني: «فيه إشارة إلى اتفاق كلمة الأنبياء من أولهم إلى آخرهم على استحسانه» (۳) یعنی «من كلام النبوة الأولى» سره دي خبرې طرف ته اشاره کول مقصود دی چه حضرت آدم عليه السلام نه واخله تراوسه پورې د ازل نه تر آخره پورې ټول انبیاء کرام علیهم السلام د حیا په استحسان باندې متفق دي.

قوله: فاصنع ما شئت: شرح حدیث ددې جملې مختلف توجیهات کړي دي: (۱) یو خودادی چه فاصنع امر معنی المخدوی نو په دې صورت کښې به مطلب داسی «انظر إلى ما تريد أن تفعله، فإن كان مما لا يصح منه فافعله وإن كان مما يصح منه ففعله» (۴) یعنی د کوم کار د کولو دپاره چه ته څې په هغې باندې غور او کړه که چرې هغه داسې کار وی د کوم په کولو سره چه حیا نه راځي نو هغه پوره کړه. که چرې حیا راشی نو هغه پرېږده.

(۵) یا بیا دا د وعید په معنی کښې دي او مطلب دادي «افعل ما شئت مجازي» یعنی کله چه په تا کښې حیا پاتې نه شی نوییا چه څه غواړې کوه تاته به دهغې سزا ملاوېږي (۶).

(۷) دریم قول دادي چه دا مبالغه في الذم ده او مطلب دادي: «ترك الحياء أعظم ما تفعله» یعنی کوم کار چه ته کول غواړې دهغې په مقابله کښې حیا، پرېخودل لونی جرم دي (۷).

(۸) څلورم قول دادي چه دا امر په معنی د التوبيخ وی مطلب دادي: «إذالم تسمي من العتب ولم تخش العار فافعل ما حدث به نفسك حسن كان أو قبيحا» (۸) یعنی کله چه تاته د ملامته کیدو پرواه نه وی نوییا خو چه دي څه زړه غواړی کوه که هغه ښه وی او که بد.

حدثنا آدم حدثنا شعبة عن منصور قال: سمعت ربيعة بن جراش يحدث عن أبي مسعود قال: قال النبي ﷺ: (إن مما أدركك الناس من كلام النبوة: [إذالم تسمي فاصنع ما شئت]) [۵۷۶۹]. (۹)

^(۱) کشف الباری: ۷۴۸/۲.

^(۲) فتح الباری: ۴۹/۶ عمدة القاری: ۸۸/۱۶.

^(۳) سنن أبی داود کتاب الأدب باب فی الحیاة رقم الحدیث: ۷۹۹ مسند الإمام احمد: ۳۱۸/۲۸ رقم الحدیث: ۱۷۰۹ مؤسسة الرسالة.

^(۴) إرشاد الساری: ۴۳۹/۷-۴۳۸.

^(۵) فتح الباری: ۴۹/۶ وإرشاد الساری: ۴۳۹/۷.

^(۶) عمدة القاری: ۸۸/۱۶ وفتح الباری: ۴۹/۶ وإرشاد الساری: ۴۳۹/۷.

^(۷) عمدة القاری: ۸۸/۱۶.

^(۸) عمدة القاری: ۸۸/۱۶.

^(۹) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

تراجم رجال

ادم: دا آدم بن ابی ایاس رحمته الله دې ددوی تذکره «کتاب الإيمان باب المسلمون من لسانه وهدیه» لاندې تیره شوي ده (۱)

شعبه: دا شعبه بن الحجاج واسطی رحمته الله ددوی تذکره هم «کتاب الإيمان باب من سلم المسلمون من لسانه وهدیه» لاندې تیره شوي ده (۲)

دباقي رواټو حالات دتیر شوی حدیث تراجم رجال لاندې اوگورنی. دا دتیر شوی حدیث دویم طریق دې. دکوم چه صرف د شروع دوه راویان د اولنی روایت د روا نه مختلف دی دې نه پس ټول رواه د روایت هم یو دی ددې حدیث تشریح د تیر شوی حدیث لاندې تیره شوي ده.

[۳۲۹۷] - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، أَخْبَرَنِي سَالِمُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يَتِمُّ رَجُلٌ بِمِرَّةٍ أَوْ رَاةٍ مِنَ الْخِيَلِ، خُفِّ بِهِ، فَيُؤْتَى بِجَلٍّ فِي الْأَرْضِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» كَأَبْعَةِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَالِيَةَ، عَنِ الزُّهْرِيِّ. ص. ۱۸۰، [۵۴۵۳]، [۵۴۵۴]

نوحه: دحضرت ابن عمر رضي الله عنهما نه روایت دې چه رسول الله صلي الله عليه وسلم فرمانيلى دی په داسې حال کښې چه يو سړی خپل پرتوگ د تکبر د وجې نه زورند کړې روان وو چه په زمکه کښې ورځښ کړې شو او هغه به يو شان د قیامت: قائمیدو د ورځې پورې په زمکه کښې ځښ روان وی.

تراجم رجال

بشر بن محمد: دا ابو محمد بشر بن محمد سختیانی رحمته الله دې. (۱)

عبدالله: بعض نسخو کښې عبيد الله تصغیر سره مذکور دي. لیکن صحیح عبدالله دې چه ابن المبارک دې (۵)

یونس: دا یونس بن یزید ایلی رحمته الله دې. (۲)

الزهري: دا ابن شهاب زهري رحمته الله دې. (۳)

سالم: دا سالم بن عبدالله بن عمر رحمته الله دې. (۴)

ابن عمر: دا صحابی رسول حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما دي. (۵)

ددې حدیث تشریح «کتاب اللباس» باب: من جر ثوبه من الخيلاء» لاندې اوگورنی.

(۱) کشف الباری: ۶۷۸/۱

(۲) کشف الباری: ۶۷۸/۱

(۳) رواه البخاري في اللباس أيضا باب من جر ثوبه من الخيلاء رقم الحديث: ۵۷۹۰ والإمام الترمذي في الزينة باب التغليف في جر الإزار، رقم الحديث: ۵۳۴۱ دار المعرفة، جامع الأصول في أحاديث الرسول: ۲۱/۱۰ رقم الحديث: ۸۲۲۲

(۴) کشف الباری: ۴۶۵/۱

(۵) کشف الباری: ۴۶۲/۱

(۶) کشف الباری: ۴۶۳/۱، ۲۸۲/۳

(۷) کشف الباری: ۳۲۶/۱

(۸) کشف الباری: ۱۲۸/۲

(۹) کشف الباری: ۶۳۷/۱

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په لفظ رجل کښې دې څکه چه د کوم سړی په حدیث کښې تذکره کړې شوې ده دهغه تعلق د پخوانو امتونو نه یو امت سره وو چه بنی اسرائیل او غیر بنی اسرائیل دواړو ته شامل دې د بعض حضراتو وینا ده چه ددې رجل نه مراد قارون دې اود هغه تعلق د بنی اسرائیل سره وو. دغه شان په حدیث او ترجمه الباب کښې مناسبت واضح کیږي (۱)
تابعه عبدالرحمن بن خالد عن الزهري: یعنی دابن شهاب زهري رحمه الله نه په روایت کولو کښې عبدالرحمن بن خالد د یونس متابعت کړې دې متابعت کونکې راوی عبدالرحمن بن خالد بن مسافر فهمی مصري رحمه الله دې. دده کثیت ابو خالد یا ابوالولید دې ددوی تذکره ((کتاب العلم باب المرفی العلم)) لاندې تیره شوې ده. (۲)

دا متابعت امام بخاری رحمه الله ((کتاب اللباس باب: من جرلوه من الغلایه)) لاندې موصلاً روایت کړې دې
[۳۲۹۸] - حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا وَهْبٌ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «تَحْنُ الْأَخْيَرُونَ السَّابِقُونَ، يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَذَّكُلُ أَمَةٌ أَوْثُوا الْكِتَابَ مِنْ قِبَلِنَا، وَأَوْثِنَا مِنْ بَعْدِهِمْ، قَبْلَ الْيَوْمِ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ، فَقَدْ أَلْبَسُوهُ، وَتَعَدَّ لِلنَّصَارَى» - عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ فِي كُلِّ سَبْعَةِ أَيَّامٍ، يَوْمٌ يُغَيَّلُ رَأْسُهُ وَجَسَدُهُ" ص ۱۸۰۶، [۸۳۴] (۳)

توجه: د حضرت ابوهريره رحمه الله نه روایت دې نبی کریم ﷺ فرمایلی دی مونږ د وجود په اعتبار سره آخری امت یو لیکن د دخول جنت په اعتبار سره د قیامت په ورځ د ټولو نه اول ټلونکې یو. مگر دا خبره ده چه هرا مت ته زموږ نه اول کتاب ورکړي شوې دې اومونږ له دهغوی نه پس را کړي شوې دې. پس نن (د جمعه) په ورځ کښې هغوی اختلاف او کړو، د یهودو دپاره صبا (دهفتي) ورځ ده او د نصاری دپاره بل ورځ (اتوار) ورځ ده په هر مسلمان باندې په اووه ورځو کښې یوه ورځ مقرر ده چه په هغې کښې دې خپل سر او بدن اووینځي.

تراجم رجال

موسى بن اسماعيل: دا موسى بن اسماعيل تيو ذی رحمه الله دې. (۴)
وهيب: دا وهيب بن خالد بن عجلان باهلی رحمه الله دې. (۵)
ابن طاووس: دا عبدالله بن طاووس رحمه الله دې. (۶)
ابيه: دا عبدالله بن طاروس بن کيسان رحمه الله دې ددوی حالات ((کتاب الوضوء باب من لم یوضوء الا من المخرجین)) لاندې اوگورنې.
ابوهريرة: دا صحابی رسول حضرت ابوهريره رحمه الله دې. (۷)

(۱) عدد القاری: ۸۸/۱۶

(۲) کشف الباری: ۴۰۵/۴.

(۳) مرتخریجه فی الرضوء باب البول فی الماء الدائم رقم الحديث: ۲۳۸ أما الجزء الأخير. علی کل مسلم..... فاخرجه فی کتاب الجمعة باب: هل علی من لم يشهد الجمعة غسل..... إلخ، رقم الحديث: ۷۹۷.

(۴) کشف الباری: ۴۳۳/۱، ۴۷۷/۳.

(۵) کشف الباری: ۲/۱۱۸.

(۶) کشف الباری کتاب الحيض باب المرأة تحيض بعد الإفاضة. ص: ۵۹۸.

(۷) کشف الباری: ۶۵۹/۱.

قوله: **یهدی کل أمة أو تو الکتاب من قبلنا.... إلخ** لفظ یهد یا، ساکن اودال مفتوح سره لوستلی کبری یهد په دوو معانو کښې استعمالیږي ① غور یعنی استثناء په معنی کښې استعمالیږي لکه چه ونیلی شی. «لأن کتوب المال یهدانه یهدل» چه فلانکې سرې خودې مالدار مگر ورسره بخیل هم دې په حدیث مذکور کښې هم یهد په معنی د غور دې اود حدیث مفهوم دادي چه مونږ ته په دې اعتبار سره فضیلت حاصل دې چه مونږ د باوجود آخری امت کیدو جنت کښې د ټولو نه اول داخلیږو مگر تیر وشو امتونو ته هم په مونږ باندې فضیلت حاصل دې اوهغه دا دې چه هغوی ته زموږ نه مخکښې کتاب ملاشو اومونږ ته وروستو.

② من اجل په معنی کښې استعمالیږي یعنی د یوې خبرې د علت بیانولو دپاره استعمالیږي لکه چه حدیث کښې راځي «انا انصر من نطق بالصادقین من الریش» چه په دغویو کښې د ټولو نه زه فصیح یم ځکه چه زه د قریشونه یم واضحه دې وی چه لفظ یهد د هغه اسماء نه دې دکوم دپاه چه اضافت لازم دې اودا په عام توگه باندې «ان طرف ته مضاف کیدو سره استعمالیږي. خو په دې اعتبار سره به د حدیث مذکور اصل داشی: «هدان کل أمة» او په ترکیب کښې مستثنی منقطع واقع کيږي نه چه مرفوع، نه مجرور، نه صفت جوړیږي اونه مستثنی متصل بل په یهد کښې یو لغت مبدع یم سره هم دې. ③

قوله: **فهذا اليوم الذي اختلفوا فيه.... إلخ**: ددې اختلاف وضاحت دادي چه دالله تعالی د طرف نه د اوږو، ورځونه یو ورځ د عبادت دپاره د لونی اجتماع دپاره مقرر کړې شوې وو اودهغه ورځ دتعیین اخبار امتونو ته حواله کړې شو د کوم په نتیجه کښې چه دا اوشو پهروځیانو د هغسې ورځ دعبادت دپاره اختیارول خوښه کړه. نصاری د اتوار ورځ اختیار کړه او دمسلمانانو لارخو دته دټولو نه افضل ورځ دجمعه طرف ته اوکړې شوه. ④

قوله: **علم کل مسلم فی کل سبعة أيام یوم.... إلخ**: دې ته د جمعې ورځ مراد ده. «یعلم رأسه وجمده» سره دجمعې دورځې غسل طرف ته اشاره اوکړې شوه ځکه چه دجمعې په ورځ د غسل کرلو دپیر فضیلت دې حتی چه بعض ائمه په دې ورځ غسل کول واجب گرځولی دی ⑤

حدیث ترجمه الباب سره مناسب: د حدیث ترجمه الباب سره مناسب د حدیث دې ټکړې «أو تو الکتاب من قبلنا» ته ماخو دې ځکه چه اهل کتاب وغیره بنو اسرائیل دواړو کښې دې ⑥

[۳۲۹۹] - حَدَّثَنَا آدَمُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ مَرْثَةَ، سَمِعْتُ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ، قَالَ: قَدِمَ مُعَاوِيَةُ بْنُ أَبِي سَفْيَانَ الْمَدِينَةَ آخِرَ قَدَمَةٍ، قَدْ مَهَا فُحْطَبَتْ، فَأَعْرَجَ كُتَيْبَةَ مِنْ شَعْرِ، فَقَالَ: مَا كُنْتُ أَرَى أَنَّ أَحَدًا يَفْعَلُ هَذَا غَيْرَ الْيَهُودِ، «وَأَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَهَا الزُّرَّ وَتَغْنِي الْوِصَالُ فِي الشَّعْرِ» تَابَعَهُ عُثْمَرُ، عَنْ شُعْبَةَ ص ۸۰۹، [۳۲۸] ⑦

لوحه: دحضرت سعيد بن المسیب رضی الله عنه نه روایت دې چه حضرت معاویه بن ابی سفیان رضی الله عنه په آخری ځل چه کله مدینې منورې ته تشریف راوړو نومونږ ته ننی خطبه راکړه د وینشو یوموتی راویستلو ونی ونیل چه ماته پته

① مفنی البلیب عن کتب الأمغارب لابن هشام الأنصاری ص: ۲۲۴. قدیمی کتب خانه عمده القاری: ۸۹/۱۲
إرشاد الساری: ۴۴۰/۷.

② عمده القاری: ۸۹/۱۶

③ عمده القاری: ۸۹-۹۰/۱۶

④ عمده القاری: ۸۹/۱۶

⑤ مخرجه فی نفس الکتاب باب حدیث القاری، رقم الحدیث: ۳۴۶۸.

نه وه چه د یهودونه علاوه به هم خوک داسې کار کړی نبي کریم ﷺ ددې نوم دروغ او د هوکه کيخوډې ده یعنې د زینت دپاره په خپلو وینستو کښې نور وینسته ملاوول حضور پاک دروغ او د هوکه گرځولې ده.

تراجم رجال

ادم: دا آدم بن ابی ایاس رضی الله عنه دې ددوی تذکره «کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» لاندې تیره شوې ده.^(۱)

شعبه: دا شعبه بن الحجاج الواسطی رضی الله عنه دې ددوی تذکره هم «کتاب الإیمان باب من سلم المسلمون من لسانه ویده» لاندې تیره شوې ده.^(۲)

عمرو بن موه: ددوی تذکره «کتاب أبواب الأذان باب تسوية الصفوف..... إلخ» لاندې اوگورنی.

سعید بن المسيب: دا مشهور تابعی سعید بن المسيب رضی الله عنه دې.^(۳)

آخر قدمه قدهما: حضرت معاویه بن ابی سفیان رضی الله عنه خپل خلافت آخري حج ۵۱ هجري کښې کړې وو. دلته په روایت کښې او په تیرشوی روایت دواړو کښې هم ددې کال حج مراد دې.^(۴)

فأخرج كعبه من شهر: که د سپنرسي د تارونو نه جوړې شوې گولي او موتي ته وائی. خودلته مراد د وینستو موتي دې لکه چه تیرشوی باب کښې قصه نقل دې. په معنی د وینستو یو موتي.^(۵)

سماء الزور: زور دروغ او د دروغو نمائش کولو ته وائی. نبي کریم ﷺ په خپلو وینستو کښې د زورو وینسته ملاوولونه زور ونيولې دې ځکه چه په دې کښې هم د دروغو نمائش کړی.^(۶)

حديث ترجمة الباب سهو مناسبت: د حديث ترجمة الباب سهو مناسبت لفظ يهود نه ماخوذ دې ځکه چه ددې تعلق بنو اسرائيل سره دې او داسې د حديث او ترجمة الباب مناسبت واضح دې.^(۷)

تابعه غندر عن شعبه: مطلب دادي چه دا حديث امام شعبه رضی الله عنه روایت کولو کښې د غندر (محمد بن جعفر) رضی الله عنه د امام بخاری رضی الله عنه شيخ آدم رضی الله عنه متابعت کړې دې. د غندر رضی الله عنه دا متابعت امام مسلم خپل صحيح کښې موصول نقل کړې دې.^(۸)

براعة اختصار: حافظ ابن حجر رضی الله عنه د احادیث الانبياء په اختتام باندې اعداد و شمار څه داسې بيان کړی دی

① په کتاب احادیث الانبياء کښې ټول دوه سوه اوننه (۲۰۹) احادیث مرفوعه درج دی. په دې کښې مکرر روایات ۱۲۷ دی که هغه ددې کتاب احادیث الانبياء نه وړاندې تیرشوی وی یا یخپله هم په دې کتاب کښې مکرر وی او دغیر مکرر روایات تعداد ۸۲ دې.

① کشف الباری: ۶۷۸/۱

② کشف الباری: ۶۷۸/۱

③ کشف الباری: ۱۵۹/۲

④ عدیه القاری: ۹۰/۱۶

⑤ عدیه القاری: ۹۰/۱۶

⑥ المصدر السابق.

⑦ المصدر السابق.

⑧ صحيح الإمام مسلم كتاب اللباس والزينة باب تحريم فعل الواصلة والمستوصلة..... إلخ. رقم الحديث: ۵۷۰۲ عمده القاری: ۹۰/۱۶

- ① دتعلیقات تعداد ۳۰ دی. لیکن دا ٲول تعلیقات کتب حدیث کنبی موصولاً نقل دی ٲه کوم کنبی ٲه بعضی خو ٲه صحیح بخاری کنبی هم موصولاً نقل دی او ذا کثر ٲه تخریج کنبی امام مسلم رحمہ اللہ ذہنوی موافقت کری دی
- ② آثار صحابه او تابعین تعداد ۸۶ دی.^(۱)
- شیخ الحدیث زکریا رحمہ اللہ فرمانی امام بخاری رحمہ اللہ ذخیل عادت مطابق دلته هم ٲه اختتام باندی دلالت کونکی لفظ ذکر کولو سره ذکتاب اختتام سره سره انسان ته ذخیلی خاتمی یاداش هم کری دی ٲه آخری حدیث کنبی ذ حضرت معاویہ بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ مدینی منوری طرف ته آخری راتگ ذکر دی الفاظ دادی: «قد ورمعاً بهن اسی سفیان المدینة اعر قدمة قدما» ٲه دی الفاظو سره نی ٲه خنگه ذکتاب احادیث الانبیاء اختتام او کړو انسان ته نی هم خپله خاتمه وریاد کړه ٲه آخر ٲول ٲه ذ مرگ مزه خکی^(۲)

@@@@@@@@@@@@

(۱) فتح الباری: ۵۲۴/۶

(۲) الكنز المتواری: ۵۷۷/۱۳

فهرس مصادر والمراجع

١	انتفاض الاعتراض في الرد على العيني في شرح البخاري، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٢ هـ مكتبة الرشد، الرياض
٢	أخبار مكة في قديم الدهر وحديثه لمحمد بن إسحاق بن العباس الفاكهي أبو عبد الله، سنة النشر ١٤١٢ هـ، دار خضر، بيروت
٣	أعلام الحديث في شرح صحيح البخاري للإمام المحدث أبي سلمان محمد بن محمد الخطابي رحمه الله المتوفى سنة ٣٨٨ هـ مركز أحياء التراث الإسلامي، جامعة أم القرى مكة المكرمة
٤	الإبانة عن شريعة الفرق الناجية ومجانبة الفرق المذمومة، للإمام أبي عبد الله عبد الله بن محمد بن بطه النجدي، المتوفى سنة ٣٨٧ هـ دار الولاية للنشر والتوزيع
٥	الأكمال في أسماء الرجال، لعلامة علاء الدين مغلطاني ابن قلع بن عبد الله البكري الحنفي رحمه الله، المتوفى: ٧٤٢ هـ، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر
٦	إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، للإمام شهاب الدين أبي العباس أحمد بن محمد الشافعي القسطلاني رحمه الله، المتوفى سنة: دار الكتب العلمية، بيروت، المطبعة الكبرى الأميرية، بولاق مصر
٧	إظهار الحق، للشيخ العلامة رحمت الله بن خليل الرحمن الكيوانوي الهندي، المتوفى سنة ١٢٠٨ هـ الرئاسة العامة لإدارة البحوث العلمية والإفتاء والدعوة والإرشاد، المملكة العربية السعودية
٨	إغاثة اللها من مصاد الشيطان، لأبي عبد الله محمد بن أبي بكر الشيباني قهر الجوزة، المتوفى سنة ٧٥١ هـ، مكتبة دار التراث القاهرة.
٩	إكمال المعلم بفوائد مسلم للإمام الحافظ أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض البصري رحمه الله المتوفى سنة ٥٤٤ هـ جري دار الوفاء للطباعة والنشر، دار الكتب العلمية بيروت
١٠	إهداء الدجاجة بشرح من ابن ماجه، للشيخ صفاء الضوي أحمد العدوي، مكتبة دار البقيرين
١١	الهداية والنهاية للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل بن كثير دمشقي رحمه الله المتوفى سنة ٧٧٤ هـ جري دار الكتب العلمية بيروت، دار أحياء التراث العربي
١٢	التوضيح لشرح الجامع الصحيح، للإمام مزahir الدين أبي حفص عمر بن علي بن أحمد الإنصاري الشافعي المعروف بابن ملقن رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٠ هـ جري وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة قطر، دار النوادر
١٣	تفسير طائ، ترجم: شيخ الهند حضرت مولانا محمود الحسن رحمه الله طبع، تميز: دار السلام حضرت مولانا شبير احمد خان رحمه الله، دار الاشاعت
١٤	تفسير بخاري شريف، اردو ترجمه شيخ الله يث مولانا حمز كبريا دهلوي رحمه الله، التولى: ١٣٠٢ هـ مكتبة التبع كراتي
١٥	فتح المليم شرح صحيح مسلم للعلامة شيرازي أحمد عثمان رحمه الله المتوفى ١٢٤٩ هـ جري دار القلم
١٦	التفسير لابن كثير للعلامة الجليل الحافظ أبي الفداء عماد الدين إسماعيل بن عمر ابن كثير دمشقي (المتوفى ٧٧٤ هـ) دار الفكر بيروت، قصص القرآن، تاليف: مولانا محمد حفظ الرحمن سيادوي، دار الاشاعت
١٧	فوائد القرآن، تاليف: مولانا محمد رشيد نعماني، دار الاشاعت
١٨	معارف القرآن، تاليف: مولانا محمد ادريس كاندلوي رحمه الله، مكتبة المعارف، دار العلوم حيدر، شهداد، سندھ، باكستان
١٩	موضح القرآن، تاليف: حضرت مولانا شاد محمد القادر صاحب بحث دهلوي رحمه الله، سنه ١٣٠٠ هـ، دار الفکر، کراچی
٢٠	الأدب المفرد للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن أبي حمزة البخاري رحمه الله، (١٩٤ هـ - ٢٥٦ هـ) دار السلام، مكتبة المعارف، رياض، دار البشائر الإسلامية، الصدوق، بيشنر، كراتشي
٢١	الإذکار النورية (حلیۃ الأروار وشعار الأخیار فی تلخیص الدعوات والأذکار المسبقة فی الليل والنهار) للإمام حمصی الذی أنى ذکرنا بحی من شرف النودی دمشقی، رحمه الله علیه، المتوفى ٦٧٤ هـ دار الملاح، دار الفكر، المكتبة الإسلامية
٢٢	البرزخ المرفوع عند الزوار، للحافظ الإمام أبي بكر بن أحمد بن عمرو بن عبد الحنان العتكي رحمه الله المتوفى: ٢٩٢٠ هـ جري المطبعة الأولى: ١٤٠٩ هـ جري، مؤسسة علوم القرآن، بيروت

٢٤	البحر المحيط، للعلامة محمد بن يوسف الشيرازي حيان الأندلس، المتوفى سنة ٧٢٥ هـ دار الكتب العلمية
٢٥	البعث والشنور للإمام أحمد بن الحسين بن علي السهقي رحمه الله تعالى المتوفى ٤٥٨ هـ جري الطبعة الأولى: ١٤٠٤ هـ مؤسسة الخدمات والأبحاث الثقافية بيروت
٢٦	التأريخ الكبير للإمام أبي عبد الله بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البغدادي رحمه الله ١٩٤ - ٢٥٤ هـ جري دار الكتب العلمية
٢٧	التفسير الكبير (مفاتيح الغيب) للإمام الفخر الكبير أبي عبد الله محمد بن عمر الحسين بن الحسين التميمي الرازي، الملقب بفخر الدين الرازي المتوفى: به دار الفكر/ دار الكتب العلمية، بيروت
٢٨	التفسير المظهري، للعلامة القاضي محمد ثناء الله بن حبيب الله بن هدايت الله المظهري باني بني رحمه الله المتوفى سنة ١٢٢٥ هـ جري دار الكتب العلمية/ بلوچستان بك ديوباكستان
٢٩	التوشيح شرح الجامع الصحيح، للإمام الحافظ أبي الفضل جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السبوي رحمه الله عليه المتوفى ٩١١ هـ، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هـ، مكتبة الرشد للنشر والتوزيع، الرياض
٣٠	الجامع لأحكام القرآن، للإمام العلامة أبي عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمه الله عليه المتوفى سنة ٤٧١ هـ جري مؤسسة الرسالة/ دار أحياء التراث العربي
٣١	الجرم والتعديل للإمام الحافظ شيخ الإسلام أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس بن المنذر التميمي الحنظلي الرازي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٧ هـ جري دار الكتب العلمية/ مطبعة دائرة المعارف العثمانية، بميدان آباد دكن، الهند
٣٢	الدبر المصون في علوم الكتاب المكنون للعلامة أحمد بن المعروف بالهيم الحلي، المتوفى سنة ٧٥٤ هـ دار القلم
٣٣	الدبر المصون للشيخ عبد الرحمن بن أبي الكمال المعروف بجلال الدين السبوي رحمه الله، المتوفى سنة ٩١١ هـ مكرم حجر/ دار الفكر
٣٤	الدباج على صحيح مسلمين صحيحاً للعلامة جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر بن سابق الدين الحضري السبوي رحمه الله المتوفى ٩١١ هـ جري الطبعة الأولى: ١٤١٦ هـ دار ابن عفاان للنشر والتوزيع السعودية
٣٥	الروض الأثرف في شرح السيرة النبوية لابن هشام، للإمام المحدث عبد الرحمن السبلي، المتوفى: ٩١١ هـ الطبعة الأولى: ١٣٨٧ هـ دار الكتب الإسلامية/ دار أحياء التراث العربي.
٣٦	السنن الكبرى: للإمام أبي بكر بن أحمد بن الحسين بن علي السهقي وفي ذيله الجوهر النقي للعلامة علاء الدين بن علي بن عثمان المازدي الشيرازي، الترمكاني، رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٥ هـ، دار الكتب العلمية/ مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية، الكاتبة في الهند
٣٧	السنن الكبرى، للإمام أبي عبد الرحمن أحمد بن حبيب النساني رحمه الله المتوفى: ٣٠٣ هـ إدارة التأليفات الأثرية، ملتان/ مؤسسة الرسالة
٣٨	الشفاء بتعريف حقوق المصطفى للعالم العلامة المحقق القاضي أبي الفضل عباس الحوصي رحمه الله المتوفى ٥٤٤ هـ جري دار الكتب العلمية، بيروت
٣٩	الفتاوى في غريب الحديث والأثر للإمام العلامة جبار الله محمود بن عمر الزمخشري (متوفى ٥٣٨ هـ) دار الفكر بيروت
٤٠	الفتوحات الربانية شرح الأذكار النونية، للمختبر محمد بن علان الصديقي رحمه الله، المتوفى: ١٠٥٧ هـ المكتبة الإسلامية.
٤١	الفردوس عائنه الخطاب للإمام الحافظ أبي شعاع شرويه بن شمر دار الدبلي الهندي، المتوفى سنة: ٥٠٩ هـ دار الكتب العلمية.
٤٢	الكاشف عن حقائق السنن الشريفة شرح الطوسي للعلامة حسن بن محمد بن الطوسي رحمه الله المتوفى سنة ٧٢٤ هـ جري مكتبة منزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض/ إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي
٤٣	الكاشف في معرفة من له الرواية في الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة ٧٢٨ هـ جري دار الفكر/ دار القبة للثقافة الإسلامية/ مؤسسة علوم القرآن جدة
٤٤	الكامل في التأريخ للإمام العلامة أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكرم الشيباني، المعروف بأبي إتيو الجوزي رحمه الله المتوفى: ٤٣٠ هـ دار الكتب العلمية
٤٥	الكامل في الشفاء الرجال للحافظ أبي أحمد عبد الله بن عدي الجرجاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٧٧/ ٣٤٥ هـ جري دار الكتب العلمية/ دار الفكر

٤٦	الكامل في الصفاء الرجال للإمام الحافظ أبي أحمد عبد الله بن عدي المجراني رحمه الله المتوفى سنة ٣٩٥ هجري دار الكتب العلمية / دار الفكر بيروت
٤٧	الكشف والبيان المعروف بتفسير الثعلبي، للإمام العلامة أبي إسحاق أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي رحمه الله المتوفى: ٤٢٧ هـ دار إحياء التراث العربي
٤٨	الكواكب الدراري المعروف بترجم الكرماني، للعلامة شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني رحمه الله، المتوفى: ٧٨٤ هـ دار إحياء التراث العربي
٤٩	الكوفى الجارى إلى رياض أحداث البخاري للإمام الجليل أحمد بن إسماعيل بن عثمان بن محمد الكوراني الشافعي ثم الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٨٩٣ هجري دار إحياء التراث العربي
٥٠	اللامع الصبح بترجم الجامع الصحيح للإمام شمس الدين البرماوي، المتوفى سنة ٧٣٨ هـ دار النوادر
٥١	المجموع المنيع في غريب القرآن والحديث، للإمام الحافظ أبي موسى محمد بن أبي بكر بن أبي عيسى المدني الأصبهاني، المتوفى سنة: ٥٨١ هـ، جامعة أم القرى، مركز البحث العلمي وإحياء التراث الإسلامي، مكة المكرمة
٥٢	المحكم والمحيط الأعظم للإمام اللغة أبي الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة البرسي المعروف بابن سدر رحمه الله المتوفى سنة ٤٥٨ هجري دار الكتب العلمية بيروت
٥٣	المستدرک على الصحيحين: للإمام الحافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نهابوري (متوفى ٣٠٥ هـ) دار المعرفة / دار الكتب العلمية بيروت لبنان / دار الحرمين
٥٤	المصنف لابن أبي شبة للإمام أبي بكر عبد الله بن محمد بن أبي شبة رحمه الله المتوفى سنة ٢٣٥ هجري إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي / شركة دار القبلة / مؤسسة علوم القرآن
٥٥	المصنف لعبد الرزاق للإمام المحدث أبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعائي رحمه الله المتوفى سنة ٢١١ هجري دار الكتب العلمية / المكتب الإسلامي، بيروت والمجلس العلمي كراتشي، والهند
٥٦	المصنف لعبد الرزاق للإمام المحدث أبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعائي رحمه الله المتوفى سنة ٢١١ هجري دار الكتب العلمية / المكتب الإسلامي، بيروت والمجلس العلمي كراتشي، والهند
٥٧	المطالب العالیه بزوائد المسانيد الثمانية، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله، المتوفى سنة ٨٥٢ هـ دار العاصمة / دار الفقه
٥٨	المعجم الأوسط للإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله المتوفى سنة ٣٠٠ هجري دار الحرمين بالقاهرة
٥٩	المعجم الصغير للإمام أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله (٢٦٠ هـ / ٢٦٠ هـ) مكتبة الإسلام، بيروت
٦٠	المعجم الوسيط عجم اللغة العربية، الطبعة السادسة: ١٤٢٩ هـ مؤسسة الصادق للطباعة والنشر، إيران / مكتبة الترویق الدولية
٦١	المفردات في غريب القرآن، للإمام أبي القاسم حسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهاني، مكتبة نزار مصطفى الباز
٦٢	المفهرم لما اشكل من تلخيص كتاب السلم، للإمام الحافظ أبي العباس أحمد بن عمر بن إبراهيم القرطبي رحمه الله، المتوفى: ٥٤٠ هـ الطبعة الأولى: ١٤١٧ هـ دار ابن كثير، دمشق
٦٣	المنتظم في تاريخ الملوك والأمم، للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد ابن الجوزي، المتوفى سنة ٥٩٧ هـ دار الكتب العلمية
٦٤	النهاية بترجم صحيح مسلم بن الحجاج، للإمام أبي ذر يحيى بن شرف الدين النووي رحمه الله المتوفى سنة ٤٠٠ هجري دار المعرفة / الطبعة المصححة بالأزهر
٦٥	البوطا للإمام مالك بن انس الاصم رحمه الله تعالى، برواية يحيى بن يحيى الليثي رحمه الله، المتوفى ١٧٩ هجري مؤسسة زايد بن سلطان
٦٦	البوطا للإمام مالك بن انس الاصم رحمه الله تعالى، برواية يحيى بن يحيى الليثي رحمه الله، المتوفى ١٧٩ هجري مؤسسة زايد بن سلطان
٦٧	المغرب في ترتيب المعرب للإمام اللغوي أبي الفتح ناصر الدين المطري رحمه الله المتوفى سنة ٦١٠ هجري مكتبة لسان من زيد، حلب، سورية

٦٨	التهابة في غريب الحديث والأثر، للإمام محمد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجزري المعروف بأبي الأثر، رحمه الله المتوفى سنة ٦٠٦ هجري، دار المعرفة/مؤسسة التراث العربي/دار أحباء التراث العربي
٦٩	الوافي بالوفيات للشیخ صلاح الدین خليل بن إلیک الصفيدي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٤ هجري دار أحباء التراث العربي
٧٠	بحر الفوائد المشهور لعناني الأغوار، لأبي بكر محمد بن أبي إسحاق إبراهيم بن يعقوب الكلاباذي الحارثي، المتوفى سنة ٨٢٤ هـ دار الكتب العلمية
٧١	بيان القرآن، تأليف: مولانا محمد شرف تقي تباري رحمه الله، دار تاليفات أثر فيرميز
٧٢	تاج العروس للشيخ أبي الفيض محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسني الملقب بمعرض الزبيدي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٠٥ هـ التراث العربي
٧٣	تاج العروس للشيخ أبي الفيض محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسني الملقب بمعرض الزبيدي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٠٥ هـ التراث العربي/دار الهداية
٧٤	تاريخ ابن خلدون، للشيخ عبد الرحمن بن خلدون، المتوفى سنة ٨٠٨ هـ، دار الفكر، دار الكتب العلمية
٧٥	تاريخ ابن عساکر (تاريخ مدينة دمشق)، للإمام حافظ أبي القاسم علي بن الحسن بن هبة الله المعروف بأبي عساکر النافسي رحمه الله المتوفى ٥٧١ هجري دار الفكر
٧٦	تاريخ الأئمة والملوك المعروف بتاريخ الطوري، للإمام جعفر محمد بن جرير الطوري رحمه الله، المتوفى: ٣١٠ هـ، النسخة الثانية، دار المعارف، مصر/دار الكتب العلمية
٧٧	تاريخ القرآن، تأليف: مولانا سيد سليمان مدني رحمه الله، دار الاضواء/سلسلة دار الحديث
٧٨	تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٨ هجري دار الغرب الإسلامي/دار الكتب العلمية
٧٩	تاريخ بغداد (مدينة السلام) للإمام حافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي رحمه الله المتوفى سنة ٤٤٣ هجري دار الكتب العلمية
٨٠	تاريخ خليفة بن خياط، المتوفى سنة: ٢٤٠ هـ، دار طيبة
٨١	تأويل مختلف الحديث، للإمام أبي محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة، المكتبة الإسلامية، بيروت/مؤسسة الإشراف/الدوحة
٨٢	تحفة الأحوذ يشرح الجامع للإمام الترمذي للإمام حافظ أبي العلي محمد بن عبد الرحمن بن عبد الرحيم المباركوري رحمه الله المتوفى سنة ١٣٥٢ هجري دار الفكر بيروت
٨٣	تحفة الأشراف لمعرفة الأطراف للحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٢ هجري دار الكتب الظراف على الأطراف، لابن حجر العسقلاني، المكتبة الإسلامية
٨٤	تكملة الأئمة عالم المير علي بن أبي الفيض الباري علي صاحب الغاري، دار الكتب العلمية/المكتبة العربية
٨٥	تكملة الشيخ محمد عوامه حفظه الله على الكاشف للذهبي، دار الفكر، دار القبلة للثقافة الإسلامية
٨٦	تلقين التعليق للإمام حافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٤ هـ، المكتبة الإسلامية/المكتبة الأنثوية باكستان
٨٧	تفسير ابن عباس المسمى مصيصة على بن أبي طلحة عن ابن عباس في تفسير القرآن العظيم، بتحقيق راشد عبد المنعم الرجال، مؤسسة الكتب الثقافية
٨٨	تفسير البغوي (معالم التنزيل) للإمام محيي الدين السبكي رحمه الله المتوفى: ٥١٦ هـ، جهر طبع
٨٩	تفسير البضاوي (انوار التنزيل وإبرار التأويل) للفاضل الإمام ناصر الدين أبي سعيد عبد الله بن عمر البضاوي الشافعي رحمه الله المتوفى: ١٤٠٩ هجري دار طيبة للنشر والتوزيع الرياض
٩٠	تفسير القرآن العظيم المعروف بتفسير ابن كثير للإمام الهليل الحافظ عماد الدين أبي الفداء إسماعيل بن عمر ابن كثير الدمشقي رحمه الله المتوفى ٧٧٢ هـ، الطبعة الأولى: ١٢٢١ هـ، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر، القاهرة/مؤسسة قرطبة/دار الكتب العلمية

٩١	تفسير القرآن العظيم للإمام الحافظ عبد الرحمن بن محمد بن إدريس الرازي ابن أبي حاتم، المتوفى سنة ٣٢٧ هـ مكتبة زرار مصطفى البابي، مكة المكرمة، الرياض
٩٢	تفسير الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعبون الأقاويل في وجوه التأويل، للعلامة جلال الله أبي القاسم محمود بن عمر الخفيري رحمه الله، المتوفى: ٥٣٨ هـ الطبعة الأولى: ١٤١٨ هـ مكتبة العبيكان، الرياض
٩٣	تفسير المنار، للشيخ محمد رشيد رضا، أصدره دار المنار، ١٤ شارع الإنشاء بالقاهرة.
٩٤	تفسير الإمام ضحاك، المتوفى سنة ١٠٥ هـ دار السلام للطباعة والنشر
٩٥	تفسير مجاهد، لأبي الحجاج مجاهد بن جبر القرشي المخزومي، المتوفى سنة ١٠٤ هـ دار الكتب العلمية
٩٦	تفسير مقاتل بن سليمان، بتحقيق أحمد فريد، الطبعة الأولى سنة الطبع: ١٤٢٤-٢٠٠٣ هـ دار الكتب العلمية
٩٧	تقريب التهذيب، للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله، (٧٧٣-٨٥٢ هـ) دار البشائر الإسلامية/دار الكتب العلمية
٩٨	تلخيص المستدرک للعلامة شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي رحمه الله، المتوفى سنة ٧٤٨ هـ دار المعرفة
٩٩	تلخيص فہم الأثر فی عبون التاریخ والسیر، للإمام الحافظ جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن علي المعروف بابن الجوزي رحمه الله، المتوفى ٥٩٧ هـ الطبعة المموجة/مكتبة الآداب
١٠٠	عزہب الإماماء والفتا، للإمام العلامة الحافظ الفقيه أبي زكريا يحيى الدين بن شرف النووي رحمه الله، المتوفى سنة ٦٧٦ هـ دار الكتب العلمية
١٠١	عزہب التهذيب للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله، المتوفى: ٨٥٢ هـ جري دار صادر/ دائرة المعارف النظامية/الكاتبة/مؤسسة الرسالة
١٠٢	عزہب الکمال فی أسماء الرجال للحافظ النجاشي جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله، المتوفى سنة ٨٤٢ هـ جري مؤسسة الرسالة
١٠٣	جامع الأصول في أحاديث الرسول للإمام محمد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجوزي المعروف بابن الأثير رحمه الله، المتوفى سنة (٥٢٤ هـ- ٦٠٦ هـ جري دار الفكر)
١٠٤	جامع البيان عن تأويل القرآن أبي القرآن المعروف بتفسير الطبري للإمام أبي جعفر محمد بن جرير الطبري رحمه الله، المتوفى: ٢١٠ هـ تحقيق الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار مجمر، مركز الصوت والدراسات العربية والإسلامية
١٠٥	جامع الترمذي للإمام الحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمه الله، المتوفى: ٢٧٩ آدار السلام/دار إحياء التراث العربي/البريد ببيد
١٠٦	حاشية ابن عابدين، لخاتمة المحققين محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز الشهير بابن عابدين رحمه الله، المتوفى ١٢٥٢ هـ دار المعرفة دار غدير الكتب
١٠٧	حاشية الباب على تفسير البخاري (عناية الناقد وكفاية الراعي) للشيخ أحمد بن محمد عرقاض القضاة الملقب بشهاب الدين الحناجر الجعري المتوفى: ١٠٤٩ هـ الطبعة الأولى: ١٤١٧ هـ دار الكتب العلمية بيروت
١٠٨	حاشية الإمام محمد عابد السند رحمه الله على سنن النسائي، المتوفى ١١٣٨ هـ، دار المعرفة
١٠٩	حلية الأولياء وطبقات الأصفياء للحافظ أبي نعيم أحمد بن عبد الله الإصفهاني رحمه الله، المتوفى سنة ٤٢٠ هـ جري دار الفكر/دار الكتب العلمية بيروت
١١٠	حياة الأنبياء وبعد وفاتهم، للحافظ أبي بكر أحمد بن الحسن البهقي، المتوفى سنة: ٤٥٨ هـ مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة
١١١	حياة الحيوان الكبرى لعمدة بن موسى بن عيسى الدمشقي الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٨ هـ جري دار الكتب العلمية
١١٢	خلاصة الخردج (خلاصة تذهب عذب الكمال) للعلامة صف الدين الخردجي رحمه الله، المتوفى سنة ٩٢٢ هـ جري دار إحياء التراث العربي/مكتب المطبوعات الإسلامية/مجلد/ دائرة المعارف النظامية بالهند
١١٣	رجال في كل زمان و زمان، تأليف: مولانا ساجد الحسن كمال رحمة الله عليه
١١٤	دلائل النبوة لأبي بكر أحمد بن الحسين البهقي رحمه الله، المتوفى سنة ٤٥٨ هـ جري دار الكتب العلمية/المكتبة الأثرية لاهور/دار الريان للتراث

١١٥	رحلة ابن بطوطة، السهامة بقعة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار، الطبعة الأولى بالطبعة الخيرية لما كتبها ومديرها السيد عمر حسين الخشاب سنة: ١٣٢٢ هـ
١١٦	رسائل العلامة محمد أنور شاه كشميري رحمه الله، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية
١١٧	روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، للعلامة أبي الفضل شهاب الدين السيد محمود الأكوبي البغدادي رحمه الله، المتوفى: ١٢٧٠ هـ دار الفكر
١١٨	زاد السيري في علم التفسير للإمام أبي الفرج جمال الدين عبد الرحمن بن علي بن محمد الجزري رحمه الله المتوفى سنة ٥٩٧ هـ جري الطبعة الثانية: ١٤٢٢ هـ جري دار الكتب العلمية، بيروت
١١٩	زاد المعاد في هدي خير العباد للإمام العلامة المحدث شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أبي بكر النزرعي الدمشقي المعروف بابن القيم الجوزية رحمه الله المتوفى سنة ٧٥١ هـ جري دار عالم الكتب
١٢٠	سان ابن ماجه للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن يزيد الربيعي ابن ماجه القزويني رحمه الله المتوفى سنة ٢٧٣ هـ جري دار السلام/دار الفكر
١٢١	سان ابن ماجه للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن يزيد الربيعي ابن ماجه القزويني رحمه الله المتوفى سنة ٢٧٣ هـ جري دار السلام/دار إحياء الكتب العربية
١٢٢	سان النسائي الصغرى، المنجني من السان للإمام الحافظ أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي ابن سنان النسائي رحمه الله المتوفى سنة (٢١٥ هـ - ٣٠٣ هـ) دار السلام
١٢٣	سان أبي داود للإمام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق الأزدي السجستاني رحمه الله ٢٠٢ - ٢٧٥ هـ جري دار السلام
١٢٤	سير أعلام النبلاء للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٨ هـ جري مؤسسة الرسالة
١٢٥	شرح ابن بطلان على صحيح البخاري لأبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك ابن بطلان البكري القرطبي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٤٩ هـ دار الكتب العلمية/مكتبة الرشد، الرياض
١٢٦	شرح ابن بطلان على صحيح البخاري لأبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك ابن بطلان البكري القرطبي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٤٩ هـ دار الكتب العلمية
١٢٧	شرح السنة، للإمام حسين بن مسعود البغوي، بتحقيق شعيب الأرنؤوط، ومحمد زهير الشاويش، المكتبة الإسلامية، دمشق، بيروت
١٢٨	شرح مشكل الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢١ هـ جري مؤسسة الرسالة
١٢٩	شرح معاني الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢١ هـ جري مؤسسة الرسالة
١٣٠	شعب الإيمان، للإمام أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي السبكي رحمه الله المتوفى سنة ٤٥٨ هـ جري الطبعة الأولى [٣٣٣ هـ] مكتبة الرشد، الرياض
١٣١	صحيح ابن حبان، للإمام أبي حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن عبد القهي الدارمي البستي رحمه الله المتوفى سنة ٣٥٢ هـ جري بقرتب ابن بلان، وهو الأمير علاؤ الدين علي بن بلان الفارسي رحمه الله المتوفى سنة: بتحقيق شعب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة
١٣٢	الصحيح لابن خزيمة، للإمام العلامة أبي بكر محمد بن إسحاق بن خزيمة النسابوري رحمه الله المتوفى: ٣١١ هـ جري دار الكتب العلمية
١٣٣	صحيح البخاري (الجامع السند الصحيح) من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه للإمام أبي عبد الله محمد بن إسحاق بن إبراهيم بن المغيرة بن بردزبه البخاري رحمه الله (١٩٤ هـ - ٢٥٤ هـ) دار السلام
١٣٤	صحيح الإمام مسلم (المستند الصحيح المختصر من السان) بنقل العدل عن العدل عن رسول الله صلى الله عليه وسلم للإمام الحافظ أبي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله (٢٠٦ هـ - ٢٤١ هـ) دار السلام
١٣٥	صحيح الإمام مسلم للإمام الحافظ أبي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله (٢٠٦ هـ - ٢٤١ هـ) دار السلام/بيت الأفكار الدولية

١٣٦	صفة الصفة، إمام العالم جمال الدين أبي الفريز ابن الجوزي المتوفى سنة ٥٩٧ هـ دار المعرفة
١٣٧	طرح التشبيب في شرح التفسير، للإمام الحافظ زين الدين أبي الفضل عبد الرحمن الحسين العراقي رحمه الله المتوفى: ٨٠٦ هـ دار إحياء التراث العربي، بيروت
١٣٨	عمدة القاري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة الفقيه المحدث بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمه الله، المتوفى سنة: ٨٥٥ هـ دار الكتب العلمية/إدارة الطباعة المنيرية
١٣٩	غاية الأمان في تفسير الكلام الرباني، للشهيد أحمد بن إسماعيل بن عثمان الكوراني رحمه الله، شهاب الدين الشافعي ثم الحنفي، المتوفى سنة: ٨٩٣ هـ جامعة صافرا كلية العلوم الاجتماعية تركيا
١٤٠	غريب الحديث، لعبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري أبو محمد، مطبعة العائى، بغداد ١٣٩٧ هـ
١٤١	غريب الحديث، للإمام أبي سلمان محمد بن محمد بن إبراهيم الخطاطي المثنى، المتوفى سنة: ٣٨٨ هـ جامعة أم القرى، مركز إحياء التراث الإسلامي، مكة المكرمة
١٤٢	فتح الباري للإمام الحافظ أحمد بن علي بن الحجر العسقلاني رحمه الله المتوفى ٨٥٢ هجري دار المعرفة دار الكتب العلمية/دار السلام
١٤٣	فتح القديري في علم التفسير، للإمام محمد بن علي بن محمد الشوكاني رحمه الله، المتوفى: ١٢٥٠ هـ دار الوفاء
١٤٤	فتح الملهم شرح صحيح مسلم للعلامة المحدث مولانا شير أحمد عثمان رحمه الله المتوفى ٣٠٠ هجري دار الفلم
١٤٥	فيض الباري على صحيح البخاري للمحدث الشيخ محمد أنور شاه الكشميري ثم الدويندي رحمه الله المتوفى ١٢٥٢ هجري دار الكتب العلمية/المكتبة الرشيدة
١٤٦	فيض الباري على صحيح البخاري للمحدث الشيخ محمد أنور شاه الكشميري ثم الدويندي رحمه الله المتوفى ١٢٥٢ هجري دار الكتب العلمية/المكتبة الرشيدة
١٤٧	كتاب الثقات للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد أبي حاتم التميمي البستي رحمه الله المتوفى سنة ٣٥٤ هجري دار الفكر/مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية
١٤٨	كتاب الدعاء للإمام أبي القاسم سليمان بن أحمد بن أبي الطيراني اللخمي الشامي رحمه الله، المتوفى: ٣٤٠ هـ دار الكتب العلمية
١٤٩	كتاب السنة، للحافظ أبي بكر عروبي أبي عاصم الضحاک بن مخلد الشيباني رحمه الله، المتوفى سنة ٢٨٧ هـ المكتبة الإسلامية
١٥٠	كتاب الطبقات الكبير، للحافظ أبي جعفر محمد بن عروبي موسى بن حماد العقيلي البكري رحمه الله دار الكتب العلمية، بيروت
١٥١	كتاب الطبقات الكبير، للإمام عبد الله محمد بن سعد رحمه الله المتوفى: ٢٣٠ هـ دار صادر، بيروت/مكتبة الخانجي بالقاهرة
١٥٢	كتاب الفتن، للشهيد الحافظ أبي عبد الله نجم بن محمد البروزي، المتوفى سنة: ٢٨٨ هـ مكتبة التوحيد، القاهرة
١٥٣	كتاب الكليات، لأبي البقاء أيوب بن موسى الحسيني الكوفي، مؤسسة الرسالة.
١٥٤	كشف الشكوك من حديث الصحاح، للعلامة أبي الفريز عبد الرحمن ابن الجوزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٥٩٧ هـ دار الوطن
١٥٥	كنز العمال في سنن الأفعال والأقوال، للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حارم الدين الهندي رحمه الله، المتوفى ٩٧٥ هـ مؤسسة الرسالة
١٥٦	كنز العمال في سنن الأفعال والأقوال، للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حارم الدين الهندي رحمه الله، المتوفى ٩٧٥ هـ، المطبعة الثانية: ١٢٢٢ هـ دار الكتب العلمية، بيروت/مؤسسة الرسالة
١٥٧	لامع الدراري على جامع الصحيح البخاري، للفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الكوكهي رحمه الله المتوفى ١٢٢٣ هـ المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة/مؤسسة التحليل الإسلامي
١٥٨	لباب التأويل في معاني التنزيل المعروف بتفسير الخازن، للعلامة علاء الدين علي بن محمد بن إبراهيم بن عمر الشيشي أبو الحسن، المتوفى سنة ٧٤١ هـ دار الكتب العلمية/طبعة حسن حلمي الكشي ومحمد حسن بحالي
١٥٩	لسان العرب للإمام العلامة أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الأديبي البصري المتوفى سنة ٧١١ هجري إحياء التراث العربي/مؤسسة التأسيس الإسلامي، بيروت لبنان/نشر أدب الموحدة قماربان ١٤٠٥ هجري
١٦٠	حجاز القرآن، للعلامة أبي عبيدة معمر بن المثنى التميمي، المتوفى سنة ٢١٠ هـ مكتبة الخانجي بالقاهرة
١٦١	مجمع الزوائد ومنهم الفوائد للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله المتوفى: ٨٠٧ هجري دار الكتب العلمية
١٦٢	مختار الصحاح للإمام محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي رحمه الله المتوفى بعد سنة ٦٤٦ هجري مكتبة لبنان

١٤٣	مختصر تاريخ دمشق لابن عساكر، للإمام محمد بن مكرم المعروف بابن منظور، المتوفى سنة ٧١١ هـ دار الفكر
١٤٤	مرواة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح: للعلامة الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمه الله المتوفى سنة: ١٠١٣ هـ دار الفكر
١٤٥	مسند الزوار، للإمام الحافظ أبي عمرو أحمد بن عمرو بن عبد الخالق المصري البزار رحمه الله المتوفى سنة: ٢٩٢ هـ مكتبة العلوم والحكم، السعودية
١٤٦	مسند الشاميين، للإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد بن أبي الفتح الطبراني، المتوفى سنة: ٣٤٠ هـ مؤسسة الرسالة
١٤٧	مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن حنبل رحمه الله، المتوفى سنة ٢٤١ هـ مؤسسة الرسالة
١٤٨	مسند أبي داود الطيالسي، للإمام المحدث سليمان بن داود بن الجارود رحمه الله، المتوفى ٢٠٤ هـ دار الكتب العلمية/ دار هجر للطباعة والنشر
١٤٩	مسند أبي يعلى الموصلي، للإمام أبي يعلى أحمد بن علي بن الفتح الموصلي رحمه الله، المتوفى: ٣٠٧ هـ مكتبة الرشد/ دار المعلمين/ دار الكتب العلمية
١٧٠	مسند إسحاق بن راهويه المحتظلي، مكتبة الإيمان، المدينة المنورة، الطبعة الأولى ١٤١٢ هـ
١٧١	مشارك الأنوار على صحاح الآثار، للإمام الشير الكبير القاضي أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض الرضوي البستي المالكي رحمه الله تعالى المتوفى ٥٤٤ هجري، دار التراث بالقاهرة
١٧٢	مصابيح الجامع، للإمام القاضي بدر الدين الدماميني، المتوفى سنة ٨٢٧ هـ، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، قطر
١٧٣	معارف الزكوان، تأليف: مفتي محمد طه نور الله رحمه الله، مكتبة منزه القرآن
١٧٤	معاني القرآن، للعلامة أبي بكر باجيجي بن زياد الفراء رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٧ هـ عالم الكتب
١٧٥	معجم البلدان، للعلامة أبي عبد الله باقوت الخنوي الرومي، رحمه الله المتوفى: ٦٢٤ هـ دار أحياء التراث العربي
١٧٦	معجم الصحاح، للإمام إسماعيل بن حماد الجوهري رحمه الله، المتوفى: ٣٩٣ هـ دار المعرفة، بيروت، لبنان
١٧٧	معرفة الثقات، للإمام أحمد بن عبد الله بن صالح أبي الحسن الجعفي الكوفي، رحمه الله، المتوفى: ٢٦١ هـ، مكتبة الدار، المدينة المنورة
١٧٨	مغني النقيب عن كتب الأعراب، للعلامة النحوي الكبير جمال الدين أبي محمد عبد الله بن يوسف بن هشام الأنصاري، دار الفكر بيروت/ قديمي كتب خانة
١٧٩	منار القاري، للشيخ حمزة محمد قاسم، مكتبة دار البيان
١٨٠	موارد النظام، إلى زوائد ابن حبان، للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي، المتوفى سنة ٨٠٧ هـ دار الكتب العلمية
١٨١	موسوعة رسائل ابن أبي الدنيا، لأبي بكر عبد الله بن محمد بن عبيد بن سفيان القرشي المعروف بابن أبي الدنيا، المتوفى سنة ٢٨١ هـ مؤسسة الكتب الثقافية
١٨٢	ميزان الاعتدال في نقد الرجال، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي رحمه الله المتوفى: ٧٤٨ هجري دار المعرفة
١٨٣	هدي الساري مقدمة فتح الباري، للإمام المحدث الحافظ أحمد بن علي المعروف بابن حجر العسقلاني رحمه الله المتوفى ٨٥٤ هـ دار المعرفة/ دار السلام، الرياض